Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

МАЙ 1-БИЛЕ, ЭРГИМ ЭШТЕР!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 101 (14301) ◆ 1990 чыл, май 1, вторник ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ, ЧААРТЫЛГАНЫҢ, БҮЗҮРЕЛДИҢ ЧАЗЫ

Май Бирниң бодунуң бүдүжүнде-ле кайгамчык улуг социал күш биле часкы оттуушкуннуң амыдыралчы дээжи сиңнигип бириккен. Бистиң амгы үеде эде тургустунуушкунувус—чаартылгавыс Май Бирниң идеяларының база уламчылалы-дыр. Ук чаартылга социализмни хажыдыышкыннардан арыглаар, эртем-техниктиг депшилгениң негелдезинге, делегейде эң баштайгы социалистиг күрүнениң угаан бодал деңнелинге дүүштүр ону хөгжүдер.

Бистиң алыс сорулгавыс—кижиге буянныг, демократтыг социализм. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында ынчаар айыткан. Чогум-на ындыг социализмни тургузары-биле күштерин кадарынче совет улусту Төп Комитет Май 1-ге уткуштур кыйгырган. Кижи ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге турар. Кижиге амыдырап-чурттаар, ажылдаар чогумчалыг байдалдар тургустунар ужурлуг. Кижини социал чөптүг чорук бүргээн турар. Кижи бүгү эргелерин болгаш хосталгаларын долу ажыглаар. Кижи бүгү талалыг сайзыраар аргалыг болур апаар. Кижиге буянныг — гуманныг, демократтыг социализм бо бүгүнү боттандырып, «Бүгү чүвени — кижиге» деп чарлаан-даа бол, бүтпээн лозунну бодарадыр сорулгалыг.

Бистиң чуртувуска бөгүн эң-не чугула үүл болза кижилерниң болгаш улустарның хостуг байдалга, эки тура, эш хуу ёзузу-биле сырый каттыжары болуп турар. Партия ындыг каттыжышкынның үндезинин сүмелээн болгай.

Мооң мурнунда Май Бир дээрге, ырлаан, хөглээн, чараштыр кеттинген кижилерниң кудумчуда үери, хөй муң киржикчилиг чыскаалдар, айыраң туктар, транспарантылар турду. Ынчалзажок сөөлгү айларда кедергей дүргедээн үе чазалганы киирип турар. Бо чылын байырлал бир янзы. Чуртта, ооң политиктиг, экономиктиг амыдыралында кончуг нарын, ындыг-мындыг деп дорт чугаалаары чамдыкта берге үүлдер бар.

Чоокта чаа В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюн демдеглевивис. Каш чыл бурунгаар болза, ол хүн кедергей байырлаашкынның, суглук чок мактаашкыннарның, «тиилекчи» рапорттарның чылдаа болган турар ийик. Юбилей шынгыы, ажыл-херекчи байдалга эрткен. Ленинден ооң эң-не кол, эң-не үнелиг үүлүн — ооң методологиязын болгаш диалектиказын алыр ужурлуг бис. Бистер ленинчи ажылдарның, ылангыя амыдыралының сөөлгү чылдарында ажылдарының, ёзулуг ханы утказын билип алыр апаар бис.

— Бир-ле дугаарында, социализм дээрге күш-ажыл кижилериниң ниитилели, демократтыг тургузуг, чоннуң чогаадылгазы дээн Ленинниң идеяларын ханы бодаар ужурлуг бис — деп, М. С. Горбачевтуң демдеглээни чөптүг. Советтерниң эргечагыргазының дугайында, эргелеп башкарылга аппарадын эде кылырының, ажылчы чоннуң бот-башкартыныл-газының дугайында. Шилчилге үезининң экономиказының, ында өнчүнүң хөй янзылыының дугайында, сайзыраңгай кооператорлар тургузуунуң дугайында, план болгаш рынок, шын-гы учёт болгаш камналга дугайында. Социализм үезинде нациялар, тускай догуннаан совет республикаларның федерациязының дугайында, бүгү нацияларның улустарының дең эргелининиң, хөй нациялыг чуртка чурттап билириниң дугайында. Кижи төрелгетенниң тургузуп кааны культураның бүгү-ле байлактарын шиңгээдип алырының дугайында. Партия дугайында—тургузуп, ажылчы чонну каттыштырып турар партия дугайында.

Май Бирниң бүдүүзүнде М. С. Горбачев Урал чорааш келген. ССРЭ-ниң Президентизиниң үлетпүр талазы-биле улуг хөгжүлделиг ол черге чорааның бистиң чурттуң-даа, даштыкының-даа улустары сонуургал-биле уткаан. Чүге дээрге эде тургустунуушкуннуң бо эң берге, эргилделиг үезинде ол аян-чорук экономиктиг реформаны эң-не шиитпирлиг бурунгаарладырының программазын ажылдап кылып турар совет удуртулганың ажылынга кончуг чугула. Ажылчы чон-биле, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле, хөй-ниити-биле ужуражыышкыннар дээрге таарыштыр башкарып турар рынок экономиказынче шилчилгениң айтырыгларын шиитпирлээриниң эң дээре, эң дээштиг, улуска даржыктыг эвес оруктарын днлеп тыварынга дуза болур.

Бистиң чуртувус бо часты националдар аразында харылзаалар чидигленген байдалда уткуп турар. Мартта Литваның парламентизинге дүвү-далаш, артында-ла дүне хүлээп алганы Совет Эвилелинден ук республиканың үнериниң дугайында шиитпириниң соонда байдал ондактыг апарган. Бо айтырыг талазы-биле төптүң шиитпирлиг туружун даштыкыда база билиишкин-биле көрүп турар.

Бистиң чоок кожаларывыска — Чөөн Европа чурттарынга Май Бирни байырлаары база бөдүүн эвес болур хире. Ында болгулаан демократтыг ханы чаартылгалар улус чоннуң изиг идепкейин көдүрген, тургузукчу ёзу-биле ажылдаар арга-ларны ажыткан. Ындыг болзажок дүвүрел сеткили база тыптып кээп турар. Чамдык чурттарда күзенчиг эвес чүүлдер болуп турар, чижээ, Чехословакияда мурнундагы демократтыг эвес системаны шиитпирлии-биле солуурy кижиниң эргелерии кызамдаары-биле, коммунистерни истеп сүрери-биле капсырлажы берген.

Бо бүгүнү алгаш көөрге, Төп Комитеттиң бо Кыйгырыы чогум-на чогуур өйүнде болуп дыңналып турар: Чер-делегейниң улустары! Кижи төрелгетеннин ниити айтырыгларын шиитпирлээри-биле, кижиниң хосталгаларын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаар дээш күжениишкиннеривисти каттыштырып көвүдедиил!

Тывага Май Бирни эң баштай 1917 чылдың май 1-де (14-те) байырлаан деп төөгү документилери херечилеп турар. И. Т. Сафьянов ажылчын тудугжулар мурнунга илеткел кылган. А 1918 чылдың байырлал бүдүүзүнде Өөкке кулактар үймээн үндүргенинден, майның баштайгы хүннери дайынчы байдалдыг эрткен. Бөгүн Тыва автономнуг республиканың ажылчы чону Май Бирни чеден үшкү удаа уткуп турары ол. Олар ону эде тургустунуушкунну бурунгаарладыр дээш шиитпирлиг чоруктуп демдээ-биле байырлаар.

МАГАЛЫГ ХҮН

Ырак-чоокта каткы, чугаа,
Ыр-шоор чаңгыланыр,
Хөгжүм үнү удам киткеп,
Хөйнү-чонну омакшыдар.
Магалыг хүн —
Майның Бири.
Делегейниң диптеринге
Деминг күжүн алдаржыдып,
Кадыыр, Маска әолери
Каттышкаштың байырлап кээр.
Магалыг хүн —
Майның Бири.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазынга эш Чымит-Доржу Байырович **Ондарны** сонгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының Бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 27.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының Бирги оралакчызын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының Бирги оралакчызына эш Виктор Салчакович **Кажин-ооллу** сонгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга эш Шериг-оол Дизижикович **Ооржакты** томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң доктаамал комиссияларының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Соведи дараазында доктаамал комиссияларлыг болур:

Мандат комиссиязы;

План-бюджет комиссиязы;

Национал политика болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссия;

Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссия;

Ажык-чарлыг чоруктуп, хамаатылариның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Үлегүүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссия;

Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш чонга ескелдээ ачы-дуза чедирилгезиниң талазы биле комиссия;

Көлээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссия;

Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш куш-культура талазы-биле комиссия;

Кадыкшыл, ог-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссия;

Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссия.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың апрель 28.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Май 1-ни болгаш 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл болур ою—Май 9-ту таварыштыр Тыванның ажылчы чонунга байыр чедириишкиннери, СЭКП Калмык обкомундан, Калмык АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Бурят обкомундан, Бурят АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Якут обкомундан, Якут АССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден, СЭКП Алтай крайкомундан болгаш улус депутаттарының край Совединден, СЭКП Хакас обкомундан болгаш улус депутаттарының область Совединден, Сибирьниң шериг округунуң Шериг чөвүлелинден болгаш командылал черинден, Забайкальеның кызыгаар округунуң Политиктиг эргелелиннден болгаш командылал черинден СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адрезиже келгилээн.

МУРНАКЧЫ ФЕРМАЛАР. ОЛАР КАЙДАЛ?

«Торгалыг» совхозтуң Торгалыг сүт-бараан фермазында 22 саанчы ажылдап турар. Эрткен бирги кварталда саанчылар аразынга чарыштың түннелии үндүрген. Анчымаа Суван бодуига быжыглаан инектериден ниитизи-биле 10716 килограмм сүт саггаш, планын ажыр күүседип алган.

Май 1-ниң байырлалын ол база күш-ажылчы чедяишкинер-биле уткаан. Ол дөрт айларда бир инекке оналаштыр 600 килограмм чедир сүттү сагган.

* * *

Делегейниң ажылчы чоннарының эң-еткил каттыштырылгазының хүнүнге турачаатка байырлал Май 1-де 12 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга болур.

Эргим кызылчылар

Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эң-еткил каттыштырылгазының хүнүнге турачаатка байырлал Май 1-де 12 шакта Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга болур.

Часкы медээлер

Чөөн-Хемчиктен

ЧАЖЫП КИРИПТЕР

Ак-Шат — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң тараалаң өң кол ховузу.

Ында Мөңге Кууларның удуртканы бригада арендa керээзин-биле ийи дугаар чыл ажылдап турар. Бо хүнүнерде 6 агрегат 960 гектар черниң шыгын базырын киргеш, ону доозарының кырында келген. Шанда 7 кижи үрезинии хораннап белеткээн. Бо ажылга Сос-кур-оол Доңгак, Хурал-оол Кууглар олар идепкейлиг киржип турар.

Тараажыларың чурттаар бажын-балгадын бүрүн септеп дооскан. Кызыл-булунда часкы сезонда коллективтиң планын чаштыр бижээш аскан. Чүлар-бажың бар. Столовайда аъш-чеминиң шынары эки.

Агаар-бойдустуң байдалын көрүп турган, бригада үрезинии чаштырып киргиптер.

Арагачы ДОҢГАК.
Чадаана хоорай.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

«Большевик» совхозтуң малчыннары бо эрткен кыштан ниитиниң малчын онча-менди ажырар, ооң чаш төлүн менди камгалап алыр талазы-биле багай эвес ажылдап туруптар. Ындыгыя өшкү кадарчылары эки ажылдаан.

Ажылга кызымак болгаш чүткүдүг дирткен малчыннарга Дегээ Ондар, Хенлиг Куулар хамааржыр. Олардың биргизи бир өшкүден-не бир килограмм дүк кыргыыр хүлээлгезин ажыргган. Түңнели 1,2 кг болган. Пёйгизи аная арай-ла четпээн: өшкү бүрүзүнден-не 950 грамм дүктү алган. Бо көргүзүг ооң планында көрдүнгеннидеп хөй.

Өшкү кыргылдазы доосту берген.

ЧҮС ХУУ

Районда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи бо чылдың бирги кварталында янзы-бүрү 15 хевириин ачы-дузазын чурттакчыларга чедирген.

Ажылды шын организастааны, даанган херээ дээш кижи бүрүзүкүн харыысалгазын бедиткени эки түңнелдерге чедирген. Эргелел кварталда 55 муң рубльдин орулгазын киирип алыр планын күүседип алган. Даараныкчылар Наталья Саая 870, Мария Монгуш 960, Татьяна Ондар 968 рубльдин кылын. Чуга хевин даараар планын түстузунда дыка ажыр боттандырган. А Бөгүк-Кара Ооржак планныг онаалдазын чүс хуу күүседкен.

Эргелелде баш таарыкчылары Ураң Монгуш, Аккай Ооржак, Алина Монгуш олар бирги кварталдың түңнели-биле база-ла эки көргүзүглерин чедип алгылаан.

Мерген-Херел МОНГУШ.
«Ленинчи орук» солуунуң корр.

КҮҮСЕТКЕННЕР

Бирги кварталдың түңнели-биле Шагаан-Арыг хоорайга бүдүрүлгечи эки көргүзүглериг коллективтер болгаш организациялар эвээш эвес болган.

Районда суггарылга системазының коллективи чарыш тиилекчилериниң олуруунче киргеп. Май 1 байырлалының бүдүүзүнде план күүселлезинге үлүүн киирген мурнакчы трактористер Шивит-оол Допгакты, Хураган-оол Түлүштү, чолаачы Геннадий Мандып-ооллу мактап адаан.

Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгези тракторлар септээр планын 148, автомашиналар септээрин 133 хуу күүсеткен.

Бо бүдүрүлгеде күш-ажылдың хоочуну слесарь Иван Тюкалия, чолаачылар Николай Суханов, Хураган-оол Төгүс-оол, тракторист Николай Шывак мышкаш мурнакчылар бар. Олар чыл эгезинде боттарынга алган планныг даалгаларын күүсеткеп алганнар.

(Бистиң корр.).

ЧАСТЫҢ ЧАРАЖЫ ЧҮДЕЛ?

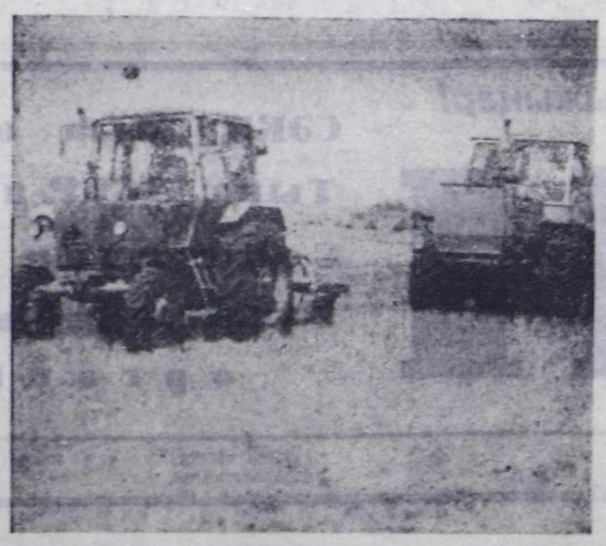

Часкы хүн чылды чемгерер

УЛУГ ҮҮЛЕНИҢ ЭГЕЗИ

Кайы шагдан бээр кижиниң идегел, шинаныш-биле маңаар үези — час. Ол—амыдыралдың чаа эргилдезиниң эгези, бойдустуң оттуушкунуун, катап чечектелип, сайзыраарының үези. Тараажыга час бааза-ла улуг идегелдиг, дүвүрел-сагышсыралдың, маңаашкынының, улуг белеткелдиг үези. Шаандан бээр-ле амыдыралдың дөзүү, аъш-чемниң дээжизи тараа дугайында сагыш салыышкын ол дээш ажылдап, чүрттал чоруур кижиниң хүн бүрүде баштан үнмес, кыш, чай чок бодалы чораан. Күзүн дүжүттү ажаап, анмаарлап алган соон дарый-ла келир чылдың тараажының дугайында бодап эгелээр сен. Төнмес-батпас ажыг соок кыштың бүгү дургузунда тараажы часты маңаар, чаа дүжүт дээш сагыш аарып эртер. Үрезин, эт-херексел белеткелиндеп ангыда оода чадаарда шөлүнүң өл-шыгы, чемишкири дээш сагыштан ыраакы чыдыг үүлдер эмнежок хөй.

Час келир, тараажы ыстаҥ, саргыш келгеп боду хөрээч ажыдып, сарыг күске чедир түтүп келири улуг үүленьче шымнып кириптер. Агаар-бойдустуң, шинаныш-биле маңаар үези — час. Ол—амыдыралдың чаа эргилдезиниң эгези, бойдустуң оттуушкунуун, катап чечектелип, сайзыраарының үези. Тараажыга час бааза-ла улуг идегелдиг, дүвүрел-сагышсыралдың, маңаашкынының, улуг белеткелдиг үези. Шаандан бээр-ле амыдыралдың дөзүү, аъш-чемниң дээжизи тараа дугайында сагыш салыышкын ол дээш ажылдап, чүрттал чоруур кижиниң хүн дустаа, кижиниң кызымаандан, өскө-даа үүлдерден хамаарыжыр дүжүт дээш демисел частың черни эргелеткен, дирискен хүннеринден эгелээр. Амгы бо үеде тараажының колунда кандыг-даа болбаазын техника, хей янзы дериг-херекселдер, будумелдер бар-даа болза, тараның салым-хүүжү ону өстүрер кижиниң хөөнүнде, тура-соруунда.

«Х Улуг хүрээ» совхозтуң ооң мурнунда Булуп-Бажы бригадазының механизатор-

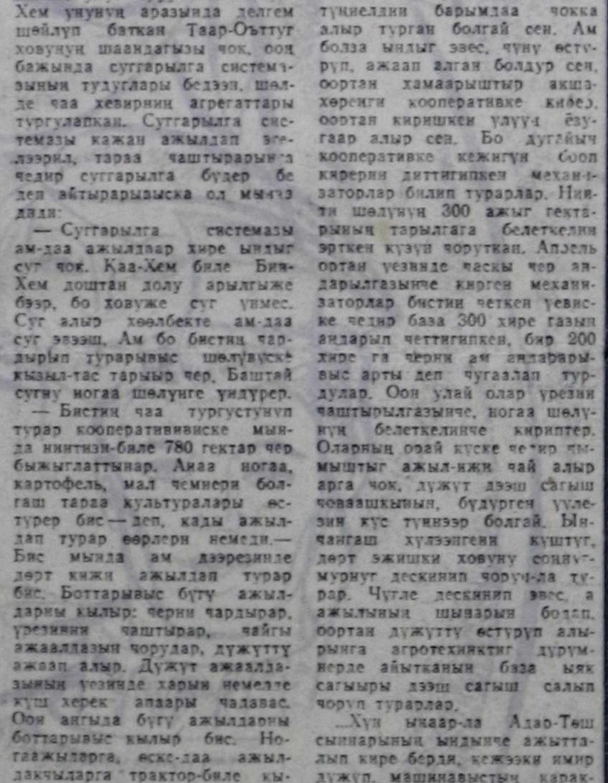

дыннаан. Ынчалзажок шупту үүве бүде бээр дээш даргавыс чугаалаар чораан — деп. Костя Муадурушку база немелеп (**адаанда чурукта эжи Геннадий Сат-биле кады**).

Кооператив тургузуп, совхоз болгаш өске-даа будурулге, садыг албаннары-биле керээ чарып ажылдаары дээрге-ле, ажыл-агый чорудулгазының амгы бир чаа хевири. Маңаа ооң кежигүнериниң харыысалгазы, тура-соруу бир ангы болур деп үүве билдингир. Ооң мурнунда болза, дүжүт алган, албаан-даа болзукза, шөлдү кайдыг-даа янзылыг ажыглаан болзукза, совхозтан ажыл төлевирин ооң кандыг түнелдин барымдаа чокка алыр турган болгай сен. Ам болза ындыг эвес, чүнү өстүрүп, ажаап алган болдур сен, оортан хамаарыштыр акша-хөреңги кооперативке киирер, оортан киришкен улууа ёзугаар алыр сен. Бо дугайынч кооперативке кежигүн ооң киреринь диттингипкен механизаторлар билип турарлар. Ниити шөлүнүң 300 ажыг гектарының тарылгага белеткелиң эрткен күзүн чоруткан. Апрель ортан үезинде часкы чер ажылгазынче киргеп механизаторлар бистиң четкеп үевиске чедир база 300 хире газын аңдарып четтингипкеп, бир 200 хире га черни ам аңдарарывыс арты деп чугаалап турдулар. Ооң улай олар үрезин чаштырылгазынче, ногаа шөлүнүң белеткелинче кириптер. Оларның орай күске чедир кымыштыг ажыл-ижи чай алыр арга чок, дүжүт дээш сагыш човаашкынын, будургеп үүлезин күс түнээр болгай. Ынчангаш хүлээгеп куштуг, дөрт эжишки ховуну соонуу-мурнуг дескинип чоруу-ла турар. Чүгле дескинип эвес, а ажылының шынарын бодап, оортан дүжүттү өстүрүп алырынга агротехниктиг дурумнерде айтканын база ыяк сагыры дээш сагыш салып чоруп турарлар.

...Хүн ынаар-ла Адаа-Тёш сынарының ыдыынче ажыттаалып кире бердя, кежээки имир дүжүп, машинавыстың карактары чырый берди. Булуп-Бажының эжишкилериндеп чоруткаш, Улуг-Хем районга ажыл-херээвис будургеш, дедир чаңып кел чорувуста, оларның тракторларының карактары дистинчикпеп ховуда ыяңгылыг ырмы ырлавышаан чордулар. Оларның ажыл-ижи ам-даа улампылаар, күске чедир үламчылаар, түнелиң ынчан көргүлер.

Мижит-оол САЯЯ.
Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Суггат—дүжүттүң магадылалы

УЕ МАНАВАС

Республиканың барлың талакы районнарында суггарылга системазының эргелелдерин Барлык-Хемчикте Барлыктың районнар аразында суг ажыглал-тудуг эргелелинге чагыртыр участоктар кылдыр эде тургускен. Улгаттыр каттышкан эргелел күрүенниң суггарылга-системазының тудугларын ышкы ажыларын, септелгезин харыылаарындан ангыда, ажыл-агыйларның боттарының иштинде суггарылга четкилерин керээ ёзугаар кылыр болгаш хайгаараар хүлээлгелиг. 1991 чылдан эгелээш, суг өртектиг апаар. Ынчангаш аңаа баш удур белеткенярын, ажыл-агыйларның шелдеринге бээр сугуң норма-чижээн, үлелгезин шын таарыштырарын, хемчээр херекселдерни тургузарын база дагскан.

Эргелелдиң начальныгы Н. А. Хертекке ужурашкаш, планнарын, кандыг ажылдар кылдының турарын айтырган мен.

— Коллективте 140 кижи ажыллап турар. Техника колдуунда четчир. Бо чылын ниитизи-биле 440 муң рубльдиң септелге ажылдарын кылыр. Ооң иштинде 4 районуң 16 совхозунуң 13940 га черни суггарар бугаларны септээринге 268 муң рубльдиң керээлиг ажылдары база бар. «Тээли», «Барлык», «Алдан-Маадыр» совхозтарда Эдер-Куйнуң, Барлыктың, Алаштың бугаларын септээринге безин 73 муң рубльди шиитгээдир. Суггаттыг черлериниң га бүрүзүнден ортумаа-биле 14,4 центнер тараа культураларын, 29,9 центнер хей чылдыг сигенин, 103,5 центнер картофельди болгаш 175,9 центнер ногааны өстүрер арганы ажыл-агыйларга бээри планывыста көрдүгеп — дээш, чамдык сан-чурагайларны адагылады.

Эргелелдиң ажгы-ажгы участоктарында ажыл-иш шагда эгелээн. Сут-Хөлде Алаш, Чөөп-Хемчикте Хорум-Даг, Бай-Тайгада Чаңгыс-Терек, Ак-Терек бугаларының иштин, дестерин аштап эрыглаваш, сугну бадырган. Барлыктың чаңгыс аай инженерлиг системазының бажында балык эртирбес чүүлдерни кылырын «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынның көжүп чоруур механизастаан № 1 колонназы саадаткан. Ынчангаш сугну эрте бадырарынга шаптыктаан. Ам бо хүннерде күштүг мөңгеп, сугну бадырып, ол-бо арыктарже чаяр черлерни шалыпкын кылып доозуп турар. Коллективте 130 ажылчыны болгаш инженер-техниктиг 26 ажылдакчыны участок аайы-биле быжыглап, кылыр ажылдарын толаратка.

Кайы-даа районнарның девискээринге кышкы үеде хар чуга болгаи. Час эрте эгелээ-даа, мынчага чедир чаъс чагбаан. Тайгалардан бадар хар суун үезинде чөп ажыглаар, ону халас агыспас болза экп. Мурнуку чылдарда суггатты чаңгыс эдлчег-биле чорудуп турган болза, ам ийи эдлчегже киирип, дүнеки суггатты ыяп-ла организастаары чугула. Совхозтарда байдал кандыгыл? Агрономнар, гидротехниктер, чамдык директорларның талазындан суггатче шоолуг кичээнгей салбас, суггатчыларның чыжын эрттирбес, бо ажылды суггарылга системазының эргелелиниң, бот-оруулга-чарылгалыг звеноларының херээ кылдыр көөр чоруктарны шыгыызы-биле буруу шавар херек. Элээн каш чылдар мурнунда бо районнарга суггатчыларның слёдун эрттирип, чедер-четпестерин чугаалажып, социалистиг чарыштың организастап турганы ам уттундурган.

Чамдык ажыл-агыйларда суггатчыларны чурттаар майгыннар, вагончугаштар-биле хандырбайн, эъш-чемни экижиттейн турар чоруктар-биле эптежирп берге.

Уе маңзвас. Чер эрээк. Часкы тарылга эгелээрининь кырында келген. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарын кичээнгейге ап, бүгү күштү суггатче мөңгеэрп негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.

Найыралдың тудуглары

АНГАРСК БУЛЬВАРЫНДА

Он ийиги беш чылда бистиң республика найыралдың тудугларының девискээри апарган. Москва, Ленинград, Свердловск хоорайлар, Алтай, Красноярск крайлар, Иркутск область дээш, өске-даа черлерден тудугжулар Кызыл хоорайга, районнарга социал болгаш чуртталга тудугларын кылыр дээш чедип келгеннер. Оларның тутқан бажыңнары республиканың найысылалын болгаш суурларын бөгүн каастап турар. Москвачыларның тутқаны уруглар садиги, школа Кызыл хоорайның ең чараш тудугларының бирээзи. Бөгүн ында бистиң ажы-төлүвүс аскежиктиг доругуп өзүп, өөренип турар. Найысылалдың чаяа талазында, күчүлүг Улуг-Хемниң эриинде орду хүн эрткен тудум-на бедип үнүп олурар. Ол дээрге Кызыл хоорайның пионерлеринге Тула хоорайның тудугжуларының белээ — Пионерлер ордузу-дур. Анаа кино, концерт көөр, таңцылаар, янзы-бүрү белүүмнер эрттирер өрээлдер турар. Пионержи ордунуң шыпшык бажында обсерваториядан күчүлүг телескоптуң дузазы-биле оолдар, уруглар талыгында сылдыстарны хайгаарап болур. Ака-дуюма дузаламчызын Тыванын ажылчы чонунга чедирер дээш, бистиннде чедип келген тудугжуларның тудуп турары азы тудуп каанын тудугларның дугайында каксы чугаалаарга мындыг-дыр. Ол тудугларны кижилер «Найыралдың тудугларын» деп адай берген. Ында ужур-ла бар.

Өске хоорайлар, областар, крайлардан келгеннериниң аразында Ангарск, Братск хоорайларның тудугжулары база бар. Оларның кызымак күшажылының ачызында найысылалдың мурнуу талазынга чырык, делгем өрээлдерлиг чуртталга бажыңнары бедип үнүп келген. Боттарының дугайында тураскаалды арттырып каар дээш, бажыңнар тудуп турары черни Ангарск бульвары деп олар адап кааннар. Ангарск бульвары бөгүн ажыл кидин түлүк хайнып турар тудуг шөлү. Анаа чеде бергеш, тудуг материалдары сөөрткен машиналарны, чүүк көдүрген кранларны, бажыңнарның панельдерин эптеп салган тудугжуларны кижи көөр.

Ол-ла бүгү ажылды удуртуп турар кижини сураглап, ат-сывын айтырарывыска, участоктуң начальныгы Сергей Ларионович Шиленко -деп тудугжулар чугаалады. Бистиң-биле чугаалажып, ажылындан чардыгар хире кижи-даа чок. Кижи бүрүзү бүдүрер үүлелиг деп үүве көскү. Кран Сашкарыкчылары күчүлүг техниканың ажыллаарын хынап, үзеп чаттан турлар. База бир кран машиналардан панельдер дүжүрген тур.

— Тулуг материалларын шуптузун Ангарск хоорайдан сөөртүп экеп турар. Эрткен дүне база панельдер сөөрткен машиналар келди. Оларны дүрген чорудуптар дээш, чүгүн дүжүрүп турарывыс бо. Ооң соонда панельдерин ажылдаарынга эптиг кыллыр белеткей салыр. Кежээликтей, 5 шак үезинде, ийиги эдлчегде ажылдаар тудугжулар панельдерни бажың кылдыр эптей салып эгелээр— деп, тудугжуларның бирээзи биске чугаалады.

Оларның ажылынга шаптыктавас дээш, участок начальныгын дилеп чоруптувус. Сергей Ларионовичиниң тудугжуларының вагоннарының бирээзинден тып алдывыс.

— Апрель айның төнчүзү, нарядтарны шупгузун дужаар үе келген. Бо ажылды доозуптар чоор бе дээш, шөлээзи чер боорга, мында чедип келдим ийин — деп, ол тайылбырлады. — Бичии манаптынар. Ооң соонда чугаалажыр бис. Бистиң тудугжуларывыстың канчаар ажылдап турары-биле таныштынар ыйнаан.

— Ийе. Кижилер-биле чугаалажып, чардыгар хире эвес улус-тур — деп, харыыладывыс.

Каттырымзааш:

— Ындыг улус харын. Ажылдай бергенде, тура дүшпес — диди.

Долдуруп орган документтилерин кедээр каай тыртып каашш:

— Бис Кызыл хоорайга 1987 чылдың июнь бирде келдивис. Ам бир ай хире болгаш, тапты-ла үш чыл боор бис. Ажылдап келген үевис иштинде чаагайжыды туттунган 6 бажыңны ажыглалга киирдивис. Ол дээрге, 19 муң дөрбелчин метр чурттапга шөлүг-дүр. 112 ааң чурттаар чеди дугаар бажыңныг таваан салып, бир дугаар каъдый эптеп эгелей бердивис. Тудугжулар ийи ээлчег-биле ажылдап турар— деп, ажыл-агыйы-биле бисти кончуг тодаргай таныштырды.

Өске хоорайларның, девискээрлерниң тудугжулары боттарының чурттап турар черлеринде бажың-балгатты четчир кылдыр тудуп алгаш, Тываже кээп турар эвес улус боллу. Чижээлээрге, Ангарск хоорайда кижилерни бажың-биле хандырары дыка чидиг айтырыгларның бирээзи. Ынчалза-даа Тывага дузалажыры-биле чурттапга бажыңнарын Ангарскиниң тудугжулары Кызылда база тудуп турардыр. Бажың тударынга херек шупту материалдарны Ангарск хоорайдан сөөртүрү база дыка шүүттүг. Чамдыкта үзүктелиишкиннерлдаа болу бээр. Бажыңнарны эки шынарлыг кылдыр дүрген тудар дээш кызып ажылдап турарлар. Ындыгларга кадынакчы Владимир Лукинии, тудугжулар Александр Етиминчевти, Борис Кондоуровту, Сергей Ларионович хамаарыштырды. Черле ынчаш, ол кижи, бо кижи эки азы багай ажылдап турар деп чугаалаары берге, шупту-ла кызып ажылдап турар бис деп, ол тайылбырлады.

— Бистиң тудуп турар бажыңнарывыстың аразынга чаагайжыдылга ажылын чорудуп, ыяшты, чечектерни олуртуптар болза, ёзулуг-ла бульвар апаар—деп, тудугжуларның бирээзи биске чугаалаан чүве.

— Ам дээрезинде ону кылыр арга чок. Аргалыг-ла болза, хей бажың тударын бодап турар бис. Кижилерни чурттапга бажыңнары-биле хандырары Кызылда база дыка берге айтырыг-дыр. Бистиң тудуп каан бажыңнарывысты алган кижилер амыраары аажок. Четтирдивис деп чугаалап турар кижилер-даа бар.

Ангарскиниң тудугжулары бажыңнарны тудуп каарга, шеверлел ажылдарын Братскиниң тудугжулары чорудуп турар. Ол ажылдарга Татьяна Юркевич, Валентина Осипобихина, Татьяна Чекмарева, Андрей Липатников, Игорь Соболь улуг үлүүн киирип келгеннер.

— Бистиң ажылдаанывыстың түңнелии бажыңнарже кирип, сонуургап көрүңерем — деп, олар чугааладылар.

Оларның сүмезин ёзугаар бир квартирага кирдивис-даа. Чырык, делгем, чурттаарга эптиг кылдыр төлевилээн, эки шынарлыг кылдыр туттунган бажың-дыр деп, кирген аалывыстың иштн бисти күзелдиивиле квартиразынче чалап, ооң иштии көргүстү. Кижилериң өөрүшкүзүнден бедик шаннал тудугжу кижиге турар бе?

Май Бир—Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-найыралыңын хүнү. Ону ажыл-херээ-биле бадыткап турар кижилер Тывага найыралдың тудугларын тудуп турар тудугжулар ол-дур. Олар найыралдың тудугжулары.

Шангыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Ангарск тулуг эргелелиниң № 1 тудуг-монтаж участогунуң начальныгы С. Л. Шиленко.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДЭЭЛЕР

АК-ДОВУРАК. Бо хоорайның автобудурулгезиниң коллективи эрткен дөрт айларда улус ажыл-агыйынга хереглээр, чурттакчыларның хереглелиннге ажыглаар янзы-бүрү чүктер сөөртүрүүн иниги планын боттандырган. Дөрт айның планы 694 муң тонна турда, ону 725, 6 муң тонна кылдыр күүсеткеп. Оортан 1757 муң рубль оруглапы киирип алган. А арыг орулга киирип алырын планнап турганындан 50 муң рубльди хөйнү алган.

Социалистиг чарыштың түнелиг-биле тус-тус тиилекчилерни илередип, мурнакчыларның аттарын чарлап дыннатқан. Автобус чолаачызы Николай Попугалов, кондуктор Рада Төрештей, маршрут автобузунуң чолаачызы Сергей Оюржак олар чарыш тиилекчилериниң санына кирген.

Бо автобудурулгеде «Кадыкшыл» культура-спорт комплекизии ажыткан. Ында маргылдааларны эрттирип турар. Коллектив кежигүнери ында калыкшылын дадыктырып эгелээн.

ШАГААН-АРЫГ. Районнуң харылзаа белдирининң коллективи ол организацияның 60 чыл оюн демдеглеп эрттирген.

Салбырлар аразынга калбарган чарыш түнелиң үидуртеп. Арыг-Узуу, Чаа-Хөл, Торгалыг суурларда харылзаа салбырлары эки ажылдаанын аңаа демдеглээн.

ЭРЗИН. Районнуң тус-тус магазиннериниң аразында чарыштың негелделерин чыл эгезинде ажылдап кылган. Суур бүрүзүнде коллектив ол ёзугаар ажылдап, чурттакчыларны идик-хеп, аъш-чем болгаш амыдырал хереглелиниң бараанары-биле үзүктел чок хандырар дээш чүткүлдүг ажылдаан. Бо чарышка бирги кварталдың түнелиг-биле Нарын суурда ажыл-агый магазининиң коллективи районга тиилекчи болуп үнген.

В. К. Лахова эргелекчилээн ол магазин суур чурттакчыларынга 55,4 муң рубльдиң бараанын саарган. Бо дээрге планнап турганындан, 11,4 муң рубль хөй болуп турар. Валентина Кыргысовнанның дузалакчы-садыгжызы Василиса Кунгаалай садып алыкчыларга эвилеп-эвлдек, ажылга кызымак, биче сеткилдиг кижи. Олар нарынчыларның чагыттарынга дынналыр болуп, ямыдыралга чугула херек бараанар садарын үзүктелдирип көрбээн.

(БИСТИҢ КОРР.).

БАЙЫРЛААЛДА МУҢГАК БОДААЛДАР

Чоокта чаа-ла үнүп келген 1990 чылды уткуп, ооң соонда шагаа эрттирип, частың кайгамчыктыг байырлалы — бүгүделгейниң аваларының, кижи төрелгениниң чараш кезии — Херээженнериниң хүнү Март 8-ти демделеп турган болгай бис. Ажыл биле бажың аразынга чоруп турувуста-ла, частың база бир онзагай байырлалы — Майның Бири чеде хонуп келгени бо-ышкажыл. Ажыл хүннери биле байырлаалдар... Оларның аразында ылгал кандыгыл? Чоп сөөлгү үеде байырлалла безин байырланчыг чүве чок апарган ышкаш сагындырарыл?

Мурнуында байырлал дээрге билдингир турган: мурнакчылар календарының кызыл хүнүге уткуштур «боттарывыл алган хүлээлгезин челиишкининг боттандырган, байырлалга күш-ажылчы белээн сөөнээн» болур. Ындыг хевирлиг рапорттуг медээлерин байырлалга тураскаатказ солуннардан болганчок-ла номчуур турдувус. Харын-даа пат шоюкканыбиле оны ам көрбейн-даа эрттирип апарган бис. Шынында ында овуузунгуг чүве чок: ажылдап өөренген кижилер байырлал-даа уткуштур, анаа-даа ажыл хүннеринде шын-на сеткил-биле ажыллаар, мынчангаш оларның шалыпчы үүлеҳерээнин дугайында солунга дыннадырыл дээрге чүүле ёзу сагааны ол эвес-тир. Оларныңна кызымак ажыл-үүлезинин ачызында чинр эттиг-чемниг, ижер сүттүг, кедер хептиг, чурттаар оран-савалыг олуруп турарывыс бо ыйнаан.

Бистиң аравыста «эде тургустунуушкун херек чок чүведир. Эки чурттаарындан улам дорайтан калдывыс ышкажыл, кандыг чүү-даа бөлүз таптаашкын үезинде улус эки чурттап турган» деп бодалыл салбас кижилер эвээш эвес. Аңаа харыы кылдыр чүнү чугаалап болурул?

Эде тургустунуушкунуң эгези саллыгандан бээр беш чыл болган. Бо үе дургузунда чүнү-чедип алган бис? Сактып көрээлиңер: бир-ле дугаар онза челиишкинивис—ажык чар болду. Мурнунда чүгле аравысти хүлүрежир чүүлдеривисти амжыы-биле, караавыс чалгындырбайн, чугаалаптар апардывыс. Улус депутаттарының хостуг, шилилгелиг сонгуулдазын чедип ал, парламент культуразының баштайгы үжүктерин өөренип эгелээни база-ла багай эвес. Дээн Советтин сессияларынга чер, кооперация, ынчу дугайында хоойлулар хүлээп алдынып, амыдыралче экономиктиг болгаш политиктиг чаа чүүлдер кирип эгелээн. Ниитилелдин демократчыдыгазы уламчылап турар. Ооң-биле чергелештир хөй чугаа, шүүгаазын, «митинг демократиязы» иептерел, кол нүргулайында ажыл кылыр хөнүүвүс чоктанган. Чигир, колбаса, саван чедишпезиниң чылдагаанын тодарадыл-тодаралы келирге, кол дезү — ажыл-агыйны багай организастазынында болду.

Сагыш-сеткил талазы-биле эң-не көдүрүлчек, «изиг баштыг» халың кижилеривис демократияны анархияже шилчидер дээн ораладжышкынның хөөнүнге алыскаш, мурнундагы хаалчак байдалдан үштунганының тевинге мырыңай «озуруп», көвүктелдир үргеш салыпкан бүгү-ниити хөлээшкининиң агымы-биле хая көрбейн, сугже-даа шүүлгениң белеп болуп турду. Чамдыкта аастан үштунган алдын сөстер агаарже ужуп үнген соонда, анаа баргаш, аңаа-ла эстил-хайылгаш, черже тоглап кире бээрил, хайлыг, эскербейнге баргылаар-дыр бис ийин. Кыры алдынызлчак-даа болза, ынды чее-хола сөстерин базывыс дескингиже дыңнадыңнап алгаш, аштазывысты сактып кээр болгай бис. Харалаан, чеже-даа каас-коя болза, сөстер кижиниң тоттурбайн баар болгулаар-дыр. Маңаа чижекбарывыңда херек дээр болза оны мүнзавас бис.

Бистиң бичии республикавыста база ындыг байдалдар бар дээрзин боттарывыс-ла эскерип тур боор бис. Шүүгүмчүлелдер, суг чугаа, хуралдар, үжүражылгалар бажын ашкан, а бүлүг-ла ажылдап турарывыс эвээжээ. Эрткен чылдың августа Каа-Хем районче сургакчылап чоравш, районну кежиглер халыткаш, дол ажыдыр Тайдың таварып Кызылче кирип келгей бис. Аңаа үгаанбиле бодаарга, бачым дээн ажыллың үези ышкажыл. А бис ийи хонук иштинде районнуң хөвү-шөлдерин одуртур чорааш, чаңгыс дырбаш дээн кижи көрбээн-не болгай бис. Ажылга кандыг хамаарылга тургустуганының бир дириг чижээ ол-дур.

Бичии шаамның каракка көзүлдүр артып калган чүрүмалдары: даң халазында-ла хүнүнүң алдын хереллери чаптынгалакта, машина-тракторда мыр-шоорлуг хөвү-шөлче бар чоруур кижилер, 6 шакта-ла «разнарядка» дээш девидеп чоруптар ачам, дал-дүштүн коңчуг изин туруптарга, даамчырап өлүгленип каар суур, а кежээ демги-ле ыр-шоорлуг кижилер ажылдан чедип кээрге, хөлдүг-хөлзенчиг апаары, ол-ла үеде оттаап хүнээн малганың үткүп, ай дээн-чүгдарыг-биле кады ыт-куштуң хөдээп оюнзаары, ажыл соонда арын-бажын кылайтыр чүнүп каапкан аныяктарның кино, танцыже белеткенири — бо бүгү көдээниң амыдыралы кайгамчык долу, четчир, солун аай-баштыг болдурул, ажыллүүлениң онзагай үжүр-үткалының бодум билбээнимде-ле угаан-медерелге чыпшыр арттырып каанын ам болап келирдир мен. Ажыл-ишчи тура-соруктуң, аай-баштыг амыдыралдың кижизидикчи утказы ол хире ханы-дыр.

Каа-Хем чораан соонда удатпаанда Сүт-Хөл районче чоруптум. Малчыннарның ажылдап, чурттап олурар байдалын соңуургаар дээш, партия райкомундан азы совхоз дирекциязындан хөлге дилеп аарын бодап, эртенгинин 8 шак үезинде аңаа чеде бердим. Совхоз конторазында аай-дезир кылаштаткан улустаң айтырарымга, директор өрээлинде хурал болуп турар диштиг. Кезек маңнаш, партия райкомунуң бажыңынче бастырыптым. Ында бала-ла хуралдай берген болдулар. Ооң төнерии маңаа-даа, дедир-ле демги конторачга келдим. Кайы хурал ол те төнс бээр ирге дээш, аай дедир алаңнып турумда, 11 шак ажа берген. Ага чалаапда-ла көөнчок доозулган дег, совхоз конторазының хурады ам-на төндү. Ол хүн 12 шакка чедир-ле ажылзе үнгеп кижи бар дээрзинге амдыгаа дээр каразыыр мен ийин. Үйгу-дыш соонда организмниң ажыл кылыр шинээ улуг турда, конторага аай-дедир эзеңиешкен кижилер 8 шактан 12 шакка чедир та чеже ажылды дегеңип каапкы дег болду ыйнаан. Ол дугайында шүүгүмчүлелдиг чүүл бижнир деп ол изиг дээрезинде маңаашкынынан шүүлдээп бодум ыяк бүзүрелдиг турдум. Ынчалза-даа редакцияга келгеш, хүн бүрүнүң ажылынга алаакказ, сонгазрадып турумда, үе эрте берген-даа болза, кижиниң угаанын ол хире чүүлдерни утпас, сактып чоруур-дур. База-ла ажылга кандыг хамаарылгавыс мында көстүп турар ышкажыл.

Ам номчукчуның кичээнгейинге көңгүс чаа чижектен киирип көрейн. Бо часты өттүр-ле ужуражылга, хурал-суглаага Кызылдың Политиктиг чыдыышкын бажыңынга (ПЧБ) хөйүү дынаа келдим. Бо талазы-биле шүүгаазының кол үтказы мындыг: ПЧБ-ни аныяктар бажыңы кылыр. Каш-даа катап ук бажыңны аныяктарга бербейн турар деп чарбыттынган хөөнүүг чүгаалаонын дыңнадым. Шынында ВЛКСМ обкомунга болгаш хоорком угга аныяктар бажыңын тудуп алырынга акша-хөреңги берип турда-ла, комсомолчуларның боттарының күзел-түкүл чок болганындан, ол улуг үүле бүттүнмейн барган. А Политчыдыышкын бажыында эң-не улуг аудитория— комсомолчу өөредилге кабинеди доктаамал куруг турул турар. Г. Ч. Ширшиниин ужуражылгалар үезинде неделяның четверг санында ПЧБ-ни комсомолчулар халас ажыглап болурунуң дугайында чеждаа чугаалааның дыңнаан мен. А ПЧБ-ни «хуналап» алырынче чүткүп комсомолчулар боттары кайыл янчаш? Ындыг эптиг аргалар турулгазын тургаалаа, бүзүнүң чаңгыс улуг эргээн шимедишкен комсомол ажылдакчызы тывылбазын ышкажыл? Бо бүгүнүң соонда бар чүвени безин ажыглап чадап турган улус ол улуг ПЧБ-ни «эргезинге алза-даа, эчизинге чедир ажыглап шыдаптар дээрзинге кижи чигзинер-дир. Ажылдаар орунга шүүгаар чаңчылдың бир чижээ ол-дур.

«Аксы-биле аал көжүрер, дылы-биле дыт ужурар» деп шоотканы домакка эптиг-ле дүгжү бээр бис. Республиканың ажыл-агыйында ажыглаттынмайн, халас октаттынып турар курлавырларны саңап көөр болза, ол бүгү кандыг-даа саазынга сыңмас. Ол дугайында улуг-биче хуралдарга аас шылаже та чеже чугаалап келген чүве, ол хиреде айтыыр турган черинде шыгырт хевээр. Орта ажылдан билбезивисти бо каш чижектен көрдүвүс. Оода дыштанып билир бис бе?

Кандыг-даа байырлал үезинде, милиция машиназының кыпсычыг медээзи кулакка уюктаты бээр — бир-ле черде шошчогуш болганының, бир-ле кижиниң кырында айыыл дириелип келгениниң коргунчуг керечизи. Байырлал дээрге-ле арагалап адырының чылдаа деп бодаар улус биете кайы хөй. Ынчан эзирип алган аныяктар улам көскүлеңе чалыг үезинең чараш-каазын ажыг суг-биле өжүр кудуп алган чорууру таан чаржыныг. Эзиник кижи сээден-биле дөмей болгай. Ынчан олар кижилерниң чоргаарал дүй базып, дорамчылап, ааска сыңмас сөстер-биле, чөнгээ-биле өскелериниң мөрүзүн куду көөрлер. Олар арага ижин алганын маадырлыг херек кылдыр саңап, өске кижилерин кымыскаяктар-биле дөмей, чуура базарынга белең чоруурун таан ырмазынчыг. Дыштанып билбес чорууустуң хөречизи олдур. Ынчаарга ам ажылдалдаа, дыштанып-даа билбес болган ышкажыл бис?

Чогум чеже чүнү шылаар бис? Амыдыралывыс дериелиниң мурнунга кагган өлүг аңгыыс капиталистерден алдыртырлачыдып калган болду. Ук чурттарга Совет Эвилелиндеп баргай кижилер оларның садыгнаймазында бараан-сараайның элбээнге карааш чылырыктап тургулаар-дыр. Ында бараанның эдерее будуруллгезинден хилиичектенип, кылып алган продукциязын канчаптар аайын тыппайн турарлар. А бистер орая-делегейни чагырып алыр бис деп улуг тураланнаш, таска дүшкеннивис бодур.

Байырлалда мындыг муңгаранчыг бодалдарга алзырызын амыдыралдан эвес болбайн аан. «Таптаашкын үезинде эки чурттап турган бис» деп бүзүредингге харыы бо-дур: эки ажылдап шыдаазывыстан, эки чурттай албас бис. Аас-биле аал көжүрер чанчылдан уштумас болзувусса-ла, амыдыралывыс дениели улам кудулаар. Хоорай, суурларывыс кудумчуларында ажыл хүнүнде аңаа хөлес аян-төөлеп чоруурларның көөйии көрбес бе? Сактырга, кандыг-бир байыр-найыр болганы-биле дөмей-ле.

Майның байырлалдарында арагалаашкын эвээш болзуп, ада-иелер өзүп орар ажы-толу дээш кежээлерде чүрээ аарбазын, аныяк кижилер аңаа-ла кино, концерттеп, сесерликке селгүүстеп чоруун, милиция машиназының кыпсычыг алгызы кымның-даа чүрээн сертилетпезин, кижилер аңаа шээлээн, амыр-тайбың дыштанып, амданныг аъш-чемнин кылып чип алгаш, ажылче сергек үнер бөлүүн — шак мындыг күзээшкиннер-биле бо чүүлдү бижип доозайн. Байырлалда күзеп олурар чүүлдеривистин чөгенчиин угаап, канчап ындыг амыдыралга чедип келгенивисти хандыр бодап көрээлиңер. Амыр-тайбың ажыллап, чурттап, дыштанып өөренчилиңер!

Надежда ЭРГЕП.

«РОССИЯ—90»

Кызылдың шыдыраа клубунга чээрби кижиниң аразынга эгелээн республиканың «Россия—90» деп фестивалы доосту берген. Маргылдаага швейцар система ёзугаар тос салыг ойнаан. Бо фестивальдың соруглазы — шыдыраа оюнун улам нептередип, калбаа-биле пропагандалаары. Тываның шыдыраага бүгү сонуургактарын массалыг шыдыраа шимчээшкининче хаара тударын, аныяктарның иштинден салым-чаянныг шыдыраачыларны тывары, оларның чогаадыкчы өзүлезинге дузалаарын.

Бо маргылдааның түңелиндеп Ак-Довурак хоорайның аныяк шыдыраачызы С. Севээн тиилекчи болуп үнген. Ол маргылдааның эгезинден деозулгуже чедир хамыкты мурнап, олчаан тергинээп үнген. Тос салыгдан сес санны алган. Ийиги, үшкү черлерни шыдыраа талазы-биле ССРЭ-ниң мастериңге кандидат Леонид Мохов, Тываның сураглыг хоочуун шыдыраачыларының бирээзи Мөңгүн-оол Түлүш (Улуг-Хем) олар дараалаштыр үлешкеннер.

Фестивальдың байырлыг хаашкыныңың үезинде маргылдааның тиилекчизин С. Севээнге бо чылдың сентябрьда Сочи деп курорт хоорайга болуп эртер Россия фестивалынга барып киржир эргенин бижиин тыырскан.

Алексей ДЫРТЫЯ-ООЛ.

ИДЕГЕЛИН БҮЗҮРЕДИР

Улус депутаттарының Кур-Чер көлээ Советиниң даргазы М. О. Бичии «Шын» солунга интервьюзун берген. Ону моон алаанда парладывыс.

— Мартый-оол Оюн-оолович, 1989 чылда Тыва АССР-ниң көлээ Советтериниң аразынга чарлаттынган социалистиг чарышка бирги черде Куп-Чер көлээ Соведи болган. Чогум кандыг аргалар-биле ажылдаан, ындыг түңнелге четкениңер ол?

— Мурнунда мында ортумак школага башкылап турдум. Чогум маңаа ажылдаашкы, сес-ле ай чедип чор мен. Ынчангаш бодумнуң кирген үлүүм мында эвээш. Харын мурнунга ажыллап турган көлээ Совет даргазы Александр Дугарович Оюнуң база Советтиң депутаттарының киргеи үлүүн маңаа демделеевес аргажок. Чүге дээрге олар социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлежириниге чаңгыс демниг киржип келген. Чижээлээрге, ажыл-агыйның ангыангы аттырында күш-ажылчы чоонуу бо ажылче мобилизастазының ачызында, чамдык эки түңнелдер бар. Эрткен чылы эттиг—110 хүү, сүттүг — 102 хүү, дүктүг — 103,2 хүү күүсеттиивис. Мал бажың камгалаар болгаш оон чаш тед алырынче күштүг үгланзырдывыс. Оон түңелинде чүс хойга онаштыр 80 хураган алыр планнывысты 88 чедирдивис. Ынча иштен 75 бызаа алыр турганы—90-ны, а чылгыдан 75 кулун алыр хүлээлгевисти 100 баш кылдыр камгалавысты.

— Депутаттарның девискээринде хөй-ниити активтерге даянып ажылдап келгенин демделээнинге каттыштас аргам чок. Ынчалзажок кол чүве — чон. Оларның-биле чоок ажылдарының кандыг аргаларын депутаттар тыпканы?

— Агитквартиралар активтеринге депутат ыяап-ла быжыглаттынар. Ону дамчыштыр бодур хемчеглерге ооң киржилгезин албан херек. Ажылчын коллективтер болгаш чоонуң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутат бөлүктерин база быжыглаан турдувус. Чоонуң чыштарын кылып, оларның чагыларын, саналдарын өөренип көрүп, түс черге шиитпирлээриниң арга-хевирлерин кылып келдивис. Депутатка бүзүрел чон-биле чоок ажылдаан тудум биллиир. Сес ай ажылдаан үемде, депутаттарның иденкейин көдүрериче сагыш салып келдим. Мурнуку чылдарда дег, өске кижилерже бодунуң дорт кылыр ажылын чүүл каапкаш орарын эде көргеи. Мал азы кижи чизезин башкыларга кылдырар турду. Бо дээрге бетики чижек-тир. Эрткен чылын көлээ Советтиң 25 депутады турду. Амгы чаа хоойлуну барымдаалап, ооң составын кызырган. Бо соңгулада альтериативалыг 20 кижи шилиттинди.

— Чоонуң изегелии чаалап алган 20 депутат депшиттиргеп дидикер. Оларга чоңгаа тус-тус чагыглар киргени чугаажок. Бирги организастыг сессиянар март 22-де эрткен болгай. Аңаа чоңгаа киргеп чагыларны сайгарыпп чугаалашкан боор аа, Мартый-оол Оюн-оолович?

— Организастыг сессиянга сайгарган тос айтырыгның эң-не чугулазы ол деп хүлээп көрдүвүс. Чүге дээрге көлээ Советтиң беш чылда кылып чорудар ажылдарының чамдыктары-биле таныштырыңар. Шынап-да, программада амыдыралчы негелдении айтырыглары көрдүнгенин беседалдардан биллим. Ынчаарга чаа сонгуттурган депутаттарның ажылының уг-шиг кандыг янзылыг болурул?

— Бо айтырыгны чугулалап көрүп турар бис. Чүге дээрге бир дугаарында депутаттарның ажылының иденкейдиг болуруп чедип алыр. Күүскем чок болганда, аңаа көөр айтырыгларын депутаттар хуралдарынга сайгарар апаан. Оон аңгыда чоонуң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутаттар чөвүлеллерин тургузары ажыктыг хире. Ынчангаш дөрт ыылыг бөлүктү бадылап алдывыс. А сессиянга көөр айтырыгларны сайгарарының бетинде, чоонуң хуралын дамчыштыр, оларның саналдарын дыннап, көрүп турар бис. Чурттакчыларга төлевирлиг ачы-дуза чедирери — кол айтырыгның бирээзи. Чижээлээрге, сезонныг үелерде ат-бүлөдер сиген-ширбиш, оттуглар чүүл белеткен алырга, азы өске-даа чүү-хөө ажыглаарынга чүүк машинаны ыяап-ла негеттинер. Бо бүгүнү өөренип көргеш, машина-тып алырының аргазын кылыр бис. Мынчаар ажылдап турташ, чоорту бот-акшаланыышкынче шилчиир соруга салдыныл турар.

— Көлээ Советтиң база ооң депутаттарының беш чылда кылып чорудар ажылдарының чамдыктары-биле таныштырыңар. Шынап-да, программада амыдыралчы негелдении айтырыглары көрдүнгенин беседалдардан биллим. Ынчаарга чаа сонгуттурган депутаттарның ажылының уг-шиг кандыг янзылыг болурул?

— Бо айтырыгны чугулалап көрүп турар бис. Чүге дээрге бир дугаарында депутаттарның ажылының иденкейдиг болуруп чедип алыр. Күүскем чок болганда, аңаа көөр айтырыгларын депутаттар хуралдарынга сайгарар апаан. Оон аңгыда чоонуң чурттап турар черлериниң аайы-биле депутаттар чөвүлеллерин тургузары ажыктыг хире. Ынчангаш дөрт ыылыг бөлүктү бадылап алдывыс. А сессиянга көөр айтырыгларны сайгарарының бетинде, чоонуң хуралын дамчыштыр, оларның саналдарын дыннап, сүмелерин алыры ажылдывыстың бир кол талазы кылдыр бодап турар бис. Бодум Советтиң даргазы кижи болганымда, депутаттар-биле боттусканнай беседа чоруларын (неделяның соңгу патнизында-ла бир кижи-биле) планнадым. Моон-даа соңгаар депутаттарның ажылының аргахевирин сайгырангайжылары, хамаатыларының эргелерин камгалаары база сонуургалдарын ханы өөренип көөру Советтиң ажылының кол кезээ болур. Моон уламындан депутаттарның соңгукчуларбиле харылзаазы улам ханылаары чугаажок.

— Эрткен чылгы чарыш түңнелинге тиилекчи деп санаткаш, бо көлээ Совет СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң болгаш БАЛКЭ обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле кады мун рубльдиң акша шаңналын алган. Ам бо шилчиир тукту салбас дээш депутаттар бүгү күжүн, билиин база энергиязын үндүрүп ажылдаарын Советке болгаш ооң депутаттарынга күзеп каайн.

— Четтирдивис. Чоонуң изегелии ажыл-ишке көргүзер дээш бүгү күжүвүстү демнештирип ажылдаар бис.

Интервьюну Сириимаа ЧООДУ алган.

Кызыл район.

Даштыкыда

ДУГУРЖУЛГАНЫ КЫЛГАН

УЛАН-БАТОР. (СЭТА). МАР-ның найысылалынга чурттуң эрге-чагырга органнары-биле чаа шимчээшкиниң ришң улугуукчуларының аразынга чугаалажыышкынар боон эрткен. Чуртта тургустунуп турар чаа партияларның болгаш шимчээшкиниңерниң ажылчорудулгазынга ден эргелиг байдалдарны тургузуп турарын Министрлер Чөвүлелиниң болгаш МАРН ТК-ның төлөөлекчилери медеглээн.

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң чанынга чурттуң бүгү политиктиг күштериниң кирижилгези-биле консультативтиг чөвүлелди тургузар талазы-биле айтырыгны чугаалажып эгелээриңге белеңнии партия болгаш чазактың төлөөлери балыктаан. Ук чөвүлел чаа чазакты болгаш Улустуң онза чөвүлелиң тургузарының айтырыгларын чугаалажып эгелээр.

САГЫНДЫРЫГНЫ КЫЛГАН

ДЕЛИ. (СЭТА). Чурттуң девискээр талазы-биле бүрүн-бүзүн чоруун камгалап арттырар дээш бүгү хемчеглерни алырын Индияның чазаа Пакистан эрге-чагыргага медеглээн.

Джамму болгаш Кашмир штаттарда эрге-чагыргага удур хөделип чоруп турар бөлүктерге Пакистанның дузалажып турарының бүрүн факт-барымдаалары бар. Пакистан ол бөлүктерин хан төгүүшкүнүг үүгелиишкиннер кылырынче ылалап турар деп, Индияның даштыкы херектер министерствозунуң төлөөлекчизи медеглээн.

БИР ДУГААР УЖУРАЖЫЛГА

ЛИССАБОН. (СЭТА). Анголаның чазааның болгаш оппозициязының турар УНИТА бөлүктүң төлөөлекчиниң аразынга бир дугаар ужуражылга Португалияның найысылалынга болган. Ийи таланың төлөөлекчилери чуртта боон турар хан төгүүшкүнүг дайынны соксадырының дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Баштайгы ужуражышкынга дайынны соксадырынга хамаарыштыр тозаргай дугуржулга чедип алдынмаан. Ындыг болзажок чугаалажышкыннарны моон ссигээр уламчылаар деп шиитпир чедип алдынган.

БАЙДАЛ ЧИДИГЛЕНГЕН

ПРАГА. (СЭТА). Чехословакияның соңгу талазында чурттап турар янзы-бүрү нацияларның улустарының аразында чидиг демисел уламчылап турар. Ылаңгыя чех болгаш цыган уктуг улустарның аразында боон турар месилдежиишкиннерге өлүм-чидим боон турар.

Ол девискээрде байдалдың улам нарыңдап бар чыдарын барымдаалаан, чурттуң чазаа немелде күштүг ынаар чорутkан.

КУЛЬТУРА ФЕСТИВАЛЫ

БОНН. (СЭТА). Барыын Германияның Ксселе дээр хоорайында ССРЭ-ниң культура фестивалы ажыттынган.

Совет театр коллективтери, музыка ансамбльдери фестивальдың үезинде 150 хире концертти көргүзер. Уран чүүл делгелгелерин ажылдар, совет артистер, чогаалчылар-биле ужуражышкыннар болур.

ПОЛИЦЕЙЖИЛЕРНИ АЖЫГЛААН

СЕУЛ. (СЭТА). Мурнуу Көрейниң Ульсан дээр хоорайында далай суднолары кылыр делегейде эң улуг бүзүрүлгелериниң бирээзин ооң ажылчынарары каш хонук аургузунда боттары эелеп алгаш турган. Тура халышкан ажылчыннар бүзүрүлгениң ажылчынарының эргезинге дамчыдып бээрин негээн.

Эрге-чагырга органнары он муң ажыг полицейжини ажыглап турган, тура халышкынны баскан.

Хоорайның чурттакчылары судно тудукчуларын деткип, бүгү-ниити ажыл соксадышкынын чарлаан.

ЧУРУКТАРДА: (оң таладан солагай талаже) Индия. Амритсар — сикхтерниң «Шажын найысылалы». Ол 1572 чылда үндезилеттинген. Бо недергей улуг, алдынап каан дуган Индияда сикх бүрүзүнге ыдыктыг.

Саравак — Малайзияның штаттарының бирээзи. Ында 23 биче улустар чурттап турар. Малайзияның кешкүн улустарының бирээзи пенаннар чигир тростнигин ажыглап өөрени бергеннер.

Мурнуу Африканың национал конгрезиниң талалаичылары боттарының эргелери дээш доктаамал туржуп турал.

СЭТА-ның фотохроникалары.

Делегей чурттарында

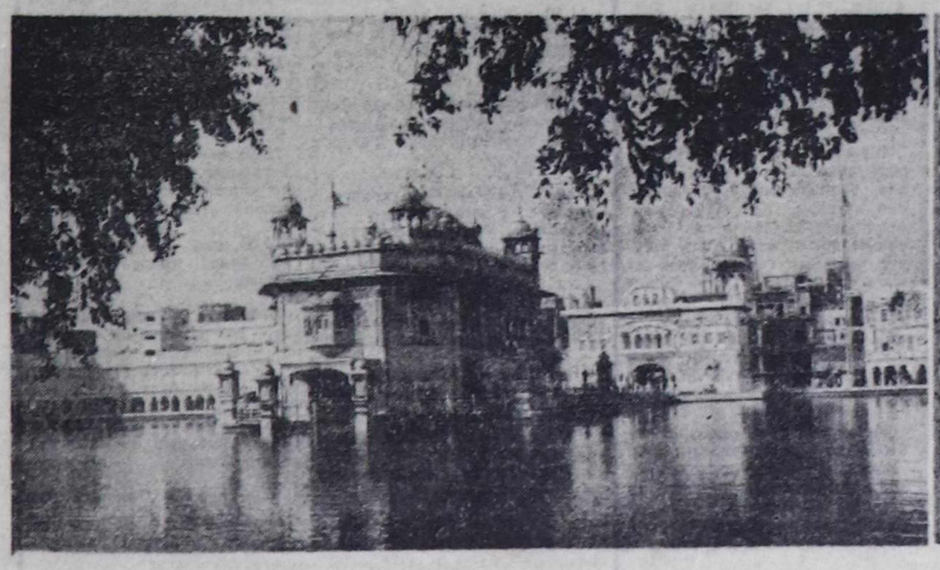

Москва. Кремльдиң болгаш Кызыл шөлдүң хевири

Тиилелгениң 45 чылынга

ЧУРУКТА: Эльбага совет болгаш америк солдаттарның ужуражылгазы. 1-ги Украина фронтузу. СЭТА-ның фотохрониказы.

Ленинчи идеяларның бодараашкыны

«ЧҮГЛЕ СОЦИАЛИЗМ ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА БАРААН БОЛУП ТУРАР»

Социализминиң салым-хуузунуң дугайында айтырыг Африкада бөгүн чидиг айтырыгларның бирээзи болуп турар. ССРЭ-де эде тургустунуушкун, Төвен Европада болуушкунар ук диптиң чурттарында янзы-бүрү эскериглерни тывыладырып турар. Чижээлээрге, Бенин дижик, социализмден ол ойталап каапкан болза, а Зимбабве социалистиг идеялдарга бердингенин балыткаан. Ол аныяк республиканың 10 чыл ою социализминиң келир үезиниң дугайында ында калбарган дискуссия-биле капсырлажып турар. Бо талазы-биле зимбабве политолог Кант МАТЕМАНЫҢ бодалы солун.

Чоокта чаа республикага конгресс болган, үр чылдар дургузунда адаанналып келген ийи партия — ЗАНУ—ПФ биле ЗАПУ аказ каттышкан. Зимбабвежилерниң хөй кезии ол болуушкунну деткил, бүгүле демократтыг болгаш революстуг күштерни, хамыктың мурнунда ажылчыннарны болгаш тараачыннарны каттыштырарынга шиитпирлиг рольду ук болуушкун ойнаар дээрзинге бүзүрелиин илереткеннер.

Каттышкан чаа ЗАНУ—ПФ партияның идеологиязы — марксизм-ленинизм, тодаргайлаарга, ажылчын ангының Маркс, Энгельс болгаш Ленининиң ажылдарында эртемге үндезилеттинген идеология болур деп конгресс бадыткаан.

Марксизм-ленинчи философияны барымдаалаар дээш ЗАНУ-ПФ партияның чүткүдүлиистиң чамдык теоретиктериниси, шилгарын Зимбабве университединде доктор Джонатан Мойону эллепсиндиргеннер. «Марксизм-ленинизм» болгаш «ангыс партиялыг күрүне» деп билиишкиниерни биригтир каттыштырып алгаш, Мойо болза, «хей партиялыг система дээш ким-на турбуп турар болдур. Биствың түс черивиң марксистерни ону империализминиң илчирбелиг америк ыдыкылдыр көөр» деп бижип турар.

А мен оон ескээр чугаалаар мен: хей партиялыг системаны демократтыяның кара чангыс илергейлээшкини кылдыр қыжа көөр болдур, марксизм-ленинизм демократтыяны болдурбас, чүгле чангыс партиялыг системаны хүлээп көрүп турар деп бадыткаар империалистиг болгаш антикоммунистиг пропаганданың үзелиин медереддинбиле азы туугайы-биле чиисүнүп көргенин ол болур ийик. Шынында, ол ындыг эвес.

Күрүнелиин чангыс азы хей партиялыг болуру үх чүрттүң байдалдарында болгаш негелде-тереглелдери-биле тодаратпышкар. Чамдык партиялар контрреволюстуг ажыл-чорудулгазын чорутпайн турда, делегейде бир дугаар социалистиг күрүне хей партиялыг турган болгаш, оон хараазы-биле оларның ажыл-чорудулгазын хораан турган дээрзин сактып көрээлиг.

Өске талазында, хей партиялыг система Англияга база АКШ-ка фашистиг болгаш расист партияларга ажылдаар аргаларны берип турар. Харын Мурнуу Африкада безин хей партиялыг «демократия» бар. Бир эвес Барымның чүктүң чүрттарының ындыг-ла кончуг демократтыг болза, олар чүге колониалдыг кадыг-лошкуң политиканы чорудуп, бисти дорамчылап үптээнил?

Капитализм — ол дээрге хөйүн эвээжи даралаар системадыр. Чогум-на ынчангаш капитализм үезинде, ылангыя монополистиг капитализм үезинде, демократия чүгле эвээш кезиниге, экономиканы контроллдап турар элээн каш өг-бүлелерге турар. Горбачевтуң удуртуп турары ССРЭ-ге арыглаашкынның болгаш демократчыдылганың чорудулгазы ол чүртка социалистиг үнелиг чүүлдерни камгалаарын хандырбас болза, анаа холбаштыр ол чемелеттирер апаар.

Ээвулуг марксисчи-ленинчи будуштуг кижи кылган частырыглары ыяап-ла минип, Чижээлээрге, кижиге чүүлүүр чорукту тывылдырарынга, сталинизмге, социалистиг хоойлудурүмнү үрээринге чедирген частырыглар аян. Ынчалзажок Сталинин бир-ле дугаар шүгүмүлээн кижи — Ленин болган, а бүржуаз ажылдакчылар эвес.

Марксизм-ленинизм партия дугайында айтырыгларны демократчы ёзу-биле база хөстүү-биле чугаалажырын негеп турар. Ынчалзажок демократтыг чүрүм ёзугаар шиитпир хүлээп алдынар болза, эвээш кезии хөйүнге чагыртыр апаар. Маркс, Энгельс болгаш Ленин ынчалдыр көрүп чорааннар. Демократтыг централизмге альтернатива — аалбаш чок чорук-тур. Демократтыг централизминиң принцивин бүржуаз партияларның ажыглап турары база таварылга эвес.

Бисте, Зимбабведе, хосталгалыг демселдиң соруглагары хүн айтырыындан ам-даа дүшпээн. Хамаарышпас чорук дээш бистиң дайынывыстың чылдарында ышкаш, марксизмни-ленинизмни удуртулга болдуруп түрар организацияларга бүгүле патриоттар каттыжар ужурлуг. Ынчангаш марксизмни-ленинизминиң бодүнүң идеологиязы кылдыр хүлээп алган ЗАНУ—ПФ деткимченя ап турар. Ынчалзажок партия кежигүнү бүрүзү марксисчи болур ужурлуг дээни ол эвестир. Бистиң аравыста демократтар-даа, социал-демократтар-даа, коммунистер-даа бар. Зимбабвениң экономиктиг тускайлаң чорук-тур. Демократтыг централизминиң принцивин буржуаз партияларның ажыглап турары база таварылга эвес.

Зимбабвежилер ажылды, чүүттаар оран-саваны, медицина хандырылгазын, өөредилгени, тараанны, идик-хемчеги, өөрүн кижилерге, партияны болгаш күрүнени эргелеп башкарарынга киржир эргени олорга бээр арга-шинектиг ындыг социал-экономиктиг формацияны тургузарын күзеп турааллар.

Капитализм үезинде бис ындыг чүве көрбээн бис. Зимбабвежилерге чүгле социализм дуза-лаар шыдаар.

ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИН-БИЛЕ

Саая Майнак — Мөңгүн-Тайга районуң көдээ шүлүкчүлериниң бирээзи. Ол «Бүзүрел» деп шүлүктер чыындызының автору. Оон хамааты лириктиг шүлүктери, чечен чугаалары, критиктиг чүүлдери республика солунналарынга, «Удуг-Хем» чечен чогаал альманахка үнгүлээнин номчукчулар билир.

Шүлүкчү Саая Майнактың ийиги номун Тываның ном үндүрер чери келир чылын чырыкче үндүрер.

Саая Майнак — райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи. Май байырлалында ол 60 харлаар. Ынчангаш аңаа бүгү талалыг чогаадыкчы чеднишкиниерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзевишаан, авториуң чаа бижээн ийи шүлүүн номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

АНЫЯКСЫЫМ КОНЧУГ

Шыпшың ыржым.
Чылыын, шыксыын.
Айдың дүне сылдыс санап.
Арыг агаар тыныл тур мен.

Сыладыр эстеп ойнаан
Чымчак салгын челбинерге.
Чап-чаа үнген баштайгы көк
Чаагай чыды хөрээм долду.

Частың кээрии үр-ле маназа
Чалыылар-ла сеткил хаптаан.
Ишти-хөлүүн сымыранчып,
Изиг-изиг куспакташтым.

Чылыг кээрге төрээн черим
Чымы тонуп келбеннетти.
Чалыы шаамда хөглүг чаным
Час дег дедир эглип келди.

Май ай келди,
Магалыын аа...
Аныяксыым кончуг болгаш,
Амыдырал ырлап чор мен.

ЧААЯАН

Ийи хадың чангыс черден үнүп келгеш,
Ийистер дег, ылгалыышпас дөмей апаар.
Дазылдары доңнаттыынын тутчу бергеш,
Дажыг суг-даа, шуурган, хат-даа ужур шаппас.
Даглар ышкаш, божаш дивес күштүг апаар.

Ийи кижи сеткил-чүрээ билчи бергеш,
Изиг ханы ынакшылга бүргеливтер.
Аас-кежик хавайынга ажы-төлүү
Аалдыныл, өөрей дыннап өзүп келир —
Амыдырал мөңгежидер чаяан ол-дур.

АЯЛГА

•Лириктиг повелла•

Бора талларның моҥургалары чылыг дүшкен-биле кады частырыгга белеткеннин бергилээн, артында-ла «тодуг» аар-аар апаргылаан ышкаш көстүп тургулаар. Талдарның аразында дөңгеликтер баштарындан бакылап келгилээн чаш көкпер улашкан чылыг хүннерге таалап, өзүп чыдарын сөглеп-кеңзиг, салгын аайы-биле шымыраш баштарын чайгылаар... «Бойдустуң оттуп эгелээнининң баштайгы демдектериниң бирээзи бо талдарның дүктүг баштыг анай-хаак сыргаларын каданыптар үеш-ле болгай» — деп иштинде бодаммышаан, эгелеп чоруур хөгжүмүү Иргит-оол хем кыдынга базып чораан.

Хемниң суу чүгүргүүнче кирелек, чемдик черлерже ойлуг кире бергилээн доштар дүнхүн чокка эзилгеш, суг кырында эштин үнгүлеп келгилээн, сактырга, шиг-шиг кылдыр тыныл, суг зайы-биле салдап чорааннар.

«Адырам. Хемниң бүгү-ле чараш-каазың аялгаже шилчидипсе дар. Каядыг үнер хында чогул. Эң млаңгыя бо хемде чүрттап турар куштарның үнү чизы-бүрү болгай. Тааржыр сөс болза аар — дээш, эрес кирял, биларн аялгаларны аазар сыгыргылаан-даа. Ындыг эвес. мындаа Бичекыс час дутаймында шулук бижип бээр болду чоп. Эгелеп чоруур киреминде салымныг хире үруг болдур ийин. Аңаа сындан алгаш, бодуу-биле-даа хөөрешкейлеп мен» — дээш, Иргит-оол Бичекыстың чүрттап турары ыяш бажыңынче шала далаштыг базып чоруткан.

Шөйүп каан демир удазынга чүткан хептер азып турган Бичекысты Иргит-оол көрүп каапп, сүрээдексей хона берген. Уруг хөрээ чадагай халат келип алган, ону эскербейн, бар-ла шаа-биле херлип-херлип олче удур базып орган. Оярыкыяр чер чок. Бичекыс тура дүшкен.

— Экии, Иргит-оол? Мында чүге чор сен? — дээш, халадының хөрээн дегийт ийи холдап сегирип алган.

— Мында ыры сөзүү бээр дээн болгай сен. Белеп болза, шекеп көрейн дээш келдим. — Чүнү шенээр кижи сен?

—Ырның аллагзын аар. Башта элээн бодаллар тыштын көөрге, сенээ чагыммны сактып келдим.

—Меңи мээлеп, хады чоруур бис. Мен үр болбас мен — дээш, уруг бажыңче кире бергеш.

Ыржым кежээге аян дутканзыг, саарыглыг хемниң төвимес, батпас тоолчургу чаңгыс аай чугаазы дем-не эгелээн. Улуг даш сандайланган ийи чалыының чүректериниң ужугуул, үнгүлээн сөстер чоок-кавыга сыңышпас болуп, удам өртүп ап, хөрлээже шилчип бар чораан. Ол чылыг сөстер амыдыралдың аялгазынче шилчээш, өскелериң чүректеринче шымный кирип тургулаанзыг болган.

Иргит-оол биле Бичекыс кайызы-даа амыдыралдың аялгазындан төрүттүнген, кежиктиг чалыылар-дыр бис дээрзин сеткил билбишаан, амыдыралдың бөдә бир чаа аялгазын ында чогаадып эгелээннер.

Монгуш ДОРЖУ.

АНЫЯКСЫЫМ КОНЧУГ

Шыпшың ыржым.
Чылыын, шыксыын.
Айдың дүне сылдыс санап.
Арыг агаар тыныл тур мен.

Сыладыр эстеп ойнаан
Чымчак салгын челбинерге.
Чап-чаа үнген баштайгы көк
Чаагай чыды хөрээм долду.

Частың кээрии үр-ле маназа
Чалыылар-ла сеткил хаптаан.
Ишти-хөлүүн сымыранчып,
Изиг-изиг куспакташтым.

Чылыг кээрге төрээн черим
Чымы тонуп келбеннетти.
Чалыы шаамда хөглүг чаным
Час дег дедир эглип келди.

Май ай келди,
Магалыын аа...
Аныяксыым кончуг болгаш,
Амыдырал ырлап чор мен.

ЧАЯАН

Ийи хадың чангыс черден үнүп келгеш,
Ийистер дег, ылгалыышпас дөмей апаар.
Дазылдары доңнаттыынын тутчу бергеш,
Дажыг суг-даа, шуурган, хат-даа ужур шаппас.
Даглар ышкаш, божаш дивес күштүг апаар.

Ийи кижи сеткил-чүрээ билчи бергеш,
Изиг ханы ынакшылга бүргеливтер.
Аас-кежик хавайынга ажы-төлүү
Аалдыныл, өөрей дыннап өзүп келир —
Амыдырал мөңгежидер чаяан ол-дур.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 «Ажыл эртери». Барымдаалыг телефильм. 8.25 Киноконцерт. 9.20 Мультфильм. 9.35 «Чаан-биле оркестрге солоо». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.45 Хөгжүмүүр программа. 13.20 Фотоконкурс «Чер — бистиң никити бажыңывыс». 13.25 Концерт. 13.55 Москва. Кызыл Шөл. Митинг-маевка. 15.35 Хөглүг ноткалар. 16.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түннел бөлүк командаларының мартылдаазы. 18.35 5 сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүр. «Будулгазының черже кирер эжик». 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 «Аншлаг! Аншлаг!». 23.00 «Ингершлагер—90». Эстрада ырларының делегей конкурзуу. 00.45—01.35 «Танцы, танцы, танцы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Ритмиг гимнастика. 9.25 Р. Солиңев — «Статья». Фильм-шүл. 12.50 Уругларга фильм. «Часкы Олимпиада, азы Ниитың ыры даргазы». 13.55 Нептереглей классиктиг хөгжүм концерти. 15.25 «Экспромт». Телефильм. 15.35 Хоккей. Делегей чемпионады. Түннел бөлүк командаларының мартылдаазы. 16.15 «Бак көрдүүген тажы» бөлүктүң оюн көргүзүүр. 16.35 «Аътыгашче кым ээ көрнүрүл» барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүүр. 17.10 Хөгжүм болгаш мода. 18.00 Мультфильм. 18.10 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «Ye». 21.30—23.35 «Киносерпантин».

КИНО

МАЙ 1-ДЕ

«ПАЛЫРАЛ»: «Эдептиг таварылга» 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, «Чүүк «300» 15.40, 17.30, 19.20. Видеозалга: «Делегей эстрадазының сыдыстары» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.20, «Чажыт ортулук» 10.20, 13.40, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 15.40, «Чажыт чөвүлекчи» 18.20, «Лифтиден солагай талазынче» 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Эрлик ораны азы ботка хоп» (2 сериялыг) 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

КАА-ХЕМ»: Кавказка тутурган кыс» 12.00, 15.50, «Шылажылганың хемчээли» 14.00, 17.40, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

Сергей Каллорович Шожукпаның адынга берген документилериг аазап, бо чылдың апрель 16-да читкен. Ону тыпкан кижи Кызыл районуң Каа-Хем суурда Агния Барто кудумчуда № 12 бажыңның № 7 квартиразынга экке бээр болза, шаанал алыр.

• • •

«Тыва автотраистың» өөредилге-курс комбинадын 1986 чылдың июль 30-де доосканының дугайында Аркадий Айыжиевич Сааяга тывыскан АН сериялыг № 675728 шынзылга читкенин барымдаалаваш, ону күш деп чок санаар.

• • •

Бармын-Хемчик районуң Эрги-Барлык ортумак школазының 1981 чылдың июнь 23-те Хомушку Валентина Достаковнаның адынга тывысканы Б № 575865 аттестадының читкенин барымдаалаваш, ону күш чок деп санаар.

Культура-спорт комплекизи

дыштаныр хүннерде

Май 1

11.00 шак — Байырлал концерттери:

Хоорай ансамбли хөгжүмүшин театрының, «Радость» ансамбль «Мөңгүлек» туристи комплекстин, пионерлер болгаш школачылар коллективи «Детский мир» магазинний чанында концерт көргүзүлерлер.

11.00 шак — Уругларның оюн программазы паркта бичии уруглар хоорайжыгжыма болур.

11.00 шак — Хол бөмбүүге болгаш баскетболга мартылдаалар парктың спорт шөлдеринге эгелээр.

12.00 шак — Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгының ажыдыышкыны фонтан чанында болур.

14.00 шак — Тыва хүреш. «Совет Тывазың 5 чылы» стадионга болур.

16.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти Ногаан театрга болур.

18.00 шак — «Аян» ансамбльдиң артистери-биле концерт-ужуражыышкын хөгжүм-шин театрынга эгелээр.

18.00 шак — «Азиялың төпү» шаннал дээш хоорайлар аразының маргылдаазы. «Совет Тывазының 5 чылы» стадионга болур.

19.00—22.00 шактарда — Танцы программалары автоорук техникумунуң, КПТУ-4-түң, Азия төвүнүң, «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарының чанында шөлдерге болур.

Май 2

11.00 шак — Спорттуң техниктиг хевирлеринге көргүзүт оюннар. Ипподромга болур.

11.00 шакта — Хол бөмбүүге болгаш баскетболга мартылдаалар парктың спортчу шөлдеринге уламчылаар.

12.00 шак — Уругларга шин. «Арга-арыг чүрттүг каван көрүр кижиниң чажыды». Хөгжүмүшин театрынга болур.

14.00 шак — Аныяктар ансамблиниң концерти паркка эгелээр.

16.00 шак — «Аян» ансамбльдиң артистери-биле концерт-ужуражыышкын хөгжүм-шин театрынга болур. Ол конверт 19.00 шакта база болур.

16.00 шак — Бут бөмбүү. «Совет Тывазың 5 чылы» стадионга болур.

19.00 шак — Танцы кежээлери паркка. «Колос» болгаш «Енисей» культура бажыңнарынга уламчылаар.

Часкы хүлүмзүруг

ШЫДАВАС-ТЫР

Эштәримге хемимниң
суу мен чайган,
Эзеримниге өлеңлээнзиг
чассытса-даа,
Чындыр-карам чылыг, чымчак
куспаа ышкаш,
Чыргал, таалал меңе
шаңнап шыдавас-тыр.

Далар-оол ДОНГАК.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы

Тиражы 28000 акз. Чагыт № 409. ТС—00168

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарниң пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 2 среда № 102 (14302)

1925 чылда үдезиледиттинген Өртээ 3 кеп.

КЫЗЫЛ ШӨЛГЕ МАЕВКА

Совет ниитилел чаартының турар, бистер боттарывыс база чаартының турар бис. Чоокка чедир-де болуп турганы ышкаш, мактанышкыныг болгаш шуугаазын шинчилиг эвес, а чаа ёзу-биле москвачыдарны бо чылдың Май 1-де Кызыл шөл уткаан. Кайгамчык улуг хемчээлдиг полотно шеге—К. Маркстың, Ф. Энгельстиң болгаш В. И. Ленининиң портреттери. Тайбыңның, күш-ажылдың, найыралдың, эде тургустуунушкуунуң темалары кызыл шеге рде илергейлеттингеи. ССРЭ-ниң улустарының национал угуулзалары-биле Кремльдиң ханазы шиметтинген. Сенат суургазында композицияның төвүнде — ССРЭ-ниң Сүлдези. А Дээди Советтиң бажыңының кырында чурттуң Күрүне тугу кыскын турар.

Кызыл шөлге кайгамчык хөй москвачылар далай ышкаш чалгып турган. Москвадың профэвилелдери бо чылдың митинг-маевказының организакторлары болган. Профессионалдар Эвилелиниң Москва хоорай төвүлелиниң кыйгырыын ёзугаар улус ажылагыйының янзы-бүрү адырларының ажыл-ишчилери эртенгиниң сес шакта чыглып эгелээн болгаш оон сөөлүнде Кремльче угландыр чорупкан. Оларның колониалары министрлер-биле, адырларның удуртукчулары-биле кады плакаттарын, транспарантыларын тудуп алгаш келгеннер. Москвачыларның бодалдарын, сеткил дүвүрээшкиннерин, илегелээн оларның плакаттары, транспарантылары идергейлеп турган: «Демократия дээш, демагогия (ондакты кажарлап, мегелээр чорух) турбас болзуң!», «Шенелделер кылыры соксазын, ажылдаар херек!», «Өртектерни — профэвилелдер контролюнга киирер!», «Рынок экономиказы дээш ажыл чок чорук турбас болзуң!», «Аныяктар, айтырыгларыңче — төгүүр кичээнгейни үгландыңар!», «Чажыт экономиканың баштынарын — харыысалгаже киирер!», «Ниити кижи төрелгетениң үнелиг чүүлдер делгереп турзуң!», «Кажан бир демниг кады тургаш, күштүг бис!».

Эртенгиниң 10 шак. ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ниң Чингине секретары М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы А. И. Лукьянов, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнери, кежигүнүге кандидаттар, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталар даргалары, Россия Федерациязының, Москваның удуртукчулары, найысылалдың күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери мавзолейниң төп индириге үнүп келген.

Байырлалга келген аалчыларның өрээнде— дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуунары, ССРЭ-ниң, Москва Советиниң улус депутаттары, хай-ниити организацияларының төлээлекчилери. Даштыкыдан келген аалчылар, ССРЭ-де турар дипломаттыг төлээ чергелериниң баштыңдары база аңаа турган.

Профессионалдар Эвилелиниң Москва төвүлелиниң даргазы В. П. Щербаков митингиин ажыткан. ВЦСПС-тиң даргазы Г. И. Янаев микрофоига чедип келгеш, митинг-маевказа чүве чугаалаан.

— Эде тургустуунушкуунуң херээ дээш демиселарны чорудуп турар кижилер ажылчы чонуң эп-сеткил каттыштырылгазын, чаңгыс эвин, акыдыма найыралын бадыткап көргүзер соруулга-биле бөгүн мында чедип келген-дир деп, ол демделээн. Рынок экономиказыиче шилчиишкин баштайгы үе-чадада чурттуң чонунуң эвээш хандырылгалыг кезээнинг чаагай чорууңга салдарлыг болур дээрзин шупту-вус билип турар бис, ынчангаш ВЦСПС-тиң, совет профэвилелдериниң соруулгазы — ажылчы чонуң экономиктиг камгалалының системазын тургузары, оларның эргеажыын камгалаары болур деп, ол медеглээн.

Кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң буянныг болган демократтыг соруулгаларын чедип алыр дээш дем каттыжышкыны-биле улам күжениишкиниг хөделирииче делегейниң бүгү кижилерин ВЦСПС-тиң даргазы кыйгырган.

Бүгү чуртта алдаржаан «Трехгорка» фабриканың пестазычызы О. В. Замохотова, Москваның ужар чүүл институдуның студентилериниң профком даргазы Г. Ф. Будяк, техниктиг эртемверниң кандидады Е. Н. Каблов, «Кадыыр болгаш Маска» металлургия заводунда профком даргазы Е. К. Кузнецов митинг-маевкага чүве чугааланнар.

Профэвилелдериниң Бүгү-делегей федерациязының чиигине секретары И. Закрия чыылганнарга байыр чедирген.

— Москваның ажылчы чонунуң кайгамчык улуг митингизи ССРЭ-ге социализмни хөгжүдеринге болгаш быжыглаарыңга силериң шиитпирлиниерни тодаргай бадыткап турар-дыр — деп, ол онзалап демделээн. Совет Эвилели эрткен үениң четпестерни чайлатпышаан, эде тургустуунушкуунуң оруу-биле дидим бурунгаарлап турарын ам бүгү делегей көрүп турар. Бүгү кижи төрелгетеннии күзелин — ядролуг хыдыкчы дайынның кыжаныышкынындан хостуг делегейниң дугайында күзелин боттандырарыга силериң чонунар боттуг үлүүн киирип болур.

Эде тургустуунушкуунуң херээн эчизиге чедир боттандырар дээш совет улустуң бүрүн шиитпирлиин москвачыларның Кызыл шөлге митинг-маевказы тодаргай бадыткап көргүскен.

(СЭТА).

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ШЫРАЙ-АРНЫ

Бөгүн частың, эде тургустуунушкуунуң, ажыл-херектериниң болгаш тайбыныңың байырлалы бистиң республиканың булуң бүрүзүнде чедип келген. Ол чаңчыл болган Бүгү-делегейниң эп-сеткил каттыштырылгазының байырлыг хүнүн делегейниң бурунгаар депшилгелиг улустары делегейге социал депшилге, демократия, чонуң эргелери дээш пролетаржы чаңгыс одуругга сырый каттыжып, чөптүг чорук дээш сүрлүг күжүн көргүзер. Магаданчыг байырлал Майның Бирии үткүп турар бо чыл төөгүлүг болуушкуннар-биле байлак.

Улуг Төрээн чуртувус болгаш бүгү делегей Коммунистиг партияның тургузукчузу болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленининиң төрүттүнгениинден бээр 120 чыл оюн, анаа тураскаатқан «кызыл субботаны» эрттирген. Ол ышкаш майның база бир улуг байырлалы Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюн совет улус удаваc демделген эрттирер. Бо бүгү онзагай болуушкуннар эде тургустуунушкунну, революсчу чаартылгаларны совет улус-биле бир демей бистиң республиканың ажыл-ишчилери база боттандырып турар.

Дүүн Совет Тываның районнары, хоорай, суурлары Тайбыңның, Найыралдың, Күш-ажылдың. Частың байырлалын онзагай демделген эрттирген. Май Бирге тураскаатқан митингилер, байырлыг хуралдар, культура-массалыг оюн-тоглаалар, спортчу маргылдаалар, дайынның, күш-ажылдың болгаш партия, совет ажылдарының хоочуннары-биле ужуражылгалар, концерттер көргүзүглери болгаш өске-даа байырлал шинчилиг ажылдар, хемчеглер район, хоорай, суур бүрүзүнге организастыг болуп эрткен.

Моон мурнуида чылдарда найысылал Кызылды Май Бириниң хүнүнде кижи таныыр үжүр чок турган. Кыйгырыглыг лозуннар, паннолар, стендилер, плакаттар, кызыл туктар-биле каастаттынган хоорайның ажыл-ишчилери Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң удуртукчуларының портрет-чуруктарын, чизы-бүрү шарлар, чечектер, лозуң-плакаттар тутқулаап, чыскаалга индир баары-биле «ураалап», марштап эртер турду чоп. Май Бириниң байырлалы ам сыр өске байдалга болуп эрткен. Биезки дег хөй каастала чок. Чыскаалыпкаш «ураалаар» чорук читкен. Ынчанмайн канчаар, каастала дээш тур үениң хереглелинге чеже-чеже акша-төгерик агаарже үнмээн дээр. Ажылчы чон ам таптаашкыны үезиниң хөлегелерни арта базып, демократияның, ажык чарлыг чоруктуң эргезинче шилчээн. Ынчалза-даа чамдык багай үзелдиг кижилер байыр-чыскаалды өскээр ажыглап, митингилерге, чыскаалдарга үй-балай чугаалар кылыр, оңу өскээр ажыглаар чорук үнүп турар апарган болгай. Чогум-на моон уржуундан эмин эрттир «чыскаалдаар», «ураалаар» чорук чидип бар чыдары ол чадавас. Ынчалзадаа байырлал дээрге байырлал-ла болгай.

Май Бириниң эртенинде Кызылга эдир булуттар безин чок, чылыг, чырык хүн болган. Кижилер чаңчыкканы ёзугаар каас, шевергин кеттинген ол-бо кудумчулардан Ленин шөлүнче чоруп тургулаан. Арын-шырайларында аас-кежиктин, өөрүшкү-маниайның хулумзуруу чайнаан кижилер Советтер бажыңының мурнуида шөлде тургускулаан янзы-бүрү өөнүг тукчугаштарың салгын-биле сымыранчын барланайнын чалгып турган. Кыйгырыглыг лозуннар, паннолар, стендилер, плакаттар, кызыл туктар-биле каастаттынган хоорайның ажыл-ишчилери Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң удуртукчуларының портрет-чуруктарын, чизы-бүрү шарлар, чечектер, лозуң-плакаттар тутқулаап, чыскаалга индир баары-биле «ураалап», марштап эртер турду чоп. Май Бириниң байырлалы ам сыр өске байдалга болуп эрткен. Биезки дег хөй каастала чок. Чыскаалыпкаш «ураалаар» чорук читкен. Ынчанмайн канчаар, каастала дээш тур үениң хереглелинге чеже-чеже акша-төгерик агаарже үнмээн дээр. Ажылчы чон ам таптаашкыны үезиниң хөлегелерни арта базып, демократияның, ажык чарлыг чоруктуң эргезинче шилчээн. Ынчалза-даа чамдык багай үзелдиг кижилер байыр-чыскаалды өскээр ажыглап, митингилерге, чыскаалдарга үй-балай чугаалар кылыр, оңу өскээр ажыглаар чорук үнүп турар апарган болгай. Чогум-на моон уржуундан эмин эрттир «чыскаалдаар», «ураалаар» чорук чидип бар чыдары ол чадавас. Ынчалзадаа байырлал дээрге байырлал-ла болгай.

Май Бириниң эртенинде Кызылга эдир булуттар безин чок, чылыг, чырык хүн болган. Кижилер чаңчыкканы ёзугаар каас, шевергин кеттинген ол-бо кудумчулардан Ленин шөлүнче чоруп тургулаан. Арын-шырайларында аас-кежиктин, өөрүшкү-маниайның хулумзуруу чайнаан кижилер Советтер бажыңының мурнуида шөлде

Моон мурнуида чылдарда найысылал Кызылды Май Бириниң хүнүнде кижи таныыр үжүр чок турган. Кыйгырыглыг лозуннар, паннолар, стендилер, плакаттар, кызыл туктар-биле каастаттынган хоорайның ажыл-ишчилери Коммунистиг партияның, Совет күрүнениң удуртукчуларының портрет-чуруктарын, чизы-бүрү шарлар, чечектер, лозуң-плакаттар тутқулаап, чыскаалга индир баары-биле «ураалап», марштап эртер турду чоп. Май Бириниң байырлалы ам сыр өске байдалга болуп эрткен. Биезки дег хөй каастала чок. Чыскаалыпкаш «ураалаар» чорук читкен. Ынчанмайн канчаар, каастала дээш тур үениң хереглелинге чеже-чеже акша-төгерик агаарже үнмээн дээр. Ажылчы чон ам таптаашкыны үезиниң хөлегелерни арта базып, демократияның, ажык чарлыг чоруктуң эргезинче шилчээн. Ынчалза-даа чамдык багай үзелдиг кижилер байыр-чыскаалды өскээр ажыглап, митингилерге, чыскаалдарга үй-балай чугаалар кылыр, оңу өскээр ажыглаар чорук үнүп турар апарган болгай. Чогум-на моон уржуундан эмин эрттир «чыскаалдаар», «ураалаар» чорук чидип бар чыдары ол чадавас. Ынчалзадаа байырлал дээрге байырлал-ла болгай.

Май Бириниң эртенинде Кызылга эдир булуттар безин чок, чылыг, чырык хүн болган. Кижилер чаңчыкканы ёзугаар каас, шевергин кеттинген ол-бо кудумчулардан Ленин шөлүнче чоруп тургулаан. Арын-шырайларында аас-кежиктин, өөрүшкү-маниайның хулумзуруу чайнаан кижилер Советтер бажыңының мурнуида шөлде

Бүгү-делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ни хоорайның чону политиктиг болгаш күш-ажылчы улуг көдүрлүүшкүнүг үткаан.

Эртенгиниң он шак четпээнде-ле «Асбест» стадионга хоорайның бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, школаларның болгаш өске-даа хөй-ниити черлериниң коллективтери чаңгыс кижи дег, организастыг чыглып келгеннер.

Хоорайның ажыл-ишчилериниң байырлал демонстрациязының мурнунга ортумак үш школаларның өөреникчилери, башкылар, профтехучилищениң коллективтери киргеп. Оларның арын-шырайында частың өөрүшкүзү, келир үеге идегел илдеп. Аныяк салгалдың соондан дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуунары бир деминг эрткен. Оларның херектериниде дайынчы, күш-ажылчы алдар-хавыяның хереченилерин Айдың Мортай-оолдуң, Борис Салчактың күүседиглерин болгаш ыраажылар Галина Сюрюн, Аяс Тойбухаа оларның ырлаарын чыылганнар үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле уткуп турган. Ол ышкаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болуп эрткен тыва хүреш база-ла солун болган. Ол дугайын солунга анчы чыыдар чүве болганда, кымның тинлекчи болганын, канчаар эрткенин маңаа биживес мен. Ол-ла стадионга Сибирь хоорайларының футбол федерациязының кубогу дээш болган маргылдааның тинлекчилерин адаары ам-даа орай, маргылдаа уламчылавышаан. Ол ышкаш автоорук техникумунга, 4 дугаар профтехучилищеге, «Енисей», «Колос» культура бажыңнарынга аныяктарның танцы кежээлери, дискотекалары орайга чедир үргүлчүлээн.

Найысылал Кызылдың кулумчуларында көскү черлерде «Совет кижилер! Буянныг, демократтыг социализмни тургузарынга күжениишкиннериви-сти сырый каттыштыраалы!», «Совет Эвилелиниң хамаатылары! Эрге-хоойлуг социалистиг күрүнениң тургустунарынга идепкейлиг киржиңер!», «Улус депутаттары! Ажылчы чонуң эрге-ажыктарына ак сеткилдиг болгаш харыысалгалыг бараан болуңар!» деп Май Бирге СЭКП ТК-ның Кыйгырыгларын аскылааны ажылчы чонуң социал-экономиктиг соруулгаларны амыдыралга боттандырарынче хей-аът киирип турар. Ленин шөлүнге ол хүн чыглып келген чонуң янзы-бүрү төлээлери-биле ужуражып чугаалашкан бис. Башкылар, эртемденнер, эмчилер, артистер, чогаалчылар дээш оондаа өске мергежилдиг кижилери эде тургустунуушкуннуң боттанып эгелээни-биле чергелештир ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның калбарып орарын, чурттагга байдалдарының үоорту экижип бар чыдарын сеткил ханып чугаалаар чордулар. Ол үнелелди ыраккы Тожунуң ивижилери, калбак, делгем Тандының тараажылары, кадыр тайга-сынарлыг Моңгүн-Тайганың сарлыкчылары, бажы белик Бай-Тайганың малчыннары, аныяк хоорайлар Ак-Довуракның, чаа Шагаан-Арыгның ажылчыннары сагыш-сеткилинден деткип турганнар. Нинтизи-биле Кызыл хоорайга Май Бирниң байырлалы организастыг болгаш солун, хөглүг байдалга болуп эрткен. Шак мындыг байырлалдар республиканың бүгү хоорай, суурларынга, районнар төптеринге база болуп эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АК-ДОВУРАК ХООРАЙ

Бүгү-делегейниң ажылчы чонунуң эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү — Май 1-ни хоорайның чону политиктиг болгаш күш-ажылчы улуг көдүрлүүшкүнүг үткаан.

Эртенгиниң он шак четпээнде-ле «Асбест» стадионга хоорайның бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, школаларның болгаш өске-даа хөй-ниити черлериниң коллективтери чаңгыс кижи дег, организастыг чыглып келгеннер.

Хоорайның ажыл-ишчилериниң байырлал демонстрациязының мурнунга ортумак үш школаларның өөрениқчилери, башкылар, профтехучилищениң коллективтери киргеп. Оларның арын-шырайында частың өөрүшкүзү, келир үеге идегел илдеп. Аныяк салгалдың соондан дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуунары бир деминг эрткен. Оларның херектериниде дайынчы, күш-ажылчы алдар-хавыяның хереченилерин — медальдар, орденнер часкы хүнге чайнап чораан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың коллективи бо чылдың дөрт айларының планның онаалдаларын хуусаа бетинде күүседеш, мурнакчыларның колониязында киргеп. Бригадирлер Татьяна Скорыхтың, Любовь Очур-оолдуң, Сергей Куулариың удуртканы коллективтер колоннаны баштап чораан. Оларга комбинаттың ажыл-ишчилери чоргаарланыр.

«Тыва автотранспорт» каттыжышкынының Ак-Довуракта АТБ-зи бо чылды эрткен үелеэнде база эки ажылдаан. Орук-септелге болгаш орук-тудуг эргелелериниң коллективтери база олардан хожудавайн турар.

Хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң байырлал демонстрациязының соонда спортчу маргылдаалар, концерттер болгаш дыштанылга кежээлери эрткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң **Мандат комиссиязын** тургузар.

2. Мандат комиссиязының составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Дембирел Анатолий Салчакович, Хандагайтының соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Комиссияның кежигүнери:

Биче-оол Каибаа Дамчатович — Шагаан-Арыг Барыын соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Гончаров Валерий Николаевич — Туранның төп соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Ильенков Станислав Иванович — Аксы-Барлык соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Монгуш Базыр Лаваевич — Кара-Хөл соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Ондар Дожулдей Бүрзүнеевич — Тээ-Хая соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Панкратов Владимир Валентинович — Саян соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Сүлдүм Валерий Чоодуевич — Берт-Даг соңгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Яндак Дава-Самбуу Бээжинович — Нарын соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 27.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң **План-бюджет комиссиязын** тургузар.

2. План-бюджет комиссиязының составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Нурзат Байр-оол Саянович—Аянгаты соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүнери:

Донгак Макар Бавухович—Чыргакы соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Канунников Александр Иванович—Первомай соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Козлов Михаил Сергеевич—Завод соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Кызыл-оол Сергей Александрович—Бүрен-Хем соңгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Левашев Владимир Константинович—Ленинград соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Мои Кыясин Александрович—Бай-Даг соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Неделин Владимир Сергеевич—Хендерге соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Тимей Дозур-оол Лайзапович—Совет соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Хертек Чурунай Хирес-оолович—Бай-Тал соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Национал политика болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Национал политика болгаш **националдар аразында харылзаалар** талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Национал политика болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич—Чаа-Хөлдүң Барыын талазы соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Комиссияның кежигүнери:

Богдановский Анатолий Григорьевич — Строительный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Донгак Эртине Сүлдемович—Чадаананың Төп соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Күжүгет Спар-оол Кенденгапович—Эрги-Барлык соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ондар Иван Дугар-оолович—Ийме соңгулда округундан депутат, Сут-Хөл район.

Петров Валентин Борисович—Кундустуг соңгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Свинцов Борис Павлович—Пушкин соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Удумбара Чанмыр Александрович—Октябрь соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сайгарылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Рогило Василий Васильевич—Бай-Хаак соңгулда округундан депутат, Таңды район.

Комиссияның кежигүнери:

Евтешин Василий Миронович—Шагаан-Арыгның Чөөн талакы соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Егоров Игорь Васильевич—Молодежный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Маркс-оол Алексей Моңгушевич—Кызыл-Мажалыктың Барыын талакы соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Монгуш Чымба Балдыкович—Ишкин соңгулда округундан депутат, Сут-Хөл район.

Ондар Николай Алдын-оолович—Эрзин соңгулда округундан депутат, Эрзин район.

Трофимов Василий Константинович — Тарлаг соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Аныяктар херектериниң талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур.

Комиссияның даргазы

Саая Иранда Чоодуевна — Ак-Довуракты Чкалов соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүнери:

Каадыр-оол Артём Александрович—Хову-Аксы Барыын соңгулда округундан депутат, Таңды район.

Ковальчук Алексей Владимирович—Енисей соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Куулар Любовь Санчы-Бидиповна—Саглы соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Куулар Михаил Ким-оолович—Правобережный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Мяшкин Вадим Федорович—Дорожный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Ногай Сергей Бухгалтерович—Ээр-Хавак соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Салчак Валерий Болай-оолович—Торгалыг соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Хомушку Василий Уруттакович—Хөөделең соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Санчай Сергей Сайынович—Ленин соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Ширшин Григорий Чоодуевич—Мугур-Аксы соңгулда округундан депутат, Моңгүн-Тайга район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Ажык-чарлыг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур.

Комиссияның даргазы

Салчак Вячеслав Сюрюнович—Интернациональный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүнери:

Дакыр-оол Көк-оол Тюлюшевич—Эйлиг-Хем соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Семенов Иван Николаевич—Туранның Соңгу талакы соңгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Тумат Наймырал Очур-оолович—Дус-Даг соңгулда округундан депутат, Өвүр район.

Чадамба Владимир Федорович—Шынаа соңгулда округундан депутат, Кызыл район.

Шабалин Виктор Анатольевич—Пролетар соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Эпп Генрих Яковлевич—Школьный соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Улетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазыбяле комиссияны тургузар.

2. Улетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазыбиле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Жөголь Николай Аврамович—Дөн-Терезин соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүнери:

Дилак Киров Салчакович—Кызыл-Даг соңгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Доржу Борис Хертекович—Ак-Довуракты Школьный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ондар Данзын-оол Чалзапович—Ак-Довуракты Транспортный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Ооржак Эрес-оол Хаынгырбаевич—Баян-Кол соңгулда округундан депутат, Кызыл район.

Сарыглар Кызыл-оол Майдырович—Чадаананың Соңгу талакы соңгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Тавберидзе Владимир Дидимович—Төп соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Титов Виктор Дмитриевич—Туранның Мурнуу талакы соңгулда округундан депутат, Туран хоорай.

Урванцев Владимир Петрович—Малчын соңгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Эртине Моңгун-оол Байырович—Тес соңгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Шулепов Александр Николаевич—Ак-Довуракты Юбилейный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссиязын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны соңгуур:

Комиссияның даргазы

Сүге-Маадыр Владимир Хертекович— Ак-Довуракты Южный соңгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Комиссияның кежигүнери:

Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович—Арыг-Узуу соңгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

(Төнчүзү 2-ги арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.).

Достай Степан Монгушевич—О. Шынаа сонгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Конуспаев Булат Айтмухаметович—Ровно сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Монгуш Хонук-оол Доржуевич—Чыраа-Бажы сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Ооржак Идамчап Докур-оолович—Чадаананың Сонгу талакы сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Соломонов Владимир Ильич—Каа-Хемниң Сонгу талакы сонгулда округундан депутат, Кызыл район.

Шиганов Анатолий Васильевич—Балгазын сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссиязын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны сонгуур:

Комиссияның даргазы

Сотпа Алан-оол Тулушович—Арыг-Бажы сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Комиссияның кежигүннери:

Горилый Евгений Владимирович — Каа-Хем, Барыын сонгулда округундан депутат, Кызыл район.

Донгак Кара-оол Севээнович—Шуй сонгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Дотпаа Демир-оол Салчакович—Өөк сонгулда округундан депутат, Бии-Хем район.

Каздыр-оол Александр Соколович—Ий сонгулда округундан депутат, Тожу район.

Кара-Сал Павел Суратович—Бора-Тайга сонгулда округундан депутат, Сут-Хөл район.

Монгуш Бута Чимитович—Бажын-Алаак сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Монгуш Эрес-оол Доржуевич—Шамбалыг сонгулда округундан депутат, Кызыл район.

Сарыглар Мандан Бышкак-Караевич—Шекпээр сонгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Семенов Александр Иванович—Кара-Хаак сонгулда округундан депутат, Кызыл район.

Сувандии Когел Максимович—Чыргалаңды сонгулда округундан депутат, Тес-Хем район.

Сургутанов Виталий Петрович—Калиниң сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссиязын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Улус өредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Улус өредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны сонгуур:

Комиссияның даргазы

Конев Александр Васильевич—Чехов сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Аракчаа Светлана Николаевна — Московский сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Биче-оол Владимир Сумакинович—Хайыракан сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Ванжа Альберт Иванович—Мөрен сонгулда округундан депутат, Эрзин район.

Губарев Юрий Кузьмич—Межегей сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Кандан Клара Монгушевна—Ак-Гуруг сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Кара-Сал Мөнге Диннмеевич—Баян-Тала сонгулда округундан депутат, Сут-Хөл район.

Монгуш Валентина Кенденовна — Кызыл-Мажалык Чөөн сонгулда округундан депутат, Барыын-Хемчик район.

Монгуш Владислав Сүрүнович—Хайыракан сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Монгуш Наталья Мергеновна—Чадаана Шахтер сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадыкшыл, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссиязын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Кадыкшыл, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Кадыкшыл, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны сонгуур:

Комиссияның даргазы

Сат Зоя Назытыевна — Пионер сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Будук-оол Кара-Сал Домбаланович — Кызыл сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Драпаан Биче-Уруг Дадыковна — Чаа-Хөлдүң Чөөн талакы сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Куулар Шаингыр Пичи-оолович — Элегес сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Марцеха Анатолий Васильевич — Бүреи-Аксы сонгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Ойдуп Надежда Назыновна — Шеми сонгулда округундан депутат, Чөөн-Хемчик район.

Сонам-Байыр Анжима Шаракбюевна — Дүрген сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Хемер-оол Владимир Думатович — Кызыл-Хая сонгулда округундан депутат, Монгун-Тайга район.

Хертек Нина Хертековна — Тээли сонгулда округундан депутат, Бай-Тайга район.

Шестакова Вера Ефимовна — Чүльдүм сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Шубник Геннадий Макарович — Сут-Хөл сонгулда округундан депутат, Сут-Хөл район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссиязын сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссияны тургузар.

2. Экология болгаш бойдус ажыглалының айтырыгларының талазы-биле комиссияның составынга дараазында депутаттарны сонгуур:

Комиссияның даргазы

Нечаев Борис Семенович—Учебный сонгулда округундан депутат, Кызыл хоорай.

Комиссияның кежигүннери:

Бакуров Михаил Гаврилович—Сосновка сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Доржукай Михаил Күдерович— Сарыг-Септиң Чөөн талакы сонгулда округундан депутат, Каа-Хем район.

Лавриненко Иван Петрович — Владимировка сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Монгуш Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович—Кочетовка сонгулда округундан депутат, Таңды район.

Очур-оол Владимир Салчакович—Кур-Чер сонгулда округундан депутат, Кызыл район.

Рудзинский Анатолий Владимирович—Шагаан-Арыг сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Содунам Владимир Васильевич—Азас сонгулда округундан депутат, Тожу район.

Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович—Булух-Терек сонгулда округундан депутат, Улуг-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай,
1990 чылдың апрель 28.

ТРАКТОРЛУГ МАЛЧЫН

Таңды районда Балгазынның хадыларлыг, дыттарлыг делгемнери. Дөңгелик даглар кырында малчын Чооду Дивиевич Көк-оол кошкарларын кадарып, кылын номун номчуп ор. Ооң эзерлиг доруг аъды эвезиниң чанында чүгенин шыңгырадып каап оттап тур.

Когурумнуг соок хүнде ооң үш чүс ажыг кошкары шоолуг ыраваан. Черниң эргн, сарыг сигенин хойлар чулуп чип чорлар. Малчынның кошкарларының семис-шыыраан магадап турдувус, кыжын тургузу азыраан. Чарбаны, суланы, сигенни, өске-даа чемнерни берип, суггарып ап турар.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу он чыл бурунгаар хову ажылынга киржип, механизаторлап чораан. Малчыннааш, арендаже киргеи. Ажыл-ижи түнелдиг болган. Чугаалажып тургаш, совхозтан «молдурга» тракторну садып алыры-биле үндүртүп алган. Ооң өртээн беш мүн рубль дээн.

— Бо техникавыс биске дыка-ла ажыктыг-дыр. Мал чемнерни моон-биле дажыглап алыр бис. Эрткен күзүн чээрби ажыг тонна сигенни шынаалардан кезип, кыштаавысче эккеп алган бис — деп, малчынның кадайы Мария Чамбаевна чугаага кириштн.

Боттары арга кыдыы черде кыштагны кылып алгаш, бажыңны база тудуп алган. Чайын мал одарладып, көжерде ажыглаар вагончиги база бар. Малчыннарның кайызы-даа чугаакыр улус болду.

Эрткен чылдарда солуннарны чагылып алырга, суурдан эккеп бербестээн. Бо чылдың солуиарын эккеп бербезинге түвексингеш, чагытпаанар. Бо черде оорлар база бар. Ийи аъдын, бир кулуиуи оорладыпкаинар. Амыдырал хандырылгазында эки чүве — автомагазининиң доктаамал кээп турары. Чодаачы-садыгжы Дирчинчап Окчаа малчыннарга аъш-чемниң болгаш үлетпүр бараанарын элбедир эккеп, садыглап турар.

Кошкарлар кадарчыларының көргүзүү чыл санында бедик болуп келген. Бир кошкардан алды килограмм ажыг дүктү кыргып алырлар. Чарышка база үлегерлиг өг-бүле бирги черниң шанналарын ап келген.

Ажаап, кадарып, чемгерип турар кошкарларының аажычанын база хөөреп турдулар.

ЧУРУКТА: «Революцияның чалбыыжы» совхозта кошкарлар кадарчызы Чооду Көк-оол бодунуң тракторунуң чанында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДУРЖУЛГАНЫҢ АДРЕЗИ

«ЧАА ОРУКТА»

Эки түннелдиг болур дээш бир-ле чүүлдү дилеп, сураан, шенеп чоруур кижилер турар. Ындыгларга С. Ч. Байыр-оол хамааржыр. Амгы үеле ол Эрзиниле Бай-Даг көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы, мурнунда 26 чыл дургузунда «Чаа орук» совхозтуң № 4 хойжу бригадазын удуртқан. Ук коллектив республиканың социалистиг чарыжынга каш улаа тиилекчи болуп келген. Үндезин реформаның баштайгы үе-чадазында-ла бот-оорулга-чарылганы, өг-бүле керээзин эки шингээдип алган, амгы үеле бригаданың малчыннары арендга керээзи-биле ажылдап турар.

Коллективтиң база ооң удуртукчузунуң ажылында бир эки чүүл дугайын маңаа чугаалаары артык эвес. Ол чүл дээрге чаш хураганнарны доруктуар база дүктү көвүдүүр талазы-биле кылган шепелдези эки түннелдиг болган. Бүдүүлгейи шын башкарарынга, күш-ажылдың түнелин бедидер дээш кызымак ажылдап чоруурларны мактап, оларның чеднишкиннерин деткип, эвээш-биче-даа болза, чон мурнунга чарлап, дуржулгазын нептередир үжүрлүг бис. «Чаа орук» совхозта шак ындыг чаа чүүлдү районда партия, совет база ажыл-агый органнары мынчага чедир үлүска дыңнатпаны, эгелекчилерниң ажылын үнелевээни элдептир.

Керектиң үжүру чүдел? Ынчангы бригадир С. Байыр-оол хойжу С. Сидонуң өг-бүлезинге сүмелекшеш, малды чаа ёзу-биле ажаап, азырап эгелээн. Кыс хураганнарны нелериден үскен соонда, чалагай кажаага кыштадып, ооң соонда төрүүр хойларны база ынчалдыр-ла кыштадып, хураганнарын алган. Сергей Сидонуң кыштаа Хайыракан деп дагла. Хар аңаа улуг дүжер. Хат хадаан соонда, хоюн кыпланнарга кадаргаш, чоорту дагже үнүдүрер, чазын даг белиге кээр. Кыжын ховуга болаарга, даглаарга чылыг болуру билдингир.

Баштайгы кыжын хойжу өг-бүле бир харлыг кыс хураганнарын январь 5-тен февраль 5-ке чедир чылыг кажаага киирген, дараазында чылдарда ол аныяк малы төрүүр хойлар апаарга, чалагай кажаага кыштадып келген. Оларның кыштаанда ам хойга чылыг кажаа чок, хураганга чылыг кажаа бар, ооң мурнунда серп бар. Хою ооң адаанга төрүүр, хураганы иезин эвээ алырга, ону чылыг кажааже киирптер.

Аныяк хойну баштай апрель айда төрүткен, мурнунда март төрүдүп ап турган. Шак мынчаар ажылдап келгениниң түнелинде көргүүлер багай эвес: 1987 чылда кыс хураганнарының бирээзиниден 1,3 килограмм дүктү, дараазында чылда 1,5, а 1989 чылда 1,8 килограммны кыргаан. Төрүп камгалап алыры 100-ке онааштыр 1988 чылда 89, 1989 чылда 93, ам бо чылын 95 болган. Ол ышкаш ниити малдың баш санын камгалап алыры колдуунда 99 хуу боон турао.

Эрткен чылын Сергей Шыырапович биле Зинаида Хүлер-ооловна Сидолар аренда керээ-биле ажылдааш, чыл саназылгазында 3 мүн ажыг рубльди, 13 хураганны алган.

Эрзиниң бо хойжуларының дүржүлгазыңдан алырга, даглыг черлерге, ылангыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сут-Хөл ышкаш чылыг районнарга төрүүр хойга катон кажаалардан аңгыда, хураганга тускай кажаа, ооң чанында серп керек болза ажырбас-тыр. Ынчан хойнуң дүгү хөй, малды ладыктырар, чарыгдал эвээш болур-дур.

Борбак-оол БАЛЧИР,
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелдиниң даргазының оралакчызы.

«НОГААН ДЕЛЕГЕЙ»: ТЫВА ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЖЭЭНИЛ?

Делегейниң Чер хүнүнүң бүдүүзүнде — бо чылдың апрель 20 үезинде үнген «ЭКОЛОГИЯ: айтырыглар болгаш программалар («Ногаан делегей») деп РСФСР-ниң Күркомбойдузунуң болгаш «Экопресс» парлалга-медээлер төвүнүң № 1 бюллетенинде «Чүү болганыл...» деп эгениң адаанда Уфага, Куйбышев, Тула областарга болгудаан — фенол, нефть, пүтенялыг суг төктү бергилээн — экологияга (кижиниң амыдырап-чурттаар бойдус хүрээлениге) хоралыг байдалдар тургустунганын айыылдыг деп санап турар чүүлдерни парлаан.

Оларның аразында «Тыва АССР-де» деп улуг кара эгебиле Н. Дасаеваның чүүлүн парлаан. Ында мындыг одурулар бар: «Март 17-де камгалалдыг девискээриҥ арга хайгаракчылары ооң кызыгаарында «Тоора-Хем» совхозтуң 50 баш ивилерин камгалалдыг девискээрлерже сүрүп киирип орган «олеичактарын» илередип тыпкан. (Кандыг-даа словарьда чок сөс болду: ивн кадарчылары дээни ол боор— Ю. К.). Оларны дораан-на арай электен хөделип эгелээндир силер деп сагындыргап.

Март 22-де Бешкер-Хем аргазы деп черге 50 ивн одарлап чоранын илереткеп. Корумчурум үрээн дугайында актыны тургускан. Чедирген когаралы 12204 рубль болган. Совхоз директорунга камгалалдыг черниң девискээринден ивилерин ырадырынга үш хонук хуусаа берген...»

Мындыг янзылыг чөрүлдээ болу бээрииң чайлаш чогун тыва солуннарга бижип, телерадиога чугаалап турган. ССРЭ Конституциязынга удур үүлгедигни — ивижилериҥ майгынарын март 30-де үзе-чаза тыртказш, вертолетка чүдүргеш, дыл билбес ийи херээжен кижини ынаар сыындырып киргеш, «доктаамал чурттаар черинге чедирип каанын» ында база бижээн. Ивижилериҥ доктаамал чурттаар чери Адыр-Кежиг эвес, Өдүген тайгазы-ла болгай! Майгынарны үргелеп турда, 11 «тайга» деп кажпа тывылган. Ынчангаш ивн кадарчыларындан ангыда, совхозтуң ажылчынары төтчеглекчилер база болган деп ол-ла чүүлде айтыкан. Чүдүп бузурар дээш аштып бижээн-дир дээрден башка, мону оон өскээр тайылбырлап шыдаваc-тыр мен.

Оон ыңай ол чүүлде мындыг одурулар бар: «Апрель 2-де совхозтуң ивижилериниң бригадири камгалал девискээрже 880 баш ивн сүрүп киирерии дыңнаткан. Камгалалдыг черниң арга-ыяш хайгаралының талазындан оон корум-чурумуи үрээн дугайында база 2 акт киргеп. Когаралдың түңү—ивн одарлаанындан болгаш чаш оош үрээниниден 64545 рубль болган. Ол материалдарны акт ёзугаар судка бээри-биле белеткеп турар.

РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Күрбойдус комитединиң тургускан бүгү айтырыгларынга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелдери харыы бербейн турар.

А ол аразында Алтайның Күрүне камгалалдыг девискээриниң одарларынче «Моген-Бүрен» деп база бир өске тыва совхоз 500 баш чылгы болгаш 200 баш сарлык одарладып киргикеп. Азнакайын, база-ла кеземче-хемчег албаан...» деп, автор дыңнадп турар.

Автор Н. Дасаева чүнү бодаан, мону биижи бергенил?

Чонның шаг-шаандан бээр чурттап чораан чурту ону азыраар, аңаа мал-маган одарладып, ооң ан-менин, өдүрек-күжүн өйүп бодап даялап чип чораан дээрзин билбес кижи «Экология: айтырыглар болгаш программалар» бюллетеньге үүл биижи бербесле болгай.

Бо дээрге «Азас» камгалалдыг девискээриниң ажылдакчыларының төтчеглекчи үүлгедиглериге, кара туразында ажылап турарынга удурланган чонның килеңиялеп чайлаар дээн кижилериниң арга чадаарда шырыңмазы, боттарың агартыксаш, аштып сеглээн сөстери-дир деп ону ынчаар билир кижи-дир мен. 76749 рубльдиң когаралын 10 хонук дургузунда Тожуиуң ивижилери күрүне камгалалдыг «Азас» девискээрге-даа, районнуң мяш ажыл-агыйынга-даа чедирбээн дээрзи мииткe безин биллингир херектир.

Ынчаарга «Азастың» ажылдакчылары он чыл иштинде балык-байланны кадырып, дузап, ыштап чип, аң-меиин кырып, тооруктап, каттааш, Тожуиуң чоиунга чеже хире когаралды чедиргенил? 338 мүн гектар черни үзе кирип алгаш, чеже анчыны каш мүн рубль өлүктывыш олчазындан кызамдаанын?

Оиу Тожуиуң үндезин чурттакчылары санаваан, негеевээн. Мынчага дээр даамай олурган. Эртем-шинчилел ажылдарының алыс ажыктыын чон билип турган. Хамык чүве кедерээ керээге «Азастың» ажылдакчылары менинп туруп бээрге, чугаа-соот көдүрүлп келген. Ол эрткен чылын июль айда, сиген кезилдезиниҥ түлүүнде сыстып үнүп келген, арай сөөлзүредир район Совединиң сессиязынга чугаалажып көрген чүве.

А бо хүнеидe ол мырыңай хөрлээлээш, ам Федерация денелиигe чедир өөскүй берген ол-дур.

Айтырыгның нарыыдан кел чыдарын барымдаалаш, «Азас» күрүне камгалалдыг девискээрже 880 баш ивн сүрүп киирерии дыңнаткан. Камгалалдыг черниң арга-ыяш хайгаралының талазындан оон корум-чурумуи үрээн дугайында база 2 акт киргеп. Когаралдың түңү—ивн одарлаанындан болгаш чаш оош үрээниниден 64545 рубль болган. Ол материалдарны акт ёзугаар судка бээри-биле белеткеп турар.

РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Күрбойдус комитединиң тургускан бүгү айтырыгларынга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелдери харыы бербейн турар.

А ол аразында Алтайның Күрүне камгалалдыг девискээриниң одарларынче «Моген-Бүрен» деп база бир өске тыва совхоз 500 баш чылгы болгаш 200 баш сарлык одарладып киргикеп. Азнакайын, база-ла кеземче-хемчег албаан...» деп, автор дыңнадп турар.

Автор Н. Дасаева чүнү бодаан, мону биижи бергенил?

Чонның шаг-шаандан бээр чурттап чораан чурту ону азыраар, аңаа мал-маган одарладып, ооң ан-менин, өдүрек-күжүн өйүп бодап даялап чип чораан дээрзин билбес кижи «Экология: айтырыглар болгаш программалар» бюллетеньге үүл биижи бербесле болгай.

Бо дээрге «Азас» камгалалдыг девискээриниң ажылдакчыларының төтчеглекчи үүлгедиглериге, кара туразында ажылап турарынга удурланган чонның килеңиялеп чайлаар дээн кижилериниң арга чадаарда шырыңмазы, боттарың агартыксаш, аштып сеглээн сөстери-дир деп ону ынчаар билир кижи-дир мен. 76749 рубльдиң когаралын 10 хонук дургузунда Тожуиуң ивижилери күрүне камгалалдыг «Азас» девискээрге-даа, районнуң мяш ажыл-агыйынга-даа чедирбээн дээрзи мииткe безин биллингир херектир.

Ынчаарга «Азастың» ажылдакчылары он чыл иштинде балык-байланны кадырып, дузап, ыштап чип, аң-меиин кырып, тооруктап, каттааш, Тожуиуң чоиунга чеже хире когаралды чедиргенил? 338 мүн гектар черни үзе кирип алгаш, чеже анчыны каш мүн рубль өлүктывыш олчазындан кызамдаанын?

Оиу Тожуиуң үндезин чурттакчылары санаваан, негеевээн. Мынчага дээр даамай олурган. Эртем-шинчилел ажылдарының алыс ажыктыын чон билип турган. Хамык чүве кедерээ керээге «Азастың» ажылдакчылары менинп туруп бээрге, чугаа-соот көдүрүлп келген. Ол эрткен чылын июль айда, сиген кезилдезиниҥ түлүүнде сыстып үнүп келген, арай сөөлзүредир район Совединиң сессиязынга чугаалажып көрген чүве.

А бо хүнеидe ол мырыңай хөрлээлээш, ам Федерация денелиигe чедир өөскүй берген ол-дур.

Айтырыгның нарыыдан кел чыдарын барымдаалаш, «Азас» күрүне камгалалдыг девискээриниҥ

Май 5 — китап бадылаашкын хүнү

СОҢГУКЧУЛАР КАНДИДАТТАР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунга апрель 22-де болган китап соңгулдаларның түннелинде бүрүткеттинген 21 депутатка кандидаттың аразындан 2 кижи — В. А. Верешагин биле Ш. Д. Ооржак хөй санны алгаш, май 5-те болур китап бадылаашкынче киргеннер. Бо ийи эштиң кайызы-даа «сонунга хүндүткелдиг, ооң бүзүрелин шыызыдып шыдаар болбайы аан. Ынчалза-даа бис бүгү-ле соңгукчуларны китап бадылаашкын үезинде Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш үнүн бээринче кыйгырдывыс.

Ш. Д. Ооржак Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажылагый академиязын доозан сөөлүнде, хайым ажыл-ишче шымның, хөй чылдарның иштинде Барыын-Хемчик районуң «Шекпээр» совхозка ажылдап келген. Эртем-билиин практикага ажыглап, чоонуң деткимчезинге даянып алгаш корум-чуруму багай, хожудангай, ажыл-агыйны чүгле районда эвес, а республикада асураглыг, мурнакчы совхозтарның дениелинге чедирген деп шекпээржилер амдыгаа дээр чугаалажып чоруурлар.

Кандыг-даа удуртукчу ажылдарга ажыллап чорааш Ш. Д. Ооржак ажылчы чон-биле харылзаазын үспейн, оларның дүвүрелдерн, сагыш човаашкынары, өөрүшкүзү-биле чурттап келген.

Эргим соңгукчулар! Бир эвес май 5-те болур китап бадылаашкынында Ш. Д. Ооржакка РСФСР-ниң улус депутадының мандадын бүзүрезинерге, ол силерниң идегелиерни бүрүнү-биле шыызыдып шыдаар.

Андрей ЧЫЧАН-ООЛ, Көк-оол ООРЖАК, Кавыл КУУЛАР, Кесвик-оол ООРЖАК, Кертик-оол ООРЖАК, Сүрүн САЯ болгаш нииткизи-биле 12 кижи ат салган.
Барыын-Хемчик район.

* * *

Май 5-те китап бадылаашкын хүнүнде РСФСР-ниң улус депутадыгна ийи кандидат — В. А. Верешагин, Ш. Д. Ооржак дээш соңгукчулар бадылаар. Ол ийиниң кайы бирээзин шилип алыр ужурлуг бис. Бо соңгулдалар бир талазында, солун, өске талазында, нииткизи-биле нарын болуп түрээр, эрткен соңгулдалар, китап бадылаашкынынар шак-ла ындыг болгай болгай. Оны соңгукчулар, кандидаттар-даа билир, көөген.

Депутатка кандидаттарның программалары-биле таныжарга эки айтыглар бар-дыр, ынчалзажок бүгү-ле чүве акша-көпеек, материалдыг баазадан хамаарыжыр чүве болганда, көрдүнген чүүлдерниң шупшуу амыдыралга боттаны бээр дээш чүве нарын дээрзин демдеглексеп турар мен. Ийи кандидаттың чүгле чаңгызын шилип алыр болгай бис. Оны шын чорудары чугула.

Үстүнде адаанам кандидаттарның бирээзининң дугайын чугаалап көрейн. Депутатка кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржакты эки билир, танышыр мен. Ооң күш-ажылчы орүүнга хамаарыштыр база чугаалап болур мен. Ажылагыйы хожудангай турган «Шекпээр» совхозтуң ажылжынга бут кырынга тургузарыңга үлүгүн киришти рген кижи. Барыын-Хемчик райкүүсомну база даргалап-даа турду, «кады ажылдап турган эшлөөрү ооң ажылагырын билир деп бодаар мен, ындыг үнелелди анаа хамаарыштыр айтырап болза, олар чугаалаарлар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажыллап турган, чонунга багай эвес дириттип турду. Партия обкомунга ажыллап турганы чылдар ооң ажылынга арга-дүржулганы улам байыткан деп чүве билдингир. Ооң назыны база чогум-на ажылдаар үезинде-дир. Депутат кижиге ол база мен бодаарымга чугулаа болгу дег. Эртем-билии багай-даа четчир. Чугула эки шынары — чон-биле чугаалажып, харылзажып билири. Бо-ла бүгү чүүлдер дээш мен бодум хуумда, ол кандидат дээш бадылаар мен. Кандидатты шилип алыры соңгукчу кижи бүрүзүнүң хууда херээ деп чүвени билир мен, ынчалзажок бо удаада ким дээш бадылаарын соңгукчулардан айтырыксап турар мен.

Борис ЧЮДЮК.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

* * *

Эрткен соңгулдалардан чон депутаттарга кандидаттар шилилгезинге хамаарыштыр чогумчалыг чүүлдерни өөренип алган. Чоннуң идегелин амыдыралга боттандырып шыдаар чогум кымны шилип алза эки л дээрзин билип бар чоруур. Чап-чаа апрельде эрткен китап соңгулданы көрээли. Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазыбиле РСФСР-ниң улус депутадының кандидаттарынга шилилгени чон кончуг шын өөренип көрген. Депутаттарга кандидаттар 21 кижиниң аразындан ийи кижи арткан. Олар дээрге республика эмнелгезинде кезер эмчи Виктор Александрович Верещагин биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа соңгуткан Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак болган.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттарның аштындан чоннуң бүзүрелин чүгле олар чаалап алган. Шынала, оларның кайызын кандыг дээр. Аъш-чем программазын боттандырарынга, чурттакчыларның кадыын камгалаарынга үлүгүн харам чокка бараалгадырынга чажам дивестер. Мынчап кээрге кайызы-даа бүдүштүг, туруштуг деп чон идегээш, үнүн чаңгыс дем-биле берип тургашары ол. Ынчалзажок бодум соңгукчу кижи болганымда, маңаа саналым киирип, бодалымны илередикседим.

Шериг-оол Дижизикович Ооржак школаңы болгаш дээди өөредилге черин кызыл диплом-биле дооскан. Бо бүгү ооң билиг түткүдүүн, өөренген чүүлдерин амыдыралга бадыткап турарын херечилеп турар. Ол кыска үелерде совхозтуң экономизи, директору, райкүүском даргазы, райком, обком секретары болуп турганыы билир бис. Тыва АССР-ниң улус депутаттары ону бирги сессияга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазыңга томуйлаан.

Тыва АССР-ниң ажылчы чойунуң амыдыралында шиитпирлээр нарын айтыыргларга хөй. Республиканың экономиктиг хөгжүлдезин, социал амыдыралдың айтырыгларын чаптүт болдурары. Аъш-чем программазын дүрген шиитпирлээри, националлдар аразында быжыг харылзааны тургузары —депутатка кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың программазында кол боол турар. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге Россияның чазак чери чергелиг деткимче чокта, ону боттандырары нарын. Ынчангаш ону РСФСР-ниң улус депутадынга сонгуп алыр болзувусса, чоңу дээш кызып ажылдаарынга ол турүжүн эөлээр дээрзинге бүзүрээр мен. Мээң үнүмге Эрлич, Тес-Хем, Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем. Тожу районнарның база Кызыл хоорайның чонну каттыжып, ам китап болур бадылаашкынга Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынарны кыйгырдым.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелдин ниити килдис эргелекчизи.

* * *

Хоочун журналист Чооду Кара-Күске дээш бир деминг үнүнерни бээринче, чаңгыс кижи дег бадылаарынче самаглдайжыларны кыйгырдывыс. Чүге дээрге ол амыдыралдың амыр эвес талаларыр билир болгаш ажылының арга-дүржулганы ажылчын чоннуң социал байдалын экижидеринче шагдан бээр-ле бараалгадып келген.

Чооду Кара-Күске бистин райондан, республиканың болгаш чүртүүстүң кайы-даа бүлүүнүдан бижээн очерктери болгаш өске-даа материалдары өөредиглиг, дээштиг түннелдерни берип, амыдыралды экижидип турар. Чижээлээрге, «Чодураа» совхозтан «Контора чок совхоз» деп материалы парлаттынган соонда, солунга ол талазы-биле чугаа көдүрлүп, республиканың суурларының хөй-хөй чурттакчылары ясли-садка чединген. Ындыг курлавырларны ажыглаанындан У. Шыына болгаш О. Шыына суурларның чурттакчылары база немелде садиктерлиг болган. А. Самагалдайга мырынай чоокта чаа бир садик ажыттынган. Бажың курлавырларын тыптынып, таарыштыр ажыглаанындан чурттаалга шелдери база немешкилээп.

Каш чыл мурнунда Шуурмактың ханазы чарык клубу кандыг туржук? Соогу кайы хире ийик? Ону септээрингге, чаа туткан бажын-дыр деэш акша бербес турду. Журналист ынчангы агрокүркөм, Культура министерствозу чедип, анализтиг материалды үндүрген соонда эвээш-даа болза, хөренги тыптып келген. Оон Культура бажыңы экижээн. Ам чаа Культура бажыңы тударынга, ону дүргеледиринге база шынарын экижидеринге парлалганың дузазы улуг дээрзин үтпаалынар. Журналист кижи балды, хирээ тутпас-даа болза, бодуңун кезээде тудуш чоокүр демир-үжүү-биле ону будүржүрүнге улуг үлүгүн киирер дээрзинге бүзүрээр бис.

Эрткен күзүн Кызыл-Арыгдан «Хамыктың хажыызында» деп материал парлаттынган соонда, суурнуң өөреникчилери Балгазынче кылашташпастаан. Бир машина биле бир автобустуу база алган. Кандидадывыстың «Өдүген: социал айтырыглар» деп эгенин адаанда парлаттынган «Амыдыралдың ажыннары» очерктерин СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалажып көрген. Тожунуң чурттакчыларының амыдыралын экижидер, бойдус камгаладын шынгыыралыр талазыбиле доктаадлы хүлээп алгач, К.-К. Чооду ол айтырыгларын каш чыл улаштыр салбаан. Ону түүлүнга чедир боттандырар дээш сагыжы оожургаваан. Бо чылдың апрель 27-де № 98 «Шында» кандидадывыстың солунга оожургал чок көрүнү келген айтырыын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели сайгаргаш, «Аластың» директорун хостаан» деп кончуг принципиалдыг түннел үндүргенинге дыка таарыштыыс. Бо база-да ооң солунга көдүргеи айтырыының түннели кестүп турары ол.

Журналистиң тыва чоннуң чаагай чанчылдары, культуразы дээш түржүп келгенин база билир бис. «Хайыраан боттуң» чон көрүп эгелээн. Оон мында база бичe эвес үлүг кирген. Тыва хөгжүм ансамблдерни кылырын организастаар ажыл шиитпирлеттинген. Чамдык херекселдерни Москвада будүрүп эгелээн.

Ам май 5-те, бүгү чуртта журналистерниң байырлалының хүнүнде болур соңгулдага К. К. Чооду дээш бадылаарынче кыйгырдывыс.

Деткикчи болуктүң кежигүнери:

Кодур-оол КУУЛАР, Делгермаа КОЧАГА, Розалия БОЛАТ-ООЛ болгаш эске-даа ниитизи-биле төөрби ажыг кижи ат салган.

* * *

Апрель 22-де болган соңгулдаларның түннелни солуынардан номчуп таныштывыс. Сукпактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадыңга кандидат кылдыр депшиткен Борбак-оол Иргитович Араптан ам база китап бадылаашкынга киржир болду. Бис, ооң өөреникчилери Ээрбек суурнуң чартыы бис. Ол биске тыва дылды өөредип, «кижи болуру чажындан» деп үлегер домакты билиндирер турган. Ам Ээрбек школазының башкыларының хөй кезии —Борбак-оол Иргитовичиниң өөреникчилери. Хөй санныг өөреникчилерни ол амыдыралдың кадыр оруктарынга тайып үшпас кылдыр өөредип каан. Ынчангаш ооң өөреникчилери чонунга бараан болуп, төлептиг кижилер болган.

Вера ХҮРЕН-ООЛ, Алексей ШИРАП, Саяна ӨПЕЙ-ООЛ, Геннадий СЕДИП-ООЛ дээш шупту 20 кижи ат салган.

* * *

Б. И. Арапган — чүгле эки директор, эки башкы эвес, ол ёвдуг кижизиг кижи. Бичe сеткиллиг, кижилериң негелде, дилеглеринге дыынангыр, ынчангаш турушту, четместерге эптеш чок. Ол, шынап-ла ыыжыг, хөөретпейн тур бис.

Сукпак суурда ийи кат школа 1984 чылда ажыглалга киргеи. Ында өөредилгени кабинет системазынче шилчиткен, ам кабинет бүрүзү телевизорлар, киноаппараттар, магнитофоннар, кадаскоптар-биле хандыртынган, ол бүгү чеп ажыглаттынып турар. Бо школа дээрге ажылдыгларның санынга кирип, ооң арга-дүржулганы республиканың школалары ажыглап, өөренип турар. Мындыг чедиишкинде ооң директору Б. И. Иргиттин ачызы улуг.

Май 5-те болур соңгулдага Сукпак болгаш Элегес-Аксы суулларының чурттакчыларын телептиг башкы Б. И. Арапган дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырып тур бис. Ол бистиң чагыглавырыстыы долузу-биле күүседип шыдаарынга идеген болур силер.

Башкылар К. ОНДАР, А. КУУЛАР, Д. ЧИЛЬЧИГАШЕВА болгаш шупту 30 ажыг кижи ат салган.

* * *

В. А. Верещагин РСФСР-ниң Дээди Соведиңге бистиң республиканы төлептиг төлөөлел шыдаар дээрзинге бүзүреп турар бис.

Эргим комчукчулар! Май 5-те болур соңгулдалар хүнүнде Виктор Александрович Верещагин дээш бадылаашкынны бээринче силер бүгүдеи кыйгырып тур бис.

Деткимче болүү: Леонид Осмоловский, Вячеслав Ондар, Сергей Костюков, Вячеслав Наумов, Игорь Катренко, Висарион Бабуадзе, Александр Щербаков.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 21 чыыжынга 1990 чылдың апрель 22-де болган соңгулдаларга соңгуткан улус депутаттарының

ДАҢЗЫЗЫ

Абдрахманов Рафкат Абдуллович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай. № 164 соңгулда округу.

Алемасцев Юрий Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының директору, Кызыл хоорай. № 196 соңгулда округу.

Алехин Борис Игнатьевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжышкынының 48 тудуг эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 167 соңгулда округу.

Асонычев Валерий Андреевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоркомунуң секретары, Кызыл хоорай. № 114 соңгулда округу.

Бадра Игорь Иргитович, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, БАЛКЭ обкомунуң чанында республиканың «Дамырак» чогаадылга каттыжышкынының директору, Кызыл хоорай. № 69 соңгулда округу.

Барыбин Сергей Алексеевич, 1961 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың бажың тудуу комбинадының будүрүлге-техниктиг комплектаниң эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 123 соңгулда округу.

Березин Вадим Викторович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 23 соңгулда округу.

Гривин Александр Алексеевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның геология-шинчилел экспедициязында партия начальниги, Кызыл хоорай, № 96 соңгулда округу.

Горяинов Алексей Николаевич, 1963 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай. № 83 соңгулда округу.

Дерягина Людмила Алексеевна, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тываавтотранс» каттыжышкынының чүк сөөртүлге киллизиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 143 соңгулда округу.

Дроздова Ранса Михайловна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика типографизының кол инженери, Кызыл хоорай. № 67 соңгулда округу.

Донгак Эрес-оол Арбеатович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезинниң эмчи статистика салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 71 соңгулда округу.

Другоченко Людмила Максимовна, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың чурт үлетпүрүнү тускай будүрүлгезинниң директору, Кызыл хоорай. № 176 соңгулда округу.

Жип Михаил Маркович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың шериг комиссариадында шериг албанныг, Кызыл хоорай. № 34 соңгулда округу.

Зайцев Олег Дорофеевич, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, радиотелефопте участок начальниги, Кызыл хоорай. № 168 соңгулда округу.

Зудилова Людмила Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезинниң урология салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 134 соңгулда округу.

Иванов Валерий Яковлевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аъш-чем садыының административтиг ажыл-агый киллизиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 55 соңгулда округу.

Калашников Сергей Иванович, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдириниң начальниги, Кызыл хоорай. № 64 соңгулда округу.

Калинина Людмила Артуровна, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тувафоторазнобыт» каттыжышкынының бүдүрүлгезинниң № 5 парикмахерскаязында мастер, Кызыл хоорай. № 70 соңгулда округу.

Киселев Михаил Николаевич, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албаныг, Кызыл хоорай. № 187 соңгулда округу.

Кислицина Ранса Алексеевна, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, автоорук техникумунда эмчи пунктузунуң эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 124 соңгулда округу.

Лавриненко Виктор Иванович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоркомунуң идеология киллизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 21 соңгулда округу.

Маады Сергей Бичe-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың санэпидстанциязының санитар киллизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 153 соңгулда округу.

Мананников Виктор Георгиевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы, Кызыл хоорай. № 24 соңгулда округу.

Маспын-оол Валентина Оюновна, 1950 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның Кызыл крест ниитилелиниң даргазы, Кызыл хоорай. № 45 соңгулда округу.

Минкин Николай Федосеевич, 1944 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның электри четкилериниң чурукчу, Кызыл хоорай. № 2 соңгулда округу.

Монгуш Сергей Дадар-оолович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, БАЛКЭ обкомунуң секретары, Кызыл хоорай. № 119 соңгулда округу.

Монгуш Валентина Монгеевна, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай, № 171 соңгулда округу.

Салчак Наталья Мижит-ооловна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң киллизиниң башкарыкчы экономизи, Кызыл хоорай. № 189 соңгулда округу.

Самарин Борис Степанович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Туваглавснаб» эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 128 соңгулда округу.

Сарыглар Михаил Октаевич, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 192 соңгулда округу.

Слободчиков Юрий Петрович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Юстиция министри, Кызыл хоорай. № 126 соңгулда округу.

Сорокин Вячеслав Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң КАК-тың ажыллакчызы, Кызыл хоорай. № 170 соңгулда округу.

Саян Өлзеймаа Кууларовна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезинниң реабилитация салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 32 соңгулда округу.

Сувандии Бичe-Уруг Самдановна, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумуның хомудалдар талазы-биле хүлээп алышкын черинин эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 79 соңгулда округу.

Сусликов Юрий Иванович, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның ИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай. № 152 соңгулда округу.

Тарлецкий Юрий Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл» уксаажыдылга будүрүлгезинниң директору, Кызыл хоорай. № 11 соңгулда округу.

Татаринцева Маргарита Петровна, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ТДЛТЭШИНИН аас чогаал секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай. № 49 соңгулда округу.

Таспанчик Маймаа Ламажаповна, 1940 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, аъш-чем садыының директорзуун оралакчызы, Кызыл хоорай, № 60 соңгулда округу.

Турсвич Владимир Васильевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызыл ТЭС-тиң турбина салбырының улуг машинизи, Кызыл хоорай. № 5 соңгулда округу.

Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң культура министри, Кызыл хоорай. № 48 соңгулда округу.

Ондар Майя Оюновна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувашвейобувьбыттық» каттыжкан профсвилел комитединиң даргазы, Кызыл хоорай. № 56 соңгулда округу.

Ондар Марат-оол Идамович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның ИХК-ның политкезээниң талазы-биле начальнигниңң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 85 соңгулда округу.

Ондар Светлана Афанасьевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл Крест ниитилелиниң республика комитединиң даргазы, Кызыл хоорай. № 148 соңгулда округу.

Ооржак Амир Очурович, 1967 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдуун Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай. № 166 соңгулда округу.

Первухина Тамара Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезинин экспертиза талазы-биле хол эмчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай, № 19 соңгулда округу.

Пивоваров Станислав Николаевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Спутник» АЧК-ның оргкомитединиң кежигүнү, Кызыл хоорай. № 157 соңгулда округу.

Потылицин Владимир Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезинниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 6 соңгулда округу.

Хертек Василий Бапалаевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Агропомощь» кооперативтиң башкарыкчы юристи, Кызыл хоорай. № 160 соңгулда округу.

Хлыбов Юрий Николаевич, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң планнаашкын болгаш социал-экономика хөгжүдер киллизиниң начальниги, Кызыл хоорай. № 53 соңгулда округу.

Шавенков Анатолий Александрович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайның юридиктиг консультациязында болучукчу, Кызыл хоорай. № 74 соңгулда округу.

Шиирипей Валерий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезинниң нейрохирургия салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай. № 141 соңгулда округу.

ХООРАЙНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

КЫЙГЫРЫП ТУР БИС

Республиканың төп эмнелгезинниң коллективи РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга травматология салбырының эргелекчизи, республиканың улуг травматологу Виктор Александрович Верещагинии депшидип үндүрген.

Апрель 22-де болган соңгулдаларның түннели-биле ол 21 кандидаттан китап бадылаашкынга арткан.

В. А. Верещагин — дээди категорияның эмчизи. Ол Тываға төрүттүнген. Күш-ажылчы базымын маңаа эгелээн. Виктор Александрович — бистиң республикага травматология салбырын үндезилеп тургусканнарның бирээзи. Ооң эгелээшкини-биле 1961 чылда Кызылга травматология салбыры, травмпункт ажыттынган. А 1987 чылда өрттенген улус эмнээр салбыр ажылдап эгелээн.

В. А. Верещагин чаа методтарны эмнээшкинге удаа-дараа ажыглап, чоннуң кадыы дээш кызымак болгаш чүткүүлүг ажылдап турар. Ажылдап келген үжен чылларының дургузуунда чеже кижиниң кадыын дедир эгидип, сегитпээн дээр!

Эмчи кадрларның билиин бедидеринче ол доктаамал кичээнгейни салып турар. Оңа салбырдан эмчи С. Л. Костюков республиканың улуг кезер эмчизи боол ажылдап турар.

СҮТ-ХӨЛДЕН МЕДЭЭЛЕР

Бо чыл «Алдан-Маадыр» совхозтуң Маичүрекке хүр болган. Ынчангаш хураганнар шоолуг хорааваан. Чачый Чоодаровна Ооржак кадарчылаа-ла чээрби ажыг чыл болган. Малчының коданында төрүүр 329 хой бар. Оларның барык 90 хире хуузу оолдапкан. Хураганнары онча-менди. Эрткен чылын боттарының күжү-биле бежен ажыг тонна сигеп белеткеп алган. Сигенин курлавыры хөй болгаш, хойлар кыштан хүр ашкан.

Елизавета Куулар чылдың на ол адапга сакманчылап келген. Ол бо чылын 90 хураганы ап, эки доруктурган. Ол бодунуң кызымак ажылы-биле кадарчыларының хүндүткелин чаалап алган.

* * *

«Ишкин» совхозтуң өшкү бригадалары аренда керээзинче кирген. Ам ында өшкү кыргыры дооступ турар. Үстүү-Ишкин бригадазының кежигүнү Шойда Ондарның кодаында 184 бүдүрүкчү хуналарның кыргылдазы доозулган. Малчын бир баштан 1300 грамм дүктү кыргыыр хүлээлгелиг тургаш, 1600 граммны кыргып алгаш, планын ажыр күүсеткен.

Ол-ла бригаданың кежигүнү Байыр-оол Түлүштүң 290 энгорларындан 232 килограмм дүктү кыргаан болгаш бир башка онааштыр 800 грамм дүктү алган.

Ниитизи-биле совхозта өшкү кыргыллазы дооступ турар. Кыргыллага суурнуң хөй-ниити организашиялары массалыы-биле кириишкен.

ЧУРУКТА: Донгак Чечена Кызыл районда «Тилелгe» совхозтуң төвүнде амыдырал хандырылга бажыңында даараныкчылап турар. Платьелерни, хөректээштерни даарадып алыр дээн улус кээп, чагыгларны киирерге, ону хүлээп ап, шевергин, аянныг кылдыр даарап берип келген.

— Бо хүннерде чагыглар улам көвүдеп тур. Кур-Чернин аныяктары торгудан кылган тыва тоннарны база даарадып алыры-биле үзүктел чокка кээп-ле турлар — деп, аныяк даараныкчы чугаалай-дыр.

— Суурда даараныр чер бар, магалыг-ла апарган чүве-дир—деп, бир хоочун чагыкчы өөрүшкүзүн илергейлеп, даарадып алган хевин ап алган үнүп бар чорду

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КӨРГЕН, БИЛИР БОЛГАШ

Культурага, моральга болгаш хоойлу-дүрүмге хамаарыштыр бижээн чүүлдер хамык-ла солуннарда доктаамал парлаттынып турарын көөрдүр мен.

Хоочун юрист Д. Мижиттиң истелге черлери, прокуратура черинин адынга ооң дээштиг ажылының кошкаанын солунга бижип келгенин коннуг чөп деп билип чоруур мен. Хоойлуну чымчактап, куду көрүп, кандыг-даа аар херээнден 3-4 чыл болгаш, ээп келгеш база дагын кем-херек үүлгедип турарларга хоойлу-дүрүм ыымчак-тыр. кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турар деп бижип тура, Д. Мижит ооң кол уржуктарының дугайында хоочун юрист кижи тайылбыяы берген болза деп бодаар мен.

Мен хуумда бодаарымга, хоойлунуң дээштии чавыс (кошкак) деп бодап турар мен. Ооң негелдези шынгыы, дээштиг болза, кем-херек үүлгеткен кижи дагыл херек үүлгедириидеи чалланыр эвеспе. Кижи көрүп, бодаарга-даа, аар кем-херектерден кижи өзүрерге, ооң шииткели ол үүлгединден чавыс-тыр. Чүл дизе кижи өлүргеннерни 5—10 чылга шииткеш, 3-4 чыл болгаш «кижиниң» дээр ийикпе, азы хостап салыр. Ооң база-ла катап, кижи амы-тынынга чедиидеп чалланмастар. База-ла дириг артар.

Бурулуг кижиниң шүүдүп төлээрни хоойлуда айытса-даа, четче төлетпес чүве чорду. Ынчаарга, ийи кижи амызынга чедип каап, дириг артып каары когараанналрдан чиик шииткел деп билир мен. Өлүм, өлүм-биле деп болган болза, ам анаа кым удурланыр боор. Хоойлу шак ындыг деп негелдени күүсеидп турар үеде, кижи өлүрерлер чок, ооң коргар турган болгай. Мээң бо бодалымны номчукчулар деткип, чөпшээржир боор деп бодаардыр мен.

Ийет харын, кем-бурүү чок черге кижилерже халдап келгенде, херек бир янзы дел билирия билир-ле мен. Ынчалзажок бо үеде иүүл кедерээн ооң база. Кем-херек үүлгелиичилери кедергей иүүлдүүн юристер эки билир боор деп бодаар мен. Олар чүгле иүүл эвес, арга-меге, хээли дугайын, ооң кедерезе, хоойлудүрүмнүң безин прокурорлардан дудак чокка билирлер. Кем-херекти угаан-билин чавыс болгаш, үүлгедиптер деп бодаар болза, шын эвес чорук деп билир мен. Оларның аразында дээди-даа эртемниглер, угаан-медереи четчир кижилер-даа бар деп көрүп, бодап чор мен.

ЧАА АРГА АЖЫКТЫГ

Мурнуку чылдарда эде тургустунуушкынуп эзими коллектив бүрүзүнге чугаа кырынга нептерээн турган. Амгы үеде кижи бүрүзүнүң ажыл-иижинии өзээ ол болу берген. Маңаа Тес-Хем райпо коллективи ажылынга бо чаа аргаиы хаиы шиигээдириче чамдык оралдажыышкыннарны кылып турар апарганын чугаалаксадым. Ындыг чаа арга-биле ажылдап киргеннериниң ажылын үш ай дургузуула сонуургадым. Ам оларны таныштырайн.

Арендатор садыгжылар Мария Степановна Догуй-оол, 1975 чылда Красноярскиниң садыг техникумуун дооскан. Ол район Совединиң улус депутады, он ийи чыл бурунгаар Кызылдың садыг-кооперативтиг училишезин дооскан Мария Михайловна Чооду база ол-ла училишеге ортумак эртем чедип алган коммунист, район Совединиң улус депутады Елизавета Доржуевна Баларчы олар-дыр. Арендаторларның сагыш-сеткили чаңгыс. Ындыг болганда, чаа арга-биле ажылдаарга база чиик.

Эрткен чылдың июль 1-ден олар районнуң пес-таавы магазинин керээ ёзугаар хүлээп алган. Оиу хүлээп алырда арендатор уставиның саавырын удуртулга болдурган.

Ирина Викторовна Удел-оол —күш-ажылдың болгаш шалың талазы-биле экономист. Ооибиле база ужуражып, садыжыларның чаа арга-биле ажылдап турарын база ооң сонуургадым. Олар курлавыр фондузуундан бараанны алыр. Ооң орулгазындан боттары хандыртынып келген. Үш садыгжы магазинде хамаарышкан ажылды дегерезин боттары кылыр. Бараанларны чонга көрүштүг делгиирлерге салырындан эгелээш, санитарлыг арыг-шеверии база септелгени шупгузун олар харыылзар.

Пес-таавы магазинин чаа аргаже киргеи соонда, бараан шимчээшкини экижээн. Үүрмек чарыгдалдар кызырылган. Орулгазы белээн. Чонга таарымчалыг апарган. Эрткен чылын алды айларда арендаторлар 3174 рубль 32 көлеек орулганы киирген. Оларның чогум айда планы 36—45 мун рубль. Бо чылдың баштайгы айындан бээр айда 55 мун рубльди доктаамал киирип келген. Моон алгаш көөрге, бо чаа арганың хевирлерин кандыгдаа ажылга киирип болурунуң херечизи бо ышкажыл.

Чаа арга-биле ажылдаарга магазинии ажылын сайзыралдырынга ажыктыг, чонга таарымчалыг.

Тирчин МОТОРК.

Кызылдың дээди, ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдези

БУУ-ХАА ДООЗУЛГАН

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга кирээштир «Улустуң чогаадылгазы— чурттуң чаазрытылгазы» деп кыйгырыгның адаабиле Кызыл хоорайда дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдезин апрель 27-де эрттирген. Көрүлде Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаатканы концерт көргүзүглериниден көрүп болур. 4 дүгээр профтехучилиште Свердловск хоорайга болуп эрткен профтехучилищелериң уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, ооң лауреазы болуп чанып келген. Ынчангаш олариның концерти баш удур белеткелдиг-даа болза, чамдык көргүзүглер чогуур негелдеге четпейн барганын айтыр апаар. Ында Татьяна Балдан удурткан тыва национал хөгжүм хореографтарының күүседикчилериниң күүседизи концерттиң кол өзээ болгаш чаа эгелээшкин болуп турар. Ооң моон соңгаар-даа бедик сайзыралын ооң удуртукчузундан манап болур. Танцылар, ырылар, уран номчулгалар күүседелдери черле багай эвес, чедиишкиниг болган.

Автоорук техникумунуң сургууулдары, башкылары көрүлдеге баш удур белеткенгени илдең. Тускай композиция сцена кырынга эгелээр. Уругларның ыры ансамбли «Чер бажың», «Катюша» деп сураглыг ырларны орус-тыва дылдарга арай бүзүрел чок ырлаан. Шупту совет хептерлиг. Сыгытчылар база дайын шөлүнге хөөмейлеп орар. Демир-оол Ооржак, Марат Монгуш дошпулуурга ойнавышаан, «Каргыраамны кагбас-ла мен»... дээш сыгыт-хөөмейбиле көрүкчүлерни өөрткен.

Өске-даа өөредилге черлерингe сыгытчыларның күселделерин дыңнадым. Оларның ырлаар сөстери шуут-ла чаңгыс хепке кудуп каан ышкаш болурга, солуп эвес болур чорду. Ынчангаш сыгыт-хөөмейге таарыштыр сөстер чогаадыры чогаалчылардан негеттинип келген. Оон ыңай сцена кырынга дайынчылар бот-боттары арга ажылап ойтур октажып турары өөредиглиг эвес, харын-даа хоорайда ажыл чок, хулгаанап, тояан чоруур оолдарга ажыглал болу берги дег. Ооң черле ажыы бар деп бе? Танцыларда шинчээшкиннер ден-дескн эвес, чазыптар ирги мен бе деп бүзүрел чок болуп турарындан частыргылар каракка илдигин келир. Ыры-хөгжүмүүр ансамблынга үделгези-биле Б. Салчак «Чалыы үем» деп ырыны күүсетти. Ынчалза-даа хөгжүмүнүң эмин эрттир даштыг болганындан ооң ырызының сөстери шуут билдинмес. Бир-тээ, шупту шериг хептерлиг хирезинде чамдык мөөжүлер амгы үениң хевин кеткеш, сцена кырынга үнүп келирге, көрүш чок. Ынчалзадаа техникумнуң уран чүүлү чоорту хөгжүп келе болуруп ук концерт көргүскен.

Кызылдың көдээ ажылагый техникумунуң «Фронтучу үениң кижилери бис», «Солдат аалынче чаныш келбээн» деп хейүң ырызын барых 30 ажыг кижи күүсеткен. Черле күүселде эки болган дээрзин жюри кежигүнери демдеглээн. Бо коллектив танцы талазы-биле байлак. Молдав, матрос, узбек танцыларны бедик деңгеле тургускавын күүседикчилериң самыдаан көрүп болур. Танцыларны Г. Данзын чедиишкинниг тургускан дээрзин айтыр апаар. Ынчалза-даа «Аъдым» болгаш өске-даа танцыларны күүседин тургаларда боттарынга арай бүзүрел чок хевир бар болган. Олар бот-боттарын көржүп, чамдык тавырылгада шимчээшкиннерни хажыда бээри көрүш чок. Сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң «Солдат оол чаныш олур» деп ырызын оолдар ансамбли, «Кадрильди» омаашчылар ансамбли, «Хорум-Даг» деп чараш аялгалыг ырызы Демир-оол Лопсан, узбек улустуң танцызын бөлүк уруглар эки күүсеткенин эш-өөрү үзүктел чок алыш часкаашкынарыбиле уткуп турду. Бот-тывынгыр композитор К. Баазан-оолдуң «Эглип келир күштарым» деп ырызын гитара-биле боду үдевишаан Сергей Монгуш ырлап тургаш, аялгазын оскерти бээри таарымча чок болган. Көдээ ажыл-агый техникумунуң бот-тывынгыр артистери национал идик-хепбиле база көрүштүг болганын демдеглээр апаар.

Техникумнуң ниити ыры күүседикчилериниден 40 ажыг кижи келбээн. Көрүлде кончуг таарымча чок байдалда эртип турар. Чүге дээрге сургуулдарның, студентилериң шылгалдалары, практиказы эгелээн. Май 1-ниң байырлалы база келген. Ынчангаш чамдык кижилер чаңа берген. Соңгулдалар концерт белеткелдинге шаптыктыг болган. Хоорайның культура клдизи бир улуг ажылды, студентилерниң, сургуулдарның уран чүүл көрүлдезин эрттирдивис дээрзинге демдек салып алырынга аргалыг болганы ол ышкажыл.

Көрүлдениң бүгү негелдезин кончуг эки демдек-биле күүседкен коллектив Кызылдың башкы училишезн болган. «Улуг Ленинге алдар», «Аныяк арыг ...көгеөергей», «Өшпес от чаныңга» деп ниити ырларны уруглар арыг күүседкен. Оларның сцена культуразын сагып билирин эки. Башкы Ю. Черияковтуң уран талантызын, ниити ырызны башкарып билирн черле демдеглексенчиг. Кажан тыва улустуң «Декей-оо» деп танцызын бөлүк уруглар теве бээрге, муңгаг кежи ыглапкы дег чорду. Ол хире чараш, көрүксенчиг, бедик мергежилдиг болганы ол-дур. «Уран кыстар», «Тываның чалыы назыны», «Коломийка» деп танцыларны Н. Сайбуу бедик деңгеле тургускан. Бот-тывынгыр композитор, башкы Ирбен-оол Тюлюштуң удурткакны хомусчулар ансамблиниң дайынчы ырылар темазынга күүселделери тергин болган. Ниитизи-биле башкы училишезинин көрүлдеге белеткээн көргүзүглериниден оозу четпес, моозу багай деп чугаалаптар чүве тывылбас. Ынчангаш бирги черни алган.

Оларның концерти ындыг болур-даа ужурлуг, чүге дээрге ында бедик мергежилдиг, тускай эртемниг башкылар бардыр дээр хөөнге хууда каттышпас мен. Ындыг кижилер кайы-даа өөредилге черлеринде бар. Маңаа чүгле организастыг, идепкейлиг, удуртукчу ажыл кол черни ээлээр. Бир эвес олар баш удур белеткел чок, чүгле сургуулдарынче чая каггаш орган болза, эки түңнел турбас ийик.

Красноярскиниң көдээ ажылагый институдунуң Кызылда филиалының башкылары, ажылдакчылары, студентилери катчыл алгаш, «Төрээн чурт», «Бистиң Тыва», «Чаагай дүжүт» деп ниитиниң ырларыбиле концертни эгелээн. Оларның күүселделеринде мактанчыг-даа, чамдыктарында чедир кылдыынаан-даа түүлдер бар. Агроүлетпүр комплексининң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Сотнаның бот-идепкейбиле ажаа хамаарышкан өөредилге черлериниң, ажылагый организацияларының көрүлдезинн эрттирген турган. Ынчангаш үстүнде институт бо көрүлдеге база багай эвес киришкеп. Концерттиң уран чүүл удуртукчузу, билдингир бот-тывынгыр композитор, профоблчөвүлелдиң ажылдакчызы Батый Кенеш болуп турар. Бо коллектив Усинскиде тываларга солуп программалыг концерти-биле удаваас аалдап чедер деп турар.

Кызылда бир-ле дугаар башкының дээди өөредилге черинче көжер жюри-биле чоруптувус. Ол институт концерт көргүзүүнүн программазын чара парлаткаш, жюри кежигүнеринге үлевээн. Өске черлерде программаларны машинага парлааш, тускай папкаларга суккаш, чарашгыр бижип каан боор чорду. Каш чыл бурунгаар ниити ыры талазы-биле алдаржып турган институт ийи-чаңгыстың күүселделери-биле концертин эгелээн. Ында тускай уран чүүл удуртукчузунуң арны көзүлбес. Хевирни бодаарга, студентилер боттары-ла хөделип кирген ышкаш. Ында танцы уран чүүлү элээн сайзыраан хевирлиг. «Аъдым», «Эвилек шынгырааш», «Якут кыс», «Декей-оо», «Хорезмниң оюнчары» сонгу чүк, украин танцыларны үүрмек четпестер бар-даа болза, эки күүсеткеп. Владимир Саржат-оолдуң бодуунуң чогаатказн шоодулуг шүлүктери, Шолбан Доңгактың «Чыраа-Булуң» деп ырызы, Эмма Салатованың «Билдиимее солдатка» деп шүлүү, Михаил Тюлюштуң «Мээң ынаам» деп ырызы көрүлдениң негелдезинге дүжүп турар. «Өйтулаш» деп көргүзүгүү аас чогаал ансамбли үнүп болгу дег.

Найысылалдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң уран чүүл көрүлдези бууҥ-хаа ынчаар доозулган. Шилиттингга күүселделер тускай шаңналдарны алыр. Ам көрүлдениң организастыг эрткенин көрээлицер. «Көжүп чоруур жюри» дээнивисте база ханы утка бар. Көрүлдени чаңгыс черге эрттирер черни Кызыл хоорхүүскомнуң культура клдизи тыпаан. Оон эргелекчизи, чаа ажылдаан Галина Григорьевна Фурманова бо айтырыг талазы-биле хоорхүүскомга каш удаа барган. Керээ ёзугаар хөгжүм-шин театрыбиле база дугурушкан турган, ол база бүтпээн. «Думчукка тулганда, быаза сугжу» дээри ышкаш тус-тус өөредилге черлеринге чедер ужурга таварышкан. Жюри кежигүнери он ажыг кижиге концертни көргүзери солуп эвес болбайн канчаар. Бот-тывынгыр артистер өскелерден өөренир, оларның уран талантызын үнелээр, чедер-четпезин сайгаржын көөр, журжулгаан ыңай солчур айтырыглар чаңгыс черге көрүлдени эрттирген турган болза, шинтирлеттинер турган. СЭКП хоорхому, күүскому тааңгдаа көрүлде эрттирер черни канчап тыппас боор. Бо дээрге культура ажылынче оларның сагыш салбас чоруу ышкажыл. Чаңгыс культура клдизи өскээртен дуза катпас болза, баш мынпир түвези бар эвес, түңү канчаар боор.

Көрүлдеге Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы, эмчи, уран чүүл, садыг-кооператив болгаш чамдык профтехучилищелер киришкээн. Олар база-ла бот-тывынгыр уран чүүлдүг болгай. Бир-тээ, өөредилге черлериниң көрүлдези болганда шупту түзүн хаара тудар турган. Черле ынчаш Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, ооң эртем-методиктиг төвү, профоблчөвүлел мынды улуг хемчээлдиг ажылдыг хемчеглер, көрүлделер чорударда, демнежин ажылдавас, кижилериң үезагын өөренип көрбес, чажыт байдал-биле эрттирге бээр чоруктарның бар турганын жюри комиссиязының даргазы А. Панович чугаалаан турду. Чоп, көрүкчүлер көрбес, чүгле түс-туста өөредилге черлерни билир уран чүүл көрүлдезин эрттирген херээ түү боор. Хей-ле башкыларның, студентилериниң, сургуулдарның үнелиг шак-үезин чип, оларга ажыктыг, өөредилгe кылдыа эрттирбээн көрүлдени түү деп көөрүл? Аңаа белеткел үезинде кайы хире үе эрткенин көрүлденин киржикчилери кончуг эки билир болгай. Моон соңгаар мындыг четпестерни болдурбас дээш культура ажылдакчылары түрек чаңгыс, бир демниг ажылдаар ужурлуг.

Сарыг-оол КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

«ЛЮБЕР—90»

Николай Ясиновский — СССР-ниң спорт мастери, СССР-ниң шилиндек командазының кежигүнү. «Титан» спорт клубунуң төлээзи.

Р. НЕТЕЛЕВТИН фотолары. (СЭТА).

ДИНАМОЖУЛАР МАРГЫШКАН

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурга райкүүскомиарның иштики херектер ажылдакчыларының «Динамо» экитура спорт ниитилелиниң зона маргылдаазы хол бөмбүүнге болуп эрткен. Чидиг демиселдиң түнелинде Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер клдизиниң ажылдакчылары бирги черни ээлээн. Ийиги черни Мөңгүн-Тайга биле Сүт-Хөл ИХК-ларының ажылдакчылары үлешкен.

Баскетбол маргылдаазы база болган. Аңаа мөңгүн-тайгажылар чараш, кашпагай ойнаш, шилчиир кубокту чаалап алган. Ийигизин өвүржүлер ээлээн.

Аныяктар Борис Даржаа (Мөңгүн-Тайга), Михаил Счур, Василий Чооду (Өвүр), хоочуннар Көк-оол Ховалыг, Владимир Сарыглар, Владимир Долгу чараш ойнаш, хүндүлел бижиктер-биле шаннаткан.

Маргылдаанын киржикчилери зона айы-биле чайгы спартакиаданы эрттирерин дугурушкан. Ол спартакиада Мугур-Аксы суурга болур. Ооң оргкомитединиң даргазынга Сүт-Хөл райкүүскомунуң иштики херектер клдизиниң начальнигн Борис Балчий-оолду томуйлаан. Спартакиаданың программазын чогаадып эгелей берген.

Бораш ОНДАР.

КЫМ, КАЖАН КАШ КАТАП ШҮҮЛГЕНИЛ?

Бо чылын «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва хүрешке маргылдаа май 9-та болур. Ол айтырыгны 1989 чылда СЭКП Тыва обкомунуң идеология клдизинге хүреш федерациязы болгаш спорт ниитилелдериниң удуртукчуларының катгышкан хуралынга ынчаар шинтирлээн.

Кызыл хоорайга май 1-де эрттирерге, чүгле чоок-кавы районнарның мөгелери киржип турган. «Шын» солуннун. номчукчулары республиканың бүгү девискээриниде чурттап, ажылдап турар чүве болганда, чер-черлерден мөгелерни чалап хүрештирерин хуралдың киржикчилери солуннуң редколлегиязынга сүмелээн. Редколлегия аңаа хамаарыштыр тускай шинтирни хүлээп алган.

Хүреш—тываларның бурунгу шагдан бээр эң-не ынак оюну. Сөөлгү үеде ол улам хөгжүлдени алган. Ону национал хүреш талазы-биле Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спартакиадазының программазында киирген. Ынчангаш якуттар, буряттар, хакастар, алтайлар болгаш өске-даа нацинның улустары тыва хүрешке күзелдин-биле хүрежип, ооң аргаларын өөренип алган.

«Шын» солуннуң редколлегиязы тыва хүрешти улам ыңай сайзырангайжылар, мөгелериң мергежилин бедидер сорулга-биле 1962 чылдан бээр солуннуң шаңналын тургускан.

Бир дугаар маргылдааны 1962 чылда «Правда» солуннуң баштайгы номери үнгеннден бээр 50 чыл оюнга болгаш Май 1-ге тураскаатказн. Аңаа 32 шилиндек мөге хүрешкен. Баштайгы чемпион атты амгы үеде Тываның чараш булуннарының бирээзи, чүгле бистиң республикада эвес, а эвилелде билдингир Үш-Белдир курортунда ажылдап турар Алексей Кумаяк алган.

1963 чылда курлавырда полковник Куулар Даржаа тиилелгени чедип алган. Ол ам «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында ажылдап турар.

1964-1968 болгаш 1975 чылдарда самбо хүрешке спорт мастериңге кандидат, хостуг хүрешке бирги разрядчы, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Дапыл Ооржак шүүлүп келген болгаш ук солуннуң алды дакпыр чемпиону болган. Ол амгы үеде «Трудовые резервы» спорт ниитиделиниң «Начын» кооперативте ажылдап турар.

1968 болгаш 1973 чылдарда хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастериңге кандидат, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Василий Базыр-Тараа чемпионнаан. Ол ам бистиң аравыста чок.

1971 чылда Сендаш Ооржак шүүлген. Ол ам Кызыл районнуң Күр-Чер суурда чурттап, ажылдап турар.

1974-1976 чылдарда хостуг хүрешке спорт мастериңге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери, профэвилелдериниң ВДФСО-нуң ургларның спорт школазының тренери Кызыл-оол Лайдың шүүлген.

1977 чылда Валерий Арапган бирги черни алган.

1978, 1982, 1987 чылдарда самбо хүрешке спорт мастериңге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери, «Динамо» спорт ниитилелиниң инструктор-методизи Иван Хураган тиилекчи болган.

1979 чылда хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастерлериңге кандидат, РСФСР-ниң спорт мастери Кызыл хоорайда юристеп ажылдап турар Өлзей-оол Ооржак шүүлген.

1980 чылда Олег Ооржак тиилекчи болган. Ынчан ол Кызылдың башкы институдунуң студентизи турган.

1981 чылда Виктор Хертек шүүлген.

1983 чылда болгаш 1989 чылдарда РСФСР-ниң спорт мастери, ургларның олимпий озоннарының курлавыры спорт школазының тренери Роберт Хомушку бирги черни алган.

Аңаар бойдустуң бакшыл турганын барымдаалаш, 1984 чылда «Шын» солуннуң шаңналы дээш маргылдааны эртирбес дугайында шинтирни редколлегия хүлээп алган турган.

1985 чылда РСФСР-ниң спорт мастери, Кызылда бажың тудар комбинаттың ажылчыны Анатолий Монгуш шүүлген.

1986 болгаш 1988 чылдарда хостуг болгаш самбо хүрештерге бирги разрядчы, тыва хүрешке РСФСР-ниң спорт мастери Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунуң аныяк малчыны Владимир Монгуш чемпионнаан.

Ынчангаш бо чылын «Шын» солуннуң шаңналы дээш маргылдаа моон-биле 27 катап болуп эртер. Бо чылдан эгелээш, хүреш чылдың-на Тиилелге хүнү—май 9-та болур.

СПОРТ

«Шынның» шаңналы дээш

Фашистиг Германияның тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга хүндүскүнүн 14 шакта болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдерниң ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелерниң санын айыткан.

Стадионче киреринин билеттерин садып турар. Билеттин өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязы 1990 чылдың май 7-де 9 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажынынга болурун дыңнадып тур.

Депутаттарны бүрүткээри эртенгинин 8 шакта эгелээр.

Хооркүүском.

Телевидение

МАЙ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 «Элезиннер аразында ыяштар». Барымдаалыг телефильм. 8.55 Мультфильм. 9.15 «Таптыг-ла үш минута четпейн турда». Уран-чечен фильм. 10.30 Концерт. 11.20 Киновафиша. 12.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Маршал Рокоссовский. Амыдыралы болгаш үе». 12.50 Уруглар хоншерти. 14.35 «Циркке шупту ынак». 15.20 «Челээштиң» өнери. 16.35 Лайма Вайкулениң концерти. 17.40 «Будулгаазыныңг черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 18.55 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Локомотив» (Москва) — «Динамо» (Киев). 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. Концерт. 22.05 Ю. Шпитальный —«Аңаадагы дег байдалдар». Те-- ни. 23.50—03.00 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.55 А. Твардовский. «Улуг болгаш бичии төрээн чер дугайында». Фильм-концерт. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.10 Мультфильмнер. 10.30 «Бис-биле кады, бис ышкаш, бистен дээрге кыл». 11.30 «Идегел хады». Уран-чечен фильм. 12.50 «Бумбараш». Ийи сериялыг уран-чечен телефильм. 16.15 Фильм-концерт. 17.15 Мультфильмнер. «Июнь 31». Ийи сериялыг уран-чечен телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Хоорай, кижилер, хөөннер». Ереванда эстрадалыг программа. 21.00 «Үе». 21.30—23.50 Хоккей. Делегей чемпионады. Түнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

МАЙ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Хоккей. Делегей маргылдаазы. Түнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 11.10 Уруглар шагы. 12.10 «Мерджан» ансамбльдиң ооң көргүзүү. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Мультфильмнер. 15.45 Музыка эртинези. В. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 16.35 «Меня дорамчылап турзуинар... күштүг боор мен... А. Жебрак». Барымдаалыг фильм. 17.15 Мультфильм. 17.35 «ТелеЭКО». Журнал. 18.05 Фотоконкурс «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 18.10 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Будулгаазыныңг черже кирер эжик». Уран-чечен фильм 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Вацлав Нижинскийниң төрүттүнгенниден бээр 100 чыл болганынга тураскаткан балет кежээзи. 23.15—23.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Чаа үнүштерни канчап чогаадып үндүрүп алырыл. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. И. В. Гете. «Фауст». 11.05 Бистин садыыс. 12.05—12.24 «Идегел». Барымдаалыг телефильм. 17.00 Красноярск филармониязының симфониялыг оркестриниң концерти. 17.55 Коллаж. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программа: Медээлер. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязында». Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Ажыл хүнзери». «Экологтуг хүн демдеглели». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлаалдар. 19.40 РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак-биле интервью.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти.

МОСКВАДАН

20.45 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм. 21.30—23.05 «Шуурган хенертен эгелээр». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «Удур-дедир көрнүп алгаш». Видеосалонларның репертуарының болгаш өг-буле видеозунуң сайзыралының нарын айтыглары. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—20.45 Азербайджан ССР-ниң Күрүнеңиң танцы ансамблиниң концерти.

Кино

МАЙ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Элдептиг таварылга» 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, **«Чүүк «300»** 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан). **Видеозал: «Делегей эстрадазының сылдыстары»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.20, **«Чажыт ортулук»** 10.20, 13.40, **«Лифтиден солагай талаже»** 15.40, 20.10 (узаткан), **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Риодан келген кижи» 11.00, **«Үстүнден силгишкин** 13.00, 18.20, **«Шахтилер»** (2 сериялыг) 15.20, 20.35 шактарда.

МАЙ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражмышкын» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **Видеозал: «Делегей эстрадазының сылдыстары»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.10, **«Андрейка»** 10.20, 13.30, **«Чүүк «300»** 15.30, 19.00 (узаткан), **«Чөөн чүк мегечизи»** 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 16.40, **«Чажыт чөвүлекчи»** 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Шылажыдганың хемчээли»** 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Лифтиден солагай талаже»** 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

Аныяктарның «Спутник» делегей туризминиң бюрозу Карадалай эриниге (хүү сектор) бичии үеүглары-биле кады дараазында хүннерде барып дыштанырын сүмелеп турар:

Сочи—май 15—30-де.
Евпатория — май 15—28-те, Сочи — май 31-ден июнь 15-ке чедир.
Евпатория — май 29-тан июнь 11-ге чедир.
Сочи — август 29-тан сентябрь 12-ге чедир.
Евпатория — сентябрь 4-тен 17-ге чедир.

«Спутник» бюрозунуң адреси: Кызыл хоорай. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, кабинет № 16.

(Солуннуң дараазында номери май 4-те үнер).

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ партийки амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа клдизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баранда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парладга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күүнде комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуузу бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 409.

Индекс 54241

07010—01

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
4
пятница
№ 103 (14303)
1925 чылдан үдезиялеттиктеп
Өртээ 3 кеп.

ИДЕГЕЛ—СУГГАТТА

36,2 муң гектарны канчаар ажыглаарыл?

Бо хүнде бисте суггаттыг шөлдүң ниити хемчээли ол хире. Оон беримчези кандыгыл, эки чүүлдерин улам көвүдедип, четпестерни чайладып тургаш, дүжүттү бедидеринің аргазы чүл? Шак мындыг айтырыг туруп турар. Амыдырал чакгыс черге турар эвес, доктаамал шимчел, бурунгаарлаар. Республиканың чурттакчы чонунуң саны бо чылдың январь 1-де 314,4 муң кижи турган, а 2000 чылда 381 муң чеде бээр. Оон-биле кады ынча хөй чонну аъш-чем-биле канчаар хандырарыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Чер дугайында Хоойлу үнген. Черни эдилеп турар кижилер оон ёзулуг эдлери болур ужурлуг. Ынчангаш оон беримчези бедидир, ээ болуру дээрге хамыктың мурнунда оон дүжүттүрүн бедидери, камнаары. Чамдыкта кандыг-дыр бис: черни чемиштидер, суггарар, болбаазырадыр деп сеткил чок, аңаа тарааны чажып, картофельди олуртуп каарга, кижиниң киржилгези чокка-ла чаагай дүжүт үнүп кээр, ол хайыраны күзүн баргаш ажаап алыр — ажыл-ишчи эвес кижилер ындыг бодаллыг, ынчаар ажылдап-даа келген.

Чок, черге кандыг-дыр бис, оон харыызы база ындыг. Аңаа бүдүмелдерни немээр херек. Оон башка дүжүткүрү чайгаар-ла кудулаар. Көдээ ажыл-агыйны эртемге үндезилеп чорудар дугайында эртем-практиктиг чөвүлел хурал биске бо чазын эрткен. Аңаа эң ылангыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаарының дугайында тодаргай сорулгаларны салган, мында эки чүүлдерни-даа айытқан.

Херектиң ужуру чүл дээрге, суггат талазы-биле бисте ниити байдал берге, ынчаза-даа ону негелде ёзугаар организастап тургаш, тараа, ногаа база картофель болгаш мал чемиңден чаагай дүжүттүг ап болурунуң аргалары бадыткаттынган, дуржулга бар. Чүлерял ол? «Бай-Тал» совхозта Натпит Ооржактың өг-бүле звеносу аренда керээзи-биле 54 гектарда меде тарып өстүрүп турар. Суггаттыг шөлдүң бир гектарындан ол коллектив 86 центнер дүжүттү алган. «Барлык», «Кара-Хаак» совхозтарының картофель, ногаа ап турар дуржулгазы? Биске оларның түңнелинден артык кандыг школа херегил? Барып өөренир, ханызы-биле сайгарып билип алгаш, оон боттарынга ажыглаар. Негелде ындыг.

«Лас-биле аал көжүрбес» деп тывааларның кичээндирг мерген сөстери бар. Шын харыы, бистер чугаалап турда амыр бис. А херек кырында ажылды организастап чадап, бергедээр бис. Бай-талчыларның ындыг эки дуржулгазын кожазы районнар хамаанчок, Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларының суггатчылары барып өөренген бе? Чок.

1989 чылда суггаттыг гектардан 10,5 ц. тарааны, 50 ц. картофельди, хөй чылдыг 23,1 ц. сигенни ажаап алган бис. Ниити республиканың көргүзүг ындыг. Ажыы-биле чугаалааргa, куду-дур, куду. А аңаа чарыгдал кандыг болганыл? Черниң дүжүткүрүн, эң ылангыя суггаттыг черлерни чөп ажыглаар талазы-биле кым чүнү кылганыл?

Хамык-ла ажылды сайгарар, экизиниң, четпезиниң чылдагаанынарын көөр, оон башка чогумчалыг түңнел кажан-даа үнмес, ажыл чаңгыс черге таптап туруптар. Амыдырал ону бадыткады. Чаа хоойлу ёзугаар черниң үнезин көөр херек, кайы шөлге чүлерин чеже хирени чажарыл, канчаар аңдарар, илиртээрил, суггарарыл — бо бүгүнү агроном, гидротехник-даа ыяк санап алган, ол талазы-биле хемчегларни ажылдап кылгаш, ажылдаар кижи бүрүзүнге чедирген, аңаа аргазын айтып бергеш, оон күүселдезин хынаан турар ужурлуг. Суггаттыг черниң ниити байдалы кандыгыл, аңаа чүнү кылза экил дээр дугайын эртем ёзузу-биле билип албайн, эки түңнел чедип ап шыдавас. Тараа культураларынга чоннуң база мал ажылының хереглелии бүрүн хандырар дизе, 1995 чылга чедир чыл санында-ла 220 муң тонна тарааны өстүрүп, ажаап алыр апаар бис. Оон ангыда, ол-ла үеге чедир картофельди бир гектардан 102, ногааны 170 центнер чедирер азы 1989 чылда турганындан 2,2 катап көвүдедир ужурлуг бис.

Суггаттыг черлерни аренда-биле ажылдаар коллективтерге быжыглаар, оларны техника-биле хандырар, суггарылганың чурумун таарыштыр тургузуп бээр херек. Мурнунда араттарның ажыглап турганы арыхтарынче ам катап кирер.

Суггаттыг черлерни чөп ажыглаары дээрге, хөй талалыг ажыл. Үрезин, чемиштидилге, технология, кадрлар — кол чүүлдер бо. Тараа, картофель шөлүн суггарарывыс-ла ол дээш, ынаар суг аксын каары — суггарылга ол эвес.

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында часкы суггат чоруп турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, суггарып алган шөлүвүстүң хемчээли эвээш. А хар, дош суун ажылгалаш, элээн хөй черни суггарган дугайын медээ бадыткап турар. Ол эки-дир. Сүт-Хөл районда муң гектар ажыг черни суггарган. Аңаа барык 200 хире кижини хаара туткан. Чаштырып суггарар агрегаттарны Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнар шору ажыглап эгелээн. Бо хүнүерде бисте 500 хире суггатчы ажылдап турар.

Бай-Тайга районнуң девискээринде арыкбугаларда суг бо чылын эрте үнген. Ону ажыглаар болза, хөй-ле черни баш бурунгаар суггарып ап болур. Мурнунда чылдарда бай-тайгажылар чазын суггарылга системаларынга суг кээрин манап, халас үени эрттирип турганнар. Бир-тээ, бо чылын ындыг эвес болганда, аргаларны чөп ажыглаар херек. Агроүлетпүр каттыжымшкынының кол агроному К. Хомушкунуң бадыткап турары-биле алырга, районнуң совхозтары бо чылын дүнеки суггарылгаже кирер. Ол шын. Ажылды ынчаар организастаарга, артык чарыгдал-даа үнмес, а орулга хөй кирер. Дүне чер суггарарга, суг «чылгыр» боор чүве деп, хоочун араттар чугаалажыр. Чүге дээрге изигге суг бусталып үнер, а дүне серии. Ынчангаш ол сестерниң утказы хаңы.

Суггат талазы-биле чедир кылбаан чүүлдеривисти бо чылын катаптавас ужурлуг бис. 1989 чылда Чөөн-Хемчикте «Хөндергей», Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтар картофель биле ногаа шөлүн аргалар турда-ла, чедир суггарып чадаан. Ол дугайын СЭКП обкомунуң аграр килдизинге чугаалажыр ужурга таварышкан.

Картофельден бедик дүжүттүг алган бир коллективтиң — «Хемчик» совхозтуң Ч. Иргитке удурткан звеносунуң дуржулгазының дугайын апрель айда «Шын» солунга допчулап чырыткан. Ол болза картофель өстүрүкчүлерине дуза болур ужурлуг деп бодай-дыр бис.

Ынчаар-мынчаар ажылдаар, дуржулганы шилгээдир дээр дугайында чугаадап ам шуут-ла ажыл-ишче шилчиидинер. Бисте дөс, даянар түүлдер бар-дыр. Шалыпчылаарывыстың дуржулгазы бадыткаан. Бир эвес суггаттан чогумчалыг түңнел шуут үнмес болза, еске херек. Суг дээрге агаар, хүн-биле чергелештир бойдустуң эң чугула хайыразы. Бистиң республика хүнүзээрек девискээрге хамаажыр, а агазар бүрүн четчир. Үнүш-дүжүтке хамаажыр ол үш чүүлдүң бирээзи — суг-суггатты чедир ажыглавас-тыр бис. Суггат чок 100 гектарның орнунга суггаттыг 10 гектарны ажыглааны дээре, ынчан чарыгдал эвээш, орулга хөй болур. Чүгле ажылды агротехниканың чуруму-биле организастаар херек.

Суггарылга системаларын тударынга, ону ажыглаарынга күүшеден хөй акша-хереңгини үндүрүп турар. Ынчалза-даа оон беримчези, эгидилгези чамдык ажыл-агыйларда аажок эвээш. Амгы үеде бисте Кызылдың, Чедерниң, Шагаан-Арыгның, Эрзинниң суггарылга системаларын тудуп турар. Оон түңнелинде 11,5 муң гектар черни немей суггарар апаар бис. Ол ышкаш амгы чамдык системаларны эде кылыр, хөй черни хаара тудуп суггарар агрегаттарны ажыглаар херек. Ындыг аргалар бар.

Бай-Тайгада Бай-Тал бугазын республиканың мелиорация болгаш суг-ажыл-агый талазы-биле каттыжышкыны эде кылып эгелээнден бээр 4 чыл эрткен, ынчалза-даа ону мынчага чедир ажыглалда киирбээн. Бо айтырыгны районга база каш удаа чугаалажып келзе-даа, чогумчалыг түңнел чок. Хөй-ле куруг чугаа-биле кызыгаарлаттынар, а оон ажыы чок дээрзиниң бир «чайынначкы» бадыткалы бо-дур. Ол буганы кыла албас организация барып-барып Н. А. Жогольдун удуртканы каттыжымшкын эвес ышкажыл.

Суггат — дүжүттүң магадылалы, чаъс-чаашкын деп өршээл-келдерел манап олурган херек чок. Суггат—бүзүрелдиг идегел ол.

Ажыглалга кирер туоугларда

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРГЕ ПРОФИЛАКТОРИЙ-САНАТОРИЙ

«Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының өскедээ ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер хемчеглер дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган. Ол документтиде «Челер» курортта 90 орунныг бүдүн чыл дургузунда ажылдаар профилактоприйниң тудуун 1990 чылда доозарын айытқан. Объектиниң тудуу амгы үеде кайы хире-апарганыл дээр дугайында көдээ ишчилер сонуургаан, оон ажыглалга киреринн четтикпейн мэнап турар. Ам ында байдал кандыгыл?

Баштай-ла котельнаяның тудуунга бардывыс. Кызыл ужурлуг ажылдар колдуунда доозулган, ам чүгле котелдарны эккеп салыры арткан деп болур. Аңаа хереглээр кезектер-даа белен, чылыдылга системазының тудуун кызыры-биле оңгарларны-даа казып белеткээн болду. Ол үш аңаа Красноярскиниң девискээр-курорт эргелелиниң удуртукчулары-даа келген, ол-бо айтырыгларны кандыг хевирлиг шинтпирлээрии дугурушкан турдулар.

Үш каът санаторий-профилакторийни «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының көжүп чоруур № 5 мехколонназының ажылчыннары тудуп турар. Бригадэр В. Бе-Оилар ол тудутда ниити байдалдың дугайын биске тайылбырлады:

— Бо профилакторий-санаторийниң тудуун 1988 чылда эгелээш, оон ара катган турган. 1989 чылдың кыжынында катап эгелээн. Тудуг ажылдары колдуунда дооступ тур, ам иштики шеверлел ажылдары эгелээр болгай. Ону шеверлекчилер бригадазы кээп кылыр.

Көдээ ишчилериң дыштапырынга, эмнеңп, кадыын быжыглаарынга эптиг бо тудугда амгы байдал мындыг-дыр. Ону хуусаа бетинде ажыглалга киирер дээш шалыпкын ажылдап турарлар кымнарыл?

— Бригадада ниитизи-биле 13 кижи бар. Оларның аразында бызаңчы-бетончулар Олег Биче-оол, Николай, Бүрүней, дашчылар Борис Хомушку, Эдуард, Булчуң, хооччунуусе Амыр Кууларны онзалап айтып болур—деп, бригадэр Владимир Балчыр-ооловнч тайылбырлады.

Бо коллектив Кызыл хоорайга хөй тудугларны ажыглалга киирген. Челерге кээриниң мурнунда безин 80 аал чурттаар бир бажыңны чыл дургузунда тудуп дооскаш, хүлээткен. Көдээ ажыл-ишчилериң четтикпейн манап турары бо тудугну бригада сентябрь-октябрь айларда доозуптарын планнап турар.

Челерни улам-хевир киирип турар 3 каът бо тудугну агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчыларының санаторий-профилакторийи дээр. Маңаа харыүгда 100 чыгыы кижи дыштаныр. Ынчангаш будүн чыл дургузунда ажылдаар алаар болганда, чеже кижи боттарының кадыын бажыглаар, дыштаның алыры бөдүүн санаашкымдан безин билдингир. Тудугнуң ниити хемчээли 1 млн. 360 муң рубль түңнүг. Санаторий-профилакторииниң ажылчыннары безин 60 чыгыы кижи болур. Оларга база элээн каш бажыңнарны тудуп бээр апаар. Кылыр ажылдар-ла хөй. Үүгле ижер суг хандырылгазының айтырыын көрээли. Курорттуң чоогунда тааржыр, арыг суг чок болганындан 3 километр хире черде ийи кудукту өрүмнеп каскан. Курортче улуг күштүг электри энергиязын киирериин база планнап турар.

Республиканың чонукүү кадыкшылын бажыглаарынга хөй-хөй чылдарда улуг үлүгхуузун киирип келген курорту-вусту будүн чыл дургузунда ажылдаарыче шилчидери өө. рүнүүг-дүр. Эрги ыяш тудугларының орнунга амгы үениң чазгайжыды түттүнган бажың. нары, корпустар туруптар үе база ырак эвес. Оон эгезе — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының санаторий-профилакторийи ол болур.

Маңдыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

АЛДЫРБАЙН БАРБАС БЕ?

Бай-Тайга районда ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаттынган колонназы бо чылдың эрткен бирги кварталында багай ажылдап, планын күүсетпейн барган. Керээ чарган организациялары-биле холбаа, харылзаа кошкак болганындан планын деңгүп-ле 69 хуу чедирген. Ол-ла үениң дургузунда 705 дөрбелчии метр чурталга шөлүн ажыглалга киирер тургаш, 141-ни-ле деңгүп дужаган. Чылдагааны чүдел?

Районнуң 5 совхозунга база албан черлерине, организациялларга, бүдүрүлгелерге язылбүрү объектилерни: Кызыл-Даг суурга 90 олуттуг, Тээлиге 140 олуттуг уруглар садтарын, район төвүнге спорт залын, Шуйга столоваяны болгаш көдээ Совет конторазын, Бай-Талда 200 ишек киреэ казаанын, Тээлиде банк салбырының бажыңын, ол ышкаш ийи-ийи аад чурттаар 13 бажыңны дужаар, район эмнелгезин алгыдар. Бо тудуглар талазы-биле керээлерни чарган, хуусааларын айытқан. Чыл дургузунда 2 млн. 49 муң рубль түңнүг тудутмонтаж ажылдарын планнаан. Бирги кварталда оон чүгле 327 муң рубльди шиңгээдип алган.

Дужаар ужурлуг чурталга бажыңарының хуусазы эрткен. Ишек кажаазының, спорт залының тудуун эгелевээн. Шуйда столоваяның, Кызыл-Дагда уруглар садының таваан чаа-ла салган. Эмнелгенин бажыңын немей турары 2 чыл мурнуида эгелезе-даа, телевилелинде хажыдыышкынар бар болганындан ара соссаан. «Кара-Хөл» совхозта ийи чыл мурнуида эгелээн тудуглар шынар чок болганындан ону катап эде кылыры-биле Өскен-оол Коидрайга удурткан кезек тудугжуну ынаар чорутқан.

Мурнунда чылдарда эки ажылдап турган коллективтиң хожудаашкынче киргенинин чылдагааны ында ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар дээш үш болур. Хамыктың мурнунда ажылды организастаары сулараан, кижизидилге ажылынче сагыш салбастаан. Ажылдан озаллаар, арага-дарыже сунгулаар, оон уламыидан эзирикгер сергедир черге киргилээр таварылгалар бар. Ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларынче ёзу барымдаалап кирген, ажылчыннарны эки өөредип албаан.

Бригадаларының ажылында доктаамал контроль чок. Конторада, кызыл-булунда-даа база улустуң ажылдап турар черлериңде лозуң, плакаттар көзүлбес, хана солунгыс, хуудустар үнметтээн. Чаңгыс сөсбиле чугаалаврга, көскү агитация багай.

База бир кол чылдагаан — тудуг материалдары чедишпес. Чагыларны баш удур-ла киирбээн болгулаар. Эккелген материалдарны ажык херим иштинге кайы хамаанчок дүжүрүп каарга, үреливр, чидер, таңнылаар хайгаарабайн турар. Бо бүгүнү ажылчыннар хомудап чугаалап турдулар. Техниканың ажаалда, хайгаралы багай. Бар техниканың чүгле чартык кезии ажылдап турар, өскелери үреник. Мен аңаа ынчан чоруп турумда, сууларже амыдыралдың дажыглаар автобус үреген болду. Оон уламыидан Бай-Тал суурда шеверлел ажылдары кылып турар ажылчыннар Ак-Довурактан Тээли таварын совхоз баар автобуска 10 шакта олуруп турганын көрдүм.

Кадрлар айтырыын мынчага шиитпирлеп чадашкан. Кол инженер үр үеде чок. Тудуг мастерлери болуп, тускай эртем-биляи чок кижилер ажылдап турар. Ындыг болганда, тудугнуң шынарының дугайында кандыг чугаа турар боор. Коллективтиң удуртулгазы кошкак. Колоннаның начальниги өске районче шилчээн соонда, кол инженер турган Н. Салчакты начальникке томуйлаан. Оон бээр элээп үе эртсе-даа, оон организакчы ажылы көзүлбээн, харыы ниицнатина, негелде чок кижи боон турар. Ажылчыннарның чугаазы ындыг.

Шын харыы, коллективтиң ажылы дээш харысалгалыг чөвүлел база партия, профэвилел организациялары бар. Аныяк, дээди эртемниг удуртукчуга деткимче, дуза көргүспейи, оон четпес ажылыбиле эптежип келгени элдептиг. Ол ышкаш ол коллективтиң ажылынга СЭКП райкому, райкүүском база дарый дуза чедирер ужурлуг. Оон башка тудугжуларның ажылы дөвүүчүктеп бар чыдар. Алдырбайн баргай-ла. Тудуг дээрге көдээде, хоорайда-даа эң чугула социал айтырыгдыр.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

ОЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕЗИ

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары Зинаида биле Аңгыр-оол Блактар 1989 чылда төрүүр чүс хойдан 85 баш хураганны доруктуруп өстүргеи. Бөдүүн дүктүг хойнуң баш санындан 1,3 килограмм дүктү кыргып ап, төрээн совхозунга 450 килограмм дүктү дужаагаи. Ам бо хүнерде Зинаида биле Аңгыр-оол Блактар төрүүр чүс хойга онааштыр 94 чаш хураганны доруктуруп, өстүрүп ораалар. Аныяк хойжуларның бо көргүзүү дээрге Мөңгүн-Тайганың байдалдарында эки түңнел деп санаар апаар. Январь айда төрүттүнгеи болгаш шору доруга берген, калбак кудуруктуг, кара баштыг, даңгаараан ак хураганнарның бирээзиниң-не деңзизи ортумаа-биле ам безин 20—25 килограмм чедип турар болгаш салам-чаагайын көөрге, шынап-ла, магалыг. Чылыг хүнерде ол хураганнар нелеригиле кады оттап, улам-на мандып өзүп, оттка чаңчылып турар. Ол чорук кедизинде барып, оларның семириринге-даа, дүккүр, боткур болурунга-даа идегелдиг магадылал.

Кежээ, кызымаккай өг-бүле эрткен күзүн Алдыы-Кодургайда кыштаанга чунар-бажыңны база тудуп алган. Ындыг-даа болза, малчыннардың ол күш-ажылын үиелеп, чунар-бажың кылганының толевирии ам-даа санап бербээн. Ол болза бот-оруглачарылганың принциптерии совхозтуң удуртулгазы сагыйвайн турарын көргүзүп турар эвес бе? Оон-биле чергелештир чүгле бо кыштагда эвес, харын оске-даа кыштагларда ажыл-агыйның тудуг бригадазы ийи оруи, бир стол садырга, кижи ол-бо эргелерге берге, кончуг тар бажыңнарны тудуп турар апарганын эде көөр үе база келгеи-дир деп бодаар мен.

Мөңгүн-Тайганың хойжуларында ам чазаглаашкын эгелээн. Ынчангаш Зинаида, Аңгыр-оол Блактар шеф күүжүбиле кыштаанда кажаанын көргеини хоорүп кастырган, Каргы унунда Кужулуг-Хову деп черде чазаанда кожуп чедип келгеннер.

Алыг-Түлүш БЕГЗИ.

Санаалдар, бодалдар

СҮМЕМ МЫНДЫГ

Черни чөп ажыглаар... Бо сестерни хурал-суглаага бо-ла чугаалаар, солунларга бо-ла бижнир-дир бис. Черни чөп ажыглаар дугайында Хоойлу база үндү. Ам оон артык чүү херегил? Чүгле ажылдап киирер, ол-ла-дыр. Чер дугайында чугаа дээрге, бир талазында, үүш-дүжүтту өстүрер, көвүдедир, ындыг болганда, эки чурттаар дээни ол-дур деп билир мен.

Бистиң Чадаана сумузунуң араттары шаанда хем унунда Куштуг-Алаак, Шыктыг-Алаак, Дүңгүлүг-Алаак деп черлерни суггарып, тараап, оон дыкала чаагай дүжүттү ап турду. Хөөредиг чокка чугаалаарга, ол алаактарга тарға тарыырга, чаагайы дээрге аразында аътты кижи көзүдбес чыгыы турганын улус билир. Ол черлерге Хөвалыг Торлаа деп кижи баштаан араттар арыкбуга каскаш, арбайны тарып чип чорду.

Алаактарның, ортулуктарның хөрзүнү эки болуруи улуг назылыглаар билир. Ында чылдагаан-на бар. Арыгда чылыг, хөрзүнү хат-шуургандан камгалалдыг болур.

Алаактарда буга-сумунар бар, чамдыкызында суг ам-даа агып чыдар, ынчангаш ону чаартып, эде кылгаш, дораан ажыглаар болур. Совхоз ажыглавас чүве болза, суурнуң чону аңаа ногаа, картофельди тарып өстүрүп болур. Хөрзүн дыка эки. Суур иштивле бажыңнар чанында огородка тааржыр черлер эвээш.

Совхозувустуң девискээринде кургаг хөвү-шөлдеривисти кара девис кылдыр аңдарып алган-дыр бис, чаъстыг чыл болза, дүжүттү шору алыр-ла бис, а кандаашкында хоржок. Идегелдиг чүүл болза, суггаттыг черлерни-ле ажыглаар. Ынчангаш, эргим чаңгыс черчурттугларым, Бажын-Алаак суурувустуң шуут чанында кайгамчык эптиг, чаагай хөрзүнүүг, суг-суггаттыг алаактарывысты ажыгдаалынар. Кандыг-даа чылда магадылалдыг дүжүттү ап болур ол черлеривисти ажыглап көрээлиер, шупту бо дугайыя бодап көрээлиер даан. Мээң сүмем мындыг.

Чимит-Доржу МОҢГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.

МАЙ— БАЙЫРЛАЛДАР АЙЫ

Май ай, шынап-ла, байырлалдар-биле байлак. Бүгү совет улус-биле бир дөмей, бистиң республиканың ажыл-ишчилери делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү. Май Бирни байырлап эрттирген. Ам бистиң муриувуста Парлаага хүнүң, харылзаанның бүгү аймакларының ажылдакчыларының байырлалы — Радио хүнүң, Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Байырлал бүрүзүн совет кижилер демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң адаабиле эрттирип, эде тургустунушкунның революсчу чаартылгаларында кылган ажылдарыны түңнеп, четпестерни дарый чайладырыпың оруктарын тып турар болгай.

Май Бирни республиканың район төптери, көдээ суурлар, хоорайлар организастыг болгаш политиктиг бедик деңнелге эрттирген дээрзин солунга дыңнаткан болгай бис. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик болгаш чамдык еске-даа районнарга ажылчы чоннуң чыскаалдары эртип, митингилер болуп, культура-массалыг, спортчу оюн-тоглаалар, тыва хүреш чоннуң сонуургалын болдурган. Кыйгырыглыг лозуңнар, плакаттар, көргүзүглер, панноллар, кызыл туктар хоорай-суурларның шырай-арыын байырлал шинчилиг кылдыр каастап турган. Мындыг организастыг байырлаашкын чыскаалганнарның хей-аъдын көдүрүп, дыштаның хөглээринге сорук киирген.

Найысылал Кызылга Май Бириңг байырлалы база багай эвес эрткен дээрзин солунга бижээн бис. Ынчалза-даа чоннуң байырлалы чогуур негелдезинге чедир организастаттынмаан деп болур. Биртээ, делегейниң ажылчы чоннарының эп-сеткил каттыштырылгазының хүнү болганда, чүге оода-ла митингини организастап эрттирбес боор. Бо удаала Май Бириң байырлалын БАЛКЭ обкому холга алган турган болза эки ышкаш. Чүге дизе, найысылалда дээди, ортумак өредилге черлери, школалар, аныяктар коллективтери, будуруглегелери, уран чүүл каттыжыышкынары БАЛКЭ обкомунуң ажыл-чорудулгазы-биле тудуш холбаалыг болгай. Аныяктар ол митингиге аныяктар амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чүге чугаалажып болбас боор.

Культураның болгаш дыштанылганың чаңчыл болган баймрлыг ажыдыышкынынга чыылган чонга Кызыл хоорукүүскомуң даргазының орлалчызы Н. Верхотурова Май Бириңг байырын чедиргеи дээрден башка, еске кымдаа чылыг сестер чугаалаваан. Культура-массалыг хөмчеглер, концерттер, миилер, шиилер, спортчу маргылдаалар буу-хаа эрткилээп. Ынчалза-даа хоорайның ыры-танцы ансамблиниң көргүзүглери чедип эки болганын демдеглээр апаар. Ол ышкаш кижилериң сонуургалын хайыктырар тыва хүрешке 32 мөге белии чыылбайн барганын чүүл-биле тайылбырлаар боор.

Байырлал хүнеринде ярмарка организаставаанын бир четпес ажыл ол болган. Кижилерни хөй-биле чылдырарынга, байыр шинчи кирериигге таарымчалыг үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын садарын хоорайның садыг черлериниң херекке албаанын хомуданчыг болду. Мурнувуста байырлаллар хей болганда, мону СЭКП Кызыл хооркому, хооркүүском өреиил көөру чугула. Нимтил-биле алырга, Май Бириң байырлалы чалгаарачыг, солун эвес, организастааны четпес болганын демдеглексээн мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Май Бириң байырлал хүнеринде хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң концерт көргүзүү.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НААДЫМ—ИЮЛЬ 21-22-ДЕ

СЭКП-ниң XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 2-де ажылдап эгелээри-биле холбаштыр республика Наадымын (малчыннарның байырлалын) июль 6-7-ден 1990 чылдың июль 21-22-ге

«Партия бодунуң кол сорулгазын ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижини херек ырынга тургузары, аңаа амыдырап-чурттаарының болгаш ажылдаарының төлептиг байдалдарын, социал чөптүг чорукту... хандырары деп көрүп турар»

(Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазындан).

МАЛЧЫННАРНЫҢ СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛЫНЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДОКТААЛ КҮҮСЕЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

«Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының эске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлели 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган.

Оон бээр 4 ай болган. Бо аразында чүнү кылганыл?

1990 чылдың апрель 24-те республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң эдлчелиг пленуму болуп эрткен. Анаа «Хойжуларның болгаш одарладыр мал ажылының эске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалдың күүселдезиниң дугайын чугаалашкан.

Айтырыг шыңгыы болгаш улуг ужур-дузалыг. Ынчангаш «Чеди чүзүн малым турда...» деп арынны бүрүнү-биле аңаа тураскаадтывыс.

Профэвилелдериниң область чөвүлелиниң секретары, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Алан-оол Түлүшович СОТПАНЫҢ иletkelinden:

— Бо доктаалды бүгү-ле райкүүскомнарже, агроүлетпүр каттыжыышкыннарже болгаш совхозтарже чоруткан. Өвүр, Монгун-Тайга, Тес-Хем районнарының совет, ажыл-агый база партия болгаш профэвилел органнары, СЭКПниң XXII съездизи аттыг, «Ленинчи орук», «Кызыл тараачын», «Коммунизмниң херели», «Эйлиг-Хем» совхозтарның удуртукчулары бо чугула документиниң боттандырарын чугуллап көрүп турар. Ол доктаалды күүседир талазы-биле айтырыгны улус депутатгарының Өвүр район Советиниң сессиязынга, а Монгун-Тайга райкүүском биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң президиумунуң каттыжыышкыннарын хуралынга чугаалашкан.

«Кызыл тараачын», «Ленинчи орук», «Торгалыг», СЭКПниң XXII съездизи аттыг, «Коммунизмже орук», «Эйлиг-Хем», «Чодураа» совхозтарның удуртукчулары шээр мал кадарчыларының ажыл төлевирии чаа негелдер-биле төлээринге акша-хөрөнгүнүн тып алганнар.

Таңдыда «Коммунизмниң херели» совхоз (директору К. Хертек, профком даргазы Ю. Омуу) 1989 чылда мал ажылындан 1 млн. 390 муң рубль орулганы алган болгаш 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, бүгү-ле хойжуларның шалыныи чаа негелде-биле өстүрген. хоочун малчыннарның, 4 өг-бүлезиниг бажыңнарны, чаа ажылдан киргеи улуска 2 өгнү бергеи. Кадарчыларның уруг-дарының ясли-садиктерге, школдың интернадында кииогеи.

«Эзербек», «Кызыл тараачын», «Барлык», «Хемчик», «Алдан-Маадыр» совхозтарның коллектиелер керээлериие шээр мал кадарчыларына бажыңнарны, суурларга база кыштагларга тударының дугайында эйтыскылаан.

Республикада бо хүнде 71 совхоз бар, олардан үүле ийи ажыл-агый — «Кызыл тараачын» биле «Ленинчи орук» совхозтар ажыл төлевирииии чаа негелдериие шилгээн.

Профэвилел обкому республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң биле ииги база ескеда-ааш бергеи-биле демнежии турган. Бо чылдың чонүзүнге чедир 11 дарле профилактории-ди доозуп ажыттарга киирер дээш хемчеглерни ап турар. Ону дужаваан соонда, чыл саныида-ла агроүлетпүр комплекизиниң 1000 ажыг ажылдакчыларыи дыштандырып, кадыын быжыглаар аргалыг апаар бис. Амгы үеде бистиң обком чүрт иштиинң база ескедаа курорттарга 1000 хире путевкаларны ап турар.

1990 чылда алырывыс «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарга 472 путевканың 290-ын үүле малчыннарга бээр бис. Эрткен чылын Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары Дус-Хөлде 100 кижи киреп дыштанырга баазазын ажыткан. Бо чылын Дус-Хөлге агроүлетпүр каттыжыышкыныының будүүрүлгелериниң болгаш совхозтарның сезон дургузунда 330 кижи дыштанар баазазы ажылдаар. Сезон ажыттынарынга чедир аңаа бистер 100 кижи олуттуг столованыы ажыдар ужурлуг бис. Ону республиканың агроүлетпүр комплекизиниң сөөлгү бо эрткен сүбботникте ажылдап алган акша-хөрөнгүзүн-биле тудар бис.

Бо чылын Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Улуг-Хем, Сүт-Хөл база Өвүр районнарының совхозтарының дыштанылга баазалары ажылдаар. Кызылда № 2 эмнелге хойжуларны хүлээп ап эгелээн. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомнары 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган доктаалдың күүселдезиин кошкак контрольдап турарын айтыр херек.

Бо пленумда Тыва АССРниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковтуң олуржуп турарын ажылган алгаш, ук доктаалдың райкүүскомнарга база өске-даа ведомстволарга хамаарышкан кезээн пунктулар аайы-биле контрольга алырын дилээр-дир бис, а Агроүлетпүр эвилелиниге база профэвилелдериниге хамаарышкан кезектиин бис Вадим Орамбалович-биле кады контрольга алыылы. Мал ажылдакчыларының социал чаагай чоруу дээш бистер тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы А. В. Шиганов:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң область чөвүлелиниң № 191 доктаалын ёзугаар бис, «Тыва агроүлетпүр» хандырылга күрүне-кооператив каттыжыышкыны малчыннарның кыштагларында чүнар-бажыңнарынга 2000 суугуну кылгаш садар база ынайбээр ап чоруур бичии 1000 газ плиталарын бо чылын тыпкаш, садар ужурлуг улус бис. Бо талазы-биле чүнү кылган бис? Абакан хоорайда бир будүүргe-биле керээ чарган бис, аңаа 450 суугуну кылыр, артканнарын Кызылдың, Чадаанаңың септелге-техниктиг будүүргелери кылып белеткээр. Абакандан 200-тү эккелдивис, оон кырынга Кызылда септелге-техниктиг будүүргe 133-ту кылып берген. Оларны хуваан чоруттувус. Кызылдың будүүргезинге ынды суугулар кылыр 10-12 тонна демирии тып бердивис.

Ынчаргa дугуржулга ёзугаар Абакандан чыл төнчүзүнге чедир кызза чогуур суугуларны шуптузуи биске кылып бээр болган. Малчыннарга газ плиталарын ямдызында 35-ти алган бис, оларны Монгун-Тайганың ийи совхозунга 10-10 кылдыр үледивис, артканнарын өске ажыл-агыйларже чоруткан. Газ плиталарын Омск хоорайда кылып турар. Бистиң чагыбысты олар саададын тур. Ол хиреде ынаар барбаан бис, ол бистиң бурүувус. Ынчангаш май айда ынаар барып, чагыбысты канчаар деп турарын негеп, хынап көөр, дугуржур деп турар улус бис.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы, «Тыва агросервис» күрүне-кооператив каттыжыышкыныың даргазы В. Ф. ЗАГВОЗДКИН:

— Малчыннарның социал айтырыгларының талазы-биле эрткен чылын хүлээп алган доктаал аажок чугула документ деп санап турар мен. Ону харын ооң-даа мурнунда хүлээп алган турган болза эки. Чүге ындыгыл дээрге, чижээ, мал ажылында бисте механизацияның деңнели дыка куду. Чер ажылынга бодаарга. Ооң бир кол чылдагааны болза, мал ажылын механизастаары берге. Орта тускай, бичии механизмнер херек. Чижээ, кажаа ишти аштаар дээн-дир, амгы тракторлар таарышпас болгай.

Бистер ам Министрлер Чөвүлелиниң база профоблчөвүлелдиң доктаалын күүседир талазы-биле айтырыгны чугаалашкан бис. Механизация талазы-биле эртем-шинчилел институту бар. Оон төлээлери чоокта чаа бо агроүлетпүр комплекизии эртем талазы-биле хандырар дугайында Кызылга болган эртем-практиктиг чөвүлел хуралга киржип, кээп чораан. Ынчангаш Тываның мал ажылынга бичe механизацияны шингээлир талазыбиле дугуружкан бис.

Май айда бистен бир балүк ол институтче баар, керээ чарар бис, бичe механизацияның төлевилелдерии чогаадып тургузар. Ындыг механизацияның чамдыызын бистиң Тывага кылып болуур.

Амгы үеде суг кудар 29 улуг досказр кылдыңган. Ам сууглары кылып тур бис. Оларны Самагалдайда, Чадаанада база кылып тур. Оон аңгыла, малчыннарга тааржып электростанцияларының талазыбиле Москваже бистиң ийи төлээвис киргеи. Оон түнелп чүү боор чүве ийик, маңаи тур бис.

Эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелээш, малчыннарның 137 коданын электрижиткен бис. Ол ажыл ам-даа уламчылап тур. Малчыннарга калориферлер херек, ону тыпкаш, тургузар апаар.

Бо доктаалда биске даскан чүүлдерии шуптузуп күүседиринiң аргазы бар.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Эрес-оол Ховалыгович МЕҢНИГ-ООЛ:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын күүседир талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилели чамдык ажылларны кылып турар. Кол айтырыгларының бирээзи болза, малчыннарны ажыл төлевирииң чаа системазынче шилчидери болгай. Ынчангаш бо чылдың февраль айда «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга ажыл төлевирииң дугайында материалларны парлаттым, тайылбырладым.

Мында бир берге чүүл болза, ажыл төлевирии совхозтар 1986 чылдан бээр боттары шинтпирлээр апарган, үстүнден айтышкын бербес, мындыг чүве болгай. Ажыл төлевиринде билдинмес чүүлдер ам-даа бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому база күүседир талазы-биле чамдык удуртукчулар чүнү кылып турарын маңаа дыңнаттылар. Кылган чүүлдер бар. Ынчалза-даа четпестерни ыыттавайн барып болбас. Түнел үндүрер херек. Плиталар дугайында эрткен чылдың августан бээр чугаалажып келдивис. Эң ылангыя ырак-узак Монгун-Тайганың малчыннарынга ындыг газ плиталары херек. Омскиде ол заводче агрохандырылганың төлээлери барзын, чагыбысты чүү боол турарын сонуургазын, негезин. Бо айтырыгга бис ССРЭ-ниң улус депутады Д. Кара-Салды база киништирип тур бис.

Бистиң кол сорулгавыстың бирээзи — малчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузары болгай. Ынчаарга Кызылда септелге-техниктиг будүүргe суугулар кылыр талазы-биле дээштиг хемчеглер албайн турар.

Бо доктаалдың күүселдезиниң талазы-биле айтырыгны республиканың Министрлер Чөвүлели бир ай болгаш чугаалажып көөр апаар бис. Малчыннарга кичээнгейлиг болуруи найысылал. Кызылдан эгелээр-дир деп, маңаа эштериңиң чугаалап турары чөптүр. Ынчангаш Май байырлалдарының соонда бистер Министрлер Чөвүлелиниге коммунал ажыл-агый база садыг организацияларының удуртукчуларын чыгташ, малчыннарга чинигелдер дугайын база катап чугаалажып көрээли.

Малчыннарга ажылчылар бажының автовокзал-биле кожа тудар деп турар. Аңаа чүгле хонуп алыр эвес, харын эмчи шинчилгезин эртип ап, амыдырал хандырылгазының ачыдузазын-даа, самолёт биледиңдаа садып алыр аргалыг кылдыр тургузар деп планнап турар болгай. Ынчаарга Чедерде 3 каът профилакторийнiң пландан дашкаар тудуп турар. Бо чылын доозар ужурлуг. Аңаа шеверлел ажылдарын кылыры-биле Красноярскиниң төлээлери-биле дугуржуп тур бис. Ол тудугга эштиг бассейн, спорт залы база турар.

Бисте малчын коданнарны электрижидери саадап турар. Борта эштер бичии моторларга кывар-чаар материалдар тывылбас, ынчангаш чырык берге дээрзин чугаалап турлар. Ону тывараның аргазын дилеп көрээли. Оон ынай Россияның Агроүлетпүр комитединден-даа дилээли. Арга-ла херек. Малчыннарга электри станциязы чокка-ла тускай телевизорлар дугайында ССРЭниң улус депутазы, Улуг-Хемден депутадывыс эш Лапыгинни дамчыштыр база чугаалажып турар улус бис.

«Барлык» совхозтуң хойжуу, республиканың «Түсүүмалчын звено» клубунуң кежигүнү Д. С. СОДУНАМ:

— Бистиң коданывыста доктаамал чырык киирген, аажок эки-дир. Мурнунда база моторлуг турган улус бис. Аксы-Барлык салбырда малчыннар өг-бүле, арендa керээзиниле ажылдап турар бис. Эки чүүлдер бар. Ынчаарга бөгүн мен ниити малчыннарның негелде-хереглелдериниң дугайын чугаалаар бодай-дыр мен. Эзер херек. Ол эдилел аажок эвээш үнүп турар боор чүведир. Ол ышкаш өгге салыр чиик газ плиталарын элбедир болза эки. Аът-биле сиген кезер машина дугайын бир малчын борта негеп чугаалады. Ол бистерге дыка херек чүведир ийин. Маңаа шыязылганы тоовас дугайында хомудалга үүнүм кадып тур мен. Мен база чеже-даа ындыг чүүлдерге таварыштым.

Малчыннарның ажыл төлевирии өстүрүп турары эки-дир. Ынчалза-даа бистиң совхоз ам-даа чедир төлевейи турар ийин.

«Саян» совхозтуң хойжуу, «Түсүү-малчын звено» клубтуң кежигүнү Х. Л. САЛЧАК:

— Сөөлгү үеде малчыннарның айтырыын хөй-биле көдүрүп турары эки-дир. Ону бистиң «Саян» совхозтуң малчынары чөрле үүлдүгээүнүп деткий тур. Эң ылангыя «Кызыл тараачын» совхоз шалын төлээриниң чаа аргазынче кирген-дир. Бистиң ажылагыйда хойжу 36 кодан бар, оон иштинде 28-и Сесерлиг салбырында турар. Олардан сези аренда, а артканнары өг-бүле керээзи-биле ажылдап тур бис. Арендаже улузувус арай-ла кичээнгей салбайн тур. Эң ылангыя зоотехниктер, экономистер аренда талазы-биле өредилге организаставаийн турлар.

Автомагазини бисте чоруп-ла тур харын. Ынчалза-даа хереглээривис бараанар шуут ховар. Эң ылангыя бичии уругларга хеп аймаа чок. Ол салбырга автомагазин турар болза эки. Ол дилээвисти херекте албас боор-дур.

Бисте харын аныяктар малчыннап эгелээр, өг ыяжы чок, ынчангаш олар ыяш будкабажыңчыгаштарга чурттаар, таарымча чок. Оларны херек чүүлдер-биле хандырбас, деткивес-тир. Бо ажылче директорувус эш Жирнов база партком, профком-даа сагыш салбас, АҮК база ындыг. Өг кидизи чок. База бир таарымча чок чүүлдер бар: чыл төнчүзүнүң санажылгазы-ла дээш, малчыннарның чегинден акша ыыттар, эки тайылбырлап-даа бербес. Халас бээр ужурлуг чүүлдериң өртээи тыртып аар-дыр.

Кырын назылаан азы аарый берген малчыннар суурларда бажың чок хевээр-ле. Олче сагыш салыр кижи-даа чок. Чеже иегээр боор. Бис ам Кызылдан 15—20 км ыракта чурттап, ажылдап турар малчыннар-дыр бис. Ол хиреде электрининң доктаамал шугумунга бистиң кошпаан. 1994-1995 чылдарда кожар деп турар дээр. Маңаарының үрүн.

Совхозтуң малчынары шеләэ-даа албас бис, солуур кижи чок. Эрткен чылын аренда-биле ажылдааш, өг-бүлемдика эки түнелдиг болду. Керээниң ажык-дузазын көрө бердивис. Ынчаарга бир хомудал бар: аныяк-даа, улуг-даа хойлуг малчыннар-биле директория керээ чарарда, чанғыс аай боор чүве-дир. Ол чүл? Бо чылын 8 өг-бүле керээ чарды, 100 хойдан 90 хураган, бир хойдан 3,2 кг дүк деп директория ынчаар албаан. Малчыннар-биле сүмелешпес-даа. Ынчангаш АҮКдаа, профэвилел обкому база Агроүлетпүр эвилели-даа бистерге, малчыннарга кээп, чонбиле сүмележир, айтырыгларны тайылбырлап бээр болза эки.

«Чодураа» совхозтуң хойжуу Л. М. ХАЙДЫП:

— Бистиң совхозта хойжу 40 кодан бар, олардан амдыызында үүле үжү арендабиле ажылдап турар. Эвээш. Чүге дээрге чаа арганыи дугайын биске өредилге, тайылбырлавас-тыр.

Бараан-биле хандырылгавыс кошкак, автомагазин бар-даа болза, херек чүүлдер эвээш. Эзер-даа чок. Өг херексели, бичии улуска хеп, ситец пөс аймаа эккелбес-тир.

Бо доктаалды күүседир талазы-биле чамдык ажылдар кылдыныл тур. Малчыннарга 5 бажыны берди. Ол ышкаш уруг-дарымбысты бүрүнү-биле ясли-садикте тургусканы чөрле эки. Бай-Хөлде профилакторий база ажыткан. Кадр айтырыы-ла берге. Малчыннаар улус тывылбас боор-дур.

«Нарын» совхозта профком даргазы Д. Л. ЧЫРГАЛ-ООЛ:

— № 191 доктаалды бистер совхозтуң бүгү малчынарынга таныштырган бис. Чоп ону аажок деткий турар. Маңаа чамдык саналдар киирер бодай-дыр мен. Малчыннаар арендаже кире бергенде, бо кажаа-хорааның өртек-хөлезини үүге улгады бээр боор үвел? Мурнунда сезен чылдар үезинде ол-ла ажылагыйга проработап турдум. Кажааларның өртээи билир мен. Борта Агроүлетпүр эвилелдиң тудуг харылаар удуртукчуларының бирээзи А. Михаленко олурган болза эки кижи. Оон айтырып алыр болап турдум. Черле ынчаш хой кажааларының өртээи-хөлезиниң бир янзы эде көрзе эки.

Ол ышкаш кажааларны төлевилээр дугайында айтырыг: кажаа кандыг болурун малчыныың бодундан эки билир кижи хоорайга турар бе? Ынчангаш специалистер кажаа төлевилелии кылырда, малчыннар-биле сүмележир ужурлуг.

Малчыннарның шеләэзиниң дугайында өөс: бисте аргаяыш даамалдары бар: шеләэзи магалыг — 40-45 хонук, оларның ажылы база малчыннарныыңа бодаарга шелээн. Дыштанар хүнерлиг. Малчыннарның шеләэзи ындыг болза эки-де болдурам.

Мындыг бир элдеп айтырыг бар. Бистиң совхозтан бир саанчы элээн аар аараан. Ону мен № 2 поликлиникага эккелдим. Хүлээп албады. Хойжу эвес, саанчы кижи-дир дидилер. Мен бодаарымга, саанчы-даа кижи малчын-на ышкажыл. Оода борта улустуң ангылай бээрвиске болур бе?

Көлээде социал айтырыгның бирээзи—хуу тудуг. Бистиң суурда ам 45 өг-бүле бажыңнарның ханазын тудуп алган, материал чок. чээлиге акша база чок. Мында банк улузу бар боор, олардан дилеп чүл дээрге чээли бээрии көвүдедир. Малчыннар база хуузунда бажың тудуп турлар.

«Куш-ажылдың хостуу» совхозта чылычы В. Т. САНЧЫ:

— Мен болза чылычылаанын республика клубунуң чөвүлелиниң даргазы кижи мен. Чаа тургустуган клуб ол. Чылгычылар дугайында сагыш салбас-тыр бо. Малчыннар хуралы болур-ла дээр, бистерни безин чалавас боор. Совхозтарга безин ындыг. Бызаа ажаакчызы, саанчылар, хойжулар, өшкү кадарчылары-ла дээр. Хандырылгавыс-даа багай, А чылгының ажык-дузазын чүнүү-биле деңнээрин? Чамдыкта көөрге, даргалар азы специалистер 5 тойна үүктээр автомашинаны муиуп алган аалдар, малчыннар кезии чоруур, а оон хөлезиниң, безинии чежел? Аът муиуп алгаш ынчан чоруп турар болза чарыгдал үнмес чүведир ийин. Аътты чөрле ажылаваас, сигеннээрде-даа ындыг. Бир талазында, аът деңнг-хереселии чедиишпес боор. Маңаа эштер чугаалап тур, чылгыны тоовас деп. Шынап-ла, ындыг чүве-дир ийин, техника көрүп каанда, чылгы, аът-даа дивес.

Ол ышкаш көрүп, айтырыл чоруурга, бо ажыл-агыйларда чылгы кадарчыларының ажыл төлевири чүге ангы-ангы боол турарыл? Моңу биске тодарадып бээр болза эки-дир. Чылгыны өске малчыннар аартыктаар, одаррига төпшээревес чорук база бар. А херек кырында аът чокта өске малдарны канчап кадарар, азыраарыл, малчыннар кадырберт черлерже чүнүн-биле кажерил? Боо-моигу ол чок бис. Малга арааган аннар халдаза канчаарыл? Төлеиер-ле дээр болгай.

Специалистер база-ла чылгыны тоовас, садар-ла дээр, күш-биле лужаадыр. Уксаже база сагыш салбас. Ынчангаш чиик деңзилиг чылгы малды хөйүү дужаап турар. Эки семиртип, доруктуруп алгаш, 100-түн орнунга 50-ни дужаганы дээрге болгай. Мал чеми бербес-тир, кулун херек чок, а совхозка хураган, бызаа херек. Кулун база күрүеиим малы-дыр, ажыктыг. Бо чүүлдерии моон соңгаар өөренип көөрүн дилеп тур мен.

«Революцияның чалбыыжы» совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Н. Н. ЕФИМОВ:

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң каттышкан доктаалын бистер күүседип эгелээн бис. Малчыннарывыс стаж, класс дээш төлевирии өг, шеләэзии бүрүи ажыглап турар. Кайы бир малчын аныяк кижиниң өөреткеии дээш оон хөлезиниң база төлээр бис.

Совхозта хойжу 22 өг-бүле бар, олардан амдыызында үүле 2 өг-бүле суурда чурттаар бажыңнары чок. Хандырылга база багай эвес. Автомагазин хойжуларга барып турар, оиу директорииың төлээлери хынап тур. Малчын өг-бүле бүрүзүиде тускай кыдыраш бар, орта демдеглеп каар.

Бисте хойжуларың 70 хуузу арендаже кирген, Борта база улуг ажыл херек. Плаидан ажыр продукции албас болза, солуи эвес, план тургузарда хынамчалыг болур ужурлуг. Ынчангаш бистер керээ чарарда, малдың уксаазын, харназының база барымдаалаар бис, чаа төрүүр хойлуг өг-бүле 100-тен 90 хураган дээрге таарышпас, ол болдунмас херек.

РЕДАКЦИЯДАН: Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуи пленумунга бо айтырыгны чугаалашканы чөрле ажыктыг, солуи болган.

«Хойжуларың болгаш одарладыр мал ажылының эске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдериниң область чөвүлелиниң доктаалы көдээде социал айтырыг талазы-биле Ёзулуг-ла программа дизе частырыг болбас.

Бо доктаалдың күүселдези «Шын» солуниуп агроүлетпүр кылдызиниң хынаалдазында туруп турар. Моон соңгаар кылдис үстүнде илеткелде база саналдарга киргеи эки чүүлдерии чырыдар, четпестерни илередир талазы-биле материалдарны хөйү-биле бээр.

(Арынны бистиң корреспондентивис Седеи ХЕРТЕК белеткээи).

Фотозу Ондар ОХЕМЧИКТИИ.

КАДАТТА

1990 чылдың бирги кварталында Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

Республиканың улус-ажыл агыйында кол көргүзүглериниң талазы-биле өзүлдениң дараазында темпилери чедип алдынган (деңнештирген өртектер-биле):

	1990 чылдың 1 кварталында 1989 чылдың 1 кварталына хуу-биле	Тайбыр: 1989 чылдың 1 кварталында 1988 чылдың 1 кварталына хуу-биле
Үлетпүр продукциязы	—3,7	4,9
Чоннуң хереглелдер барааннарының бүдүрүлгези (эзиртир суксун чокка)	6,2	16,4
Кол фондуларны ажыглалга киирери	—43,8	97,0
Капитал салымшкынар	—17,4	21,7
Нийти ажыглалдың транспорту-биле чүк сөөртүлгезиниң хемчээли	—4,8	1,9
Нийти ажыглалдың транспортунуң пассажирлер аргыштырылгазы	0,5	1,5
Улус ажыл-агыйының арыг орулгазы	—31,9	30,9
Ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруу:		
үлетпүрде	—4,5	6,5
тудугда	—3,4	3,7
нийти ажыглалдың автомобиль транспортунда	23,0	6,3
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны	—0,9	—0,9
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири	6,6	11,3
Күрүне болгаш кооперативтиг садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	12,7	8,4
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	5,6	7,5

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле бирги кварталдың планнары ажыр күүсеттинген. Оон-биле кады эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, үлетпүр продукциязының болгаш сүт бүдүрүлгезиниң хемчээли кудулаан. Нийти билиг школаларының, школа назының четпээн уруглар албан черлериниң, кадык камгалал объектилериниң тудуушкүүнүнга капитал салымшкынарның элээн хөй акша-хөрөнгизи чедир шиңгээттинмээн.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ

Чоннуң ажыл-биле хандыртынганы. Бирги кварталда ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 125,3 мун кижи болган болгаш эрткен чыл-биле деңнээрге, 0,9 хуу кызырылган.

Чурттакчы чоннуң орулгазы. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бир айда ортумак ажыл төлевири 227 рубль турганыдан 241 рубль чедир өскен.

Статистика эргелелиниң бюджеттерин шинчилеп турары ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының өг-бүлелеринде бир кижиге онаштыр каттышкан орулга ай санында 191 рубль болган.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринде салдынган акша-хөрөнги 1990 чылдың апрель 1-ге хамаарыштыр 158,6 миллион рубль болган болгаш бирги квартал дургузунда 5,9 миллион рубльге өскен.

Чоннуң хереглел барааннары (эзиртир суксун өртээ чокка) 18,2 миллион рубльге (үүрмектеп садар өртекке) бүдүртүнген, 1989 чылдың бирги кварталында бүдүртүгенинден 1,1 миллион рубльге азы 6,2 хуу хөй. Республиканың бир чурттакчы бүрүзүге хамаарыштыр 30 рубль түңнүг чоннуң хереглел барааннары бүдүртүнген.

1989 чылдың I кварталында чамдык аъш-чем бараанларының бүдүрүлгезин дараазында саннар-биле көргүзүп болур:

	1990 чылдың I кварталында хемчээли	План күүселдениң хуузу 1990 ч. I кварталы	1990 ч. I кварталы 1989 ч. I кварталынга деңнээрге хуу-биле
Эът (бүдүрүп үндүргени), тонна	1722	104	108
Колбаса кылыглары, тонна	542	102	104
Мал саржаа, тонна	62	107	98
Чалан сүт продукциязы (сүт кылдыр санаарга), мун тонна	7,1	113	105
Балык продукциязы, тонна	48	80	66
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары, мун тонна	7,5	92	95
Кондитер кылыглары, тонна	624	109	125
Минералдыг сүг, мун декалитр	21	105	118
Эзиртпес суксуннар, мун декалитр	63	83	94

Кызыл Мажалыктың эът комбинады эът болгаш колбаса кылыгларын бүдүрүнүң талазы-биле доктаатынган планын күүседип шыдаваан. Кызылдың пиво заводу эзиртпес суксуннар, «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжышкынының бүдүрүлгелери—хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын бүдүрүнүң талазы-биле планнарын күүсеттээн.

Чоннуң хереглелдериниң аъш-чем эвес барааннары 7 миллион рубльге, азы эрткен чылдың бирги кварталында бүдүртүгенинден 1,1 миллион рубль хөйге бүдүртүнген.

Аъш-чем эвес барааннарны бүдүрүнүң талазы-биле онаалгалар күүселдези мындыг болган:

	1990 чылдың I кварталында херек кыл-дырыла	План күүселдениң хуузу 1990 ч. I кварталы	1989 ч. I кварталынга деңнээрге хуу-биле
Даараныла үлетпүрүнүң продукциязы (ажылдап кылырының нормалыг эртээ-биле), мун рубль	266	104	103
Кидис идиктер, мун эжеш	28	100	97
Хөм идиктер, мун эжеш	20	95	95
Даштыкы трикотаж, мун кезек	102	79	113
Бажың иштинниң дерии, мун рубль	715	86	113

Республикала нийтизи-биле чоннуң хереглел барааннарын бүдүрүнүң талазы-биле план күүсеттинген.

Чиик үлетпүрүнүң бараанары 3,8 миллион рубль түңге (үүрмектеп садар өртекке), азы эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 26,6 хуу хөй бүдүртүнген. «Н» индекстиг бараанларны Кызылдың даараныла фабриказы бүдүрүп үндүрүп турар. Бирги кварталда оларның хемчээли 619 мун рубль болган, ол дээрге пландан 34,6 хуу болгаш эрткен чылдың бирги кварталының планындан 35,7 хуу хөй боон турар.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези. Күрүне болгаш кооперативтиг садыгларының үүрмектеп садар бараан саарылгазы 98 миллион рубль болган, ол 1989 чылдың бирги кварталының үүрмектеп садар бараан саарылгазындан 10,7 миллион рубльге хөй. Бирги кварталдың доктаатынган планы 104 хуу күүсеттинген. Доктаатынган пландан ажыр чурттакчы чонга 4875 мун рубль түңнүг бараанларны сатkан. Күрүне болгаш кооперативтиг садыынга чамдык бараанларны канчаар сатканын дараазында саннардан көрүп болур:

	1990 чылдың бирги кварталы 1989 чылдың бирги кварталынга хуу-биле
Хлеб продуктулары	101
Чалан сүт продукциязы	114
Мал саржаа	127
Маргарин продукциязы	9[illegible]
Эът болгаш эът-продуктулары	11[illegible]
Балык болгаш балык продуктулары	91
Чигир	10[illegible]
Чуургалар	94
Кондитер кылыглары	90
Шай	27
Картофель	124
Ногаалар	96
Чимистер болгаш цитрустар	10[illegible]
Эзиртпес суксуннар	80
Арага-водка кылыглары	18
Хеп, иштики (ак) хеп болгаш	10[illegible]
Трикотаж кылыглар	11[illegible]
Үк кылыглар	11
Хөм идиктер	11[illegible]
Шаажан болгаш шил аяк-сава	11[illegible]
Саваң болгаш синтетиктиг чуур үүлдер	17[illegible]
Бажың иштинниң дерии	12[illegible]
Соодукчулар болгаш доңурар камералар	8[illegible]
Хеп чуур машиналар	9[illegible]
Даараныр машиналар	1[illegible]
Электропылесостар	81
Фотоаппараттар	13[illegible]
Радиоприемниктер аймаа	8[illegible]
Телевизорлар	6[illegible]
оон иштинде өөнүг телевизорлар	4[illegible]
Магнитофоннар	10[illegible]
Чадаг-тергелеп болгаш мопедтер	10[illegible]
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер	8[illegible]
Чиик автомобильдер	88
Тудуг материалдары	111
Автомобиль бензини	117

Садыгже 40 миллион рубль түңнүг аъш-чем аймаа кирген, ол 1989 чылдың бирги кварталында турганыдан 6 миллион рубльге хөй боон турар.

Күрүне болгаш кооператив садыгларының нийтиниң чемненилге черлериниң бараан саарылгазы эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 2,2 көвүдээн болгаш 5,4 миллион рубль болган.

Чоннуң ногаалар биле хандырылгазы баксыраан, оон түңнелинде колхоз базаарында өртектер улгатkан.

Чурттакчы чонга 8 миллион рубль түңнүг өртектиг ачы-дуза чедиртинген, ол 1989 чылдың бирги кварталының деңнелиниң 5,6 хуу хөй. План 101,4 хуу күүсеттинген.

«Тыва тудуг» каттыжышкынының бүдүрүлгелери, респотребсоюз, Салыг министерствозу, спортчу дериглер каттыжышкыны, автомотога сонуургалдыглар нийтилели чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң бирги квартал планын күүсеттээн.

Республиканың 14 районунган өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң планын чүгле Барыын-Хемчик, Монгун-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Кызыл районнар болгаш Кызыл хоорай күүседип шыдаваан.

Чурттала болгаш социал-культура тудуу. Чурттала бажыңнарының болгаш социал-культура адырларының өскедээ объектилериниң тудуушкүүнүнга 20,2 миллион рубль түңнүг капитал салымшкынар ажыглаттынган, ол эрткен чылдың бирги кварталында турганындан 11,1 хуу эвээш боон турар. Республиканың улус ажыл-агыйының талазы-биле салымшкынарның нийти хемчээлинге олоның үлүү 1989 чылдың бирги кварталында 50 хуу болган болза, бо чылдың бирги кварталында 54 хуу болган.

Чыл эгезининден бээр республикада нийтизи-биле 14 мун дөрбелчин метр хемчээлинге 228 квартира түттунган. Чыл планы 7 хуу күүсеттинген болгаш эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, чүгле 43,7 хуу болган. Социал адырларның объектилериниң тудуушкүнү кошкак чоруттунуп турар. Бо чылдың үш айларының дургузунда ол объектилерниң тудуушкуунга чыл үлүүнүң 10 бөлүк-тээ хуузу шиңгээттинген.

ҮЛЕТПҮР

Продукция хандырылгазының талазы-биле керээлиг хүлээлгелер күрүне чагыы болгаш дорт харылзаалар дамчыштыр 95,9 хуу күүсеттинген. 1696 мун рубль түңнүг продукция (1989 чылдың бирги кварталында—2046 мун рубль) хереглекчилерге чедиртинмээн.

Каттыжышкынарның болгаш бүдүрүлгелериниң 26,4 хуузу керээлиг хүлээлгелерин күүсеттээн.

Үлетпүр продукциязын бүдүрери 3,7, үш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4,5 хуу күдулаан. Бүдүрүлгелериниң 47,5 хуузу үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин, а 47,2 хуузу—үш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кудулаткан.

Моон адаанда таблицада үлетпүрүнүң чамдык бүдүрүлгелериниң, каттыжышкынарының 1990 чылдың бирги кварталында көргүзүглерин айыткан.

	Өзүлде темпизи		
	Продукция бүдүрүмүнүң хемчээли	Продукция үүрмектеп садар бараанга кирер күүселдези	Хереглекчилерге чедирилгези (мун рубль)
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—5,5	—6,1
«Каа-Хем» разрези	100	—10,5	—12,8
«Тыва кобальт» комбинат	100	—6,0	—1,4
Кызылдың бажың тудар комбинады	83,6	1,0	—12,5
«Тыва даг-дүгү тудуг» бүдүрүлге-тудуг комбинады	46,6	9,0	—1,5
«Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын	100	16,0	
Кызылдың даараныла фабриказы	100	1,3	3,8
Кызылдың алгы заводу	96,9	—4,6	—9,2
Ак-Довуракты даараныла-трикотаж фабриказы	72,6	15,4	46,7
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	84,9	—14,9	—18,4
Чурт үлетпүрүнүң девис-кээр-бүдүрүлге каттыжышкыны	36,2	3,1	—2,6
Автосепгелге заводу	100	4,7	7,1
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хөрек-терииниң талазы-биле күркому	100	7,1	10,1
«Тыва эът, сүт үлетпүр» каттыжышкын	100	2,3	3,4
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын	99,0	—11,0	—14,4
«Тыва балык ажыл-агый» каттыжышкын	71,7	—39,9	—61,0
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—10,5	—5,4
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжышкын	98,5	2,7	—0,4
«Тыва арга-ыяш ажыл-агый» каттыжышкын	100	—1,8	—1,7
«Сүтжүү» кооператив	100	9,1	—

Кызылда бүдүрүлгелериниң 36,4 хуузу, Барыын-Хемчикте—42,9, Чөөн-Хемчикте — 16,7, Бии-Хемде — 25, Каа-Хемде — 33,3 хуузу керээлиг ажылдарын күүсеттээн.

Тес-Хем болгаш Кызыл районнар эрткен чылдың бирги кварталына деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин улгаттырган, а өскелериниде ол сан-чурагайлар кудулаан. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнар болгаш Кызыл хоорайның бүдүрүлгези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле кошкак ажылдаан.

1990 чылдың бирги кварталында республикала үлетпүр продукциязын бүдүрериниң чамдык көргүзүглери мындыг болган.

	Хөрек кыралга бүдүүлгени	хуузу	Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге (хуу-биле)
	I кварталда		
	1989 ч.	1990 ч.	
Хөмүр-даш, мун тонна	290	100	88
Ыяш үндүр сөөртүү, мун дыгый дөрбелчин метр	126,5	82	83
Оон иштинде тудуг ыяжы	117,0	90	87
Дилиг материалдары, мун дөрбелчин метр	28,6	87	84
Сонгалар болгаш эжиктер кас-тактары, мун дөрбелчин метр	15,1	101	97
Тудуг туйбузу, млн. кезек	11,0	126	122
Демир-бетон кылыглар болгаш конструкциялар, мун дөрбелчин метр	24,3	93	94
Сорттуг даг-дүгү, мун тонна	36,6	100,3	99,0

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Бо чылдың эрткен үш айларында республиканың совхозтары 3,4 мун тонна эътти (дириг деңзи-биле), 7,3 мун тонна сүттү, 15,1 млн. кезек чуурганы бүдүргеи. Эътти 0,2 мун тонналы, чуурганы — 4,0 млн. кезекти хөйнү бүдүргеи, а сүттү 1989 чылдың январь — март айларынга деңнээрге, 0,7 тонналы эвээшти сээп алган.

Беш районнар эът бүдүрерин эвээжеткен, оон иштинде Эрзин 46,7, Монгун-Тайга 10,8, Кызыл район 5,7 база Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчик тус-тузунда 3-3 хуу кызырган.

Республиканың ажыл-агыйларында бир инектен ортумаа-биле 349 килограмм сүттү алган (эрткен чылдың январь — март айларында 392 кг турган). Республиканың 10 районнарының совхозтарында инектерниң продуктулуг чоруу чавызаан болгаш сүт бүдүрери эвээжээн.

Күрүнеге мал продуктуларын садарының хемчээли мындыг болган:

	I кварталда		Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге (хуу-биле)
	1989 ч.	1990 ч.	
Мал болгаш куш дириг деңзи-биле, (мун тонна)	3,9	4,2	107,0
Сүт (мун тонна)	7,6	6,9	91,4
Чуурга (млн. кезек)	10,6	14,0	131,9

Күрүнеге мал болгаш куш садарының планы 115,7, сүттү — 94,5 хуу күүсеткен. Эрткен кварталда мал садып алыр планын 13, сүттүүн—20 совхозтар күүсеттээн. Мал болгаш сүт садып алырының планнарын «Сүт-Хөл», «Өвүр», «Саян», «Хадын», «Тоора-Хем», «Совет Тыва» совхозтар күүсеттээн.

Совхозтарда мал болгаш куш саны мындыг.

(мун баш)

	Апрель 1-ге чедир	
	1989 ч.	1990 ч.
Мыйыстыг бода мал.	106,5	106,5
оон иштинде инектер	33,0	34,0
Хаваннар	23,7	21,7
Хой болгаш өшкү	1220,5	1217,4
Куш	379,8	461,7

Өвүр, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Тожу, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтарында бода маллың баш саны эвээжээн.

1990 чылдың бирги кварталында экономиктиг эң куду көргүзүглер Бии-Хем болгаш Тожу районнарның ажыл-агыйларында болуп турар. 1989 чылдың бирги кварталынга деңнээрге, продукцияның бүгү хевирлери эвээжээн, мал бажы кижизиттекен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Адыгбай Чечекмаа Хертековна — чурттала-коммуналл ажыл-агыйының хой адырлыг бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыны.

Конгаржап Александра Ригитовна— «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Донгак Надежда Николаевна — Мугур-Аксы суурда бажың эзэн.

Кара-Сал Галина Кара-ооловна — районда чоннуң эмыдырал хандырылга комбиназының даараныкчызы.

Кара-Сал Клара Чечековна— ССР Эвиделиниң 60 чыл ады-тыг совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ригит Галина Чымба-Ламаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының ажылчыны.

Ригит Роза Намыевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Ригит Светлана Кадыровна —Мөген-Бүрен ортумак школазының кижизидикчизи.

Салчак Цыпылмаа Радиаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Сарыг-кыс Доржуевна — «Эзэрбек» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Даш-оол Светлана Дуван-ооловна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Соболева Наталья Михайловна — Севи суурда клуб ажылчыны.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

1990 чылдың апрель 25.

КАПИТАЛ ТУДУГ

1990 чылдың бирги кварталында акшаландырымшкынның күселн-биле кол фондуларны 13 миллион рубль түңге киргеи, чыл планы 5,2 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың ол үези-биле алырга, кол фондуларны ажыглалга киирерин 56,2 хуу боттандырган. Республиканың улус ажыл-агыйын нийтизи-биле алыр болза, чыл дургузунда чарыгдаар ужуруг кылдыр көрдүнген чарыгдалдар чүгле 12,9 хуу ажыглаттынган. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның хуу өөнүхөреңгизи күрүнениң капитал салымшкынының 44 хуузун тудуп турар, ол 1989 чылда 45 хуу турган.

Чер-чер Советтериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглалга киирер талазы-биле чыл планын 5,8 хуу күүсеткеи, оларга хамаарышкан үлүгүнүң 16,9 хуузун ажыглаан.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техника талазы-биле эде дериниринге болгаш чаартып кылырынга күрүненнң төпүттүкеи капитал салымшкынының болгаш бүдүрүлгелериниң база организацияларының хууда акша-хөрөнгизиниң 3,3 миллион рубль түңнүг акша-төгериин чарыгдаан, ол дээрге бүдүрүлгени болбаазырадырынга көрдүнген чарыгдалдарның барык чартык кезии-дир.

Тудуг-монтаж организацияларының керээ ёзугаар кылып чоруткан ажылының хемчээли 25 миллион рубль болган, азы отчёттуг үеге хамаарыштыр кылыр ужуруг ажылдың 94,7 хуузу болган. 1989 чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, керээ ёзугаар кылыр ажылларның хемчээли 12 хуу кызырылган, үш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,4 хуу баткан.

Тудуг каттыжышкынарының болгаш трестериниң талазы-биле эрткен чылдың январь — март дургузунда кылып чоруткан ажылдарының хемчээли мынчаар тодаттынар:

	Боттарының күжү-биле керээ ёзугаар кылган ажылдарының хемчээли	1990 ч. I кварталы 1989 чылдың I кварталына хамаарыштыр хуузу	1990 чылдың I кварталында киирер объектилериниң күүселдениң планы ол үезинге деңнээрге хуузу
	I кварталда күүсеткен хуузу		
«Тыва тудуг» каттыжышкын	77,5	82,7	76,0
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын	96,8	75,3	101,3
«Тыва сүт-мелиорация» каттыжышкын	100,0	66,7	104,8
«Тыва агроүлетпүр тускайлаттынган монтаж» трест	100,0	90,7	96,0
«Тыва хамааты тудуг» трест	111,8	82,1	96,0

Бирги кварталда капитал тудугнуң бүгү кол көргүзүглериниң талазы-биле элээн кудулаашкынар болган.

Керээ ёзугаар кылып чоруткан ажылдарның үштүң бир кезии, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, күүсеттинмээн. Тудуг организациялары материал-техниктиг ажылдарны мөөнүнээр талазы-биле чогуур хемчегларин хүлээп албаан. Чүгула объектилерни ажыглалга киирериниң планы 91,3 хуу күүсеттингеи.

Ажыл-агыйжы чорук-биле күүсеттинген ажылдарның хемчээли улгаткан. 1989 чылдың бирги кварталынга деңнээрге, тудуг-монтаж ажылдарының нийти хемчээлинге хамаарылгазы, 1989 чылдың бирги кварталында 7 хуу турганы-биле алыр болза, 13 хуу болган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Транспортка пассажирлер аргыштырылгазының нийти хемчээли чүгле ужар түүлдүң күселн-биле өскен:

	1990 чылдың I кварталында пассажир-километр	1990 чылдың ол үезинге 1989 чылдың деңнээрге
Транспортка пассажирлер аргыштырылгазының бүгү хемчээли:	183,7	100,5
оон иштинде:		
автомобиль	98,1	96,5
ужар түүл	55,6	108,4

Пассажирлер аргыштырылгазының нийти хемчээлиниң талазы-биле авиацияга 108,4, автомобиль транспортунга 95,3 хуу күүсеттинген. «Тыва автотранс» бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталында пассажирлер сөөртүлгезиниң планын күүсеттээн. Чиижэ, пассажирлер аргыштырылгазының планы 95,8 хуу күүсеттинген, ол дээрге эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2,3 катап эвээш болганы ол-дур. Планда көрдүнген 20 рейстериниң бирээзи күүсеттинмейн барган дээрзин бо барымдаа бадыткаан. Хүннүн-не эртенги болгаш кежээки үелерде автобустарга кижилер шыырт болур дээрзин Кызыл хоорайга кылып чоруткан хыналадан илдээн. Айтырыгга харыы берген пассажирлериниң 86 хуузу автобус иштинге бут кырынга туруп алгаш чоруурун бегин берге, автобустуң келирин 10-20 минута маналр дээрзин бадыткаан.

«Тыва автотранс» каттыжышкынының бүдүрүлгелери 1990 чылдың бирги кварталында 2,4 миллион тонна улус ажыл-агыйының чүгүн сөөрткен. Ол дээрге планның 96,3 хуузудур азы 1989 чылдың ол үези-биле деңнээрге, 4,8 хуу кудулаан болуп турар. Чадаана, Хову-Аксының автобүдүрүлгелери чүк сөөртүрүнүң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерни күүсеттээн. Каттыжышкын Абакан станциязынга вагон дүжүрериниге аиаа туруушкун дээш 32 мун рубльдиң торгаалын төлээн.

Харылзаа бүдүрүлгелери бо чылдың баштайгы үш айларында кол ажыл-чорудулгазынган 3,8 миллион орулганы алган. Эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнээрге, орулга 8,6 хуу өскен. Чонга 824 мун рубльдиң ачы-дузазын чедирген, эрткен чылдың ол үезинден 12,9 хуу хөй болган. Бирги кварталда 638 телефон аппараттарын салып, оон иштинден чонга 476-ны, Кызыл хоорайга 300-ту. Ол дээрге Кызылга хуу чурттакчыларга телефон салырының чагыгларын күүседириниң саны 6 хуу чедип турар.

Телефон салырының темпизи бо хевээр турар болза, ам киргеи чагыгларның күүселдезин ажыглалга киирер объектилериниң күүселдениң планы ол үезинге деңнээрге 6 хире чыл болгаш чедип ап болур.

Статистиканың Тыва республика эргелели.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Делгер Зоя Байыр-ооловна —районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Доннит Серепаа Чимитовна —«Кара-Хөл» совхозтуң уруглар садыгының ажылчыны.

Салчак Зоя Намчыловна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыны.

Салчак Оолан[illegible]

Ооржак Валентина Хөөнээ-ооловна — Ак-Довурак хоорайда бажың эзэн.

Ооржак Наталья Агбаановна — Аксы-Барлык суурда бажың эзэн.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Монгуш Чемчиза Хожулдаевна — «Барлык» совхозтуң ажылчыны.

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Бучайган Сюрюн Күр-Базыровна — Эрги-Барлык ортумак школазының интернадында ня-

Байыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң бухгалтери.

Соян Светлана Канчыровна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Монгуш Чемчиза Хожулдаевна — «Барлык» совхозтуң ажылчыны.

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Бучайган Сюрюн Күр-Базыровна — Эрги-Барлык ортумак школазының интернадында ня-

Ооржак Александра Дмитриевна — сүт заводунуң ажылчыны.

Саая Валентина Сергеевна— Аксы-Барлык ортумак школазының ажылчыны.

Сарыглар Чечекмаа Чойгановна — Ак-Довурак хоорайда бажың эзэн.

Сюрюн Татьяна Шериг-ооловна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың СТУ-нуң шеверлекчизи.

Хертек Тамара Айрандиевна — Ак-Довурак хоорайда бажың эзэн.

Хомушку Лидия Семис-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Раиса Ригитовна— «Тыва даг-дүгү» комбинатта эргелелдиң ажылчыны.

Хомушку Светлана Серин-овна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Тамара Кушкаш-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Чамбал Калина Ооржаковна —«Тыва даг-дүгү» комбинатта эргелелдиң ажылчыны.

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

«Шекпээр» совхозтуң уруглар садыгының кижизидикчизи.

Ооржак Александра Дмитриевна — сүт заводунуң ажылчыны.

Саая Валентина Сергеевна— Аксы-Барлык ортумак школазының ажылчыны.

Сарыглар Чечекмаа Чойгановна — Ак-Довурак хоорайда бажың эзэн.

Сюрюн Татьяна Шериг-ооловна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың СТУ-нуң шеверлекчизи.

Хертек Тамара Айрандиевна — Ак-Довурак хоорайда бажың эзэн.

Хомушку Лидия Семис-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Раиса Ригитовна— «Тыва даг-дүгү» комбинатта эргелелдиң ажылчыны.

Хомушку Светлана Серин-овна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Тамара Кушкаш-ооловна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Чамбал Калина Ооржаковна —«Тыва даг-дүгү» комбинатта эргелелдиң ажылчыны.

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Адыгбай Чечекмаа Хертековна — чурттала-коммуналл ажыл-агыйының хой адырлыг бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыны.

Конгаржап Александра Ригитовна— «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Донгак Надежда Николаевна — Мугур-Аксы суурда бажың эзэн.

Кара-Сал Галина Кара-ооловна — районда чоннуң эмыдырал хандырылга комбиназының даараныкчызы.

Кара-Сал Клара Чечековна— ССР Эвиделиниң 60 чыл ады-тыг совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ригит Галина Чымба-Ламаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының ажылчыны.

Ригит Роза Намыевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Ригит Светлана Кадыровна —Мөген-Бүрен ортумак школазының кижизидикчизи.

Салчак Цыпылмаа Радиаевна — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Сарыг-кыс Доржуевна — «Эзэрбек» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Даш-оол Светлана Дуван-ооловна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Соболева Наталья Михайловна — Севи суурда клуб ажылчыны.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Тос уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың апрель 25.

Оюн Светлана Додурбаевна — «Коммунизминиң херели» совхозтуң ясли-садыгының ажылчыны.

Чели уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Оюн Любовь Николаевна— Кочетов ортумак школазының интернадында повар.

Алды уругну бөжаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кудрявцева Полина Ивановна — «Россия» совхозтуң хаван ажлакчызы.

Беш уругну бөжаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ерина Татьяна Павловна— «Россия» совхозтуң ясли-садыгының кижизидикчизи.

Оюн Марина Чизеимеевна— «Коммунизминиң херели» совхозтуң ясли-садыгында няня.

КАТКЫ—ЭМ

Хууда ажыл-херек ужуп Чоон-Хемчик район чорааш, «Каткы бажы каткан эвес» деп темалыг кежээ чарлап каан боорга, культура ажылдакчызы ажы болгаш, сонуургап чеде бердим. Кежээни Чадаанаңның культура бажыңының ажылдакчылары органи аастап эрттирген.

Кежээниң эгелээр шагы четпээнде-ле көрүкчүлер залына хос олут чок кылдыр кассшиняк кеттингея, арынарында өөрүшкү чайнаан аныяктар болгаш хоорайның чурттакчылары эрлепкен. Кежээниң бирги кезээнде «Ленинчи оруқ» солуннуң редакциязының чанында тургустунган «Чадаанаңның чадаганы» чечен чогаал каттыжышкынның киржикчилери боттарының чогаатказын шоодулуг шүлүктерин чыылганнарга бараалагдыр номчаннар. Шүлүкчүлер Таспай Сазы, Дадар-оол Ооржак, Комаадыр Куулар оларның шүлүктерин катыы-хөг-биле хүлээп алганнар. Ылаңгыя Дадар-оол Ооржактың «Семис уруг», «Арган уруг» деп ийи шүлүүн дыка солун болган.

Улугку улуг, бичиини бичии деп көрбес, кудумчуга чорааш, кыс ургларга шоролур, эрткен-дүшкен чонга багай ажылчакын көргүзүп, оон кедерээе, чараазын дүкүрүтүнген, кайы-хамаанчок сиимиртинген, ылчыңгыйын, сингей аныяктарның овур-хевирин Культура бажыңының ажылдакчылары бүүрениир болгаш амыдыралы үлежип, ажыг-хижинин ажыы-чадыгга, бодун кенчаар ап чоруурунга дээштинг утка-шынарлыг, тыныык, ураң-чечен сестүг көргүүлерлиг, шүлүктерлиг бо кежээ чалаанажылларның сеткил-сагыжынга үр-ле артар боор.

Эки чүвени эки дээр. Эрхелер-дир силер, чадаанажылдар! Кежээге чыыглаң чонуң ыдыктайлыг эскерип, Культура бажыңының ажылдакчыларының ажылын үнелеп, кежээни өөрүп көрдүм. Күүседикчилериң идик-хевин кеттинип алганының аянныың, сиена культуразын, аңаа шимчээшкинин шын сагып билирин онзагайдым. Чоруүүлар чотуун, чолуңар бүтсүн!

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Культура ажылдакчызы.
Бай-Тайга район.

СЦЕНАДА БАЗА КАТАП «ХАЙЫРААН БОТ»

Апрельдиң сөөлгү хүннеринде республика солуннарынга болгаш Тываның хөгжүм-шин театрының чарлал азар черлеринге В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиирин чарлапкан. Эде тургустунгушкунун амгы бо үезинде шиини авторуң бижээнин ёзугаар катап тургусканы-биле баштайгы көргүзүгүнүң ажыдыышкыны болуп турда Максим Моңгужукович Мүнзуктуң чугаалаңы-биле ооң «думчуун дыртыйты» тургузуп, көрүкчүлериниң сеткилин хомудалыпканының сөөлүнде безин чыл-чылы-биле уттундуруп барган шиининг үнер деп чарлазы хүнүн көрүкчүлер четтикпейн маңаан.

Шиининг эгелээр шагы четпээнде-ле театр чанынга билет сурагланган кижилер көвүдээн. Баш удур билет апканнар олуттарын эрлепкен, даштында шиининг авторунуң чуруун парлаан программа-биле таныжып, үе-шакты, өрге маңаа сарыгылаштыр маңаан олурупканнар.

Сценага Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар биле РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тываның Күрүне шанчадының даурезы М. М. Мунзук көстүп келгеш, республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театрындан бир хар улуг назылыг «Хайыраан боттуң» катап тургусканы-биле баштайгы үндүрүлгеи дээш көрүкчүлерге байыр чедирип, шиини катап тургузарынга деткимче көргүскен, дузалашкан эштерни чонбиле таныштырып, катап үндүрүлге-биле көрүкчүдериниң «суксуну» ханган бе каидыгыл, ону бо үндүрүлге көргүзе бээр болгаш шиини кино кылдыр тырттырарынга база белеткеп турар дээрзин чугаалааннар.

Ажыттынган баштайгы көжеге артында Виктор Шогжаповичиниң улуг чуруу, ооң оң талакы хажыныңда «Хайыраан бот» деп бижик көстүп кээр. Ол бүгүнү долгандыр таарыштырган тыва угулзалар улам аян-хевир кирип турар.

Артыкы көжеге ажыттынар. Каас, чараш бойдус чурумалының ортузунда Сарыг-Ашактың (ооң ролүнда РСФСР-ниң улустуң, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Б. Ф. Бады-Сагаан) өө, чартыктай тип каан ёзулуг өг. Кадай (ооң ролүнда РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. С. Кенденбиль) уруу Салбакай (ооң ролүнда артист Л. Л. Тюлюш) бажын өрүп берип орар. Сарыг-Ашак оруң ыяш-кырынга удуп чыткаш улаараш, орундан аңдарлып кээп дүжүп турары-биле бирги көжеге эгелээр.

Ийи кезектиг алды көргүзүглүг бо драманы катап тургусканында театр артистериниң ийи салгалының катты-жып ойнаны таарымчалыг болгаш шиини аныяксыдып турар. Караның — драманың кол маадырының ролүн Галина Мунзук аныяк-даа бол, чүвениң хыын тыва бергеи, угуп-дан артист болгаш бүзүреичиг ойнаан. «Хамнап чорбаан-даа» бол, Хам-ооланың ролүн артист Дыртык Монгуш, ооң кадайы Хорлуунуң ролүн артист А. Ширин-оол эки ойнап күүсеткен деп чүвени кол шиитккечилер — көрүкчүлериниң адыш часкаашкынынары бадыткап турган. Уран (ооң ролүнда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Аңзат Куулар) биле Салбакайның, Седиптиң — артист Сергей Ондар, Кенден-Хуурактың — артист Альберт Хомушку болгаш ооң-даа еске рольдарны театрның артистери бедик мергежилдиг, бүзүреичиг кылдыр ойнап күүсеткен.

Шиининг хөгжүм каастагазы мурнукузунга бодаарга, дыка чаартыганын көрүкчүлер эскерген боор. Ылаңгыя Караның «Өзе бээрге база кончут, еске кижээ бериплеттер...» деп ырлап орар үезинде тыва хөгжүм херексели — бызаанчының үнү дыка тола дыналып, уругнуң сириңейи бээр үнү-биле барык үнежи бээр. Ону өске хөгжүм херекселериниң үнү улам күш киирип, оон чоорту оожумнап чоруй база катап-ла кулакты уюктандырып кээр. Караның доюлган сеткилиниң уярадыр хөгжүм ыяаар илередир. Көрүкчү кижиниң харлыгып, туттунары бергедеп кээр черя-даа ол.

Мооң мурнунда үндүрүлгеде кирбейн турар чамдык кожамыктар, Караның монологу долузу-биле кирген. Шии ёзулуг-ла чоннуу кылдыр тургустунган.

«Хайыраан боттуң» каастагазын, шимелдезин кылып тура, чуруқчу национал культураны, чоннуң национал чанчылдарын, ол үениң байдалын сагааны тодаргай.

Шиининг режиссёру—М. Мунзук, чуруқчузу — Тыва АССР-ниң алдарлыг чуруқчузу Иван Салчак болгаш композитору — Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тываның Күрүне шанналының лауреады Ростислав Кенденбиль болгаш режиссёрнуң ассистентизи — Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Хертек Ширияя-оол олар бир демнег ажылдап тургаш, «Хайыраан ботка» баштайгы тургусканың эгиткеннер.

Валентина САТ.
ЧУРУКТА: шиидеи көргүзүг.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Шынның» шанналы дээш

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шанналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга хүндүскүнүң 14 шакта болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдернин ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелернин саны айыткан.

Стадионче киреринин билеттерин садып турар. Билеттин өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

Төрээн чериң өөрен

КЫЗЫЛ ДУСТУГ ДУС-ДААМАЙГА

Кырган-ачам кыштаа болган Кызыл дустуг Дус-Даамайга Кажыым дужу оюлгуже

Кадарчылап эскен оол мен— дижип ырлажып турар бис. Чонуң төрээн чуртунга, черинге болгаш күш-ажылчы чаңчылдарынга кызыгаар чок ынакшылдың демдээ ол. Дус-Даг сумузуу дээр дыка делгем девискээрлиг, Ирбитейден эгелээш, Тээли хемге чедир. Таңды сынныының кыры-биле кызыгаарлашкан, Моол Арат Республиканың делгемнери-биле үскүлежи берген чер-ле болгай.

Тывага улусчу революция тиилел, Тываның чурт-девискээр эрге-чагыргазын чер-черге тургузуп турда, Улуг-Хем кожуунуң эң улуг сумузу тургап. Үжен чылдарың шокар чизезинден алырга, сумуга муң хире өреге, 40 муң хире баш мал турган. Үжен чылдарда Дус-Даг сумузунуң баштайгы даргаларының бирээзин ачамның кады төрээн дуңмазы Ак-Самбуу Дамдынович Донгак тургап. Ол сумуга эң баштайгы колхозтарны тургузуп, Чозага, Торгалыгга, Арыг-Бажыга буга-сумуннарны кастырып, арбайның, чинге-тараанның чаагай дүжүүн араттар ап турган. Колхозтар удавайн тарай-даа берген болза, чер ажылы чёрле шору сайзыралдыг турган. Чонуу чаа тыва үжүк-бижикке өөредир, малды чутка алыспас, тараа, сиген шюллерин калбартыр таласы-биле Тээлиниң сес дугаар арбаны сумуга тергинден турган.

Үжен чылдарда Торгалыгның Таарымал деп черге магазининиң кижи эмнелгезиниң бажыңнарын тудуп, сумуу конторазың, кызыл-булунну ажыглалга киирген.

Дус-Даг сумузунуң чону эп-найыралдыг, ажылчын, хурал-суглаа, кичээл-чыры-дышкын дээнде шупту сөктүп келир. Төөгү чугаадан алырга, кызыл даг дузун баштай аңчылар тыпкан дээр чүве. Те-чүүмаиың чылган турган чёрин барын көөрге, хая дег дустар бар болган. Довураан аштап каапкаш, баллыбиле кертип тургаш, оюк дустарны ап, боттары ажыглап, ары черлерже чүдүрүп чедирип эгелээн. Ынчангаш Дус-Дагның чону Тываның төөгүзүнге бир-ле дугаар үлетпүр хевирлиг ажылды кылып чораанны ол-дур ийин.

1940 чылда сумуга баштайгы эге школаны тутkан. Аңаа 30 хире өөренакчы өөренип кирген. Өөренакчилерниң аыш-чем, идик-хеп болгаш бүгү-ле хандырылгазын ада-иелер боттары харыылап турган. Ол школаның баштайгы башкызы чогаалчы, журналист Бегзи Одай-Сүрүнович Донгак. А баштайгы кижи эмчизи орус уруг Надежда турган дижир чүве. Ол дугайында чогаалчының «Өөнүктер дугайында тоожу» деп чогаалында болуп турган фактыларга үндезилеп турган чырытканын номчукчулар билир. Тоожунуң үзи, чымчак лириктиг аңы — аныяк кижилерниң чаагай ынакшылы, баштайгы школаның өөренакчилериниң, ажылчынарының төлептиг мезүшынары.

Эге школа сумунуң культура амыдыралының ёзулуг төвү турган. Массалыг, темалыг кежээлерни үргүлүг эрттирип, өөренакчилер болгаш аныяктар концерттерни, харындаа шиилерни белеткеп, чонга сонуургадыш турган. Школага чангыс-ла башкы бар болган ужурундан өөренакчилер орттузунга бүгү-ле ажылдарны өөренакчилер боттары бот-башкарылга-биле кылып чорудуп турган. 1942 чылда Өөүр кожуун тургустунганда, Дус-Даг сумузун аңаа катkан. 1949 чылда Дус-Даггга «Торгалыг» колхозту организастап тургускан. Баштайгы 14 өреге мал-магаанын, шанак-тергезин, аңдазын чепсээн каттыштырганнар. Оон соонда Тээлиниң, Чозаның, Чалаатының хөй-хөй өг-булелери колхозка кирип, сууржун амыдыралче киргеннер. Бүгү Тывага сураглыг чораан малчыннар Сандык Донгак, Өктек-оол Донгак, Биче-оол Монгуш, Балдаң Донгак, Далар-оол Түлүш, Сүрүң-оол Куулар, Чамбал Донгак болгаш оон-даа өске хөй-хөй араттар колхозка чүс-чүс баш малын салгаш, ол-ла малы-биле колхозтуң малчыннары болганнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының берге чылларында өөренакчилер безин аржыллар, хол-хаптарды даарап, фронтуга белек чылдазынга киржип турганнар. Бистиң черден фронтуже Түлүштериниң оол-дары Мунзук, Севээн-оол, Мезил-оол, Улуг-Шыыр, Нурзат оларны ха-дуңма чону үдээн.

Сагыжымны өйүп чоруур чүве бар: 1949 чылда Дус-Даг сумузун дүжүргеш, Торгалыг көдээ Совети деп адаан. Бир-тээ, көдээ Советтиң ады шаандан бээр туруп келген болгаш тус черинин адын ховар байлакка тураскаадып адааны чаптүг деп бодаар мен. Бо талазы-биле Дус-Даг аттыг көдээ Советти катап эде адап тургузар дугайында дилегни ажылчы чон хуралдарындан, сессиялардан киирип келген. Бо айтырыгны өөренип көрзе кандыг ирги?

Сюндюп ДОНГАК.
Башкы. Улус өөредилгезиниң тергиини.

МАРГЫЛДААЛАР:

көрүкчүлерниң хомудалдары

Байыр-найыр хүннеринде солун спортчу маргылдаалар көрүп чаңчыгып калган бис. Май 1-ниң дыштанып хүннеринде каяа, кандыг спортчу ужураажылгалар болуруун хөй-хөй көрүкчүлер, найысылалдың аалчылары байырлал будүүзүнде республика солуннарынга парлаттынган хоорайның культура-спорт комплекизинде чарлалларындан билип алганнар. Ол ёзугаар алырга, көөр концерттер-даа арбын, соңуургаар маргылдаалар-даа хөй болган. Эгелээр шактары барык демей-даа болза, ол хүннерде хол бөмбүүнге, баскетболга, тыва хүрешке, чиик атлетикага, аът чарыжынга, бут бөмбүүнге маргылдаалар эртери сагыш-сеткилдя чайгаар-ла өөрүп, каш шанта каяа, чүнү көөрүн шилип алыр арганы дыштаныкчыларга, ег-бүле бүрүзүнге берип турган.

Бо удаада профессионал болгаш бот-тывынгыр артистер боттарының аалчыларын — хөй санныг көрүкчүлерни чалгаараткаан. Олар айыттынган шактарында уран талантызын чонга бараалгаткан. А спортчулар канчалганыл?

Мындыг айтырыга харыы бээр мурнунда солуннарда чарлаттынган маргылдаанның тус-тус адрестеринге четкеп келинл. Чок, мен баргаш келийн. Чүге дээрге маргылдаалар хөй болганда оларның чамдыктарынга четпейн барган мен. Соңуургаан ооннарым — хол бөмбүүнүң болгаш баскетбол дугайын баштай бижийин.

Май 1. Ол маргылдааларның эгелээр шагында Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында спорт шөлдеринге чеде бердим. Спорттуң ол хевирлеринге үргүлүг маргылдаалар эрттирер шөлдерде өөрүнчүг, сеткил-сагышты сергедип кээр чүве чогул. Каш санныг көрүкчү аразында чалгааранчыг хөрешкен тур. Ол улус аразында хоорайның спорт комитединиң даргазы В. В. Хопров олур. Чүгле ийи ооп удур-дедир бомбук октажып, ойнаан турлар. Шактың согунчугажы айыткан үеден ырай берген. Үш аныяк ооп ужураажы берди. Олар элээн тургаш сүмелештилер: «Маргылдаа болбас хире-дир. Ооллардан эвилелдеп алгаш. Сукпак суурже батkаш кээр бис бе?».

Май 2. Ам-на болуп боор дээш идегелим-биле ирай эрте, 10 шакта, бардым. Баргаң, көргеп. Тывалап чугаалаарга: «Сайт дээр сааскан-даа, куйт дээр хускун-даа» чок болдуу. Кайгап калдым. Тур мен. Көрүкчүлер кээп эгелээн. Олар удур-дедир бот-боттарындан айтыржып, хомудаан сеткилин илередип турлар. Мендеп-даа айтырар. Чүү дээр боор, бажым чайып кагдым.

Аңаа барык 12 шак ажыр удур-дедир айтыржып тургаш, кезек кижи «Совет Тываның 5 чылы» стадионга келдивис. Ында Тыва АССР-ниң бүт бөмбүүнүң федерациязының күбогу дээш чылдын-на эртер апарган хоорайлар аразының маргылдаазы эгелей берген болду. Красноярск крайның Емельяново районунуң «Заря» командазы биле «Динамо» (Кызыл) ойнаан тур. Ам-на харын сагыш-сеткилиниг кедүүлеп, чугаа-соолуже үеш келген болбас ийикпе.

Ол стадионга хоорайның спорт комитединиң даргазы В. В. Хопровка ужураажы бердим. Баскетболга болгаш хол бөмбүүнге маргылдаалар чүге болбайн барганын Вячеслав Вячеславовичиден сонуургадым. Ол мындыг тайылбырлады кылды:

— Ол маргылдааларга киржир ужурлуг коллективтерже чагыганы баш удур чорудупкан улус бис. Апрель 30-деле оларр спорттуң кайы хевиринге каш команда киржириниң дугайын судья коллегиязынга дыңнадыр турган. Келбедилер. Баскетболга чүгле ийи коллектив — КПТУ-1 биле Кызылдың № 1 школазының командалары ойнаан. Байырлалдар хүннеринде хөй маргылдаалар эрттиреяи планнавас болза эки-дир. Шүүт-ла күш четпейн баар-дыр бис. Культура-спорт комплекизиниң хемчеглерни бадылап турган, ону СЭКП Кызыл хооркомунуң идеология кылдазы өөренип көөр турган-дыр ийин.

Бо удаада Вячеслав Вячеславовичиниң чектээр эрге кымга-даа турбас ужурлуг. Ол ийи хүн ак сеткилдиг ажылдап келген кижи. Маргылдааларның солун, көрүштүг эртпейн барганы дээш ол коллективтериниң удуртукчуларындан, ында күш-культура болгаш спорт ажылын харылаап турар кижилерден негээр, айтырар апаар. Барып-барып эп-сеткил каттыштырылгазының улуг байырлалының хүннеринде олар харыысалгазын утпас турганнар.

Ам «Совет Тываның 5 чылы» стадионга эрткен хүреш дутайында каш сөс. Чүге? Маңаа көрүкчүлер хөй болза-даа, ынчан тывә хүрешти организастаазы дыка багай болган. Чылдагааны — аңаа четчир санныг мөгелериниң келбээни. Көрүкчүлерни хелзеди-хелзеди, маңады-маңады (хүреш айыттынган шагындан элээн озалдап эгелээн) мөгелерни чыып, чыскаап кээрге чүгле 22 кижи болган. Бо тазавылгада маргылдааны эгелевейн барып болур турган. Азы 16-га чедир кавып каапкаш, хүрештирер турган. Ам канчаар, «Думчукка тулганда быза сугжу» дээр болгай бис. Ону база ынчаар эрттирер ужурга таварышкан.

— Тоң багай-дыр. Хүрештиң ынчаар организастаар боор бе. Кижи кылыы хайныр чүве-дир мон. Чоок суурларга көөр болза, моон солун-дур ийин... Ойт, шынап, даарта Чадаанага солун хүреш болур дээр чорду. Ыпаар бадыг-даа баар чүвемни —деп, мээң-биле кожа олурган улустуң бирээзи шын-на сеткилин ажылдыг, хомудаа, хорадап ор.

Ооң оозу чеп. Сөөлгү чылдарда көдээ черлерге тыва хүреш солун, организастыг эртип турар. Ол эштиң чугаазын дыңнаан, эрткен чылын Чээн-Хемчикте «Искра» совхозка эрткен хүрешти сактып ордум. Ынчан ол маргылдааны совхозта спортчу инструктор-методист Даш-оол Монгуш эки. солун кылдыр организастаан чүве. Көрүкчүлер-даа хөй болган. Моңу ынчаар тайылбырлай бергенимде ужуп бар. Ол хүрешке ийи алышкы — азыгы бо хүрешке шүүлген Аяс биле ужүүрлешкен Владимир Монгуштар база киришкенвер.

Байырлалдар хүннеринде бүт бөмбүүнге маргылдаа база болган. Аңаа беш команда —Красноярск крайның Емельяново районунуң «Заря», Кемеровонуң «Динамо», Кызыл-Мажалыктың «Хемчик», Кызылдың «Динамо», «Енисей» командалары киришкен. Көрүкчүлерге солун болган ужураажылгаларны маңаа кирейн.

«Заря» (Емельяново)—«Хемчик». (Кызыл-Мажалык). Бай-Тайгы таймда-ла аалчылар барыын-хемчикчилерниң хаалгазынче үш бөмбүкту киирген. А ийиги таймда «Хемчик» команданың ойнакчылары дыка эки ойнаннар. Ынчалза-даа удурланыкчызының хаалгазынче чангыс-даа бөмбүк киирип чадашканнар. Сан 3:0 болуп хевээр арткан.

«Динамо» (Кызыл) — «Заря» (Емельяново). Санны динаможулар ажыткан: 1:0. Ынчалза-даа аалчылар ийиги таймда ийи санны киирип апкан. Оюнуң сөөлгү минутазында кызылчылар санны дөвеп алган. 11 метреи шиитке тевиглерни аалчылар эки күүсеткен: ниитти сан 5:6.

Түнял ужураажылга. «Динамо» (Кемерово) — «Енисей» (Кызыл). Маңаа аалчылар 2:0 санга тиилээш, Тыва АССР-ниң бүт бөмбүү федерациязының кубогун чазадап алган. Олар ол кубокту ийи чыл удаштыр Кемеровоже апарарын турары бо. Шөл ээлериниң ээлчээ кажан келирил?

Шанчыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Бичии чурукчулар конкурузу

Тыва АССР-ниң Кадыкшылдың республика төвү делегейниң таакы тыртвас үш дугаар эрттирип турар хүнүнге тураскаадып, шүүлүр чүрүктарының делегей конкурузунга киржиринче уруглар албан черлеринде бичии чаштарны кыйыргап.

Аңаа ясли-салтарының кижизиттирикчилери, школачылар болгаш бүгү урттлар киржип болур. Чуруктарны 50х30 см хемчээлдиг кылаган сааныга чураап, Кызыл хоорайда Ленин кудумчуунуң чоруун 10 дугаар бажыңында Кадыкшылга төвүнче чоруудар.

ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң, Кызыл Крест ниитилелиниң күүсекчи комитединиң, Арга шипес чорук дээш демиселдиң эки тура ниитилелиниң чоруун уруглар ол конкурузунга тирлекчи болгаш. Ранны дипломнар, өртектиг бараңнар-биле шаңнаар.

Г. ПРОКУДИНА.
Кадыкшылга төвүнүң улуг эмчизи.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аян-чорун болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу дараазында маршруттарже путёвкаларны сүмелеп тур:

Кисловодск — май 11-деп 20-ге чедир. путёвканың өртээ 338 рубль.

Харьков — май 11-деп 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Кишинёв — май 14-тен 18-ке чедир, путёвканың өртээ 285 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Калининград — Минск — май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-ке чедир, путёвканың өртээ 328 рубль.

Ленинград — май 3-тен 7-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чер, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээрининг орук хелезинни кирип турар.

Айтырыгны тургузар чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажын 1. «Моңгулек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон: 3-12-8'

Хоорайның дамчыдылга хоолайларындан сугну чайгы суггарылгага ажыглап турар хоорайның чурттакчылары суг дээш төлевирни 1990 чылдың май 15-ке чедир шүүштүрүп хынаарын Тыва АССР-ниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйының суг-канал будүүлгези дилеп тур.

Ындыг шүүштүрүлгенн эрттирбээн кижилерге чурттакчыларга моон соңгаар сугну бербес.

Суг-канал будүүлгезиниң адрези: Кызыл, Баян-Кол кудумчузу, бажын № 5 «а». суг ажыглакчыларының учёт-даңзызын кылыр килдистиң телефону 3-16-05.

Профэвилелдериниң кадыкшылга черлериниң Красноярскиниң девискээр чөвүлелиниң тудуг участогунга доктаамал ажылдаар тудуг мастери болгаш нормировщик-бухгалтер дүрген негеттиниң турар. Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Юбилейный 7. Телефон 3-10-77.

Оон аңгыда, «Үш-Белдир» курортка ажылдаар бухгалтер база негеттиниң турар. Ол кижи Үш-Белдирге чурттаар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги организастыг сессиязы 1990 чылдың май 7-де 9 шакта СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыныга болуруп дыңнадып тур.

Депутаттарны бүрүткээри

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82. 3-36-25: идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34 98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34 49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Чагыг № 409.

ТС—00173.

Индекс 54241

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бот-тывынгыр композитор Е. П. Шикунов дугайында барымдаалыг фильм. 9.00 Мультфильмнер. 9.35 «Булактар». 10.05 Уруглар шагы. 11.05 БССР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—13.40 «Хартыга өлүп каар бе?». Барымдаалыг фильм. 15.45 М. Мусоргский. Концерт. 16.15 Барымдаалыг фильмнер. 17.05 Мультфильм. 17.35 Улусчу аялгалар. 17.45 Философчу беседалар. Кижи болгаш техногенниг цивилизация. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 РСФСР-ниң Күрүненин үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 19.50 «Будулгаазынныг черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Көрүүшкүн». 23.15 «Ол болган... болган...» 23.45—00.10 Мелодиялар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Хөгжүм. 7 класс. М. И. Глинка. «Вальс-фантазия». 9.05 Англия дыл. 1-ги чылы 10.05 Англи дыл. 2-га чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. Б. Н. Полевой. «Өзүлүт кижи дугайында тоожу». 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05—13.05 «Испан коррида. 1936 чыл». Барымдаалыг фильм. 17.00 Казахстанның Курмангазы аттыг улустуң хөгжүм херекселериниң академиглиг оркестриниң концерти. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Спасскиниң турасклаалдыг чеслери».

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Соңгулдалар мурнуу чарыында». 19.00 Мелодиялар. 10.05 Мелодиялар. 19.10 Видеоканал «Овур-хевир». Хакас черде ужураажышкынныар. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Катунь хемге удур туржүүшкүн». 21.00 И. С. Бах. Концерт. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45—23.50 Иллюзион. Уран-чечен фильм. «Аккаттоне». (Италия).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Мультфильм. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. Импровизация оранында. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 4-ТЕ

НАЙЫРАЛ: Ужуражышкын» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. **Видеозалга: «Иеның ынакшылы»** (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чынылзы 9.00, 12.10, **«Андрейка»** 10.20, 13.30. **«Элдептиг таварылга»** 15.30, 18.40, **«Чүүк «300»** 17.00, 20.10 (узатkан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40, **«Лифтилеп солагай талаже»** 14.20, 19.30 (узатkан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Кингсайз» 15.00, «Шыдажылганың хемчээли» 17.10, 19.00 (узатkан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ад ыяа досье на самого себя» (2 сериялыг) 16.00, 18.50 шактарда.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шанналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга хүндүскүнүң 14 шакта болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдернин ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелернин саны айыткан.

Стадионче киреринин билеттерин садып турар. Билеттин өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 104 (14304) ◆ 1990 чыл, май 5, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 кеп.

БӨГҮН — ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧОННУҢ ИНДИРИ

Чонга бараан болур чаа хевирниң парлалгазы хостуг болгаш шынчы, ак сеткилдиг болгаш ажыт-чажыт чок, номчукчуларның идегелин эдилээн болгаш олариың-биле бүгүдеге билдингир дыл кырынга чугаалажыр кылдыр дириг, боттуг утка-шынар-биле долдунган турары эргежок чугула дээрзин В. И. Ленин бистиң республикавыс-биле кожа чыдар Шушенскиге шөлүлгеге тургашла демдеглеп, бодап, хостуг солунну канчаар тургузарын ынчан-на ыяк планнап турган.

Улуг баштынчы ол бодалдарын, планын амыдыралга херек кырында боттандырган. В. И. Ленинниң организастааны «Искрадан» «чаштаан» большевикчи ажык солун «Правданың» бир дугаар номери 1912 чылдың май 5-те үнгеш, чуртка тарай берген. Ол болуушкунга алдар кылдыр Парлалга хүнүн доктаадып тургускан. Ооң бир онзагай чүүлү болза, журналистерниң, көдээ болгаш ажылчын корреспондентилерниң, ном үндүрүкчүлериниң болгаш полиграфистерниң, солуннар болгаш сеткүүлдериниң миллион-миллион тараадыкчыларының ынак байырлалы болу берген.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге Парлалга хүнү-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының, корум-чурумну экижидериниң айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг салыышкынны киирерингe идеген тур бис.

Эде тургустунуушкуннуң чаа үе-чадазында парлалганың, ында ажылдап турар журналистерниң, хөй санныг активтиң кол-ла сорулгалары тодараттынган болгай. Ол чүл дээрге бир-ле дугаарында шынчы сөстүү, эде тургустунуушкуннуң практиказының ханы, билдилиг анализин, чедип алдынган таарымчалыг чүүлдерни-даа, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болдурган социал-экономиктиг бергелериниң, таарымча чок болуушкунарының чылдагааннарын-даа тодаргай, шын тайылбырлаарын номчукчуларывыс бистен манап турар.

Ынчангаш чаа хевирниң парлалгазынга негелде күштелген. Парлалганың массалыг чепсектеринге политиктиг шуугаашкыннарны эвээжедир, практиктиг ажыл-херекти көвүдедир, тодаргай дириг чижектер-биле массаларны кижизидерин күштелдирер деп ленинчи чагыг амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг апарган.

«Шынның» бирги дугаары чырыкче үнгениндеп бээр 65 чыл оюн бо чылдың августа демдеглээр. Солун чүгле төөгүнүң дириг херечизи эвес, а харын тыва черге чаа амыдырал дээш демиселдиң эң-не идепкейлиг киржикчизи. Национал солуннуң тургустунганы тыва улустуң культура амыдыралында онзагай черни ээлеп турар. Тыва журналистиканың төөгүзүү база моон ужукталган. «Шында» 20 ажыг чыл үзүктел чок ажылдап турар журналистер Бопуймаа Дирчин, Таан-оол Хертек, Александр Дембирель, Күстүгүр Сат олар бедик арга-дуржулгазын солуннуң аныяк журналистеринге харам чок дамчыдып берип турарлар.

Ол ышкаш солуннуң үндүрүлгезинге хөй чылдарда төлептиг үлүг-хуузун киирип келген улуг корректор Севил Кара-Сал, машинакчы Күнзеңмаа Монгуш, өрүкчү Зоя Допчун-оол, үндүрүкчү Степан Адыг болгаш өске-даа солуннуң берге ажылынга бердинген ишчилер хөй.

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң тиражы улам көвүдеп турар апарган. Бир эвес 1989 чылда солуннуң ниити тиражы 25 муң 400 экземпляр турган болза, ол сан бо чылын 28 муң ашкан. Республиканың ангы-ангы булуңнарындан чагаалар редакцияга база хөйү-биле кээп турар. Чүгле эрткен 1989 чылда безин 6636 чагаа редакцияга келген. Оларның аразында мындыг уткалыг чагаалар база эвээш эвес кээп турар: «Хүндүлүг редакция! Тургустунган айтырыымны шиитпирлеп алыр дээш анаа хамаарылгалыг бүгү албан черлеринге, организацияларга кирип, айтырыымны, дилээмни шиитпирлеп бээрин дилеп турдум. Ынчалза-даа ол чүгле аазаашкыннар-биле кызыгаарлаттыныр, тургускан айтырыымны шиитпирлеп бээр чер чок болду. Ынчангаш эң сөөлгү идегел, бүзүрел-биле «Шын» солуннуң редакциязынче бижип, менээ дузалаарыңарны улуу-биле дилеп, бүзүреп артым».

Шак ындыг уткалыг чагаалардан алгаш көөрге, республиканың ангы-ангы булуннарында чурттап турар чонувус солунга дыка бүзүреп, шын дээш турушкан эң сөөлгү идегелин бистен манап артканы ол ышкажыл. Ындыг айтырыгларны шиитпирлежип, түңнел үндүрүп, чагааның авторунга дузалажыр дээш солуннуң журналистери боттарының төлептиг үлүг-хуузун киириштирип турарлар.

«Шынның» журналистери республиканың ажылчы чонунуң чагаалары-биле ажылдың «Ажык чагаа хүнү» дээн ышкаш хевирлерин ажыглап, ооң эки талаларын хандыр өөренип, ону ажыглап турар. Манаа редакция болза күрүне болгаш ведомство албан чери эвес, а чогаадыкчы организация деп чүвени барымдаалап көрүп турар апарган. Ынчангаш чагаалар-биле ажылдың кол-ла сорулгазы—хөй-ниитиниң санал-оналын хандыр өөренип көөрү. Амгы үеде бистиң редакцияже 830 ажыг автор доктаамал бижип, боттарының үнелиг санал-оналдарын солуи дамчыштыр номчукчуларга чедирип турар.

Шак ындыг идепкейлиг авторларга Кызыл райондан Опаа Тас-оол, Қаа-Хем райондан Доржу Қарыма, Өвүрден Күнзенмаа Монғуш, Кызыл хоорайдан Мария Кузьмина, Михаил Хазбулатов, Любовь Алексахина, Ефим Курносенко, Эрзинден Юлия Отсур, Улуг-Хемден Роман Хунай-оол, Мөңгүн-Тайгадан Адыг-Түлүш Бегзи, чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсан, Александр Даржай, партия ажылдакчылары Таисья Даваа, Сарыг-оол Донгак, Дамдынчап Ховалыг, Шангыр-оол Қыргыс, пенсионерлер Феликс Сегленмей, Монгуш Шыырап, Донгак Шактар, Михаил Дамчай, Орус Куулар оларның айтырыг көдүрген материалдары хөй-ниитиниң кичээнгейинге хаара туттунуп, чамдык материалдар талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар.

«Правда» солуннуң дугайында» СЭКП ТК-ның чоокта чаа үнген доктаалында мындыг одуруглар бар: «Партийжи журналистер-биле харылзаага партия комитеттериниң ажылдакчылары оларны бодунуң эжи, кады ажылдап турар кижизи қылдыр санаар болгаш парлалганың дээштиин чедип алырынга дузалажыр, авторлар активин калбартыр, журналистер-биле эш хуунуң байдалын бадыткап тургузар ужурлуг»—дээн.

Республиканың партия, совет органнары-биле «Шын» солуннуң аразында кады ажылдажылгазы салдынган сорулгаларны шиитпирлээриниң боттуг, чогумчалыг үндезинингe тургустунган. Эрткен чылдың августа «Парлаттынган шүгүмчүлелдиг материалдарның дээштиин бедидер талазы-биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкаш, СЭКП Кызыл хооркомунга, райкомнарга шүгүмчүлелдиг чүүлдерге боттуг харыы бээр талазы-биле ажылга доктаамал дузаны «Шын» солунга чедирерин дааскан. Ооң уламындан солунга үнген шүгүмчүлелдиг материалдарга харыы бээри мурнукузундан экижип турар.

Чогаалчы Александр Даржайның «Ха-дуңма чонум, чүрээм ыстап аарып тур» деп солунга парлаттынган ажык чагаазын СЭКП обкомунуң бюрозу деткип, ол материалды партия эге организацияларынга, парткомнарга, райкомнарга сайгарып көөрү-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Чоокта чаа СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «1990 чылдың март 13-те «Шын» солунга үнген «Үнелеттинмээн арын-нүүр» деп чүүл дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Партияның этиказын болгаш сагылга-чурумун коммунистерниң, ылангыя удуртукчу ажылдакчыларның сагыырының талазы-биле «Шын» солуннуң шүгүмчүлелдиг материалдарын СЭКП обкомунуң бюрозу деткивишаан, фактыларны эки хынап, сайгарарынче, бо талазы-биле журналистерниң харыысалгазын бедидеринче «Шын» солуннуң редколлегиязының кичээнгейин угландырган.

Массалыг информация чепсектериниң кичээнгейинiң төвүнге кижи турар ужурлуг. Редакцияның болгаш ооң журналистериниң чугула сорулгаларының бирээзи болза партияның болгаш чазактың кижиже, ооң сагыш-сеткилинче болгаш негелдехереглелдеринче угланган идепкейлиг социал политиказын амыдыралга боттандырарынга идиг бээри болур. Журналистер, солуннуң ажылчын болгаш көдээ бижикчилери сөс биле ажыл-херектиң бүгү деннелдерге карышпазының дугайында айтырыгны улам чидин-биле тургузуп, хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүсеттинип турарын ажык-чарлыы-биле контрольга алыр сорулгалыг.

База катап Парлалга хүнү-биле, эргим эштер!

РОССИЯ: квартал түңнелдери

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

Социал адырны хөгжүдеринче, продукциянның «Б» болүүн бүдүрерин көвүдедиринче экономиканы эде үгледирар талазы-биле хемчеглерни бо чылдың бирги кварталында Россия Федерациязынга боттандырып келген деп 1990 чылдың бирги кварталында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Статкүргомунуң дыннадылында айыткан. Ооң түңнелинде чонның чамдык хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир арга бар болган. Чонның акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының өзүлде темпилериниң чоокшулажырының угланышкыны тыптып келген.

Республиканы болгаш ооң регионнарын бот-башкарылганың база бот-акшаланышкынының принциптеринче шилчидериниң белеткели чоруп турар; ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа тургустунар механизмниң тодаргай кезектерин илавылап тывар талазы-биле шенелдеже бо чылдың январьдан бээр 13 девискээрлерни шилчиткен. Ажыл-агыйны башкарып чорударының база башкарарының организастыг чаа структуралары болгаш хевирлерин хөгжүп турар.

Ынчалзажок улус ажылагый адырларының быжыг туруштуг ажыллаарын бирги кварталда чедип алыры бүтүнмээн. Ниитилештирген бүдүрүүшкүнге кудулаашкын бар болган. Бүдүрген национал орулга болгаш ниитилелдин күш-ажылының бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың ол үезин-биле деңнээрге, 1,4 хуу кызырылган. Үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, капитал тудугда, транспортта байдал кудулаашкынныг болган. Сан-хөө байдалы нарын хевээр, бүдүрүлгелерниң бюджетче шилчидилгелери эвээжеп турар.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга бирги кварталда 74,5 миллион кижи, ооң иштинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар — 67,9 миллион, колхозчулар — 3,7 миллион кижи ажылдаан: кооперативтерге, бот-тускайлан күш-ажыл-чорудулгага, хуузунда дузалал көдээ ажыл-агыйга 3 миллион хире кижи (ол ажыл-чорудулганы дакпырлап, еске черлерге ажылдап турганнарны санаваска) ажыллап келген.

Кадрларның ажыллан үнер-кирер чоруу көвүдээн, ооң чылдагааны: кооперативтерже ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның шилчээнин. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы экижиевейн турар.

Сан-хөө байдалын экижидер талазы-биле ап чорукан хемчеглер чогуур түңнелдерни ам дээрезинде бербээн. Күрүне бюджединя тургузары марын болуп турар. РСФСР-ниң девискээринге январь-мартта саарылга үндүрүүнден 17,8 миллиард рубль кирген азы эрткен чылдың ол үезинде турганыядан 9,9 хуу хөй болган.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бирги кварталда дургузуида айда ортумаабиле акша ажыл төлевири 281 рубль азы 9 хуу өзүлделиг болган, колхозчуларның күш-ажыл төлевири 210 рубль азы 13 хуу өскен.

Сонгу чүктүң, Ыраккы Чөөн чүктүң, Чөөн болгаш Барыын Сибирниң экономиктиг районнарынга, а ол ышкаш Чернобыль АЭС-ке авариянын үржуунда радиоактивтиг салдарга таварышкан чурттакчылыг черлерде культура ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалыын өстүрген. Ол ышкаш күрүне арбитражының ажылдакчыларының шалыныын чаа байалдарын 1990 чылдың март 1-деп эгелеп тодаргайлап доктаатkан.

Хереглелдиң ниитилел фондуларындан 30 миллиард рубльдиң төлевирлерин болгаш чингелделерин чурттакчы чон алган. Чонның акша орулгалары бирги кварталда 88,9 миллиард рубль азы 1989 чылдың январь-мартта турганыядан 10,4 миллиард рубль хөй болган. Эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге, чонның хереглел барааннарын бо чылдың бирги кварталында бүдүргени 4,5 миллиард рубльге көвүдээн.

1990 чылдың бирги кварталында РСФСР-ге 384,2 кемхерек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген, ол дээрге эрткен чылдың бирги кварталында турганыдан 17 хуу көвүдээн, бо чылын демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң 54 хуузун илереткен.

Күрүне чагыынга болгаш дорт харылзааларга дүүштүр продукция бээрининң талазыбиле керээлиг хүлээлгелерин үлетпүр 99 хуу күүсеткен, бо талазы-биле 1,2 млрд. рубльдиң продукциязы хереглекчилерге чедир бердинмээн. Эрткен чылдың ол үезинде керээ планы 99,4 хуу күүсеттингеп турган ийикпе, азы 0,7 млрд. рубльдиң продукциязы чедир бердинмээн турган.

Эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээрге үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң ниити хемчээли 0,4 хуу күдулаан. Ындыг болзажок хонукта продукция бүдүрериниң ортумак деннели 0,4 хуу көвүдээн.

«Б» болүктүң хереглел барааннарын бүдүрери эрткен чылдың ол үезинде турганындан 5,8 хуу көвүдээн. Үлетпүрде күш-ажылдың бүдүдүкчулуу 1,5 хуу өскен.

Ажыглалга кирирп турар чаа объектилериниң бүдүрүлге күүлерин четпес шингээдип ап турар. Оларның үштүн ийи кезииниң күүлери айыттынган хуусааларынга шингээттинмейн турар.

Эрткен чылдың ол үезинге деннээрге эът болгаш дагаа чүүргазы база ногаа аймаа бүдүрериниң хемчээли кудулаан. Сүт бүдүрериң чамдык черлер база кудулаткан.

Ниити-эвилел фондузуига мал ажылының продуктуларын дужаар талазы-биле онаалдазын Россия Федерациязы күүсеткен. Ындыг болзажок чамдык девискээрлериң харыысалга чок болганындан 80 муң тонна эът (17 хуу) чедир бердинмээн. Ооң уламындан Сонгу чүктүң болгаш үлетпүр төптеринiң чурттакчы чонунуң ол продукция-биле хандырылгазы үзүктелип турар.

Республиканың бүгү черлеринде часкы хову ажыллары эгелээн. Ажыл-агыйларда сөөлгү чылдарда тараа, ногаа культуралары болгаш картофель тарыыр шөлдериниң хемчээли кызырлып турар. Акшаландырышкынның бүгү дөстеринден агроүлетпүр комплекизи 5,3 млрд. рубльдиң капитал салыышкыныарын шингээдип алган. Ол дээрге чылда көрдүүнеп бүгү хереңгиниң 15 хуузу болур.

Күрүненин төпчүттүнген капитал салыышкыныарының болгаш бүдүрүлгелериниң ботгарының фондуларының күсели-биле барык 11 млрд. рубльдиң кол фондулары ажыглалда киргеп.

Демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының планы 100,7, авиацияның — 104 хуу күүсеттингеп.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар хөгжүп турар. РСФСР-ниң девискээринде каттышкан 250 бүдүрүлге ажылдап турар. Ниитизи-биле бирги кварталда 25 млн. рубльдиң барааннарын дашпыкыдан киирип келген болгаш 145 млн. рубльдиң барааннарын үндүр саткан.

* * *

Улус ажыл-агыйын социал айтырыгларны шиитпирлээринге угландырган экономиктиг реформаны боттандырарын дүргедиринин, сан-хөөнүң болгаш хереглекчилер рыногунун байдалын экижиденнин, күш-ажылчы коллективтеринiң инициативазын калбартын, харыысалгазын бедидеринин эргежок чүүлдерин бирги кварталдың түңнелдери көргүскен.

(СЭТА).

ҚАБУЛ. Онзагай байдал дугайында хоойлунуң күштүг болуруи 1990 чылдың апрель 4-тен эгелеп ооскадыр дүтаймында Афганистан Республиканың президентизи Наджибулланың Чарлынын Бахтар агентилел дамчыткан. Национал эптежилгениң политиказын улам ынай калбартыр сорулгабиле ол базым кылдынган деп агентилелдиң дыңнадынында демделээн.

БЕРЛИН. Күрүне херээзин ёзугаар ийи чурттарның аразында акшаның саарылга угланышкынынын солучулгазын доктаалыр дугайында дүтүржулганы Герман Демократтыг Республиканың болгаш Германия Федеративтиг Республиканың чазактары колдуунда чедип алган. Акша эвилелдежилгези бо чылдың июнь 1-де күштүг болур.

ВАШИНГТОН. АҚШ-тың президентизи Дж. Буш эрткен чылын болунуи үндүрүүнүң дугайында декларацияны тургузарда база чарлаарда частыыр кылган. Иштики үндүрүглер албан черинге ол 7,456 доллар 23 центини (көпеекти) чедир төлевээн болган. Ынчангаш болунуи частырыын ол этпишаан, 7,497 долларны иштики үндүрүглер албан черинге төлээн үндүрүүн чедир төлевейн турган үеде хөлеиниишкин хуузунун түңү база ында кирген).

СОФИЯ. Чуртка болуп сонгулдаларга белеткел-биле холбаштыр Болгария Улус Республиканың Министрлер Чөвүлели, хамаарышпас сиидикаттар конфедерациязы болгаш ажылагый удуртукчуларының национал эвилели мелеглел кылган. Сонгулда кампаниязының демиселин чуртта политиктиг бүгү партиялар болгаш организациялар деп эргелиг чорукка үндезилээш, чорудар ужурлуг деп мелеглелде демделээн.

БУДАПЕШТ. Венгрияның күрүне хуралының тургузукчу хуралы хөй партиялыг парламентиниң байдалдарында бир-ле дугаарында эгелээн. Венгрияның дээди хоойлуудулга органының чаа составының депутаттарының хуралын чуттун түр президентизи М. Сюреш ажыктан. 1956 чылда Венгрияга болуушкуннарны «революция» болгаш «хосталгаар демисел» кылдыр чарлаар, октябрь 23-ту, а ол ышкаш 1989 чылда Венгрия Республиканы чарлаан хүнүн национал байырлал кылдыр доктаалыр дугайында хоойлуну парламентиниң депутаттары хүлээп алган. Венгрия Республиканың түр президентизиниң албан-хүлээглелеини моон сонгаан Арпад Генц күүсеткен эгелээр дүтаймында чуттун найысылында тускай чарлаан.

(СЭТА).

ХУУЛГААЗЫН УДАЗЫННАР

Харылзаа чокка кандыг-даа кижи эки чурттап ор мен деп бодуп санавас эпаргап. Самагалдай суур-биле республика төвүн тудуштурган каалама оруктуг 1938 чылдан бээр пизи-бүрү үелерде кылыг шөйген дег, бистиң районче харылзаанын киргени база үзүп болгаш толун төөгүлүг. Шүүдүнүң эътпиг улаачылар 1925 чылдан 1944 чылга чедир дүнхүн чок таалынга дажыт турган. 1945 чылдан бээр автохөлге оны солуп берген. А телефон деп хуулгаазын үзатын 1932 чылда кожкомга кестип келген. 1935 чылда 2 телефонуг шүүдүн эгелекчизи Кандоол Сонам хуулгаазын ажылдыы чонга бараалган ажылдап турган. 1938 чылда 4 телефонга Сайын Аракчаа эргелекчилеп киргеш, 1942 чылда олла телефоннарын Кертикоол деп харылзачыга хүлээткен. Оларның аразындан Сайын Аракчаа өгбе Самагалдайда чурттап чоруур.

Самагаллайга 1944 чылда «ырлаар» харжаҗ — радио чаңгыланы берген. 1984 чылда телеэкран өглер эжиин ажып киргеп.

Болуп болу хандырып турар «Союзпечать» бо чылдың бирги кварталында чонга солун, сеткүүлдер садар планын ажыргап.

Бо хүннерде 1141 радиотоскалары чурттакчыларның бажыннарында киргеп. 395 чурттакчы боттарының бажыннарында телефонларын дамчыштыр хереглээн черлери-биле харылзааны тудуп турар.

Самагалдай харылзаа белдирииниң телефонистери, телеграфистери бот-орулга-чарылгалыг бригада керээзин шенеп эгелээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өзүп, ажылдың шынары экижээн. Ында бригаданың удуртукчузу, коммунист Валентина Базыр-ооловна Куинчүй, 8 кижи ажылдап турар. Оларның эң улуу Маадыр-оол Зоя Монгушовна Ямбиль база Софья Сереновна Чыдым, Оюнмаа Тас-ооловна Ликсох, комсомолчу Оюу Чадамба телефон харылзаазын тудуп келген. Чонга келген телеграммаларны шалыпкын дамчыдар Галина Хертековна Идам, Алла Ооржаковна Темек мурнакчылар болганнар.

Нарын техниканың тынгарыкчылары, автоматиканың башкарыкчылары, херек апарза техник-септекчилер Виктор Нурзат, Роман Чооду, Маадыр-оол Тюлюш, Мергел Балчар бүгү суурдарже харылзаа шугумнарын долузу-биле хандырып келген. Дежурный-техниктер Мэя Лахова, Татьяна Сандак, Анна Кечил, Алла Ооржак боттарының өөренип алган мергежилин улам ханы шингээдип алыр дээш күжениишкинниг ажылдап турар.

Моторк ТИРЧИН.

ДЫҢНАДЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарның кандидаттары кылдыр дараазында коммунистерни сонгулда мурнуңуп хуралдарынга депшиткеш, буруткээнин партияның хоорай организациязынлан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат сонгуурунун талазы-биле округтун сонгулда комиссиязы дыннадып тур. Олар болза: СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары В. А. Асонычев, СЭКП Кызыл хооркомунун бирги секретары В. Г. Вальков, авиабудуүлгениң командири А. В. Марцеха, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы С. Д. Моломдай. «Тувинская правда» солуннуң килдис эргелекчизи Р. В. Тас-оол.

Бөгүн — Парлалга хүнү

● Эрткен айларда «Шын» солун редакциязынга ниитизибиле 2578 чагаа келген. ● Ооң иштинде шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыгларлыг — 98 чагаа.

● Апрельдиң почтазы — 614 чагаа болган.

Редакция чыл эгезинден бээр 36 харыыны алган, ооң иштинде апрельде — 7.

Бистиң республикада амгы үеде 830 ажыг ажылчын, көдээ корреспондент бар.

СОЛУННУҢ ПАРЛАТТЫНАРЫ

Солун канчаар «төрүттүүп» келирил? Чамдык кижилер экил-ле билбес болгулаар. Солунга парлаар материалдарны черчерден солуннуң ажылчын болгаш көдээ хөй-нийи корреспондентилери хүн бүрү редакцияже чорудуп берип турарлар. Чылда барык 6-7 муң чагаа «Шынга» келир. Бо чылдың эрткен айларында редакцияга 2578 чагаа келген. Оларның аразында шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыгларлыг чагаалар — 98.

Чүгле апрель айны алыр болза, ниитизи-биле 614 чагаа келген. Чыл эгезинден бээр эң-не чидиг шүгүмчүлелдерге харыыларын редакция база алган, чүгле апрельде безин ындыг чедиг харыы алдынган.

Редакцияга келген материалларны тус-тус алырлар аймы-биле киллистерге шүүп, ажылдап кылган соонда солунга парлаар. Редакцияның ажылдакчылары боттары база хүн бүрүнүң чүгула айтырыгларынга хамаарыжыр үүлдерни, репортажтарны, корреспонденцияларны, очерктерни бижип турар.

Материалларны белеткээш, тус-тус арыннар аймы-биле шыйып кылып каан солуну типографияже алгаш баар. Ооң соонда солуннуң материалдарының ұжүктерин тургузуп, сөстер аймы-биле хана-характерга чыскаар. Чыскаап белеткеп каан арыннарны өрүүр машиналарга бастыргаш, ол хүнүң харыысалгалыг дежурный ажылдакчылары (мында бөлүк ажылдап турар) катап-катап хынап, частырыгларын эдип номчуур. Чаигыс-даа чазыг чок болгуже чедир, хынамчалыг вомчуп, шүүштүрүп кээр.

Мырынай белен апарган арыннарлыг солуну парлаар машиналарже парлаарын-биле киирер. Кежээликтей апарганда баштай-ла аныяктар солуннарын парлаар машиналарга парладып кириптер. Чежеда хөй болза, амгы үениң чаа ол машиналары ук ажылды шалыпкын кылыр. Ону башкарып турар ажылдакчылар база шупту арга-дүржүлгалыг. Бистиң республикада үнүп турар республика солуннарын ында парлап турар. Типографияга чаа-ла парлап дооскан будук чыды читпээн солуннарны дүне када-ла машина Кызылга харылзааның кол черя — тей почтага экскээр. Почта ажылдакчылары солуннарны ынай-бээр хуваап, районнарже, хоорайларже чорудар.

Каяа-даа баарынга, солун, сеткүүл номчувас өгбүлени амгы үеле тывары берге. Эвээш дизе-ле 2-1 солуниут азы журналдыг болгулаарлар. Солуннарны номчуп турар чүве төлээде, ону кымнар, канчаар кылып турарын билип алыры черле артык эвес. Парлалга хүнүн таварыштыр солуннарны кылып, парлап үнүдүүп, номчукчуларга бараалгадып турарларга кым-даа сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиринчкинин илередиксээри чугаажок.

Өг-бүле бүрүзүнге, малчын бригадага, аалдарга, фермаларга, хову туралгларынга база бир күзенчиг аалчы — почтачы. Солун биле номчукчунуң аразында харылзааны тудуп турар чугула кижилериниң санында олар бүрүү-биле кирерлер. Почталардан, харылзаа белдирлеринден, салбырлардан солуннарны, журналдарны олар чагыкчыларга чедирерлер.

Көрүп-даа көр даан, эргим номчукчу. Солуннуң чаңгыс номерин үндүрүп, белеткеп кылып алыры бээн дыка нарын, аңаа хөй кижи киржир, күжүл, биилин салыр ышкажыл.

ЧУРУКТАРДА: үстүнден куду — типографияга солун парлаар саазынарны таарыштырып турары; солунну парлап турары; парлап каан солуннарны таарыштыр салып турары; типографиядан чоруткан солун почтачыларга келир, олар солунну номчукчулар силерге тараадып чедирер бээрлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИН. фоторепортажы.

Красноярскиден чагаа

ЧҮРЭЭМДЕ ШЫГЖАП ЧОРМЕН

Чуртувус калбак, делгем-не. Картаже көруп, хоорайларны, хемнерни эргий эдерти кайгап орарымга, ам-даа эки хаңы шинчилеттинмээн, эрте-бурунгу Тываның бойдус чурумалдары караамга чуруттунуп келир-дир. Хөй-ле байлак ооң черииң иштинде шыгжаттынып чыдар.

Тывага чээрби чыл чурттап, ажылдаан мен. Ам оон улуг ыяк эвес — Красноярскиде мен. Бойдустуң кайгамчык чаражын мага хандыр-ла көруп келдим. Чаа амыдырал, чагай чуртталга иээң караамга көзүлдүр-ле төрүттүнүп хайныкан чүве.

Даг-дүгү комбинаттың баштайгы ергеннерин Михаил Иванович Пахомов-биле кады хап турдувус, тудуг эгелей бергенде чаа эргелелдиң бажыңының чанынга аргадан экпелген шивижигештерни Тамара Чаш-воловна Норбу-биле олуртувус.

Тыва чон-биле кады ажылдап, чурттап эрттирген үем уттундурбас. Ылаңгыя амгы үеде чамдык кижилерациялар аразында харылзааларны нарыйдадыр дээр хевинүг кенек сеткилдиглер. Оон чүү-даа үнмес. Кара чажымдан өскүс артказ, шыдажып эртпээн шылгалдам-на чок. Дайынның кадыгбергезин база көрдүм. Дыка хөй кижилер дайын шөлүнге артиннар, ээп келбээн.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зинге найыралдыг коллективке ажылдап турдувус. Бөт-тывынгыр артистер, бистер. Тываның суурларын дургаар ойнап чоруп турдувус. Николай Константинов дээш, өске-даа эштер Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери аттарны-даа чедип аядылар.

Чылдар эрткилээн. Ам бодум пенсияда мен. Тывага чурттап эрттирген чылдарым черле утпайн, чүрээмде шыгжап чер мен.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.
«Шынның» хөөчүн бижикчизи.

БЕШ ДЫЛДЫ БИЛИР КӨДЭЭ БИЖИКЧИ

Успун-Доржу Иргит ооң харлыг, бээр дергизинден туттуна берген, экер-эрес оолчугаш шаанда төрээн черн — Мөгенбүреңге Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлыктан ликпункчайлаг школазынга башкылап келген Алексей Күдерек башкыдан чаңгыс-ла латин бижикке өөренип, саалады номчуур, ол байтыгай шуут-ла бижиптер кылдыр өөренип алганынга ам аллан бештээш, алдан алдылаар — кижи назыныныи чеденинче углапкан, кырган кижи өөрүшкү-маннайлыг, катыкхөлүг чугаалап орарынга канчап черле өөрүп хүлээп албас боорул аан, эргим номчукчу. Кижи бажыныига баарга, соктаан далганы, тыва саржагыы, ааржычеклетки ыпап-ла стол кырыга салгаш, хөнек долу суттуг шайны салыр — шак ындыг чаагай чанчылдыг арей чүве.

Күш-ажылдың хөөчүнү, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржунуң бажыңын черле ойбайн, ол хөлүг болгаш омак, амыдыралчы кижибиле, бичии када-даа бол, ужуражып, амыр-менди солушкаш, хөөрежи каапкан чанныг мен.

Мээн И. К. Успун-Доржу кырган-биле болганчок-ла ужуражы каап турарымда база бир янзы ужур бар чүве. Ында чажыт чок, харын-даа солун бооп чадавас. Чүвениң ужуру болза, Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, бойдустан, ада-ие өгбелериниң үгүидан салым-чаяанныг кижи. Ол алтай, делег, моол дылдарга хостуг чугаалаар, хөөнүг үезинде чамдык моол судурларны чиктии конгуг аянбиле саалады номчуур-даа бергилээр кижи. Казак дылды дыңнап, харыылап база билир. Ол орус дылды база билир; дыңнап билип, харыылап-даа билир дээрим ол-дур ийин. Орус дылды ТАР үезинде Бай-Сөөт аллын уургайынга ажылдап тургаш, орус эш-өөрүүнден ол өөренип апкан чораан. Ынчаарга соңуургаачал чаңы-биле, моол, алтай, делег аалдар-биле кожа-хелбээ чурттап чораш, бичиинзинден-не аңаа өөренип апкан чажырбас мен. Бирээде, мээң өөм иштинии азазы—Сазынмай Дожулаевна Иргиттиң дуңмазы, алыс угундан Мөгенбүреңге бажында Музугун арттың артыы, иштинде чурттап чоруур эдерик алтай, делег төрелдерлиг. А ийи талазында, күш-ажылдың хөөчүнү, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, «Шын», «Хостуг Арат», «Аревэ шыны» солуннарның, «Революстуң херели» сеткүүлдүң баштайгы номчукчузу болгаш доктаамал чагыдып алыкчызы, суртаалчызы кижи.

А ынчаарга 1940 чылдың күскээр «Аревэ шыны» солунга пионер кежигүнүү Иргит Успун-Доржунуң Мөген-Бүреңге сумунуң девискээринге 1000 өргенин кежип дужаган, баштайгы информациязы үнүп келгенниден эгелээш, ол бо хүннерге чедир «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар-биле доктаамал харылзажып, ол солуннарның идепкейлиг көдээ корреспондентизи болуп турары анаа эвес. Бодап-даа көрүнгерден, ооң көдээ корреспонденчи стажы ам 50 чыл болган-дыр! Алдан бештиг кырганның фото-чуруктары «Шынга» база үнгүлеп турар. Ооң чыклак эктинден «ФЭД» фотоаппарат (артында-ла чырылар дерекселлерлиг) белеп дүшпес. Бичежек бажыңының дөрүнде өрээлии ол фотолабораторияже шилчидипкен. Ынчангаш Кызыл-Хая барзынза, ол көдээ фотокорреспондентиге тураскаал кылдыр коичуг солуи чуруктарны тырттырып ап болурупарны магадылаадыы-биле сүмелексээр ийик мен. Ол кажан-даа чажам, чайым чок дивес — бөдүүн, биче сеткилдиг, аалчыларга чаагай сеткилдиг кижи.

Ынчангаш Парлалга хүнүнде талыгыр ырак Мөнгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда чурттап орар, бистиң идепкейлиг көдээ корреспондентивис Иргит Конгурович Успун-Доржуга сеткил-сагыжыыстын ханызындан изиг байырны чедирип, ооң могаг чок, кызымаккай ажылынга эки чедишкиннерни күзээлиивер!

Адыг-Төлүш БЕГЗИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, хөөчүн бижикчи.

БҮЗҮРЕДИМ

Парлалганың ачызы чонга конгуг улуг дээрзи маргыш чок. Шагда мээң бир башкымның ынчап органын дыңнаан мен: «Чаигыс хүн солун номчувайн баарымга, артында чем безин амданы чок ышкаш болур». Солун ажылын бодум караам-биле көре бергеш, бо бүгүге улам-на бүзүредим. Бажыңымда кырган авам бар, кады чурттап чоруур бис. Ажыл соонда бажыңга кээрикге-ле, солунда болуушкуннарыы бирлеп-бирээ чокка, төөгээи орар. Солун чок, ону номчувас болза, кижи, шынап-ла, дүмбей-биле дөмей-ле. Солунну чүгле номчуур дээш эвес, ол сумелекчи, дузалакчы боорга, кижи номчуп танышар болгай-ла.

Ирина БЮРБЮ.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДӨСТЕРИВИС

Тывага Мөнгүн-Тайга деп ат-биле сураглаан бо хензиг девискээр бодунуң географтыг туружу, төөгү, салымы-биледээ Алтай, Моол-биле кожахелбээ, эл-хоо болуп чаяттынган. Чер-чурт шинчилекчилериниң, аян-чорукчуларның делегей сөзүг-биле ылыктааның ёзугаар алырга, ол экзотиктиг бойдус чурумалдыг, онзагай овур-бүдүштүг, чоинуң ажыл-агый, амыдырал байдалы, чанчыл-сүзүг-биледээ эжиктешкек кожаларынга чоок, төрел булуңчугаш болуп турар. Бо девискээрде бурунгу, ортаа чүс чылдарга хамаарыжыр хорум-базырыктар, бижиг-чуруктуг хаялар, Аспатыла «Ом мане падме хум» деп тибет чалбарыг шыйдынган көжээ, Мугур сынында ора-сомазы арткан «Чингис оруу», Каргыда ойрат ноян Амур-Саната-биле холбашкан тоолчургу черлер аттары, бичии ораның улуг төөгү истери-биле байын хереченлер чыдар. Каргы, Мерген, Бурушпай, Сүрүкей деп тыва аттарлыг шаандакының үш кыштаг-турлаа база-ла ол кавыда болгаш, Мөген-Бүреи бажында, ийи Чеди-Тейлер, Мугузун, Шапшаал, Саздак, Көге-Даваа, Халыыч-Даваа арттар, Хиндиктиг-Хөл, Чүглуг-Хөл, Нүүрүк-Хөл тус черниң артыы, мурнуу кожалары-биле эп-найыралчы харылзааларының, кады ажыллажылгазының белдирлери болуп чораан. Бурунгу Мөнгүн-Тайганың черинге ханы сонуургалдыг факт-барымдааларын эрткен чүс чылдың төнчүзүнден бээр Алтай-Саян кавызының болгаш Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилери А. Адрианов, В. Сапожников, Л. Потапов, А. Грач ышкаш сураглыг эртемдеиннерии ажылдарындан, Мөнгүн-Тайгаже эң баштай үнген альпинистериия бирээзи Ю. Промптовтуң «Азия диптин төвүнде» деп номундан, сөөлзүредир англи этнографтарның тырттырган кино-чуруктарындан көрүп болур.

Чээрби чылдарның эгезинде Барыын Моолга тергиндеп турган ак дээрбечилерии базары-биле каттышкан кызыл командир К. К. Байкаловтуң, моол чанчын Хас-Баторнуң партизаи шериинге кирип, чайлажып чораан Мөнгүн-Тайга араттарының дугайында медээ «Тывэ ""төөгүнүң» II томунда, моол эртемден, чогаалчы Л. Тудэвтиң «Соңгу чүктүң шолбаныичэ» деп төөгү романында бэр. Оларның бирээзи, ачавыстан улуу (бяс оиу иревис дээр улус бис) Салчак Оруспай Барыын Моол чызаанының угуулгазыбиле кызылдарның отрядында эки тура-биле киргении, советмоол шерит Каргыраа чоогунга каттышканын, ак, кара аъттыг моол, орус ийи чанчынның, иревистии-биле — Кас-Маадырның, Байгылоптуң — ужуражылга ёзулалын меңээ соңуургадыр төөгүп, сагышка арттырган. Актарбиле бир тулчуушкун үезинде үгер-боо даажыандан ооң ийи кулаа дүлейликкеш, олчаан уураанын, оон улам, Данга деп шола эдилээнин ашак биске чугаалап чораан. Узун, синреш мага-боттуг, хире-шаабиле, каш орус, моол домакдаа билир, ол шаг-биле, шору номчуур, бижиир-даа турган иревис Мугурда № 4 арбанныи ажыл-хожулунга идепкейлиг киржип чорааш, дөртен чылдарның төнчүзүнде Бугалыгда кыштаанга «кызыл-дустаанын» чарт билир мен. Мээн ада-өгбе аймаамда моол, алтай чонга хүндүткел орнудүвү чок черге тыптып келбээн, ол үениң, амыдыралдың нарын шылгалдазынга дадыгыл, хоюглаттынган.

Дүне болгаш эскербедим,
Дуктүг-Чаак деп танывадым,
Карангыда эскербедим,
Кара-Чаак деп танывадым—

деп ойтулаш кожакында киргеи кырган-ачавыстың самдар өөнден ачавыс Гунгаа (ашактыы-биле — Конга) дээр бай дөрбеттиң хөлечии болу бергеи кижи-дир. Ооң айтып бергении ёзугаар Моолдуң Кара-Сутлап эрткеи-дүшкеиимде, бо кавыга ачамның таварышкаиы мындыг ужуралын болганчок-ла сактыр мен. Бир-ле частыг дүне ол кожайның коданын күзеттеп чыдырда, хенертеи өөр бөрүлөр халдаап, ийи-үш хойиу тудуп өлүргеиии, оларны төлээр шаа чок болганындан, чалча секке хоран сиирип, оода-ла бир-ийи-даа бол, улдурукту даялаап, оларның кежи-биле когаралды чандырар бодаап, эилеп болуп, Конганың ыдыи хораиапканын, өлген ыттың эдии ооң болуига чиртирибиле бай кыжанып турда, аиаа ындыг таварылга дузалаан чүве-дир. Конга эзирип алгаш, кандыг-ла-бир хүнээшкии ужун каидыи бооларда деп баарга, оозу: «Мени өлүрбейн, бо урнан хайны адып кагы» — деп ээрешпишаан, чалчазын мурнунга тудуптарга, бай оваарның келгеш: «Ядыы, самдар-даа болза, өске чурттуң кара баштыг албатызын өлүрүп ыыдаваспен!» — деп кышкырган, оожургаан. Ол сестери-биле кожай эштенчилеп чорааны чүгула дерт-бодалы дег бер часканын авам хөлээп чугаалаар. Дыл билбес ооң домаа-биле алырга, демги орустар чадырга ора, «мойиаа», «долай-далай», «домоой-дамаай» дээи янзылыг чүве чугаалап, соңгаар имнеп олургулаан болуп турар. Чижеглеп бодаарга, «дайылдажыры соксазын», «чанар-чоруур-ла» дишкилээи хевирлиг. «Оларның ак, кызылын, хортан-дайзынын бо кижи билир эвес, докпак баштарлыг, доора каракгарлыг, кижилер ышкаш кижилер-ле чоржук, хөөкүйлер!» — деп, авамның кээрген чугаалаанын утпас мен. Бо озалаш булуңга безии дайын-дапсан сорбу-шимээнин арттырып каш барганының бир чижээ ол. Ону ам чок өгбелериве база бадыткап чораан болбайн. Дараазындаазы база ооп болган. Ачавыс ону аалга хонуп чыткан дөрбет эжиии ады-биле Серенатпит деп «сагыл четтирткен». Ол өгге доругуп, мал малдап, ацнап, Ары-Хемчиктеи тараазап, арбан даргалап чорда, ТАР шериинче кыйгырты берген. Ада-чурт дайыны доозулгуже чедир, ол шеригге поварлап, Ыраккы Чөөи чүкке туттурган японнар таиныылдаан, оларга ээлдек-ээилеп чоруун көргүскеш, халажырда, япон күр, демир-үжүк белекке алгаш келген, оларын мен элдир эдилеп кагжык мен. Сөөлзүредир акывыс Мөнгүн-Тайгага баштайгы колхоз — «Малчыны» үнделзижип, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны атка төлептиг-даа болган. Ол Серенатпит деп моол ады-биле намга кирген, ам күш-ажылдың хоочуну, пенсионер болдур ийии.

Билип кээримде-ле, бо девискээрге кызыгаар демдээ деп чүве турбаан. Ачавыстың Дайнам (Дашиям), Ама-Хуулаи (Амгалаи), тывалаар Кеиин (Гэиин) болгаш өске-даа хөй дөрбет эштери бистиң-биле аралажып чораан. Ама-Хууландаи хөй ужазын канчаар чалгалап, олурганнарга үлеп чедиштирерии, биижек бажын эжикче көрүндүр салырын көруп, билип алган бис. Бир катап ол дөрге орда, ооп арты-биле эртип чыткаш, ширтекке дээй берген чыткан кежегезиниң ужун базыпкаш, ачамга шыңгыы-ла чемелеткен мен. Ол бистерии боттуп, өскеиин-даа чаңчыл-сүзүүн хүндүлээриите чажывыстан өөредип чораан. Моолдуң Кызыл-Арттап эң-не баштай ашканымда, карыштыр көжүп эрткен дөрбет өгнүң тевелерде чүгү мени оиза соиуургаткан. Оиу херээжеи кижи баштап чораан. Ынчаарда сагыжымга мындыг одуруглар кирген:

...Аданнарда чүктеи аңгы,
Арыктарда олуртуп каан
Уруглары кижи көргеш,
Улуу-биле чаптаар чүве...

Оортан бээр-ле таныырым моол эш-өөрүм көвүдээи. Олардан ачамның Конга дөрбетке эштенчилеп чораны Кара-Суг чурттуг, ам Убсу-Нур аймактың Чурукчулар эвилелиниң даргазы Эрэнгийн Сухээ, чажыдым. Улаангомда музей директору, чурукчу, альпиинист Бямбаторж база ында «Тэргүүний малчин» солуннуң корреспондентизи Бэлэгийн Норов, Моол Саглызынга чыжыргана тарып турда танышканым агроном Хаш, Баян-Өлегей аймакта культура ажылдакчызы казах Мурат, Сенгел сумузунда тыва нациоиалдыг башкы Сенди... дээш, кымнарны чок дээр! Мугур-Аксыга келген моол артистериң концертинден «Найыралдың ыры» деп шүлүүмнү Р. Кенденбильдиң аялгазы-биле моол, орус, тыва ыллдарга ырлашканын тыиаваш, өөрүвес аргам чок болган. Бодум эзлчээмде, Д. Нацагдоржуиуи, Б. Явуулаииың, Л. Тудэвтиң болгаш өскелериин-даа шүлүктерин, чечен чугааларын тыва дылга очуллуруп, совет-моол найырал темазынга эдээи каш шүлүктерни бижээн мен.

Сөөлгү чылдарда районнуң башкылар, өөреникчилер коллективтериниң, спорт, уран чүүл ажылдакчыларының, совхозтар, партия, совет организацияларының деннели-биле МАР-ның биске кожа аймак, сумулары-биле төлээлер солчулгазы улам көскү апар чыдар. Акы-дукма чурттуң девискээрин тавартыг мөнгүнтайгажылар Тываның найысылалы, ишкээр районнары-биле ам барык чартык чүс чыл дургузунда харылзажып, ажыл-агыйын, культуразын бутка тургузуп, акы-дукма хеерээи чогудуп ап келген. Ол-ла оруктарны дамчыштыр бо хүннерде кызыгаар кавызының салыглажылгазының эгези салдынган. «Улаан-Доба — Кызыл-Арт» деп шүлүүмдеи одуруглар бо:

Чаигыс хемниң суун ижип,
Чаигыс кокпаа чоруур
кылдыр
Айлашкан шак ол орук
Акы-дукма демдээвис ол...

Байза-хил айтырыы турбаанда-ла, ада-өгбелериин, бо шаг-биле чугаалааргa, улусчу дипломатиянын таваан салып, дүнзааланы ха-дукма тывамоол харылзаа, кады ажылдажылга биске ыдыктыг. Ооп үнезин Мөнгүн-Тайганың, Өөрүнүң, Тес-Хемниң, Эрзининии хоочуи, аныяк-даа салгалы эки билирлер. «Найыралда кызыгаар чок» деп моол үлегер домактың бир бадыткалы ол. «Мүн кара хураган кежинге ориапкан» девискээр дугайында төөгүүнүң бадыткавааны, ам тоолчургу апарган чугаа-соот бо кавыда ийи-чангыс кижилериин аксындан үнүп-даа турар болза, бөгүн ооп маргылдаа-чөрүлдээге барымдаа болур харыы чок. Ийи чурттуң аразында 1958 чылда Тыва АССР-биле база 1976 чылда Бүрят АССР-ниң, Чита областың болгаш Алтай край-биле кызыгаар участоктарынга чардынган керээлер ёзугаар тургустунган кызыгаар чурумуи ында-хаая хажыдып, чижеи садыглажышкын кылып, аннап, мал-маган-даа оорлаптар фактыларын бир турганы МАР-ның Айыыл чок чорук министерствозунуң кызыгаар болгаш иштики шериниин кол эргелелиниң начальнигиниң бирги орлакчызы генерал-майор Ж. Дашдавааның 1989 чылдың июнь 25-те «Новости Монголии» солунга парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Ындыг садыглажышкын, аннаашкын Мөнгүн-Тайганың чамдык хамаатыларынга база турганы ам кымга-даа чажыт эвес. Мындыг янзылыг үүлгедиглер каяа-даа, кажан-даа сый шаптынган турары күзенчиг. Программазында Тывага эвилелдешкен республика эргезин бээр, чурт иштинии, кожахелбээнин кызыгаар девискээрин эде шыяр сорулганы салган «Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини» дээр организациянын «соңгы човаашкыны», Мөнгүн-Тайга шыкаш, кызыгаар районнарның чурттакчыларының сагыш-сеткилинге таарышпас, сезинчиг, анчыг дынналып турарын ооң удуртукчуларыидыр ирги бе? Олар акы-дукма Моол-биле эп-найыралда мырынай-ла байзаның бодунда тудуп, быжыглап турар элээн каш муи чурттакчыларының мурнундан база чугаалап турарлары ол бе? Ол бүгү тыва улустуң, ооң иштинде орус болгаш өске-даа национал чонувустуң үнү эвес деп чүве сарыылдыг кижи бүрүзүнге билдингир эвес деп бе? Республиканың чазааның хемчээли-биле чурт-девискээр айтырыын шинтпирлеп турар тускай комиссия бар-ла болгай. Ону чонның хөй нуруузунуи тура-соруунга чөрүштүр тургустунган кандыг-бир турумчуваан бөлүктүң холгаарлаарынга кым-даа чөпшээрешпес деп бодаар мен. Оларның бүрүүзү-биле улустарның найыралынга багай уржуктуг чөрүлдээ тыптып кээр болза, ооп удуртукчуларындан өске, кым-даа харылавас ужурлуг. Бо чүгле мээң хүүда бодалым эвес, чурттап турар девискээримде чонның база бодалы-дыр.

Ыраккы Мөнгүн-Тайгада алтай-делег, моол, кыдат ада-өгбелиг кижилериин уресалгалы, хөй эвес-даа бол, ам-даа бар. Ачавыстан бир кижи ажылдыр кыс дунмазын кыдат уктуг кижи ап чораан.

Салчак МОЛДУРГА.
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылакчызы.
(Уданчылыг).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыныңга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Балын-оол Кадыр-оол Дмитриевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжымышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң слесары.

Бады-Сагаан Любовь Чүдек-ооловна — «Шын» солуы редакциязының корректорү.

Бизюк Иван Кузьмич — «Каа-Хем» разрезиниң кол геологу.

Боровик Василий Егорович — Харылзаанның бүдүрүлгетехниктиг эргелелиниң автобазазында чолаачы.

Бытотова Кара-кыс Ооржаковна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг лаборантызы.

Васильев Владимир Александрович — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының командириниң оралакчызы.

Гопоненко Валерий Иванович—№ 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Губарев Александр Яковлевич — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң шимчээшкинге айыл чок чорук талазы-биле инженери.

Гуркова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге-техниктиг киллизиниң инженери.

Гусева Римма Ивановна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозуның ажылчыны.

Добров Иван Егорович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң газэлектроканакчызы.

Долгих Юрий Кириллович— педагогика училишезиниң башкызы.

Дьяченко Валентина Васильевна — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезинде профэвилел комитединиң хостаттырган даргазы.

Елизарова Галина Ивановна — аъш-чем садыының № 18 магазинининг садыгжызы.

Елкин Петр Терентьевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының улуг инженери.

Зубатова Дина Митайловна — Тываның электри четкилериниң ажылчыны.

Иванова Лидия Александровна — № 37 ясли-садигинин кижизидикчизи.

Канзай Ою Иргитовна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң математика кафедразының улуг лаборантызы.

Коробейникова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» автотранспорт бүдүрүлгезиниң улуг диспетчери.

Кудачин Николай Иванович — «Каа-Хем» разрезиниң чолаачызы.

Куклин Федор Иванович — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Куулар Данзы-Байыр Сереэевич — Харылзаанның бүдүрүлге техниктиг эргелелиниң автобазазында чолаачы.

Ладанов Владимир Тарасович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Майлыр Мадаа Биче-ооловна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг башкызы.

Маспык-оол Тамара Михайловна — республиканың ветеринария лабораториязының лаборантызы.

Мастобаева Лидия Ильинична—пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Макарова Нина Кожамсеитовна — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Масколенко Любовь Филипповна — хоорайның иштики херектер киллизиниң эзэкиртер сергедир черинин эмчи ажылдакчызы.

Пархоменко Анна Александровна— Тываның авиабүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Погодаева Фанна Алексеевна — республиканың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

Румянцева Евгения Николаевна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң белеткел салбырының эргелекчизи.

Саночкин Моисей Гордеевич — «Кызылагропромтранс-2» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сарбаа Долума Дмитриевна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг башкызы.

Сарыкай Данзао-оол Дыртыкович — «Каа-Хем» разрезинин эдлчер начальнигчи.

Сенкевич Павел Иванович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң кол механиги.

Соловьев Владимир Федорович — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Соловьева Людмила Тихоновна — педагогика училишезиниң башкызы.

Тимней Клара Николаевна — № 1 аптеканың эргелекчизи.

Томашенко Надежда Ивановна — «Фармация» бүдүрүлгэ каттыжымышкынының рецептура-бүдүрүлге киллизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Филимонов Евгений Александрович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Худогонова Галина Константиновна — № 56 магазинин улуг садыгжызы.

Черемнева Екатерина Андреевна — ССРЭ-ниң үлетпүр тудуг банкызының Тывада республика эргелелиниң киллдис начальнигы.

Чухломин Виталий Александрович — «Каа-Хем» разрезинин слесары.

Шатохин Александр Григорьевич — республиканың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН.

Байыр-оол Көк Чочаковна — райпо магазининиң техажылчыны.

Иргит Чылбаан Хертековна — райпода хлеб пекарязының хлеб быжырыкчызы.

Кагай-оол Донгул Салчакович — Бай-Тайганың ажылагийлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колонизазының склад эргелекчизи.

Моңге Мачак Кара-Салович — райпо магазинииде таңнылыл.

Очур Күжүгет Достаковна — райпо магазининде техажылчын.

Хертек Даржап Белековна — пенсионер.

Чамбый-оол Киров Салчакович — райпо баштаар черинин даргазы.

КАА-ХЕМ РАЙОН.

Астанин Владимир Кириллович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжымышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунуң токары.

Бородкин Иван Александрович — «Бүрен» совхозтуң трактористи.

Кол Анастасия Кушкашеевна — «Красное Знамя» совхозтуң саанчызы.

Куликов Анатолий Николаевич — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжымышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунда газэлектроканакчы.

Мелентьев Савелий Васильевич — «Бүрен» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Санько Лидия Николаевна — «Бүрен» совхозтуң саанчызы.

Стрижкова Вера Александровна — «Бүрен» совхозтуң бызаа ажаакчызы.

Спрыгина Фекла Ивановна — районнуң харылзаа белдириниң почта харылзаазының операторү.

Харзина Мария Северьяновна — пенсионер.

Чувашев Анатолий Яковлевич — «Бүрен» совхозтуң инек кадарчызы.

Каа-Хемниң ыяш ажылагый черинден

Данилина Лидия Ивановна — склад эргелекчизи.

Котлова Мария Давыдовна — кадр талазы-биле инженер.

Крившов Юрий Андреевич — ыяш ажыл-агый черинин директорү.

Маношкин Степан Хартинович — Сизиминиң ыяш ажылагыйының арга даамалы.

Нелюбов Василий Георгиевич — чолаачы.

Симанкин Николай Федорович — токарь.

Спрыгин Михаил Мокеевич — станокта чазаныкчы.

Трегубов Виктор Леонидович — чолаачы.

Чепкасов Иван Степанович — арга даамалы.

Шавлак Прокопий Петрович — арга даамалы.

Юрков Леонид Никитич— Сизиминиң ыяш ажыл-агыйының арга даамалы.

(Уланчылыг).

ЭКИ ЭДИЛЕЛ—КАМНЫЫНДА

Техниканы шын, чеп ажыглаарының талазы-биле республика конкурузунга «Хемчик» совхоз бирги черин эзлээш, фондулан дашкаар чиик автомашинаны садып алыр аргалыг болган.

Ук ажыл-агыйның бо эки дуржулгазының дугайын лоончулап чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис совхозтуң кол инженериндеи дилээн.

— Шынзыла, республика конкурузунга киришкеш, шаналдың, мактатканывыс өөрүүчүг-дүр. Коллектив эки чүүлүн кылырга, чүгле оон бодунга эвес, харын өскелерге база ажыктуг болур дээрзи билдингир. Бистер ажыл-агыйывыстың техникага негелдезин бүрүн хандырарынган ангыла, кожавыста «Барлык» совхозтуң малчыннарын ынай-бээр көжүрүүр, ол ышкаш Шүйда ийи школаның олаар чүүлүн сөөртүп бээр-дир бис. Бо ийи школага дузалаш, эрткен чылын 25840 рубль оруглаң киирип аллывыс. Чонга 8 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирдивис.

Совхозта янзы-бүрү марканың 44 автомашина база 22 трактор болгаш көдээ ажылагыйның өске-даа машиналары, дериг-херекселдери бар, олардың ниити өртээ 508787 рубль боон турар.

Бир эвес машина-техникага кам чок, оон эдилеп багай болза, орулга киреп хамаанчок, карылгалыг болуп дээрзи билдингир. Чолаачыларның, механизаторларның, септечилерниң кызымак ужулуңнан техниканың эдилели бүрүн хамаарыжыр. Бо талазы-биле бистең социалистиг харыы бар. Оон негелделерни ажыллап кылгаш, коллективтиң хуралыга дугуруушкан.

Ажыллы канчаар организастаан бис? Чолаачылар база трактористер-даа бирги, ийиги, үшкү техниктиг ажаалда-хайгаралды график ёзугаар ыяпла эртер. МТМ-де техниктиг ажаалда-хайгарал кылыр АТУ деп автомашина сезонында доктаамал ажыллап келгем.

Күскү сезон төнген соонда ажылды техниканы шыгжап тургузар черден эгелээр бис. Черле ынчаш эдилелди чолаачыга азы трактористе акт ёзугаар хүлээдип бээр, ол ышкаш кожуг машиналарын база ындыг. Ажаалда доостурга, алган техниказын механизаторлар баштай-ла ерт машиназының дузазы-биле чуур, септеэр чүүлдерин ангылаар, оон үзепчаар, чугайлаар, дозулаар. Оон соонда база-ла хол үжүү ёзугаар хүлээдип бергеш, туружугга тургузар. Септелгеже кичалдыр киритпер. Часкы тарылгага киржир техниканы октябрь айда септеп эгелээш, колдунда март айга чедир доозар. Кышкы үеде септелгеге 3 звено турар кылдыр ажылды мичаар хуваажып алган бис: 1-ги звено тракторларны, ийиги сеялкаларны, үшкүзү илиндирни септээр.

Септелгени техниктиң шыгарын звеноларга улуктукчуларының, механизаторларның кижилгези биле доктаамал чугаалажып түнеэр. Белеч техниканы агроном, инженер, механик база звено удуртукчулары составтыг комиссия хынаар. Бир эвес кайы-бир техникада четпестерни илереткен болза, чугайбиле демделгээш, ону ким септеэнин тыпкаш, дораан-на катап кылдыртыр, ол дээш бурүүлүг кижиге акша-даа төлевес. Бо чорук механизаторнуң ырын-нүүрүнге элээн дээптер, ынчыг болур, мичангаш үрей кылыр чорукту болдурбазын-на болаар апарган. Бир-тээ механизатор кижи алган техниказын арыглап ашташ дужаар болганда, мурнунда ышкаш, ону ховуга, ажылдап турган черинге каапкаар азы башкының даштынга экпеп каар тавамдага турбас.

Май, июнь айларда силос, тараа база картофель ажаар комбайнларны септеп доозар бис. Ажыл шак мынчаар гозфик ёзугаар чоруп турар. Бир эки чүүл болза машина-трактор мастерскаязының деписнээринде автомашиналарның, трактолларның база өске-даа техниканың доктаамал турар чери бар. МТМ база автомобиль парыгы бот-оруглга-чарылгаже киргенде, улустуң дарымсалгазы улгаткан. Мурнукы ышкаш, техниканы мүнүп алгаш, аялдар аразынга азы кулуктуга ыяш-бир чаңнаарту бис аңгыган. Оон күнделикте 1989 чылда бир тонна километрни эткенинин бот-үнези 2 көпеекке чыгган. Иштиг совхожга каттышкаш, бо дээрге хөй орулга болуу.

Техникага камныг, бедик мергежилдиглерге чолаачылар Владимир Саая, Сарыг-оол Саая, Доңдукмил Салчак, Кара-оол Саая, Маадыр-оол Хомушку, механизаторлар Дагаа Хомушку, Долгай-оол Саая, Маадыр Ооржак, Кандыр-оол Ооржак, Балыкчы Саая, Мартан-оол Саая, Чаш-оол Саая, Дадар Донгак, Сереэ Донгак болгаш өскелер-даа хамаарыжыр. Ол ышкаш тоңарь Дадар-оол Ооржак, каминакчы Долгай-оол Саая оларның кызымак ажылын демделевес аргажок.

Эрткен чылын трактористер планның ажыр 3700 эталон-гектарны ажыллап кылган. Ынчангаш бир эталон-гектарның бот-өртээ 1 руб. 38 көпеекке кулуглаан.

Техниканы камныг ажыглаарынга бир-кол чүүл болза артык кезектер болгай. Ынчангаш оны бистер баш бурунгаарла чагыыр бис. Сезон келирге оны тыптынары ажылга шаптыктыг дээрзин дуржулгаан билир бис. Бисте бир эки чүүл болза сезон соонда техниканы сайгарар: адырар, үзээр-чарында механизаторнуң бодунган ангыда, үш ажылчыны быжыглаан. Ол ышкаш механизаторларның дуржаанга техниказын ыяпла таныылыга хүлээдир. Ынчангаш ол читпес болгаш үрелбес. Бир кол чүүл ол тен санап турар бис.

Бо чылың бистиң механизаторларывыс арендаже, а чолаачылар хүүда-керээже киргей. Моон түңнелинде техниканың эдилели, хайгаралы удам экижир ужурлуг.

Бисте эки чүүлдериң улазындан механизаторларның, чолаачыларның ажылга хамаарыглазы илдең-не экижээн. Бодап көрүнер даан: МТМ-де боттарывыстың столовайвыс ажыттывыс. Ол ышкаш кызыл-булуңдуусту киирип алган орулгавыс-биле септевивис. Ажылчыннарга ол чүүлдер дыка таарымчалыг апарган. Боттывыгны уран чүүлге, спортка улустуң хандыкшылы бедиин. Концертти белеткээш, ол-бо райониарга көргүзүүвүс. Шак мындыг кадрлаүшкүнмер күш-ажылдың будурткүлүүн белидер-дир. Ажылдың төнгү түңнели чолаачыларның, механизаторларның, септечилерниң боттарындан хамаарыжыр апарган. Техниканың ажаалда-хайгаралынга, эдилелиңге эң чүгүлээ чүүл ол.

Кара-оол МОНГУШ.
Совхозтуң кол инженери.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99 «Шында»).

Салчак Оигай-оол — Дээди судтуң даргазының оралакчызы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуң Көп-Сеөк сумузу чурттуг.

Соян Минчимаа — Дээди судтуң кежигүнү, нам кежигүнү, Тес-Хем кожуунуң Терех-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Хемчик-оол (Охемчик) — Дээди судтуң секретары, нам кежигүнү, Танды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Хертек Шилги-Бызаа — суд күүсекчизи, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуң Көп-Сеөк сумузу чурттуг.

Сат Дажы — истекчи, нам кежигүнү, Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Монгуш Седен — истекчи, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Наксыл — истекчи, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

XIII. ДАГ ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ ЭРГЕЛЕЛИ

Хомушку Күдерек — эргелелдиң начальнигы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуң Алнгаты сумузу чурттуг.

Күжүгет Харлык — кадрлар киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуң Кара-Хөл сумузу чурттуг.

Маады Намай — «Хараал» алдын уургайының директору, нам кежигүнү, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Кыргыс Севеклит — «Эмн» алдын уургайының директору, нам кежигүнү, Тес-Хем кожуунуң Эрзин сумузу чурттуг.

Чооду Уванзай — «Нарын» алдын уургайының директору, нам кежигүнү, Тес-Хем кожуунуң Шынаа сумузу чурттуг.

Монгуш Алдын-Херел — «Коптуг» алдын уургайының директору, нам кежигүнү, Чөөн-Хемчик районнуң Солчур сумузу чурттуг.

Оюн Дөмүр-оол — даг инженери, кежигүн эвес, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

XIV. ТӨП ПОЧТА

Маады Кызыл-оол — Төп почтаның начальнигы, нам кежигүнү, Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Маады Арапчын — Төп почтаның секретары, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Түлүш Төмүр-оол — радиотехник, кежигүн эвес, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Түлүш Сундуй — чагыдылга болгаш почта чедирилгезиниң киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

XV. ТРАНСПОРТ ЭРГЕЛЕЛИ

Кол Эректол — эргелелдиң начальнигы, нам кежигүнү, Тожу кожуунуң Бии-Хем сумузу чурттуг.

Монгуш Топуй-оол — кадрлар киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык сумузу чурттуг.

Оюн Үдераа — белеткелдер киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Биче-оол — хандырылга киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүнү.

Бизак — ажылдакчы, нам кежигүнү.

Тыртык-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Кертик-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Санчай — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Ооржак Алдын-Херел —курсантылар башкызы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Ак-Дыт сумузу чурттуг.

Монгуш Чүлдүм — трансагенство эргелекчизи, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Саая Тас-оол — трансагенство эргелекчизи, кежигүн эвес, Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээр сумузу чурттуг.

Монгуш Токтак-оол — трансагенство эргелекчизи, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузу чурттуг.

XVI. ТАР-НЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ТК-ЗЫ

Түлүш Сарыг-оол (Степан Агбаанович) — ТК-ның даргазы, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг сумузу чурттуг.

Ооржак Канчыыр-оол — санакчы-бухгалтер, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Маады Самбукай — инструктор, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Иргит Лагбуужап — культура-массалыг киллистиң эргелекчизи, кежигүн эвес, Тес-Хем кожуунуң Бай-Даг сумузу чурттуг.

XVII. УС-ТЫВЫШ ҮЛЕТПҮР ЭВИЛЕЛИ

Саая Наадым — ус-тывыш үлетпүр эвилелиниң даргазы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик районнуң Каргы сумузу чурттуг.

Монгуш Хорлуг-оол — инструктор, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Чооду Санзар-оол — артель даргазы, нам кежигүнү, Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг сумузу чурттуг.

Түлүш Дагбалдай — эдипчазаар лагерьлер начальнигы, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуун чурттуг.

Монгуш Артас — Иштики херектер ламызының экономика киллизиниң (ам болза ОБХСС) начальнигы, нам кежигүнү, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана сумузу чурттуг.

Оюн (Данил) Данзыы-оол— ажылдакчы, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Маады Норбу-Хөө — ажылдакчы, нам кежигүнү, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Оюн Доннай-оол — Иштики херектер ламызының ажылдакчызы, оон мурнунда Сайыттар Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи турган, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Көк-Булуң сумузу чурттуг.

Оюн Мандараа — Иштики херектер ламызының төлээлекчизи, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Монгуш Тыртый-оол — Иштики херектер ламызының төлээлекчизи, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Саарбай — ажылдакчы, нам кежигүнү, Барыын-Хемчик кожуун чурттуг.

Монгуш Палэ — ажылдакчы, нам кежигүнү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Сумуяа — ажылдакчы, нам кежигүнү, Тандың кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Түлүш Биче-оол — Араттың Барыын-Хемчик кожуунуң Хаялан), Пириялел (Хайыраканда), Лүндүп (Кызыл-Дагдан), Ламажык (Хайыраканда), Тастай-оол (Чайлаг-Алаактан), Сунгаар-оол (Солчурдан), Сүгдүр (Ак-Туругдан), Күнгаа (Теве-Хаядан), Улуг-Аяк (Көндергейден), Чинзей (Шемиден), Чүлдүм (Чайлаг-Алаактан), Чимбия (Ийменден).

Каа-Хем кожуундан: Салчак Уванзур (Бүренден), Тока (Бүренден), Шагдыр (Тере-Хөлден), Норжумаа (Коптудан), Синилкмаа (Көк-Тейден).

Тожу кожуундан: Эректол (Тожу кожуунуң Бии-Хем сумузундан), Серен (база-ла оон), Шаммыжаа (Улуг-Дагдан), Ламажап (Өдүгендеп).

Улуг-Хем кожуундан: Дадынчап (Чаатыдан), Аракчаа (Ийи-Талдан), Хемчик-оол (Кызыл-Дагдан), Камова (Үрбүнден), Хавакчап (Кызыл-Дагдан), Товарищтай (Үрбүнден), Кызыл-оол (Эъжимден), Долумажап (Ийи-Талдан), Дажыма (Эйлиг-Хемден), Тоткан (Ийи-Талдан), Долгар (Үрбүнден), Торлаажык (Чаатыдоорайдан), Төмүр-оол (Дус-Дагдан).

Тес-Хем кожуундан: Тайкпан (Чыргаландыдан), Шагдыржап (Бай-Дагдан), Кыжир-оол (Шынаадан), Полат (Чыргаландыдан), Ойдуп (Бай-Хөлден), Лорсан-Самбуу . (О. Шынаадан), Оюн Уванзур (Чыргаландыдан), Кончай (Тестен), Синилкмаа (У. Шынаадан), Самданмаа (Көгейден), Тадаа (Эрзинден), Бузуп (Чыргаландыдан), Самбуу (Чыргаландыдан).

Таңды кожуундан: У. Лопсан (Межегейден), Таңчай (Межегейден), Шагдыр-Сүрүң (Көк-Булуңдан), Сенгинжик (Межегейден), Наксыл-оол (Межегейден), Сандый-оол (Межегейден), Толгар (Көк-Булуңдан).

Бии-Хем кожуундан: Сундуй (Тарлагдан), Далай-Серен (Бали-Коддан), Сарыг-оол (Өөктен), Сандык (Тапсылдан).

(Тываның партия архивиниң ф. 1. оп. 1. Д. 770).

Скобкалар иштинде бердингеп сумулар аттары ол девискээрде чурттап чоруур төрел бөлүк, тодаргайлаарга, чангыс суму, улустарның төлээлекчилерни чурттун дээди органының составынга киирип турганың тодаргайлап турар. Ынчалыг чорук политика талазы-биле кончуг чугула боон турар.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: 1928 чыл. ТАРЭ съездизиниң бөлүк делегаттары. Муриуку одуругда йлеиип чыдып алган кижи Күрүнениң политиктиг эргелелиниң даргазы Сат Чүрмит-Дажы. Оон шерииг дужаалы ынчан полковник турганы кеткеи хевиидеи илдеи.

Чурукту Тываның күрүне архивиидеи хоолгалап тырттырган.

ӨЧҮК САЛЫР ЭВЕС

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүл чогуур үезинде көдүртүнген, шынап-ла, ижин-кара чок чугаалажыышкынче чалаага-дыр деп санап турар мен. «Оорнуң оруун дуглаар» деп рубриканы доктаамал үндүрүп турарын кончуг-ла чүүлдүгүнүп турар мен. Маңаа холбаштыр болумнуң ажылыымдан каш чижектерни киирип көрейн.

Оор кем-херек үүлгедиглерин истеп, сүрүп чораан, оорларның тудуп алгаш, оорларның калайларын байысаарынга чүү-даа билбээн, чүү-даа көрбээн улус болгулаар. Оорлап эккелген малдың эъдин чип олура-ла, кайыын, чүүден эккелгенин шыны-биле сөглеп бербес, ак хар ашпас, өчүк салбас таварылгалар тургулаар. Ол дээрге оорну камгалап, кожа чурттап, кады-ла ажылдап чоруур эш-өөрүнге когарал чедирип турары ол шыкажыл.

Оорлар-биле хоойлу-дүрүм органнары чидиг демисел чорутпайн, истеп шыдавайн турарын хамаатылар солуп, сеткүүлге-даа бижип турары бир талазында шын деп бодаар мен. Ол бистиң ам-даа чедир ажылдавайн турарывыстың херечизи-дир. Ынчалза-даа хамаатылар оорларны төреледөргүл тыптыжып камгалаар, оларның үүлгеткен херээн чажырар чоруктар бар боон турары хомудаңчыг.

Оор кем-херек үүлгеткенин чогуур үезинде милиция органнарынга дыңнатпас, боттары сүржүп чораан оорларны тодарадып, илередип алгаанда, аразында чугаалашкаш, кайнаар-даа дыңнатпайн баарлыр. Оон уламыңдан оорнуң бажы эътгенип, улам-на оорланып чоруп бээри база бар боор-дур. Оорларны боттары тып чадажып каап, элээн хөй хонуктар эрте бергенде кээп дыңнаткылаар боор-дур. Шак ол чорук оорларның изиг изи-биле истээринге шаптык үжураштырып турар. Оон улам малчыннарның даандырган ажылынга ээ-харысалга чогунуң бир херечизи ол-дур.

Черле ынчаш оорларның оруун дуглаар дээр болзувусса, малчыннарның ээ-харыысалгазын белидер херек. Хүлээнип алган малының чүгле эъдин, дүгүн алыр, баш саның естүрер дээш ажылдап турар бис дээр болза, шын эвес болур. Кадаргай малчыннарның эъдин, дүгүн алыр, баш саның естүрер дээш ажылдап турар бис дээр болза, шын эвес болур. Кадаргай малманың «ийи буттуг бөрүлер» — оорлардан камгалаары малчын кижиниң кол хүлээлгези. Оорларны ол-ла черинге тудуп ап, дораан сойгалап турар болзувусса, оорнуң оруу мунгашталыр.

Оорларның когуи үзер деп бодаар болза, суд органнарының ажылын база эде тургузар херек. 1982—1984 чылдарда Өвүр районнуң деискээринге бөлүк аныяк ооллар оорланып чоруп турду. Олар күрүнеиин-даа мал-маганын, чонның хуузунда-даа мал-маганын ажыы-биле үптеп чоруп турдулар. Оларны истелге органнары сойгалап тодараткаш, суд органнарынга киирди. Барыын-Хемчик, Өвүр районнарының суд органнары ол бөлүк оорларның дерээн көрүп тура, оорларның өчүүн шын кылдыр көрдү. Оларның үүлгеткен кем-херээн бадыткап турар факт-барымдааларны херекке албайн, оны чаңгыс талалап көрүп, 1987, 1988, 1989 чылларда үш чыл иштинде көрүп келгеш, оорларны агартып үндүргени база эллеп. Бир эвес бис суд органнары дег оорлар-биле мынчаар демисежир болзувусса, оорларның оруун дуглаары бергедей бээр. Суд органнары сөөлгү үеле херек көөрде чүгле кемхерек үүлгедиктиниринин эрге-ажыын камгалап, а когарааннарның эрге-ажыын эки камгалавайн турар. Суд чорудулгазының үезинде немелде деречилер тодаралып, байысаавас, кем-херектиң болган черинче үнүүшкүнерин кылбас, экспертиза чорутпайн, херектя катап истелгеже чорудары чаңчыл апаргаң. Мынаар чорукту моон сонгаар болдурбазы күзенчиг.

Балчый-оол САМДАН.
Милицияның майору.
ИХМ-ниң истелге киллизиниң улуг истекчизи.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүлге хамаарыштыр

ЛЕНИНЧИ «ПРАВДА»

Үжүүр мерген революсчу угаанарның
Үндезилеп, үктап каапы «Искра»
Үезинин үнү, кулаа, кыйгы, күжү,
Үлетпүрчин, тараачынның нүүрү-дүр.
Чаштанчылан чалбыш үнгеш, кижи төрээ
Чаа эра чырык даңы алып кээрге,
Чурттар түржук, диптер санай шынны чарлап,
Сурталчы боон, «Правда» чурттап чоруур.
Коммунистиг тургузуг дээш демиселге
Партийжи сөс үүректерни үглендирип,
Холла тук дег хей-аът кирер солунувус
Баштынчывыс болдалдарын нептереткен.
Ангының кол мээзи, чүрээ, сүзүг болуп,
Ленинчи «Правда» чүктер эргип,
Амгы өйнүң шинтпирлиг базымнарын
Илдиң чокка шынчы сөске сурталдап чор.

Николай ООРЖАК.
Кодээ бижикчи.

КИЖИЛЕРНИ БИЛИП ААРДА

Арны, ады—алдын-мөнгүн каасталгалыг,
Ала-чайгаар алыксанчыг, номчуксанчыг,
Аар-салам—куспак чыгыы улуг дээштиң
Адышка өй... кандыг номнар турбас дээрил!

Катап-катап, хандыр-хандыр номчуп тургаш,
Канлыызын-даа ынчаарда чүм билип аар сен:
Орай снилец—кыры-биле көстүрү бар,
Амыр эвес—угаан күжү негээри бар.

Сөзүг-домаа, чалгааранчыг «суг-чар»-лаа боор,
Чөптүг, кыска мергеннери база тиичок!..
Арны, ады—алдын-мөнгүн каасталгалыг,
Амлыы номнар сеңээ ынчаар ажыттынар.

Кижилерни билип аары база ындыг:
Кичээнгейдиг сициигери негеттинер.
«Эштиң чанын калы чуртташ, билип аар» деп
Эки сөстер аная эвес тывылган боор.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
Чогаалчы.

СОЛУНЧУНУҢ СӨЗҮ

Чаа парлаан солун, сеткүүл көрбээнимде,
Сагыжымга бир-ле чүве четпес ышкаш.
Өөртүп келир почтачыны манагзынып,
Өрге маңаан сары-даа дег, өргүлаар мен.
Чагыдып каан солуннарым эккеп каарга.
Чала тыртып, хынамчалыг номчуй бээр мен.
Амданныг чем чигген ышкаш номчуй бээр мен,
Артында-ла сеткил-хөңнүм өөрүп келир.
Солунчу боон чонум-биле чолукшушкаш.
Шолбаннарның бачым ижин бижиир-дир мен.
Чурттаганың богу болган чамдыктарны
Чуруп, дузап шеле-даа бээр кижи-дир мен.
Черим, чонум үүле-ижи үргүлчү-ле
Чедип кел деп мени чалап турган дег боор.
Черлер кезип, шүүдеп чорааш бижээн чүүлүм
Сеткилдерге чымис боорун күзээр-дир мен.
«Кандыг чурттап чору сен?» деп айтырыңар,
Харыызынга «чүгээр-ле» деп илеткээр мен.
Узун оруум мурнумда бо көстүп чыдыр,—
Журналист садымының чымыжы-дыр.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Журналист.

ЧАА ЛАУРЕАТТАР

1989 чылда чогаалыкчы эң эки журналисчи ажыл дээш конкурстуң түңнелдерин жюри үндүрген болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң лауреаттарын тодаратқан. Журналистер эвилелиниң кежигүнү, «Тываның аныяктары» солуннуң школалар болгаш школачы аныяктар килдизининң эргелекчизи Иван Херлин аныяктар кижизидилгезинин эң чугула айтырыгларының талазыбиле парлалгага үнген чүүлдери дээш, «Тувинская правда» солуннуң фотокорреспондентизи Владимир Савиных хей янзы темалыг фото-чуруктары дээш лауреаттар болган. Конкурстуң тинлекчилеринге дипломнарны болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Республиканың агроүлетпүр секторунга эле тургустунуушкунның айтырыгларының талазы-биле «Тувинская правда» солуннуң көдээ ажыл-агый килдизининң эргелекчизи Роман Тас-оолдуң бижээн материалдарында оон профессионалдыг бедик мергежилдиин, чүүлдерининң чугулазын, идейлиг болгаш ураң-чечен шынарын жюри демдеглээн. Партия эге организациядарының ажылының лугайында «Шын» солуннуң партийжи амыдырал килдизининң эргелекчизи Таан-оол Хертектиң чүүлдери, очерктери, а од ышкаш аныяктар амыдыралының темазынга «Тываның аныяктары» солуннуң ажылакчылары Михаил Дүюнгарның, Юрий Дарбаанның материаллары база эки деп демделеттинген. Көдээ ажылагыйда аренда айтырыгларының талазы-биле Ооржак Кенденниң белеткээн телевидение дамчыдылгаларының чугулазын жюри айыткан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин секретары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЧАЙ АРАЗЫНДА» деп фотоэтюду.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ЖУРНАЛИСТ— СОЛУН МЕРГЕЖИЛ

Дайынның кадыг-берге төөгүзүн салгалдарга арттырып каар дээш чурук тырттырар хереклелиг болгаш демделгел дептерин, а чамдыкта харын-даа пулемёт тудупкан фронтучу журналистер дайылдажып турарларның баштайгы олуруглары-да, изиг оттуң аразында — журналисчи күш-ажылдың кадыг-дошкун романтиказы дайын чылдарында ынчаар көзүлген.

Журналист мергежил тайбың үеде, бо хүннерде-даа онза ужур-дузалыын салбаан. Солуничуларның, телерадиожурналистерниң оожургал чок сонуургалы биске чурттуң болгаш делегейниң ниитилел политиктиг амыдыралының улуг-даа, бичии-даа болуушкуннарының дугайында чедирип кээр. Олар — демир-үжүктүң болгаш агаар чалгының шалыпчылары бир дугаарында-ла эле тургустунуушкунның күштүг шимчээшкинниин дугайында дыңнадырлар. Журналистер кижилер дугайында, оларның ажыл-херектериниң, дуржулгазының, бодалдарының болгаш күзелдерининң дугайында тоожуп, четпестерни ажыдып, бюрократчы, ажыл-агыйжы эвес чорукту, ниитилелдиң ирииндилерин илереп турарлар.

Журналист дээрге хей-ниити хөделиишкинниин изепкейлиг болгаш харыысалгалыг киржикчизи-дир. Журналист дээрге ак сеткиллиг, шынчы амыдыралчы туруштуң алдар-херээ-дир. Ынчангаш бөгүн азы ийи-бир чыл бурунгаар школа дооскан оолларга (оларга бо мергежил эң-не тааржыр) болгаш кыстарга, бийирин шенеп, журналист мергежилди күзеп чоруурларга Иркутскиниң күрүне университелиниң филология факультеди эжиктерин ажытты.

Солуннар, телерадио редакцияларының чогаадыкчы коллективтери, СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң сектору (тел. 3-41-00) база ол ышкаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери (тел. 3-37-21) өөренип киреринге дугайында тодаргай сумени көргүзеринге белеп. Өөренип кирип турарлар-биле баш улур чугаалажыышкынны дуржулгалыг журналистер болгаш пединституттуң башкылары чорудар. Ынчалза-даа ук чугаа университетче киреринин экзаменнерин солувас дээрзин сагындырып каалы.

Оолдар болгаш кыстар, келир үениринин дугайында бодаңып, силерге берип турар аргаларны ажыглаңар! Күзелдиг болгаш журналист болурунга чүткүлдүглерни бо чылдың май 15-те 10 шакта Парлалга бажыңынче. (Кызыл, Красноармейская, 100) чалап тур бис. Солуннарга мурнунда парлалып турганнар ук ужуражылгага парлаткан чүүлдерин экээри күзенчиг.

СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң сектору.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери.

УЛУСЧУ ТЕАТРЛАРНЫҢ БАЗА ШИИ КОЛЛЕКТИВТЕРИНИҢ КӨРҮЛДЕ-КОНКУРУЗУ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

МАЙ 12, СУББОТАДА

Республиканың хөгжүм-шиин театрынга эртен 10.00 шакта эгелээр.

10.15 — 11.30 — Виктор Кок-оол «Самбажык» Ак-Довуракты Культура ордузунуң улусчу театрының шинзи. Режиссёру — Раиса Монгуш.

13.00—14.00— А. П. Чехов «Алыг», «Санал» (тыва дылда). Мөнгүн-Тайганың улусчу театрының шинзи. Режиссёру — Ульяна Монгуш.

15.00—16.00— Чылгычы Ондар «Бодарал». Бай-Тайга районунуң «Аржаан» чечен чогаал—ураң чүүл каттыжыышкынының шинзи. Режиссёру — Виктор Иргит.

17.00—18.30 — К. Сагды «Кижиниң шокары иштинде...» Тожунуң улусчу театры. Режиссёру — Клара Сагды.

19.00—20.30— Л. Филатов. «Алыгжы Федот, экер эрес эр дугаймында». М. Бухтуев аттыг Кызылдың № 1 школазы.

МАЙ 13-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ

10.00—11.00—Ч. Ондар «Бодарал». Самагалдайның зона көрүлдезиниң шинзи. Режиссёру — Николай Доңдувай.

12.00 — 13.30 — М. Кежелдей. «Мунгаравa, авай». Өөрүүнүң Сагды школа коллективи. Режиссёру—Кызыл-оол Сат.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде (дыштаныр хүннерден аңгыда) хүнүүн-не садып турар. тел. 2-48-69.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 5-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 9.00 Бистиң садывыс. 9.30 «Силерниң үнер үенер, артист». Е. Ласько. 9.55 Поэзия минуталары. 10.00 «Дириг амытаннар ораныңда». 11.00 Спектр. 11.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. Уранчечен публицистиг фильм. «Конев маршал дугайында тоожу». 13.10 Уругларга фильм. «Чаңгыс үш демдек дээш». (Болгария). 14.15 Мультфильмнер. 15.00 Россияның суверенитези. 16.00 «Солдаттар ырлажып турда». Солдат ыры фестивалы. 18.00 Советтер: эрге-чагыргаңы холга алганы. 18.30 Делегей панорамазы. 19.15 Л. Луков режиссёрның фильмнери. «Ийи амыдырал». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ийи амыдырал». 2-ги сериязы. 23.10 «Л. Паваротти ССРЭ-нин Улуг театрында». Ачы-буян чедирилгезинин концерти. 01.10—01.35 Үдезээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Хайрутдинова татар улустуң ырларын ырлаар. 8.35 «Инзеледа. Инзеледа». Барымдаалыг телефильм. 9.00 «Серафим Полубес болгаш черинин өске-даа чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 10.30 Эвилелдешкен республикалар киноүбликистиказы. «Хүннүң узуну». 10.45 Э. Денисовтуң операзы. «Хүннер көвүү». Шин. 12.55 «Чуруккучы...» Ригадан дамчыдылга. 13.25 Коллаж. 13.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Уржуктары болгаш чылдагааннары». Телефильм. 16.50 Концерт. 17.00 Бүгүдеге педагогика. 18.00 Мультфильм. 18.25 Депшилге. Информация. Реклама. 18.55 «Виват, Россия!». 19.35 В. Лисакович режиссёрның фильмнери. «Катюша». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң төгүмүнүг авас чогаалы. 21.00 «Үе». 21.30 «Парлалга клуву көргүзүп тур» деп чогаадыкчы каттыжыышкын. «Орус хлеб» Австри телевидениениң фильми. 22.55 Дүнеки сеанс. «Шагда эрткен чылларның аялгалары». Киноконцерт. 23.45—01.10 «Сени түдүп алыр кылдыр, дезивит». Уран-чечен фильм. (Венгрия).

Ажылче чалап тур

Тываның кол автохандырылга чери дараазында ажылдакчыларны чалап турар: электрик, токарь, газ, электр-биле кадыкчы, автобус чолаачызы, инженер-механик, диспетчер, нормировщик, кран машинизи, секретарь-машинакчы, чүдүрүкчү, бараан эмгелекчизи.

Ай, квартал түңнелдерин ёзугаар акша шаңналдарын тыпсыр. Ажылга албан черинин автобузу-биле баар.

Автохандырылга черининг адреси: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың № 15, кадрлар кылдызы, телефону 2-26-21.

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражымышкын» (2 сериялыг) 9.00, 11.50, 16.20, 19.10, «Оглу» 14.40. Видеозалга: «Ненин ынакшылы» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10, «Илбилиг салгал» 10.20, 13.30, «Элдептиг таварылга» 15.10, 18.20, «Чүүк «300» 16.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40, «Лифтиден солагай талаже» 12.40, 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чажыт чөвүлекчи» 14.00, «Кингсайз» 16.00, 18.10, 20.20 шактарда.

СЭКП Улуг-Хем райкому партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну

Алексей Николаевич
ХОХЛЕНКОНУҢ

аар ааражы мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

АДЫГГА ДУШКАНЫ

Бир-ле катап мен бичимде чүве. Мээн ачамның акызы Сарыг-Дарга ирей (шын ады Менги-Сарыг) Хүлбүс-Дашта күзээнге көжүп келген. Иремнин оглу Байыр-оол он ажыг харлыг, а мээн харым он четкелек. Ирем эртенги оларда анай берген. Чедип кээр үезинде сураг... «Чүү болганыл, сезиниңг-дир?»— деп, энем чугаалай-дыр.

— Оо, харын! Ирей орайтап чанып келди. Ойт, баглаш чанында аъдындан душлейн тур...

— Аңаа канчаар барганы ол, оглум? Барып көрүнер — деп, энем чугаалай-дыр. Бистер дораан бардывыс.

— Мени дужүрүнер, оолдар. Кенгус харык чок мен. Эъдимкежим шимчеттинмес — дидир.

Ирейни аълындан дужүргеш, өгге чедип чедирдивис. Орунга чыдып алды.

— Чүү болганыл, канчап бардың? — деп ирейден айтырдывыс.

— Ат чүве, оолдар — дээш, ирей-даа тоожулап-ла эгеледи:
— Хай-халаа чүве, оолдар. Дагза одарже үнүп чыткаш, адыгга таваржы бердим. Шаанда шыгай шет тургаш черни өттүр орук аштап каан кижи мен. Боомну он холумга тудуп алгаш, олап одар шөлүнче кедемирлеп эртип чыдырымда, карак үжүнда чүве-ле карап дээш ыңкаш чүве. Белинээш, сырбаш кыннырымга, боом адыг яксынче кире берген болду. Ол-ла дораан боомну чыныыр куспактаптым. Көөрүмге, боонуң үну адыгның яксынче азыг диштерин ажыглыдыр доозо кире берген болду. Сегелин боонуң буду-биле кыза тудуп алдым. Боонуң чүктээнге адыгның холу кире берген. Боолаар, канчаар-даа аргажок.

Дегенийкти худу хүрежип-ле бактывыс. Адыгның ындазында кажары коичуг хире. Боонуу мендеп үшта соккаш, октапгарын бодап хөделир, оон мээн бодумче халдаар шиичилиг. Адыгның хөделген санында хөрээ эзер. Дап бергеш, аппарып салырга-ла, бирде олура дужүп, бирде тура дужүп бадып ор мен. Та чеже долгандывыс ыйлаан.

Ам черниң оргузунда чоокшулап келдивис. Мурнувуста чоок чүзүк чыдыр. Адыг мени ынаар чыгаар хире. Күжү улуг чүвен аңаа чыпшыр шаапса каңзарыл, ат болгай-ла. Оон ындында чоон дыттар ба. Дыка ыйыллыг.

Ам чеде чүвенин бир шиин тыпса экн боор. Шаг төнүп, күш бакырап келдя. Адыгның бодунче бооларын ам, ок куруг черже баар. Боону аңаа салып болбас, ботче халлаар! Ам канчаар, елгүжеге демисежир-ле. Канчап-чоон тургаш, боону этсир-ле. Чүү-даа болза, аң чүве боо даажындан үүге кортпас деп. Дары чыды база кончуг болгай. Шынап-ла, тонакты кедүргеш, мажыны базыпкаш, боону сала каалтым. Адыг алгырыпкаш, ынайла болду. Боо черде чыдыр. Бижек — холда.

Ам канчаар, адыг дедир келир чадавас. Боону ап алгаш, кончуг дүрген октай шаап алдым. Адыгның баргап үүнче боом будун чеоге шашкаш, маңап ор мен. Сураг-ла, сураг.

Баштай кортканым-даа билбээн мен. Ам кээп сирингейнин, коргуп ор мен де даан. Туруп баксыраным-даа аажок. Адыг ам кээп сегирип алза, ат болганым-на ол. Келзе ыяап-ла адар херек. Ол-ла хевээр баады. Ам канчаарыл? Эът-сөөкдаа ээлбес. Көжүй берген. Аътка кайчап чедерил? Үнгээр чыгыы чоруп ор мен.

Канчангаш-ла көөрүмге, бо ырак эвесте бир бичии адыг бут кырында туруп алган, менче кайгаан тур. Өөк кайы сен дээш дырс-ла кылдым. Адыг алгы-кышкызы-даа аажок, ынай-ла болду.

Демги улуг адыым дөө маңаап ор. Удур бооладыл. Алгы-кышкызы-биле ынай-бээр халып чоруй, ында-ла барып дүштү.

Боом октай шаап алгаш, олла черден дүрген-не чоруурун бодай бердим. Аъдымга арай боорда чедип келдим. Аңаа аътханыр аргам чок. Аъдымны чүдүк кыйынче чеде бергеш, оон бедиктенип аътханып алдым. Аалга арай боорда-ла келгеним бо.

Демги адыглар өөр чүве боол-турлар. Бирээзи та каяа чемнеп чораан. Биче адыг улуг адыгның оглу боол-тур. Ынчангаш оон алгызын дыңнап каап-ла боор, менче катап шаап келгени ол-дур.

* * *

Сарыг-Дарга ирейниң дугайын ачам биске чугаалаар чүве.

— Ол дээрге дыка сагыгыр, кашпагай, шалып, түдүнгүр кижи. Мөге-даа. Хоочун ашчы. Ынчангаш халдап келген ийи адыгны оон хары үгда даялап каапы аңаа-ла таварылга эвес. Ол дээрге эрес-дидим чоруктур.

Кара-Тоңнуг МААДЫ.
Хоочун журналист.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Эктиң ажыр эжиң көрбе.
Эртемим дээш менээргенме.
Эзир куштуң турлаа бедик.
Эзириктиң эндээ улуг.
Байыыргактың баары доң.
Балдыраштың чугаазы хөй.
Көвей мен дээш—көгээреве.
Хөлдүг мен дээш—байырга-ва.
Биче сеткил хүнду болур.
Улуг сеткил уржук бажы.
Эки аълың хырның бола.
Эжиң-өөрүң дузазын бил.
Доң баарлыг кижи
Дошкун малдан дора.

Олчат-оол МОНГУШ.

ТЫВЫЗЫКТАР

Булу чок кылаштаар,
Холу чок эштир.
Дүгү чок түлээр,
Дыргаа чок үнгүр казар.

Эъттен бүткен эзеримниң
Эзенгизи чок.
Энгиве хоор аълым
Эзерлиг төрүттүндү.

Эът кымчы ээзин кымчылады,
Хыл кымчы хылаашты
кымчылады.

Кузум, кара кускулуг
Кудайже ужукту.
Үнү чок атпаадай
Үзенейнип ырлады.

Чамбы-диптиң түмен шерии
Чараа-биле шивээ тудар.
Шивээ ишти муң өрээл,
Өрээл санай үзүм-чигир.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

СОНУУРГАКТАРГА

Ийистер

Хары угда ийи болгаш үш кылдыр төрүттүнген кижилерниң саны бистиң чуртта 7 миллион чедип турар.

1941 чылда Швейцарияга мадам Жуа ийис оолдар божаан. Слары бот-бодунга дөмейлешпес болган. Школага өөренип кээрге, оларның бирээзиниң чангыс классчызы немец Уоттер ажоок дөмей болган. Эмчилер тускай шинчилел эрттиргерге, Уоттер ийистерниң бирээзи-биле, биологтуг үк салгалы дөмей болган. Ийистерниң бирээзин өске кижи-биле солаан-дыр ден түннелди үндүргеш, оолларны ёзулуг ада-нелеринге солуштур эгидер деп шинтпирни 1948 чылдың июль 1-де суд хүлээп алган.

* * *

Эң чолдак ийистер 1930 чылда Венгрияга төрүттүнген. Матиус биле Бела Матиннер чүгле 76 сантиметр чедир өскенер.

* * *

Делегейде эң аар денгилиг ийистер 1946 чылдың декабрьда АКШ-тың Каролина штатта Хендерсонвиль хоорайга төрүттүнген. 1978 чылдың ноябрьда Биллиниң денгизин 337, а Бенниң 328 килограмм болган. Оларның белинии куржаангызының хемчээли 2 метр ажа берген.

* * *

Мюнхен хоорайга төрүттүнген двот ийистер шупту кырыыже чүрттааннар. Анна, Мария, Эмма, Элизабет Оттманнар 1987 чылдың май 5-те боттарының 75 хаолаанын демдеглеп эрттиргеннер. Оон соонда оларның дугайында дыңнадыг паплалгага хөзүлбээн.

Ийи хылдыр төрүттүнген ийистерден эң үзүн назылыг болган кижилер Мэй биле Марджори Чавасси дулгуяктар. 1886 чылдың август 29-та Англияның Оксфордка төрүттүнгеннер., Каш чыл бүрүнгаар боттарының 100 харлаанын демделеп эрттиргеннер. Олар ам-даа дириг.

Амгы үеде эң-не хөй ажытөлдүг болган не Чилиде Леонтина Альбина-Эспиноса. 1981 чылда 56 харлыында бодунун 55-ки уруун божаан. Эң хеймери ол болган.

Кыстың сагыжы

Саарыгның суун сүзүп,
Сагган чажын дыран чоруур
Чалыы кыстың сагыжында
Чалгыглар дег бодалдар хөй.
Эргим кыстың сеткилинии
«Эжиин» ажып, сүмележип,
Ынакшыл дээр октаргайга
Ыры-шоорлуг ужуп чорза.
Эриин ашкан далай ышкаш,
Эзергиштелген бодалдарын
Ногаан шыкка чаржып чорааш.
Ойнай-сылдай айтырыпса.
Чүү-даа канчаар, эрес кыстың
Чүрээнден кээр эргим сөзүн
Чайык-кудук саарлыг кээрге.
Сагыш хандыр дыңнап чорза.

Ондар ОХЕМЧИК.

«Шынның» шаңналы дээш

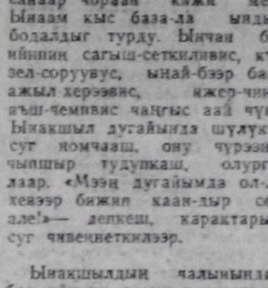

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскаатқан «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур. Анаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чаллалгаларны профэвилелдернин ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелернин санын айыткан.

Стадионче киреринин билеттерин садып турар. Билеттиң өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

«ШЫН» ТЕЛЕФОННАРЫ:

◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ориемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейи баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 410.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—00178.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241

Тувинская республиканская библиотека

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 6 воскресенье № 105 (14305)

1925 чылда үлегжилеттингеи Өртээ 3 кеп.

КОММУНИСТИҢ ХУУДА ҮЛЕГЕРИ

● Ооң ат-алдарын, ужур-дузазын каяа-даа бедик көдүрер ●

Партия кежигүнүнүң адын болгаш ужур-дузазын бедик, ону улам-на бедик көдүрериңе Владимир Ильич Ленин доктаамал сагыш салып чораан. Улуг баштыңчының болгаш башкының чагыгларын амыдыралга боттандырар дээш Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы Совет эрге-чагырганың тургустунган баштайгы хүннеринден эгелээш, ылангыя хамааты, Ада-чурттуң Улуг дайынарының, оон сөөлүндеги катап тургустунуушкунуңуң болгаш чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң чылдарында биче эвес ажылды кылып чоруткан.

Коммунист кижи болза, партияның чиңгине шугумун, директиваларын амыдыралга чайгылыш чокка чорудар, СЭКП-ниң иштики болгаш даштыкы политиказын боттандырар, марксисчи-ленинчи теорияны шинчээдип алыр, коммунистиг моральдың норма-чижектерин шынгылы сагыыр, пролетаржы, социалистиг интернационализмниң идеяларын массаларга доктаамал нептередир, национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге удур демиселди чорудар, күш-ажылга үлегер-чижек болур, күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң ажыл-хереқтерин эргелеп башкарарынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг, ону СЭКП-ниң Уставында дүрүмчүдүп айыткан. Бистиң республиканың партия эге организациялары партийжилер ол хүлээлгелерин канчаар күүседип турарын хынап, оларның отчёттарын, дыннадыгларын хуралдарга чугаалажырын, характеристикаларын бадылаарын сөөлгү чылдарда элээн көвүдеткен. Партия комитеттери, эге организациялары коммунистер-биле ажылдың стилин, арганарын, хевирлерин эде тургузар, чаартыр, сайзыраңгайжыдар дээш дилээшкиннерни кылып турар. Ооң бирээзи партия кежигүннериниң аразында «Эде тургустунуушкунга сээн салыышкының» деп ниитилел-полнтиктиг аттестация болур. Чамдык коммунистерниң ролюн, ат-алдары, ужур-дузазы, бот-идепкейи кудулап турар амгы үеле үстүнде адаан болгаш өске-даа хемчегларни амыдыралга боттандырары чугула болу берген.

Эде тургустунуушкун калбарып, ханылап, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүдези чамдык бергедээшкиннерге таваржып, националдар аразында чөрүлдээлер, таарымча чок чүүлдер үнүп турар бо үеде коммунист бүрүзүнүң ээ-харыысалгазы, бот-идепкейи кажангызындан-даа артык бедик болуру негеттинип турар. Ынчангаш коммунистиң хуула үлегерин көдүрер дугайында айтырыгны партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга, СЭКП Төп Комитединиң оон соонда эрткен Пленумнарынга чугаалажып көрген. СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму партияның Уставының төлевилелин чугаалашкан болгаш XXVIII съездиге белеткелдиң организастыг айтырыгларын шиитпирлээн, ол болза партия эге организациязы бүрүзүнге, коммунист бүрүзүнге чогаадыкчы ёзу-биле идепкейлиг ажылдаарынга, партийжи массаларның эрге-чагыргазын амыдыралга боттандырарынга, партия ажылын демократчыдарынга, партияда сандарап, бууражкыны ажып эртеринге делгем орукту ажыткан. Оон уламындан республиканың эвээш эвес партия комитеттери, партия эге организациялары боттарының ажыл-чорудулгазын база коммунистер-биле ажылды экижидериниң дээштиг хемчегларын ап турар.

Партия кежигүнү болуру эң-не харыысалгалыг, оон негелде улуг. Революсчу эде тургустунуушкунда массалыы-биле хаара туттунган совет кижилериниң хүн бүрү ажылынга, амыдыралынга коммунистиң хуула үлегер-чижээ биче эвес рольду ойнаар. Ажылга-даа, амыдыралга-даа, дыштанылга-даа үезинде каяа-даа чораан, партийжи кижи чүгле мурнакчызын, төлептиг ажыл-чанныын, кижилерге кичээнгейлиин, дыңнангырын, ажыл-ишчизин, бижыг сагылга-чүрүмнуун көргүзер ужурлуг. Партияның область организациязының коммунистериниң хөй нуруузу хууда үлегер-чижээн көргүзер дээш, революсчу эде тургустунуушкунуңуң хөрээнге шыдаар-ла шаа-биле салыышкынын киирер дээш шалыпчы ажылдап, партияның ролюн, ат-алдарын бедидер дээш туржуп турарлар. Ылангыя партийжи, күрүне, күш-ажылчы сагылга-чүрүмүнү бижыглаарынче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче, кем-херек үүлгедир, арагалаар чоруктарга удур демиселди күштелдиреринче, идеология ажылын экижидеринче угланган хемчегларни шынгыыраткан.

Коммунист кижи партияның политиктиг дайынчызы болганда кандыг-даа албан-хүлээлгени күүседип тургаш, каяа-даа чорааш, эде тургустунуушкунуңуң хереэнге күш-ажылчы үлүүн киирер-дээш туржур. Бодунуң ажыл-херээниң ёзулуг мастерлери, эде-тургустунуушкунуңуң көзекчилери коммунистер эвээш эвес. Ындыгларга СЭКП Мөнгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Владимир Хемер-оол, Кызылдың эът комбинадының директору Булат Конуспаев, «Революцияның чалбыжы» совхозтуң хойжузу, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Иван Сафонов, «Кызыл тудуг» эргелинде тудугжулар бригадири Кызыл-оол Биче-оол, «Сүт-Хөл» совхозта өшкү кадарчызы Оржун-оол Сат, Кызылдың № 3 школазының башкызы Людмила Мишарина, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы Алдын-кыс Монгуш, Тыва АССР-ниң Күрүненин айыл чок норук комитединиң ажылдакчызы Владимир Чанзан, республиканың хөгжүм-шин театрының артизи Ширин-оол Хертек болгаш өскелер-даа хамаарыжыр.

Амгы үеде партия организациялары партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин сайгарып чугаалажып, немелдерни, саналдарны киирип, оларның негелдеринге дүүштүр боттарының ажыл-чорудулгазының байдалынга, коммунистерниң хууда үлегер-чижээнге анализти берки турарлар. Коммунист-удуртукчуларның, коммунистерниң ооашкан ажылынга хамаарылгазының, эде тургустунуушкунуңуң хереэнге оларның хууда киирип турар салыышкынының, чурум-сагыылгазының дугайында айыткаш, ажыл-ижинде, амыдыралында четчестерни дидими-биле илередип, ону эдип алырда чүүү кылыр дугайында саналдарын киргеннер. Партийжилерниң саналдарындан алгаш көөрге, коммунистерниң аразында СЭКП-ниң Уставының негелделерин үрээр, бодуңуң албан-дужаалын соора ажыглаар, коммунистиг моралдың норма-чижектерин каржызы-биле хажыдар, арагалаар, кемхерек үүлгедир, партийжи, күш-ажылчы сагылга-чүрумга таарышпас үүлгедиглер кылыр, планныг онаалдаларын күүсетпес кижилер ам-даа эвээш эвес. Эрткен чылын республикадан ниитизи-биле 120 кижи СЭКП кежигүнүнден үндүрткен. Оларның иштинде Кызыл хоорхүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи турган В. А. Бильдагуров, Эрзинде Мөреп ортумак школазының директору турган А. С. Балган, Тес-Хемде «О. Шынаа» совхозтуң партком секретары турган В. Д. Эрендей болгаш өскелер-даа бар. Коммунист удуртукчу кижиниң арын-нүүрүнге таарышпас үүлгедиглерин кылганы дээш Тыва АССР-ниң культура министри А. С. Серен, СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачев, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальниги С. М. Мешкорудников олар ажылындан дүжүрткен болгаш партия талазы-биле хемчег алысканнар. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин ховар бараанналары ээлчег чокка садып ап, социал деп эвес норукту болдурун, улуг сеткилдиин, райониуң бирги удуртукчузунуң арын-нүүрүнге таарышпас партийжи сагылга-чүрумну үрээш, партия талазы-биле хемчег алыскан. Шак ындыг болгаш өске-даа партийжи сагылга-чүрумну каржызы-биле хажыткаңарының дакызын ам-даа уламчылап болур.

Бир эвес үстүнде ады киргеннер болгаш өскелер-даа коммунистиң, партияның бедик ат-алдарын, арыг арын-нүүрүн сагыырын хандыр бодап, ону ыдыктыы-биле күүседир дээш турушкан чүве болза ол үүлгедиглер болбас турган. Партияның ат-алдары дээрге чүгле ооң политиказының, идеалдарының ат-алдары эвес-тир. Ол болза, хамыктың мурнунда партия кежигүнү бүрүзүнүң, бирги ээлчегде, коммунист-удуртукчу бүрүзүнүң ат-алдары болур. Ынчангаш партия эге организациялары коммунистиң хууда үлегерлиг болур чоруун чедип алыр дээш ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары негеттинип турар.

Наадымга уткуштур

Кыштаглаашкынны организастыг доозар дээш

Мөнгүн-Тайга — мал ажылзагый угланыышкыныг район. Ында совхоэтар бүгү орулгазының барык 80 хуузун оон киирип ап турар. Амгы үеле 190 кодында ниитизи-биле 79 мүң хире улуг мал бар. Кыштаглаашкын эгелээр мурнунда районга түскай комиссиянны тургускан. Сезонче кандыг белеткелдиг киргенин совхозтарның база агроүлетпүр каттыжыышкынының чөвүлелдеринге түнел чугаалашкан.

Малды төрүүр, төрүвес, улугбиче, эр, кызының аайы-биле кыштагладып турар. Малчынарның амыдырал байдалынче кичээнгейни салып келген. Экономиктиг база зооветеринарлыг өөредилгеже 256 малчыныы хаара туткан. «Мөгең-Бүренниң» малчынызы колдуунда шуптузу арендага керээзи-биле ажылдап турае, а ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчылары биле ешкү кадарчылары 72 кижи ол аргаже кирип турар. Малчын 190 өг-бүленин 115-и бажыңнар-биле хандыртынган. Төрүүр шээр малдыг кадарчыларны шуптузун электри чырыы-биле хандыртынган, ниити малчын өг-бүленин 44 хуузунда чырыкты киргнен.

Бистиң малчынарывыс — маадырлыг улус. Мөнгүн-Тайганың кадыг-ширини агаар-бойдузу хүндүлүг малчынарывысты кажан-даа, кандыгда үеде үидарадып көрбээн. Хоочуннарывыс Чуглур-оол Тарын-Базыр, Маадыр-оол Намзын, Доржу Хертек, Хүлер-оол Конгаржап, Мөнгүноол Сенгиш, Хойлак-оол Донгак, Серен-Чимит Сереэ, Сургуул Иргит, Очур Дастан, Кацоол Иргит, Иргит Өлчей, Бегзи Хорбин, Мочак-оол Биче-оол, Кан-оол Бораргап, Тас Салчак болгаш оларның изи-биле базып олурар аныяктар Борис Делгер-оол, Илья Донгак, Вячеслав Комбу, Николай Седен, Самбыр-оол Адар-оол, Виталий Иргит, Былак Ангыроол, Анчымаа Созур-оол болгаш өскелер-даа бо чылын база-ла багай эвес көргүзүглерлиг.

Мал ажылынга үлүүн киирбейн турар кижи районда барык чок деп болур. Күш-ажылчы коллективтерни малчын коданнарда быжыглаан. Мал оолдаашкынының изиг-түлүк үезинде оларның төлөзүлери сакманчылап турар, кышкычаскы үеде өдек-кыштагларны хоптарып, аштап, септежип, хой, ешкү кыргып, сиген кезип, улуг үлүүн киирип турар. Бо эки чаичыл. Бо ажылга өөреникчилер безин киржир.

Районнуң хереглекчилер ниитилели, эмиелгелери, культура килдизи малчынарга график ёзугаар барып турар. Ынчалза-даа оларның чедирип турар ачы-дузазы ам-даа эвээш.

Мал ажылында шыгыы четпестер ам-даа уламчылавышаан. Апаа хамыктың мурнунда зооветспециалистериң кошкак ажылын демдеглээр апаар. Чоокта чаз СЭКП райкомунуң бюрозунга АУК-түн кол зоотехниги коммунист Д. А. Амырбиттиң ылеткелин дыннап чугаалажып тура, тодаргай айыткан. Эң ылангыя чайлаглаашкында улуг четпеетер бар. Каргы, Ак-Адыр, Кашпы — бо черлерге хөй ааллар бөле хонуп алгаш чайлаар, одар чедишпес, ырады кежер, одар солуур, боттанган кадарар малчыннар дыка эвээш. Зоотехниктериң негелде чогун ажыглааш, чамдык ааллар кыштагларже эрте-де көжүп кээр азы өске коданнарныи одарын чидиртип каапгар болуп турар. Оон ангыда, кыжын, чазын малды орайга чедир кажаалаар, одарже 10-11 шакта үндүргеш, кежээ 5 шакта-ла экээр чоруктар бар. Мындыг таварылгада одарлаашкын дугайында чүнү чугаалап болурул?

Төрүүр малларны норма-чижекке дүүштүр тудар дугайында айтырыг боттанып, шиитпирлеттинип турар. Ынчалза-даа улустуң хуузунда малы өскени-биле база таарымча чок чүүлдер тургустунуп келген. Кажаа тарлап, ишти ышкамнап кээр, ол чорук эң ылангыя чаш хураганнарга хоралыг.

Кайы-даа совхозтуң удуртукчулары мал ажылынче аныяктарны эвилелдээри берге дижир, а харек кырында кандыгыл дээш алырга, аныяк кижилерниң амыдырал, ажылынче кичээнгей салбас, бажын-балгат, эки кажаа-биле хандырбас, ажыл төлевирин херекке албас болур. Оларга баштайгы чылдарда харын улуг мал кадартыр болза эки. Ол ышкаш малчын кодан бүрүзүнге чазагдан ыяап-ла тудуп бээр херек.

Амгы үеде районда мал кыштаглаашкыны чүгээр эртип турар. Хой оолдаашкыны уламчылавышаан. Амгы байдал-биле алырга, ниитизи-биле 100 хойдан 73 хураганны камгалап алган. Сарлык, ешкү, чылгы төрүп турар. Ынчалза-даа малдың ара салыр, өлүг тел төрүүр чоруу бар. Ооң чылдагаанын хамыктың мурнунда зоотехниктер, мал эмчилери илередип тывар, ону болдурбас хемчегларни алыр ужурлуг.

Бо чылын малчынарны эки ажылче эвилелдээриниң бир эптиг аргазы — Наадым. Ол дугайын баш удур-ла чарлап дыннадып каан болганда, чарышты организастаарынга улуг дөгүм. Бирги чартык чыл доостурунга чедир ийи ай четпес үе арткан. Ол дээрге кыштаглаашкынны организастыг доозарынга, планныг сорулгаларны күүседиринге эң-не харыысалгалыг үе. Ынчангаш демнежип тургаш, ол сорулгаларны шиитпирлээр херек.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөнгүн-Тайга район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ П. МЛАДЕНОВ-БИЛЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫНЫ

М. С. Горбачев Болгария Улус Республиканың президентизи П. Младенов-биле май 4-те телефон дамчыштыр чугаалашкан. ССРЭ-ниң болгаш БУР-вуң ниитилел хөгжүдезиниң база ийи талаяын харылзаалариның чамдык айтырыгларының талазы-биле санал-оналларын солчуушкуну болган. Совет-болгар быжыг харылзаалариның оңза чүүлүзы беседа үезинде демдеглеттинген болгаш ук харылзааларны хөгжүзеринге ийи талаяын соңуургалдыы илергейлеттинген.

(СЭТА).

«ТЫВА ДАГ-ДҮГҮ» КОМБИНАТТА

I. КӨРГҮЗҮГЛЕРИ БЕДЭЭН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының администрациязы болгаш профсөвилел комитеди март айның социалистиг чарыжының түнелдерин үндүрген. В. М. Чичкевичиге удурткан бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цех чанғыс ай дургузунда 8700 тонна сорттуг даг-дүгү бөөр планның 9910,7 тоннага чедирип, нормативтиг арыг продукция бүдүрерин 114 хуу күүсеткеш, чарыштың тиндекчизинге санаткан. В. В. Новоселовтуң башкарып турары белен продукция неги даг-дүгүн садыл сайгарарын 108,5 хуу, Абазаның демир-орук станциязынче хереглекчилерге чедирери-биле чүүдүрүп чоруурын 104 хуу күүсеткеш, ийиги черни алган. Бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехте Ю. М. Анашкинниң энергетиктеринериглериниң болгаш механизмнерниң үзүктелиишкин, үрелиишкин чок деп-дески ажылдаарын хандырып шылазының мактап демдеглээн. Даг рудазын үүрмектеп сорттаар цехте улуг мастерлер С. С. Ооржак биле Т. П. Бараановнын технологтуг эвилелгери, механиктер В. Ю. Васильевтин, В. А. Волковтуң септекчилери шаналдарга төлептиг болган.

Арыглал фабриказының хөй националдыг, аразында быжыг эп-найыралдыг эвилелгери март айның чанғыс-ла хоюунда шалыпчы ажылдаан, 625,5 тонна даг-дүгүн бүдүрүп, ол коллективтиң төөгүзүнде баштайгы рекордту тургускан. А апрель ортанга чедир ону 57,1 тоннага ажыглаан. Комбинаттың администрациязы, партия болгаш профэвилел комитеттери коллективке байыр чедирип, мактал бижиктерни тывыскан.

2. ОРУЛГА КӨВҮДЭЭН

Комбинаттың күш-ажыл болгаш шалың киллзизиниң начальниги Елена Казимировна Богдановага ужуражыпаш, коллективтиң киирип ап турар орулгазын оон чарыгдалын соңуурган айтыргап мен.

— Долу бот-орулга болгаш бот-ажыглаларын шыкыныче шилчээн коллектив чүгле эрткен чылын планнан ажыр 6064 тонна сорттуг даг-дүгүн болгаш 739 мүң рубльдин нормативтиг арыг продукциязын бүдүрген — дээш, чамдык мындыг сан-чурагайларны адаан. Чангыс чыл дургузунда планнаанындан ажыр 1 миллион 413 мүң рубльдин арыг орулгазын киирген. Эки ажылдаанда, хөйүү алыр апаар. Ынчангаш чыл төнчүзүнүң саналашкынында ажылчыннарга болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларга 795 мүң рубльди төлөзи. Оон ангыда, администрация биле профкомнуң шиитпирин ёзугаар партия, профсөвилел, комсомол органнарының, «За асбест» солуунуң хостактыг ажылдакчыларынга, улусчу дружинаның идепкейлиг кежигүннеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга материалдыг шаңнал фондузундан 7805 рубльди берген. Бүдүрулгенин сагылга-чүрумун үндезини-биле экижиттеп техниктиг контроль килдизи 1139 рубльди, төп бүдүрүлге лабораториязы 2412 рубльди шаңналга алган.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның корр.).

ООЛДАРЫМГА ЧЕТТИРДИМ

Мээң кыштап турар черим —Саадак арттың аксында, суурдан ырак эвесте. Төрээн совхозумга хөй чылдарда мал ажылынга киржип келдим. Бо чылын бистиң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 1 хойжу бригадавыстың хойларынга орайтады оолдаар кылдыр Моолдан баят кошкарлар салган.

Таптыг-ла хой төрүп эгелеп турда, эпчок ушкаш, чодам сын алдым. Оолларымның ийизин (хөй уругларлыг мен) бистиң аалывысче комсомолчу путёвка-биле үндүрген.

Эмчиден келгеш, төрээнимни канчаар силер. Колаи хоюм барык шупту төрүпкен, төлү меңди. Оолларымга Хертек Арбын-оолга, Элбек-оолга четтирдим, эр-хейлер!

Ачазы Даңар-оол ХЕРТЕК.
Мөнгүн-Тайга район.

Дыңнадыг

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Улуг тиилелгезиниң 45 чыл оюнга турааскаатkан кежээге киржирилче найысылалдың чурттакчыларын болгаш аалчыларын СЭКП хооркому, хооркүүском, таныныны болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хоорай чөвүлели чалап тур.

Кежээ май 8-те хөгжүм шин театрынга 17 шакта болур.

АНАЙ-ХААКТАР ЧАСТЫП ТУРДА

Торгалыг хемни дургаар үнген анай-хаактар частып, саргыл өөүп кежээки хүнге шоңдура-шоңдура, сооктан хосталгаш, бусталып чыдар черже чашкаңнап тур. Хектер шала өткелек. Ынчалза-даа узун кышка кызагдаткаш, төрээн черния каар үжурга таварышкан янзы-бүрү күштар чылыг чурттардан чайгылап келгилээп. Олар Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хосту» совхозтуң ажыл-ишчилеринге дан хаяазындан кара кежээге чедир тааланчыг ырын бадырып кээр.

Бүче-Кара-Суг, Кожай Улуг-Кара-Суг деп черлерге ажылдап турар Анатолий Натпит-оолга удурткан бир дугаар салбырда бригаданың кежигүннериң шак бо чаптачыыг күштар ажылче үлээш хежээ дедир үткүп алырлар. Ындыг магалыг дузалакчыларлыг арендаторларның хейаъды кирип, бедик кергүзүглерлиг ажылдаазының аргазы чок. Күчүлүг К-700 маркалыг тракторлар янза-мынла каргыраалаан. Оларны башкарып турар Александр Монгуш биле Иван Тоолай шык базырып, а бригаданың өске кежигүннера мал чеминге ажыглаар тарымал тоорук үрезинин чаштырып турарлар.

Эрткен чылын арендаторлар 763 гектар черге тарааны, 540 гектарга мал чемнин тараашгектар бүрүзүнден 18 центнер тарааны, 110 центнер мал чемнин ажаап алган. Бо саннар хөйүү чугаалаары чугаажок.

...Тарылга кидин-түлүк чоруп тур. Кожуглуг трактооларның соонда чемиш дилээн кара-баарзыктар ында-мында шаарланналдыр ушкулап тур. Сураглыг орус чүруккү Серөотун чүруу-даа сагышка киирер.

Бригадир Анатолий Казакович Натпит-оол артык кезектер сурагланып, Чадаана батkан болду. «Часкы тарылга-а ажыглаар техниканы белениия шугумунда тургускан дей чугаалап-ла турар бис, а кажан ажыл-үүле эгелей бергенде, ол-бо кезектер үрелгилээп болдур. эллеп-ле аа?» деп бодаадым. Ол-даа чугаажок, хамык чүүлдү көөктүрер, улгаттырар. эрткен чылдардан артып калган халлыг аарыыстың үржүү-дур ийин. Бир эвес кижи бүрүзү кылыр ажылын кылып, бүдүрүп, ол дээш бүрүн харыысалганы онаагаң турган чүве болза, мындыг бачым өйде ажыл турушкуинары-даа кайын турар. Часкы хүн чылдың чемгерерин үттүп болбас. Ынчангаш аңаа бүгү талаалыг белеткелдиг турары чугаажок.

Шак мындыг бодаалэргэ алзы-алзы «бригадирниң орлалакчызы Александр Намчыкайбиле чугаалажы бердим.

— Шак мындыг үрелиишкиннерниң ужур-чылдагаанынары чүл, база ол бүгү ажылга салдарлыг болуп турар бе Саша?

— Шүптү эрги, элээн техника чүве бо, Үрелиг бээрге чеп. Тракторларның дугуйлары, аккумуляторлары, сеялкаларның тарылга аппараттарының валдары, втулкалары, ааолилирлериң, подшипниктери тывылбас боор-дур, диленип ужурга таваржыр. Чогум бүге ийи эдикчи-мастер, аймакылар база оларда быжыглаттыган канчаңгы бар Оларның ачызында турушкуннар змыныында болбаан.

— Бергедээшкиннер черле туруп-ла кээр ыйнаң...

— Ийе, бар. Миңералдыг чемишчидилгеннң багай шыгжарыыдан олар борбак-борбак тылдыр кадып калган боор. Шоодайлары чарык. Складтан машинага чүдүреринге, машинадан сеялкаже урарынга хөй үе-шакты чидирип тур бис.

— Бергедээшкиннер бергедээшкиннер-ле болгай, ынчалза-даа ол бүгүге чалынмайн, кызымаккай ажылдап чоруурлар база бар боор аа, Саша?

— Чүүүн-даа мурнунда хоюун механизатор Маас-оол Түлүшевич Молдуу, оон оглу Анатолий, эдикчи адашкылар Кара-оол Иванович биле Базыр Чамыяннарны, Сергей Сүгежик оларны демдеглексээр-дир мен. Олар хүн нормазын доктаамал күүседип турар. Ажыл-ишчи кижиниң бүдүрген үүлезинде түнели ооң аъш-чем биле хандырылгазындан база кол хамааржыр. Бо талазы-биле бригаданың повары Көк-кыс Дамба сетkилвис хомудатпайн, амданныг аъш-чеми-биле чемгерип турар...

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Александр Намчыкай биле Анатолий Молдуу кыска чапсар үезинде.

Авторнуң фотозу.

Төрээн чурттувустан

ЛИПЕЦК. Новолипецкиниң металлургия комбинадының бир цехинде сүтнүн чарыгдалын эвээжеткен. Ында арыглаан сүтнү каш-даа катап дедир ажыглаар аргалыг пластерилгелерни эртеп тургускан. Бойдус камгалалының объектилерин тударын дүргелеңдир талазы-биле шак ындыг ажылды комбинаттың цехтеринде эгелээн.

КРАСНОЯРСК. Енисейниң эрик кадызында ыяш ажылагый үлегүүрлеринден баштайгы мун ажыг кубометр ыяш материалдарын болбазырадып кылыры-биле сайлалын эккелген. Оон ангыда, хемниң дүвүнден алган сай ажы сөөрткен баржалар база Красноярскиде чедип келген. Сибирьнин улуг хемнинде навигация эгелээн.

РЯЗАНЬ. Рязань ГРЭС-тиң одаңы хөмүр-даш хлүнден демир-бетон кылыглар белеткеп кылырын хоорайның түлүг үлетпүр будүрүлгелеринде эгелээн. Ол арга чылыг күжүбиле ажылдаар электростанциянын хүлүн чаагай хөрүнүүг делгем черден арыглаадп, ону ажыглаар аргавы бээр.

Даарта—Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы

«ЧЕТТИРДИВИС» ДИЖИРЛЕР

Белдир-Арыг суурнуң почта салбыры. Неделяның ортан үезинде аңаа эртен эртежик чеде берген мен. Бо салбырның кол ээзи Анай Севековна Баржай келген кижилерни хүлээп ап, оларның дилеглерин, чагыгларын күүседип киришкен болду. Почта салбырының ачы-дузазын ажыглавас кижи бо шагда черле кайын турар. Бети дээрге чоок кижилери-биле чагаалажыр, телеграмма чорудар, акша шилчидер, телефон-биле чугаалажыр, чагыдып алган солун, сеткүүдерин почта дамчыштыр база алыр...

— Чурттуң кайы-даа хоорайы-биле харылзажып турар улус бо, Совет Армияда шеринг албаны эрттирип-даа турар, студент-даа ажы-төлүбиле харылзажыр улус кайы хөй—деп, эргелекчи чугаалап оо.

Шынап-ла, ол эртенги хенизиг үеде безин эскерип турарымга, эргелекчи чааскаан-даа мында ажылдап турар болза, кылыр ажылы хөй-ле чорду. Суурнуң, малчыннарның почтачылары, оон ангыда, монтёр база бо салбырга хамааржыр. Кызыл-биле телефон чагып алгаш, хереглээн черим-биле дораан-на харылзажы кааптым. Чугаалажышкын хөлезинги төлеп турумда, суурда магазиннерниң садыгжылары киирип алган орулгазын дужаап келдилер. Акшаның эргилдези дескиндир чоруп-ла турар мындыг болгай.

Бо районда беш харылзаа салбырының аразында Белдир Арыг салбыры йиги черде чоруп турар, харылзаа салбарының ачы-дузаа көргүзүп турар удуур хөй. Чонның чагыдып алган чагылгазы-даа элбек. Чугле «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар безин беш чүс ажыг кезек. Төп солуннар, журналдар база хөй. «Крестьянка», «Здоровье» журналдар, «Семья» солун база элээн хөй. Чугле «Аргументы и факты» бежен шаа кезек. Оозун болаарга, кижилерниң сонуургалы улуг, долгандыр турар амыдыралга хамаарылгазы йдепкейлиг-дир.

Салбырга дыштанар хүн — понедельник. Өске хүннерде моон келген кижилер үзүктелбес. Чугле пенсияны, пособиени безин 250 ажыг кижи моон алыр, почтачы чедирер, чок болга, маңаа чедип-даа кедирлер. Эрлеглиг айның 5 тен 20-те чедир пенсияны, пособиезин тарадып чедирер. Бо талазы-биле хомудал чок.

Посылкаларны база хүлээп ап тур Москва, Иркутск, Ереван, Новосибирск... Кымның кандыг хереглели, кандыг чорудулгазы турбас дээрил. Дуза дилээр, сагыш амыр бүзүрээр-ле чериң — почта. Белдир-Арыгның почта салбыры чонга бараан болур хүлээлгезин эки күүседип келген. Эргелекчидеп аңгыда, почтачы Милана Увангур, монтёр Виктор Нурсат ажылынга харылсалгазыл, чоокта чаа билиг бедидер курска ол өөренгеш келген.

Почта салбырының турар бажыңының шөлү тар. Бо районда өске салбырларга бодаарга, мында шөл эң бичии хемчеэлдиг. Кезиниле чаа бажың тударын планнаар көрүп-ле турар. Аазавашкын бүде берзе, эки-ле болур ийик. Анай Севековна болгаш оон өөрүнүң ажылдарынга улам таарымчалыг байдал тургустунар. Ынчап кээрде, маңаа кээп турар кижилерге база эки апаары чугаажок.

А. С. Баржай бо ажылында ам он сес чыл чедир ажылдай берген. Дуржулгалыг, ажылынга харысалгазын билир. Чонның негеллезинге дыңнангыр. Радио, харылзаа албанының бүгү ажылдакчыларының байырлалын таварыштыр бо бичии суурда почта ажылдакчыларынга чедишкиннерни күзевес арга оок.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ТУРУЖУНДА УТКУП ТУРАР

Гээлиниң харылзаа белдириниң аппаратура тургускан залынга кире бергеш, нарын дериг-хереселдерниң ажылын хылаан, септээн кижини бо-ла көөр мен. Ол дээрге районнуң харылзаа четкизиниң хоочун ажылдакчыларының бирээзи Б. Б. Иргит-тир. Назы-харыда 60 харга барып үсе-даа, ажылдаарының шалыпкыны, бижырымчалыы кончуг. Мендилежирге, оон холунуң дынзыг тудужундана ажыл, амыдыралында хоочуннуң туружунуң бижыы илден.

Шаанда чүгле эге чаза школазын дооскан-даа болза, техникага хандыкшаан болгаш, харылзаанның нарын дериг-хереселдинин тургузуун, канчаар ажылдаарын бот-өөредилге-биле бодуунуң билиин бижыглап чорааш, билип ап, ханы билиглиг, байлак арга-дуржулгалыг электромеханик апарган. Харылзаага ажылдап эгелээнинин эгези мындыг. Бо-ла ажылдап турары харылзаа белдирииге мотор долгаар шынрак оолдар херек апарган. Ону суурга, ол чоок-кавыга чарлаан. Билчей база мотор долгакчызынга ажылдаар сагыштыг чеде берген. Чаа-ла 16 харлаан-даа болза, даштыкы хевир-сыны мөге-шыырак оолга моторну харылзаа төвүүн ажылдакчылары долгаттырып көргеп. Моторну хыйлады долгай каапгарга, ажылга хүлээп алганнар. Харылзаанын техниктиг ажылынче оруунга баштайгы шылгалда ол-ла болган. Оон эгелээш-ле өске ийи эжибиле кады айыткан шагында харылзаа белдириие келгеш, эдлечиин тургаш, моторну долгал бээрге, телефонист өске черлерде кижилер-биле алгырып-алгырып (дыңналырыла багай тургап боор он) чугаалажыр. Харылзаа техниказын ол ынчаар шинчээдип ап эгелээн. Ол болза, Бай-Тайга районну өске черлер-биле харылзаштырган «СПС-208» марканың радиостанциязынга ажылдап турганы ол чүведир. Оон бээр-ле Билчей Бурумчаловичиниң ажылы, амыдыралы районнуң харылзаа салбырының материал-техниктиг баазазын сайзырадыры, бижыглаары, ону ажыглаарыбиле харылзажы берген. Кадыг-бергелерге шыдамык мээу-шынары аңаа көзүлген. Тергелиг аътты чорун тургаш, өске эш-өөрү-биле кады 1948 чылда Кызыл-Мажалык—Тээли, 1948-1949 чылдарда Бай-Тал — Шуй, 1950-51 чылдарда Тээли — Кызыл-Даг араазында радио база телефон шугумнарын кылган.

Холу-биле кылчып, тутчуп келген харылзаанның дериг-хереселин ажыглаар, септелселиир талазы-биле арга-дуржулганы, билигни, курстарга катап-катап өөренип барып тургаш, чедип алган.

Харылзаа ажылдакчыларының профессионал байырлалын чангыс коллективке 4-чыл дургузунда ажылдаан Билчей Бурумчаловичиниң Иргит күш-ажылчы ээлчээнде утку турар.

Багай-оол БАРБА.
Тээли суур.

Телекөрүкчүнүң бодалы

КЕТТИНГЕНИ БЕЗИН АЯНЫГ

Телевидение дамчыдылгаларының дугайында чамдык көрүкчүлериниң, номчукчуларның саналдары солуннарга, ылаңгыя «Шынга» үнүп турар-дыр. Ынла киргеи саналдар чөптүг дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа чамдык аңаа удурланышкак болалдарым барын бо байырлал бүдүүзүнде чугаалаары артык эвес деп бодаар мен. Чижээлээрге, «Шын» солунга чамдык авторлар телевиденеде хоочун диктор Дыдый Сотпага хамаарыштыр чеме кылып турлар.

Мен бодаарымга, ол төлептиг кижи. Ол тыва дылга дамчыдылгалар кылып тургаш, сөстерни тоза адаар, чугаазының аяны чымчак, оон аңгыда, бодунуң экранга кестүп орары аяныг, идик-хевин кеттингени таарымчалыг, бажын дырап, чазап алганы көрүштүг. Ыңдыг үнелелди Д. Д. Сотпага хамаарыштыр чүгле мен эвес, өске чамдык телекөрүкчүлер база берип турар.

Мээн бо хензиг чагаамны солунга парлап, Радио хүнү, харылзааның бүгү адырларының ажылдакчыларының байырлалы-биле аңаа бай-бай чедирерин, мен дег бодалдыг өөрүмнүң мурнуидан «Четтирдим» деп сөстерин дамчыдарын «Шынның» редакциязындан дилеглим.

Кайнаңгаа САТ.
Кызыл хоорай.

ХАРЫЛЗАА БЕЛДИРИ

Республиканың майысылалынга телефон харылзаазының четкизин алгыдарынга АТС-3 (автоматтыг телефон станциязы) улуг ужур-дузалыг. Хоорайның чурттакчылары бо станция дамчыштыр база харылзажып турар. Автоматтыг станцияның күүзүн улгаттырарының талазы-биле ажылдар аңаа уламчылавышаан. Ол ажылды Кызылдың харылзаачылары Новосибирск хоорайның харылзаачыларының дузазы-биле чорудуп келген.

АТС-3-түң ажыглаарынга харылзааның тыва аныяк специалистери өске национал эш-өөрү-биле кады бидилиг ажылдап турарлар. Электромехаииктер Виктор Калдар-оол, Алдын-оол Сат дээш өскелернин-даа ажылы мактаныг.

ЧУРУКТАРДА: № 11 профессионал-техниктиг училищенің доозукчузу Ромашка Сарыглар. Харылзааның электромонтёру деп мергежилии чедип алгаш, бодунуң күш-ажылчы оруун бо телефон станциязынга эгелээн; АТС-3-түң кадыг дериг-хереселдери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

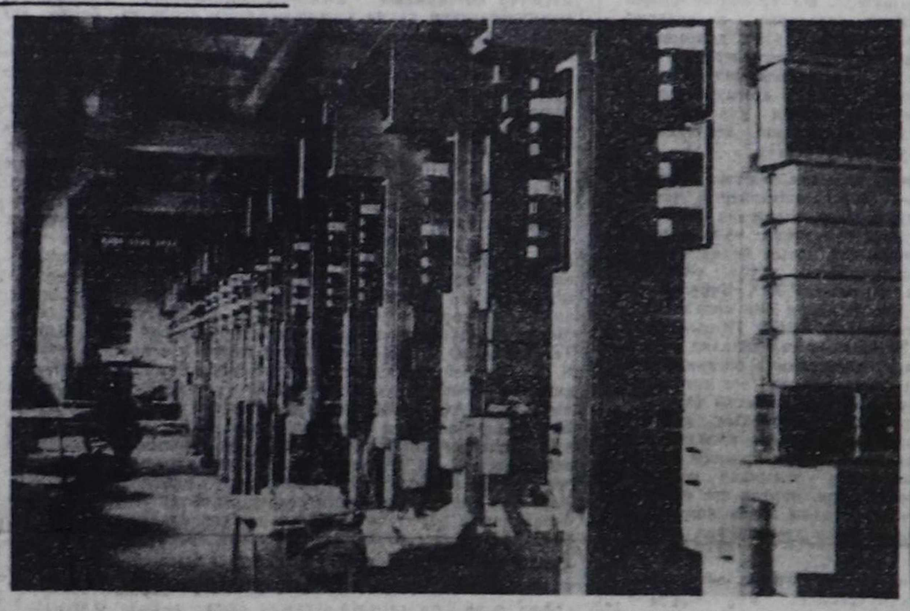

ПАРЛААР ДА ЫЯК БЫЖЫРАР

Социалистиг чөмократия, ажык-чарлыг чөрүк совет институттарының дыка чедип турар кежигүнеринден үк эвилел болуп арыглавас болза, ол башта идея талазы-биле, оон соңгуда материал талазы-биле чайлаш чок сандаран дужер ийик...» дел. Коммунистиг партияның үндезилекизи. Совет күрүнеиң тургузукчузу В. И. Ленни 85 чыл бурунгаар, 1905 чылда «Партия организациязы болгаш партийжи литература» деп ажылынга бижээн (погаалдарының долу чыладазы, т. 12, арыннар 102-103).

...Бистиң республиканың амгы аныяк салгалының солуну «Тываның аныяктары» 1933 чылдың январь 19-та үндезилеттинген. Бодунуң эң баштайгы номери парлаттынган ол хүнден бээр бежен чеди чыл дургузунда аныяктар солуну алдарлыг оруктуг эрткен. оон ынчаарда штаттыг эвээш санныг ажылдакчылары. аныяккоорлары бодунуң бүгү чонунуң төөгүзүн тургузарынга, тыва улустуң оолдар, кыстарын улустарның ленинчи пайыралының ёзүзугага кижизидерииге. чаа амыдырал дээш демиселче оларны эвилелдээр чаагай херекке төлептиг улуун кирген. Солуннуң бөгүнгү ажылдакчыларының, хөй санныг ажылчын болгаш кедээ бижикчилериниң амгы салгалы мурнукуларының революстуг. патриоттуг болгаш интернационалдыг чаагай чанчылдарын көрүдеиип, уламчылавышаан. эде тургустунуушкуиун, демократиянь, ажык-чарлыг чөрүктү калбартырының улуг керээиге боттуг улуун база киирип турар деп демдеглээриниң барымлаазы бар.

«Тываның аныяктарының» 1990 чылдың январь 1-де үнген бирги номериие ажыл көрээли. Солуннуң редактору Светлана Монгуштуң номчукчуларга ажык чагаазын мурнуку чүүл орнунга парлааны черле чогумчалыг болган. Ук чагаанын ады: «23212 номчукчу. Сорулгалар улуг». Ол хире санныг номчукчуларга редакторлуң тодаргай болгаш ээвээш эвес азаашкынарының буттүнгеиин болгаш боттанып-даа турарын солуннуң дараазында номерлери балыткаан. Чижээ, журналист Михаил Дуюнгарның Украин ССР-ге аалдап барып чораан үезинде орук демдеглеии «Угбам мшкаш Украина» деп аллааны безин тывынгыр, чогаадыкчы болгаш интернационалдыг кижизидякчи утка-шынарлыг. Орук демдеглеии 1990 чылдың февраль 13-тен өгелеп элээн каш номерлерге чарлаан. «Угбам мшкаш Украинаны» журналисчи бедик деңнел-биле солун, чечен, кижизидякчи ужур-дузалыг кылдыр бижээн-дир деп үнелээр мен. Ылаигыя «Айтырыглар, харылзар» деп иштики эгеии аллаида олурутларны улуг сонуургал-биле номчудум.

Республика аныяктарының өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң, күш-ажылының, социал амыдыралының эң чугула айтырыгларын солуннуи номерлериие көдүрүп, санал, шүгүмчүлел бүрүзүнүң дээштиии, күүселдезии чедип алыр дээш редакциияның чогаадыкчы коллективиниң орааидажып турары черле чүүлдүг. Аныяктар оргузунда шинтирлеттиниң чадап турар чидиг болгаш нарын айтырыгларга хамаарыштыр ээвээш эвес материалдар парлаттынган. Чижээ, Мария Сагаан-оолдуң «Сөглеттиимес чажыт», «Ырак черже кежик дилеп...», Маимаа Салчактың «Милицияның авторитези», Светлана Монгуштуң «Чок, аваи мшкаш болбас мен...», «Дидиреичиг Арыг-Үзүүр», комсомол болгаш ажылчын аныяктар кылдыгииии «Когун үзер өйү келбээи бе?». Сарыг-оол Куулариың «Шагдаадан прокурор чедирер» деп материалдары номчукчуларның кичээнгейии хаара түдүп, деткимчелеп алган деп бадыткаар барымдаа меиде бар: Тес-Хем районда чоиуи амыдырал хандырылгазының будуруулге эргелелиигге, Чаа-Хөл суурга делегей байдалының дугайында бо чылын лекция номчуп чораан үемде безин улуг-даа, аныяктаа номчукчулар бо материалдарга эки үнелелди берип турган.

Ажылга болгаш амыдыралга «кадар, казырыныи» чамдыкта кожа чоруур таварылгаларының ам-даа бары элдеп чүүл эвес. «Тываның аныяктарының» өөредилгезиниң, күш-ажылының, социал амыдыралының эң чугула айтырыгларын солуннуи номерлериие көдүрүп, санал, шүгүмчүлел бүрүзүнүң дээштиии, күүселдезии чедип алыр дээш редакциияның чогаадыкчы коллективиниң ораидажып турары черле чүүлдүг. Аныяктар оргузунда шинтирлеттиниң чадап турар чидиг болгаш нарын айтырыгларга хамаарыштыр ээвээш эвес материалдар парлаттынган. Чижээ, Мария Сагаан-оолдуң «Сөглеттиимес чажыт», «Ырак черже кежик дилеп...», Маимаа Салчактың «Милицияның авторитези», Светлана Монгуштуң «Чок, аваи мшкаш болбас мен...», «Дидиреичиг Арыг-Үзүүр», комсомол болгаш ажылчын аныяктар кылдыгииии «Когун үзер өйү келбээи бе?». Сарыг-оол Куулариың «Шагдаадан прокурор чедирер» деп материалдары номчукчуларның кичээнгейии хаара түдүп, деткимчелеп алган деп бадыткаар барымдаа меиде бар: Тес-Хем районда чоиуи амыдырал хандырылгазының будуруулге эргелелиигге, Чаа-Хөл суурга делегей байдалының дугайында бо чылын лекция номчуп чораан үемде безин улуг-даа, аныяктаа номчукчулар бо материалдарга эки үнелелди берип турган.

Ажылга болгаш амыдыралга «кадар, казырыныи» чамдыкта кожа чоруур таварылгаларының ам-даа бары элдеп чүүл эвес. «Тываның аныяктарының» өөредилгезиниң, күш-ажылының, социал амыдыралының эң чугула айтырыгларын солуннуи номерлериие көдүрүп, санал, шүгүмчүлел бүрүзүнүң дээштиии, күүселдезии чедип алыр дээш редакциияның чогаадыкчы коллективиниң ораидажып турары черле чүүлдүг. Аныяктар оргузунда шинтирлеттиниң чадап турар чидиг болгаш бо чылын кестүп кээп турар чылдагаанларыиың бирээзи-дир. Чижээ, Игорь Иргиттиң «Тываның улусчу фронтузунга» хамаарыштыр берген интервьюзун 1990 чылдың март 27-де солуннуи дөртүү ариинын хөй кезиниие «Күзелим боттанды» деп эгеиии аллаига парлаан.

Баш бурунгаар белеткеттиигеи ол интервьюда бердиигеи чамдык харылзар политика талазы-биле аллагдалдыг, теория, төөгү талазы-биле частырыглыг, амыдырала хамаарыштыр хоралыг деп дөртүбиле айтыр херек. «...А хуралдыи хүлээп алгаиы Тываның демократтыг интернационалдыг шимчээшкиии деп атка шүүт таарзынмас кижи-дир мен» деп, И. Иргит харылаан.

— А чүге ынчаар бодап турар силер? — деп айтырыгга ол мынчаар тайылбырлаан: «Демократия дээрге-ле интернационализм-дир! Бүгү делегейииң социал-демократтарының гимн ырызы — «Интернационал» болгай...»

Политика, теория, төөгү талазы-биле шак ындыг шын эвес, меге тайылбырны солун дамчыштыр аныяк номчукчуларның оргузунга иептередир, оларның бажын төөредир эрге кымда-даа чок! Демократия—грек сес, чоиуи эрге-чагыргазы дээш үткалыг. Интернационал—грек эвес, а латин сес: интер — аразы, национал — нациялар азы улустар дээш. Чогум үтказы: улустар, нациялар аразының эң-найралы, кады ажылдажылгазы, эң-сеткил, дем каттыштырылгазы дээш үткалыг. «Ажылчы чоиуи эң-сеткил каттыштырылгазының хүиү — Май I делегезин!» деп 1990 чылдың Май Бирге СЭКП ТК-ныи Кыйгырыы интернационализмниң чогум үтказын ылаптыг илергей-леп турар.

Делегейииң коммунистиг болгаш ажылчын партияларының, өртемчейиин күш-ажыл кижилериниң революстуг, узуи төөгүлүг, алдарлыг гимнизи—«Интернационал» делегейге чангыс-даа социал-демократтыг партияның (Россияның шаанда революстуг социал-демократиязындан ангыда) кажан-даа гимнизи болуп көрбээи. Чүге дээрге пролетариаттың диктатуразының дугайында, будуруулгеиің чепсек-хереселдериидеи мөлчүкчүлериии хүү ынчаүзүн иинтиниң өнчүзү-биле солуур, кижиин кижи мөлчүүр чорукка үндезилеттиигеи капиталистиг монополияларың тергииделии узуткаар дугайында марксизм-ленииизмиии өөредиин социал-демократтыг партиялар хүлээвейн турар. Ынчангаш делегейиин чакгыс-даа социал-демократтыг партиязы болуунуң чүртүн социализмге чедирбээи.

— Бо хире чүгүла айтыырларга, харысалгалыг темага хамаарышкан интервьюну парлаар мурнуида редколлегииага коллективтиг чугаалажып көргеи силер бе? — деп айтырымуи бюрозунда» деп рубрика солуи арнында амга чедир чок, а оон орнунда — «Төөгүнүи балалчак арыннары» уламчылавышаан. Аныяктарны кедээже утландырар, ылаигыя мал ажылынче, механизатор болуруиче оларның массалыг үнүүшкүнүи калбартыр талазы-биле айтырыгларыи солуи кедүрбейи турар.

Комсомолдуң иштики амыдыралының, аныяктарның амыдыралының, ажылиижиии, өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң — революстуг эде тургустунуушкуиуиың херээже оларның төдаргай кижилгезиниң чингиие бо айтырыгларын планныг, ханы аналиэтиг чырыдарыиың орнугга, өске угланышкыи — сенсация сүрекиии, тодаргайдап чугаалаарга, «дыиналып, кестүп көрбээи болуушкуииар» дугайында яазы-бүрү материалдар парлаарының буржуазтыг принциписиии бир яазы хевиря солуннуи ажыл-чорудулгазынга сөөлүү чеде барык система болуп тыптып эгелээии, оон түиелиилде аныяктар солуну ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның «тутуку адаа-биле» бодуиуи эргехүлээлгелериии хемчээлиидеи дашкаарлап берген. Үстүиде демдеглеттиигеи «Угбам мшкаш Украина» деп орук демдеглеиидеи өске, интернационалдыг темага хамаарышкан ханы утка-шынарлыг материалдар солуиуң арнында көзүлбейи турар. Аныяктарны интернационалдыг, патриоттуг болгаш атеистиг кижизидилгезиниң айтырыгларын чырыдар талазы-биле айтырыгларыиы солуи көдүрбейи турар.

Комсомолчуларны, аныяктарның амыдыралының, ажылиижиии, өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң — революстуг эде тургустунуушкуиуиың херээже оларның төдаргай кижилгезиниң чингиие бо айтырыгларын планныг, ханы аналиэтиг чырыдарыиың орнугга, өске угланышкыи — сенсация сүрекиии, тодаргайдап чугаалаарга, «дыиналып, кестүп көрбээи болуушкуииар» дугайында яазы-бүрү материалдар парлаарының буржуазтыг принциписиии бир яазы хевиря солуннуи ажыл-чорудулгазынга сөөлүү чеде барык система болуп тыптып эгелээии, оон түиелиилде аныяктар солуну ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның «тутуку адаа-биле» бодуиуи эргехүлээлгелериии хемчээлиидеи дашкаарлап берген. Үстүиде демдеглеттиигеи «Угбам мшкаш Украина» деп орук демдеглеиидеи өске, интернационалдыг темага хамаарышкан ханы утка-шынарлыг материалдар солуиуң арнында көзүлбейи турар. Аныяктарны интернационалдыг, патриоттуг болгаш атеистиг кижизидилгезиниң айтырыгларын чырыдар талазы-биле айтырыгларыиы солуи көдүрбейи турар.

Комсомолдуң иштики амыдыралының, аныяктарның амыдыралының, ажылиижиии, өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң — революстуг эде тургустунуушкуиуиың херээже оларның төдаргай кижилгезиниң чингиие бо айтырыгларын планныг, ханы аналиэтиг чырыдарыиың орнугга, өске угланышкыи — сенсация сүрекиии, тодаргайдап чугаалаарга, «дыиналып, кестүп көрбээи болуушкуииар» дугайында яазы-бүрү материалдар парлаарының буржуазтыг принциписиии бир яазы хевиря солуннуи ажыл-чорудулгазынга сөөлүү чеде барык система болуп тыптып эгелээии, оон түиелиилде аныяктар солуну ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның «тутуарыннары» рубрикаиың адаабиле «Тываның аныяктарының» парлаан чамдык материалдарын номчуурга, эзнирик кижи ажээл негеп, чаагай олурган ышкаш-тыр. Оон ыиай бо чылдың эгезииден бээр солуиуң арыннарииа парлаттынган «Чиктиг суртаал», «Түгүлде нүүр чок», «Партийжи арын-нүүр херек», «Күзелим боттанды» деп материалдарның сес-домаанын ниити культуразы ам-даа чавыс, ында шыжыгышкыиар, хорадаашкыиар, этиказы четпес, культуразы чавыс «чидиг шүгүмчүлелдер» социалистиг демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң ленинчи ёзу-биле шын оруктап улам ыиай калбарарынга дөгүм болуп шидавас. Чүгүла айтырыгларны көдүрген материалдарны парлаар кылдыр ылаптыг белеткеп алгаш, оларны моон соңгаар авторларынга иомчуткаш, ам чырыкче үндүрери черле чүүлдүг болур ийик.

Чүгле иационалисчи эвес, харын Совет эрге-чагыргага, орус чонга, улустарның ленинчи пайыралынга удур хоралыг сестерии чүлүүрүп чоруур харысалга чок аныяк тыва кижилериии чамдык черлерде сөөлүү үеде бар эпаргаиы чүгле харааданчыг эвес, а кижиниң сагыш-сеткилии дүвүредип келир-дир. Чижээ, 1990 чылдың апрель 11-де Тес-Хем райпозуиуң коллективиие делегей байдалының дугайында лекция иомчуп турумда, ол коллективтиң удуртукчузу, партия организациязының секретары дыиаи олурда, белеткелчи аныяк кижи мынча деп чугаалады: «1940 чылда 2 миллиои маллыг турган-дыр бис, ам ол малывыс кайыл? Ол хире хөй мал-биле транторларны, машиналарны Япониядан азы Югославиядан эндере садып ап болур турган бис. Сөөлүү чылдарда тывалар хөй девискээрии база чидирген».

Совет эрге-чагырганың чылдарында, эрткен 45 чыл дургузунда Тываның экономиказында, культуразында, социал амыдыралында улуг чедишкиннерии демдеглээш, Саматаллайның болгаш Кызыл хоорайның ол үеде шапкы хөгжээнии чугаалаарымга, демги белеткелчи дарга мынча деп медегледи: «Кызыл хоорайда кадш бажыннар тудуп казиы хамаан эвес». Демократияны, ажык-чарлыг чоруктуу ажыглап алгаш, ажегерээн азы чедир билбээнии-биле ынчаар чулчуруп чоруур анархисчи хевиидүг кижилерге ойтур шавышкынны бээр, ында тайылбырны кылыр телээде, 1944-1945 чылдарда Тыва чүүлүг турганын, ам херек кырында кандыг чүүлдерлиг болуп турарын, 45 чыл дургузунда үлетпөөле, кедээ ажыл-агыйда, тудугла, өөредилгеде, культурада, эмнелгеде, транспортта, харылзаада, садыгда, чурттакчы чоиуи санында өзүлдеии көргүскеи деииешгирилгеиг толдаргай чурагайларны, фактыларны солуиуң арнында калбаабиле парлаары чүгле күзенчиг эвес, харын эргежок чүгула. 1944 чылда бүгү Тывага дугуйлуг 10 трактор, 30 автомашина турганын эки билир мен. Кызыл хоорайның амгы девискээриииң дерттүң үш кезии 1945 чылда ээи шык азы элезиниг довурак чыткан, ынчан бүс-биле чылыдар чүгле 3 бажың — СЭКП обкомунуң, иштики херектер эргелелиинии, № 2 ортумак школаның бажыннары бар турган. «Тываның аныяктарының» арыннарынга улустарның, ылаигыя аныяктарның, найыралының дугайында материалларны, раса, нация, өзүүл санныг улустарның дугайында тайылбырны бээри черле чүүлдүг болур.

Аныяктар солуиуиың ажылында бо бүгү четпеестерии кол-ла чылдагаанны — БАЛКЭ обкомунуң бирги секретары коммунист С. Х. Кашпык-оолдуң, секретары коммунист В. Б. Яидай-оолдуң талазындан обкомнуң органын четпес удуртуп, контрольду барык боттандырбайи келгеии-дир. Комсомол обкомунуң бирги секретарына соңгуткан сеелүнде эш Кашпык-оол «Тываның аныяктарының» редакциязынга чангыс-даа катап кээп көрбээи. Солуиуи ажылының дугайында отчёттуу БАЛКЭ обкомунуң бюрозунга, пленумунга сөөлүү ийи чыл дургузунда дыиаваан.

Солуиуи чогаадыкчы коллективи бодуиуи сорулгазын чедишкиииг күүседир төлээде, «Правда» солуиуиуи дугайында» СЭКП ТК-ныи чоокта чаа доктаалында айыткан иегелделерге дүүштүр бүгү ажылын үндезиии-биле эде тургузуп, чаа ёзу-биле ажылдаары иегеттиинп турар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Совет журналистиканың хоочуну.

ЧОЛААЧЫ ЧҮГЕ САРЛЫКЧЫЛААНЫЛ?

Сеткилге таарыр ажылды шилип, бүт кырынга быжыг турул алыры — бөгге дээрги ямызырал балыткап кодургеи. Ынчалза-даа кайыы-даа ажыл дагзыпга, оиу сеткилиии дамызындан кылып кижилер база турар. «Мөгеи-Бүреи» совхоздуң аныяк ажылчыны Владимир Чоргаар киилиг. Оорлуг школаны доозаш, ол ажылдаар курсуида киргеш, мергежил алган. Ынчангаи 1977 чылда төөгээ совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннарны кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Бир-ле катап ол мал эмнелеии, зоотехниктер-биле кадыг сарлык молдургалары төчүл, оларны автомашинавынга зуурегеш, чаңгыс кодургеа балып ажылдап турган. Ол малты каларап кижи тывылбаган бригадиро Иван Иргит кан улаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар кан улаа дыиаан. Шынап-ла, бригадиро бир-ле кижиге таварышкаш, мал каларын көр деп эрежипчаннып келгенин дыиаан. Бирде-бирде бригадирич көөрге, харын кээргенгиг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-дыр деп күзеи хайыгып келген. Күзелээи дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оозу амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашинаэин совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннаиы кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Бир-ле катап ол мал эмнелеии, зоотехниктер-биле кадыг сарлык молдургалары төчүл, оларны автомашинавынга зуурегеш, чаңгыс кодургеа балып ажылдап турган. Ол малты каларап кижи тывылбаган бригадиро Иван Иргит кан улаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар кан улаа дыиаан. Шынап-ла, бригадиро бир-ле кижиге таварышкаш, мал каларын көр деп эрежипчаннып келгенин дыиаан. Бирде-бирде бригадирич көөрге, харын кээргенгиг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-дыр деп күзеи хайыгып келген. Күзелээи дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оозу амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашинаэин совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннаиы кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Бир-ле катап ол мал эмнелеии, зоотехниктер-биле кадыг сарлык молдургалары төчүл, оларны автомашинавынга зуурегеш, чаңгыс кодургеа балып ажылдап турган. Ол малты каларап кижи тывылбаган бригадиро Иван Иргит кан улаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар кан улаа дыиаан. Шынап-ла, бригадиро бир-ле кижиге таварышкаш, мал каларын көр деп эрежипчаннып келгенин дыиаан. Бирде-бирде бригадирич көөрге, харын кээргенгиг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-дыр деп күзеи хайыгып келген. Күзелээи дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оозу амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашинаэин совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннаиы кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Бир-ле катап ол мал эмнелеии, зоотехниктер-биле кадыг сарлык молдургалары төчүл, оларны автомашинавынга зуурегеш, чаңгыс кодургеа балып ажылдап турган. Ол малты каларап кижи тывылбаган бригадиро Иван Иргит кан улаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар кан улаа дыиаан. Шынап-ла, бригадиро бир-ле кижиге таварышкаш, мал каларын көр деп эрежипчаннып келгенин дыиаан. Бирде-бирде бригадирич көөрге, харын кээргенгиг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-дыр деп күзеи хайыгып келген. Күзелээи дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оозу амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашинаэин совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннаиы кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Бир-ле катап ол мал эмнелеии, зоотехниктер-биле кадыг сарлык молдургалары төчүл, оларны автомашинавынга зуурегеш, чаңгыс кодургеа балып ажылдап турган. Ол малты каларап кижи тывылбаган бригадиро Иван Иргит кан улаа чугаалап, мунчулуп турганын В. Чоргаар кан улаа дыиаан. Шынап-ла, бригадиро бир-ле кижиге таварышкаш, мал каларын көр деп эрежипчаннып келгенин дыиаан. Бирде-бирде бригадирич көөрге, харын кээргенгиг-даа. Ол үеде аныяк чолаачыга малчыннаар-дыр деп күзеи хайыгып келген. Күзелээи дугайын сарлык бригадазының удуртукчузунга чугаалаарга, оозу амырай-ла берген. 1985 чылдың апрельде Владимир Чоргаар автомашинаэин совхозунга нодаарлап киргеи. Малчыннаиы кежүүрүп, түзүг материалдары, мал ээмээ ажыглап, кадыг ажылды кылбалы дээр. Машина-трактарынга камныг, планныг ажалгаларын доктаамал ажыл-түүсеиер болгаш Владимир Чоргаар директордан профкомдан кан улаа шаиналып, мактадып келген.

Амгы үеде оон коданында 304 сарлык бар, төрүүрү 104. Олардан 49-у төрээн, бызаалары бүрүи. 1990 чылда 100 сарлыкка онаштыр 85 бызаны алыр сорулгалыг.

Владимир Иргитович сарлыын хойгулаштыр туда калаарар. Бо хүииерде Телик-Оюк деп черде чазаанда малын төрүдүп турар. Оът-сигеии немереиг чазаг сарлыкка таарыжыр, ыжык, чылыг-даа. Аныяк кижиниң кызымаан, төлептиин көргеш, чаңгыс чер-чурттуглары оиу район Советиниң улус депутадынга сонгаан.

Успун-Доржу ИРГИТ.
Мөңгүн-Тайга район.

ХООЧУН КОКТУГ

Башкы—буянныг сес. Ол әртем-билигиин, амыдырал-чуртталганың делгем оруунче чүс-чүс кижилерни аъткарар. Ыядыг башкыларның бирээзи Донгак Чанзанович Дыртых. Ол Барыын-Хемчик районнуң школаларынга башкылап чорааш, әрткен чылын 60 харлааш, буянныг дыштанылга—пенсияже үнген.

Башкылал ажылының чыгыштыг үелеринде ол шүлүк сага бижип чорааш. Оон шүлүктериниң чыында ному 1986 чылда «Чүрээм ыры» деп атбиле чырыкче үнген. Күш-ажылдың хоочуну Донгак Дыртых шүлүк бижиирин уламчылавышаан. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры хоочун башкы Сарыглар Саятыевна Тамдын-оол дугайында «Хемчик кызы» деп шүлүглелге үндезилээш, ийнги шүлүктер номун үндүрериге белеткеп турар. Хоочун башкының ийи шүлүүн номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Саарылган бүрү, менче тоглава даан,
Чанган куштар ыры мени уяратпа.
Чалыы шаамның оруктарын бодаар-дыр мен,
Чартым болган эжимни-даа сактыр-дыр мен.
Арага дээш мени кончуур кижи-ле хей,
Аныямда дөскел чогум чектеп ор мен.
Орай күзүн, акшый берген назынымда
Оны хейде эргий бодаан херээм чүү боор!
Чазын куштар чайтылады ырлажып кээр.
Чараш ногаан хевин черим кеттиниптер.
Чалыы назын катап эргип келир эвес.
Частырыгны ам кээп эдер шаам бар бе?
Амыдырал узун оруун тайзы баскаш,
Аныяктар аллаг кыла бербезин дээш.
Аас-кежиин аяк долдур четтирзин дээн
Ада кижи чагыы болзун, хүлээп көргер.

ЭРГИП КЕЛИР

Иштинге-даа, даштынга-даа,
Ие бистиң ажаал чораан,
Чажымайлап өстүргенин
Чандырар дээш чурттаар-дыр бис.
Човаар-шылаар сеткилиң чок
Чонның алын бакка борап,
Кижи мөзүн оскунупхаш,
Хинчек көөрү амыр деппе!
Хайыралыг назынында
Кара-бажың дүвү дырбаар,
Хилинчектиг чурттаганы
Кижи канчап күзээр чүвел?
Кара баштыг эжиндиве
Канчап бижек анныр чүвел?
Кара баарлыг, көөргел билбес
Кандыг маңгыс ындыг чүвел?
Чаным-аажың чазалып ап,
Чаартынып чурттазыңза,
Амыраан кыс чаннап келир,
Аас-кежиин эргип келир.

Донгак ДЫРТЫК.

ОРАЙ МИННИИШКИН

• Чечен чугаа •

Узун, кылчыгыр мага-боттуг, чугажак ак аринныг, чүгүртүлеңээш кара характерлыг, хыралгылай берген койгун кежи бөргүүн адазындан бажыңын өлө дүктеп үлүүрүп үштүнгүлай бергенден ындыг кончуг кыргаан бол. амыдыралтың бөгөгешилеп хаяа сыгыглар кадыр таваанда немежип келген. шиштегер хайлыг ашак кижи хензиг каванак бажың иштинде, кырында самдар кидис чадып каан, кылагар баштыг эргелеминг-оруун кырында шала ойталап чыдып алган, бурулаадыр тазкыллап чыткан. Хоорайда бир албан черинии таныдылдар бажыны ол.

Ноябрь, орай күс, улуг соок чок. Хүндүс хүн караанын чылы дегет. Кежээликтей шыырыыктыр сырыннай каап, оон чоорту чылып, дүне мунгаштадыр бүргеп-бүргеп, дач бажында харын үруп келген. Хүнзедир аязыр шинчи чок. Хар кезек-кезек чагбышаан. Дашкаар соңгадан көөрге, тудуш мунгаш ак чүве, кудай кандыг-бир хуулгаазын, хензиг, ак чечектер саарып турганзыг. Эзер-оолдуң хары ам бежен сес. Мынча назы иштинде амыдыралдың кандыгзын көрбээн амытан дээр...

Ынчаарда ол колхоз төвү бир көдээ суурнуң чели чыл школазынга өөренип турганы ол. Ол үеде амгы ышкаш сайзырангай чүве турбаан. Өөредилге херекселдери — ном, кыдыраш, карандаш чедиппес. Сайгылгаан бөзия чок. Оңаалгамы, бот-кичээлдя кежээ дең чыруынга кылып турган. Ол хиреде өөреникчилерниң сагылга-чурумнуу, өөредилгеже чүткүлдүү кайгамчык. Чайгы дыштанылгаларында Эзер-оол колхозтуң ногаа бригадазынга ажылдап чайлаар турган. Ол школада үстүкү класстың уругларыг коллуу-ла төрээн колхозунуң ногаа бригадазынга ажылдаар. Оларның аразында Чудурмаа Эзер-оолга эң-не эргим болган чоок кижи кылдыр көзүлген. Эзер-оол ынчан Чудурмааның чанынга бо-ла кээр, оон чугаа эрээр, чамдыкта ажылдап кады-даа келгилээр. Күс соокшулаан, олар ортумак школаже улаштыр өөренмейн баргаанар. Эзер-оол Туранда тудуг мастерлериниң бир чыл хуусаалыг школазынче, Чудурмаа Кызылдың эмчи училишезинче кирип алган. Чудурмаа ортумак, хөңү сынныг, оожум, угаанныг, тара характарлыг, шеверген думчуктуг, хүрен шыраалыг — ыяшыг чараш кыс база хоорал турган боор. Оон-биле кады чоочурга эки-ле... Эзер-оол өөредилгезин дооскаш, Чадаана хоорайның бир будуруулге черинге чазаныкчылап ажылдай берген. Чаңчыкпаан кижиге баштайгы хүннерде янзы-бүрү эт-сеңги, стол, сандайларны чазап кылыры ындыг-ла амыр эвес болган. Ыядыг-даа болза, ында үр ажылдаан шевер кижилерниң сүмези-биле, оларның ачызында ажылы шоңу хөнүп, ёзулуг ажылчын болуп бар чорааш.

Чудурмаа Кызылдың эмчи училишезин дооскаш, төрээн суурунга эмнелгеге ажылдай берген. Ынчан аңаа ынакшылдың эң-не кидни чечектелиишкинниг үези турган. Аймыңдан өөредилгеге, ажыл-ишке чүрекпир, дөстүнмес, кежээ Чудурмаа удаваанда ажылынга ижигип, ында хөй чылларда ажылдап келген дружулгалыг кижилерден үлегер ап, оларның чугаа-домаан кичээнгейлиг дыннап, эки ажылдап турган. Чамдык уруглар ышкаш Чудурмаада сыйбынсилеп чаң чок. Бичизинденне төлептиг, кижизиг кижи чорааш. «Эки аътка ээ хөй, эки кижээ эш хөй» деп тыва улустуң үлегер чугаазында хаңы утка сиңиикке. Чудурмааның эш-өөрү база арбын-на турган. Ону дээштин чеже оолдарның чалыы чүрээ саргываан дээр. Оларның чамдыктары аныяк кыска өг-бүле туларын ажыл-биле сүмелеп-даа келгилээр. Ол оларны улуг-ла хөрекке албайн турган. Эзер-оол шөлээзинде өскен-төрээн суурунга чанып келген.

Суурнуң эмнелге бажыңының бир соңгазын ажыткаш, ыыраа-сөөк кирбезин дээш шаараш чуга көжеге-биле луй тыртып каан. Өрээл иштиңң арыг, серинн-даа хөлчок. Эжикти ажыдарга, ак көжеге ишкээр-дашкаар хөлбенейнип турган. Чудурмаа чаа эккелген бичин шилдерге эмнерин хааржактарлан үштүп, пөсбиле чүлгүй түткүлаш, аайлай салгылаан. Кыдыында кудумчу-биле кижилер ында-мынаар эртил-ле турган. Ол кудумчуже бирле көре каапларга, таныры мышкаш кижи эртил бар чораан. Чудурмаа танып чадап турда ол кижи ажыттала берген. Оон кудумчуже көчү келеш көрүп турарга, ол «кижи» элээн болганда 'кудумчуку өрү дедир чоктап олурган. Аныяк эмчи ам-на Эзер-оолду танып каан.

Чудурмаанын чанынга Эзер-оол кылаштап келген. Ийи-үш чыл эрткенде чугаалажыр чүве тывылбаан-даа ышкаш, Эзер-оолдуң эпчоксунуп бижиргеп, чугаа эгелеп чадап турарын Чудурмаа эскерип каапш, оон кажан келгенин айтырган. Оон ийи кижинин аразында чугаа чоорту эгелээн... Ол кежээ олар дыка орайга дээр кылашташкан, суларгай ак таллар үнгүлээн, теректерлиг чайгы алаакты хараача дег төгерик айның чырыы тода чырыдып турган. Төрээн черинің тааланчыг чайны кежээзинде ийи аныяк кижиниң бот-бодунга янакшылы, одагга кургаг талды ováaлаш одап үндүрүпкеин-биле дөмей, чалыы чүректерге янакшылдың чалбыраажы өөскүп үнген. Эзер-оол Чудурмаага аксы-сөзүн берип, кажан кезээде аңаа шынчы болуруи азаан. Удаваанда ада-иелери ургларын өглеп каапнар.

Ажы-төлдүг, азыраан малдыг, эштиг-өөрлүг, аас-кежиктиг чурттаарын ада-ие, дөргүл-төрелдер йөрээп турган болбайн аан. Оларның ол күзеллери, йөрээлдери Эзер-оолдуң күлааның дашты-биле салгын ышкаш сыгайнын эрте берген. Чыл-даа четпейн чыда, Эзер-оолдуң чес-холазы көстүп эгелээн. Ажыл шагы төне бээрге, чанарынче далашпас, огулуг кылып турар ажыл-хожулу-даа чок, аңаа-ла кылаштажып чоруур эштерлиг апарган. Моон уламыдан чоорту ажылга тура чокталып, ажыл шагында безин чиде бээр. Өг-бүле ажылын чүгле херээжен кижиниң херээ дээр сагыштыг. Бажың ажылы чүгле чангыс Чудурмаага чүдүрүлген. Оозу үргүлчү өг-бүлеин арыгсилиг тудуп, аъш-чемни белеткеп каар. Хостуг эриин чоорту аксы чыттыг кээп турар болу берген. Чаа-ла чурттала тудуп эгелээн чалыы апаргылаан.

Эзер-оол сонгаже көрүп алган боданып, таакпылап олурбушаан. Оон сагыжынга аныяк чылдары, Чудурмаа-биле кудазын канчаар эттиптип турганы, оон чатык-чаагай овур-черии, таалаачыг хоюг үнү, күжезит ажыы чачы кирген. Ол шаанда ажыг-сутга ынакшып будалбаан болза, чуртталгазы база аас-кежиктиг-ле болур шйнаан. Ол чүнүн-даа дугайын бодаайн чораан. Арны-бажы хапыгыр, каактары хыза берген, таныштарының, төрелдериниң бажыңнарынга элеңейнип чедип келгеш, берген аъш-чемни чип алгаш, ол аңаа үлүп чыдып алыр. Оон амыдыралы ындыг чораан.

Ашак хып дээн чалыы үезинде алыс барып мынлыг часкаанзыргай чурттаганы көре бээр мен деп кайын бодаан боор. Куруг, хоозун, сарыыл чок чуттаан чораан чылларынга Эзер-оол дыка хомудан чоочур. Чаяаттынган борбак бажыңын чазып чорааны ол-дур ийин. Харназы дөгүн, чылдар эрткен түдүм ол аныяк шаая сактып, каңгыг-бир хат-салгын дег, кыйбын-сыйбын чораанынга хомудап, оон ажыын ажып, чамдыкта кымга-даа чүве чугаалаваас, бүргүн дээр ышкаш апаргылаар. Чалыы эр чоорту шаанда та чеже кыстың бажың төөредип, оларның аныяк арыг сеткил-чүрээн оорлаваан дээр...

Дүүш сөөлүнде чаггаң хаяың судалы чиңгелеп, талыгырда ойбаннар аттуг күскү хүннүң караа амыраан чүве дег, бакылап келгилээн. Эзер-оол ам-даа часкаан хевээр. Ол хенекте шайын ээлп, аяжка куткаш, шөлүредп аартагылаан, чылгып кээп, бөргүн үштүп, өле бажының дүүгүн аттаар сүйбагылаан.

Эх, хамык үжүр арагала эвес. Арагала бүрүү чүү боор. Садыгларга долдуп келгендаа хаяң тургай-ла. Хоптак ыт безин оңу кудуп бээрге, ижер эвес. Боттуң багы-дыр, боттуң аяң. Борбак баштың. Эзер-оол бүгү-ле чүвенин эки-багын ылгап көрүп, кандыг-бир өске делегейлеп келген-даа чүве дег, кырын келгеш, ам чаа мынпп, боданып чоруурү бо: ол дээрге орай мининишкин-дир.

Моңгуш БУГАЖЫК.

ӨЗҮҢҮРАКТАРГА ӨӨҢҮРАКТАРГА

ААРЫГ КИЖИГЕ ДУЗАЛААР

Япон «Дайкита» компаниин эртемденнери аарыг кижи ажаар электроннуг роботту кылып каан. Аар аарыг улустуң доктаамал ажаарынга робот кончуг таарымчалыг. Электроннуг ажаакчы 500 хире сөстү билир, янзы-бүрү командаларны кылып турар: шайны, эмни ап бээр, аарыг кижиниң эде чыттырар, чундурар. Ол чаа үүлдүң өртээ — 32 муң доллар.

ЗООПАРКТА ЧАО-ЧАЙ

Гонконг хоорайның зоопарыгынга барганнар кончуг улуг крокодилди бо-ла көөрү. Оон ады — Чао-Чай. Очулдуларга «Гигант» дээр. Оон узуну — алды метр. Крокодил амдыызында 25 харлыг. Ол ам-даа өзер.

АВАЗЫ БИЛЕ ОГЛУ

Канада чурттуг 47 харлыг Дональд Старкел база оон оглу Дан аңаа эвес аян-чорук кылганнар. Виниппегтен канөө деп хемеге чоруткаш, хемнер таварты АКШ-ты бир кылганнар. Эң-не терең суглуг Амазонка хемге аян-чорук үш ай үргүлчээн. Аваашкар оруккa балык тудуп чип, черлик чимистер, тус чер чурттугларның аъш-чемин четтирип чорааннар.

РЕНТГЕННИ СОЛУУР

«Рентген чуруктарын» солуптар, хереллеңнишкин кылдырбас приборну Сан-Франциско да тургускан. Кижиниң шинчил көөр дээн черин сугглуг бассейнче киирiптер. Бассейнниң бир талазындан үнүг чалгыларны эрттирип киирiптер, а оон өске талазында лазерлиг херел үнүг чырык хереллерниие шилчиткеш, телемониторга эккээр. Телеэкранга кижиниң шинчидип турар черинин бүгү чуруу тола үнүп келир. Чүгле сөөктер эвес, харын чымчак тканьнар, хан дамырлары, шыңгаңнар, суставтар шупту тода көстүп турар.

ЭЪЛИН ШОКАРЛААНЫ ДЭЭШ СУДТААР

Данияның хоойлузун ёзугаар эъдинде татуировка кылдырганнарны кем-херек үүлгеликчилеря деп санап турар. Чоокта чаа Копенгагеиге болган суд шупту 25 кижиниң ангы-аңгы хуусаага шиитккен. Шиитккелди кым-даа солувас.

ЭШТИП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

Токио хоорайның мурнуубарыын талазында отельдиң чурттакчылары бо-ла узун эълчегде чыскаалын тураплар. Отельдиң эзэи Хайдеки Юкай арыг алдындан кылган, денизин 312 фунт ваннаны саткаш, ында тургускан. Шак ол алдын ваннага беш минутада-ла эжингени дээш 19 долларны кижи санындан ап турар.

КОСМОНАВТ КАШ АКША АП ТУРАРЫЛ?

деп айтырыгны. «Шынным» номчукчулары доктаамал сонуургап турар. Ынчангаш анаа харыыны моон алаанда бердивис.

ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызынга кандидат айда 200—250 рубльди ажылдап ап турар. Шенекчи-космонавтының дипломуун алган соонда, (азы үш чыл эрткенде) 300 рубльди алыр. Космосче ужуткан соонда, даалганы күүсеткен шынарының айы-биле ССРЭ-ниң 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү класстың ужудукчу-космонавтызы деп аттарны тыпсыр. Ынчан оон шалыны 350 рубль база 1-ги класс дээш 20, 2-гизи дээш 15, үшкүзү дээш 10 хуу немээр. Шеригниң ужудукчу космонавтызы база ол хире шалыныг болгаш шериг эргези дээш немелдеги алыр. Ниитизи-биле 550 рубльден ковудевес. Чижек-биле алыгга, ам ужудуп чоруп турар космонавт А. Баландин Черге ап турган шалыны — 300 рубльди айда алыр. Черге болгаш космоска турганыында ылгал чок.

Ындыг-даа болза, командировка дээш хонукта 4 рубльди Москвадан үнгеш, Байконурга четкеш, космосче ужудуп үнгүжеге база черге катап чедип келгеш, Москвага келгижеге чедир улаштыр төлээр.

Космонавт ужудуушкунну доосказш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниден шаннал кылдыр чаңгыс удаа 2 муңдан 15 муң чедир рубльди ап болур. Чижээлээрге, Ю. Гагарин, А. Леонов болгаш оон-даа өскелер тус-тузунда 15-15 муң рубль шаннадларны чаңгыс удаа алганнар. А. Г. Стрекалов болгаш В. Титов олар авария болганының ужурундан 2-2 муң рубльди тус-тузунда шаннал кылдыр алган.

Ам 67 кижи ССРЭ-нид ужудукчу-космонавтызы болуп турар.

«Аргументы и факты» сеткүүлден.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Этези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

Феодализмниң дазылын тура тыртып октаар дээш демиселди күштелдирер сорулга-биле шаажылал органнарының аппараттарын чаартып тургускан болгаш оларның ажылдакчыларының хүрээлениниг илдең сайгарылганы кылгап. Чүрт Камгалалының шериг чевүлелиидеп 1936 чылдың октябрьда шериг эргелеиин болгаш ИХЯ-ны тургускан. Фрунзе аттыг шериг академиязының доозукчузу Шома оон-биле холбаштыр күрүне прокурору, а чүрттүк камгалал чевүлелиниң начальниги турган Сенгинжик — прокуратураның секретары, Бичe-оол — комиссар, Фрунзе аттыг шериг академиязының доозукчузу Лакпа — улусчу армияның командири, Полат — иштики херектер сайыды, а Намчак — иштики херектер сайыдының оралакчызы болгаш политиктиг чажыт киидистиң начальнигга болган.

НКВД-ниң ышкаш, барыкла ындыг стоуктураны болгаш хүлээлгелерин ТАР-ның ИХЯ-зы хүлээп алган. Ол бүгү Новосибирскиге болгаш Москвага белеткел өөредилгени эрткен ажылдакчыларның болгаш НКВД-ден келген чевүлекчилериң дем каттыштырган күженишкиннериниң ачызында болдунган. МАР-ның болгаш ТАР-ның мал, чер ажыл-агыйының сайыттары барык хары угда боттарының республикаларының иштики херектер сайыттары болуп, боттарының ведомстволарын партия болгаш чазактың контролюндан үштүп эгелээн факт таварылга эвес. Оларның ажыл-чорудулгазында ылгал кандыг турганыл дээрге, Чойбалсан кандыг-даа чөпшээрел чокка МАРН ТК-ның Чингине секретары Лувханшаравты болгаш президент Догсомну тудуп хоруглаанны, а Полат болза, салым-чолу баш бурунгаар щипгирлеттинген кижилерге хамаарыштыр чөпшээрелдерни ёзу барымдаалап ап турганы-дыр.

«Улустарның баштынчызының болгаш адазының» айтышкынарынга чигези биле дүүштүр, НКВД-ниң хөделиишкиннериниң үлегерин ёзугаар Полат бодунуң ажылын тургузуп эгелээн болгаш ТАРН-ның чамдык ажылдакчыларының контрреволюстуг хөделиишкиннериниң дугайында материалды КИПКЭ-ниң архивтеринден коптарып келген, ук материалды Оюн Карсыганың медээзин ёзугаар 1931 чылда тургускан, ынчалзажок оны Оюн Сенгинжик сайгарбаан турган.

1958-1959 чылларда Саяның херээн хынап турда, Полат чүрмит-дажыыларның херээнин тыптып тургустунуп келгенин • Карсыганың өөрүүбиле холбаштыра берген. Бодунуң ажыл-чорудулгазының эрткен оруун будулдурбушаан, ол 1989 чылда ук херектиң дугайын база бир янзы кылдыр чугаалап эгелээн. ССРЭ-нин Иштики херектериниң улус комиссарының оралакчызы Фриновский 1938 чылда бодунуң кабинединге мензе «ТАР-да контрреволюстуг организациянның баштынчылары болдуур» дээш, ында чоруткаш, Намчакка дааскан. Намчактың кылган ажылының түнелиинде элээн хай кижилерниң херээ көдүрүлген.

1937 чылдың март 11-де Намчактың киирип келгенин, Полат бадылаанын докталл ёзугаар «Хомудаанныр херээ» дел аттыг 13 кижиниң херээн оттургап. К. Эренчин, О. Тевер-оол, О. Артаа, О. Танзын, О. Чик-Сүрүн, О. Саарбай, О. Маңыр-оол, О. Чүичүк-оол, О. Танчай, О. Тастай-оол, Сани, О. Шавы, Намзырай оларның херээн оттурган. Бо херекке хамаарышкан кижилеринің саны 77, 165 дээш 1938 чылдың март 22-ге чедир 412 чедир көвүдей берген. Херектиң бир чамдыызын өске ат-биле тургускан.

Күрүненің иштики политиктиг эргелелиниң архив материалдарын өөренип көргенинин соонда ол кижилерни тудуп хоругдап, истелгезин кылып эгелээн. Эң баштай О. Тевер-оол биле К. Эренчинни тудуп хоругдаан. Полаттың 1933 чылдың майдан эгелеп демдеглеп эгелээни феодалдарын болгаш ламаларның контрреволюстуг организациязы деп херек оон эгелээш-ле хөрлээлеп эгелээн. Ол херек келзинде барып чүрмит-дажыыларын болгаш таңчайжыларның херээ деп херекче шилчип кире берген.

ТАР-ның ынчангы амыдыралы иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазына магалыг-ла эптиг байдалды тургузуп берип турган: феодал ангының артыышкыны болгаш эрткен үениң чыдып калган чүүлдери-биле демисел, «ческе» идеялар болгаш хөделиишкиннер-биле демисел, бодунуң эрге-дужаалын кара туразында ажыглаар, оор-самчыгдал кылыр, арагалаар болгаш самыын-салар чорук кылыр чүүлдер-биле демисел ол органнарның хостуг хөделиринге таарымчалыг байдалды берип турган. Ындыг болзажок, ук органнар оларга кирген кандыг-даа керекти баш удур кылып алган схемазынга таарыштырып, кижилерге удур хоп-меге фактыларны тургузуп турган, оларны кедизинде барып «японнуң контрреволюстуг шпион организациязының» баштынчылары деп буруудадып эккээр турган.

Хүрээ ламаларының политиктиг эргелерин эмин эрттир кызар чорукту 1934 чылдан эгелеп бичии кошкадып эгелээн соонда бүгү кожуунларга хүрээлер база катап ажыттынып, ламалар судурларын ноомчуп, кижилерин эмнеп эгелээн.

Ниитизи-биле чугаалаарга, чурттуң амыдыралын демократтыдып эгелээнин чоп ортузунга янзы-бүрү чугааларны болдуруп эгелээн. Чижээ, Хендергей чурттуг Санчат: «Бистин чазадавыс ам чүнү кылыр аайын тыппастай берген. Боттарының частырыгларын чоп хаяа ынаар-мынаар эртил-ле турган. Ол кудумчуже бирле көре каапларга, таныры мышкаш кижи эртил бар чораан. Чудурмаа танып чадап турда ол кижи ажыттала берген. Оон кудумчуже көчү келеш көрүп турарга, ол «кижи» элээн болганда 'кудумчуку өрү дедир чоктап олурган. Аныяк эмчи ам-на Эзер-оолду танып каан.

Чудурмаанын чанынга Эзер-оол кылаштап келген. Ийи-үш чыл эрткенде чугаалажыр чүве тывылбаан-даа ышкаш, Эзер-оолдуң эпчоксунуп бижиргеп, чугаа эгелеп чадап турарын Чудурмаа эскерип каапш, оон кажан келгенин айтырган. Оон ийи кижинин аразында чугаа чоорту эгелээн... Ол кежээ олар дыка орайга дээр кылашташкан, суларгай ак таллар үнгүлээн, теректерлиг чайгы алаакты хараача дег төгерик айның чырыы тода чырыдып турган. Төрээн черинің тааланчыг чайны кежээзинде ийи аныяк кижиниң бот-бодунга янакшылы, одагга кургаг талды ováaлаш одап үндүрүпкеин-биле дөмей, чалыы чүректерге янакшылдың чалбыраажы өөскүп үнген. Эзер-оол Чудурмаага аксы-сөзүн берип, кажан кезээде аңаа шынчы болуруи азаан. Удаваанда ада-иелери ургларын өглеп каапнар.

Ажы-төлдүг, азыраан малдыг, эштиг-өөрлүг, аас-кежиктиг чурттаарын ада-ие, дөргүл-төрелдер йөрээп турган болбайн аан. Оларның ол күзеллери, йөрээлдери Эзер-оолдуң күлааның дашты-биле салгын ышкаш сыгайнын эрте берген. Чыл-даа четпейн чыда, Эзер-оолдуң чес-холазы көстүп эгелээн. Ажыл шагы төне бээрге, чанарынче далашпас, огулуг кылып турар ажыл-хожулу-даа чок, аңаа-ла кылаштажып чоруур эштерлиг апарган. Моон уламыдан чоорту ажылга тура чокталып, ажыл шагында безин чиде бээр. Өг-бүле ажылын чүгле херээжен кижиниң херээ дээр сагыштыг. Бажың ажылы чүгле чангыс Чудурмаага чүдүрүлген. Оозу үргүлчү өг-бүлеин арыгсилиг тудуп, аъш-чемни белеткеп каар. Хостуг эриин чоорту аксы чыттыг кээп турар болу берген. Чаа-ла чурттала тудуп эгелээн чалыы апаргылаан.

Эзер-оол сонгаже көрүп алган боданып, таакпылап олурбушаан. Оон сагыжынга аныяк чылдары, Чудурмаа-биле кудазын канчаар эттиптип турганы, оон чатык-чаагай овур-черии, таалаачыг хоюг үнү, күжезит ажыы чачы кирген. Ол шаанда ажыг-сутга ынакшып будалбаан болза, чуртталгазы база аас-кежиктиг-ле болур шйнаан. Ол чүнүн-даа дугайын бодаайн чораан. Арны-бажы хапыгыр, каактары хыза берген, таныштарының, төрелдериниң бажыңнарынга элеңейнип чедип келгеш, берген аъш-чемни чип алгаш, ол аңаа үлүп чыдып алыр. Оон амыдыралы ындыг чораан.

Ашак хып дээн чалыы үезинде алыс барып мынлыг часкаанзыргай чурттаганы көре бээр мен деп кайын бодаан боор. Куруг, хоозун, сарыыл чок чуттаан чораан чылларынга Эзер-оол дыка хомудан чоочур. Чаяаттынган борбак бажыңын чазып чорааны ол-дур ийин. Харназы дөгүн, чылдар эрткен түдүм ол аныяк шаая сактып, каңгыг-бир хат-салгын дег, кыйбын-сыйбын чораанынга хомудап, оон ажыын ажып, чамдыкта кымга-даа чүве чугаалаваас, бүргүн дээр ышкаш апаргылаар. Чалыы эр чоорту шаанда та чеже кыстың бажың төөредип, оларның аныяк арыг сеткил-чүрээн оорлаваан дээр...

Дүүш сөөлүнде чаггаң хаяың судалы чиңгелеп, талыгырда ойбаннар аттуг күскү хүннүң караа амыраан чүве дег, бакылап келгилээн. Эзер-оол ам-даа часкаан хевээр. Ол хенекте шайын ээлп, аяжка куткаш, шөлүредп аартагылаан, чылгып кээп, бөргүн үштүп, өле бажының дүүгүн аттаар сүйбагылаан.

Эх, хамык үжүр арагала эвес. Арагала бүрүү чүү боор. Садыгларга долдуп келгендаа хаяң тургай-ла. Хоптак ыт безин оңу кудуп бээрге, ижер эвес. Боттуң багы-дыр, боттуң аяң. Борбак баштың. Эзер-оол бүгү-ле чүвенин эки-багын ылгап көрүп, кандыг-бир өске делегейлеп келген-даа чүве дег, кырын келгеш, ам чаа мынпп, боданып чоруурү бо: ол дээрге орай мининишкин-дир.

Моңгуш БУГАЖЫК.

ЧУРУКТА: ТАРН-ның IX съезхизинин бөлүк делегаттары. Оларның аразында А. Пальмбах, С. Тока, Сейфуллин, Таханнаков, С. Товаришгай, И. Шагдыржап, С. Чүрмит-Дажы, О. Танчай, Ч. Кижнир-оол, Шагдыр-Сүрүн, Серен, О. Хавакчап, Х. Базыр-Сат, Куулар Сандык.

Чуруктуу Тываның күрүне архивинден хөөлгалап тырттырган.

П. И. Чайковскийниң торуттунгенинден бээр 150 чылынга

УДМУРТ АССР. П. И. Чайковский чаш назыныныи сес чылын Уралда Воткинск дээр бичежек хоорайга чурттап эртирген. Анаа ол 1840 чыдын май 7-де даг округуныи начальниги кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Оон адазы инженер кижи болзажок музыка херекселдерииге багай эвес ойнаар чораан. Авазы Александра Андреевна кончуг эки ырлаар чораан. Ынчангаш оларның оглуныи музыкага сундулуг апарганы таварылга эвес. «Бичии чажымдан эгелеп орус улустуи аас чогаалын, ылаңгыя эргидеги ырларны үргүлүү магадап дыннаар чораан мен. Ол чорук мени музыкага хандыкшыткан, мээн чогаадыкчы ажылымның үндезини болган» деп, ол сөөлүнде бижээн.

Амгы үеде Воткинскиде улуг композиторнуң музейи ажылдап турар.

ЧУРУКТА: П. И. Чайковский чээни-биле.

СЭТА-ның фотозу.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп үүлге хамаарыштыр

Байдал дүвүрээзинниг

«Оорнуң оруун дуглаар» деп рубриканың адаа-биле «Шын» солунга үнүп турар материалдарда бижикчилер Нина Оидар, Тамара Окоиуң оорлар-биле демиселди бүгү-ниитиини, хамааты кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болдурар деп саналдап турарын деткивишаан, бодумнуң санал-оналымны бижикседим.

Бо ажык-чарлыг үеде күш-ажылдың сагылга-чүрүмүн хажыдар, шынчы, күш-ажылчы эвес орулга-биле чурттаарынга туралыг кижилерни сойгалап илередиринге база оларның биле шыңгыы демиселди чоруларынга чоннуң бот-идепкейиниң бедип орарын демдеглеп чорде артык эвес. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чанында күрүнеши, чоннуң мал-маганын оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар комиссиялары тургускулаан. Херек кырында бо комиссиялар «саазын кырында» тургустунгулаан боон турар болгаш дээштиг ажыл чорутпайн келген. Ол комиссияларны коллуунда-ла ажыл-агыйын удуртукчулары удуртуп турар болганда, ажыл-агыйыны мурнунда салдынган планныг онаалдаларыны күүседиринче кол хүүнгейин утландыргаш, оорлар-биле демиселди алачайгарлаашкынның агымынче сула салыпкан болгулаардыр. Мал оорларыңа удур демисел чорударының тускай планнарын ажылдап кылгаш, оон күүседизин чедип алыр талазы-биле доктаамал ажылды чорутпайн турары база бир чыллагаан. Шак ындыг комиссияларның кежигүннериниң составын чаартпайн, оларның санын остүрбейн турар. Тургузуп каан комиссиялар чонбиле сырый харылзаа чок ажылдап турар.

Оорлаар чоруктар-биле демисел чорудар комиссиялар барык пайон бүрүзүнде тургустунган. Ажыл-биле чугаалаарга мал оору-биле демисел чорудар комиссиялар күрүнениң, чоннуң малын хөйү-биле оорлап туруп бергенде, үстүкү чөлдериниң айтышкыны-биле кезек ажылдай каапкаш, оон соксал каары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш оон-моон айтышкын манап, командылап-дужаар чоруктардан уштунгаш, мал оору-биле демиселди бүгү чоннуң, кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болдурары чугула. Оорлар-биле демисел чорударын ажыл-агыйларның ажылчыннарының, малчыннарының, аныяктарның, пенсионерлериниң холунга хүлээдип бээр үези келген деп бодаар мен. Чүге дээрге оорлап-биле демиселди хүн бүрү доктаамал чорудары негеттинип келген.

Мал-маган оорлаар чоруктар кайы-даа районнарда неп-терээн. Ынчангаш оорларга удур демиселге дидим, шынчы, ак сеткилдиг, бижыг түра-соруктуг кижилерни киириштирери чугула. Пенсионерлерни, малчыннарны, чылгычыларны, ажыл-агыйларның специалистерин маңаа чүге киришти-рип болбазыл? Моиу мынчаар кылып ап болур-дур. Күзелдиг кижилериниң дайзызын тургускаш, оларыны-биле баш бурунгаар чугаа кылган соонда хурал эрттирер. Ол хуралга бөлүктү тургускаш, оон даргазын база оралакчызын сонгуп алыр. Советтиң күүсекчи комитеди бөлүктүн кежигүннериниге «Мал оору-биле демисел чорудар бөлүктүн кежигүнү» деп каан шынзылганы тыпсыл бээр.

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта тургустунган шак мындыг бөлүк республикада эң баштай тургустунган бөлүк боон турар. Ол бөлүктү бо чыллың апрель 11-де тургускан. Бо чаа эгелээшкин. Оны райкүүскомнуң иштики херектер киллизиивге дузалаар мал оору-биле демисел чорудар ажылчын отряд деп-даа адап турар. Бай-тайгажыларның бо чаа эгелээшкинин хоойлу-дүрүм органнары бүрүнү-биле деткип турар. Мал оорлары-биле шагдан тура быжыы-биле демнежип келген чер-черде быжыг туруштуг кижилер бо эгелээшкинни база-ла чүүлгүзүнүп деткип турар. Оорлар-биле демисел чорудар ажылчын отрядтың бир кол сорулгазы кежигүн бүрүзүнге тодаргай даалганы берип, чаа арга-дүрзулганы ажыглап тургаш, бот-башкарыңп ажылдаары болур.

«Мурнакчы» совхозтуң директору К. Хертек чаа тургустунган ажылчын отрядка ГАЗ-66 марканың бир автомашиназын быжыглап берген болгаш чүгле мал оору-биле демисел чорудар участок төлээзин совхозтуң экша-хөреңгизиниң күсели-биле тудар деп шиитпир хүлээп алган.

Бай-тайгажыларның үлегерин ёзугаар чер-черге шак мындыг ажылчын отрядтарны тургускаш, бир деминг, быжыг харылзаалыг ажылдаар болза, оорларның оруу мунгашталыр ийих.

Сөөлгү үеде мал оорлаарыбиле чергелештир, мотоцикл оорлап мунар чорук дажок нептереңгей боон бар чыдар. Шак мындыг үүлгедиглерни колдуунда-ла аныяктар үүлгедип турар. База-ла Бай-Тайганың Бай-Тал суурунуң белүк аныяктары мотоцикл оорлап мунар чоруккa удур райкүүскомнуң иштики херектер киллизиивге дузалаар ажылчын отряд тургузуп алган. Бо база-ла суурнуң аныяктарының чаа эгелээшкини. Моон алгаш көөрге, оорлаар чорук-биле демисел чорудар отрядтарыны чурттакчылыг суур бүрүзүнге тургузуп болурунуң бүгү арганы бар шыкажыл. Мындыг эки эгелээшкиннерни чон бир деминг деткип, оорланыр чорук-биле демиселче шупту көдүрүлүп үнер болза, оорларның коргу үстүп болуур дээрзиниг идеген болур.

Республиканың агроүлетпүр эвилели районнар айыбиле чылгы малга базар ылгавыр демдектерни чогаадып кылза дээн күш-ажылдың хоочуну Нима Оидарның бо чылдың апрель 11-де «Шын» солунга бижээн чүүлүн бүрүнүбиле деткип турар мен. Чылгы малды демдектээр ажылды республика девискээрииге дүрбү кылбас болза, кайы районнуң малы деп чүвени ылгаары бергедей бээр деп барган. Байдал шак мындыг дуурениниг. Чылгы малды шупту-зуун демдектээн соонда кайы-бир ажыл-агыйга, азы хамаатыларга биледиимес маллар тыдып кээр болза, оон кайыын, чүден келгенин тывавда-даа чиик болур. Ужуру биледиимес шак ындыг маллардың бир черге белүп хавырган, кымның малы дээрзин солуп, сеткүүл, радио болгаш телевидение-даа дамчыштыр тодаратказ, эдериниге-даа эгидерде эки болгу дег. Эдээн тывылбайн барган таварылгага күүдүне хөреңгизин кылдыр дужаап-даа болгай-ла.

Хуузунда ынек, аът, сарлык, хой, өшкүлүг хамаатыларның мал-маганының санын, назы харын, ээ, кызын барымдаалап тодарадып алыры чүгүлээ боон турар. Чылгы малдың ынчүзүнүн база тодарадып алыры чүгүлээ. Хамаатыларның хуузунда мал-маганың үндезиниг малдарын таныл ап болур арга база тургустувүп келир. Ынчангаш «Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп чүүлүг деткил, бо чүүлдү бижидим.

Шой ШОЙЖУН.
Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ

Понедельник

МАЙ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 Концерт. 9.25 Бут бөмбүүкүн допчулалы. 9.55 Уруглара фильм. «Чангыс үш демдек дээш». 11.00 «Сактып чоруур кижилер дугайында». 11.30 «Дириг амытаннар оранында» 12.30 — 13.00 «Ye» 15.45 ГДР телевиденнезиниң программазы. 16.30 Удусну аялгалар. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бөмбүрзектиң судалы—90». «Бис болгаш экономика» 18.30 «Ye». 19.00 Концерт. 19.25 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 19.55 И. Друцэ — «Ыдыктыгларның ыдыктыы». Фильм-шиң. 21.00 «Ye» 21.30 Коллаж. 21.35 «Ыдыктыгларниң ыдыктыы» шилм-шининиң уланчызы. 22.50 «Офицержи романс». Хроника-барымдаадыг публицистиг фильм. 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сеткил-сагыш арыг артсын...» 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. Россияда эң баштайгы («Күш-ажылды хостаары» болуу»). 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкеи. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 8 класс. С. С. Прокофьев. «Ромео биле Джульета». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Сеня тудуп алыр кылдыр, дезивит». Уран-чечен фильм. 13.25 Спортчу. гимнастика. Европа чемпионады. Хереэжеинер. 14.10 — 14.55 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей дугазы. Эр кижилер. Голландия биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. 17.00 Хөгжүм телеабонементизии. «Импровизация оранында». 18.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Хулумзуруг». Уругларга дамчыдылга. 19.15. Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Программада: «Май 7 — Харылзаа ажылдакчыларының хүнү». «Суд хрониказы». «Часкы хүн чилзы чемгерер». 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Партияның хоорай организациязыидан СЭКП-ниң XXVIII съездизиигге делегаттарга кандидаттар-биле ужуражышкыл.

МОСКВАДАН

20.55 «Микрофонда Юрий Левитан». 21.30 — 22.50 «Порт». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Башкирия Экологтуг тамының кыдымда». 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Уран гимнастика. «Советская женщина» журналдың шанналы дээш делегей маргылдаалары.

Вторник

МАЙ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Фронтучу эжишкилер». Концерт. 8.55 «Чөөн фронт». 9.20 Мультфильм. 9.30 Аян-чоруккулар клуву. 10.30 «Ол болган... болган...» 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Азтчыгашче кым ээ көрүнгүл». 12.25 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 — 13.40 «Сактып ёзулаарының хүлээлгези». Бүгү-эвилелдиң сактып ёзулаарының номунуң дугайында. 15.00 Мультфильм. 15.35 «Өнүктер-эш-өөр дугайында». Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунарының ниити ыры коллективи-биле ужуражышкын. 16.20 «Бистиң салгаашкыныывыс». «Афлинерде Г. Костакинниң авлчулары». 17.00 П. И. Чайковскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга тураскаатказ бүгүлүг кежээ. Чапсарда (18.30) —«Ye». 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Найысыладдын няйысылалче». Телекөвүрүг «ССРЭ-ниң Дээди Соведи — АКШ-тың конгрези». 23.10 Хөгжүмүүг программа. 00.20 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. эр, херээжен база... нарын айтырыглар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Француз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустунуушкун үе-чадазының эртемденнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Шуурган хевертен эгелээр». Уран-чечен фильм. 13.45 — 15.35 Радио хүнүнге тураскаатказ концерт. 17.00 Ыры кижи-биле артыш каар. «Биске чамгыс-ла тиилелге керек». Б. Окуджава. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 «Азия төвү». Программада: Медээ-фильмнер. 12.35 «Өнүктер-эш-өөр дугайында». Киноконцерт. 13.30 Барымдаалыг фильм. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскаатказ чыскаал. 15.00 «Ыыда, бистиң чораан черлеривистер». Фильмшиң. 16.20 «Мээң дайынчы эш-өөрүм». Кино-концерт. 17.20 Мультфильм. 17.40 «Шалыңның дан хаиазында дамдылары». Уран-чечен телефильм. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тыныидан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаашкын. 19.10 «Дайынчы хүнерии сакты-дыр мен...» 19.35 «Тиилелгениң кызыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Ye». 21.30 — 00.05 «Кезээ монгеде — 19». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сеткил-сагыштың. Тиилелгенің ырлары». 9.30 «Улуг удур туржуушкуму». Уран-чечен фильм. 1-ги сериазы. 10.35 Мультфильм. 10.45 «Улуг удур туржуушкуи». 2-ги сериазы. Уран-чечен фильм. 11.50 Мультфильм. 12.05 «Сенң тудуп алыр кылдыр, дезивит». Уран-чечен фильм. 13.25 Спортчу. гимнастика. Европа чемпионады. Хереэжеинер. 14.10 — 14.55 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей дугазы. Эр кижилер. Голландия биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. 17.00 Хөгжүм телеабонементизии. «Импровизация оранында». 18.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Хулумзуруг». Уругларга дамчыдылга. 19.15. Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Программада: «Май 7 — Харылзаа ажылдакчыларының хүнү». «Суд хрониказы». «Часкы хүн чилзы чемгерер». 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кедээ амыдырал». «Хамаатыларның хүүда болгаш дузалал ажыл-агыйы». «Малчыннарның амыдыралганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулал. 19.10 «Чүрек сактып чугаалап тур». Киноконцерт. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Европа чемпионады. Польшадан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.50 Фронтуга концерт. «Дайынчы кино чыынды ларының» тургустугиган. 22.50 «Таныбазы ыыы». «Уран-чечен телефильм. 23.20 — 00.20 «Вальс». Уран-чечен телефильм.

Среда

МАЙ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мультфильм. 8.50 Барымдаалыг фильм. 9.20 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскаатказ байырлыг хурал болгаш концерт. 12.20 Барымдаалыг фильм. 13.05 Амгы болгаш шаандакы ыры. 13.50 «Ye». 15.45 Эртем медээчизи. 16.30 Чехословакия: таныыры база таныбазы. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Ye». 21.30 «Дипломатчы эвес беседалар». 21.50 Эфирде хөгжүм. 23.50 «Килдер». В. Набоковтуң феномени. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен» Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва —орус күрүнениң найысылады. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажылдышкыларның төөгүзүнден. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 —13.55 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ужураажышкын» (2 сериалыг) 10.00, 13.00 16.00, 18.50. видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.30, 12.00, **«Өдүм чок Кащей»** 10.50, 13.20, **«Ужуралдар делегейинде», «Үредээшкин» деп** киноклуб 15.00, **«Тараэш төлү»** (2 сериалыг) 17.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Шыдажылганың хемчээли» 17.30, 19.20 шактарда.

Четверг

МАЙ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 Концерт 10.00 «Тиилелгенің кызыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино допчулалы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.15 «Ye». 15.45 Эртем медээчизи. 16.30 Чехословакия: таныыры база таныбазы. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Ye». 21.30 «Дипломатчы эвес беседалар». 21.50 Эфирде хөгжүм. 23.50 «Килдер». В. Набоковтуң феномени. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен» Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва —орус күрүнениң найысылады. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажылдышкыларның төөгүзүнден. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 —13.55 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ужураажышкын» (2 сериалыг) 10.00, 13.00 16.00, 18.50. видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.30, 12.00, **«Өдүм чок Кащей»** 10.50, 13.20, **«Ужуралдар делегейинде», «Үредээшкин» деп** киноклуб 15.00, **«Тараэш төлү»** (2 сериалыг) 17.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Шыдажылганың хемчээли» 17.30, 19.20 шактарда.

Пятница

МАЙ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Россияның танцы ансамблиниң концерти. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 «Кижи болгаш хоойлу». 11.30 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Ye». 15.45 «Коргушкун, чемелел чокка». Уран-чечен фильм. 17.10 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 17.45 «Реформа» фондузу. ССРЭ-ниң Президент Чевүделиниң кежигүнү, академик С. С. Шатаэиң дамчыдылгага киржир. 18.30 «Ye». 19.00 Уруг кижилерге мультфильмнин баштайгы көргүзүү. «Эрткен херек». 19.10 Хроника-барымдаалыг публицистиг фильмнин баштайгы көргүзүү. «Кембриджниң доозукчузу». 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көргушкун» 23.05 «Ол болган... болган...» 23.30 —23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва —орус күрүнениң найысылады. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажылдышкыларның төөгүзүнден. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 —13.55 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ужураажышкын» (2 сериалыг) 10.00, 13.00 16.00, 18.50. видеозалга: «Ак сөөк» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.30, 12.00, **«Өдүм чок Кащей»** 10.50, 13.20, **«Ужуралдар делегейинде», «Үредээшкин» деп** киноклуб 15.00, **«Тараэш төлү»** (2 сериалыг) 17.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Шыдажылганың хемчээли» 17.30, 19.20 шактарда.

Суббота

МАЙ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 «Чыл үелери». Май. 10.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.00 «Партиер». 11.30 Шүлүк чогаалы. В. Фирсов. 11.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 8 сериалыг уран-чечен телефильм. «Тура халышкын төөгүзүү» 1-2 сериалары. (Чехословакия). 14.10 «Бүзүреичиг-даа болза, эдептиг». 15.10 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Оруккa чораан, хая көрүи». 16.55 «Советтер: эрге-чагыргаиы холга алганы». 17.25 Объектив. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Ю. Саульский композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 В. Славкин — «Аныяк кижиниң улуг үрүүз». Фильмшиң. 23.20 Дизи Гиллеспиниң (АКШ) концерти. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-конценрт. 8.55 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. «Частың байырлалы». 9.15 «Пи» демдек адаа-биле.

КЫЗЫЛДАН

12.30 «Агар санның дугаары 707301». Тываның уруглар фондузунга тураскаатказ албуын чедиргезиниң дамчыдылгазы.

МОСКВАДАН

18.30 «Сатуриче» орук». Уран-чечен фильм. 19.50 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 ССРЭниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.00 «Ye». 21.30 «Катыы бажы катказ эвес». С. Чүлтов чогаалчының бенефизи. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва). 00.50—01.15 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

12.30 Видеоканал «Совет Россия». 15.00—18.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

Воскресенье

МАЙ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чурттуга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Делегейниң дескиндэри». Альманах. 12.30 Тиилелгенин 45 чыл болганынга. «Тура халышкын төөгүзүү». 3-4 сериалары. Уран-чечен фильм. 14.45 «Кадыкшыл». 15.30 ССРЭ — ГФР: кады ажылдажылганың аргалары. 16.30 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 17.30 «Марафон-15». 19.00 Улуг-хүн кинозалы. «Ийи маадыр». Мультфильм. «Чоруу чогунгур». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.30 «Мөңге түүлден дугайында бодаалар». 21.45 «Империя». 6 сериалыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериалары. (Канада). 23.25—00.10 А. Вивальди. «Чыл үелери». Франция телевиденнези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.45 «Якутияның алмастары». Уругларның хореография ансамбли. 9.15 Коллаж. 9.25 «Мастер». Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильм. 10.00 «Бистиң дувуреливис чери». «Агония» барымдаалыг фильм. 10.30 Тиилелгенин 45 чыл болганынга тураскаатказ концерт. 12.30 Барымдаалыг фильм. 12.55 Видеоканал «Совет Россия» 15.25 «Планета». Делегей программазы. 16.25 «Бистиң чурттап турар орааывыс». В. Лисакович режиссёрнуң фильмнери. «Сенсация чок хроника», «Кадар-казыр, мен». 17.05 «Сатуриңуң» төөгүзүү. Уран-чечен фильм. 18.40 «Найыралдың меридианнары». Польша ырының XI Бүгү-эвилел фестивалы. «Лушкиге зона кыының өөрүүчүг минуталары». 17.25 Мультфильм. 17.40 Социалистег ёзу-биле үлээлп. Ригадан дамчыдылга. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Үндүрүгеде: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизиигге СЭКП ТК-ның Платформазының телеиилелдиг чугаалажып тур бис». «Советтер болгаш амыдырал». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлаалдар 19.10 «Алдарга бүргеткен Тиилелге». Дамчыдылга.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Атлетизм. Европа чемпионады. 20.55 «База катап цирк дакгыиазы...» 21.30 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 23.20—23.45 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Мергелер кагарының спорту. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунарының маргылдаазы. Тиилелге хүүнге тураскаатказ. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

УЛУСЧУ ТЕАТРЛАРНЫҢ БАЗА ШИИ КОЛЛЕКТИВТЕРИНИҢ КӨРҮЛДЕ-КОНКУРУЗУ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

МАЙ 12. СУББОТАДА

Республиканың хөгжүм-шиң театрынга эртен 10.00 шахта эгелээр.

10.15 —. 11.30 — Виктор Кек-оол **«Самбажык»** Ак-Довуракты Культура ордузунуң улусчу театрының шизи. Режиссёру — Ранса Монгуш.

13.00—14.00— А. П. Чехов **«Алыг», «Санал»** (тыва дылда). Мөңгүн-Тайганың улусчу театрының шизи. Режиссёру — Ульяна Монгуш.

15.00—16.00— Чылгычы Оидар **«Болдарал».** Бай-Тайга районуң «Аржаан» чечен чогаал-уран чүүл каттыжышкыныың шизи. Режиссёру — Виктор Иргит.

17.00—18.30 — К. Сагды **«Кижиниң шокары иштинде...»** Тожуңуң улусчу театры. Режиссёру — Клара Сагды.

19.00—20.30— Л. Филатов. **«Адыгжы Федот, экер эрес өр дугайында».** М. Бухтуев аттыг Кызылдың № 1 школазы.

МАЙ 13-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ

10.00—11.00—Ч. Оидар **«Болдарал».** Самагалдайның зона көрүлдезиниң шизи. Режиссёру — Николай Дондубай.

12.00 — 13.30 — М. Кожелей. **«Мунгарава, авай».** Өвүрүнүң Сагды школазының коллективи. Режиссёру—Кызыл-оол Сат.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде (ыштаныр хүннерден аңгыда) хүнүң-не садып турар. тел. 2-48-69.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киддастер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34 98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүнчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейи бергила — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүпе комитединиң типографизы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Чагыг № 410.

ТС—00178.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май § вторник № 106 (14306)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кеп.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг киришкеннерге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынында немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыры болза (мөчээн соонда):

Кечил-оол Түлүш Балдановичиге — капитан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың май 5.

• • •

Ол хүн ат салган Чарлык ёзугаар Совет Эвилелиниң Маадыры атты ниитизи-биле 22 кижиге тывыскан. Оларның чүгле чедизи бо хүнге чедир чурттаан. Маадыр ат тывысканнарга хамаарыштыр «Правда» солунда армия генералы, ССРЭ-ниң камгалал министриниң орлуунуң Д. Сухаруковтуң тайылбырыя парлаан. «Төрээн чуртуң дээш амы-тынын чечен Мавлид Висаитов, украин Михаил Паникаха, грузин Форе Мосулишвили, тыва Түлүш Кечил-оол, орустар Сергей Мельников, Лидия Литвяк болгаш өскелер-даа бергеи — деп, ол бижип турар. — Кажыдаадың бо даңзызы улуг. Үрде маңаан Тиклелге хүнүп чедип алыр дээш боттарының ханын, амы-тынын харам чокка бергеннериң турасказалынга кажаи-кезээде өрелиг бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүн изиг дээрези-биле биживейн турар бис — деп, генерал уламчылаан. — Тиклелгени чедип алырынга төлептиг болган кижилер чамдык таварылгада уттундуруп калганы шын. Ынчангаш бистиң херээвис, ыдыктыг хүлээлгевис — төөгүнүң чөптүг шынын тургузары, кижи бүрүзүнүң кылган үүлезин чогумчалыг үнелээри болур. Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү киржикчилериге — дириг арткаларга-даа, бистиң аравыста ам чоктарга-даа хамаарыжыр».

РЕДАКЦИЯДАН: төп парлалгада үнген чарлыктарда командирниң адын Кечил Ооул-Түлүш Балданович дээн. Дайынның кадыг-дошкун, чымыштыг үезинде орус дылга эптешпес атты ынчаар бижипкенде багай чүве чок боор, аас-биле чугаалаанындан-даа, телефон-биле дамчытканындан-даа ынчаар бижиттинге берип болур.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ— МААДЫР

Улуг-хүнде үнген «Правда» тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан Чарлык понедельникче дүне менээ уйгу-дыш бербеди. Сактырымга ол бедик атты тыва кижи бүрүзүнге, мээн бодумга-даа тывыскан шыкаш болду. Өөрүшкүм кызыгаар чок!

Сагыш-сеткилимниң дойлуушкунун бичии базырып алгаш, номчукчуларга маңаа хамаарышкан төөгүнү ыдып бээр бодадым.

Капитан Кечил-оолду эрес-маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атка киргенинин дугайында чагааны ТАР-ниң нам, чазаанга полк командири Попов биле ооң политика талазы-биле оралакчызы Блинков 1944 чылдың февраль 16-да чоруткан. Оон эртенинде шакла ынчаар уткалыг чагааны дивизия командири генерал-майор Павлов биле политиклдис начальныгы Нитовшиков база чоруткан. 1944 чылдың апрель 1-де үнген «Шын» биле «Тувинская правда» солунларда шериг министри Сувак биле шериг чөвүлекчизи А. Адамчевский оларның «Тыва эки турачыларның маадырлыг херектери» деп чүүлүнде ол дугайын база бижээн.

Ынчаар турбуже, Кечил-оол Маадыр апарбаан.

1967 чылда ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Националдар Советиниң Даргазы Юстас Игнович Палецкистиң «Улуг Октябрь болгаш социалистиг нацияларның тинилелгези» деп бичии дептержигежи үнген турган. Ында Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры дээш ат-сан болду. Авторже дораан чагаа бижидим. Удатпаанда харыы «Шын» солунга келди (ынчан аңаа ажылдап эгелээним ол чүве).

«Москва, Кремль. Чазак черинден» деп каан чагааны чогаалчы Михаил Вершинин харылаан болду. Кечил-оолылап-ла Маадыр дээрзин ол маргыжар чыгыы кижи чорду. 1968 чылда каш ажыл чыып алган база-ла Саян ажып чоруптум. Калинин хоорайда эки турачы Седен-оолга ужурашкаш, Москвага

ДЕЛЕГАТ КЫМ БОЛУР ИРГИ?

Кызыл хоорайның партия организациязынан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат боол баар ажыл-үүле кымга таваржыр ирги? Бо айтырыгга харыны бээри-биле май 11-де хоорайның партия эге организацияларынга сонгулганы чорудар. Анаа 50 хүүдан хөй бадылзашкыны элээн кижи делегат болуп, республиканайысыалының коммунистерин партияның XXVIII съездизинге төлээлээр. Кандидаттарның кайызы сагышка таваржып болурул, кым эң-не хөй балылаашкын алырынга төлептигил? Партия эге организацияларындан депшиттирген 30 ажыг кандидатуралардан арткан 5 кандидат — хоорайда кол нургулайында билдингир кижилер, алак дээрге-ле оларны коммунистерниң дыка хөйү таныыр. Кымнарыл ол?

Асонычев Валерий Андреевич, 1939 чылда Оренбург хоорайга төрүттүнген, 1959 чылда Оренбургтуң автоорук техникумун дооскаңының соонда Тывага хувалапа сӱзүлээр келген. Чадаана, Кызыл АТБ-ринге ажылдап тургаш, ол-ла үелерде бот-өөредилге-биле Красноярскиниң политехниктиг институдун дооскан. 1985 чылда «Тыва автотранс» каттыжыышкынның партком секретарынга сонгуткан. 1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары.

Вальков Виталий Григорьевич, 1948 чылда Красноярск крайның Каратуз районунга төрүттүнген. 1980 чылда Кызылдың пединститудун, 1985 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан. СЭКП, ВЛКСМ Каа-Хем райкомнарынга, оон СЭКП обкомунга ажылдап турган. 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг. Амгы үеде СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары.

Асонычев биле Вальков амгы албан-хүлээлгезинге апрель 18-те Кызыл хоорайның отчёт-сонгулдалыг XXVIII партконференциязынга сонгуткаңчар.

Марцеха Анатолий Васильевич, 1937 чылда Приморск крайның Гродеково хоорайга төрүттүнген, украин, 1966 чылда Харьковтуң ужар үүл институдун дооскан. 1978 чылга чедир Абаканга ажылдап турганыңдан соонда Тываның авиабудуругезиниң командири кылдыр томуйлаткан.

Моломдай Сергей Дмитриевич, 1941 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1966 чылда Красноярскиниң эмчи институдун дооскаңының соонда Кызылга анестезиолог эмчи болуп, эмнелге салбырын эгелекчилеп ажылдаан. 1987 чылда Кадык камгалал министерствозунуң аппарадынче шилчиткен. Амгы үеде кадык камгалал министриниң оралакчызы. 1971 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

Тас-оол Роман Всеволодович, 1956 чылда Барыын Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурга төрүттүнген. тыва. 1978 чылда Иркутскиниң куруче университединге эдеринге кирген. Амгы үеде «Тувинская правда» солунунуң кылдыс эргелекчизи.

Эрткен субботада оларның ужуг-биле чугаалажыр аргалыг болган бис. (Марцеха биле Тас-оол чай чок ажылдап турган). Ам оларның-биле бесседиры номчукчуларның кичээнгейинге парладывыс.

* * *

Айтырыг: Кайы-кайы партия эге организацияларының-биле ужуражып каапткаңар?

Харыы: Ус-шактың кызыы болганындан ужуражылгалар кылып четтикпээн бис. Ус байырлалдар-биле капсырлажы берген болгаш, эге организацияларның чайы-даа чок турган.

Айтырыг: СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазынга хамаарылганарны чугаалап көрүнерем. Ында киирттинген чүүлдерни кандыг оруктар-биле чедип ап болурул?

Вальков: Хоорайның отчёт-сонгулдалыг партконференциязынга СЭКП-ниң Платформазында турар мен деп чугаалаан мен. Платформаның чамдык чүүлдериниң херек кырында боттаны турарын, чижээ, хөй партиялыг болуп болуурун көрүп тур бис. Ынчалзажок бодум хуумда маңаа арай-ла тазорзынмас мен. Чүге дээрге хөй партиялыг чорук колдуунда чогуур билир, теория, билиишкиннер чокка бодуп дүрген болгаш чиг ёзу-биле бадыткларын орааларжып турар деп бодаар мен. Хөй партиялыг болуруның аргаларын көргүс-ле өске сорулгаларны боттандырып алырының чүткүүшкүннери-биле холбаар таварыдгалар бистер хөй. Ынчангаш бүгү-ле багайлардан хөй партиялыг чорук адырып шыдаар деп сананаары шын эвес.

Айтырыг: Партияның тургузуунуң талазы-биле бодалыдаар кандыгыл?

Вальков: Бо талазы-биле хөй хевирлиг болуруңуң оруу-биле чорза эки. Коммунистер девискээр, ажылдап турар черинин, харын-даа сонгургалдарының дайы-биле каттыжыр болуур. Амгы үеде бис кижилерниң чүрттан турар черинин дайы-биле ажыл чорутпайн турар бис.

Айтырыг: Партияның федерация принциви-биле бодаарадыр тургустунарынга хамаарылганар кандыгыл?

Вальков: «Бидарадыр» деп сөске таарышпас-тыр мен. Чүртта экономиктиг бот-тускайлаң чорукту деткип турар болганда политиктиг тургузугга бот-тускайлан болурунда корлуунуг чүве чок.

Асонычев: Шаңа бир коммунист мендеп: «Хөй партиялыг болур болгаш канчап баарыл?» деп айтырган чүве. Анаа чеп: «Коммунистиг партия болуунуң херектиин чоңга шынзыдар апаарга» деп харыылаан мен. Ам-на чоңга ылаңла херектиивисти шынзыдар, бүзүредир үе келген-дир. Эвилеллешкен республикалар бот-тодараттынар эргелиг болганда, партия база федеративтиг үндезинге чүге туруп болбас деп? СЭКП бедик сорулгаларны (ам ынча дээринден ыядыр апарган болгай бис) чедип алырынче чоңну меңнеп турар кол үндезилекчи политиктиг система болур ужурлуг. Чаңгыс аай сорулгалыг ол каттыжыышкын чаңгыс платформалыг болур. СЭКП-ниң Платформазы-биле чергелештир демократтыг болгаш марксисчи платформалар ажылдап кылдынган. СЭКП-ниң Платформазы биле марксисчи платформада тудушкан чүүлдер хөй. А демократтыг платформатың дыка хөй чүүлдерибиле чөпшээрежил шыдавас мен. Оларның эң кол ылгалы— марксисчи-ленинчи өөредилгиниң буза шаап турары, ажылчын чоннуң авангардчы партизазы туруп болур деп чүүлдү шүүтла хүлээп көрбейн турары. Олар парламент партиязын тургузарын ораладжып турар — ол дээрге мең бодаарымга, биле маргыжыышкын клуубу хевирлиг-дир: келгеш, чугаалажып-чугаалажып, тарай бээр— ынчаар-ла дараазында чыышка чедир-ле чугаалашкан чүве үттүндуруп каар. Мен хуумда демократияны мурнады аарак, демократтыг централизминиң принцивин камнап алыры чугула деп санаар мен.

Вальков: Платформада болгаш Уставта эге организация биле обком, крайком аразында хоорком, райком звенозу кичээнгейден үштүка берген-дир.

Асонычев: Бир эвес СЭКП-ниң Платформазын хүлээвес болза, оон үнүп ал. Бодунуунна турүп турар партияны үзе-чаза херберлээн херээ чүл? Бо талазы-биле мен Ельцин, Травкин, Афанасьев сугларның туружун кайгаан-дыр мен. Мындыг таварылгада аңгыланганы дээре.

Айтырыг: Бир эвес съездиниң индириндеп санал бээр арга тургаң болза, оон чүнү сөглексээр силер?

Вальков: Ыдыг арга бергеле боор. Ынчалза-даа съездиниң комиссиялары, секциялары тургустунары чугаажок, аңаа делегат бүрүзү санал-бодалыбиле солчуп, тургустуган байдалдан үнеринниң оруктарынга хамаарыштыр чугаалажыр аргалыг болуру билдингир. Ынчангаш бодум хуумда партияның эрге-хүлээлгелерни 4 бөлүкке чарап ийик мен. Бирээзи, программныг хүлээлгелер (ол дээрге теория, идеология, сорулгаларны, аргаларн уламчылаары), ийиде, политиктиг— (демги сорулгаларны херек кырында күүседири), үште, организавкы хүлээлге, дөрттеидеологтуг хүлээлгези: бодалдарның хөй янзылыы бодаралыры, марксисчи эвес турушталары шүгүмчүлээри.

Моломдай: Мен база-ла кончуг тодаргай Программаны ажылдап алыры чугула деп бодаар мен. Идеология ажылын бээрледир. Националлар аразының харылзаалларының партия болчумчалыг рольду ойнаар ужурлуг. РСФСР ышкаш улуг девискээрде чиглг айтырыглар хөй, ынчангаш маңаа партияның чугула удуртуур органнары турары албан болуру чөп.

Асонычев: Бир дугаарындала бот-тодараттының алыры чугула деп бодаар мен. Бо чугула айтырыг талазы-биле дугуржуп албайн чыда, чугаа чорудары дээрге согаашка суг шоңнары-биле дөмей чүведир. Эң чугула туруштарга бижыгып доктаал алаа-ла, эптиг ёзу-биле хөделир апаар: кижилер чүгле компартияже кээп турар кылдыр, шак ынчаар ат-алгавлыг ажылдаары чугула. Мен бодаарымга, ажыл-агый айтырыгларындан бүрүү-биле ырай бээр деп чүве партияга болдунмас. Толаргай ажыл-херектер дээш пропаганда туруп болур болгай. Ынчангаш чүрттаар орансага, эт-сеп, идик-хеп, аъш-чем —бо бүгү чокта кижилерге көзүлбес идеяларның херээ чүү боор.

Вальков: Амга чедир-ле удуртуур бажында мынчаар сиңип калган: кабель чок болза, партия хооркомунга кээр, автобус маңнавайн турар болза база-ла бээр болгаар.

Асонычев: Чаа-ла бир удуртукчу долган келди: хөмүр-даажы тене берген дең. Хамык чүвени октапкаш, оон айтырыын барып шиитпирлеп бээр чүве ыйнаан. Боттарының-на ажылын партия хооркомунга чаңбын олурар кылдыр чаңчыгып калган-дыр бис.

Вальков: Чидиг социал айтырыгларны шиитпирлеп, коллективтерде коммунистер таварыштыр хөделиржис чугула. Кандыг-даа таварылгада Коммунистиг партия чон оруузунга болуунуң саллары дээш турлжур апаар.

«Төгерик столга» Надежда ЭРГЕП киришкен.

Профэвилел организацияларында

АЖЫЛ БИЛЕ ӨӨРЕДИЛГЕ КАДЫ

Бүгү чүртта-биле бир дөмей республиканың профэвилел организацияларында отчёт-сонгулдалыг кампания доозуган. профэвилел комитеттериниң чаа составтары сонгуттурган. профэвилел ажылының кол угланышкынарының талазы-биле комиссиялар тургустуган.

Чүрттүң иштинде тургустунуп келген иниитилел-политиктиг байдал совет ниитилелде профэвилелдерниң ролюнуң болгаш туружуунуң дугайында айтырыгны чидин-биле тургузуп келген, оларның ажылчорудулгазынга үндезин эде тургустуунуушкуну чорударын негээн, ажыл-ишчилерниң эрге-ажыктарын камгалаарыңче кол кичээнгейни угландырган.

ВЦСПС-тиң VI пленуму болуп эрткенин билир бис. Мээң бодап турарым-биле алыр болза, ук пленум төөгүлүг ужур-утказы болуп турар. Чүге дизе чүгле аңаа профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазынга чогуур түңнелдерин үндүрүп, профэвилелдерниң администрацияларының аайындан эрттирес, чөпшүл болгаш эмин эрттир дынаңгыр чоруун шүгүмчүлээн. Оон дарый үштунгаш, ажыл-ишчилерниң үндезин эрге-ажыктарын камгалаарының болгаш бот-башкарлымышкының оруунче угланыышкынны шилип алырын айыткан. Бо бүгү профэвилелдерниң амыдырылгага эргилделиг болуушкуун болуп турар.

Ийе, ВЦСПС-тиң VI пленуму бөдүүн эвес сорулгаларны идип үндүрген. Профэвилелдерге бот-башкарлыышкынның оруунче доп-дораан кирери берге-ле. Партийжи-административтиг органнар ажылчыннар биле администрацияның аразында харылзаа тудар талалыг болуп чаңчыгып калган. Чамдыкта профэвилелдер харында администрацияның талалакчызы болу бээр таварылгалар бар. А профэвилелдер боттарының шак мындыг роолюнга таваржып калган, кандыг-даа хообулуар оларны бот башкарлыышкынның орууче угланышкынарының талазы-биле комиссиялар тургустуган.

Ынчалза-даа чамдык профэвилелдерниң адырлар аайы-биле комитеттери шак бо бүгүже кончуг кошкак кичээнгейни угландырып турар. Үлетпүр тудуг материалдарының болгаш тудуг ажылдакчыларының обкому план ёзугаар 200 кижини өөредир турган, чүгле 58 кижини өөредилгеже чорутқан.

Профэвилелдер курстары профобличөвүлел-биле кадычыл санында план ёзугаар профактивтиг эвилелдер аразының семинарларын республиканың районнарынга эрттирип турар. Ындыг семинарлар Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарга организастыг эрткен.

Профкурстарның ажылыңга улуг ужур-утканы көргүзүп тура, чер-черлерде өөредилгениң кол хевириниң бирээзи профэвилелдер активиниң школалары дээрзин үтпаза чугула. Оларны улуг бүдүүдүлге черлериже, албан черлеринге, организацияларга тургузуп болур.

Эвээш кижилиг профэвилел организацияларының активин өөредирде профэвилел обкомнарының, райкомнарының чанында доктаамал ажылдап турар семинарларны организастаар. Профактив школаларны туржук, харын-даа доктаамал ажылдап турар семинарлар-даа республикада ажоок эвээш тургустуган дээрзин мунгавал-биле мөнүр апаар бис. Адырлар дайы-биле комитеттерниң талазындан оларже кичээнгей салдынмайн турары ол.

Оон ангыда, кандыг-даа профэвилел активизиниң ажылының чеднишкинниг болуруңуң магадылалы өөредилгениң бот-өөредилге системазы болуп турар. Ол бүгүге «Профэвилел активизиниң библиотекажыгажы» деп үндүрүлгеден методиктиг материал болуп болур. Профэвилелдер курстарының библиотеказындан алдынган литература болгаш рекомендациялар бот-өөредилгеге улуг дуганы чедирип болур. «Шын», «Тувинская правда» солуннарның арынарыгга профобличөвүлелдиң харыысалгалыг ажылдакчылары ында-хаая чүүлдерни бижип турар, оны база-ла ажылга ажыглаары чугула.

Эде тургустуунуушкунуң амгы үе-чадазында профэвилелдерниң ролюнуң бедээнин барымдаалап, «Шын», «Тувинская правда» солуннарның арынарыгга партийжи рубрикалар-биле чергелештир профэвилел темазыңга хамаарышкан материалларны доктаамал чырыдып, профажылдың талазы-биле сүмелерни, рекомендациларны парлаары күзенчиг.

Михаил ТАШТАНДИНОВ.
Профэвилелдер курстарының директору.

КУНГУРТУГНУҢ ХОЙЖУЗУ

Каргы хойжу бригалазының малчыннары бо чылын хоюн кыштан хүр ажырган, оон түңнелинде төрээн хойларның төлүн менди дорук-туруп турар. «Тере-Хөл» совхозтуң дружулгалыг, мурнакчы ажылдыг хойжулары мында эвээш эвес. Оларның аразында Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, район Совединиң улус депутады Константин Сурунгур, оон кадайы Хаиды Күнчүң. Андрей Самдан, Анатолий Санаа болгаш өскелер-даа бар. Бо малчыннарның көргүзүглери база-ла багай эвес, планныг онаалдаларын күүседип болурунуң бүгү-ле аргалары, курлавырлары бар деп санап турарлар.

Каргы хойжу бригадазының хоочун ажылдакчызынга Дамбаа Чыдыранович Хертек хамааржыр. Ажылдап келген чылдарының дургузунда совхоз бүдүрүлгезин, ылангыя мал ажылын хөгжүдер дээш доктаамал сагыш салып келген кызымак ажыл-ишчи. Ону Каргы хойжу бригадазының бригада чөвүлелиниң дарга-зынга соңгаан. Чөвүлел бригаданың кежигүнериниң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, иниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун белидер дээш тодаргай хемчегларни ап турар. Оон уламындан бригаданың малчыннары пландыг онаалдаларын күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарлар.

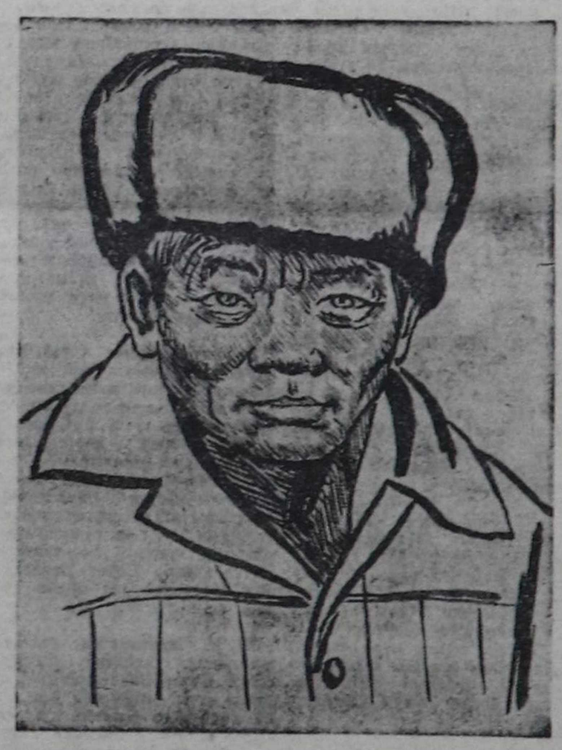

ЧУРУКТА: Дамбаа Хертек.

Киим БҮЛҮГҮННҮҢ чураан чуруу.

Специаликче сөс

ЭЪТ САДАРДА

Сөөлгү үеде чоңнуң хууда дузалал ажыл-агыйы хөгжүп, мал-маган тудары көвүдел турары-биле холбаштыр эът садары база арбыдаан дээрзин айтыр апаар. Ынчаарга эътти садарда кандыг чурумнуул дээр дугайым хөй кижилер билбес болгулаар. Эъттеи кылган чем аймаа база эъттиң бодуу кижиге болгаш малга-даа халдавырлыг аарыгларны тарадып болур дээрзин кажандаа уттуп болбас ужурлуг бис. Эътке мал дужаар дээнде канчаарыл, чүлерни барымдаалап сагыырыл?

Хамыктың мурнуунда ол мал дириг турда база ону өлүрген соонда эъдин болгаш иштихырыып, чүрек, баар, өкпезин, бүүрээн мал эмчилерине ыяап-ла хынадырын Ветеринария хообулузундэ тодаргай айыткан. Ындыг турбуже, ховар барааннар база автомашина садып алыр дээн кижилер эът дужаагаш, мал эмчизинге шинчидер чурумуун билбезиндеи база чер-черде мал эмчилериниң чамдыызының билии кудузундан хоорайларга эът экжелгеш, ону дужаап чадап, түрей бээр таварылгалар бо-ла турар. Көдээ Советтиң күүскомунуң база мал эмчизиниң шынзылгазы бар-даа болза, ол четче эвес болгулаар. Ынчангаш экжелген эъдин дедир сөөртүр-даа таварылга турар.

Ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле:

1). Эътке дужаар дээн малды өлүрериниң мурнуунда, өлүрген соонда, коң эъдин база иштики органнарын мал эмчилерине ыяап-ла шинчидер ужурлуг. Мында барымдаалаар чүүлдер база турар: бир эвес бода малдың дириг турда, эъдинин ийи кадар 39,5 градустан өрү азы 37,5 градустан куду турар болза, ол малды соккаш, эътке ажыглаары хоруглуг. Ол ышкаш шээр малга кандыгыл дээрге дириг турда, 40 градустан өрү, 38,5 градустан куду болза, ону соккаш садарын чөпшээревес.

2). Мал эмчизи шинчиирге айыткан чүүлдер (градузу негелдеге дугжүр, эъди, иштики органнары кадык болза), ол эътти дөрт мөчүзүнге, дурт-сынынга таңмаларга, оон ыяап-ла шинчидер ужурлуг. Ынчангаш малын садар дээн кижилер бо бүгү негелдеринің дугайын билип алгаш, ону шуптузуя ыяк сагыыр ужурлуг. Ынчан, бир талазында, кижиге база малга-даа айыыл чок, ийи талазында, эът дужаарда артык шүүдел үндүрүп, үе эрттирип турбас.

Шылар МОНГУШ.
Ветеринария инспекциязының мал эмчизи.

Чагааның изи-биле

АЖЫЛДААШ, ...«ЭЗИРИЙ» БЭЭР

Он ажыг кижи ат салган чагаа редакцияга Кызылда мебель фабриказындан, ол бүдүүлгениң адын ескерткенибиле алырга, Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүүлге каттыжыышкынының кол бүдүүлгезиниң болук ажылчыннарындан келген. Оларның чагаазының утказындан алырга, мебель фабриказы каттыжыышкынының кол бүдүүлгези деп адаттынгандаа болза, ажыл-ижинде экижээн чүве чок, харын-даа үлэм бакырап турар.

Эрткен чылдың октябрь ай-да фабриканың чамдык участоктарының өрттенгенин, цехтерин тар өрээлдерде тырып каанын, ында бүдүүп турар эт-сеп аймаан аян-шинчилиг кылдыр шеверлээр. Бүдүүр дээш өске-даа нарын ажылдарны кылыр ие херээжен кижилер ажылдап турар шеверлел цехинде байдал кончуг берге, ажоок чыттыг будуктар, ацетон ышкаш янзы-бүрү бүдүүмелдер-биле ажылдаашаңзирип турарының, цех иштин агаарладыр дериг-хереселдин дүргеп кылып бээрин негээрге, ынаар кичээнгей салбаанын чагаага биижээн.

Ылап-ла ындыг бе дээш, корреспондент каттыжыышкынның, бир эвес ынчаар адаар чүве болза, кол бүдүүлгезинге чедип, ажылчынар, бүдүүлгениң удуртукчуларының чамдыызының билии кудузундан хоорайларга эът экжелгеш, ону дужаап чадап, түрей бээр таварылгалар бо-ла турар. Көдээ Советтиң күүскомунуң база мал эмчизиниң шынзылгазы бар-даа болза, ол четче эвес болгулаар. Ынчангаш экжелген эъдин дедир сөөртүр-даа таварылга турар.

Ындыг чүүлдерни болдурбазы-биле:

1). Эътке дужаар дээн малды өлүрериниң мурнуунда, өлүрген соонда, коң эъдин база иштики органнарын мал эмчилерине ыяап-ла шинчидер ужурлуг. Ында барымдаалаар чүүлдер база турар: бир эвес бода малдың дириг турда, эъдинин ийи кадар 39,5 градустан өрү азы 37,5 градустан куду турар болза, ол малды соккаш, эътке ажыглаары хоруглуг. Ол ышкаш шээр малга кандыгыл дээрге дириг турда, 40 градустан өрү, 38,5 градустан куду болза, ону соккаш садарын чөпшээревес.

— Ажыл соонда автобустан чанып бар чыдырымда, чамдык кижилер менче чемелээн хевирлиг көөр, харын-даа ырадыр туруп алырлар—идеп, Любовь Решетникова чугаалады.— Хүнеңдир тынып алган хамык бүдүүмелдерим өөпе-хөрээмден үнүп турары ол ыйнаан. Улус кижини таныыр эвес, токсикоман деп бодаарлар-даа чадавас.

Татьяна Бабкина:

— Чамдыкта харын, эзирик-даа ышкаш апаар-дыр мен. Эзирик сен деп-даа турдулар харын...

Берге байдалда ажылдап турар-даа болза, эрес-кежээ, оюн-баштактыг улус болду. Бис-даа канчаар, херээжеңнер, а бо эр улуска берге-ле-дир, багай чыт-бус оларның кадынга кончуг хоралыг чүве дижик, кадайлары оларны удаткас хозуп каапткаш чыгым-ла боор дээш, каттырыштылар. Чалавас. Чүвени канчап билир?!

Хоралыг, частып болур химиктиг бүдүүмелдерлиг цехтиң иштинде чымыганы айыыл чок чоруктуң негелдеринің ой-чижээниң үстүкү деңиелиидеп безин 4 катап ажып турар. Дарый хемчеглер албас болза, цех иштинге кывыскан серецгидеп азы электри дамчыдар сывырындак демирлер чанагашталгаш, аразында дегжир болза, цехтиң иштинге тывылган бүдүмелдер, хүрт кыннып, хып үнзе хөөнүү. Бөгүн шак мындыг айыылдыныышкындан коргар кижи ук бүдүүлгеле, эң ылангыя удуртукчуларының аразында, бар ирги бе?

Бүдүүлгениң удуртукчулары ажылчыннарның негелдезини дүшке какпайн, холун чада салып алган олурар дээр болза шын эвес. Боттарының шаа-биле хемчеглерин ап турар. Өрттенген участоктарның септелгезин эгелээн. Анаа тургузар дериг-хереселди чагаан, чамдыктарын сөөртүп экжеп алган. Шеверлел цехиниң түр өрээлинге тургузар агаар арыглаар вентиляторларны база тургузар деп турар. Ол дериг-хереселдя дарый чагыдып алыры дыка берге деп, каттыжыышкынның чиңгине директору В. С. Постников тайылбырлап олурду. Чагырларны хүлээп алырын алгаш, оларны күүсетпес, харын-даа күүседиринден ойталап каапткаш таварылгалар-даа турган. Бүдүүлгениң удуртукчуларының чугаазы-биле алырга, амгы материал-техниктиг күчү-биле бөгүнгү бергелерни ажып эртери нарын. Ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг, күш-ажылдың айыыл чок чоруунуң негелдеринге дүгжүр байдал чаа мебель фабриказын тудуп, ажыглалга киирген соонда долузу-биле тургустунуп болур. Ол фабриканың төлевилел-смета документилерин шагда-ла ажылдап кылган. Фабриканы бо беш чылла тудар турган, тутпаан. Келиң беш чылда тударын планнап турар. Ону тударының бетинде шиитпирлээр ужурлуг чүүлдер хөй. Чижээлээрге, фабриканы бус, чылыг-биле хандырар одалга черин тудар херек. Бир эвес ол тутпаан болза, фабриканы тудар, тутпазының дугайында айтыыр арам-саар боол артыл каар. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, чаа фабриканы ажыглалга киирерч чүгле келир беш чылдың эвес, а оон соонда беш чылдың ажылы апаар чыгы.

Мындыг улуг айтырыглар хамаанчок, хүн бүрүүнүң айтырыгларын мебель фабриказынга шиитпирлеп шыдавайн келген. Буфет чартык чыл хире доктаамал ажыллавайн турар. Ажылдаарда ажылчыннар хүнеэнненнин алыр азы чоогунда иниитиниң чемненилге чердериниче маңнажыр ужурга таваржып турар. Хоралыг будуруглгеде ажылдап турар дээш фабриканың чамдык цехтериниң ажылчыннарынга сүт бээр ужурлут, а оон-биле хандырылга база үзүктелип турар.

Үстүнде айттынган четпестериң үнген чылдагаанын сайгарып кээрге, бууруулут кижи черле чок болур. Чижээлээрге, сүт-биле хандырылга дижик, оон ужуу шөйүзе-шөйүзе, совхозтарның сүт-бараан фермаларынга чеде берип болур. Мебель фабриказынга эрткен күзүн болган өрт дээш харысалга чүктээр кижи база чок. Өрттүн үнген чылдагаанны электри тогу дамчыдар даштыкы шутум биле фабрика иштинге ток дамчыдар шугумнуң тудушкан черии багай кошканы. Кым багай кожуп каанын? Бир эвес чайгаар кошкай берген болза, ону кым хынаар ужурлуг турганын? Бо айтырыгларга харыы тывары берге.

Чагааның авторлары херээжен кижидерже эглип кээлиңер. Ие херээжен кижинин эрге-ажыын камгалаарының дугайында хообулуну ССРЭ-ниң Дээди Совединде хүлээп ап турар. Айыылдыг, хоралыг будуруглгелерге херээженнерни ажылдатпазын ында база утпаан. Ол харын кончуг эки-дир. Оон амыдыралга боттанырынга редакцияга чагаа бижээн бөлүк херээженнер бөгүн бүзүреп болурунуң үндезини оларның ажылдап турары будуруглгеде бар бе? Хоралыг будуруглгеде ажылдап турар дээш оларның шалынынга 26 хуунуң немей төлеп берип турар. Акша кижиниң кадыкшылын солуп шыдавас. А. Монгуш, Т. Бабкина, О. Соколова, Л. Решетникова, Г. Коваленко, В. Тульчеева, Л. Тюдешева, К. Салчак, Р. Хертек, Э. Цыркунь олар эмнер кармактап алган ажылдап чорун турар. Корреспондент-биле чугаага олар токсикоманнар апарбас ирги бис бе деп баштактандылар. Хөй-ниитиге ажыктыг ажылдан токсикоман апаары дег коргунчуг чүве кайын турар.

Түр үениң бергелерин хөлүн эрттир хөөредип турар деп авторну бурууладыр кижилер тыптып кээр чадавас. Хөөретткен чүве чок. Бижип каанны ышкаш олчаан чүве. Чыттыг, бустуг цех-даа, карманнарында эмнерлиг херээженнер-даа. Түр үениң бергелери ие херээженнериң кадыкшылы дег аар өртектиг болбас ужурлуг.

Шангыр-оол СУВАҢ.
(«Шынның» корр.).

«АЖЫЛ-ЧАҢЫ» АҢГЫ-АҢГЫ

Республиканың Эрзин болгаш өске-даа районнарының малчыннары районнар төптеринде бар метеостанциялар малчыннарга тус черниң радионаалдырын дамчыштыр агаар байдалын дыцнадып берип турарының дугайында «Шын» солуунче бижээнивис. Ынчангаш ол чагааларга хамаарыштыр республикада гидрометеорология организациязының ажылының дугайында чамдык тайылбырны бээри эргежок чугула болуп турар.

Херек кырында Тываның чурттакчылыг бүгү улуг-улуг пунктуларында метеорология станциялары ажылдап турар. Оларның кол сорулгазы болза, хайгаарал ажылдарын чорудары боол турар. Тодаргайларга, синоптиктиг хуусаалар деп адаар үелерде агаарның температуразының, өл-шыгымын, базымышкының болгаш өске-даа демлектериниң байдалдарын чарлап, дыннадыры-дыр.

Малчыннарны, бирги ээлчегде, даартагы хүн кандыг болурул, 2-3 хүн болгаш чүнү манап болурул дээн чижектиг айтырыглар сонуургадып турар. Бо болза, агаарның байдалын баш удур тайылбырлаар организациязының сорулгазы-дыр.

Кызылга база республикага агаар бир хонук бурунгаар кандыг болуруун баш удур хайгаарап, көрүп турар специалистер Кызылда ажылдап турар. Республиканың чурттакчы чонунга медээ хевирлиг иниитиниң дыңнадыгдан ангыда, ону автотранспорт, энергетика, медицина ажылдакчыларынга тускай база дамчыдып берип турар. Агаар-бойдустуң айыылдыг болуушкуннарының дугайында дыңнадыглар, медээлер кылыр мурнуу чарыында синоптиктер республиканың улус ажыл-агыйын хандырарын ужар үүлдүү-биле дакпырлаштырып турар болгаш ажыл-агый улуртукчуларының дилег-чагыглары долузу-биле хандырып чеде шыдавас.

Галина КАЛУГИНА.
Кызылда авиаметеостанциянын начальниги.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Айтырыңар, харыылап берээли

ЭТТИРИП АП БОЛУР

Чөөн-Хемчик район... чагааны К. Куулар редакцияже дараазында ... билип алыры-биле бижээн. Оон кол утказын номчуп көрээликер: «Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составывга каттышкан соонда, 1945 чылда үнделин чурттакчы чонга төрүттүнгенинин дугайында херечилелдерни тыпсып эгелээн чүве болгай. Ол үеде оон ужур-дузазын, ажыын кижилериң эки билбезинден база оны тыпсып турган эштериң харыысалга чогу-биле дыка хөй кижилериң ат, фамилиязы, төрүттүнген чылдары өскерилген, соора бижиттие берген. Төрүттүнген чылы кызырлы берген ийикпе, азы харын немежил, улгаттыр бижиттине берген кижилер республиканың булуң бүрүзүнде бар болуп турар. Ынчалза-даа, бистиң байдал пенсияже үнер ужурлуг кижилерге уржуктарлыг апарган. Ол частырыгларны элип ап болурунуң аргазы бар ирги бе? Районнарга ол дээш кымга барып болуруа? Айтырыгга харыылап берип көр, эргим редакция».

Номчукчунуң дилээн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ХБАБ кылдызының архив талазы-биле инспектору В. В. Костенкога бистиң корреспондентивис чедирип, харыылап бээрин дилээн. Оон тайылбырын силерге таныштыраалы.

— Совет Эвилелиниң составывга киргижеге чедир тыва үндезин чурттакчы чон документ чок турган. Айтырыгны салып турар кижи ол дугайын шын бижээн-дир. Республиканың девискээринде чурттап туроларга паспорт тыпсырын 1945 чылдың август айдан эгелээн. Документилерни айтырыгга үндезилеп, сестен долдуруп турган, ынчангаш ол үеде кылдыынган акт бижидилгелеринде частырыглар бар. Төрүттүнген чылы, хүнү, ады, фамилиязы, алдазының ады шын эвес бижиттине берген ындыг тавырылгалар, шынап-ла, бар деп чүвени К. Куулариың чагаазы база бадыткап турар-дыр.

Төрүттүнгенинин дугайында акт бижидилгезинде төрүттүнген үезин өскертир күзелдиг улус бар болза, айтырыгны чурттап турар черинин аайы-биле хамааты байдалының акт бижидилгезинин черинге барып тургузар. Мындыг тавырылгада байдалды бадыткап турар документилер эргежок чүгүлә апаар. Кандыг документилер херегил деп айтырыг тургустунуп келир. Ажыл-агый дептериилеп үштә бижилге, төрүттүнгенинии дугайында херечилел дээш чижектиг документилер негеттинер. Үстүнде алдаяным документилер чок болган дижик, бо тавырылгада канчаарыл? Херечилериниң балыткал өчүк чугааларында база өске-даа шынзылыга бадыткалларга үндезилеп, төрүттүнген үезин элип бээрин хамааты кижи чурттап турар черинин аайы-биле улус судундан дилеп болур.

САНАЛ-ОНАЛ, МЕДЭЭЛЕР ҮНЕЛИГ

Үүлгедикчилер буруудадыышкындан дөмей-ле чайлавастар

Хоойлу-дүрүм хажылыышкынары-биле демисселдиң түнелдиг болуруи В. И. Ленин ажылчы чонунуң анаа идепкейлиг киржилгезинде деп санап чораан. Оон айтып чораанывыбле алырга, чон хүлүгааларга, ажыл кылбас маңгыстарлак амыдырал-биле чурттаксаар кижилерге, бузурукчуларга удур дайын чарлаар ужурлуг, оларны хайгааралга, контрольга алыр. Оны бөгүнгелеги байдалга хамаарыштыр безин ап көөрге, корчуг ханы, чүге сөглээн бодаллар, негелде. Ниитилел амыдыралының норма-чижектерии, чурумун хажыктан чүүлдер-биле эртежип шыдавас бис. Чүге дизе хоойлу-дүрүмдүң негелделерии шыгыы сагыыры, оны күүседири хамаатыларның доот хүлээлгези. Ынчангаш хүлүгаш чоруктарының кандыг-даа девири, арагачыларның төлеп чок корум-чүрүмү болгаш өске-даа хажыдыышкыннар, хөделиишкиннер кижилериң килеиин болдуруп турар. Ындыг болганда, чонунуң дыштыг, сагыышсеткилди ажык чурттаарынга шаптык кадып чоруур кижилер дараазында чүүлүг билип алыр болза ол: олар хөй-ниитиниин буруу шавышкыныидан дөмей-ле чайлавастар. Чугаа бо үеэдә чүгле кемжерек үүлгеткен кижилерге хамаажыр деп болбас кызыы болу бээр. Хоойлу-дүрүм хажыдыышкыныын кандыг-даа девиринге хамаарылга ындыг болуп ужурлуг. Чүгле аар кем-жерек үүлгедир чоруктарбиле демисселди күштелдирер, оон артканы-даа канчаар дээр кызыы төөнүер турбас ужурлуг. Улуг эвес хажыдыышкынар кандыг-бир тавырылгада ындыг-ла онзагай улуг хора чок боон болуур-ла хамыи, мнчалзажок оны сагыныпкын, баш удур доктаадыының хемчегларин албайн, тоомча чок арттырып каар болзувусса, үүрмек деп санаанывыс тавырылга ынчап чоруй, оорту оон-даа нарын херектерже шилчип болур. Хоойлу-дүрүм тажылыышкынының кандыг-даа хелиин, кижиниң мөгүшынарынга тударымча чок чангыс-даа чоок — хөй ниитиниң сагындырыы, бүрүү шавышкыны чок артпас ужурлуг. Ындыг болганда, корум-чүрүм, кем-жерек үүлгедиглери болганының дугайында медээдыңнадыгларыны чурттакчы чонга шын чедирер апаар. Массалыг информацияның чепсектерин анаа чогумчалыг, дээштиг кылдыр ажыглаар ужурлуг бис. Оны дамчыштыр чүнү-даа мурнай, кандыг-бир херекке хамаарыштыр хөй-ниитиниң шын үзел-болалы тургустунган турарын чедип алыр. Ниитилелге айымдыг үүлгедиглер дугайында медээ кижилер аразынга дыка дүргеп тарай хона бээрин амыдыралдан билир болгай бис. Ындыг байдал кижилерни шыжыктырар. Мындыг тавырылгада милиция, прокуратура, суд органнарының талазындан алдынар хемчеглериниң кижизидикчи салдары улуг болур ужурлуг.

Бо үүлдерни чугаалап тура, Кызыл хоорайга такси чолаачызының амы-тынынга четкен үүлгедиг дугайын база катап сактып келир ужурга тавараржын келдим. Кем-жерек үүлгедикчилери туттурган турбуже, «оларны тудуп ап шыдавайн турар» дээн янзылыг чугаалар чоруп турган. Аиаа удурланыжыктар мындыг утказыг медээлер база тургулаан: «тударын тудуп алган, судтавас деп турар», «шиидер-даа болза, Кызылга судтавас», «салыпкан дээрил чоп». Ындыг янзылыг дамчыыр чугаалар херек кырында байдалга шуут карышкак боор, дүүшпейн турган. Ол чүгле пассажир транспортунуң ажылдакчыларын эвес, хоорайның чурттакчыларын дүвүредип турган деп чүве чугаажок биллингир.

Кем-жерек үүлгединиң дугайында массалыг информацияның чепсектерин тамчыштыр чаалаттынган медээ-дыңнадыг буруудуг кижини дилеп тыварынга, тодаразырынга хамаатылардан дуза дилеп, оларны аиаа бүзүрел-биле киришпиреринден ангыда, ындыг байдал дилеп турарывыс кижилерге чамдык тавырылгада психологтуг салдарлыг болурун амыдырал бадыткаан. Чонга ажыы-биле чарлап, дыңналыпкан чүве болганда, «ам хоржок» дээн бодал-биле буруузун миннип, боттары чедип кээр тавырылгалар база бар.

Хөй-ниитиниң санал-оналы, кем-жерек үүлгедин болгу дег кижилерге, кандыг-даа үүлгединг дээш харыысалгага албан оиаажыр, оон чайлавас апаар деп чүвени оларга билиндирер ужурлуг.

Хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн хажыктан кижилерге хамаарыштыр алдынар хемчегларинин хевири янзы-бүрү, хөй кезиинде ол сагындырыг бээри-биле коллап турар. Биче хулиган херек, хөй-ниитиниң черинге эзирик чораан дугайында материалдарны хөй ниити организацияларынче, күш-ажылчы коллективтеже сайгарып, хемчег алыры-биле шилчидерн, административтиг хайгаарал дээн чижектиг үүлдер дугайты чугаа чорун турары бо. Хажыдыышкын кылган кижиге ол хемчеглериниң кайы хире дээштиг, салдарлыг болуру хөй-ниитиниң бүрүү шавышкыныиың байдалындан база улуг хамаржыр. Туруш чок, шын эвес базымны кылыпкы дег кижилерни ол холга ап, дуза чедирип, доктаадып болур. Ындыг турбуже, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар, чылдагаан чок черге, ажыл шагы үзер болгаш өскелдаа хажыдыышкынар-биле демисселди кошкак чорудуп турар коллективтер бар. Ажылыынын дуржулгалындан дараазында чижектерни магаа киирип көрейн. «Чүгле «жылыысты көөр, сонуургаар боор чүве-дир ийин» дээн бодалдарны Чадаанада № 1 КМК-ның ажылдакчыларындан чугаа үезинде дыңнаан мен. Ажылыын кижиниң сонуургалы чүгле будурулгении-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Ажылындан хостуг үезии кижи канчаар эрттирг турарыл? Сагыш-сеткили чүл? Кижизидилге ажылының дээштиии чедип алыр дээр болза, ону кызыы көрбес, ол бүгү айтырыгларны катай көөр, денге тургузар апаар. Хажыдыышкыннарны, чүрүм үреткилерии, арагаже сүндулүг кижилерии чажырыысаар удуртукчулар база тургулаар. Оон алыс түнелии кандыг болурул деп айтырыгны бодувуска салыл көрзувусее чүл? Эрзиидеи А. Сояның биске бижээн чагаазындан корум-чүрүмну бижыглаарыныга хамаарыштыр мындыг одугларны номчаан мен: «Бир эвес коммунист, ажылчын кижи бүрүзү тавырымча чок чүүлдерге, хажыдыышкыннарга удур дайынчы ёзу-биле турупгар болза, кижилериң ажылдаарыига эки байдалдар чүге тургустунмазыл, амыдыралды хелегелендирип келир күзенчиг эвес чүүлдер чүге чайлаттынмазыл...» Хоойлу-дүрүм үрээшкиниерине хамаарыштыр хөй-ниитиниң санал-оналы дээштиг деп чүвени үтпаалыар.

Николай ОНДАР.
Юрист.

Кызыл хоорай.

Суд залындан

ӨСКЕЛЕРГЕ ӨӨРЕДИГ БОЛЗУН

Районнуң улус суду Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы Виктор Шогжалдың херээн сайгарып көргеш, 3 чылда оон хосталгазын кадып шиитк... Шагаан-Арыг хоорайның кудумчузунга ...ол бар хамаатының кедип алган чораанын норка кежиндеи даараан бөргеш үштә соп ап, ол кижиге 300 рубль түнүг когарал чедиргенинин түнелп ындыг болган.

* * *

Үнүн чолдайткан боону чогуур чөпшээрел чокка эдилеп чорааны дээш Артур Көктүң хосталгазын район суду казып шиитккен. Херекти сайгарып көрүп тургаш, суд түскай доктаал үндүрген. Оны Улуг-Хем районда «УТКА 25 чылы» совхозтуң дирекциязына, кадээ Совет күүскомуигга хамаарыштыр хүлээп алган, четпестерии чайладыр даалганы оларга ында берген боон турар. Артур Көк моон мурнунда база херек эрттирип чораан келгеш, үр болбаан. Үстүнде алдаяным черлериниң удуртукчулары ол кижиниң сөөлгү үеде ажыл чок турганың биле тура, оон алынга эки характеристиканы берип, хосталгазын казывайн, ону совхоз дирекциязының холунга бээр дилегии судче киирген. Суд ону үениң негелдезинге дүүшпес деп көргеп.

Белекмаа МАНЧЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

Бир кежээниц хрониказы

ЧЫЛЫГ-БИЛЕ ЧАРЖАЛАШТЫР

Бойдус кышкы үйгузунаи өттүп, бодуиуи чылыг тыныжы-биле сеткилдериисти өөртүп турар. Долгандыр турар чүүлдер дирлип, амыдыралдың кайгамчык, төнчү чок ырызын ындыиналдыр бадырып турганзыр. Часкы хөөнден сагыш-сеткиливис чымчап, кышкы кударалдан хосталган чүлдү-чүрээвис соок хүннерии өттүр калагалап келгениивис өөрүшкүнү, хуулмузуургиу долганлыр турар кижилерге дамчыда бээр, олар-биле үлежиксей бээр-ле болгай. Ынчалза-даа... ынчалза-даа чылдың маалыг үезиниң саарылгаи чырыын кем-жерек үүлгединшкиилери хемуөөртпишлаан.

Час-биле, чылыг-биле чаржалаштыр. Кызыл хоорайның күдумчуларында аңгы-аигы районнардан келген өөредилгелиг-даа ажыл-иште-даа чок, улчумал толанчылар, маигысталчак амыдыраллыглар көстүп келгеи. Оларның хол иүргулавы аныяктар. А корумчүрүм үреп, кем-жерек үүлгедип, арагалап-дарылаа чоруур аныяктарның хөй кезии—ажыл чоктар.

Танцы залдарындан хулиган чорук кылганы дээш экклеген аныяктарның кол иуруузу —газы четпээн элээдилер. Ындыгларны милиция ажыллакчылары иазы четпестериин хуваалдазын чорудар — хүлээп алышкын черлеринче чорудар. Аиаа олариын чүрттап турар черии, ат-сывын тодараткаш, келген районнарынче чандырып турар. Ынчалза-даа утаваида олар база-ла хоорайга көскуленнеп кылаштаан турар. Бо бүгү ала-неперии, районнарның иазы четпестер инспекцияларының харыысалга чогуи көргүзүп турары ол. Аяс Баянкол, Аяс Наскал, Радик Ламажап (Улуг-Хем), Кан-оол Доңгак (Чөөн-Хемчик), Сергей Оспжак (Барыын-Хемчик), Александр Допуй-оол (Сүт-Хөл), Слава Оюи, Откуна Чомбурук, Сани Доспан (Тес-Хем) дээн ышаиазы четпээн оолдарныг алаиелерии төрүп алган төллерии дээш канчап сагыш човавастарыл, хонук-хонуу-биле чидип, кайда-чүде барганы билдинмейн турда, чүге дүвүрел чок олуурарлыг-рыл? Шак мындыг тоомча чок чоруктуң түнелиииде иазы четпестер бак салдарга алзып, кем-жерекке онаажып турар. Бо оолдарның салым-хүүзүи айтырып кымдаа келбээнин хөйиу чугаалаар.

Культураның болгаш дыштаныгының Н. Гастелло аттыг паркы сөөлгү үеде дүвүрээзиини оттуруп турар чер арттырып каар болзувусса, үүрмек деп санаанывыс тавырылга ынчап чоруй, оорту оон-даа нарын херектерже шилчип болур. Хоойлу-дүрүм тажылыышкынының кандыг-даа хелиин, кижиниң мөгүшынарынга тударымча чок чангыс-даа чоок — хөй ниитиниң сагындырыы, бүрүү шавышкыны чок артпас ужурлуг. Ындыг болганда, корум-чүрүм, кем-жерек үүлгедиглери болганының дугайында медээдыңнадыгларыны чурттакчы чонга шын чедирер апаар. Массалыг информацияның чепсектерин анаа чогумчалыг, дээштиг кылдыр ажыглаар ужурлуг бис. Оны дамчыштыр чүнү-даа мурнай, кандыг-бир херекке хамаарыштыр хөй-ниитиниң шын үзел-болалы тургустунган турарын чедип алыр. Ниитилелге айымдыг үүлгедиглер дугайында медээ кижилер аразынга дыка дүргеп тарай хона бээрин амыдыралдан билир болгай бис. Ындыг байдал кижилерни шыжыктырар. Мындыг тавырылгада милиция, прокуратура, суд органнарының талазындан алдынар хемчеглериниң кижизидикчи салдары улуг болур ужурлуг.

Бо үүлдерни чугаалап тура, Кызыл хоорайга такси чолаачызының амы-тынынга четкен үүлгедиг дугайын база катап сактып келир ужурга тавараржын келдим. Кем-жерек үүлгедикчилери туттурган турбуже, «оларны тудуп ап шыдавайн турар» дээн янзылыг чугаалар чоруп турган. Аиаа удурланыжыктар мындыг утказыг медээлер база тургулаан: «тударын тудуп алган, судтавас деп турар», «шиидер-даа болза, Кызылга судтавас», «салыпкан дээрил чоп». Ындыг янзылыг дамчыыр чугаалар херек кырында байдалга шуут карышкак боор, дүүшпейн турган. Ол чүгле пассажир транспортунуң ажылдакчыларын эвес, хоорайның чурттакчыларын дүвүредип турган деп чүве чугаажок биллингир.

Кем-жерек үүлгединиң дугайында массалыг информацияның чепсектерин тамчыштыр чаалаттынган медээ-дыңнадыг буруудуг кижини дилеп тыварынга, тодаразырынга хамаатылардан дуза дилеп, оларны аиаа бүзүрел-биле киришпиреринден ангыда, ындыг байдал дилеп турарывыс кижилерге чамдык тавырылгада психологтуг салдарлыг болурун амыдырал бадыткаан. Чонга ажыы-биле чарлап, дыңналыпкан чүве болганда, «ам хоржок» дээн бодал-биле буруузун миннип, боттары чедип кээр тавырылгалар база бар.

Хөй-ниитиниң санал-оналы, кем-жерек үүлгедин болгу дег кижилерге, кандыг-даа үүлгединг дээш харыысалгага албан оиаажыр, оон чайлавас апаар деп чүвени оларга билиндирер ужурлуг.

Хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн хажыктан кижилерге хамаарыштыр алдынар хемчеглериниң хевири янзы-бүрү, хөй кезиинде ол сагындырыг бээри-биле коллап турар. Биче хулиган херек, хөй-ниитиниң черинге эзирик чораан дугайында материалдарны хөй ниити организацияларынче, күш-ажылчы коллективтеже сайгарып, хемчег алыры-биле шилчидерн, административтиг хайгаарал дээн чижектиг үүлдер дугайты чугаа чорун турары бо. Хажыдыышкын кылган кижиге ол хемчеглериниң кайы хире дээштиг, салдарлыг болуру хөй-ниитиниң бүрүү шавышкыныиың байдалындан база улуг хамаржыр. Туруш чок, шын эвес базымны кылыпкы дег кижилерни ол холга ап, дуза чедирип, доктаадып болур. Ындыг турбуже, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар, чылдагаан чок черге, ажыл шагы үзер болгаш өскелдаа хажыдыышкынар-биле демисселди кошкак чорудуп турар коллективтер бар. Ажылыынын дуржулгалындан дараазында чижектерни магаа киирип көрейн. «Чүгле «жылыысты көөр, сонуургаар боор чүве-дир ийин» дээн бодалдарны Чадаанада № 1 КМК-ның ажылдакчыларындан чугаа үезинде дыңнаан мен. Ажылыын кижиниң сонуургалы чүгле будурулгении-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Ажылындан хостуг үезии кижи канчаар эрттирг турарыл? Сагыш-сеткили чүл? Кижизидилге ажылының дээштиии чедип алыр дээр болза, ону кызыы көрбес, ол бүгү айтырыгларны катай көөр, денге тургузар апаар. Хажыдыышкынарны, чүрүм үреткилерии, арагаже сүндулүг кижилерии чажырыысаар удуртукчулар база тургулаар. Оон алыс түнелии кандыг болурул деп айтырыгны бодувуска салыл көрзувусее чүл? Эрзиидеи А. Сояның биске бижээн чагаазындан корум-чүрүмну бижыглаарыныга хамаарыштыр мындыг одугларны номчаан мен: «Бир эвес коммунист, ажылчын кижи бүрүзү тавырымча чок чүүлдерге, хажыдыышкынарга удур дайынчы ёзу-биле турупгар болза, кижилериң ажылдаарыига эки байдалдар чүге тургустунмазыл, амыдыралды хелегелендирип келир күзенчиг эвес чүүлдер чүге чайлаттынмазыл...» Хоойлу-дүрүм үрээшкиниерине хамаарыштыр хөй-ниитиниң санал-оналы дээштиг деп чүвени үтпаалыар.

Николай ОНДАР.
Юрист.

Кызыл хоорай.

АРГА-АРЫГ— АМЫДЫРАЛЫВЫС

«Бойдусту камгалаары — кижилерни камгалаары-дыр. XX чүс чылдың төнчүзүнде бойдусту камгалаары Чер кырынга амыдыралды камгалап арттырарының эң чугула негелдези апарган» деп СЭКП ТК-ның Платформазында демделээн. Чер эдегей кырында кижи төрелгеген бойдус камгалалы дээш демисежип үнген. Бис база-ла оларбиле чаңгыс шугумга туржур бис. Арыг агаар, арыг суг бистиң бодувустан келир салгалга эң-не херектиг чүве ол. Арыг агаар биле арыг сутиуң үнер дөзү, камгалалы арга-арыгда.

Бистиң Тывада бир чоргаарланыр байлаавас арга-арыг болгай. Ол биске ачы-буянын чедирип келгеи. Оон дутайында ырлажып турар бис.

Арга-арыг бүгү-ле дириг амытаннарга — кижилерге, мал-маганга, аң-кушка амыдыралды хайырлап турар. Арга-арыгда аъш-чем, кадыкшыл, өөрүшкү ында. Бойдусие бодуиуң байлаан үлээрде, ол бай-шыдалдыг, ол ядыы чеднимес-даа дивес, шуптузунга бир дөмей көриур. Ол кымны-даа ылгавас. Бо кайгамчык бойдус-неде бир чаяттынмаан чүве—бодуи камгалап шыдавазы. Оон камгалакчызы болуру чүгле кижиге онаашкан. Бойдуста ачыбуянныг чаяалганы билири чугула.

Аңчы диин хөөкүйүнүң холун сый адыштарга, ол сыиык холуи пеш чугу-биле дораан-на ораай шааптар болгай. Ол ышкаш балыгланган аинар черден балыга таарышкан оът-сигеиии, дазылдарны казып тып чипкеш, сегип чоруй барган болгулаар. Ол хамаанчок хоран чипкеи берүү безин эмнит. Бо дээрге арга-арыгның дириг амытанары-биле тудуш харылзаалыы-дыр.

Арга-арыгда аңнарны болгаш куштарны топтап, кичээиглиг көөр болзуиарза, оларны уштап-баштап, харын-даа камгалап чоруур баштынчылыг болгай. Оон хевири безии өскелерден ылгалдыг, чараш, бедик, онзагай өң-чүзүнүүр болгай. Арга-арыг база ындыг баштың мяштарлыг болур. Оң ындыг мяштарны тывалар, бистер, хам мяштар дээр бис.

Мен бодум хуумда бистиң черге Межегейге турган хамдытты көрүп өскеи болгаш билир мен. Межегейиің Бажың баары деп тейиин алаа ужунда арыг кыдыында кара сутиуң үнген бажынга турган. Бурыңгыиуң кырган дыдын көөрге, чүрек шимирт кынныр коргунчуг турган. Ийи улуг кижиии куспаа четпес оон дыт, будуктары уяланчак, дыдыраш, сырый. Боду узуи эвес, бажы куурарып, кургай берген. Дыттын дөрт чүгүнден кончуг узуи, улуг шивилер ол үзейгилээп, тейлеп турган ышкаш көстүр. Хам-дытты долгандыр кадаксамбай, пестер дилиидээ, дадаазын, хыл дээш чүвелерии аскылаан.

Бир уттуннас чүве, оон будуктарының адаанда азып каан калбак мяш кырында хола-биле шуткаан бичии аъттар болгаш мяш-биле синлип чазаан дөңгүр, көк бүга турган. Ол бүга ам-даа сагыжымда хевээр, бир-ле дириг чүве дег көстүп кээр: дагыр мыйыстарлыг, хавааның дүгү дыдыраш, ийи кулааның делбигири, думчуунуи дарбагары болгаш даваиизарының дуюглары шуут кайгамчык чоор. Та кайы шагда кандыг шевер кылган, ындыг шевер кылымалды бо назыла хөй-ле чүвелерии көрген хиремде, аиаа дөмейлежир чүраш чүвеии көрбээи мен.

Хам-дыттың кылың, кызыл чөвүрээзии ол черниң кижилерии карттап, чалаң алган чоруур чүве. Чүге дээрге бичии уругларның иштии аарын сылданы бергенде, хамдыт чөвүрээзии кара сугга хайындырып бээр. Бистиң өөвүс хам-дыт чоогунга шагдан бээр чурттап чораан дээр чүве. Анда чаңгыс аъттыг, чаңгыс инектиг Оңгар-Ашак дээр ирей турган. Ол аныяк кижи чораан.

Ол улуг хам-дытты ол черниң улузу шагдан бээр чылдың-на бир катап дагып, чыглыр турган-дыр. Хам-дыт девискээрииің арыиындан ыяш кеспее турган, инда ам-даа келергей чоон, улуг дыттар, шивилер артып калгылаан. Межегейиің орус чону инда арыг иштинде дыттарны көргеш, бурыңгы делегейиин коргунчуг ыяштары дээр болгай. Ам-даа болза, арткан ийи-чаңгыс ыяштарны барып көрүп болур силер. Шаалда Эртине-Булак хүрээзин тударда, хүрээниң ортузунга турар изең багана ыяжын хам-дыт чоогунда арыгдан чаңгыс дытты кескеш, Хамба-Хелиинии улуг, ак ыдык шарызын баштаткан чээрби ажыг аът, шарыбиле сөөртүп үндүрген чүведир. Оон еске ыяшты оон кезип болбас дээи. Хүрээ тудуунга ыяш маиза дилеринге, Кара-Булукиуп (Успенка) орустары киришкен дээр чораан.

Орус чон-даа болза улёстүп ыдыктыг черлеринге дегбес турганнар. Хам-дыт дээрге хүрээ турган черииң бярык-ла чаны-ла болгай. Межегейиің хам-дыдын дертеи чыдаар үезинде ол черниң кайгалы Чорбаа деп кижи ужурган. Ол кижи ол чылын бооладып шиитпирген. Моиу меи бистиң канчаар чүдүп, чүрттап чораиывыстың ужункыдыии хам мяшка сылдай какысы чугаам-дыр.

Сөөлгү үеде чамдык улусаржаннарга, арттап кырынга ыяштарга, хам-дыттарга чалама баглап каар апарган. Ол дээрге мен бодаарымга, кижилериң чүртүнга ынакшылыиыи демдээ, илерели, ада-өгбелериииң чайчылдарының бирээзи-дир.

Бир районнуң удуртукчулары хуралга ыындыг чүве чугаалашкан — көдээниң чамдык кижилери, чорумалдар орук кыдыында бир мяшка чүдүп турар апарган-дыр, ол мяшты сак кылыр деп шиитпирлээи. Ында көдээ Совет даргазынга айтынышкыи берип, хуусаа айытканнар.

Дарга суурунга чедип келгеш, тудуг кылып келген бир тыва эвес кижиге бодуиуң карманыидан үжен акша суигаш, ол чаламалыг мяшты дазылыидан трактор-биле тура тырттырып каан дээр чүве.

Аиаа-ла оран-чурттуң каастала-шимелгези будуктуг мяштың бүрүзүу чүл? Чаламалыг мяштар-биле демисежир үе эртип, мяш камгалалының үези чедип келген-дир.

Алексей АРАПЧОР.

Номчукчунуң бодалы

ШИИТПИРНИҢ ДЭЭШТИИ КАНДЫГЫЛ?

Ажыг суксун болур араганы кайы хамаанчок эдерге садарын болдурбас, ону өйлеп, кызыгаарлаар, адак сөөлүнде талон-биле нормалап садар деп шиитпир — эде тургустунуушкунуи эң-не эге бажында алдыиган башталгайы чүгүлә хемчегларии биөөзии. Ол шиитпирии чөптүүнге кым-даа маргышпас. Ынчалзажок ол дугайында янзы-бүрү чугаасооттар, аигы-аигы бодаллар, санаалар тургулааныы чон билир. Мен ам оон дугайын маиаа катаптаар бодавайн тур мен. Арага дугайында бо чүүлду бижий бергеним алыс ужуру мындыг чүве.

Бистиң бо хоорайныыстада-даа, ол ышкаш районнар төптеринде болгаш чурттакчылыг сууларда-даа арага аймаан садыглап турар магазиннериин база оиу садыглаар шактарыиың дугайында янзыбүрү чугаа-соот чон ортузунга чоруп турар. Оиу дыңнаваан, билбээн кижи ховар боор. Ол чугаа-сооттарның чүдеп үнүп туруарын хандыр катып, знамзтеп көрээлинер. Чижек дилеп, ырак болган хөөэ-даа чок. Кызыл хоорайда байдалды көөрге-ле илдеп апаар.

Арага садарын кызыгаарлап, өйлүг, нормалыг, талоииут болдуруп турарының башгайгы үезинде хоорайга арага садар каш магазиниин тускайлап тургускан, оларның ажыттынар үезиң чүгле хундусхуунуң ийи шактан эгелээш, кежээкиниң чедп шакка чедир ажылдаар кылдыр доктаадып каан турду. Хоорай чагыргазы тудиг улус бар болза, айтырыгны чурттап турар черииң аайы-биле хамааты байдалының акт бижидилгезиниң черинге барып тургузар. Мындыг тавырылгада байдалды бадыткап турар документилер эргежок чүгүлә апаар. Кандыг документилер херегил деп айтырыг тургустунуп келир. Ажыл-агый дептериилеп үштә бижилге, төрүттүнгенинии дугайында херечилел дээш чижектиг документилер негеттинер. Үстүнде алдаяным документилер чок болган дижик, бо тавырылгада канчаарыл? Херечилериниң балыткал өчүк чугааларында база өске-даа шынзылыга бадыткалларга үндезилеп, төрүттүнген үезин элип бээрин хамааты кижи чурттап турар черииң аайы-биле улус судундан дилеп болур.

Шиитпирни хүлээп алган баштайы үезиниде кижилер оиу чөптүг деп болап турганы чугаажок. Бодавыже бо шиитпирни хүлээп ап турган кижилер, бир дугаарында, арагачыларга «согуг» бээр, оларның ыромазын сыгар, таптыг кезедир деп шак ындыг сорулганы сүлүп алган турган болбайн ам. Оон соонда арагачылар ээзээжээр, арагалаар, кем-жерек үүлгедир чорук-биле демисселдиң айтырыы ындыг янзы шиитпирлеттинер турган.

Ынчан арага магазиннериие кайы хире улуг оочурлар тургустунуп туржук? Оиу чоп көрген болгаш билир. Чамдыкта арага садып алыр дээн кижилер шуут-ла баскылажып чаар чазып, магазин үрег каар чыгыы турду. Ындыг тавырылгада садыгжылар шагдаа черииден дуза дилеп телефоннап, оон камгалалды ап, баскылажып каар чыгаан чоииу арай боорда намдадып ап турду. Ындыг төнмес-батпас арага оочуру чылдан чылче улажып келди. Ол оочурнуи төөнүп эм-даа билдиннмес. Мыынай кижи кайгаар чүве: хоорайның удуртукчулары та чүиу көрүп турар чүве? Ол арага оочурлап ажыл-даа хүиүнде, дыштаныр-даа хүиеиле дөмей-ле боор турар чүве-дир. Арага оочурлап турар кижилер кымнар деп боодаар силер? Хүидүс ажыл шагында-ла арага садыында эидерик кижи үкмерлежи берген турар-дыр. Олар чүгле пенсионерлер азы өске черден келген чорумал аалчылар болгаш шөлээлеп, дыштанып турар кижилер бе? Чок, ындыг эвес! Бәргаш топтап, шинчилеп көрүнер даан. Оларның аразында чөрле кымны чок дээр боор! Арага оочурлаан хөй кижилериниң аразындан ол хүи херек кырында ажылдап турар ажылчыны-даа, албан-хаакчыны-даа, эртемденин болгаш студентиии-даа, депутатты-даа көрүп каап болур силер!

Амыдырал дээрге амыдыралла болгай. Амыдыралга чүүлдаа турар. Чүгле араганы кижи арага магазиииниге хүидүс барып, оочурлап турар дээр болза, ол чүвеиии шииыига дүүшпейн баар. Ажылдап турар кижиге арага садып алыр талонну берип каан болганда, оиу ол арага садыындан албайн, кайыын алыр деп?

Ылангыя араганы хүидускуиуи ийи шактан эгелээш, 7 шакка чедир садар турда, оочур кедергей узуи, арага алыры берге турган. Ажылыын кижиниң ажыл шагы 5 шакта, а албан-хаакчыиыы — 6 шакта доостур апаар. Ындыг болганда, оларның ажыл соонда арага садып алырыига ийибиө-ле шак хире үе артар шыкажыл. А бүгү кижилер ынчан сөктүп кээр орта, оочурга улус баскылажып каар чазып турарының үжуру ында. Ажылдаш, моган-түрүпкен кижилериң хөй иурүузу ажыл шагының соонда узуи оочурга турза-даа, арага садып ап четтикпейн, каржы-дошкун апарган, хыйланып, химиренген, куруг чанып турар. Ынчап кээрде, эм чүиу канчаарыл? Бүдүрүлге черииде ажылдап турар звенодан азы үш-дөрт кижиниң өмүнээзинден бир эштп ажыл шагын үзе-үзе, арага саттырып чорудар ужур таваржыр. Арага садып чоруткан ол эжиниң орнуига өөрү ажылдаан аттыг боон каар. Херек кырында дөмей-ле прогул ышкажыл. Бүдүн хоорайга та чеже кижи ынчаар ажыл шагын хөй черге «чип» турар чүве!

Ажылдап турар кижилер чүгле дыштаныр хүннерде арага садып алыр дээр бблза, ол база-ла боттаныры берге. Оон ужурунда «хоорай чагыргазының бо талазы-биле харыысалгалыг ажылдакчылары черле чүиу көрүп турар чүвел?!» деп, чонуиу айтырыг тургузуп турары мырынай чөптүг болгаш өйү келген.

Арага садарын каш санныг магазиннерге мөөнээээш, оларның ажылдаар шагын кызырган чорук черле утаан-сарыылдыг кылдыиган шиитпир эвес, харын-даа ажыл-херекти айландап-таарыштырып билбес, чүвени угаазылалдыг көрбес, чонуиу эрге-ажыын барымдаалавас чоруктуң илерээшкиниидир. Харын-даа оиу эрги чагыыл-дужаар бюрократтыг аппаратты кара туразында ажылаашкыныиың херечиэи дизе, хөөредиг болбас ийик.

Чүвеиии алызын бодавайн-чангыс кижилериң тураазы-биле үндүрүп каапы ол чөптүг эвес шиитпир дыка хөй багай уржуктарны болдуруп турар. Арагачыларның ырмазын сыгар, оларга «согуг» бээр, кезедир дээш алган хемчег көнгүс сыр өске түңнелге чедирип турарды илдеи. Оиу чүиүк-биле бадыткап болуруи?

Бирээде, кылымал арга-биле тургускан канчаар-даа ажок улуг оочур улустарга мораль талазы-биле багай салдарны чедирип турар. Ол оочурже киргеи кижиниң кандыг-даа кижи төлеви оскуидурар. Ооң чангыс-ла бодаар чүвези, «канчап-ла арага садып алыры». Ол оон ыиай чүиү-даа бодавас, арын-нүүрүи уттуп, күш-биле чүткүпле билир. Аиаа арын-нүүр бодап, томаанныг, кижизиг турар болзуида, чүү-даа чок, күруг үиер сеи.

Арага садып алыр дээи оочурда чүткээи улусту хажыызындан көрүп турарга, күжүрзүраан мал сагышка кирер. Кужур чивээи кодан хойга кужур төптерге, оиу чиир дээш баскылажып каар чазар ышкажыгай. Бо арага оочурунда база-ла ындыг. Бир эвес кижилерни кижи деп хүидүлеп көргеи чүве болза, ук шиитпирии хүлээп алган эрге-чагырга чери оиу күш чок болдуруп каар ужурлуг турган. Ынчалзажок дужаапчагырар аппаратты бюрократизмии оиу ынчаар кылырының аргазын бербээи-дир.

Ийиде, ол шиитпир «улус» дээр чүве моон база хөрлээп үнүп турар хире. Ол-ла арага оочурлаан хөй кижилериин аразынга турган дыиаарга, мынча дижип турар: «Көрдүнер бе, тыва оолдар келдиг! Болар арагалаар, чурум үрээр улус... Оочур чокка шургуур...». Ол сөстерии орус-даа, тыва-даа кижилер чугаалап турар. А орус шагдаалар колдуунда-ла тыва оолдарга кончуг шорлур, оларны айтырган, хынаан турар: «Сеи мында чүге келдии? Арагалаар пазының четпээи кижи ышкажыл сеи! Ынай тур!». Мен ындыг таварылгаларны арага садыынга барган санымда көөр-дүр мен. Ол дээрге база сөөк-язы ылгай көөр чоруктуң илерээшкини ышкажыл. Улус аразында орус оолдар чок дээр болза, моге апаар. Олар база эидерик. А оларны орус шагдаалар чемелээнии кижи чүге көрбезил? Чаңгыс сөстеи-не кижиниң сеткили хомудай бээр болгай.

Дөртте, арага садар черге хөй чон чыглыр чорук араганың бодуи-даа, ону садып алыр талонну-даа улуг өртекке саарып, сайгарып турар мангысталчак амыдыралдыг, чижек кижилерге кончуг чеминиттиг хөрээүн, таарымчалыг чер бол

КЭЭП СОНУУРГАНДАР

Даг-Алтай автономнуг областын национал-шии театры ажы-дунма Тыва черже аалдап кээринге белеткенип турар.

Театр Тыва АССР-ге ам үшкү удаа кээри бо. Тываның ажыл-ишчи чону-биле бирги ужуражылга 1980, ийнгияа — 1984 чылдарда болган. А бо чылын мырнай ийи катап кээп турары ол болур.

Театр 1978 чылдың март 24-те үндезилеттинип тургустунган. П. Кучияктың «Алдын хаяа» деп шинзи-биле ажыттынган.

Театрның сценазынга А. Островскийиң, Лопе де Вегаиың, Н. Лесковтуң, А. Вампиловтуң, В. Розовтуң, И. Друцэниң, В. Шукшининиң, А. Володинниң, Ю. Рытхэуның, М. Байджиевтиң, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Ч. Айтматов биле М. Каримниң чогаалдарын шинжидип тургускан.

Театрның чогаадыкчы состады алтай чогаалчылар — А. Адаров, Д. Каянчин, Б. Укачин, Ш. Шатинов олар-биле сыый харылзаалыг ажылдап турар.

Алтай улустуң тоолдарынга үндезилеп, эвээш эвес шиилер тургустунган, оларга актёр С. Санашевтиң, режиссёр Н. Шумаровтуң тургускулааны шиилер база хамаарыжыр.

Театрның өзээн Новосибирскиниң театр училищезиниң, Красноярскиниң ураи чүүл институдунуң, күргенниң театр ураи чүүлүнүң Луначарский аттыг институдунуң, Щукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары тургузуп турар. РСФСР-ниң алдарлыг артизи А. Балина РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының чөвүзелиниң баштаар черинин кежигүнү кылдыр соңгуткан, артист В. Тысова Улустарының найралы орден-биле шаңнаткан.

Ук театр Кыргыс ССР биле Хакас автономнуг областче ийи удаа, Башкир АССР-же, Кемерово болгаш Курган областарже аалдап барып чораан.

Театрның гастрольдары чүрттүн интернационал чонунуң аразынга найыралчы, акыдүмма харылзааларны быжыктырып турар дээрзинге бүүрээр апаар.

Эргим көрүкчүлер, алтай өнүктер-биле ужуражылгаже, оларның шиилерин кээп көөрүнче силерни чалап тур бис.

Республиканың культура амыдыралындан

КӨРҮЛДЕГЕ КИРЖИҢЕР

Бо чылдың июнь 2-3-те улусчу ураи-шевер хөгжүмчүлериниң болгаш тыва хөгжүм херекселдериниң ойнаарларының «Ак-оолдуң игиле» деп бирги республика көрүлдези болур. Аңаа хамаарыштыр эрткен көрүлдениң түнелдин база бо көрүлдеге баш удур чүнү кылза эки дээрзин номчукчуларга сонуургадыксадым.

«Ураи чүүл культуразы салгалдарның өшпес харылзаазын болгаш салгалдың бодунга сиянирип, кижиге бодунуң чону-биле, оон төөгүзү-биле болгаш кедир үеде идегели-биле төрелдешкээн медерел билиринге, кандыг-даа ажыл-чорудулганың үндезининиге бедик мөзү-шынар идеалдарын салырынга дузалап турар» деп, М. С. Горбачевтуң Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга чугаазы хөгжүм культуразынга дорт хамааржыр.

1988 чылда болуп эрткен улусчу хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң көрүлдезин республика солуннарынга чырыткан болгай. Маңга республиканың аңгы-аңгы районнарындан чөөрбй ажыг мастерлер киришкен. 17 бызаанчы, 7-7 игил, дошпулуур, лимби болгаш оон-даа өске шупту тозан ажыг хөгжүм херекселдерин экеп көргүскен. База бир эки чүве болза, № 4 ортумак ПТУ коллективиниң мурнундан ында ажылдап турар конструктор Б. Ч. Гомбоевтиң чазап кылган шенелде хөгжүм херекселдериниң Т. Балданга удуртқан оркёстриниң тыптып келгени, көрүлдеерге киришкени болур. Хөгжүм херексели чазап кылыр эртемни ол-ла училищеге чедип алган ийи аныяк оол барын билир бис. Олар бо хүнзерде Улан-Удэниң культура институдунда өөренип турар. Эрткен көрүлдерден ап көөрге, ураи-шевер мастерлеривистиң хар-назыны колдуу 63-77 хар аразында, өскелери бежен хар ажыл чоруур. Мастерлериң аразында хөгжүм херексели кылырынга аныяк салгалдың хөгжүмчүлери эвээш бооп турар. Эң эки кылдынган бызаанчыларны Балган Күжүгет, Идамчап Хомушку, Ашак-оол Хани-Кирба олар кылган. Игилдерни Бичее-оол Хомушку, Дамбуу Кызыл-оол база ол ышкаш эки дошпулуурларны Маржымал Ондар, Кашпык-оол Хертек, Лазо Моңгуш кылып белеткээн. А Владимир Ойдупаа, Қаим Хомушку болгаш Бичеоол Хомушку чараш, шевергин чадаганнарны чазап кылган. Чүге-ле хамык ус-шеверлериниң аттарый чыскаап бижип турар кижи боор деп бодай бербенер. Чүге дизе аныяктарның бо чугула ажылга киржилгези моон безин көскүдүр. Республиканың аңгы-аңгы районнарында ус-шевер мастерлер аныяктарны чүге өөретпейн турарый?

Тыва хөгжүм херекселдеринге хамаарыштыр болуп эрткен «Төгерик столду» «Шынның» арыннарында парлаан. Хөгжүм херекселдерни чазап кылыр ажылга таваржып турар бергелерге хамаарыштыр чугаага киришкен эштерниң саналы чаңгыс болган — национал тыва хөгжүм херекселдерин арбыдалы бүдүрери. Бо айтырыг Культура министерствозунуң деткимчези-биле чоорту шинтирлеттинип турары өөрүнчүг. № 4 ПТУ-да ажылдап турар Б. Ч. Гомбоевтиң шенелде мастерскаязын ажыдарынга боттуг дузаны чедирип, Москвада хылдыг хөгжүм херекселдери кылып бүдүрер институт-биле харылзааны тудуп, ам бо хүнзерде ол алды хылдыг 6 чадаганны ап алган. Оларның кыдынган шынары эки. Улан-Удэде хөгжүм мастерскаязынга 14 муң рубльге чаазы, дошпулуур, игил, бызаанчы, лимби дээн чижектиг 82 хөгжүм херекселдериниң чагыгы республиканың эртем-методиктиг төвү кылган. Бо бүгүнү, ам болур республиканың ус-шевер хөгжүмчүлериниң көрүлдезинге көөр бис. Ам болур бо көрүлдеге игилге, бызаанчыга, дошпулуурга, чадаганга, лимбиге, демир-хомуска, шелерхомуска ойнаарларның көрүлде-конкурузу катай болур. Көрүлдеге районнардан аңгы-аңгы составтыг ансамбльдер, оркестрлер база аңгы-аңгы ойнакчылар киржип болур. Ынчангаш аңаа киржирн-биле күзелдиг бүгү эш-өөрүң кыгырып тур бис. Районнарның культура килдистериниге баргаш, көрүлдениң болуп эртер чуруму-биле таныжып алырын диледивис.

Көрүлдениң сорулгазы —тыва хөгжүм херекселдерине ойнап билир болгаш оларны кылып бүдүрүп шыдаар ус-шевер мастерлерни илередир, тыва хөгжүм херекселдерин салып организастаары, оларны эртем талазы-биле өөренип база оондаа ынай болбаазырадып сайзырадыры.

Сергей БАДЫРАА.
РЭМТ-де музыка килдизиниң эргелекчизи.

ЧУРУКТА: бот-тывынгыр артистерниң тыва хөгжүм херекселдеринге ойнап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

(Бо материалдың гонорарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң чанында ажыктан «Алдан-Маадыр» деп тыва кино тырттырарынга херек № 142050 ЖСБ агар санче шилчидерни диледим).

ТООЛ ААЛДАП ЧОРААН

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының артистериниң орус бөлүү бичии уругларга «Тергиин чараш Василиса» деп шинзи-биле Арыг-Узуу суурга аалдап чорааш барган. Уругларга солун утка-шынарлыг шиини бараалгадып келгеии болгаш шиите рольдарын бүзүреичиг ойнаапы дээш көрүкчүлер, ылангыя бичии уруглар артистер И. Икоинниковка, М. Кузнецовка, Г. Зыковага, А. Огиёвка, А. Гавриловка байыр чедирип, моон-даа соңгаар солуп шиилериг аалдап кээп турарын дилеп, үр-ле адыш часкап турганнар. Белүктүң удуртқучузу А. Сумбаага база эки сөстерни арыгүзүүжүлер сөглээн.

Шиининң утка-шынары-даа, артистериниң идик-хевы, шииниң чүрүк каасталгазы көрүкчүлериниң сеткилиниге таарымшкан.

ЧУРУКТА: шиидеи көргүзүг. Сөзүг болгаш тырттырғач чуруу Михаил ДЫРТЫЙНЫЫ.

Улуг-Хем район.

ТЕННИС МАРГЫЛДААЗЫ

Кадык-камгалал министерствозунуң кадыкшылга комплексизиниң спорт залынга Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының шаңналдары дээш Кызыл хоорайның ажык маргылдаазы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа найысылалдың спортчуларындан аңгыда, Улуг-Хем районнуң телээлери киришкен.

Чидиг демиселдиң түнелинде алды бөлүкке чарган теннисчилериң аразындан алды эң шыырык ойнакчылар түнел оюнга ужуражы бергеи. Олар болза: чолаачы Николай Данчыыр-оол, сантехник Хеймер-оол Күжүгет, каннакчы Адыг-оол Моңгуш, башкы Далай-оол Калбак, студентилер Радий Кыргыс биле Валерьян Ондар.

Ужуражылгалар эгелээн. Ларыкчылар колдуунда Х. Күжүгетти, Н. Данчыыр-оолду адаар мынды. Чүге дээрге, олар республиканың каш даквыр чемпионнары, бирги разрядчылар. Шынап-ла, кижи бүрүзүн удуп, чоорту чогуур саннарны ап, олар тиилелгеже чоокшулап органнар. Ындыгда болза, маргылдаа маргылдаа-ла болгай. Баштай Хеймер-оол, оон соонда Николай Радий Кыргыска «дужуп» бергеннер. Бирээзи ийи оюнга улаштыр уттургаи, өскези бир дугаар оюнну мүн-не удуп алган, ийнгияи шуут арыга «берипкен».

Ынчангаш стол теннизииде чаа ат немешкеи. Ол болза, Радий Кыргыс. Ийиги-үшкү черлерни Х. Күжүгет биле Н. Данчыыр-оол эзлээннер.

Ийилел ойнаар маргылдаага база-ла чаа чемпионнар илерээн. Олар болза, чолаачы Родиоя Чымба биле инженер Петр Чадамба. Түнел оюнга бо ийи спортчу Х. Күжүгет биле Р. Кыргыстың 2:1 санга удуп алганнар.

Анатолий СЕРЕП.
Тыва АССР-ниң стол теннизиниң федерациязының даргазы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Драманың туулу Алтайдагы национальный театры

Даг-Алтайның национал-шии театры

Республиканың хөгжүм-шии театрынга 1990 чылдың май 15-тен 29-ка чедир болур Даг-Алтай областың национал-шии театрының гастрольдары

шиилериниң репертуары

Май 15, 24, 27, 29—А. Юданов **«Туба, туба».** Л. В. Коиыщевтиң чогаадыкка үндезилеп тургускан ийи көжегелиг, шоодуглуг комедия, алтай дылга.

Май 16, 28 — Ю. Рытхэу **«Кандыг-даа япоииар эвес!»** Ийи көжегелиг комедия, орус дылга.

Май 17, 22, 26—Н. Шумаров **«Кеземче».** Ийи көжегелиг шии, алтай дылга.

Май 18, 23—Ю. Лиманов **«Алтайның оглу».** Ийи көжегелиг шүүглел шии, орус дылга.

Май 19—Дж. Марселл **«Лангустаның катқыты»**—(француз актриса Сарра Бернарның амыдыралындан сценалар). Ийи көжегелиг психологтуг комедия, орус дылга.

Май 20, 25—А. Володин **«Ийи согун».** Даш вектиң детективи, орус дылга.

Май 21—К. Абрамцев **«Гитараиыг үделге-биле ийи роман».** Ийи көжегелиг комедия, орус дылга.

БИЧИИЛЕРГЕ БОЛГАШ ЭЛЭЭДИЛЕРГЕ ШИИЛЕР

Май 16, 20, 24, 29—Р. Киплинг, Н. Гернет **«Маугли».** Ийи көжегелиг тоолчургу чугаа, орус дылга.

Май 17, 21, 26, 28—С. Маршак **«Он ийи ай».** Ийи көжегелиг тоол, орус дылга.

Май 18, 22—А. Юданов **«Карындаштар—алышкылар».** Ийи көжегелиг тоол, алтай дылга.

Май 19, 23, 25, 27—Э. Успенский **«Простоквашиноже дескеннер».** Ийи көжегелиг тоол, орус дылга.

Хүндүсү шиилер 10, 14 шактарда, улуг-хүнде 12 шакта, көжэжилери 19 шакта эгелээр.

Билеттерни баш удур салып турар. Коллективтиг көөрүнге чагыг киирерде 2-25-49 телефонче долгаар.

«Шынның» шаңналы дээш

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскаатқан «Шын» солуниың шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур.

Аңаа 61 мөге хүрежир.

«Шын» солуниың редколлегиязы шүүлген мөгелериниң шаңналын дараазында чергелиг доктаатқан:

шүүлген мөгеге бирги чергениң диплому, чемпион кожаа болгаш 120 рубль түңнүг акша шаңналы;

үжүүрлешкеи мөгеге ийнги чергениң диплому болгаш 80 рубль;

үшкү болгаш дөртқү чер алган мөгелерге үшкү чергениң дипломнары, 50-50 рубль акша шаңналы.

Тыва кино дугайында саналдар, бодалдар

АРГАЛАР ХӨЙ

Тыва кино дугайында номчукчуларның санал-оналдарын солундан эвээш эвести номчудум. Номчукчуларның, келир үеде ол кинонуң көрүкчүлериниң, чүнү бодап, күзел, кандыг кино көрүксеп турары солуидур. Көрүкчүлериниң саналоналын өөренип көрүп турар чогуур черлер бар болганда, көрүкчү кижи мээи саналдарымны база өөренип көрзе деп күзээр-дир мен. Бодум ажылчыя кижи мен.

Тыва чонның төөгүзүнде чырык болуушкуннарның бирээзи — алдан маадырларның тура халыышкының бедик деиселге чырыдары бисте амдыында болдумайын турар деп бодаар мен. Кино хамаанчок, В. Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шинзин санаваска, литературада безин ол талазы-биле ажылдар эвээш. Тыва драматургияда классиктиг чогаал болур бо шиини, сөөлгү үеде көрүкчүлериниң сеткилиниге чедир, авторияң бижээнинге чоокшуладыр тургузуп, чогаал бижип шыдавайн турарывыс ийи даклыр хомудаачыг.

Хосталга дээш диилим демиселчилер— алдан маадырларның дугайында хөйүү билип ап шыдавайн турарывыска амгы үеде ол кинонуң эртежок чугулазы маргыш чок боор. Бир эвес эки кылдынган ындыг кино үнүп келзе, тыва чонның, ылангыя аныяктарның аразынга патриотчу улуг кижизидикчи салдарлыг болуру чугаажок.

Кино үндүрүлгезиниң чарыгдалывга дээш чоидан акша-хөренги чыыры-биле агар саны ажыгканы оиу бүгү тыва чонның хөрээ кылдыр бадыткап турар. Ынчангада кинону, ама белеткелди, оиу тырттырарын ёзулуг-ла улустуң болдурул, тыва чогаадыкчы интеллигенциияны бүгү талалыг идепкейлиг киириштирери күзенчиг. Хамыктың эгези фильмниң сценарийи болганда, маңза Тываның төөгүчүлери, чогаалчылары бир демиг ажылдап, эки шынарлыг, ёзулуг шынчы кылдыр бижирин күзээр мен. Хоомай бижиттинген сценарийни дуржулгалыг чангыс-даа режиссёрнуң тургузары-биле үдээп албазы билдингир. А бир эвес кайы-бир режиссёр ындыг сценарий ёзугаар боран-саран чүве дурзүлеп каар болза, оон бистерге, тыва көрүкчүлерге, херээдаа чок. Кандыг-даа фильмниң шынары режиссурадан дорт хамааржыр болганда, ажылдың бо чадазы эң-не өзек болурун барымдаалаш, режиссёрнуң ажылынга дузалаары-биле, ол үеиин Тываэын, тываларын эки билир төөгүчүлер, этнографтар, ураи чүүлдүн, эртемнин, культураның оон-даа өске специалистерн дорт болгаш идепкейлиг киржирн күзенчиг. Үүрмек чүүлдер борта турбас ужурлут.

Чамдык эштер ол студия эки, бо студия кошкак деп турар. Оиу ужурлуг деп бодаар мен. Бо дугайында каш сес. М. Ховалыгның бижээни дег, бистерниң студиялар даддаар аргавыс чогу-да шыл. Ынчалза-даа бир-тээ, студиялар дугайында чугаа үнүп турап болганда, «Монголкино» студия таваржыр деп бодайдыр мен. Чүге? Ам үнер деп турар кииога чырыдар болуушкуннар моолдарга база дорт хамаарылгалыг. Кыдатмоол тергиидел үезиинин ол демиселиниң кол чылдагаанарыиың бирээзи: оон кээп турган дарлакчыларның хемчээл чокка кызып-кыйып келгениде. Түс черниң Сенгин чангылыг кезектин салдары база тургаиы чугаажок. Моолкыдат чагыргаиың ол тура халыышкыны базып каар дээш канчаар девидеп тургаиы, маадырларны тудуп аппаргаш, дарлакчыларны чуртуига канчаар шаажылап кааиы, моол аяттарның кандыг хөөнүүг турганы-даа херек кырында карак-биле көрүп алгы бистерге, аныяктарга, артык эвес. Ынчангаш Моолдан чогаадыкчы эштер-биле (чүгле студия-биле эвес, оон-даа өске чогаадыкчы эвилелдери-биле) кады ажылдап туруп, кылган болза деп күзээр мен. Фильм ынчан долу болур боор. Акы-дүнмалышкы чурт-биле мындыг хевирлиг кады ажылдажылгага чарыгдалдарның оранчок улуг болуру билдингир. Бир эвес ёзулуг кино үндүрүп алыр дээш хүнүүн бергелериниден бертсинмейн, чүгле боттарывыска эвес, а салгакчыларывыска база артыл каар эки чүүлдү кылып аар дээш кызар болзувусса, херек бүзе бээр. Бар-ла аргаларны ажыглап туруп, чүгле агар сан ажыдары-биле кызыгаарлаттынмайн, оон-даа өске оруктарны дилезе, ажыл чүге бүтпезил? Чоидан хөреиги чыыры-биле немей хөй-иниитиг чыыкчылар-даа тургузуп азы дотерея организастап-даа болгай. Бодалдарым амдыызында бо-ла.

Борис МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район, Кызыл-Мажалык суур.

НЕМЕКСЭЭНИМ

«Шынның» доктаамал номчукчузу мен. Кызылдан Чүлдүм Чап, Артём Борбак-оол, Бай-Тайгадан Балган Күжүгет, Сүт-Хөлден Кызыл Моңгуш болгаш оон-даа өскелер тыва кино дугайында солун медээ, арга-сүме бижип турлар. Оларның саналдарынга немексээрим болза, бирээде, дүк кагары. Ол дээрге тыва чонуң коллективтиг ажылы— улуг байырлал болур чүве болгай. Улуг назылыларның арга-сүмезин, дуржулгазын ажыглап, ону кинога долузыбиле, ёзулуг шыны-биле белеткеп, кылып тургаш тырттырза деп күзээр-дир мен.

Дүк каккан байырлалга бичии оолдар хүрештирер, богбалар чарыштырар дээш тыва оюнар ойнаар чүве болгай. Ажыл доостурга, шайлаар, дой болур. Аиаа кым-дала анчыг сөс этпес, алгып-кыруш болбас.

Ийиде. Тожуңуң аңчыларын, оларның олча-омаа-биле чүге киирип болбас деп. Ивн мал ажылын-даа көргүскей. Бодал херек-тир ийин, бодамчалыг белеткел аан. Тыва чүүлү байлак, оон эрткен төөгүзү онзагай болгай.

Роман ОЧУР-ООЛ.
71 хардыг пенсионер. Кызыл районнуң Черби суур.

ДЕТКИИР МЕН

Тыва кино дугайында, оон кандыг болуру дээш сагыш салып, солуниуң номчукчуларының саналын, сүмезин бижип турары эки-дир. Эш-өөрүң, ылангыя Сергей Иргиттиң саналын деткиир мен. Кино тырттырарда эгезиинден төөгүзүнге чедир машина оруу чок черлер шилип алганы дээре. Төөгүнү көрүкчүлерге шын көргүзер дизе, бүзүреичиг кылдыр кылганы дээре.

Аллан маадырлар дугайында кино белеткээр болза. Сенгия чангының бүгү сагылга-чурумуи көргүссе эки. Ол 5-6 мөгезин кезээде эдертип алган чоруур. Чараш кыстар көргелде оларны мөгелериие тутуруп алыр.

Кижи бажының (кежегелиг) дүрзүлериниден «баш удур белеткеп алза, ол дугайын режиссерлар билип-ле турар чүве ыйнаан. Ол ышкаш хаш алгы, чымчак идиктер алгы хөректээштер, калыг идиктер дээш кижилериниң идик-хевин шынгыы белеткеп алза таваржыр. Бодум хуумда бир кижи бажының дүрзүзү, алгы тон болгаш бүрүн дериглиг аътхял белеткеп алырынга, аллан дургунуиуң бирээзиинин-да ролюн күүседирингге белеп мен. Эки тура-биле белеткенир, киржир күзелдиг кижилерден белеткеп ап турарын сүмелээр-дир мен.

Кижилер баштарын тевелерге чүдүрүп, тарады азып турган чүве болганда, тевелерге өөренген тевелер база белеткээри артык эвес ийин. Аллан маадырлардан чангыс-ла кижи шажылалтын келдерээн. Чылдагаанны: оон алгы тонуиуң эдээнге чаш уругиуи үстүг холуиуп ап тажмаланган болган дээр ийче. Оиу база өөренип көрзе чүл?

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Фронтуну ажишкилер». Концерт. 8.55 «Чөөн фронт». 9.20 Мультфильм. 9.30 Аяи-чорукчулар клуву. 10.30 «Ол болган... болган...» 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Аътчыгашче кым ээ көрүүрүл». 12.25 Коллаж. 12.30 «Ут». 13.10 — 13.40 «Сактыш ёзулаарының номуиуң дугайында. 15.00 Мультфильм. 15.35 «Өнүктер-эш-өөр дугайында». Ада-чурттуң Улуг дайыиының хоочуиларының иинти ыры коллективи-биле ужуражышкыы. 16.20 «Бистиң салгаашкыныыс». «Афииерде Г. Костакииың аздчылары». 17.00 П. И. Чайковскийиң төрүттүүгенииден бээр 150 чыл болганынга тураскаатқан байырлыг кежээ. Чапсарда (18.30) — «Ут». 21.00 «Ут». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Найысылаалдан найысыладче». Телекөвүрүг «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң — АКШ-тың конгрези». 23.10 Хөгжүмнүг программа. 00.20 — 00.40 Мелээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеиги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. эр, херээжен база... нарың айтырыглар. 9.05 Француз дыл. 10.05 Франиуз дыл. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустуиүүшкүи үе-чадазының эртемденнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Шуурган хемертен эгелээр». Ураи-чечеи фильм. 13.45 — 15.35 Радио хүиүнге тураскаатқан концерт. 17.00 Ыры кижи-биле артып каар. «Биске чангыс-ла тиилелге керек». Б. Окуджава. 18.00 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. 18.35 «Аяия төвү». Программада: Медээлер. «Май 9 — Тиилелге күиү». «Араттарның чепсээ-биле». «47 чыл болгаш ужуражышкыны». 19.05 «Тиилелгеиии 45 чылы». Ада-чурттуң Улуг дайыиынга совет улустуң тиилелгезиинин 45 чыл оюига тураскаатқан дамчыдылгага тыва эки турачылар П. Я. Пичеи, Б. Бя Тюлюш, С. Б. Норжун, К. З. Тетерин, К. Т. Кусолик болгаш өскелер-даа киржир. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удурлар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Көдээ амыдырал», «Хамаагыларның хууда болгаш дузалап ажыл-агыйы». «Малчыиарның амыдралчуртталгазы». «Лениика суурның нарын айтырыглары болгаш келир үези». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.50 — 21.30 «Мени дорамчылап турзуннар... күштүг болур мен... А. Жербак». Барымдаалыг телефильм. 21.30—23.10 «Узун дурт-сынныг тоо халдакчы». Ураи-чечеи фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Ут». 19.00 Коллаж. 19.05 Ураи гимнастика. «Советская женщина» журналдың шаиналы дээш делегей маргылдаалары. 20.00 «Тамчыктыг удурлар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский. Концерт.

КИНО

МАЙ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: (2 сериилиг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50, Видеозалга: **«Ак сөөк»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «киноларчыныдыгы» 9.30, 12.00, **«Өдүм чок Кашей»** 10.50, 13.20, **«Үреглдээшкин»** 17.20, **«Төрээн төлу»** (2 сериилыг) 14.30, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Элдептиг таварылга» 14.00, 15.50, 19.30 (узаткан), **«Чүүк «300»,** 17.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Рокк деп аалчылар бажыныига болган халап» (2 сериилыг) 16.00, 19.00 шактарда.

СЭКП Бай-Тайга райкому, район Советиниң күүскому улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң оргинструктор килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү

Багай-оол Салчакович БАРБАНЫҢ

хенертен мөчээнин дыцнатпышаап, оон ат-булезинге, доргул-төреллериие хлиы кажыдалын илергейлеп тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээл 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 э. з.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 411.

ТС — 00622.

Индекс 54241

Тувинского обкома КПСС
БИБЛИОТЕКА

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Соведининн болгаш Министрлер Чөвүлелининн органы

№ 107 (14307) ◆ 1990 чыл, май 9, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

Улуг Тиилелге хү-
нү-биле, эргим эштер!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары-биле Кремльге ужуражыышкын

Хосталганы, ат-алдарыны болгаш хамаарышпас чоруукту камгалап ап, кижи төрелгетеиге удур коргунчуг күш—фашизмни чылча шапкан совет улустуң маадырлыг чоруу төөгүден баламал читпес. Ок-боою холга туткаш, фронтуга тулчуп, тылга уйгу-чыдын чок ажылдап турган кижилерниң маадырлыг чорууңга бистер кезээ мөңгеде мөгейип чоруур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары назылай берген: Тиилелгенииң соолгу даштаашкыны болганда бээр бе-аин 45 чыл эртип турар. Кремльде СЭКП ТК-ның Пленумнары боол эртип турар залга май 7-де ужуражыышкынга олуржур чалалгаларны алгаш, парадтарга кедер шериг частерни кедипкеш, олар аныяксый бергеннер.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле кады бо ужуражыышкынга Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган солдаттар база киришкен.

Президиумда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери-биле кады дайынның сураггаан маадырлары, совет шериг начальниктери.

Ужуражыышкынны ажыдып тура, **М. С. Горбачевтуң** чугаалааны болза:

Эргим эштер, маңаа партия Төп Комитединге, Кремльге силер бүгүдеге—Совет Эвилелиниң Маадырларынга, Алдар орденниң бүрүн чергелериниң эдилекчилеринге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, совет Чепсектиг Күштериниң болгаш аныяктарның төлээлекчилеринге улуг байыдал — Тиилелге хүнүнүң бүдүүзүнде байыр чедирип тур мен. Тиилелгенин каңнакчыларынга болгаш салгакчыларынга ол улуг байырлалды тазарыштыр байыр чедирип тур мен.

Фронтучуларның болгаш ол кадыг-дошкун чылларда тылга карак кызыл ажылдап, фзбрикаларга болгаш заводтарга, колхозтарга болгаш совхозтарга, фермаларга болгаш лабораторияларга тиилелгени каңнап турган кижилерниң маадырлыг чорууң совет улус бедии-биле үнелеп, оларның мурнунга мөгейип турар. Дайын соонда чылдарда чурттуң тайбың амыдыралын катап тургузар, экономиказын хөгжүдер дээш кызымаккай ажылдап турган кижилерге бистиң чонувус база-ла мөгейип чоруур.

Хоочуннар узун орукту чурттап эрткен—маадырлыг, өөрүшкү-маңнайлыг болгаш аарберге-даа амыдыралды олар чурттап эрткен. Ынчалзажок оларның дайынны күш-ажылының ачызында делегейниң садым-чолунга улуг салдарны амгы үеде чедирип турар күчүлүг күрүне тургустунган. Совет улустуң ол салгалының кижилериниң ыяш маадырлыг чоруу эвес болза, бистер амгы үеде чурттуң револючуу ёзу-биле чаартырының улуг сорулгаларын салып шыдавас бис. Бистиң тиилелгевис гоа-чуг улуг чидириглер-биле чедип алдынган.

Коргунчуг ол дайынга өлген болгаш тылга кижи шыдажыр аргажок берге байдалдарда ажылдап турган мөзээн кижилерниң төрелгелериниң сактып ёзулап көрээлиниер. Бир минута дургузунда ыыт чок туруп ёзулап көрээлиниер.

(Шупту кижилер бут кырынга туруп келген. Минута дургузунда шыпшый).

Дайын чылдарында чонуң көргүскей каичаар-даа ажык улуг маадырлыг чоруу совет кижилериниң бүгү салгалдарының ажыл-херээнге болгаш угаан-сагыжынга кезээ мөңгеде артар.

Эргим эштер, Улуг Тиилелгенин 45 чылынга тураскаткан байырлыг хүрээл даарта болур. Бистер аңаа хоочуннарны көрүп, бүгү улустуң мурнуудан оларга байыр чедиреривиге өөрүүр бис. А бөгүн мен силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип, бүгү улустуң мурнуудан өөрүп четтиришкинии сестерии база катап илергейлеп тур мен. Ол дээрге амгы үеде чурттуң салым-чолу дээш, бистиң күрүневистиң келир үезин дээш сеткил дүвүрээшкинии билип тур бис. Социализмге чаа хөгжүлдени бээр дээш ниитилелди чаартыр талазы-биле кайгамчык улуг хемнээлдиг ажылды чорудуп турарывыс бөдүүн эвес, берге, нарын хүннерде ол сеткил дүвүрээшкинии улам-на күштелген. Совет кижилерии бүгү салгалдарының кылып каан бүгү-ле үүлдерииге даянмышаан, бистиң хөй националдыг күрүнеэистин хөгжүүрүнүң делгем орууиче кирер, сорулгалыг бис.

Ол дээрге чурттуң болувга, бистиң чонувуска, делегейге эргежок чугула, бүгү бергелерии бистер ажып эртпишаан, эде тургустунуушкунуң чеднишкиниг болурун, хандырып шыдаарывысты, бистиң чонувустуң характерии, аргаларын, социалистиг идеяга болгаш черге оон бердингеиин ылаптыг билгеш, ол сорулгаларны чедип алыр үжурлуг бис.

Бүгү-ле үүлдер талазы-биле, оон иштинде экономиканың адырында, дыка улуг боттуг базымнарны кылырыга чедип келгенивис-биле амгы үе-чада демдеглеттинип турар: чамдык чүүлдер талазы-биле далажыпкан, өскелерии озалдадыпкан деп биске чугаалап турар. Бүгү чүүлдерии тус-тузунда ап көөр болза, ол бүгү шын болуп магат чок. А 1985 чылче, йдет, оон дараазында чылдарже эглип көрбүшаан, мынчаар чугаалаар ужурлуг мен: хөй чүүлдерии билип өөр хүлээлеглиг турган-дыр бис. Чүгле удуртулгада, эртем белүктериие эвес, харын бүгү ниитилелде кижилер аая.

Ийи-үш чыл бурунгаар чүгле ийи будүрүлге чери бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-башкарылгаже шилчээн турган. Оларның сөөлүиде үш аза беш министерстволар, оон соонда — бистиң экономикавыстың орташ кезии бот-орулга-чарылгазының болгаш экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерии шиңгээдип алырывыс оруунче шилчип киргеи дел, М. С. Горбачев демдеглээн. Ол бүгүнү боттандырары, ылаптыг болган дээрии эргежок чугула болган!

Националдар аразының харылзааларында, хөй националдыг күрүиеиииң хөгжүлдезиниде хөй айтырыглар тургустуиуп келген. Ийе, салгалдарның күжениишкиииериие онзагай ниитилежилге тургустувган, хөй дылдар кырынга чугаалажыр хөй он-он улустар ында чурттап турар. Ындыг ниитилел чаңгыс аай алыс сорулгалар-биле, чаңгыс аай орук болгаш чаңгыс аай салым-чол-биле янзыбүрү националдарның кижилерии каттыштырганывга ол чоргаарланып болур.

Ол дээрге — кайгамчык улуг чеднишкин-дир, оон-биле чергелештир, ол чылдар дургузунда хөй айтырыглардың мөөиелгении билгр бис. Националдар аразының харылзааларының шыңгыы чидигленген үе-чадазыл ам чурттап эртип турар-дыр бис, ол чорук бүгү ниитилелде сеткил дүвүрээшкинии боллуруп турар, бо дугайын маңаа, ылаңгыя Прибалтикадан келген эштер чугаалады. Дараазында тургустунар федерациявые-биле холбашкан улуг шиитпирлерии хүлээп алырывыс оруунче кирген бис. Совет федерацияның чаа амыдыралын тургузар дээш хүлээп алдынган хоойлуларга даянмышаан, чоокку айларда хөй чүүлдерии кылыр ужурлуг бис. Шын орукта турар бис дээрзинге бүзүрээр бис.

Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң, хосталганың байдалын боттандырарының кызыы сорулгаларынга ажыттлар дээш күштерии барын М. С. Горбачев база айтыкан. Боттарының эт-аллар чедип алыр дээш ондактыг планнарын, оон иштинде чарылдырыкчы планнарын боттандырарына бистиң чурттувуста демократыг чоруктуң чаа байдалын ажылгарын ол күштер ораллажып турар. Ынчаарга ол дээрге — харысалга чок негелде, харысалга чок политика-дыр. Ындыг политиканың дугайында дорту-биле чугаалап турар бис, ук политика — муңгашталышкынче оруктур.

Бө бүгү шыңгыы силгиишкиннерге таваржып, шыдажып эртпишаан, Октябрьның сөөлүнде ленинчи национал политиканың оруу-биле, шын оруктан чоруп келгенивиске улам-на бүзүреп турар бис. Ленинниң бодап хааны чамдык чүүлдер бүттүнмейн барганын база билир бис.

Хосту улустарның федерациязын тургузар дугайында Ленинниң бодап каан планнарын бүрүн боттандырарының оруу-биле ажылды амгы үеде үргүлчүлээр ужурлуг бис. Бистиң саналдазынные политиканың алыс утказы ол-дур, оиу бистиң чурттувуста улустарның хөй нуруузу эки билгеи.

Бүгү Советтериин соңгулдаларын эрттирерии доостувус. Моон мурнунда партияның күүседип турганы хүдээлелерии — ажыл-агыйның, күрүнеиии бүгү херектерии эргелеп башкарарын ам Советтер боттарынга хүлээп ап турар. Ол дээрге — эң ханы эргилде-дир. Бо талазы-биле чамдык чүүлдериң сагышка четпейн турарын база билип турар бис. Четпестер дугайында хөй чүүлдерии чугаалап болур ийик. Ынчаарга кол сорулга чүдел дизе, чонуң эрге-чагыргазының органнары болур Советтериин алыс бүдүжүн катап тургузарында.

Эде тургустунуушкуннуң кол боттандырыкчы күжү — чонну бүгү айтырыгларны шиитпирлээриие чогум-на Советтерии дамчыштыр кииришгирер дел шиитпирлээн бис. Сталинцинаның чылдарында болдуиган дажмдыышкыннарны ындыг эргабиле ажып эртип болур. Ол чылдарда болдуиган кол когарал — чонуң политикадан хоорулдурганы-дыр. Ам демократтыг ханы чаартылгаларга оруту ажыктан бис. Ону шиңгээдип алыры ындыгла чиик эвес: демократияның байдалдарында бүгү кижилерниң чурттаары база ажылдазры черле бөдүүн эвес болбайн канчаар.

Демократияның байдалдарында ажылдаарынга өөренип алыр ужурлуг бис деп, үш чыл бурунгаар бо залга чугаалап турган. Ынчаарга хөй кижилер ону ындыг-ла чугула деп бодаваан. Оон онза чугулазын амыдырал сөөлүредир бадыткаан. Ам ол — эңне чугула айтырыг болу берген.

Эң улуг дискуссияларның бирээзин — күрүнеиин, ниитилелдиң, федерацияның сэлым-хуузунуң дугайында, партияның бодунуң салым-хуузунуң дугайында, партияның бодунуң сагышкына четпейн турарын база билип турар бис. Четпестер дугайында хөй чүүлдерии чугаалап болур ийик. Ынчаарга кол сорулга чүдел дизе, чонуң эрге-чагыргазының органнары болур Советтериин алыс бүдүжүн катап тургузарында.

Эде тургустунуушкуннуң кол боттандырыкчы күжү — чонну бүгү айтырыгларны шиитпирлээриие чогум-на Советтерии дамчыштыр кииришгирер дел шиитпирлээн бис. Сталинцинаның чылдарында болдуиган дажмдыышкыннарны ындыг эргабиле ажып эртип болур. Ол чылдарда болдуиган кол когарал — чонуң политикадан хоорулдурганы-дыр. Ам демократтыг ханы чаартылгаларга оруту ажыктан бис. Ону шиңгээдип алыры ындыгла чиик эвес: демократияның байдалдарында бүгү кижилерниң чурттаары база ажылдазры черле бөдүүн эвес болбайн канчаар.

Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң, хосталганың байдалын боттандырарының кызыы сорулгаларынга ажыттлар дээш күштерии барын М. С. Горбачев база айтыкан. Боттарының эт-аллар чедип алыр дээш ондактыг планнарын, оон иштинде чарылдырыкчы планнарын боттандырарына бистиң чурттувуста демократыг чоруктуң чаа байдалын ажылгарын ол күштер ораллажып турар. Ынчаарга ол дээрге — харысалга чок негелде, харысалга чок политика-дыр. Ындыг политиканың дугайында дорту-биле чугаалап турар бис, ук политика — муңгашталышкынче оруктур.

Ол дээрге — кайгамчык улуг чеднишкин-дир, оон-биле чергелештир, ол чылдар дургузунда хөй айтырыгларның мөөиелгении билгр бис. Националдар аразының харылзааларының шыңгыы чидигленген үе-чадазыл ам чурттап эртип турар-дыр бис, ол чорук бүгү ниитилелде сеткил дүвүрээшкинии боллуруп турар, бо дугайын маңаа, ылаңгыя Прибалтикадан келген эштер чугаалады. Дараазында тургустунар федерациявые-биле холбашкан улуг шиитпирлерии хүлээп алырывыс оруунче кирген бис. Совет федерацияның чаа амыдыралын тургузар дээш хүлээп алдынган хоойлуларга даянмышаан, чоокку айларда хөй чүүлдерии кылыр ужурлуг бис. Шын орукта турар бис дээрзинге бүзүреэр бис.

Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң, хосталганың байдалын боттандырарының кызыы сорулгаларынга ажыттлар дээш күштерии барын М. С. Горбачев база айтыкан. Боттарының эт-аллар чедип алыр дээш ондактыг планнарын, оон иштинде чарылдырыкчы планнарын боттандырарына бистиң чурттувуста демократыг чоруктуң чаа байдалын ажылгарын ол күштер ораллажып турар. Ынчаарга ол дээрге — харысалга чок негелде, харысалга чок политика-дыр. Ындыг политиканың дугайында дорту-биле чугаалап турар бис, ук политика — муңгашталышкынче оруктур.

(СЭТА).

УЖУРАЖЫЛГА КЕЖЭЭЗИ

Улуг Тиилелгенин 45 чыл оюнга тураскаатткан ужуражылга кежээзи республиканың хөгжүм-шин театрынга дүүн болуп эрткен. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки тураскылар, күш-ажылдың хоочуннары кириишкен.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хөректеринде хөй санныг орден, медальдар чайынналып тургулаан. Олар эрткен орухтарын сактып, амгы үеде ажил, амыдыралын сеткил-сагыжындан хөөрежип алган.

Сцена кырында улуг бешадырны кызыл пөстен кылган, Ооң кызында Тиилелге орденни чуруп аскан. 4 стол. Ында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Ужуражылга кежээзиниң башкарыкчылары Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, телеступнииың диктору Сергей Кондинкин биле редактор Анатолий Серен орус-тыва дылга кежээни эрттирип, хоочуннарга сөс берген соонда, оларга тураскаатткан концерт көрүзүглерии бот-тывынгыр артистер бараалгалып турган.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаатткан ужуражылга кежээзи солун байдалга эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНГА

Бүгү чонуң байырлалы—Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиинин 45 чылы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың кайгамчык хоочуннарынга ханы өөрүп четтирип турар. Республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезиниге, өзүп орар салгалдың шериппатриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезиниге силериниң салыышкыныларыы

СЭКП ТЫВА ОБКОМУ

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

МААДЫР ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо хүнперде, Тиилелгенин 45 чыл оюн демдеглеп турда, тыва араттың оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан дугайында медээ бүгү Тывага тарай хона берген.

1942 чылдың төнчүзүнде фронтучу чогаалчы Вадим Кожевников Тывага келгеш, Тожудан Хемчикке чедир орукту эртип, чер болгавга улуг-биче тыва кижилерге ужуражып, олар чүгле Кызыл Шериг дээш сагыш човап чурттап турарын көрген. Соонда Вадим Михайлович Кожевников мынча деп бижээн: «Дайылдажып турар кызыл шеригниңиң овур-хевирин бодунуң сагыжынды кылып, ажылдап, демисежип чоруур ындыг чонга ханы хүндүт келдыг ынакшывас аргажок».

1944 чылдың январь-март айларда Украинаның Ровно облазын немец эжелелден хостаар дээш тулчуушкунарга оиза шылгараан шериг кезектериниң аразында тыва эскадрон үжүүрлеп үнген, а оон командири гвардейжи капитан Кечил-оол тыва улустуң идегелинге төлептиг болган. Командылал черииң демдеглээни-биле алырга, тыва эки турачыларның онзаланыр чүүлдерк болза тулчуушкунаарга коргуи чогу, эрес-дидиими, соруккуру, Төрээн чурттунга кызыгаар чөк ыиаа болур, олар «Саян скөиларының эзиидер-дир» дел мактатканнар. Оларны сегиржишкиннерже ким эдертин киирип турганыл дээрзин чугаалавас аргажок. Чогаалчы Михаил Вершинин ону мынчаар чуруп бижээн: «Эскадрон командири капитан Кечил-оол дээрге дозураш каракгарлыг, эзир хаайлыг, достак чаактарлыг, кылагар ак диштерлиг, ортумак сыннып, күдер боттуг эр-ле болгай».

1941 чылдың апрельде ТАРН-ның XII хуралының делегаттарының бүрүткелинге кирген кыска намдарны ап көрээли: «Улуг лейтенант Тұлуш Балдан-оглу Кечил-оол 1914 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузунга арат өг-бүлеге төрүттүнген, орус, моол дылдарны эки билир, 1938 чылда намга кирген, 1931—1933 чылдарда АРШ-ка шериг албанынга турган, 1934—1938 чылдарда Тамбов хоорайга аттыг шеригниң дээди училшезинге өөренген, 38—40 чылдарда взвод командири, 1941 чылдан эгелеп шериг штабынга ажылдай берген». Тамбовка өөренип тура алган харакгеристиказы солун: «Шимченгир, соруккур болгаш эгелекчи. Чүрүмнүг, бодун туттунуп билир, ажылга карак кызыл. Эштериниң аразынга хүндүткелдиг. Чүве билип алыры дүрген, кичээлдерии харыысалгалыг соңуургал-биле көөр. Үстүкү болгаш ортумак курстарның программазын «коичуг эки» демдек-биле шиңгээдил алган. Тургустунган байдалды шын үнелеп билир. Кайнаар кичээнгей салырын эндевес. Шиитпирлерии бүзүреллии-биле хүлээп ап шыдаар. Берген айтымшкыннары доочу болгаш черле тодаргай. Команда дылын ыяк билир. Аттыг шериг полугунуң командириинге-даа, штабының даргазынга-даа ажылгап болур».

Курлаырда полковник П. П. Филатов Кечил-оолду берге байдалдарда дайынчыларын хей-аът киирип шыдаар, эрес сагынгыр, туруштуг командир деп үнелеп, ынчаар бижээн: «Сурмичи дээш тулчуушкун эң-не дошкун болган. Капитан Кечил-оолдуң эскадрону өске өөрүнден үзе кирдирип, кырдырарының бис кырынга келген. Ындыг бергеде оон билялии илгээн, дайзынның карак-кулак чокка хөме таварыышкынын улаа-дараа ойтур шаап, өске эскадроннар болчуп келгижеге, ол өлүмнүг сегиржишкинге эскадрону-биле алдырбайн барган». 1944 чылдың 2 айның 11-де үнген «Боевой кавалерист» деп солунда ефрейтор Саая Сопсукайның дараазында сестерии парлаан: «Кызыл Шеригге эки турам-биле киргеи мен, оон одуруларынга совет дайынчы болуп тулчуп тур мен. Ровно дээш дайылдажмышкынар менээ база мээи эштеримге гвардейжилер деп атты эдилээр эргеии берди. Бистер бо атты дошкун сегиржишкиннерге бүзүредиг бадыткалывыс, келир тулчуушкуиарга моон-даа эки дайылдажыр бис».

Гвардейжи капитан Тұлуш Кечил-оолдуң күүлүг соруктуун, бедик чаагай сеткил сагыжын оон 1944 чылдың 2 айның 29-та Москвада Тыва эдчин черинге келген чагаазы херечилеп турар: «Тываның аас-кежиктиг ооллар, хыстары бистер улуг ахывыс кызыл гвардейжилер-биле кады ТАРның алдын хээлиг Кызыл тугун барыын Европада эрес бедик киискидип, эрес-маадыр дилим чүреккир дайынчылар диртип мактадып тур бис. Бистер бо аразында эдээн каш катап тулчуушкунга кириштивис. Ол дайынга эң эки дайылдашкан дайынчылар, сержантылар, офицерлер — дыка хей кижилер орден, медальдар-биле шаңналыр деп турар. Ол дайынга бистиң Тываның эскадрону бир дугаарында демиррорух станциязын эжелээн болгаш хоорайга бир дугаарында киргеннер. Оон-даа өске черлерге дайынчарга хамыктын мурнуунда кирип турдувус.

Тыва Арат Республиканың бедик алдарын, оон Кызыл тугун улам-на бедик киискилип, ам-даа улуг челиишкиннерии чедип алырывысты база катап дангыраглалдывыс.

Дайынчылар, сержантылар, офицерлерниң даасканы-биле гв. к-н Кечил-оол».

Үзүктел чөк сегиржишкиннерлиг орукту 1944 чылдың январь 31-де Деражнодан эгелээш март 15-ке чедир Кечил-оолдуң эскадрону эрткен. Деминг хөделиишкиннер, базым бүрүзүнде хей националдыг Кызыл Шеригниң маадырлыг херектери. Тывалар Деражно дээш тутчуп турда, олариың мурнуунда 13-кү дивизиянын 50-ги полугунуң Д. П. Васильевке командылаткан эскадрону Ровно кавызында Цумань деп черге дайзынның 18 контратакаларын ойтур шаап, 400 гитлержилерии узуткап, чемзектиг 5 автомашинаны часа тепсип каан. Дайылдажмышкынны биллиглиг удуртуп, эрес-дидимнин көрүскеии дээш Д. П. Васильевке Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. Февраль 5-те Ровно — Луцк демир-орук унунга тывалар Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Мезвелевтиң сураглыг разведчиктер отрядызы-биле кады деминг дайылдашканнар. Кажан Дубно дээш өлүмнүг сегиржишкинге 11 тыва пулемётчулар, 8 бронебойщиктери соолгу тыныжынга чедир сокчуп турда, ол хоорайның соңгу талазынлан генерал Пуховтуң 13-кү армиязының мурнакчы кезектери чаза базып кирип келген. Оларның аразында соонда кээп Юрий Гагариниң Октаграйже үндүрген корабльдин башкарыкчы конструктору апарган Алексей Иванов база-ла дайылдажып турган.

Эргим номчукчу, 8-ки аттыг шериг дивизиязының командылал черииден 1944 чылдың март 15-те тургускан шаңнал бижиктер 13-кү армияга кадагалаттынып чераап, Подольск хоорайда ССРЭ-ниң Камгалал ямызының архивинге киргеи. Таптал-да 46 чылдар эрткенде ук бөрымдаага үндезилээш, тыва улустуң чоргаар оглу гвардейжи капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан. Бо шаңнал болза дектии мурнуида дайын шөлүнге когараан база дайынчал тиилелгелиг чаның келген бүгү тыва эки тураскыларга бедик үнелел, мөңге тураскаал-дыр. Бо шаңнал — тыва улустуң бүгүнүнүң демдээ, кажан-даа баларарын нимистелбес чоргаарады.

Юрий АРАНЧЫН.

Бүгү-россияның төөгүнүң, культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелиин Төп чөвүлелиниң кежигүү.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң чедиги чыыжынын биргн сессияны бодунуң ажыы-ёзу-биле 1990 чылдың май 10-да 14 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга уламчылаар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Дээди Соведтиң сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткээшкиниин 1990 чылдың май 9-та Советтер бажыңында 107 дугаарлыг өрээлге 9 шактан 20 шакка чедир чорудар. Телефон № 2-55 42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 10 шактан эгелеп бүрүткээр.

Май 9 — улуг Тиилелге хүнү

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТАР

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ДУЖААЛЫ

1990 чылдың май 9 № 150 Москва хоорай

Эштер солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар, прапорщиктер болгаш мичманнар, офицерлер, генераллар болгаш адмираллар!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң эштер хоочуннары!

Ада-чурттуң Улуг дайынында совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылын бистиң Төрээн чуртувус, депшилеглиг бүгү кижи торелгетен бөгүн байырлап турар.

Делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң, делегей сайзыралының салым-чолу герман фашизминиң Совет Эвилелиниге албадааны ол дайынынга шиитпирлеттинип турган.

Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле совет улус, оон маадырлыг Чепсектиг Күштерң фашистиг Германияга өлүмнүг аштырыышкынны таварыштырган, агрессорга удур кадыг-дошкун демисселге бодунуң Ада-чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алган, Европаның улустарынга хосталыышкынны хандырып берген.

Дайынга тиилелге совет дайынчыларның тулчуушкуннар шелүге эрес-шыдамыккай чоруу-биле, дайынчы мергежили болгаш маадырлыг чоруу-биле, фронт шугумунуң даштынга партизаннарның база чажыт байдалга турган патриоттарның маадырлыг демисели-биле, тылдың ажылдакчыларының хүн бүрүде күш-ажылчы маадырлыг чоруу-биле, гитлеризмге удур эвилелдиң болгаш фашизмге удур шимчээшкиниң каттышкан күжениишкиннери-биле чаалап алдынган. Дайынның шыңгыы шылгалдаларын боттарының эгиннеринге шыдажып эрттирген совет кижилерниң салгалының патриоттуг эрес-маадырлыг чоруктарын Ие-Төрээн чурт кажан-даа утпас. Чогум-на оон ачызында Тиилелгени чурт чедип алган.

Совет Чепсектиг Күштериниң маадырлыг чанчылдары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында улам-на көвүдээн. Ада-чурт чепсээнии, совет шериг уран аргазының маргылдаа чок артык күчүлүүн олар күштүг болгаш кара сагыштыг дайынга удур дошкун демисселге бүзүредилг бадыткаан, дайынчы эрес-маадырлыг, шыдамыккай чоруктуң болгаш гуманизмниң чаагай үлегерин делегейге көргүскен.

Фронтучуларның оолдары болгаш оолдарының оолдары амгы үеде Армияның болгаш Флоттуң хүрээлеинде албан эртирил турар. Дайынчы хүлээлгезинге шынчы чоруктуң улуг салгалдан хүлээп алган ээлчээн олар төлептии-биле уламчылап турар. Бистиң тиилелгевис ол шынчы чоруктуң, Төрээн чуртуң камгалакчы салгалдарының үзүлбес уламчылаашкынында кадагалаттынып турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчылары, бүгү совет кижилер-биле бир дөмей, эге тургустунуушкунуун, социализмни чаартырының практиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге идепхейлиг киржип турар. Никитлеледе чоруттунуп турар политиктиг, экономиктиг, эрге-хөөлүү реформалары-биле кады ханы шериг реформазының кезектери болур камгалал тургузуушкунунда, Чепсектиг Күштериниң составында, структуразында, белеткелинде камгаланыкчы шериг доктриназының негелделериге, болур-чогууру-биле чедер хемчээлдин принциинге дүгжүп турар ханы чаартылгаларны боттандырып турар.

ССРЭ-де эге тургузукчу чорудулгаларның ачызында база оларның таварымчалыг салдары-биле делегейде боттуг өскерилгелер бооп турар. Шериг күжү-биле удур туржур чоруктуң айыылы чавырлып турар. Политиктиг чугаалажыышкынар хөгжүп турар. Чугаалажыышкын чорудулгалары уламна тодаргай апар чыдар. Оон-биле чергелештир эки угланыышкынның бурунгаарлаашкыны ам-даа быжыг туруштуг апарбаан. Дайын айыылы делегейде ам-даа бар бооп артпышаан. Бедик серемчиледдиг болууруң төөгүнүң кичээндиргилери биске сагындырып турар. Чурттуң идегелдиг камгаланыр аргазын хандырары Совет күрүненин, бистиң бүгү улусувустуң чугула сорулгаларының бирээзи бооп артар. Ол сорулганы күүседири дээш онза харыысалганы ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге онаагаан.

Боттарының патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезинге шынчы совет дайынчылар бодунуң чонунуң тургузукчу күш-ажылын, социализмниң болгаш бөмбүрзекке тайбынның херээн серемчиледдиг камгалаан турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчыларынга, дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочунарынга улуг Тиилелгенин байырлалың таварыштыр байыр чедирип турумеи.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюн таварыштыр дужаарым болза:

Бөгүн, 1990 чылдың май 9-та тус черниң-биле 22 шак турда бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастополыга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Донда-Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток, Североморск хоорайларга артиллериянын үжен даалташкыны-биле байырлал салюдун кылыр.

Бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш туличуушкуннарга өлген маадырларга кезээ мөңгеде алдар!

Маадырлыг совет улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИ
СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МАРШАЛЫ Д. ЯЗОВ.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги орлакчызы, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң каттышаан Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы армия-генералы П. Г. Лушев СЭТА-ның тускай герр сэнээлиизи М. Заздрачуктун айтырыгларынга харыылап тур.

— Петр Георгиевич, Тиилелгениң 45 чыл оюн бистер бистиң ниитилеливисте болуп турар чаартылгаларның революсчу үезинде демлеглеп турар-дыр бис. Делегей байдалы нарын болгаш чаңгыс аай эвес. Эрткен дайынның үелерин болгаш оон түңнелин бөгүн бистер канчаар хүлээп көрүп турар бис?.

— Бистиң ниитилеливисте революсчу бурунгаарлаашкынар, политиктиг чаа бодаашкының байдалында делегей харылзааларының эге тургустунуушкуну дайын чылдарының төөгүлүг кичээндиргилерин чаа туруштардан көөр арганы берип турар. Амгы үеде безин дайынның билдинмее арынары ажыттынып, чугула шериг-төөгү айтырыглары көдүрүп турар. Ындыг болганда дайынның төөгүзүнүң бүгү талалыг болгаш долу чөптүг, шын байдалын катап тургузары негеттинип турар.

— Ол дайынның 1418 дүн, хүннери бистең улам-на ырап бар чылдар болгай. Оон кадында оон дугайында идеологтуг демисел улам-на чидигленип турар.

— Бистиң эргилделиг үевис ниитилел амыдыралының, оон иштинде төөгүнүң бүгү айтырыгларын улам нарыылаткан. Ол дайынның төөгүзүү амгы болгаш келир үе-биле холбаалыг. Ынчангаш ам бөгүн безин герман айтырыг чугле Европаның эвес, а харын делегей политиказының төвүнде туруп турар. Совет кижилерниң маадырлыг чоруктарынга дадагалзаашкын кылыр, миллион-миллион совет кижилерниң амы-тынын харамнанмайн демисежип чорааны идеалдарын балай шыярын оралдашкан чүткүлдер барының чүкте идепкейжий берген. Оон кадында бистиң чуртувуста ат-алдар сүрген чамдык төөгүчүлер, литераторлар болгаш журналистер төөгүнү ескертир күзелин илередип турары кончуг харааданчыг-дыр. Оларда агрессчи болгаш кээргел чок хөөннер бар. Оларның кызыы бодалы-биле алырга, бистиң тиилелгевис кончуг чиик болган. Ол дээрге оларның улуг частырыы-дыр.

— Дайын эгелээр мурнунда ССРЭ-ниң болгаш фашистиг Германияның күжүнүң деңзигүүрү кандыг турганыл, ол өскерлип турган бе? Дайынчы хөделиишкиннерниң баштайгы хүннеринде бистиң частырыларывыстың чылдагаанналары чүдел?

— ССРЭ-ге удур дайынга дорт-ла белеткелди фашистиг Германия 1940 чылдың июнь айда-ла эгелей бергени билдингир болгай. Дайынчы хөделиишкиннер эгелээр мурнунда боо-чепсектин болгаш шериг техниказының бүгү хемнерлерин бүдүрүп үндүрерин олар каш катап улгаттырган. А агрессорну ойтур шаварынга ССРЭ ынчан долузу-биле белеткеннип албаан турган Таиж болгаш мотокорпустар-ны ССРЭ күүле 1940 чылдың майда тургузуп эгелээн. Ынчан аттыг шеригниң ролюн кончуг үнелеп турган. Эргижирээн хевиринин самолеттары ужар чүүлдүң 80 хуузуи ээлээн. Агаардан халдаашкынга удур камгалал шеринн ынчан эде тургузуп четтикпээн.

Камгаланыр шинээвис пат турган. Удурланыкчыны, оон күүү-күжүн улуг-ла тоовайн турган бис. Дээди удуртулгага турган шериг кижилер боттарының эрге-дужаалын оскунуптарын бодаап, үүле Сталинин сөзүн дыннаар, аңаа долузу-биле чагыртып турганнар. Олар чамдык таварылгаларда фронт шөлүнде болуп турар чүүлдерни «чонның улуг башчыңызының» сеткил-хөөнүнге таарыштыр илеткеп, шын фактыларны хажыдып турганнар. Ынчан совет удуртулганың «илчирбеленчек» частырыглары турбаан болза, совет кижилерге хөй чидириглер таварышпас турган, дайын кысса хуусаала доосту бээр турган. Ындыг-даа болза, бистер аңаа тиилеп үнген бис.

Дайын чорудулгазы кандыг туганы база билдингир болгай. Орта сес кампания кирип турган: камгалалдың ийи, шавар халдаашкынның алды болгаш аңгы-аңгы хемчээлдиг чүс-чүс операциялар. Кызыгаар чоогунуң база Смоленск тулчуушкуннары, Одессаның, Севастопольдуң, Киевтиң болгаш Ленинградтың камгалалдары 1941 чылда болгулаан. Чаңчык дег кончуг дүрген дайынның немец планы Москва чоогунга көөржүттүнгеи. Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну, Ржевь адаанга шавар халдаашкынның операция, дайынга үлезин эргилдени болдурган Сталинград тулчуушкуну, оон соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржип алышкынар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкынның операцияларны чоруткан. Оларның соонда совет черден дайынны бүрүнү-биле үнүр сывырган. Ол чорук Совет Армияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегтиг алды операция болган. Оларның аразындан Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операцияларны шиитпирлиг рольду ойнаан. Оон соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулай бергенде социалистиг экономиканың күчүзүү Совет Эвилелинге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шынары база экн, немецтерниинден артык бооп турган. Дайын чылдарының үезинде шиитизи-биле бистиң үлетпүрувус 102,8 муң таиклыарны 825,2 муң боо-чепсекти болгаш минометтарны, 134,1 мүң самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның оон эжелеп алганы чүрттарыбяле каташ алырга безин барык үш катап хөй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннерниң онзагай чүүлдери силер болап көөрүнерге чүзүндел?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция болүктериниң чорудуп турганы. Эвилечи күрүнелер адак соонда баргаш ийиги фронтуну ажыттылар. Бистин болгаш оларның операцияларының ханы холбаа-биле чоруттунуп турган. Совет Армия-биле чангыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румынияның, Югославияның армиялары, Чехословакияның улуг-улуг каттыжыышкыннары база тулчуп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шериглерниң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга ндигни бергенин ам дорту-биле чугаалаар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүнүү улуг дайынга Совет Эвилелинин кинрген үлүү, оон чонунун амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели кайгамчык улуг рольдуг болганын утпас ужурлуг бис. Дараазында чижекти бодап көрүнер: совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериниң мөөнелиишкининиң талазы-биле Сонгу Африка, италн, барын герман фронтуларын кады алырга безин оон дөрт катап хөй болүп турган. Аңаа дайзынның 607 дивизиязын узуткаан. Ол ийиги келегей дайынының бүгү фронтуларынга деңээрге оон 3,5 катап хөй болүп турар. Шак ол улуг фронтуга фашист блоктуң бүгү күжүнүң 70 хуузуи узуткап чок кылган.

Бо санчарны бистиң келир үевис — аныяктар биле, сактып алырын кончуг күзээр ийик мен. Совет улустуң болгаш оон Армиязының чижеглээр чүве чок маадырлыг чоруунуң бүгү ыдыктыг чүүлдерин олар сактып болгаш төлептиг үелеп чорууруун күзээр мен.

— Москвага эртем конференциязы чоокта чаа эрткен болгай. Аңаа эрткен дайынның хөй-хөй айтырыгларын, оон иштинде «тиилелгениң үнези» дээр чижектиг айтырыгны ханы болгаш бүгү талалыг чугаалажып көрген. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалал болур силер?

— Шын харын. Бо айтырыгже төөгүчүлер, журналистер, литераторлар улуг кичээнгейни угландырып турээ. Бистиң чидириглеривисти ам 44 миллион кижи кылдыр санап турар. Ол фантазия-дыр. Көрүп көрээл. Сталин 1945 чылда чидириивисти 7 миллион кижи дээн. Элээн ve эрткенде Вознесенский ону ийи катап улгаттыргаш, бир миллион кижи немеп каан. А Хрушев ону 20 миллионга чедирип каан. Чүгле ам шыңгыы анализ кылганының түңнелинде ССРЭ-ниң дайынга чидирген кижизиниң саны 27-28 миллион кылдыр бадыткаан. Бо чидириглер совет кижилерниң дайын үезинде чижеглел чок маадырлыг чоруун бадыткан турар. Оон түңнелинде 7 миллион совет дайынчылар, партизаннар, чажыт ажылдакчылар орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаткан. 11.600 хире кижи Совет Эвилелиниң Маадырлары болганнар. (СЭТА-.

ШЫНЧЫ КҮҮСЕТКЕН

Ада-чурттуң Улуг дайыны. Күштүг, каржы дайзын-биле өлүмнүг сегиржип алышкын болгандан бээр чеже-даа он-он чылдар эрткен болза, совет кижилерге дайынның берге чылдары кажан-даа утундурбас. Ол бистиң төөгүвус, эрткен оруувус, амыдыралывыска өөредиг.

Дайынның коргунчуг «Өлүмге удур — өлүм!» деп дүрүмге чагыртқан дошкун үези бо хүнерде-даа ынчангы дайын киржикчилериниң сеткил-сагыжын дүүредип, угаан-бодалын доюлдуруп чоруур. Харын-даа дайын киржикчилери өлүм-чидимниг, хай-бачыттыг, онгаардескээр ок-боо сыылаан ол берге хүнмер каректарны хенээг кадаа шийиттерге-ле, дайын шөлүнге өлүрткен-даа, дириг артқан-даа дайынчы эштери каракка көстүп келир деп чугаалажырлар.

Ындыг болбас аргажок. Дайын шөлүнге олар кайдыг бергелерии, өлүм-чидимни, ажыг-шүжүгүү үлешээн дээр. Ынчангаш фронтучу найыралдың кайда-даа бижиттинмээн хоолулары ам-даа уттундурбаан: ол берге үеде кандыг-даа нацияның кижилери бир ораам кээшпени, борбак чигинии, кескинди хлебти-даа үлежип чип чорааннар. Ынчан, 1941—1945 чылдың дайынынга, фашистиг Германияны совет улустуң маңаалыг маадырлыг чоруу болгаш бузулбас найыралы тиилээн.

Тыванын хып дээн аныяк оолдар, кыстары фашист эжелекчилерни ССРЭ-биле ниити дайзыны деп көрүп, Совет Армияның составынга кирип алгаш, бүгү кижилериниң ниити дайзынынга удур амы-тынын харамнанмайн демисежирин даңгыраглап, ону херек кырынга боттандырып турганнар. Ол дугайын оларның дайын шөлүнге дидим демисели көргүскен.

Иван Кузнецовтуң «Сааңдан Ровно чедир» деп номунда ол дугайында мынчаар бижип турар: «Тыва эки турачылар шуптузу маадырлыг болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Оларның 900 хире километр черни дүн-хүн чок аъттыг эрткени безин хөйну чугаалап турар. Каш чижек: бир тулчуушкуннуң соонда фашистер 150 ажыг солдаттарның болгаш офицерлериниң өлген сектерин каапкаш дезипкеннер. Тыва эки турачылар дайзынның хөй чепсек-херекселин: 14 чүк болгаш 7 чиик машинаны, 2 танк, 3 мотоцикл, 3 ок-чемзек склазы, 45 чадаг-тергени хунаан алган.

Шекпээр чурттуг гвардейжи улуг сержант Монгуш Чоттуң эрес-дидим чоруунуң дугайын чугаалавайн барып болбас. Немецтерйин удур атаказының үезинде үш немец олче халчып келген. Оларның бирээзин сөөлгү огу-биле өлүргеш, өскезиң — боозуңун ужазы-биле бажын чара берипкеш, үш дугаар немец шураң кээрге, дегээлээш дүжүргеш, боостадалап каапкан. Ол аразында өөрү элээн ырай берген болган. Кара маң-биле барып четкен.

Ровно хоорайның төвүнгей тулчуушкун чоруп турда, ол база-ла тывызык чорукту кылып, дайзының бир талазынче дуюкаа чаштынып чеде бергеш, бичии чавыт бажың кырынче үнүп алгаш, чоок-кавызында немецтерни пулемёду-биле бүлгүртүп эгелээн. 24 фашист солдаттарны, бир пулемёт расчёду-биле кады узуткаан.

База бир чижек. Гвардейжи Оюн Сенгиин Клевань хоорай чанынга тулчуушкун үезинде өөрүнден аскаш, 23-кү гвардейжи аъттыг полкка кээп каттыжа берген. Ол пулемёдубиле дыка хөй фашистерни кыра аткан. Аъттыг полктуң командири майор В. Ф.Сембуховский Оюн Сенгиинги чыскаал мурнунга үндүрүп келгеш, байыр чедирип, алжок мактаан. Чазактың белик шанналынга база кинрген. Оюн Ак-оол база бодунуң үш эжи-биле дидим, тывызык чоруун көргүскен. Эштери Оюн Селеп-оол, Монгуш Калдын-оол-биле кады бир немец чиик машина оорлап мунуп алгаш, дайзынның бүдүн взводунуң кырынга халдып чеде бергеннер. Хенертен автоматтарындан от ажыдарга, олары мырынай ангадап, чүгле тоо быдарадыр дезер ужурга таварышканнар. Бо дээрге дайынның дошкун хүннериниң бичии үзүндүлери-дир.

Иван Кузнецовтуң ол-ла номунда капитан Кечил-оолдуң дугайында курүнениң архив документилериниң алган мынды олдуруглары номчуп болур: «Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының немец эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга шылгараан офицер, сержант болгаш анаа дайынчы составын шаннаар дугайында материалды корпус командирине киирерим болза:

Совет Эвилелиниң Маадыры атты Ровнонуң 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиязының 31-ги аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири гвардия калитан **Түлүш Балдан Кечил-оолга** тыпсыр.

8-ки гв. аъттыг дивизияның килдис начальниги кв. капитаны Баранников.

6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң кезектериниң болгаш каттыжыышкыннарының аңаа дайынчы, сержант болгаш офицер составын шаннаар дугайында материалдарны киирерим болза:

Совет Эвилелиниң Маадыры атты дараазында эштерге тыпсыр: **Гвардейжи Түлүш Балдан Кечил-оолга** — Морозов дивизияның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадроунуң командири.

6-гы гв. аъттыг корпустуң килдис начальниги гв. майору Соляной, начальниктиң оралакчызы Тимошенко». (Архив 191).

Бо чылдың январь айда Ровно хоорайга чораан «Тыва» ансамблдиң киржикчилеринге Ровнонуң музей ажылдакчылары Межегей чурттуг Түметей Оюнга өлгенинин соонда **Совет Эвилелиниң Маадыры** атты тывыскан турганының дугайында болгаш ында Тыва Арат Республика үезинде полковник Сувактың Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Оюннуң дөргүл-төрелдеринге чингелделер тыпсыр дугайында ийи таңмалыг бижикти көргүскенин «Тываның аныяктары» солуунга база бижээн болгай.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар Украинаның чамдык хоорай, суурларын хостажып, боттарының Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткеш, 1944 чылдың мартта төрээн Тывазынче ээп келгеннер.

Ынчалза-даа оларның аразында кандыг-бир чылдагаанбиле фронтуга артып калгаш, немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселин уламчылаан тыва эки турачылар база Чаңчык дег кончуг дүрген дайынның немец планы Москва чоогунга көөржүттүнгеи. Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну, Ржевь адаанга шавар халдаашкынның операция, дайынга үлезин эргилдени болдурган Сталинград тулчуушкуну, оон соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржип алышкынар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкынның операцияларны чоруткан. Оларның соонда совет черден дайынны бүрүнү-биле үнүр сывырган. Ол чорук Совет Армияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегтиг алды операция болган. Оларның аразындан Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операцияларны шиитпирлиг рольду ойнаан. Оон соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулай бергенде социалистиг экономиканың күчүзүү Совет Эвилелиниге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шынары база экн, немецтерниинден артык бооп турган. Дайын чылдарының үезинде шиитизи-биле бистиң үлетпүрувус 102,8 муң таиклыарны 825,2 муң боо-чепсекти болгаш минометтарны, 134,1 мүң самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның оон эжелеп алганы чүрттарыбяле каташ алырга безин барык үш катап хөй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннерниң онзагай чүүлдери силер болап көөрүнерге чүзүндел?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция болүктериниң чорудуп турганы. Эвилечи күрүнелер адак соонда баргаш ийиги фронтуну ажыттылар. Бистин болгаш оларның операцияларының ханы холбаа-биле чоруттунуп турганнар. Совет Армия-биле чангыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румынияның, Югославияның армиялары, Чехословакияның улуг-улуг каттыжыышкыннары база тулчуп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шериглерниң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга ндигни бергенин ам дорту-биле чугаалаар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүнүү улуг дайынга Совет Эвилелиниң кинрген үлүү, оон чонунун амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели кайгамчык улуг рольдуг болганын утпас ужурлуг бис. Дараазында чижекти бодап көрүнер: совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериниң мөөнелиишкининиң талазы-биле Сонгу Африка, италн, барын герман фронтуларын кады алырга безин оон дөрт катап хөй болүп турган. Аңаа дайзынның 607 дивизиязын узуткаан. Ол ийиги келегей дайынының бүгү фронтуларынга деңээрге оон 3,5 катап хөй болүп турар. Шак ол улуг фронтуга фашист блоктуң бүгү күжүнүң 70 хуузуи узуткап чок кылган.

Чанчык дег кончуг дүрген дайынның немец планы Москва чоогунга көөржүттүнгеи. Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну, Ржевь адаанга шавар халдаашкынның операция, дайынга үлезин эргилдени болдурган Сталинград тулчуушкуну, оон соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржип алышкынар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкынның операцияларны чоруткан. Оларның соонда совет черден дайынны бүрүнү-биле үнүр сывырган. Ол чорук Совет Армияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегтиг алды операция болган. Оларның аразындан Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операцияларны шиитпирлиг рольду ойнаан. Оон соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулай бергенде социалистиг экономиканың күчүзүү Совет Эвилелиниге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шынары база экн, немецтерниинден артык бооп турган. Дайын чылдарының үезинде шиитизи-биле бистиң үлетпүрувус 102,8 муң таиклыарны 825,2 муң боо-чепсекти болгаш минометтарны, 134,1 мүң самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның оон эжелеп алганы чүрттарыбяле каташ алырга безин барык үш катап хөй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннерниң онзагай чүүлдери силер болап көөрүнерге чүзүндел?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция болүктериниң чорудуп турганы. Эвилечи күрүнелер адак соонда баргаш ийиги фронтуну ажыттылар. Бистин болгаш оларның операцияларының ханы холбаа-биле чоруттунуп турганнар. Совет Армия-биле чангыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румынияның, Югославияның армиялары, Чехословакияның улуг-улуг каттыжыышкыннары база тулчуп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шериглерниң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга ндигни бергенин ам дорту-биле чугаалаар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүнүү улуг дайынга Совет Эвилелиниң кинрген үлүү, оон чонунун амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели кайгамчык улуг рольдуг болганын утпас ужурлуг бис. Дараазында чижекти бодап көрүнер: совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериниң мөөнелиишкининиң талазы-биле Сонгу Африка, италн, барын герман фронтуларын кады алырга мындыг-дыр. Ол хүндүлүг назынның кижизи, персоналдыг пенсионер, ам бо хүннерде өгбүлези, уруг-дарыы-биле кады Хову-Аксы суурда чурттап олар.

Бини-оол СЕДЕН-ХУУРАК.

ЧУРУКТА: Ордуп-оол Монгуш.

Михаил НОРБУНУҢ фотозу.

ТАҢДЫ-УУЛАГА БАЙЫРЛААНЫ

1945 чылдың май 9. Ынчан Таңды-Уланың кырынга чылыг болгаш аяс хүн турган. Ажылдаар черимге кончуг эрте чедип келгеш, чаа солуннар, сеткүүллер ажып орумда, районнуң харылзаа конторазының даргазы Оюн Шойдакович Дирчин: «Кызылдан партия райкомун хереглеп тур. Телефонну кожуптум» — деп мындыг.

Телефон данзазын түүн алгаш олур мен. Чугаалажып келзе-ле, партия Тыва обкомунуң киллис эргелекчизиниң оралакчызы Н. Горелов болду. Ол телефон дамчыштыр байыр чедиргеш, мынча диди: «Май 8-те немец-фашистиг шериг Кызыл Шеригге дүжүп берген. Май 9 — Тиилелге хүнү кылдыр чарлаттынган. Бөгүн дораан ол дугайын чонга тарадып, дыннадынар».

Ол үеде алды көдээ Советтер төптеринге чангыс-даа телефон турбаан. Ынчангаш ол хүн чүгле Чодураа, Берт-Даг, Сайгын, Хелбөөжү, Ужарлыг, Дыттыг-Хем ол ынчаар чоок-кавыда аалдарже активчилерни аъткарар, район төвүнүң ажылчы чонунуң митингизин 12 шакта эрттирер деп шиитпирлээн.

Райпо даргазы турган Таакпан Оюн складтардан эът, далган болгаш өскедаа аъш-чем аймаа үндүрүп алгаш, столовааяга чем хайындырып, боова-боорзак белеткедип эгелээн. Партия эге организациязының секретары, кол бухгалтер Туванчап Иргит кызыл песке кыйгырыг бижидип киргикен.

Чон дораан-на чыглып келген. Стадионга: «Тиилелге делгерезин!» деп улуг үжүктер-биле бижээн лозун көстүп келген.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының беш чыл дургузунда совет улустуң немец-фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун демисселиниң түңнелинде улуг Тиилелге чедип алдынган-дыр. Ынчангаш Май 9—Тиилелге хүнү кылдыр бүгү чуртта чарлаттынган. Тайбың амыдырал-чурталгаже кирип эгелээн-дир бис — деп, партия райкомунуң секретары Монгуш Кенденович Доржу митингини ажыдып тура чугаалаан, чыылган чонга байыр чедирген. Оон соонда школа директору Чараш-оол Оюн индирге үне берген, моон соңгаар улуг-даа, чаш-даа кижилер тайбың үеде аас-кежиктиг чурттаар дугайын чугаалаарга, стадионга адыш часкаашкыны диңмирел турган.

Митинг соонда 16 мөге хүрешкен. Орта хоочун мөге Сооң Лайдып шүүлген. Кеский-оол Оюн үжүглешкен. Аът чарыжын база организастаан. Аңаа Сырат Оюнның шилги аъды эрткен чүве.

Оюн ТОВУУ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын эгелээн. Оны улус депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле хоорай Совединиң сонгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап ажыткаш, чыылганнарны сонгулдаларның түңнелдерн-биле таныштырган.

Депутаттар сессияның секретариадын, Мандат комиссиязын болгаш бадылаашкыннарның саналга комиссияларын, оларның удуртукчуларын сонгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат **Ю. П. Слободчиков** сонгуткан.

Мандат комиссиязының даргазы Ю. П. Слободчиков илеткелинге Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга сонгутканнарның бүрүн эргелерин хынаан түңнелдерни дыңнаткан.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыын сайгарып чугаалашкаш бадылааннар. Даразында айтырыларны сессияга чугаалажып көөр кылдыр киргеннер:

1. Хоорай Совединиң Мандат комиссиязын сонгуурун. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының бүрүн эргелерин бадылаарын.

2. Хоорай Совединиң Түр регламентизин бадылаарын.

3. Кызыл хоорай Совединиң даргазын сонгуурун.

4. Хоорай Совединиң даргазының оралакчызын сонгуурун.

5. Советтиң структуразын бадылаарын болгаш доктаамал комиссияларын, оон даргаларын сонгуурун.

6. Хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазын сонгуурун.

7. Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын сонгуурун.

8. Хоорай Совединиң Президиумун тургузарын.

9. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомун сонгуурун.

10. Күүскомунуң штаттарын болгаш структуразын бадылаарын.

11. Хооркүүскомнуң килдистерин тургузарын болгаш оон удуртукчуларын бадылаарын.

12. Хоорайның улусчу контроль комитедин тургузарын.

13. Күүскомунуң чанынга комиссияларын тургузарын.

Оон соонда хүн айтырыын чугаалажырынче улус депутаттары кирген.

Хоорай Совединиң чаа чыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттиң даргазы **А. Ю. Кикин** сессияга сайгарып көөрү-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң Түр регламентизин кирген.

Оон соонда А. Ю. Кикин хоорсоветтиң даргазының албан-дужаалынга кандидатураларның талазы-биле кирген санал-оналдарны сайгарарын депутаттарга дыңнаткан. Ол албан-дужаалче киреринче 6 кандидат ойталаан. Арткан ийи кандидат — Б. П. Свинцов биле Ю. П. Слободчиков боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. Депутаттар кандидатураларны тус-туста сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Совединиң 167 улус депутады киришкен. Б. П. Свинцов дээш 22, Ю. П. Слободчиков дээш 134 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкыннарының түңнелинде, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазынга **Ю. П. Слободчиков** сонгуткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр 3 кандидатураны депшиткен болгаш чажыт бадылаашкыннының даңзызынга киргеп. Бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган Д. Л. Тимей биле В. И. Кан-оол арткан. Ол кандидатураларны катап бадылаашкынче киргеп.

Хоорай Совединиң сессиязы бодунуң ажылын май 15-те уламчылаар.

ЧАЛБЫЫШТЫГ ЧЫЛДАРНЫҢ КИЖИЛЕРИ

Тиилелгениң 45 чылынга

Байырлалдың бо хүннеринде совет кижилер гитлержи фашизм-биле кадыг-дошкун тулчуушкуннарның чылдарында Тиилелге чедип алыр дээш дайзын-биле эрес-маадырлыг демисежип чораан кижилерге улуг киҥээнгейни утландырып турар. Чаа сагыш салыышкынарның ачызында фронтучуларның эмнээшкининиң болгаш дыштанылгазының байдалдары экижип турар. Хоочунарның аныяктар-биле ужуражыышкыннары болгулаан. Совет улустуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чамчылларын салгап алырының аргалары ынчаар уламчылавышаан. Ол лугайын СЭТА-ның корреспондентилери дыҥнадып тур.

ХООЧУННАРГА ЭМНЕЛГЕ

Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде эки белекти Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери, хоочуннары Дагестанда алган. Республиканың чазааның шиитпири-биле Дагестан АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң эмнелгезиниң болгаш № 1 поликлиниказының бажыңнарын оларны хандырарынче эде дерип кылган. Ам оларның делгем палаталарында Төрээн-чурту дээш эрес-дидим тулчуп чораан кижилер болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчылар эмнедип чыдарлар. Оларның эргезинде — амгы үениҥ медицина дериглелери ажыглаттынып турар.

Хар-назыны улгады берген кижилерге болгаш бичии чаштарга эмнелге-кадыкшыдылга сорулгаларынга ажыглаары-биле Каспий далайның эриниде чурумалдыг черде тудуп каан СЭКП обкомунуң болгаш ДАССР-ниң Министрлер Совуделиниң Херектер эргелелиниҥ пансионадын база шилчиткен.

Г. ШАМОВ.

ФРОНТУЧУЛАРНЫҢ СЛЕДУ

28 гвардейжи панфиловчуларның Парыгынга мөҥге оттуң чанында Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде Алма-Ата областың хоочун фронтучуларының слёдуу Казахстанның найысылалынга болуп эрткен.

Хоочунар боттарының чоок кижилери — төрелдери болгаш ог-бүлези-биле чыылган. Олар ында шериг херээ эртирип турар ажы-төлүүҥ оолдары-биле база ужуражыр аргалыг болганнар. Ажыт-чажыт чок чугаа үезинде хоочуннар аныяктарга дайынчы болгаш күш-ажылчы чаҥчылдар дугайында хөйүү төөгүп бергенер.

Артиллерист Т. Уласанов (ол Белоруссияның бирги фронтузунга тулчуп турган), Алдар орденниҥ үш чергезиниҥ эдилекчизи танкист С. Пуртов (ол Тиилелге хүүп Берлинге уткаан), курлавырда майор Б. Калиев болгаш өскелер-даа аныяктарга өөредиглиг, солуп чижектерин чугаалааннар. Ооҥ соонда чыылганнар Ада-чурттуң Улуг дайынының тулчуушкуннарының шөлдеринге өлген кижилерин бир минута иштинде сактып, ёзулал кылган.

В. ДАҢЫШИН.

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Тиилелгениҥ чырык байырлалын 45 чыл бурунгаар делегейге шаҥнаан кижилер дугайында чылыг сөстер Грузияның күүне филармониязының артистериниҥ концертиниҥ үезинде чаҥгыланып турган. Ол концерт Тбилиси хоорайга, Закавказьениҥ шериг округунуҥ офицерлер бажыңынга болган. Концерттиҥ киржикчилери фронтучуларга болгаш Чепсектиг Күштерниҥ хоочуннарынга классиктиг музыканы болгаш дайын-чылдарының ырларын, амгы үениҥ авторларының чогаалдарын база музыка аас чогаалын ынакшыл болгаш хүндүткел-биле күүседип, оларга сөҥнээн.

Пианист Д. Барабадзениҥ, ховар жанрның артизи Г. Гегечкориниҥ, улусчу аялгаларның күүседикчилери М. Сараулиниҥ, Н. Кордзахияның, К. Тиникашвилиниҥ болгаш республикада сурагжаан өскө-даа артистериҥ күүселделерин дыҥнакчылар улуг сонуургаан, залга адыш часкаашкыннары үзүктелбейн турган.

М. ГАБРИАДЗЕ.

Даштыкыда

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-тың президентизи Дж. Буш НАТО-да кирип турар күрүнелериниҥ удуртукчуларыныҥ ужуражыышкынының чоокку үеде эрттирериниҥ кыйгыргаан. Делегейде ылаҥгыя Европа диҥте боон турар болуушкуннар ыдыг ужуражылганы дүрген эрттирериҥ негеп турар деп, ол медеглээн.

Европа чурттарында боон турар болуушкуннар моон мурнунда барымдаалап көрүп турган хөй-хөй туруштарывысты эде төөрүп негеп келген. Чоокку каш айлар мурнунда бистиҥ удурланыкчыларывыс турган чамдык чурттар ам бистиҥ партнерларывыс апарган. Ынчангаш оларныҥ-биле харылзааларны эде көөрү чугула боон турар. Европа диҥте ана боо-чепсекти болгаш стратегтиг чепсекти кызырарының талазы-биле санал-оналывысты дугуржуп алгаш, ооҥ соонда ССРЭ-биле чугаалажыышкыннарны эгелеп болур бис. Ыдыг чугаалажыышкыннарны кызырыҥа АКШ белеҥ, деп ол чугаалаан.

Совет Эвилелиҥге хамаарыштыр кылган медеглелиниҥге ол «ССРЭ-де боон турар чаартылгалар ам-даа доозулбаан» деп демделеҥээн.

• • •

Америкада ажыл чок кижилериҥ саны сөөлгү он ийи айларда дыка көвүдеп келген болгаш апрель айда барык 6 хуу чеде берген. Ол дугайын АКШ-тың Күш-ажыл министерствозу дыҥнаткан.

Специалистериҥ санап турарындан алырга, ажыл чоктарның саны моон соҥгаар улам көвүдээр.

● **МАНАГУА.** Никарагуаның президентизи Виолетта Бариос де Чаморра «Никарагуа удурланыышкыныҥ (НҮ)» баштыҥнары-биле чугаалажыышкыннарны эгелээн. Контрастың шериглерин тарадып чорударынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып турар. «Никарагуа удурланыышкыныҥ» делегациязын контрреволюстуг чепсектиг күштериҥ кол командылакчызы Исраэль Галеано баштап турар.

Бо чугаалажыышкынга толдаргай саналдарлыг келген бис деп, Галеано журналистерге мелеглээн. Чурттуң чазаа шеринииҥ саны кызыргаш, удурланыышкын кёжигүннериниҥ айыыл чок чорууп хандырар болгаш оларның тайбың күш-ажылче шилчип кирер арганы бээр чамдык негелделерни хандырып бээр ужурлуг. Бир эвес бо негелделер хандыртынар болза, удурланыышкын шеринии июнь 10-дан эгелеп дүжүрүп эгелеп болур деп, ол чугаалаан.

● **БЕРЛИН.** Ийи Германияның, чонун каттыштырар дугайында айтырыгны ГДР-ниҥ, ГФР-ниҥ болгаш Польшаның эксперттери чугаалажып көөрүп уламчылап турар. Дайын сөөлүнде тургустунган кызыгаар айтырыы Польшага база кол хамаарылгалыг болганындан ол чурттуң эксперттори ында киржип турар. Баштайгы удаада бо айтырыгны ол үш чурттуң кайызыныҥ-даа пайысылалыҥа чугаалашкан. Бо айтырыгны Берлиҥге чугаалажып турда, Хостуг немец профэвиледдериниҥ каттыжышкыны ГДР-ниҥ чазаанның удуртукчузу Л. де Мэзьерге ажык чагааны чоруткан. Ийи чурттуң чонунуң амыдырал-чурттал-газының денелиҥ деннештирери-биле каттыжар мурнунда ГДР-ниҥ чонунуң ажыл төлевирии 50 хуу өстүрүп турарын профэвиледдери негээн.

● **ТОКИО.** Херээжен чонуң божуурун эвээжеп турарындан Японияда бичии ургулардың саны чыл келген тудум эвээжеп орар. Ыдыг медеглелди чурттуң административ-координациязын эргелеп кылган.

Делегейниҥ ийиги дайынының мурнунда бүгү чонуң 36 хуузу бичии чаштар турган болза, ам ол көргүзүг 18,5 хуу чедир кудулаан. Чурттуң аныяк салгалының өзүлдези бо көргүзүгден бедивес болза, экономика улуг бергелээшкинге таваржыр.

● **МЕХИКО.** Римниҥ католиктиг хүрээзиниҥ баштыны Иоанн Павел II Мексикада албаннып аян-чоруун кылып чоруп турар. Мексиканың күүне удуртукчулары-биле ужуражыышкынар кылып турарындан аңгыда, ол чурттуң католиктеринге мөргүл база кылып берип турар. Ыдыктыг Гвадалупа шөлге болган мөргүлге 2 млн. хире кижи киришкен.

Рим папаның айыыл чок чоруун полицияның болгаш айыыл чок черинии 40 мун ажылдакчызы камгалап чоруп турар.

(СЭТА).

Кооператорларның ажыл-херээ

НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Бай-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар чери бо чылдың эрткен бирги кварталының түҥнелдерин үн ен. Арага аймаан катай санаарга, үш ай узунда 2 миллион 25 муң рубльдиҥ бараанын садып сайгарар планы 351,6 муң рубльге ажыр күүсеттинген. Ниитиниҥ чемненилге черииҥ коллективи бодунуң күжүү-биле 63,6 муң рубльдиҥ продукциязын бүдүрүп, планнаанындан дашкаар 3,6 муң рубльдиҥ орулгазын алган, Районда бар 34 садыг четкилериниҥ барык шуптузу эки ажылдаан. Тээлиде ном магазиниҥиҥ, раймагтың база «Бай-Тал» совхозтуң автомагазин эргелекчизи Галина Карим, Мария Ламажык, Николай Очур олар тиилекчилериҥ одурууҥче кирген. Садыгжылар Аниса Отук-оол, Любовь Адыг-оол, Галина Мандыт, Наталья Хертек, Клара Степан болгаш өскелериниҥ-даа ажыл-ижии макталлыг.

Хурал-суглааларга каш удаа шүгүмчүлеткен соонда чогуур түҥнелди үндүрүп, коллективтиҥ удуртукчулары, товароведтер аалкоданнарны автомагазиннер-биле эргип, көдээле чурттап турар чоннуң, ылаҥгыя малчыннарның, негелделерии дыҥнап, чагыглырын хүлээп ап турар апарган, садып алыкчыларның чаҥгыс бичии тар магазинге иткилежир, сынмарлажыр, оочурга хөй үезии чидирер чоруун өөреним көргеш, район төвүнге араганы дөрт аҥгы магазинге садарын чурумчудуп, ажыттынар шактарын көдээ Советтиҥ шиитпирии бүгүлер таарымчалыг кылдыр өскерткен. Кадрлар-биле хандыртынган. Тус черниҥ үндезин чурттакчыларындан садыг техникумнары дооскан кижилер магазиннерде ажылдап турар. Хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар чери материаллыг баазаны чоокку үеде экижилер талазы-биле тускай хемчеглерии ажылдап кылган. 1991 чылга чедир Тээли суурга 3 ажыг бажыҥдан тургустуткан садыг төвүн, бараан шыгжаар ажыктыг шелү 1000 төөдевчиг мето складты болгаш 30 тонна эът шыгжаар соолукчулуг колбаса цехин 4 котёлду. Респотребсоюзтуң тулугжулдарының күжү-биле тудуп дозаарын планнаач. Аңаа ниитизи-биле 1 миллион 287 муң рубльди чарыгдаары көрүнүп турган.

Кылдыып турар ажылдар-биле чергелештир, чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар, четпестер районда эвээш эвес. Район төвүнде столовая, хлеб быжырар чер квартал планын күүседип чалашканы бар аргакурлавырларны чедир ажыглап шыдаваанындан болган. Көдээ черлерде чурттап, магазиннерже үргүлүү чедип шылавайн турар хөй чоига хлебти аппарып садар хемчеглерни албайн тура, планны күүсетпээн чылдагаанын хлебке хереглеп эвээжээн кылдыр тайылбырлаары окта шын эвес.

Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлели биле профобчөвүлелиҥ эрткен чылдың декабрь 22-де кады хүлээп алганы малчыннарның социал амыдыралын үндезинии-биле экижидер дугайында доктаалында эң чугула барааннар-биле бир дугаарында оларны хандырарын Респотребсоюзка дооскан. Бай-Тайганың хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар чери оны эки билир хирезинде, амыдыралга ам-даа боттандырып эгелевээнин маңаа база аймтса чогуур. Автомэгазиннер кывар-чаар үүлдер чогунга сыллааш, аал-коданнарны доктаамал эргивес, бригадалар төптеринге хураа-суглаа, өөреллиг болур хүннерге баар апарган. Изик-хеп болгаш өске-даа чугула хереглелдиҥ барааннары-биле хандырылга четпес. Ырак черде көшкүҥ малчыннарның чамдыызы хлеб кылыр ажыктыг, хеп чуур, чунар хереккелдерни албайн баар таварылгалар кайы хөй. Өг шывар брезентинии безин эът дужааваска бербейн баргылаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелиниҥ 1986 чылдың май 30-де бадылааны малчыннарның оочур чок бараан алыр шынзылгаларын чамдык садыгжылар херекке албазынга малчыннарның хомудаары чөптүг.

«Чурттаар ораи-бажың—2000» деп программа ёзугаар банкының чээлизи, боттарының акша-көрөнгизи-биле бажың-балгат тудуп ап турар кижилерниҥ саны оскеи. Оларны тудуг материалдары-биле хандырарынче кичээнгей мында кошкак. Маңаа бир чижекти көргүзерге-ле четчир. Ыраккы «Кара-Хөл» совхозтуң төвү Дапсы-Аксы суурга тудуг материалдарының магазинин ажыдарын райпо баштаар черииҥ даргазы К. С. Чамбый-оол үш ыыл дургузунда аазап келзе-даа, мынчага чедир ол боттанмаан. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, ону айтырган мен.

«Эрги пекарняны магазин кылдыр июль айга чедир эде дериирии эмеглежир дугайында совхозтуң директору-биле дугуржулгавыс бар» деп харыы берген. Херек кырында ону ам-даа кылып эгелевээн. Эптиг дугуржулга, негелде чок, бот-боттарынче чуүй кагжыр чоруктан ажыл бүтпес.

Хуучуларның негелделери хурал-суглааларга үргүлүү болур, дыҥналыр, чамдык шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр коллективтиҥ бодунуң-на кылып ап болур ажылдарын тоомчага албайн турар. Ноғаа, картофель шыгжаары-биле «Тээли» совхозтуң аҥмаарын ажыглап турар. Соодукчу чогуидан, чайын хөй эът хүлээп алганда, ону шыгжаар чер тывылбас.

Магазиннериҥ, складтарның арыг-шевери, санитарлыг байдалы негелделерге дүүшпезин, чамдык садыгжылар халат безин чок ажылдап турарын чоокта чаа эрткен медицина ажылдакчыларының активинге шүгүмчүлээн.

Келген ховар барааннарны чонга чедирбейн, аразында үлежир таныштарынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге чажырып садар чоруктар база бар. Балыткал кылдыр дараазында чижектерни киирип болур. Киргеи хомудал ёзугаар «январь 19-та Тээли суурнуҥ «Ойнааракчар» магазининге районнуң улусчу контроль комитеди хынналга кылган. Японияга үндүрген духилерни, херээжен улуска улуг өртектиг косметика чүүлдериниҥ чамдыызын салып алыкчыларга чедирбейн, үлежипкен болган. Райкүүскомиуң иштики херектер килдизининиҥ харыысалгалыг ажылдакчызы аъш-чем складын хынаап, ниитизибиле 1121 рубль өртектиг индий шайны болгаш кофени шыгжап алган чытканын илереткен. Декабрь айда бирээзи-ле 1200 рубль өртектиг Японияга бүдүрген 4 магнитофон келген. Садыг эргелекчизи Фаина Степанова складтан ап тура, бирээзин садыпканы билдинген. Бо хажыдыышкыннарны районнуң улусчу контроль комитединге сайгарып чугаалашкаш, хереглекчилер ниитилелиниҥ баштаар черииҥ даргазы К. С. Чамбый-оолга, ооҥ садыг талазы-биле оралакчызы З. С. Хертекке хемчеглерни онаган.

Совет садыгның дүрүмүи хажыткан өске кижилерни ажылынга артар-артпазынга чедир шыгыы чугаалашпаан боон турар. Бо дугайында «Хемчиктиҥ сылдызы» солунга март 6-да үҥген «Хыналдаан илерээни» деп эгелиг шүгүмчүлелдиг материалды коллективке сайгарбааны, кичээнгейге албаанны мырыңай эллептиг. Коллектив улуг. Ында 302 кижи ажылдап турар. Б. Хертектиҥ секретальааны парторганизациязын авангардчы ролю, хөй-ниити организацияларга удуртулгазы кошкак. Күш-ажылчы коллектив төвүлелиниҥ ажылы хонүвээнин ында чугаалажыр чорду. Ам сорулга чүл? Коллективтиҥ эп-найыралын быжыглап, демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту калбартып, командылаар, чагырар, дужаар арга-методтан чайлап, кижизидилге ажылын күштелдирери, чедишкиннерни быжыглаары болгаш четпестерни чайладыры негеттинер. Үениҥ негелдези ындыг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныҥ» корр.).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

1935 чылдың майда иштики политиктиг эргелелдиҥ төлээзи Шыдыраа оперативтиг килдистиҥ начальныгы Намчактың чөпшээрели-биле О. Карсыганы тудуп хоругдаан болгаш ону беш айның 28-тен чедип айның 30-га чедир кара-бажыңга олуртуп, истелгезин чоруткан. Карсыганың даандырган ажыл-херекке харыысалга чогун, соҥгулдалар чурумуи үреп турганын, нам болгаш чазактың удуртукчуларының ат-алдарын бакырадып турганын, контрреволюсиҥ бөлүктер дээр. чүве дугайында иштики политиктиг эргелелге меге медээлер берип турган, бодуҥуң частыргыларын база үүлгедиглерии чажырып турганын истелге тодаратказ.

Истелгеден кылдыныган түҥнел: «Карсыга бо бүгү үүлгедиглери дээш кеземче хөреэнге онаажыр үжүрлүг. Ындыг болзажок үүлгеткен хөреэн тодарадырыгга бодуу дузалажып турганын, өршээл көргүзерии каш удаа дилеп турганын, а ол ышкаш эргелел даргазының (Сенгиижиктин) чөпшээрешкенин бармдаалап көрген, ооҥ хөреэнн бо удаала сокпадыр». 1938 чылда боон турган суд, чорудулгаларын кылып турган кижилериҥ холга кол барымдаа кылдыр алганы баштайгы истелге хөреэ бо болганын маңаа баш удур демделеп каар херек.

Феодал чораан 5 кижи, 3 лама, 6 арат составтыг контрреволюстуг бөлүктү сойгалап илереткенин оран камгалалының шериг эргелели 1935 чылдың октябрь 20-де дыҥнаткан. Ол бөлүкке Найлан мээрен, Аскак-Лопсан, Шимит-Ирик-сын, Маны, Богда, Калбза, Сонус, Изам-Хаа, Дагба Шагдыр, Дензинмаа, Ак-Хайдып, Казакпан, Чимит оларны аларн болган.

1924 чылда болган Сумунак үймээнинин болгаш Хемчик феодалдарының 1930 чылда болган тура халыышкыныңын Кылаттың Синьцзянь можузунче дезип кире берген артынчыларының чүнү кылып турарын тодарадыры-биле Чойган деп чажыт ат-биле адаттыган тыва развелчик 1935 чылда ол черже бир дугаар чорупкан. Чойган Шара-Сүме, Урумчи деп черлерге бүдүү чеде бергеш, аңаа дааскан онаалданы чедишкиниҥ күүсеткен.

Шара-Сүме хоорайны долгандыр база Могайты, Хандагайты хемнериҥ унундан Кек-Догай, Пак-Тирии, Тарбагатай деп черлерде сумунакчыларның артынчылары Барыңмаа, Алдын-Херел, Оптуи-оол, Идам-Сүрүң биле Эзир-оол алышкылар, Сумбула, Мага-Шири хам, Дондупай кумзат, Шожал хелиҥ оларның (Тактаң хамбы, Тамдыкай мээрен, Човар олар ааравшг өлүп калган болган) база Хемчик тура халыышкыныңын киржикчилери Аракчаа, Лопсан, Түндүү биле Төөнек алышкыларның, Чымба хүндүнүң, Тавакайның чүрттап орарын ол тодаратказ. Мартаажык дээрэи мал оорлап турганы, моол эргечагырга черлериҥе туттурган, оңу Улаан-Баадырже аппарган болган.

Тывадан дескеннер өске черде кончуг аар-берге байлалда, кылыр чүве чок чаалгаарап, сеткил-хөөнү уиларай берген чүрттап чоруур болган.

Чойганның дыҥнатказы: «Түндүү биле Идам-Сүрүңнүң аалыига кээримге, тарбаганнар ораан чаа келген одур. Идам-Сүрүң дама амыр-менди солчуп чорумза, мээи кымымдаа келди: «Кайы чүрттуг кижи сен, кайыын келдиҥ, түге оол сен, бистиҥ мында деп кымдаа билиҥ, таныышпас-даа улус-тур бис, шынын чугаалаа сени канчанмас-даа бис. Сен черле аңаа эвес, бир-ле чүве кылып, бисти өлүрер ааш өөрлүг келген боор сен. Сенээ бүзүревес мен, сээи өөрүи бо дүне бисти өлүрер боор. чажырбайн сөглеп» дээш турун берген. Ол ынчап туруп бээрге, «лама бажыңдан хан үндүреп, бурган Чаныивсумайны өлүрерде, кезип өлүрер» дээн утказыг номнал номчаап, бодуи ышкаш хелиҥ кижиге бүзүревейн турар каилыг кончуг хелиҥ боор сен деп чугааладым.

Ынча дээримге ам-ны ооҥуган, «Аа, сээҥ ооҥ-даа шын, мынчап ораи кезип чоруурга, кижи болган кижээ бүзүрээр чөк, чүрек пат өлүп каар чүведир ийин» диди.

Түндүүиүк чугаалааны: «Бо черге келгеш, баштай дыка эки чүрттап турдувус. Улуг эргелиг Барыын Үрүмчү деп черден 3000 шериг үндүртүп алган, бир муиун Калгаже, бир муиун Дөрбетче, бир муиун Тываже киирер деп турдувус. Ол шериглерии казак болгаш кыдат чаҥчыинар баштаар, деп турган. Ынчап диленип турувуста ол шериг Кыдат Алтай-Тываның шерии-биле чаалажы берген. Беш чыл хире чаалашкаш, дөгере кырдырып алдылар, хей-ле черге. Бистиҥ Хемчикче бир-ле эки чүве кииреп дээрге бир-ле чүве боогдаап турар, та каичап барган аайлашпас апарган чүве ыйнаан. Оон башка ол шериглер айыткан черииче киргилээн болза ам тайбыгырай берген турбазык бе, кончуг бак ядыы чүвелериии холчудан алырлыг алган аан. Ам чүгле япониарга илеген тур бис. Амдыы чылдан бээр бирле эки чүве болур боор».

Алдын-Херелдиҥ чугаалааны: «Бо черге дыка-ла түрел ораан, чедип келген бис. Аът-сынныарга хар үлгады бээрге, аъттарывысты каапкаш, чалаг чедип келдивис. Чедип көэривиске, он хонук кара-бажыңнадылар. Оон соонда Харак-Сайыр деп сургайга хомудаш кастырып чагдыпар. Чер-чуртувусту көрбес боор бис. Чеде бээрииисте-даа бисти өлүрүп каап-ла ыйнаан».

Ол кижилериҥ түс-түзүнде канчаар чүрттап орарын Чойган тодаргай дыиатказ. Ынжа, Изам-Сүрүң хелиҥ Могайты хемде дулгуяк калайга түрүп алган, идик-хеви чүгээр, ном-судур номчуп турар хевчалыг. Аракчаа биле Лопсан бай кылаттың, тараазын хол-биле чыдып турар, түрегизии кончуг дээш чергелиг.

Чойган Барыңмаа-биле чугаазын кончуг тоза дамчыткан.

Барыкмаа Тывада чүү боор турарын база кымнын кайда ажылдап турарын дыка-ла сонуургап айтырып турган болган. Чурмит-Дажы бар бе, кончуг сойлук бичии-де болза даш көжээ болу бээр турган ийик. Эшии ыт дег Тока чүнү кылып турарыл? Бүлүүнүиүн караа согурара берген дижик бе? Ийи карааүт чок кыллыр мунгаштазын харын. Чүт болду бе? Шеми ынчаар чүрттап чоруур Хомастай оглу Тыртый-оол кайда чор ирги, оон-биле кончуг чоок харылзаалыг турган бис дээш, оондаа өске чүүлдерни сонуургап турган.

Оон соонда Барыкмаа:

— Тываның Моолда элчиин кым ирги? — деп айтырган.

— Сумгаар-оол дээрэи-ле болгай дээрге — ол кончуг амыраи:

— Шымбай болган-дыр харын, мында бистиҥ аравыста оон үш акы-дүимазы бар чүве — дээн.

...Разведчик Чойганның чоруткан медээлериилеи чүрттуң удуртулгазы шын анализти кылыр ужурлуг турган. Ындыг болзажок оон медээлериниҥ чамдык чүүлдериҥ контрреволюстуг үүлгединишкин дээр херекке онаажып турган кижилерии бурууздырыҥга факт-бадыткал кылдыр сөөлүнде ажыглап эгелээн. Чижээ. Моолга элчиидер турган Куулар Сумгаар-оолду устүнде алдаивысс Парыкмаанын чугаалаан сестерии үндезии кылып алгаш бурууздаткан.

К. Сумгаар-оол Моолга бурун эргелиг төлээ турган, ол чүрттә боон турган чүүлдерии кончуг шиинды-биле бодуиун чазаанга ынчадып чедирип турган. 1933 чылдың январь 1-де Чүрмит-Дажы биле Таичайның адынга чорутказ чажыт чагаазында бижээни болза:

«Даштыкыдан Япония, а чүрт иштинден феодалдар МАР-га удур халдаар деп чүгаа хүн келген тудум күштелип тур. Япония Хайларда болгаш Маньчжурия чоогунда чеделеде күжүи мөөнеп турар деп чугаа тараи берген. Япония ССРЭ-же Моолду таварты хялдаарынга белеткеиип турар. Панчен богданы- алдының адаа-биле реаксылыг күштер арат массаларны боттарының хүрээлеиинде каттыштырып турар».

Январь 7-де чорутказ чагаазында бижээни:

«МАР-ның удуртукчу бөлүктериидеи бистиҥ республиканың иштики амыдыралынга хамаарыштыр таарымча чок чугаалар чоруп турар-дыр. Моол бижиктеи ойталаар, латын үжүк-бижиктеи өөреиип эгелээнии барыын угланыышкын кылдыр санап турар. Тока моол бижик өөреиип турар кижилерни моолчуп турар силер дээш шүгүмчүлеп, истеп сүрүп турар. Бистер кыдат бижиктеи база өөреиип турар-ла болгай бис. Ынчангаш силерге моол бижик черле тааржыр боор деп чугаалап турао-дыр».

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниҥ доктору.

(Уланчылыг).

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан КЕЧИЛ-ООЛГА

УТПАЙН ЧОР БИС

Хевдергениң алдар-мактыг малчын ээзи,
Баян-Колдуң уктуг дарган тараачыны,
Баллан ашак Кечил оглун фронтуже
Хей-аът кирип, үдеп каанын утпайн чор бис.
Тайбың өйнү халактатқан карақгы дүн
Дайын-чаазын, халап өртүн дирген кээрге,
Аътлыг шериг кезээн баштап командирлээш,
Аъттанган сен, үдеп каан бис, утпайн чор бис.
Хаанныг дайын шөлдеринге эрес-дидим,
Хартыга дег аъттар-биле шүүргедиш,
Магачыынар—фашистерни кыра шапчып,
Маадырлыг тулуштуңар, утпайн чор бис.
Оттуг чаага эрес-дидим маадырлыңны
Орденнерин сөглеп турду, чоргааран бис.
Оран-чуртка тиилелгелиг кээринерге,
Одбук чаткаш уткудувус, утпайн чор бис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант ЧҮРГҮЙ-ООЛГА

ЭРЕС-ДИДИМ ТУЛУШКАН СЕН

Каржы дайзын оран-чуртче халдап кээрге,
Халап өөскүп, өргүн чонну кырып турда,
Өжээн негеп, эрес түрлүг тулчун кирдиң,
Өлүм сени чеже катап соора алчык.
Чаашкын дег чагган октар адаа-биле
Чалданыш чок, эрес-дидим тулчун чордуң.
Буг хемнив эжиндирип кеже бергеш,
«Бурунгаар!» — деп, өөрүнүү кыйгырган сең.
Төрээн чуртка, төрел чонга хосталга дээш,
Төктүр ханың, амы-тының харамнанмайн,
Фашизмни чылча шапчып, тиилешкеш,
Байырланчыг, өөрүшкүлүг чанып келдиң.
Дизе каадаан хавыяалар аразында—
Алдын сылдыс, Ленин орден оизаланып,
Тиилеп келген амыр эвес демиселин
Алларжыдып, хөрээң каастап чайнап туржук.
Чери дээштиң тынын берген Маадырлар
Чевегларде караан шимгеш удуза-даа,
«Кавай болгаш ынак чер дээш тулчушкаңым
Кажанда-даа утпас мен» деп чытканзыг-дыр.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

ӨӨРҮП ТУР МЕН

Эки турачы тыва эскадронуң командири чораан капитан Кечил-оолду бичиимден тура билир, көрген мен. Чаңгыс чер-чурттуумну эгезинде эскербейн чораан мен. Чүге дизе АРШ-ка ыдыг офицерлер хөй турган.

Ону бистиң чердеи Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдеп турда, мен Кызылга турбаан мен. 1943 чылда эки турачылар дайын шөлүндеи ээп кээп турда, Ийи-Талдан чээрби, үжен шаа кижи чаңгыс чер-чурттуу дайынчыларны уткуп, аъттыг чорупкан бис. Оларны Паром-Аксыга утканы чүве. Ынчан ону бир-ле дугаар ылаптап, сонуургап көргеним ол. Ыдыг кончуг узун эвес, тырық, оруссумаар ак арын-шырайлыг кижи. Магадаан чүвем— оон кылан селемезин.

Ийи-Тал, Хайыраканнан дайын шөлүнден ээп келбээн эки турачылар база бар: Балчый-оол Ховалыг, Кечил-оол Моингуп олар болган. А Барык, Сенек ол янчаар чурттан чораан малчын арат Баллың ашактың оглу Түлүш Кечил-оол-биле кады ээп чанып келгеннерден ам артканы — Кыргыс Норбу-оол.

Бир катап паркта стадионга калиптан Кечил-ооддуң улуг-тулгазы-биле аъттыг шериг оюн көргүскен. Дайын үезинде канчаар тулчуп чорааның чонга көргүзүп, селеме-биле хаак үзе шаап, аът кырынга янзы-бүрү оюн көргүзүп турда, бир-ле цирк артистери дег, кайгамчык кашпагай улус болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң улуг Тиилелгезиниң 45 чылының байырлалының бүдүүзүнде чаңгыс чер-чурттуум Түлүш Баллаң оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга өөрүп тур мен.

Өөрүнүүр, магадаачыг бо болуушкунга холбаштыр мындыг саналым бар: Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозтуң адын Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг кылдыр эде адап алза кандыгыл!?

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Чогаалчы.

ЧОГУМ КАЖАН ОЙНАДЫР ТУРГАНЫЛ?

Бир-ле ажыл шагының соонда, «Универмаг» баар болалбиле аңаа чеде бердим. Дүштүнда улуг-биче чоп арбын болду, солун садар киоск чанында база. Аңаа барымда: 1 ахшаның лотерея билеттерим бир аныяк кижи эвилеңээлдек садып тур. Мени база: «Садып алыңар, угбай, албан олчалыг болур силер» дээрге, үш билет садып алдым. 1989 чылда бир авс-кежикке таварышкан кижи мен. Канчап билир оруктажы бээр магат чок дээш аяк. Ынчан март ортан турган. Чогум кажан ойнадырын ылавылап айтырарымга апрель-27-де дээн чүве, утпазы-биле билет артынга безин бижип алган мен. Саныг хонук саадаар эвес, чедип келген, шак чеде бээрге, телевизорум ажылдаткаш, манап олур мен. Сураг. Өске дамчыдылга эгелээн мындыг. Сее шак четкен, ам канчаар, эртен ажылга келгеш, билир улустан, айтырып, сураглаарымга, огулуг харыы бээр кижи чок болду. Бир хүн уруум: «Ындыг болза, ол сээң садып алган билединиң май 2-де «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ойнадыр»—деп чугаалады. Ам канчаар оглум ачазы-биле билеттерни алгаш чорупканнар. Үр-даа болбаанда чедип келдилер. Кайда боор, сыр өске билеттер ойнадыр турар чүве-дир деп мындыг, сээң ол биледиң та каяа, чүге ойнадыр чүве деп хөөнү баксыраан дошпулуур дег апарган олурлар. Мен база иштимде сагыжым дүвүрексеп, кандыг, чүү-даа болза, ойнадыпса кандыг аайлыг чүве ирги деп бодап ор мен. Апрель 27-де ойнадыр лотерея билеттерни каяа, кажан ойнадыр дугайында чонга билдингир кылдыр чүге солунга-даа чарлал кылбас чүве ийнк. Шынап-ла, кижи кымдан, кайнын айтырар — ужуру-даа билдинмес боор-дур. Чоокта чаа үш оол ындыг билеттер тудуп алган каяа, кажан ойнадырын айтырып, «Дамырак» деп чер кайда чүвел?» деп чорун турдулар. Маңаа харыы бээр боор деп идеген артым.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ОРУС ӨҢНҮҮМ ДАВЫД

Найыралың чаңчылдарының күзели

Авам суг эрги күзээ Баян-Колдуң Кош-Тал деп черге чүве. Буттарын ораашкын-биле шарып алган, шоодайда борбак-сарбактыг, кзрактары чингир көк, мойну чинге, узун орус кижи Саскага өшкү кадарып чорумда, хенертен кырымга кылаштап келген. Орус кижи көргеп эвес, корткаңмдан чырык хүн безин карангылай берген. Дедирленип чоруй, аалче карааладып-ла баттым. Аалга келгеш, чүве чугаалап чадап, чүгле «орус, обус-ла» дээр турганымны ам сактып келгеш, хейде каттырар-даа мен. Аалга орус сөс билир кижи бар эвес, чүгээр-ле кижи ачам. Контр Хемчик-ооддуң каты дээш ол үш чыл кара-бажыңга олургаш, хосталып келген чези чүве. Мээң чугаам дыңнаашы, ачам баглаашта ыдын мунгаш, каш өшкүже тапты. Аалга турган улуг-бише улус кажаа кырындан хараары-биле үнүптүвүс. Эң бедиинде Таан-Кадай оглу Дамдый-оол алгырды:

— Кончуг контруң кайын торгар, орус-биле ужуражып гур! Орусту ушкарып тур — деп медээледи.—Өшкүлериниң бажын аалче дозупкаш, иелээн кел чорлар — дээрге, коргарым дам барган. Дамдый-оол кажаа кырындан дүжүп келгеш, улуг-биче кижилерни оожуктурду. Орус кижи дээрге Ленин, Сталин, Ворошилов дег эң эки кижилер-дир. Кээрге баштай-ла «драастый» дээр силер. Орус дивес, «Карандаш» азы «хамаатый» дээр. Силер «Хорошо!», «хорошо» деп харыылаар силер»—деп, Таан-Кадай оглу Дамдый-оол мындыг. Ачам суглар баглаашта келген. Авам, Чазым-Кадай: чалбарып тур: «Өршээ хайыракан, орус кижиниң ийи будуңуң узуңуп, тыва аътка черге дээр-дегбес, сактырга өг ыяжы чүдүрген чүктүг шарыдаа ышкаш» дээрге, Таан-Кадай авамны кончупту: «Аксың тырт, орус кижиниң чүге дөмейлеп турарың ол»—диди.

Авам угбазындан коргуп, эпчоксунгаш, ариы кыза берген. Тыва чонуң эки чанчылын ёзугаар авам бар-чок аъш-чемнин аалчыга белеткеп берген. Өгже кирип орган кижиниң Таан-Кадай, Камаак, Дамдый-оол, Сайын-Белек, Темаа, Балды-Хуна, Баллыр-оол, Бадыжык суглар «Драастый», «Драастый!» деп холдарын ууруктуурук сунуп турдулар. «Карандаш! Өгже!» ынча деп чоруй Чазым-Кадай база үне маңнаан келген. Давыд өгже кирип келгеш, чыышкын баарында чыткан бала бажыңга сандайланып олурупкан. Аъш-чем-даа чивейн, шарып каан буттарын чаза берген. Суглангылар, када берген казырыктар. Чазым-Кадайның шайын, тараазын, өремезин, шөйген быштаан Давыд ам-на чий берген. Чеменген соонда орус кижиниң ыды үнүп келген. Багай-ла чүве — дылдарын билиппезин.

— Чөөн түктен келдим, Москва чоогу чурттуг мен. Фашистерни тиилединис. Дайын соонда келиримге, ес-бүле чок. Фашистерге өлүрткен. Абаканнан Тываже чадаг келдим.

Давыдтың чугаазын ачам хире-шза-биле улуска очулдуруп берген. Таан-Кадай үне маңнаашы, өөнден эгелиг элик холу эккелген. Паш база каттап ожукта, эът хайны бергеи. Давыд аштаныл-чеменип алгаш, «Спасибо» дээрге биезегиле кадайлар «Саспыйба» «Саспыйба» дижип, чугаа эдергеннер. Кезек болгаш орус кижи орган-на черинге чыдырап, удуй берген. «Аштаан кижи чем чигеш, удуур боор чүве» —деп, Камаак ирей сымыранган. Ачам кудус чаткаш, Давыдты оттургаш, чыдып аарын сүмелээрге, ол хондур удаан. Давыд даарта-зында түрүп кээрге, будун эмиеп эгелээн. Хавырган сугланғыларны дешкеш, паш хөөзү-биле чаап, казырыктар чымчазын дээш хойтпак ноти чагган. Орус кижи: — Шагаан-Арыгда аъшчем чок. Тайгадан тоорүктаар бодалдыг кел чыттым. Элептүрей-даа бердим. Удавас соок кыш келир — деп мунгарадын ачамга илереткен.

— Менде тараа бар. Сен дузалажыр. Тараа саткаш, акша алыр сен—деп, ачам Давыдка чугааларга, ол дыкала амырааи. Авам, Чазым-Кадай оргаш хынамчалыг шыгыы чугаалаан: — Болгаан, болгаан! Дарга-бошкалар орус тургузуп алган дээш буруудады бербезин. Орустар сокчур, өлүржүр улус деп дыңнаан мен.

Ийи-Талга болду бе? Бир кижи орус ишк садып аарга, бут салаалары ишк бажыңга чораан деп чугаа база бар болгай.

«Беш салаам беш элик, алды салаам алды элик» — дизе-ле, Таан-Кадай элик буду тудуп алган келди. «Өйлеп адар хөөкүй Камаак бо эртен халааш, куруг келбеди» — деп, Таан-Кадай тандыг кежии дээш «Өршээ хайыракан!» деп кагды.

Орус эр эът эккээр кырган авага өөрүп чыдар-даа болза, чугаалаптар сөзү чок. Ол кижи шоодайын үжеп эгелээш, сарыг пес-биле хаптап каан боп-борбак көнгүлүчегштп ужулган, аваичe сунду.

Авам хүлээп алгаш, даштыгаа ыяш чарып турган ачамны кый дидп. Ачам келгеш, Давыд-биле бакка-сокка чугалашкан соонда, «Дайынчының дайын шөлүнден эккелген араатазының кырынга алды шоодай мажак чыып алган. Ачамдан өске Дөмүр-оол, Дөргүн-оол, Дукаа, Сайын-Белек, Дамдый-оол, Хапыгыр суглар ийи-ийи барба тараа база берген. Давыд Богданов шору тывалап турар апарган. Бир-ле эртен Давыд ачамдан сүме айтырган. «Мынча көвей тарааны мен канчаар, ачай, аъттан садып алза? Ол мен күш ажыктыг» — дээн. Ачам Арысканда төрели Кара-Коңга (Лопсан) дээр кижиден он ийи барба тараа-биле шокар аът чугаалажып берген. Давыд ааны-биле хап чорун тургаш, Белдир-Кежиг-Песпновкала бир хөрээжен-биле таныжып алгаш, далган тыртар дээрбеге ажылдай берген.

Ачам эжи-биле чурттагазының сөөлгү чылдарынга чедирле элержип, далган-тараазын дээрбелеп, күс бооргa-ла, майык дег улуг картошкаларны шоодай-шоодайы-биле экээр чораан. Белдир-Кежигнин үндезин чурттакчылары: Тюлюш Чөреве, Тюлюш Дүктүг-оол, Тюлюш Агбаан, Бааз-оол Кыргыс, Сырбыкай Кыргыс дээр эштерин ачам менээ чугаалап, «чону — чоорган, хөйу - хөйлен» таныжып аар сен, оглум» —деп органын Богдановтуң тус эрде эштеп-деп бодап, хүндүлээр мен. Давыд акымга ачам барган санында-ла мээң адымга белек эккээр чораан. Ачам Белдир-Кежиг чораанда, оон кээрин четтиклеп манаар мен. Берге өйде орус, тыва чон дыка-ла найыралдыг чурттан чорааннар. Ол чагай чаңчылдарны мен уруг-дарыымга бо-ла чугаалай бээр мен. Оон салдары-ла боор. Узбек күдээлиг, орус келиниг боор, уругларымның быжыг найыралдыг чурттан, ажылдап чоруурунга чоргаарланыр мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

СПОРТ

«Тыванның аныяктары» солуунуң шаңналы дээш 41 дугаар эстафета дыштанып хүннерде болуп эрткен. Аңаа киришкен командалар-даа, киржикчилер-даа хөй болган. Бир дугаар чарышче үнериге безин 200 хире школачылар киришкен.

Киржикчилерни чыскаалдырган соонда, комсомол обкомунуң төлөэзи Артур Шыырап микрофонну туткаш, байыр чедиргеш, эки маңнаарын күзеп каан. Ужуру болза бо маргыллаа совет чонуң болгаш оон Чепсектиг Күштериниң фашистиг Германияны тиилээниңден бээр 45 чыл оюнга тураскаттынган турар ужурлуг. Ол дугайында чаңгыс сөс-даа чугаалаваан.

Комсомол обкомунуң секретарьларындан кым-даа келбээн. Харын-даа бо маргылдаага судьядан рапортту хүлээп ап, байыр чедирип, киржикчилерниң хей-аъдын көрүрер турган. Оон соонда эстафетаның эрткенииниң дугайында комсомол обкомунуң биорозунга чугаалажып, кандыг частырыглар болганын, келир чылын оюу катаптавазының дугайында чугаазы кылган болза эки хире.

Эстафетаның белеткелинге киришпээн. Ийи кубокту садып бээрин «Маргылдааны эрттирериниң дугайында» доктаалында айыткан турган. Оюу безин күүсетпээн. Комсомол обкомунуң талазындан үк солуп аныяктарның кижизидилге талазы-биле ажылынче тодаргай утланыышкынны албайн турар деп чүве оон-на илдең-дир. Ынчангаш комсомол обкому моон тодаргай түңнелди үндүрүп, аныяктар-биле канчаар ажылдаарын планнап, ханы боданыр ужурлуг. Канчап черле секретарьлар аныяктар ортузунче кирбес боор.

Ол ышкаш ДОСААФ-тың область комитеди үк солунунуң шаңналы дээш маргылдаага деткимче бербээн. Ракета адар боо бээр болгаш бербээн. ДОСААФ обкомунуң даргазының оралакчызы Г. Г. Пушкаревтуң бажыңына баргаш, дилеп-даа турганнар. «Силериниң маргылдааңар поиедельникте болур деп билдим» дээш будалдырып каашкач.

Комсомол обкому дуза чедирбейн турда, ийиги чергенин организациязындан дуза дилээн херээ бар бе? КАИ ажылдакчылары орук шымчээшкинниге дузалажып турганы дээш акша бээрни негеп турган.

Маргылдааның эгези кандыг болдур, төнчүзү база ыыдыг болдур. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве чүл дээрге, судьялар дуржулгалыг болгаш, эки эрттирген.

Кызылдың үш дугаар школазының коллективи хөй команданы тургускан. Школаның директору безин ийи-үш кудумчуже маңнап, бодунуң өөренikчилерин хей-аът киирип турган. Эки деткимченин түңнелинде ол школаның бичии уруглары бирги черни алган. Үк школаның күш-культура башкызы Нина Максимовна Кузьмина өөренikчилеринге дузаны көргүзүп, багай эвес түңнелдерге чедирген. Бичии уругларның командазы шилчи чоруур кубок-биле болгаш вымпел база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ол ышкаш эки түңнелдерни дөрт болгаш сес дугаар школаның өөренikчилери көргүскен. Олар база шаңналдыг черлерни алган.

Элээди оолдардан эки түңнелдерни бир болгаш он дөрт дугаар школаның өөренikчилери чедип алган. Олар база-ла бир, ийи дугаар черлерни алгаш шаңнаткынар.

Өөредилге черлеринден, 14 команда киришкен. Баштайгы этаптан эгелээш сөөлгү этапка чедир Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы мурнап турган. Финишке он хире метр четпейн чорда, Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары чыпшыр четкеш, тиилээн.

Хөрээжен студентилерден база-ла Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары мурнаан. Ынчангаш ол ийи команда шилчип чоруур кубок-биле болгаш вымпел база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ниитизи-биле маргылдааны «Тываның аныяктары» солуунуң коллективи эки организастаан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭСТАФЕТА

Ол чүнү көргүскенил?

«Силериниң маргылдааңар поиедельникте болур деп билдим» дээш будалдырып каашкач.

Комсомол обкому дуза чедирбейн турда, ийиги чергенин организациязындан дуза дилээн херээ бар бе? КАИ ажылдакчылары орук шымчээшкинниге дузалажып турганы дээш акша бээрни негеп турган.

Маргылдааның эгези кандыг болдур, төнчүзү база ыыдыг болдур. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве чүл дээрге, судьялар дуржулгалыг болгаш, эки эрттирген.

Кызылдың үш дугаар школазының коллективи хөй команданы тургускан. Школаның директору безин ийи-үш кудумчуже маңнап, бодунуң өөренikчилерин хей-аът киирип турган. Эки деткимченин түңнелинде ол школаның бичии уруглары бирги черни алган. Үк школаның күш-культура башкызы Нина Максимовна Кузьмина өөренikчилеринге дузаны көргүзүп, багай эвес түңнелдерге чедирген. Бичии уругларның командазы шилчи чоруур кубок-биле болгаш вымпел база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ол ышкаш эки түңнелдерни дөрт болгаш сес дугаар школаның өөренikчилери көргүскен. Олар база шаңналдыг черлерни алган.

Элээди оолдардан эки түңнелдерни бир болгаш он дөрт дугаар школаның өөренikчилери чедип алган. Олар база-ла бир, ийи дугаар черлерни алгаш шаңнаткынар.

Өөредилге черлеринден, 14 команда киришкен. Баштайгы этаптан эгелээш сөөлгү этапка чедир Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы мурнап турган. Финишке он хире метр четпейн чорда, Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары чыпшыр четкеш, тиилээн.

Хөрээжен студентилерден база-ла Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары мурнаан. Ынчангаш ол ийи команда шилчип чоруур кубок-биле болгаш вымпел база хүндүлел бижик-биле шаңнаткан.

Ниитизи-биле маргылдааны «Тываның аныяктары» солуунуң коллективи эки организастаан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨРУС -МУЗЫКАНЫҢ ГЕНИЙИ

П. И. ЧАЙКОВСКИЙНИҢ ТӨРУТТУНГЕН ХҮНҮНДЕН БЭЭР 150 ЧЫЛ БОЛГАНЫНГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ КЕЖЭЭ

Бүгү үелерниң болгаш бүгү улустарның кайгамчык кижилери бар, оларга бүгү кижи төрелгетен мөгеер. Ындыгларның бирээзи — Петр Ильич Чайковский. Ол дээрге Ада-чурттуң музыка культуразын алдаржыткан композитор, патриот, хамаатыг-дыр. Ооң кижилерге ынакшылдан үндезилеттинген чогаалдары кайгамчык сагыш-сеткилди тывыдырып, ыяк хөй салгалдарның угаанбодал амыдыралының кезии апарган. Чүгле бистиң чурттувуста эвес, орус уран чүүлдүң гениинин 150 харлаан юбилейин даштыкы чурттарда базза ёзулуг байырлал кылдыр демделген турар. Ол юбилейге тураскаатказн байырлыг кежээ ССР Эвилелиниң Күрүнеии академиктиг Улуг театрынга май 7-де болган.

Кежээге ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачев, чурттун политиктиг болгаш күрүне удуртулгазының кежигүннери киришкен. Культураның болгаш уран чүүлүң ажылдакчылары, хөй-ниитиниң төлөэлекчилери аңаа киришкен.

«Чайковский дугайында сеспүр» юбилейни эрттирер талазы-биле организастыг комитеттиң даргазы ССРЭ-нин улустуң артизи Евгений Светланов чугаалаан. Салгалы чүгле бистиң национал эвес, бүгү делегейниң апарган сураглыг композиторунуң ажыл, амыдыралынга ол тодаргай доктааган.

(СЭТА-ның корр.).

АЙЫННЫҢ, КУШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ

Ном болгаш номчукчу

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, тыва эки турачы Михаил Сундуйнуң белеткеп тургускаш, үндүрген «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп төөгү сактыышкыннарлыг номун улуг сонуургал-биле хандыгып номлуум.

ССРЭ-нин маадырлыг Кызыл Шерии немец фашистиг эжелекчилерин Совет Эвилелиниң девискээриинден кам-хаара чок сылба берип үндүр хөөглеп эгелээн шинтпирлиг ейле тыва эки турачылар дем катпаан киришкеш, Украинаның Ровно девискээриинге кайгамчык маадырлыг-биле тулаып, тыва улустуң төөгү зөңге чайыннанчак, балазыбас алдарны арттырганын номнуң автору болу-биле киржип, караа-биле көрүп, диңнем сорукбиле демисежип чораан болгаш, болуушкуннарны аажок тода сактып бижээни чедимчелиг.

Михаил Сундуй барымдаалыг, төөгү сактыышкынарын ном болу бээр хире кылдыр чыып алыр дээш, беш чыл хире-де ам бар эш-өөрлериниге ужуражып, шыгшавырда бижимел көргүзүглер-биле таныжып, кызымак ыыдамы-биле ажылдаан, арткан эки турачыларның тырттырган чуруктарын болу күүсеткениниге номчукчу бурүзү өөрүп четтиргенин ылерединн чугаажок. Бо төөгү барымдаалыг ном эң ылаңгыя дайындан ээп келбээн эки турачыларның дөргүл-төрелдериниге эң үнелиг тураскаал белек болуп, мөңгежибиле артып калыр. Автор номунуң төнчүзүнде төнчү түңнел сес кылдыр киирген чүүлүнде амгы үеде Тывада маадырлыг эки турачыларның алдарын мөңгежидер талазыбиле тоомча чок көрүп турар чорукка хомудаксап бижээни кончуг-ла чөптүг:

«А бистиң республикада дайынчы алдарның музейи бар эвес, ол та кажан болур, бир шагда чалыы салгал тиилелгениң 50 азы 60 чыл оюнда маңаа хамаарыштыр буянныг хереги чогудуп, бүдүрер боор деп идеген артыы калыдаан башка чүүл чугаалаар боор», Бодап-даа көрээлп, эки турачының бо сес-терииде кайы хире кичээндирии бар-дыр. Бисте ам арткан чурттап чоруур маадырлыг, алдарлыг эки турачыларывыста алган хардан куду кижи чок. Ынчап кээрде олар ам боттарының назыныиын «кызыл хүнүнде» чедип келгеннер-дир. Бистиң чоргааралывыс болган эргим алдар, үнелиг олар улам-на эвээжеп бар чоруурлар.

Ынчангаш «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номун авторунуң үстүиле киирген сөстери чүгле ооң болуунун күзел, хомудалы эвес. Арткан бүгү-ле эки турачыларның күзээшкиннери болуурлур.

Эргим, хүндүлүг Михаил Белекпеновичиниң номунда эки турачы Ондар Барыспай-ович Чарык-Карактың тайбың үеле кылып чораан ажыл-херээ биллиимес дээнинге мындыг тодарадылганы киирикпеген ийик мен. Ондар Чарык-Карак фронтудан ээп келгеш, дорааи-на шаанда-ла ажылдап турган чери Кызыл хоорайның ерт шеринге шериг хевин безин солувайн, улаштыр чолаачылап киирипкеи кижи. Оон черле чаңчыкканы ындыг турган боор, чүгле шериг хеп кедер, орден, медальдарын кезээле кадап алган чоруур кижи чораан. Мен оон-биле кады ерт шеринге 1947 чылга чедир ажылдаан хаапшкан мен, ол аңаа чолаачылап артып калган кижи. Оон соонда алдан чылларның тончузүнде Ондар Чарык-Карак-биле Кызылга катап ужуражы берген мен. Ынчап ол биезеи-ле сержант эргелиг эдилеишаан, орден, медальдарын кадавышаан шагда хептиг болган. «Кызыл хоорайның шагдаа киидизиниде ажылдап тур мен. Херек аларганда тускай машинаны муиупкаш, районнардан хоругдаткан кем-херек үүлгедикчилерин-даа сөөртүп эккелгилээр-дир мен. А кол күүлээлгелиг ажылым С. К. Токаның чурттап турар бажыңнын камгалалы болгай» деп чугаалаан.

Тываның с эрес-маадырлыг эки турачыларының бирээзи М. Б. Сундуйнуң «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп ному оон амгы болгаш келир үеник салгалдарынга тураскаадып арттырган мөнге белээ-дир.

Виктор САГААН-ООЛ.

Чарлалдар вюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Мультфильм. 8.50 Барымдаалыг фильм. 9.20 1941 — 1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чонуң тиилелгезиниң, байырлалынга тураскаатканы байырлыг хурал болгаш концерт. 12.20 Барымдаалыг фильм. 13.05 Амгы болгаш шаандакы ыры. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чонуң тиилелгезиниң тураскаатканы чыскаал. 15.00 «Тиилекчилер». Тиилелге байырлалынга тураскаатканы дамчыдылга. 16.30 «Майның сылдысгары». Солдат ыры фестивалы. 18.30 Бөгүн — Тиилелге байырлалы. ССРЭ-нин камгалал министри Д. Т. Язовтуң чугаазы. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаашкын. 19.10 «Дайынчы хүннерни сакты-дыр мен...» 19.35 «Тиилелгенин кызыл арагазы». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Ye». 21.30 — 00.05 «Кезээ мөнгеле — 19». Уран-чечен телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сеткил-сагыштың, Тиилелгенин ырлары». 9.30 «Улуг удур туржушкуну». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.35 Мультфильм. 10.45 «Улуг удур туржушкуң». 2-ги сериязы. Уран-чечен фильм. 11.50 Мультфильмнер. 12.35 «Өшүктергээш-өөр дугайында». Кино-концерт. 13.30 Барымдаалыг фильм. 13.50 Москва. Кызыл шөл. 1941—1945 чылларда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чонуң тиилелгезиниң байырлалынга тураскаатканы чыскаал. 15.00 «Ында, бистиң чораан черлеривисте». Фильмшки. 16.20 «Мээң дайынчы эвөөрүм». Кино-концерт. 17.20 Мультфильм. 17.40 «Шалының дан хаязында дамдылары». Уран-чечен телефильм. 18.50 Фашизмге удур демиселге амы-тынындан чарылганнарның чырык тураскаалынга. Минута иштинде ыыт чок ёзулаал. 19.10 «Чүрек сактып чугаалап тур». Кино-концерт. 20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Европа чемпионады. Польшадан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. ГДР-ден дамчыдылга. 21.50 Фронтуга концерт. «Дайынчы кино чыындыларындан» тургустунган. 22.50 «Таныбазы ыры». Уран-чечен телефильм. 23.20 — 00.30 «Вальс». Уран-чечен телефильм.

КИНО

МАЙ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» 9.10, «Гу-га» (2 сериялыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.00, 13.40, 16.20, 19.00. **Видеозалга: «Ынакшыл тиилээр»** (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Мультфильмнер чыындызы 11.00, **«Сөөлгү хемчээл»** 13.00, 16.30, 20.00, **«Грета» деп бажыннын чажыды»** 14.30, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Езулуг кижи дугайында тооҗу» 12.00, **«Кругян көвүрүү»** 14.00, 17.40, **«Чүрек «300»** 15.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лифтиден солагай талаже» 10.00, 14.20, 18.40, 20.20, **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 11.40, 16.00 шактарда.

«ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР»: «Ситара» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.40 шактарда.

Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрынга бызаачы хереглеттинин турар. Айтырыгны кинотеатрның директорундан билип алыр.

Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң парткому, директизязы СЭКП кежигүнүү, кадык камгалалының хоочуну

Соян Соютпаевич
ДАВААНЫҢ

үр аараан мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге хаяы кажымдалын илергейлеп тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийни амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээла 2 парлалга амазы

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын хереглеттинин талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу бажын № 1.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 412. ТС — 00624

Индекс 54241

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 107 (14307) ◆ 1990 чыл, май 9, среда ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 кеп.

Улуг Тиилелге хүлелге хү-нү-биле, эргим эштер!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары-биле Кремльге ужураажыышкын

Хосталганы, ат-алдарны болгаш хамаарышпас чоруктуг кажыын ап, кижи төрелгетеинге удур коргунчуг күш—фашизмни чылча шапкан совет улустуң маадырлыг чоруу төөгүден баланып чиптес. Ок-боону холга туткаш, фронтуга тулчуп, тылга үйгу-чыдыг чок ажылдап турган кижилериниң маадырлыг чорууга бистер кезээ мөгеде мөгейип чоруур бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары назылай бергенге Тиилелгениң соолгу даатаашкыны болгандан бээр бези 45 чыл эртип турар. Кремльде СЭКП ТК-ның Пленумнары боон эртип турар залга май 7-де ужураажыышкыга олуржур чалаалгаларны алгаш, парадтарга кедер шериг хептери кедипкеш, олар аныяксый бергеннер.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле кадыг бо ужураажыышкынга Афганистанга изтеранационалчы хүлээлгезин күүседип турган солдаттар база киришкен.

Президиумда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнери-биле кадыг дайынның сураггаан маадырлары, совет шериг начальниктери.

Ужураажыышкынны ажыдып тура, **М. С. Горбачевтуң** чугаалааны болза:

Эргим эштер, манаа партия Төп Комитединге, Кремльге силер бүгүдеге—Совет Эвилелиниң Маадырларынга, Алдар орденниң бүрүн чергелериниң эдилекчилеринге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, совет Чепсектиг Күштериниң болгаш аныяктарның төлээлекчилеринге улуг байыралал — Тиилелге хүнүнүң бүдүүзүнде байыр чедирип тур мен. Тиилелгениң каинаачылынга болгаш салгакчыларынга ол улуг байырлалды таварыштыр байыр чедирип тур мен.

Фронтучуларның болгаш ол кадыг-дошкун чылдарда тылга карак кызыл ажылдап, фабрикаларга болгаш заводтарга, колхозтарга болгаш совхозтарга, фермаларга болгаш лабораторияларга тиилелгени каинап турган кижилериниң маадырлыг чорууп совет улус бедии-биле үнелеп, оларның мурнунга мөгейип турар. Дайын соонда чылдарда чурттуң тайбың амыдыралын катап тургузар, экономиказын хөгжүдер дээш кызымаккай ажылдап турган кижилерге бистиң чонувус база-ла мөгейип чоруур.

Хоочуннар узун оруктуг чурттап өткен—маадырлыг, оорүшкү-маңнайлыг болгаш аарберге-даа амыдыралды олар чурттап эрткен. Ынчалзажок оларның дайынчы күш-ажылының ачызында делегейниң салым-чолунга улуг салдарны амгы үеде чедирип турар күчүлүг, күрүне тургустунган. Совет улустуң ол салгалының кижилериниң ындыг маадырлыг чорууу эвес болза, бистер амгы үеде чурттуу революсуу ёзуу-биле чаартырының улуг сорулгаларын салып шыдавас бис. Бистин тиилелгевис коңчуг улуг чидириглер-биле чедип алдынган.

Коргунчуг ол дайынга өлген болгаш тылга кижи шыдажыр аргажок берге байдалдарда ажылдап турган мөгээн кижилериниң тураскаалын сактып ёзулап көрээлинер. Бир минута дургузунда ыыт чок туруп ёзулап көрээлинер.

(Шупту кижилер бут кырында туруп келгеи. Минута дургузунда шыпшыңар).

Дайын чылдарында чоннуң көргүскеи, кайчаар-даа аажок улуг маадырлыг чорууу совет кижилерниң бүгү салгалдарының ажыл-херээже болгаш угаан-сагыжыңга кезээ мөгеде артар.

Эргим эштер, Улуг Тиилелгениң 45 чылынга тураскаткан байырлыг хүрээл даарта болур. Бистер аңаа хоочуннарны көрүп, бүгү улустуң мурнундан оларга байыр чедирерине өөрүүр бис. А бөгүн мен силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип, бүгү улустуң мурнундан өөрүп четтириишкинин сөстерин база катап илергей-леп тур мен. Ол дээрге амгы салгалдың кижилериниң эң бедик хүлээлгези-дир, бистиң ниитилелливисте бүгү ак сеткилдиг кижилер ынчаар санап турар.

Дайынның хоочуннары, фронтучулар болгаш тылга тиилелгени каинап турган кижилер, силерге бис-бо хүннерде: силериң маадырлыг чоруунар, хүлээлгенерге ол хире бердинген болгаш патриотчу чоруунар улуг чаартылганың төөгүлүг сорулгаларын амгы үеде шиитпирлеп турар кижилерге үлегер-чижек болур деп чугаалап турар бис. Бо бүгү ажыл-херекке идепкейлиг киржип турарынар дээш силерге өөрүп четтирдим. Бистер ол дугайын, хоочуннарның быжыг хамааты туружуун дугайын эки билир бис. Боттарының туружун бистиң ниитилелдиистиң кежигүнү кижи бүрүзүнге, хамааты бүрүзүнге, чурттуң удуртулгазынга тодаргай көргүзер, чедирер бүгү үндезин оларда бар, чүге дээрге оларда ындыг моральдыг эрге бар.

Хоочуннарның санал-оналы, туружу, үзел-бодалы бистиң амгы үедеги ажыл-херектеривиске коңчуг күштүг болгаш чугула кижи фактору боон турар деп бодаар мен. Улуг Тиилелгениң 50 чылынга база катап ужурашкаш, оон соонда үүнү кылырывысты дугуржуп алыр дээш ам-даа хөй чылдар дургузунда кадык чаагай чурттаарын силерге күзедим. **(Адыш часкаашкыны).**

Хоочуннарның ужураажыышкыны ажык байдалга эрткен. Ужураажыышкынга Совет Эвилелиниң маршалы В. Г. Куликов, Алдар орденниң бүрүн чергелериниң эдилекчизи башкы Н. В. Попов, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының Москва область чөвүлелиниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутады В. Я. Азаров, дайының болгаш күш-ажылдың Латвя республика чөвүлелиниң даргазы В. М. Круменю, Совет Эвилелиниң Маадыры, Тиилелге парадының киржикчизи М. И. Долина, «Уралмаштың» даргазы П. Л. Олейник, партизан чораан халажылгада полковник С. М. Шабашов, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының Кыргыс республика чөвүлелиниң даргазы, Совет Эвилелиниң Маадыры, халажылгада генерал-лейтенант К. Усенбеков, ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Г. Зыкина, күрлавырда дайынчылар, интернационалчы дайынчылар чөвүлелиниң Бүгү-эвилел ассоциацияларының болгаш камгалал-патриоттуг каттыжыышкынарының даргазының оралакчызы С. Морозов, дайын хоочуннарының совет комитединиң Вильнюс секциязының даргазы К. К. Гаурилис, пенсионнерлериниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының күш-ажылчы ажыл-чорудулгазының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. А. Горбунова, дайын хоочуннарының Одесса секциязының президиумунуң кежигүнү П. И. Державин, Күрүне шаңналының лауреады, танк шимчедикчилериниң конструктору Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Б. Г. Егоров, дайының болгаш күш-ажылдың хоочуну М. М. Кемербаев, ССРЭ-ниң камгалал министри, Совет Эвилелиниң маршалы Д. Т. Язов чүве чугаалааннар.

Ужураажыышкынның түпнелинде М. С. Горбачев түңнел сөс чугаалаан. Улуг байырлалдың — фашистиг Германияның чылча шапканының 45 чыл оюнуң бүдүүзүнде бистиң ужураажыышкынывыс бистерниң шүүтүвүска таарымчалыг болган дээрзинге идеген тур мен. Хоочуннарның күзээшкиниерин болгаш негелделерин билип тур бис. Ужураажыышкынга болган бүгү чугаа дыка чугула болгаш ону чурт дыннаан турар ужурлуг.

Чурттуң салым-чолу дээш, бистиң күрүевистиң келир үезин дээш сеткил дүвүрээшкинин билип тур бис. Социализмге чаа хөгжүлеции бээр дээш ниитилелди чаартыр талазы-биле кайгамчык улуг хемчээлдиг ажылды чорудуп турарывыс бөдүүн эвес, берге, варын хүннерде ол сеткил дүвүрээшкинин улам-на күштелген. Совет кижилериң бүгү салгалдарының кылып каан бүгү-ле үүлдеринге даянмышаан, бистиң хөй националдыг күрүевистиң хөгжүүрүнүң делгем оруунче кирер сорулгалыг бис.

Ол дээрге чурттуң бодунга, бистиң чонувуска, делегейге эргежок чугула, бүгү бергелерни бистер ажыл эртпишаан, эде тургустунуушкунуң чедиишкинниг болуруя хандырып шыдаарывысты, бистиң чонувустуң харакгерии, аргаларын, социалистиг идеяга болган черге оон бердингенни ылаптыг билгеш, ол сорулгаларны чедип алыр ужурлуг бис.

Бүгү-ле үүлдер талазы-биле, оон иштинде экономиканың адырында, дыка улуг боттуг базымнарны кылырынга чедип келгенивис-биле амгы үе-чада демдеглеттинип турар: чамдык үүлдер талазы-биле далажыпкан, өскелерин озалдадыпкан деп биске чугаалап турар. Бүгү үүлдерни тус-тузунда ап көөр болза, ол бүгү шын болуп магат чок. А 1985 чылче, йдет, оон дараазында чылдарже эглип көрбүшаан, мынчаар чугаалаар ужурлуг мен: хөй үүлдерни билип көөр хүлээлгелиг турган-дыр бис. Чүге удуртулгада, эртем бөлүктеринде эвес, харын бүгү ниитилелде кижилер аан.

Ийи-үш чыл бурунгаар чүге ийи бүдүрүлге чери боторулга-чарылгаже болгаш ботбашкарылгаже шилээн турган. Оларның сөөлүнде үш азы беш министерстволар, оон соонда — бистиң экономикавыстың ортаа кезии бот-оруга-чарылганың болгаш экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерин шинчээдип алырының оруунче шилчип кирген деп, М. С. Горбачев демдеглээн. Ол бүгүнү боттандырары, ылаптыг бодап билиры эрсежок чугула болган!

Националдар аразының харылзааларында, хөй националдыг күрүенниң хогжүлдезинде хөй айтырыглар тургустунуп келген. Ийе, салгалдарның күжениишкиннериниле оизагай ниитилежилге тургустунган, хөй дылдар кырында чугаалажыр хөй он-он улустар ында чурттап турар. Ындыг ниитилел чаңгыс аай алыс сорулгалар-биле, чаңгыс аай орук болгаш чаңгыс аай салым-чол-биле янзы-бүрү националдарның кижилерни каттыштырганынга ол чоргаарланып болур.

Ол дээрге — кайгамчык улуг чеднишкин-дир, оон-биле чергелештир, ол чылдар дургузунда хөй айтырыгларның мөөнелегинин билир бис. Националдар аразының харылзааларының шыңгыы чидиглеиген үе-чадазын ам чурттап эртип турар-дыр бис, ол чорук бүгү ниитилелде сеткил дүвүрээшкинин болдуруп турар, бо дугайын маңаа, ыланғыя Прибалтикадан келген эштер чугаалады. Дараазында тургустунар федерациязыс-биле холбашкан улуг шиитпирлерин хүлээп алырының оруунче кирген бис. Совет федерациязының чаа амыдыралын тургузар дээш хүлээп алдынган хоойлуларга даянмышаан, чоокку айларда хөй үүлдерни кылыр ужурлуг бис. Шын орукта турар бис дээрзинге бүзүрээр бис.

Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң, хосталганың байдалын боттандырарының кызыы сорулгаларынга ажыглаар дээн күштериниң барын М. С. Горбачев база айыткан. Боттарының ат-алдар чедип алыр дээн ондактыг планнарын, оон иштинде чарылдырыкчы планнарын боттандырарынга бистиң чурттувуста демократтыг чоруктуң чаа байдалын ажыглаарын ол күштер ораладажыл турар. Ынчаарга ол дээрге — харылсалга чок негелде, харылсалга чок политика-дыр. Ындыг политиканың дугайында дорту-биле чугаалап турар бис, ук политика — муңгаталдыышкынче оруктур.

Бо бүгү шыңгыы силгиишкиниерге таваржып, шыдажын эртпишаан, Октябрьның сөөлүнде ленинчи национал политиканың оруу-биле, шын оруктан чорун келгенивиске улам-на бүзүреп турар бис. Ленинниң бодап каапы чамдык үүлдер бүттүнмейн барганын база билир бис.

Хостуг улустарның федерациязын тургузар дугайында Ленинниң бодап каан планнарын бүрүн боттандырарының оруу-биле ажылды амгы үеде үргүлчүлээр ужурлуг бис. Бистиң саналлаанывыс политиканың алыс утказы ол-дур, ону бистиң чурттувуста улустарның хөй нуруузу эки билгеи.

Бүгү Советтериниң соцүүлдаларын эрттирерин доостувус. Моон мурнунда партияның күүседип турганы хүлээлгелерни — ажыл-агыйның, күрүненин бүгү херектерин эргелеп башкарарын ам Советтер боттарынга хүлээп ап турар. Ол дээрге — эң ханы эргилде-дир. Бо талазы-биле чамдык үүлдериниң сагышка четпейн туруның база билип турар бис. Четпестер дугайында хөй үүлдерни чугаалап болур ийик. Ынчаарга кол сорулга чүдел дизе, чонуң эрге-чагыргазының органнары болур Советтерниң алыс бүдүүзүн катап тургузарында.

Эде тургустунуушкуның кол боттандырыкчы күжү — чонну бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге чогум-на Советтерни дамчыштыр киништирер деп шиитпирлээн бис. Сталинщинаның чылдарында «боллыгаа — хажы» дыышкынарны ындыг аргабиле ажып эртпээ болур. Ол чылдарда боллунган кол когарал — чонну политикадан хоорулдурганы-дыр. Ам демократтыг ханы чаартылгаларга орукту ажыктан бис. Оны шиңгээдип алыры ындыгла чиик эвес: демократияның байдалдарында бүгү кижилерниң чурттары база ажылдазы черле бөдүүн эвес болбайн канчаар.

Демократияның байдалдарында ажылдарынга өөрөнип алыр ужурлуг бис деп, үш чыл бурунгаар бо залга чугаалап турган. Ынчаарга хөй кижилер ону ындыг-ла чугула деп бодаваан. Оон онза чугулазын амыдырал сөөлүүредир бадыткаан. Ам ол — эң не чугула айтырыг болу берген.

Эң улуг дискуссияларның бирээзи — күрүненин, ниитилелдин, федерацияның салым-хуузунун дугайында, партияның бодунун салым-хуузунун дугайында, төөгүлүг амгы байдалдарда ол кандыг болурунуң дугайында дискуссия партияның XXVIII съездизинин бүдүүзүнде болуп турар.

Кайы хире чугула болгаш харыысалгалыг үеде чурттап турарывысты бо бүгү көргүзүп турар-дыр. Бистиң бодап алганывыс ышкаш — бүгү ниитилелдин, бүгү улустарның эрге-ажыынга дүүштүр, эде тургустунуушкунуун херээ быжыг орукче киргеш, дүргеи бурунгаарлаар кылдыр бүгү-ле үүлдерни шак ынчаар кылыр ужурлуг бис. Эде тургустунуушкунуун нарын оруунче ам кирипкеидир бис.

Ынчаарга эде тургустунуушкунуун буурап дүжериин күзээн кижилер ону база билип турар. Туруштарның ылаптыг тодаргайлаттынып илерээриин чорудулгазы ам калбарып турар. Чоокку айларда, азы чоокку бир бүдүн чартык чыл дургузунда бүгү үүлдер шиитпирлеттинген турар ужурлуг. Бис аңаа бүрүн белеткелдиг болур ужурлуг бис.

Чонуун өмүнээзинден силерге база катап байыр чедирер, чурттуң болгаш чонуун чазагай чоруу дээш бистиң төөгүвүске кылган үүлдериңер дээш силерге чүректиң ханызындан өөрүп четтирдивис деп чугаалаар, силерге быжыг кадыкшылды күзээр болай-дыр мен, эргим эштер, хоочуннар. **(Адыш часкаашкыны).**

(СЭТА).

УЖУРАЖЫЛГА КЕЖЭЭЗИ

Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаатткан ужураажылга кежээзи республиканың хөгжүм-шиин театрынга дүүн болуп эрткен. Аңда Ада-чурттуң Улуг дайыныың киржикчилери, тыва эки турачылар, күш-ажылдың хоочуннары киришкен.

Дайыныың болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хөректеринде хөй санныг орден, медалдар чайынналып тургулаан. Олар эрткен оруктарын сактып, амгы үеде ажыл, амыдыралын сеткил-сагыжындан хөөрежип алган.

Сцена кырында улуг бешадырны кызыл төстен кылган. Ооң кылыында Тиилелге орденни чуруп аскан. 4 стол. Ында дайыныың болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Ужураажылга кежээзиниң башкарыкчылары Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, телестудиянның диктору Сергей Кондинкин биле редактор Анатолий Серен орус-тыва дылга кежээни эрттирип, хоочуннарга сөс берген соонда, оларга тураскаатткан концерт көргүзүглерин бот-тывынгыр артистер бараалгалып турган.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныың киржикчилеринге тураскаатткан ужураажылга кежээзи солун байдалга эрткен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ БОЛГАШ КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫНГА

Бүгү-чонуна байырлалы—Ада-чурттуң Улуг дайыныңа совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылы-биле Ада-чурттуң Улуг дайыныың болгаш күш-ажылдың кайгамчык хоочуннарынга база чүректиң ханызындан изиг байырны СЭКП Тыва обкому, республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели чедирип тур.

Ада-чурттуң Улуг дайыныың чылларында маадырлыг чоруу болгаш шудургу күш-ажылы дээш бистиң республиканың бүгү ажылы чону, оолдары болгаш кыстары дайыныңның база күш-ажылдың хоочуннарынга ханы өөрүп четтирип турар. Республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлезинге, өзүп орар салгалдың шериг-патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезинге силерниң салыышкыныларыңар беткн-биле үнелеп турар бис.

Эргим хоочуннар! Амгы, бистин чуртувуска ниитилелди чаартырының чорудулгазы боттанып турар үеде, силер, мурнунда ышкаш, туружуңарда хевээр, ниитилел амыдыралынга идепкейлиг киржип, улустарның найырадын быжыглаары дээш, бүгү кижилериң, эде тургустуунуушкуның эң-не сорулгалыг ажылдарынга идеалдары чоок бүгү кижилерни катыштырар болгаш демнештирер дээш туружун турар силер.

Силерге, эргим эштер, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш өг-бүлеге чаагай чоруктуу, чаа күш-ажылчы тиилелгелерни күзеп тур бис.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

СЭКП ТЫВА ОБКОМУ

МААДЫР ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо хүннерде, Тиилелгениң 45 чыл оюн демдеглеп турда, тыва араттың оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан дугайында медээ бүгү Тывага тарай хона берген.

1942 чылдың төнчүзүнде фронтучу чогаалчы Вадим Кожевников Тывага келгеш, Тожудан Хемчикке чедир оруктуг эртип, чер болганга улуг-биче тыва кижилерге ужураажын, олар чүгле Кызыл Шериг дээш сагыш човаа чурттап турарын көрген. Соонда Вадим Михайлович Кожевников мынча деп бижээн: «Дайылдажыр турар кызыл шеригниңиң овур-хевирин бодуңуң сагыышыңы кылын, ажылдап, демисежип чоруур ындыг чонга ханы хүндүт келдыг ынакшывас аргажок».

1944 чылдың январь-март айларда Украинаның Ровно облазын немец эжелелден хостаар дээш тулчуушкуннарга оноа шылгараан шериг кезектериниң аразында тыва эскадрон үжүүрлеп үнген, а оон командири гвардейжи капитан Кечил-оол тыва улустуң идегелинге төлептиг болган. Командылал черинең демдеглээни-биле алырга, тыва эки гурачыларның онзаланыр үүлдери болза тулчуушкунварга көргүш чогу; эрес-дидими, соруккуру, Төрээн чурттунга кызыгаар чок ынаа болур, олар «Саян сыннарының эзирлери-дир» деп мактатканнар. Оларны сегиржишкинерже ким эдертип киирии турганыл дээрзин чугаалавас аргажок. Чогаалчы Михаил Вершинин ону мынчаар чуруп бижээн: «Эскадрон командири капитан Кечил-оол дээрге дозураш каракгарлыг, эзир хаайлыг, достак чаактарлыг, кылагар ак диштерлиг, ортумак сынныг, күдер боттуг эр-ле болгай».

1941 чылдың апрельде ТАРН-ның XII хуралының делегаттарының бүрүткединге кирген кыска намдарны ап көрээли: «Улуг лейтенант Түлүш Балдан-оглу Кечил-оол 1914 чылда Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузунга арат өг-бүлеге төрүттүнген, орус, моол дылдарны эки билир, 1938 чылда намга киргеи, 1931—1933 чылдарда АРШ-ка шериг албанынга турган, 1934—1938 чылдарда Тамбов хоорайга аъттыг шеригниң дээди училкшезинге өөренген, 38—40 чылдарда взвод командири, 1941 чылдан эгелеп шериг штавынга ажылдай берген». Тамбовка өөренип тура алган характеристиказы солун: «Шимченгир, соруккур болгаш эгелекчи. Чурумнуг, бодун туттунуп билир, ажылга карак кызыл. Эштериниң аразында хүндүткелдиг. Чүве билип алыры дүргеи, кичээлдерни харыысалгалыг сонуургал-биле көөр. Үстүкү болгаш ортумак курстарның программазын «коңчуг эки» демдек-биле шингээдип алган. Тургустунган байдалды шын үнелеп билир. Кайнаар кичээнгей салырын эндевес. Шиитпирлерни бүзүреллии-биле хүлээп ап шылдар. Берген айтыышкынынары допчу болгаш черле тодаргай. Командага лыын ыяк билир. Аъттыг шериг полутунуң командиринге-даа, штавыныи даргазынга-даа ажыглап болур».

Курлавырда полковник П. П. Филатов Кечил-оолду берге байлдарда дайынчыларын хей-аът кижрип шылдаар, эрес-сагыыгыр, туруштуг командир деп үнелеп, мынчаар бижээн: «Сурмичи дээш тулчуушкун эң-не дошкун болган. Капитан Кечил-оолдуң эскадрону өске өөрүзеп үзе кирдирип, кырдырарының бис кырынга келген. Ындыг бергеде оон биллиии ялгаан, дайзының карак-кулак чокка хөме таварышкынын удаа-дараа ойтур шаап, өске эскадроннар болчуп келгижеге, ол өлүмүг сегиржишкинге эскадрону-биле алдырбайн барган». 1944 чылдың 2 айның 11-де үнген «Боевой кавалерист» деп солунда ефрейтор Саяа Сопсукайның аразында сөстерин парлаан: «Кызыл Шеригге эки турам-биле кирген мен, оон одурулгаларынга совет дайынчы болуп тулчуп тур мен. Ровно дээш дайылдажыышкынар менээ база мээң эштеримге гвардейжилер деп атты эдилээр эргеии бердя. Бистер бо атты лошкуи сегиржишкинниерге бүзүреллиг бадыткадывыс, келир тулчуушкуннарга моон-даа эки дайылдажыр бис».

Гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оолдуң күүлүг сорук-туун, бедик чаагай сеткил сагыжын оон 1944 чылдың 2 айның 29-та Москвада Тыва элчин черинге келген чагаазы хереченл турар: «Тываның аас-кежиктиг оолдар, кыстары бистер улуг ахывыс кызыл гвардейжилер-биле кадыг ТАРНың алдын хээлиг Кызыл тугун барыын Европада эрес бедик киискилип, эрес-маадыр дилим чүреккир дайынчылар диртип мактадып тур бис. Бистер бо аразында эдээн каш катап тулчуушкунга кириштивис. Ол дайынга эң эки дайылдашкан дайынчылар, сержаитылар, офицерлер — дыка хөй кижилер орден, медальзар-биле шаңналар деп турар. Ол дайынга бистиң Тываның эскадрону бир дугаарында демир-орук станциязын эжелээн болгаш хоорайга бир дугаарында киргеннер. Оон-даа өске черлерге дайыннарга хамыктыы мурнунда кирип турдувус.

Тыва Арат Республиканың бедик алдарын, оон Кызыл тугун улам-на бедик-киискилип, ам-даа улуг чедиишкиннерии чедип алырывысты база катап дангыраглалывыс.

Дайынчылар, сержаитылар, офицерлерниң даасканы-биле гв. к-н Кечил-оол».

Үзүктел чок сегиржишкиннерлиг оруктуу 1944 чылдың январь 31-де Дераҗиодан эгелээш март 15-ке чедир Кечил-оолдуң эскадрону эрткен. Демниг хөлелиишкиннер, базым бүрүзүнде хей националдыг Кызыл Шеригниң маадырлыг херектери. Тывалар Дераҗио дээш тутчуп турда, оларның мурнунда 13-кү дивизияның 50-ги полугунуң Д. П. Васильевке командылаткан эскадрону Ровно кавызында Цумань деп черге дайзының 18 контратакаларын ойтур шаап, 400 гитлержилерни узутхап, чемзектиг 5 автомашинаны чаза тепсеп каан. Дайылдажыышкынны биллиглиг удуртуп, эрес-дидимии көргүскеии дээш Д. П. Васильевке Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. Февраль 5-те Ровно — Луцк демир-орук унунга тывалар Совет Эвилелиниң Маадыры Д. Мезвелётнип сураглыг разведчиктер отрядыныг-биле кадыг земниг дайылдажыышкыннар. Кажан Дубно дээш өлүмүүг сегиржишкинге 11 тыва пулемётчулар, 8 бронебойщиктерии свелгу тыныжынга чедир сокчуп турда, ол хоорайның сонгу талазынлан генерал Пуховтуң 13-кү армиязының мурнакчы кезектери чаза базып кирип келген. Оларның аразында соонда кээп Юрий Гагаринни Охтаргайже үндүрген корабльдин башкарыкчы конструктору апарган Алексей Иванов база-ла дайылдажыр турган.

Эргим номчукчу. 8 кн аъттыг шериг дивизиязының командылал черинден 1944 чылдың март 15-те тургускан шаннал бижиктер 13-кү армияга калягалаттынып мораан. Подольск хоорайда ССРЭ-ниң Камгалал намызының архивинге киргеи. Таптыг-ла 46 чылдар эрткенде ук барымдаага үндезилээш, тыва улустуң чоргаар огау гвардейжи капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан. Бо шаннал болза дейтии мурнунда дайын шөлүүге когараан база дайыннан тиилелгелиг чаныш келген бүгү тыва эки тураскыларга бедик үнелел, мөңге тураскаал-дыр. Бо шаннал — тыва улустуң буянныың демээ, кажан-даа балзарарын имистелбес чоргаарал.

Юрий АРАНЧЫН.

Бүгү-россияның төөгүнүң, культураның тураскаалларын камгалаар ниитилелдиң Төп чөвүлелиниң кежигүнү.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы болдунуң ажыы-бил 1990 чылдың май 10-да 14 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улам-чылаар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Дээди Совединиң сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарыныи бүрүткээшкиниң 1990 чылдың май 9-та Соведтер бажыңынын бирги кабынга 107 дугаарлыг өрээлге 9 шактан 20 шакка чедир чорудар. Телефон № 2-55-42.

Май 10-да СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 10 шактан эгелеп бүрүткээр.

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

Май 9 — улуг Тиилелге хүнү

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТАР

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ДУЖААЛЫ

1990 чылдың май 9 № 150 Москва хоорай

Эштер соддаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар, прапорщиктер болгаш мичманнар, офицерлер, генераддар болгаш адмираддар!

Дайынның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң эштер хоочуннары!

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылын бистиң Төрээн чуртувус, депшилгелиг бүгү кижи төрелгетен бегүн байырлап турар.

Делегейде баштайгы социалистиг күрүненнің, делегей сайыралының салым-чолу герман фашизмниң Совет Эвилелинге айбадааны ол дайынынга шиитпирлеттинип турган.

Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле совет улус, оон маадырлыг Чепсектиг Күштери фашистиг Германияга өлүмнүг аштырыышкынны таварыштырган, агрессорга удур кадыг-дошкун демисеелге бодунуң Ада-чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алган, Европаның улустарынга хосталыышкынны хандырып берген.

Дайынга тиилелге совет дайынчыларның тулчуушкуннар шөлүнге эрес-шыдамыккай чоруу-биле, дайынчы мергежилиг болгаш маадырлыг чоруу-биле, фронт шугумунуң даштынга партизаннарның база чажыт байлакга турган патриоттарның маадырлыг демисели-биле, тыллың ажыллакчыларының хүн бүрүде күш-ажылчы маадырлыг чоруу-биле, гитлеризмге удур эвилелдиң болгаш фашизмге удур шимчээшкинниң катыышкан күжениишкиннери-биле чаалап алдынган. Дайынның шыгыы шылгалдаларын боттарының эгиннеринге шыдажып эрттирген совет кижилериң салгалының патриоттуг эрес-маадырлыг чоруктарын Ие-Төрээн чурт кажан-даа утпас. Чогум-на оон ачызында Тиилелгени чурт чедип алган.

Совет Чепсектиг Күштериң маадырлыг чанчылдары Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында улам-на көвүдээн. Ада-чурт чепсээнинг, совет шериг ураң аргазының маргылдаа чок артык күчүлүүн олар күштүг болгаш кара сагыштыг дайынга удур дошкун демисеелге бүзүрелдиг бадыткаан, дайынчы эрес-маадырлыг, шыламыккай чоруктуң болгаш гуманизмниң чаагай үлегерин делегейге көргүскен.

Фронтучуларның оолдары болгаш оолдарының оолдары амгы үеде Армияның болгаш Флоттуң хүрээлеринде албан эрттирип турар. Дайынчы хүлээлгезинге шынчы чоруктуң улуг салгалдан хүлээп алган ээлчээн олар төлептки-биле улаштыдап турар. Бистиң тиилелгевис ол шынчы чорукта, Төрээн чурттуң камгалакчы салгалдарының үзүлбес уламчылаашкынында кадагалаттынып турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчылары, бүгү совет кижилер-биле бир дөмей, эде тургустунуушкунуң, социализмни чаартырының практиктиг сорулгаларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржип турар. Иитилелде чоруттуңун турар политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу реформалары-биле кады ханы шериг реформазының кезектери болур камгалал тургузуушкунунда, Чепсектиг Күштерниң составында, структуразында, белеткелинде камгаланыкчы шериг доктриназының негелделеринге, болур-чогууру-биле чедер хемчээлдиң принциписпе дүжүүн турар ханы чаартылгаларны боттандырып турар.

ССРЭ-де эде тургузукчу чорудулгаларның ачызында база оларның таарымчалыг салдары-биле делегейде боттуг ескерилгелер боон турар. Шериг күжү-биле удур турүжүр чоруктуң айыылы чавырлыш турар. Политиктиг чугаалажыышкынар хөгжүп турар. Чугаалажыышкын чорудулгалары уламна тодаргай апар чылдар. Оон-биле чергелештир экн угланымышкының бүрүнгаарлаашкыны ам-даа быжыг туруштуг апарбаан. Дайын аймылы делегейде ам-даа бар бооп артпышаан. Белик серемчилелдиг болуруң төөгүүнүң кичээндиргилери биске сагындырып турар. Чуртуңуң идегелдиг камгалаашкыр-аргазын хандырары Совет күрүненнің, бистиң бүгү улузувустуң чугула сорулгаларының бирээзи бооп артар. Ол сорулганы күүседири дээш онза харымсалганы ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерине онааган.

Боттарының патриотчу болгаш интернационалчы хүлээлгезинге шынчы совет дайынчылар бодунуң чонунуң тургузукчу күш-ажылын, социализмниң болгаш бембүрзекке тайбынның херээн серемчилелдиг камгалаап турар.

Армия болгаш Флоттуң дайынчыларынга, дайынның, күш-ажылдың болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга улуг Тиилелгениң байырлалын таварыштыр байыр чедиргил тур мен.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюн таварыштыр дужаарым болза:

Бегүн, 1990 чылдың май 9-та тус черинге-биле 22 шак турда бистиң Төрээн чурттувустуң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурмаскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Донда-Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток, Североморск хоорайларга артиллериянын үжен даштаашкыны-биле байырлал салюдун кылыр.

Бистиң Төрээн чурттувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга өлген маадырларга кезээ мөңгеде алдар!

Маадырлыг совет улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштерин делегерезин!

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИ
СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МАРШАЛЫ Д. ЯЗОВ.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң бирги орлакчызы, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң каттыышкан Чепсектиг Күштериниң Кол командлакчызы армия генералы П. Г. Лушев СЭТА-ның хүрээлелдиг корреспондентизин М. Захарчуганы айтырыгларынга харыылаан тур.

— Петр Георгиевич, Тиилелгениң 45 чыл оюн бистер бистиң ниитилелиивисте болуп турар чаартылгаларның революсчу үезинде демдеглеп турар-дыр бис. Делегей байдалынарын болгаш чаңгыс ай эвес. Эрткен дайынның үелерин болгаш ооң түңнелин бөгүн бистер канчаар хүлээп көрүп турар бис?

— Бистиң ниитилеливисте революсчу бурунгаарлаашкыннар, политиктиг чаа бодаашкыының байдалында делегей харылзааларының эде тургустунуушкуну дайын чылдарының төөгүлүг кичээндиргилерин чаа туруштардан көөр арганы берип турар. Амгы үеде безин дайынның билдинмес арынары ажыттынып, чүгүла шериг-төөгү айтырыглары көдүрүлүп турар. Ындыг болганда дайынның төөгүзүнүң бүгү талалыг болгаш долу чөптүг, шын байдалын катап тургузары негеттинип турар.

— Ол дайынның 1418 дүн, хүннери бистен улам-на ырап бар чылдар болгай. Ооң кадында ооң дугайында идеологтуг демисел улам-на чидигленип турар.

— Бистиң эргилделиг үевис ниитилел амыдыралының, ооң иштинде төөгүнүң бүгү айтырыгларын улам нарыыдаткан. Ол дайынның төөгүзүг амгы болгаш кедир үе-биле холбаалмс. Ынчангаш ам бөгүн безин герман айтырыг чүгле Европаның эвес, а харын делегей политиказының төвүнде туруп турар. Совет кижилериниң маадырлыг чоруктарынга дадагалзаашкын кылыр, миллион-миллион совет кижилериниң амы-тынын харамнаныайн демисежип чоразы идеалдарын балай шырын орлаашкан чүткүлдер барының чүкте идепкейжий берген. Ооң кадында бистиң чүртувуста ат-алдар сүрген чамдык төөгүмүлер, литераторлар болгаш журиалистер төөгүнү өскертир күзелин илередил турары кончуг хараданчыг-дыр. Оларда агрессчи болгаш кээргел чок хөөннер бар. Оларның кызыы бодалы-биле алырга, бистиң тиилелгевис кончуг чиик болган. Ол дээргё оларның улуг частырыы-дыр.

— Дайын эгелээр мурнунда ССРЭ-ниң болгаш фашистиг Германияның күжүнүң деңзигүүрү кандыг турганыл, ол өскерилп турган бе? Дайынчы хөделиишкиннериң баштайгы хүннеринде бистиң частырыгларывыстың чылдагааннары чүдеа?

— ССРЭ-ге удур дайынга дорт-ла белеткелди фашистиг Германия 1940 чылдың июнь айда-ла эгелей бергени билдингир болгай. Дайынчы хөделиишкиннер эгелээр мурнунда боо-чепсектин болгаш шериг техниказының бүгү хевирлерин бүдүрүп үндүрерин олар каш катап улгаттырган. А агрессорну ойтур шаварынга ССРЭ ынчан долузу-биле белеткелип аавазын турган Танк болгаш мотокорпустарын ССРЭ чүге 1940 чылдың майда тургузуп эгелээн. Ынчан аътты шеригниң ролюн кончуг үнелеп турган. Эргижирээн хевиринин самолёттары ужар чүүлдүң 80 хуузун эзээн. Аравдан халдаашкынга удур камгалал шеригин ынчан эде тургузуп четтикпээн.

Камгаланыр шинээвис пат турган. Удурланыкчыны, ооң күчү-күжүн улуг-ла тоозайн турган бис. Дээди удуртулгага турган шериг кижилер боттарының эрге-дужаалын оскунуптарын бодаап, чүгле Сталинниң сөзүн дыннаар, аңаа долузу-биле чагыртып турганнар. Олар чамдык таварылгаларда фронт шөлүнде болуп турар чүүлдерин «чонның улуг баштыңчызының» сеткил-хөөнүнге таарыштыр илеткеп, шын фактыларны хажыдып турганнар. Ынчан совет удуртулганың «илчирбеленчек» частырыглары турбаан болза, совет кижилерге хөй чидириглер таварышпас турган, дайын кыска хуусаада доосту бээр турган. Ындыг-даа болза, бистер аңаа тиилел үнген бис.

Дайын чорудулгазы кандыг турганы база билдингир болгай. Орта сес кампания кирип турган: камгалалдың ийи, шавар халдаашкынның алды болгаш аңгы-аңгы хемчээлдиг чүс-чүс операциялар. Кызыгаар чоогунуң база Смоленск тулчуушкуннары, Одессаның, Севастопольдуң, Киевтиң болгаш Ленинградтың камгалалдары 1941 чылда болгулаан. Чаныык дег кончуг үлүгей дайынның немец планы Москва чоогунга хөөржүттүнген. Дараазында ийи чылда Харьков — Барвенковск тулчуушкуну, Ржевь аданга шавар халдаашкынның операция, дайынга үмдезин эргилдени болдурган Сталинград тулчуушкуну, ооң соонда Курск дээш, Днепр дээш сегиржил алышкыннар болгулаан. 1944 чылда эң улуг он шавар халдаашкының операцияларны чоруткан. Оларның соонда совет черден дайынны бүрүнү-биле үндүр сывырган. Ол чорук Совет Армияның хостакчы походунуң эгезин салган. Дайынның сөөлгү чылында стратегтиг алды операция болган. Оларның аразында Чөөн Пруссия, Висла-Одер, Вена, Берлин болгаш Прага операциялары шиитпирлиг рольду ойнаан. Ооң соонда долу Тиилелге чедип алдынган.

Дайын төнер чоокшулай бергенде социалистиг экономиканың күчүзү Совет Эвилелинге боо-чепсекти болгаш шериг техниказын ийи катап көвүдедип ап шыдаар арганы берген. Оларның кылдынган шынары база эки, немецтерниинден артык боол турган. Дайын чылдарының үезинде ниитизи-биле бистин үлетпүрүвүс 102,8 мун танкыларны 825,2 мун боо-чепсекти болгаш минометтарны, 134,1 мун самолёттарны бүдүрүп үндүрген, бо дээрге Германияның ооң эжелеп алганы чүрттарыбыле катай алырга безин барык үе катап көй болган.

— Дайын төнүп турар үезинде болгулаан шериг хөделиишкиннериң онзагай чүүлдери силер болап көөрүнерге чүзүмдел?

— Хамыктың мурнунда оларны коалиция бөлүктериниң чорудуп турганы. Эвилелчи күрүнелер адак соонда баргаш ийнги фронтуну ажыттылар. Бистин болгаш оларның операциялары ханы холбаа-биле чоруттунуп турган. Совет Армия-биле чаңгыс эгин болуп алгаш, Польшаның, Болгарияның, Румыниянның, Югославияның армиялары, Чехословакиянның улуг-улуг каттыжыышкыннары база түлүп тургулаан. Барык-ла Европаның күрүне бүрүзүнге хөделип турган улусчу удурланыышкынның күштери улуг рольду ойнаан.

Америк, француз болгаш англи шеригленириң дайынчы хөделиишкиннери фашистиг Германияны долузу-биле чылча шаварынга илигин бергенин ам дорту-биле чугаалаар херек. Ындыг-даа болза, бо берге болгаш хан төгүүшкүнүг улуг дайынга Совет Эвилелиниң киирген үлүү, ооң чоогунун амгы келир үе дээш эрес-маадырлыг демисели кайгамчык улуг рольдуг болганын утпас үжүрлүг бис. Дараазында чижекти бодап көрүнер: совет-герман фронт дайынчы хөделиишкиннериң мөөнелиишкининиң талазы-биле Соңгу Африка, италиан, барыын герман фронтуларын кады алырга безин ооң дерт катап хөй болуп турган. Аңаа дайынның 607 дивизиязын узуткаан. Ол ийнги келегей дайынының бүгү фронтуларынга дениээрге оон 3,5 катап хөй болуп турар. Шак ол улуг фронтуга фашист блоктуң бүгү күжүнүң 70 хуузуи узуткап чок кылган.

Бо саннарны бистиң келир үевис — аныяктар биле, сактып алырын кончуг күзээр ийик мен. Совет улустуң болгаш ооң Армиязының чижеглээр чүве чок маадырлыг чоруунуң бүгү ыдыктыг чүүлдерин олар сактып болгаш төлептиг үнелеп чоруурун күзээр мен.

— Москвага эртем конференциязы чоокта чаа эрткен болгай. Аңаа эрткен дайынның хөй-хөй айтырыгларын, ооң иштинде «тиилелгениң үезиз» дээр чижектиг айтырыгны ханы болгаш бүгү талалыг чугаалажып көрген. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шын харын. Бо айтырыгже төөгүчүлер, журиалистер, литераторлар улуг кичээнгейни угландырып турав. Бистин чидириглеривисти ам 44 миллион кижи кыллыр санап турар. Ол фантазия-дыр. Көрүп көрээл. Сталин 1948 чылда чидириивисти 7 миллион кижи дээн. Элээн ve эрткенде Вознесенский ону ийи катап улгаттырган, бир миллион кижи немеп каан. А Хрущев ону 20 миллионга чедирип каан. Чүгле ам шынгыы анализ кылганының түңнелинде ССРЭ-ниң дайынга чидирген кижизиниң санын 27-28 миллион кылдыр бадыткаан. Бо чидириглер совет кижилериниң дайын үезинде чижеглел чок маадырлыг чоруун бадыткап турар. Ооң түңнелинде 7 миллион совет дайынчылар, партизаннар, чажыт ажыллакчылар орденнер болгаш медальдар-биле шаннаткан. 11.600 хире кижи Совет Эвилелиниң Маадырлары болганнар. (СЭТА-.

ШЫНЧЫ КҮҮСЕТКЕН

Ада-чурттуң Улуг дайыны. Күштүг, каржы дайын-биле өлүмнүг сегиржил алышкын болгандан бээр чеже-даа он-он чылдар эрткен болза, совет кижилерге дайынның берге чылдары кажан-даа утундурбас. Ол бистиң төөгүвус, эрткен оруувус, амыдыралывыска өөредиг.

Дайынның коргунчуг «Өлүмге удур — өлүм!» деп дүрүмге чагыртқан дошкун үезин бо хүннерде-даа ынчангы дайын киржикчилериниң сеткил-сагыжын дүвүредип, угаан-бодалын доюлдуруп чоруур. Харын-даа дайын киржикчилерин өлүм-чидимниг, хай-бачыттыг, онгаар-десксээр ок-боо сыылаан ол берге хүннер каратарлыг хензиг када шийптерге-ле, дайын шөлүнге өлүрткен-даа, диригарткан-даа дайынчы эштери каракка кестүп келир деп чугаалажырлар.

Ындыг болбас аргажок. Дайын шөлүнге олар кандыг бергелерни, өлүм-чидимни, ажыг-шүжүгнү үлешпээн дээр. Ынчангаш фронтучу найыралдың кайда-даа бижиттиимээн хоойлулары ам-даа уттундурбаан: ол берге үеде кандыг-даа нацияның кижилери бир ораам кээшнени, борбак чигирни, кескинди хлебти-даа үлежип чип чорааннар. Ынчан, 1941—1945 чылдың дайынынга, фашистиг Германияны совет улустуң масалыг маадырлыг чоруу болгаш бузулбас найыралы тиилээн.

Тываның хып дээн аныяк оолдар, кыстары фашист эжелектилерни ССРЭ-дилe ниити дайзыны деп көрүп, Совет Армияның составынга кирип алгаш, бүгү кижилерниң ниити дайзынынга удур амы-тынын харамнанмайн демисежирин дагыраглап, ону херек кырынга боттандырып турганнар. Ол дугайын оларның дайын шөлүнге дидим демисели көргүскен.

Иван Кузнецовтуң «Саиндан Ровно чедир» деп номунда ол дугайында мынчаар бижип турар: «Тыва эки турачылар шуптузу маадырлыг болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Оларның 900 хире километр черни «үүн-хүн чок аъттыг эрткени безин хөйүү чугаалап турар. Каш чижек: бир тулчуушкунуң соонда фашистер 150 ажыг солдаттарның болгаш офицерлериниң өлген сектерин каапкаш дезинкеннер. Тыва эки турачылар дайзының хөй чепсек-керекселии: 14 чүүк болгаш 7 чиик машинаны, 2 танк, 3 мотоцикл, 3 ок-чемзек склады, 45 чадаг-тергени хунаап алган.

Шекпээр чурттуг гвардейжи улуг сержант Монгуш Чоттуң эрес-дидим чоруунуң дугайын чугаалавайн барып болбас. Немецтериниң удур атаказының үезинде үш немец олче халчын келген. Олардың биреэзин сөөлгү огу-биле өлүргеш, өскезин — боозунуң ужазы-биле бажын чара берипкеш, үш дугаар немец шурап кээрге, дегээлээш дүжүргеш, боостаалап каапкан. Ол аразында өөрү элээн ырай берген болгаш. Кара маң-биле барып четкен.

Ровно хоорайның төвүнге тулчуушкун чоруп турда, ол база-ла, тывызык чорукту кылып, дайзының бир талазынче дүжөөа чаштының чеде бергеш, бичии чавыт бажын кырынче үнүп алгаш, чоок-кавызында немецтерни пулемёду-биле бүлгүртүп эгелээн. 24 фашист солдаттарны, бир пулемёт расчёду-биле кады үзүткаан.

База бир чижек. Гвардейжи Оюн Сенгии Клевань хоорай чанынга тулчуушкун үезинде өөрүнден аскаш, 23-кү гвардейжи аъттыг полкка кээп каттыжа берген. Ол пулемёду-биле дыка хөй фашистерни кыра аткан. Аъттыг полктуң командири майор В. Ф.Сембуховский Оюн Сенгииниң чыскаал мурнунга үндүрүп келгеш, байыр чедирип, аажок мактаан. Чазактың белик шанналынга база киирген. Оюн Ак-оол база бодунуң үш эжи-биле дидим, тывызык чорууң көргүскен. Эштери Оюн Седен-оол, Монгуш Каллың-оол-биле кады бир немец чиик машина оорлап муниң алгаш, дайзының бүдүн взводунуң кырынга халдып чеде бергеннер. Хевертен автоматтарындан от ажыдарга, оларымырынай ангадап, чүгле тоо быдарадып дезер үжүрга таварышканнар. Бо дээрге дайының дошкун хүннериниң бичии үзүидүлери-дир.

Иван Кузнецовтуң ол-ла номунда капитан Кечил-оолдуң дугайында мынчаар бижип турар: «Тыва эки турачылар шуптузу маадырлыг болгаш дидим чоруктуң үлегер-чижээн көргүскеннер. Оларның 900 хире километр черни «үүн-хүн чок аъттыг эрткени безин хөйүү чугаалап турар. Каш чижек: бир тулчуушкунуң соонда фашистер 150 ажыг солдаттарның болгаш офицерлериниң өлген сектерин каапкаш дезинкеннер. Тыва эки турачылар дайзының хөй чепсек-керекселии: 14 чүүк болгаш 7 чиик машинаны, 2 танк, 3 мотоцикл, 3 ок-чемзек склады, 45 чадаг-тергени хунаап алган.

Кечил-оолга тыпсыр.

8-кн гв. аъттыг дивизияның киидис начальнигиков. капитаны Баранников.

6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң кезектериниң болгаш каттыжыышкыннарының аназ дайынчы, сержант болгаш офицер составын шаннаар дугайында материалдары киирерим болза:

Совет Эвилелиниң Маадыры атты даразында эштерге тыпсыр: **Гвардейжи Тулуш Балдан Кечил-оолга** — Морозов дивизиянның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири.

6-гы гв. аъттыг корпустуң киидис начальнигига гв. майору Соляной, начальниктиң оралакчызы Тимошенко». (Арын 191).

Бо чылдың январь айда Ровно хоорайга чораан «Тыва» ансамбльдиң киржикчилеринге Ровноңуң музей ажылдакчылары Межегей чурттуг Түметей Оюнга өлгенинин соонда **Совет Эвилелиниң Маадыры** атты тывыскан турганының дугайында болгаш ында Тыва Арат Республика үезинде полковник Сувактың Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Оюнуң дөргүл-төрелдерине чинчилелер тыпсыр дугайында ийи таныалыг бижиктн көргүскенин «Тываның аныяктары» солуңга база бижээн болгай.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва эки турачылар Украинаның чамдык хоорай, суурларын хостажып, боттарының Төрээн чурттуңун мурнунга ылыктыг хүлээлгезин алдарлыы-биле күүсеткеш, 1944 чылдың мартта төрээн Тывазынче эвп келгеннер.

Ынчалза-даа оларның аразында кандыг-бир чылдагаанбиле фронтуга артып калгаш, немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселин удамчылаан тыва эки турачылар база

ТАҢДЫ-УУЛАГА БАЙЫРЛААНЫ

1945 чылдың май 9. Ынчан Таңды-Уланың кырынга чылыг болгаш аяс хүн турган. Ажылдаар черимге кончуг эрте чедип келгеш, чаа солуннар, сеткүүлдер ажып орумда, районнуң харыдзаа конторазының даргазы Оюн Шойдакович Дирчин: «Кызылдан партия райкомун хереглеп тур. Телефонну кожуптум» — деп мынды.

Телефон данзазын т алгаш олур мен. Чугаа. келзе-ле, партия Тыва об кокунуң киидис эргелекчизиниң оралакчызы П. Горелов болду. Ол телефон дамчыштыр байыр чедиргеш, мынча диди: «Май 8-те немец-фашистиг шериг Кызыл Шеригге дужуп берген. Май 9 — Тиилелге хүнү кылдыр чарлаттынган. Бөгүн дораан ол дугайын чонга тарадып, дыннадынар».

Ол үеде алды көдээ Советтер төптеринге чангыс-даа телефон турбаан. Ынчангаш ол хүн чүгле Чодураа, Берт-Даг, Сайгын, Хел-Өөжү, Ужарлыг, Дыттыг-Хем ол ынчаар чоок-кавыда аалдарже активчилерни аъткарар, район төвүнүң ажылчы чонунуң митингизин 12 шакта эрттирер деп шиитпирлээн.

Райпо даргазы турган Таакпан Оюн складтардан өзүп, далган болгаш өскедаа аъш-чем аймаа үндүрүп алгаш, столоваяга чем хайындырып, боова-боорзак белеткедип эгелээн. Партия эге организациязының секретары, кол бухгалтер Тувинчап Иргит кызыл пөске кыйгырыг бижидип киргикен.

Чон дораан-на чыглып келген. Стадионга: «Тиилелге делгерезин!» деп улуг үжүктер-биле бижээн лозун көстүп келген.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының беш чыл дургузунда совет улустуң немец-фашистиг эжелекчилерге удур кадыг-дошкун демиселиниң түңнелинде улуг Тиилелге чедип алдынган-дыр. Ынчангаш Май 9—Тиилелге хүнү кылдыр бүгү чуртта чарлаттынган. Тайбың амыдырал-чурттагаже кирип эгелээн-дир бис — деп, партия райкомунуң секретары Монгуш Кенденович Доржу митингни ажылып тура чугаалааш, чылган чонга байыр чедирген. Оон соонда школа директору Чараш-оол Оюн индирге үне бергеш, моон соңгаар улуг-даа, чаш-даа кижилер тайбың үеде аас-кежиктиг чурттаар дугайын чугаалаарга, стадионга алдыы часкаашкыны диннирип турган.

Митинг соонда 16 мөге хүрешкен. Орта хоочун мөге Соян Лайдып шүүлген. Кеский-оол Оюн үжүүрлешкен. Аът чарыжын база организастаан. Аңаа Сырат Оюнның шилги аъды эрткен чүве.

Оюн ТОВУУ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ БИРГИ СЕССИЯЗЫ

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын базыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыжыын бирги сессиязы бодунуң ажылын эгелээн. Ону улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорай Совединиң соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самдычап ажыткаш, чыылганнарны соңгулдаларның түңнелдери-биле таныштырган.

Депутаттар сессияның секретариадын, Мандат комиссиязын болгаш бадылаашкыннарның саналга комиссияларын, оларның удуртукчуларын соңгаан. Мандат комиссиязының даргазынга депутат **Ю. П. Слободчиков** соңгуткан.

Мандат комиссиязының даргазы Ю. П. Слободчиков илеткелинге Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга соңгуткаларның бүрүн эргелерин хынаан түңнелдерни дыннаткан.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыын сайгарып чугаалажып бадылаанар. Дараазында айтырыгларны сессияга чугаалажып көөр кылдыр киргиннеер:

1. Хоорай Совединиң Мандат комиссиязын соңгуурун.
2. Хоорай Совединиң Тур регламентизин бадылаарын.
3. Кызыл хоорай Совединиң даргазын соңгуурун.
4. Хоорай Совединиң даргазының оралакчызын соңгуурун.
5. Советтиң структуразын бадылаары болгаш доктаамал комиссияларны, оон даргаларын соңгуурун.
6. Хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазын соңгуурун.
7. Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуурун.
8. Хоорай Совединиң Президиумун тургузары.
9. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомун соңгуурун.
10. Күүскомнуң штаттарын болгаш структуразын бадылаары.
11. Хооркүүскомнуң киидистерин тургузары болгаш оон удуртукчуларын бадылаары.
12. Хоорайның улусчу контроль комитедин тургузары.
13. Күүскомнуң чанынга комиссияларны тургузары.

Оон соонда хүн айтырыын чугаалажырынче улус депутаттары киргеп.

Хоорай Совединиң чаа чымыжының бирги сессиязын белеткээр болгаш эрттиреринин талазы-биле оргкомитеттиң даргазы **А. Ю. Кикин** сессияга сайгарып көөрү-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң Тур регламентизин киирген.

Оон соонда А. Ю. Кикин хоорсоветтиң даргазының албан-дужаалынга кандидатураларның талазы-биле киргеп санал-оналдарны сайгарарын депутаттарга дыннаткан. Ол албан-дужаалче киреринче 6 кандидат ойталаан. Арткан ийи кандидат — Б. П. Свинцов биле Ю. П. Слободчиков боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. Депутаттар кандидатураларны тус-туста сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Совединиң 167 улус депутады киришкен. Б. П. Свинцов дээш 22, Ю. П. Слободчиков дээш 134 кижи бадылаан.

Чажыт бадылаашкыннарның түңнелинде, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазынга **Ю. П. Слободчиков** соңгуткан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттар кылдыр 3 кандидатураны депшиткен болгаш чажыт бадылаашкынның данзызынга киирген. Бадылаашкынның түңнелинде хөй бадылаашкынны алган Д. Л. Тимей биле В. И. Кан-оол артган. Ол кандидатураларны катап бадылаашкынче киирген.

Хоорай Совединиң сессиязы бодунуң ажылын май 15-те уламчылаар.

ЧАЛБЫЫШТЫГ ЧЫЛДАРНЫҢ КИЖИЛЕРИ

1943 чылдың май 20-де он бир тыва эки турачы танкистер Чүргүй-оол, Нурзат, Конгал, Шойдуя, Тыртык, Сайын-оол, Биче-оол, Бөртүй-оол, Кызыл-Тас, Иргам, Уйнук-оол олардың фронтуже чоруткаными билиp бис. Он бир тыва танкист 1941 чылдың октябрь 17-де Калинин хоорайга организастаан чээрби бирги тускай танк бригадазының составынга кирген. Дайынның башталгы хүннеринден эгелээш ол танк бригадазы Түлелгенин хүнеринге чедир Дээди Кол командылакчы И. В. Сталинден чээрби дөрт удаа мактал дужаалдарын алган. А чүс ажыг танкистер Совет Эвилелинин Маадырлары, олардың аразында Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку база бар. Чээрби бирги тускай танк бригадазы Украинаның нйиги гвардейжи танк армиязының составынга кирип турган.

...Үш чыл бурунгаар чүве нйин. Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң улуг корреспондентизи, кинооператор Вячеслав Салчак (ол ам Тыва АССР-ниң улуг депутады) база бо одуругларның автору барыкла 45 чыллар эрткенде болган уттундурбас ужуражылгаларның болган бис. Ужуражылга Москваның Кызыл шөлге. Биилгимес солдаттың хөөрүнүң чанынга болган. Аңаа он бир тыва эки турачы танкистерниң каттышканы

чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг килдизиниң комиссары чораан Андрей Авксентьевич Витрук. нйиги гвардейжи танк армиязының штаб начал-лыгының оперативтиг отделының начальнигы, күрлавырда полковник Сергей Михайлович Терехов, күрлавырда полковник Павел Петрович Филиппов, аллыгы гвардейжи аттыг корпустуң хайгыылчызы, шериг корреспондент чораан сургалт совет чогаалчы Михаил Максимович Вершинин. Совет Эвилелиниң Маадыры Герман Николаевич Липкин, оон калы төрээн дүмазы Юрий Николаевич Липкин, он бир тыва эки турачы танкистеннің бирээзи, күрлавырда биче лейтенант Түлуш Нурзат, капитан Кечил-оолдуң аттыг шериг эскадронунуң хайгыылчызы, гвардейжи сержант Юрий (Оюн) Пандар-оолович Седен-оол, эскадронуң тук тудукчузу гвардейжи Тогул Маңнай-оолович Монгуш болгаш өскелер-даа киришкеннер.

Герман, Юрий Липкиннериң Түлуш Нурзат-биле ужуражылгазы солун-даа, хөлзенчиг-даа болган. Боттарының хүзалакчы механиктери Оюн Бортуй-оолдуң, Түлуш Кызыл-Тастың дугайында уттундурбас чылыг сөстерни чугаалап турлаар.

Михаил Вершинин 1944 чылдың март 4-те «Красная Звезда» солунга бижээн «Тываның эзирлери» деп шүлүүн биске номчуп берген. Ук шүлүктү «Шын» солунга Тываның улустуң чогаалчызы Сергей Бакизович Бюрбү очулдурганын билип алган бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-биле кады Владимир Ильич Ленинге Мавзолейге, Кремль ханазының чанында Билгинмес солдаттың хөөрүнге чечектерни салып, Москваның төөгүлүг черлерин көөр аргалыг болган бис.

«Солдат кезээде солдат» деп сөстерде хаңы утка бар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери хар-назыны улгатса-даа, бо хүнерде бистиң аравыста боттарының хирешеегези-биле ажылдап, чурттап чоруурлар.

Чээрби бирги тускай танк бригадазының политиктиг килдизиниң комиссары чораан Андрей Авксентьевич Витрук ам генерал-майор, техниктиг эртемнериниң доктору, СССРЭ-ниң Космонавтар белеткээр төвүнүң ажылдакчызы.

Павел Петрович Филиппов 1916 чылда Ермаковск суурдан ада-иези-биле Тывага Арат Республикага, Уранхай крайга көжүп келген. Кызылдың № 1 школазының тос классын доозкан соонда Черби суурга башкылаан. 1931 чылдан 1932 чылга чедир Новосибирск хоорайга комсомол ажылдакчыларының бир чыл хуусаалыг курузунга өөренген. 1932 чылдан 1935 чылдарда комсомол райбюрозунуң ажылдакчызы, 1925 чылда пионерге, а 1927 чылда комсомолга кирген. 1935 чылдан 1961 чылга чедир Совет Армияның хүрээлениинге шериг төрээ эрттирген. Владимир Ильич Ленин аттыг шериг-политиктиг, Михаил Васильевич Фрунзе аттыг нинги шериг академиязынын доозкан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ленинград фронтузунуң полк комиссары. Оон соонда Карел фронтузунуң дивизия штабының оперативтиг килдизиниң начальнигы. Дайын соонда полк командири, шериг институдунуң факультет начальнигы. Күрлавырда полковник. Шериг эртемнериниң кандидазы П. П. Филипповтуң доңчу намдары ыдыг. Ол ам Тываның эки турачыларының төөгүзүнүң талазы-биле улуг истелге-шинчилед ажылдарын кылып турар. Тываның эки турачыларының аттыг шериг эскадронунуң дайынчы оруунун, оларның хостаан хоорай, суурларының шын географтыг картазын түргүскэ баштайгы кижи ол болуп турар.

Тыва танкистериң дайынчы эштери-биле Украинаның Умань хоорайны, Кристиновкавың демир-орук бедиргин, Бугхеминң солагай талазында Джулко, Гайворон суурларыны, Украинаның Львов, Ровно хоорайларын, Днестр хемниң оң талазында Могилов, Подольск, Кишинев хоорайларыны, ол шыкаш Румыния, Болгария, Венгрия, Чехословакияны бүрүнүдайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдар дугайында хөйүү төөгүп бергеннер.

Артиллерист Т. Уласанов (ол Белоруссияның бирги фронтузунга тулчуп турган), Алдар орденниң үш чергезиниң эдилекчизи танкист С. Пуртов (ол Тиилелге хүнүн Берлинге уткаан), курлавырда майор Б. Калиев болгаш өскелер-даа аныяктарга өөредиглиг, солун чижектерни чугаалааннар. Оон соонда чыылганнар Ада-чурттуң Улуг дайынының тулчуушкуларының шөлдеринге өлген кижилерин бир минута иштинде сакгып, ёзулал кылган.

В. ДАҢЫШИН.

Тиилелгениң 45 чылынга

Баймралдың бо хүннеринде совет кижилер гитлержи фашизм-биле калыг-дошкун тулчуушкуннарның чылдарында Тиилелге чедип алыр дээш дайын-биле эрес-маадырлыг демисежип чораан кижилерге улуг кижээнгейни утландырып турар. Чаа сагыш салыышкынарның ачызында фронтучуларның эмнээшкинниң болгаш дыштанылгазының байлалдары экижип турар. Хоочунарның аныяктар-биле ужуражылышкынары болгулаан. Совет улустуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарын салган алырының аргалары ынчаар уламчылавышаан. Ол лугайын СЭТА-ның корреспондентилери дыңнадып тур.

ХООЧУННАРГА ЭМНЕЛГЕ

Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде эки белекти Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери, хоочунары Дагестанда алган. Республиканың чазааның шиитпиря-биле Дагестан АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң эмнелгезиниң болгаш № 1 поликлиниказының бажыңнарын оларны хандырарын эде-даа дерип кылган. Ам оларның дегем палаталарында Төрээн чурту дээш эрес-дидим тулчуп чораан кижилер болгаш Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган дайынчылар эмнедип чыдырлар. Оларның эргезинде — амгы үеним медицина дерилгелери ажыглаттыпып турар.

Хар-назыны улгайы берген кижилерге болгаш бичии чаштарга эмнелге-кадыкшыдылга сорулгаларында ажыглаары-биле Каспий далайның эриинде чурумалдыг черде тудуп каан СЭКП обкомунуң болгаш ДАССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелединиң пансионадын база шилчиткен.

Г. ШАМОВ.

ФРОНТУЧУЛАРНЫҢ СЛЕДУ

28 гвардейжи панфиловчуларның Парыгынга мөңге оттун чанында Тиилелге байырлалының бүдүүзүнде Алма-Ата областың хоочун фронтучуларының слёду Казахстанның найысылалынга болуп эрткен.

Хоочунар боттарының чоок кижилери — төрелдери болгаш өг-бүлези-биле чыылган. Олар онда шериг төрээ эртирип турар ажы-төлүүнүң оолдары-биле база ужуражыр аргалыг болганнар. Ажыт-чажыт чок чугаа чезинде хоочунар аныяктарга

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛ-БИЛЕ

Тиилелгениң чырык байырлалын 45 чыл бурунгаар делегейге шаңнаан кижилер дугайында чылыг сөстер Грузиниң күрүне филармониязының артистериниң концертинин үезинде чаңгыланып турган. Ол концерт Тбилиси хоорайга, Закавказьеның шериг округунуң офицерлер бажыңынга болган. Концерттиң киржикчилери фронтучуларга болгаш Чепсектиг Күштериниң хоочунарынга классихтиг музыканы болгаш дайын чылдарының ырларын, амгы үеним авторларының чогаалдарын база музыка аас чогаалын ынакшыл болгаш хүндүткел-биле күүседип, оларга соңнээн.

Пианист Д. Барабадзениң, ховар жанрның артизи Г. Гегечкориниң, улусчу аялгаларның күүседиичилери М. Сарауланиң, Н. Кордзахияның, К. Тиникашвилиниң болгаш республикада сурагжаан өске-даа артистериң күүселдерин дыңнакчылар улуг сонуургаан, залга алыш часкаашкыннары үзүктелбейн турган.

М. ГАБРИАДЗЕ.

Дөштүкпүде

● **ВАШИНГТОН.** АКШ-тың президентизи Дж. Буш НАТО-да кирип турар күрүнелерниң удуртукчуларының ужуражыышкынын чоокку үеде эрттирериче кыйгыртан. Делегейде ылаңгыя Европа дээрге болуп турар болуушкуннар ыңдыг ужуражылганы дүрген эрттирерин негеп турар деп, ол медеглээн.

Европа чурттарында болуп турар болуушкуннар моон мурнуунда барымдаалап көрүп тургап хөй-хөй туруштарывысты эде көөрүп негеп келген. Чоокку каш айлар мурнуунда бистиң удурлакчыларывыс турган чамдык чурттар ам бистиң партнерларывыс апарган. Ынчангаш оларның-биле харылзаларны эде көөрү чугула болуп турар, Европа дээрге аңаа бөө-чепсекти болгаш стратегтиг чепсекти кызырарының талазы-биле санал-оналывысты дугуржуп алгаш, оон соонда ССРЭ-биле чугаалажышкынынары - эгелеп болур бис. Ыңдыг чугаалажышкынынары кылырыга АКШ белеп, деп ол чугаалаан.

Совет Эвилелинге хамаарыштыр чугаалажышкынын эгелээнин ол «ССРЭ-де болуп турар чаартылгалар ам-даа доозулбаан» деп демдеглээн.

• • •

Америкада ажыл чок кижилериң саны сөөлгү он ийи айларда дыка көвүдеп келген болгаш апрель айда барык 6 хуу чеде берген. Ол дугайын АКШ-тың Күш-ажыл министерствозу дыңнаткан.

Специалистериң санап турарындан алырга, ажыл чоктарының саны моон соңгаар улам көвүдээр.

● **МАНАГУА.** Никарагуаның президентизи Виолетта Бариос де Чаморра «Никарагуа удурланышкынының (НУ)» баштыңнары-биле чугаалажышкынынары эгелээн. Контрастың шеригларын тарадып чорударынга хамаарышкан айтырыгларыны чугаалажып турар. «Никарагуа удурланышкынының» делегациязын контрреволюстуг чепсектиг күштериниң кол командылакчызы Исраэль Галеано баштап турар.

Бо чугаалажышкынга тодаргай саналдарлыг келген бис деп, Галеано журналистерге медеглээн. Чурттуң чаза шеринiң санын кызыргаш, удурланышкын кежигүннериниң айыыл чок чоруун хандырар болгаш оларның тайбың күш-ажылче шилчип кирер аргаңы бээр чамдык негелделерни хандырып бээр ужурлуг. Бир эвес бо негелделер хандыртынар болза, удурланышкын шеринi июнь 10-дан эгелеп дүжүүрүн эгелеп болур деп, ол чугаалаан.

● **БЕРЛИН.** Ийи Германияның чонун каттыштырар дугайында айтырыгны ГДР-ниң, ГФР-ниң болгаш Польшаның эксперттери чугаалажып көөрүн уламчылап турар. Дайын сөөлүнде тургустуган кызыгаар айтырыы Польшага база кол хамаарылгалыг болганындан ол чурттуң эксперттери ында кирижип турар. Баштайгы удаала бо айтырыгны ол үш чурттуң кайызынын-даа найысмалынга чугаалашкан. Бо айтырыгны Берлинге чугаалажып турда, Хостуг немец профэвилелдериниң каттыжышкыны ГДР-ниң чазааның удуртукчузу Л. де Мэзьерге ажык чагаавы чоруткан. Ийи чурттуң чонунуң амыдырал-чурттөлгазының денелиин денцештирери-биле каттыжар мурнуунда ГДР-ниң чонунуң ажыл төлевирин 50 хуу өстүрген турарын профэвилелдери негээн.

● **ТОКИО.** Херээжен чонуң божуурун эвээжеп турарындан Японияда бичии ургуларының саны чыл келген тудум эвээжеп орар. Ыңдыг келгелдээ чуртту административ-координацияга эргелеп кылган.

Делегейниң ийиги дайынының мурнунда бүгү чонуң 36 хуузу бичии чаштар турган болза, ам ол көргүзүг 18,5 хуу чедир кудулаан. Чурттуң аныяк салгалының өзүлелезин бо көргүзүгден бедивес болза, экономика улуг бергедээшкинге таваржыр.

● **МЕХИКО.** Римниң католиктиг хүрээзиниң баштыны Иоанн Павел II Мексикада албанның аян-чоруун кылып чоруп турар. Мексиканың күрүне удуртукчулары-биле ужуражыышкыннар кылып турарындан ангыда, ол чурттуң католиктеринге мөргүл база кылып берип турар. Ыңыктыг Гвадалупа шөлге болган мергүлге 2 млн. хире кижи киришкен.

Рим папаның айыыл чок чоруун полициязының болгаш айыыл чок черниң 40 мун ажыллакчызы камгалап чоруп турар.

(СЭТА).

Кооператорларның ажыл-херээ

НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Бай-Тайга районунуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черi бо чылдың эрткен бирги кварталының түңнелдерин үн ги. Арага аймаан катай санаарга, үш ай узунда 2 миллион 25 муң рубльдин баранын садып сайгарар планы 351,6 муң рубльге ажыр күүсеттинген. Ниитиниң чемненилге черiниң коллективи бодунуң күжү-биле 83,6 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп, планнаанындан дашкаар 3,6 муң рубльдиң орулгазын алган. Районда бар 34 садыг четкилериниң барык шупту-зу эки ажылдаан. Тээлиде ном магазининиң, раймагтың база «Бай-Тал» совхозтуң автомагазин эргелекчизи Галяна Карим, Мария Ламажык, Николай Очур олар тиилекчилериң одуруунче кирген. Садыгжылар Анисса Отук-оол, Любовь Адыг-оол, Галина Мандыт, Наталья Хертек, Клара Степан болгаш өскелерниң-даа ажыл-ижи макталдыг.

Хурал-суглааларга каш удаа шүгүмчүлеткен соонда чогуур түңнелди үндүрүп, коллективтиң удуртукчулары, товароведтер ааллоданнарны автомагазиннер-биле эргип, көдээде чурттап турар чоннуң, ылаңгыя малчыннарның, негелделериң дыңнап, чагыларын хүлээп ап турар апарган, садып алыкчыларның чаңгыс бичии тар магазинге иткилежир, сынмарлажыр, ооччурга хөй үезинчидирер чоруун өөрелип көргеш, район төвүнге араганы дөрт ангы магазинге саларын чурумчудуп, ажыттынар шактарын көзээ Советтиң шиитпирин үзүгаар таарымчалыг кылдыр өскерткен. Кадрлар-биле хандыртынган. Тус черiниң үндезин чурттакчыларынан садыг техникумнары доозкан кижилер магазиннерде ажылдап турар. Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черi материалдыг базазыны чоокку үеде экижилер талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылган. 1991 чылга чедир Тээли суурга 3 ангы бажыңнар тургустуунан садыг төвүн, баранын шыгжаар ажыктыг шөлү 1000 төөбедиин метр складты болгаш 30 тонна эт шыгжаар соолукчулуг колбаса негин 4 котёлду Респотребсоюзтуң түзүгжүларының күжү-биле тудуп доозарын планнаан. Апаа ниитизи-биле 1 миллион 287 муң рубльдиң чарыгланы көөрүнген.

Кылдыңып турар ажыллар-биле чергелештир, чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар, четпестер районда эвээш эвес. Район төвүнде столовая, хлеб быжырар чер квартал планның күүсеттин чадашканы бар аргакурлавырларны чедир ажылдап шылавааныдан болган. Көдээ черлерде чурттап, магазиннерже үргүлчү чедип шызавайн турар хөй чонга хлебти аппарып салар хемчеглерни албайн тура, планны күүсеттээри чылдагааның хлебке хереглеп эвээжээн кылдыр тайылбырлаары окта шын эвес.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң эрткен чылдың декабрь 22-де кады хүлээп алганы малчыннарның социал амылыралын үндезинге экижилер дугайында доктаалында эң чугула бараннар-биле бир дугаарында оларны хандырарын Респотребсоюзка адаскан. Бай-Тайганың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черi ону эки биле тирезинде, амылыралга ам-даа боттандырып эгелевээнин маңаа база айытса чогуур. Автомагазиннер кывар-чаар үүлдер чогунга сыллаан, аал-колданнарны доктаамал эргивес, бригадалар төөтеринге хурал-суглаа, өөрелилге болуур хүннерде баар апарган. Ийик-хеп болгаш өске-даа чүгула хереглелдиң бараннары-биле хандырылга четпес. Ырак черде көшкүн малчыннарның чамдыызы хлеб кылыр ажытты, хеп чуур, чунар херекселдерни албайн баар таварылгалар кайы хөй. Өг шывар брезентиин безин эът дужааваска бербейн баргылаар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың май 30-де бадылааны малчыннарның ооччур чок бараан алыр шынзылгаларын чамдык садыгжылар херекке албазынга малчыннарның хомудаары чөптүг.

«Чүрттаар оран-бажың—2000» деп программа ёзугаар банкының чөзлизи, боттарының акша-хөреңгизи-биле бажың-балгат тудуп ап турар кижилериң саны өскен. Оларны тудуг материалдары-биле хандырарынче кичээнгей мында кошкак. Маңда бир чижекти көргүзерге-ле четчир. Ыраккы «Кара-Хөл» совхозтуң төвү Дапсы-Аксы суурга тудуг материалдарының магазинин ажыдарын райпо баштаар черiниң даргазы К. С. Чамбый-оол үш чыл дургузунда аазап келзе-даа, мынчага чедир ол боттанмаан. Чоокта чаа аңаа ужурашкаш, ону айтырган мен.

«Эрги пекарняны магазин кылдыр июль айга чедир эде дериирин эмеглежир дугайында совхозтуң директору-биле дугуржулгавыс бар» деп харыы берген. Херек кырында ону ам-даа кылып эгелевээн. Эптиг дугуржулга, негелде чок, бот-боттарынче чүүй кагжыр чоруктан ажыл бүтпес.

Хуучуларның негелделери хурал-суглааларга үргүлчү болур, дыңналыр, чамдык шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр коллективтиң бодунуң-на кылып ап болур ажылларын тоомчага албайн турар. Ногаа, картофель шыгжаары-биле «Тээли» совхозтуң аңмаарын ажыглап турар. Соолукчу чогундан, чайын хей эът хүлээп алганда, ону шыгжаар чер тывылбас.

Магазиннернин, складтарның арыг-шевери, санитарлыг байдалы негелделерге дүүшпезин, чамдык садыгжылар халат безин чок ажылдап турарын чбокта чаа эрткен медицина ажылдакчыларының актывинге шүгүмчүлээн.

Келген ховар бараннарны чонга чедирбейн, аразында үлежир, таныштарынга, төрелдериңге, чоок кижилериңге чажырып садар чорухтар база бар. Бадыткал кылдыр дараазында чижектерни киирип болур. Киргеп хомудал ёзугаар январь 19-та Тээли суурнуң «Ойнаарактар» магазининге районнуң улусчу контроль комитеди хынадла кылган. Японияга үндүрген духилерни, херээжен улуска улуг өртектиг косметика чүүлдериниң чамдыызын салып алыкчыларга чедирбейн, үлежипкен болган. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизинин харыысалгалыг ажылдакчызы аъш-чем складын хынаап, ниитизи-биле 1121 рубль өртектиг индий шайны болгаш кофени шыгжап алган чытканын илереткен. Декабрь айда бирээзи-ле 1200 рубль өртектиг Японияга бүдүрген 4 магнитофон келген. Садыг эргелекчизи Фаина Степанова складтан ап тура, бирээзин садыпканы билдинген. Бо хажыдыышкынарны районнуң улусчу контроль комитединге сайгарып чугаалашкаш, хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черiниң даргазы К. С. Чамбый-оолга, оон садыг талазы-биле оралакчызы З. С. Хертекке хемчеглерни онаагаан.

Совет садыгның үүрүмүн хажыткан өске кижилерни ажылынга артар-артпазынга чедир шыңгыы чугаалашпаан боон турар. Бо дугайында «Хемчиктин сылдызы» солунга март 6-да үнген «Хыналдаан илерээни» деп эгелиг шүгүмчүлелдиг материаллы коллективке сайгарбааны, кичээнгейге албааны мырыңай эдептиг. Коллектив улуг. Ында 302 кижи ажылдап турар. Б. Хертектиң секретарьлааны парторганизациянын авангардчы ролюн, хөй-ниити организацияларга үзүүртүлгазы кошкак. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң ажылы хонүвээнин ында чугаалажыр чорду. Ам соруглга чүл? Коллективтиң эп-найыралын быжыглап, демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту калбартып, командылаар, чагырар, дужаар арга-методтан чайлап, кижизидилге ажылын күштелирери, челишкиннерни быжыглаары болгаш четпестерни чайладыры негеттинер. Үеним негелделери ыңдыг.

Александр ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104 «Шында»).

1935 чылдың майда иштики политиктиг эргелелдиң төлээзи Шыдыраа оперативтиг килдистиң начальныгы Намчактың чөпшээрели-биле О. Карсыганы тудуп хоруглаан болгаш ону беш айның 28-тен чеди айның 30-га чедир кара-бажыңга олуртуп, истелгезин чоруткан. Карсыганың даандырган ажыл-херекке харыысалга чогун, сонгулдалар чурумун үрел турганын, нам болгаш чазактың удуртукчуларының ат-алдарын бакырадып турганын, контрреволюстуг белүктер дээр чүве дугайында иштики политиктиг эргелелге мегө медээлер берип турган, бодунуң частырыгларын база үүлгедиглерин чажырып турганын истелге тодаратқан.

Истелгеден былыңган түңнел: «Карсыга бо бүгү үүлгедиглерни дээш келемче херээжен онаажыр үжүрлүг. Ындыг болзажок үүлгеткен херээн тодарадырыңга бодуу дузалажып турганын, өршээл көргүзерин каш удаа дилеп туганын, а ол шыкаш эргелел даргазының (Сенгиижиктин) чөпшээрешкенин барымдаалап көргеш, оон херээн бо удаала сокса-дыр», 1938 чылда боон турган суд чорудулгаларын кылып турган кижилериң холга кол барымдаа кылдыр алганы баштайгы истелге херээ бо болганын маңаа баш үдур демдеглеп каар керек.

Феодал чораан 5 кижи, 3 лама, 6 арат составтыг контрреволюстуг белүктү сойгалап илереткенин оран камгалалының шериг эргелели 1935 чылдың октябрь 20-де дыңнаткан. Ол белүкке Найчап мээрен, Аскак-Лопсан, Шимит-Ирик-син, Маны, Богда, Калбаа, Сонус, Итам-Хаа, Дагба Шагдыр, Дензинмаа, Ак-Хайдып, Казакпан, Чиңмит оларны аазап болган.

1924 чылда болган Сумунак үймээнниин болгаш Хемчик феодалдарының 1930 чылда болган тура далыышкынының Кылаттың Синьцзянь можуузунче дезип кире берген артынчыларының чүнү кылып турарын тодарадыры-биле Чойган деп чажыт ат-биле адаттынган тыва разведчик 1935 чылда ол черже бир дугаар чорупкан. Чойган Шара-Сүмэ, Урумчи деп черлерге бүдүү чеде бергеш, аңаа даскан онаалганы чедиишкинниг күүсеткен.

Шара-Сүмэ хоорайны долгандыр база Могайты, Хандагайты хемнериниң уинудан Көк-Догай, Пак-Тирии, Тарбагатай деп черлерде сумунакчыларның артынчылары Барынмаа, Алдын-Херел, Ортуй-оол, Идам-Сүрүң биле Эзир-бол алышкылар, Сумбула, Магашири хам, Доидупай кумзат, Шожал хелиң оларның (Тактаң хамбы, Тамдыкай мээрен, Човар олар ааражы өлүп калган болган) база Хемчик тура халышкынының киржикчилери Аракчаа, Лопсан, Түндүү биле Төөнек алышкыларның, Чымба хүндүүнүң, Тавакайның чурттап орарын ол тодаткан. Мартаажык дээрэн мал оорлап турган, моол эргечагыга черлеринге туттурган, ону Улаан-Баадырже аппарган болган.

Тывадан дескеннер өске черде кончуг аар-дөрге бадылаан, кылыр чүве чок чалгараан, сеткил-хөөнү үндарай берген чурттан чоруур болган.

Чойганның дыңнатканы: «Түндүү биле Идам-Сүрүңүн адынга кээримге, тарбаганнар ооваш чаа келген олуп. Идам-Сүрүң дама амыр-менди солуп чоорупта, мээн кырымдаа келди: «Кайы чурттуг кижи сен, чайыыл келдин, чүве сен сен бисти мында деп кымдаа бадың, таныышпас-даа улус-тур бис, шынны чугаалаа сеня канчанмас-даа бис. Сен черле аңаа эвес, бир-ле чүве кылып, бисти өлүрер деп ээп-дүүлүг келген боор сен. Сенээ бүзүревес мен, сээн өөрүн бо дүне бисти өлүрер боор, ажырбайн сөглеп турун бергеш, «дама бажындан хан үндүрер, бурган Чанживсумайны өлүрелге, кезип өлүрер» дээн утказы номнал номчаш, болук ышкаш хелиң кижиге бүзүревейн турар канзыг кончуг хелиң боор сен деп чугарладым.

Ынча дээримге ам-на ооживгап, «Аа, сээң оон-даа шын, ынчап оран кезип чоруурга, кижи болган кижээ бүзүрээр чок, чүрек пат өлүп каар чүведир ййин» диди.

Түндүүнүң чугаалааны: «Бо черге келгеш, баштай дыка эки чурттан турдувус. Улуг эргелиг Барыын Үрумчү деп черден 3000 шериг үндуртуп алгаш, бир муңун Калгаже, бир муңун Дөрбетче, бир муңун Тываже киирер деп турдувус. Ол шеригларын казак болгаш кыдат чаңчыннар баштаар деп турган. Ынчап диленип турувуста ол шериг Кыдат Алтай-Тываның шерии-биле чаалажы берген. Беш чыл хире чаалажыкшаң, дөгере кырдыын алдылар, хей-ле черге. Бистиң Хемчикче бир-ле эки чүве киирер деп ээрге бир-ле чүве боогдаш турар, та каячан барган зайлашпас апарган чүве ыйнаан. Оон башка ол шеригларлер айыткан черинче киргилээн болза ам тайбыгырай берген турбазык бе, кончуг бак ядыы чүвелериң холуңдан алырлып алган аян. Ам чүгле японнарга илеген тур бис. Амдыы чылдан ооор бир-ле эки чүве болур боор».

Алдын-Херелдиң чугаалааны: «Бо чеоге дыка-ла турел ооваш, чедип келген бис. Аът-сынзарга хар үлгады ооворе, аъттарывысты каапкаш, чаагай чедип келдивис. Чедип көөривиске, он хонук каяа-бажыңнаттадыр харын. Чүт болду бе? Шеми ынчаар чурттап чоруур Хомастай оглу Тыртый-оол кайда чор ирги, оон-биле кончуг чоок харылзаалыг турган бис дээш, оондаа өске чүүлдерни сонуургап турган.

Оон соонда Парынмаа:

— Тываның Моолда элчизи ким ирги? — деп айтырган.

— Сунгаар-оол дээрэн-ле болгай дээрге — ол кончуг амыраң:

— Шымбай болган-дыр харын, мында бистиң аравыста оон үш акы-дүмазы бар чүве — дээн.

...Разведчик Чойганның чоруткан мелээлериндең чурттуң удуртулгазы шын анализти кылып ужурлуг турган. Ындыг болзажок оон мелээлериниң чамдык чүүлдерин контрреволюстуг үүлгединиккин дээр херекке онаажыр турган кижилерни буруудазырынга факт-балыткал кылдыр сөөлүнде ажыглап эгелээн. Чижээ, Моолга элчинпеп турган Куулар Сунгаар-оолду устүнде адаанывыс Парынмааның чугаалаан сөстерин үилезин кылып алгаш буруудаткан.

К. Сунгаар-оол Моолга бурун эгелеп төлээ тургаш, ол чурттa боон турган чүүлдерни кончуг шынчы-биле бодунуң чазаанга ынналып чедирип турган. 1933 чылдың январь 1-де Чүрмит-Дажы биле Таңчайның аймага чоруткан чажыт чагаазында бижээнин болза:

«Даштыкыдан Япония, а чурт иштинден феодаллар МАР-га удур халдаар деп чугаа хүн келген тудум күштелип тур. Япония Хайларда болгаш Маньчжурия чоогунда чедээде күжүн мөөнеп турар деп чугаа тарай берген. Япония ССРЭ-же Моолду таварты халдаарынга белеткенип турар. Панчен богданы- адының алаа-биле реаксылыг күштер арат массаларны боттарының хүрээлениинде каттыштырып турар».

Январь 7-де чоруткан чагаазында бижээнин:

«МАР-ның удуртукчу бөлүктериниң бистин республиканың иштики амыдыралынга хамаарыштыр таарымча чок чугаалар чоруп турар-дыр. Моол бижиктен ойталаш, латин үжүк-бижиктi өөренип эгелээнин барын утланыышкын кылдыр санап турар. Тока моол бижик өөренип турар кижилерни моолчуп турар силер дээш шүгүмчүлел, истеп сүрүп турар. Бистер кыдат бижиктi база өөренип турар-ла болгай бис. Ынчангаш силерге моол бижик черле таваржыр боор деп чугаалап турар-дыр».

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан КЕЧИЛ-ООЛГА

УТПАЙН ЧОР БИС

Хевдергениң аллар-иактыг малчын эзи,
Баян-Колдуң уктуг дарган тараачымы,
Баядан ашак Кечил оглуң фронтуже
Хей-аът кирип, үдеп каанын утпайн чор бис.
Тайбың өйну халактаткан карацгы дүн
Дайын-чаазын, халап өртүн дирген кээрге,
Аттыг шериг кезээн баштап командирлээш,
Аттанган сеи, үдеп каан бис, утпайн чор бис.
Ханныг дайын шөлдеринге эрес-дидим,
Хартыга дет аттар-биле шүүргеледип,
Магачыннар—фашистерни кыра шапчып,
Маадырлыг тулуштуңар, утпайн чор бис.
Оттуг чаага эрес-дидим маадырлыйыны
Орденнерин сөглеп турду, чоргаараан бис.
Оран-чуртка тиилелгелиг кээрингерге,
Олбук чаткаш уткудувус, утпайн чор бис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант ЧҮРГҮҮР-ООЛГА

ЭРЕС-ДИДИМ ТУЛУШКАН СЕН

Каржы дайзын оран-чуртче халдап кээрге,
Халап өөскүп, өргүн чонну кырып турда,
Өжээн негеп, эрес түрлүг тулчуп кирдиң,
Өдүм сени чеже катап соора алчык.
Чадыкын дег чагган октар адаа-биле
Чалданыш чок, эрес-дидим тулчуп чордуң.
Буг хемни эжиндирип кеже бергеш,
«Бурунгаар!» — деп, өөрүнүү кыйгырган сен.
Төрээн чуртка, төрел чонга хосталга дээш,
Төктүр ханың, амы-тының харамнаимайн,
Фашизмни чылча шапчып, тиилешкеш,
Байырлаачыт, өөрүшкүлүг чаныл келдиң.
Дизе каадан хавыяалар аразында—
Аллым сыадыс, Ленин орден онзаланып,
Тиилеп келген амыр эвес демиселин
Алдаржыдып, хөрээң каастап-чайнап туржук.
Чеpи дээштиң тыныи берген Маадырлар
Чевеглерде караан шимгеш удуза-даа,
«Кавай болган ынак чер дээш тулчушканым
Кажанда-даа утпас мен» деп чыткаңзыг-дыр.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

ӨӨРҮП ТУР МЕН

Эки турачы тыва эскадронуң командири чораан капитан Кечил-оолду бичиимден тура билир, көргеи мен. Чаңгыс чер-чурттуумну эгезинде эскербейи чораан мен. Чүге дизе АРШ-ка ындыг офицерлер хөй турган.

Ону бистиң черден Ада-чурттуң Улуг дайзынынче үдеп турда, мен Кызылга турбаан мен. 1943 чылда эки турачылар дайын шөлүнден эзи кээп турда, Ийи-Талдан чээрби, үжен шаа кижи чаңгыс чер-чурттуу дайынчыларны уткуп, аътты чорупкан бис. Оларны Паром-Аксынга уткаан чүве. Ынчан ону бир-ле дугаар ылаптап, соңуурган көргеним ол. Ындыг кончуг узун эвес, тырың, оруссумаар ак арын-шырайлыг кижи. Магадаан чүвем— ооң кылаң селемези.

Ийи-Тал, Хайыракандан дайын шөлүнден эзи келбээн эки турачылар база бар: Балчый-оол Ховалыг, Кечил-оол Моңгуш олар болган. А Бярык, Сенек ол ынчаар чурттап чораан малчын арат Баллан ашактың оглу Түлүш Кечил-оол-биле кады эзи чанып келгеннерден ам артканы — Кыргыс Норбу-оол.

Бир катап паркта стадионга капитан Кечил-ооллуң удуртулгазы-биле аътты шериг оюн көргүскеи. Дайын үезинде канчаар тулчуп чораанын чоңга көргүзүп, селеме-биле хаак үзе шаап, аът кырынга язы-бүрү оюн көргүзүп турда, бир-ле цирк артистери дег, кайгамчык кашпагай улус болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң улуг Тиилелгезинин 45 чылының байырлалының бүдүүзүнде чаңгыс чер-чурттуум Түлүш Балдан оглу Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга өөрүп тур мен.

Өөрүнчүг, магадавчыг бо болуушкунга холбаштыр мында саналым бар: Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозтуң адын Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг кылдыр эде адап алза кандыгыл!?

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Чогаалчы.

ЧОГУМ КАЖАН ОЙНАДЫР ТУРГАНЫЛ?

Бир-ле ажыл шагының соонда, «Универмаг» баар болалбиле аяа чеде бердим. Даштында улуг-биче чон арбын болду, солун садар киоск чанында база. Аяа бардым: 1 акшаныи лотерея билеттерим бир аныяк кижи эвиленээлдек садып тур. Мени база: «Садып алыңар, угбай, албан олчалыг болур силер» дээрге, үш билет садып алдым. 1989 чылда бир аас-кежикке тавырышкан кижи мен. Канчап билир, оруктажы бээр магат чок дээш аяк. Ынчан март ортан турган. Чогум кажан ойнадырын ылавылап айтырарымга апрель-27-де дээн чүве, утпазы-биле билет артынга безин бижип адган мен. Саныг хонук саадаар эвес, чедип келген, шак чеде бээрге, телевизорум ажылдаткаш, манап олур мен. Сураг. Өске дамчыдылга эгелээн мындыг. Сес шак четкен, ам канчаар, эртен ажылга келгеш, билир улустан айтырып, сурагланырымга, огулуг харыы бээр кижи чок болду. Бир хүн уруум: «Ындыг болза, ол сээн садып алган билединиң, май 2-де «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ойнадыр»—деп чугаалады. Ам канчаар оглум ачазы-биле билеттерни алгаш чорупканнар. Үр-даа болбаанда чедип келдилер. Кайда боор, сыр өске билеттер ойнадыг турар чүве-дир деп мындыг, сээң ол биледиң та каяа, чүге ойнадыр чүве деп хөөнүү баксыраан дошпулуур дег апарган олурлар. Мен база иштимде сагыжым дүвүрексеп, кандыг, чүү-даа болза, ойнадыпса кандыг аайлыг чүве ирги деп бодап ор мен. Апрель 27-де ойнадыр лотерея билеттерин каяа, кажан ойнадыр дугаймда чонга билдингир кылдыр чүге солунга-даа чарлал кылбас чүве ийик. Шынап-ла, кижи кымдан, кайыын айтырар — ужуру-даа билдинмес боор-дур. Чоокта чаа үш оол ындыг билеттер тудуп алган каяа, кажан ойнадырын айтырып, «Дамырак» деп чер кайда чүвел?» деп чорун турдулар. Маңаа харыы бээр боор деп идеген артым.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

СПОРТ

«Тываның аныяктары» солуунуң шаңналы дээш 41 дугаар эстафета дыштаныр хүнеерде болуп эрткен. Аңаа киришкен командалар-даа, киржикчилер-даа хөй болган. Бир дугаар чарышче үнериигге безин 200 хире школачылар киришкен.

Киржикчилерни чыскаалдырган соонда, комсомол обкомунуң төлээзи Артур Шыырап микрофонну туткаш, байыр чедирген, эки маннаарын күзет каан. Ужуру болза бо маргылдаа совет чонуң болган ооң Чепсектиг Күштериниң фашистиг Германияны тиилээниинден бээр 45 чыл оюнга турускааттынган турар ужурлуг. Ол дугайында чаңгыс сөс-даа чугаалавааи.

Комсомол обкомунуң секретарьларындан кым-даа келбээн. Харын-даа бо маргылдаага судьядан рапортту хүлээп ап, байыр чедирип, киржикчилерниң хей-аъдын көдурер турган. Оон соонда эстафетаның эрткенииңң дугайында комсомол обкомунуң бюрозунга чугаалажып, кандыг частыыглар болганын, келир чылын ону катаптавазының дугайында чугааны кылган болза эки хире.

Эстафетаның белеткелиниге киришпээн. Ийи кубокту садып бээрин «Маргылдааны эрттиреринiң дугайында» доктаалында айыткан турган. Ону безин күүсетпээн. Комсомол обкомунуң талазындан үк солун аныяктарның кижизидилге талазы-биле ажылынче тодаргай угланыышкынны албайн турар деп чүве оон-на илдең-дир. Ынчангаш комсомол обкому моон тодаргай түңнелди үндүрүп, аныяктар-биле канчаар ажылдаарын планнап, ханы боданыр ужурлуг. Канчап черле секретарьлар аныяктар ортузунче кирбес боор.

Ол ышкаш ДОСААФ-тың область комитеди үк солуунуң шаңналы дээш маргылдаага деткимче бербээн. Ракета адар боо бээр болгаш бербээн. ДОСААФ обкомунуң даргазының оралакчызы Г. Г. Пушкаревтуң бажыңына баргаш, дилеп-даа турганнар.

«Силерниң маргылдаанар понедельникте болур деп билдим» дээш будалдырып каапкан.

Комсомол обкому дуза чедирбейн турда, яйиги черге-ниин организациязындан дуза дилээн хөрээ бар бе? КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкиннинге дузалажып турганы дээш акша бээрин негеп турган.

Маргылдааның эгези кандыг болдур, төнчүзү база ындыг болур. Маңаа хамаарыштыр чугаалап каар чүве чүл дээрге, судьялар дуржулгалыг болгаш, эки эрттиргеи.

Кызылдың үш дугаар школазының коллективи хөй командаиы тургускан. Школаның директору безин ийи-үш кудумчуже маңнап, бодунуң өөреникчилерин хей-аът киирип турган. Эки деткимчениң түңнелиинде ол школаның бичии уруглары бирге черни алган. Ук школаның күш-культура башкызы Нина Максимовна Кузьмина өөреникчилерниге дузалыг көргүзүп, багай эвес түңнелдерге тараазының кырынга алды шоодай мажак чыып алган. Ачамдан өске Дөмүр-оол, Дөргүн-оол, Дукаа, Сайын-Белек, Дамдыт-оол. Хапыгыр суглар ийи-ийи барба тараа база берген. Давыд Богданов шору тывалап турар апарган. Бир-ле эртен Давыд ачамдан сүме айтырган. «Мынча көвей тараапы мен канчаар, ачай, аътган салып алза? Ол мен күш ажыктыг» — дээн. Ачам Арысканда төрелң Кара-Конга (Лопсан) дээр кижиден он ийи барба тараа-биле шоокар аът чугаалажып берген. Давыд аалы-биле хап чоруп тургаш, Белдир-Кежиг-Песповкада бир херээжен-биле таныжып алгаш, далган тыртар дээрбеге ажылдай берген.

Ачам эжи-биле чурттаалгазының сөөлгү чылдарында чедирбе эдержип, далган-тараазын дээрбелеп, күс боорга-ла, мәңгүн-оол, Дукаа, Сайын-Белек, Дамдыт-оол. Хапыгыр суглар ийи-ийи барба тараа база берген. Давыд Богданов шору тывалап турар апарган. Бир-ле эртен Давыд ачамдан сүме айтырган. «Мынча көвей тараапы мен канчаар, ачай, аътган салып алза? Ол мен күш ажыктыг» — дээн. Ачам Арысканда төрелң Кара-Конга (Лопсан) дээр кижиден он ийи барба тараа-биле шоокар аът чугаалажып берген. Давыд аалы-биле хап чоруп тургаш, Белдир-Кежиг-Песповкада бир херээжен-биле таныжып алгаш, далган тыртар дээрбеге ажылдай берген.

Ачам эжи-биле чурттаалгазының сөөлгү чылдарында чедирбе эдержип, далган-тараазын дээрбелеп, күс боорга-ла, мәңгүн-оол, Дөрг

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл май 10 четверг № 108 (14308)

1925 чылдан үнелеттингеш
Өртээ 3 кеп

ЧОННУҢ ӨЛҮМ ЧОК МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

Үттүндурбас Улуг Тиилелге. Бистиң Тиилелгевис совет кижилериң чүректеринге болгаш сагыш-сеткилинге ындыг янзылыг артып калган. 1945 чыл үениң ханызынче улам-на бар чоруур, ынчалзажок чонуун өлүм чок маадырлыг чоруу кажан-даа өжүп читпес. Тиилелгелиг Майдан бистиң чуртувустуң революстуг чаартылгазынга чедир көвүрүг тургустуган мыкаш — бодунуң инитилелиниң чаартылгазын совет кижилер дидимги-биле сегирип алган. Фашизмни чылча шапкан салгадың дайынчы болбаш күш-ажылчы маадырлыг чоруу турбаан болза, эде тургустуунуушкунуң бедик сорулгаларын, боттандырары бүттүүмес ийик.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустун Тиилелгезиниң 45 чылынга тураскаатkан Москваның ажылчы чонунуң болгаш Москва гарнизонунуң дайынчылар төлээлекчилериниң байырлыг хуралы май 8-те ССР Эвилелиниң Улуг театрынга болган.

Совет Эвилелиниң Маадырлары, Алдар орденинiң, өскедаа дайынчы орденнериниң болгаш медальдарының, тайбың күш-ажыл дээш шаңналдарының эдилекчилери, пайысылалдың ажылчы чонунун төлээлекчилери, эвилелдешкен республикалардан келген аалчылар залга олурган. Дипломаттыг корпустуң Москвада турар кежигүннери, даштыкы аалчылар база олурушкан.

М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Фролов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭниң чазаның кежигүннери, Москваның болгаш Москва областың удуртукчулары байырлыг хуралга киришкен.

Көскү совет шериг начальниктери, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң камгалал министрлери, хөйниити организацияларының төлээлекчилери база олурушкан.

Дайынның, күш-ажылдың ветеранының Г. К. Жуковка, А. М. Василевскийге, К. К. Рокоссовскийге, Н. Ф. Ватутинге, Л. А. Говоровка, И. С. Коневке, Р. Я. Малиновскийге, К. А. Мерецковка, С. К. Тимощенкога, Ф. И. Толбухинге, И. Д. Черняховскийге, В. Ф. Трибуцка, И. Х. Багрямянга, А. И. Еременкога, Н. Г. Кузнецовка, Б. М. Шапошниковка, А. И. Антоновка болгаш өске-даа полководчуларга кажан-даа өөрүп четтирил турар бис.

Бөгүн бистер бистиң разведчиктивистиң маадырлыг чоруктарының дугайында хөйү-биле билип ап турар бис, тиилеп алган тулчуушкуунар болгаш камгалаттыгнаң амытынар— оларның ачызы.

Эрес-дидим болгаш турушту кижилер — партизаннарны болгаш подпольщиктерни болуп чогууру-биле үнелеп турар бис.

Солдат шинельдерлиг болгаш офицер мундирлерлиг ажылчынар, тараачынар, интеллигентилер Төрээн чуртувустуң камгалал турганнар. Заводтарның тускай хептерин кеткеннер, дөрехтөөштерикг, орбаж хөлеңнерлиг ажылчынар база Төрээн чуртуң камгалап турганнар. Оларга алдар!

Дайын чылдарының күш-ажылчы эпопеязы совет улуска салым-чаяанныг кижилериң хөйүн база катап көргүскен. Улуг Тиилелгениң арын-нарынга дыка хөй эртемденнериниң, боо-чепсектин болгаш шериг техниказының конструкторларының — В. Г. Грабинниң, В. А. Дегтярёвтуң, С. В. Ильюшинниң, Ж. Я. Котинниң, С. А. Лавочкинниң, А. А. Микулинниң, В. М. Петляковтуң, А. Н. Туполевтиң, Г. С. Шпагинниң, А. С. Яковлевтиң, улус комиссарларының болгаш үлетпүрүң өске-даа удуртукчуларының — Б. Л. Ванниковтуң, Н. А. Вознесенскийниң, А. П. Завенягинниң, И. М. Зальманның, А. Н. Косыгинниң, В. А. Малышевтиң, Г. И. Носовтуң, И. Ф. Тевосянның, Д. Ф. Устиновтуң аттары киргеп. Боттарының чогаадыкчы дилээшкиннериң Е. О. Патон болгаш И. В. Курчатов, С. П. Королев болгаш В. П. Глушко, муң-муң совет эртемденнер чурттуң камгалалынга тураскаатканнар.

Эр кижилер артпаан, чаир аъш-чем чок суурларга чер ажылының бүгү аар-бергези солдаттар кадайлары тараачынарга, дулгуяк артканнарга, кырган шувагачыларга онаашкан. Дайын чылларында херээженнериниң бүдүргеи үлезін кайгамчык үлегер болур болгаш ону кажан-даа уттуру болдунмас.

Демир-орукчулар, чолаачылар болгаш суг транспортунуң башкарыкчылары чүктерин дүн-хүн чок сөөртүп, харылзаачылар харылзааны дүн-хүн чок хандырып турганнар. Госпитальдарга болгаш санитар поездилерине дайынга балыгланган болгаш бертингеи шеригленинг амытыны дээш демисел минутада-даа соксавайн келген. Бистиң бүгү чогаадыкчы интеллигенциявис — башкылар болгаш чогаалчылар, артистер болгаш композиторлар, чурукчулар болгаш кино операторлары Тиилелгениң хүнүн чоокшуладырынга боттарының күш-ажылын бараалгадып келгеннер.

Москваның, Ленинградтың болгаш өске-даа маадыр-хоорайларның дайынчы алдарадыы телеттиг. Ынчалза-даа бистер Поволжьениң, Уралдың, Сибирьниң күш-ажылчы хоорайларын, Кузбассты болгаш Магнитканы база утпас бис. Новосибирскиден болгаш Свердловскиден, Пермьден, Горькийден болгаш Челябинскиден, Куйбышевтен болгаш Нижний Тагилден, чурттуң өске-даа улуг болгаш бичеда хоорайларындан эң чаа хевирлиг танкылар болгаш самолёттар, бүгү хемчээлдиг үгер-боолар, миномёттар, снарядтар, автоматтар, патроннар фронтуже чоруп турган. А бир эвес Бакуның болгаш Волганың нефтизи, узбек болгаш таджик хөвен чок турган болза, фронт чогум чүнү кылырыл?

Чурт тиилелгени бүгүдениң демиг күжү-биле, фронтунуң болгаш тылдың каттышкан, чангыс аай күжениишкини-биле чедип ап турган. Ол ёзулуг-ла улустуң дайыны болган.

Бистер Великобританияның, Американың Каттышкан Штаттарының эвилелчи армияларының, «тулчуп турган Франциянын», Канадзның солдаттарынга, Югославияның болгаш Албанияның улусчу-хосталгалыг армияларының маадырларынга, польша шеригниң дайынчыларынга, Чехословакияга хөделип турган фашистиг эжелекчилер-биле демиселчилерге, Европага удурланыышкыл демиселинии киржикчилеринге, Кыдаттың болгаш Көрейниң, Вьетнамның болгаш өске-даа хөй-хөй чурттарның япон милитаристерге удур демисежин, тулчуп турган дайынчыларынга болгаш партизаннарынга боттарывыстың өөрүп четтирген сөстеривисти чугаалап тур бис. Оларның дыка хөйүнүң төлээлекчилери мында, бо байырлалда, олуржуп турар, ынчангаш оларга база-ла байыр чедирип тур бис.

Бистер Гитлериң бузутчу бөлүүнүң немец улусту кайы хире улуг айыл-халапка таварыштырганын билип турган Германияның фашизмге удур демиселчилерин үнелеп көрүп турар бис.

Бистер Тиилелгеге боттарының үлүүн киирген бүгү кижилерге төлептиг үнелээшкинии бербишаан, делегейниң ийиги дайынының чалбыжырга болган канчар-даа аажок хөй санныг өлүм-чидимге ханы кажыдалды илередип турар бис.

Совет улустуң таварышкызы чидириглериниң санап чедер эргежок улут хемчээлдини, оларның төкхен ханы болгаш карак чажы ажыг-шүжүгүнүң кайы хире улут далайы болу бээрин 45 чылдың мурнунда кым-даа тукулунга чедир утаап билбес турган. Тиилелгениң өртех-үнезиниң дугайында шынныг чорукту чугаалаары кончуг берге шылгалда болу бергеп. Оны бегүн-даа чугаалаары берге. Ынчалза-даа үелериниң аразында холбаа үзүлбезин база уттуушкудан чамдык кижилериң чүректери карарып катпазын дээр болза, ону чугаалавайн барып база болбас.

Ынчангаш кажан-кезээшагдан бээр оон өске кандыг-даа улустуң үлүүнге таварышпаан болгаш бистиң улузувустуң үлүүнге таварышкан ыңдыг эң аар-берге дайынналрның бирээзинге маадырлыы-биле өлген совет кижилерни сактып, оларга тураскаадыры-биле бут кырынга туруп, мөгеезилнер, эштер. Дайын барык 27 миллион совет кижилерниң амытының алгаш барган. А оон аңгыда база-да миллион-миллион кижилер балыгланган, бертих-межел арткан, соокка үжээн болгай.

Ол дайын оон мурнундагызы ышкаш, чүгле дайылдашкан шериглер-биле кызыгаарлаттынмайн турган. Агрессорунуң согуушкуннарынга бүгү улус, оларның амыдыралчурттагларының бүгү үндезин баазазы таварыш турган.

Кижилер фронтуларга тулчуушкуннарга өлүп турганнар. Олар боттарының бажыңнарынга-ла снарядтардан өлүп турганнар. Оларны эжелеттирген девискээрлерге идеология талазы-биле удур азы сөөк-язызы куду кижилер дээш боолап өлүрүп турган. Оларны өлүм лагерьларынге кырганнар, херээженнер, чаш уруглар дивейн, кээрген чогубиле хелбээзи-биле үзүткан турган. Чүс-чүс белорус, украин болгаш орус суурларны чурттакчы чону-биле катай-хазара өрттедип хуюктап-даа турган.

Өскээр көжүүшкүнүң болгаш бомбалаашкынарның үезинде, аш-чуттан болгаш аарыг-аржыктан-даа боттарының кадыын оскунган болгаш ниилид болу берген хамаатыларны санаар арга чок.

Европага тулчуушкуннар шөлдеринге чүс-чүс муң совет дайынчылар амы-тынын бергенер. Польшаны хостаар дээш бистиң 600 муң солдаттарывыс болгаш офицерлеривис олген, Чехословакияга — 140 муң, Венгрияга — 140 муң, Румынияга — 69 муң хире, Югославияга — 8 муң, Австрияга — 26 муң, Норвегияга — 2 муң ажыг, Финляндияга — 2 муң хире, Кыдатка — 8 муң, Көрейге — 5 муң кижи өлген. 100 муң ажыг дайынчылар Германияның черинге амы-тынын оскучган.

Бистиң улузувус кезээ-мөңгеде амыдырап-чурттазын дээш, бистиң күрүшиниң төөгүзү үзүлбезин дээш, өскедаа улустарны фашистиг кулданыышкыдан хостаары дээш ол аар-берге чылдарда өлүмнү болгаш хилиичектеныишкинин хүлээп алган боттарывыстың чангыс чер-чурттугларывыстың тураскаалын сактып, мөгейин, ёзулаалынар.

Дайынчының дангыраанга шынчы боон артказ, хамааты ат-алдарын оскунмаан, гитлержи кара-бажыңнарга безин Төрээн чурт дээш демисежинин үргүлчүлел турган бүгү кижилериң толептиг чоруун база чогууру-биле үнелээнивисти илередилинер.

(Уланчызы 2-ги арыда).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

Москвага байырлыг хуралга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер!

Эргим хоочунар!

Даарта—бистиң эң чырыткыланчак болгаш айыыл-халаптың байырлалдарының бирээзи болур. 45 чыл бурунгаар бо часкы хүнде совет өг-бүле бүрүзүнге үрде маңнаны медээ: дайзын тиилеттирген, чөптүг чорук тургустуган деп медээ келген.

Өөрүп хөглээн кижи төрелгетеи сөстүң эң каазы-биле Кызыл Армияны, бистиң чонувусту. Совет күрүнеи фашист хамчыкка удур демиселге кайгамчык маадырлыг чоруу дээш алдаржыдын турган. Өнүктериң болгаш эвилелчилериң өөрүп четтириишкин, күүсеттинген хүлээлгени медереп билгеин, делегей-даа, өг-бүле-даа ажылхеректеринге эки талаже эргилде болуурунга идегел аар, эгиттинмес чидиригиин аарышкылыг чоруун намдадын турган.

1945 чылдың май 9—бистиң Тиилелгевистиң хүнү, бүгү чонуң чоргаараалының болгаш бүгү чонуң кажыыдалының хүнү. Коргуучуг, эң кадыг-дошкун дайыныың доо зулгаашының хүнү.

Дайын сөөлүндеги Европа, бистиң чуртувус ам 45 чыл дургузунда тайбың байдалдарда хөгжүп келген. Генералдыг угаан-медерелдиң тывылганы-биле, социал улут өскерилгелери-биле, эртемге болгаш техникага кайгамчык чедиишкиннери-биле, космосче болгаш өске делегейнин чажыттарынче үнүүшкүн-биле кады XX чүс чыл төөгүже кирип бар чыдар. Оон-биле кады шынга дүүшпес бодаалдар, тоолчургу сорулгалар болгаш бүтпес күзелдер, аажок улуг артык чарыгдалдар, делегей дайыннары, өлүм индустриязының, чүнү-даа узуткаар боо-чепсектин тургузуушкуну, экологстуг кризистер болгаш энергетиканың артык чарыгдаллары база төөгүже кирип бар чыдар.

Ийи вектиң аразында тывылган чидир улуг айтырыглар чорудулгаларның бодунда удурланышкак болгаш чөрүлдээлиг күүдеринге улам ханы медереп билнирге кижи төрелгетенден негеттиинп келген.

Кижи төрелгетенинг угаанмедерелиниң кайгамчык чедиишкиннери, сураглыг эртем ажыдыышкынары болгаш техниктиг чедиишкиннер чангыс эвес удаа оларны чогаатkан болгаш тургускан кижиге удур болуп келген. Эгээртинмес улуг айыыл-халаап — дайынны чурттап эрткен кижи төрелгетеи бүгү делегейге өлүмнүг айыылды диргелдирген дайынның уржуктарын, кичээндирнии бодавайн барып черле шыдавас.

* * *

Бөгүн бистер дайынның оруктарын эртип келгеннерни сактыр бис. Оларның кижи бүрүзүнүң адын адаары болдунмазы черле хомудавчыг. Бүгүнү шыдажып эрткен болгаш тиилеп үнген тиилекчиниң ады — совет улус дээрзи эң улуг шын болур.

1941 чылдың июнь 22-де хөй-хөй чүс чыл төөгүлүг, угаан-бодал, мөзүг-шынар болгаш материал улуг эртине-байлактардыг, эжелекчилерни чаңгыс эвес удаа чылча шаап келген, аажок улуг делгем девискээрни аар күшажыл-биле шиңгээдип база каттыштырып алган барык ийи чүс миллион улусту дайынче хаара тудупкан.

Ол дээрге каш он чылдар дургузунда үш революцияны, хамааты дайынны дамчып, улуг эртектиг индустриализацияныы болгаш коллективизацииның бүгү уржуктарын, өске-даа аар шылгалдаларны дамчып эрткен, ынчалза-даа Октябрьның идеалдарынга бүзүрелип, Совет эрге-чагыргага шынчы чоруун кагбаан чон-дур.

Ниити айыыл-халапка удур каттышкан, боттарының хуу бергелерни болгаш түргелелии үткан ийикпе азы ону соңгаарлаткан чон-биле дайзын сегиржип алган.

Амгы үеде бистиң ада-чурттугларывыстың чүректери фронтучулардже утланган. Бистин чуртувус, ында чурттап турар бистер шупту чаалап бергеп Тиилелге дээш кижи бүрүзүнге шуптузунгадаа, тус-тус-даа өөрүп четтирип турар бис.

Дайынның эң аар үүргезин эгиннеринде чүктеп эрттирген болгаш улуг маадырлыг чорукту кылган совет солдатка күдүк базып мөгеер бис.

Офицерлерге болгаш генералдарга, атакаже ротаны болгаш батальонну кодүрүп, тулчуушкунче полктарны болгаш дивизияларны баштап киирип турган бүгү кижилерге ханы өөрүп четтирип турар бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кайгамчыктыг полководчулары — шериг херээжиң Москвада элчин черлериниң удуртукчулары база байырлал индирлериде.

Мавзолейнин төп индиринге М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. В. Власов, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков болгаш Президент чөвүлелиниң кежигүннери үнүп келген. Көскү шериг начальниктерн база ында.

Кремльдин Спасск суургазында курантылары 10 шакты хаткан. Фанфаралар «Шүптүнар дыннанар!» деп ээлгени ойнаан. Парад эгелээн. ССРЭниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов парад командылачызы генерал-полковник Н. В. Калининдеп рапортту хүлээп алган. Оон соонда ол чыскаалга шеригленин эргээш, Тиилелгениң 45 чылын тааварыштыр оларга байыр челиргеп. Үш дакпыр «Ура!» чаңгыланып турган.

Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов шеригленин эргээш, Мавзолейнин индиринге үнүп келгеш, чүве чугаалаан.

Д. Т. ЯЗОВТУҢ чугаазы

Совет Чепсектиг Күштериниң дайынчылары!

Ада-чурттуң Улуг дайынының эргим хоочунары болгаш күш-ажылдың хоочунары!

Совет Эвилелиниң ажылчы чону!

Даштыкыдан келген эргим залчылар!

Эштер!

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң байырлалы-биле холбаштыр силерге байыр чедирип, амыр-мендиңерин айтырып тур мен!

Совет улус, болгаш оон Чепсектиг Күштери фашистиг Германияны чыыра шаварын 45 чыл бурунгаар доозкан. Бистиң Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чорууу дээш совет кижилериң демисели кедергей аарберге болгаш узамдыккан дөрт чыл дургузунда үргүлчүлээн. Маадырлыг ол демиселге олар бодунун төрээн черин чүгле камгалап алган эвес, харын фашистиг кулданыышкынчы Европаның улустарынга берген.

Совет улустуң чижеглээр чүве нок дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруугга оон патриоттуг база интернационалдыг үзел-бодалының өндүр-чаагайы бодарап боттанган. Он чеди чылдың октябрьда кылдыынган социалистиг шилчп алышкынга бодунун чайгылыш чок шынчызын совет улус бүгү шылгалдаларны дамчыштыр бадыткап шыдаан.

Совет күрүне тургүзуунун бижыын, бистиң чуртувустуң улустарының акы-дуңма найырлының бузулбас чоруун дайын бүзүреллиг бадыткап көргүскен. Башкаланчак, часкааннырак тургаш эвес, а чүгле сырый эвилелге, бот-боттарын хүндүлежирипге, дузалажырынга болгаш кадыг-дажылгага үнезилээш, кандыг-даа айыыл-халаптарны, бергелерин ажыы эртип, кандыг-даа сорулгаларны шинтпирлеп болуруп дайын бадыткаан. Совет Чепсектиг Күштер бодунуң дайынчы туктарының алдарын тулчуушкун шөлдеринге улам-на көвүдеткен. Чонунуң адырылбас кезээ болур Совет Чепсектиг Күштер эрес-шыдамыккай, коргуш чок, бижыг туруштуг болгаш эрес-маадырлыг чоруктарны оон кызыгаар чок деткимчелиндеп турган. Социалистиг шериг организациязының, совет шериг уран аргазының шинтпирлиг артык күштери чайынналчак бадыткаашкынны алган. Тиилелге болза бистиң дайынчыларывыстың, командирлеривистиң, полководчуларывыстың болгаш шериг начальниктеривистиң дайынчы мергежилиниң бедик чадазы болгаш.

Фашизмни чүгле тулчуушкун шөлдеринге эвес, харын экономика талазы-биле база тиилээн бис. Металл, хөмүрдаш, хлеб, одаар чүүл болгашчиг эт дээш, чепсекти будурер дээш бергеге тулчуушкунга бодунун кайгамчык улуг аргаларын үлетпүрүп болгаш көдээ ажыл-агыйының социалистиг организастаашкыны бадыткап көргүскен. Ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенциянын чогаадылгазы, инициативазы көстүп көрбээн хөре базымны кылган. Күш-ажылчы маадырлыг чорук фронтуга ышкаш, база-ла ындыг массалыг болган.

Миллион-миллион массаларның шиңгээдип алганы ленинчи Коммунистиг партияның идеялары бистиң Тиилелгевистиң материалдыг күүдүүг күжү, шинтпирлиг факторларының бирээзи болган. Партия, чер-чергеге оон органнар бүгү чонуң демиселиниң сорук хевирикизи болуп келген. Партияның беш кежигүн бүрүзүнүң дөртү фронтуга тулчуп азы камгалал бүдүрүлгелериге ажылдап турган. Дайын чылларында үш миллион коммунистер тулчуушкуннарга өлген. Беш миллион ажыг чаа дайынчылар партийжи хүрээленгө немежип, ону көвүдеткен.

Тиилелгениң 45 чылын совет кижилер байырлавышаан, гитлеризмге удур эвилелчи күрүнелериниң улустарының база армияларының, холга боо-чепсекти туткаш — дайынчы тургузугга, партизаннарның, удурланыышкын шимчээшкининиң азы фашизмге удур чажыт дайынчыларның хүрээленинге туруп алгаш, нинти дайынга удур демиселге киришкен бүгү кижилериң ачы-хавыязын бедии-биле үнелеп турар.

Эрткен дайынга янцта күженишкиннер-биле чаалап алдыгын Тиилелге болза, ниити кижи төрелгетенинң чугаажок үнелиг чүүлү болуп турар. Оон-биле чергелештир, ону бистиң Төрээн чуртувустун, бүгү чонуң чаагай чүүлү кылдыр дүрүм ёзугаа санап турар бис. Совет-герман фронтута агрессор бодуну кужуну барык үштүп ийи сине кезиин оскурган. Совет шериниң турушту чору олар-ның дайынга таварыштырган шинтпирлиг согуушкуну делегейниң ийиги дайынының салым-хуузун шинтпирлээн, Тиилелгени чедип алырынга улуг рольду ойнаан.

Бистиң Тиилелгевистиң бүгү делегейге төөгүлүг хемчээлдин бо хүнүнүң бедиктеринден тодаргай көстүп турар. Ол кижи төрелгетенинң мурнунга социал дешилгеже болгаш тайбыңче чаа оруктү ажыктаан. Дайын сөөлүнүң үезинде реакциянын болгаш агрессияның күштери бо оруктарга эвээш эвес мооңдактарны болгаш шаптараазынарны чыып шыдаан. Ынчалза-даа Тиилелгенинг дүжүдүн камгалап ап шыдаан.

Эде тургустунуушкуннан төрүттүнген чаа политиктиг бодал амгы үениң чидир айтырыгларын боттуг шинтпирлээринин оруун ажыктаан Совет Эвилелиниде ханы өскерилгелерняң салдары-биле делегей амыдыралында чогумчалыг өскерлиишкиннер болуп эгелээн. Удур тургужуушкуннар орнуң чугаалажыышкыннар ээлээн. Чугаалажыышкыннар чорудулгалары хөгжүп, айыыл чок чоруук бижыгып турар. Ынчалза-даа чогумалыг өскерилгелер ам-даа бижыкпаан. Дайын айыылы ам-даа бар болуп артпышаан.

АМЫ-ТЫНЫН БЕРГЕННЕРГЕ — ДИРИГЛЕРДЕН

«Сээн адың билдинмезе-даа, маадырлыг чорууң өлүм чок», Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнде Мөңге эттүн чанында гранит дашта бижиттингеп бо сөстер бистерниң өөрүп четтириишкинниг үүрегтеривисте кезээде кадагаллаттынып чоруур.

Майның бо хүннеринде, Тиилелгениң дөртен бешки чазында Александров садында совет кижи бүрүзүнге ыдыктыг ол черге Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунары, тулчуушкун шөлдериниң маадырларының амгы салгалы үргүлчү кээп турар. Чечектерни ында далай дег кылдыг эккеп салган. Ол дээрге — мөгээннерге — дириглерден чечектердир. Төрээн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чорууу дээш ыдыктыг дайынга амытының бергеннерни маадырлыг чоруу кажан-даа уттундурбас!

Совет улустуң улуг байырлалының бүдүүзүнде, май 8-те М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. В. Власов, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, Д. Т. Язов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов, ССРЭниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-нин чазаның кежигүннери, совет улустуң улуг байырлалының бүдүүзүнде, май 8-те Билдинмес солдаттың чевээнге барып чорааш, Москва гарнизонуунуң шериг кезектерин тураскаал баарынла үелге чыскаапкан.

Маадыр-хоорайлар тураскаалынын баарынга совет дайынчыларның хүндүлүг танывылын чыскаал тургускан. Дайынчы туктарны мөгейткен.

Хөгжүм аалгазы байырлал ёзузу-биле дыңналып турган. Коммунистиг партияның, болгаш Совет күрүнеиниң удуртукчулары чечектерни аппарып салган. Кызыл кожаа пестс: «Төрээн чурт дээш тулчуушкуннарга мөгээннеңге СЭКП ТК-дан, ССРЭ-нин Дээди Совединден, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелинден» деп бижээн.

Бодуунун Ада-чурттуңун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, бүгү делегейге тайбың дээш амы-тынын берген совет дайынчыларның тураскаалының минута дургузунда сактыышкын ёзулалын кылган. Совет Эвилелиниң Гимнизи дыңналып турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген маадырларга шериг ылдарынын ёзулалын кылбышаан, шериг кезектери Билдинмес солдаттың чевээнинге баары-биле байырлыг маршбиле эрткеннер.

* * *

Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнге ол хүн чечектери эккеп салганнар:

дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунары. Кызыл шөлге шериг парадының кижикчилери;

ССРЭ-нин камгалал министри, Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов, шериг начальниктери, Совет Чепсектиг Күштериниң генералдары болгаш адмиралдары;

Варшава Керээзиниң киржикчилериниң күрүнелериниң: Болгария Улус Республиканың улусчу камгалал министрй армия генералы Д. Джуров, Венгрия Республиканың — камгалал министерствотунуң күрүне секретары генерал-полковник Л. Мороз, Германия Демократтыг Республиканың — камгалал болгаш чепсек дүжүрүүшкүн министри Р. Эппельман, Польша Республиканың — национал камгалал министри армия генералы Ф. Свицкий, Румынияның — национал камгалал министрининг бирги орлакчызы, Румынияның армиязының чингине штабының начальныгы генерал-полковник В. Ионел, Чехияның болгаш Словакияның Федеративтиг Республиказының — Каттышкан чепсектиг күштериниң штаб начальныгының орлакчызы генерал-полковник М. Благиж баштаан шериг делегашнары;

ГДР-нин ССРЭ-де элчизин Г. Кениг, Болгарияның ССРЭде элчизин Г. Панков.

* * *

Төрээн чурттуң маадырлыг камгалакчыларының тураскаалынга мөгеевинин ёзулалын кылыр дээш келген мөсалыг чыскаалдын киржикчилерн Москваның тугун Мөңге оттуң чанында келгеннер. Улус депутаттарының Москва хоорай болгаш область Советтериниң, СЭКПниң Москва хоорай болгаш область комитеттериниң чечектерни эккеп салган. Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочунарының, күш-ажылчы коллективтериниң Москваның болгаш Москва чоогунуң хөй-ниитизиниң төлээлекчилери байырлалдың ёзулалынга киришкен.

* * *

Орустун православ хүрээкиининиң төлээлекчилери чечектерни база эккеп салган.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ БИИ-ХЕМ РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның XXVIII Биин-Хем район конференциязы болуп эрткен. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң, партия райкомунуң отчёдуюн болгаш районун партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди СЭКП райкомунуң ийиги секретары Т. А. Парчин кылган.

Илеткел талазы-биле он тос кижи санал берген.

СЭКП обкомунун бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Конференцияның делегатгары альтернативтиг үнелезинге СЭКП райкомуюун секретарларын чажыт балыыашкынбиле сонгаан. Чажыт балыыашкынының түңнелинде үей бадылаашкыны алганы-биле партия райкомунуң бирги секретарынга **Т. А. Парчин**, ийиги секретарынга мурнунда партия райкомунуң оргкилдизининг эргелекчизин турган **Н. С. Золотых**, секретарынга **В. Р. Евсеев** сонгуткан.

(Партияның Биин-Хем район конференциязындан отчётту солунга бээр).

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ӨШПЕС ЧЫРЫЫ

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга алдар кылдыр Москвага болган парад

Бөгүн бүгү чурттуң демдеглеп турар байырлалы совет кижи бүрүзүнге, бембүрөектин ак сеткилдиг бүгү кижилеринге эң ыдыктыг. Ада-чурттуң Улуг дайынынга бистиң чедип алган Тиилелгевиске деннежир чүве чок. Солдаттарның эрес-маадырлыг чоруу, полководчуларының болгаш командирлеринин үран аргазы, партизаннарның болгаш чажыт ажылдакчыларның турушту, тылга ажылдап турган ажылчынарның болгаш колхозчуларның үйгу-ыяш чок күш-ажы . Тиилелгеня хандырган.

Кызыл шөлде параттың киржикчилери деп-дескн олуруглар зайы-биле чыскаалынган. Бөгүнгү парад онзагай байдалдыг — чыскаалда аныяк дайынчылар-биле катыы дайын киржикчилерн база турупкан. Байырлал индирлериде дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунарын хөй. Күш-ажылчы коллективтериниң партия, совет болгаш хөйниити организацияларының, эртемниң болгаш кул-туранын төлээлекчилери база хөй. Совет улустуң маадырлыг чоруун хүндүлеп көөрү-биле дашгыкы чүрттардан залчылар база хөй-биле келгеп. Варшава Керээзиниң киржикчилери чурттарның камгалал министрлери, даштыкы чурттарның Москвада элчин черлериниң удуртукчулары база байырлал индирлериде.

Мавзолейнин төп индиринге М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, Е. К. Лигачев Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, Э. А. Шеварднадзе, А. В. Власов, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. И. Лукьянов, Е. М. Примаков болгаш Президент чөвүлелиниң кежигүннери үнүп келген. Көскү шериг начальниктерн база ында.

Кремльдин Спасск суургазында куранглылары 10 шакты хаткан. Фанфаралар «Шүптүнар дыннанар!» деп ээлгени ойнаан. Парад эгелээн. ССРЭниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов парад командылачызы генерал-полковник Н. В. Калининдеп рапортту хүлээп алган. Оон соонда ол чыскаалга шеригленин эргээш, Тиилелгениң 45 чылын тааварыштыр оларга байыр челиргеп. Үш дакпыр «Ура!» чаңгыланып турган.

Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов шеригленин эргээш, Мавзолейнин индиринге үнүп келгеш, чүве чугаалаан.

(Уланчызы 3-кү арыла).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Ха-дуңма хөөрлеринде атбажы билдинмес чыдар, дайынның шаптараазының оруктарынга не чок читкендаа болза, ат-алдарын оскун маан кижилерин утпас ужурлуг бис.

Балыгланганнарны, бичии уругларны, кырганнарны камгалап, амы-тынын алыр дээш, маадырлыы-биле өлген кижилерни сактып, оларның мурнунга мөгеээлиниер.

Нацистерниң шаап халдаашкынының уржуундан салым-хуузу будулуп, амыдырал-чурттал газы оскундурган кижилерни сактып корээлиниер.

Үргүлүүлелдиг он-он чылдарның иштинде оларның дугайын чугаалавайн келген, актыг адын болгаш хамааты эрге-шелээзин казыттырган, лагерьларга хорудаттырган турган кижилериң дугайын Тиилелгениң амгы бо дөртен бешки чазынында база сактып көрээлиниер. Хоп-иүүлге таварышкан, актыг черге шиттирген, ок-боо алдаңга турган кижилер-даа Тиилелгеге боттарының үлүүн киирип, Воркутаның хөмүр-дажын казып, Сибирьниң аргаыяжын, Магаданиңң рудазын болгаш алдының казып тып турганнар.

«Шарашкалар» дээр черлерге — тенниг сывырган-демир кажаалар иштинге турган эртем-шинчилел институттарынга болгаш конструктор бюроларынга ажылдап турган инженерлерге, техниктерге, конструкторларга төлептиг үнелелди бээлиниер. Ол кижилер боттарының аар-берге салым-хуузун-даа бодавайн, боттарын камнавайн Тиилелге дээш ажылдап турган.

Бистер кым-даа уттундурбаан болгаш чүү-даа уттундурбаан - дээр сөстерни данғыраглап катаптаалыңар. Ол дээрге өжээн негээринче кыйгырыг эвес-тир. Ол болза, кижини кижи кылдыр чоокшулаштырып турар чүректиң кыйгызы-дыр. Ада-чурттуң магачындан камгалаар дээш, аллар-ат сүрбейн, бодун быжыг туруттур болгаш эрестидим чоруу-биле өлүм чок болдурган кижилерниң дугайында сактыышкын кажан-даа өжүп читпес.

Олуруп саадаарыңарны диледим, эштер.

Ол дээрге ажыг болгаш өрттедип турар шын-дыр. Ол уеде бооп турган болуушкунарны эрткен үеге хамаарыштыр чугаалап шыдавас бис дээрге, кижи элдепсинин болур бе? Ол болуушкуннар дээрге бистиң боттарывыстың чарылбас кезээвис, чүвени ынчаар хүлээп көрүп турганывыс-тыр, ынчангаш олар чер кырында чүү чүве шыныл, чүү мегел деп чүвени билип алырының барымдаазы бооп биске артар.

* * *

Дайынның кичээндиргилерин үттүп кааптары дээрге боттарывысты мегелээнивис, бистин амы-тынывысты камгалап арттырып каап, ам дөрт чартык он чылдар дургузунда бистиң характаашкынывыс-биле чер алдында чыдар кижилерниң чырыткылыг тураскаалынга өскерилгенивис ол болур. Чаа салгалдың кижилерине өртекүнези чок дуржулганы арттырып кагбаанывыс ол болур.

Тиилелге хүнү — ол дээрге чүгле шын херек дээш амытының берген кижилерни сактып ёзулаары болгаш байырлал эрттирериниң чылдагааны эвес. Ол дээрге делегейниң ийиги дайыны деп адаар коргүнүг айыыл-халапты бодап көөрүнүң чылдаа-дыр. Бүтүдеге чаңгыс аай чырыкты болгаш чылгыны харам чокка бээр, дайын деп чүве турбас делегейже чүткүлүүнүң дугайында декларацияның алыс шынныының шылгалдазын тударының хүнү-дүр.

«Фашизм дээрге дайын-дыр!» деп кыйгыны хамыкты мурнай салган, герман нацистериниң болгаш япон дайынзыоактарның кижи төрелгетеге чыгап келген айыылың сойгалаарынга кымга-даа хөй күжениишкинни үндүрген Совет Эвилейи диргелип келген агрессияны чайладырынга бодуң канчап бакка белетткенгени ол? Бистин чидиргилеривистиң болгаш хоозуралывыстың кайгамчык улуг хемчээлиг болганының чылдагааны чүдел? Рейхстаг кырынга Тиделгенин тугуп азып үндүрүүң ап турган. Ынчалза-даа ол Германияның чөөн чүкче шургуп киреринге беленинии деннелин барымдаага албайн, улуг дайынга бистиң белен эвезивисти кичээнгейге алган.

1941 чылдың апрель-майда вермахт шериг күжүн калбак атака кылыры-биле бүтүү кызыгаарны дургаар —Баренцево далайдан Кара далайга чедир мөөнней тургускан. Ынчаарга Сталин ол бүгүнү чүү-даа болбаан чүве ышкаш көөрүн дужаагаан. Ынчаарга чүвени боттуу-биле көрүп, билип турган кижилерни «енчүк-чөнгээчилер», «чоннуң дайзыннары» кылдыр бууудадып турган. Ол кижилер дораан-на аар уржуктарга таваржып турган.

Оон туржуп, июнь 22-де чурттуң кырынче оттуг өлүм чалбышталып эгелей бээрге безин Сталин бодунуң частырыын билиимээн. Гитлер мени сотка олуртур эвес бе деп чүвени бодунга безин миниң бодаваан. Оон девидеп-мөгүдеп турган, эң баштай берген дужаалы безин мындыг болган —күрүне кызыгаарын эртип болбас. Бо болза, «дайын эвес, а эдлеглиг чөнгээ» боор деп чүвеге ол ынанып турган.

Дайын болур эвес бе деп чүвени кижилер билип, аңаа тиргилээн суд-шииткел херектери, репрессияларның чалгыдыка хөй кижилерни Совет Эвилелиңден, социалистиг идеядан оспаксырадып турган.

Германия рейхтиң баштынчылары делегейниң барги дайынындаа боттарынга таварымчалыг түнелди үндүрүп турганнар. Тергиндекчи үеле-бодалдан нацисчи идеология төрүттүнген, «Амыдыралчы девискээр» дээш бүгү-аныңы демиселдиң эрге-ажыын бодап, эргелеп-башкарарының дыңын Гитлерге тудускаан. Нацизмниң геополитиктиг программазының шиитпирлиг кезээ болза, Совет күрүнеи узуткаары, ССРЭ-де чурттап турар улустарны кыргып-хыдыры ийикпе, оларны кулдаңыпы турган.

Дайын чоорту-ла хөрлээлеп, делегей харылзааларының норма-чижектерин үрегдеп берген. Азияга, Африкаға, Европага тус-тус хөрлээлээн дайын одаглары бүгү делегей өртү кылдыр каттыжа бээрил деп айтырыг 30 чылдарның ортаа үезинде-ле ажык айтырыг бооп билдине берген.

Гитлерни орталандырып болур турган бе дээрзин эртемденнер болгаш политиктер амга чедир маргыжып турарлар. Эрткен үени түңнээри ажык чок эвес, ол келир үеде оваарымчалыг болур арганы бээр. Агрессорларны «таажыктыралры» дээн Чемберленниң болгаш Даладьеңиң политиказы эвес болза, Германия биле Совет Эвилели боттарын хоозуратканының соонда бүгү Европага боттарының күзел-чүткүлүн дегеп болур дээн кара сагыштыг бодал эвес болза, болуушкуннарның хөгжүлдезиң көөгүс өске болуп болур турганы илдеп.

Ынчалза-даа дайынны чайладырының аргазы барык чок турган. Ынчалзажок гитлержи аг-шеригленииң бистиң чүртүвүсче халдаашкынының үржүктарын эвээжедип болурунуң аргазы турганы база билдингир.

Нацистериниң Польшаже шургуп киреринің мурнунда, бир неделя бурунгаар чарган бот-бодунче халдашпазының дугайында совет-герман керээге принципиалдыг үнелелди ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездиэи берген. Ону катаптавас мен. Кайгамчык улуг политиктиг болгаш моральдыг чидиргилериң үнези-биле дайынже киреринің хуусазының узамдыктырган чорук ооң соонда болдурган стратегтиг частырыглар-биле хөмө бастырган дээрзин чугаалап каайн.

Кызыл Армияны ужар үүл, танкылар, артиллерия-биле чепсегээр дээш элээн хөй үүлдер кылдынган. Т-34 деп танк ийикпе,ИЛ-2 деп самолёт ышкаш немец техникадан чыда калбас чаа техниканы шериглер 1940-41 чылдарда ап эгелээн, ынчаарга солдаттарны болгаш офицерлерни ол техниканы башкарып өөредириге хөй-хөй айлар негеттингеп.

Бистиң армиявыстың хакын төп каапкан, биргээр чугаалаарга, командир кадрларны кадыг-дошкуну-биле кыргыпхыдаанындан армия баштынчылары чок арткан. Армия, корпус, дивизия, бригада, харын-даа полк командирлерин халап болгаш өлүрүп шииткилээш, Сталин чурттуң камгалалын башкарарының системазын үргедээн. Ынчаарда 40 муң хире офицерлер амытынындан чарылган ийикпе, хосталгазын казыттырып шиитгирген.

Билдилиг командылзал чок шериг чүү деп чүвел дээрзи 1941 чыл мурнунда-ла билдине берген. Баштай Хасан хөл чанынга. Оон соонда Финляндиябиле дайынга. Оон соонда япон эжелекчилерге удур турган совет-моол шеригни Г. К. Жуков командылаарының мурнуку одуруунга Халхин-Голга.

Разведканың медээлерин чедир үнелевейн турган чорук аажок улуг уржукту чедирген. Оон уламындан немец командылал хевертен халдаары, шаап халдаашкынның мурнуку одуруунга бүгү тала-биле белетткелдинден артык күштүг болуру чергелиг үүлдерни долу хемчээл-биле ажыглаан.

1941 чылдың чазынындан-на Сталин белеткеп турар халдаашкынның хуусаазының болгаш вермахтың халдаашкынының ут-шининиң дугайында медээлерни үргүлүү ап турган. Ынчалза-даа ол Германияның чөөн чүкче шургуп киреринге беленинии деннелин барымдаага албайн, улуг дайынга бистиң белен эвезивисти кичээнгейге алган.

1941 чылдың чазынындан-на Сталин белеткеп турар халдаашкынның хуусаазының болгаш вермахтың халдаашкынының ут-шининиң дугайында медээ, ынчангаш делегейниң ийиги дайынының чорудулгазынга үнезини эргилдеин болдурганы кайгамчык чүве ышкаш кылдыр дыңналган.

Ол аңаа эвес болуушкуннарны үнелээр чүве чок болганындан үк тулчуушкуннарга кандыг күүлүг күштер дузалаанының база баш удур тодарадыгланы бергенининң дугайында хөй санныг даап бодаашкынарны боллуруп турган. Ындыг даап бодаашкынарның аразында политика талазы-биле хууда эрге-ажыкты чедип алырын кордаан чүүлдер-даа тургулаан.

Ол сорулга-биле Наполеонуң «улуг армиязын» Россиядан ойладып үндүргенининң чылдагааннарын тайылбырлап турган эргидеги чугааларны Сөөлгу идегелии фашистерге удур демисежип турган Россияга салып, бир эвес ол аштырыышкынга таваржыр болза, ооң-биле кады муң-муң чылдарда тергиндээр «рейхтин» дарлалынга кире бээр бис деп белеткенин турган кижилерге бистиң шеривистиң Паулюстуң армиязын болгаш айаа дузалажыры-биле кел чыткан Манштейнниң болгаш Готтуң бөлүктерин чылча шалканының дугайында медээ, ынчангаш делегейниң ийиги дайынының чорудулгазынга үнезини эргилдеин болдурганы кайгамчык чүве ышкаш кылдыр дыңналган.

Ол анаа эвес болуушкуннарны үнелээр чүве чок болганындан үк тулчуушкуннарга кандыг күүлүг күштер дузалаанының база баш удур тодарадыгланы бергенининң дугайында хөй санныг даап бодаашкынарны боллуруп турган. Ындыг даап бодаашкынарның аразында политика талазы-биле хууда эрге-ажыкты чедип алырын кордаан чүүлдер-даа тургулаан.

Ол сорулга-биле Наполеонуң «улуг армиязын» Россиядан ойладып үндүргенининң чылдагааннарын тайылбырлап турган эргидеги чугааларны Сөөлгү идегелии фашистерге удур демисежип турган Россияга салып, бир эвес ол аштырыышкынга таваржыр болза, ооң-биле кады муң-муң чылдарда тергиндээр «рейхтин» дарлалынга кире бээр бис деп белеткенин турган кижилерге бистиң шеривистиң Паулюстуң армиязын болгаш айаа дузалажыры-биле кел чыткан Манштейнниң болгаш Готтуң бөлүктерин чылча шалканының дугайында медээ, ынчангаш делегейниң ийиги дайынының чорудулгазынга үнезини эргилдеин болдурганы кайгамчык чүве ышкаш кылдыр дыңналган.

Бир эвес бистер төөгүлүг шынның туружунга туруп артаал деп бодаар болзувусса, Сталинниң маргыш чок частырыгларының дугайын чугаалап тура, ооң Дээди Кол командылакчы, Камгалалдың Күрүне Комитединиң Даргазы турган, кылып турган ажыл-чорудулгазын хүлээп көрбейн барып болбас бис. Кызыгаар чок эрге-чагырганы холга тудуп алгаш, ол эргелеп башкарылганын келергей төөчүттүүнген ояза системазын утлап-баштап турган. Ол чорук ынчан чогуур рольду ойнаан.

Ындыг болзажок, мындыг чүүлдү немеп каайн: коңчуг шыңгыы корум-чурумнуң байдалдарында кижилерни үүрмек айтырыглар дайы-биле каракпап көөр чүвениң турбаазы ындыг рольду ойнаан. Дайын үезинниң байдалы кижилерге бүзүрээр, оларның боттусхайлаң ажылдаарынга таарымчалыг аргадарны бээрин негеп турган. Чүден-даа кортпайн, боттарынга улуг харыысалганы алырын оларга база хүлээндирип турган.

Дайынның баштайгы үе-чадазында чедип алган чеживишкиниерингге шуут бүзүрээш, Гитлер чадаг шериг техниказын бүдүрерии эвээжедир, стратегтиг самолёттар бүдүрерин көөүледир деп дужаалды берген. Ындыг самолеттарны Американың Каттышкан Штаттарынче халдаарынга белеткеп эгелеп турганы ол.

Аштырып бар чыткан Россия катап күштелип кээр чадавас деп ол шуут бодавайн турган. Бети дээрге алды, улугла дизе, сес ай дургузунда Чөөн чүкке чедир девискээрни эжелеп алгаш, бүгү делегейге тергиндээр кылдыр коңчуг кажар кылдыр кылып алган ооң планы бүтпээн болгаш буступ дүшкеп, рейхтиң чылча шаптырарының эгези болган.

Маңаа хамаарыштыр алырга, 1941-1942 чылдарның кыжыында болган Москва тулчуушкуну онза черни эзлеп турар. Коңчуг улуг когаралга таварышса-даа, Совет Эвилели аштырбаан, идегел чок болгаш кадыг-берге кылдыр сагындырып турган үүлдер кедизинде барып, тиилелге бистин болур деп бүзүрел-биле солуттунуп, делегей дайынының алыс түнели маңаа, Россияның делгеминеринге, шиитпирлеттинер дээрзин ол тулчуушкун бадыткаан.

1942, 1943 чылдарда, харындаа 1945 чылда безин эвээш эвес аштырыышкынар, чедимче чок үүлдер тургулаан. Ынчалзажок совет солдаттың Сталинградка дайзынны доктаатказ, сылба бергени солдаттың, Курск эътпээнге дайзынның ооргазын сый шапкан болгаш Днепрни, Висланы, Одерни болгаш Дунайны кеже берген солдаттың ачызында Европа болгаш бүгү делегей фашизминиң аспаавдан хостагган.

Дайынның кичээндиргилерин катап-катап шүүй бодап оргаш, бистиң Тиилелгевистиң кол үндезинни чүү болган ирги деп чүвени бодап кээр сен.

Ынчан, 41 чылда, чеживишкиниерге хей-аът киргеп болгаш дижинге чедир чепсеглеген немец шеригленииң улуг болүүн бистиң шеригленивис болгаш ополченниевис найысылалыыстың шуут ханазынга канчар доктаадыпканыл дээрзин бодаары безин берге. А ынчаарга Сталинград чоогунга фашист шеригленни чылча шапканын делегей кандыг-бир хуулгаазын чүве кылдыр хүлээп көрген болгай! Чурттуң Европа кеззөниң хөй нуруузун эжелеп алгаш, немецтер Волгага чеде бээрге, хөй-хөй чурттар ССРЭ-ниң камгалал күрлавырлары төнгеп, ол чугаажок, аштырыышкынга таваржыр деп санап турган.

Ол үеде Россияның «кадыг-дошкун соогу» дээн чергелиг тайылбырларны чылдагаан кылдыр ажыглап турган. Кандыг чылдагаанарыл — ол дээрге орустарның калбак-делгем девискээри, ындыг девискээрге дайзынның күжү саарзыктаалып, баштайгы шериглер тылдан ырай бээрге, ханды рылганын бакшырап турганы Ол дээрге Россияның орук-чиргининг багай болганы. Ол дээрге Россияның «кадыг-дошкун соогу» дээн чергелиг тайылбырларны чылдагаан кылдыр ажыглап турган.

Бир эвес бистер төөгүлүг шынның туружунга турун артаал деп бодаар болзувусса, Сталинниң маргыш чок частырыгларының дугайын чугаалап тура, ооң Дээди Кол командылакчы, Камгалалдың Күрүне Комитединиң Даргазы турган, кылып турган ажыл-чорудулгазын хүлээп көрбейн барып болбас бис. Кызыгаар чок эрге-чагырганы холга тудуп алгаш, ол эргелеп башкарылганын келергей төөчүттүүнген ояза системазын утлап-баштап турган. Ол чорук ынчан чогуур рольду ойнаан.

Ындыг болзажок, мындыг чүүлдү немеп каайн: коңчуг шыңгыы корум-чурумнуң байдалдарында кижилерни үүрмек айтырыглар дайы-биле характап көөр чүвениң турбаазы ындыг рольду ойнаан. Дайын үезинниң байдалы кижилерге бүзүрээр, оларның боттусхайлаң ажылдаарынга таарымчалыг аргадарны бээрин негеп турган. Чүден-даа кортпайн, боттарынга улуг харыысалганы алырын оларга база хүлээндирип турган.

Дайынның баштайгы үе-чадазында чедип алган чеживишкиниерингге шуут бүзүрээш, Гитлер чадаг шериг техниказын бүдүрерии эвээжедир, стратегтиг самолёттар бүдүрерин көөүледир деп дужаалды берген. Ындыг самолеттарны Американың Каттышкан Штаттарынче халдаарынга белеткеп эгелеп турганы ол.

Аштырып бар чыткан Россия катап күштелип кээр чадавас деп ол шуут бодавайн турган. Бети дээрге алды, улугла дизе, сес ай дургузунда Чөөн чүкке чедир девискээрни эжелеп алгаш, бүгү делегейге тергиндээр кылдыр коңчуг кажар кылдыр кылып алган ооң планы бүтпээн болгаш буступ дүшкеп, рейхтиң чылча шаптырарының эгези болган.

Маңаа хамаарыштыр алырга, 1941-1942 чылдарның кыжыында болган Москва тулчуушкуну онза черни эзлеп турар. Коңчуг улуг когаралга таварышса-даа, Совет Эвилели аштырбаан, идегел чок болгаш кадыг-берге кылдыр сагындырып турган үүлдер кедизинде барып, тиилелге бистин болур деп бүзүрел-биле солуттунуп, делегей дайынының алыс түнели маңаа, Россияның делгеминеринге, шиитпирлеттинер дээрзин ол тулчуушкун бадыткаан.

1942, 1943 чылдарда, харындаа 1945 чылда безин эвээш эвес аштырыышкынар, чедимче чок үүлдер тургулаан. Ынчалзажок совет солдаттың Сталинградка дайзынны доктаатказ, сылба бергени солдаттың, Курск эътпээнге дайзынның ооргазын сый шапкан болгаш Днепрни, Висланы, Одерни болгаш Дунайны кеже берген солдаттың ачызында Европа болгаш бүгү делегей фашизминиң аспаавдан хостагган.

Дайынның кичээндиргилерин катап-катап шүүй бодап оргаш, бистиң Тиилелгевистиң кол үндезинни чүү болган ирги деп чүвени бодап кээр сен.

Ынчан, 41 чылда, чеживишкиниерге хей-аът киргеп болгаш дижинге чедир чепсеглеген немец шеригленииң улуг болүүн бистиң шеригленивис болгаш ополченниевис найысылалыыстың шуут ханазынга канчар доктаадыпканыл дээрзин бодаары безин берге. А ынчаарга Сталинград чоогунга фашист шеригленни чылча шапканын делегей кандыг-бир хуулгаазын чүве кылдыр хүлээп көрген болгай! Чурттуң Европа кеззөниң хөй нуруузун эжелеп алгаш, немецтер Волгага чеде бээрге, хөй-хөй чурттар ССРЭ-ниң камгалал күрлавырлары төнгеп, ол чугаажок, аштырыышкынга таваржыр деп санап турган.

Ол сорулга-биле Наполеонуң «улуг армиязын» Россиядан ойладып үндүргенининң чылдагаанарын тайылбырлап турган эргидеги чугааларны Сөөлгү идегелии фашистерге удур демисежип турган Россияга салып, бир эвес ол аштырыышкынга таваржыр болза, ооң-биле кады муң-муң чылдарда тергиндээр «рейхтин» дарлалынга кире бээр бис деп белеткенин турган кижилерге бистиң шеривистиң Паулюстуң армиязын болгаш айаа дузалажыры-биле кел чыткан Манштейнниң болгаш Готтуң бөлүктерин чылча шалканының дугайында медээ, ынчангаш делегейниң ийиги дайынының чорудулгазынга үнезини эргилдеин болдурганы кайгамчык чүве ышкаш кылдыр дыңналган.

Ол анаа эвес болуушкуннарны үнелээр чүве чок болганындан үк тулчуушкуннарга кандыг күүлүг күштер дузалаанының база баш удур тодарадыгланы бергенининң дугайында хөй санныг даап бодаашкынарны боллуруп турган. Ындыг даап бодаашкынарның аразында политика талазы-биле хууда эрге-ажыкты чедип алырын кордаан чүүлдер-даа тургулаан.

Ол сорулга-биле Наполеонуң «улуг армиязын» Россиядан ойладып үндүргенининң чылдагаанарын тайылбырлап турган эргидеги чугааларны

(Төнчүзү 3-кү арында.).

ДАЙЫННЫҢ БОЛГАШ ТИИЛЕЛГЕНИҢ КИЧЭЭНДИРИИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Бүгүденик эрге ажыктарын хүндүлеп көрүп, эң ылангыя— дээди үнелиг чүүлүү —кижиниң амы-тывын камгалап тургаш, ону чүткүлүү биле чежер херек.

Амгы үеде делегейде, ылангыя Европада, аймыл чок болур чоруктуң чаа хевирлериниң, боо-чепсекти дүжүреринiң талазы-биле боттарының аразынга туруштуг базымнар кылырының боттуг үндезинигери тургустунуп кээ турар. Оон-биле кады бистериниң боттарывыстың камгаланыр аргавыска кошкаашкын болбазын дээш ону кичээнгейлиг хайгаарап турарывыс билдингир. Ынчангаш Совет Эвилели боо-чепсекти чаңгыс талабиле дүжүрер дээрзинге кымдаа идегеп шыдавас болбайн аан.

«Бөлүглениишкиннерден дашкаар» болгаш «системадан аңгы» дээр ыдыг шыныг чорук боо-чепсек дөгээрiнiн ориунга тайбың ёзу-биле чугаа кылырынче чалавышаан, Европада оожум-даа болза, бодунга оруктуг соксаал чок ажыдың кел чыдар.

Ол дипке ядролуг болгаш аңаа-даа дайын болбас ужурлуг, аймыл чок чоруктуң эрге-ажыктары талаларның шериг идепкейин кызырарыбиле, оларның шаап халдавышкын күштерин дыка кызырары-биле холбаалыг деп чүвени ССРЭ болгаш АКШ ниити-европа чорудулгазының бүгүү киржикчилери шуптузу хүлээп көрүп турар.

Чөөн Европага эрткен болгаш бо-даа чылдың долуушкуннары, ылангыя «Берлин ханазын» чок кылганы болгаш келир үеде Германияның катап каттыжары Ялтага болгаш Потсдамга шиитпирлээн делегейниң дайын соолүүде тургузуу чогум-на амгы үеде, 1990 чылда, эттинген деп чугаалаар арганы дыка хөй политиктиг ажылдакчыларга болгаш делегей харылзааларының теоретиктеринге берген. Ол кайы хире шынныгыл?

Бүгү-ле чүүлдер Ялтаның болгаш Потсдамның дугуржулгаларын боттарының канчаар көөрүнден хамааржыр аңаар. Бир эвес олар соолүүде келгеш, Европаны чарарыгга үндезин боон, саллар чедирериниң үлежилгези боон турган болза, ынчан Ялтаның болгаш Потсдамның үези доозулган деп дөрт санап болуур.

Бир эвес үш улуг күрүнениң Ялта болгаш Потсдам дугуржулгаларын шүүт төөгү талазы-биле алыр болза, херек оон өске болур. Ол дугуржулгаларның кол-ла утказы —хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарны дең долбугунга үндезилээш, дайын болгаш күүлээшкин турбас ужурлуг делегей дээш бир дем-биле кады ажылдажылга боон турар болгай. Бир эвес ону ынчаар көөр чүве болза, Ялта болгаш Потсдам дугуржулгаларының кол-ла утказы Европаның чарлыышкынын дүрүмчүлүп быжыглавайн, а делегейниң ийи-ги дайынының түңнелдерн болур политиктиг боттуг чорукту, ол дайынга антигитлержи коалициянын тиилелгезин бадыткап көргүзүп турардыр.

Бистер моон мурнунда-даа «политиктиг боттуг чорук» дээни чогум чүү дээн үзелдээрзин тодарадып көөрүн ораллашпайн-даа, ону бо-ла дайынга болур ужурлуг деп бодаар мен.

Хамыктың мурнунда, ол дээрге Германияның азы кандыг-бир өске күрүненiң талазындан агрессияның катап үнүп кээрин тиилекчи күрнелер кажан-даа болдурбазын дугуружкаңы-дыр.

Дайын соолүүде боттуг ол кол чүүлден ниити-европа чөвүлел хурал болгаш бүгү Хельсинки чорудулгазы тывылган. Амгы үеде бистер олла ылеяның хөгжүлдезинин чаа, үшкү үе-чадазының эжиниң эргиниинiң кырында турүп турар бис. Ынчан кол соруглга Европаның ниити аймыл чок чоруунуң болгаш кады ажылдажылгазының доктаамал структуразын тургузары.

Дайын соолүүнүң өске бир боттуг чүүлү — Европа күрүнелериниң аразында кызыгаарларны делегейнин ийиги дайыныңың соонда доктаатканы хевээр, чайгылыш чок хүлээп көрдүнген турары.

Кончуг чидиг политиктиг байдалдарда безин сл принципти кымнын-даа хажытпайн турганындан бо дипте тайбың ам 45 чыл мандып турар.

«Ялта болгаш Потсдам үези эрткен», кызыгаарларны эде көөр үе келген деп кайы-бир кижи чугаалап үнүп кээр болза, ол кончуг улуг частырыг болур ийик.

Маңаа хамаарыштыр алырга, дайын соолүүде тургустунган чүүлдер ам-даа күштүг боон артып каап турар болгаш оларны эде көөр дугайында кандыг-даа айтырыг турбас ужурлуг дээрзин улуг харылсалга-биле медеглеп каар бодап тур мен.

Европада кызыгаарларның бүрүн сагыттынган турарының үлеязының утказы боду амгы үеде чаартынын турары ол дээрге өске айтыыг-дыр. Кызыгаарларны өскерткеш, хан төгүүшкүнүг эллегиг дайынның болу бээринге тазырымчалыг байдалдарны тургузуп болбас херек. Ындыг болзажок, ук кызыгаарларны экономиктиг, политиктиг, социал, эрге-хоойлу, экология талазыбиле айтырыгларыны шиитпирлээринге тазырымчалыг болдурарынче чүткүлүү кылыры чүгүла. Ындыг чорук бүгү улустарга ажыктыг болур, ол чорудулганың сөөлгү үеде элээн хөгжүп орарын бистер билир бис.

Түс-түс улустарны ангылаштырып турар кызыгаарларга хамаарыштыр ниити европа бажының тургузар дугайында бистиң концепциявыстан артык өске революсчу көрүүшкүн бар бе? Азы президент Миттерайның аңаа чоокшулаксак Европа конфедерациязын тургузар дугайынга идеязынган артык көрүүшкүн бар бе? Ындыг ажылыг көрүүшкүнүү бистеге бүрүң-биле деткип турар бис.

Ынчангаш бүгү чүсенiң шериг эпоказының дөзулганы ол, өске үениң эгелээн бо деп чаңгыс аай санай бээри шын эвес болуп. Европа болгаш бүгү делегей интеграциязының чаа, элээн ынаныштыг ге-чадазынче кирген бис дээрзинге чигзиниг турбас. Оон-биле кады демократия реакцияны тиилеп алган бүгү делегей тулчуушкуунуң политиктиг түңнелдерiн хүлээп көрбээнiнiң эвес, а харын-даа диалектика ёзугу-биле шиңгээдип алганының ачызында ол бүгү чедип алдынган дээрзи база-ла маргыш чок.

Бистер Пушкинiниң чугаалаганы-биле алырга, «чаргы-чаалы үндүрүп турар эвес, а улустарны чаңгыс өг-бүле кылдыр каттыштырып турар» Европа дээш түрүүп турар бис. Ол чедип алдынып болдунар бе? Болдунар. бир эвес кайы-бир кижи «ниити-европа бажыңынче» өөрээнiшкек чоруктун болгаш чаргы-чаалының богун ажыттап азы ажыы-биле киниреп келбес, бо дипте быжыгып орар тайбыңы «соок дайынның» кандыг-бир чаа түүлүүбиле солуй бербес болза, ол чедип алдынар.

Германияны каттыштырар дугайында айтырыгга хамаарыштыр бистиң туружувус оон барымдаалаттының турар. ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң чүрттакчы чонунуң чаңгыс өг-бүле болоп алгаш чүрттаар дээн күзелiн бистер эки билип турар бис. Германияның төөгүзүнде дайын соонда артып калган ол арынны хаап каар ye келген.

Мынча деп чугаалаш. ниити санал-оналлы илередиптер боор мен деп бүзүүзер мен: совет улус ол чаа Германия-биле кады ажылдажылга дээш туружуп турар. Экономиктиг харылзааларны камгалап арттырары болгаш хөгжүдели, эртемнiң болгаш культураның үндезинниге ийи улуг улустың бир деминг кады көделишкинии, оларның аразында политиктиг чугаалажышкынар кижи төрелгетеннiң улам ынайгы хөгжүлгезинге чаа чүүлдерни бээр болгаш Хельсинки чорудуушкуунуң иделегiлиг бир чеденгинiң болур.

Ийи герман күрүнени каттыштырарда бистиң болгаш өске-даа улустарның эргеажыктарының үреттинмезинiң база Европада болгаш бүгү делегейге стратегтиг быжыг чорукту хевээр арттырарының идегелдиг магадылалдары херек.

Амгы үеде «ийи кадар дөрт» деп формула талазы-биле чугаалажышкынар эгелээн, АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң, а ол ышкаш Польшаның, Югославияның, Италияның болгаш өске-даа чамдык чүрттарның чазактарыбиле ийи талалыг харылзаалар кыллынып турар. «Алдывын» деп чугаалап болур.

Ийет, шериг айтырыгларны амгы үеде чугула кылдыр тургустунуп турар. Оларны шүүтүзинi биле чугаалажып турар. Мында даштыкы политиканың чаа туруштар шиңгээдилгезидээ, демократтыг чаа чорудулгаларның бөдүүн эвес уржуктары-даа, бистиң экономиканың будулгаазынарывыс-даа, изиглениишкиннер, сагыш-сеткилдерiнiң хайгыгышкынарыда-даа холуүүп турар.

Ол билдингир, ёштер. Чепсектиг Күштер — бистиң ниитилелиивистиң кызыгаарлыг, чарлыбас кезээ, оон бир онзагай талазы. Бистиң амгы амыдыралывыстың чедер-четпес талалары ында бодунуу-биле база кестүп турар.

Амгы үениң Армиязы биске ынзыг-ла таарымчалыг болбайн турар, оон шүүгүмчүлелеп дашкаар болбазы база билдингир. Ниитилелге шеригниң ролюнче чаа ёзу-биле көөрүн эде тугустунуушкүн негеп турар. Ынчалза-даа шериг айтырыгларын чугаалажыры, өске-даа айтырыглар-биле бир дөмей, билдилиг, чаагай сеткилдиг болгаш боттуг болур ужурлуг.

Бистиң ам боттандырар ужурлуг шериг реформазы эде тургустунуушкүнүүн ниити стратегиязында дорт кирип турар. Оон концепциязының боттуг сайгарылгазын Дээди Советтиң, чазактың төлөвлекчилериниң тургускан комиссия, сураглыг эртемденнер болгаш спецнальстер кыдыл турар.

Шериг реформазында кол чүүл — акша-төрекгиниң болгаш күралвырларны эң эвээш чарыгдап тургаш, камгалал тудугларын ажыктыг доозары, Чепсектиг Күштерiнiң составын болгаш структуразын сайзырангайжыдары, чепсегленiишкинiнiң шынарын мурнаны хегжүдери болур. Армия болгаш Флот амыдыралын демократчыдарының айтырыгларын кизэнгейлиг көөрү, Армияда болгаш Флотта политорганнарның ролюн эде тургузары негеттинiп турар.

Шериг реформазы канчаарга-даа бүгү ниитилелге хамааржып, шериглерни болгаш чепсекти улуг хемчээлдиг кызырары-биле, шериг бюджединiң эвээжедири-биле, камгалал индустриязын сайзырангайжыдары-биле холбашкан ниитикүрүне программазын ажылдап кылырын база боттандырарын негеп турар.

Бо бүгү чүүлдер шериг албаныгларының болгаш оларның өг-бүлелерiнiң албанхүлээлге эрттирер, чүрттаар, ажылдаар аргаларын болгаш амыдырал хандырылгазын экижидери-биле, оларның социал камгалалы-биле дорт холбашкан.

Бистер погоннарлыг кижилерiнiң алдар-хүндүзүн көдүрер, шериг албанныгларын политиктиг болгаш социал эргелерин кандыг-бир арга-биле кызар дээн кордаашкыннарны, Европаның айыыл чок чоруунуң чаа системазынга ылап дүжүп турар, эде тургустунуушкуинуң болгаш чаа бодаашкынның политиказынга дүүштүр тургустунган Армия болгаш Флот херек болуп турар.

Ийет, шериг айтырыгларны амгы үеде чугула кылдыр тургустунуп турар. Оларны шүүтүзiнi биле чугаалажып турар. Мында даштыкы политиканың чаа туруштар шиңгээдилгезидээ, демократтыг чаа чорудулгаларның бөдүүн эвес уржуктары-даа, бистиң экономиканың будулгаазынарывыс-даа, изиглениишкиннер, сагыш-сеткилдерiнiң хайгыгышкынарыда-даа холуүүп турар.

Ол билдингир, ёштер. Чепсектиг Күштер — бистиң ниитилелиивистиң кызыгаарлыг, чарлыбас кезээ, оон бир онзагай талазы. Бистиң амгы амыдыралывыстың чедер-четпес талалары ында бодунуу-биле база көстүп турар.

Амгы үениң Армиязы биске ынзыг-ла таарымчалыг болбайн турар, оон шүүгүмчүлелеп дашкаар болбазы база билдингир. Ниитилелге шеригниң ролюнче чаа ёзу-биле көөрүн эде тугустунуушкүн негеп турар. Ынчалза-даа шериг айтырыгларын чугаалажыры, өске-даа айтырыглар-биле бир дөмей, билдилиг, чаагай сеткилдиг болгаш боттуг болур ужурлуг.

Бистиң ам боттандырар ужурлуг шериг реформазы эде тургустунуушкүнүүн ниити стратегиязында дорт кирип турар. Оон концепциязының боттуг сайгарылгазын Дээди Советтиң, чазактың төлөвлекчилериниң тургускан комиссия, сураглыг эртемденнер болгаш спецнальстер кыдыл турар.

Шериг реформазында кол чүүл — акша-төрекгиниң болгаш күралвырларны эң эвээш чарыгдап тургаш, камгалал тудугларын ажыктыг доозары, Чепсектиг Күштерiнiң составын болгаш структуразын сайзырангайжыдары, чепсегленiишкиннiң шынарын мурнаны хегжүдери болур. Армия болгаш Флот амыдыралын демократчыдарының айтырыгларын кизэнгейлиг көөрү, Армияда болгаш Флотта политорганнарның ролюн эде тургузары негеттинiп турар.

Шериг реформазы канчаарга-даа бүгү ниитилелге хамааржып, шериглерни болгаш чепсекти улуг хемчээлдиг кызырары-биле, шериг бюджединiң эвээжедири-биле, камгалал индустриязын сайзырангайжыдары-биле холбашкан ниитикүрүне программазын ажылдап кылырын база боттандырарын негеп турар.

Бо бүгү чүүлдер шериг албаныгларының болгаш оларның өг-бүлелерiнiң албанхүлээлге эрттирер, чүрттаар, ажылдаар аргаларын болгаш амыдырал хандырылгазын экижидери-биле, оларның социал камгалалы-биле дорт холбашкан.

Бистер погоннарлыг кижилерiнiң алдар-хүндүзүн көдүрер, шериг албаныгларын политиктиг болгаш социал эргелерин кандыг-бир арга-биле кызар дээн кордаашкыннарны, Төрээн чүрттуң камгалакчыларынче кандыг-даа халдаашкыннарны шүүт болдурбас ужурлуг бис. Шериг хевiнiң, шериг дужаалыңың, күрүне шаннаалларының алдар-хүндүзүн Конституциянның болгаш күрүненiң ат алдары-биле камгалаар бис.

Совет Эвилелiниң ча-чыгыраан Чепсектиг Күштерiң Аза-чүрттуңуң амгы үеде, телептег болгаш илеглелдиг камгалакчыларны, дайын болдурбазының база тайбыңны быжыглаарының кол фактору болгаш турбар ужурлуг.

Оларның күш-ажылын, чүрттуу камгалаарынга белеңнiң Төрээн чүрт белiн-биле үнелевишаан, оларның дугайында сагыш салыышкынны моон соңгаар-даа көргүзер дээрзин бегүн бистиң дайынчыларывыска чугаалаксап тур мен.

Эштер! Улуг Тиилелгенiң соонда эрткен бүгү 45 чылдарның дургузунда бистиң ниитилелiвис дайынның кичээндирiглерiн ханыгы-биле үгаап-болап, сагып келген. Ук кичээнгирiглерiнiң эң чүгүлээзi болза Ада-чүрттуң Улуг дайыны кол чүүл — совет улустуң улам толазы-биле көргүскен төөгүнүң мурнуку одурүүнче киирген дээрзи болгай. Чөнүүң тиилеттингбес күжүү чүдел дээрiнiң Тиилелге долу чергелiг-биле бадыткап көргүскен. Ол күш чүдел дээрге— улустарның чаңгыс эвиле, харылсалгазында, патриотчу чорууна болгаш хамгаты мөзүүлге, кижи бүрүзүнүң үгаан-болал болгаш мөзү-шынар будүүжүле.

Кончуг улуг өлүм-чидимге болгаш когарала таварышкандаа болзувусса, быжыг чоруктуң шылгалдазын түдүп эрткен бис. Тиилээн бис. Бистиң хей националдыг күрүневистiң чаңгыс аай сорулга-биле каттышкан улустары кайы хире күчүүлүг күш болуурун болгаш кандыг-даа таварылгаларда боттарын камгалап ап чыдаарын бистер балыткаан бис.

Улуг шылгалдаанын чылдары бистиң улам сырый каттыштыргап. Улустарның ыңдыг каттыжмышкыны Тиилелгеге чедирген. Бистиң төөгүвүстүң эргилдезiг үе-чадазы болур амгы үеде-даа бистиң адаларывыстың болгаш кырган-аңаларывыстың ол дээш амытының бергеч идеалларынга шынчыдыстыг болгаш бедiнгеринивисти, оларны камгалап ап шыдаарывыска бузурелли ыңдыг сырый каттыжмышкының үлегер-чижээнiлеп ап турар бис. Адаларның күдеп чоргаан идеалдарын амгы үеде-даа, келир үеде-даа боттандырып шыдаар бис.

Ындыг янзылыг доозун каары мецээ чепшээрел көрүнер.

Ол дайынга тиилеп үнеген чон кандыг-даа бергелерин ажып эртип, кандыг-даа сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар.

Ол дайынга тиилеп үнеген чон сеткилiниң агыызан тайбыңдан өске чүвени бодап шыдавас.

Амгы үедеги ажыл хөгжээнiстi кылып турган, дайынның болгаш Тиилелгениң ол кичээндириглерiн утпайн көрээлинер.

МААДЫРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ӨШПЕС ЧЫРЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

интернационалчы хүлээлгези деп санап турар.

Совет Чепсектиг Күштерiнiң дайынчыларынга алдар!

Ада-чүрттуң Улуг дайыныың маадырларынга — Совет Төрээн чүрттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун фашистиг эжелекчилер-биле ремиселге камгалап алган фронтучуларга болгаш тылдың ишчилериге алдар болгаш мактал!

Маадырлыг совет улус — тиилекчи улус болгаш оон алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

Бистиң улуг Төрээн чүртувус — Совет Социалистиг Республикалар Эвилели делгерезин!

Ура, эштер!

Үш дакпыр «Ура!» шөлге чаңгыланган. Совет Эвилелiниң Гимнизин күүседткен. Артиллерийжи салюттуң дааштаашкыны ол кайгамчык аялга-биле чаржалашкан. Парадтың байырлыг кезээ ол-дур.

Салюттуң дааштаашкыны доозулган. Кызыл Шөлге барабаннар даржы дикмирээн. Ол дээрге Москваның шериг-хөгжүм училищезiнiң бир чүс алдан сургууллары бүгү парадка аян тудуп турары ол. Каттышкан оркестр үнү чаңгыланган. Аажок улуг шөл хөжүп эгелээн ышкаш болган. Полктарның болгаш батальоннарның дөрбелчiн чыскаалдары турган чериниден шимчеп эгелээн.

Мурнуку чанчыл ёзугаар барабанчылар ротазының сообиле шериг академияларының дыннакчылары чоруур. Бөгүлгү парад — онзагай, ол мурнукуларынга демей эвес. Чүгле ССРЭ-ниң Камгалал министериниң дужаалы-биле эвес, а ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле тургустунганыбиле онзагай эвес. Оон онзагай талазы —хоочуннарның: фронтучуларының, подпольщиктерниң, партизаннарның, тылдың ишчилериниң каттышкан полугунүү киржип турары.

Рейхстагтың кырынга 45 чыл бурунгаар киискээн кызыл тукту Совет Эвилелiниң Маадыры, сес орденiниң болгаш үжен дайынчы медальдың эдилекчизи генерал-майор В. Ф. Зудиов тудуп алгаш, Кызыл Шөлге кирип келген. Оон соонда Трептов паркта турускан хостакчы дайынчының тураскаалының македн. Даваазында бүгү фронтуларның туктарын тутқан роталар көстүп келген.

Хоочуннарның каттышкан полугунүү мурнуку одурүүнга Совет Эвилелiниң 160 Маадыры, 1945 чылда болган Тиилелге парадының 157 киржикчизи, 157 партизан, 157 тыл ажылдакчылары чыскаалын алгаш эрткен.

Шериг техниказы эрткен соонда, парадты муң кижи составтыг шериг оркестри хаггаи.

(СЭТА).

БАЙЫРЛАЛДЫЫ-БИЛЕ ДЕМДЕГЛЭЭН

Ада-чүрттуң Улуг дайынында совет улустуң Тиилелгезiнiң 45 чылын бүгү Тывага болгаш Кызылга байырлалдыы-биле демдеглеп эртирген.

Май 9-та, Тиилелге хүнүүнде Кызылда Ада-чүрттуң Улуг дайыныың чылдарында мөзээн дайынчыларның, Кызыл партизаннарның, В. И. Ленининиң тураскаалдарынга дайыныың, күш-ажылдың хоочуннары, найысылалдың хөй-ниитизiнiң төлээлекчилери эртенгiнiң 10 шакта чечектер салган.

Оон соонда В. И. Ленин аттыг шөлге Ада-чүрттуң Улуг дайынында совет улустуң Тиилелгезiнiң 45 чылында тураскаатка митинг болган. СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков митингини ажыкташ, улуг Тиилелгениң 45 чылы-биле холбаштыр дайынның, күш-ажылдың хоочуннарынга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирген.

Ада-чүрттуң Улуг дайыныың киржикчилери эки турачы Т. К. Пичен-оол, күш-ажылдың хоочуну, күш-ажылчы фронтуның дайынчызы К. В. Осипова, офицер Н. В. Солдатов олар митингиге чүве чугаалаш, дайыныың шыңгыы шылгалдаларыныың кадыг-дошкун чылдарында маадырлыы-биле дайзынга удур амы-тынын харамваимайн эрес-дидим тулчуп, демисешкен дайынчылары, уйгу-дыш чок ажылдап турган совет улустуң ажыл-ижин бедии-биле үнелеп демдеглээнiер. Оон ачызында Гитлериниң дерзин аг-шеригин чылча шаап, кайгамчыктыг улуг Тиилелгени чедип алган, хөй националдыг совет улустарның найыралы, кады ажылдажылгазы улам быжыккан. Совет улустуң маадырлыг ажыл-херектери кажан-даа уттуидурбазын олар айтып турганнар.

Бөлүк октябряттарны пионерге аңаа хүлээп алган, оларга кызыл галстуктарны Төрээн чүрттуң камгалакчыларынче кандыг-даа халдаашкыннарны шүүт болдурбас ужурлуг бис. Шериг хевiнiң, шериг дужаалыңың, күрүне шаннаалларының аллар-хүндүзүн Конституциянның болгаш күрүненiң ат алдары-биле камгалаар бис.

Совет Эвилелiниң ча-чыгыраан Чепсектиг Күштерiң Аза-чүрттуңуң амгы үеде, телептег болгаш илеглелдиг камгалакчыларны, дайын болдурбазының база тайбыңны быжыглаарының кол фактору болгаш турбар ужурлуг.

Оларның күш-ажылын, чүрттуу камгалаарынга белеңнiң Төрээн чүрт белiн-биле үнелевишаан, оларның дугайында сагыш салыышкынны моон соңгаар-даа көргүзер дээрзин бегүн бистиң дайынчыларывыска чугаалаксап тур мен.

Эштер! Улуг Тиилелгенiң соонда эрткен бүгү 45 чылдарның дургузунда бистиң ниитилелiвис дайынның кичээндирiглерiн ханыгы-биле үгаап-болап, сагып келген. Ук кичээнгирiглерiнiң эң чүгүлээзi болза Ада-чүрттуң Улуг дайыны кол чүүл — совет улустуң улам толазы-биле көргүскен төөгүнүң мурнуку одурүүнче киирген дээрзи болгай. Чөнүүң тиилеттингбес күжүү чүдел дээрiнiң Тиилелге долу чергелiг-биле бадыткап көргүскен. Ол күш чүдел дээрге— улустарның чаңгыс эвиле, харылсалгазында, патриотчу чорууна болгаш хамгаты мөзүүлге, кижи бүрүзүнүң үгаан-болал болгаш мөзү-шынар будүүжүле.

Кончуг улуг өлүм-чидимге болгаш когарала таварышкандаа болзувусса, быжыг чоруктуң шылгалдазын түдүп эрткен бис. Тиилээн бис. Бистиң хей националдыг күрүневистiң чаңгыс аай сорулга-биле каттышкан улустары кайы хире күчүүлүг күш болуурун болгаш кандыг-даа таварылгаларда боттарын камгалап ап чыдаарын бистер балыткаан бис.

Улуг шылгалдаанын чылдары бистиң улам сырый каттыштыргап. Улустарның ыңдыг каттыжмышкыны Тиилелгеге чедирген. Бистиң төөгүвүстүң эргилдезiг үе-чадазы болур амгы үеде-даа бистиң адаларывыстың болгаш кырган-аңаларывыстың ол дээш амытының бергеч идеалларынга шынчыдыстыг болгаш бедiнгеринивисти, оларны камгалап ап шыдаарывыска бузурелли ыңдыг сырый каттыжмышкының үлегер-чижээнiлеп ап турар бис. Адаларның күдеп чоргаан идеалдарын амгы үеде-даа, келир үеде-даа боттандырып шыдаар бис.

Ындыг янзылыг доозун каары мецээ чепшээрел көрүнер.

Ол дайынга тиилеп үнеген чон кандыг-даа бергелерин ажып эртип, кандыг-даа сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар.

Ол дайынга тиилеп үнеген чон сеткилiниң агыызан тайбыңдан өске чүвени бодап шыдавас.

Амгы үедеги ажыл хөгжээнiстi кылып турган, дайынның болгаш Тиилелгениң ол кичээндириглерiн утпайн көрээлинер.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 104 «Шында»).

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОН

Бегзи Адыг-Түлүш Балгаевич — районуң харыслаа белдирiнiң радио дамчыдылгазының редактор-организакчызы.

Хереглекчилер ниитилеликтен:

Иргит Хүреш-оол Намзыович — магазинде садыгжы.

Салчак Борбаш Кенилековна—магазин эргелекчизи.

Салчак Тараа Маниайевна— магазинде садыгжы.

Хертек Холуга Маниаевич— белеткел контроалызында агент.

ӨВҮР РАЙОН

Кара-Сал Нордуп Биче-ооловна — Саглыының участок эмнелгезiнiң эмчи сестразы.

Куулар Екатерина Кенеоооловна — Өвүрүүң ажылагыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының ажылчыны.

Куулар Шарбый-оол Сарыг-оолович — улус депутатарының район Советиниң күүскомунуң даргазының бирги оралачызы.

Монгуш Бичиш Даваевич — «Кызыл тук» совхоздуң партком секретары.

Доржу Сергей Балдан-Седенович — «Коммунизмниң херели» совхоздуң чолаачызы.

Емикова Юлия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының кассири.

Элыгостев Юрий Михайлович — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының кол агроному.

Курзакова Валентина Николаевна — «Сосновское» дуржулга будүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Куулар Дадар Арбыстаевна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Куулар Торжап Биче-оолович — «Коммунизмниң херели» совхоздуң малчыны.

Кызыл-оол Наталья Сандановна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң ажылчыны.

Маны-Хая Бурзун-оол Тюлюшевич — С. К. Тока аттыг совхоздуң автогаражында диспетчер.

Ооржак Хуна-Бора Одаа-ооловнч — «Коммунизмниң херели» совхоздуң малчыны.

Оюн Антон Сангыакович — «Коммунизмниң херели» совхоздуң малчыны.

Оюн Долгар Чамбаловна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң ажылчыны.

Оюн Долума Лопсановна— «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Оюн Кашпыг-Кара Карабаштыковнч — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Оюн Садыяа Шожатовна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң малчыны.

Оюн Төгерикпей Серея-ооловна — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының малчыны.

Оюн Чамыян Кайбаевич — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоздуң бизанчызы.

Петраков Владимир Сергеевич — «Тываагропромэнерго» будүрүлге каттыжмышкының Бай-Хаакта участогунуң чолаачызы.

Подыбалова Нина Антоновна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының үлүг экономизи.

Сат Дюртпей Эрелчиновна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң ажылчыны.

Хайнацкий Михаил Петрович — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Хүрец-Шар Нолза Шожулчаевна — малчын.

Ынаалай Чамзырын Лопсанович — малчын.

Ынаалай Чылаа Сагарович — малчын.

Ынаалай Эне Маадыровна — малчын.

Эрзин ортумак школазы

Дамба Ондар Чамбаевич — башкы.

Дамба-Хуурак Любовь Түлушовна — башкы.

Дирчин Александра Идамовна — башкы.

Кан Мөңгүн-кыс Ивановна —ажылчын.

Килчиң Бимба Маадырович — башкы.

Кыргыс Екатерина Соруктуевна — ажылчын.

Монгуш Валентина Чигжитовна — башкы.

Норбу Галина Кара-ооловна —башкы.

Норбу Чечен Сергеевна — башкы.

Шойдук Александра Батхаровна — башкы.

Районуң төп эмнелгези

Саар Елена Дамираевна — санитарка.

Сагаачы Мами Паровна — санитарка.

Самбуу Елена Лопсановна — санитарка.

Самдан Антонина Николаевна — эмчи сестразы.

Седип Биче-оол Васильевич —чолаачы.

ТАҢДЫ РАЙОН

Андросова Вера Емельяновна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының эргелекчизи.

Афанасьева Лидия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының кол бухгалтери.

Горницына Нина Яковлевна — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының ажылчыны.

Горпанюк Александр Федорович — Сосновка суурда персоналдыг пенсионер.

Дагба Шибитбаа Сергеевна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Доржу Сергей Балдан-Седенович — «Коммунизмниң херели» совхоздуң чолаачызы.

Емикова Юлия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының кассири.

Элыгостев Юрий Михайлович — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының кол агроному.

Курзакова Валентина Николаевна — «Сосновское» дуржулга будүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Куулар Дадар Арбыстаевна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Хертек Холуга Маниаевич— белеткел контроалызында агент.

ӨВҮР РАЙОН

Кара-Сал Нордуп Биче-ооловна — Саглыының участок эмнелгезiнiң эмчи сестразы.

Куулар Екатерина Кенеоооловна — Өвүрүүң ажылагыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының ажылчыны.

Куулар Шарбый-оол Сарыг-оолович — улус депутатарының район Советиниң күүскомунуң даргазының бирги оралачызы.

Монгуш Бичиш Даваевич — «Кызыл тук» совхоздуң партком секретары.

Монгуш Кызыл-оол Ыныевич — Өвүрүүң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының чазамыкчызы.

Монгуш Чимисмаа Шойгуевна — СЭКП райкомуның бухгалтери.

Монгуш Чындай Мамыоолович — районуң бойдус камгалал комитединiң даргазы.

Начын Александр Байкараевич — районуң агроүлетпүр каттыжмышкының улуг агроном-чер тургузукчуу.

Ондар Сувурдоо Дамбуевич — Саглының участок эмнелгезiнiң одакчызы.

Саая Сурунчаа Чүлдүмовна —Саглының участок эмнелгезiнiң санитарказы.

ТАҢДЫ РАЙОН

Андросова Вера Емельяновна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының эргелекчизи.

Афанасьева Лидия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының кол бухгалтери.

Горницына Нина Яковлевна — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының ажылчыны.

Горпанюк Александр Федорович — Сосновка суурда персоналдыг пенсионер.

Дагба Шибитбаа Сергеевна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Доржу Сергей Балдан-Седенович — «Коммунизмниң херели» совхоздуң чолаачызы.

Емикова Юлия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының кассири.

Элыгостев Юрий Михайлович — «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйының кол агроному.

Курзакова Валентина Николаевна — «Сосновское» дуржулга будүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Куулар Дадар Арбыстаевна — «Коммунизмниң херели» совхоздуң саанчызы.

Хертек Холуга Маниаевич— белеткел контроалызында агент.

ӨВҮР РАЙОН

Кара-Сал Нордуп Биче-ооловна — Саглының участок эмнелгезiнiң эмчи сестразы.

Куулар Екатерина Кенеоооловна — Өвүрүүң ажылагыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының ажылчыны.

Куулар Шарбый-оол Сарыг-оолович — улус депутатарының район Советиниң күүскомунуң даргазының бирги оралачызы.

Монгуш Бичиш Даваевич — «Кызыл тук» совхоздуң парткомунуң секретары.

Монгуш Кызыл-оол Ыныевич — Өвүрүүң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының чазамыкчызы.

Монгуш Чимисмаа Шойгуевна — СЭКП райкомуның бухгалтери.

Монгуш Чындай Мамыоолович — районуң бойдус камгалал комитединiң даргазы.

Начын Александр Байкараевич — районуң агроүлетпүр каттыжмышкының улуг агроном-чер тургузукчуу.

Ондар Сувурдоо Дамбуевич — Саглының участок эмнелгезiнiң одакчызы.

Саая Сурунчаа Чүлдүмовна —Саглының участок эмнелгезiнiң санитарказы.

ТАҢДЫ РАЙОН

Андросова Вера Емельяновна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Хаак суурда салбырының эргелекчизи.

Афанасьева Лидия Алексеевна — ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызының Тыва АССР-ниң Бай-Х

Педагогика ӧрны

Дылдар дугайында хоойлу

төлевилелинге хамаарыштыр

ЧҮҮЛДҮГ-ДАА БОЛЗА...

Тыва АССР-ниң дылдар дугайында Хоойлузунуң төлевилелин номчаан, ынытизы-биле Хоойлуну чөптүг деп санадым. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр чарлаан чорук тыва дылдың моон ынайы сайзыралынга улуг идиг болуру чугаажок. Ук Хоойлуну амыдыралга бөттандырар дизе, тыва дылдың нормаларын сагыыр, шын ажыглаарын экижидер, чугаа культуразын бедилер дээш улуг күжелиишкиннерин кижи бүрүзү үнүрер апаар.

Мен хуумда Хоойлуның 20 үүлдүнге доктаар бодадым. Ында «тыва ниити билиг школаларынга» алгебрадан, геометриядан, физикадан, химиядан өске, бүгү-ле эртемнерни 1-9 класстарга күрүне дылынга башкылаар» дээн. Бистиң амгы өөредилге системавыста 1-8 класстарга чедир долу эвес ортумак школаның программазы доостур болгай. Болап көөрге, 1-8 класстарга күрүне дылынга башкылаар дизе, үүлдүг-даа болгу дег.

Орус дыл кырынга башкылап эгелээр эртемнериң санынга физиканы база киирген. Физиканы 7-8 класстарга орус дыл кырынга башкылаарының амгы дуржулазын алгаш көөрге, бо талазыбиле улуг-ла чедишкин чок. Башкыларның хөй кезии (ылаңгыя көдээ школаларда) орус дыл кырынга тайылбырны бергеш, оозун бо-ла тывалап очулдура берген турар. Чүге ыядыг силер дээрге, өөреникчилер чедир билип албас-тыр дээр. Өөреникчилерниң харыызы база колдуунда тыва дыл кырынга болур.

Моон чылдагааны чүдел? 7-8 класстарның физика номун ажып көөр болза, сан-чурагай-биле бижээн формулалар, деңнелгелер эвээш. Хөй кезиинде тайылбырлыг материал болур. Моон мурнунда ажыглап көрбээнин физиктиг терминнерден тургустуунган домактарны өөреникчилерниң орус дыл кырынга билип алыры берге. Ынчангаш башкыларның тыва дыл кырынче шилчип турары чеп. Ооң база бир багай талазы бар: физика терминнерин башкы бүрүзү бодунуң күзели-биле, билир шаа-биле очулдуруп ап, чугаа, домаанга ажыглап турар. Ол чорук физика терминнерин тыва дыл кырынга ажыглаарын будалдырып, чаңгыс аай эвес болурунга чедирер. Чүге дизе, моон мурнунда ышкаш очулдуруп каан номнар чок. 1942 чылдан эгелээш, 1979 чылга чедир 6-7 класстарның физика номнарын тыва дылга очулдуруп турган болгай. Ол номнарны очулдурар, очулгазын сайгыраңгайжыдар, физика терминнерни тыва дылга чурумчудар талазы-биле ажыктыг ажылдарны дыка хөй кижилер корадып келген. З. Сапогова, М. Ламбужап, А. Белек-Байыр, С. Самара, К. Салчак, М. Дамдынчап дээш ооң-даа өскелер. Ооң түңнелинде 6-7 (амгы 7-8) класстарның программазында киирген физика терминнериниң амгы тыва дылда доктаап, оларны ажыглаары чурумчуй берген деп болур.

Бир эвес физика башкылаашкынын көдээ школаларга, оода 7-8 класстарга, тыва дыл кырынга чорутпас болза, ол хайыраан байлак олчаан чидип каап болур. Ынчангаш республиканың көдээ школаларынга физиканы 7-8 класстарга тыва дыл кырынга башкылаар болза эки деп бодаар мен.

Ооң аңгыда, тыва чугаага орус сөстер холуп чугаалаар чаңчылларны эдерниге бо база дузалаар ужурлуг.

9 класстан эгелеп орус дыл кырынга башкылаарынга белеткел кылдыр физика терминнерин тыва, орус ийи дылга бээри албан апаар.

Хеймер-оол САЯ.
Кызылда педагогика институдунуң улуг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидады.

КҮШ-АЖЫЛ КИЧЭЭЛИ, ООҢ АЖЫКТЫЫ

Республиканың школаларында күш-ажыл кичээлиниң башкыларының хөй иеруузу тускай эртем чок, чазанып, дарганнаар, бызаннаар уранчевер кижилер күш-ажыл кичээлиниң башкылары болуп турар. Олар педагогика, психология талазы-биле чоорту чүвениң уг-шинин билип, чаңчыгып, кичээл эрттиреринин таарышкан методиказы-биле чепсегленип, кызымаккай ажылдап турарлар. Чижээлээрге, Тес-Хемниң Самагалдайда № 1 ортумак школаның күш-ажыл башкызы Биче-оол Даяевич Соян мурнунда партия, совет органнарга үр үениң дургузунда ажылдап чорааш, ол ам өөреникчилер-биле ажылдаарының аргаларын тыва берген. Ооң кол онзагай талазы — ооллардың бодун долгандыр хаара тудуп алганы. Биче-оол Даяевич өөредилге мастерскаязын дериг-херекселдербиле женсеглээр талазы-биле бодунуң улуг улуг-хуузун киирген. Б. Д. Сояң районнуң школаларының күш-ажыл башкыларының кыска хуусаалыг семинар-курузунуң киржикчилеринге ажык кичээлди чыл эгезинде методиктиг бедик деңнелге эрттирген. «Өөреникчилерге хүндүткелдиг, оларны хүндүлээр, ёзулуг эки башкы-дыр» — деп, дыңнакчылзры демделээн.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында күш-ажыл башкызы, педагогика училищезиниң доозукчузу Борис Валерьевич Балан чүгле бир чыл ажыг педстажтыг болза-даа, кичээл эрттирер талазы-биле кызымаккай болган. Дөртүү класстың өөреникчилери-биле Борис Валерьевич электротехника кичээлинге электроарматура талазы-биле темазы чедиишкиниг сайгарган. Ол кичээлге өөреникчилер-биле практиктиг ажылды колдаткан. Күш-ажыл кичээли чепле ындыг болуру ужурлуг. Ол кичээл дуржулгалыг башкыларыныңдан дудак чок болган. «Борис Валерьевич хөй-ниити-даа ажылынга идепкейлиг, эш-өөрүнгедаа хүндүткелдиг болуп, коллективке ат-алдарны кыска үениң дургузунда чаалап апкан» деп, школаның өөредилге эргелекчизи эге чугаазынга база сагыындырган. Семинарның түңнелинде саналчаал берген эштер арга-дуржулга солчуп, чедер-четпес херекселдер-биле бот-боттарынга дузалажып болуруна башкылар сүмелешкен.

Барыын-Хемчик районда Ак-Довурак хоорайның үш ортумак школаларынга база Кызыл-Мажалыктың № 1, 2 ортумак школаларынга республиканың школаларының аъш-чем болгаш пөс-таавы болбаазырадырының херээн башкылаар херээжен башкыларның кыска хуусаалыг, билиг бедидер курстары база бо чыл эгезинде болуп эрткен. Аңаа белеткелди баш удур чогуур деңнелге чорудуп, ажылдың чорудулгазынга улуг дузаны районнуң улус өөредилгезиниң ажылдакчылары — күш-ажыл кичээлдериниң талазы-биле инспектор Эрес-оол Будулеевич, методкабинет эргелекчизи Нина Дмитриевна олар болгаш школалар удуртукчулары чогуур үе-шаанда ап-орутказ болгаш семинар-курстуң эртеринге ачы-дузаны чедиргенни демделээри чугула. Олар чүгле белеткел ажылдарын шынарлыг чорутказ эвес, а семинарның ажылынга идепкейлиг киржип, боттарының саналчаалдарын район амыдыралы-биле холбап, чижектерин херек кырынга көргүзүп турганнар. Ол семинарның онзагай талазы болза, практиктиг ажылдарны колдатканы болур. Чижээлээрге, Ак-Довуракның № 3 ортумак школазының башкызы Валентина Ивановна Левченко бодунуң илеткелии эртем-практиктиг ёзу-биле белеткээн болгаш ону ажылының дуржулгазы-биле холбап, төөгү материалдарын шилип тып киргени солун болган. Илеткел соонда улаштыр ол-ла башкы даараныла бөлгүмүн алдыгы классчы уруглар-биле 1,5 шак дургузунда аажок солун болгаш хандыкшылдыг кылдыр эрттиргеп. Ол-ла башкы ийиги көргүзүг кичээлди дыңнакчыларга кылып көргүскен. Кичээл методиктиг бедик деңнелге эрткен дээрзин семинарның киржикчилери саналчаалында демделген чугаалазынар. Черле ынчаш башкының көргүзүг материалдарын белеткеп кылып алганы көрүштүг болган болгаш дыңнакчылар оны сонуургап көргеннер. Дуржулга солчуп соруулга-биле айтырыглар салып, башкы-биле беседалажып, өөреникчилерниң кылган ажылдарын тудуп, суйбап тургаш, дерилге материалдарын көрүп сонуургааннар.

Республика чергелиг ол семинар-курска Валентина Ивановнаның дидимии, соруктуун чыылганнар магадаан: илеткелди кылгаш, бөлгүмүү эртиргеш, 90 минута дургузунда ажык кичээлди улаштыр берип, серт чок ажылдап туразы өөредилгиг болган. Аныяк башкы бо өөредилге чылында аттестация эртер, бо көргүскен ажылдары аңаа дуза болур. Ында башкылар коллективи интернационалчы.

Дараазында хүнде Ак-Довуракның № 2 ортумак школазының башкызы Ольга Ивановна Крипан бир кичээлди сескы класстың уругларынга эрттирген. Кичээлдиң темазы: «Артыңчы хлебтен аъш-чем белеткээри». Хлебке хамаарыштыр амыдыралчы база төөгү материалдарын чыып алганы баштай өөреникчилер биске сонуургаткан. Кичээлге 27 кижи олуруп турза-даа, өөреникчилер-даа, башкы-даа сүрээден девидеввээнер. Чүге дизе белеткел ол хире эки болган. Башкының ажылының системазы ынчаар чаңчыл апарганындан кичээлдиң чорудулгазы чедимчелиг болган. Кижи санынга четчир кылдыр белеткээн амданныг чемни хлеб артынчызындан яазы-буру холумактар ажыглап белеткээни, ёзулуг мастер дээрзи оон-на илдеп болган. Кичээлдиң кижизидикчи шынары бедик, профессия шилип алырыга дыка дөгүм. Кичээлдиң хөй кезиинде өөреникчилер чугаалап тайылбырлап, практиктиг ажылды кылганы черле эки болган. Мөзүү-шынар, гигиена-санитар кижизидилгезиниң бедик деңнелдиң каракка кескү. Башкы чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар. «Кижиге хүндүткелдиг сеткил аңаа тода болдуу» деп, дыңнакчылар Ольга Ивановнадың кичээлин үнелээнер. Шынаар башкы Крипанның кичээли педагогика мастерлериниң, чаартыкчыларының кичээлдериндеи дудак чок, харын-даа Бүгү-эвилел чергелиг-дир деп база демделээш, ооң арга-дуржулгазының неитередирин семинарның киржикчилери районо ажылдакчыларынга сүмелээн.

Ак-Довуракның № 1 ортумак школазының башкызы Валентина Андреевна Маленькиктиң эрттирген кичээли база солуун болган. Ооң өөреникчилери бо удаада залчылардыңнакчылар болган. Кичээл эгелээр мурнунда күш-ажыл кичээлиниг болгаш даараныла бөлгүмүүге өөреникчилериниң даарааны платьелериниң, көбаларының, хөйленнериниң делгелгезин үстүкү класстарның уругларының кедип алгаш көргүскени сонуургаткыг болган. Кичээлдиң темазы—«Чиик платьени бижары». Технологтуг карталар ёзугаар өөреникчилер белеткеп кылгаш, түңнелин үндүрген. Валентина Андреевна — мергежилиг башкы. Ооң арга-дуржулгазын районнуң школаларында неитередип турар. Чылдың үелериниг таарыштыр чиик платьелерни бижып даараарынга башкы уругларны өөредип турар. Оон өөреникчилериниң кылган ажылдарының шынары тергиин. Валентина Андреевна — районнуң школаларының күш-ажыл башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузу. Методиктиг ажылды ол бедик деңнелге башкарып турар. Барган школаларывыстың дерилде-шимелдезинден ол бүгү илдеп.

Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының башкызы Вера Өлчеевна Эргел—аныяк башкы. Оон алдыгы класска берген кичээли белеткел база методика талазы-биле бедик деңнелдиг болган.

Арга-дуржулга солчуп, дуржулга шингээдин алырынга ыыдыг семинар-курстар дузалыг болганда ону неитередири чугула. Ындыг семинардардан чаа-чаа үнелиг бодаллар тыптып, күш-ажыл кичээлдерин улам сайзырангай болдуурынга дыка дузалыг болур.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Кызыл хоорай.

Аныяк башкыларга дуза

ДУРЖУЛГАДАН ӨӨРЕНИИЛИ

Бай-Тайганың Тээли № 1 ортумак школазының базазынга районнуң школаларының башкылары тус-тус эртемнер аайы-биле чыглып келгеш, башкылаашкынының чаа аргаларының талазы-биле дуржулга солчуру чаңчыл апарган. Ол ажылды районнуң улус өөредилге кылдызының методиктиг кабинединиң эргелекчизи Ольга Хомушкуевна Хомушку үеним негелдезинге дүүштүр бкдилиг улуртуп турар. Чоокта чаа район школаларының эге класстарында ажылдап турар аныяк болгаш бот-өөредилгеде өөренип турар башкыларның семинар-чыыжы эге школага болуп эрткен. Аңаа келген аныяк башкыларга бистин эге школада «улуг башкы» дижириве башкылар С. И. Шожунчап 1 «а» класска тыва дылга, О. Х. Таргын — 1 «б» класска математиканы, А. А. Хертек— 2 «в» класска «Час» деп темага орус дыл кичээлин бедик методиктиг деңнелге солун кылдыр эрттиргеп. Эң-не солун кичээлди 3 «к» класстың башкызы Көкеш-Серин-ооловна Серен-Чимит «Тыва улустуң чаагай чаңчылдары» дел темага эрттиргеп. Башкы кичээлин районнуң уруглар библиотеказының номчулга залынга ооң эргелекчизи Ранса Шакпаковна Хертек-биле кады демнежип эрттиргени онзагай болган.

Кичээл дериглезинге тыва өөнүн хевирин зал ортузунга марля-биле тургускаш, гимнастика кылыр тырыкы-биле харааталаш кылганы, тыва эдилелдериниң чуруун чураш асканы, өөнүң иштики болгаш дашкыкы эдилелдериниң дугайында тывызыктарны, үлегер домактарны көргүштүг кылдыр бижээш асканы башкыларның кичээнгейин хаара туткан. Таблицаларда бижиттинген үлегер домактарның чамдызын сонуургадыйн:

Малгаштан байыыр,
Довуракпан тодар.
Бак келзе, туттунма,
Эки келзе, салдынма.
Төөгүнү уттурга чазар,
Төрелии уттурга түрээр.
Төрел багы—аал чуду,
Төл багы—өг чуду.
Чаңчылдың чаражы эки,
Сагыштың агы эки.

Өг, өгде эдилелдер дугайында тывызыктарны уруглар бот-боттарынга болгаш кичээлге олуржуп келген башкыларга ыдып, догаштырып турда, солун-на болган. Уруглар ыткан тывызыктарының чамдыктарын номчукчуларга сонуургадыр бодадым:

Мугулайны муң кижи
чушкуулады.
Эртен чанар,
Кежээ келир.
Узун оол хыл эзеңгилиг.
Алдан кушкаш аал соктады.
Чеден кушкаш чер соктады.
Ала-сааскан өг долганды.
Чүс ооллуң куру чангыс.
Баапай-бөөпей
баскылаштыы...

Тывызыктарны ыттырып эгелээр мурнунда башкы уругларның кичээнгейин чечен сөстер-биле бодунче хаара тудуп аары безин тывызык: — **Эки адам эдилелин,**
Эргим ием ине-чүскүүн,
Аралаштыр элчип-селчип,
Адын ойзуп тывызыктаал — дээрге уруглар тывызыктарын ыдып-ла эгелээрлер.

Бо кичээлге уруглар библиотеказының эргелекчизи Р. Ш. Хертек шаандакы тыва чонуң улуг, аныяк кижилерн аалга келгенде, черге-даа ужурашканда канчаар чолукшуп-мендилежирии, оол, кыс уругларның өгге шын олурарының, улуг улус мурнунга боттарын канчаар шын алырының дугайын өөреникчилерниң киржилгези-биле херек кырында көргүскени аныяк башкыларга өөредиг болганын болгаш «Ёзулуг-ла чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге» деп кыйгырыгга дүүжүп турарын демделээр апаар. Ук кичээлге уруглар «Чинчи чажырары», «Хүдүр-хүдүр» деп оюннарны канчаар ойнаарын билип алганнар. Чазын кажык ойнавас, чүге дээрге чазын кажык ойнаарга, чаш малдың майын мыйырлып каар деп бурунгу тыва улустуң уруг-дарыын угаадып чораанының утказын башкы өөреникчилерниге чугаалап берген.

Көкеш Серин-ооловна Серен-Чимиттиң 3 «к» клазы — школада тергиин өөредилгиг класс. Ында 26 ооллар, уругларның кичээлге дүргелчугаалэр чугазалап турарын дыннаарга, улуг-даа улустан артык. Башкыныг өөреникчилери кичээлдерге национал хептиг кээп турары чарашдаа, чаптанчыг-даа. С. К. Серен-Чимит — боду национал чаңчылдарны, аас чогаалын, тыва чонның төөгүзүн, культуразын дыка ханы билир башкы.

Семинар-чыыштың киржикчилери — аныяк башкылар үстүнде көргенивис кичээлдериниң сайгарылгазынга аргадуржулгазын улуг башкыларбиле солчуп, чугаалажып, ажыктыг чүүлдерин хөйнү билип алганын чугаалап турганнар. Йлаңгыя К. С. Серен-Чимит башкының кичээлин районнуң Культура бажыңының сценазынга, чон мурнунга көргүзүп эрттиреринге, өске школаларга-даа барып эрттирерин дилеп саналдааннар.

Владимир ЧАПЧЫН.
Тээлиниң № 1 ортумак школазында эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

ЧУРУКТА: Кызылдың Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школазында математика башкызы Лариса Алексеевна Казакова өөреникчилерге быжыг билигни бээрдээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар.

6 «а» класска математика

ДАШТЫ ЧАРАШ, А ИШТИ...

Тожунуң Ий суурга ийи корпустуг, ийи каът школаны туткандан бээр үш чыл безин четпээнде бо кыжын ажыглалдан шуут үнтеп. Өөреникчилер эмнелге, совхоз конторазы, клуб, уруглар садыы, интернат дээш тар өрээлдерлиг, чер санай чергелерге өөренип кыштап турар. Байдал мындыг турда, өөредилгениң шынарының дугайында тайылбыр негеттинмес хире.

Миллион ажыг рубль өртектиг улуг школ ийи чыл четпейн ажыглалдан үнер, а ийи аал чурттаар бажыңнар чеже-даа чылда чүге турар чүвел? Районо, райкүүском чогуур органнардан айтырып, чылдагааның тывар болза эки. Школаның директору Демир-оол Салчак кыш соогунда кудук кастырып, чер дашты-биле хоолайлар шөйүп, улуг өртекке керээ чарар ужурга таварышты. Эрткен чылын школаның ханазының дашты шап каан картын хооруп турган, школа коллективи боттары сыскааш, катап эптеди. Хана чудуктарының аразы хос, эки тырывааи болган. Кыжын школаның ханаларының дашты-даа, ишти-даа ак шаң, бүс болур боор чорду.

Школаның төлевилелин соок Тожунуң байдалынга таарыштырып кылган. Эң чиңге хоолай дамчыткаш, чылдыр системаның секцияларын эвээштп салган.

Республиканың инженер, сантехник специалистерин чалап, түскай комиссия тургускаш, Ий школазын бо чайын ажыглалга киирерин районодан, райкүүскомдан ада-иелер улуу-биле дилеп турар.

Самия САЯ.
Пенсионер.

КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Сөөлгү үеде солуннар апынга школага башкылаашкын дугайында хөйү-биле бижип турар апарганы эки-дир. Ылаңгыя тыва дылды өөредирнин дугайында саналларга болум хуумда каттыжып турар мен.

Орус, тыва дылдар кичээлдери болгаш ооң-даа өске чугула эртемнерге кичээллер бедик деңнелге эрткен турары чугула. Ынчалза-даа ооң өске, школаларда «үүрмек» диртип турар кичээлдерже база кичээнгей салза чугула дээн бодал-биле моны бижидим. Оларның биреээзи—ниити бир чыл школалайбычга ыры кичээл. Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң республиканың школаларында ыры башкызы деп тускай эртемниг кижилер чок. Ынчангаш ол кичээлдерни кандыг-ла-бир ажыл-биле дакпырладып эрттирип турар. Ылаңгыя көдээ школаларда ындыг. Дыка хөй школаларда ыры кичээлин клуб ажылдакчылары эрттирип турар. Олар эрттирип болбайн даи харын. Ынчалза-даа оларның кол харыылап турар ажылы өске болганда, кичээллиң шынары күду болуур-дур ийин. Өөреникчилерге кандыг-даа сонуургал чок, ужур эдерген кичээл болуур. А ыры кичээли эрттирип турар ол кижи школада башкылар коллективиниң чингине кежингүү башкы кижи болуп ажылдаары болдунмас. Тускай эртемниг башкы-даа келир чүве болза, ол болдунмас чыгы. Чылдагааны — ыры кичээлиниң шактарының эвээжи. Башкы кижи неделяда 18 шактыг болур ужурлуг турда, көдээ школаларда ыры кичээлиниң шактары чүгле он чедее, чедер. Ынчангаш школаларда ыры башкызы болуп ажылдап турарларга, чүрүкчү эвес кижиге чүрүлга кичээлиниң шахтарын, спортчу эвес кижиге күш-культура шактарын азы күш-ажыл кичээлиниң шактарын немей бергилеп кээр. Ол кичээлдерниң башкылаашкынын билбес кижи оны эки, шынарлыг кылдыр эрттирип шыдаар бе? А башкы кижи болганда негелде чаңгыс болбас чүве бе? Ынчангаш ол кижилер ёзулуг башкылар бе азы кымчарыл?

База бир берге чүве—программа. Чогум улуг школаларга орус программалар бардаа болза, оны тускай кабинет чок, көдээ школаларга ажылдаары берге. Мен элдэ чыл дургузунда Альберт Тановтуң үндүрген номнарын ажыглап келдим. Бодум хуумда ол ажылдары дээш авторга өөрүп четтиргеним иштимде сөөлгөө чоруур кижи мен. Ынчалза-даа 4-7 класстарга номну чаартыры күзенчиг.

Ыры кичээлдерин ийиги чергенин кылдыр санавайн, оны ескерге кичээлдер-биле, эртемнер-биле деңге кичээнгейге албас болза, уран чүүлге хандыкшылывысты сулаарадып, оон хегжүдезинге эки салдар чедирери бергедей бээр боор. Ынчангаш мындыг бодалымны школаларда музыка башкыларыбиле болгаш номчукчуларбиле үлежиксээн мен: бирээде, эки, калбак өөредилге программазын кылгаш, ыры кичээлдериниң шактарын көвүдезир. Ийиде, чок болза, ол шактарны шуут үжүлгаш, чүгле күзелдиг өөреникчилерге уран чүүлдүн азыр эйбе-биле белгүмнерин эрттирзе кандыгыл? Эш-өөрүнүн саналчаалын дыннаксап артым.

Олег МИЖИТ-ООЛ.
Улуг-Хемде Чааты ортумак школазында музыка башкызы.

ТИИЛЕЛГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Дүүн, май 9-та, Тиилелгенин 45 чыл оюнга тураскаатткан «Шын» солуниүн шаңналы дээш тыва хүрешке 64 өөге хүрешкен. Аңаа хөй-хөй районнардан өөгелер келгеи.

Стадионга оон-даа хөй болган. Кижи бүрүзү өөгелиг деп чүве хүреш үезинде билдинип турган. Бир-ле өөгенге адап үндүрүп келирге, оонмоон деткиишкиниң сөстери дыннаныл турду.

Сөөлгү дөрт өөге арткан. Кымнарыл ол?

Владимир Монгуш (Кызыл район), Роберт Хомушку (Кызыл), Геннадий Монгуш (Сут-Хөл) болгаш Алексей Хомушку (Чадаана) олар арткан.

Владимир Монгуш шүүлген. Алексей Хомушку үжүүрлешкен. Үш болгаш дөрт дугаар черлерни Роберт Хомушку биле Геннадий Монгуш алган.

Хүреш дугайында репортажты солуниүн дараазында номериндеи номчуур силер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Телевидение

МАЙ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мульт-фильм. 8.45 Барымдаалыг фильмиин баштайгы көргүзүү. 9.05 Концерт 10.00 «Тиилелгенин кызыл арагазы». Уранчечен телефильм. 11.25 Эртем-тайылбырлыг кино дончулалы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.15 «Ye». 15.45 Эртем медээчизин. 16.30 Чехословакия: таныыры база танывазы. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 19.45 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 21.00 «Ye». 21.30 «Дипломатчы эвес беседалар». 21.50 Эфирде хөгжүм. 23.50 «Киидер». В. Набоковтуң феномени. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүлеин биликсеп тур мен» Киножурнал. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. А. Т. Твардовский. «Василий Теркин». 9.05 Испан дыл. 10.05 Испан дыл. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Сүт чемнитглер. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 «Узун куртсының төп халдакчы». Уранчечен фильм. 13.35—14.05 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиязы. Алтай телестудиязының программазы. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының телевилелин чугаалажып тур бис». «Советтер болгаш амыдырал». 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлаалар. 19.10 «Алдарга бүргеткеи Тиилелге». Дамчыдыла.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Атлетизм. Европа чемпионайы. 20.55 «База катап цирк дайгыназы...» 21.30 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уранчечен фильм. 23.20—23.45 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Мергелер кагарыиың спорту. Ада-чүрттүң Улуг дайынының хоочунарының маргылдаазы. Тиилелге хүнүнге тураскаатткан. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАЙ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» 9.10, **«Гу-га»** (2 серилыг, 16 хар четпээннер кирбес) 11.00, 13.40, 16.20, 19.00, **видеозалга: «Ынакшыл тинлээр»** (2 серилыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Плуто» деп мультфильм 11.00, **«Грета» деп бажы"ның чажыды»** 14.00, 19.10, **«Граф Монте-Кристо»** (2 серилыг) 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Круглян көвүрүү» 15.50, **«Чүүк «300»** 14.00, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Элдептиг таварылга» 15.00, **«Өг-бүле»** (2 серилыг) 16.50, **«Рокк хевиринде халап»** (2 серилыг) 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Чажыт чөвүлекчи» 17.00, 19.00 шактарда.

Улустуң аас чогаалындан үндезилеттинип тургустуунган «Тыва» деп ыры-хөөмей бөлүү аңаа хандыкшылдыг салым-чаяанныг оолдар, уругларны немелде шилилгеже чалап тур. Шилилгениң болур хүнү май 12-де 14 шакта.

Шилилгениң негелделери:

1. Улустуң ырын күүседири.
2. Хөөмей, сыгыт, каргыраа (өске-даа хевирлериниге).
3. Тыва улустуң хөгжүм херекселдериниге ойнаары (игил, бызаанчы, дошпулуур).

Хүлээп алыр чери: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко, 58, Композиторлар эвилелиниң баштаар чери.

Кызыл хоорайга чүрттап тургаш, Ада-чүрттүң Улуг дайынынче шериг келдиришкинин болгаш эки тура-биле чоруткаш, оон соп келбээн кижилериниң долу ат-сымын биске дыңнадып бээрин дилеп тур бис. Дайын шөлүүге өлгеи маадырларның аттарын Кызылда тутуунуп турар тураскаалга сиилбип бижиир дугайында шиитпирни Инвалидтерниң Бүгү-эвилел ниитилелиниң Кызылда салбырының баштаар чери хүлээп алган.

Бистин адрезивис: 667000. Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчузу, 42. Телефон № 3-07-54.

Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрынга бызанчы хевеглеттиниң турар. Айтырыгны кинотеатрның директорудан биляп алыр.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ориемнаа — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылар — 3-45-93; Киидистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет туругуут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетүүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээлэ 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 412. ТС—00627.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 11 пятница № 109 (14309)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 коп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

Сессияның ажылының баштайгы хүнүрииниң дугайында медээлерни парлаш, сессия бодунуң ажылын майда уламчылаар кылдыр чапсар чарлаттынган дээрзин апрель 29-тун солунунга дыңнадып бижээн бис.

Ажылын уламчылаары-биле улус депутаттары база катап чыглып келген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын дүүн, май 10-да, уламчылаан. Сессияның эвелчеглиг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар ажыткан.

Сессияның баштайгы хуралдарынга бүрүн эргелерин долузу-биле хүлээп көрдүнген турган 117 улус депутадынга май 5-те болган катап бадылаашкыннарның түңнели-биле сессияның эвелчеглиг бо хуралынга оларга сес улус депутады немешкен. Тыва АССР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы оларның бүрүткелин кылып, бүрүн эргелерин Мандат комиссиязы хүлээп көрүп, бадылагыжеге чедир, сессияның ажылынга оларның киржип олуржурун депутаттар чөпшээрээн.

Бадылаттынган хүн айтырын ёзугаар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин сессиязының эвелчеглиг бо хуралынга Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазын, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазын соңгуурун, Тыва АССР-ниң күрүнеңиң кол арбитрин томуйлаарын чугаалажырынче депутаттар кирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар сес алгаш, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга Д. К.-Х. Ооржактың кандидатуразын сессияга сүмелээн. Ооң соонда, аңаа сес берген. Д. К.-Х. Ооржак сес алгаш, ол албан-дужаалды депутаттар аңаа бүзүрээр чүве болза, улусчу контроль органнарының мооң, соңгаарты кылып чоруудар ажылының кол-кол угланышкынары-биле улус депутаттарын таныштырган. Ооң соонда дарый айтырыглар эгелээн, оларга харыларын ол берген. Кандыг-кандыг айтырыгларны олар колдады салганыл деп чүвениң каксы-даа бол, тайылбырларын оралдажып көрээлп. Чижээ, мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле мооң соңгаар кандыг дээштиг хемчеглер улусчу контроль комитединиң талазындан алдынарыл дээрзин улус депутаттары сонуургап турар. «Ак-Туруг» совхозтуң директору улус депутады А. Д. Тюлюш ажылагыйларда улусчу контроль комитединге юрист эртемниг кижилер ажылдатса деп айтырыг-бодалын илереткен. Оон аңгыда, Улусчу контроль комитединиң штадының санынга хамаарыштыр айтырыглар база салдынган, ол — ажылдакчыларның санын кызырза кандыгыл кылдыр колдуунда тургустунган. Айтырыглар соонда, кандидатураны сайгарып чугаалажып эгелээн. Депутаттар Г. Я. Эпп, Д.-С. Б. Яндак олар кандидатурага хамаарыштыр санал-оналын берип, бодалдарын чугаалааннар.

Депутаттарның саналдаашны-биле бадылаашкынны ажык чоруткан. Улус депутаттарының хөй саныг бадылаашкынын ап, Д. К.-Х. Ооржак Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга сессияга соңгуткан.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазын соңгуур айтырыгже депутаттар оон улаштыр кирген. Дээди судтуң даргазының кандидатуразынга А. Д. Ховалыгны сессияга чугаалажып көөрү-биле сүмелээп турган.

А. Д. Ховалыгга сөс берген. Ажылының моон соңгаарты программазы-биле депутаттарны ол таныштырган. Депутаттардан айтырыглар суд ажыл-чорудуунга хамаарыштыр эвээш эвес болган. Суд, улус судьяларының дугайында чугаа болу бээрге, айтырыг албан кем-херек үүлгедиглери, судтарның ажылының шынарынга кээп үзер мынды. Ынчангаш айтырыглар элээн чидиг. Чижээ, судтарның шинткелиниң чымчаан чамдык кижилер ажылдатса деп айтырыг-бодалын илереткен. Оон ыл

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Төп соңгулда комиссиязы округ соңгулда комиссияларының киирип келгени протоколдарын сайгарып чугаалажуун көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 50 чүүлүнге дүүштүр 1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкынының түннелинде соңгуткан Тыва АССР-ниң 7 улус депутадың бүрүткээн.

Депутаттар кылдыр соңгутканнар:

Монгуш Анисья Кууларовна, 1949 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунун улус әвердилге киллизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Горькийниң № 26 соңгулда округу.

Муромцев Валерий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, чуртталга-коммунал ажылагыйының девискээр-будурулге каттыжыышкынының чингине директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Геологический № 23 соңгулда округу.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, чуртталга-коммунал ажылагыйының девискээр-будурулге каттыжыышкынының чингине директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Геологический № 23 соңгулда округу.

Путинцев Юрий Сергеевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунун даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Рабочий № 7 соңгулда округу.

Суменков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, № 4 ОПТУ-нуң директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Горный № 27 соңгулда округу.

Шавыраа Карбай-оол Хертекович, 1942 чылда төрүттүнген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киллис эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Барлыктың № 48 соңгулда округу.

Шомбуң Борис Кыргысович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү. Самагалдай № 106 соңгулда округу.

1990 чылдың май 5-те Тыва АССР-ниң улус депутаттарының катап соңгулдаларының түннелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары болгаш улус депутадынга кандидаттарның фамилиязы, ады, алазының ады.	Соңгукчуларның ниитизи саны	Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның саны	Күш чок деп санаттынган бюллетеньнер саны	Депутатка кандидат дээш бадылаашкы саны	Улус депутадынга кандидат дээш удур бадылаашкынар саны	Соңгулаларның түннели
Рабочий № 7						
Путинцев Юрий Сергеевич	1178	723	18	412	293	соңгуткан
Ширипей Валерий Николаевич	1178	723	18	270	435	соңгутпаан
Комсомольский № 10						
Кара-оол Ирина Монгушевна	1211	688	30	271	387	соңгутпаан
Муромцев Валерий Александрович	1211	688	30	375	283	соңгуткан
Геологический № 23						
Кыргыс Маадыр-оол Аңгыр-оолович	2947	1660	23	702	935	соңгутпаан
Попов Виталий Александрович	2947	1660	23	840	797	соңгуткан
Горький № 26						
Монгуш Анисья Кууларовна	1298	798	11	522	265	соңгуткан
Черепанов Виктор Алексеевич	1298	798	11	231	556	соңгутпаан
Горный № 27						
Наксыл Мария Кыргысовна	1850	1022	21	465	536	соңгутпаан
Суменков Анатолий Петрович	1850	1022	21	485	516	соңгуткан
Барлык № 48						
Монгуш Эрес-оол Александрович	756	750	5	358	387	соңгутпаан
Шавыраа Карбай-оол Хертекович	756	750	5	380	365	соңгуткан
Самагалдай № 106						
Чооду Кара-оол Күнзекович	2160	1644	42	522	1010	соңгутпаан
Шомбуң Борис Кыргысович	2160	1644	42	933	669	соңгуткан

Сукпак № 79 соңгулда округунга катап бадылаашкынарның түннелдерин дараазында немей дыңнадыр.

ШАЛЫПЧЫЛАР САНЫ КӨВҮДЭЭН

«Тыва хамаатыг тудуг» трестиң Бай-Тайгада септелге-тудуг участогу эртикен чылдың социалистиг чарыжынга киришкеш, республикага үшкү, районга бирги черни алган. Каш чыл улаштыр мурнукү одуругга чоруп келген коллектив бирги кварталда база-ла шалыпчы ажылдап, 159 мун рубльдиң керээлиг ажылдарын кылыр планын 186,9 мун рубльге челиргеп. Бодунуң күжүбиле 149 мун рубльдиң ажылдарын кылып турган, херек кырында 182,9 мун рубльге боттандырган.

Бо чылын кылыр ажылдарының хемчээлин улгаттырган. Тээли суурга ургуларның 120 олуттуг ийи каът ураи чурулга школазының тудуг-монтаж ажылдарынга 334 мун рубльди долузу-биле шингээдип ап, бо чылын ажыглалга киирер. Хоочун тудугжу Маадыр Содунамның 12 кижи составтыг бригадазы ам оон бирги каъдыи доозупкан. Улус судунуң чаа коаторазын удавас дужаар. Район төвүнде хөй адырлыг коммунал ажыл-агый будурулге эргеледи биле септелге-тудуг эргелелиниң кады ажыглазары чаа төлевилелдиң конторазының, 10 автомашина тургузар гаражының, складтарының, чазанылга цегинің болгаш котельнаязының тудугларын база бо чылын эгелээр. Коммунал чурттадга бажыннарынга, албан черлериниң, организацияларның ажылдаар контораларынга агар болгаш капитал септелге чорударынга 130 мун рубльдиң чагыгларын хүлээп ап, керээлерни база чарган.

Сөөлгү ийи чыл дургузунда бир тайгазы биле Төп Азияның куруг элезиннериниң кожа чыдары болгаш сыннар-биле кажаланганында. Бүгү делегейде чок дээш дириг амытаннар болгаш үнүштер мында бар. Шынап-ла, чаңгыс район девискээриниң карак четпес хоюну, кара-ногаан эзим-арганы, даг тундразын, арыг суглуг хемнерни, дустуг хөлдерни, сарлыкты болгаш тевеин, сонгу чүктүң авазын болгаш теиң, ак торлазаны болгаш уларны, кара-куштуг болгаш тогдукту көрүп болур.

Республика ап курлавырлары-биле байлак. Сан-түнмер-биле алырга, Тывада 10 мун сыын-мыйгак, 3 мун буур-булан, хөй-хөй мун-элик-хүлбүс, тооргу, чер хаванны, те-чуңма, дырбактыг, бөрү, кара-куш аймаа бар. Бо анменни даштыкы анчылар аннап болур. Сыын азы буур эдип турда, адыг ижээнигге чыдырда, кара-куш ойнап турда аннаарының кащ янзы аргалары бар. Ол үеде чуруккa тырттырып база болур. Аннаашкының болгаш балык-таашкының өске-даа хевирлерин эдерик.

Даштыкыдан аңаа туризмге бодаарга, аңныыр туризминдең валютаны дүрген ажылдап ап болур, чүге дээрге аңаа туризмге тергиин дээш залчылар бажыңнары, транспорт, эъш-чем аймаа негеттинер болгай. Олча-ажык бодаан спортчу аңчы аңчылар бажыңнарда, чадырга-даа, майгынгарда дүн чарын ап болур болгай. Автомобиль орунга эът мунгай.

— Даштыкыда аңныыр туризминиң хөгжүлдези чурттуң национал байлаан садып төтчеглээр, дириг амытаннарның ховар хевирлерин узуткап чок кылырынга чедирер, тус черниң аңчыларының эргелерин болгаш негелделерин кызагдаар дээрзин парлаллага бижээн, чоп ортузунда чугаа чоруп турар болгай, бо талазы-биле чүнү чугаалаар силер?

— Ол-ла чүүлдер дээш мен дүвүрел үлежип шыдавас мен. Оны чүгле сан-чурагайлар-биле бүзүреткени дээрге, Чижек кылдыр алырга, ниитизи-биле республика өлүк-тывыш болгаш спортчу аңнаашкынының чылда нормазы сыын адып алырынга 500 баштан ашпайн турар. Ол дээрге оларның ниити баш санының чүгле беш хуузу болуп турар. А буурлар, адыглар, чер хаванныры, тооргулар, телер болгаш черлик аңнарның өске-даа хевирлерин өлүрериниң хуузу бистиң республикада оон-даа аазып. Эки организастаттынган аңнырттывыш ажыл-агыйларында аңның ниити баш санының 40 хуузун хорадып турар. Аңныр-тывыш ажыл-агыйын хөгжүдеринің эргижирел калган туруштарын болгаш методтарын бистер мынчага чедир сагып турар хевээр бис. Черлик амытаннарның шоолуг эвес хуузун аннап ап тура, амдаа көвүдеир деп бистер чөгенгир бодалды илереңг турар бис. Оларның саны хөлүн эртир көвүдээри бот-тааржыттырылгазының биологтуг механизминге мооңгак болуп турар. Бистер боттарывыс черлик куштарны чөптүг ажыглаарындан ойталап тура, оларны аңаа-ла бөрүлер аксына каап берип турар бис.

Бистер шала өскээр бардывыс, эм ынчангаш аңнаашкының валюта-биле солчулгазының концепциязынче дедир эглип келинл. Бирээде, бистиң саналдаар деп болавайн турарывыс, а бойдус камгалал организарының чөпшээреевейн турары ССРЭ-нии болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлеринде кирер бижиттинген аңнениң көчүт ховар хевирлерин адып өлүрерин даштыкылар бодавайн турарлар. Оон кадында чугаалажыышкынар чоруп турда аңныыр туризми ховар дириг амытаннарның баш санынга когарал чедирбес ужурлуг дээр дугайында боттарының бодалын илереткеи. Олар бойдус камгалалының дугайында көчүт сагыш салып турар. Ол черле билдингир. Ылап-ла аңчы кижилер боттарының арын-нуурун болзарлар болгай.

Биске валюта херек болганда, бистиң боттарывыска чедишпейн турар-даа болза, нефть продуктуларын, чиик автомашиналарны, өөнүт металлдарны, ховар чемнерни даштыкыже үндүр садыглап турар бис. Ынчаарга чүге бис аңныыр туризмни хөгжүдүп тургаш, оны (валютаны) ажылдап ап шыдавас бис?» Оны ынчаар кылып алгаш, бистер даштыкыже чүнү-даа үндүр садыглавас болгай бис. Даштыкы кижиге олча-ажык болуур чүүлдер—сыын мыйызы, черлик хаван азы, адыг кежи боон болур. А оларның эъдин күрүнеже кирер болгай. Бистиң мээ-медереливис канчап барган: эът белеткеп алыр соруга-биле черлик аңнарны өлүргени дээш бистиң аңчылармыстың бригадаларынга акша төлеп турар бис. А даштыкы кижилер биске эът тып бергеш, ол дээш бистерге хөй түнүнүг валютаны төлеп берип турар. Ол хиреле-ле бис со ажыктыг чүве ирги бе деп дадагалзап турар бис. Элдеп, кижи кайгаар чүве-дир ийин. Валюта тыварының оруктарын ажыглаарын угаан-сарыылдыг кижилер билип турар. Ону харын-даа Африкада бөзин билир апарган. Девискээри бичии Чехословакияда, чижээ, тускайжыттынган алды ажыл-агый миллион-миллион доллар орулганы киирип ап турар.

База бир чижек. Аңныыр ажыл-агыйы бисте ындыг-ла эки эвес тургустунган. Аңнаашкын дээш валютаны ап эгелээш, ол херектин ажыын биле бергеш, тус черниң эрге-чагыргазы соңуургалдыг апаар болгаш аңныыр ажылагыйын орулгалыг чорударын чедип алырлар. Олар ол адырны хөгжүдеринин, оон материалдыг базазын быжыглаарының, черлик аңнарны камгалаарының, төтчеглекчилер-биле демисежирининң дугайында бодай бөөрлер. Оортан бистер хөй чүүлдү ойнап алыр бис.

— Ажыл-агыйынар болгаш чоокку планынар дугайында кыска-даа бол чугаалап көрүңерем?

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң докгаалын ёзугаар Тапсы деп тускайжыткан аңныыр ажыл-агыйын тургускан. Оон девискээри кылдыр Тапсының заказник турган черни, Бичe-О хемниң аңненинг бассейнин, ниитизи-биле 275,5 мун гектар шөлдү тускайлаан. Ол ынчаар сыын, мыйгак, чер хаванны, тооргу, адыг, бөрү, дырбактыг, кара-куш аймаа өзөк элбек. Амгы үеде туризм хөгжүдер база-заның белеткелин дарый доозары негеттинип турар. Кызылдан 73 километр ырак черде ийи өрээл анчылар бажыын тудуп алган бис. Ында чемненир өрээл, егерьлер чурттаар чер, чунар-бажын, национал дериг-херекселдерлиг 3 өг, 10 ап. бир автомашина база бар. Контора киллдыр эрги бажыны эде дерээн. Кара-Хемге 2 коттедж бажыны, дузалал казанактарны, ан чемгерер, хайгаарар шөлдерни туларын көрүп турар. Ажыл-агыйын штадында 6 егерь, аңныыр хайгыылчылары бар.

Австрия, ГФР, АКШ-тың даштыкы фирмаларындан чагыгларны хүлээп ап турар бис. Бо чылын Америкадан келир туристерни хандырарынга 100 мун долларның керээзин чаргаи. Оларга сыын аңнаарының 20, элик, хүлбүстүн — 10, адыгның — 8, кара-куштуң 20 лицензиязын чөпшээрээн. Чуруқ тырттырып аңнаарын хөгжүдер. Ажыл-агыйывысче бистиң анчыларывысты база чалап турар бис. Сыынны спорттуу хевир-биле аңнаарынга лицензия өртээ 150 рубль, аңмең турлаанга хоюкта чурттааны дээш —3-8 рубль, егерьнин хайгааралынга турганы дээш хоюкта-ла—7 рубль, чунар-бажын дээш 3 рубль төлээр.

— Бо айтырыг арай эртеда-ла салдынып турар чадавас. Келир үеде силерге кирер орулганы канчаар ажыглаар сорулгалыг силер?

— Алган орулгазыдан валюта-биле шилчиткен түнүнүң 40 хуузун ажыл-агый бодунга аттырар. Валюта-биле даштыкы чурттардан хереглел бараанарын садыг алгаш, ону күрүне садыын дамчыштыр чонга садар. Рубль-биле киргеп орулганы ажыл-агыйның хереглелдеринге, оон хөгжүлдезинге, биотехниктиг хемчеглерге ажыглаар. Даштыкы фирмалар-биле дугуржулга ёзугаар баштайгы аңнаашкындан киргеп валюта-биле чангыс удаа ажыглаар 10 мун шприцтерни садып алгаш, Кызыл хоорайның уруглар эмнелге черлеринче халаска шилчидип бөөрни сүмелешкен бис. Чуруқ тырттырып аңнаар даштыкы туристчи бүрүзү республиканың бойдус камгалалының фондузунче мундан өөскө эвес долларны киирер. Акша-хөреңгинин чамдык кезинге Черби, Кара-Хаак сууларның социал хөгжүлдезинче угландырар бис.

ФЕРМАДА МАЛ ЭМЧИЗИ

ЧУРУКТА: Зинаида Меңгевна Монгуш 1983 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун доосказ, Кызыл районда «Тиилелге» совхозта сүт-бараан комплекизинге мал эмчилеп ажылдай берген. Од ам фермада код ветеринар. Дузалакчызы Раиса Ондар-биле бо чылдың бызаалырын вакцина-биле бир айлыындан эгелеп, оларның кадыын камгалап сыкыртып эмнээн. Брученлёзтуг инектерни дужаапкан.

Бо чылдың февральда шаашкакка удур малды эмнээрин база доозупкан. Чаш бызаалырын чеминге витаминнерни хөлүп берип турар. Малдың чаш төлү хорааваи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ётозу.

ВАЛЮТА ДЭЭШ АҢНААШКЫН

Бистиң республикага оон ажыы бар бе?

Туризминиң эң-не орулгалыг адырларының бирээзи—аңныыр туризмин организастаар ажыл бурунгаар шимчеп эгелээн.

Бо угланыышкынга баштайгы базымнарны бистиң республикада база кылган. «Тыва аңныыр-тывыш» будурулге каттыжыышкынының Тапсы деп тускайжыткан аңныыр ажыл агыйының директору В. С. Новиков-биле бистиң корреспондентивис Тывага аңныыр туризминиң перспективаларының дугайында беседа кылган.

— Экономика талазы-биле алыр болза аңныыр туризми кайы хире ажыктыг болурул, Владимир Сергеевич?

— Даштыкы туризмни, оон иштинде аңныыр туризмни, чүгле политика эвес, э экономикага хамаарыштыр база көөр. Туризмге капитал салыышкыны чорударга ажыктыг, чүге дээрге оон беримчеэн кончуг дүрген болур дээрзин делегейниң арга-дүржулгазы көргүскен. Хөй-хөй сайзыраңгай капиталистиг чурттарда күрүне орулгалыының статьяларының бирги-ийиги черлерин туризм алыры эзелеп турар. Чижээ. Испанияның туризмден ап турар орулгазы бистиң даштыкыже нефть болгаш газ саткаш ап турар валютавыска дең болуп турар, ескээр чугаалаарга, 17 милли-ард доллардан дең. Бис дедир эгиттинмес одалга-энергетика курлавырларын даштыкыже үндүр сөөртүп турар бис, э ол-ла Италия бодунуң кандыг-даа национал байлаан үндүрбейн, а чүгле суй-белектер сайгаткаш, оорган кончуг улуг орулганы ап, бодунуң чүүрмалыг черлерин даштыкыга көргүзүп турар дээрзин билип чоргуур.

Даштыкыдан аңнаашкын туризми биске ажыктыг бе дээрзин, дараазында сан-чурагайлары дең-не турган бадыткайн. Бистиң будурулгелеривис даштыкы рынокче үнеринин берге орунга дилеп тып турар, оларга аңаа бир тонна хөмүр-даш дээш 55 доллары, бир кубометр ыяш дээш 70 долларны сүмелээр. Аңныыр ажыл-агыйының болгаш ан ёстүвериниң бүгү-эвилел эртемшиничилел институдунуң берген сан-түнмери-биле алырга, туристи аңнаашкын үезинде бир адыгны өлүргени дээш делегей рыногумга 29 мун, сыынны азы буурну өлүргени дээш — 10, чер хаванын атканы дээш — 3 мун, улар дээш 2,5 мун долларны төлээр. Иви адын алыр дээш, он удаа аңнаанының өртээ 4 мун тонна хөмүр-даш өртээнге дең болур-дур дээрзин санаары берге эвес. Республика хөмүр-даштыг транспорт-биле Саян ажыр. демир-орук-биле Оожум океан эриинге чедиргеш, карылгалыг болурувус биландыг берген. Оон ангыла ону казып ап турар үеде үндүргеи экологтуг каражаны база санап көөр апаар.

— Силерниң бодап турарыңар-биле алырга, Тывага даштыкы аңныыр туризминиң перспективалары кандыг болурул?

— Бир эвес оон географтыг туружун, бойдузунуң чараажын, дириг амытаннар-биле байлаан өөренип көөр болза, оон перспективазы кедергей улуг. Тыва Азия диптиң төвүнде чыдар дең чүве безин даштыкы туристерни соруза дег, чымра тырта бээр. Республиканың онзагай көрүштүг чүвезин чүл дээрге, ол Сибирь аал ишти чурттаар 18 бажыңны тутқан. Бо чылын 5 бажыкны доозар. Ажылчыннары Александр Норбу-Самбуу биле Челер-оол Хертектиң боттарының күжү-биле эрткен чылын-на тудуп эгелээнин бажыннарны доозарын деткип, материал аймаз, техника-биле дузалажыр.

— Тудутиуң туруушкуи чок ажылдарды материалдарны баш удур четчелеп тып алырындан хамаарыжыр болгай. Дилиг материалдары четчир. Цементини 100 тонна чедир күралвырлап алдывыс. Ак-Довуракты чылыг төвүнүң чанындан 600 кубометр шлакты алырын дүгурүштувус: шифер, демир-бетон, күргаг штукатураны үзүктелиишкин чокка сөөртүп тур бис — дең, участоктуң начальныгы В. Б. Донгак чугаалап орду.

Коллективте доктаамал ажылдап турган 68 кижиге немей 12 ажылчыныы хүлээп ап, оларны 4 тудугжу бригадаларда, 2 шеверлекчилер звеноларында, чазанылга мастерскаязында таарыштыр тургускан. Чайгы үеле шефке ап турары Тээлиниң № 3 школазының үстүкү классчыларындан 10 өөреникчиин төлевирлиг ажылга хаара тударын көрдүнгеп. Планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип, ажылдың шынарын бедиткен түннелинде орулга көвүдээн. Кижилерниң онаашкан ажылынга хамаарылгазы, материалдыг сонуургалы бедээн. Маңаа мындыг сан-чурагайларны көргүзүп болур. Чүгле эрткен чылын 98 мун рубльдиң орулгазын киирип алырын планнаан, ону 120 мун рубльге чедирген. Материалдыг шаңналга, социал айтырыгларга чарыгдаар акша-көреңги четчир. «Тыва хамааты тудуг» трестеи хүнү-биле ап болур өреэи 150 мун рубль четкен. Социалистиг чарыштың түннелдерин квартал санында үндүреирин, тиилекчилерни шаңнап-мактаарын чаңчыл болдурган.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле профэвилел дугурушканы сүүгаар ажылды эртен 8 шакта эгелээр. Кежээки доозар шагын, дыштаныр хүннерде ажылдаарын бот-орулга-чарылгалыг звеноларда, бригадаларда боттары дугуржур. Набыралды быжыглап, негелдеги шынгыырадып, кижизидилге ажылын күштелдирген түннелиниде, ажыл шагын үзүр, аралалаар, хөй-ниитиниң көрүмчүрүмүн хажыдар чоруктар дугайында чугаа сөөлгү үеле болбастаан. Александра Сүге-Маадырның секретарьлааны парторганизацияда коммунистерниң авангардчы ролю, хөйниити организацияларга халдаары, удуртулгазы экижээн. Конторанын иштинде, даштында ажылдап турар черлерде кижилерни ажыл-ишче хей-аът киирип кыйгырып турар лозунг, плакаттар кылдынган. Көскү агитацияның көрүлдезиниге районга бирги черни алган. Амгы үеде бүгү бижимелерни, көргүзүглерни тыва дыл кырынче кылып, чаарткан.

Шалыпчылардың саны өскен, Чимисмаа Карлдың звенозунда шеверлекчилер Зинаида Хертек, Маскыр Чечек; Маадыр Содунамның комплекстиг бригадазында Михаил Адыг, Өлчей-оол Саая; комсомолчу аныяктар бригадазында Аркадий Хомушку, Виктор Мөңге-Назын, Николай Саая болгаш өске-даа эрес-кежээ, идепкейлиг, инициативчи болгаш үлегерлиг сагыыга-чурумнуг ажылчыннар хөй.

Кандыг-даа коллективтиң ажылын экижидерине удуртукчу улуг рольду ойнаар. Участоктуң начальныгы Василий Бойдосович Донгак 6 чыл мурнунда политехниктиг техникум доосказ, маңаа кээп ажыддааш, организакчы талантызы, шыңгыы негелдези, бодуун мөзү-шынары, кижилерге эптиг-эөлдээ, сагыш човаңгыры-биле коллективтиң ажылын сегидип, чоннуң хүндүткелиң чаалап ап шыдаан. Эртикен сонгулдаларда аңаа бедик бүзүрелди көргүзүп, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадының кандидадыиче депшиткени таварылга эвес.

Бо мурнакчы тудугжу коллективти техника-биле багай хандырып келгенин маңаа айтыры чугула. Боттарының эргезинде чүгле 2 автомашина биле 2 трактор бар. Кранны үргүлчү хөлезилээр ужурга таваржыр. База бир кожуглуг тракторну болгаш кранны бээр дугайында «Тыва хамааты тудуг» треске айтырыг тургузуп чадашкаш, сөөлүнде хей кижи ат салган коллективтиг дилег киирген. Харыызы ам-даа чок. Трестиң удуртукчулары В. Ф. Потокин, В. А. Монгуш оларның негелдезимче дарый көрүүрү негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынчыы» корр.).

Редакцияга чагаалар

ӨӨРЕНИП, БИЛИП АЛДЫМ

Экии, редакция!

Ол районга барып практикалаар дээримге чамдыктар мени ол-бо дең дадагалзап турдулар. Тес-Хем дугайында үен-даян дидир-дидир чугаалап турганнар. Ынчалза-даа чон-биле чон дөмей дээш бодумнуң сонуургак, өске черлер кезиксээр чаным-биле ынаар чоруп каан мен.

Район төвүнге келгеш-ле, чонуңуң оожум чүү-хөө чугаалажыры эскерген мен. Бистиң Бий-Хемде улус колдуу алгырып, ыыткыр кылдыр чүве чугаалаар болгай. Эки-бак орус, тыва өөстер черле адаваэын эскердим. Магазинге кирип келгеш чарлалды орус аялга-биле номчупкаш, эпчоксуна берген мен. Ында бижиттинген бүгү-ле чүве тыва дылда болду, а бисте болза чүгле орус дылда.

Бир хереэжен кижиден «Белдир-Арыг деп суур кайдал?» дээримге, «Чодураа бе?» дээш мени эдертип алгаш, суурда школага аар чүүгүмиу тутчул эккеп каан.

Дөрт аныяк башкы чаңгыс бажыңга чурттап турдувус. Ол черниң чонунуң дузаргаан кайгадым. Ол улустуң тыва национал хевин хумагалап артырып алганын, ону бо-ла кедип чоруурун онзагыдым. Бир эвес бистиң районга ынчаар кеттинер болза: «Каяа концерт көргүзериң ол» дээр.

Бичии уруглар улуг улустуу хүндүлээри коичуг, аксы-дылы эптиг. Ол-бо башкылар бажыныиче чалаарга баарга, «мээң багай бажынымче киринер» дээр. Ынай-бээр көрзүнерге, аянныы кончуг, багай чүве-даа чок болур. Чамдыктары шай турда-ла, ыяап-ла чаа шай хайындырар. Баштай иштимде «байыыргаары» ол бе деп бодаар турган мен. А херек кырында бодумнуң тыва чонумнуң чаңчылдарын билбезим-биле эпчок чүвелерни кылып, чодураажыларның мурнунга каттырынчыг-даа, «спеналар» көргүзүп турдум ийин. Тес-Хемде тыва чаңчылдар, ёзулалдар ам-даа уттумдурбаан, сагыттынып чоруур, а бистер дээрге ындыг эвес, сыр дедир улус-тур бис. Аңаа бергаш бодумнуң тыва дылымга кайы хире ядыы, сөс билбезимни база эскерген мен. Чамдык белен тыва хеп-сынны даараарынга-даа өөренип алдым. Аңаа тура, шынап-ла, бодумну бир талазындан шүгдүнүп көрүп, тывэ нацияның бижиг кижизи кылып каанынга өөрүп, орта тургаш сеткилин хомудатканым кижи бар болза, мени, чүве билбес турган кижини, буруудатпазын дилеп артым.

Тес-Хем дээрге баштай коргуп турганым булуң эвес, дуаарган... хүндүлээчел, ёзулуг тыва чаңчылдарны билир болгаш сагыш чоруур тывалар чурттап, ажылдап чоруур, барыксанчыг чер-дир дээр болза чазыг болбас.

Антонина ОЮН.
Абаканның пединститудуның бешки курсчузу.

ЭРГЕЗИН АЖЫГЛААН БЕ?

Чүртта эде тургустунуушкуи кидин түлүк чоруп, эки чүүлдерже өскерлиишкиннер чеже-даа болуп турза, удуртукчу даргаларның эргезин ажыглаар, кара туразында чаңнаар чоруктары ам-даа амыдыралда таваржып турар. Аңаа чижек боору-биле мынды хөктүг таварылганы киирейи.

«Ак-Туруг» совхоз ажыл-агыйга чугула «А-62» деп станок тып бээрин улус депутадының Лапыгинден дилээн. Чоиның чагыын депутат ак сеткилдян-биле күүседип, мындыг станокту чорудупкан. Ынчалза-даа ол чатыкчыларынга четпээн. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Неделин ук дериг-херекселли «Ак-Тал» совхозка берипкеп. «Ак-Туруг» биле «Ак-Талды» салчапканы-даа, азы биле тура-ла бодунуң туразы-биле станоктуң салым-чолуи шиитпирлеп каапканы-даа ак-туруг-жуларга билдинмейн артып калган.

Кызыл-оол КОМБУ.

ХЕРЕК ОТТУРГАН

Апрель 19-та унген «Шында» «Демнешнее болза хоржок» деп эгенип алдында Улуг-Хем районнуң Чодураа суурунуң чурттакчыларының чагаазынга хамаарыштыр харын-интервью парлаттынган. Ында өске бүгү чүүлдерден ангыда ол суурга Тооруқ Балбыр дээр шагда ажылдакчызын база бижектээнин бижээш, оон кем-херек үүлгедикчизин биллиреринден кортканын база айыткан.

Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер киллизиниң начальныгының оралакчызы Оскал-оол Салчак бистиң ол районда корреспондентивиске чаа дыңнадыгны кылган: Балбыр Оюевич Тооруқ шынап-ла Кызылдың постуга патрульдар албанында ажылдап турар, ону бижектээн Эрес Кызыл-оолду ол биллиртккеп. Кем-херек үүлгедикчизин ам бо хүниерде тудуп хорутдаан болгаш аңаа удур херекти оттурган.

ТЫВАЛАРНЫ УТПААН БИС

Совет Украинаның школаларынга аку-дукмалышкы тыва улуска, дайынның кадыг-дошкун чылдарында украин суурларга эрес-дидим тулчуп турган тыва эки турачыларга тураскаатказ кежээлер, неделялар бо-ла болгулаар. Тыва улустуң революсчу, дайынчы, күш-ажылчы чанчылдарын өөренип-чилерге болгаш аныяктарга тайылбырлап, Совет Тываның амгы чедишкиннери-биле оларны таныштырып турар бис. Тыва дугайында хөй лекция, беседаларны эрттиргилээн.

Кандыг фактыларже көл кичээнгейни угландырып турар бис? Ынчан чүс мун четпес хире чурттакчылыг турган эвээш саныг ТАР-ның чону совет улуска, фронтуга, Совет Украинага кайы хире улуг дузаламчыны чедиргенинче улуг кичээнгейни углап, чугаалап келген бис.

Бистерден ыракта, Саян сыныларының ындында, Тываның ажылчы чону 1942 чылдың февральдан 1943 чылдың декабрьга чедир фронтуже 5 эшелон (389 вагон) белекти чоруткан. Оон 10 вагон белекти фашист эжелекчилериң тылынга маадырлыг демисежип турган совет украин партизаннарга берген. Тывалар фронтуже 52 мун эжеш хаахты, 12 мун хире чоллак тоннарны, 15 муң эжеш кидис идикти, хуула кижилер 10 мун хааржак белекти, 67 тонна дүктү, элээн каш муң тонна чыжырганы болгаш оон-даа өске чүүлдерин чорутканнар. Тыва улустуң фронтуга 1941—1944 чылдар дургузунда чедирген материалдыг дузаламчызының нийти түңү 66,5 млн. рубль болган. Ынчап кээрде, бир тыва өг-бүле бүрүзү Кызыл Армияга дуза кылдыр 4 муң, а улуг кижи бүрүзү 2 муң рубльдин дузазын чедирген болуп турар-дыр. Оон кадында тыва улус 50 мун аътты халаска берген. Дайынның берге болгаш дошкун чылдарында тыва чон Киев областың фашистерден хосталган колхозтарынга 30 мун ажыг инекти чедирип берген. Оларның өртээн алырындан база-ла ойталааннар.

УССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1943 чылдың январь 3-те ТАР-ның Биче Хуралының адрезинге чоруткан бижиинде мынчаар айыткан: «ТАР-ның ажылчы чоннарының Кызыл Армияга болгаш фронтуга чедирген ол дузазын украин чон, Совет Эвилелиниң бүгү улустары ханы үнелеп турар болгаш ону кажан-даа утпас. Совет Эвилелиниң улустарының улуг өг-бүлезиниң болгаш алдарлыг Кызыл Армиянын нийти күжениишкиннери-биле, аку-дунмалышкы тыва улустуң болгаш хосталгага ынак бүгү чоннарының дузазы-биле немец-фашистиг араатаннар когун үзе узуткаттынар».

Бистер, ылангыя бистиң Деражно суурнуң чурттакчылары, тыва эки турачыларның маадырлыг чоруктарын утпаан бис. Оларны сактып, ёзулалды кылып чоруур бис. Ылангыя «1-34» танкының механик башкарыкчызы биче лейтенант Чүргүй-оол Хомушкунуң маадырлыг чоруун өөреникчилерге бо-ла чугаалай бээр бис.

Ол салбырың танкистериниң мурнунга мындыг дайынчы соруулга салдынган. Дайзыниң камгалалын үзе шаап кирер болгаш оларны сүрүп четкен узуткаар. Шавар халдаашкын Киев областың Рыжановка-Кобыляки суурларының районуна эгелээн. Чүргүй-оолдуң машиназы немецтериниң турлаанче чаза булган кире берген болгаш оларның дириг күжүн, от точказын узуткап чок кылган. Ынчан ол экипаж дайзынның танкыга удур үш үгер-боозун, 3 пулемёдун, 15 фашисти чок кылган. Командирин балыгланы бээрге, Чүргүй-оол командылап кирипкен. 1944 чылдың март 5-тен 18-ке чедир экипаж үргүлчү-ле шавар халдаашкынга турган. Ол үе дургузунда экипаж дайзынның 3 үгер-боозун, 3 миномёдун, 7 пулемёдун узуткаан, 75 фашисти узуткаан. Умань хоорайны хостап турар үеде үш танкының бирээзинге Чүргүй-оол чораан. Олар аэродромче чаза булган киргеннер. Фашист ужудукчулар болгаш чолаачылар аймаарай берген. Эрес-дидим танкистер дайзының 24 самолёдун, 80 автомашиназын хураап, 800 немецти тудуп алган. Шак ол эрес-маадырлыг чоруу дээш Чүргүй-оол Хомушку Совет Эвилелиниң Маадыры бедик атты тывалардан бир дугаар алган кижи болуп турар.

Бистиң суурувусту хостаанындан бээр 46 чыл болган оюн январь 31-де демдеглеп эрттирген бис. Ынчан Найырал неделязын организастадывыс. Оон түнелинде школага нийти школаның шугум чыскаалы болган. Ону тыва эки турачыларга тураскаатказ. Бисте аку-дунмаңын хөөрү бар. Ында тыва аътты шеригнин үш дайынчызы мөңге үйгузун удуп чыдардар. Шугум чыскаалының соонда өөреникчилер, башкылар ол хөөрлерге дириг чечектер салган.

Тиилелгенин 45 чыл оюн таварыштыр Украинада Деражно суурнуң чурттакчылары, аныяктары тыва улуска, тыва эки турачыларга аас-кежикти, ажыл-ишке чедишкинни күзеп тур.

Ярослав ВОЙЦЕШКО.
Ровно областың Костополь районунуң Деражно ортумак школазының баш кызы.

Маадыр-хоорай Волгоград

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Волгоград хоорай бодун оңуп читпес алдар-биле мөңгежиткен. Маңаа, Волга хемниң оң талазынга делегейниң ийиги дайынының эң кадыг-дошкун тулчуушкуннарының бирээзи Сталинград тулчуушкуну боон эрткен. Квартал бүрүзү, бажың бүрүзү дээш тулчуушкуннар соксаал чок үргүлчүлеп турган.

ЧУРУКТА: Мамаев тейжигеште «Ие-Төрээн чурт кыйгырып тур!» деп скульптура.

СЭТА-ның фотозу.

Сүт-Хөл суурнуң магазининде садыгжылар Анай биле Арана Бокаштайлар оларның ажыл-ижи-биле номчукчуларны таныштырар бодалым.

Анай Даржаевна 20 чыл бурунгаар Кызылдың садыг-кооператив училишезин чедишкинниг дооскаш, Сүт-Хөлдүң хереглекчилер нийтилелинге садыгжылап эгелээн. Оон бээр склад эргелекчилеп, садыгжылап-даа келген. Кандыг-даа ажылды кылганда, ээ-харыысалгалының көргүзүп, ажыы-биле чугаалаарга, садыг ажылынга «бажы каткан» дизе, хөөрем болбас. Бо хүннерде Анай Даржаевна «Челээш» аъш-чем магазинний эргелекчилеп, үр үеле ажылдап келген, бодунуң байлак дуржулгазын аныяк садыгжыларга дамчыдып чоруур.

Оон уруу Арана иезинин соон салган, садыг курстарын дооскаш, авазы-биле кады ажылдап турар.

«Челээш» магазинге кире бээрге, бар барааннарны делгеп көргүскени бир онзагай. Хүн бүрүнүң хереглел барааннары үзүктелишкин чок боон турары өөрүнчүг.

Бораш ОНДАР.

ЧУРУКТА: садыгжы авашкылар ажыл үезинде.

Валерий ТАНОВТУН фотозу.

Ирина Шоннааповна Онлар «УТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хемде сүт-бараан фермазында холушкак барааннар магазинининг эргелекчизинде ажылдап турар. И. Ш. Онлар онаашкан ажылынга харыысалгалыг чоруун көргүзүп. ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип келген.

ЧУРУКТА: садыгжы И. Ш. Онлар ажыл үезинде.

Маңнай-оол ОПАЙ-ООЛДУҢ фотозу.

КООПЕРАТОРЛАРДА

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээли»

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың мындыг эгелиг үүлүг солунга парлаттынган соонда ол үүлдүг деткээн, боттарының санал-оналын илереткен чагаалар солуннуң бижикчилеринден хөй-биле кээп эгелээн. Оорнуң оруун дуглаар, оорларга амыр-дыш бербес талазы-биле чүнү кылза экил деп саналарын авторлар боттарының чагааларында бижип турар. Ам ол чагаалардың чамдыктарын мооң алаанда-парладывыс.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

95 дугаарлыг «Шын» солунга парлаттынган республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың «Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп эгелиг үүлүүн номчаш, аңаа хамаарыштыр бодалымны илередип, санал киришкээш, бо үүлдүг бижидим. Министриниң бо көдүрген айтырыын амыдыралчы, чугула деп билдим. Ынчангаш аңаа үнүм, үлүүм ажыктыг-даа магат.

Дораан-на саналым, бодалым илерединим. Оорлар даарга дижинге чедир чепсегленген (охтуг-боодуг, машина-техникалыг) өөр бөлүк дээрбечилер апарганын чон билбес эвес болгай. Оларга кижизидилгедаа, сургаал-даа дузалавас. Олар харын-даа угааныг, эртем-билиглиг болгаш кедергей кара сагыштыг. Шаптыг балды дег апарган амгы үениң практиказы биле оон дээрбечилериң оруун дуглаптар дээрзинге идегелим шуут-ла оскунган мен.

Ынчангаш оорлар-биле демисел чорударының чаа аргаларын тывары күзенчиг. Демисел чорударда «ажыкке» болгаш «чажыт» деп ийи арганы шын, чеп ажыглаары чүгула деп санал киирип тур мен. Оон-биле кады оорну илереткени дээш шаңнал тургузар. Чажыт арга деп чүл? Оорну хереченилеп турар хереченин кижиниң чажыт медээзин хүлээп көөрү чүгула. Шаандакы репрессия үезинде дег «Ол кижи оор херек кылды» дээрге-ле ол кижиң тудуп, шиидип болбас. Чажыт медээ ёзугаар оор алган малды, машина-техниканы болгаш эт-сеңги барып тып аарын ынча дээрим ол. Бо бүгүнү тып алган соонда ынчан херечениң хереэ чок деп бодаар мен. Бир эвес мөге медээ берген болза, шак ындыг хереченин-биле чугаа шыңгыы болур ужурлуг.

Хереченин кижиниң шаннаар акша-төгеригти оор кижиден тыртар. Чүге дизе, чоңну болгаш албан черин шүүдектеп дээш төлевир тыртар чурум тургузар болза эки хире. Бо чүүлдү эрге-чагырга органнары чүге чөпшээревес деп. Бир эвес шак мындыг аргаларны ажыглап, ону ажыдыралга херек кырында боттандырза бээр болза, ынчан оорлар сестир, байыыр дээш идегелим сөскунган деп бодаар мен.

40—50 чылларда оор чок турду. Кодан-кодан чылгымал, шары-бүгалар, суваң ниекгер ай-айы-биле, чыл-чылы-биле кадат-күзет чок чөрге чоргулаар-да чүве болгай. Оларны оор-даа алган сурадп кижи дыңнавас чорду. Бөрү харын түткулап каапкан турду. Ол үеле харын бөрүлер-биле демисел чарлаттынган турган. Ам харыч бөрүлер орнунда «кижи бөрүлер» бар апарган-дыр.

Оорлаар чоруктуң тыптып келген чылдагааны чүдел? Бо айтырыгны министр бодуна тургускан хирезинде кижизидилге, сургаал ажылы бакшыраанын айтып турар болду. Оон кол уг-шии шын-на ыйнаан харын. Мээң бодалым оон-даа ханы. Тыва Арат Республика үезинде халымак, тенек «баштыңчыларывыс» деп-шилгелиг кижилеривисти «контрлар» дээш массалыы-биле чок кылып, чоңнуң кошкулхөренгизин каш удаа хавырып, мал бажын каш удаа кудуладып каан. Оон соонда колхозтарны башкарып чадап каапкаш, совхозтар кылып, ол совхозтар сан-түн чок ёрелиг боон турганы чажыт эвес-ле болгай. Чоңнуң хүүда дузалал ажыл-агыйының когу үзүлген, ажыд чок кижилер эдепсирлеп. Оон кадында хоойлуңу эмин эрттир кошкаткан. ССРЭ-ниң иштики херектер министри эш Бакатин, ССРЭ-ниң Күрүнеэнин айыыл чок чорук комитединиң даргазы эш Крючков ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге бо дугайында чугаалааның солундан база номчаан мен.

Бо-ла бүгүнү бодап келгеш, оор-биле демиселлиң чаа аргаларын дилеп тывар деп саналдыг мен.

Самбуу КУУЛАР.
Күш-ажылдың хөөчүүзү.
Ак-Довурак хоорай.

КӨРГЕН, БИЛГЕН-ДАА БОЛЗА...

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың бо чылдың апрель 24-те үнген үүлүн деткивес аргам чок. Бодум бо органда ажылдап турар-даа болзумза, бо айтырыг чогуур үезинде көдүртүнген-дир деп бодаардыр мен. Чөрле ынчаш ажылагыйым аайы-биле республиканың кайы-даа суурунга, малчыннар коданнарынга чеде бээр кижи мен. Ол-бо чердетге чоруурга чоңнуң чугаазы-ла: «Оорлар кедергээн. Оорларның бажы эттенген. Чырык хүнүлүс безин үптээр чыгыы апарган оорлар-дыр. Оларның-биле шупту чоп демисежир дээш көдүрүлүп үнер үези келген» дээн үткалыг чугаа-соот боор чүве-дир. Чоңнуң оорларга киллеген турары-даа чеп. Оларның ол чугаазынга каттыжар мен.

Шынап-ла, сөөлгү үеле республиканга күрүнеэнин болгаш чоңнуң хүүда малын база эткевин оорлаар чорук көвүдел турар. Оор чорук кылырының чыллагааннарын өөренип көөрге мындыг болгулаар. Ол мээң хүүмда-даа бодалым болур-ла ыйнаан. Ол үүү мындыг чылдагаанналар?

Амгы үеле бистиң нийтилеливисте таарымча чок байдалдар тургустунуп келген. Чамдык кижилериң хамааты харыысалгазы кудулап, кандыг-даа кем-херек үүлгедип турда, ону сеткил-сагыжы ажыл, баш удур хемчег алырының орнунга, ындыг үүлгедиглерни көрген, билген-даа болза, мөзэ-ле дегбээнде үүү хамаан дээн шолук сеткил-биле кыдыы-биле билбээннеп эрте бээр таварылгалар бар. Шак ындыг чорук кем-херек үүлгедикчилери оорларга идиг берип турар. Херечи болбазы-биле чамдык таварылгаларда оор кылган кижилерни чажырар чорук база бар. Оон улам ындан кем-херек кылган кижилер кеземчеге онаашпайн баары бар.

Күрүнеэниң болгаш чоңнуң хүүда малын оорлаар чорук кончуг нептереңгей боон турар. Мал оорлары үлүс ажыл-агыйынга кайы хире когаралды чедирип турарын чүгле эрткен 1989 чылдың чижээнге маңаа каш сан-чүрагайны көргүзүп каары чөрле артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Эрткен чылын күрүне малын оорлаанының түнелинде чедирген когаралды акша-биле санаарга, нийти түңү 247930 рубль боон турар. 101 мун рубль өртектиг бода малды, 32 мун 130 рубль өртектиг шээр малды, 114 мун 800 рубль өртектиг чылгы малды оор алган. Ажыл-агыйлар бот-оорулга-чарылгаже кирип турар үеде оорларның чедириг турар когаралы кайы хире улуг боон турар-дыр.

Хамаатыларның хүүда малмаганын база-ла хөйү-биле оорлап турар. Эрткен чылын хамаатыларның хүүда азырап, өстүрүп турар мал-маганындан дыка хөй баш бода, шээр малдарны болгаш чылгыны оорлаан. Ол оорлаткан малдарның өртек-үнезин акша-биле санаар чүве болза, 638900 рубль деде бээр. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарда күрүнеэнин болгаш чоңнуң хүүда мал-маганын оорлаар чорук-тун саны өскен.

Мал-маганны чогум кайы үелерде оорлап турарын анализтел, көрүп орарга, оорлар колдуунда-да дүнүң карангызын ажыглап алгаш, дүне оорланып турар. Оон ангыла, чамдык малчыннарның даандырган ажылынга ээ-харыысалга чогум ажылбас, калат чок, ээн чораан мал-маганны оорлап алгаш баргаш боор-дур. Оорланып чоруур «кара колдуг» кижилерниң хар-назынын-даа алырга, 18 хардан өрү назылыг аныяк-өскен болгулаар. Кырган-даа, аныяк-даа кижилеривис оор херек кылгаш, кады-ла чурттап, ажылдап чоруур чонунуң килеңин дыңнап, чоңнуң сеткилин хомудадып чоруур камчап барган улус боор бис деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Чыл эгелээнден бээр чүгле дөрт ай эрте. Бо кыска үениң дургузунда безин Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда күрүне малын, Таңды, Улуг-Хем, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарда чоңнуң хүүда мал-маганын оорлаар чорук өскен. Республиканың район бүрүзүнде оорларга удур демисел чорудар тускай дружиналарны тургузуп-даа каан болза, оларның кылган ажылы көзүлбейн турар. Чамдык дружиналар саазын кырында тургустуунган.

Совхозтар директорлары улусчу дружиналарның командирлери болуур ужурлуг. Ынчалза-даа ажыл-агый удуртукчулары оорлар-биле демисел чорудар ажылды корум-чурум камгалаар органнарже чаа каап каар чоруктар бар. Улусчу дружиналарга машина-техниканы чогуур үезинде берип турар чүве болза, оорланыр чоруктуң саны кызырлыр ийик. Совхозтар болгаш албан черлериниң удуртукчулары автомашиналарының ажыглалын, ону чолаачылар канчаар кадагалап турарын контрольга албайн, сула салыпканындан ол машиналарны оор херек кылырынга ажыглай бээр таварылгалар бар.

Оорлар-биле дээштиг демиселди чорудар дээш корум-чурум камгалаар органнар тускай ажылдап кылган план ёзугаар рейдилерни кылып турар. «Долу» дээр операцияны улуг хемчээлге чорудуп турар. Шак мындыг хемчегларинң түнелинде мал-маган болгаш машина-балгат оорлаан 50 ажыг оорну туткан.

Мал-маган оорлаары-биле чергелештир автотранспорт оорлаар чорук көвүдээн. Автотранспорт ээлериниң серемчилел чогундан, автомашинаны, мотоциклди душкан-на черинге, кандыг-даа кадагалаал чок каапкаш баарга, оорлап мунупкаш баар чоруктар хөй. Бо чылдың бирги кварталында оорлаткан 93 автотранспорттуң 53-үн кудумчудан болгаш өске чөрлерден оорлаан. Автотранспорт кадагалап турар гаражтарны кылып каан шыңары багай, шоочалары быжыг эвес боон турары оорларга база идиг боон турар. Шак ынчаар багай кылдынган гаражтарның эжинн оорлаар үреп киргеш, машина-техниканы оорлап турар. Кооператив гаражтарның таңныылдары бар-даа болза, дүне гаражтарны эргип, хынавайн турар. Хуузунда автомашиналыг кижилер гаражтарынга тускай медээ бээр хереккелдерни кииртип ілбайн турар.

Машина-балгат оорлаар чоруктарның чамдык чижектерни маңаа киирип көрейн. Бо чылдың январь 24-тен 25-че дүне Кызылда «Фронтовик» нийтиелдиң гаражындан хамааты Чапышевтиң хуузунда ВАЗ-21013 маркалыг машиназын гараж шоочазын үреп киргеш, Мерген Даңдар-оол оорлап мунугаш туттургаи. Мындыг чижектерни хөйү киирип болур.

Оруккa чоруп орган машиналар доктаатказ, үптел дээрбедээр чорук база нептереп бар чыдар. Хуузунда «Москвич 412» машиналыг Е. Ширмин бо чылдың март 31-де Кызыл—Эрзин оруунуң 70 дутаар километринге чоруп орда, Кызылдың педагогика институдунуң студентиэн Саян Монгуш дээрзи өөрү ооллар-биле доктаатказ, бижек көргүзүп турган, машинаның ээзин дужурүп каапказ, боду мунуп алган, оруккa аңдарылган. Бо дээрбедээшкин ышкажыл. Ам бо кем-херектиң истеэгези чоруп турар.

Оорнуң оруун дуглаар, оорларга бичин-даа амыр-дыш бербес дээш кижиң бүрүзү демисежир ужурлуг. Оорларның когун үзер дээш бир демниг хөделип көрээликер.

Николай ТАС-ООЛ.
Милицияның подполковниги, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кеземче херээ истээр киллизиниң салбыр начальныгы.

ШЫҢГЫЫ ШИИДЕР ХЕРЕК

Адрезим биживес мен. Ынчалза-даа бо чагааны солунга парлаарын диледим. Апрель 24-те үнген «Шын» солунда министр В. Б. Кара-Салдың үүлүн номчуп көргеш, оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирер дээнин чүүлдүгзүнүп, деткип турар мен.

Черле ынчаш оор-суң кылырындан аңгыда, кижи өлүрер, күштеп-хүчүлээшкин кылыр кем-херек үүлгедишкиннери сөөлгү үеде улам кедереп бар чыдар-дыр. Кандыг-даа аар кем-херек үүлгеткен кижилер 8-10 чыл шиитгирип алгаш, кан кадык назын үезинде хосталып үнүп келгеш, олар оон-даа артык дерзин, каржы апарган болгулаар-дыр. Шак ындыг кижилер (шупту кижилер ындыг дивейн тур мен) күрүнеэнге, чоңунга кандыг-даа аңыктыг чүве чедирбейн, харын-даа нийтилелге хоразын чедирип чоруур боор-дур.

Оорларга болгаш өске-даа кем-херек үүлгеликчилеринге удур хоойлу-дүрүмнү шынгыыладып, олар-биле демиселди дээштиг чорудар болза, корум-чурум-даа, оор-сук-даа ынчан экижир деп бодаар мен. Кижилерни кемдедип-кергедип, эттеп каан таварылгаларда шынгыы шиидер херек.

С. МОНГУШ.

КЫМГА-ДАА КҮЗЕВЕС МЕН

Редакциядан дилээм: чагааны өскерилге чок парлаары; мооң төлевирин 707301 агар санче шилчидеви.

«Бодум багым-дыр, кымга чарбыыр мен» деп ажык чагааны номчаш, бодум херек эрттирип чораан кижи болгаш, ол үүлдүг деткинр кижи-дир мен. Херектеп кижи дээрге берге чурттаалгалыг кижи. Оор-сук, кем-херек кылгаш, истелгеже кире бээрге-ле, берге чурттаалга эгелээр чүве-ле болгай. Хосталып үнүп кээрге безин амыдырал-чуртталга бергедир. Хостуг кижи чурттаар апаар. Ажылга база хүлээп албас боор-дур.

Кожа-хелбээ, чаңгыс черде чурттап чоруур улус хамаанчок, дөргүл-төрел безин херек эрттиргеш келген кижиге экиле бүзүревес боор-дур. Бо бүгүнү көрүп келдим. Ынчаш баарга, меңээ дыка-ла аардыр.

Мен дыка чурттаксап чор мен. Улуска чарбыттынмас мен. Назынным аныяк. Өг-бүлем чок. Мээң бо чагаамны үе-чергем ооллар номчуур боор. Мен ышкаш база-ла чурттаарын, ак сеткилдиг ажылдаарын кара-бажында олуруп турар кижилер бодап чоруур деп билип чоруур мен. Чоңнуң мал-маганын, эт-севин оорлааш, чүзүн-баазын кем-херек үүлгеткеш, кара-бажыңга олурарын кымга-даа күзевес мен.

ООРЖАК.

РЕЙДИЛЕРДЕН ДОКТААМАЛ ЧОРУТСА

В. Б. Кара-Салдың бижээн үүлүүн бүрүн деткип турар мен. Айтырыгны шын көдүрген-дир. Шынап-ла, оорланыр, кавырактаныр чоруктар улам көвүдел, харын-даа чиндиреп бар чыдары чажыт эвес-ле болгай. Оорланыр чорук бо үеле эмин эрттир барган. Оон бир чылдагааны ажылдаар чөрлерге штат кызырылдазында деп бодаар мен. Күрүне азыралынга патла өөренип калган кижилер ажыл чогунга сылдаглап алгаш, арыг-нүүрүн бодап-даа турза, белен ажык сүрүн, оорланыр, кавырактанып эгелээн.

Күш-ажылды организастаарының чаа аргалары болур бот-орулга-чарылга, бригада, өг-бүле, аренда керээзи тыптып келгени эки-дир харын. Ынчалза-даа аныяктар ол-бо организацияларга ажыл айтырып чеде бээрге, ажылчынарывыс четчир дээш ажылга хүлээп албас боор-дур. Кижи бүрүзү амыдыран чурттаар болгай. Кылыр ажыл чокта акша-төгериң кайыын келирил? Оорланы бээр чоруктуң бир чылдагааны мында деп бодаар мен.

Кижи бүрүзү-ле оор кылбас. Оорланып амдажаан кижилер оор чорукту кылып турар деп бодаар мен. Оор чорук кылырда чашина-техника, эш-өөр херек. Чер чеде албас, «хавань» чадаг кижилер оор кылыры берге. Маңаа мындыг бир чижектен киирип көрейн. Бо чылдың март айда Чадаанада ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур бир дугаар механизастаан колоннаның таңныылы Карбы Ондар таңныылдап турда, он ажыг бир үе аныяк ооллар таңныылды хүлээш, гаражтан үш машина оорлап мүгаан. Ол машиналарның бензинин төнүп каарга. Бажың-Алаак болгаш Хөндергей баар оруктарга октапкаш барган. Ол оорларда боо безин бар болган.

Күрүнеэниң болгаш чоңнуң хүүда мал-маганын, машина-техниканы, бажын-балгат оорлаар кижилерни илередип тывар талазы-биле ажыл кайлдаа коччуг эрелгей тургустунган. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, иштики херектер киллистериниң база улусчу дружиналарының кошкак ажылы-дыр деп санаар мен.

Оорларга удур рейдилер кылган милиция ажылдакчыларын болгаш улусчу дружиналарның кежигүннерин ырак тайга-сыннарда чурттап турар залдарга кижи көрбес-тир. Совхозтар төптеринге, чурттакчылыг суурларга база эргн аът оруу черлерге чайгы үеде рейдилерни доктаамал кылып турар болза, оорларның оруу мунгашталып. оорларның сотка олурары чайлаш чок эвес чүве бе? Бо талазыбиле чон ортузунга таймылбыр ажылын калбартыры чугула. Албан черлери, организациялар ынай-бээр рейсче чоруткам машиналарының үнген, келгенин шынгыы хайгаарал-га алза чогуур. Орук аксында КАИ-ниң үгек бажының кылып каан-дыр. Маңаа КАИ ажылдакчылары ховар кээр боор-дур. Улуг оруктан озалаш, ээн оруктарга рейдилерни чүге кылып болбазыл? Шак мындыг четпестерни оорлар ажыглап турар деп бодаар мен.

Шагдаа ажылдакчыларын шупту-зун бактавайн тур мен. Ынчалза-даа аңаа чүгле ак сеткилдиг кижилер ажылладыр болза эки. Чаагай тараа аразындан чашпан чөрле үнүп келир. М. С. Голубинская дээрзи 1985 чылда Кызыл хооркүүскомуун иштики херектер киллизиниң баймсаакчызынга ажылдап тургаш, хоойлу хажыткан дээш иштики херектер органнарындан үндүрткенин «Тываның аныяктары» солуудан номчудум. Ол хирезинде ол ам Чөөн-Хемчик райкүүскомуун иштики херектер киллизинде чүге катап байысаакчылай бергенил? Шак мындыг төлеп чок кижилерни моон соңгаар иштики херектер органнарындан арыглап аштаарын амыдырал негеп келген. Шак мындыг кижилерни иштики херектер органнарынга ажылдадып каарга, оорларга «чемиш» боон турар эвес ыйнаан.

Республиканың чону, ажылагый удуртукчулары, комсомолчулар болгаш бүгү хөйнинтэ оорлар-биле демиселди бир демниг чорудар болзувусса, ынчан оорнуң оруу мунгашталыр деп бодаар мен.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

КИЧЭЭНГЕЙНИ НЕГЕП ТУРАР

Бистиң даартагы хүнүүс—уруглар. Оларның каңдыг кижилер болурундан чурттуп келир үезин хамааржыр. Уруглар албан черлеринии ажылын ажыкилер, школа назы четпээн уругларны ясли-садтарга чогуур деңнелге чедир кижизилип, оларның школага өөренирииге шынарлыг белеткелди чедип алыр дээш тодаргай хемчегларни Улут-Хем районнуң улус өөредилге киллизи ап келген. Дуржулга солчуушкунунуң, өөредилгиг семинарларны эрттирип, өөредилге-кижизидилге ажылының бедик деңнелии чедип алыр дээш хыналдаларны, практиктиг дузаны ясли-сад коллективтеринге чедирип келген.

Чаа-Хөлдүң, Ак-Туругнуң, Арыг-Үзүүнүң ясли-сад коллективтери ада-не болгаш хөй-ниити организацияларыбиле сырый харылзаалыг ажылдап, багай эвес түңнелдерни районнуң школа назы четпээн уруглар албан черлеринии аразында чарышка чедип ап келген.

Районда 21 уруглар садтарында 2479 чаштар бар, ол дээрге бүгү школа назы четпээн уругларның чүгле 40 хуузун-дур. Ылаңгыя Шагаан-Арыг хоорайда оочурда 600 ажыг уруг бар, ясли-садтарның бөлүк бүрүзүнде уругларның саны нормадан ажып, өөредилге-кижизидилге ажылын чогуур деңнелге тургузарыңга бергедээшкиннерни болдуруп турар болгаш уругларның азырыр чоруу көвей.

Чаа-Хөл, Арыг-Үзүү, Хайыракан, Шагаан-Арыг хоорайда 2 каът делгем улуг ясли-садтар бар. Ынчалза-даа бо ясли-садтарда чылдан чылче шинтпирлеттинмейн турар айтырыглар катап тургустунуп келген. Ол ясли-садтарда электрилиг дериг-херекселдер, канализацияның сантехниктиг белдирлери бо-ла үрелир. Оларны септедип алыр дээш ясли-садтар эргелекчилери каңдыг хинчээн көрбес дээр. Оон аңгыда чыл санында баш удур септелге кылырыңга херек чырык өңнүг дозу болгаш өске-даа тудуг материалдарын чагып кааргa, чок болуур. Ада-иелерден акша чыып, магазинге келген дозу садып, ада-иелериңг чеме-халазың дыңнап-даа турарлар.

Ясли-садтарда улуг соодукчулар бо-ла үрели бээр. Септекчилер келгеш кылып каарга, 2-3 хонгаш база-ла үрелип каар, катап чалаарга, артык кезектер чок деп каар. Арыг-Үзүү ясли-садында чем кухнязында электрилиг дериг-херекселдер оон ажыглалга кирген хүнден эгелеп ажылдаваан болгаш өлүг капитал болуп турар.

Ясли-садтарда бичии чаштарны өөредип кижизидиринге программада көрдүнген янзы-бүрү ойнаарактар, чугаа сайзырадырыңга хереглээр көргүзүг материаллары болгаш уругларың назы-харыңга таарышкан өске-даа дериг-херекселдер базазда чок болурунга ясли-сад эргелекчилери хомудап турар. Ясли-садтарның ажыл-чорудулгазын экижиде-ринче угланган ажылдарже республиканың Улус өөредилге министерствозу кошкак киүээнгей салып турар деп бодаар мен.

Ясли-салтар ажылдакчыларыңга материалдыг болгаш моральдыг идигни берип, оларның ажылын үнелеп, детким-че берип турарывыс четпес. Методист-кижизидикчи, алдарлыг башкы, улус өөредилгезиниң тергиини деп ат алган ажылдакчылар ясли-сад башкыларының аразында барык оок деп болур.

Чаштарны чараш аажы-чаңга кижизидип, оларны өөредиринге дыка улуг күжениишкин негеттинер. Ясли-сад ажылдакчыларының ап турар шалыны эвээш болганы-биле мында ажылдакчылар ызырынмас. Кызылдың педучилищезиниң школа назы четпээн уруглар салбырын доосканнар 1-2 чыл ажылдаш, школаже ажыллай бээр таварылгалар хөй. Уругну биче чажыдан каңчаар кижизидип алганывыстан оон келир үези хамааржыр болганда, бо албан черлеринче киүээнгейни күштелдирзе чогуур.

Клара ТӨГҮС-ООЛ.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи.

Ажыглалга кирер тудугда

УРУГЛАРГА БАЗА БИР БЕЛЕК

Кызыл хоорайның чөөн талазында «Ээр чер» дээр автобус доктаар черден ырак эвеспе үш каът улуг, делгем бажың май 17-де ажыглалга кирер. Оон чанында чеде бээр болзувусса, бисти баштай-ла орус болгаш тыва улустуң тоолдарының ыяштан чазап кылган маадырлары уткуп алыр. Ам оон иштинче кирип, танышаалы. Ында танцы, хөгжүм, спорт залдары бар.

Назы-хар аайы-биле уругларның 19 бөлүү турар аңгы-аңгы өрээлдерлиг. Амгы үеннии дериг-херекселдери-биле шевергии каастап кылган бир өрээлди көрдүвүс. Бичии чаштарның ойнаарыңга, дыштанырыңга, өөренириңге таарымчалыг байдал тургустуунган. Бичии чадаг-тергелер, ойнааркыстар, бөмбүктер дээш, кандыг-даа ойнаарактар бар. Өрээл иштинде хевистер чаттынган. Уруглар танцы ойнаарда көрдүнүп ап турар көрүнчүктерни залдың дөрт ханаларында салган. Чемненир бичии столдарны болгаш өске өрээлде удуур оруннарны чурумнуг чыскаагган. Уруглар аарыксай берзе, оларны хайгаараар, шинчиир, эмнээр тускай эмчилер өрээли база бар. Өрээл бүрүзүнде бичии чаштар мультфильмнер көөр өңнүг телевизорларны база тургузуп каан. Арыг кылаң суглуг бассейн база бар. Хоорайда уругларга тудуп кылган ясли-садтарның эң чараштарының бирээзи республиканың доосканнар башкаар черинии ам удаваа ажыглалга кирер беш дугаар ясли-сады ол.

— Бисте 13 зал бар. Оларны тус-туста аңгы-аңгы чуруктар-биле каастап кылган. Ниитизи-биле биске 300 ажыг чаштар турар. Оларга ниитизи-биле 94 кижи бараа-болур. 26 кижизидикчи башкы ажылдаар. Кадрлар четчелээшкинии чорудуп тур бис. Улуг бөлүктүң уруглары даштыгаа ногаа аймаан боттары тарыыр, чечектер олуртур шөллерин белеткээн бис. Тудугжулар ажылын дооскан. Ам бис иштики каастарга ажылдарын төндүрүп тур бис. Бо дээрге республиканың боттарының ажылдакчыларыныц амыдырал хандырылгазын экижиринче угланган ажыл-херекчи, амыдыралчы социал айтырыгларының боттанып турарының толдаргай херечизидир — деп, ясли-сад директору Нина Николаевна Умных биске ужурашкаш, ол-бо өрээллерни көргүзүп тургаш, чугаалаан.

Амгы үеде «оңу кылыр, моңу тудар» деп куруг аазаашкынаар бо-ла дыңналыр болгай. Шуугаарының орнуна ажыл-херекти херек кырында амыдыралга боттандырар дээрзии Тыва АССР-ниң үлүс депутады, республиканың баштаар черинии даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш соңгулда мурнуида программазынга чугаалап турганын дыңнаан мен. «Сөглээн сөс, керткен ыяш» деп тыва улустуң үлегер чугаазы хаңы үткалыг. Республиканың «Тыва кооптудуг» чери 1 млн. 200 муң рубльге чаа ясли-садты ажыглалга киирери-биле күрүне комиссиязынга хүлээткен.

— Бистиң республиканың хөй санныг аңгы-аңгы адырлардан, организациялардан тургустунган. Ында ажылдап, чурттап турар кижилериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарда, оларның ажы-төлүүнүң кижизидилгезинче сагыш салыр апаар. Ынчангаш бо чылын 300 ажыг бичии уруглар турар ясли-садты ажыглалга киирдивис. Ам дыка хөй иелер ажылдаарынга таарымчалыг байдалды алган. Хамык үжүр кижиже сагыш салыры дээрзин партияның Платформазында айыткан болгай. Ажыглалче кирген бо тудуг база кижилерже сагыш салышкынының боттуг барымдаазы-дыр. Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин, Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырарынга республиканың хереглекчилер ниитилелиниң ажылдакчылары эде тургустунуушкуннуң негелдезин ёзугаар ажылдап турган, төлептиг үлүүн киирер—деп, респотребсоюзтуң баштаар черинии даргазы Х. Д. Монгуш чугаалаар.

«Тыва кооптудугнуң» мурнунда бо чылын кылыр ажылдар, ажыглалга киирер тудуглар арбын. Кызыл хоорайга 400-400 тонна эът шыгжаар ийи соодукчунуң, хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черииң болгаш дилги фермазының чаа тудугларын, «Спутник» кварталда ийи аал чурттаар 7 бажыңны тудуп турар. Ол ышкаш 2500 дөрбелчин метр хемчээлдиг чаа складтың, 2500 тонна кат-чимис шыгжаар соодукчунуң тудуун база эгелей берген. Оон-биле кады район төптеринге, көдээ суурларга яңзы-бүрү тудугларны бо чылын ажыглалга киирери база көрдүнген.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТАРДА: ажыглалга киирер ясли-садтан тырттырган чуруктар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Россияның танцы ансамблиниң концерти. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 «Кижи болгаш хоойлу». 11.30 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Ye». 15.45 «Коргуушкун, чемелел чокка». Уран-чечен фильм. 17.10 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 17.45 «Реформа» фондузу. ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү, академик С. С. Шаталин дамчыдылгага киржир. 18.30 «Ye». 19.00 Улуг кижилерге мультфильмниң баштайгы көргүзүү. «Эрткен херек». 19.10 Хроника-барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Кембриджниң доозукчузу». 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Керуушкун» 23.05 «Од болган... болган...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва —орус күрүнеиниң пайысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.25 География. 6 класс. Географтыг ажыдымыкыннарның төөгүзүнден. 11.05 Эртемтайылбырлыг фильмнер. 12.05—13.55 Киноабонемент. «Хүндүскү сылдыстар». Уран-чечен фильм. 17.00 «Ужурашкынышкынның өөрүнүүт минуталарын». 17.25 Мультфильм. 17.40 Социалистиг ёзу-биле үлөөлөп. Ригадан дамчыдылга. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телеаанденне чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.30 Делегейниң чадаг-терге маргылдаазы. 20.50 «Элезинер аразында ыяштар». 21.30 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчыткаңы. Петербургтан билдинмес кижи». Уран-чечен фильм. 23.00—00.55 Бүт бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Минск).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 «Арена». Спортчу программа. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—20.30 Бүгүдеге спорт.

КИНО

МАЙ 11-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Аңаа-ла Америка» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20. Видеозалга: «Үениң агымы-биле» (2 сериялыг) 10.30, 12.50, 15.10, 17.30, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Плуто» деп мультфильм 11.00, «Грета» деп бажыңның чажыды» 14.00, 20.40, «Танцыла-ла, танцылап көр» (2 сериялыг) 16.00, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кавказка тутурган кыс» 14.20, «Тура-соруу-биле күштүглер» (2 сериялыг) 16.00, «Чедиңшкиниң тывыкчылары» 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Элдептиг таварылга» 14.30, «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Кингсайз» 17.30, 19.30 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиады хүндүскү салбырның бирги курузунга дараазында мергежилдерге студентилер хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур:

— автомобиль болгаш автоажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультединге;

— үлетпүр болгаш хамааты тудуг талазы-биле тудуг факультединге:

— автомобиль болгаш автоажыл-агый база үлетпүр болгаш хамааты тудуг мергежилдериниң бот-өөредилгелиг салбырынга.

Хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларга киреринии билдириишкиннерин **июнь 20-ден июль 15-ке** чедир хүлээп алыр. Экзаменнер **июль 16-дан 31-ге чедир болур,** хүлээп алышкын дугайын **август 1-ден 5-ке** чедир дыңнадыр.

Хүлээп алышкын экзаменнеринге эки үнелелди алган курлавырда шериг албаныглар (шынзылгазын көргүскенде) чазактың доктаатказ чигелделерин ёзугаар база ада-иези чок өскүстер (көдээ азы хоорай Советтериниң шынзылгаларын ёзугаар) конкурс чокка хүлээп алдынар.

Ортумак школаны алдын азы мөңгүн медаль-биле доосканнар, тускай ортумак өөредилге черлерин болгаш профтехучилищелерни кончуг эки доосканнар хүлээп алышкын комиссиязының доктаатканы-биле чаңгыс экзаменни «кончуг эки» деп демдек-биле дужаптар болза, өске экзаменнерни дужазвас. Оон өске демдекти алыр болза бүгү экзаменнерни дужаар.

Өөренирии күзээннер математикага, физикага, орус дылга болгаш литературага экзаменнерни бижимел-биле тудар.

Шилип алган мергежилиниң факультедни айыткан биддириишкинин институттуң директорунуң адынга бижинир. Ортумак школаны доосканнар директорнуң, класс удурткучузунуң болгаш комсомол организациязының секретарының ат салганы характеристиканы экээр. Шериг албанындан халажып келгеннерден шынзылга негевес.

Биддириишкиннерге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), тускай ортумак өөредилге черлерин доосканнар дужааган эртемнериниң демдектерни ушта бижээн бижиктиг диплом, 3×4 см. хемчээлдиг алды фото-чурук, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, № 086У хевириниң медицина шынзылгазы.

Паспортун болгаш шериг биледии боду ап алгаш келир.

* * *

Бо чылдың июнь 1-ден эгелеп филиалга **ай хуусаалыг белеткел курстары** ажылдап эгелээр. Кыска хуусаалыг өртек-хөлезилиг курстар математика талазы-биле **июль 11-ден 15-ке чедир,** физиканың **июль 17-ден 21-ге чедир ажылдаар.**

Белеткел курстарынга болгаш экзамен дужаап келген кижилер өртек-хөлезилиг общежитиеге чурттаар.

Хүлээп алышкынны ССРЭ-ниң дээди өөредилге черлеринге студентилер хүлээп алыр чурум ёзугаар чорудар.

Биддириишкинии болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 667001. Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 4.

Чадаанаңың № 6 профтехучилищезиниң директорунуң албан-дужаалынга ажылдаарын күзээннериниң конкурузун Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу болгаш улус депутатарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскому чарлап тур.

Ук албан-дужаалга киреринии күзээп кижи техниктиг дээди эртемниг, көдээ ажыл-агый азы башкы талазы-биле тускай эртемниг, будүрүлге азы башны ажылынып стажы 5 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар алыр: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы. № 214 өрээл, телефону 2-48-73 азы Чадаана хоорай, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи, телефону 4-47, 2-58.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курс комбинады котельная машинистериниң (одакчыларының) курстарынга өөренирчилерни хүлээп алырын чарлап турар. Өөренириниң хуусаазы үш ай. Кичээлдер 1990 чылдың май 14-те эгелээр. Өөренирии күзээннер будүрүлге черииңң өөредип чоруткан бижинн болгаш паспортун алгаш келир.

Комбинаттың адреви: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1 «в», телефону 6-11-67.

«Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» өөредилге-курстар комбинады «Е» категориянның автомобиль чолаачыларын белеткеп турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы будун чартык ай. Анаа бир чылдан эвээш эвес чолаачы стажтыг кижилерни хүлээп алыр.

Кичээлдер 1990 чылдың июнь 1-де эгелээр. Өөренип кирерде паспортун болгаш совхозтан азы будүрүлге черинден чоруткан бижинн ап алгаш келир.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 «в».

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 5424

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 412. ТС—00631.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыңның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Тетинкиң болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 12 суббота № 110 (14310)

1925 чылда үнелелеттингеН Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

САНАЛДАР БОЛГАШ КҮЗЕЛДЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң чедиги чыыжының бирги сессиязы Май байырлалының соонда ажылын катап уламчылаанын номчукчулар билир. Ооң ийиги хүнүнде — тодаргайларга, дүүн кандыг айтырыглар чугаалашканыл?

Баштай Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Мандат комиссиязының даргазы А. С. Дембирел май 5-те болган Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының түнелдерин ёзугаар сонгуткан депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр талазыбиле илеткел кылган. 8 округка эрткен сонгулдага 7 депутат сонгуткан. Ону эрттиргенинiң түнелдерин комиссия хынап көргеш, сонгулдалар хоойлуларга дүүштүр эрткен дээрзин демдеглээн болгаш ук депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр деп түнелди үндүрген. А Сукпак № 79 сонгулда округунга эрткен сонгулдаларны күш чок деп, Төп сонгулда комиссиязы санаан, ооң-биле Мандат комиссиязы чөпшээрешкен.

Ынчангаш сонгуткан 124 улус депутадының 118-и сессияга келген. Мандат комиссиязының илеткелин бадылаан соонда чазак кежигүннерин канчаар бадылаарыл деп айтырыг сессияга база катап тургустунган. Саналдар ажык, чажыт деп ийи аңгы үзүлген. Ол саналдарны депутаттарга кинерге, хөй кезин чажыт бадылаашкын-биле томуйлаар деп бадылааннар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** Дарганың бирги оралакчызының кандидатуразын чугаалажып көөр кылдыр депутаттарга киирген. Баштайгы хүнде чугаалааны кандидатура — А. А. Мельниковтуң доңчу намдарын, бо албан-дужаалга ажылдап келген хөй эвес үезиниң дургузунда канчаар ажылдаанын кысказы-биле таныштырган.

Ук кандидатураны доктаамал комиссияларга чугаалашканының түнелдериниң дугайында депутат **А. Т. Сотпа** дыннадыг кылган. Мельниковтуң боду-биле чугаалажып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирип келген салышкынын барымдаалаш, комиссия кежигүнери Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга ажылдап шыдаар деп санаан болгаш бадылаары-биле сессияже бир үн-биле киирип турар дээрзин дыннаткан.

Депутаттар **А. А. Мельниковтан** ук албан-дужаалга томуйлаар болза, кол кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын айтырган. Аңаа допчу харыны ол берген. Кол кезинде көдээниң социал хөгжүлдезинче, көдээ ажыл-агыйның кадрлыг белеткээринче, экономиктиг реформаны боттандырарынче, эртем-техникти агыйга ажылгаарының айтырыгларынче кичээнгей салырын ол дыннаткан болгаш ону кандыг аргалар-биле чедип алыр деп турарын база чугаалаан.

А. А. Мельниковту чажыт бадылаашкын данзызынче киирер деп, депутаттар шиитпирлээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **албан-дужаалга** саналдаттынып турар **В. А. Парунин** база бодунуң моон сонгааргы ажыл-чорудулгазының программазын таныштырган. Бир эвес ону ук албан-дужаалынга сүмелээн. Ындыг адырны харыылап турар кижи мурнунда турбаан, ынчангаш ол чаа албан-дужаалга дуржулгалыг, аныяктар херээн билир кижи ажылдаары күзенчиг дээрзин илеткелчи демдеглээн. Д. С. Монгуш бо талазы-биле бодунуң программазын база таныштырган. «Аныяктар-95» деп программаны тургузарын, ол ёзугаар бөгүнгү аныяктарның ажыл, амыдыралынче кичээнгей салырын дыннаткан. Депутаттар ук албан-дужаалды болгаш кандидатураны деткээн болгаш чажыт бадылаашкын данзызынче киирген.

Күрплан даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчакты** Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазынга томуйлаар деп саналды депутаттарга киирген. Ооң программазын депутаттар дыннаан соонда чажыт бадылаашкын данзызынче киирген. Ооң бетинде Күрпланның ажылынга хамаарыштыр элээн саналдар болгаш күзелдер база киргилээн. Ылаңгыя чугула социал объектилерни акшалаңдырар талазы-биле кичээнгейни күштелдирери, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планнарының төлевилелин ажылдап кылып турар үеде биледиглиг болуру чугула дээрзин саналдаан депутаттар айытканнар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазы Д. С. Монгушту Ш. Д. Ооржак Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының аныяктар херектериниң талазыбиле оралакчызының албан-дужаалынга сүмелээн. Ындыг адырны харыылап турар кижи мурнунда турбаан, ынчангаш ол чаа албан-дужаалга дуржулгалыг, аныяктар херээн билир кижи ажылдаары күзенчиг дээрзин илеткелчи демдеглээн. Д. С. Монгуш бо талазы-биле бодунуң программазын база таныштырган. «Аныяктар-95» деп программаны тургузарын, ол ёзугаар бөгүнгү аныяктарның ажыл, амыдыралынче кичээнгей салырын дыннаткан. Депутаттар ук албан-дужаалды болгаш кандидатураны деткээн болгаш чажыт бадылаашкын данзызынче киирген.

Күрплан даргазының бирги оралакчызы **В. Б. Салчакты** Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазынга томуйлаар деп саналды депутаттарга киирген. Ооң программазын депутаттар дыннаан соонда чажыт бадылаашкын данзызынче киирген. Ооң бетинде Күрпланның ажылынга хамаарыштыр элээн саналдар болгаш күзелдер база киргилээн. Ылаңгыя чугула социал объектилерни акшалаңдырар талазы-биле кичээнгейни күштелдирери, социал-экономиктиг хөгжүлдениң планнарының төлевилелин ажылдап кылып турар үеде биледиглиг болуру чугула дээрзин саналдаан депутаттар айытканнар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң албан-дужаалынга Дарга **Ш. Д. Куулар**ны саналдаан. Депутаттар хөйдээ айтырыг салбайн, чажыт бадылаашкын данзызынче адыш киирген.

Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазының кандидатураларын чугаалажыры доозулган. Эртенги хуралдың доозутурунга чедир үе арткан боорга, ону халас чидирбезинбиле депутаттар министрлериниң болгаш күрүне комитеттериниң даргаларының кандидатураларын чугаалажып көөрүнче киргеН.

Бир дугаарында Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак садыг министри албан-дужаалга **П. Н. Ходыревти** саналдаан. Ол ук албан-дужаалга 3 чыл ажылдап турар, бо үениң дургузунда кандыг ажылдарны кылганын, садыгның материал-техниктиг баазазын экижидер, чурттакчы чонның бараанга негелдеге хандырылгазын экижидер дээш ам канчаар ажыллаар деп турарын кыскази-биле таныштырган.

Министрге салдынган айтырыглар хөй болган. Чамдык шүгүмчүлелдер база бар. Ылаңгыя садыг ажылдакчыларының чуртталга байдалынче кичээнгей ам-даа кошкак дээрзин депутаттар чугаалаан болгаш чажыт бадылаашкын данзызынче ооң адыш киирген.

Эртенги хурал ооң-биле доозулган. Дүүн кежээки хуралга чазак кежигүннериниң кандидатураларын чугаалажырын уламчылаан. Ооң дугайында солуниүң дараазында номеринге парлаар бис.

Даңгыт ЧЫДЫМ.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тыва эки турачы эскадроннуң командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканыбиле холбаштыр тыва улуска байыр чедирген телеграмма ооң кады дайылдажып чораан эжи, амгы үеде Ровно хоорайда чурттап чоруур Украин ССР-ниң персоналдыг пенсионери, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы Иван Тимофеевич Кузнецовтан СЭКП Тыва обкомунуң болгаш Кызыл хооркүүс-комунуң адрезинге келген.

Дайын чылдарында И. Т. Кузнецов тыва эки турачы эскадроннуң кирип турганы 31-ги полкка разведка взводун командылап турган. Эш И. Т. Кузнецов Ровно хоорайда чурттап турар фронтучу эш-өөрүнүң мурнундан эш Т. Б. Кечил-оолдуң болгаш ооң дайынчыларының кайгамчык эрес-дидим болгаш маадырлыг тулчуп чоруп турганын магалап көрүп турган бис, ындыг маадырлар-биле кады чаалажып чоруп турганывыска чоргаарланыр бис деп бижээн. Дайын чылларында эш Т. Б. Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дутайында бижикти чогуур черлерже чоруткан турган, ук бижик орук ара читкен. Ооң дайынчы эш-өөрү чөптүг херек оруун тып, тиилээр деп илеткеН чораан. Шынап-ла, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылының бүдүүзүнде ол херек бүткен. Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга тыва улустуң кирген үлүг-хуузунуң чөптүү-биле үнелеттингенинге сеткилиниң ханганын эш И. Т. Кузнецов болгаш ооң өөрү илергейлээн.

ЭҢ-НЕ КӨСКҮ, ЭСКЕРТИНИИЧЕЛ

Радио ыяттавайн баарга, телефон көдүргере шимээн үнмес болурга, янзы-бүрү чылдагааннар-биле (чамдыкта бистен шуут хамаарышпас) почта, солун, сеткүүл. озаалдаарга харылзаачылар багай ажылдаан болур. Моон алгаш көөрге, бистиң ажылывыс энне көскү черде туруп турарын амыдырал бадыткаар. Маңаа хамаарыштыр Эрзин районнуң харылзаа белдириниң коллективинин амыдыралында чамдык өскерлиишкиннер, чаартылгалар болуп турар. Ол орулгага дүүштүр мындыг түңнелге келдивис: эртем-техниктиг депшилгени чөп ажыглаар.

Ол дээрге-ле чартык автоматиканың, девискээр иштинин автоматтыг телефон харылзаазының системаларын тургузары-дыр. Ол ажылды чоруткавыстың түңнелинде бистиң телефонистеривис Совет Эвилелиниң янзы-бүрү хоорайларынче Кызылдың телефонистериниң киржилгези чокка дорт долгап үнүп турар апарган. Эрзинде 60 ажыг абоненгилер Эрзиниң, Кызылдың телефонистериниң дузазы чокта-ла автоматчыдылганың ачызында туралаан хоорайлары-биле харылзажып турар. Эрзин — Кызыл аразынга канал көвүдээрге, оларның саны база немежир. ТТ-12 деп телеграф системазын болгаш электроннуг телеграф аппаратураларын ажыглап, Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңнары-биле харылзаа тудуп, дарый чорудар телеграммаларны дорт дамчыдып турар апарган бис.

1987 чылда УПВ-1-25 деп радиобелдирин тургузуп, районнуң радио дамчыдылгазының түс чер студиязын кылып алдывыс. 1988 чылдың төнүүзүнде ырак суурувус болур Нарын-биле телефон харылзаазын экижидер сорулгабиле ол аразының телефон каналдарын көвүдеприн-биле 12 каналдыг телефон аппаратуразын тургузуп, ажыглалга киирген бис.

Районнуң иштинге автоматтыг телефон харылзаазын үзе шиитпирлээрининг кырында келгенивис бо. 1990 чылдың бирги кварталында районнуң 5 чурттакчылыг суурлары-биле автоматтыг харылзаа долузу-биле ажылдап эгелей берген.

Почта харылзаазын экижидер, ылаңгыя малчыннарга солун, сеткүүл чедирерин шиитпирлээринге хар бо чылын шагда эрээн. Оон чаъс чагбаан. Чер ханыладыр кургаан. Хемнерниң суу ам-даа көдүрүлбээн. А хову-шөлдерде ажыл эгелээн. Бардыктың суггарылга системазында суг эвээш боорга, ону үш совхоз график ёзугаар үлежип ажыглаарын дугуруушкан. Бар сугну хунаажыр болза, ажыл бүтпес дээрэн билдингир. «Дөн-Терезин» совхозтуң девискээринде арык-буталарда суг келген. Суггатчы звеноларны быжыглаан, олар ажылдап кирипкен.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, чоокку үеде районнуң девискээринге өл-шык дүшпес, кургаг хаттыг, довурак-доозуниүг соок хүннер үргүлчүдээр: Ye манавас. Агаар-бойдустан өрүзээл-келдерел дилээн херек чок. Курлавырларны бүрүн ажыглаар үжурлуг. Хөнделенде, Алаш хемниң кыдыгларында чоннуң хол-биле казып, ажыглап чораан арык-бугаларны алгыдып, арыглап аштап алгаш, ону ажыглаарын өөренип көрзе чогуур. Айтырыг ам ынчаар тургустувуп келген. Курлавыр болгаш аргалар деп чүве ол-дур.

Александр СЕРЕДКИН.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ӨТТҮНГЕНИ ОЛ БЕ?

Чажымдан тура тыва улус аразынга өскен болгаш кижилериң сөөк-язы, нациязын ылгаар чорукка удур мен. Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң сессиязының үезинде чамдык орус дылдыг делегаттарның залдан үнүп турарын телевизордан көргеш, аңаа ыядып, дыка-ла эпчок-сунар кижи чордум. Моон мурнунда ындыг түүлдү ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң сессиязының үезинде Литваның делегаттары кылган болгай. Бистиң чамдык депутаттарывыс ону өттүнгени ол бе? Чүнү күзел турарлары ол?

Бир эвес чижек кылдыр алыр болза, РСФСР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессиязында чазак кежигүннери кол нуруузунда орус дылдыг кижилерден тургустунган турда, автономнуг республикаларның, областарның болгаш өске-даа черлериң төлээлери хурал залын каггаш, үнүп чоруп турбаан-на болгай. А ооң-биле чергелештир автономнуг республикаларның удуртукчулары чүге үндезин чурттакчылар болуп болбазыл. Мен бодаарымга, ол шын. Автономнуг республикаларның, областарның болгаш өске-даа черлериң удуртукчулары үндезин кижилерден тургустунар болза, харын эки, ону деткиир мен.

Бистиң республиканы алыр болза, кандыг-даа сөөк кижи бисте чурттап, ажылдап турар болгай. Маңаа шынчы чорук, демократия кол рольду ойнаар ужурлуг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга эш Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын идип үндүрген турда, аңаа кандыг-даа нарынчыдылга, өске шаптараазынар турбас турган. Чүге дизе интернационалчы байдалга кижизиттинген үндезин уктуг кижи бистиң удуртукчувус болганда ону деткиир ужурлуг бис.

СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары турган Б. П. Свинцовтуң чугаазы-биле алырга, республикада чурттакчы чонвуң 35 хуузу орус дылдыг. Ынчангаш удуртукчу даргаларның кайы-бирээзи орус кижи болур ужурлуг деп чугаазынга удур мен. Ол албан эвес-ле болгай. Бодум, ажытөлүм шупту үндезин чоннуң аразындан кирген төлептиг кандидаттарны РСФСР-же, Тыва АССР-ниң база улус депутаттарывыңг Кызыл хоорай Советтеринге соңгуп турдувус. Кым кымны шилип алыр болдур, ол дээш бадылаар эргелиг дээрзин соңгукчулар билир.

В. Е. Серяковка хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге ажылдап казан-дыр, четтирдивис дээр бис. А Ш. Д. Ооржак назы-хар талазы-биле аныяк, энергиялыгдыр. Ажылдазын. Ону бистиң боттарывыстың төлээлеривис — депутаттар соңгуп алган-дыр.

Бистиң ам чаа соңгуп алган депутаттарывыс амыдыралды экижидериниң талазыбиле дыка хөй чүүлдерни кылырын аазаан болгай. Ону күүседири база белен эвес. Ындыг-даа болза, мени эңне дүвүредип турар чүүл — аныяктар кижизидилгези болгаш оларны ажылга быжыглаары, оларны бажың-балгат-биле хандырары. Бо айтырыгны шиитпирлеп албайн тура, кем-херек үүлгедиглеп турбаан-на болгай. А ооң-биле чергелештир чедир кылдынмайн турар ажылдар, четпестер чыл санында уламчылавышаан. Картофельди, ногааны база мал чеми культураларны планга чедир албазы шуут-ла чаңчыл апарган. Чылдагааны биллингир. Буга-сумуинарыны ажаалда, хайгааралды, эдилеп багай, септевес, суггатче киҥээнгей кошкак.

Совхозтарның удуртукчулары чогуур организациялар-биле керээ чарып, хөй акша-хөренгини үндүрүп бергеш, кылган чүүлдерни шынгыы негелде ёзугаар хүлээп албас таварылгалар кайы хөй.

Инженерлиг системаларның тудуун дорт харыылаар механизастаттынган колонна (кол инженери В. Каменецкий) Барлык системазын септээрин, бетоннаарынче кичээнгей салбастаан, төлевилелди хажыдар чоруктар бар. Оон уламыдан суггаттыг шөлдериң хемчээли харын кызырылган. Бо коллектив амгы үеде 800 гектарны суггарып болур суг хөөлбээ кылыр дээш, хөй техниканы, кижи күжүн, акша-хөренгини чарыгдаан. Ынчалза-даа ону дараазында беш чыл планында доозар деп шиитпирлээн, күш четтикпес апарган, «Шекпээр» совхозтуң Бижиктиг-Хая чоогунда 268 гектарда тараа база сиген шөлдерин суггарары бергедээн, ында системаны ажыглаар аргазы чок боон турар. Ол ышкаш Барлыктың суггарылга системазының инженерлиг бугазының № 20-24 демдектериниң хажыыларында шөлдерни төлевилелге карыштыр белеткээн болганда, ында шөлдерни суггарбайн келген.

Каш чыл мурнунда совхозтарга суггатчы звеноларны ажылдап тургулаан, оларга черни быжыглап, дериг-херекселдерби-ле хандырып, негелдени шыңгыыраткан турган. Ам байдал ындыг эвес. Арендадыг, бот-орулга-чарылгалыг звенолар тургустунган соонда, олче директорлар, агрономнар-даа сагыш салбастаан, боттары билзин дээр хөөнүүт апарган. Дүне черни суггарбастаан. Сугну хондур хайгаарал чокка салыптарга, бир талазында, суггат дески эвес болур, ийиде, черни харын үреп турар. Эрткен чылын «Барлык» кукурузадан, «Дөн-Терезин», «Шекпээр» база «Хемчик» совхозтар ногаадан чавыс дүжүттү алган.

Улустан эки түңнелдиг ажылдазын деп негээрге, хамык чүве бүде бергени ол эвес, а оларга таарымчалыг бүгү чүүлдерни баштай тургузуп бээр херек. А ындыг турбуже, районнуң совхозтары хат-когурумнут, доозундовуракгыг, изиг, өл-чаъстыг хүннерде суггатчыларның чаглактаныр, дыштаныр, чемненир черлерин таарыштыр кылып бербээн. Ботторулга-чарылгаже, арендаже кирген улус түңнелин боттары билзин дээш олуруптарга, окта таарышпас. Ол ажылга агроном, гидротехник, бригадирлер аңаа хажыызынга хайгаараксы болуп артпас ужурлуг. Харын оларга дузалажыр, сумележир, хайгаараар хүлээлгелиг.

«Барлык», «Шекпээр» совхозтарда черни чаашкынналдырып суггарар агрегаттар бола үрели бээр база чангыс эзлчег-биле ажылдап келген. Ону бо чылын болдурбас херек. Бо талазы-биле агроулетпүр каттыжышкынының, аңаа хамааржыр септелге-техниктиг бүдүрүлгениң база совхозтарның боттарының инженер-техниктиг ажылдакчыларынды агрегаттарга херек кезектерни тып, дузалажыр херек.

Районда суггаттыг черлерни ажыглап турарының дугайында айтырыгны улусчу контрольчулар чогуур өйүнде көдүрген. Частырыглар болгаш тоомча чок чүүлдер бар. Ол дээш суг ажыглал-тудуг эргелелиниң начальниги Н. Хертекке, көжүп чоруур № 1 мехколониниң кол инженери В. Каменецкийни болгаш совхозтарының кол агрономнарынга чогуур хемчеглерни оңаап, ажылын үндезини-биле экижидерин олардан негээн.

Барыын-Хемчиктиң девискээринге хар бо чылын шагда эрээн. Оон чаъс чагбаан. Чер ханыладыр кургаан. Хемнерниң суу ам-даа көдүрүлбээн. А хову-шөлдерде ажыл эгелээн. Бардыктың суггарылга системазында суг эвээш боорга, ону үш совхоз график ёзугаар үлежип ажыглаарын дугуруушкан. Бар сугну хунаажыр болза, ажыл бүтпес дээрэн билдингир. «Дөн-Терезин» совхозтуң девискээринде арык-буталарда суг келген. Суггатчы звеноларны быжыглаан, олар ажылдап кирипкен.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, чоокку үеде районнуң девискээринге өл-шык дүшпес, кургаг хаттыг, довурак-доозуниүг соок хүннер үргүлчүдээр: Ye манавас. Агаар-бойдустан өрүзээл-келдерел дилээн херек чок. Курлавырларны бүрүн ажыглаар үжурлуг. Хөнделенде, Алаш хемниң кыдыгларында чоннуң хол-биле казып, ажыглап чораан арык-бугаларны алгыдып, арыглап аштап алгаш, ону ажыглаарын өөренип көрзе чогуур. Айтырыг ам ынчаар тургустувуп келген. Курлавыр болгаш аргалар деп чүве ол-дур.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Черниң кежиин четтирер дизе

СУГГАТ. БАРЫЫН-ХЕМЧИКТЕ МЫНДЫГ

Барыын-Хемчик районнуң улусчу контроль комитеди ажыл-агыйлар суггатты канчаар ажыглап турарын хынап көргеН. Суггат дээш, харыысалгалыг эштер-ле хөй: совхозтарның директорлары, агрономнары, гидротехниктери, районнар аразында суггарылга-ажыглал тудуг эргелели, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының көжүп чоруур № 1 механизастаан колонназы, агроүлетпүр каттыжышкыны. Бо бүгү организацияларның удуртукчуларын болгаш специалистерин комитеттиң хуралынга чалап олуруштурган.

Районнуң дөрт ажыл-агыйында суггаттыг 6140 гектар чер бар. Ол дээрге тарылга шөлүнүң барык 29 хуузу боон турар. Ол шөлдерниң кол нуруузун кукуруза, картофель, ногаа, чангыс база хөй чылдыг сигенни тарыырынга ажыглап турар. Экини эки дээр. Агаар-бойдустуң таарымча чок чүүлдерн турзажок, «Хемчик», «Бардык» база «Дөн-Терезин» совхозтарның чамдык коллективтери сөөлгу чылдарда суггаттыг шөлдерден багай эвес дүжүттү ап келген. Оон-биле чергелештир чедир кылдынмайн турар ажылдар, четпестер чыл санында уламчылавышаан. Картофельди, ногааны база мал чеми культураларны планга чедир албазы шуут-ла чаңчыл апарган. Чылдагааны биллингир. Буга-сумуинарыны ажаалда, хайгааралды, эдилеп багай, септевес, суггатче киҥээнгей кошкак.

Совхозтарның удуртукчулары чогуур организациялар-биле керээ чарып, хөй акша-хөренгини үндүрүп бергеш, кылган чүүлдерни шынгыы негелде ёзугаар хүлээп албас таварылгалар кайы хөй.

Инженерлиг системаларның тудуун дорт харыылаар механизастаттынган колонна (кол инженери В. Каменецкий) Барлык системазын септээрин, бетоннаарынче кичээнгей салбастаан, төлевилелди хажыдар чоруктар бар. Оон уламыдан суггаттыг шөлдерниң хемчээли харын кызырылган. Бо коллектив амгы үеде 800 гектарны суггарып болур суг хөөлбээ кылыр дээш, хөй техниканы, кижи күжүн, акша-хөренгини чарыгдаан. Ынчалза-даа ону дараазында беш чыл планында доозар деп шиитпирлээн, күш четтикпес апарган, «Шекпээр» совхозтуң Бижиктиг-Хая чоогунда 268 гектарда тараа база сиген шөлдерин суггарары бергедээн, ында системаны ажыглаар аргазы чок боон турар. Ол ышкаш Барлыктың суггарылга системазының инженерлиг бугазының № 20-24 демдектериниң хажыыларында шөлдерни төлевилелге карыштыр белеткээн болганда, ында шөлдерни суггарбайн келген.

Каш чыл мурнунда совхозтарга суггатчы звеноларны ажылдап тургулаан, оларга черни быжыглап, дериг-херекселдерби-ле хандырып, негелдени шыңгыыраткан турган. Ам байдал ындыг эвес. Арендадыг, бот-орулга-чарылгалыг звенолар тургустунган соонда, олче директорлар, агрономнар-даа сагыш салбастаан, боттары билзин дээр хөөнүүт апарган. Дүне черни суггарбастаан. Сугну хондур хайгаарал чокка салыптарга, бир талазында, суггат дески эвес болур, ийиде, черни харын үреп турар. Эрткен чылын «Бардык» кукурузадан, «Дөн-Терезин», «Шекпээр» база «Хемчик» совхозтар ногаадан чавыс дүжүттү алган.

Улустан эки түңнелдиг ажылдазын деп негээрге, хамык чүве бүде бергени ол эвес, а оларга таарымчалыг бүгү чүүлдерни баштай тургузуп бээр херек. А ындыг турбуже, районнуң совхозтары хат-когурумнут, доозундовуракгыг, изиг, өл-чаъстыг хүннерде суггатчыларның чаглактаныр, дыштаныр, чемненир черлерин таарыштыр кылып бербээн. Ботторулга-чарылгаже, арендаже кирген улус түңнелин боттары билзин дээш олуруптарга, окта таарышпас. Ол ажылга агроном, гидротехник, бригадирлер аңаа хажыызынга хайгаараксы болуп артпас ужурлуг. Харын оларга дузалажыр, сумележир, хайгаараар хүлээлгелиг.

«Барлык», «Шекпээр» совхозтарда черни чаашкынналдырып суггарар агрегаттар бола үрели бээр база чангыс эзлчег-биле ажылдап келген. Ону бо чылын болдурбас херек. Бо талазы-биле агроулетпүр каттыжышкынының, аңаа хамааржыр септелге-техниктиг бүдүрүлгениң база совхозтарның боттарының инженер-техниктиг ажылдакчыларынды агрегаттарга херек кезектерни тып, дузалажыр херек.

Районда суггаттыг черлерни ажыглап турарының дугайында айтырыгны улусчу контрольчулар чогуур өйүнде көдүрген. Частырыглар болгаш тоомча чок чүүлдер бар. Ол дээш суг ажыглал-тудуг эргелелиниң начальниги Н. Хертекке, көжүп чоруур № 1 мехколониниң кол инженери В. Каменецкийни болгаш совхозтарының кол агрономнарынга чогуур хемчеглерни оңаап, ажылын үндезини-биле экижидерин олардан негээн.

Барыын-Хемчиктиң девискээринге хар бо чылын шагда эрээн. Оон чаъс чагбаан. Чер ханыладыр кургаан. Хемнерниң суу ам-даа көдүрүлбээн. А хову-шөлдерде ажыл эгелээн. Бардыктың суггарылга системазында суг эвээш боорга, ону үш совхоз график ёзугаар үлежип ажыглаарын дугуруушкан. Бар сугну хунаажыр болза, ажыл бүтпес дээрэн билдингир. «Дөн-Терезин» совхозтуң девискээринде арык-буталарда суг келген. Суггатчы звеноларны быжыглаан, олар ажылдап кирипкен.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, чоокку үеде районнуң девискээринге өл-шык дүшпес, кургаг хаттыг, довурак-доозуниүг соок хүннер үргүлчүдээр: Ye манавас. Агаар-бойдустан өрүзээл-келдерел дилээн херек чок. Курлавырларны бүрүн ажыглаар үжурлуг. Хөнделенде, Алаш хемниң кыдыгларында чоннуң хол-биле казып, ажыглап чораан арык-бугаларны алгыдып, арыглап аштап алгаш, ону ажыглаарын өөренип көрзе чогуур. Айтырыг ам ынчаар тургустувуп келген. Курлавыр болгаш аргалар деп чүве ол-дур.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Бии-Хемде Хүт суур — «Кызыл тараачын» совхозтуң салбыры. Ында ажыл-ишчилер мал өстүрүп, малга чемнерни белеткеп турар. Тайга ортузунда оргулааш черде турар. Хүт суур бо чылын тургустуганындан бээр 40 чыл болуур. Ында янзы-бүрү мергежилдиң кижилери ажылдап, чурттап турар. Оларның ажылнижи мактадыг.

ЧУРУКТА: Хүт суурда почта салбырының эргелекчизи Галина Маадыевна Багай-оол, салбырда механизатор Владимир Васильевич Кызыл-оол, библиотека эргелекчилевишаан, суурда «Билиг» ниитилелиниң ажылын удуртуп турар Лидия Маадыевна Ортуң-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭГЕЛЭЭН

Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозунуң Дагыр-Шеми кооперативиниң трактор-хову бригадазының механизаторлары болгаш суггатчылары часкы сезон ажылдарын организастыг эгелээн.

Звено кежигүннери арендалыг ажылдаарының чурумун кыштадыр өөренген. Өөредилгени совхозтуң кол агроному чорудуп турган. Ынчангаш олар чүнү кылырының нормачижектерни, технологтуг карталарны, бүдүрер болгаш бүдүрген ажылдың өртек-үнезин санап билир апарган.

Бригадалар, звенолар колдуунда аренда керээзи-биле болгаш төөчү түңнел дээш ажылдап турар. Совхозтуң шөлдеринде минералдыг чемнүчидилгени чажып дооскан.

Дагыр-Шеми бригадазында Т-150 тракторларның башкарыкчылары Владимир Монгуш, Дадар-оол Сат, Маадыр-оол Куулар, Радыш Монгуш олар шык базырыышкынынга идепкейлиг ажылдааннар. Чамдык звенолар сиген шөлдериниң дажын аштап, буга-сумуи ундарын арыглап, баштайгы суггарылганы чоруда берген. Бо ажылды Шанчы деп черде чорудуп турар. АВМ звенозу люцерна шөлүнүң баштайгы суггадын дооскан. Кызыл-Чыраа, Көк-Тал звенолары ол ажылды уламчылап турар.

Дагыр-Шеми бригадазы үезин чаштырылгазынче киргеН. оларның ажылы организастыг чоруп турар.

Николай ООРЖАК.

Кызыл-Чыраада звено удуртукчузу.

ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың май 5-те-катап бадылаашкынның үезинде Сукпактың № 79 сонгулда округунун участок болгаш округ сонгулда комиссиялары «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызыбиле үрээнин Төп сонгулда комиссиязы тодаргайлап докгаатткан. Бо айытказ сонгулда округунуң талазы-биле сонгулдаларны Төп сонгулда комиссиязы ук Хоойлунуң 49 чүүлүн удуртулга болзурбушаан, күш чок деп санаан болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадын бүрүткээриндеН ойталаан.

Ук округка катап сонгулдалар июнь 30-де болур.

ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

КИЖИЛЕРЖЕ ЧООКШУЛААР, ОЛАРЖЕ САГЫШ САЛЫР

● Партияның Бии-Хем район конференциязындан ●

Районнуң партия эге организацияларындан соңгуткан делегаттар Туранның Культура бажыңында айтыкан шагындан эрте чыглып келгеннер. СЭКП райкомунуң бюрозунуң отчёттуг үеде чоруткан ажылчоруулгазынга үнелелди бээри, ол чүл дээрге эде тургустунуушкунда эки дүржулганы вещтерелдири, четпестерни дидим-биле илередип ,оон үндезин чылдагааның тывары, ону кыска хуусаада эдерде тодаргай—чүү кылырын айтыры олаарның кол сорулгазы болур.

СЭКП райкомунуң ийиги секретары Т. А. Парчин конференцияда иелткел кылгаш, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевылелдерин районнуң партия эге организациялары, коммунистери, ажылчы чону калбаа-биле чугаалажып, ол чугула документилерни үнелеп көрүп, аңаа боттарының хамаарылгазын илередип, немелдеринге, казылдаларыңа киирерин саналдап турарын чугаалаан.

Иелткелчи партия райкомунуң бюрозунуң отчёттуг үеде чоруткан ажылын шүгүмчүлекчи ёзу-биле аналиэтээн. СЭКП райкомунуң кежигүннери, кандидаттары, партийжи-организастыг, идеология, социал-экономиктиг хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле комиссиялары партия райкомунуң ажылын эде тургузар, чаартыр, оон стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар дээш чамдык ажылдарны кылган. Хөй доктаалдар хүлээп алырын кызырган, хуралдаарын эвээжеткен, партия эге организацияларга, күш-ажылчы коллективтерге барып ажылдаарын көвүдеткен. Оон уламыдан партия эге организациялары ажыл-чорудулгазын экижиженинге угланган дээш-тиг хемчеглерни ап турар. Оларга «Кызыл тараачын» совхозта партком, ыяш ажылагийында партия эге организациязы (секретарлары В. Н. Гончаров, Н. Ф. Золотухин), Туран сүт-бараан фермазында, Сесерлиг салбырында № 1 хойжу бригадада партия бөлүктери (организакчылары А. Н. Терских, Х. Л. Салчак) хамааржырын иелткелде айыткан. Районнуң партия организациязында 654 коммунист бактаап турар, оларны улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында бижыглаан. Партия кежигүннериниң хөй нуруузу көдээ ажыл-агый будүрүлгезинде хаара туттунган, оларның аразында онаашкан ижинге ээ-харыысалгалыг, ак сеткилдиг, чыл бүрүзүнде-ле планныг онаалдаларын болгаш социадистиг хүлээлгелерин күүседип чоруур будүрүлгениң мурнакчылары будүрүлге, совхоз бүрүзүнде бар. Оларның аттарын иелткелчи болгаш санал бергеннер адап турган.

СЭКП райкомунуң ажылчорудулгазының стили, арга-методтары эде тургустунуушкун үезиниң бедик негелделеринге ыракта четпейн турарын иелткелчи болгаш ,конференцияга санал берген делегаттар сагыш човап чугаалаан. СЭКП райкомунуң бирги секретары турган Ю. А. Чихачевтуң командылап чагырып дужаар эргн удуртулгазынга, партия эге организацияларының секретарларынга, кады ажылдап, удуртуп турары кижилеринге каржы-хажагай чоруунга партия райкомунуң бюро кежигүннери удур туржуп шыдаваан, оон уржуу-биле СЭКП райкомунуң партийжи-организастыг, идеологтуг ажыл-чорудулгазында улуг четпестер бар.

Конференцияга он тос кижи санал берген, оларның хөй нуруузу партияның ролюнуң, атаалдарының кудулаанынга сагыш човап, оон үнүп турар чылдагаанларын, ону экижиндерде чүнү кылырын айтып турганнар. Орта хамаарыштыр делегаттар Ю. М. Некрасов, М. Н. Моллеров, М. В. Селина, Ю. Д. Лопсан, Ф. Ф. Лебедев, П. Ф. Бабычев болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

Туранның № 1 школазында партия эге организациязындан делегат М. В. Селина сөс алгаш, партия райкомунуң ажылының дугайында отчёт иелткелде чаа үүве чогун, эрги хевээрин айыткан. Ыланғыя улус өөредилгезиниң ажылының талазы-биле каш-ла домак киргеп. Иелткел-биле делегаттарны баш бурунгаар таныштырарын, оода оон тезистерин үлеп берген турарын саналдаан. Партияның ат-алдарының кудулап турарының чылдагааны оон чамдык удуртукчуларында дээрзин чугаалаан, оон чижээнге СЭКП райкомунуң бирги секретары турган Ю. А. Чихачевту киирген. Партия райкомунуң идеология ажылында четпестерни башкы шыгыы шүгүмчүлээн. Чон оргузунда ажылды коңкаткан, оларның-биле сүмелешпейн, негелде, хереглелдерине сагыш салбастаан. Партияның ат-алдарын, ролюн көдүрер, В. И. Ленинин камгалаар талазыбиле ажылды күштелдиреринин орнунга, ону сураткан.

Партия райкомунуң ажылдакчылары, иланғыя инструкторлары партия эге организацияларының ажылынга боттуг дузаны, деткимчени чедирбейн турарын делегаттар чөптүү-биле шүгүмчүлээн, оон чылдагааны-биле партия эге организацияларының дайынчы аргашинээзи куду, коммунистерниң бот-идепкейи чавыс болуп артпышаан. Партияның ролюн, ат-алдарын көдүрер дээр болза, бо ажылды үндезини-биле экижидерин, чаа ёзу-биле ажылдаарын партия райкомунуң бюрозундан шыгыы негелдени салган.

СЭКП райкомунуң отчёт иелткелинде кадр айтырыы чугула черни ээлевээнин делегаттар А. К. Соян, З. М. Ооржак, Е. П. Анпилогова болгаш өскелер-даа чугаалаан. Партия райкомунуң бюрозу кадрларны шилип ап, ажылга таарыштыр тургузуп, кижизидип турарында улуг четпестер бар. СЭКП райкомунуң бирги секретарындан эгелээш, партийжи, күрүне сагылга-чүрүмүн үреп турда, өскелериниң дугайында чугаалаары берге дээрзин олар айыткан. Сөөлгү ийи чылда районнуң партия эге организацияларының секретарларының 38 хуузу, совхоз директорларының 60, көдээ Советтер күүскомнарының даргалары 30, кол специалистериниң 25 хуузу солушкан. Бо саннар болза, кадрлар-биле партия райкомунуң четпес ажылының хереэнизи-дир. Партия , совет, ажыл-агый органнарының, улус ажыл-агыйның кайы-даа адырының ажылын чедиишкинниг шиитпирлээринге кадрлар кол черни ээлээр болганда бо айтырыгны эң-не чугула көөрүн айыткан.

Конференцияга санал бергеннер СЭКП райкому ажылчилер, чон-биле сырый харылзаалыг ажылдавайн, оларның саналдарын, сүмелерин дыцнавайн, амыдыраарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чогуур партийжи сагыштыр салбайн турарын шүгүмчүлээн. Санал берген көдээ ажылагый ажылдакчыларының хомудалы, негелдези эвээш эвес болган. Делегаттар-малчыннар «Саян» совхозтан Х. Л. Салчак, «Хадын» совхозтан Я. М. Андреев, «Ээрбек» совхозтан М. К. Куулар олар сөс алгаш, культура, эмчи, садыг ажылдакчылары коданнарга ховар барын турарын хомудаан. Оонбиле чергелештир малчын кижиниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш совхозтарның дирекциялары, АҮК төвүлели сагыш салбайн турарын СЭКП райкому билип тургашла, олардан партийжи негелдени шыгыы кылбайн турарындан көдээ ишчилериниң амыдыралында үидезин өскерилгелер болбайн турар.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияга чүве чугаалаан, партияның ролюн, ат-алдарын, коммунистериниң авангардчы, партия эге организация бүрүзүнүң ролюн көдүрериңче угланган ажылдарны калбартып чорударынче чыылганнарның кичээнгейин утландырган. Ол болза амгы үеде кол айтырыг дээрзин демделээн. Масса чон-биле харылзааны быжыглагарының, аныяктар-биле ажылды эде тургузарының, Советтерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң, интернационалчы кижизидилгениң шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларынга ол доктаагаш, СЭКП райкомунуң чаа составы бо талазы-биле чүнү кылырын чугаалаан.

СЭКП райкомунуң ажылчорудулгазын моон сонгаар экижидериниң хемчеглерин айыткан доктаалды конференция хүлээп алган.

Конференцияга партия райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының составтарын, партия райкомунуң секретарларын сонгаан, СЭКП-ниң XXVIII съездизинче баар делегаттың кандидатуразын депшиткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧАШТЫРЫП КИРИПКЕН

Хек-даваннар чазылгаш, каш хүн бурунгаар аңдарган девис кара чер-биле өңүн былаашканзыг, ногаарага берген сиген аразындан кызын көстүр. Шивилигниң ындында бедик тайгаларның баштарында менги эриввээн, а оон эдээнде ховуларда тракторларның ажылы чымыштыг. Бии-Хем районда «Өөк» совхозтуң механизаторлары майның башкы байырлалының соонда тарылгаже кирипкен. Часкы тарылгага белеткенип тура, механизаторлар дөрт звенога үстүп ап, белен техниказын хелгелеигеш, ховуларже үнүпкеннер. Орук аайы-биле бар чыда, чеде берген черивисте ийи чаштырыкчы ооллар тракторлар манап олурлар. А ырак эвесте трактор бисче чоокшулап олур. ГАЗ-53 маркалыг, долдур кызыл-тас чүдүрген автомашина күчүлүг Т-150 трактерга уткуй халды берди. Чаштырыкчылар аңаа барып ажылдай берди.

Тракторнуң доктаай бергенин ажыглаш, звенонуң удуртукчузу Владимир Егоровка ужуражып, чугаалажы бердим:

— Владимир Васильевич, маңаа келгеш, силерниң чорун орарыңарны чаштырыкчы Андрейден билип алдым. Звенонарда каш кижи, чеже трактор ажылдап турарыл, тарылганы кажан эгелээннер ол?

— Дүүн чаа-ла тарылгаже кирдивис, а ынчаарга бис оон мурнунда часкы чер аңдарылгазынга турдувус. Бригада төвү бар. Аъш-чем хандырылгазы ажырбас. Дуъште, кежээ ийи удаа чемгерип турар. Чогум суурже чаныл, аңаа хонуп турар бис. Машина-биле механизаторлар ховуже чорун турар. Доктаамал машинаны быжыглап каан. Звенода дөрт трактор, ДТ-75 маркалыг ийи, Т-150 маркалыг ийи-ийи трактерлар бар. Звенонуң хүлээнген черн 1800 гектар. Май 6-да шык базырылгазын дооскаш, улаштыр тарылгаже кирдивис. Дүүнден бо дуъшке чедир 150 гектарда тараа чаштынган. Дөрт тракторист, ийи чаштырыкчы, ийи чолаачы — сес кижи бис.

Тарааны кайыын ап турарыл, саттынган үрезин база бар бе?

—Тарааны Саян артындан база садып алган. Аржаанда төп шаңдан сөөртүр. Бээр экээрде-ле хоранап каан. Ынчангаш шаңда боттарывыстың тараавысты хоранап турарын билир мен. Бо хүннерде черле доозуптар аргавыс бар. Ажылга туруушкуннар, техниканың үрелишкиннери болбайн турар.

— Белеткелиңер шыырак турган-дыр аа, аренда азы бригада керээзи-бие ажылдап турар силер бе?

—Белеткел черле кайы-даа ажыл-агыйга турар. Бис база баш бурунгаар белеткенген бис. Тракторларны кижи бүрүзү күскү сезон соонда септээн. Чоорту кожуг машиналарынче кирдивис. Септелгени хуусаадан эрте дооскаш, үүрмек ажылдар кылдывыс. Амдыызында кандыг-даа керээ чок. Совхозта кол экономист чогундан кайы-даа таладан керээ чардынмаан. Технолог-туг карта тургузарынга шупту-вус кириштивис. Саналашкынар, бодалдар бар харын. Үе маңаар эвес, керээ-даа чок ажылдап кирипкенивис ол. Техника септелгезинин үезинде артык кезектерге-даа бергедешпедивис, Аңаа хандырыкчы Александр Балбарның киирген үлүү хөй.

— Звенонар кежигүннери доктаамал ажылдап келгеннер бе, мурнакчылар база бар ыйнаан?

— Амдыызында мактанып чүве-даа чок ийин. Ынчалза-даа мону чугаалап кагза артык эвес боор. Чаштырыкчылар Андрей Мясников, Хемер-оол Сюрюнүн ажылын мактап болур. Трактористерден Владимир Исаев үш чыл дургузунда, а чолаачы Антон Сенджажы ийи дугаар чыл бо звенода ажылдап турар. Евгений Гусев, Виктор Толстиков чаа ажылдап кирген-даа болза, база-ла өске эш-өөрү-биле дөмей. Нииттизи-биле кижи бүрүзүнүң соруу чангыс.

Бригада төвүнге келириивиске, ында столованың поварлары, авашкылар — Тамара Александровна, уруу Людмила Валерьевна Калигиналар амданныг, чаагай аъш-чемни-биле ажылдаан кижилерни чемгере бердилер. Оон улаштыр чоруткаш, Ажыг-Хөл дужунда ажылдап турар Сергей Давааның звенозунга келдивис. Дүштеп алган механизаторлар Тангыт-оол Ховалыг, Алексей Маады, Ужар Хертек, Анай-оол Серен-оол болгаш өскелер-даа кыска чапсарда хөглүү дегет чугаалашпышаан, ажылдап кириптилер. Тараажыларның бөгүнгү ажылының түннели күзүн көстү бээр. Чаагай дүжүттү ажаап алырынга оларның бүзүрели улуг.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: чолаачы Антон Сенджажы чаштырыкчы Хемер-оол Сюрюн-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДУРЖУЛГА БАР-ДЫР. ӨӨРЕНЗЕ, ОРГАНИЗАСТАЗА

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларын шингээдир, эвээш чаргыдалдарны үидүрүп тургаш, хөй орулга алыр талазы-биле чамдык көскү чедиишкиниер бар. Керээлиг, бот-орулга-чарылгалыг коллективтерде ажыл төлевиринң төнүү продукциядан болгашнинти чарыгдалдар, камналгадан хамааржыр чүве болганда, ыдыг коллективтерде кижи бүрүзүнүң материалдыг сонуургалы, харыысалгазы улгаткан. Оон түннелинде күш-ажылдың будүрүкчүлүү бедип, продукцияның бот-үнези чингээн.

Керээлиг коллективтериң ажылының түннели «Хемчик» совхозта өскелериниңден дээре. Чечекмаа Иргиттин 10 кижилиг звенозу эрткен чылын 330 тонна картофель алыр планын 479 тонна чедиргеп, бир гектардан 145 центнер дүжүттү алган, центнер картофельдин бот-үнези 16 руб. 34 көпеек болуп, 2 рубль 14 көпеекке чингээн. Орулга биле чарылганың ылгалы улуг, звено кежигүннери 17851 рубльди үлешкен. А Аркадий Кууларның звенозу 35 гектардан 403 тонналы ажаап алгаш, планын 115 хуу боттандырган. Ол ышкаш Амыр-Кара-Салдың, Мартаноол Сааның, Борис Донгактың, Болат Хомушкунуң мал чеми база тараа өстүрер звеволары дыка кызымак, түнелдиг ажылдаан. Ынчалзадаа Антонина Хомушкунуң, Дадар-оол Сааның, Антон Хомушкунуң звенолары багай ажылдааш, планныг сорулгаларын күүсетпейн барган. Ында күш-ажылдың организациязы четпес, чаа арганың алыс утказын улус эки-ле билбейн барган.

«Барлык» совхозта тос коллектив хову ажылында керээлиг ажылдап турар. Олардан Көк-оол Сааның, Оттук-оол Ооржактың, Михаил Наксыл-оол, Доржу Хертектиң удуртканы коллективтерни айтып болур. А «Шекпээрде» Эрес-оол Монгуштуң үшле кижилиг картофель өстүрер звенозу совхозунга 4221 рубльдиң орулгазын киирген.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, кайы-даа ажыл-агыйда керээлиг коллективтерден эки дүржулгалыглар бар-дыр. Шуут-ла боттарында база кожаларында-даа ыяыыг арганы херек кырында коргүскеннерден өөренир, оларның дүржулгазын нептередир ужурлуг. Арга бүрүн бар.

Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларынче шилчээннерде четпестер ам-даа бары илерээн. Аңаа бир-ле дугаарында ажыл төлевириниң талазы-биле керээде айыткан түүлдерни совхозтар чедир бербейн турары хамааржыр. Эрткен чылын база оон мурнунда-даа «Хемчик» совхозтан Мартаң-оол Сааның, Болат Хомушкунуң, «Барлыктан» Соспе Ооржактың, Алдын-оол Маадыр-ооллуң звенолары ыяыыг айтырыгларны көдүрүп келген. Мооң чылдагааны чүл дээрге, ажыл-агыйларның экономистери, бухгалтерия ажылдакчылары аренда керээзинче киргеннерге хамык түүлдерни чедир тайылбырлап бербес, негелделерин чаңгыс аай кылдыр көөр чоруктан болуп турар. Борта көдээ ажыл-агыйның специалистери база буруулут. Оон аңгыда, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери бар.

Барыын-Хемчик районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыының будүрүлгелеринде, организацияларында болгаш совхозтарында депшилгелиг аргаларны шиңгээдип турарының дугайында Тыва АССРниң Министрлер Чөвүлели чоокта чаа чугаалашкан. Ында четпестерни айыткаш, ону чайладырының оруктарын сүмелээн. Чаа арга-биле ажылдаарга ажыктыг-дыр дээрзин көрүп, билип турар улус ону организастаарында четпестерни дораан эдер ужурлуг, аңаа артык чарыгдалдар, үедээ негеттинмес. Чүгле күзел херек.

Бот-орулга-чарылга үезинде хөй орулга алырының эң-не бадыткаттыгган хевири ол ышкажыл.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Парлаттынган соонда

БОЛБААН ХУРАЛ

Бо чылдың № 97 «Шынга» Эрес-оол Сааяның мындыг эгелиг шүгүмчүлелдиг чүүлү парлаттынган. Ында Барыын-Хемчик райпо баштаар черииң чер-черден чалаткан хереглекчилер төлөөлериниң болгаш чалатканнарның хуралы чогуур үезинде эртпээнин бижээн. Бо материалга хамаарыштыр Рестотребсоюзтуң организас-массалыг ажыл чорудар киидис эргелекчизи К. С. Саттың редакцияга берген харыызы мындыг:

— 1988 чылда хереглекчилер ниитилелиниң отчёт-сонгулдалыг хуралы болуп эрткен. Ынчан хуучулар хуралынга оон төлөөлерии, хыналда органнарын база баштаар черии беш чыл хуусаалыг соңгуп алдывыс. Оны чорударла Уставтың дөрткү эгезинде 22 болгаш 25 чүүлдерни удуртулга болдурган турган. Ынчангаш маңаа хереглекчилер ниитилелиниде чамдык харыысалгалыг ажылдакчыларның хуучуларның отчёт сонгулдалыг хуралынга кылган частырыгларын тодаргайлап көрейн.

Чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле хуучулар хуралдарын эрттирип турар үеде, төлөөлер беш чылдыг сонгуткан турбуже, ону херекке албайн, чаа төлөөлер сонгуп, Уставты хажыткан. Мындыг кара туразында кылган өскерилгелериниң түннелинде, хуучулар төлөөлериниге беш чыл хуусаалыг сонгутканнар келбейн барган. А оларның орнунга чаа сонгутканнар келгеи болган. Бо бүгү чогум кымның буруузул? Ол дээрге районнуң хереглекчилер ниитилелиниде организас-массалыг ажылдар чорудар инструктор О. И. Кустов-тур. Уставты ол биле турбуже, харыысалга чок чоруун көргүскен. Ол ышкаш база-ла ында ажылдап турар харыысалгалыг ажылдакчылар Г. Ш. Донгак, партия эге организациязының секретары Ч. Ш. Саая оларның мындыг хажыдыышкын кылганынга организаторжу чоруу идепкейлиг болган. Мындыг хажыдыышкының хол сорулгазы — амгы үеде хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черииң даргазының хүлээлгезин күүседип орар В. К. Соловьёвту бо албан-дужаалге эрттирбезин.

Уставта ажылга удуртулга болдурар түүлдерни тооп көрбейн барган частырыгларны өдери-биле дараазында ажылдарны кылыр бис. Уставты хажыктан участоктарга база катап хуучулар хуралын эрттирер. Ол-ла хуралга мурнунда сонгуткан төлөөлериниң эргезин хевээр арттырар. Ынчалзажок турган участогундан өскээр чоруткан хуучу төлөөзин болгаш кооперацияның участок комитединиң кежигүну бар болза, оон орнунга чедир сонгулданы кылып болур. Бо ажылды шын чорударынга районда кооперацияга хамаарылгалыг удуртукчулар, райпонуң бүгү ажылдакчылары, тускай эртемниглери демниг киржилгелиг болурунга бүзүрелди илередир апаар.

ХОНАР ЧЕР ТЫВЫЛБАС

Кижи дугайында сагыш салышкынын солун, сеткүүл дамчыштыр номчаш, бистиң республиканың база совхозтар удуртукчуларының талазындан кижилер-биле ажылдың кошкаан, олче чогуур кичээнгей салбайн турарын элдепсинер мен. Чижек кылдыр найысылал Кызылды ап көрээлиңер. Республика төвүнге бир хүнде безин амы-хуузунда, аарыг-аржык дээш, албан-даа ужурунда та чеже кижи кээп турар чүве. Ырак-узактан келген шак ол кижилер чангыс хүн дургузунда чорук-херээн бүдүрүп алыр эвес. Ыяап-ла хонар ужурга таваржыр боор чүве-дир.

Көдээде чурттап турар кижилерниң дергүл-төвелдерни шуптузу-ла кайын хоорайда чурттап турар чүве деп. Наайысылалдың төвүнде «Кызыл», «Мөңгүлек» ийи-ле аалчылар бажыңы бар боор чүве-дир. Орта хонар дээш баарга, үргүлүү-ле калбак ыяшта: «Хонар чер чок» деп бижип каан турар. Ам хонар, дыштанып чер бар эвес, канчаар боор, дүн чарып алыр аргазын харап, автовокзалга баар кижи болдум. Аңаа келирге, ында кижи олурар сандайларны кижилер долдур эдепкен болур чорду. Мен, бо материалның автору, бир катап даш шала кырынга плащ тонумну дөжеиип алгаш, арай деп дүн эртирип алдым.

Республика төвү Кызыл хоорайга аалчылар бажыңын кажан эдбекшидир тударыл? Мен черле кайгаар-дыр мен. Аалчылар бажыңын түдуптарга, оон каража-когарал үнмес, харын-даа орулгалыг болуру чугаажок. Чоннуң чаагай чоруу дээш акша харамнанмас болза, эки деп бодаар мен. Кижи дугайында сагыш човаашкын чүгле аалчылар бажыңының түдуларының добсту бээри-биле шиитпирлеттинмес болгай. Маңаа бир-ле дугаарында ында ажылдап турар кижилерниң үиүп-киргеп чонунга эвилецээлдек хамаарылгазындан боттоттарывыска бүзүредивис улгадыр аңаар. Ынчангаш калдрар айтырыынче удуртур даргаларның, кончуг кичээнгейлиг болурун күзээр мен. Аалчылар бажыңына чамдыкта хонар чер чок болуп турарының чылдагааны оон удуртукчуларыңың кижилер-биле ажылды сураткаңында деп бодаар мен.

Монгуш ООЛЧУКАЙ.
Чөөн-Хемчик район.

«БИЛИГ» НИИТИЛЕЛИНИҢ ПЛЕНУМУ

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң эзлчеглиг пленуму болуп эрткен. Ааза оон даргазы Сергей Дутаевич Хертектиң 1989 чылда чорудуп келген ажылының отчедуу дыннаан.

Ниитилел 18 янзы-бүрү черлер-биле азы 5 ажыл-агыйлар, 13 ажыдың будүрүлге коллективтерги, албан черлери, организациялар-биле 2220 акшага керээ чарып ажылдаан.

440 лекция номчуур планың 456 лекцияга номчуп, 10 мун ажыг кижиниң ынаар хаара туткан. Лекция номчуур 75 кызыл-булуннар, культура бажыңнары паспорттаттынган. Тус черниң радиозун дамчыштыр 28 лекцияларны кылган.

Ниитилелдиң 18 эге организацияларында 167 лекторлар хаарэ туттунган. Ында 40 партия кежигүннери, 80 херээженнер кирип турардар. Лекторларның 84-у дээди болгаш 83-у дооспаан дээди эртемниг.

Партия ажылдакчылары — 14, Советтериң — 10, эмчилер — 23, тускай эртемниглер — 35 кижи. Республиканың «Билиг» ниитилелиниң 13 лекторларын чалап, районга солуп лекцияларны номчуткан. Лекторларның аразындан эң хөй лекцияларны номчаанларны иletкелчи адаан: Долгар Ондарова Оюн-Барган (улус судьязы), Белеймаа Бапы-Белековна Достай (кижи эмнизи), Александра Даваевна Балчыт (эмчи), Кадыр-оол Аранчыкеевич Оюн (прокурор), Шулук-Кара Сатовна Кочага (райкүүскомнуң улус өөредилге килдизининң эргелекчизи), Кушкаш биле Идам Самбуулар (эмчилер) оон-даа өскелерниң аттарын уламчылап болур.

Лекторлар ажылын коллективтериниң иштинге биллдилиг организастап келген албан-черлери, будүрүлгелер, партия эге организацияларында бар. Оларга районнуң төп кижи эмнелгези (Б. Б.-Б. Достай), Самагалдайның долу эвес ортумак школазы (О. С.-Б. Арапчор) база Берт-Даг ортумак школазы хамааржыр.

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, болгаш чер-чер Советтериниң сонгулда кампаниязының талазы-биле хөй-хөй лекциялар номчуттунган. Районнуң идеология ажылдакчылары чидиг тургустунуп турар айтырыгларга доктаап, ылангыя националдар аразының харылзааларының, эрге-хоойлу айтырыгларының, Европа чурттары болгаш делегей байдалының, варкомзиия, токсикоманияның уржуктарының дугайында хөй-хөй лекциялар номчуттунган.

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң ажылында четпестерни адавайн барып болбас. Көдээ ажыл-агый, экология, атеизм темаларында лекциялар эвээш болуп турар.

Чамдык партия ажылдакчылары бо ажылче сагыш салбас түүлдери бар. Иletкелчи оон чижээнге Чургүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң парткомун, оон секретары Седип-оол Донгактың адын адаан.

Пленумга санал бергеннер: Алдын-кыс Куваа-Сиирип, Седен-оол Оюн, Дайынчы Дамба-Хуурак. Билзеймаа Достай, Чооду Эртине четпестерни демделээн. Аныяктарның сеткилсагыжын совуургадыпкы дег чаа айтырыгларны көдүрбейн турар. Тыва национал культура болгаш тыва дыл, чаагай чанчылдар дугайында база эвээш. Хереэженнер айтырыын кичээнгейге албаан, «тегерик стол», дискуссияларны калбартырын, микрорайоннарга чедип, кижилер-биле ажылды күштелдиреринн олар сүмелээнер. Лекторлар хуралдар, киноолар мурнунда үеии ажылап турарын шын эвес деп дорт айытканнар.

Пленум чугаалашкан айтырыгга дүүштүр тускай программаны хүлээп алган. Пленум кежигүннерин болгаш президиумну сонгаан. Районнуң «Билиг» ниитилелиниң даргазынга Дайынчы Дамба-Хууракты, харыысалгалыг секретарынга Кертик-кыс Кидиспейни бадылаан.

Районнуң «Билиг» ниитилелиниң 1990 чылда бодунга кылыр ажылынга чаа түүлдерни тып, чогаадып шыдаар дээрэн илереттингеп.

Моторж ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

КОРГУНЧУГ «ЧАРЛЫК» *Чагааның изи-биле*

Ийе, бо материалды ыңдыг эге-биле бижинр бодадым. Мында фактылар, болуушкун үр апарган, эрткен-барган чүве коптарган дээш номчукчулар мени, редакцияны-да чемелей бербезин. Амыдыралга частырыглар турар, ону маргышпас мен. Ынчалза-даа мында оон дугайын бижээним частырыг коргунчуг-дур. Ону бодааш, тоолдарга хаанналрның кам-хайыра чок шаажылал, эрээ дугайында чарлыктары-дужаалдары сагышка кирер-дир.

Бистер совет хамаатылар бис, бистиң эрге-ажыывысты Советтер камгалап турар. Чеченчидип чугаалаарга, ол дээрге бистиң хамаатыг кижи бүрүзүнүң неэи, адазы, болукчузу. Бергелерге таварышкаш, хамыктың мурнунда көдээ, суур, хоорай Советиниге баар, оон дуза дилээр бис. Сеткилиисти күүскомнуң удуртукчуларынга тө каап бээр, оон дузаны алыр-даа бис. Оларның ажылының кол утказы, сорулгазы-даа ыңдыг. Ынчалзадаа...

Чамдыкта мырынай дедир болур. Ол дугайында ховар, ынчалза-даа чангыс болган таварылганы чонга чарлап дыннадыр бодай-дыр мен. Чок, мында шүгүмчүлелге таварышкан удуртукчуларның аттарын баксырадыр дээш эвес, а олар хамыктың мурнунда дурум-хоойлуну эки билип алзын дээш, ийиг олар дээрге чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдап турарын база катап кичээндирер дээш бижиирим бо. Багын чугаалаарга бачыды арлыр деп мерген сөстер бар.

Херектиң ужуру мындыг, 1990 чылдың февраль 28-те Таңдыла «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Краснояровка сүт-бараан фермазының саанчылары, кадарчылары Чыртай-оол Оюн баштады 7 кижиниң ат салганы чагаа-хомудал келген. Оон чангыс сөс-даа казывайн, маңза киирейн: **«Эргим редакция! Малчыннарның, кадарчыларның хуузунда малы ферма девискээринге кирерге, боолаар дээн дужаал күштүг бе? Чамдык кадарчылар малдарын соккулап, эътке ажыглап туруп берген. Ферма ажылдакчыларынга мал тутпазын дээнин. Совет эрге-чагырганың бо чарлыынын дугайын тайылбырлап бээрин дилеп... Солуп ламчыштыр харыы бээрин дилединс».**

Малчыннар ол чагаазынга Балгазын кодээ Совединиң күүскомунуң 1989 чылдың декабрь 22-де күлээп алганы № 60 шиитпирнин кожуп каан. Ында күүском даргазы Л. Шленчик биле секретары Е. Ткаченко аттарын салбаан-на харын, ынчалза-даа ук күүскомнуң сүлдезиг таныязын баскан.

Шиитпирнин сөзү мындыг: **«Шиитпир № 60. Краснояровка суурнуң девискээринге хайгаарал чок малды адып-боолаар дугайында.**

Краснояровка суурда ферманың девискээринге мал-маганын аңаа хостуг чоруп турары-биле холбаштыр улус депутаттарының Балгазын кодээ Соведининң күүскомунуң шиитпирлээри болза:

1. Краснояровка суурнуң девискээринге база ферманың бодунуң девискээринге адып-боолаарын чөпшээрээр».

Мында черлик ыт дугайында эвес, а мал-маган дугайында чугаа чоруп турар-дыр. Барып-барып бо шагда ээзи чок мал канчап турар чүве ийик?!

Ажыы-биле чугаалаарга, шак мындыг чагаалы, шиитпирни номчаш, караамга бүзүреведим. Канчап бүзүрээр боор, ыңдыг деп чүвеин аңаа кижи канчап сактып болаар боор?! Көдээ Совет, оон күүскому харын чурттакчылар малманның болзун дээш хемчег ап, оларга дузалажып турар үе-дир бо. Ам канчаар, чоннуң айтырыынга харыылаар аңаар. Баштай-ла Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Президиумунуң юрисконсультантызынга бардым. Юрист шуут-ла кайгады, райкүүскомче телефоннады. Оон канчаар, ийи документиниң хоолгалаш, Таңды райкүүскомче чоруттувус.

Кезек үе эрткенде, улус депутаттарының район Соведининң күүскомунуң даргазы М. Ч.-А. Монгуштуң ат салганы дараазында харыы келди. Ону база маңаа киирейн: **1990 чылдың март 12-де силернин чоруткаңнар чагаага харыылаарым болза, ыңналда. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору В. Ч. Чучевтиң дилээ-биле Балгазын көдээ Соведининң күүскомунуң секретары Е. Ч. Ткаченко күүскомнуң хуралынга баш удур чугаалажып дугурушпайн-на «Краснояровка суурнуң девискээринге хайгаарал чок малды адып-боолаар дугайында» шиитпирни 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган.**

Шиитпир ыңн эвес болгаш юридиктиг күш чок.

Эрге-хоойлу биличлериниң куду деңнелдии, документилер тургузарда овааырымча чок болганы дээш улус депутаттарының Балгазын көдээ Совединиң секретарын доңгуткан.

1990 чылдың апрель 3-те район Соведининң күүскому 1989 чылдың декабрь 22-деги № 60 шиитпирни солаан».

Мындыг боор-дур. Балгазын көдээ Совединиң күүскомунуң шак ыңдыг шиитпириндеч кортказш, ону күүседир дээш та чеже кижи бодунуң кызыл күжү-биле азырап алган малманының чарыгдаан? Шак мындыг харыысалга чок чоруувус-биле албан черлериниң, удуртукчуларның ынчи ат-алдарын кудуладып турар таварылгаларывыс база бар. Кижи бодаарга, көдээ Совет күүскомунуң ажылдакчылары мындыг бөдүүн айтырыгны кандыг-даа тайылбыр, сургаал чокка билги дег. Мында чоннуң хуузунда малының дугайында чугаа чорун турар болгай. Совхоз директору кижи база күүскомга ыңдыг дилег киирип чыдар чөгеичиин көрүнерем.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында бир эгенин адын «Партияның политиказының төвүнде — кижи» деп аланн. Моон утказын хандыр бодап көрээлиңер. Ол дээрге партия болза, кижи дээш, оон хамыкла негелде-хереглелдерни хандырар дээш ажылдаар дээнин ол-дур. Чоннуң хуузунда малманы дээрге база-ла күрүнениң, ниитилелдиң байлаа.

Чер-чер Советтерге улустуң хуузунда малын кадарарын организастаар ужурлуг. А Балгазын көдээ Соведининң күүскому ыңдыг ажылды чорудар орнунга коргунчуг «чарлыкты» үидүрген, оон-биле чурттакчыларынга харын каража чедирген, бодунуң ат-алдарыг баксыраткан-дыр. Чеди катап хемээр, чангыс катап кезер деп үлегер чугаа бар. Бистн сагыидырып, кичээнгээрин турар угаадыг сестер ол-дур.

Седен ХЕРТЕК,
(«Шыныың» корр.).

Төөгүнүң балалчак арыннары

ЫЫ-СЫЫЛЫГ КОМСОМОЛ ХУРАЛЫ

1949 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунга өөренип келген мен. Ынчан ооң директору Тадар-оол Найдамович турган чүве. Тываның районнарындан келгилээн хөй-хөй аныяктар-биле танышып ап, чаа өнүктерлиг болган мен. Ол үеде көдээден келген сургуулдар орус дылга кошкак болган учурунда, 1-2 курстарга орус дыллан ангыда, бүгү эртемнерин очулдурукчуларлыг өөренип турган бис.

Мен бирги курска өөренип тургаш, 2-ги зоотехник салбырынга Александр Оюн (Макардаа дээр чүве) деп ооллу магадаар мен. Ол орус болгаш тыва дылды кайызын-даа эки билир. Орус дыл кырында солун чечен чогаал номнарын чурттап турар өрээлвиске бисти долгандыр олуртуп алгаш, тыва дылга очулдуруп, сааладыр номчуп бээр турган. Солун кино дээнде, бисти эдертип алгаш, чоогунда олуттарга олурткаш, кинода болуушкуннарны тайылбырлап берип олурар. Көдээ ажыл-агый техникумунга ураа түүлдү ол удуртуп турган. Ылангыя орус, тыва ооллардан дыңнаарымга, Кызылдың көжүм-шин театрынга балет артизи турган кижи болган.

Макарның олче кире бергеи чылдагаанын мындыг дээр: школага өөренип турар үезинде ооллу школадан үндүрүпкен. Чүге дээрге ооң адазы Апыжап деп кижи «контр» дээш шиттирген. Ооң соонда Александр Оюн ажаалда-хайгаарал деп чүве чок, хоорай кезип, орус, тыва ооллар-биле катчып алгаш, душкан-на черинге хонаттап, тояап чорда, театрның хоочун артистери Муңзухтар, Көк-оол, Өлзей-оол олар театрга киирип алгаш турганы ол чүве-дир. Театрга турган танцы салбыры сөөдүнде дүже бээрге, ооң техникумче киргени ол.

1950 чылдың декабрь айы азы 1951 чылдың январь, февраль айлары чүве ийикпе, оозун эки билбейн тур мен. Кыш турган чүве. Техникумнуң комсомолчуларының хаалгыг хуралы боор деп чарлал астынган. Комсомол организацияларының секретары Кавва Оюн (Ээрбек чурттуг, ол амгы үеде бистин аравыстө чок), оралакчызы Бай-Тайга чурттуг Доржу Салчак. Ол амгы үеде Кызыл райкүүскомунуң улус өөредилге киидизиниң инспекторунда ажыллап турар). Техникумнуң хуралдаар залын кежээ комсомолчулар долдур олурупкан бис. Хуралдың айтырыы чангыс чүүл: ленинчи комсомолдуң үтрээлеин арыглаар, бүтпес «контр» улустуң ажы-төлүн комсомолдан үндүрер.

Улаштыр секретарь база-ла чугаалады:

— Бир дугаарында Барыын-Хемчиктиң Аянгаты чурттуг бүтпес «контр» Ооржак Бүдүп уруу Үрзетпаа Бүдүп туруп келинер. Аданның үүлгедип турган контрреволюстуг херээнин дугайында чугаалап тур — деп, секретарь дужаап-дыр.

— Мен ачамның херээнин дугайында чүнү-даа билбес мен, «контр» херек кылган дээш шиидип чорудупкан мындыг чүве-дир.

— Ажы-төлү черле дыннаап, билген турар болгай. Чажырган чоор силер ону — деп, бир кижи үн берди.

— Эргим эш-өөрүм, башкыларым, моон өске чүнү чугаалаар мен. Чүнү-даа билбезимне шын — дээш, хөөкүй Үрзетпаа караанын чажын чодуп, ыглаап турупкан. Оонбиле кады залда эш-өөрү кыстар база шүжүнейни берген.

— Аданның үүлгединин камгалап турар болганында, комсомоллан болгаш техникумдан үндүртүр болган бо-ла-дыр — деп, Кавва Оюн чугаалады.

— Өршээп көрүнер эш-өөрүм, башкыларым, оода-ла техникумну доозуп ап көрейн —деп, Үрзетпаа ыглап дилеп турда-ла, тооваан.

— Моон дүрген чайлап беринер — деп, президиум столундан бир-ле кижи дужаапты.

Хөөкүй Үрзетпаа ынчаар ыглап базып үне бергенин ынчангы эш-өөрү кайын уткан деп. Бадылаашкын кылырга, эвээш кижи хол көдүрген.

Ооң соонда улаштыо Александр (Макар) Оюнну тургузупкан чүве болгай. Ол-ла айтырыгларны салгылаан. Ол база-ла адазының «контр» херээнин дугайында чүнү-даа билбезин чугаалаап, бодунуң көөргенчиг салым-чолун өөрүге чугаалап, база-ла өршээл дилээн сөстерин орус, тыва дылга эөрежип турган.

Директор Тадар-оол мынча дээн:

— Үстүкү черлерден айтышкын ындыг чүве-дир, Оюн. Бистер оңу күүседир апаар бис. Ынчангаш бо шактан эгелээш, моон чайлап беринер.

Ол чылдың часкаар Макар «Тууйбу заводунда ажылдап тур мен» деп, идик-хевя кызыл доозун-довурак болу берген, чадаг-тергелиг өөрүнге ей-ейде ужуражып кээп турар чүве болгай. Ооң соонда бир чыл ажып, өөрү техникумну доозар, күрүне экзаменнери эгелээр чоокшуланда, та кайыын чөпшээрепкен чүве, экзамен дужаап кээп турар болган. Үрзетпаа база экзамен дужаап чоруп турар болган. Кайызы-даа техникумну доозуп алганнар. Александр зоотехния, ветеринария салбырларының дипломнарын ийилдирзин «кончуг эки» деп демдектерлиг дооскан.

Александрның оон ынайгы салым-чолунуң дугайын, елүгдиринин-даа билбес мен. Үрзетпаа Бүдүповна техникум соонда, Красноярскиниң педагогика институдунуң биология факультединн дооскаш. Барыын-Хемчик райоонуң школаларынга башкылап чораан.

Ол хуралдың сөөлүнде, база-ла комсомолдуң хаалгыг хуралы болур деп чарлал астына берген тур. Ам кымнар деп комсомолчуларны хуралга көөр дээш ирги дижип, бүдүү кайгап чугаалажып турар бис. Кежээ залды биезги дег база-ла долдур олурупкан бис.

Кавва Оюн хуралды ажыткаш, хүннүн айтырыын дыңнатты. База-ла «контрлар» ажы-төлүн комсомолдан арыглаар дугайы.

Шагдан тура бо Кызылга чурттап келген Наксыл Бадамдаевич Оюн деп «контр» кижиниң уруглары Зоя Наксыловна Серен биле Анна Наксыловна Белекей оларның херээн хуралга көөр болган. Бир дугаарында Зоя Серенни (шаанда Кара-кыс-даа дээр) айтырган. Ол техникумнуң сөөлгү курузунга өөреними-шаан, очулдурукчу башкы болуп ажылдап турган чүве.

Зоя Наксыловнаның ыглап турган чугаалаан көөргенчиг сестериниң чамдыызы мындыг: «Ачамның дугайында чүнү-даа билбес мен, «контр» херектиг кижи дээш шиидип чоруткан човаан. Дүнмам-биле йелдиривисти, херек кылып каан чүве дег, эш-өөрүвүстүң мурнунга тургузуп, бүрүүдадып, байысаап турарын бодап көөрге, дыка-ла мунгараачыг-дыр. Кончуг-ла бак салымныг уг-башкылар-дыр бис. Биске өршээл көргүзеп чүве турган болза, өртемчейни-даа эргим ийик бис».

Ооң хурал даргазы саналбээрин дыңнадыптарга, ынчан үшкү курстуң студентизи (адыя уткан мен) бир ооллуң саналы кончуг-ла шын болган: «Зоя Наксыловнаны мында көрүп турарывыс ёзулуг болбаан каржы херек-тир. Чүнү канчапкан дээш моны бурууладып турар бис, арыг хаанныг, ак сеткиллиг, топтуг, бүдүштүг Совет Эвилелиниң хамаатызы-дыр. Ынчангаш Зояны комсомолдан үндүрбес деп комсомолчулар негеп тур деп протоколга бижиир деп саналлыг мен».

Бадылаашкын кылдыраргa, үндүрер деп каш борбак кижи хол көдүргеи, сөөлүнде бодаарымга ол чүнүн-даа ужурун билбээн улус хире чораан. Барык комсомолчулар шупту чыгыы удурланган. Ынчалза-даа хурал даргазы туруп келгеш:

— Үстүкү черден келген айтыышкынны бис күүседир апаар бис. Бодап көрүпер даан. комсомол обкомунуң бирги секретары, моон ашаа Сергей Болушпаевич Серенни «контр» кижиниң уруун алган дээш ажылындан халап каан болгай. Ынчангаш бис база Зоя Наксыловнаны комсомолдан болгаш техникумдан үндүрер апаар-дыр бис, чайлап беринер че, башкы.

Ооң соонда Анна Наксыловнаны тургузупкан. Ол дээрге техникумнуң бирги курузунга өөренип турган комсомолчу болгай. Ооң мынчаар чугаалаанын сактып ор мен: «Мээн адамның «контр» херээниң дугайын билбес мен. Эш-өөрүм мээң салым-чолумну шиитпирлээр ыйнаан. Мен ат-бүлелиг кижи болгай мен. Өөм ишти партия обкомунда инструктор болуп ажыллап турар Белекей деп кижи. Бо хүн дег, мениң аар-дөрге хүннер назынымда таварышпаан. Чүгле дилээм— мени техникумдан, комсомолдан үндүрбейн көрүнер».

— Хомудал билдирийшкин дээш үстүкү черлерже киирип тургаш, чүвениң аяның билип аар силер, дүнмам, ам хуралдан чайлап беринер — деп, очулдурукчу башкы А. Допчаа, комсомол организациязының секретары О. Кавва сугдар чугаалаарга, Анна Наксыловна ыы-сыылыг үнүп чоруй баргаи.

Бо ажык-чарлыг коруктуң үезинде 1950-1951 чылдарда репрессияга таваржып турган комсомолчуларны бижиир-дир деп бодаваш, ол үедеги комсомолчуларның боттары-биле ужурашкаш, бо түүлдү бижээн мен.

Зоя Наксыловна Серенниң чугаазы-биле бо түүлүмүң доозайн:

— Бисти ынчан техникумдан үндүрген чылдагааны бистиң аравыс «контр» Данчайның кадайының кады төрээн дүнмазы боорга ынчап турганы ол. Ачавысты ол дээш шиидип чорудупкан (1938—1943 чылда). Мээн дүнмам Анна Белекей техникумдан үндүрткеш, ол-ла хевээр эртем чедип албаан, ынчаар-ла чурттап чоруур. А мен хамык черлерже биллириишкин бижип турган, 2-3 чыл ораладжып келгеш техникумну бот-өөредилге-биле доозуп алган мен. Мени ынчан техникумнуң комсомол хуралынга үш катап көргеи. Ооң соонда мени шүүт хооркомче шилчидипкеи. «Комсомол обкомунуң бирги секретары Серенни үндүрген-дир, а ооң кадайын анаа кижиниң канчап үндүрер чүвел» деп, «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору орус оол (адын уттупкан-дыр мен) удурланып турган. Обкомнуң төлөөзи Поляков деп кижи «Чеже маргыжып турар сен, биледиң үштүп салып каг» дээрге, ыглап тура, биледимни ооң мурнунга салып каап, үнүп чоруй баргаи мен. Техникумнуң комсомол комитединиң секретары Кавва бир-ле катап хуралсоонда меиээ ужуражып келгеш, чугаалааны мындыг чүве: «Зоя Наксыловна, мени С. К. Тока кабинединче келдирип алгаш, силерниң техникумда «контр» Наксылдың уругларын комсомолдан болгаш техникумдан үндүрер силер дээн, ынчангаш ооң айтыышкынын күүседип турар улус-тур бис.

Ачам Наксыл ТАР-ның баштайгы үнүп турган «Үзен» (ооң соонда «Хостуг арат», «Шын» апарган) солуннуң редактоор болуп ажыллап турган. 1938 чылда ТАР-ның Дээди судунуң оралакчы даргазы турган, шиттирген.

Факт-барымдаларны документилерни көөрүп турган, ачавысты агартып, шын түнелди үндүрер боор деп, ажытөлү, бистер бүзүрел турар бис».

Донгак ДЫРТЫК.
Күш-ажылдың хоочуну, башкы.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ ДӨРТЕН БЕШКИ ЧАЗЫ

Улуг Тиилелгениң дөртен бешки чазының байырлалынан фото-чуруктарны мында киирдивис. Кызыл хоорайның Ленин аттыг шөлү дайының болгаш күш-ажылдың хоочунарын оларның салгакчылары—аныяктар хүлээп ап турган. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң хөректеринде орден-хавыяалар эртенги хүнге чырыткыланып чайыннадлы. Оларның чамдыктары уругларының уругларыбиле байырлалга кады келгеннер.

Бо байырлалга Моолдуң кызыгаарчылары база киржип, Ленининиң тураскаалынга чечектерни салышкан. Бичии школачыларны пионерге хүлээп алыр дугайын РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Л. С. Новикова дыннатты. Дайынның хоочунарын уругларга пионержи галстуктарны баглап бергени бистиң ол бичии салгакчыларывыска кажан-даа уттундурбас боор. Афганистанга эрес-маадырлыг тулушкаш келген аныяк дайынчылар бо байырлалга киржип, тураскаалдарга чечектерни салган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧОНГА-ДАА, КҮРҮНЕГЕ-ДАА АЖЫКТЫГ

Тыва АССР-ниң талазы-биле күрүне страхование эргелениниң ажылының эрткен чылгы түнелдин үндүрген. Түнелге Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга бүгү көргүзүглер талазы-биле тиилекчи болганы дээш ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозуиуң болгаш күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының шилчиир Кызыл туг-биле эргелелди шайнаан. Шилчиир Кызыл тук-биле ам ийи чыл улаштыр шаннадып турар бис. Бо дээрге күрстрахование коллективтериниң сөөлгү чылларда ажылын чаа ёзу-биле эде көрүп, күжүн болгаш демин кадыл ажылдаанының хереснзи болур.

Күрстрахование органнары эрткен чылын эки тура камгалалының бүгү хевирлериниң планын 104.9 хуу, совхозтарның албан-биле камгаладылгазын 102.2 хуу, хамаатыларның хуудa өөчүзүн 100,3 хуу күүсеткен. Камгалалдың бүгү хевирлерин ниитизи-биле 103.7 хуу боттандырган. Бистиң республикада күрстрахование ортузуига иептерел, ачыдузазын көргүзүп турарын даразында чижектерге айтып болур. Эрткен чылын когарала таварышкан улуска 841.169 рубльди төлээн. Өске алырларга база элээн хөй акшаны төлээн.

Эргелелдиң ажылчыиарызга аныяк кадрлар өзүп турар. Ол мергежилдиг кадрларны маиаа демдеглекселим. Эргелелдиң ажылдакчылары Вера Чооду, Тамара Чамзы-Лориса Балыкина, Валерий Доспан-оол болгаш чер-черлерде инспекциның начальниктериниң, инспекторларының ажылы деминг. Ынчалзажок ажылывыста чедир шиитпирлээр айтырыглар ам-даа бар. Эрткен чылын күрүне страхованиезин улам хөгжүдүп, чаа хевирнин камгалалын чогаадып үндүрген. Ооң дүрүмнерин бадылаан. Ында «Күрүнениң бүдүрүлге (хаттыжыышкын) черлериниң хереглизин камгалаары», «Арендаторларның хөреиглзин камгалаары», «Ыт камгалалы» болгаш өске-даа чаа хевирлерни камгалалдары бисте чорувайн турар. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын эки кылыр апаар. Күрүне камгалалы чонга-даа, күрүнеге-даа ажыктыг деп чүвени кижи бүрүзүнге билиндирзе чогуур. Бо ажылларны күрстрахование ажылдакчылары холга алыр ужурлуг. Ооң-биле чергелештир будурулгелериниң удуртукчулары, нинти чон-даа күрстрахование-биле сырый харылзаалыг ажылдаары негеттиниң турар.

Келир чылын бистиң чурттувыс күрүне страхованиезиниң тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглээр. Аиаа төлептиг ужуражыры-биле республиканың күрстрахование органнарының ажылдакчылары амдыгаштап чаа хевирлерниң камгалалын холга алыры күзенчиг-дир.

Ооллуг КАРА-ООЛ.
Тыва АССР-ниң күрстрахование эргелелиниң улуг инспектору.

ЧЕДИИШКИННЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

БОТТАРЫ-ЛА КҮЗЭЭР БОЛЗА

Ооң ада-иези кончуг ажылгыр, кежээ улус. Олар буянныг дыштанылгаже үнүгжеге дээр. Өөрүде «Кызыл тук» совхозка эки ажылчыиарның одуруундан дүшээн. Өскелер дег, колхоз, совхозтуң үндезилекчилери. Өг-бүленин ажы-төлү хөй, ажы-төлдүң кижизидилгези үзегерлиг. Ажы-чаны будуштуг. Оглу Александр ада-иезин ышкаш, ажылынга хандыкшылдыг. Ортумак школа дооскаш, ийи чыл шериг албаны эрттиргеш келген. Ооң күзелин ёзугаар Кызылга нарын дериг-херекселдер септээринге өөренип алган.

Нарын дериг-херекселдер септээр мастерге өөренгеш келгеш, ол Хандагайтыга ажылдай берген. Ажылдап эгелээнинден бээр чоиуң чагыын чажам дивес кылып келген. Ол Хандагайты суурнуң чурттакчыларынга бараан бооруидан аңгыда, районнуң беш суурунда чурттакчыларга ачы-дуза чедирер. Эрткен чылын 4 мүн 200 рубльге ачы-дуза чедирер планын 7700 рубльге боттандырган. Александр суурларга ачы-дуза чедирип баргаш, ажылы төнмээнде ара кагбас.

А. Кармэ телевизордан айгыда, магнитофон болгаш өске-даа эт-септи септээр. Чоокта чаа даараныр машина септээр аныяк оол база Чаа-Суурга келгеш барды. Ол даараныр 15 машинаны септээн. Бо ооллардан алгаш көөрге, аныяктар боттарыи ажыл-ишке суидулуг, чүвеге өөренип ап чоруур болза, олар, шынап-ла, ажыл мүзавас. Аныяк кижиниң бодундан быжыг туруш, ажылга хандыкшыл херек. Холу-бяле ажылдап-ла чоруур болза, экти бүдүн, хырын тодуг чоруруу чайлаш чок.

Николай ТЮЛЮҢ.
Өөрү район.

Чоиуң социал хөгжүлдезин дүргедиригге чоиуи амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылчыиарының ачы-дузазы бнче эвес. Коллектив кежигүнери ажылында экономиктиг билиглери өөренмишаан, бот-ажыладырыышкынны база бот-хандырылганы чедип алыр сорулганы салган ажылдап турар. Эрткен чылдың түннелди-биле коллектив чамдык эки түүлдерни чедип алган. Бүгү ачы-дуза чедирилгезинин чамдык талазы чедимче чок болзажок, планныг онаалда эрткен чылын 114.8 хуу күүсеттинген. Азы плаидан дашкаар 12,3 мүн рубльдин ачы-дуза чедирилгезин чонга бараалгаткан. Бо чылдың бирги кварталының ачы-дуза чедирилгези 107 хуу болган.

Эрткен чылдың март айдан бээр коллектив кежигүнери 1-2 дугаар керээ-биле ажылдаанының ачызында, сан-хөө талазы-биле чамдык экижиишкиннер бар. 1988 чылга деиээрге, эрткен чылын 11,9 мүн рубльдин камналгазын чедип алган. А 875 рубль арыг орулганы алган бис. Мындыг эки түннелдерниң чедишкини — коллективтиң кызымак ажылының ачызы. Ажылынга кызымак кижилер ында бар. Нарын суурда комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң эргелекчизи М. С. Мүмбаллай, даараныкчылар Н. Х. Сок, К. Н. Идам, В. М. Кара-Сал, З. С. Буян, Т. С. Хуруут, С. К. Чамзырын оларның ажылын демдеглекселим. Баш таарап мастерге чон үзүлбес У. О. Хомушку келген кижиин чажам дивес хүлээп ап чанчыга берген. Улуг, бичии кижилерниң идиин септеп-селиирине, кылып будүреринге мастер А. Ермолайның, Х. Бавуунуң, К. С. Самданның киирип турар үлүг улуг.

Ниити план күүсеттинип турзажок, чамдык цехтериин хожудангай ажылын маиза ыыттавайн барып болбас. Нарын дериг-херекселдер септээр цехтиң ажылы кудуку деннелде. Чүге дээрге Кызылдан келир мастерлер чогуур графигинде келбейн баргылаар. Арай деп келген мастерлериин будүрген ажылының шынары куду болгулаар таварылгалар база бар. Боттарывыс график-биле көдээ суурларже, малчыиарже үнүүшкүиерии кылыр үжүрлүг бис. Ынчалзажок автомашинавыс үргүлчү үрелир болганыидан, бо ажыл кылдынмайн келген. Машинага артык кезектер тыптыныи алгы база бир нарын айтырыгиын бирээзи.

Янзы-бүрү хеп-сыины болгаш өске эт-херекселди химиктиг арга-биле аштап-арыглазрыиың цеги бисте ажыттыг-ган. Бо бистиң чурттакчыларга ачы-дуза чедирериие эптиг. Ынчалзажок цехтин ишгики дериг-херекселдерин тургузарга, четче эвес. Шак мындыг четпес херекселдернин уржуундан, цех ажыл чок туруп бергилээр. Ынчангаш бистиң ажылывыска хамаарыылгалыг удурутукчулар четпестерни эт-чаринче, келгеш дуза көргүзеринче сагыш салыр боор деп идеген артывыс.

Өшкү-Саар КҮСКЕЛМАА.
Эрзинде чоиуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги.

АРЫН-НҮҮРҮВҮС АРАГАГА ОРНАВААЛ

Сөөлгү чылдарда бистиң республиканың чурттакчыларының чурттуң аңгы-аңгы хоорайларынче аян-чорук болгаш экскурсиялаар чоруу элээн көвүдеп турар. Ол эки-дир. Ындыг-даа болза, өске хоорайларга экскурсиялап чоруп турган бистиң чангыс чер-чурттугларывыс эки, солун, чаа чүүлдер көрүп алырын болдавайн, арагалап, чурум үреп, аалчылар бажыңнарындан үндүр-книр сывыртып, аэровокзалдарга эзирик көстүп, улуска кыжыртып, сөгледип, тыва нацияның ат-алдарын баксыралып турарынга кончуг килеңнээр кижи-дир мен. Мындыг таварылгалар хөй, ооң чижектери — бо чылдың январь төнчүзүнде Ленинград база март эгезинде Ортаа Азияже экскурсиялап чораан бөлүктерге болган деп студент дуңмам-даа, таныыр кижилерим-даа дыка-ла эгеиип, човаап чугаалаар болдулар.

Ынчангаш Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозунун удуртукчулары-биле чугаалажып, экскурсия үезинде чурум үреп чораан кижилернин адын адап, солунга бижиирин диледим. Моон соңгаар мындыг фактыларны болдурбазынга дузалаар боор.

Михаил САТ.
Кызыл хоорай.

Мындыг уткалыг чагаа алгаш, Кызылдың аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозунга четтим. Ооң директору Л. А. Касиишевага чагаала кирген фактыларны тайылбырлаарымга-даа, келген херээм чугаалаарымга-даа мөнээ улуг-ла бүзүреэвээн, харын-даа чогуур документ негеди. Көргүстүм. Номчуду. Ат-фамилиямны, ажылдап турар черимни долузу-биле бижип алгаш, ам-на харын чугаазы хөнүп келди. Любовь Авдеевнаның мени «өскедей» көргенин-даа херекке албайн. Эи-не багай чүве — ол удурткучунуң аян-чоруктар болгаш экскурсиялар үезинде кайы бөлүктүи кандыг байдалдыг чорааның билбейн турары, үдекчилериин ажыл-херээн сонуургавайн келгени. Орта хамаарыштыр мээң аңаа баштай салган айтырыгларым балыткал болур.

Ам чугаа чүнүн дугайында болурун тайылбырлаайн. Ленинградта өөренип турар тыва студент кыс аал-чуртунче чанар дээш аэровокзалга ледип келген. Ол аңаа бодунуң чангыс чер-чурттугларыига таварышкан. Чүгле... баштайла узун сандайда саадапкан, аразында арагалыг шил салып алган улустуг көрүп каан. Олар «эзеңизин дыка-ла дыңыдыпкан» болган. Ыыткыр чугаалашкан, шимээргешкеи, эрткен-дүшкен кижилерже эрбеннг сөстер октап, ыят чогу-биле ол-бо сөглежип, «ыт ишпес кара суун» көзүлүр-ле пактап каап органнар. Студент кыс оларның чанынга доктаар аргазы чок болган: чангыс чер-чурттугларының чаржынчыын көргеш, сагыш-сеткнли дүвүреп, өске чондан ыяды-ыяды вокзалче дүрген-не кире халаан. Удаваида улуг эзирик демги улузу (бир херээжен шуут билбестеп калган) вокзалга бо элең-тендиң кирип келген. Улуска көөргеттинерлери ол ийикпе, күштүг хатка силгиткен өл тал дег, чайганып туруп-туруп, оларның бирээзи барып ушкаш, арнын сивиридир үзүп алган. Аиаа турган кижилер оларны кыжырып, шоодуп, бак көрүп, шаг болган. Ческинип, чүдексинген сеткилин-даа илередип турганнар. Ол кижилериин ол сестери аныяк студент кыска дыка аарышкылыг болган. Ыглаксаңзыг-даа.

Самолётка эзирик кижилер олуртпас болгай. Оиу кымдаа билир. Арага ижип алгаш арын-нүүрүн уткан кижилерни олуртуп алыр дээш оларны үдеп чораан Елена Анатольевна Лысова бүгү аргаларны ажыглаан. Өске кижилерден ыяды-ыяды, чалданы-чалданы чанып, тейлээр чыгыы тургаш, оларны олуртур чөпшээрелди алгай. Ооң Красноярскиге келгеннер. База-ла аэровокзал, база-ла хөй чон. Тывалярны красноярскижилер ленинградчылардан артык «танчыр» болганнар. Чамдык кижилер ол эзирик кижилерни көрүп каапла: «Арага дээнде Амыргa-Моос дег улус боор, черлик кижилер-дир ийин, черлик!» деп, куду көөрүнден өске хүндүткел кылбааннар.

Оода-ла оларның кайыын келгенин билип алыр дээш аныяк студент кыс бир хөрээжен кижиден айтырган.

— Мөнгүн-Тайга чурттуг бис — деп, ол харылаан.

Болап көрүнер: Тываның ырак районундан революциянын кавайы — Ленинград хоорайны, ында Эрмитажты, Смольныйны, «Аврора» крейсерни болгаш өске төөгүлүг черлерни көрүп алыр, ленинградчыларның эки чанчылдарын, ажыл-херээн- сонуургаар дээш чеде берген кижиниң сагыжынга арага канчап сагышка киреиил?

Аян-чорук кылып чораан, алыига чанып кээрге, ажытөлү, ашаа, кадайы, дөргүлторелдери, эш-өөрү чүнү көргенин, чүнү сонуургаанын айтыра берзе чүү деп харыылаарыл? Бо таварылгада олар арага ижип чордувус деп кайын аас ажар. Огулуг сес чок, ол-бо чүве чугаалап, ыяткан кижи ыдын-кагар дээри ышкаш, ойзу-кыйзы харыылар бээрлер ыйнаан.

Чогум черле чүү апарды бо? Бо чүс чылдың алдан чылларынга чедир арага ишпейн чораан боттарывыс ам кээп ажыг сут дээнде төрээн Тывавыстың хүндүлээчел, бичелиг сеткилдиг, өүрүзүрек чонун, арын-нүүрүвүс, аал-чуртувус, ажы-төлүвүс, алган кадайывыс (ашаавыс) уттуп алыр апарган ужурувус чогум чүдел? Ооң хайы-биле өске аймак улус-чон ийи-чангыс кижилерниң ол ёра чок чаныи, нүүрүи, медерелиниң кудузуи, национал чоргаарал чогуи, төлеп чок мөзүзүи бүгү тыва кижилерге хамаарыштыра бээр, чамдыкта шуут-ла дорту-биле сөглептер ышкажыгай. Оиу дыңнаарга эгенчиг-даа, чованчыгдаа —кижи (ол студент аныяк кыс ышкаш) базар-баар чер, тыпиайн баар йнйк чоп! «Оттуг суг» ижип алганывыста ол бүгүиү чүге хаайывыска кертип албайн баар, харын-даа, «хөреигинин ажыы херек, көгээржиктин улуу херек» дээш, көзүрлүг хөрээвисти хөккүледир шашкылай бээр бүдүүлүк чоруувус кажан каар бис?!

Ийи-чангыс тыва кижилерниң ындыг түвектиг болгаш даржыктыг чанынга таарзынмайн турарын Кызылга аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозунуң авиамаршруттар талазы-биле методизи Л. Ю. Позднякова, туризм талазы-биле чөвүлелдиг инспекторлары Е. Ч. Монгуш, Е. А. Лысова олар чугаалаалдылар. «Барык-ла маршрут бүрүзүнге ындыг таварылгалар турар-дыр. Арагаиы ижип билир болза эки-дир йнйк» Бо Людмила Юрьевнаның сестери-дир. А Евгения Чаагай-ооловна база бир мындыг чижек киирди: чоокта чаа Ленинградче бир бөлүк үдеп чедирдим. Барган хүнүвүстеле ийи тыва эр кижи арагалап алгаш, эзириктер сергедир черге хондулар. Чаржынчыг чорду. Эртеининде сайгарып, чугаа кылдывыс...

Бо чангыс эвес чижек-тир. Оиу уламчылап болур. Ынчалза-даа маиаа кымнарның кайыын келгени билдингирдээ болза, оларның ат, фамилиязын билип алыры берге чорду. Чүге дээрге, Кызылда аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозунуң ажылдакчылары чурум үрекчилериниң ат, фамилиязын бижип албаан боор аян. Ынчангаш чамдык черлерже телефоннаар ужурга таварышкан мен. Мугур-Аксыида райоиуң удуртукчуларының бирээзи-биле телефон дамчыштыр харылзаштым. Ол мынча дээн:

— Январь төнчүзүнде бистиң райподан 20 кижи—аппарат ажылдакчылары, ажылчыннар Ленинградче аян-чорук кылып чораан келген. Оон дедир кээр деп тургаш, арага садып алгаш, оруккa оиу ижип, чурум үреп чораан кижилерни коллективке сайгарып, чугаалашкан бис. Оларның шуптузуи шыңгыы донгуткан. Чамдыктарының шаннал акшазын тыртар кыллыр шиитпир база үндүрген. Оон бээр ам элээи үе эрте бергендир, чамдык кижилер ам райпода ажылдавайн турар. Оон кадында оларның аразында хөй уруг-дарыглыг улустар база бар. Бо бүгүиү өөренип көргеш, оларның аттарын солунга парлавайн көрзе кандыг ирги? Ол бистиң дилээвистир...

Райпо баштаар черн шын түнелдүргеи. Ынчангаш, бир талазында, ол болгаш өске-даа кижилерге өөредиг-даа болур-ла ыйнаан, а өске талазында, ыядыг чараш эвес чүүлдерни каталтавазы-биле ол кижилериң ажы-төлүнүң арын-нүүрүи бодаап, бо удаада оларның аттарын чонга дыңнатпайн бардывыс.

Аиаа немей чүнү чугаалап болурул? Хөй-ле «мораль номчуп» канчаар боор. Чүгле мынча дээйн: аян-чоруучар, ак оруулар уламчылаңар, кижилер. А чүгле каяа-даа, кандыг-даа черге чораап тыва чоиуңар арын-нүүрүи арагага орнаваиар! Бо хоозуи кыйгырыглар эвес-тир, а амыхууда бодалым-дыр, сүзүглелим-дир.

Ооң ыиай бичии дугуржулга база кылган бис. Кызылда аян-чоруктар болгаш экскурсиялар бюрозу моон соңгаар чурум үрей бээр таварылгалар туруп кээр болза, ынчан ол кижиниң дугайында медээни редакцияга боттары дыңнадып турарын чугаалаан. Ындыгларның дугайын парлап турарывысты бис авазадывыс.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Бир чагаага харыы

Бегзигийн ЯВУУХУЛАН

НАЙРАМДАЛ—ДРУЖБА—НАЙЫРАЛ *

● МООЛ-СОВЕТ НАЙЫРАЛ ЫРЫ ●

Ажык, арыг сеткил-биле бөгүн
Аравыста моорлап келдин, өнүүк.
Аалчывыс сээ өвүс эжин ажык-тыр,
Аъштыг-чеминг ширээ дөрде белен тур.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Аяс, ак-көк кудай өнүүр кадак—
Аалчывыска хүндүткелдин демдээ.
Аяк долдур куткаш тутказ ак сүт-даа —
Арыг, шынчы сеткилиивис ожу-дур.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Эжнивиске аку-дуңма ёзу
Эки шагда хаяаланып.
чыраан.
Чолувустуң аайлашканы ол хүн, шак —
Чонувуска, меңээ, сенээ ыдыктыг.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.
Чүткүлүвүс шивейликкен доңун —
Чүректериңи эвилелин камнаал.
Аас-кежик алдын ужуун, чула дег,
Ам-даа өрү бедик тудуп, йөрээли.
Найрамдал — Дружба —
Найырал — күш-түр.

* Бо ырны Мөнгүн-Тайгага моол, тыва аныяктар үш дыл кырынга ырлаанын ёзугаар, «Найырал» деп сөстү немевишаан, нота демдектеринге дүүштүр «Новости Монголии» солундан Салчак МОЛДУРГА очулдурган.

ЫНДЫГ ИЙИКПЕ

● РЕДИФ ●

Ыржым черим чыды менде сиңген болгаш ындыг ийикпе,
Ырлыг-шоорлуг чонум чаңын дөзээн болгаш ындыг ийикпе,
Ыы-сыы, хинчек човуланны көрбээн болгаш ындыг ийикпе,
Ылап шынны чиге сөглеп өскен болгаш ындыг ийикпе,
Ыңаныжым—Чоргаарал-дыр! Ынчангаштыг, ындыг ийикпе,
Ынак-тыр мен, чуртталгага! Чараш боорга ындыг ийикпе.

Артур ХЕРТЕК.

«КАЖАН КЭЭР СЕН, АЧАЙ?»

● *Амыдыралдан чугаа* ●

Тыва улустуң чиге сөглээн үлегер чугаазы бар: «Ада өлүр — чартык өскүс, ава өлүр — бүдүн өскүс». Та бүзүрээр силер, та бүзүревес силер, Кара-оол «бүдүн» өскүс өскен кижи. Авазын ол шокар, бакка-сокка билир. Ынчалзадаа ачазы Кара-оолду өстүрүп каан. Оон ачазын «денизилеп» көөрге, эки талазы база бар, багай талазы база бар.

Кара-оолдуң ачазының эки талазы чүл? Ол ажылгыр, кежээ, эң кол чүвези төк кээп төрүттүнгеш-ле, 72 харга четкиже араганы ижер туржук, амзап-даа көрбээн. Чангыс оглу — Кара-оолду бут кырынга тургузуп, өстүрүп алыр дээш кызып-кылайып чораан.

Оон «багай» талазы чүл? Эмин эрттир негелдези улуг кижи. Ойзу чугаалаарга, чангыс сөстүг. Кара-оолду кандыг-бир чүвени кыл дээн болза, оон сөзү — чазак чарлыдыр оң. Кылбаан шаанда кыдат сарыг хырба дег, кырынга өлүр.

Кара-оол өглүг-баштыг апарган, көдээ Совет күүскомунуң секретарынга ажылдап турган. Ачазы база-ла аанакайын аагайлап эгелээр:

— Кыдыындан көрүп тур мен, кымга-даа негелден чок, элегер көк эът, бурган дег, ширээ артында чиик саадап орар-дыр-сен.

Шынап-ла, Кара-оол канчап чүнү канчаар боор, анаа авазының төрээн бүдүжүнден алырлыры берге-ле болгай.

Кара-оолдуң кадайы Кадын-кыс ырак чурттуг кижи. Кара-оол оок-биле таныжа бергеш, анаа аксы-сөзүн берипкен соонда, Кадын-кыс мынча дээн:

— Кара-оол, бир эвес мээнбиле чурттаар деп бодаар болзунарза, мээң өскен черимге чурттаар бис, арт-сын ажыр тояап чорбас мен.

— Чангыс кырган ачам бар, даш октаан черинге чыдар, кыс бергеш черинге баар дижир болгай. Кыганывысты кыдымындан көрүп, оон чанынга чурттазывысса чүл?—деп эвдирип чадап каан. Эмин эрттир чөрүү кыс болган, бүрүнүктааш чедер-даа болза, бурунгаар баспас хире аан.

Кара-оол ам канчаар, ачазынга кээп шуптузуп чугаалап берген. Ачазы Кара-оолду төнүүр дыңнаан, характары чыры бергеи:

— Кижи өзер, килис шөйлүү. Кижи төлү каяа-даа чурттаар, куш төлү каяа-даа учар. Ажыгбас оглум, анаа, кадайың чуртуңга чуртта, мен барып турар мен—деп, ачазы түңнел каан.

Кара-оолдуң ачазы Кадын-кыс биле Кара-оолдуң эт-севин саткаш, суму чонун чыылдыргаш, сувай инекти соккаш, шайлаглазын ажыдып, оларны өглеп каан. Кара-оолдуң ачазы олар өлгенгенинин баштайгы чылдарында арт-сын ажар деп ыраксынмайн, оглу, кенииң бажыңына үргүлүү кээр турган, аът өлүп кевирбес. «Ырак чоруур — ынак чурттаар, чоок чоруур — чокшуп чурттаар» деп улустуң сөзүнде ужур-ла бар болгу дег. Чоорту ооң кээри эвээжээн. Кара-оол хуузунда кырган кижиниң хирези ол, оон адаа аартаан деп бодап турган.

Кара-оолдуң ачазы ийи чыл эрткенде, бир катап келгеш, анаа ийи ай чурттаан. Кара-оолдуң ачазын Кадын-кыс кени кайгамчык үткаан. Дорту-биле чугаалаарга, дой эрттирген. Ырак, чоок эш-өөрүн, төрел-дыргүлдерин чыгган. Ынчан Кара-оолдуң ачазы арага ижер эвес, аңаа-ла амзап каап орган. Кара-оод кадайын бүдүү көөрге, характары кыза берген какталдырып-ла орган:

— Ижер болза, иле ток кыл, ческинзинзе, черже төвүт! — дээш, арага ишпес эш-өөрүге ол сыгап-даа шаг болган. Ынчап оргаш, Кадын-кыс ужун казырга, Кара-оол кадайын шуглаш чыттырып каан.

Эртенинде ол баш аарын эдер дээрге, Кара-оолдуң ачазы соксадып каан:

— Арага-биле азырап кагбаан мен — дээш, харын-даа Кара-оолче шыжыгар болган.

Ачазы чанарда байырлажып тургаш, Кара-оолга чугаалаан:

— Ам сээнинге келбес мен.

— Чүге, ачай?

— Чүге дизе, сээнинге ийи ай чурттадым. Ийи ай иштинде кадайың бажыңынга дөртле катап хонду. Кадайың чагырып шылавас кижи, бодуну бодун бил, боранны бодун мун.

— Ындыг амытан-дыр ийин, ачай. Арага ижипкеш бажыңынче кээриндеи эпчоксунар азын. Мен ону сүрер дээримге, дөрт чаш ажы-төлүм база бар. Эртен оларны садикке чедирер, кежээ оларны алыр. Хүндүс ажылым база бар. Чай чогумну билир-де болгай сен — деп чадаарда чугаалаан.

Кара-оолдуң ачазы бо олчаан оглунуң бажыңынга келбээн. «Кажан кээр сен, ачай?» деп, ол дуне дужүнде хүндүс сеткилинде болап чорууп.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ДАЙЫНЧЫ ДАРЫЯА

● *Барымдаалыг рассказ* ●

Сара-Ыяш-Бажында чайлагда аалга хурал болур, аңаа Тываның эки турачыларының бирээзи, бистиң Хөл сумузу чурттуг Дарыяа угбай кээр дугайында чарны шала дыңнаан мен. Экизи көрген, ол хүн хой кадарар үлүг меңээ онаашпаан, ынчангаш эрте-ле ыяштап каапкаш, шал-бул чемненипкеш, авамдан чөп-шээредип алгаш, хуралче хиртле дээн мен. Бичии кижиниң кашпагайы аайлыг эвес, ол аразы ырайык-даа болза, Ламазаң даайымның аалынга дораан келдим.

Ачам ынчан Хөл сумузунуң нам комитединиң даргазы болгаш аалга ховар орар кижи. Фронтучуну ол эдертип эккелген болду. Арай бижиргепдаа турдум. Улус чыылгалак. Ону ажыглаш, дайынга киржил чораан тыва херээжен кижи кандыг болур чүвел дээрзин аажок-ла топтап көрүп, өөрүм оолдар-биле аксым аазадыпкан, ону, «үзе кайгаар» чазып тур мен. Күү шинельдиг чыыра тудуп алыр бөрттүг, шериг хептиг, кара сапыктарлыг, дурт-сынын көөрүмге ортумак.

Чогум ындыг кончуг аяс-дза эвес хүн турган чүве. Дарыяа угбай өг даштында чыылган улус-биле чугаалажып, бичии уругларың 'бажың суйбагылап, оларны чаптаар, мындыг.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеш, тыва эки турачылар чанып чедип келгеш, оон боттарының арбан-сумуларының аайы-биле ужуражылгалар организзастап, фронтуга чорааның чонга чугаалап, Кызыл Шеригге дузаламчы чыып турганының үезин ол.

Дарыяа (ынчан тывалар бот-бодуңуң үгле аттарын адажыр турганнар болгай) мурнунда чорбааны черге келгеш, Хемчик-Бажының тайгаларын эргий көрүп, аалдың мурнуу талазында Сара-Ыяш дээр аргада күшкаштарның, хектериң уянгылыг үүгүн таалап дыңнап, кедээр оюмнарда чаттылган хойну чаптап турду. Баглаашта кулуннарга чеде бергеш, оларның чааштарынга чеде бергеш, чассыдып, суйбагылаарга, олар кулактарын сүүреннедип, мурнунда көрбээни шериг хептиг аныяк кижини көңгүс өскелевейдаа, бичии кудуруктарын чайгылап турдулар, а дошкуннары өскелээш, базын үзе тыртып каггы дег болгулады.

Фронтучу угбайның гимнастерказында орден-медальдары чайыннаар, кылаштаарга кыңгыртыржып турар. Оларны чүгле киноларга, чуруктарга дээрден башка, чогум ол олчаан көрген эвес, соңуургап турарывысты чүү дээр боор.

Кежээликтей улустуң хою киреринің мурнуу чарыындадаа аалга улус чыглып келген. Бодум хуумда ол угбайның солун чугаазын дүргенне дыңназа дең четтиклейн тур мен. Ынчан бичии оолдар безин «дайын» деп ойнаар, бирээзи «немецтер», өске бөлүк «кызыл шериглер» болуп алгаш «дайылдажыр» чүве-ле болгай.

Бистер, бир үе кезек оолдар, улуг улустуң чугаазынга шаптык катпазы-биле ылымчылым олур бис. Хурал даштыгаа, өг чанынга болган. Ында-мында борбак даштар бар, чамдыктар аңаа олургулапкан, өскелери олбук-хевис дег шыкта саадапкан, эмзирер уругларын туткулаап-даа келгеннер бар. Ынчанмайн канчаар: Хемчик-Бажының аалдарынга шак ындыг солун кижи мурнунда кээп чораан эвес. Хуралды ачам ажыттыр. Оон соонда Дарыяага сес берди. Чогум фронтучуңуң чугаазындан эки-ле сактып алган чүүлүм — фашистер хоорай, суурларыны өрттедип хуюктап турганы, эң ылангыя бичии уругларны иелериндең былаап алгаш, чыда-биле өттүр шанчып турда, шуут-ла ок-боолуг дайзынның кыры-нче бичии ходдары-биле шурап, дайзыннарны каргап, ыы-сыызын төп турган кээргенчиг иелер дугайын Дарыяа угбайның каракка көстүп кээр кылдыр чугаалазары сагышта арткан-дыр. Ону дыңнап олурган, бичии чаштарын тудуп алгылаан, ол ужуражыышкынга келген иелер та чүңү бодап олурганнар чүве, оозуп кижи билир эвес.

Фронтучувустуң чугаазы доозулган. Шип-ле шимээн, ыыттаар кижи-даа чок. Сактырымга улус харлыга-даа бергеи ышкаш. Ам чаа оларның дыңнааны сактыышкын, дайынчының чугаазында болуушкуннар каракта-рда чуруттуп, хайыралыг амы-тынындан чарылган бичии чаштарның, оларның иелериниң алгы-кышкызы кулактарында дыңналып-даа турду ыйнаан. А эр улус арбас-турбас аът-тарын мунгулаап, хылыш бистиг селемелерни туткаш, кижи көөр, хоон чок дайзыннарны «чылча шаап-даа» олурдулар ыйнаан! Акыларымны, улуг улусту көөрүмге, оларның чамдыктары таакпызын тип тыртып, а чамдыктары диштерин кыйырадыр ызырып, карактары ширии апаргы» лаан олурдулар.

Дайын! Ону кым деп кижи бодап тыпкан чүвел. Кандыг чүректиглер өске чуртче шургуп кирип келгеш, оон улуг-биче чонун кыргып-хыдып, үптеп-чиндий бээр чүвел аан? Фронтучуңуң чугаазы биле бодумнуң кинода көрген чүүлдерими холуй бодап, чуруп турдум. Фашистерни чылча шаап-ла турза! Мээң ол бодалымны өөрүм оолдар база үлежип-ле олургулаанар боор.

Оон соонда оон-моон улус айтырыглар салгылаан. Дараазында Кызыл Шеригге белек бээри эгелээн. Эң-не көдүрүүшкүнүг чоруктуң бирээзи ол турган чүве ийин.

Өгнүң ээзи кижи болгаш ынчанган ийикпе, Иргит Ламазаң даайым-на туруп келди:

— Бо хүн маңаа чедип келген уруувус Дарыяаның чугаазын аажок-ла сонуургадым. Бо бистин Хөл сумузунуң Шивилиг чурттуг Намзырай ашактың уруу турган ышкаш чүл. Дайын-чаага чораап, балыг-бышкын чок чанып келгенин эки-дир, уруум. Калчаа дайзынны чылча шаварынга бистиң мурнуубустан киржип чораанын өөрүнчүтдүр. Ам Кызыл Шеригге дузаларга дең хыйгыдыл тур сеп. Дузалаар бис. Шокар шарыжмывыс бар чүве, ону бүрүткеп ап көр, оол—дээш, даайым ачамче көрдү.

Өгнүң ээзи эгелеп каан. Ооң соонда улус удаа-дараа туруп-ла турлар: Иргит Эмеш, Хертек Доңгурак, Иргит Чыман, Саая Намчыл, Иргит Баян, Хертек Артаа, Иргит Делгер, Иргит Чыргал, Күжүгет Кандан... Ааржы, саржаг, аңай-хурагандан эгелээш, чүнү чер-ле салбады дээр.

Фронтуже чорудар белекти бөлгеш, ону суму төвүнче чедирер улусту-даа дугуржуп алдылар.

Эки турачының хайныышкынның чугаазы Хемчик-Бажының чонун улам хей-ът киргел. Бүгү-ле чүвени—фронтуга бүгү-ле чүвени—Тиилелгеге! деп кыйгы ёзугаар ол хүн араттар акы-дуңма ССРЭ-ге дузаламчы кылдыр хей-ле чүүлдү сөңнээн ийин.

Хемчик хемнинс ол-бо талаларда дамырактар, хемчигештерден шапкын болгаш терең боон каттышкаш, улуг акызы —Улуг-Хемче бары киргени дег, Хемчик-Бажының чонунуң ол хүн чыгган белээ фашизмни чылча шаварынга нөмек-дуза болуп, күшке күш немээн болбайн аан.

Ханның дайзынны чылча шаварынга киришкен шак ол эрес-маадыр кыска Хөл сумузунуң улузу чоргаарланыр. Хайлыг чүве — сөөлүнде ол аарыгдан-даа эвес, Ак-Довуракка ажылдап, чурттап турган, дерзин хулганнарның ходундан 'елдү. Дайзынның оюу дыңмаан эки турачывысты ынчан ышкынган бис. Чүдек-бужарын көрүнеп даан. Ооң хөөрүнде ам дириг чечектер чыдар. Ооң дайынчы өнүүктери, өг-бүлезинин улузу, чаңгыс чер-чурттуглары, өөрүп четтиргенин илереткен чонум эрес-дидим эки турачының — Дарыяа Намзыраевнаның хөөрүнге кыжын, чайын-даа барып, чечектерни салгаш, карактарының чажыт чодуп-чодуп, аңаа курлак чедир мөгеер.

Седен ХЕРТЕК.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧАҢНЫКТЫ БЕЛЕН ТООВАС

Чаңнык хамаанчок, дээр диңмирээриңден безин баш сугар чер тыппайн баар улус турар. Шынап-ла, чаңныкта чеже хире күш бар дээр силер. Ынчалзаа-даа чаңнык дээжерге-даа, дириг артар улус турар. Америкада арга-ыяш даамалы бир кижи бар. Аңаа чаңнык 7 катап дүшкен. 1942 чылда чаңныктан оон будунуң улуг эргээ үстүп калган, а 1969 чылда карактарының кирбиктери өрттенген, оон соонда бир чыл болганда, солагай талакы эктининг кежи холайып каан, 1972, 1973 чылдарда бажының дүгү өрттенген, 1976 чылда даамалдың макпалчыын үреп каан, 1977 чылда ишти биле хөрээнге чаңнык дүшкен, элээн балыгланган.

АЛГЫШ-КЫРЫШ ҮНГЕНДЕ

Канадада Цинциннати хоорайның полициязы ажылының аргазын өскерткен. Ынчангаш өг-бүле эзлериниң араазында алгыш-кырыш, чогуш үндүрер чорукту соксадырының кырында келген. Бажыннарынга алгыш-кырыш үндүргеш, оон шуут өлүм-чидимге-даа чарлыр-даа ужурга таваржырын иштики херек органнарының ажылдакчылары эки билир.

Цинциннатиниң полицейжилери ам мынчаар апарган: ашак-кадай кырышкан, чогушкан дугайында медээ алгаш, оларның бажыңынга келгеш, бажың сирбектешкен, кырышкан-чогушкан ашак-кадайже-даа сагыш салбайн, келген дораан-на оларның соодукчуларын ажыткаш, ында бар белен чемни чип-ле эгелээр.

Полиция ажылдакчылары оларның амданныг чаагай чемни чөпшээрел чокка чип эгелей бээрге, чокшуп турган ашак-кадайның баштай-ла үнү чидер, ангалай бээр. Оон соонда бот-бодунче көрүшкеш, кайызы-даа каттыржыпла эгелээр.

ЧААН ДЕНЗИЛИГ ЭЗИР

Антарктидадан эртемденнер мурнунда безин бодавайн турганы ажок улуг куштуң сөөгүн тыпкан. Амгы үеде эзирлер, ол кушка бодаарга, аңаа бора-шинжек хире көстүр. Майкл Эдборн деп специалистиң санап турары-биле алырга, шак ол куш 46 миллион чылдың мурнунда чурттап турган, бедии 3,6 метр, денизин аныяк чаанныы-биле дөмей, буттары дыка узун, бажының хемчээли аттыындан безин улуг. Думчуу эзирнии ышкаш. Эзир биле страус хевирлиг ол куштуң чалгыны чолдак, ынчангаш ужуп шыдавас тургандыр деп, эртемденнер ындыг түңнел үндүрген.

ЧАҢГЫС ОҢГАРДАН ТЫПКАН

АКШ-тың Мурнуу Дакота штадында Хот Спрингс хоорайның чоогунда мамонтуларның аажок улуг көөрүн тыпкан. Эртемденнер ону шинчилеп көөрге, аңаа 26 муң чыл мурнунда олар кырлып өлген болган. Аризона университединден бөлүк эртемденнер амгы чаанныңың бурунгулары—мамонтуларның 43 сөөгүн казып тыпкан. Оларның санап турары-биле алырга, ам-даа 50 хирени казып тып алыр.

Ол амытаннар чаңгыс черге канчап ынчап кырлып өлгени ол? Шаг шаанда аңаа улуг оңгарга кыжын-даа доңмас чылыг суг чыткан. Бирээзи-ле 10 тонна дензилиг мамонтулар оон суг ижер дээш келгеш-ле, доң доштуг оңгардан дедир үнүп чаваап, аңаа аштап өлгеннер. Специалистерниң санап шинчилээни-биле алырга, олар болза коллуунда-ла аныяк амытаннар болган.

◆

Индияда бенгаль пары бар. Ол араатан кижиже чүгле артыындан кедеп кээп халдаар. Ону барымдаалаап, тускай камгалал черлериниң директциязы арга-арыгдан ары чигири барып чыыр улуска; натуралистерге, ол черлериниң ажылдакчыларынга кижиниң арныбиле дөмей резина маска кылып алгаш, чушкуузунга кедип алыр кылдыр айтыышкын берген. Ону 1973 чылда эгелээн, оон бээр бенгаль парлар шак ындыг маскалыг чаңгыс-даа кижиже халдаваан.

◆

Француз специалистер ужудар база бир аппаратты чогаадып кылган: ужударының эргезин дужаваш, «Параваит» дээр ол аппаратты садып алгаш, ужудуп болур. Оон мотору 20 аът күштүг, бензинин 12 литрии кудуп алыр, ынчангаш 3 шак дургузунда ужудуп болур. Дүргени шакта 35—40 км. Ол аппаратты оорганызынга чүктеп алыр.

13 МУҢ ЧЫЛДА ЧЕТЧИР КУРЛАВЫР

Пентагонуң (Шериг министерствозунуң) курлавыры—артык кезектер, яизы-бүрү дериг-херекселдер 30 миллиард доллар боон турар деп АКШ-тың демократтыг партиязының чагыы-биле тускай шинчилекчилер ындыг түңнелди үндүргеп. Ол курлавырларның аразында көрей дайыныың соонда бээр складтарда чылар 150 муң чылыг чүвүрлер база бар.

Оон ангыда, Ф-14 деп самолёттарның ужудукчуларынга херек тускай карталар 12 муң чылда безин четчир болган. Чепсектиг күштериң складтарында артык идик-хеп болгаш еске-даа чүүлдер тырлып чыдарындан чамдыкта херек чүүлдерни тып алыр безин бергедеп турар. Эң ылангыя америк шеригге 80 муң маскарад четки херек апаарга ону дыка үр үе иштинде дилеп келген.

Стокгольмда «Дагенс нюхетер» деп солундан.

БОЛГАР КЕЗЕР ЭМЧИЛЕРНИҢ ЧЕДИИШКИНИ

Болгарияда тудуш төрүттүнген ийистерни ангылап кезер талазы-биле бирги кезиишкинни чедиишкинниг эрттирген. Ол ийистер хөрек болгаш иштиниң үстүү талаларын тудуш төрүттүнген. Шинчилелдерниң түңнелинде олардың организмнериниң тургузуу эки, чүгле баарлары чангыс аай тудуш болган.

Софияның эмчи эртемнериниң академиязының чанында уругларның кезер эмнелгезиниң салбырының эмчилерге ийистерни ангылаар талазы-биле кезиишкинни кылган. Кезер эмчилерниң мурнунда баарны ангылап кезериниң айтырыы бергедээшкинге таваржып турган. Ийистерниң бирээзи Ангел аттыынга баарның үштүн ийи кезиин, өскези Илиянга баарның эвээш кезии арткан. Ынчангаш аңаа ам база катап кезиишкинни кылырын бодап турар. Ындыг-даа болза, оон амгы үеде байдалы нарын байчалда.

Ийистерниң иези Цвайка Григорова 23 харлыг, Банкя хоорайның чурттакчызы. Григоровтарның өг-бүлезинде ийи харлыг уруглуг.

ЧУРУКТА: ийистер кезиишкин мурнуу чарыында.

БТА—ТАСС фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның садыгның профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдер аайы-биле өөренир өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: үлетпүр, аъш-чем барааннарын садыглаар садыгжылар, контролер-кассирлер, повар-кондитер, пекарь-кондитерлер.

Көдээ черлерде чурттап турар 10 класс эртемниг, 17-30 хар назылыгларны хүлээп алыр. Тускай мергежилдер аайы-биле өөренир хуусаалары: повар-кондитер — 1 чыл 8,5 ай, пекарь-кондитер —1 чыл 5 ай, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарынга садыгжылар, контролер-кассирлер—1 чыл.

Билдиришкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында аттестат, паспорт, райпо, сельпо, рабкооп баштаар черлериңден чоруткан биржин, 3×4 см хемчээлдиг 5 фото-чурук, № 086У формага долдурган эмчи шынжылгазы.

Хүлээп алыр комиссия 1990 чылдың июль 2-ден август 15-ке чедир ажылдаар. Өөренип кирерлер-биле кижи бүрүзү-биле беседалажышкынарны эрттирер. Училищеге өөренип кирген кылдыр саналгаларга бажыңнарының адрестеринче дыңнадышкынарны чорудар.

Ай санында 70 рубльдиг стипендиязын төлээр, чурттаар, чер хереглээнерни общежитие-биле хандырар. Училищеге өөренип турган үезин ниити күш-ажыл стажыга кирер саналгаларга. Училищени доосканнар хереглекчилер кооперациязының шугумунга ийи чыл албан ажылдаар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко. 41, телефоннар: 2-55-07, 2-36-54.

БУДУРУЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, КООПЕРАТИВТЕРНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Бичии уругларга буян болур улуг байырлалды организастаар талазы-биле дузаны чедирерин комсомол хооркомунуң чанында аныяктар организациялаарының болгаш каттыжыышкынарының «Надежда» («Идегел») ассоциациязы силерден дилеп тур. Ол байырлал 1990 чылдың июнь 1-де Кызыл хоорай парыгының оруктарында, шөлүүгешкеринге, а кежээ — «Хүреш» стадионга болур.

Дараазында түүлдерни силерден ассоциация дилеп тур:

— байырлалды эрттирерин херектиг акша-хөрөнгүни чурттакчылар-социал банкызында ассоциацияның № 700010 агар санынче шилчидерин;

— байырлалды организастаарында транспортту бөөрүн;

— чазанылга, каасталга болгаш өске-даа ажылдарны кылырынга дузалаарын.

Байырлалга белеткеддин болгаш оон үезинде чыгдынган бүгү акша-хөрөнгилерни Уруглар бажынынга, школа-интернатка, өскүс уругларга, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге дузаламчы кылдыр ажыглаар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 41, Аныяктар бажыңы, телефону 2-25-62.

«Надежда» ассоциация.

Хүндүлүг номчукчулар, силерден мындыг дилег кылып ор мен. Мөчээн ийи дуңмам (өг-бүле болур) чуруун Карагандаже 1989 чылдың мартта улгаттырып алыры-биле чоруткан мен. Чурук ол-ла чылдың алды айда келди. Өртээн төлээш, ап алгаш, чазыптарымга өске чурук болган. Ол чуруктa ниитизи-биле чеди кижи бар. Аныяк уругнуң хоюнда бичии оол бар, үш оол, үш уруг — чеди кижиниг чурук болган.

Мээң дуңмаларым аныяк улус, уруг ында көк шокар хөйлекниг. Мээң дуңмаларым чуруун база өске-бир кижиже чазыг кылдыр чорудукан боор деп идегээш, бо чарлалды солунда бердим. Ынчаш чурук тыпты берзе дараазында адресче чорудуп көрүнер. Силерниң чуруунарны база чорудуп бээр мен. **Адрезим бо: Өвүр район, Хандагайты суур, Ленин кудумчузу, бажың 13, Даракпан Күрзеевна Достай.**

Бора-Тайганың ортумак школазының 1982 чылдың июньда Урана Сарыг-ооловна Ховалыгга тывысканы Б сериялыг № 823011 аттестатының читкенин барымдаалаан, ону күш чок деп санаар.

Телевидение

МАЙ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Булактар». 9.30 «Чыл үелери». Май. 10.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.00 «Партнер». 11.30 Шүлүк чогаалы. В. Фирсов. 11.45 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 8 сериялыг уран-чечен телефильм. «Тура халыышкын төөгүзү» 1-2 сериялары. (Чехословакия). 14.10 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 15.10 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Орукка чораан, хая көрүн». 16.55 «Советтер: эрге-чагыргаңы холга алганы». 17.25 Объектив. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 Ю. Саульский композиторнуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 В. Славкин — «Аныяк кижиниң улуг уруу». Фильмшин. 23.20 Дизи Гиллеспинин (АКШ) концерти. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Фильм-концерт. 8.55 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. «Частың байырлалы». 9.15 «Пи» демдек адаа-биле.

КЫЗЫЛДАН

12.30 «Агар санның луганы 707301». Тываның уругларының хиндузунга тураскаатканы ачыбуян чедирилгезинин дамчыдылгазы.

МОСКВАДАН

18.30 «Сатуриче» орук» Уран-чечен фильм. 19.50 Орус улустуң ырларын Л. Иванова ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг үүнар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Үе». 21.30 «Катыы бажы каткан эвес». С. Альтов чогаалчынын бенефизи. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва). 00.50—01.15 Делегейниң чадаг-терге маргылаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

12.30 Видеоканал «Совс Россия». 15.00—18.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга».

КИНО

МАЙ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аңаа-ла Америка» 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, 19.20, **Видеозал:** «Бүгү талабиле күштүг» (Индия, 2 сериялыг). 10.30, 15.10, 19.50, «Үениң агымы-биле» 12.50, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Плуто» деп мультфильм 11.00, «Граф Монте-Кристо» (2 сериялыг) 17.00, «Танцыла, танцылап көр» (2 сериялыг) 20.00, «Өлүмнүг сүрүшкүн» (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чөө» чүк метечизин» 14.00, 17.40 «Үргедээшкин» 15.50, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 14.00, 19.40 «Рокк» хевирде халап» (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 413.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажың № 1.

ТС—00634.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 13 № 111 (14311) воскресенье

1925 чылдан үдезилеттингеш

Өдээ 3 көк.

Россия Федерациязының область солуннарының редакторларының айтырыгларынга В. И. ВОРОТНИКОВТУҢ харыылары

Россия Федерациязының улус депутаттарының удавас болур Съездизи-биле холбаштыр республиканың чамдык область солуннарының редакторлары элээн каш айтырыгларга харыылап бээрин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротниковтан дилээннер.

Л. А. Бубенцов, «Ивановская правда» солунуң редактору. Виталий Иванович, республиканың Дээди Совединиң мурнуидагы составының ажылчорудулгазының түңнелдерин канчаар үнелеп турар силер? Катап сонгуткан улус депутаттарының шынар талазы-биле арга-шинээзин кандыгыл?

В. И. Воротников. Мээңнибиле алырга, Россияның чаа депутат корпузу бистиң республиканың сонгукчуларының сеткил-хөөнүн боттуу-биле илергелеп турар. Россияга ынак болгаш амгы үениң байдалдарынга чүгле ажылдаарын күзээр эвес, харын-даа практиктиг ажыл-херек кырынга боттарын төлептиг көргүскен, негелдеге дүүштүр ажылдап шыдаар кижилерни Россия Федерациязының удуртулгазынга көөрүн олар күзеп турарлар.

Ажыы-биле чугаалаарга, хоозун хөй-ле кыйгырыгар салыр, а оларны боттандырар дээш орта чүве кылбас кижилерден чоннуң хөнүү калган. Чон болза бистиң хөй национализг Россиявыска быжыг корум-чурум, даартагы хүнге улам бүзүрелдиг чорук турарын-на күзээр. РСФСР-ниң улус депутаттарының хөй кезии ынчалдыр санап, боттарының шилилгезинге Россияның сонгукчулары часпаан дээрзин олар ажылы-биле шынзыдар боор деп бодай-дыр мен.

Чаа депутаттарның арга-шинээзин оларның мурнунда ажылдап турганнарының-биле деңнеп көргениниң ажыы бар бе? Ам ол дугайында каш сөс. Бодунуң эрги составы-биле республика парламентизи эде тургустунуушкунче өрүкту ажыдып, изекчи баштайгы сорулгаларны шинтпирлээн. Конституцияга боттуг эдилгелер дээш шыкаап, мындыг язылыг чаартыкчы элээн хөй хоойлуларын ол хүлээп ап шыдаан. Эң-не демократчы сонгулга дугайында хоойлуну база олар хүлээп алган, квоталарны болгаш хөй-хөй кызыгаарлаашкыннарны ында солаан. Ынчалзажок чаа состав улам-на шимчеңгир болгаш идепкейлиг болгаш турар ужурлуг.

Г. А. Сасса, «Советская Сибирь» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы (Новосибирск хоорай): Виталий Иванович, «Совет Россияның улустарынга» СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кыйгырыы РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның сонгулга мурнунуң программаларын тургузарынга кандыг салдар чедиргенил?

В. И. Воротников. Сонгуткан улус депутаттарының сонгулга мурнундагы программаларын аналиэтеп көөр болзунарза, оларның хөй кезии кандыг-ла-бир хевир-биле кыйгырыгның кол негелделеринге дүүштүр кылдыганын эскерип каар силер. «Демократчылдыга дээш» кедергей шуугаар ыңдыг депутаттарның программаларының дугайында база чүгле ынчаар чугаалап болур. Съездиниң болгаш Дээди Совединиң конструктивтиг ажылдаарынга эки үндезин бар-дыр дээрзин оон көрүп турар мен.

Дараазында чүүлдү база демдеглексээн йөрээлиг мен. Масс-салыг информацияның чамдык чепсектери партияны бактаан чүүлдерни хөөктүрүп алгаш, депутатка кандидат коммунистерге хамаарыштыр таарымча чок хамаарылганы сонгукчуларга тургузарын оралдашсаан, оон чүү-даа бүтпээн. Россияның сонгуткан улус депутаттарының аразында СЭКП кежигүннери 86 хүү болуп турар.

Х. А. Баладжиян, «Адыгейская правда» солуннуң редактору (Адыгей автономнуг область). Республиканың улус депутаттарының бирги Съездизинге чугаалажыры-биле киирип турар айтырыгларның иштинден, силерни-биле алырга, эң колу — Россияның түскай догуннаашкыны, эвилел керээни, президент албан-дужаалы болур ирги бе азы чүү ирги?

В. И. Воротников. Съездиге чугаалажырын негеп турар айтырыглар талазы-биле саналдар конгуглага калбак болур боор деп бодаар мен. Ынчалзажок Съезд эгезинден эгелээп эң-не чугула, эң-не бергедээн айтырыгларны чугаалажыр хүлээлгелиг. Россияның күрүне тургузуун чаа үндезинге тургузар, экономика талазы-биле түскайлаң болуп чоруктуң оруун шын тывар, социал айтырыгларны шинтпирлээр ужурлуг. Ол бүгү — канчаар-даа аажок нарын херек.

Ол айтырыгларның, хүлээп алыр ужурлуг хоойлуларның кайызын мурнадыр чугаалажыры тодараттынган турар болбайн аан.

Президент албан-дужаалының дугайын чугаалаар болза, ол дугайында саналдар янзыбүрү болуп турар. Бистиң чуртувуска, ССРЭ-ге, чаңгыс президент турар ужурлуг деп бодум хүүмда ынчаар санаар мен, а ол бар-ла болгай.

Л. А. Бубенцов. Виталий Иванович, депутаттарның кичээнгейи болгаш үе-шагы процедура эвес, а хүннүң кол айтырыгларынче угланган турзун дээш Съездиге белеткел үезинде чүү кылдынып турар ирги?

В. И. Воротников. Силерниң бодалыңарга каттыжып турмен: процедура айтырыгларын кол-ла чүүлге — шинтпирлээр өйү келген политиктиг болгаш экономиктиг сорулгаларны чугаалажып көөрүнге чагырткан турар ужурлуг. Үүрмек айтырыг бүрүзүн-не бадылап турбайн, ону барымдаалап көөрү черле чүгула.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну депутаттарының белеткел комиссиязын чыгташ, чамдык документилерни, оларның иштинде процедураны кол айтырыгларының талазы-биле төлевилелдерин бижырымчалыг ажылдап кылган.

В. М. Калинкин, Ыраккы Чөөн чүкте шериг округунуң «Суворовский натиск» солуннуң редактору. Виталий Иванович, Россияның түскай догуннаашкынының чаартыры болгаш экономиктиг сорулгаларының чугаалажын көөрүнге чагырткан турар ужурлуг. Үүрмек айтырыг бүрүзүн-не бадылап турбайн, ону барымдаалап көөрү черле чүгула.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну депутаттарының белеткел комиссиязын чыгташ, чамдык документилерни, оларның иштинде процедураның

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы

ЧАЗАК КЕЖИГҮННЕРИ КЫМНАРЫЛ?

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

лыңга сүмелеттирип турар **Н. С. Конгарның** кандидатуразын сайгарып тура доктаганнар. Кандидатураны сессияга сүмелээрде доктаамал комиссия ажылды сегидеринии шын оруунче угланышкын ооң программазында бар-дыр дээрзин демделевишаан, кандыг-даа албан черинге айтырыг тургузарда, негелделиг, шинтпирлиг болурун анаа күзээннер. Депутаттарның айтырыгларындан, саналдарындан алгаш көөрге, школалар тудуунче, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче, башкы кадрлар-биле, ылаңгыя көдээ черлерде орус, даштыкы дыл башкыларыбиле школаларны бүрүн хандырарынче кичээнгейин угланнары негеттинип турар. Школа септелгезинге ажыглаар акшаны ада-иелерден чыып турар практиканы депутат **В. У. Хомушку** бүрүү шапкан. Айтырыглар, саналдар эвээш эвес болган. Чижээ, улус депутазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, Н. С. Конгарның талазындан кыллынган эки чүүлдериниң барын демделевишаан, улус өөредилгезинде бар чамдык четпестерни ооң түрүштүг эвес чоруу, көделиишкиннери-биле холбавышаан, кандидатураны деткиннирилеп дадагалзаан.

Улус өөредилгезинде чедерчетпес чүүлдерни демделеп, деңнештир салып турган, Н. С. Конгарның кандидатуразын депутаттар чажыт бадылаашкын дажызынче киирген.

Ооң соонда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчылыгазының талазы-биле күркомитеттиң даргазыңга **Т. Ч. Салчакты**, Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң даргазынга **В. Н. Федосеевти**, республиканың Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **С. Б. Ачаканы**, Эртектер талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **И. Ф. Молзиноп** Тудуг хөрээнин талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **Б. Д. Байыр-ооллу**, республиканың Бойдус камгалалының күркомитединиң даргазынга **М. Е. Абрамовту**, Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салымның керектериниң талазы-биле күркомитеттиң даргазынга **М. М. Сүге-Маадырны** сүмелээн. Ол кандидатураларны бүгү талалыг сайгарып көргеш, депутаттар оларны чажыт бадылаашкын дажызынче киирген.

Улус өөредилгези, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссия Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалынга **Н. А. Авдеевтин** кандидатуразын сайгарып тура, республиканың Дээди Совединге сайгарып көөрү-биле ол кандидатураны киирбес деп шиитпирни хүлээп алган. Ол дыңнадыг соонда Н. А. Авдеев бодунуң кандидатуразын дүжүргеп.

Чажыт бадылаашкыннарының түннели-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга **А. А. Мельников**, оралакчыларынга **В. А. Парунин, В. П. Болбат, Д. С. Монгуш**, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазынга **В. Б. Салчак** томуйлаткан.

Үстүнде адаанывыс кандидатураларга хамаарыштыр — ланзыда киирген кандидатуралар — **М. Е. Абрамов, Н. В. Сизых, П. Н. Хозырев** оларның эскелери — чажыт бадылаашкынның түннели-биле чазак кежигүнеринге томуйлаткан.

Саналга комиссиязының хуралының протоколун сессия бадылаан болгаш П. Н. Ходыревтиң кандидатуразын база катап сайгарып көөр дээш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың саналын хүлээп алган. П. Н. Ходыреваке хамаарыштыр чажыт бадылаашкынның түнели мынчаар болган: кайындат дээш 59 кижи бадылаан, удур бадылаашкынның саны база 59. Удуртукчунуң ажыл-чорудулгазын, министерстволуң ажылын бүгү талалыг комплекстиг хынап көргеш, коммуниске үнелелдин бергеш, ол кандидатура талазы-биле айтырыгже депутаттар дараазында база эглип кээр болган.

Депутаттар республиканың Улусчу контроль комитединиң кежигүнүнерин сонгаан. Ооң-биле кады республиканың Дээди судунуң чаа составын сессия сонгаан соонда, ооң кежигүнүнүн дангырак хүлээп алган. Республиканың Дээди судунун улус төлээлерин база анаа сонгаан.

Тыва АССР-ниң девискээринге чаа көдээ Совет тургузар дугайында Дээди Советтиң Президиумунуң Чарлыын сессия бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ийиги сессиязын белеткээр талазы-биле айтырыларны депутаттар чугаалашкан. Ооң ангыла, сессияның ажыл-чорудуунуң үезинде депутат этиканы сагыры-биле холбашкан чамдык айтырыгларны сессияга сайгарып чугаалажып көргеп.

Сессияның хуралынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан киргеп негелделерни анаа чогумчалыг харыы бээр кылдыр оларны ол талазы-биле харысалгалыг удуртукчуларже шилчиткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы ажылын ооң-биле дооскан.

Сиринмаа ЧООДУ,
Вера КУУЛАР.
(«Шынның» тускай корр.).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДӨСТЕРИВИС

● Төөгү, амыдыралдан чижектер ●

(Төнчүзү. Эгези № 104 «Шында»).

Ооң ажы-төлү — алышкыдаар, үгбашкылаар, чүржаттары бистеп — эр-эйнеңдеттыр, темнип ажылдап чүрттап чоп бис. Невис — Каксаан Пиргит, делегдөстүг кижи дээрзин бөгүн чугаалап-даа болур-ла ыйнаан. Аваевстыы ышкаш, дыл-чугаа аяны, ам эскерип чоруурумга, Хемчик, Мөген-Бүреп бажының чамдык алтай уктуг кижилеринде, Баян-Өлегейниң тываларында бар боор чүве-дир. Мөнгүн-Тайгага тыва-алтай литература хүннери эртип турда, аалчыларывыс А. Адаров, С. Маннтов, А. Самунов мени: «Сээң чугаанны билип алыры биске чиик-тир» —дишкилээрге, чөпсүнген мен. Аваевс мынчаар ырлап чораан:

Алдан ала төнген болза,
Алаак сыннас туру деп бе?
Алтай, тыва төнген болза,
Аралажып чору деп бе?

Мөнгүн-Тайганың кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң төөгүзүнде орус Кондрашова, украин Скроб, хакас Сагаякова ышкаш эмчилер, узмурт Горбушин, хакас Таштандинов, татар Рафик, орус Колодяжная чергелиг хөй-хөй кайгамчык башкылар буянныг истерин арттырган. Ораның төөгү, культура тураскаалларын шинчилээринге кескү орус эртемденнер Л. Потапов, А. Грач, алтай П. Каралькин, бистин чангыс чер-чурттуувус Каксаан-Иргит Самбуу улуг үлүг-хуузун киирген.

Школага баштай келгенимде, Маруся эмчи бистин бажын, өрээл аайы-биле кожавыс болу берген, кедергей чараш, эрес-даа кыс турган чүве. Дайын чаа доозулган, аъш-чем, бараан аймааның ховартааны ынчангы көдээге безин билдинип турган. Эң-не ховар, чугула чүүлдерин чүгле карточка-биле алыр турганын утпаан мен. Маруся тоор эвес, доңурган аганак эъдин садын алгаш, чиг кулурга дүвү-лаш борап, хаарып чипкеш, артыы-биле мени база «сө» чемгерип каапп, бир аътты муиган, өскезин четкеп келгилээр араттар-биле эм-таның эгиннэр сумкавын чүктепкеш, аллаара чалаграже хаптап. Мен ооң ыяжын тамнап, чүүл үүл төделеңнің чүлкүлемир сүүгүүн одап, бир-ле бажың ээзи дег, кежээргээн, дузааргаан турар мен. Маруся келгеш, аажок амыраар, чамдыкта харыы чок — аътка могап, илчик үзүлгенинден хевенниг пөс хөректээжин, башта аржыылыя-даа үштүп, ханада кадагга (ийет, ылап-ла кадаг чүве!) азып четтикпейн, столда чыыпшыр салган дөрт буттуг ыяш сандайга ора дүшкеш, чыдырай бээр. Ыянчан ооң дүктегер аржыылының кыдыгларындан үштүнгүлап үнүп келген бажының аллын-сарыг дүктерин, шимдиннпкен карактарының херел дег, узун, дорт кирбиктерин, ак арын-шыырайында чылыккаш, кыскылай берген долбаннарын үр-ле чарашсынып, кайгаан орар ийик мен. Ындазаяя Маруся мени ойнай-сылдай аарак: «Мой миленок, как теленок, кудрявый, как баран» деп кожаннап ырлагылаш, чаактарымны, хин дег, чымчак салаалары-биле сүйбагылаарга, таалынчы-ла сүргей болгулаар чүве. Кидин чедишкен, 18 хар иштинде орус кыстын, школага орайтап өөренген 8-9 харлыг тыва оолчугаштын ол үелешкек, элдептиг «ынакшылы» үр-даа болбаан — Маруся чуртунче чоруй барган. Ам оортан арткан чүве кыстын кайгамчык арын-шыырайы, шээжилеп алганым каш орус сөс болу берген. Удатпаанза Марусяның овур-хевирин О. К. Сагаан-оолдуң «Найырал» деп чечен чугаазынган база катап көрүп каан мен...

...Орус, тыва башкыларым Д. А. Попковтун, С. С. Норбунуң ачызында сураглыг хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң тыва аас чогаалын шинчилээн улуг ажылы-биле эрте таныжар арганыг болган мен. 70 чылларның эгезинден бээр Мөнгүн-Тайганың чараш бойдус чурумалдыг даглар, хемнери, хөлзери хөй национальдыг альминистерин, туристерин эртем ажылакчыларын, соруунга дег, кадра туда бергеп. Мөнгүн-Тайганы «Тываның Мекказы» деп хөреңиишкин чокка алап болур.

Амгы үеде бо ырак-узак булуңда, ооң төвү Мугур-Аксы суурда, техника, бухгалтер талазы-биле тускай эртемниг Юрий, Любовь Прогудиннериң, шагдаа, башкы ажылында Александр, Цыпылаа Салчактарның холушкак ег-булелери үндезин чурттакчылар-биле үр, демниг, ажылдап, чурттап турар. Сөөлгү адаанын тыва оол, бурят кыс урутларын үш дылга өөредип, кижизидип турары солун. Районнуң шериг комиссариадында украин В. Попадюк, казак Булат шериг назылыг оолдар-биле ажылды көскүлеп чорудуп, кызыгаар хайгыылчылары школачылар-биле «Зарница» оюнну солуп эрттирип чаңчыга бергеннер.

Керээ ёзугаар совхоз, бүдүүлүг, тудуг организацияларында, кооперативтерде, Саглы — Мугур-Аксының оруунда орус, украин, армян, грузин, дагестан, хакас, тыва кижилер эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турар. Партия райкомуның националдар арасында харылзаалар айтырыын чугаалашкан пленумунга (1989 ч.) бо девискээрде элээн үр болу берген кызыгаар албанының офицери, Даг-Карабах чурттуг, армян сөөк В. М. Мовсесяннің берген саналы солун: «Мээң Тыва-биле баштайгы таныжылгам С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузундан эгелээн. Ылангыя бо районга албан хаап келгенимден бээр мөңгүн-тайгажыларда, ооң иштинде кызыгаар кавыжында чурттап турар малчыннардадаа, өске националдыг кижизидип турары солун. Районнуң шериг комиссариадында украин В. Попадюк, казак Булат шериг назылыг оолдар-биле ажылды көскүлеп чорудуп, кызыгаар хайгыылчылары школачылар-биле «Зарница» оюнну солуп эрттирип чаңчыга бергеннер.

Партияның хоочуну С. С. Сонамның эрткен чылын «Тываның аныяктарынга» парламентиниң «Ындыгларның национал чоргаараалы» деп чүүлүнде чамдык тыва оолдарның талазындан «Тыва чурту — тываларгa!» дээн янзылыг кыйгырыглары оларның национализчи хөөнге күштүү-биле хораннатканын хереченлеп турар. Чүнү үлежип чадап турар бис — кырывыста чаңгыс дээрвисти, не болган чаңгыс черивисти бе? Тыва мээң төрээн черим болган» — деп, дыка үр үеде биске ажылдап, чурттап келген бурят башкывыс М. А. Хадаханэ «Шынга» дүвүрелбиле бижээн. Республикада база-ла үр ажылдап, чурттап турар журналист, шүлүкчү С. В. Козлова ол-ла солунга «Улустарның найыралы дээш ажылдаар мен» — деп чайгылыш чокка медегленээн. Чаңгыс чер-чурттугларывыстың бо сарыылдыг кыйгызынче уткуштур барын көрээлинер, хөй национальдыг Тываның чону!

Салчак МОЛДУРГА,
Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Устав төлевилелинге хамаарыштыр

ХАНЫЗЫ-БИЛЕ КӨӨР

Партия организациялары бөгүн кончуг нарын байдалда ажыллаар турарын билип турар бис. Чагырып дужаар стиль бодунуң үезин чурттап эртип, шаптыланып тапталган чүүлдериң үрээшкини чоруп турар.

Эде тургустунуушкун чонну идепкейжиткен, ылаңгыя аныяктарның «хайгаарактыг», «идепкей чок чоруу», «чүүл дүгүнери» ам эрткен чүүл апарган. Ам сөс дээш кымныдаа истеп сүрбейн турар. Болуп турар болуушкуннарга болгаш СЭКП ТК-ның Платформазынга, чаа Устав төлевилелинге санал-оналл солчуушкуну ала-шокар болуп турар мындыг үе-дир. Ынчангаш бөгүн коммунист кижиге шынчы, бөдүүн эки кижи болуру-даа четпес. Маңаа холбаштыр эки лагалаттыынган, сөстү хостуг ажыглаар билир, байлак билиглиг болуру кончуг херектиг апарган. Ындыг болганда коммунист кижиниң бодуи ап чоруурунуң хоойлузу — ылаңгыя чаа Уставтың төлевилелинги эки сайгарып көөрү чугула. Ону кежигүн эвестер база бүгай эвес сайгарып турар болгай.

Маңаа холбаштыр бистиң «Ак-Туруг» совхозта партия эге организацияларынга Устав төлевилелии коммунистернин сайгарганын чамдык чижектер-биле көргүзерин орадаштым.

Н. М. Очур-оол: — СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырын элээн тодаралдып, рекомендацияларын бөгүн кандидат стажы амгы күштүг Уставтан өскертпес болза эки. Ынчалзадаа Устав төлевилелии ам-даа хандыр номчуп шыдаваадым. Амгы үеде агитацияның ажылы кончуг кошкак, агитаторлар саны көвей, шынары багай, маңаа коммунистерниң хамаарылгазы дыка кошкак-тыр.

О. М. Селип: — Моон мурнунда Уставтың негелделерине хажыдыышкыннар хөй турду. Ылаңгыя бөдүүн коммунистерниң чурум үрээшкинин эвээш, а үстүкү организарның удуртукчуларын Устав негелделерине хөй хажыдыышкынарыны кылган. Бо айтырыгны партия эге организацияларынга болгаш СЭКП ТК-ның Платформазынга, чаа Устав төлевилелинге чеже-даа дорт хемчег алыстым. Коммунист Хүлер-оол-ол хүнде совхоз девискээринге боду турбаанда, аңаа аар кем-херек үүлгединишкини болган дээш ажылындан-даа, партиядан-даа үндүрту. Бо айтырыгда чептүг эвес чүүлдер хөй.

Б. К. Конгарак, Я. М. Сагаан: — СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырын эге организацияга үзе шиитпирлээрни чөп. Ол ышкаш хуу хереқти база маңаа үзе шиитпирлээр кылдыр айтыр. Ынчалза-даа маңаа элээн кичээнгейлиг болза эки. «Партияның хоочуну» атты, ооң партийжи стажы 30 чыл болурга тывысса кандыгыл?

Т. М. Байыр-оол: — Устав төлевилелии эки-ле билип чадаштым. Ону чугаалажып турда элээн билип алыр-дыр мен. Үстүүртен айтышкын маңаларынга черле дыка чаңчыккан бис. Райкомда килдистер хөйдаа болза, ооң удуртукчуларын билбес мен, ында артык штатгарны кызырарынга бүрүн каттыжып турар мен.

Б. М. Бегзи: — Бисте даалга бээрге «хоржок мен» дээр, харын-даа ол-бо кижиге ону бээр-дир деп бодунга чүве чагдатпас коммунистер база бар. Кежигүн хүлээп алырда билиг-мергежили кошкак-даа болза, «эки белеткенип ал» дээш киирип ап турарывыс чажыт эвес-ле болгай. Ындыг идепкей, негелде чок чорук партия организациязының ролюн кудуладып турар.

Моон алгаш көөрге, саналоналл янзы-бүрү, коммунистернин сонуургалы, идепкейи өзүп турары илден-дир. Ынчалза-даа төлевилелдя чугаалажып көрүп турда, чамдык коммунистер «чүгүрүү номчаан», «номчуп четтикпээн», азы «чүүлдүгүнер» деп сөстер-биле кызыгаарлаттынып турары база четпес. Ынчангаш ону ийи-чангыс хуралдарга чугаалажып каары-биле кызыгаарлаттынмайн, хандыр өөрнип, дискуссияларны база санал-оналлар солчуушкунун амыдырал-биле холбаштырып, доктаамал чорудуп турары черле ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
1946 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.
Улуг-Хем район.

Партийжи кичээнгейни — национал айтырыгже

КАДРЛАР: национал төлээлелгени таарыштырары

Бистиң республикада чеден ажыг нацияның төлээлери ажылдап, чурттап турар. Сан талазы-биле орустар биле тываларның саны эң хөй, бурят, украин, хакас болгаш өске-даа сөөк кижилерниң саны эвээш.

Интернационалчы күш-ажылчы коллективтерде, өөредилге черлеринде, школаларда, садиктерде — кайда-даа аңгы-аңгы нация кижилери кады-кожа, эптиг-демниг ажылдап, өөренип турар. Национальдар аразында харылзаалары канчаар чогумчалыг тургузарыл деп айтырыг тургустуунуп турарын билир бис. Кандыг аргалар үре-түкнелди берип болурул? Чүүже кичээнгей салыр ужурлуг бис?

Эде тургустунуушкуунуң салым-чолу, келир үези бо айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээринден база хамааржыры билдингир. Национал хөгжүлдениң эрге-ажымнга уткуштур базымны кылып, социал-экономиктиг, национал күрүне болгаш культура политиказын чаз көрүш-биле эде көөрүн үе иеген келгенин база билир бис.

Чер-делегей кырында чурттап турар чон бүрүзү чүгле кежиниң өнү-биле эвес, национальды, дылы, чаңчылы, чүдүлгези болгаш культуразы-биле ылгалдыг. Кандыг-даа күрүне тургузуглуг, шажынчүдүлгелиг улуста бо ыдыктыг, онзагай талаларны хүндүлеп, билип, сагып чоруур болза, национальдар аразында хамаарылга экижир.

Ниитилелдиң өзээ өг-бүлеге-даа, анаа улустар аразынга-даа бот-боттарын билишпес, хүндүлешпес чоруктар туруп болур. Ону өнемчитпейн, өөскүтпейн, эки хамаарылганы тургузуп алырга, кайда-даа талага экя. Кижиниң эки мөзүзүн, интернационалчы хөөнүн хевирлээринге өг-бүленин, үүгү аажок улуг. Күш-ажылчы коллективти ийиги өг-бүле деп билгеш, үстүнде хамаарылгаларны денээринде чазыг турбас. Хөй улус төлээлээн коллективте ажылды шын хуваары, кежик үелегези, кады турар эштериниң дылын, чаңчылдарын, чүдүлгезин билип, хүндүлээри, национальдар аразында харылзаанын культуразын сагыыры дээн чижектиг айтырыглар тургустунуп келир.

Таарымча чок сөс, сеткилди хомудадыптар ажылал, бүзүрешпези, далагалзаары коллективтен сыптанып алгаш, улам холбээреп чоруй баар. Бир нацияның төлээлериге чаңгыс талалай үнелел бере бээр чоруктар оон үзүктелир. Ындыг хамаарылга тывылганда, өске кезектерже дамчып чоруп бээр.

Чамдык нацияның төлээлери колдуу эргелеп башкарар, өскелери материалдыг кежикти хол-биле тутчуп кылып турар ажылда апаарга, артык-тажыышкын, болдунуң чоргаараалыга дээш турар кылдыр хүлээп алыр чорук, таарымаан хөөннер тыптып келир. Социал айтырыгларда шын эвес чоруктар-биле бир дөмей, кадрларны таарыштыр тургуспаавы база кичээнгейни негеп турар айтырыг болур.

Сөөлгү үеле пленумнарга, парлаатага чамдык сан-фактыларны алап, бо нарын айтырыгны шиитпирлээринин оруктарын дилеп тывар-ыңнын чугулазын айтып турган. Совет федерацияны политиктиг болгаш экономиктиг утка-биле долдурбушаан, автономияларның эргелерии калбартып турар үеде национальдар аразында чаа хамаарылгаларны хевирлээри — сөөлгү чергениң эвес айтырыг. Национал база интернационал сонуургалларны дүүштүрүп билири — кол чүүл. Бо талазы-биле идей-политиктиг эртем ажылы кандыг деннелде туруп турарыл? База боланыр апаар бис. Нациязы өске дээш кижиин куду көөр, кижилерниң эргелеринче халлаар чоруктуң багай салдарын, ылаңгыя аныяктарга чедир тайылбырдап турар бис бе? Харыы дораан херек айтырыглар-ла бап ажыг.

Бисте кадрларның национал составы кандыгыл? Коммунистерниң 60 хуузу орустар, 32 хуузу тывалар, 8 хуузу өске сөөк. Республиканың чонунуң 28,1 хуузу Кызылда чурттап турар. Бо чылдың январь 1-деги сан-биле алырга, чайысылалза 84641 кижи чурттап турар. Оларның 63,9 хуузу орус, 29,4 хуузу тыва, 6,7 хуузу өске нацияның улузу. Бо деңнел-биле удуртар ажылдың кадрларын төлээлеттирген турары, харылзашкак болуру чедип алдынып турар бе?

Кайы-даа коллектив удуртукчуларын боттары сонгуп ап турар. Ажылчыннарны белеткээрин күш-ажылчы коллектив төвүлелдериниң киржилгези-биле көрүп турар. Нациязы-ла өске дээш, ону удуртур черлерже депшидери төлептиг национал кадрларны депшиттейн баары дег, база чазыг болуп болур. Өөреникчилер киргеп, өөредилге черинии соонда киргеп аныяктарны кижизидип, өөредип, белеткеп турган, кадрларның национал составын быжыглаары чугула. Езулуг быжыккан кадроларга бүдүрүлгенн эргелеп башкарарын бүзүрээр апаар. Ол кадрлар чаңгыс хүн чедип келбес. Оларны коллектив канчап кижизидер, белеткээр.

Хоорайның бүдүрүлгелерии алыр болза, удуртур ажылда колдуу орус кижилер. Чүгле удуртукчулары эвес, ажылчыннары база ыңдыг черлер бар. Чамдык организацияларда тывалар хөй кезии апарган. № 48 тудуг эргелелинде олар 80 хуу хире. № 1 АТБ-де. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде, Агроснабтехкомплектиг хынап көргеш, коммуниске үнелелдин бергеш, ол кандидатура талазы-биле айтырыгже депутаттар дараазында база эглип кээр болган.

Депутаттар республиканың Улусчу контроль комитединиң кежигүнүнерин сонгаан. Ооң-биле кады республиканың Дээди судунуң чаа составын сессия сонгаан соонда, ооң кежигүнүнүн дангырак хүлээп алган. Республиканың Дээди судунун улус төлээлерин база анаа сонгаан.

Тыва АССР-ниң девискээринге чаа көдээ Совет тургузар дугайында Дээди Советтиң Президиумунуң Чарлыын сессия бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ийиги сессиязын белеткээр талазы-биле айтырыларны депутаттар чугаалашкан. Ооң ангыла, сессияның ажыл-чорудуунуң үезинде депутат этиканы сагыры-биле холбашкан чамдык айтырыгларны сессияга сайгарып чугаалажып көргеп.

Сессияның хуралынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан киргеп негелделерии анаа чогумчалыг харыы бээр кылдыр оларны ол талазы-биле харысалгалыг удуртукчуларже шилчиткен.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязы ажылын ооң-биле дооскан.

Сиринмаа ЧООДУ,
Вера КУУЛАР.
(«Шынның» тускай корр.).

Чедип турар. Сес каттыжыышкыннарда, чээрби төп албан черлериниң ийизинде деп сан тургустунган. Ниитизи-биле алырга төп албан черлериниң удуртукчуларының 64,8 хуузу орус, чүгле 29,3 хуузу тыва. Бо арай карышкактыг. Ынчалза-даа байдал бүрүзү уктуг, чылдагаан дестүг болуру чугаажок.

СЭКП Кызыл хооркому «Кадрлар», «Ажылга тургузары» болгаш «Өг-бүле» программаларыны ажылдап кылган. Чамдык черлерде национал кадрларны быжыглаарын эгелээн. Хооронунуң аппарадында үш, школаларда тос өөредилге эргелекчизин тыва кадрлар кылган. Садиктерде тыва бөлүктерии, өөредилге черлеринде тыва дыл бөлгүмнерии тургускан. Обком, хоорком аппарадында, КАК-та, № 48 тудуг эргелелинде, дөрт өөредилге черлеринде, беш школаларда, тос садиктерде ону организастаан.

Аныяктарны ажылга тургузары берге айтырыг болуп артпышаан. Районнардан келген, эдип чазаар албан черлеринден хосталган, шеригден халашкан, школа дооскан каш кижи каяа ажылдап болурул? Чурттаар чер-биле хандыртынган болур бе? Кайы бүдүрүлгеге кандыг мергежилдиң чеже кижи хереглл? Ону тодаратпайн-даа турган болгаш ам-даа кирип чадап турар. Бо айтырыгларны шиитпирлээри дээрге ажыл чок чорук-биле, кем-херек үүлгединишкини-биле демнсел болур. Кадрлар белеткелиниге база хамааржыр. Школа дооскаш, ажыл чок чоруп турар оолдарже кым ээ көрнүр ужурлугул? Оларның коллуу тыва оолдар болгай.

Партия организациялары мону холдан үндүрбейн, күш-ажылчы коллективтерде байдалды ханызы-биле сайгарып, организакчы болгаш политиктиг ажылды чаа деңнелче көдүрери чедип алдынмайн турары илдеп. «Декей-оо» деп республика көрүлдезинге орус Сергей Сокольниковтуң тыва кожамыктарны ырлаан соонда, улус кайы хире адыш часкап, чылыг хүлээп алчык. Шак мындыг культура-массалыг хемчеглер бисте четпейн турар. Ону чүгле ында-хаая эвес, хүн бүрү чорударын көрзе. Уран чүүлдүң, литератураның, лекция пропагандазының, политөөредилгенин дузазы-биле кижизидилге ажылын кол кылдыр санаап, күштү боже мөөнзезе. Лекция, дискуссиялар үезинде СЭКП-ниң национал политиказының теориязын, национализмниң болгаш шовинизмниң хоразын чедир тайылбырлап турар бис бе? Ол ам-даа ыракта четпейн турар.

Национал айтырыг — хөй адырларны хаара тудуп турар чидиг, нарын айтырыг. Ленинчи национал политиканы биллингир үелерде хажыткаңының, чаңгыс кижиге чүдүүр, таптаашкын үелеринде, бо айтырыгны шуут шиитпирлеттинген дээш, хол чангааш олуруканының түңнелинде, элээн хажыдыышкыннар болганын миннип, ажыы-биле чугаалап турар бис. Партияның национал политика талазы-биле Платформазында чүгүлә чүүлдерни көдүрүп турарын билир бис. Национал айтырыгны чүгле каас хеп кедип алгаш, холдарындан четтинчипкеш таницылаары-биле кызыгаарлап болбас дээрзин база.

Республика, болүк бүрүзүнүң социал-экономиктиг негелдезин өөренип, ону угаанбодал деңнилгези-биле, чонуң тускайлаң национал культуразы-биле холбаары чугула. Чыылган айтырыгларны чаңгыс хүн, чаңгыс чылда шиитпирлептери болдунмас, дылга, чаңчылларга хамаарышкан хемчеглер база дес-дараалашкак угланышкынныг, политиктиг, идеологтуг ажылдың, чон-биле харылзааның үре-түнелн болуп турарын айтып болур. Чүгле орус, тыва кижилерниң дылынче, чаңчылдарынче, оларның удуртур ажылче деңшип үнеринче сагыш салыры четпес. Бисте чурттап турар өске сөөк эш-өөрүвүстүң национал онза хевирии, ажымчаның база барымдаалап, ооң илерээринге байдалдарны тургузар ужурлуг бис.

Хуралдарга, ужуражыышкынарга, чагаа-бижикке чон национал кадрлар айтырыын көдүрүп турарын барымдаалаш, кайы-даа деннелге программаларны тургузуп, хол тудуп кирери негеттинип келген.

Партияның XXVIII съездизинге ТК-ның Платформазында кандыг-даа эвээш санныг нацияның төлээлери боттарының хөй-нинти, өөредилге, шажын каттыжыышкынарын, культура, информация органнарын тургузуп, чүдүлге тудугларын тудуп алыр эргелиг деп айтып турар.

Бо угланыышкынарны хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгаларынга удуртулга болдурары, чонуң сеткил-хөөнүн өөренип, чурттап, ажылдап турар чер аайы-биле тайылбыр, кижизидилге ажылын чаартып, үениң негелдези-биле чорударын — бөгүнде сонгаарлаттынмас сорулгалар бо.

Болат-оол ЧЫМБА,
Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Ак-Туруг суурдан Тыва АССР-ниң улус депутазы болган башкы Клара Монгушевна Кандан. Ол Ак-Туругнуң ортумак школазында өөредилге эргелекчилеп, башкылап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СУГГАТТЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

«Чодураа» совхозтуң Хараал-Тейле суггаттыг 200 гектар шөл бар. Анаа тараа тарыыр, сиген белеткээрибиле Байыр-Белек Марчыныың звенозу ажылдап турар. Коллектив ооң бо чылын 268 мун рубльлиг продукциязын алыр сорулганы салган. Бир гектардан 12 центнер тарааны, 23 центнер сигенни алырын планнаан. Бо хүннерде 4 трактор чернн болбаазырадып кирипкен.

Мында бир дүвүренчиг чүүл болза, арык-бугаларны шын ажыглавазындан 200 гектарның бежен ажыг гектарын суггарбайн турары. Амгы үеде 90 ажыг гектарны суггарып алган. Бо чылын хөй чылдыг сигенден ийиги дүжүттү алыр.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЛГА

Нгуен дээрге вьетнамнап патриотчу дээн сес. Вьетнам революциянын баштынчызы Нгуен Тат Тхань партийжи ынлыг шоланы — Нгуен Ай Куок дээр атты болунга шилип алган. Сөөлзүредир. 1942 чылдан бээр Хо Ши Мин дээр апарган. Хо Ши Мин вьетнам улустун хостал азы дээш демиселге бодунун амыдыралын бүрүнү-биле берген.

— Париж. 1920 чылдың чазы. «Национал айтырыг талазы-биле тезистерниң» дезевилелдери «Юманите» солагга ийи хүн улаштыр уның келген. Нгуен Ай Куоктун бир-ле дугаар номчааны Ленинниң ажылы ол. Композиь дээр доора кудумчуга бажыңның тар өрээлинге тезистерни даныы атсы боданып чыда хонган. Вьетнам улусту хосталгага чедире бээр ынлыг орукту, ынлыг улуг шынны Нгуен Ай Куок он чыл дүргузунда дилеп келген. Бодунун айтырыынга харыыны Ленинниң теориязындан ол ынчаар тып алган.

Хостуг Вьетнамның президентизи болу бергеш, Хо Ши Мин мынча деп сактып чугаалаан: «Тезистер меңээ кижи бүзүрээр аргажок ынлыг салдар чедирген, мээң сагыш-сеткилимни хайныктырыпкан, угааным шын-биле чүглеттинген, карак чажы төгүлгүже чедир магадаашкыныымны оттурупкан. Өрээлге чаасказап ора, ада-чуртчуларывыңны мурнунда турар чүве дег, арта ыыткыр чугаалаттынылкап мен: «Дарлаткан ха-дунмалар! Биске эгрежок чүгула чүве бо ышкажыл! Хосталгаже бистиң оруувус бо-дур!». Оон бээр 10 чыл эрткенде, Вьетнамның Коммунистиг партиязы тургустуган. 15 чыл дургузунда демисежип келгеш, чуртту чогум-на ол тинилелгелиг. Август революциязынга экелген революциянын түнелинде бистин чуртувуска хамаарышпас чорук болгаш хосталга доктааган. Вьетнамның байдалдарынга хамаарыштыр ленинчи теорияны Хо Ши Мин чогаадыкчы ёзу-биле боттандырган.

ВСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фам Ван Донг мынча деп чугаалаан: «Ленин биле Хо Ши Мин ужурашкан. Вьетнамның чону — социализминиң оруу-биле чорупкан».

Кулданыышкын адаанга чүс чыл хире чурттаан. 30 чыл дургузунда дайылдашкан, чуртту ангылаанының чөзүрби чыл ажыг үезин чурттап эрткен кижи хосталганын болгаш хамаарышпас чоруктун өртекчиезин медереп билип болур. Бис ону ВКП-ниң шынчы ынлыг угланыышкынының ачызында чедип алган бис. Чуртувуска хамаарышпас чорук болгаш хосталга доктааган. Вьетнамның байдалдарынга хамаарыштыр ленинчи теорияны Хо Ши Мин чогаадыкчы ёзу-биле боттандырган.

ВСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фам Ван Донг мынча деп чугаалаан: «Ленин биле Хо Ши Мин ужурашкан. Вьетнамның чону — социализминиң оруу-биле чорупкан».

Кулданыышкын адаанга чүс чыл хире чурттаан. 30 чыл дургузунда дайылдашкан, чуртту ангылаанының чөзүрби чыл ажыг үезин чурттап эрткен кижи хосталганын болгаш хамаарышпас чоруктун өртекчиезин медереп билип болур. Бис ону ВКП-ниң шынчы ынлыг угланыышкынының ачызында чедип алган бис. Чуртувуска хамаарышпас чорук болгаш хосталга доктааган. Вьетнамның байдалдарынга хамаарыштыр ленинчи теорияны Хо Ши Мин чогаадыкчы ёзу-биле боттандырган.

КЫШ ДҮШПЕС ОРАН БОЛЗА

Чыргаландыда библиотекарь мен. Библиотекавыс чылдың-на бажың солуп көжер. Турум бажынга турган болза, канчаар-даа чылыглап, арыглап, септеп, дерип алыр чүве-дир ийин. Барганна бажыңывыс кыжын соок боор. Шаавыс-биле сойгахаазлгазын чылыглап-даа аарыыска, бир-ле черден үрүп кээр. Кышкы үеде соок черге тоннуг, хептиг ажылдазары дерээжеи кижилерге дыка-ла берге-дир. Номчукчулар чартык шак дургузунда номчуттунуп олургаш, соогунга шыдашпас.

Кожавыс бажында кедээ Совет конторазы бар. Оон өрээлдери арта чалынныг. Кезек болгаш-ла, даваа чылыгып ап кыштаан бис. Дыңзыды олаптарга, эддеп чүве-ле болгай, печка иштинде моторлуг чүве дег, даваш-ла эвес дааш үнер. Совга шилдеоп безин кыягыртқайның турар. Кайынын-на чаза тептер юги дээш кижиниң ишти ий орар.

«Чодураа» совхозтуң дирекциязы-даа, кедээ Совет-даа даргалары библиотекажe баш сукпас. Билиин бедидеринге бажыңнарында библиотеказы четчир-ле тургаиы ол боор. Ынчангаш бистиң негелдевисти хаайынга-даа какпастар.

Кан демирден шуткуп, хадың ыяштан чазап каан кижилер эвес бис, дона бээр эттиг, оргакталы бээр организмниг херээжеи кижилер-дир бис. Чеди чыл дургузунда ажылдап келгеш, удуртукчуларывыстың культура ажылдакчыларынга кандыг хамаарылгалыын билдивис. Моон соңгаар олардан дуза маназы чегенчээн.

Ам чылыг-дыр. Чай дүшкен деп болур. Ам-даа доңмушаан деп бозаваңар. Ye-шаг эргилделиг. Кыш база катап дүжер. Чайны шанаан, кыжын тергең белетке деп чоннуң үлегер домаа бар болгай. Кедир кышты канчаарыл? Соок черге ажылдавас дээш өскээртен кайыын ажыл тывар мен. Боттун калыкчылын камнаваш, шуут ажылдавас болза, хөй ажы-төлүмнү канчап азыраар мен, өөренип алган билиг-мергежилимни канчап солуур мен?!

Елена СЕДИП-ООЛ.
Тес-Хем районда Белдир-Арыг суур.

ЧАГЫГ

Элегия

Дерзии, дошкун өлүм кээрге,
Дезе берип шыдавас мен.
Каш сөстү сөглеп чадап,
Караам шимер үем келир.

Кызылымга ажаар дизе,
Кым-даа аңаа удурланмас.
Эргим ынак хоорайынга
Эргеленип чыткай дээрлер.

Төрээн черим—Мөңгүн-Тайгаа
Төрелдерим ажаап каггаш,
Кедээ шөлдеи чуртуң харап,
Хереп көрүп чыткай дээрлер.

Уругларым оруун уштап,
Улуг эртем чедип алгаш,
Арат-чоңга бараан болуп,
Ачанарыны салгаар силер.

Ыглашпанар, төрелдерим,
Ырым, шулүүм артып калыр.
«Чогум аңы өлбээн-дир» деп
Чоргаарланып чоруур силер.

Саая БЮРБЕ.

КЫЗЫМ ЧАРАШ

Айланмаа деп кыстыг мен,
Алызындан чугаакыр,
Көрген, билген чүүлдерин
Хөөрей бээрге, чаптай бээр сен.

Каректарын хере көргеш,
Катап-катап шулуарарга,
Эриннери сувүрейнээр,
Элдеп чанныг кыстыг мен
ийин.

Ойнаар-кызын сургап турда,
Ол дег шыңгыы башкы-даа
чок.
Ырлап, самнап ойнай бээрге,
Ыдын артист апаар уруум.

Өөрү-биле кожа базып,
Өөренип хөглүг бар чор.
Эртемиериин далайынче
Эштип кирген кызым чараш.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

СЫЛДЫЗЫМ

Даглар, хемнер, ажарга-даа,
Дангыраттыг ынакшылым —
Чыдып калбас хөлүгей дег,
Чырып чоруур шолбаным дег.

Харлыг кыштың соогунда-даа,
Кагыдып кээр изигде-даа,
Өлүгжемче баарым чылдыр
Өшпес, чырык сылдызым бар.

Сээн-биле дуне безин
Сеткил-чүрээм чырып хонар,
Каректарым шөзу болган,
Кады чоруур кадайым сен.

Бораш ОНДАР.

МООЛГА САРЫГ ШАЖЫН ҮЕЗИ

Сарыг шажының ламаизм хевири Моолга XVII векте, моол Алтан-хаан биле тибет Далай лама Содномжамцтың аразында сарыг шажын дугайында керээ чарган соонза, мөөселыг чүдүлге кылдыр быжыккан. Үш чүс чылдар дургузунда оон ёзу-чанчылларын чон сагып, чүдүп келген.

Революция мурнунда Моолга 700 ажыг хүрээге чүс мун лама ажылдап турган. Оларның иштинде шажын философиязын, төөгүнү, чанчылдарны шинчилеп турган ат-сураа Лхасы четкеп ламалар бар.

Ынчан моол өг-бүле бүрүзү судурлуг турган: «Сэр-од», «Жадамба», «Ламрим чэнпо», «Тарва чэнпо» деп трактаттар, «Сундуй», «Сандуй», «Санжадмолом» деп карлыштар, «Дугар», «Жорждзрэм» деп хуулгаазын номнар, өске-даа медицина, философия ажылдары, күзээшкиннер, алгаглар, «Сэр-од» деп судурну хамык номнарның хааны дээр. Оон утказы болза Будда бурган (Шакья Муни) Дээрден дүжүп, өртемчейиин төвү болур Сүмбер-Уулага чедип келгеш, амылыг бүгү чүүлдү буянныг чүүлге амыдыран-чурттаарының арга-ларынга өөредип турар. Ында шыдамык чорукту болгаш хинчектеңишкинни, оон камгаланырының оруктарын мөзү-шынарның бедиинге четкен 500 бодхисатвадар, сансарның (хээрии) алды делегейин сезен катап төрүттүүгеннерни болгаш төлегчилерни бижип турар «Жадамба» ном-чойараның үндезини философчу ном.

Шажының ийи орук-биле өөренип турган. Бир талазында, хүрээлерге судур-номнарны чамдык үлүг номчуп билип ап турган. Ийи талазында, тибет дылды төөгүнү алгаш, боттары өөренип алгаш, судурларны очуллуруп турган. «Ламрим чэнпо» судур—чаагай чорукче чада, Будда амыдыралдың дөрт кол хооллузун болгаш шынын тодараткан: бирээде — сагышсыраары, ийиде — чылдагаанның тывылганы (үе мурнунга коргары), үште — нирвана дээрге чиде бээри, дөрттө — чечектелишкинче оруктун бары.

«Дириг бурган» Зонхаваның өөредиин: харылзаа бар болза, сагыш-сеткил тыптыр, ол күзелди оттурар, күзел харам чоруктун тыптырының чылдагааны, харам чорук кезээде чурттаар күзелди болдурар, чурттаалгаже үткүл дедир таруттүнеринге эккээр. Чаа таруттүнүшкүнүң түнкели кырышкын болгаш өлүм. Ламазымзе эки, багай чүүлдер, амыдырал-чурттага, оон үжүрутказының дугайында тускай билиишкинниг.

«Тантра» философиязы — «чажыт билиг» Тибет, Моолдун томнарының очулгазы «Ганжурнуң» 108 томунуң 22-зин ээлеп турар. Тантрийстер хей-аът киргенге элээн черге боду үжүп болурун, кандыгдаа соокта бодуң, долгандыр турар чүүлдерни чылдыптар «ишпики оттуу» кыйгырып болурун, чазын узадырын, өлген кижини безин дириизип болурун тайылбырдап турганнар.

Калачакра дээрге макрокосмос (октаргай) биле микрокосмостуң (кижи болгаш психиктиг чорудуглар) бот-боттарындан харылзашкаа. Буддизминиң шупту шажын системаларында «амыдырал дугую» дээр чүүлдүн дузазы-биле оны мынчаар тайылбырлаар: ол үш кезектен тургустунар — алдыы оран — боттуг амыдырал, ортаа оран — билиишкин делегейи, үстүү оран — арыг угаан делегейи. Калачакрада ол ышкаш «үе дугую» — оң ийи чыл болгаш-ла үени санаар. Од циклдер календарь системазы апарган. Ол болза амыдыралдың төөчү чогу-биле күзеддин, катап төрүттүнерн-биле, «амыдырал дугуюнун» төнмези-биле холбашкан. Кижиниң төрүттүүери болгаш өлүрү «амыдырал дугуюнун» долгандырыында кезээ мөңгеде чоруп турар. Философиляның сансар, нирвана биинишкиннери база ол хевирлиг.

Сансарның «алды делегейи»: бурганнар делегейи, эрликтер делегейи, кижилериин, дириг амытаннарның, каржы шулбустарның, хинчектенишкинниң делегейи. Амылыг чүве бүрүзү бо алды делегейнии овур-хевирин оочур ёзугаар эртер. Нирванын оруун эрткен кижи Шамбала-Дываажак чуртунга баар дээр.

Өг-бүделер эки, сүртенчиг бурганнарлыг. Экилериите Богда. Бодхисатвы, сүртенчиг бурганнарга — чүдүлгенин камгалакчылары хамааржыр. Башгайларны чазылган лотос чезээ ышкаш дүжүлгеде чүдүп орар, өскелери хадып турар хептиг, чалбыын аразында дириг амытаннарны базып алган, холунда бир-ле чепсек тутка боор. Дайын бурганы Чойжин Жамерайның үш караа эрткен, амгы келир үеже көрүп турар. Оон бажында беш дайзынның бажыңын сөөктерин дизип каан. Оттан кылган чинзе дайзынларны хуюктадырыптар деп турары ол. От дээрге, хай-бачыттан адырарының демдээ болуп чораан.

Буянныг чоруктун бурганы Майдарның, Хосталган иелерниң — ийи Тарның чуруктарын ам хөй кылып турар апарган. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, Гур Соронзоигомбо Ваньчжэн — Долгор (Ак Тара), непал Бхрикути (Асураварма хаанның уруу) Должин (Ногаан Тара) ийи кадайлыг чораан.

Чүдүлге ёзулалын эрттирип тургаш, мандалга (октаргай хевири) бурганнар баарынга сан салгаш, сес чүзүн чемни өргүүр: шайны, сүтиу, сүттү, өске сүт чемни «Маань» деп чүдүлге хевирип үргулчу ажыглаар. «Үм ма ни бад ми хуу!» калган улус соонче ону «лотос чечекке чурттазын» дээп уткалыг чугаалаар.

Д. ДЭМБЭРЭДОРЖ.
Эрдэмэт хоорай.

(«Новости Монголии» солундан).

ЧАГЫГ

Номчукчунуң бодалы

АВТОРНУҢ ЧАА СӨҢҮ

Бүгү тала-биле билдилиг, амыдыралдың терениидеи сүзүнүүр, чулуктуг сөстер дилээр авторларның бирээзи — аныяк шүлүкчү Игорь Иргит. Өскелериниң эскербээни, бажыңы белеп тывылбас чемиттерни, үрезиниерни дилээрлер амгы хаймныг үеиисте тон кедилиг. Хоозуи алгаглар, мактайшыннар үези эрткен дээрзин билир бис. Ынчангаш ханы үтаан бодаашкыннар чечен чогаалдың кол сорулгазы апарган.

Аныяк авторнуң бир шүлүүнде одурглар сеткил-сагышты хөлзептес арга чок дээрзинге бүзүредим:

«...Чашпаа, бардам,
мактаныкчы, көп сөстүг
Чазый-чилби, дужаалзырак
чалчыргайны —
«Шүлүкчү» деп ыдык атка
чагдатпанар!...»

Ындыг хоолургак «шүлүкчүнүң» ишти шокар дээрзин шүлүкчү улам тода сойгалааны мындыг:

«...Ооң дылы—чыланнын дег—
ийи адыр,
Ооң чажы—дестиг хандан
кара деп бил...»

Ынчангаш сорулга билдингир ышкажыл, турган амыдыралды шинчы ёзу-биле көргүзериин чоя күзээр, четпестер-биле кажан-даа эптешпезин ылавылаан.

Амгы үениң ниитилелиниң бир кол негелдези — бойдус камгалалы, бо күрүне ужурдузалыг айтырыгже утказы угланган беш строфалыг шүлүүн автор 1977 чылда-ла бижээн, оон ады — «Аваң ынак аңгырлары». (Чаа үнген чыынды оон-биле атташ).

«Чаңгыс бүрүн салдап баттыз» деп шүлүүн И. Иргит тыва улустуң салым-чаяанныг шүлүкчүзүү С. Б. Бүрбүге турасхаатказ. Ында эки чүүл будүргеи кижиниң ат-алдары кажан-даа артарын угааган:

«...Сээн сөзүң — өткүт ырын
кезээ шагда
Сеткилдериин эми-таны,
чалгыны боор...»

Мында база-ла чечен чогаалдың үнезиниң аржаны кандыг болуруи айыткан, буянныг дешилгеге удур үзелдиг «чолуктар» чеже-даа кызагдаза, шын алызы барып тиилээнии көргүскен.

«Дамырак» чечен чогаал каттыжылышкынның удуртукчузуунуң философчу-лирихтиг шүлүктерни онзагай бодаратканы чогаал шинчилекчилериге үнемчелиг чемиш болур. Ында базыжы нарын «Сөөлгү чагаа», «Ынак улус...»; «Эргим дүш», «Дангырак», «Баштайгы хар», «Ийи терек» дээн ышкаш сырлыг чогаалдар номчукчуларның чүректерин черле саргыдар, шынап-ла, амгы бистиң дүвүрелдиг, ындынныг, «бүүкаан» үеиисте сеткилге дээштиг, харын-даа оиу айзыдар, «идээледиптер» чалбыыштыг шүлүктер тоң чугула. Чүге дээрге чажыргаш-даа канчаар, амгы үеде бистиң тыва аныяк-өскенивис чурум-сагылга талазы-биле, ылаигыя ынакшыл талазы-биле, куду деңнелде, ажылгыр эвес, сиилеи байдалга өттүнчек апарганы артык эвес. Өөдежок будалыышкынның хайыралыг ынакшылга хоразыи шүлүкчү мынчаар чурааны тывынгыр:

«...Ынчанмаалы. Ынчангы чаш
хадыкывыс
Ынакшылдың сөөлгү болчаа
болуп артсын.
Чалмы чараш, өгел пөрүк,
эргим караан
Сагыжымга сактыышкын бооп,
чайнап чоргун».

И. Иргиттиң лириктиг шүлүктери келир үеге бүзүрел-биле утказы долдунган. Ында «будүү», кем чок ынакшылдың даржылгазын база ялергейлээн, чижээлээрге:

...Шак бо чагаам сөөлгү боорун
кузевес мен:
Чалыы чүрээм идегелиг
дириг хевээр.
Сөөлгү чагаам чүрээм орта
чыпшыр тутказ,
Сөглеп чадаан ажыг медээн
өршээн каар мен...»

Тускай үнүг апарган шүлүкчүнүң «Аваң ынак аңгырлары» деп ийиги номун аныяк чурукчу Владимир Донгак аяк-көрүштүг кылдыр чуруп-каастаанны макталдыг.

Сандан САНДЮ.

Интервью

СОЛУННАРНЫ ЧҮГЕ САТПАСТААНЫЛ?

Номчукчуларның дилээн ёзугаар

Кызыл хоорайның «Союзпечать» киоскилериниң чанында эртенги шактарда чеже бергеш, дараалар тудупчыга: «Чүү болду, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарыы чүге сатпастай бердиивер? Эртенинге-ле келиримге, солуннар чок болур. Азы эртежи кижилер келгеш, садып алгаш базары ындыг бе?» деп номчукчулар аразында чугаалашкан, садыгжылан айтырып турарын бо-ла дыннаар апарган бис. Редакцияның ажылакчылары-биле таныш-көрүш чамдык кижилер «Шынның» бөгүнгү дугаарын тып берип көрем деп диленип чедип кээр апарган.

— Солуннар ам биске келбестээн. Чылдагааны саазын чок дээр-дир — деп, садыгжының харыызын дыннаан, номчукчуларның «Бөгүн база солун номчувазым ол-дур аа? Ам канчаарыл? Өске киоскилерде база сатпайн турар шыкажыл. Киоскилерге солуннар келбес, солуннар сатпас деп чүве турбаан-на чүве болгай» дээн хомудаан сеткилин шынап-ла, чыл эгезинден бээр ынаап келдивис. Солун, сеткүүлдерни чогуур үезинде чагылып албайн, «кудайже хол сунган-биле» демей, чүгле киоскизен солун салып алырынга ейлежип калган чамдык номчукчуларның боттарының бууруузу база барлы ыйнаан харыы.

Республика солуннарының номчукчуларын мынчаар дүвүредип турар айтырыгның ужуруи тып, номчукчуларга чедиишгир харыы бээр-зир деп бодап алгаш, СЭКП Тыва обкомунуң парлаага черинчи директору А. С. Оюнга ужуражып, бо айтырыгга тайылбыр бээрии дилээн бис.

— Киоскилерде солуннар сатпастаан, республика амыдыралындан чыпып каап тур бис. Черле чүү болу берии деп номчукчулар айтырыг салып туруп берди. Номчукчуларның бо айтырыынга тайылбырдан берип көрүнерем, Анна Сергеевна?

— Номчукчуларның дүвүрел турары-даа чөп. Ынчалза-даа солуннарны чогуур үезинде чагылып ап турар болза, чамдык номчукчулар ындыг берге байдалга таварышпас ийин. Киоскилерде солуннар сатпайн турар айтырыг үгле бистиң республикада эвес, харын-даа бүгү Совет Эвилелиниде берге-деп турар айтырыг-ла болгай. Кол-ла чүве солун парлаар саазыны чедиишпестеп турар. Эң берге айтырыг бо. Номчукчулар билип алыр кылдыр моны чугаалап каайн. Эрткен чылдың төнчүзүндеи бээр база бо чылдың эгезинден саазын чок дыка-ла бергедиивис. Олбо чеплерден диленип, чээп ап тургаш, солуннар парлаа тудувус. Бодум бечин январь, февраль айларда Красноярск, Абакан хоорайлар чедип, ол черлерден саазын чээп ап чорлум. Чээп алган саазыныыс 20 тонна. Өрелиг кижи өскелээр чок. Өрени эгизеп болгай. Моон соңгаар республика солуннарын «Союзпечать» киоскилериие эдерее сала бээр деп чөпке чугаадап шыдаваз мен. Ынча дээр болзумза, номчукчуларга мегечи кижи болу бээр мен.

Моон мурнунда чылдагаа солуннар парлаар саазының 50 тонна чедир куулап алыр турдувус. Ажыы-биле чугаалаарга, саазын айтырыы 1988 чылда-ла бергедеп келген чүве.

— Республика солуннарын парлаар саазынны кайыын ап турар силер?

— Союзпечатьчиниң целлюлоза саазын комбинатындан. Бо комбинат 1990 чылдың саазын фондузу-биле бистиң хергелиивисти хандырып шыдавайн барган. Солуннар парлаар бүгү саазынны коллуузунда-ла Россияның саазын кылыр будуруглери кылып турар. СЭКП ТК-ниң Херектер эргелелиниң партийжи парлаага черлериниң киллизи солуннар парлаар саазын фондузун биске республика солуннарының тиражын барымдаалаи тускайлап берип турар. Бүгү чуртта саазын айтырыы нарыылап келирге биске бээр фондуну кымарын кааптанындан бергедеп турарывыс бо. Соликамскиниң целлюлоза-саазын комбинады чиг эт талазы-биле база бергедеп турар боор чүве чорду. Ол комбинаттың дериг-херекселдеги база эргижирел келгеи. Ону солун, эзе дериптер дээрге дериг-херексел база тывылбас. Ону даштыкыдан садып алыр дээрге, валюта херек. Ынчангаш бүдүрүп турар саазынының 5 хуузун дугуржулга ёзугаар даштыкыже садарын ол комбинатка чөпшээрел каан. Комбинат валюта ажылдан алган соонда дериг-херекселди даштыкыдан садып алыр арга тургустунуп келир.

— Республика солуннарының бир номерии парлаарынга чеже хире саазын чарыгдаттынып турарыл?

— Хүнде-ле 2 тонна 60 килограмм саазын чарыгдаттынып турар. Ынчалза-даа бо сан доктаамал эвес. Чамдыкта оон көвүдей-даа бээр, Ол үргулүү өскерлип турар.

— «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны парлаарынга хүнде чарыгдалынар кайы хире?

— «Шын» солуниун бир номерии парлаарынга-ла хүнде 800 килограмм саазын чарыгдаг-дыр. Ынчангаш бүдүрүп турар саазының 5 хуузун дугуржулга ёзугаар даштыкыже садарын ол комбинатка чөпшээрел каан. Комбинат валюта ажылдан алган соонда дериг-херекселди даштыкыдан садып алыр арга тургустунуп келир.

— Республика солуннарының бир номерии

БҮРЗЕККЕЙНИҢ ОГЛУ

Эрзиниң ааҥчылар бажыныга кызыл торгу тоныуг, хүрең хүлүмзүргей шырай-арыныга тааҥышкан кырлан дүмчуктуг, узун-даа эвес, чолдак-даа эвес дурт-сынныг, бежен хар чаа чедип чоруур назылыг кижини эскерип кагдым. Эрзиндең моодар үстүр эвес, бир-ле аймактаң эмчилеп келгей кижи иргн бе деп бодап турумда, чанымга турган Эрзин, Тес-Хем кожуунында «Шынның» корреспондентизи Седип Монгал төрээн: «Дуу, тыва тоннуг кижи болза эки турачы, улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң оглу ышкажыл, цирк артизи база чораан кижи. Ол солуң кижи-биле чугаалажып көрбес сең бе?» — дидир.

Бүрзеккей дугайын ким билбес боор. Ынчалза-даа оон дугайын сактыр ужурга таварыштым. «Көргеи кижи мактап эртер, хөлчок чараш Хөндергейим» деп ырлажып турарывыс. Чөөн-Хемчикте Хөндергей чурттуг Бүрзеккей 1930-32 чылларда Араттың революстуг шеринге-шериг албанын эрткеш. 1932 чылда Тамбовтуң аътшг шериг училищезинде дооскан. Бодунуң эш-өөрү тыва эки турачылар-биле кады интернационалчы идыктыг хүлээлгезин күүседип, Ада-чурттуң Улуг дайзынының чылдарында эрес-маадырлыг чоруктарыны хөй катап ол кылган. 1944 чылдың февраль 11-де гвардейжи 31-ги аътшг полктуң кезектеги Сурмичиге немец-фашистерниң шавар халдаашкынын ойтур шаап турган. Ынчан улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчулары эрес-маадырлыг тулчуп турган, чангыс базым-даа аткаарлаваан, амы-тынындан чарылган.

Дубно хоорайда эрте-бурунгу шиввэ солуң төөгүлүг. Орус чогаалчы Николай Васильевич Гогольдуң «Тарас Бульба» деп сураглыг тоожузунуң чамдык эгелериниң болуушкуннар аналболуп турганы билир болгай бис. Тарас Бульбаның өскерилген оглу Андрий бо шиввэге турган. Тываның алдарлыг оглу Сат Бүрзеккейни болгаш өске-даа дайынчыларны ол шиввэниң мырынай баарында орнукшудуп каан. Оларның аттарын маны дашта алдын-биле сайгырлай бижип каан дээрзин Украинага чораан бистиң төлээлеривистиң чугаалажып турганындан дыннаан мен.

«Эки турачы аътшг эскадрон» деп номда Михаил Сундуйкуң Бүрзеккей дугайында мынаар одуруглар бар: «Кадайы Иргит-Долзатмаа Эрзин чуртшг, ол шериг чоруп турда, оглу Ким-оол 6 харлыг, Тамара 3 харлыг, Алдын-оол 1 харлыг турган». Ам Тываның маадырлыг оолдарының бирээзи Сат Сурасович Бүрзеккейниң улуг оглу Ким-оол Бүрзеккейович Долзатмаа-биле согур душ боол таваржы бергеним ол. Ынчан оон авазы Зоя Лоовайовна Долзатмаа Эрзинниң Бай-Даҥга турган. Кажан ада-эки тура-биле дайынче чоруп турда, оглу Ким-оол мелдүк-каллык бялыр турган. Ам Ким-оол 53 харлыг, амыдыралының иштинде экиин, багайны эктин ажыр чүктеп эрткен кижи-дир ийин.

Ким-оол Самагалдай ортумак школазынга өөренип турда, бир-ле хүн Москвадан күүненнин цирк артизи Владимир Базыр-оолович Оскал-оол чедип келген. Ынчан ол бодунуң тыва цирк бөлүүнге өөредир оолдар чыып ап чорааны ол. Хөндергей чурттуг, харын-даа бодунуң төрели Бүрзеккейниң оглу ону сонуургады берген. «Дагыр салаа талазын тыртар» дээрн ышкаш сураглыг артист Ким-оолду шилип алган. Ынчангы 1951 чыл чалыы оолдуң амыдыралынга аас-кежиктиг хүнерни арттырган. Нарын, берге-даа болза цирк артизи чоҥга хүндүлүг деп үвээн ол караа-биле көрген. Ол сывырындак демир кырынга танысам ойнаар турган. Бир эвес оон цирк артизи апаргаш, Совет Эвилелиниң хоорайларын база социалистиг болгаш дашгыны чурттарга ойнап чоруп турганын долузу-биле бижиир болза, бүдүн тоожу-даа үнүп болуур ыйнаан. Ол он чыл ажыг уеинде дургузунда ойнап чоруп турган, Индия, Индонезия, Бирма, Германия, Польша, Моол болгаш өске-даа чурттарга тыва национал уран чүүлдү бараалгадып чораанарның бирээзи болуп, Тываның төөгүзүнге артып калган.

1960 чылда Тывага оюн көргүзүп турган, төрээн черн Эрзинге ойнаш, чаҥгыс чер-чурттугларын уран талантызы-биле магадаткан. Ынчан ол чер чурттуг уруг Саатай-биле ужуражып танышкаш ийикпе, азы амыдыралдың каалама эвес оруунга тайып ушкаш, даянып туруп шыдавайн барганы ол чүве ийикпе, 1962 чылда Эрзинге чедип келгеш, улуг цирк уран чүүлүн катган. Ол-ла чылын аас-кежиктиг амыдыралды Саатай-биле туткаш, Бай-Даҥ суурга чурттай бергеннер.

Амгы үеде Ким-оол Бүрзеккейович Долзатмаа Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң Тарлашкын хойжу бригадазында ажылдап чоруур. Малчын моон мурнунда чылларда өг-бүле керээзи-биле ажылдап турган, зрендаже кирген. Ол хойжулап келген чылдарында алдзы эки турачы, кызыл командир, Сат Бүрзеккейниң адын бүжартадып көрбээн.

— Кижи алазынга чоргаараар апаар. Мээң ачам тыва эки турачы, коммунист, тускай эртемниг командир, интернационалчы кижи-дир. Ол кижиниң хосталгазы, аас-кежии дээш амы-тынын харамнанмайн демнеҥшил турган, маадырлыы-биле үкаан черде кара бажын салган. Ынчангаш дириҥ чораан хөөкүй адамның хөөрүнге барып, черге чедир мөгейип каарын күзеп чоруур мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Улусчу чогаадылганың фестивалы чоруп тур

ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Апрельдиң 7—8-те төп зонага, а 14—15 хүннеринде барыын зонага көрүлделер эрткен. Анаа районнарга болган көрүлдеге эки деп үнелеткен бот-тывынгыр коллективтер киришкен.

Алексей ООРЖАК, РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының Тывала салбырының баштаар черинин даргазы, төп зона көрүлдезинин жюри даргазы:

Бо зонага Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Бай-Хем, Тожу районнар хамааржыр. Ынчалза-даа үк көрүлдеге чүгле ийи районуң төлээлери киришкеи. Кажан ыраккы оруктарнын берге Тожу районуун улусчу театрының коллективи кезп-киржип турда, чоогунда Бин-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарның төлээлери киришээни элдеп. Азы үк районнарның партия, совет органнарының харысалгалыг ажылдакчыларының «Театр» деп улуг чогаадыкчы, суртаалдың чепсекти ажыглап билбезинь, азы ону шуут тоовазында турган ирги бе дээрзин РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының Тывала салбырының баштаар черинин даргазы, төп зона көрүлдезинин жюри даргазы А. Ооржак чугаалап турар.

Тожуун улусчу театры. Бо коллективтиң ниити угланышкыны — аныяктар темазы. Олар тускай план ёзугаар, доктаамал ажылдап турар. Тожу районуун чурттакчы чонунга бараан боорундан ангыда, республиканың өске районнарынга база аалдап барып турарын демдеглээр алаан. Бо-ла бүгү уран чүүлдүн хорочунарын Клара, Андрей Сагдыларның идепкейлиг чоруунун түнелеп.

Бистең театр ажылдакчыларының Тывала салбырында, улусчу театрлар талазы-биле тускай чөвүлел ажылдап турар. Ынчангаш тускай харыылаар кижилерни тус-тузунда үлеп каан. Ынчалза-даа олардың канчаар ажылдап турарын бо көрүлдеден көскү ышкажыл. Ынчап кээрде бо талазы-биле ажылды шуут өскертип, солун болдурары чугуладыр.

Виктор НАКСЫЛ, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, барыын зона көрүлдезинин жюри даргазы:

Көрүлде Кызыл-Мажалык суурда чаа ажыглалга киргеи Культура ордузунга болуп эрткен.

М. Көжелдейнин «Мунгараа, авай» деп шинзи-биле көрүлде ажыттынган. Ону Кызыл-Мажалыктың улусчу театры көргүскеи.

В. И. Ленин аттыг «Тывадаг-дүгү» комбинаттың Культура ордузунда шии белгүмү тургустунганындан бээр он чыл ажып турар. Бо үеним дургузунда коллектив элээн каш шилерни белеткеп тургускаш, көрүкчүлерге бараалгаткан. Чоокта чаа оларга улусчу театр деп атты тывыскан.

Көрүлде чогум чүнү көргүскеннл? Үк районнарда театр ураи чүүлүнче созулуургал бар. Ынчалза-даа оларга боттуг дуза херек. Көрген шилеривисте режиссура-даа, сиена чугаазы-даа, хөгжүм каасталгазының талазы-биле-даа тускай мергежилдиг кижилерниң арга-сүмези херек болуп турар. Бо бүгүнү киичээнгейге алыр бис.

Александр ШОЮН.

Кадыкшыл—байлаавыс

МАЛЧЫННАРЖЕ КӨРНҮР

Малчыннарның медицина хандырылгазы коичуг чугула болгаш нарын айтырыг болуп артпышаан. Чүге дээрге оларның чурттап, ажылдап турар черлери чурттакнылыг суурлардан ырак-узакта болгаш, ажылының онзагай байдалындан оларга бедик мергежилдиг эмчи дузазын чогуур үеэинде чедирериниң аргалары белен эвес.

Малчыннарның кадыкшылының байдалын шинчип көөр, оларга медицина хандырылгазының таарымчалыг хевирлерин тывар, эмнээшкин-кадыкшыдылга хемчеглерин чорудар сорулга-биле республиканың Кадык камгалал министерствозу ССРЭ-ниң МЭА-зының Томск эртем төвүнүң кардиология талазы-биле эртем-шинчилел институду-биле кады Таиды, Эрзин, Тожу, Мөнгүн-Тайга районнарның малчыннарынга чүрек-дамыр аарыгларын илередирн-биле шинчилелерни 1983 чылдан бээр кылып турган. Ынчаар чоруткан ажылдың түнелинде илерээни, малчыннар аразында гипертония (хан базышкыны улгадыр аарыг) чурттакчы чоннуң өске кезинге болаарга, 2-3 катап хөй таваржып турар. Черле ынчаш кадарчыларның кадыкшылының өскедээ талалары дүвүрелди болдуруп турар. Олардан 20—29 хар назылыгларның безин 10 кижиден бирээзи-ле хан базышкыны бедик аарыглыы илерээн. Ол ышкаш дыка хөй малчыннар (хан базышкынныларның 30 хире хуузу) кадыдулгазының черже кирер эжик». Ураи-чечен фильм. 1—2 сериялары. 11.00 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 11.30 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Айна Калицнема ойнаар (клавесин). 16.10 Делегатскаяда музей. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Барымдаалыг телефильм. 18.30 «Ye». 19.00 Литературжу ураи-чечен программа «Сес». 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Империя». Ураи-чечен фильм. 3—4 сериялары. (Канада). 23.15 — Бут бөмбүүнүн допчулалы. 23.45 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 00.15—00.40 Медээлер.

Телевидение

МАЙ

Понедельник

МАП 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Будулгаазының черже кирер эжик». Ураи-чечен фильм. 1—4 сериялары. 11.00 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 11.30 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Айна Калицнема ойнаар (клавесин). 16.10 Делегатскаяда музей. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Барымдаалыг телефильм. 18.30 «Ye». 19.00 Литературжу ураи-чечен программа «Сес». 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Империя». Ураи-чечен фильм. 3—4 сериялары. (Канада). 23.15 — Бут бөмбүүнүн допчулалы. 23.45 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Н. В. Гоголь. «Шинель». 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Астрономия болгаш космонавтика. 11.05 Бистин садывыс. 12.05—13.15 «Порт». Ураи-чечен фильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Телефильм. 17.40 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. Япония биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Салгынчыгаш». 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва чергс». Программада: «Амыдырал хандырылга албан чери көдээлер». «Ажылынын контроль». Медээлер. 19.55 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин бирги сессиязында.

МОСКВАДАН

23.05—00.10 «Вертикаль». Барымдаалыг телефильм. Шыдыраа талазы-биле хөй дакдузазын чедирери, санаторий-курорт эмнээшкинин чамдыкта болдукмайн баарын барымдаалаш, Кадык камгалал министерствозу республиканың партия-совет органнарынга айтырыгны тургускаш, малчыннарга консультация, эмнээшкин дузазын чедирери-биле хоорайлың № 2 эмнелгезинин базазында эмнээшкин-консультация төвүн организастаан. Ук эмнелге чыттырын эмнээр 25 оруннуг, хүнде 100 кижи хүлээп алыр поликлиникалыг, эргежок чугула дериг-херекселдер-биле дериттинген. Төптүн ажылдаарының чурумун Кадык камгалал министерствозунун дужаалында тодараткар болгаш ону районнарның кадык камгалал удуртукчуларынга таныштырган.

Ол төптү организастааны малчыннарның кадыкшылынга эки салдарны чедирер болгаш ылангыя керээжен малчыннарны кадыкшыдарынга көчүг салдарлыг болуру чугаажок. Оон-биле чергелештар чүгле медицина хемчеглерибиле ол айтырыг шиитпирлеттинмес. Ону шиитпирлээриге Тыва АССР-ниң Агроулетпүр эвилелиниң болгаш ажыл-агыйларның удуртукчуларының кичээнгей салырындан хамааржыр.

Малчыннарның аарыгының деннели өскенин, оларга бедик мергежилдиг медицина жири иегеттинер.

Малчыннарның чурттагаамыдырал байдалын үжүжидериие, санаторий-курорт эмнээшкинин чүтээкаларын көвүдеди бээрииге, бүдүн чыл ажылдаар профилактарийлерии организастаарынга, чемнелиге айтырыгларын шиитпирлээриге оларның киржилгези кончуг чугула.

Кадык камгалал черлериниң материал-техниктиг базазы кончуг оожум темпилиг хөгжүвүшаан. Уруглар бажыиарының, республика эмнелгезиниң эндокриология, терапия салбырларының материалдыг базазы кошкак, гинекология салбыры, хан алыр станция тар, шөлү чедишпес байдалда. Он үшкү беш чылда кадык камгалал объектилериниң түдүнче улуг кичээнгей салып, тударын дүргеледирн көрдүнүп турар. Келир беш чылда 150 орунныг уруглар бажыны, 300 санныг хүлээп алышкыны кылыр херээженер консультациязын, 240 орунныг инити аарыгларын эмнелге корпузун, 120 орунныг халдавырлыг аарыглар эмнелгезин тудары планнаттынган.

Тудуг программазын боттандырары кадык камгалал черлериниң чидиг айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээриге, аарыг кижилериҥ эмнеириҥге болгаш медицина ажылдакчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынга дузалаары чугаажок.

Николай СИЗЫХ.

Вторник

МАП 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Будулгаазының черже кирер эжик». Ураи-чечен фильм. 3—4 сериялары. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Хөгжүм эртинези. Ф. Шопениҥ чогаалдарының концерти. 16.35 Мультфильм. 16.45 «Эжим, хөгжүм». ССРЭ-ниң Күртелерадиозуның уруглар ансамбли чырызының концерти. 17.30 Делегей судалы-90. «Бис болган экономика». 18.30 «Ye». 19.00 Аныяктар медээзизи. 19.45 Композитор А. Эшпай Останкинониҥ Концерт залында. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Империя». Ураи-чечен фильм. 5—6 сериялары. 23.15 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 23.50 —00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 3 класс. И. О. Дунаевский. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Катап тургустунуушкун үе-тадзының эртемденнери. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Билбези ыры». Ураи-чечен фильм. 12.35—13.05 Ритмиг гимнастика. 16.45 «Ураи чүүл мастерлери». ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Касаткина.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Киножурнал. 18.10 «Тываның экраиларында». Реклама. 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. РСФСР-ниң улус делуттатарының 1-ги съезжизинге уткуштур. «Арсида: хоолюзион. «Мэри Пикфордтуң ошкашкыны». Ураи-чечен фильм. 15.55 Коллаж. 16.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 18.30 Концерт. 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Л. Иванова орус ырларыны күүседир. 20.25—00.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде. Төнгенде — «Дүнеки сеанс». «Аза-четкериҥ чалчалары». Ураи-чечен фильм.

Среда

МАП 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.45 «Будулгаазының черже кирер эжик». Ураи-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.55 РСФСР-ниң Күрүнелии үрер хөгжүм оркестриниң концерти. 10.15 «Делегейин дескиидир». Альманах. 11.15 «Чоруу чогуигур». Ураи-чечен фильм. 12.30—13.00 «Ye». 13.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинин ажыдыышкыны. 18.30 «Ye». 19.00 «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Халажылга». 19.35 «Олар болган уруглар». Ураи-чечен телефильм. 20.50 Чугула интервью. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 22.15 Ж. Кокто. «Карман театры». Фильм-шии. 23.45 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражышкын. Израиль биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. Израильден дамчыдылга. 01.30—01.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Робототехника. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Сервантес. «Дон Кихот». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Делегейниң чадаг-тергеге маргылдаазы. 12.35 «Светозаревскийниң кежээжигештери». 13.00 Объектив. 13.35 «Фронтучу эжишкилер». Концерт. 13.55 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинин ажылыышкыны. Чапсарда — «Тамчыктыг удуиар, чаштар!» 22.00—23.40 «Дан хаиазында ужуражышкынар». Ураи-чечен фильм.

Четверг

МАП 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Олар болган уруглар». Ураи-чечен фильм. 9.45 Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражышкын. Израиль биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болган оон командазы». 1-ги сериязы. 16.50 Армян композитор А. Тертерянниң чогаадыкчы ажылының дугайында фильм-концерт. 17.20 Хөглүг старттар. 18.05 Культурлуг харылзаалар: ССРЭ — Франция. 18.30 «Ye». 19.00 «Парижче чада». 19.15 «...16 харга чедир болган оон улуг назы». 20.00 Далай чадаг шеринииҥ Президент оркестриниң концерти (АКШ). 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 И. Кийск режиссериҥ фильм-«Тимур болган оон командазы». 2-ги сериязы. 16.50 «Бир эвес силерниң харыңдар...» 17.55 Мультфильм. 17.40 Музейлериниң Бүгү-делегей хүиүнге. Телеэкскурсия «Малая Никитская, 6». 18.30 «Ye». 19.00 Поэзия минутазы. 19.05 «Эх, Россия, Россия...» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүү. 1—2 фильмнери. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 Брейн Ринг. «Чүү? Кайа? Кажан?». 22.20 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 22.50 «Көрүүшкүн». 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнелиҥ найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 11.05 А. В. Суворов дугайында барымдаалыг телефильм. 12.05 «Петербургтаиның никогнито». Ураи-чечен фильм. 13.35—13.55 Делегейниң чадаг-тергеге маргылдаазы. 17.00 «Ыры кижи-биле артыш каар». «Ады чок бедикте».

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Тыва чергс». Программада: «Часкы хүн чылды чемгерер». «Өөреиикчилерниң чайгы дыштанылгазы». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.30 «Хөөмейниң таалаичыг аиглалары». Дамчыдылга. 19.00 Аныяктар видеоканалы. «Тыва телевидение чалап тур».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!» 20.15 Улусчу аиглалар. 20.30—02.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 Мультфильм. 18.00 Делегейниң чадаг-тергеге маргылдаазы. 18.30 «Ye». 19.00 Музейлер хүиүнге барымдаалыг телефильм. 19.20 Танцы ансамблиниң концерти. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!».

Суббота

МАП 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Кижи. Чер. Октаргай. 10.00 Концерт. 10.45 «Салым-чолдуң шугуму. ССРЭ-ниң улустуң артизи Стефания Станюта». Фильм-концерт. 11.55 Депшилге. Информацияя. Реклама. 12.25 Тиилелгениҥ 45 чыл болганынга. 8 сериялыг ураи-чечен фильм. «Тура халышкынның төөгүзүү». 5—6 сериялары. (Чехословакия). 14.00 Спектр. 15.10 «Сеткил-сагыштың күжениишкиннери» (кижиниң психиказының курлавырлары). 15.55 Экология болгаш бот-оруглга-чарылганың иарын айтырыглары. 16.15 «Дириг амытаннар оранында». 17.15 «Политиктиг чугаалар» Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның төлевилелии чугаалажып тур бис. 18.45. Мультфильм. 18.55 «Делегей панорамазы». 19.40 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» фотоконкурс. 19.45 «Степан Сергеевич». Ураи-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Степан Сергеевич». 2-ги сериязы. 22.35 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторина. 23.45 Медээлер. 00.00—01.40 Нептереигей музыкада чаа түүлдер. «А» программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Башкя». Ураи-чечен фильм. 9.40 Эвилеллешкен республикалар кинопублицистиказы. Латвияның арыгларының дугайында барымдаалыг телефильм. 10.00 «Иван Бровкин солдат». Ураи-чечен фильм. 11.30 Концерт. 12.00 Видеоканал «Совет Россия». 14.30 Илюзион. «Мэри Пикфордтуң ошкашкыны». Ураи-чечен фильм. 15.55 Коллаж. 16.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 18.30 Концерт. 19.00 Бүгүдеге педагогика. 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15 Л. Иванова орус ырларыны күүседир. 20.25—00.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде. Төнгенде — «Дүнеки сеанс». «Аза-четкериҥ чалчалары». Ураи-чечен фильм.

Воскресенье

МАП 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртея эрте». 10.00 Ада-чурттуига бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиниҥ программа. 11.30 «Аян-чоруккулар клуву». 12.30 Тиилелгенин 45 чылы. «Тура халышкын төөгүзү». Ураи-чечен фильм. 7—8 сериялары. 15.00 «Кадыкшыл». 15.45 «Хөгжүмүг киоск». 16.15 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 17.30 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Черлик куулар». Ураи-чечен фильм. 19.00 Мультфильм. 19.30 «Шупту өске боол болур турган». Ураи-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.30 «Мөнге үүлдер дугайында бодалдар». 21.45 П. И. Чайковский. Концерт. 22.45—23.55 «Политиктиг диалогтар» «Бисти чүү каттыштырып турарыл?»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ашактар...» Ураи-чечен фильм. 9.45 Концерт. 9.55 «Иван Бровкин кур черде». Ураи-чечен фильм. 11.30 «Аян-чоруккулар клуву». 12.30 «Уругларга ачыгаштар дугайында». 13.00 «Чадалар». Ураи-чечен публицистиг программа. 14.00 «Бистиң дүвүреливис чери» бөлүктеи барымдаалыг фильм. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Видеоблок «Улусчу чогаалылга». 20.00 «Тамчыктыг удуиар, чаштар!». 20.15—02.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде.

Чарлалдар бюрозу

Өөредилгеже чалап тур

Ачинскиниҥ № 8 профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында электроиику саналга машиназының секретарь-машинакчызы болгаш оператору (башкарыкчызы) деп тускай мергежилдя челип алырын күзээнмерни чалап турар.

Долу ортумак эртеминг кыс уругларны киреринин шыгалдазы чоока училищеге хүлээп алыр. Тыва АССР-ниң бүдүүрүлегелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш совхозтарының чүгле сүмелеп чоруткан кижилерни хүлээп алыр. Өөредиир үези үзүктелишкин чок күш-ажыл стажыига кирер санаттынар. Хүлээп алдынганнарны чаагайжылыр түттурган ниити чуртталга бажыны-биле хандырар болгаш айда 30 рубль хемчээлдиг стипендиями оларга бээр. Тергиин эки өөредилгелиг сургуулдарга бедиктеи стипендиями тыпсыр. Өөренирнии хуусазы 9 ай, оон ишгинде 6 айда училищеге өөренир, 3 ай дургузунда бүдүүрүлге, албан черлеринге, организацияларга практиктиг өөредилгени эртер. Практиктиг өөредилгенни үезинде стипендиягга немештир оларның ажылдаан акшазының 50 хуузун төлээр. Өөредилгени сургуулдар доскан соолуңде оларга дипломнарны тыпсыр болгаш өөредип чоруткан организацияларже, бүдүүрүлеерже, совхозтарже доктаамал ачылдадып чоруудар, Өөредилге **1990 чылдың октябрь 1-де** эгелээр.

Училищеге өөренип киреринге дараазында документилер негеттинер: № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, училище директорунуң адынга билдиришкин, ортумак билиниин дугайында аттестат, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, өөредип чоруудар дугайында бижик. Паспортуи-боду экээр. Өске документилерни почта дамчыштыр чоруудун болуо. **Училищеиин адрези: 662103, Красноярск край, Ачинск хоорай, Гагарин кудумчузу, бажын № 20, профтехучилище-8.** хүлээп алышкын комиссиязы. Училищеден түгле келдирнишкин ёзугаар Ачинскиге келнер.

◆

Пассажирлернин кичээнгейинге

1990 чылдың апрель 23-тен эгелеп Кызыл — Баян-Кол — Терлиг-Хая маршруттуг автобус чоруп эгелээн. Ол автобус Ээрбек суурга кирбес. Кызылдан 17 шакта үнер болгаш Терлиг-Хаядан 8 шакта дедир ээр.

◆

КИНО

МАП 13-те

«НАЙЫРАЛ»: «Аиаа-да Америка» (16 хар четпээнер кирбес) 10.00, 12.20, 16.50, **«Өөнүүм уругнуң өөнүүг»** (Франция) 14.40, 19.10, **видеозалга: «Бүгү тала-биле күчүүлүг»** (2 сериялыг, Индия) 10.30, 12.50, 15.10, 17.30, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Мультфильмнер чыындызы 11.00, **«Монте-Кристограф»** (2 сериялыг) 13.00, **«Танцыла, танцылап көр»** (2 сериялыг) 16.00, **«Өлүмнүг сүрүүшкүи»** (2 сериялыг) 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Үрегдээшкин» 12.00, 14.00, 17.40, **«Чөөн чүк мегечизи»** 15.50, 19.30 (үзаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чүък «300» 10.00, **«Өг-бүле»** (2 сериялыг) 11.40, 17.20, 20.00, **«Рок хевиринде халап»** (2 сериялыг) 14.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к16: Чаа киноларчыындызы 13.00, **«Узамдыккан чарлыышкын»** (2 сериялыг) 15.20, 17.00 19.40 шактарда.

ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР: «Танцыла, танцылап көр» (2 сериялыг) 12.00, 14.40, 17.20 шактарда.

МАЙ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Өөнүүм уругнуң өөнүүг» (Франция) 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50, **видеозалга: «Ниидэи Ниидэиге удур»** 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 11.50, **«Бирээзи ширбиилдиг, өскези кара шляпа бөрттүг»** 10.20, 13.10, **«Ужуражышкын»** (2 сериялыг) 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гу-га» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чүък «300» 15.00, 18.20, 20.00 (үзаткан), **«Круглян көвүүг»** 16.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к16: «Элдептиг таварылга» 17.50, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ ориемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийнң амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет түргүзүг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроулетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа кылдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баранда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 сарлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 414. ТС—00636.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 15 № 112 (14312) вторник

1925 чылдан үнелезилеттингеи Өртээ 3 кел.

ҮЕНИҢ СОЦИАЛ ЧАГЫ ЫЛЫ

Ректорларның Бүгү-эвилел ужуражыышкынынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Амгы үениң байдалдарында өөредилгении болгаш дээди өөредилге черлериниң чугула айтырыгларыгга тураскаатқан ректорларның Бүгү-эвилел ужуражыышкыны май 11-де Москвага болганын дыңнаткан болгай.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Ректорларның саналдарын дыңнап ора, бо ужуражыышкын черде эргежок чугула болганынга улам бүзүредим. Үешак чеже-даа чедиштейн турар болза оон эртип турарынга сеткилим ханып тур. Мен бодаарымга эң кол үүлдерниң дугайында саналдарга чугаалап казыкан-дыр. Улус өөредилгизин мурнадырының дугайында, ниитилел депшилгевинге дээди школаның мурнак чы ролюнуң дугайында маңаа чугаалаан болгаш үндезилээн тезисти барымдаалаар деп турарынга чөпшээрежим тур мен. Бо дээрге айтырыгны шын, күрүне ёзузу-биле тургузуп турар дээрзинге бүзүредим. Эң ажыктыг капитал салыышкыннар — ол дээрге өөредилге, культура адырыңе киирген салыышкыннар деп үргүлүү чугаалажып келген бис. Бодаарга бүгү-де үүлдерни хүлээп көрүп турар ышкаш бис. Ынчалза-даа ректорларның чугааларында кирген сагыш човаашкын болгаш чидиг үүлдер улуг дүвүрел үндүрериниң барымдаазы бары билдинип турар-дыр. Силерниң дүвүрелиңерни билип тур мен. Байдалды үнелээрин сонгаралдыышкын чокка боттандырбышаан, ону политикаже, тодаргай шинтпирлерже шилчидер ажылды эгелээривис чугаажок.

Өөредилгениң президент реформазы херек деп маңаа чугаалап турдулар. Херектиң ужуру сөстө эвес деп бодап тур мен. Ниитизи-биле алырга бо адырга реформалаашкыны сөөлгү үеде үргүлүү чорудун келген бис. Эде тургустунуушкуннуң чылдарында-даа улус өөредилгезиниң болгаш дээди школаның реформазын ажылдың эң чугула угланыышкынарының аразынга киирип келген бис. Бо талазы-биле чамдык шинтпирлер хүлээп алдын. Бир эвес бо шинтпирлерни үргүлүү хынап турган болза, херек өске болур ийик. Олар эгезинден тура-ла кошкак турган дээрзин ам көрүп тур бис. Бир эвес бөдүүн бези шинтпирлер күүсеттинмээн болур болза, ол дээрге дыка багай-дыр деп дөрт чугаалаар апаар бис.

Дээди школа — ол дээрге күрүне херээ, харын-даа ону төп ведомстволарның ажылхерээнге долузу-биле хамаарыштырар кижи мен. Ол шинтпирлерни хүлээп алыры дээш силер демисежир үжурлуг силер. Ким-бир кижиниң белен кежикти тавакка салып экке бээрни маңаа чүве дег орбас, хөделир херек, эштер. Шинтпирлер үнүп келирге бези оларны ажылдадыры дээш интеллектуалдыг-даа, практиктиг-даа, организакчы-даа күженишкиннер, бүгү денелдерниң улуг ажыл-агый чорудулгазы херек болуп турар. Ындыг үүлдер кайда-даа бар.

Бөгүнде өөредилгеге, дээди школага ниитилел хөгжүлдезиниң амгы байдалынга, амгы өскерилгелиг үе-чадазынга дүүшкек күрүне политиказы турар ужурлуг. Улус өөредилгезиниң, дээди школаның реформазын ажыл-агый амыдыралының өске байдалдарында бодап кылып турган. Амгы үеде ол байдалдар үндезинибиле өскерилген. Бистер ниитилелдиң бодунуң үндезини өскерилгелериниң үе-чадазында келген бис, а өөредилге ол үе-чаданы үгле чырыдар эвес, харын-даа мурнаар ужурлуг, ынчан ниитилел өөредилгени дамчыштыр чаа идеяларны, амыдыралдың чаа туруштарын болгаш формаларын хүлээп алырынга эки белеткениг алыр.

Ынчангаш бистиң ниитилелливистиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында, кажан ол революшчу, ханы болгаш шынгыы чаартылгалар-биле хаара тутпаан турда, өөредилгени мурнадырының дугайында тезистен өөредилгенин амгы үеде реформазы шынап-ла эргежок чугула деп бодалдың тыптып келиры чугаажок. Амгы үениң айтырыгларының ыйыдыышкынынга алыспас дээш, а олар дээди школаның хөгжүлдезинде эмгежок, оон концепциязын ханы бодап кылыр ужурлуг бис.

Тодаргай айтырыгларны кичээнгейге албайн барып болбазы билдингир. Амгы дискуссияга база дүрген кичээнгейге алыр болгаш шинтпирлер хүлээп алыр ужурлуг хөй-ле айтырыглар дыңналды. Бо талазынга доктаавас мен дээрзин дорааи чугаалаар бодап тур мен, бо ужуражыышкынның стенограммазын ханы өөреним көөр, оон амыдыралчы саналдарны ушта бижип алыр, чогуур даалгаларны бергилээр болгаш эш Ягодин-биле ол ажылдарны кылырын оралдажыр бис.

Ректорлар ассоциациязының идеязынга байыр чедирип тур мен, үгле оон ёзу барымдаалаан, эргелеп башкарылга структуразы апарбазын бодап көрүнер. Мен бодаарымга ол дээрге идеяларны каттыштырып турар, ужуражылгаларның, саналдарны дүүштүреринин чогумчалыг болурун хандырар организация болур ужурлуг. Бот-боттарының аразынга тудуш харылзаалыг ажылдаарының ындыг хевири чугула боол турар. Ол идея силерде тургустунуп келген ышкаш-тыр, ынчангаш кандыг ассоциацияны тургузарын шинтпирлээри боттарындан хамааражыр. Ынчалзажок дээди школаның реформазын хөгжүдеринге хамаарыштыр силерниң бодалынарны илергейлевишаан, санал-оналдарны үк ассоциация саат чокка ажылдап кылып эгелээр ужурлуг. Үүнүн-даа мурнунда чаартының турар ниитилелдиң келир үедеги негелделерин, дээди школаның база улус өөредилгезиниң бүгү системазының амгы эргилделиг үе-чадада кылыр ужурлуг ажылдарын баш удур угаап билип алыры кончуг чугула. Ол чорук дээди школаның кандыг угланыышкынныг болуруи, кандыг-кандыг мергежилдерниң кадрларын белеткээрин база кандыг принциптерин барымдаалап ажылдаарын баш удур билип алыр арганы бээр. А эң кол үүл — чаа сорулгаларны шинтпирлеп шыдаар арганиңээлиг кандыг башкы кадрлар-биле четчелеттинген турар деп үвеин.

Хөй-хөй эштер амгы үеде өске материалдыг база херек деп чугаалап турар, ол саналга бодум база катчыг мен. Үүге дээрге кадрлар белеткелиниң деңнели, кижилерни эртемге үндезилеттингеи шинчилекчи ажыл-чорудулгаже суңдуктурары оон улуу-биле хамааржыр. Чаа материалдыг баазалыг болуру чугула, ындыг болзажок эң кол айтырыг — дээди школаның кадрлары. Маңаа хамаарыштыр силерниң шүүмүүлекчи саналыңарны деткип тур мен. Ректорларның амгы корпузунда үүвеин күрүне ёзузу-биле ылаптыг көрүп билир харыысалгалыг кижилер бар-дыр дээрзин ол көргүзүп турар.

Амгы үениң дээди школазының келир үениң ындыг школазыңче шилчип бар чыдары илдең, удавас ындыг янзылыг апаар, ындыг болзажок ону кончуг дүргеи шинтпирлээри берге, аңаа шилчилгениң элээп үези негеттинер. Ынчалзажок бо бирги чергелиг сорулга. Кончуг нарын амгы үеде күрүнеиин талазындан дээди школага саңхөө, материалдыг болгаш өскеда үүлдерни киириштирбишаан, бүгү талалыг деткимчеии көргүзери негеттиниң турар дээрзи билдингир. Экономиканың амгы үедеги байдалдарында дээди школаны деткиири болгаш камгалаары кончуг чугула, үгле дээрге дээди школа боду-ла ажылдап чытсын дээш ону каапкаптар болза ол харыысалга чок чорук болур деп санаар мен, ынчан баар болза бо бүгү үүлдер чугаавыстың эгезинде кылган кыйгырыгларывыска дүүшпейн баар. Ниитилеге салдар чедирип база оон интеллектуалдыг күүзүүн бедидип шыдаар дээди школа биске херек, бир эвес ол чок болур болза бистер чангыс черге таптап туруп азы оожум бурунгаарлап туруп бээр бис. Амгы үе дүрген бурунгаарлаарын иеген турар.

Ынчангаш силерден дилээрим болза: улам идепкейлиг хөделип көрээлиңер, дээди школаны чаарты тургузарының күрүне программазын дүрген кылып көрээлиңер. Президент чөвүлелиниң эргелериңе дүүштүр чогуур даалгаларны бээр мен, маңаа хамаарыштыр чарлык хүлээп алыр болза чогумчалыг боор. Силериң санал-бодалдарынарга үндезилээш, ректорлар корпузунуң киржилгези-биле бо ажылды харыылаар ужурлуг бөлүк кижилерни тургузуп болур. Олар тодаргай саналдарны киирип келзин, оон ишгинде альтернативалыг-даа.

Бирээде чугаалап каар дээн үүлүм ол-дур.

Бистиң ниитилеливис бодунда боол эгелээн кончуг улуг өскерлиишкиннер болгаш чаартылгалар эртем талазыбиле хандырылгалыг турарынга улуг негелделиг боол турар.

Ол бүгү ханы болгаш революшчу база бурунгаар көрдүнеи өскерилгелерни болгаш чаартылгаларны угаап билип алыры кончуг нарын боол турар, бистиң бергедеп турар чүвевис ол. Революция херек деп негеп турар бис, а кажан оон иле-демдектери илергейлеттинил кээрге, мөгүдеп эгелээр-дир бис. Караул, анаржыл болду, үй-балай болдувус, чүвениң ужуру билдинместеди, хамаагы дайыны эгеледи дээш туруп бээр бис. Ол дээрге чедир белеткеттинмээн үгаан-медерелдиң уржуу-дур.

Бистер үндезиеп эге тургустунуушкунну, революшчу чаартылгаларны кылып эгелээн бис, ол чокка делегей цивилизациязынга дүүштүр ниитилеливисти хөгжүлдениң шапкын оруурже үндүрүп шыдавас бис. Күрүнелер аразында эң нарын байдалдыг ниитилелде ону кылып турар чадавас боор бис. Бүгү комплекстер бисте бар: делегей көрүүшкүүнүң талазы-биледаа, идеология, амыдырал болгаш экономика дугайында янзы-бүрү көрүүшкүннер болгаш политиктиг институттарның ажылдап турарының база политиктиг чорудулгаларның боол эртип турарыныңдаа талазы-биле. Бистерге демократия дээрге чап-чаа бүлип, өөренип эгелээнивис чүведир. Демократчы чорудулгаларны болгаш ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдези-биле холбашкан политиктиг культураны шингээлеп алырынга биске ам-даа хөй үе негеттинер. Бистерни чүгле элдепсиндирип турар эвес, а харын мындыг айтырыгны салырынга чедирип кээп турар кайы хире янзы-бүрү чүүлдер боол турар-дыр: бир эвес бо бүгү демократия деп чүве болза, биске ындыг демократияның ажыы чүл? Ол бүгүнүң кайы хире берге чоруп орарын кижи бүрүзү эскерип турар.

Эң улуг комплекстер — өнчү, экономиктиг харылзаалар, күш-ажыл болгаш аңаа идиг бээрииниң дугайында көрүүшкүннер талазында туруштуп алган. Ынчан бүдүрери чугула деп чүве билдинген. Бөгүнгү бистиң парадлганы иомчүүрга, күш-ажыл дугайында огулуг чүүү-даа биживейн турар. Бедик бүдүрүкчүүл күш-ажыл дугайында, талант дугайында, оны мактап деткиирииниң чугулавының, тараачыннын, интеллигенциянын, эртемдениин, чогаалчының, кандыг-даа бүдүрүкчү күш-ажылдың идиг берииишкииниң чугулазының дугайында. Кайыын, чүден чүүү ап алырын болгаш эде үлээринин дугайында хөйүү бижип турар. Үлелге адырында черле хажыдыышкыннар хөй харын. Ол база чугула тема, оон ужур-утказын мен күдүлаттайн тур мен. Ынчалза-даа бис эртем-техниктиг депшилге таварыштыр, ону канчап шимчедип, идиг берип тургаш, өөчүү хамзарылгаларын эде көрүп, экономика адырында кижиниң эң идепкейлиг болдургаш, канчап ниитилел депшилгезиниң чаа деңнелиниче үеверин, бистиң ниитилелдиң, бүдүрүкчү күш-ажылдың аргакурлавырларын ажыдарын бодаар ужурлуг бис.

Деннештирилге психологиязының уржуктарының дугайын мен чаңгыс эвес удаа чугаалап турдум. Үлелгеин чуруумчудун алгаш, бис бир-ле дугаарында, ниитилел амыдыралының бүгү адырларының чогаадыкчы ажылында идиг бээрииниң дугайында бодзиир апаар бис. Бо талазы-биле чоокку үеде байдалды өскертпес болза, нация саидараар, кижилер үүнүп эгелээр, ам бензин чоруп турар болгай.

Бисте талантылыг кижиин, оон кырынга ол арендатор болза, Рокфеллер деп адап, кызып эгелээр. Бир черде арендатор эки көргүзүлүг апаарга, оон фермазын өттедипкен. Ниитилел медерели кандыг байдалда турарын бо бадыткап турар.

Дээди школа, улус өөредилгезиниң бүгү системазы ниитилел медерелии өскертиринге дузалаар ужурлуг. Кандыгдаа агитатор ону кылып шыдавас. Ону, дээди школаны киирбишаан, улус өөредилгезиниң системазы кылып шыдаар. Үениң социал чагыы ындыг деп бодап тур мен. Оон башка сорулгавыс күш четпес бис. Мени билир база деткиир боор деп идеген тур мен.

Бөгүнгү байдал дугайында каш сөстен чугаалап көрейн. Бистиң ниитилелдиң эң тургустунуушкунуунуң эң кол, чидигленген үе-чадазында турарывысты борта шын демдеглеп турду. Экономиктиг реформаны үндезилээриниң, оон угланыышкынарын чугаалаар-дыр, политиктиг партияларны, политиктиг организацияларны тургузуп алырының чорудулгазы ам чоруп турар. Чугаалажыышкынар кылырынга болгаш кадыг ажылдажылга чорударынга, эде тургустунуушкунуң политиказын боттандырарынга сонуургалдыг бүгү-ле политиктиг шимчээшкиннерибиле эвилелчи болурунга СЭКП ажык байдалдыг болур ужурлуг деп бодаар мен. Бо таварылгада бистиң ниитилеливистиң бүгү интеллектуалдыг, демократтыг күүү-шыдалын ажыглаар херек. СЭКПниң политиктиг монополиязыбиле кезээ мөңгеде чарлып алган бис деп үвени амдан болгаш моон сонгаар-даа биливип алыр болгаш демократияның, политиктиг плюрализмниң байдалдарынга хөделирииге белен болур ужурлуг бис дээрзин бодап турар мен.

Кысказы-биле чугаалаарга, бис чаартылгаларның кончуг чугула үе-чадазында чедип келген бис. Ол бүгүнү ажыл эрткеш, амыдыралдың бодунуң эде тургустунуушкун чорудулгаларының негеп турары ол шын шинтпирлерни тып аптар болзувусса, ынчан бис инициативаны олчаан холга аптар болгаш оон кадында эде тургустумуушкуину бурунгаар дыка-ла дургеледиптер бис.

Ам удавас, бо айларда бүгу-ле чүве шинтпирлеттинер. Бо чорудулга аңаа-ла ынчаар эртип турар бе? Чок. Демиселеде эртип турар. Оон-биле кады ам кажан туруштарның ары эвес апарганы ындыг үе тургустунуп келгеи. Ындыг болгаида ол бүгү хемчеегиерни дамчыштыр бис эде тургустунуушкуннуг кол угланыышкынга күженишкиннерни мөөнкээр апаар бис, хөй-хөй талалакчыларлыг болгаш улуг деткимчелиг апаар бис деп бодап турар мен. Оон-биле кады, чугаа-даа чок, бүгүле үвеии амгы үезиниде дег, арттырып каарын бодап турар болгаш бергелерге чиижек сеткилии илереттишаан база бодун тогдунар политиктиг бодалларын удуртулга болдургаш, эде тургустунуушкуну «кымчылаптарын» күзеп, харын ону оруктан чаа идипкеш, оон соонда, харындаа, бисти дорт оруктан астыктырарын күзеп турар удурланыкчыларывыс-биле шинтпирлиг демисел чорудар эргежок чугула чүүлдербиле таваржып турар бис.

Кэйы-даа айыыл ылаптыг дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Ол артында-ла май чыскавлының сөөлгү иезээнде көстүп келгеи кончуг хомудаичыг. Ол демократтыг кыйгылар-биле болуп турган ышкаш-даа болза, аңаа дыка хөй кижилер ниитилел, эде тургустунуушкуи дугайында сагыш човаашкыннарын ыракта үзел-бодалдыг келгеннер. Ол дээрге чүгле өскээр бодазшкын эвес, а политиктиг күтküүшкүи-дүр. Болган чүвени бодунуң ады-биле адаар керек. Оон кол-ла угланыышкыны Ленииге удур, СЭКПге удур, эде тургустунуушкунга удур болган. Оон организакчылары шөлче чартык миллион кижини үндүрерии бодап турганнар, ынчалзадаа чүгле 17-20 муң кижи келген, артында-ла оон соонда болган чүүлдеи оларның хөйү ажыланып чоруй барган. Ол бүгү демократиядан ырак дээрзи билдингир, ынчангаш, мен бодаарымга, оларның чон мурнунга арыннүүрүи, харыысалгазын ышкынмаанары ол реаксылыг үүүшкүүнден адырлып алыр ужурлуг.

Бис кол угланыышкынывыстан чаа баспас дээш бүгү чүүлдү кылып ужурлуг бис: демократтыг, политиктиг аргаларны дамчыштыр, ниитилелдиң каттыжылгазын, чаартылгаларын таарыштыр оон-даа ыңай бурунгаарлап, бисти аткаар тыртып тураралар-биле шинтпирлиг демисежир ужурлуг бис. Бистиң ниитилелдиң мурнунда турар чидиг айтырыгларга харыылар артыывыста чок. Ында үгле өөредиг, кичээнгирлиг бәр база мурнундагы салгалдарның кылып каан эки чүүлдери бар.

Шинтпирлин-биле бурунгаар шимчемнишаан, делегей депшилгезиниң дүржүлгазын өөренип көрбүшаан, социалистиг шилип алышкынның чаартылгаларын уламчылавышаан, харыыларны дилээр апаар. Ол бүгүнү бис бодап, хевирлеп турар бис, ол дугайында дискуссиялар ам-даа чорбушаан. Кижи төрелгетеиниң үнелиг чүүлдерии политиканың үидезинииче эгидип экээри дээрге, социализмниң туруштарын үгле салбазыдыр деп чамдыктар санап турар. Шак ындыг билиишкии дээрге чогаадыг арганы бербейн турган барымдаа чок бадыткалдан, сес ушта бижилгезинээн болгаш кызыы угаанбодалдан болуп турар. Кажан амыдырал хөгжүлдезиии дургедеи бергенде, болуушкуиарның агзыны теоретиктиг билиишкиннериниң чамдыкының кошказы көргүзе бергеиде, классиктер боттарының көрүүшкүннерии эде көөрүндеи чалданмайн чорааннар.

Бо эргилделиг, салым-хууиу шинтпирлеп турар үеде бо айтырыглары чедиишкинниг шинтпирлээри биске эргежок чугула, үгле дээрге ону канчаар шинтпирлеп алыр болдур бис, 10, 15, 20 болгаш 100 чыл эрткеиде-даа ынчаар чурттаар бис. Ниитилелдиң интеллектуалдыг кезээ, бистиң дээди школавыс партияның депшилгелиг күштери-биле кады турары болгаш бо берге үе-чадада бүгү үүлдерге интеллектуалдыг-даа, практиктиг-даа деткимчеии көргүзери биске онза чугула-дыр. Бо бодалды силериңиң боттарынарның коллегаларынарга болгаш студент аныяктарга чедирёри күзенчиг-дир.

Студентилерге ужураж ып, оларның-биле тодаргай чугаалашкан мен. Олар-биле чугаалашкан соонда ханы бодалдар менээ артып калган дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Ниитизи-биле алырга аныяктар, оолдар болгаш кыстар боттарының херек черии дилеп турарлар-дыр, үгле дээрге амыдыралдың чылдары мурнунда дээрзин билип тураралар. Студентилер-биле доктаамал харылзаа тудар, үргүлүү чугаалажып ужурлуг бис. Бөгүнгү ышкаш мындыг ужуражылгаларны үргүлүү эрттирер херек деп чугаалап турлар, мен база ынчаар бодап тур мен. Үе чеже-даа чедишпес болза, ындыг аргаларны тывары, бот-боттарын эки билчир, мурнунда тургустунган сорулгаларны кады шинтпирлээр дээш ажыы-биле, боттарының чигиниишкиннерии чажырбайн, чугаалажып херек.

Кады сагыш салыышкынарывысты дүүштүр организастаан ужуражыышкынывыс бистиң чаа кады бодалдарывыска быра болур ужурлуг, оон түнелиидe бистиң ниитилеливистиң амгы үе-чадазының эрге-ажыктарынга дүүжүп турар дээди школага күрүне политиказынче үнер ужурлуг бис. Бир эвес өөредилгениң эде тургустунуушкунун бодтаидырбас болзувусса, бүгү реформалар бистиң чоиувустуң интеллектуалдыг белеткел чок чоруунга үзер дээрзии бодап билир ужурлуг бис. Ынчангаш бо дээрге айтырыгларныц эң колу болур. Бо талазы-биле бис бот-боттарывысты билчип турар бис деп идеген тур мен. Бот-боттарывыстын ол билчиишкиннивисти барымдаалап ажылдап эгелээлиицер. Ужуражыышкын дээш четтирдим.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Палаталарның май 12-де болган эртейги каттышкан хуралын ажыдып тура, Дээди Советтиң даргазы А. И. Лукьянов сессияның ажылының чоруп турарының дугайын журналистерии эки чырыдып турарын демделээн. Чурттуң массалыг информация чепсектериниң ажыллакчылары сессияда боол турар дискуссияны ажыт-чажыт чогу-биле бижип, көргүзүп турар. Ында боол турар болуушкучнарны ол-ла олчаан көргүзеринче кичээнгей салдынып турар. Ынчангаш чурттуң чоиу парламентиниң ажылын тодаргай билип ап турары таварылга эвес.

Бо хуралга парламент кежигүннери «ССРЭ-де хамаатыларның пенсия хадырылгазының дугайында» Хообілу төлевилелии чугаалажып көөрүн уламчылаан. Төлевилелдиң үш үүлүнге — аар болгаш кадыкка хоралыг байдалларда ажылдап турар кижилерге болгаш чиигелделиг байдалбиле пенсияже үнер кижилерге пенсияны кандыг янзылыг тыпсырының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр чиигиг маргылдаа болган. Бо кижилеринга пенсиязын оларның будүрүлгее кайы хире уп ее дургузунда ажылдап келгенин барымдаалап тодараалыр дугайында айтырыг база тургустунуп келген. Баштайгы чапсаога чедир 40 депутат улус ажыл-агыйында ниитизи-биле кадыг-берге болгаш калыкшылга хоралыг будүрүлгелерде ажылдап турар кижилер-биле чергелештир херээжен чонуң пенсиязының дугайында айтырыгларны маңаа шуут тодаргай шинтпирлээр деп саналды бижыы-биле деткээш турупкаи.

Кайы адырның кижилериие пенсияны эрте тыпсырына хамаарыштыр боол турган маргылдаалары допчулай көргүзере мындыг: Эвилел Советиниң Күш-ажыл, өөтекчтер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. Н. Гришенко ындыг чергелиг пенсияларны доктаадып тургузарынга хамаарыштыр чазактың саналын толдирай дыңнаткаш, бо айтырыгны ук хообілуну күштүг болдуруп эгелээрииің дугайында доктаал-биле кады чугаалашса эки деп санаан. 41 үүлдс көдүүген «чиигелделиг» категорияга кыммарның хамаажыгын эрге-чагырганын республика органнарынга дамчыдып бээр деп ол саналдаарга, ындыг саналга Соңгу чүктүң улустарының төлөөлекчилери каттышпаан.

Кедээ ажыл-агыйда ажылдап турар депутаттар бо адырга үгле хереэжемнерге эвес, а ар улуска чиигелдеи база тургузар ужурлуг деп саналды киирген. Депутат Г. Д. Дога үгле мал ажылында эвес, а чер ажылында ажылдап турар хереэжемнерге чиигелдеии тургузар деп саналдаан. Депутат Г. С. Погодина, В. И. Белов, Д. К. Моторный болгаш оон-даа өскелер механизаторларга база чиигелдеии көргүзер деп негелделии кылганнар.

Бо хөөрүнүг саналлар тургустунуп келгеи, пенсияга төлээр акша-хөреигии кайыыл алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Маңаа хамаарыштыр тайылбырны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орааакчызы Л. А. Воронин кылган. Кайы-даа адырда чиик ажыл чок, ындыг болзажок черле алыышынаи берге янзылыг мергежилдерни болгаш көөр ужурлуг бис. Бир эвес бүгү механизаторларга чиигелдеии тыпсыптаар деп шинтпирии хүлээп алтар болзувусса, бо чылын-на чүртта пенсионерлерниң саны чартык миллион кижиге немежи бээр деп. ол чугаалаан. Бодамчылыг болуруиие депутаттарны кыйгыргаи; Пенсияны кайдыг янзылыг тодарадырын республика органнарының эргелиие бээр деп саналды ол деткээн.

Чиигелделиг пенсия алырынга киирер категориялар көөрдеп-ле турган. Хөөрүнүг болгаш таваяы өстүүркүлери, сааичылар, быжга ажаакчыларды дээш, оон-даа өске мергежилдиг кижилерии депутаттар саналдап киирип турган. Канчаар-даа сайгарып көөрге, акшаны кайыыл алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Акша-хөреигии кажаап алыры-биле Чепсектиг Күштерииң политорганнарыг дүжүрге кандыгыл деп айтырыг база салдынган.

Чер аллаида ажылдап турар дагжылардың пенсияже үнер назын хуусаалын кыпырар дугайында саиал үлээп алдынган.

Бо айтырыгны дараазында хуралга чугаалажыр деп дүгүрушкан. депутаттар «ССРЭ Президентиизиниң ат-алларын кажаалаарының дугайында» Хообілу төлевилелии чугаалашкан.

(СЭТА).

Уран чүүлдерниң найыралы— улустарның найыралы

«АМЫРГЫН-НА, АЛТАЙ!»

Шак мындыг чолугуг-биле бөгүн найысылал Кызылдың чурттакчылары болгаш оон аалчылары республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга ажыттынар Даг-Алтай автономнуг областтың национал шии театрының чайгы гастролюи уткуур. Кожавыс театрның артистери боттарының оюнуи А. Юдиовтуң «Туба» деп шинзи-биле ажылдарлар. Ук комедия алтай чогаалчы Л. Кокышевтиң чогаалларының аяны-биле бижиттиигеи болгаш март айда Кызылга болуп эрткеи Сибирьниң национал театрларының фестивалының лауреады болган ажыл.

Даарта, май 16-да тыва театр бодунуң чайгы гастролюи Горно-Алтайск хоорайга театржыткан улуг концерт-биле ажыдар. Алтай көрүкчүлер база-ла «Амыргын-на, ак-көк Тыва!» деп уткуп, тыва театр уран чүүлү-биле таныжарлар. Ынчап кээрге, уран чүүлдүң найыралы — улустарының найыралы апарганының херечизи. Тыва бөлүктүң артистери Даг-Алтайга бүдүн чартык ай, а орус бөлүктүң артистери августа чедир уран чүүлүн бараалгадырлар.

Алтай театр бистиигее үш удаа аалдап кээп турарын эки билир бис. Бо удаада оларның репертуары — байлак, жанр талазы-биле хөй талалыг. Тодаргайлаарга мындыг: А. Юдановтуң шүүмүүледдиг комедиязы «Туба», Ю. Рытхэуиуң амгы хүинерге комедиязы — «Япочнар чокка-ла!», Ш. Шумановтуи драмазы — «Кеземче». Ю. Лимановтуң поэтиктиг драмазы — «Алтайның оглу». Д. Марреллиң психологтуг комедиязы — «Мангустаның кайкызы». А. Володиннин детективи — «Ийи согун». К. Абрамцевтиң комедиязы — «Гитарага ийи романс». Бичии чаштар Р. Киплиит биле Н. Гераеттиң «Мауглизии», С. Маршактың «Он ийи айларын», А. Юдановтуң «Алышкыларын», Э. Успенскиниң «Дургунарын» көөрлер.

Даг-Алтайның талантылыг артистери-биле бөгүидеи эгелээш, майның сөөлгү хонуктарыига чедир бистиң театрның сценазынга ужуражыр бис. Уран талантылыгларның аразында РСФСР-ниң алдарлы артизи А. Балина, артистер В. Тысова, В. Охарина, Н. Юзакова, Р. Укачин, Б. Кутермеков болгаш өскелер-даа бар.

Алтай амыдырал — бистиигее чоок болгаш төөрелешкек. Ындыг дээрии М. Доржуиуң очулдурганы Л. Кокышевтиң «Ариианың амыдыралы», П. Кучияктың «Ак чечек» деп чогаалдарынлаи эки билир бис. Ол ышкаш тыва дылга Б. Укачиниин, А. Ададровтуң, Б. Бедюровтуң болгаш өске-даа алтай чогаалчыларның чогаалдары үнгүлээи. Тыва театрның өөнзызынга П. Кучияктың «Чейнеш» деп шииэи тургустунгаи. А. алтай дылга Ю. Кюнзегёштиң, А. Даржайның номнары үнгүлээи болгаш барык бүгү тыва шүлүкчүлериин шүлүктери очулдуртунуп парлаттынгылаан.

Саян-Алтай левиискээриигее цаг шаандан бээр чурттап келген төрел чоннар, удурлежир даалажып, уран чүүл, чечен чогаалы-биле бот-боттарынга сөөнежирии — чаагай чаччыл аварам. Ынчангаш бистиң залчыларывыс — даг-алтайжыдарның шилерии эотгирбейн, сонуургап көрээлиер. Амырлажып чолугуп базаалынар, ажы-дүүмө найыралывыс улам бижыксын!

Вл. СЕРЕН-ООЛ.
Чогаалчы.

XXVIII съезд: саналдар, бодалгыр, шүгүлмүүлелдер, сүмелер

ЧҮГЛЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинин номчуп танышкаш, ында айыткан чүүлдер бөгүнгү негелдеерге болгаш сорулгаларга дүгжүп турар деп билдим. Ол чүгула партийжи документиде чүгле келир үениң болгаш үр хуусаалыг сорулгаларның программазын эвес, ам дораан, дүргеп шиитпирлээр хемчегларни айыткан-дыр.

Мен бодап көөрүмге партияның ролюнуң, ат-алдарының дугайында айтырыгны чүгулага көрүп, ону ханы сайгарар болза эки. Чүге дээрге партияны үш-баш чокка шүгүмчүлел, карартып турда, орта чогуур харыыны партияның удуртур органнарына харысалгалыг коммунистер бербейн турарын партия кежигүннери база ажылчы чон эдептелиниң турар. Партияны үндезин чок черге бууладыңыр турарларга шиитпирлиг удур харыыны бээр херек. Ол ышкаш ажылчы чонга совет иниилелдеге болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр өй-шаанда дыңнадыгларны кылыр, аңаа шын үнелелди бээр, партия бодунуң туружун илередир, чонунуң эрге-ажыын, негелде-хереглеедерин хандырар дээш чүүл кылганын болгаш моон соңгаар кылыын тодаргай айтыры күзенчиг-дир.

Эде тургустунуушкуннуң шынгыы шылгалдаларының үезинде бистин иниилеливистиң хөгжүлдезинге таварышкан чамдык бергелерни ескээр тайылбырлаарлар база бар. Ынчангаш чонның бодалы өскээр утланы бээр, хоозун бодалдарга алыптар-дыр. Ооң уламыдан СЭКП турар бе, турбас бе, хөй национал-дыг Ада-чуртувусту канчап хевээр камгалап арттырарыл? Шак мындыг нарын айтырыглар тургустунуп турары чажыт эвес. Маңаа шын харыыны чон маңап турар.

Сөөлгү үеде партия эге организацияларының ат-алдары, дайынчы арга-шинээни элээн кудулап, иниилеелдиң амыдыралындан хоорлуп бар чыдарын мен-даа эскерип тур мен. Партия хуралдары шынар чок эртер, орта хүлээп алган доктаалдарның күүселдезиниче сагыш салбас чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Бо четпестерни кыска хуусаада эдерп-биле тодаргай, дээштиг хемчегларни партия комитеттери, партия кежигүннери алыры чугула деп санаар мен. Ынчангаш партийжи-организастыг, идеологтуг ажылды экижидер дээш коммунист бүрүзү туржур хүлээлгелиг. Аңаа бодум хуумда идепкейлиг киржир мен.

Бистиң чуртувус хөй партиялыг системаже шилчиир деп турары белен эвес айтырыг. Чүге дээрге чуртта байдал берге турда, эрге-чагырга дээш демисел улам күштелир, партия бодунуң ат-алдарын, удуртукчу ролюн катап тургузар дээш ажылдаары, ону бо хүнмерде байдал хереченлеп турар.

В. И. Ленинниң удуртулгазы-биле бистиң чуртка Коммунистиг партия тургустунган, ооң ачызында социалистиг иниилелдиң дургускан, ол болза төөгүлүг, бурунгаар депшилгелиг болуушкун деп бодап чоруур мен. Хөй санныг коммунистериниң, ажылчы чонуңуң маадырлыы-биле демисежин тургаш, чаалап алган аас-кежиин канчап-даа тургаш, деткинр болаалдыг мен. Ол деткимчени, күштүг кайыын-даа эвес, чүгле партияның иштинден тывар херек, ол ында бар. Ындыг болганда партия ажылын үндезини-биле эде тургузар, демократияны калбартыр, ажык-чарлыг чоруктуң хаңыладыр үжүрлүг. Маңаа коммунистер идепкейлиг киржир, бодунуң башкарыкчы ролюн көргүзери эргежок чугула, ынчан партияның ролюн, ат-алдарын көдүрер дээш демисел калбарар, айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинер.

Эде тургустунуушкун — демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдезинден чарылбас. Демократия чүгле боттуг эргелерни калбартып турар эвес, а харын бот-харысалганы, сагылга-чурумну, организастыг чоруктуң күштелдирип турар.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде бистиң бүгү-ле кылыр үжүрлүг ажыл-иженвисти, шиитпирлээр айтырыгларывысты тодаргай айткан-дыр, ону чугаалажып тура, аңаа дүүштүр байдалывысты ханы аналиэтээр, ап чорудар хемчеглеривисти тодарадырывыс чугула. Ынчангаш бистиң «Тере-Хөл» совхозта партия эге организациялары Платформаны чугаалашкаш, кылыр ажылдарын тодарадып алгаш.

Аракчаа БАРЫМ.
1953 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

КАРЫЛГАЛАР—АЖЫГЛАЛГА КИРБЭЭНИНДЕ

Республикада чылдан чылче капитал салыышкынарның хемчээди улгадып орар деп чүвени демдеглезе артык эвес. Будүрүлегериниң кежигүннериниң, оларның фондуларының күсели-биле эрткен чылын капитал салыышкынның өзүлдези 28,8 хуу, ооң иштинде чуртталга тудуунга 25,2 хуу болган. Төпчүткен хөреңгилериниң күсели-биле капитал салыышкын иниизи-биле, 1988 чылга деңнээрге, 1,2 хуу кудулаан, а чуртталга тудуунга капитал салыышкыннар 26,4 хуу өскен.

Чуртталга тудуун дүргедиринче сөөлгү үеде элээн шыңгыы сагыш салып келгенинең түңнелинде чуртталга объектилерин ажыглалга киирериниң хемчээли көвүдээн. Ооң-биле чергелештир кол фондуларны ажыглалга киирериниң планы 1989 чылда 39,2 миллион рубльге күүсеттинмээн. Улус ажыл-агыйының эргежок чугула элээн каш объектилери богүнге чедир ажыглалга кииртинмээн. Хөй санныг тудуг объектилеринге тудуг материалдарын, акша-хөреңгини үүрмектеп ажыглаарының практиказы ам-даа уламчылавышаан. Туттунуп турар, ынчалза-даа ажыглалга кирбээн тудугнуң хемчээли республикада 1989 чылда 228,9 миллион рубль болган. Ол дээрге чылда капитал салыышкынарның хемчээлиниң 86 хуузу-дур. Нормативтиг хуусаа иштинде туттунмаан тудугларның хемчээли 40 миллион рубльге чоокшулап орар азы 24 миллион рубль түңнүг тудуг материалдары болгаш кезектеги ажыглаттынмаан. Ол дээрге чижеглеп алырга, үлетпүр продукциязың бүдүрелиниң бир чылда хемчээли-биле деңдир.

Төндүр туттунмайн барган тудугларның санының көвүдеп орарының чылдагааны аңгы-аңгы: бирээде, тудуг материалдары болгаш кезектери-биле багай хандырылгадан тудуг организацияларының күүзүү долузу-биле ажыглаттынмайн турар; ийиде, планиаттынган тудугларның хемчээлинге хамаарыштыр алыр болза, тудуг организацияларында ажылчыннарның санының эвээжи. Чижээлээрге, «Тыва тудуг» каттыжышкында амгы үеде ажылдап турар тудугжуларның күзүзүле чылда 36 миллион рубльдиң тудуг ажылдарын шиигээдип ап болур. 1990 чылда бо каттыжышкынга планнап каан 55 миллион рубль болу хемчээлдиг тудуг ажылдарын шиигээдип алырынга 1800 кижи херек.

Тываның чурттакчы чонунуң «санының дүрген өзүлдези" социал адырларның тудугларынга капитал салыышкынны улгаттырарын негей берген. Мында бурунгаар шимчээшкин база бар. Чылда 185 мүң дөрбелчин метр чурттала шөлүн ажыглалга дужаап болурунуң деңнелинче бистиң тудугжуларывыс үнген. Түүйбуну болгаш өскеда тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрүп турарының хемчээлин, тудугну тудуп турарының темпизин өөренип көргеш, 1990 чылда чурттала шөлүн ажыглалга киирериниң хемчээли 1989 чылдың деңнелинге артып каар деп чугаалап болур. Ындыг темп ам-даа ооңум боору чугаажок.

Шак мындыг байдалга дараазында хемчегни ап чорудары чурттала болгаш социал тудуг объектилерин ажыглалга киирерин дүргедеп болур. Тудуг индустриязының объектилерин чоокшулай чыл иштинде ажыглалга киирериниң ажылдап турар бүдүрүлегериниң эде деринишкин-биле ажыглаттынып шыдавас. Тудуг индустриязының чамдык бүдүрүлегери боттарының бүдүрүлге базазының быжыглап, сайзыратпайн келген. Оларга республиканың хереглекчилер иниилелиниң тудуг-септелге эргелелии, «Тыва автотранс» каттыжышкынының КМК-зын дээш, өске-даа бүдүрүлегерни хамаарыштырып болур. Демир-бетон болгаш ыяш тудуг кезектерни кылыр бүдүрүлге республиканың Агроүлетпүр эвилелинде амга чедир чок, а ооң тудуг организацияларының боттарының күжү-биле чылдын-на 18 миллион рубльдиң капитал салыышкынарын шиигээдип ап турарлар.

Ыяштан тудуг кезектери бүдүрүп турары республикада коңчуг дүвүренчиг байдалда. Бар бүдүрүлегериниң кылганы ыяш кезектериниң шынары негелдеге дүгжүр деп чугаалаары дыка берге. Эң ылангыя «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжышкынының ыяш пунктуларының материал-техниктиг баазазы кошкак. Оларның бүдүргени тудуг кезектериниң шынары куду. Бажыңнар тудар дөрбелчин чудук, шала манзазының, эжик болгаш соңга блоктарының шынары багай боорундан аңгыда, көдээ тудугларга чедишпес. Ооң уржуундан көдээде тудугнуң темпизи оожумнан турар.

Улуг панельдерден бажың тударын шиигээдип ап эгелээривиске, аңаа чугула херек керамзитти кайыын алыр бис деп айтырыг дораан тургустунуп кээр. Ынчангаштын Элегес-Аксыңга керамзит бүдүрер цехти тударының айтырыын шалыпкын шиитпирлээри чугула. Улуг панельдерден бажың тударының күчүлерин шиигээдип алырын манавайн-даа чурттала тудугнуң темпизи элээн дүргедедип, бажыннарны хоюдугдан кудуп тударының аргазын калбартып болур. Керамзиттиң чогу хоюдугну кудуп, тудуг-тударыга доктар болуп турар.

Капитал тудугда ажылкереги экижидер, ажыглалга кииртинмейн турар тудугларның санын кызырар, тудугжуларның ол дээш харысалгазын шыңгыыралыр сорулга-биле ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы «Капитал тудугда байдалды экижидериниң талазы-биле чамдык хемчеглер дугайында» № 809 доктаал ёзугаар кандыг-бир объектини тудуп, ажыглалга кииргенинин соонда, төнчү санажылганы кылырын чүрумчуткан. Объектини күрүне комиссиязы хүлээп алгажеге чедир тудуг ажылдарыга бүгү чарыгдалдарны тудуг организациязы бодунуң акша-хөреңгизи болгаш банкыдан алган чээлиниң күселиби-биле дуглаар. А банк чээлин тудугну тударының нормативтиг хуусаазының үезинде шиидавас болза, тудугну туттуруп турар база тудуп турар организациялардан ажыглалга киирбейн барган кол фондуларның өртээнден доктаатканы хуулганы тудуг ажыглалга киргижеге чедир доктаатканы хемчээл ёзугаар бюджетче тыртып эгелээр. Бо хемчег кандыг түңнелдерни бээрин 1990 чыл көргүзе бээр. Объектилерни өй-шаанда ажыглалга киирбээнинден күрүне амгы үеде улуг карылгага таваржып турар.

Туттунуп турар тудугларны ажыглалга киирер хуусаазын хыналдага алырын, нормативтиг хуусааларның иштинде тудугну ажыглалга киирбээни дээш, бюджетче акша-хөреңгини тудуг организацияларындан тыртарын банкыларга даскан.

Юрий ЮЖАКОВ.
ССРЭ-нин үлетпүр тудуг банкызының республика эргелелиниң начальниги.

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗААНЫ ЭКИЖИДЕР

Эде тургустунуушкуннуң болгаш ажык-чарлыг чоруктуң таварымчалыг байдалдары сөөлгү үелерде чонуун угаан-медерелинче кирип, кижи бүрүзүнүң кичээнгейин хаара туда берген. Чамдык регионнарда эде тургустунуушкунга болгаш партия, чазакка удур, националлар аразының харылзааларына ажык төлеп чок, арагалаар, ажыл кылбас, бодунга бүзүрелдиг эвес, мораль талазы-биле кошкак белеткелдиг кижилерни холга ап, ылгырбелеп турары бүрүнгаар хөгжүлдениң оруунга моондактыг болуру билдингир.

Чроктa чаа болуп эрткен ССРЭ-нин улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизининиң үезинде «кордакчы сулчээлиг» бөлүктериниң күзелбодалдарын чонуңуң төлээлери буруу шаап, улуг согунду бергени номчукчу бүрүзүнге тайылбыр чокка-ла билдингир. Арын-нүүрүн аргыларынга чаартыкчы бодалдарны тынга каггаш, Төрээн чуртунга бердинмээн, төлеп чок, ажылчын аңгыны худу көрүп, националлар аразының харылзааларын дүшкүүрлүг байдалче чыгап турарларынң хөөнү чурттуң өске-даа булукларынче тарап эгелээн. Экстремисчи бөлүктер совет хамаатызы деп хүндүлүг атка төлеп чок, арагалаар, ажыл кылбас, бодунга бүзүрелдиг эвес, мораль талазы-биле кошкак белеткелдиг кижилерни холга ап, ылгырбелеп турары бүрүнгаар депшилгеге багай салдарын чедирип турар. Аңгы-аңгы регионнарда болуушкуннар-биле холбаштыр ындыг бөлүктерге удур кижи бүрүзү ажылдарны чорудары чугула.

Мен бодаарымга, бистиң республикада эде тургустунуушкун болгаш демократияның ажык-чарлыг чоруу чогуур негелдезинге чедир дүүшкек эвес. Агитация ажылын эрең гейи-биле чорудуп келгени илдең. Моок бир чылдагаанны чүдел дизе, үстүкү удуртулгавыстың бо хүнмерге чедир тапталып орууннан чайлаксавайн орарында. Чон мурнуунга чаартыкчы бодалдарны делгемчидип, чаа-чаа аргаларны чогаадып, эчизинге дээр сүмележип, сайзыраар болза, чонунуң тура-соруу чайгаар-ла көдүрлүп келир. Бир эвес шак мындыг хөй-нинтиби-биле чаңгыс аай демниг болур болзувусса, бистиң республикага ажыл чок, кем-херек үүлгедир, чер кезинир аныяктарның саны эвээжээр ужурлуг. Хөй-иниилиниң бодап турары-биле алырга, удуртукчу органнарның ажылдакчылары чондан кандыг-бир эгелээшкинниң маңавайн, чон ортузунга дидим, партийжи, башкарыкчы, чогаадыкчы ёзу-биле киреринн, амгы чаартылганың үе-чадазы негеп турар.

Владимир БҮДЕГЕЧИ.
Башкы.
Шуурмак суур.

КЫРГАН-АВАНЫҢ ААС-КЕЖИИ

Баңма Араажыевна сезен харлаан. Өле баштыг аванын бодуңуң дилээ-биле бо материалды бижидим. Эрткен болгаш амгы үениң амыдыралы сеткилди оттуруптар-дыр.

1915 чылда тос кижиниң бирээзи беш харлыг Баңма, ийи харлыг оол дунмазы Бора-биле нелээ артжан. Сарыг-думаанның халавындан Шымыл. Чүдекпен болгаш Улуг-Хелиң акылары чок апарган. Авазы Сержин, адазы Араажы Ногай (калга сөөктүг) сарыг-думааны эмнеп чорун тургаш, айыылдыг аарыгга таварышканы ол чүве-дир.

Авазының кады төрээн дунмалары Чаанмай аңчы. Билеспей аңчы өскүс дунмаларын азырап, өстүрүп каан. Баңма Араажыевна Шалыктың аңазы Араажы Ногай Меңгга эртем-дооскан калга кижи-дир. Аңыяк Араажыны түс черниң чону «Аскак-Чагырыкчы» деп адай берген. Кырган-ава бодуңуң кадыы төрээн кижилерин бирден бир чок сагыйды. Ярбиль алдарлыг малчын чорду. Чындый Улуг-Хемге сураглыг аладыр. Намчал, Сүрүңмаа угбаларның ооллары, кыстары «Ө Шынаа» совхозта эжмежок.

Баңма Араажыевна Шалыктың бодуңуң аас-кежиктиг төөгүзүн таныжып көрээл: ол беш уругну тыртыгдан түттүнүп олура божаан, а бичиилерин совет эмчиниң дузазы-биле кара чыраан. Хөй уругларлыг аванын 9 уругларының уругларының 52, оларның 30-и кыстар. А уругларының уругларының уруглары 21 кижи болду. Баңма Араажыевна 73 ажы-төлдүң үндүлүг аваазы-дыр. Кырган-аванын сактып олурарыбиле алырга 1-1 эмчи, зоотехник, 8 тракторист, 3 чолаачы, 11 малчын, 1 культура ажылдакчызы, шагдаалар-даа бар болду. «Чаңгыстан өзер» деп кырган-ава чугаалады.

«Херээжен кижиниң каминг эдертир болза, өөнге ажы-төлүң сынмас, хонажыңга малы сынмас» деп, шала хөөреткен уткалыг чугаа шын боол балыткаттыңды. Мен Баңма Араажыевнаның ат-алдарлыг ажы-төлүңүн чүгле ийизинге кирип, изиг шайын иштим. Дээди эртемниг оглу хөй кадара берген. Шалык Көк-ool арендатор болду. А 60 харлыг Шалык Шулуу 38 чыл мал малдаандыр. Үш ай болгаш пенсияже үнеринге белеткенип олур. Хүндүлүг кырган-аванын кадыы эки-ле турзун, аас-кежиктиг ам-даа көөр болзуун!

Чонуувус аразында тоожу дег төөгүзүнүң кымны чок дээрил. Ооң бижээзи—Баңма Араажыевна Шалык-тыр.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң ИХМ-де

Бо чылдың май 12-де 22 шак үезинде Хову-Аксының эргн суурунуң клубунг» танны боол турда, корум-чурум үрээшкини болган. Клубка эгелээн-ол үүлгедиглер кудумчуга барган, шош-содаже шилчээн. Ооң түнелиниде 7 кижи кемдээшкинге таварышкан, милиция ажыллакчызы Г. Саая бижек-биле балыглаткан.

Корум-чурум үрээшкинин соксадып турда хулиганнар турган чамдык кижилер милиция ажылдакчыларынга удурланыышкыны кылган болгаш тос квартираның соңгаларын буза шапкан.

Бо таварылга Хову-Аксының чурттакчыларынга улуг дүвүрээшкинни болдурган. Болдунган фактылар талазы-биле истелгени Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң болгаш прокуратураның ажылдакчылары кылып эгелээн. Партия, совет болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар суурга корум-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчегларни ап, а ол ышкаш бо болуушкуныүң тыптып келген чылдагааннарын, байдалдарын тодарадып турар.

• • •

СЭКП обкомунуң секретариады Хову-Аксы суурнуң чурттакчыларының көдүрген айтырыглары шиитпирлээр талазы-биле комиссияны Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш баштадыр тургускан.

ТЕХНОЛОГИЯЗЫН ШИҢГЭЭТСЕ

Бышкан далган биле чиңге-тарааны шаандан тура, тыва кижилер белеткен чип келген. Чиңге-тарааны шын соолдуугаш, хоорул, сокпап чиирге, магалыг. Шай-биле чымчаткаш. ереме-биле будгапкаш чиирге, дыка чаагай. Амгы үеде ол чемнерни белеткен чиңги үттундуруп бар чоруур. Оны белеткеп алыр согаш, бала болгаш деспи безин көзүлбестээн. Шаанда өг-бүрүзүнүң ыяал-ла эдилээр хүндүлүг эттеринин бирээзи чораан.

Далган, тарааны канчаар белеткеп чиирин амгы үеним аныяктары билбес. Сокпап чиир дээрге, чиңге-тараа, арбай ол чок. Ам белени-биле чүгле садыг хлевинче көрүп алгаш орар болза. Бо чемни кылып чиңги ажы-төлге күш-ажылга өөредиирде база дуза-демек болур. Шаанда ада-өгбелериниң бо хире чымыштыг ажылды кылаан, ааш-чемни белеткеп чиир турган деп чүвени үтаап билирде база эки болгай. Адазының эрткен амыдыралын холу-биле тудуп, ону кылып өөренири дег, эки чанчыл турбас.

Сөөлгү үеде магазиннерге МАР-дан экжедген белеткээн бышкан далган садып турар апарган. Ол арай бичии чиңгиш дээрден башка, саржат хоолаш чиирге, ажырбас. Эрткен чылын Бай-Тайга районнуң Тээли суурга кооператив тургускан. Ол кооперативке турган каш кижи бышкан далган белеткеп саткан. Чүгле ооң өртээ зар, бир килограмм-да 5 рубль чеде бээр. Чурттакчыларның чамдыктары «5 рубль өртектиг чүвеин чоор оңу» дишкеш, боттарны белеткеп чип турар болду. Хову чурттуг моол кожаларывыс бышкан далганы будуруп чип турда, суггаттыг черде чурттап орар бистин, тываларның, чегенчивисти, бышкан далган безин будуруп белеткеп, садыгларга садар шаавыс чок. Аъш-чем программазының күүселдези-даа, ажыл чок кижилерге ажыл-даа болур-ла ыйнаан. Кожавыс МАР-дан тараа соктап будурериниң технологиязын өөренип алзывысса, аныяктардан өөредип чорутса кандыгыл? Оода соктап чиир арбайлан садыгларга сатса. Кижи ону белеткеп чиир дээш тыппас чүве-дир.

Амгы үеде та канчалыңар, чоонунар дигензиг, көдээ ажыл-агыйның ишчилериниге чиг далган азы каткан хлеб садыглап кээр. Бир эвес бышкан тараа, далганы ол ишчилериниң будуруп турар тараазындан белеткээш, алпарып садар болза, чүү хире өөрүнүүг ыйнаан. Мээң күзелим ындыг. Өске эш-өөрлер та чүү деп сүмелээр.

Аким ОЧУР.
Күш-ажылдың хөөчүү.

ЫНЧАН СҮМЕЛЕП ТУРГАНЫ

1936 чылда ТАР-йың мал, чер яамызының даасканы-биле эштер Вогочаров, Чымба оларның чогаадып бижээнин, чогаал комитединге үндүрген «Тарааны канчаар тарып ажааза экил» деп латин үжүктер-биле бижээн номчугажындан тараачын араттарга сүмелерни «Шынның» номчукчуларынга сонуургадыр бодадым.

Улус ажыл-агыйының болгаш республиканың көшкүн чонунуң тараага өзүп орар хереглелин хандырар сорулга-биле «Тараа ажылын калбартылы» деп доктаалды ТАР-ның 8 дугаар Улуг хурэлынга үлээп алган. Маңаа үндезинлеп, бо номчугашты бижээн хире. Ынчангаш тыва апаттарның салгалдан салгалче дамчып келген эки сүмелерин, чанчылдарынче катап хая көрүп көөр, амгы байдал-биле деңнээр, эки чанчылдарны пептередир, ол ышкаш аныяктарга тараа «кулаа», тараа «бажы», «шан» болгаш өске-даа үттүндүрүп бар чылар сөстерни таныштырары, бодунуң черинин, чуртунуң, чонунуң төөгүзүн өөренири черле чугула кижизидикчи утка-шынарлыг дээрзи билдингир.

1936 чылда безин тарааның дужуду 1 гадан 17-деп (25 барба) 26,2 (41 барба) пентнер чедип турганы сонуургалчыг. Ынчангы хемчеглер база солун. Чижээ, 1 см дээрге илиг чартыы хире, 1 пентнер (100 кг)-ны 6 пуд, 4 пуд кылдыр санап турган-дыр.

Ол ышкаш черни кылыра азы хандыр андарээрга кайы хире дужүтту берип болдуруу тараанын быжарымын хуутазаларын, черниң хөрзүнүн канчаар ажыглаарын мында бичижээн.

Бо эки чанчылдар мынчага чүге эки шиңгээттинмээнил? Амгы салгалдың чер ажылдыгларының сезонну эгелээнибиле бурунгуларның сүмезин дыңнаары артык эвес боор дээш дараазында үзүндүлерни ол номчугаштан силерге бараалгаттым.

«Черни эмин эрттир суггарып болбас. Амгы үеде араттар чамдыкта черни суггарарда, сугну чангыс черге хүнзедир чыттырар. Ындыг байдал ажык чок, харын хоралыг боор чүве. Черни суггарарда 20—30 см хире ханы сиирип алыр. Ол хире суггарарда 1 шак чартык ийикпе азы 2 шак хире чыттырар. Ындыг-даа болза чер-черниң байдалы билир.

Бир эвес хоюг дойланчак хөрзүнүүг чер болза, сугнуң сиирп оожум болур төлээде ындыг черге сугну арай үр чыттырар. Бир эвес элезиннүг чер болза, суг дүрген сиирер болгаш ындыг черниң көвеи база дүрген болур.

Ынчангаш чазын черни суггарарының мурнуунда хар шыгы-биле андарып алыр чорук чугула-дыр. Оон соонда бир каш хоигаш, суг үнүп кээрге, ол андарган черни суггараш, ийи суг хире хонган соонда үрезинни чашкаш, демир илнир-биле илиртеп алыр.

Тарып каан черни илиртевейн суггарарга, чамдыкта үнүжү багай болур. Чүге дээрге демги үлдүргей чер чайын баргаш тырлып каарга, үрезин аваа-ла чыдый бээр ийикпе, чок болза тарамык үнүш болу бээр.

Хараган илнирин хереглевес болза эки. Чүге дээрге, хараган илнир чүгле черниң эң-не кырында картын аваа-ла бичии хоюг довурак доозуну-биле чаай хоюглап каар, чогум черни эки тараа үнер кылдыр болбаазырадып шыдавас. Ындыгның төлээзинде ыяап-ла демир илнир-биле илиртеп алыры эргежок чугула.

Ийи дугаар суггат болза, тарааның чүгле кулаа эвес, харын үнү көстүп үнүп келгенде суггарары хамыктыг дээрези болур. Чүге дизе ол өйде тараа кончуг хөй шыкты хереглеп турар. Бир эвес ол өйүнде суггадын озалдадыр болза, тарааның үнүжү баксыраар. Чүге дээрге ол өйде чаашкын шоолуг чагбас болгаш чер кургаан турар.

Үш дугаар суггат болза, тарааның бажы үштунуп эгелеп турда суггарар апаар. Ынчаарга чамдык чылдарда ол өйде чаап турар чаашкыннар көвүдээш, ол үш дугаар суггарылганы хереглевейн баар үүлдер бар.

Чер суггарар бугаларны күзүн арыг тас кылдыр кылып алгаш, чазын чүгле ооң иштинде дожун аштаар кылдыр кылып алыры чугула.

Бо номчугашта «Тарылгага үрезинни белеткээри», «Үрезинни тускай хоран-биле чуурыу», «Тарааны чажарының чуруму», «Тарааны азырап ажаары», «Тарааны чулуп, бастырары болгаш шыгжаары» деп эгелер бар.

«Тарааны азырап ажаары» деп бичии эгеде суггатчыларга мындыг сүме база бар: «Тарааны өй-шаанда суггарып киирээр, ынчангаш чангыс удаа эвес, ийи-үш катап суггарар керек. Тарааны хамыктың дээрге суггарар өйлери болза, эң мурнай тарааның кулаа чер кырынга аай чок чокпакталып келгенде, ийи дугаарында, тараа боозап турда, үш дугаарында, тарааның үнүжү баксыраар. Өөредиглиг-ле номчугаш турган-дыр ийин.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

СЕРЕМЧИЛЕЛДЕ ХОРАМЧА ЧОК

Өртке удур камгалал албанын Мөңгүн-Тайга районга 1986 чылда тургускан. Ында 21 кижи ажылдап турар. Оларда ЗИЛ-130 маркалыг бир база тускай дерт машина быжыглаттынган.

Оларның бо чылдың бирги кварталда кылып чоруткан ажылын эрткен чылдың бирги кварталы-биле деңнеп көрээлинер. Эрткен чылдың бирги кварталында дөрт кезек черге ерт аймылы болган. Ол ерт күрүнеге 1300 ажыг рубльдиң когаралын чедирген. Моон түңнел үндүрүп, коллектив кежигүннери чыл эгезинден бээр өртке удур профилактиктиг хемчеглерни алганының соонда, ерт аймылындан чайлаан. Начальник Александр Ондар, инспектор Анатолий Сарыглар олар ерт болдурбазының талазы-биле лекциялары болгаш бесседаларны чон ортузунга чорудуп келген. Чолаачы Анатолий Монгуш, хайгыыл начальниги Борис Хунан-Кара оларның ажылынга ак сеткилдиин, хөй-нинти ажылдарга идепкейлиин өөрү онзалап турар.

ССРЭ-нин 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыгда № 5 бригадазын оларга быжыглаан. Мал ооллаашкынының кидиң түлүк үезинде, олче дөрт сакманчыны чоруткан. Чайын мал чемин үргүлчү белеткежир. Кышкы үелерде база бо-ла дузалажып чеде бээр.

Өрт черниң ажылдакчыларының ажылдарын хостуг үезинде ажыктыг дыштанып база чанчыккан. Понедельник санында олар күш-дамыр сайзыралыр кичээлге чыглып чеде бергилээр. Хол бөмбүүнге азы профессионал мергежилдии шаналы дээш маргылдаалар эрткилээр. Аңаа идепкейлиг киржикчилер хөй. Ангыр-ool Самбыр-ool, Борис Хунан-Кара, Сурунчаа Шожут, Владимир Оюн олар спортка хандыкшылдыг.

Коллективтиң ажылында чамдык эки чүүлдерни айтып тура, шиитпирлээр үжурлуг айтырыгларга дегбейн барып болбас. Ажылдакчыларга таарымчалыг байдал тургустунган бе? Чок деп дорту-биле чугаалап болур. Ажылдаар бажыңның өрээллери тар. Стол, сандайлар чедишпес. Райкууском 500 рубльдиң дузазын көргускен. Ам боттарының күжү-биле септелгеже кирер деп турар.

Өрттү баш бурунгаар болдурбазының хемчеглерни алырының ажылдары кылдыныл турзажок, бо бүгү ажылдарны ийиги чергении дээр хөөнүер будуруге удуртукчуларында, албан черлериниң, организацияларның баштап орар чамдык удуртукчуларында бар. Өртке удур шиттерни кылып кагза-даа, дериг-херекселлер чедишпес. Кылдынган шиттерле балды, лом четчелеттинмээн. Чер-черде удуртукчулар бо бүгүже онза сагыш салып ажылдаар болза, ынчан ерт аймылындан чайлаарының бир магадылалы ол.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.

ӨЛ ЧАСКАН ДУН УРУГНУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

«Хажыызындан харап кээрге, хаяа хээлиг Хандагайты...» деп ырлажырывыс Хандагайты суур бо-ла болгай. Часкы хүн каян, аяс-даа болза, хатчыл чер чанын салбаан. Кудумчуларда хөөлбектер агыш бадып чыткылаар. Ажылдарынче бачым далаш чоруп тургулаан кижилерге ширин хат кайын шаптык келар. Кудумчуну куду алзы ийи хөрээжел кижи аразында бирле чүвени чугаалажып бар чыдыр.

— Авашкыларның эмчиже ажылдап бадып чыдары олдур.

— Мижиттиң дуң уруу ышкажыл. Оозун божуурда бире-ле болза «кызыл-дустай» бер часкан болгай. Көрүнеп дээн, ам магаданчыын, иелээ чангыс черде ажылдап турар.

— Уруу аразындан улуг, мөге-шыырак, дээди эртеминг, «Кижи өзер, кылыс шөйлүр» деп чүве ол дийин.

Ындыг чугаа мээң сонуургалым хайыыктырган. Ынчан 1959 чыл турган. Хандагайты школазынга башкылап турдум. Бир хүн клубка «Мижит Сат дугайында кино болур-дур. Бо чер чурттуг өскүс кижи болбазыкпе. Өл часкаш, дуң божаан уруу-биле дириг арткан, угбай-дыр. Эмчилериниң буянындан дириг арткаш, уруглары-биле аас-кежиктиг чурттап чоруур ол угбайның дугайында барымдаалыг кино бо кежээ база болур, бараалынар» — деп, бөлүк башкылар санал үндүрүп келдилер. «Сөглээн сөс, кертикен ыяш», баар болгуувус.

Чөөн Сибирьниң кино тыотпырар чеинииң белетээнин Тыва дугайынга барымдаалыг киножурналдың бир көргүзүү шыпаа-ла, ынчан хып дээн чалым ие—Мижит Саттың дугайында болду. Анаа чыллагаанын алгаш, ол таварылганы номчукчуларга тоныштырарын ораа-тажып көрейн.

1955 чыл. Райпога Монгун-Тайгадан аныяк эр ажылдап чедип келген. Хандагайты кыстарынаа ол аас-кежиктиг чурттаганы Мижит-биле тулаа деп шийтпирлеп алган. Олар аас-кежиктиг амыдыралдың эге хүнү куда-дойлу эртиргеш, салым-чолуун каттыштырган, кады чурттай берген. Ийи чыл эрткенде, Мижит амыдыралының каастакчызы — ажы-төлдүг болур дей берген. Дуң уругну чүгле кезип божудар алырган. Ону кылыптар эмчи районга турбаан. Иении болгаш бичии чаштың амы-тынын камгалаары-биле Кызылдан ужар-хеме келдиргеш ужурга таварышкан.

Өштүг чүве ышкаш, бүргет хүн аяып чадап туруп берген. Ынчалза-даа республиканың арга-дружулгалыг хоочун ужудукчуларының бирээзи Чимит-оол Куулар Өвүрге ужуп чедип келгеш, иени олда хүн Кызылдың божудулга бажыныңга чедирип экелгеш. Хөрээжениер эмчизи — гинеколог, ынчан чаа-ла ажылдап эгелээн, дружугла чок аныяк эмчи Галина Ивановна Федорович Мижитти шинчип көргеш, шуут-ла мунгарай берген. Аныяк иении, хензиг чаштың амы-тынын камгалаар дизе, дарый нарын, берге кезиишкин кылып, аларжап. Ол оны бирле дугаар кылыр ужурга таварышкан. Эмчи бодунуң дружулга чогунга чалдаанмайн, кезиишкинге хынамчалыг белеткенген. Түнелиниде аяа-даа, бичии чаш-даа чырык чер кызынга чурттаар аас-кежиктиг болганнар. Совет медицинаның төлээзи — Галина Ивановнаның ачы-буянныы ол хире күштүг болган. Кежиг-чолдуг пешкилер Хандагайтыга өөрүшкү-маннайлыг чедип келген. Каш хондур уйгу-чыдын чок, аймаарап-саймаарап турган аныяк ада Далай-оол Доңгак, дөргүл-төрели, эш-өөрү авашкыларны улуг өөрүшкү, байырлал-биле уткуп алган, Ук киножурнал ынаар дооскаш, Мижиттиң ийи дугаар уруу Галина база ынчаар төрүттүнер. Ынчангаш Галина Ивановна Федоровичиниң ачы-буянынга, ат-алдарынга турасказып, ийинги уруун ооң адыбиле алдааның сөөлүзүе билип алган мен. Деот уруглуг алаче Мижит биле Далай-оол Доңгактар Өвүр районнуң Хандагайты суурда аас-кежиктиг чурттап олурар. Оларның кайызы-даа партия кежигүнү, Далай-оол райпо шугумунга бүгү назынында ажылдап келгеш, пенсияже үнзе-даа, амыдаа ажылдавышаан, а Мижит эмнелгеде хевээр,—удавас база пенсияже үнер. Оларның бажыңы арыг-шевер агитквартира болуп турар.

Дуң уруун ада-не Светлана деп адаан. Ам ооң салым-чолу-биле таныжып көрээликпер. Ооң бодунуң эш-өөрүнден ылгалы бээр онзагай байдалы чок. Ус-черегзи-биле бир дөмей. Хандагайты школазынга өөренип, комсомол, пионер ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. 1974 чылда ортумак школаның аттестатын холга алгаш, комсомолчу кыс Кызылдың эмчи училищезин доосказ, Хандагайты эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбырынга үш чыл улаштыр эмчи сестразы болуп ажылдаан. Ол дээрге ооң эмчи болур күзелиниң эге базымы болган. Баштайгы кыс уруг болуп төрүттүнгенинде авазының ачы-буяны бар дээрзин ол школачы чылдарында бодап, кол-ла чүве эмчинии хуулгаазының болганын сайгарып келгениниң түнелинде, ыяапла эмчи болурун шийтпирлээн. Ортумак түскай эртем аныяк кижиге аарыгларның чажыттарын тодарадырыга ханы бидигни бербес болган. Ынчангаш 1980 чылда Красноярскиниң медицина институдунуң нинти аарыглар факультединге өөренип кирген.

Бир күс өскезин солуп эртип турза-турза, чыллар билдиртпейн эртип турган. Шыллалдалар бүрүзү аныяк уругга эртем-билигнин і чажыттарын дамчыдып, ажыдып, өөредип тургулаан. Кым-на шыдамыккай тура-соруктуг болдур, ол бодунуң күзелинге ыяап чедер. Шынап-ла, Светлана бир көөрге, студент кадыгберге, хөглүг чыллар эрткен болган. Ол хүн оон аалыдан чагаа база келген. «Экии, уруум! Доозарыныи шылгалдаларын шупту эки дужаап алган-дыр сен. Амы-тынын алган эмчиң ышкаш эйчи болур мен деп күзеп чораан бодалын бүткен-дир, уруум. Өвүр пайында дээди эртемниг эмчилер эвээш болгай. Ынчангаш аланеп бистерниң кыдыыыска ажылдаары-биле бээр чедип кел. Сеңээ бүгү талалыг чедиишкинии күзедивис. Ала-неэи Мижит биле Далай-оол».

Светлана Доңгак район эмнелгезиниң кол эмчизиниң эмнелге талазы-биле оралакчызы болуп ажыллап киришкен.

Кылын кара бажының дүгүи ооргазын дургаар салыпкан, шала бышкан чодураа дег кара-хүрен характерлиг, хүлүмзүргей арын-шырайлыга таарышкан кырлан думчуктуг, ортумак дурт-сыныг, аккыр халат хөнүүн сөглээн аныяк эмчи Светлана Далай-ооловна Доңгак ол.

Малчыныарның эмчи хүнүн тургускан. Бригада төптеринге, фермаларга карак, диш, нинти аарыглар эмчилери бөлүү-биле үнүптер. Кижи бүрүзүн шинчип, эмнерин берип, эмчи темазынга лекция, бесседаны чорудуп, санибюллетеньнерни үндүрүп, конкурс көргүзүттерин бараалгадып чоруур. Улуг эмчи Оксана Монгуш удуртказын эмчилер конкурси эрткен чылын О-Шынаа, Ак-Чыраа суурларга оюнторглаазын көргүскеш, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр районнарның эмчи ажылдакчыларының уран чүүл фестивалынга киришкеш, өвүржүлер ийиги черни алган. Уран талантылыг коллектив Өвүр районнуң совхозтарын, чурттакчы суурларын, малчын бригадаларын, сүт-бараан фермаларын доктаамал эргип турар.

— Коллективте мурнакчылар дугайын чугаалап берип көрүнерем? — деп Светлана Далай-ооловнадан дилээн мен.

— Хүвээнген ажылдарын ак сеткилдиг күүседип турар эмчилерни чоргаарал-биле адаксаар кижи-дир мен. Оларга халдавырлыг аарыглар эмчизи Наталья Дамын-оол, хөрээженнер эмчизи Александр Чапышев, нинти аарылар эмчизи Людмила Чапышева, сестралар Сүүнмаа Ооржак, Галина Тас, Зинаида Ооржак олар чонның хүндүткелин кызымаккай, хөй-нинтичи ажылдары-биле чедип алган.

— Ажылынарда четпестер база бар-ла ыйнаан?

—Ынчанмайн канчаар. Биске янзы-бүрү мергежилдиг 21 эмчизи турар ужурлуг. Бо хүннерде 9 кижи ажылдап тур бис. Ылангыя дииш, кезер эмчилер, рентгенолог, невропатолог чугула хөреглеттизее-даа, курут хевээр бис. Эмчилериниң болгаш эмнелге ажылдакчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунмаан. Техника талазы-биле базазавыс кончуг чавыс байдалда. Бо талазы-биле айтырыглар тургустумуп турза-даа, саазын кырында «чурттавышаан».

Светлана Далай-ооловнага амыр-дыш кайда боор. Хостуг үелериниде медицинага хамаарышкан номнар номчуур, аланезинге дузалажыр, ажылжии чаартыр. Ынчангаш өглериир безин чай чок, өөделиг душтуктар безин чок-тур деп ооң баштактанып олурарында база ужур бар. Нинти аарыглар эмчизи Светлана Доңгак билинн улам белиндп алырыбиле чүүттүң дээди өөредилге черлериниде ординатураже өөренип чоруурун күзеп турав. Күзел күштүг деп чүве бар, ол часкаш, эмчи болгаш Светлананың ол күзели ам база бүдер дээрзинге бүзүреп артым.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТА: эмчи Светлана Доңгак.

Дылдар дугайында хоойлунуң төлевилелин чугаалажып тур бис

Тыва АССР-ле Дылдар дугайында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр чагаалар редакцинга кээп турар. Оларның чамдыызын мооң аланда парладывыс.

ДЕТКИМЧЕ БОЛГАШ ДУЗА

Тыва дылды күрүне дылы болдурар дээнинге байыр чедирип ор мен. Чон бодунуң дылын ханы билип өөренирринге, аныяк-өскенниң дыдомаан сайзырадырынга, чонунуң культуразын шиңгээдип алырынга, национал чоргаараалды быжыглаарынга ол кончуг деткимче болгаш дуза деп санаар мен.

Шынап-ла, чажыт эвес, тыва дылывысты кызыгаарладып алгаш турбажык бис бе. Өөредилге шактарын кызыргап, класстан дашкаар ажылдарны чүгле орус дылга эрттирип турду. Албан-херек бижизин чүгле чангыс орус дылга бижизин дээр турду. Ол хамаанчок тыва дыл, тыва чогаал булуңнарын безин орустан үндүрээн деп турду.

Хураллар база ындыг. Аравыска чаңгыс өске сөөк кижи орган болза, орустап эртер турган. Дыл билбес улус бодалын чедир чугаалап-даа шыдавайн баар. Чамдык ада-иелер уругларын чүгле орус номнар номчузун деп турган боор. Ол шын эвес. Чер аттары хайнактажып турары база күзенчиг эвес.

Бирги эгенин тоску чүүлүнде съездилерни, сессияларны, конференцияларны, пленумнарны, өске-даа нинтилел-политиктиг ажылдарны кайы-даа дыл кырынга болур дээни кончуг таарымчалыг деп көрүп турар мен. Судту чорударынга база буруудаттырган кижиниң бодунуң шилип алган дылынга чугаалаар дээни база чогумчалыг. Чамдык аныяктар бодунуң эш-өөрүн өске дылга чугаалашкан дээш чемелээр, сөглээр болгай. Төлевилелле үшкү эгенинг он бирги чүүлүнде хамаатыы кижи шилип алганы дылынга чугаалаар эргелиг деп бижээни ындыг чоруктарынга оруун дуглап турары эки.

Моон мурнунда терминнери берге, номчуур чүүлү хөй төөгү, география черге-лиг эртемнерни эге класстарга орус дылга башкылаарга, урутлар утказын билбейн баар таварылгалар хөй турган. Сөөлүүде барып оларның ол эртемнерге сонуургалы бадар. Ам 1-9 класстарга бодунуң дылынга өөренир алаар ышкажыл. Орта кым өөрүвес боор.

Тыва дылдың тайылбырлыг чаа словары негеттикиң кээри чугаажок. Чижээ, Арыг-Узуу дээрге кайы сөстен укталганы, кандыг уткалыы чижектиг аан. Бүрбүдеп атты безин үш аңгы «ю» кирип турган бижии турардыр бис.

Дөрткү эгенин чээрби чедиги чүүлүнде бүгү организацияларның танмаларының сөстерин, республикага бүдүрген бараанналрның этикеткаларын, албан черлериниң, организацияларның адрестерин ийи дылга бижир дээни ылангыя кодээ чонга эң таарымчалыг.

Хоойлуда эки чүүлдер хөйдүр. Совет чазак дылывысты, культуравысты, чаңчылдарывысты хөөрүдер дээш бо хире сагыш човап турда, бис база идепкейлиг киржир ужурлуг бис: дыл-домаавысты бок сөстерден арыглап, ооң словарьлыг составын байыдар дээш хемчеглерни алыр апаар. Ылангыя аныяк-өскенге бо дугайын тайылбырлаарын күштелдирер болза эки. Олар өске нацин эш-өөрүнүн дылын хүндүлеп билир кижизидерин төрээн дылга ынакшылдан эгелезе эки.

Орус дыл кандыг-даа сөөккижилерниң харылзажырының дылы дээрзин утпаза эки. Ийи дылдың кайызынга-даа хостуг шын чугаалап, бижии билир болза, ынчан кижи улам байлакшыыр.

Ранса ЧУДАК.
Башкы.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107 «Шында»).

Тывага моол чүүлдерни неп-теридирин сүмеледи, ооң-биле чөпшээрешпес кижи болдум.

Мен бодап көөрүмге, датпа үжүк-бижиктиң ТАР-ның түскай хамаарышпас чоруун быжыглаарынга, феодалзынын узуткаарынга болгаш чурттуң социализмче шилчип киреринге, национал культураны тургузуп алырынга дузалаар. Моол үжүк-бижиктиң өөренир азы өөренмес бе дээрзи кижи бүрүзүнүң күзели-дир. Боттары үжүк-бижиктиг апарганда даштыкы дылларже улуг кичээнгей салгай ажыы чок. Харын бодуңуу үжүк-бижиниң сайзырадырынче кичээнгей салыр херек. Моолдуң эки дуржулгазын өөренип ажыглаар бас дээрзи билдингир.

ТАР-ның бот-догуннаан чоруун тоон көрбес үзел-бодалдар-биле шийтпирлиг демиселди чорудары чугула. Чуртувустуң ажыл-херээн холда тудуп алган болганывыста Моолдуң талазындан холгаарлаашкынны болдурып болбас херек. Бүгү ажыл-херекти чоруук дээш, дайыыны болдурбас талазы-биле Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелер дугуруштунган болгаш тайбың политиканы чайгылыш чокка чорудун келген. Бо чагай сорулганы чедип алыр талазы-биле төөгүлүг кол үе чадаларның дугайында доңчулар чугаалап көрей»

Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң Политиктиг консультативтиг комитединиң баштайгы хуралы 1956 чылда Прага хоорайга болган. Акаа чугула документ —тускай декларация хүлээп алдынган. Европага коллективтиг система — тайбыны болгаш айыыл чок чоруктуу хандырарының коллективтиг системазы делегейниң бо дивинде улустарының тайбын хөгжүлдезинин байдалдарын херек кырында хандырып болур. Ынчаарга ол система болза Европада бот-боттарынга удур турар ийи шериг эвилелдериң солуп болур ийик деп, декларацияда онзалап айытkан. НАТО болгаш Варшава Керээзинин чурттарының аразынга халдашпас дугайында керээни чарарын. Политиктиг консультативтиг комитеттиң 1958 чылда Москвага болган хуралы Барыын чүк чурттарынга саналдаан. Ындыг болза-даа Соңгу Атлантиктиг блогунуң улуртукчулары бо чедиг 50 база 60 чылдарда ВКО-нуң өске-даа тайбың саналдарын хүлээвээн.

Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң тайбын күженнишкиннери чүгле 70 чылдарда чогуур түнелдерин берип эгелээн. Германияның Федеративтиг Республиказы-биле керээлерни ынчаарда ССРЭ, Польша, Герман Демократтыг Республика, Чехословакия чарган, Барыын Берлин талазы-биле дөрт таладыг дугуржулгага ат салдынган. Айыыл чок чорук болгаш кады ажыллажылга талазы-биле 1975 чылда Хельсинкиге болган Нинти-европа чөвүлел хуралы болза делегей политиказынга сарыылдыг угааның тиилелгезин кылдыр демделгеттинген. Ук чөвүлел хуралы чыылдырарын Варшава Керээзинин күрүнелери саналдаан болгай. Шериг күүзүнүң талазы-биле ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың, Варшава Керээзинин Организациязының болгаш НАТО-нуң аразынга дең чорук 60 чылдарның тамгүзүнде чедип алдынган. Ийи блоктарның болгаш делегейниң ийи улуг күрүнелериниң аразынга шериг күүзүнүң талазыбиле дең байдалдың чедип алдынганы — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразынга удур туржуушкуудан чавыдыышкынче шилчип киришкинии хандырган кол чүүл болган. Ол дээрге — Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң, ВКО-нуң ажыл-чорудулгазының бүгү делегейге ырын хүлээвээн.

Варшава Керээзинин киржикчилериниң чайбың күжениишкиннери, ССРЭ, Польша, Герман Демократтыг Республика, Чехословакия чарган, Барыын Берлин талазы-биле дөрт таладыг дугуржулгага ат салдынган. Айыыл чок чорук болгаш кады ажыллажылга талазы-биле 1975 чылда Хельсинкиге болган Нинти-европа чөвүлел хуралы болза делегей политиказынга сарыылдыг угааның тиилелгезин кылдыр демделгеттинген. Ук чөвүлел хуралы чыылдырарын Варшава Керээзинин күрүнелери саналдаан болгай. Шериг күүзүнүң талазы-биле ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың, Варшава Керээзинин Организациязының болгаш НАТО-нуң аразынга дең чорук 60 чылдарның тамгүзүнде чедип алдынган. Ийи блоктарның болгаш делегейниң ийи улуг күрүнелериниң аразынга шериг күүзүнүң талазыбиле дең байдалдың чедип алдынганы — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразынга удур туржуушкуудан чавыдыышкынче шилчип киришкинии хандырган кол чүүл болган. Ол дээрге — Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң, ВКО-нуң ажыл-чорудулгазының бүгү делегейге төөгүлүг ужур-дузалыг түнелдериниң бирээзи-дир. Күш, терии дезигүүр дең балансызы амгы үеде делегейниң айыыл чок чоруун быжыглаарының эң чүтүлә фактору болуп турар.

Политиктиг чаа бодаашкынның идеяларын делегей харылзаалаарынга чайгылыш чокка бадыткан келгенинии ачызында ядролуг чепсекти кызырарының үе-чадазы эгелээн. Ядролуг чепсек өндере бүдүртүиген үеде делегей дайыны маргыдаалыг айтырыгларны шинтпирлээрииң аргазы эвес, а ядролуг дайынга тиилекчилер-даа тиилеттиргеннер-даа туруп болбас деп чаа идея делегей харылзааларынга барымдаалаттынып турар апарган. ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың ортумак ыракшылдыг ядролуг чепсээн кызырар дугайында керээ чардынган болгаш ук керээниң негелделерин ёзугаар ядролуг боо-чепсекти кызырары база үзүткээры ийи күрүнелерде үргүлүлел турар. Аиаа боо-чепсекти болгаш чепсектиг күштерии Атлантикадан Уралга чедир улуг лемчээлге кызырарының айтырыларының талазы-биле чугаалажышкыннар үргүлүлел турар. «Нинти-европа бажыңы» тургузарының чагай идеязын Совет Эвилели көдүргеп. Ук идеяны Барыын чүктүң хөй чурттары деткип турар.

Варшава Керээзинин Организациязының тургустунган хүнүнден эгелеп ооң чорудун келген тайбың ажыл-чорудулгазы эрткен 35 чыл дургузунда боттуг түнелдерин бергенин бо бүгү фактылар тодаргай бадыткап турар.

Айтырыг: Чөөн Европаның чурттарынга сөөлгү үеде улуг өскерилгелер болган. Ийи герман күрүнелерни каттыштырарының белеткели чорун турар. Ынчаарга ол ийи күрүне хевээр каттышкан сөөлүүде Германияны НАТО-га киирер дугайында айтырыг тургустунуп турар. Оон-биле холбашкыр Варшава Керээзинии Организациязының амгы байдалын канчаар үелеп көрүп турар силер? Ук организацияны моон соңгаар хөгжүдериниң кандыг боттуг оруктары барыл?

Харыы: Варшава Керээзинин киржикчилери — Чөөн Европа чурттарында нарын чаартылгалар, өскерилгелер Варшава Керээзинин Организациязынга салдарны база чедирип турар. Ол чорук үүлге Барыын чүкте эвес, харын өске-даа черлерде чамдык кижилер, колдуунда политиктиг ажылдакчылар, Варшава Керээзинин Организациязы «ажыт кирер», «буурап дүжер» дээр шүүлгээзынарны кылырынга чылдаг болган, Чөөн Европа чурттарында өскерилгелер-биле холбаштыр ВКО бедүнүң туружун чидирип, дегерии хөреглеттинге ооң салдарының дээштии кошкай берген дең чугаалар база бар. Чөөн Европаның күрүнелери Барыын чүк чурттары-биле харылзаларыны калбартырынга Варшава Керээзинин Организациязы моондак болу берген дээр чугаалар сөөлгү үеде дыныалып турар апарган.

Ындыг хевирлиг бодалдар болгаш чугаалар турза-даа, Варшава Керээзин солупку дег механизм амгы үеде Чөөн Европада чок дээрзин хамыктың муриунда демделээр херек. Чөөн Европаның чурттарында кандыг-даа өскерилгелер турза-даа Варшава Керээзинин Организациязы хевээр артар ужурлуг. Европаза күштерии дензигүүрүүн деп байдалын хевээр арттырарынга ВКО эргежок чугула. Ынчангаш ийи герман күрүнелер кажан каттыжа бээрге, (каттышкан Германияны НАТО-нуң составынга киирериниң идеязынга Совет Эвилели ынчангаш шинтпирлии-биле удур. Европага коллективтиг аймыл чок чоруктуң системазын тургузары НАТО-ну болгаш ВКО-ну хары угла дүжүрери-биле хоостур ужурлуг дээрзин «Нинти-европа бажыңын» тургузарынга, шынап-ла сонуургалдыг кижилер хүлээп көрбейн барып шыдавас.

«Нинти-европа бажыңын» тургузар херек боттанғыже чедир ка'ы-бир чурт ВКО-дан уне берип магат чок дээрзин барымдаалавайн база барып болбас. Чөөн бүрүзү бодунуң салым-чолуун боду шинтпирлээр эргелиг. ВКО-лан үнгеш, НАТО-же кандыг-бир күрүнениң киреринге боттуг моондактар болгаш чылдагааннар бар дээрзин Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелер тодаргай билген турар ужурлуг. Ындыг чорудулганың нарыны болгаш бүттүүмезин ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң чоокшулажырының чижээнде тодаргай көстүп турар. Европа улустарының нинти бажыңынга, биригээр чугаалаарга, Европага айыыл чок чоруктуң коллективтиг системазынга кирер төлээде, Чөөн Европаның күрүнелери экономиктиг болгаш эртем-техниктиг хөгжүлдениң деннелиин бедидериниң айтырыгларын дембиле шинтпирлээр ужурлуг. Оларның амыдыралының хөй талаларының эде тургустуүушкуну колдуунда бир дөмей болгай. Ынчаарга ВКО-га кежигүн болуп хевээр артары — Чөөн Европа чурттарының иштики айтырыгларын чогумчалыг кылыр шинтпирлээриниң илегелдиг үндезини-дир. Делегейде, ылангыя Чөөн Европа чурттарында чаа байдалбиле холбаштыр Варшава Керээзинин Организациязының ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдары эргежок чугула.

Айтырыг: Чөөн Европа чурттарының аразында ооң салдарының дээштии кошкай берген дең чугаалар база бар. Чөөн Европаның күрүнелери Барыын чүк чурттары-биле харылзаларыны калбартырынга Варшава Керээзинин Организациязы моондак болу берген дээр чугаалар сөөлгү үеде дыныалып турар апарган.

Ындыг хевирлиг бодалдар болгаш чугаалар турза-даа, Варшава Керээзин солупку дег механизм амгы үеде Чөөн Европада чок дээрзин хамыктың муриунда демделээр херек. Чөөн Европаның чурттарында кандыг-даа өскерилгелер турза-даа Варшава Керээзинин Организациязы хевээр артар ужурлуг. Европаза күштерии дензигүүрүүн деп байдалын хевээр арттырарынга ВКО эргежок чугула. Ынчангаш ийи герман күрүнелер кажан каттыжа бээрге, (каттышкан Германияны НАТО-нуң составынга киирериниң идеязынга Совет Эвилели ынчангаш шинтпирлии-биле удур. Европага коллективтиг аймыл чок чоруктуң системазын тургузары НАТО-ну болгаш ВКО-ну хары угла дүжүрери-биле хоостур ужурлуг дээрзин «Нинти-европа бажыңын» тургузарынга, шынап-ла сонуургалдыг кижилер хүлээп көрбейн барып шыдавас.

«Нинти-европа бажыңын» тургузар херек боттанғыже чедир ка'ы-бир чурт ВКО-дан уне берип магат чок дээрзин барымдаалавайн база барып болбас. Чөөн бүрүзү бодунуң салым-чолуун боду шинтпирлээр эргелиг. ВКО-лан үнгеш, НАТО-же кандыг-бир күрүнениң киреринге боттуг моондактар болгаш чылдагааннар бар дээрзин Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелер тодаргай билген турар ужурлуг. Ындыг чорудулганың нарыны болгаш ГФР-ниң чоокшулажырының чижээнде тодаргай көстүп турар. Европа улустарының нинти бажыңынга, биригээр чугаалаарга, Европага айыыл чок чоруктуң коллективтиг системазынга кирер төлээде, Чөөн Европаның күрүнелери экономиктиг болгаш эртем-техниктиг хөгжүлдениң деннелиин бедидериниң айтырыгларын дембиле шинтпирлээр ужурлуг. Оларның амыдыралының хөй талаларының эде тургустуүушкуну колдуунда бир дөмей болгай. Ынчаарга ВКО-га кежигүн болуп хевээр артары — Чөөн Европа чурттарының иштики айтырыгларын чогумчалыг кылыр шинтпирлээриниң илегелдиг үндезини-дир. Делегейде, ылангыя Чөөн Европа чурттарында чаа байдалбиле холбаштыр Варшава Керээзинин Организациязының ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдары эргежок чугула.

Айтырыг: Чөөн Европа чурттарының чаартылгаларын болгаш өскерилгелериниң чорудулгалары ол чурттарның шериг политиказынга база салдарлыг болуп турар. Ынчаарга үк чорудулгалар Варшава Керээзинин киржикчилери чурттарының камгаланыр аргазынга, айыыл чок чоруунга хандырар сорулгалар чедиишкиниг шинтпирлеттинер дээрзинге ядеген турар мен.

ЧАМДЫК ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Хоойлу төлевилели-биле номчуп танышкаш, колдуу чүүлдүзүнүп, деткикир-дир мен. Ынчалза-даа дыка эрнелгей чүүлдер барын база эскердим. Чижээ, бистин республикада орус болгаш өске-даа национың улузу чурттавайн турар районнар бар болгай. Ол дээрге Мөнгүн-Тайга болгаш өскедаа черлер. Ол черлерге албан бижизин, албан черлериниң, организацияларның адрестерин, лекция-бесседаны, хурал-суглааны чүгле тыва дылга эртирзе канчап баарыл? Оны төлевилелге бир янзы киирзе?

Школаларга орус дылды үш класстан эгелеве болза, кыдыг районнарның өөрскиккиилеринге орус дыл билири хожудаашкыныг апаары билдингир. Төпке адрестерин баштай тыва дылга бижирия көрүп көрзе. Национал районнарда ажылдап турар бүдүрүлге хөй төөгү, география черге-лиг эртемнерни эге класстарга орус дылга башкылаарга, урутлар утказын билбейн баар таварылгалар хөй турган. Сөөлүүде барып оларның ол эртемнерге сонуургалы бадар. Ам 1-9 класстарга бодунуң дылынга өөренир алаар ышкажыл. Орта кым өөрүвес боор.

Тыва дылдың тайылбырлыг чаа словары негеттикиң кээри чугаажок. Чижээ, Арыг-Узуу дээрге кайы сөстен укталганы, кандыг уткалыы чижектиг аан. Бүрбүдеп атты безин үш аңгы «ю» кирип турган бижии турардыр бис.

Дөрткү эгенин чээрби чедиги чүүлүнде бүгү организацияларның танмаларының сөстерин, республикага бүдүрген бараанналрның этикеткаларын, албан черлериниң, организацияларның адрестерин ийи дылга бижир дээни ылангыя кодээ чонга эң таарымчалыг.

Хоойлуда эки чүүлдер хөйдүр. Совет чазак дылывысты, культуравысты, чаңчылдарывысты хөөрүдер дээш бо хире сагыш човап турда, бис база идепкейлиг киржир ужурлуг бис: дыл-домаавысты бок сөстерден арыглап, ооң словарьлыг составын байыдар дээш хемчеглерни алыр апаар. Ылангыя аныяк-өскенге бо дугайын тайылбырлаарын күштелдирер болза эки. Олар өске нацин эш-өөрүнүн дылын хүндүлеп билир кижизидерин төрээн дылга ынакшылдан эгелезе эки.

Орус дыл кандыг-даа сөөккижилерниң харылзажырының дылы дээрзин утпаза эки. Ийи дылдың кайызынга-даа хостуг шын чугаалап, бижии билир болза, ынчан кижи улам байлакшыыр.

Ранса ЧУДАК.
Башкы.

ВКО май 14-те 35 чыл болган

ЕВРОПАГА ТАЙБЫҢНЫҢ ФАКТОРУ

Варшава Керээзинге ат салган хүнден бээр 1990 чылдың май 14-те 35 чыл болган. Варшава Керээзинин Организациязының (ВКО-нуң) ажыл-чорудулгазының түнелдерин, ге хамаарыштыр СЭТА-ның корреспондентизиниң дараазында айтырыгларынга харыыны ССРЭ-ниң камгалал министрииниң бирги оралакчызы — Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң Катгышкан Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы армия генералы П. Г. ЛУШЕВ берген.

Айтырыг: Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелер эрткен 35 чыл дургузунда Европага тайбыны болгаш айыыл чок чорукту хандырарының коллективтиг системазы делегейниң бо дивинде улустарының тайбын хөгжүлдезинин байдалдарын херек кырында хандырып болур. Ынчаарга ол система болза Европада бот-боттарынга удур турар ийи шериг эвилелдериң солуп болур ийик деп, декларацияда онзалап айытkан. НАТО болгаш Варшава Керээзинин чурттарының аразынга халдашпас дугайында керээни чарарын. Политиктиг консультативтиг комитеттиң 1958 чылда Москвага болган хуралы Барыын чүк чурттарынга саналдаан. Ындыг болза-даа Соңгу Атлантиктиг блогунуң улуртукчулары бо чедиг 50 база 60 чылдарда ВКО-нуң өске-даа тайбың саналдарын хүлээвээн.

Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң тайбын күженнишкиннери чүгле 70 чылдарда чогуур түнелдерин берип эгелээн. Германияның Федеративтиг Республиказы-биле керээлерни ынчаарда ССРЭ, Польша, Герман Демократтыг Республика, Чехословакия чарган, Барыын Берлин талазы-биле дөрт таладыг дугуржулгага ат салдынган. Айыыл чок чорук болгаш кады ажыллажылга талазы-биле 1975 чылда Хельсинкиге болган Нинти-европа чөвүлел хуралы болза делегей политиказынга сарыылдыг угааның тиилелгезин кылдыр демделгеттинген. Ук чөвүлел хуралы чыылдырарын Варшава Керээзинин күрүнелери саналдаан болгай. Шериг күүзүнүң талазы-биле ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың, Варшава Керээзинин Организациязының болгаш НАТО-нуң аразынга дең чорук 60 чылдарның тамгүзүнде чедип алдынган. Ийи блоктарның болгаш делегейниң ийи улуг күрүнелериниң аразынга шериг күүзүнүң талазыбиле дең байдалдың чедип алдынганы — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразынга удур туржуушкуудан чавыдыышкынче шилчип киришкинии хандырган кол чүүл болган. Ол дээрге — Варшава Керээзинин киржикчилери күрүнелериниң, ВКО-нуң ажыл-чорудулгазының бүгү делегейге төөгүлүг ужур-дузалыг түнелдериниң бирээзи-дир. Күш, терии дезигүүр дең балансызы амгы үеде делегейниң айыыл чок чоруун быжыглаарының эң чүтүлә фактору болуп турар.

Политиктиг чаа бодаашкынның идеяларын делегей харылзаалаарынга чайгылыш чокка бадыткан келгенинии ачызында ядролуг чепсектиг кызырарының үе-чадазы эгелээн. Ядролуг чепсек өндере бүдүртүиген үеде делегей дайыны маргыдаалыг айтырыгларны шинтпирлээриниң аргазы эвес, а ядролуг дайынга тиилекчилер-даа тиилеттиргеннер-даа туруп болбас деп чаа идея делегей харылзааларынга барымдаалаттынып турар апарган. ССРЭ-нин болгаш АКШ-тың ортумак ыракшылдыг ядролуг чепсээн кызырар дугайында керээ чардынган болгаш ук керээниң негелделерин ёзугаар ядролуг боо-чепсекти кызырары база үзүткээры ийи күрүнелерде үргүлүлел турар. Аиаа боо-чепсекти болгаш чепсектиг күштерии Атлантикадан Уралга чедир улуг лемчээлге кызырарының айтырыларының талазы-биле чугаалажышкыннар үргүлүлел турар. «Нинти-европа бажыңын» тургузарының чагай идеязын Совет Эвилели көдүргеп. Ук идеяны Барыын чүктүң хөй чурттары деткип турар.

Варшава Керээзинин Организациязының тургустунган хүнүнден эгелеп ооң чорудун келген тайбың ажыл-чорудулгазы эрткен 35 чыл дургузунда боттуг түнелдерин бергенин бо бүгү фактылар тодаргай бадыткап турар.

Айтырыг: Чөөн Европаның чурттарынга сөөлгү үеде улуг өскерилгелер болган. Ийи герман күрүнелерни каттыштырарының белеткели чорун турар. Ынчаарга ол ийи күрүне хевээр каттышкан сөөлүүде Германияны НАТО-га киирер дугайында айтырыг тургустунуп турар. Оон-биле холбашкыр Варшава Керээзинии Организациязының амгы байдалын канчаар үелеп көрүп турар силер? Ук организацияны моон соңгаар хөгжүдериниң кандыг боттуг оруктары барыл?

Харыы: Варшава Керээзинин киржикчилери — Чөөн Европа чурттарында нарын чаартылгалар, өскерилгелер Варшава Керээзинин Организациязынга салдарны база чедирип турар. Ол чорук үүлге Барыын чүкте эвес, харын өске-даа черлерде чамдык кижилер, колдуунда политиктиг ажылдакчылар, Варшава Керээзинин Организациязы «ажыт кирер», «буурап дүжер» дээр шүүлгээзынарны кылырынга чылдаг болган, Чөөн Европа чурттарында өскерилгелер-биле холбаштыр ВКО бедүнүң туружун чидирип, дегерии хөреглеттинге ооң салдарының дээштии кошкай берген дең чугаалар база бар. Чөөн Европаның күрүнелери Барыын чүк чурттары-биле харылзаларыны калбартырынга Варшава Керээзинин

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалы

ОВУР-ХЕВИРЛЕРНИ ШЫН ИЛЕРЕДИР

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга кириштир улусчу театрларның бот-тывынгыр артистериниң зоналар аайы-биле көрүлделерин эрттирген. Аңаа типлекчи болуп шылгарааннар эрткен дыштанып хүнгерде республиканың хөгжүм-шиин театрынга уран талантызын бараалгаткан. Шилиттинген бот-тывынгыр коллективтерниң шин көрүлдезин Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова байырлыг байдалга ажыткаш, бот-тывынгыр артистерге чогаадыкчы чедиишкинилерни күзээн. Оон соонда улусчу чогаадылга болгаш культура-чыдыышкын ажылдарының талазы-биле республиканың эртем-методиктиг төвүүн улусчу чогаадылга киллизиниң эргелекчизи С. А. Банр чыылганнарга жюри кежигүннерин таныштырган.

Тываның сураглыг шин чогаадыкчызы Виктор Шогжапович Кок-оолдуң «Самбажык» деп аллан-маадырларның хосталга, эрге-шелээ деэш демиселан көргүскен шинизи-биле көрүлдезин Барыын-Хемчикте Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунуң улусчу театрының артистери ажылдар аас-кежиктиг болган. ССРЭ-ниң улустуң артизи, сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадырлар» деп хөгжүмнүг шүлүглелиниден Өскүстүң мүнгак ырызы сценага чаңгыланып эгелээри билек, аллан-маадырларның баштынчылары Самбажык, Дажыма болгаш өскелериң-даа овур-хевирлери көстүп, артист бүрүзү сөстүң күжү-биле овур-хевирлерни шын илередир деэш бүгү күжүн харамнанмайн ойнаан. Шининиң режиссеру Раиса Сат, шинии тоолчургу аян-биле эгелээш, дөмей-ле шиңже шилчиде берген. Чамдык үүрмек четпестернин барын, артистернин чамдыктарының овур-хевирлерин тода ойнап шыдаваанын, хөгжүмнүң чамдык шимээшкиннерге таарыштыр барганын, ам-даа эле кылыр ажылдарның барын жюри кежигүнлери өске-даа шинлерге хамаарыштыр демдеглээн.

Ырак-узак Мөңгүн-Тайга районнуң бот-тывынгыр шин артистери бо удада алдарлыг орус чогаалчы Антон Чеховтуң «Мажавлай» болгаш «Кудалажыг» деп чогаалларын очулдургаш, шин кылдыр тургузуп, көрүкчүлерни өөртжен. Ол классиктиг чогаалды көдээ суурнуң артистери профессионал артистерден дудак чок ойнаан. Шининиң кол рольдарын Ульяна Монгуш, Чудур Артай-оол, Ульяна Хертек олар черле тергиин ойнаан дээрзин көрүкчүлер болгаш жюри демдеглээн. Оларның сцена культуразын эки билирин, овур-хевирлерни шын, тода ойнаазын, мергежилиниң бедээнин кижи магадал көөр.

Драматург Чылгычы Ондарның «Бодарал» деп шинизин Бай-Тайга районда Аржаан аттыг аныяктарның уран чүүл каттыжышкынының бот-тывынгыр артистерин ойнаан. Амгы үеде аныяк-өскенниң кем-херек үүлгедиг бээрин сойгалаан, кижизидикчи утка-шынарлыг ол шин көрүкчүлерни сонуургаткан. Ынчалза-даа кол маадыр кымыл деп айтырыг тургустунуп келир. Эртине бе дээрге, ол актыг черге шиттиргеш, хосталып келирге, школага күш-ажыл башкызының оралакчызы кылдыр хүлээп алыр. Моон мурнуида кем-херек үүлгедиринче ону ылдалаан оорлар-биле база катап ужуражыр. Ол оларга удур кандыг-даа демисел чорутпас. Харын-даа өлүртүп каар. Шининиң режиссеру Виктор Иргит шинии эки тургусса-даа, чамдык артык көргүзүглерни арбыладыпкан. Ол-ла шинии Тес-Хем районнуң Самагалдайда улусчу театрның бот-тывынгыр артистери база ойнаан. Оларда база овур-хевирлерни шын илередир талазы-биле багай эвес ажылдаанын, чогаадыкчы, тывызык ойнаазының айтыр апаар. Шининиң режиссеру Николай Дондувай шининиң төөчү кезээн чедимчелиг тургускан. Ында Эртине кол маадыр болуп көстүп келир. Ол ооржу өөрүнге удур демисежир, оларның холундан өлбес, харын-даа кем-херек үүлгедикчилерни тудуп алырынга дидим киржир кылдыр көргүскен. Бай-Тайгажылар артисчи талазы-биле тес-хемчилерни ажып турар, а тес-хемчилер шинии бир язы тургусканы-биле өскезинден ылгалдыг. Ынчалзада-даа кайы-даа коллективте уран талаптылыг кижилерниң тыптып келгенин сцена көргүзүглери бадыткаан.

Тожуунуң улусчу театры элээн каш шинилериниң автору, республиканың хоочун артисчиниң бирээзи Клара Сагдының «Кижиниң шокары» деп ийи көжегелиг, беш көргүзүглүг шинизин көрүкчүлерге бараалгаткан. Бо шинии Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның ажыл-ишчилери база таныжып көрген. Аныяктар кижизидилгезинге улуг салдарлыг, кижизидикчи утка-шынарлыг ук шинии тургусканы-даа, бот-тывынгыр артистериң ойнаазы-даа чедимчелиг. Шининиң кол рольдарын ойнап турар Долаан Амай-оол, хоочун артист Андрей Сагды, культура кылдызының эргелекчизи Кызыл-оол Сащгы-Бадра, Андрей Шой-Сюрюн болгаш өскелер-даа көрүкчүлерге мактаткан. Бот-тывынгыр артистериң мергежилиниң бедии орарын, сцена культуразын сагып билирин, овур-хевирлерни илередиринге бүзүрелдиин бо шинии көрүп болур.

Тываның төөгүзүн болгаш алдан-маадырларның демиселинин бастырганының соонда байдалды көргүскен Көжелдей Монгуштуң «Мутпгарава, авай» деп шинизи ыракы Өвүр районнуң Саглы суурунуң шин бөлүгүнүң бот-тывынгыр артистери көрүкчүлерге ойнап көргүскен. Шинде Балчый Бижээчиниң (Сеңги-Чаңгының кады төрээн дуңмазы) ролюн Семен Ооржак, чалчаның — Орлан Ооржак, Шовааның болгаш Шоор ашактың — Оюмаа Саая, Кан-оол Саая чедишкинниг ойнаан. Бичии суурнуң артистериниң шиңге херек эт-херекселдерни, эдилелдерни ол үеге хамаарыштыр тыптынып алганы көрүкчүлерни кайгаткан. Шининиң хөгжүм болгаш чурук каастталгазы база багай эвес кылдыңган. Черле ынчаш төөгүзүбиле холбашкан шинии көдээ суурнуң артистери район, республика артистеринден дудак чок ойнааның көрүкчүлер магадап үнелээн. Шининиң бижиттингениңде ам-даа чедир кылыр чүүлдериң барын авторга чамдык көрүкчүлер санаалдап, чогаадыкчы ёзу-биле чамдык эдиглерни кылыр болза, сураглыг «Хайыраан бот»-биле деннежип болгу дег шининиң төрүттүүнү келгенин демдеглээн.

Көрүлдезиниң түңнелиин көрүкчүлер болгаш бот-тывынгыр артистер үр мананаан. Республиканың культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалының уламчылап турарын, шин көрүлдезиниң организастыг доозулганын, бот-тывынгыр артистериң санының немежип, оларның мергежилиниң бедип орарын, театр уран чүүлүнүң сайзыраанын демдеглээш, 1991 чылга чедир уламчылаар уран чүүл фестивалынга кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржирин күзээн. Оон соонда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, жюри комиссиязының даргазы Хүргүлек Конгар чыылганнарга көрүлдениң түңнелин дыңнаткан. Бирги черни кымга-даа тывыспаан. Ийги черни **Өвүр, Мөңгүн-Тайга** районнарның бот-тывынгыр артистери **«Мутпгарава, авай», «Мажаалай», «Кудалажыг»** деп шинилери дээш тустуста үлешкен. Үшкү черни **«Бодарал»** деп шинии ойнаан **Бай-Тайга** районнуң артистери алган. Ол ышкаш шинилерни эки тургусканы дээш **Ульяна Монгуш** (Мөңгүн-Тайга), **Кызыл-оол Сат** (Өвүр), уран каастталга дээш **Семен Ооржак** (Өвүр), хөгжүм каастталгазы дээш **Николай Комбу** (Тес-Хем), рольдарын бедик мергежилдиг күүсеткени дээш **Ульяна Хертек** (Мөңгүн-Тайга), **Орлан Ооржак** (Өвүр), **Александр Салчак** (Ак-Довурак), **Оюмаа Саая** (Өвүр) тус-туста өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Зона аайы-биле Улан-Удэ хоорейга болур шин көрүлдезинге Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарның бот-тывынгыр артистери киржип баар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Бай-Тайга, Тожу районнарның бот-тывынгыр артистериниң шинилеринден көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ

Солунның редакциязынга кээп турар хөй чагааларның аразында харылзаа ажылдакчыларының багай ажылынын дугайында, солун, сетküүлдерниң өй-шаанда келбейн баарының, радио «чугаалавайн», телевидение «көргүспейн» турарының дугайында дээш, янзы-бүрү шүгүмчүлелдиг эвээш эвес чагаалар кээп турар. Харылзаа ажыллакчыларының багай ажылының дугайында чагаалар түгле номчукчулар, көрүкчүлер, дыңнакчылардан эвес, а харылзаанын ажылдакчыларынын боттарындан база чедип кээри харылзаа ажылдакчыларының боттарының аразында харылзаалар ыңдыг-ла чогумчалыг эвес-тир дээрзиниң дугайында херечилеп турар.

Чижээлээрге, Кызыл хоорайның № 10 харылзаа салбырындан хомудалдыг яйн чагаа келген. Баштайгы чагааның автору Х. Д. Саая болган. Оон хомудалын хоорайның харылзаа бедирикиниң профэвилел комитеди-биле кады сайгарарывыска, ук хомудалды редакцияның киржилгези чокка сайгарып болур айтырыг болган. Ийиги чагааны № 10 харылзаа салбырының бөлүк ажылчыннары бижээн. Х. Д. Саая, К. В. Тартак, А. Ф. Чүлдүм, М. И. Ондар олар адаанда ат салган. Харылзаа салбырының начальныгы Т. Ч. Ооржактың каржы-хажагай, коллективтиң кежигүнниринин саналын, бодалдарын хүлээп көрбес, бүтү-ле чүвени түгле бодум билир мен дээр дээрзинге олар хомудаан. Оон ынай, ажыл-агыйны четпес удуртуп, кижилерни акша-шалың талазы-биле база кызыпкыш бээринге олар даргазын буруудатканнар.

Харылзаа салбырынга барып, чагаанын сайгарылгазын эртирип турунуста, түгле даргазы эвес, а оон удуртуп баштап турар почтальоннарны аас-дыл дээнде хоюнче хол суксак кижилер-дир дээрзи көскү болду. Боттарының аажы-чанында, ажыл-ижинде чедер-четпес түүлдерге хамаарыштыр удур-дедир чемелхалаг хөй болган. Бир эвес солуннуң корреспондентизи аңаа олурбаан болза, сайгарылганың аас-дылче шилчий бээри кес кырында-ла турду. Ол дугайында боттары база чугааладылар-даа. Кымны кым канчаар буруудадып турганын таймылбырлааш-даа канчаар, а почтальоннарның харназы талазы-биле улугдары З. М-Х. Кожага биле Б. Ч. Ооржактың чугаазын даргазы биле почтальоннарның аразында чөрүлдээнин чыллагланы кылдыр көргүзүп каайн. Ажыл-агыйда-даа, амы-хууда-даа чөрүлдээлер айтырыларны топтуу-биле сайгарып шыдавас, бот-боттарын манашпас, бодун туттунмас, оны алгыш-кырышче шилчиде бээрлер-дир деп, хоочуннарның кайызы-даа чугаалаваннар.

Бир эвес ажыл-агый талазыбиле алыр болза, № 10 харылзаа салбырының коллективи ындыг-ла багай эвес ажылдап турар коллектив болду. Оон ажылынга хомудалдар хөлүн эрттир хөй эвес, солун, сетküүлду өй-шаанда чагыкчыларга чедирер дээш, кызып ажылдап турар. А ажылга шаптыктап турар чүве коллективтиң удуртукчузу биле почтальоннарының аразында бот-боттарын дыңнавас, дегкүшпес, дузалашпас чоруу.

Ажыл-агыйызыска дузалаар ирги бе дээш, редакцияже чагаа бижидивес деп почтальоннар чугаалаваннар. Шак ындыг дуза дилээн чагаалар түгле № 10 харылзаа салбырындан эвес, республиканың ка-

Бир чагааның изи-биле

МАЙНЫҢ КИНОЛАРЫ

«Мосфильм» киностудиязынга Евгений Матвеевтиң тургусканы тос кезектиг **«Шыдажырының хемчээли»** деп уран-чечен фильм оон чогаадыкчы ажылының үнелекчилерин кинозалдарже катап-ла кыйгырар. Кол маадыр — аңныыр ажыл-агыйының төлээлекчизи Мединков (Евгений Матвеев), бойдустуң төтөгелекчилериниң дунчузу-биле эптеш чогу-биле оларга удурланышкынын, чаасказаанзыргай бот херээженге — Лизага (Ольга Остроумова) Мединковтуң арыг ынакшылын көргүскен.

Фильмиң автору хинозуига хүнүүн чидиг, онза чүүлда айтырыы административ-бюрократчы тургузугну болгаш экологтуг катастрофаны болдурбазы-биле демиселдиң чидинн көргүзерин орадашкан. Матвеев-режиссёр «Цыган», «Салым-чол», «Өртемчейде ынакшыл» база Матвеев-актёр үстүнде адаанывыс киноларда, ол ышкаш «Сибирьниң чурттакчызы кыс», «Хан төрел» деп киноларда чедиишкинниг ойнаан.

«Эрлик ораны, азы бодунга удур документилерни чыгганы» «Экран» деп студияның, **«Квант»** ажылчын каттыжышкынның база чонунуң эки турабиле чыгган акшазы-биле бир дугаар тургустунган фильм. Фильмде Ленинградтың актёрлары база хоорайның чурттакчылары хаара тутпунган.

«Ленфильм» киностудияның режиссёру Геннадий Беглов бодунуң атташ тоожузунга үнделеп тургускан.

Кинода 1948—1954 чылдар, материалдың кол ооргазы — төөгү болгаш барымдаа, ботнамдар, аныяк кижиниң салым-чолун, оон сталинчи лагерьлерни эрткенинин дугайын көргүскен.

Кол рольда — Дмитрий Комов. Рольдарда: Владимир Кнат, Ирина Комова, Елена Точенова, Ирина Сабанова, Николай Рудик, Виктор Михеев.

«Гу-га» Одесса киностудиязы. Морис Симашкончук тоожузунга үнделеп чаа уранчечен фильмни Анатолий Усов, Виллен Новак тургусканнар.

Персонажы — дайын үезинде штрафчаткан — өлүртүр шеригнер. Эргежок, идегелин шуут ышкынган, а ол байдалының аайы-биле — маадырлар. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде хоруглалдыг батальонга таварышкан солдаттарның дугайында психологтуг драма.

Кинода Бористиң ролюн чурукчу Алексей Волков ойнаан. Виллен Новактың «Ринг», «Кызыл дикурьерлер», «Крымда кеззэде чай эвес» деп киноларын көрүкчүлер утпаан боор.

Василь Быковтуң атташ тоожузунга үнделеп режиссёр Александр Мороз **«Круглянск ковуругу»** деп чаа кинону тургускан. Оон кол утказы — ковуруг чазыладырары-биле даалга алган дөрт партизан— дөрт ангы назы-хар, салым-чол, аажы-чан. Аныяк партизан Степаның — Минск хоорайның техниктиг училишезиниң сургуулу Александр Кукареко бир дугаар ойнаан.

«Чажыт чөвүлекчи» — режиссёру болгаш сценарийниң автору Аграси Айвазян. Фантастиктиг кинокомедия.

Режиссёр Агаси Айвазяниың эртеми — чурукку, ажыл-порудулгазының аайы-биле — чогаалчы, кинодраматург, а сөөлгү он чылдарда режиссёр болуп, бодунуң бижээн сценарийниге киноларды тургузуп турар.

«Лифтиниң солагай талазында», Франция, сценарийниң автору Жерар Лозье, режиссёру Эдуардо Молинаро. Рольдарда: Пьер Ришар, Ришар Боринже. Эммануэль Беар. ГФР — Италия.

«Идеалдыг үүлгедиишкин». Горький аттыг киностудияга Зиновий Юрьевтиң «Долу өскерилге» деп романының аяны-биле режиссёр Игорь Вознесенский тургускан ужуралдыг фильм. Фантастика биле шыныг түүлдүң холушканы, эртемниң, техниканың чедиишкиниерин чаагай сеткилге үүгүр ажыглааны. Рольдарда Александр Новиков, Алла Плоткина, У. Вейспал.

Ол ышкаш уругларның кинозигейниге мультчыныдылар № 19, 23, 24, 160. Индий кинога ынактарга «Өг-бүле», «Ужуражылга» деп киноларны көөрүн сүмелеп турар бис.

Сонуургалынарның зайыбиле үстүнде киноларны көөрүнче далажынар, эргим көрүкчүлер.

Уйнук ОЮН.

Киновидеокаттыжыышх ы ның репертуар килдизиниң улуг редактору.

Эге класстарже кым көрнүрүл?

Эге класс — школа амыдыралында эртем-билигже оруктуң эге чадазы. Ынчангаш Чөөн-Хемчикке болган эртем-практиктиг конференцияның хүн айтырыынга математиканга аас-биле саналашкыннарны чоруларын болгаш уругларның номчуурунуң шынарын экижидер аргалар дугайында айтырыгны тургускан.

Дүржүлгалыг, хүнден хүнче-чаа арга-хевирлерни шинчээнип ап, аныяк салгалга быжыг билигни берип чоруур башкылар районда эвээш эвес. Ынчангаш Кызыл Иргит, Түреш Монгуш (Бажыл-Алаак), Мойнак-Кара Монгуш, Роза Монгуш (Хаймакан), Любовь Куулар (Чыраа-Бажы), Людмила Баазан (Хорум-Даг) болгаш өскелер-даа хамаарыштыр.

Номчулганы орус-даа, тыва-даа дылга кандыг аргалар-биле чедиишкинниг чорудуп болуруп Людмила Баазан (Хорум-Даг), Саяна Ооржак (№ 3 школа) болгаш математиканга аас санаашкыннарын, оюннарны эрттиреринин хевирлерин Людмила Ховалыг, Мойнак-Кара Монгуш, Ольга Күжүгет олар ажылындан дүржүлгаларын көргүзүп, башкыларга сонуургаткан. Ол ышкаш холбээ кылган методиктиг көргүзүг материалдарының делгелгези киноэнгейни хаара туткан. Башкылар дыка хөйнү көрүп ап, бижип, чуруп алганнар. Конференцияның башкыларга практиктиг дузалыг болганы чугаажок.

Эге класс башкылаашкынында чедиишкиннер бар-даа болза, четпестерниң барын хуралга демдеглээни чоптүг. Мурнакчы башкыларның дүржүлгазын нептередир ажыл ам-даа чогуур негелдезинде эвес, чүгле чаа оттуп турары ол. Чылдан чылче чаартынмас, эрги ёзу-биле ажылдап, өөреникчилерге кошкак билиг берип турар башкылар-биле хемчеглер алдынмайн турар. Оларны башкылаашкын ажылындан чайыдырынга чедир айтырыг тургустунмайн турарындан, олла черинде таптаашкында туруп турарын түү деп сайгарыл? Бо талазы-биле школаларның администрациязы чүге эптежип турарыл, билиг берип шыдавас башкыны өске ажыл-биле солуй көөрүн практикалаар үе келбээн бе? Ном-биле хандырылга таныжып чорууп чүве-ле чок. Бо дээрге чылгы мал дугайында шаандасының хөй-хөй ырларының одуругларында-дыр.

1942 чылдың августы эй. Амгы «О Шынаа» совхозтуң малчыннарының чайлаар чайлагларында: Ак-Адыр, Сувактыг, Шивилиг, Даштыг-Хемиернин каттыжып келген черин Белдир дээр. Ында бир-ле черден кодуруп алгаш эккеп салып каан чүве ышкаш зонугур кызыл тей бедий берген көстүп турар.

Кызыл-Тайга ыракта тонтан көөрге, кайгамчык улуг майгын тургузуп каан ышкаш аянныг, чараш көстүр. Оон дөңүле делгем шөлге аттар чүгле чаңгыс кылдыр суржуп алгаш эртер ындыг кажааны хөй оон ийи-үш-ле хүн кыла шаапкан чүве. Он хар ажып, оол кижи болуп доругуп, улустуң чугаа-соодун угаап, ургжизидилгезинге улуг салдарлыг, кижизидикчи утка-шынарлыг ук шинии тургусканы-даа, бот-тывынгыр артистериниң ойнаазы-даа чедимчелиг. Шининиң кол рольдарын ойнап турар Долаан Амай-оол, хоочун артист Андрей Сагды, культура кылдызының эргелекчизи Кызыл-оол Сащгы-Бадра, Андрей Шой-Сюрюн болгаш өскелер-даа көрүкчүлерге мактаткан. Бот-тывынгыр артистериң мергежилиниң бедип орарын, сцена культуразын сагып билирин, овур-хевирлерни илередиринге бүзүрелдиин бо шинии көрүп болур.

Тываның төөгүзүн болгаш алдан-маадырларның демиселинин бастырганының соонда байдалды көргүскен Көжелдей Монгуштуң «Мутпгарава, авай» деп шинизи ыракы Өвүр районнуң Саглы суурунуң шин бөлүгүнүң бот-тывынгыр артистери көрүкчүлерге ойнап көргүскен. Шинде Балчый Бижээчиниң (Сеңги-Чаңгының кады төрээн дуңмазы) ролюн Семен Ооржак, чалчаның — Орлан Ооржак, Шовааның кадайның болгаш Шоор ашактың — Оюмаа Саая, Кан-оол Саая чедишкинниг ойнаан. Бичии суурнуң артистериниң шиңге херек эт-херекселдерни, эдилелдерни ол үеге хамаарыштыр тыптынып алганы көрүкчүлерни кайгаткан. Шининиң хөгжүм болгаш чурук каастталгазы база багай эвес кылдыңган. Черле ынчаш төөгүзүбиле холбашкан шинии көдээ суурнуң артистери район, республика артистеринден дудак чок ойнааның көрүкчүлер магадап үнелээн. Шининиң бижиттингениңде ам-даа чедир кылыр чүүлдериң барын авторга чамдык көрүкчүлер санаалдап, чогаадыкчы ёзу-биле чамдык эдиглерни кылыр болза, сураглыг «Хайыраан бот»-биле деннежип болгу дег шининиң төрүттүүнү келгенин демдеглээн.

Көрүлдезиниң түңнелиин көрүкчүлер болгаш бот-тывынгыр артистер үр мананаан. Республиканың культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалының уламчылап турарын, шин көрүлдезиниң организастыг доозулганын, бот-тывынгыр артистериң санының немежип, оларның мергежилиниң бедип орарын, театр уран чүүлүнүң сайзыраанын демдеглээш, 1991 чылга чедир уламчылаар уран чүүл фестивалынга кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржирин күзээн. Оон соонда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, жюри комиссиязының даргазы Хүргүлек Конгар чыылганнарга көрүлдениң түңнелин дыңнаткан. Бирги черни кымга-даа тывыспаан. Ийги черни **Өвүр, Мөңгүн-Тайга** районнарның бот-тывынгыр артистери **«Мутпгарава, авай», «Мажаалай», «Кудалажыг»** деп шинилери дээш тустуста үлешкен. Үшкү черни **«Бодарал»** деп шинии ойнаан **Бай-Тайга** районнуң артистери алган. Ол ышкаш шинилерни эки тургусканы дээш **Ульяна Монгуш** (Мөңгүн-Тайга), **Кызыл-оол Сат** (Өвүр), уран каастталга дээш **Семен Ооржак** (Өвүр), хөгжүм каастталгазы дээш **Николай Комбу** (Тес-Хем), рольдарын бедик мергежилдиг күүсеткени дээш **Ульяна Хертек** (Мөңгүн-Тайга), **Орлан Ооржак** (Өвүр), **Александр Салчак** (Ак-Довурак), **Оюмаа Саая** (Өвүр) тус-туста өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Зона аайы-биле Улан-Удэ хоорейга болур шин көрүлдезинге Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарның бот-тывынгыр артистери киржип баар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Бай-Тайга, Тожу районнарның бот-тывынгыр артистериниң шинилеринден көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ 45 ЧЫЛ ОЮНГА

АЪТТАР ШИЛИЛГЕЗИ

Школаны чоруур үемде бирле номчулга номугга дөрт чүзүн мал чуруктарын көргүскеш, оларга хамаарыштыр бир-бир куплет ырлар чогаадып каанын ам-даа утпаан мен. Ында чылгы мал дугайын мынчаар ырлаан:

Чылгы малды азыраарга,
Чадаг чорбас, аътты
чоруур,
Чадаг чорбас болган
соонда,
Чазап чоруур чүве-ле чок.

Бо дээрге чылгы мал дугайында шаандасының хөй-хөй ырларының одуругларында-дыр.

1942 чылдың август эй. Амгы «О Шынаа» совхозтуң малчыннарының чайлаар чайлагларында: Ак-Адыр, Сувактыг, Шивилиг, Даштыг-Хемиернин каттыжып келген черин Белдир дээр. Ында бир-ле черден кодуруп алгаш эккеп салып каан чүве ышкаш зонугур кызыл тей бедий берген көстүп турар.

Кызыл-Тайга ыракта тонтан көөрге, кайгамчык улуг майгын тургузуп каан ышкаш аянныг, чараш көстүр. Оон дөңүле делгем шөлге аттар чүгле чаңгыс кылдыр суржуп алгаш эртер ындыг кажааны хөй оон ийи-үш-ле хүн кыла шаапкан чүве. Он хар ажып, оол кижи болуп доругуп, улустуң чугаа-соодун угаап, ургшинин билиптер апарган турган үем ол.

Ол чаа тутканы бижыг, улуг кажааларга О. Шынаа сумузунуң малчын араттарының хүүда чылгы малын бөлүп шинчиир ажылды чорудар, сумудаа эң эки 450 аътты ССРЭ-ниң Кызыл Шеринге белек кылдыр чорудар деп намчыларның, аревэчилериниң болгаш сумунуң бүгү ажылчы чонунуң шиитпирлээн турган чүве-дир.

Улуг-Белдирниң хевис ышкаш ногаан шыгы чылгы-биле дола берген. Өлө-еле, ала-ала япаргылаан өөр-өөрү-биле кажааларже ээлчежип кирип турган. 3—4 хонукта үргүлүүлээн ажылдың түңнелинде 400 ажыг эки аътгарны шилип турган, үзүп алган. Оларны ССРЭ-ден келген майор хүлээп эп турган.

Чоон, семизи кончуг, үргүлүү каттырып турар, чазык арыышырайлыг сарыг баштыг кижи чораан.

Тыва улус: «Сөглээн сөзүнге ээ болур, ишкеи чеминге сава болур» дижир. Аътгарны шилип, үзүп келиргe 450-ге 17 аът четпейн барганын ынчан бо одургларның автору кайын билир ийик. «Бөгүн чылгы шилилгези доостур, оон соонда ол аътгарны эң мурнакчы кижилер Кызыл таварааш, Шивилиг-Кара-Суг кызыгаарга чедирер» дижип, аалывыстың улуг улустары чугаалажып, белек чылгызы сүрер улуска суксуп-суггат, зът-чем белеткеп, олар-биле кады авам биле чеңгем хөлчөк эрестиг ажылдал-турлар.

Ачамның мунуп халдып турганы, сүт дег ак чүзүнүүт Бедик-Хылбак деп шолалыг, мунуп орда, мурнуп көрбес, салып орда, салгын ышкаш улуг ак аъды баглаашта чогул. Мен ол хылбак ак аъдымга дендии ынак кижи мен. Өгже кире халып келгеш дораан-на:

— Хылбак-Ак кайыл, ачай? Мен ону мунар, каттаар дээн кижи мен, чүге салыптың! — деп, ачамны кончуй азрак айтыдым.

Ачам мени көгүде берди:

— ССРЭ-ден келген улуг майорну көрдүң чоп, оглум, сээн хылбан-агыны ол мээлдей Монгуштуң «Мутпгарава, авай» деп шинизи ыракы Өвүр районнуң Саглы суурунуң шин бөлүгүнүң бот-тывынгыр артистери көрүкчүлерге ойнап көргүскен. Шинде Балчый Бижээчиниң (Сеңги-Чаңгының кады төрээн дуңмазы) ролюн Семен Ооржак, чалчаның — Орлан Ооржак, Шовааның кадайның болгаш Шоор ашактың — Оюмаа Саая, Кан-оол Саая чедишкинниг ойнаан. Бичии суурнуң артистериниң шиңге херек эт-херекселдерни, эдилелдерни ол үеге хамаарыштыр тыптынып алганы көрүкчүлерни кайгаткан. Шининиң хөгжүм болгаш чурук каастталгазы база багай эвес кылдыңган. Черле ынчаш төөгүзүбиле холбашкан шинии көдээ суурнуң артистери район, республика артистеринден дудак чок ойнааның көрүкчүлер магадап үнелээн. Шининиң бижиттингениңде ам-даа чедир кылыр чүүлдериң барын авторга чамдык көрүкчүлер санаалдап, чогаадыкчы ёзу-биле чамдык эдиглерни кылыр болза, сураглыг «Хайыраан бот»-биле деннежип болгу дег шининиң төрүттүүнү келгенин демдеглээн.

Көрүлдезиниң түңнелиин көрүкчүлер болгаш бот-тывынгыр артистер үр мананаан. Республиканың культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалының уламчылап турарын, шин көрүлдезиниң организастыг доозулганын, бот-тывынгыр артистериң санының немежип, оларның мергежилиниң бедип орарын, театр уран чүүлүнүң сайзыраанын демдеглээш, 1991 чылга чедир уламчылаар уран чүүл фестивалынга кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржирин күзээн. Оон соонда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, жюри комиссиязының даргазы Хүргүлек Конгар чыылганнарга көрүлдениң түңнелин дыңнаткан. Бирги черни кымга-даа тывыспаан. Ийги черни **Өвүр, Мөңгүн-Тайга** районнарның бот-тывынгыр артистери **«Мутпгарава, авай», «Мажаалай», «Кудалажыг»** деп шинилери дээш тустуста үлешкен. Үшкү черни **«Бодарал»** деп шинии ойнаан **Бай-Тайга** районнуң артистери алган. Ол ышкаш шинилерни эки тургусканы дээш **Ульяна Монгуш** (Мөңгүн-Тайга), **Кызыл-оол Сат** (Өвүр), уран каастталга дээш **Семен Ооржак** (Өвүр), хөгжүм каастталгазы дээш **Николай Комбу** (Тес-Хем), рольдарын бедик мергежилдиг күүсеткени дээш **Ульяна Хертек** (Мөңгүн-Тайга), **Орлан Ооржак** (Өвүр), **Александр Салчак** (Ак-Довурак), **Оюмаа Саая** (Өвүр) тус-туста өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Зона аайы-биле Улан-Удэ хоорейга болур шин көрүлдезинге Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарның бот-тывынгыр артистери киржип баар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Бай-Тайга, Тожу районнарның бот-тывынгыр артистериниң шинилеринден көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Самба Саная, Уржанай Хуурак-оол, Дожул Намдол, Долумажап Бачаная, Чамзырай Шагжы, Норбу Назын, Шалык Чалбаа, Балчыр Хайыш, Седен Данин, Мурзукай Муизук, Доюндуп Никия болгаш өскелер-даа эки аъттар чыылдазынга улуг улуун киргенер. Ачам белек чылгызын Шивилиг-Кара-Сугда ТАР биле ССРЭ-ниң кызыгаарынга чедиржип, хүлээткеш келгеш.

* * *

Тиилелге сөөлүнде ачам аътты шеригнин дайынны кезектеринин канчаар тулчуп турганының дугайында бир-ле солун материал тып алган номчаан олуур.

Ол чүүлдүн ылаштыг утказын тодарадырга мындыг чүве. Дон-Будапештиниң Кызыл туктуг, гвардейжи, казак 5-ки аътгыг корпузу. Ук корпусчуң аътгыг шеригнери Доннуң, Кубаньның, Кавказтың 9 мун хире километр оруктарын эрткеш, австри Альпыларынга чедип дайындашканнар.

Дайзынналрның эжелеп алган черлеринге казактар шуурган дег хөмө таварып кирип, гитлержи шеригнерни девидетпишаан, оларның техниказын, дириг күжүн узуткап турганнар.

Казактарның дыштанылга үезинде хөглүүн, чир-шөн дүжүп каттырыжып, дөмектерин часкап, өрү шурап турганнарын, кажан тулчуп кирипкенде дидимин, шинтирлиин көргеш, немештер пат-ла кайган, ырмазыраар турганнар. Кубаньда Кушево деп станицаның чоогунга өлүрткен фашист офицериниң демдеглел дептеринден мындыг үткалыг бижик тывылганын ында айткан: «Бистин мурнувуста казактар дер чүү адам улус көстүп келди. Солдаттар эвес азалар чорду. Аъттарын кандан шуткуп каан чүве ирги бе? Дириг үневирис берге-ле боор». Доңгa, Кубаньга болгаш Кавказка маадырлыг чоруктарны кылганы дээш 1942 чылдың төөчүзүнде Дон корпузунга гвардейжи атты тывыскан чүве-дир. Ону номчаашаш, ачамның амыраа турары кедергей. Ол шуут-ла мынча дей-дир: «Улуг Тиилелгеге бистин тыва улустуң чоруткаңы хөй мун аъттарының үлүг-хуузу бары чугаажок».

Шынап-ла, ындыг дээрзинге бүзүрээр болгаш чоргаараар бис.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ ориемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийки амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа кылдыза — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкиин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 415. ТС—00640.

Телевидение

МАЙ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Будулгаазының черже кирер эжик». Уран-чечен фильм. 3—4 сериялары. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.25 Коллаж. 12

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 17 № 113 (14313) четверг

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кеп.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи ажыттынган

Москва, май 16. (СЭТА). Бүгүн Кремльдиң Улуг ордузунга эртенгиниң 10 шакта Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи ажылын эгелээн.

Съездиниң ажылында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-нин Президент чөвүлелиниң кежигүннери, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары киржип турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының сонгуулдаларының түңнелдерин Төп сонгуулда комиссиязының даргазы В. И. Казаков дыннаткан.

Эртенги хуралга депутаттар Съездини эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелин дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы — **Ооржак** Шериг-оол Дизижикович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы — **Мельников** Алексей Александрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Болбат** Владимир Петрович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Монгуш** Дадар-оол Сангыр-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — **Парунин** Валентин Андреевич.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Күрлан даргазы—**Салчак** Валерий Болай-оолович.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи—**Куулар** Шулуу Даваевич.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри — **Кара-Сал** Владимир Бораевич.

Тыва АССР-ниң культура министри — **Ондар** Чылгычы Чимит-Доржуевич.

Тыва АССР-ниң улус өредилге министри — **Конгар** Николай Салчакович.

Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри — **Киров** Сергей Дамбаевич.

Тыва АССР-ниң сан-хөө министри — **Ондар** Кошкар-оол Доржуевич.

Тыва АССР-ниң юстиция министри — **Стал-оол** Юрий Тулушович.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Аракчаа** Седип Байырович.

Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Молянов** Иван Федорович.

Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы — **Салчак** Тавалай Чилбакевич.

Тыва АССР-ниң Күрүненің айыыл чок чоруқ комитединиң даргазы — **Федосеев** Виктор Николаевич.

Тыва АССР-ниң Тулуг херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы —**Байыр-оол** Борис Донгакович.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы—**Суге-Маадыр** Монгуш Мунзукович.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Конституциязының 94 чүүлүнге дүүштүр, Мандат комиссиязының киирип келгенин чугаалажып көргеш, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1990 чылдың май 5-те сонгуттургай Тыва АССР-ниң 7 улус депутадының бүрүн эргелерин тыпсыр:

Монгуш Аниська Кууларовна —Горький № 26 сонгулда округундан, Кызыл хоорай.

Муромцев Валерий Александрович — Комсомольский №10 сонгулда округундан, Кызыл хоорай.

Путинцев Юрий Сергеевич—Рабочий № 7 сонгулда округундан, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович — Геология № 23 сонгулда округундан, Кызыл хоорай.

Сумеников Анатолий Петрович — Горный № 27 сонгулда округундан, Кызыл хоорай.

Шавыраа Карбай-оол Хертекович — Барлык № 48 сонгулда округундан, Барыын-Хемчик район.

Шомбун Борис Кыргысович —Самагалдай № 106 сонгулда округундан, Тес-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

1990 чылдың май 11.

ССРЭ-ниң Президентизиниң даштыкыга баары

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев канада чазактың чалазының ёзугаар күрүне аян-чоруун кылып, бо чылдың май 29-30-да Канадага баар.

М. С. Горбачев Американың Каттышкан Штаттарынга базарын моон мурнунда дыннаткан турган. Оон күрүне аян-чоруунун программазы бо чылдың май 30-дан июнь 4-ке чедир үргүлүүлээр болгаш АКШ-тың Президентизи Дж. Буш-биле чугаалажыышкыны, а ол ышкаш чуртка кыска аян-чорук кылыр.

Москвага чугаалажыышкыннар

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Араб Египет Республиканың Президентизи Х. Мубарактың чугаалажыышкыннары май 15-те Кремльге болган. Чугаалажыышкыннар колдуунда ийи президентилерниң агазыңга, оон соңгүнде делегациялар составтыг болган.

Египеттиң Президентизиниң аян-чоруун чүгле ийи чуртка болгаш араб делегейге эвес, харын нинти делегей чорудулгаларынга чугула улуг болуушкун деп санаа турар бис деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Х. Мубарактың чүүрүнде улуг чоянын удуртукчузунга байыр чедирип түр бис. Бедик денелеге кудза харылзаалариның тургустунганы онза чугула ужур-дузалыг.

Х. Мубарактың удуртулгазы-биле Египетке кылдынган чаартылгаларның дугайында, ССРЭ-де эде тургустунуушкун чорудулгаларының дугайында информация солчулгазы болган. Чооккуу Чөөн чүк беседага улуг черин эзээн. Ийи таланың экономиктиг болгаш өске-даа кады ажылдажылганың айтырыгларын принципиалдыг ёзу-биле чугаалажып корлуген. Президентилерниң ужуражыышкыны-биле тургустунган байлалды ёзугаар үк айтырыгларны хамаарышкан деннелдерде толаргай чугаалажып көрүп турар, бүгү угланыышкыннар аайы-биле үре-түннелдиг харылзаларны хөгжүдеринге улуг арганың барын ужуражыышкын бадыткап коргүскен.

Ужуражыышкынга Э. А. Шеварднадзе, Е. М. Примаков, албанның өске-даа кижилери; египет талдан — АЕР-ниң Президентизи үдеп чоруур албанның кижилери киришкен.

М. С. Горбачев болгаш Х. Мубарак совет-египет Декларациязы ол хүн ат салган.

ССРЭ-ниң болгаш АЕР-ниң аразынга 2000 чылга чедир экономиктиг, садыг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылганың узун хуусаалыг программазынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы С. А. Ситарян болгаш АЕР-ниң премьер-министриниң оралакчызы Камаль эль-Ганзури ат салган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң Х. Мубарак-биле ужуражыышкыны болган. Совет-египет харылзааларының кол айтырыгларын, ийи чурттарның аразынга садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг харылзаалардың байгалын чугаалажып көрген болгаш моон соңгаарры үеде үк харылзааларны улам ынай хөгжүдеринің перспективаларын чогумчалыг кылдыр үнелээн.

«Египет Совет Эвилелиниде. 1990» деп делегелеги ССРЭ-ниң УАЧД-зинге ажылдарының ёзулалынга ССРЭ-ниң чазааның баштыны болгаш АЕР-ниң Президентизи киришкен, Совет Эвилелиниге садар кылдыр чонның хереглел барааннарын 120 египет фирмалар ында делгээн.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеванның өмүүзүнден Х. Мубаракка болгаш С. Мубаракка алдар кылдыр дүштеки шайлалга кылган.

АЕР-ниң Президентизиң үдеп чоруур албанның кижилери шайлалгага келген.

Совет талдан М. С. Горбачев кадайы-биле, Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, албанның өске-даа кижилери келген.

Найыралдыг байдалга болган дүштеки шайлалганың үезинде М. С. Горбачев болгаш Х. Мубарак чүве чугаалаанар.

Х. Мубарак В. И. Ленинниң Мавзолейинге барып чораан болгаш чечектер алдарын салган. Билдинмес солдаттың чевээнге база чечектер салган.

(СЭТА).

Үндезин реформаның оруу-биле

ДУГУРЖУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААРГА АЖЫКТЫГ

Ажыл-агыйның адырларын арендаже киирер талазы-биле дээштиг хемчеглерни Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта эртикен чылдан эгелеп боттандыра берген. Ажыл-агыйның тускай эртемниглери бир-дугаларында санажылганың чаа өртектеринче хөйжуларны киирген. Оон чижек хемчээли мурнунда чылларынынга деңээргe, ылгалдыг тургай дээрзин баштай айтып кавлы. Тодаргайлаарга, эргиде турганы-биле бир хураганның санажылга өртээ 14 рубль ажыг болза, амгы чаа төлевир-биле 20 рубльге деңнешкен, центнер дүктүн 470-480 рубльден 680 рубль, а немелде деңзи дээш 41-44 рубльден 58 рубль чедир өскен. Үстүнде санчурагайларның аразында ылгалы бар болуп, моон мурнунда дыштанып дыжын билбейн, ниитиниң малын дүн-хүн чокка кадарып чоруур малчынарның ажыл-ижи материалдыг үнелелди алган. Ынчангаш малчын өг-бүленин амыдыралы хире-чергези-биле экижирип чугаажок.

Совхозтуң кол экономизи Долумчаа Маадыевна Монгуш экономиканы ылаптыг санаашкынга үндезилеп тургусканындан эрткен чылдың түннели-биле ажыл-агый 156 муң рубль орулгалыг болганын, он ажыг хойжу өг-бүлелерин аренда керээзинче киргенин чугаалады.

Совхоз-биле хойжу өг-бүле аренда керээзинин негелделерин дугуржуп тургаш, коданга турар малдың баш санын, өң-түзүнүн, хар-назынын, кадыкшыл байдалын тодарадып алыры эргежок чугула. Шын харын, оизагай талаларын ылаптыг дугуржуп алыры кайы-даа талага ажыктыг болуур. Аренданың хуусаазы оларның малдап турар коданының хар-назынынга дүүшкек болуур чугула. Малчын кижи коданда хоюндан 6 чыл дургузунда бодунуң бүдүргөн продукциязын совхозка дужаар болза, аренданын хуусаазы база ынча чыл болур. Бир эвес өг-бүле үш чыл эртерге ук коданын күрүне чагыынга киниристир дужаар апарган таварылгада малчын-биле совхозтуң аразында керээ үш чылда чардынар.

Керээ чарган хойжу башгайы чылында дугуржулганын негелделерин күүсетпейн, өреленген болза, оон өрезин санап, түңнээш, дараазында чылче шилчидер. Ол чылын ук өг-бүле улуг күжениишкинни үндүрүп, өрезин төлевишаан, амыдыралгө четчир акша-көрөнгини ажылдап алыр ужурлуг. Өренин бир чылдан өскезинче шилчилгелиг чоруу хойжу өг-бүленің бот-харыысалгазын бедидер.

— Аренда керээзин эрткен чылын малчынар-биле чарып тургаш, чамдык негелделерни чедир шиитпирлевейн барганындан ийи-чангыс өрүлдээлер болгулааның кол экономист Д. Монгуш ажыттажыт чокка чугаалап орар. Ылангыя тускай кодан кылдыр үскен хураганнарны азырап кыштаан малчынарның талазындан чөптүг чөрүлдээлер болгулаан. Бо чылын ону тускай эртемниглер хойжулар-биле керээ чарып тура, бүгү тала-биле өөренип көргеш.

Аныяк мал коданы хүлээп алган хойжулар кадатта малының немелде деңзизин, кырган алыр дүгүнүн хемчээли дээш ажылдаар болгай. Ол таварылгада малчын-биле керээни чарып тура, деңзинин ниити хемчээлин тодарадып алыры чугула. Ылангыя аңгы кодан кылдыр үскен хураганнарның деңзизин ылап-ла тургусса эки. Ол таварылгада чөрүлдээ болбас дээрзи билдингир.

Чылдың кайы үезинде керээни түннезе ажыктыгыл деп айтырыг тургустунуп келир. Совхозтуң тускай эртемниглериниң санап турары ёзугаар алырга, продукциянын санажылгазын октябрь айда чорудары ажыктыг. Чүге дээрге ол үеде хойжуларның бүдүргөн продукциязының база мал азыраныга үнген дорт чарыгдалдарның ниити түңү ынчан үңүп өскей. Ынчангаш керээнин санажылгазын октябрьдан дараазында дылдың октябрьга чедир үезиң иштинде кылдынган ажылдарны барымдаалап чорудар кылдыр хойжулар-биле совхоз дугурушкан. Чек барымдаалап санажыр. Хойжулар суг сөөртүлгези дээштиг чектиг хөй-ле таварылгаларда чолаачыларга үзүп берип турар. Черле ынчаш дорт чарыгдалдар ылаптыг болурунче совхозтуң специалистери кичээнгейни угландырган. Назыны улгады берген хойжулар санажылгага бертедей берип болурун өөренип көргеш, ук ажыл-агыйның бухгалтерлери малчынарга доктаамал барып, оларга дузалажып турарын айтыры чугула. Бухгалтерияда кирип турар отчёттар малчынарның холунда тудуп олурар чектери, мал-магазының башсаны-биле карышкактыг болбазын дээш малдың тускай эртемниглери айның төнчүзүнде шүүштүрер.

— Аренда керээзинде айтып каан продукцияны будүреринге эргежок чугула мал чемнери, машина-техника болгаш өскедаа чүүлдер-биле малчынны хандырарын совхоз хүлээлгези кылдыр көрүп турар. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан тургустунуп кээп, хойжу өг-бүлени мал кадарып мунар аът-биле хандыра албайн барзывысса, ону база керээге айыткан турар. Ынчан малчын кижи бодунуң хууда аъды-биле хой кадарар болза, дугуржулга өртээн ёзугаар хууда хөлгенин өртээ кылдыр 15 рубльди совхоз төлээр — деп, Долумчаа Маадыевна совхозтуң талазындан кылып турар ажылдарын мынчаар тайылбырлай-дыр.

Совхозта ажылга хереглеттинер аътты хойжуларга хөлезилээринин талазы-биле өредиглиг чүүлдер хөй. Ол дээрге совхоз аъдын хөлезилеп алган-даа болза, ону менди кадагалап, ажаан азырап турары дээш совхоз хойжуга 2 рубль 37 көпеекти төлээр үжурлуг. Мал кадарарынга ажылгазарыбиле совхозтуң аъдын малчын хөлезилээрге дугуржулга өртээ база-ла 2 рубль ажыг болур. Ол төлевирлер бот-бодуп дугдай бээр. Хөлезилээн аътты хойжу өг-бүле чидиргисе, бир аът дээш 300-400 рубльди совхозка төлээрин аренда керээзинин негелдезинде база айтып каан.

Совхозтуң дуржулгалыг хойжузу Евдокия Ондар аренда керээзи-биле өрткен чылдан эгелеп ажылдаш, 8 дугаар төрүүр хоюндан чүс башка онаштыр 86 хураган өстүрер планын 90 хуу боттандырган. Боттарының күжү-биле 30 тонна сигенин белеткен алган. А бо чылын дунгужун төрүүр хой хүлээп ап, аренда керээзин 5 чыл хуусаада чарган. Ам оларда байдал эки. Даанган онаалдазын чедиишкинниг боттандыраргына ол бүзүрээр. Хоюн кадарарда Евдокия Чүдүймаевна хууда ийи аъдын ээлчештир мунуп, кадарып турар. Аъттарының ажыглалы деэш совхозтан малчын ай санында 30 рубльди төлевирге ап турар. Чүге дээрге ийи таланың дугуржулгазында хууда бир аътты мал кадарарынга ажыглааны дээш 15 рубльди хойжуга төлээрин совхоз керээде айыткан болгай. Дугуржул, сүмележил тургаш, ажылдаарга, черле эки дээрзин үстүнде каш чижектер безин бадыткап турар.

Мииий-оол ОНДАР.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Соведтиң палаталарының сөөлгү хүнүнде боон эртклээн катгышкан хураларынга хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында айтырыгларны чугаалажып келген. Кайы мергежилдиг кижилериҢге чигеделиг пенсияны тыпсырыпга хамаарыштыр чидиг маргылдаалар боон турган. Май 15-те болган хуралга база-ла ол айтырыгны сайгарып көөрүн уламчылаан.

Оон мурнунда хүнгү хуралга маргылдаалыг айтырыгларны, тодаргайлаарга, хоойлу толевилелиниҢ үүлдерин, кады сайгарып тургаш, дугуржулганы чедип алыры-биле дугуржулга болгаш редакция комиссияларын тургускан турган. Ук комиссиялар барык хоидур ажылдаш, сайгарылганы хурал эгезинде дооскан. Оларның кылган ажылының түңнелин Эвилел Совединиң Күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. Н. Гриценко сессияга илеткээн. Порт чүдүрүкчүлерни болгаш механизаторларын база далаш болгаш хем транспортуун, балык үстатырүүн, эжиидиргеге составының ажылдакчыларын эрте пенсияладыр дугайында эдилгелер хүлээп алдынган.

Маргылдаалыг оске айтырыглар база ындыг янзылыг сайгартына берип болур турган. Ындыг болзажок депутат А. Г. Журавлев сөс алгаш, ындыг янзылыг сөстүг залче октаан: «Чүнү кылып турарывысты оналарын көрзээнер. Бир эвес хөй-хөй категориялыг ажыллакчыларга чигеделиг пенсияны тыпсы бээр болзувусса, чурттуң экономиказы оны дуглап шыдавас, кандыг-даа чазак оон күүседезин хандырып шыдавас. Бо чергелиг айтырыгларны күүне туружидан көөр хереқ».

Депутаттың кичээнгиргилиг бо сөстериниң соонда маргылдаалар улам чидинглеген. Ылангыя көдээ ажыл-агыйда ажыллаан турар механизаторларга пенсияны эрте тыпсыр дугайында аграр-депутаттарның кирип келген саналын үр үениң дургузунда чугаалажып келген. Чуртта ындыг кижилерниң саны 2,5 млн. ажыг — бир эвес оларны 55 харлыында пенсияладып чорудуптар болза, көдээ черде ол мергежилге ажыддаар кижилерниң саны дыка кызырлы бээр дээрзи билдингир. Бо айтырыгны палаталарга база сайгарып турган болгаш бадылаашкынны кылган. Көдээ механизаторларны 55 харлыында пенсияладыр деп саналды Националдар Соведи деткээн, Эвилел Соведи деткиввэн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Л. А. Воронин мындыг тайылбырны кылган: бир эвес механизаторларны бо нагы-харны барымдаалап пенсияладыр эгелей бээр болза, баштайгы ийи чылда бир-бир млрд. рубль, оон дараазында чылдар санында 500 млн. рубль пенсияга төлеттинер апаар.

Бо айтырыгны парламент кежигүннериниң бадылаашкынында тургузарга депутаттарның хөй кезии көдээ механизаторларны 55 харлыында пенсияладыр деп саналды деткээн. Бадылаашкынның түңнелин зал адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Пенсия дугайында Хөөйлу телевилели хүлээп аллыгаан.

(СЭТА).

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги сессиязында

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыыжының бирги сессиязы бодунуң ажылын уламчылаан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының албан-дужаалынга кандидаттарның сайгарылгазы үргүлүлүүлээн. Моон мурнунда ук албан-дужаалга кандидаттар кылдыр киргеи кандидатуралар бадылаашкын үезинде эвээш санны алгаш демиселди соксаткан турган.

Хоорай Совединиң бирги сессиязының ажыл-чорудулгазын удуртуп баштап турар Ю. П. Слободчиков бо улаала депутаттар Ю. С. Путинцев биле В. Х. Кара-ооллуң кандидатураларын чугаалажып көөрүн саналдаан. Кандидаттар депутаттарга боттарының допчу намдарын таныштырып, программазын чугаалааннар. Депутаттар кандидатуралар тус-туста сайгарганнар.

Чажыт бадылаашкынга Кызыл хоорай Совединиң 165 улус депутады киришкен. Ю. С. Путинцев дээш 10, В. Х. Кара-оол дээш 119 кижи бадылаан.

Чажыт бадылзашкыннарының түңнелинде улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга **В. Х. Кара-оол** соңгуткан.

Хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазын соңгуур дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашканнар. **В. А. Подругинниң** кандидатуразы альтернативаа чокка киргеи. Ажык бадылаашкының түңнелинде **В. А. Подругин** хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазынга бир үн-биле соңгуткан.

Дараазында хоорай Совединиң президиумунга 17 кижи соңгуткан. Сессияның киржикчилери хүн айтырыгның оонда өске айтырыгларын чугаалажып кергеннер.

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

«Чадаана агроүлет-пүртранстың» автобүдүрүлгезинде 1990 чылдың бирги кварталының планын 22 чолаачы ажыр күүсеткен. Ол бүдүрүлгеде аңгы-аңгы марканың машиналары хөй. Оларны хоочун-даа, аныяк-даа чолаачылар башкарып турар.

Боттарының планныг онаалдаларын ажылынга ээ-харыысалгалыг кижилер күүсеткен. Оларның иштинден аныяктар Роман Куулар, Матвей Монгуш, коммунистер Владимир Ооржак, Валерий Тас-оол, хоочунар Мөчекпен Куулар, Кертик-оол Монгуш планнарын ажыр күүсеткеш, акша шаңналдарын алган.

Бир өөрүнчүг чүве чүл дээрге, Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы Мөчекпен Дамдынович Кууларны пенсияже үдээни болур. Ынчалза-даа ол ам-даа ажылдавышаан.

Ондар СЮР-ООЛ.

Кызыл районнуң Кур-Чер суурда амыдырал хандырылга бажыңы джыттынгаш, элээн каш чыл болу берген. Оон бир өрээлинде даараныр цех бар. Өскезинге — чагыгларны хүлээп алыр. Суурнуң улузу телевизорларын болгаш амыдыралга ажыглаар техниканы септедири-биле аная дужаап турар. Ону септээр кижи Кызылдан барып септеп турар.

ЧУРУКТА: «Тиилелге» совхозтуң төвүнде амыдырал хандырылга бажыңының даараныкчызы Любовь Түлүш ажылынга кызымактарның бирээзинге санадып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨРТТҮ БОЛДУРБААЛЫ

Республика девискээринде арга-арыг өрттенип турары-биле холбашкан онза бөөге байдалды өөренип көргеш, улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарының даргаларының чөвүлел хуралын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели май 11-де эрттирген. Чөвүлел хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Чоннуң байлаа болур арга-арыг республиканың барык бүгү районнарында өртке таваржып турарын моон адаанда сан-чурагайлар хереңнел турар. Тыванның арга-мяш ажылагыйының бүдүрүлге каттыжышкынының медээзин ёзугаар-алырга, май 15-ке чедир республикага 157 черге өрт болган. Ниитизи-биле 1978,1 га чер өрттенген. Байдал бо хире дүвүреңниг турда, ол чөвүлел хуралды эрттирген болгаш өрттү болдурбас база өрт бооп турар черлериниң өртүн өжүрер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ол хуралга чугаалажып көрген. Болуп турар өрттерни өжүрер талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алырын, кижилерни болгаш техниканы өрт өжүреринге калбаа-биле киристирерин райкүүском даргалары чөвүлел хуралга дазаан.

Районнар девискээринде боон турар өрттерни маңаа көргүзерге мындыг-дыр. Улуг-Хем районунга 42 черге өрт болган. Ол өрттүң ниити шөлү 663,7 га. Танды районукга 13 черге өрт болган, 252,6 га арга-арыг өрттенген. Каа-Хем районда байдал база дүвүреңниг. Бо районга 15 черге өрт болган. 245,7 га арга-арыг өрттенген. Бии-Хем районга 272,2 га черниң арга-арыы өрттенген. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарда база улуг хемчээлдиг черлерде арга-арыг өрттенген.

Өрттүң болуп турар чылдагааны черле чүдел? Мындыг айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кедир. Районнарда тургустунгулаан өрт өжүрер оиза комиссияларның ажылын багай организастаанында. Улус депутаттарының кәдээ Советтериниң күүскомнары чон ортузунга, малчын коданнарда ажылдап, чурттап турар малчынар ортузунга өртке удур сурталл ажылын чорутпайн турарында. Ангыс черлерде артып калган тараа хоорзунун чамдык ажылагыйлар кайы хамаанчок өрттедип турарындан база өрт бооп турар. «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл» совхозтарга ындыг өрттер болгулаан.

Тандыда «Россия» совхозтуң кол агровому Петр Федяев, Самагалдайда орук-сепгелгетудуг эргелелиниң чолаачызы Владимир Оюн, Улуг-Хемле «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хойжузу Л. Мунзук, Ак-Тал суурнуң чурттакчызы С. Сотпа арга-арыгга өрт болдурган, чедирген когаралы дээш торгатканнар.

Балгазының халыг-ат аргазының дугайында оизалап чугаалаза чугула. Өкпе аарыгларының санаторийинде эмнедип турар кижилерниң бүрүүзу-биле 3 өрт болган. Санаторийни долгандыр турар девискээрни андарып каар талазы-биле кол эмчи А. Ткаченко кандыг-даа хемчег албаан. Бо талазы-биле кол эмчи А. Ткаченкону торгаар ужурлуг.

«Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарны долганыр турар тулаа черлер база өрттенген. Ынчангаш бо черлерге өдүректериң уя тудуп аҢыр чери чок артканы. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитеди экологтуг байдал бо хире дүвүреңниг боон турда, чүнү болап орар ирги? Комитеттиң ажылдакчылары хоозун сестеп ажыл-херекче кажан киреп ирги?

Республика девискээринде өрт улам хөрлүлеп турары-биле Красноярскиниң ужар чүүл баазазындан 61 кижи бо хүнде бисте дузалажып чедип келген, өрт өжүрүдээринде киржип турар. Өрттү болдурбас дээш бүгү хемчеглерни алымдыг!

ЧҮГЛЕ ХЫНААР ЭВЕС, А ДУЗАЛАЖЫР

Профоблчөвүлелдиң III пленумундан

Тываның профэвилелдерииң эвлечеглиг III пленуму май 11-де болуп эрткен. Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. КУУЛАР пленумну ажыткаш, садыгиың, ниитиниң чемненилге болгаш амыдырал хандырылга бүдүүгелериниң, организацияларының ажылынга профэвилелдерииң ажылчын контролюн күштелдирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында илеткелдя профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВА кылган.

Чурттуң экономика талазыбиле берге байдалдарда турарындан садыгларда хереглел бараанналарының чонга чедишпейн турары кымга-даа чажыт эвес. Чүгле ол эвес, а харыда-даа хүн бүрүде ажыглап турарывыс эт-херексел, аъш-чем безин тывылбас апаар тавар ылгалар кайы хөй. Бо бүгүнүң база бир чылдагааны — чамдык черлерде садыглаашкынның чурумун каржызы-биле үреп, чонга ачы-дуза чедирилгезинде улуг четпестерин болдуруп турарында дээрзин илеткелчи демдеглээн. Ылангыя чамдык садыгжыларның талазындан ховар бараанналарны таныш-көрүштерииге садар, бараанналарны чажырып-шыгжаар тавар ылгалар эвээш эвес дээрзин чон партия, совет, профэвилел органнарынче үезинде бижип чорудуп турар. Ындыг байдалдыг чагаалар профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль инспекциязынга, адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарынга, массалыг информацияның органнарынга хөйү-биле кээп турар. Ынчангаш үлегүүр болгаш аъш-чем бараанналарын чонга садарда социал чөптүг чорукту барымдаалаары-биле дарый хемчеглерии боттандырып чорудары чүгула апарганындан ол талазы-биле доктаалды ВЦСПС-тиң президиумуу эрткен чылдың сентябрьда хүлээп алган. Ажылчын контролёрларның ажылын организастаар талазы-биле профэвилел комитеттериниң кошкак ажылдап турарын ол доктаалда айыткан. Анаа үндезилээш, профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль бөлүүн тургаралды чорудуп турган Суқпак ортумак школазының кижизидикчи башкызы Шолбан Дондуп ону көргеп, ол дугайында дораан-на чугаалаан, хомудалды бижип берген.

Суқпактың соңгулда участогунга соңгулданың дүрүмүнге каржы хажыдыышкыннарны Л. С. Зориналың бүзүреттиргеи азы деткимче бөлүүнүң кижилери кылган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүнү А. Оюн бригадада болгаш суурда соңгулда урнаазын чедирип, барып бадылаар улустарииң бюллетеньнерии ап алган турда, ону тудар болгаш улускa үлеп бээр кандыг-даа эргези чок, комиссия кежигүнү эвес СЭКП обкомунуң инструктору М. С. Малецкая ап алгаш, соңгукчуларга үлеп берип, Л. С. Зорина дээш бадылаар агитацияны соңгулда хүнүнде чорудуп турган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери урналардан бюллетеньнерии төккеш, санап эгелээр деп турда, СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыныың эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевич орта чедип келгеш, комиссия кежигүнү эвес кижи хирезинде, бюллетеньнерии санап киришкеи. Участок комиссиязының кежигүннери ону санаарын чөпшээревейн, каш улаа сагындырып турда-ла, тооваан. Комиссия кежигүннери-биле маргылдаа үндүргенииң түнелиинде Ю. С. Лицкевич соңгукчуларың Арапган дээш бадылааны 4 бюллетеньии ап алгаш, ора тыртып каапкан. Ол дээш бодум харыылаар мен деп ынчан ол дарга чугаалаан. Бюллетеньнерии санап келирге, Тыва АССР-ниң 31 бюллетеии четпес болган. Оларның читкении комиссияның кежигүннери Ю. С. Лицкевичиге каразып турар. Чүге дээрге бюллетень санап турар үеде комиссияның кежигүннери-биле ол маргыжып хорадашкан болгаш каш улаа үнүп-кирип турган. СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыныың эргелекчизиниң бирээи болуп бюллетеньнерии оларның арасыпда ооган-ла соңгукчуларга үлеп берип, Л. С. Зорина дээш бадылаар агитацияны соңгулда хүнүнде чорудуп турган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери урналардан бюллетеньнерии төккеш, санап эгелээр деп турда, СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыныың эргелекчизиниң оралакчызы С. С.-Б. Монгуш, № 40 аъш-чем барааннар магазининиң садыгжызы З. Г. Тарасова болгаш ол ажылга мергежээи ёске-даа эштер хамаарыр. Тудуг болгаш тудуг материалдары ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ажылчын контроль комиссиязын ол обкомнуң даргазы М. Х. Самданчап билдиглиг удуртуп турар. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының профэвилс... комитединиң ол талазы-биле ажылын дыннаан. «Тыва дагдүгүү» комбинаттың профкомунуң ажылының дуржулгазын дамчыдары көрдүүп турар. «Тыва тудугнуң» контролёрлары Кызылдың 10, 12, 14, 40 дугаарлыг, «Детский мир» магазиннерии харыылап турар. Ол ажылды профэвилел комитединиң даргазы тургаи Г. И. Чупрасова билдиглиг удурткан.

Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Эрзин районнарның ажылчын контролёрлары ёске-даа хыналда органнары-биле кады деминг ажылдап, чаа-чаа аргаларны ажыглап турарлар. 1988 чылдың октябрь айдан бээр ажылчын контролёрлар садыгиың, ниитиниң чемненилге черлериниң будүүгелериие 547 хыналлаиы кылган, оларның хөй кезииде-ле садыг чүрумунга үрээшкиннер бар болгулаан: садыл алыкчыларга эгидер акшаны чедир бербес, бараанны чедир деизилеп бербес, ховар бараанналарны чажырар, оларны склад дамчыштыр садыл-саарар чоруктар илерээи. «Росторгодежда» баазазынга ховар бараанналарны чажырар чоруктар илеретгинеп, Л. Н. Ледовскаяның складынга индий 443 хөйлеи шыгжаатга чыткан.

Аъш-чемни багай шынарлыг кылыр, эттеи кылган продуктуларны үрээр, чемни чедир салып бербес чүүлдер «Шөлчүгеш» кафеде, № 3 столовайда, «Моңгүлек» ресторанда бар. Ажылчын контролёрларның тургускан актыларын ёзугаар чогуур хемчеглерни чүрүм үрекчилериие онаап турар: 107 кижиге административтиг хемчеглерни онаагаи, оларның 19-уи ажылындан хостаан, 53-уи — эвээш шалыииыг ажылдарже шилчиткеи, 29-унуң шаанал акпазын казаан.

— Ажылчын контролёрлар садыг ажылдакчыларынга улуг дузаны чедирип турар. Четпестерни дораан ёскерип, хыналлаларны чорудуп, чогуур актыларны олар тургузуп, бараанналарны хуваарынга социал чөптүг чорукту чедип алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Ындыгларның ажылын улам деткиир, оларны шаанал мактаарынга чедир көөр херек — деп, курсадыг инспекциязының начальиыги **Л. И. Фридрикова** саналынга чугаалаан.

АУК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саян** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле эвлечегде турар кижилерии барымдаалавайн, а харын райоиун-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Соведиинии сессиязынче бижип киргеиин чугаалаан. Ол ышкаш районуң ёске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, бараанналарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык бараанларны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынын, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүнеринде сактып кээр, а ёске хүнкерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларны алыр үжурлуг бараанналарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, ону харыылап турар удуртукчуларның берип турар каржы, донгун харылары кижиниң сеткилии улам хомудадыптар деп, ол уламчылаан.

«Тыва коммунэнерго» будүүлгезиндс профэвилелдериниң комитединиң даргазы **В. В. Дьяченко** ында контролёрларның ажылының дуржулгазын чүгле бараанналарны республика аразында кежүп чоруур дузаны чедирип турар. Четпестерни дораан ёскерип, хыналлаларны чорудуп, чогуур актыларны олар тургузуп, бараанналарны хуваарынга социал чөптүг чорукту чедип алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Ындыгларның ажылын улам деткиир, оларны шаанал мактаарынга чедир көөр херек — деп, курсадыг инспекциязының начальиыги **Л. И. Фридрикова** саналынга чугаалаан.

АУК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саян** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле эвлечегде турар кижилерии барымдаалавайн, а харын райоиун-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Соведиинии сессиязынче бижип киргеиин чугаалаан. Ол ышкаш районуң ёске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, бараанналарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык бараанларны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынын, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүнеринде сактып кээр, а ёске хүнкерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларны алыр үжурлуг бараанналарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаан. Ол дугайында айтырыг тургузарга, ону харылап турар удуртукчуларның берип турар каржы, донгун харылары кижиниң сеткилии улам хомудадыптар деп, ол уламчылаан.

«Тыва коммунэнерго» будүүлгезиндс профэвилел комитединиң даргазы **В. В. Дьяченко** ында контролёрларның ажылының дуржулгазын чугаалаан.

АУК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саян** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле эвлечегде турар кижилерии барымдаалавайн, а харын райоиун-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Соведиинии сессиязынче бижип киргеиин чугаалаан. Ол ышкаш районуң ёске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, бараанналарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык бараанларны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынын, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүнеринде сактып кээр, а ёске хүнкерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларны алыр үжурлуг бараанналарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаанар. Ол дугайында айтырыг тургузарга, ону харылап турар удуртукчуларның берип турар каржы, донгун харылары кижиниң сеткилии улам хомудадыптар деп, ол уламчылаан.

«Тыва коммунэнерго» будүүлгезиндс профэвилел комитединиң даргазы **В. В. Дьяченко** ында контролёрларның ажылының дуржулгазын чугаалаанар.

АУК ажылдакчыларының Таңдыда профэвилел райкомунуң даргазы **В. С. Саян** санал бергеш, хуузунда машина садып алыры-биле эвлечегде турар кижилерии барымдаалавайн, а харын райоиун-даа, ажыл-агыйларның-даа чамдык удуртукчуларынга машиналарны сада бээр чоруктарны шын эвес деп санап турарын ол профэвилел райкомунуң президиуму район Соведиинии сессиязынче бижип киргеиин чугаалаан. Ол ышкаш районуң ёске-даа садыгларында совет садыгның чурумун үрээр, бараанналарны таныш-көрүштеринге садар, чамдык бараанларны «согажалаар» чоруктар барын ол чугаалаан.

— Дайынын, күш-ажылдың хоочуннарын чүгле байырлал хүнеринде сактып кээр, а ёске хүнкерде оларже сагыш салбас, харын-даа оларны алыр үжурлуг бараанналарын бербес чүүлдер бар-дыр — деп, **В. Ф. Матсон** саналынга чугаалаанар.

Пленумнуң киржикчилери Тываның профэвилелдериниң Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязының кежигүнүүе киргеиин дугайында шиитпирии хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

СЕТКИЛИ ООЖУРГАВАС

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бёдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегиидө № 2 мурнакчы эвлечегниң улуг мастери аныяк кыс Татьяна Скорыхтың ажылдаар кабинединге баргаш, эки ажылдыг бир ажылчын-биле танышгырарын дилээн мен.

Удуртуп турар кижилериниң дамзызын бижээн дептерии ажып, оларның аттарына доктаап, кезек боданып ора мынча дээн:

— Аңгы-аңгы нациияның төлээлериндеи турғустуиган бичии коллектививисте мурнакчылар хөй. Оларның деминг ажылының түнелиинде планныг даалгаларывысты ай, квартал аайы-биле доктаамал ажыр күүседип келдивис. Бо үдаала хүндүлел самбырызынче кирген Вячеслав Байыр-оолович Хертекке ужуражып, ажыл-ижии сонуургап көрүнер.

Цехтиң бедик бажыныың дараазында каъдынче мени үдеп тура, ооң дугайында эргим, чылыг сөстерии чугаалап четтигипкеи. Чай-чапсар чок диринейиин хөделип турар конвейерлер, механизмнер артында бичии өрээлге чаасканан ажылдап турар кижини тып чеде бергеш, амыр-мендизин айтырып, чайланы бээр, аразында ажыл-ижиниң дугайында каш сөстер солчур аргалыг болдум. Алыс боду аныяк, хүндүлээчел, чазык чаагай В. Б. Хертектиң эрткен оруу эштериидеи онзалаиып көзүлбес. Комбинаттың өөредилге пунктузунга электриктер курузу дооскаш, цехте ам 5 чыл ажыр ажыллап. мергежилиниң хыын чоорту тып, электри дериглериниң бедик классты септекчизи апарган. Аиаа нарын ажылдар кылыры дагзыр. Ону чогуур үезинде шынарлыг кылдыр кылып дооспаанда сагыш-сеткилге оожургавас, шак-даа барымдаалавас.

— Сөөлгү үеде электромоторлар септеп тур мен. Дүүн ийиии холдан үндүргеш, бөгүн база алганым бодур — дээш, ажылын уламчылай берген. Эш-өөрү ону электромоторлар «эмчизи» дижир. Ол аиаа тывыскан шола эвес, ажылынга үнелелдир. Ажыл—кижиии кааспаар. Кызымаа, бичс сеткилдии, мергежилиигс бердиигеии, үлегерлиг сагыпга-чурумнуу-биле коллективииң хүндүткелин чаалап ап шыдаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

ЧУРУКТА: В. Б. Хертек ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотозу.

Демократияга өөренип тур бис

ЧҮГЕ КҮШ ЧОК БОЛГАНЫЛ?

1990 чылдың май 5-те катап бадылаашкын үезинде Суқпактың № 79 соңгулда округуиуң участок болгаш округ соңгулда комиссиялары «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызыбиле үрээнии Төп соңгулда комиссиязы илереткеш, округка эрткеи соңгулданы күш чок деп саиаан болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадын бүрүткээриидеи ойталаан. Бо дугайында Төп соңгулда комиссиязының дыннадыын республика солуннарынга парлаан.

Ооң чылдагааны үүдеи болганы? Ону солуииуң номчукчуларына кысказы-биле таныштырар-дыр бис.

Суқпактың № 79 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина биле Суқпак ортумак школазының башкызы Б. И. Арапган олар катап бадылаашкынга кирген турган. Бирги бадылаашкыныың түнелиинде башкының алган бадылаашкыны удурланыкчызындан 36 сан ажыг турган.

Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеинери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери боттарының талалакчызын бадыладып алыры-биле соңгукчулар ортузунга агитация ажылының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаан болгаш идепкейлиг ажылдаан. Л. С. Зориның бүзүреттиргеинери, деткимче бөлүүнүң улустарының чоруткан агитациязы өскелерден онза ылгалдыг болган. Допчу намдарындан ооске плакатты, чалалганы (ында кандидаттың чуруу база бар) типографияга янзы-бүрү өнерлиг кылдыр кылган. Ооңбиле кады тус черден болгаш наймыслалдан хөй санныг кижилерни агитация ажылын чорударынга хзара туткан. Ооң түнелиинде соңгукчулар ортузунга улуг хемчээлдиг ажылды чоруткан.

Май 5-те Элегес-Аксының Суқпактың соңгулда участоктарынга үстүүне адаанывыс Тыва АССР-ниң улус депутатарының кандидаттары дээш соңгукчулар бадылаашкынын берген. Бо ййи участоктуң кайызынга-даа ол хүн депутаттың кандидаттарының эдээн каш талалакчылары баргаш, бадылаашкынның канчаар чоруп турарын хайгаарап турган.

Депутаттың кандидады Б. И. Арапганың талалакчылары Элегес-Аксының соңгулда участогунга тургаш, ооң чамдык кежигүннериниң эпчок аажылап турарының дугайында сагындырыгларыны берип турган. Ооң бирээзи чүл дээрге, участок комиссиязының кежигүннери «бадылаар чайы чок» дөргүл-төредёөнии ёмүүжээнден каш улаа барып бадылаашкының беогени болдуп. Ооң ангыза, бадылаашкын тенеере үрнаан бюллетеньнерии үштүп, төп турар үеле участок комиссиязының кежигүннериниң бирээзи болук бюллетеньнерии оларның арасыпда ооган-ла соңгукчуларга үлеп берип, Л. С. Зорина дээш бадылаар агитацияны соңгулда хүнүнде чорудуп турган. Участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери урналардан бюллетеньнерии төккеш, санап эгелээр деп турда, СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыныың эргелекчизиниң оралакчызы С. С.-Б. Монгуш, № 40 аъш-чем барааннар магазининиң садыгжызы З. Г. Тарасова болгаш ол ажылга мергежээи ёске-даа эштер хамаарыр. Тудуг болгаш тудуг материалдары ажылдакчыларының профэвилел обкомунда ажылчын контроль комиссиязын ол обкомнуң даргазы М. Х. Самданчап билдиглиг удуртуп турар. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының чамдык кежигүннери аңаа удурланып-даа турганнар. Депутатка кандидаттарның бүзүреттиргеинери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери аңаа база саналдарын берген. Ю. С. Лицкевич сөс алгаш, бюллетеньнерии органын бадыткаан, аиаа улус бүрүүлүг болганын билинген, кандыг-даа хемчег алыр болза, хүлээп алырын чугаалаан.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга он кежигүн олурушкан, оларның бежи округка эрткеи соңгулданы күш чок болдурар дээш бадылаан, бежи күштүг дээш бадылаан, ынчангаш кандыгдаа үзе шиитпир хүлээп алдынмаан. Ону хандыр өөренип көрүп турган, шын шиитпирии хүлээп алыры-биле Төп соңгулда комиссиязынче шилчиткеи.

Округтуң соңгулда комиссиязының хуралынга Төп соңгулда комиссиязының секретары П. М. Самороков, кежигүнү К. О. Шактаржык олар олуржуп, байдалды хандыр өөренип көргеи, округтуң болгаш участоктарның соңгулда комиссияларының кежигүннери-биле тургустуиган айтырыг дугайында бүгү талалыг сайгарын чугаалашкан.

Бо айтырыгны Төп соңгулда комиссиязының хуралынга сайгарып көргеш, соңгулдалар Хоойлузуи каржызы-биле үрээии дээш округка эрткеи соңгулданы күш чок деп саиаан.

Бо округтуң, участоктарның соңгулда комиссияларының даргаларының, кежигүнериниң «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну эки билбезиидеи, дуржулгазының четпезиидеи, негелдезиниң кошкаандан бо чүүлдер үнгеп. Л. С. Зориианың бүзүреттиргеинери болгаш деткимче бөлүүнүң кижилери бодунуң даргазынга хөй бадылаашкынны алыр дээш соңгулдаларның хоойлузунга үндезини-биле шүүт таарышпас чүрүм үрээшкиннерииң дугайында Суқпактың № 79 соңгулда округунуң комиссиязының хуралынга бүгү талалыг сайгарып, чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле хажыдып

ЭЖИНДИРИП ҮНҮПКЕН

Күчүлүг Улуг-Хем кыщкы узун уйгузуидан «одургаш», кылын доштарны бодунуп оруундан арыглай чуул шаап бады барган. Хемчилерниң ажылынын аай-бажы черле ындыг: чылдың кыщкы үезинде аар-саар ажыл-херектер бүдүрүп, кол нуруузун септелгеге эрттирер. А чогум чайың хем оруу ажыттынары биле, оларга чымыштыг хүнер эгелээр. Арта-дуржулгалыг хоочун хемчилер хеминер кыдынга сыык черлерни, ужарларны, саарыгларны тускай демдектер-биле демделээр, өскээр чугаалаарга, теплоходтар, баржалар, салдар чоруур хем оруун озал-ондак болдурбазы-биле онзагай кичээнгейниң төвүнге тургузуп, демдектээри дээни ол-дур. Ам бо хүиверде пароходтар турар черде үүле-херек үе-биле чергелештир хөлзээзиниг чоруп турар. Хем оруу ажыттынзадаа, сал сөөртүр аар баржалар сугнуң немежирин манап, эжиндиргге белеткелди уламчылавышаан.

Дагдыныкчы, капитан М. А. Ашак-оол Хүт ужарыиче углай баштайгы теплоходтарны болгаш баржаларны үдеп чорупкан. Ол аиаа чайлаап, чүгле күзүн ээп кээр. Оон-биле кады эң дуржулгалыг хемчилер бо чылгы орукту башгай изеп, эжиндирип үнүпкеп. Айдыызында баштайгы шенелде эжиндиришкиннериң эгелээни ол.

Эрткен чылын күзүн хем суу хенертен сыгааны-биле

чамдык теплоходтар Кызылда өртээлинче ээп келбээн. Бир дугаар эжиндириг-биле кывар-чаар материаллар чүдүрген баржалар база чорупкан.

Пароходтар өртээлинге чеде бээриивиске, яизы-бүрү хемчээлдиг теплоходтар, катерлер, судиолар чанында кижилер экипажтар аайы-биле кызыг чай чок иженген турлар. Бир-ле дугаарында, «МБВ — 216» маркалыг сал сөөртүр буксир-иднкчи улуг хеменнң ээлери-биле ужуражы бердивис.

— Эжиндириишкинге белеткелди доозуп алдывыс— деп, экипажтың капитаны Сергей Иргит тайылбырлай-дыр. — Минусинскиден келир судно хынаар инспекцияны манап тур бис. Хыналда комиссиязы септелге ажылдарынга үнелелдп берип, ажылывысты хүлээп алыр үжурлуг. Чыл санында Тожунуң Ырбандан сал бадырар улус бис.

Таныжып чугаалашкан экипажывыстың кежигүиерн шалыпчы ажылдап турар улус болду. Капитаниың оң холу — бир дугаар штурман Юрий Лумпов, Сергей Иргитбиле кады элээн хөй чылларда ажылдап каапкан. Оларныц-биле чоокта чаа училяще дооскан Андрей Сан-Хөө. Аяс Хертек эгни кожа ажылдап турар.

Сергей Иргит бүдүрүлгеде хоочуннарның бирээзи. Ол Новосибирск хоорайга хем училищезин дооскаш, аиаа яйн чыл ажылдаан. 1971 чылдан бээр Улуг-Хеминң унуп дургаар сал сөөртүп, салымчолун оон-биле холбаан. Юрий Лумпов командирлер составын -Кызылга бот-өредилге биле өөренип дооскан. Ол кышкы үеле каңнакчыдуизаалакчы болуп ажылдап турар.

Ыраккы Тожудан сал бадырар экипаж эрткен чылгы планын күүседип, мурнакчыларның одурүүнга киргеп. Бо чылын кылыр ажылдың хемчээли тодараттынган. 40 муң хире рубльдиң ыяжын Ырбандан салдалып бадырар.

— Суг сыгай бергенде Сыстыг-Хем биле Севи аразында Үстүкү-Дөртеи-Адыр баксырай бээр — деп, Юрий Васильевич Лумпов онаашкан ажылын сонуургады-дыр. — Черле ынчаш хем оруунга кандыг бергелер турбас дээр. Чүгле ужарлар безин беш катап таварыжыр болдур, ийин. Бедик мергежилдиг хемчилер дээрзи оларның чугаазындан илдеп. Дидим чүреккир, эрес эрлер 150 метр узун дурттуг сал орнунга 180-190 метр чедир шөйүлеп узун салды улаа-дараа Кызылче бадырып эккеп турар. Ол хире улуг ажылды олар үш-ле хонуктуң дургузунда кылып бүдүрүп турарын аразиледиргеи тодаргай сорулгалар салдынган. Планныг онаалдаларны күүседири албан. Енисей пароходствозунуң Кызыл район эргелелиниң коллективи ол дугайын ынчуг эки билир.

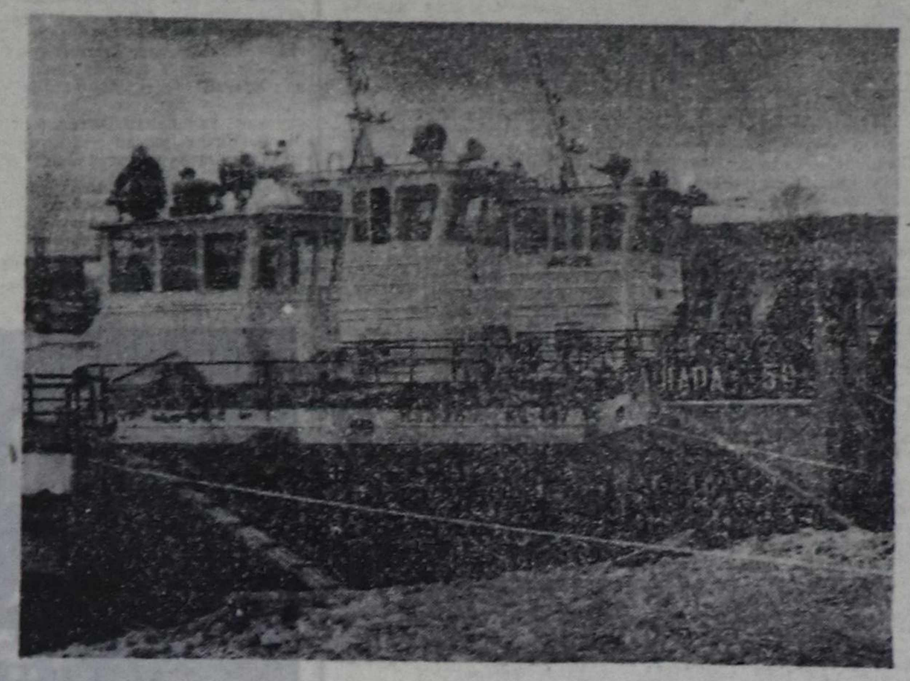

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: пароходтар турар өртээлде сөөлгү белеткелдер дооступ тур. Сал сөөртүр теплоходтуң капитаны Сергей Иргит бир дугаар штурманы Юрий Лумпов-биле кожа турлар.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Хөй-ниити организацияларның системазында онзагай черни төөгүүнүп болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-эвилел ниитилели, оон чер-черлерде салбырдары эдилеп турар. Ук ниитилел бодунуң одуруунга ботидепкейлиг, билиг болгаш дуржулга талазы-биле быжыккан, төөгү, культура тураскаалдарын камгалаар калаганларынга, революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарны иептередиринге изиг күзелдиг кижилерни ынчып ап турар. Олар эстетиктиг, мөзүг-шынар, патриоттуг болгаш интернационалчы кижизидилгеге организаторжу талантызын бараалгадып чоруурлар.

Мөңгүн-Тайгада салбыр 3 коллективтиг, 7 эге организацияда шупту 924 кежигүнер хаара туттунган, оон иштинде өөреникчилер 260 ажыг кижи. Ийи совхозта, Мугур-Аксы болгаш Мөрен-Бүреи ортумак школаларында, ажылагыйлар аразының база септелге-тудуг участоктарында, район эмиелгезинде эге организацияларның ажылы макталдыг.

Районуң төөгүзүп, фронтучуларның эрткен оруун болгаш өске-даа төөгүге хамаарылгалыг үүлдерни чыып бижиринге идепкейлиг улуг-хуузун Бегзи Адыг-Тюлюш, Иргит Успун-Доржу, Адыг-оол Намгай-оол олар киирип чоруурлар.

Күрүне камгалалының дазызында турар төөгү болгаш культура тураскаалдары Мөген-Бүреи көдээ Советиниң девискээринде хөй. Бичe-Хая, Кызыл-Тей болгаш Кара-Бозага деп черлерде хаяларда чурумалдар, Мөген-Бүреи хемниң үнунда дөрт даш көжээлер, Карғы хемниң үнунда он алды, Мугур хемниң үнунда 3 даш көжээлер кирип турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының бир дугаар чылында чаа тургустунган районнуң араттары фронтуже хөй санныг мал-магазын чоруткан. Оларның аразында шүлүк, шүлүглелдерде киргилээн Хорлуу Саяа, Ооржак Саны-Шири, Ленин орден-биле шанналган Өрүүгү Салчак болган өске-даа хөй-хөй мөңгүн-тайгажылар кирип турарлар.

Тываның аътты шериг эскадронунга бистиң чангыс чер-чуурттугларывыс Маадыр-оол Иргит, Павуу Салчак олар эрес-маадырлыы-биле тулчуп чораан. 1943 чылда Маадыр-оол Иргит Ровно дээш тулчуушкуига маадырлыы-биле өлген. Аиаа дайынчы Павуу Салчак орден-медальдарлыг өскен-төрээн черинге чанын келгеш, тайбың ишке ажылдап чораан мөчээн. Даймының киржикчилериниң аттары-биле Мугур-Аксы суурда чүгле кудумчулар адаттынгылаан дээрден башка, район девискээринде болгаш организацияларда, школаларда болгаш уруглар албан черлерниде оларның аттарын эдилеп турар черлер чок.

Каас-чараш чурумалдыг Карғы хемниң үнүнда районнуң совхоздар аразының пионер лагериниң адын «Маадыр-оол» деп адап турган, та кымиың айтышкыны-биле чүве — ону «Малчын» деп адап берген. Ол ышкаш көрей дайынының киржикчилери Мөген-Бүреиде Хайнаарымм Саая, Кечил Хертек, Мугур-Аксында Өткек-оол Донгак оларның төөгүзүп тургузарын, тураскаалдар туларын бо хүиерге чедир үзе шинтирлевейн турар.

Ажылдың эде тургустунмайн турарының коп-ла чылдагааны ниитилелдиң район салбыры төөгүүнүп болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарынга ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын өөредири-биле семинарларны эрттирбейн, методиктиг секцияларны ажылдатпайн келгенинде. Коллективтиг болгаш эге организациялар үениң чаа негелделериниге дүүштүр ажылын эде тургуспайн, ону саазын кырында чорудуп, үстүнден айтыышкын маиап орарынла.

Дадыөырны хавырын алырынга ниитилелдиң республика салбырының талазындан (хамысалгалыг секретары Б. Б. Чюдюк) база-ла тодаргай дуза чок. Чүл дээрге эге организацияларга кежигүн дамдырын, хавырары-биле улуг улуска 60 көпеекке, а 14 хар чедир болгаш оон өрү наимыг өөреникчилерге 20 көпеекке маркаларны тарадырга, оон ужур-утказын тайылбырлап-даа турда, биледи, демдээ кайдал дээш, алырындан ойталаар, чок-ла болза шуут-ла албас.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзүү дээрге-ле, шагшаандан турган база ам-даа уламчылаар болуушкун. Национал культураның, төрээн дылдың, улусчу чаңчылларның, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының айтырыы амгы үеде онзагай черни эзлеп турар. Ол дээрге ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның оргузунга ажыл-чаар болгаш мөзүг-шынар кижизидилгезинге эң-не дээштиг болуушкун болур.

Тыналаар шаг-шаандан ыраа «үш-ажылга ыяк, хүнүгүлээчел, бичe сетkилдиг чорааннар. Бурунгу чаңчылдарның биризээ — төрээн черинге, оон бойдузунга, дириг амытаннарынга камнаг хамаарылгазы болур. Олар төөгү тураскаалдарынга бот-камнаг хамаарылгалыг чораан.

Хоойлуужудулга ёзугаар күрүне камгалалының дазызында турар хаяларда чурумалдарда, көжээлер болгаш базырыктарда «Тураскаал күрүне камгалалында турадыр» дэп тускай демдектер тургустурмаан.

Көдээ Советтер моиу холга алыр үжурлуг. Харын-даа тураскаалдар болур базырыктарны тудусларга ажылгаптырганы бар. 1980 чылда ындыг таварылга турган. Карғы хеминиң унунда Кызыл-Шанчыг деп черге бир тудугну 1983-1986 чылларда тудуп турган үезинде хем кыдынга турган базырыктарның даштарын орта ажылаан. База-ла оон-даа мурнуда, соонда районнуң одалга складын, газ черинiң бажыларының тудугларын кылырда чоок-кавыдап даштар тыппайн, базырыктар даштарын ажылгап каапканнар. Ол дээрге база-тыва чоннуң төөгүзүнүң айтырыы-дыр. Оиу чүге мынчап турганыл? Оларга хоойлу ёзугаар кандыг-даа яла онаавааниа болгай.

Чүгле боттарының изиг күзелиилеп Ада-чурттуң тураскаалдарын камгалаарынга үдүт-хуузун кирип чоруур кижилер коллективтиг болгаш эге организацияларның, ниитилелдиң район салбырын эжиидерлер. Төөгүүнүп болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары — хоойлу ёзугаар хамаапы кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Район девискээринде тубар көжээлерни, базырыктарны болгаш-даа чурумалдарны база төөгүүнүп еске-даа тураскаалдарын карак огу дег камгалаары дээрге, чуртакчы бүгүүнүң, аныяктарның болгаш өөреникчилериң дорт хүлээлгези болур.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.

Мөңгүн-Тайгада район салбырының даргазы.

ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНДА

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны кылып үндүргенинин болгаш саарылгага киргенинiң дугайында.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирин сиилбээн тураскаал чоостарны 1990 чылдың май 8-те кылып үндүрген болгаш саарылгаже киргеп.

1 рубльдиң үнелиг чоостарының оңу ак, оиу чес-никель холуксаадан кылган. Чоос тырыкы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

Чоостуң арын болгаш артыкы талаларын кыдыын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдези кылган, «СССР», «1 рубль» болгаш «1990» деп сөстерни бижээн.

Артыы талазында төвүиде Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирни, оон адаанда «1896» болгаш «1974» чылларны, үстүнде долгандыр «Маршал», «СССР» болгаш «Г. К. Жуков» деп бижээн.

Чоостуң даштыкы кыдыын долгандыр хаиы кылдыр «Одиң рубль» деп сөстерни бижээш, оларны ийи улуг демдек-биле аңгылап кааи.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустарының Тиилелгезиниң 45 чылынга Совет Эвилелиниң Маршалы Г. К. Жуковтуң дүрзү-хевирни сиилбээн тураскаал чоостарны 2 млн. кезек, оон иштинде 0,4 млн. кезээи эжижиткен шынарлыг кылдыр үндүрген.

Бо чоостарны саарылгала чоруп турар өске бүгү чоостар-биле бир дөмей, күрүне кооператив, хөй-ниити бүдүрүлелери, албан черлери болгаш организациялар, колхозтар болгаш тус-тус хамаатылар айыттынган үнеи-биле төлелгелер кылдыр ыиап-ла хүлээп алыр. А ССРЭ банкыларының албан черлери, Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлелери агар саига сана-жылга счеттарынга, салыш-кыиларга, аккредитивтерге киирер болгаш шилчилер акша кылыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

ӨРТ АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Часкы, чайгы үелерде өрт айыылы улуг. Чүге дээрге сиҙең кургаг, арга-арыг иштинде бүрүлер кагжап калганындан кывыигыр, хензиг-ле оттач хөрлээлеп болур. Үиүштерге, бажың-балгатка өрт кайы хире каражаны чедирип турарын билир бис.

Маиаа тодаргай –чижекти көргүзейн: бистиң дөртку микрорайоиуиуң бажыннарын 40-50 чылларда-ла түткан. Херимнери ирээн, кудумчуларының кызыы, ийи улуг машина каржып эртип шыдавас. Чаңгыс каът бажын бүрүзүнделе дөрт өрээл бар. Ынчангаш мындыг чүве ийикпе, улус ону аиаа-ла «Шанхай» дээр апарган. Ынча дээринде база-ла ужур-утка турду-ла мийнаан. Биригээр чугаалаарга, эргижирээи төлевилел ёзугаар туткан бажыннар-дыр ийин.

Чоокта чаа мээң кожамда дөрт аал чурттап турган бажыңга дүне 3 шакта өрт болган. Ам ук бажыңның үүгле таваа арткан. Чаш үругларлыг аалар, алалар үүгле тыи менди үйёнчер.

Хооркүүскомдан тускай комиссия үндүргеш, өртке айыылдыг бо бажыннарның чурттакчыларын өскээр кежүрери күзенчиг-дир Чүге дээрге эргижирээи бажың бүрүзүнде улай туткан кажаалар, түр чурттаар бажыңчыгаштар база бар. А орта эзирик кижилер чыглыр, аиаа таакпылаар, арыгалаар боор-дур. Өрттү олар үидүрүптүп болур. Айыылдыг чүве ол.

Сандю САНДАН.
Кызыл хоорай.

ОЛ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР БИС

Үжүк-бижик чок чораанындан дыка хөй төөгү материалдары шыгжаттынмаан болгаш, чоннуң эрткен оруунда билдинмес үүлдер хөй. Чингис-хаан төөгүзүнге тываларның хамаарылгазы кандыгыл? Тыва дижи кайы девискээрлерге чурттап чорааныл? Моолда, Кытайда тываларның төөгүзү чүл? Иркутск-биле тыва фамилияны холбаштырып турары үнделиинге бе? Ол, еске-даа дээш айтырыглар эиижок.

Мээң хөрээм ейүп чоруур чүүл—кешкүи-ядыы Хемчик тываларының тура халыышкынының дугайында амгы салгалга билиндирери. Алдан-дургунмар деп адап турган улус үш чүс чедип турганын хоочуннарлан дыиаан мен. Оларның борбак бажын Моол девискээринге база азып турган-дыр. Чүгле тура халышкынының өөскүи үнген чери Алдан-Маадырга эвес, Улаангомга мемориалдыг тураскаалдар тургузар болза эки. Сүт-Хөлге чүгле алдан кижини түткан болза, орта дөртеи чеди кижиниң бажын кескен. Тес-Хемниң Самагалдайга күскээр кыжын алдан дургунарны Амбын воин төлээзи Өлзей-Очурга чедирип эккелген частыы ол харга чедир кара өгге эң каржы байысаалгага хилиичектеп кээрге, чамдык кижилер өлгеии чугаажок. Ол кара өг турган черге база демзек тургузар болза эки.

Дамчай-оол ОНДАР.

(Эгезн №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107 112 «Шында»).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ҮҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Дайынналрның ындыг яизылыг хеделиишкиннерииге ойтур шавыышкынны бербишаан, серемчилелди күштелдирер, чурттуң камгалалын быжыглаар, нам кежигүннериниң харыысалгазын бедидер талазы-биле хемчегларин ап турган. 1936 чылдың дургузунда ТАРН ТК-ның парткомиссиязы хүлээп алган ажылын кошкак күүселип турары, үргүлүг арагалап база мораль талазыбиле багай үүлдерни кылып турары дээш элээн хөй нам кежигүннериниге харыысалганы хүлээткеп. Оларның аразынга ТК кежигүннери Санчаа, Лопсан, Сунлуй, Ламажык, Тамдынчап база кирген.

Тус-тус кижилерниң үргүлүү арагалаары, калбаа-биле арагалаар чоруктар, шош-содаа, самыын-садар болгаш харыысалга чок чоруктар, күрүне болгаш кооперация өөнүзүи самчыдаары дээш ышкаш үүлгедиглер намның болгаш эрге-чагырганың ат-алдарын баксыралып, аиғы талазы-биле удур турүүл турган элементилерге кончуг-ла чемнеп боол турган. Ынчангаш мындыг чүүлдерге удур шиитпирлиг демиселди чорудуп турганы тавакылга эвес.

Улуг-Хем кожуун талазыбиле парткомиссиянын төлээзи Күжүгет Таржаа О. Танчайның партийжи эвес чоруунга хамаарыштыр ТК-ның парткомиссиязының даргазы О. Байырның адынга 1936 чылдың августа 23-те болган октябрь 12-де мындыг яизылыг медээлерни киирген. Ында бижээн болза: «Танчай августа 1-де билбестедир эзирип алган. моол элчин черинiң ажылдакчылары көрүп, дынаап турда Токазга чалчыпы. «Орус кулактың сыскынгызы сен. Орус кулакты сеи эккелген сеи. Сээн ол кулаан Тываның ажыл-агыйын шын эвес орукче баштай угландырып турган. Намның удавас болур оң дугаар улуг хуралы сеиң ажылыңдан үндүр ойладыптар, сени Төр Комитет даргазынга соңгувас. араттар сенээ бүзүревес апарган. Тываның ажылхерээи чүгле мен башкарып шыдаар мен» деп чалчып турган». (Тываның партия архиви, ф. 1, д. 716).

«Ам болур намның X съездизи ажылланг сени үндүр хөөглептер, ТК-ның даргазынга сени соңгувас, сенээ арат массалар бүзүревес, Тываның ажылхеректерии чүгле мен башкарып шыдаар мен» (Тыва областыч партия архиви, ф. 1, д. 716).

Танчайның бүгү-ле аргалар ажыглап турган, нам-чазактың политиктиг угланыышкынындан кожуун активин өскээр астыктырар деп ораллажып турганын оон ынай дыннаткан.

Намның X съездизинге (1937 чылдың ноябрь) делегаттар Тажы, Таржаа, Байыр-оол (Улуг-Хем), Доржу (Мал болган чер ямызы) Танчайның намчы эвес сагылга-чурумун принципиалдыг туруштап чедип-биле шүүтүмүлээнгер. Танчайның кежигүн болуп хамаржып турганы Мал болган чер ямызының нам нүүрүнүн секретары эш Доржунуң хереглээни болза: «X съездиге Токаны ТК-ның Президиумунуң Даргазынга соңганының хереэ чок боор, Тываның коммунизмге чедери ырак, ТАРН-ның Коминтерниге киреринге удур мен», «Танчай кежигүн дазывыры төлевес, нам хуралынга келбес, политиктичээлге олурбас кижидир».

«Моон мурнуида намның сагылга-чурумун каржызы-биле үреп турганымны мииин көрбүшаан, моон соңгаар ындыг яизылыг эидег кылбазымны база катап бүзүредип тур мен» — деп, намның чаа Устаының төлевилелиниң дугайында чугаалажыышкынга киржип тура, Танчай медеглээн. Бодунуң четпестерии Танчайның ак сеткилдиг мииин турарын ТК-ның Президиумуу барымдаалап көрген болгаш оон өттүнге бээрииге бүзүреэи хирее. X съездиге ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнүге кандидат кылдыр Танчайның соңгуттурганы аиаа барымдаа болур.

Ындыг болзажок «сеткилге хомудаанларның» үстүнде сагындырган хереэ-биле холбаштыр ТАР-ның Иштики херектер яамызының органнары Танчайны хайгаарадлан бичии-даа үидүрбейн, парткомиссияга оон дугайында чаа медээлерни киирип турган. ТАРН ТК-ның Президиумуу 1937 чылдың декабрь 24-те Танчайны намга удур үзелии бүүү шапкан. Тываның банкызының директоруидан хайгаарадлан бичии-даа дедутат мандадын база «ТАР» орденин казыыр дугайында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң шиитпирии үш хонгаида ТАР-ның Бичe Хурал Президиумуиуң доктчалы биле детксэн.

1938 чылдың январь 19-та II пленум Танчайны намдан болгаш ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнүнге кандидаттан оиу үидүрүпкеп. 1938 чылдың февраль 18-те Танчайны тудуп хорудгаар дугайында ордерге Полат ат салган. Баш удур белеткеп каан материалдар болгаш өөүктер чыыза-чыыза, оон соонда Чүрмит-Даижы болгаш Хемчик-оолга удур бүрүүдадыр кол барымдаалар болу бергилээн.

Ораи камгалалының шериг эргелелииiң начальиики турган Сенгижижиктиң болгаш политиктиг киидистиң төлээзии Шыдыраанын ат салганы Сайыттар Чөвүлелиниин 1936 чылдың ноябрь 23-те тускай дыиадымындан ТК биле Сайыттар Чөвүлелиниин араздиг алачайгаар чөрүлдээ үидүрер дээи Иштики херектер яамызының кажар күткүүшкүнүн тып алыр бис. Ол күткүүшкүнүнүң кол күүседикчизи Полаттың акызы — ТК-ның Президиумунуң кежигүнү, иштики херектер министри Таакпан болган.

Намның X съездизинин соонда хей-аът киргеи Таакпан намның Тес-Хем кожуун комитединиң делегациязы-биле кады Кызылдан үиүпкеп, ук делегациияны К. Намзырай баштап чораан. Намзырай-даа, Таакпан-даа ТАРН ТК-ның кежигүннери болуп алган чоруг организары билдингир. Шуурмахтың садыг-базазынга чедип кел сал-ла, Таакпан мынча деп медеглээн: «Бир эвес делегаттарга бээри-биле кожуун эргелелииiеи аътгар эккээп болза, хөлезизин акша-биле колга туда төлеэээн шаанза, кымга-даа аът бербес мен, ону билип алыпар». Аътгар-биле хандырарын ТК дилээн болгай дээрзин Намзырай шала тыртыла-тыртыла сагындырып чорда, Таакпан денертен үзе кирип, мынча дээн: «ТК кымга херек чүвел, оон биске бичии-даа хереэ чок, ТК деп сөстеи-биле ойнап турар үе чок-тур, силерге аъттар бербес деп чазак мекээ дужаган чүве, силерии-биле ылчынажыр мен-де үе-шаг чок» (Тыва областың партия архиви ф. 1, оп. 1, д. 688, л. 71). Сенгижижиктиң ол тускай дыиадымыига Товарищтай 1936 чылдың ноябрь 11-де «мону парткомиссияже дамчылар» деп резолюция салган. Ынчалзажок О. Байыр ону херекке албаан, Таакпанга негелде салбаан. ТАР-ның Иштики херектер яамызының база ТАРН ТК-ның үзел-бодалдарының болгаш хөделиишкиннериниң чангыс баг турганы оон-на билдиниг келир-дир.

X съездиге делегаттар болтарының саналдарынга чогумча чок болуушкуиларның чылдагааннарын болгаш оларны ажыл эртериниң оруктарын айтып турганнар. Мөген-Бүреи сумудан келген делегат Шокшуй мынча деп чугаалаан: «Культура талазы-биле хожуудап турар бис, чүге дизе бистеи материалдыг база болгаш бижик-билиглиг кижилер чок. Бистиң кыдыг черге хожудап-гай болгаш бүдүүлүк чорукту ажыл эртери дыка-ла бергедир. Херектиң ужуру чүдел дизе, эмнелге чок болганындан кижилер эмнедири-биле ламахамнарга бүдүү барып турар. Ол дээш төлеп турар, а ламахамнар материалдыг улуг ажык-кончаиы оон тып ап турарлар-дыр. Чамдык хамаатыгар шажын-чүдүлгении хостуун ажыглап алгаш, шажын сүзүктүг ёзулалдарга мырмиай хөлүи эрттир алзып турар-дыр.

Моон соңгаар үжүк-бижикти иептередирии болгаш культура-чыридыышкын ажылын тулчуп чораан. 1943 чылда Маадыр-оол Иргит Ровно дээш тулчуушкуига маадырлыы-биле өлген. Аиаа дайынчы Павуу Салчак орден-медальдарлыг өскен-төрээн черинге чанын келгеш, тайбың ишке ажылдап чораан мөчээн. Даймының киржикчилериниң аттары-биле Мугур-Аксы суурда чүгле кудумчулар адаттынгылаан дээрден башка, район девискээринде болгаш организацияларда, школаларда болгаш уруглар албан черлериде оларның аттарын эдилеп турар черлер чок.

Каас-чараш чурумалдыг Карғы хемниң үнүида районнуң совхоздар аразының пионер лагериниң адын «Маадыр-оол» деп адап турган, та кымиың айтышкыны-биле чүве — ону «Малчын» деп адап берген. Ол ышкаш көрей дайынының киржикчилери Мөген-Бүреиде Хайнаарымм Саая, Кечил Хертек, Мугур-Аксында Өткек-оол Донгак оларның төөгүзүп тургузарын, тураскаалдар туларын бо хүиерге чедир үзе шинтирлевейн турар.

Ажылдың эде тургустунмайн турарының коп-ла чылдагааны ниитилелдиң район салбыры төөгүүнүп болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарынга ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларын өөредири-биле семинарларны эрттирбейн, методиктиг секцияларны ажылдатпайн келгенинде. Коллективтиг болгаш эге организациялар үениң чаа негелделериниге дүүштүр ажылын эде тургуспайн, ону саазын кырында чорудуп, үстүнден айтыышкын маиап орарынла.

Дадыөырны хавырын алырынга ниитилелдиң республика салбырының талазындан (хамысалгалыг секретары Б. Б. Чюдюк) база-ла тодаргай дуза чок. Чүл дээрге эге организацияларга кежигүн дамдырын, хавырары-биле улуг улуска 60 көпеекке, а 14 хар чедир болгаш оон өрү наимыг өөреникчилерге 20 көпеекке маркаларны тарадырга, оон ужур-утказын тайылбырлап-даа турда, биледи, демдээ кайдал дээш, алырындан ойталаар, чок-ла болза шуут-ла албас.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзүү дээрге-ле, шагшаандан турган база ам-даа уламчылаар болуушкун. Национал культураның, төрээн дылдың, улусчу чаңчылларның, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарының айтырыы амгы үеде онзагай черни эзлеп турар. Ол дээрге ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның оргузунга ажыл-чаар болгаш мөзүг-шынар кижизидилгезинге эң-не дээштиг болуушкун болур.

Тыналаар шаг-шаандан ыраа «үш-ажылга ыяк, хүнүгүлээчел, бичe сетkилдиг чорааннар. Бурунгу чаңчылдарның биризээ — төрээн черинге, оон бойдузунга, дириг амытаннарынга камнаг хамаарылгазы болур. Олар төөгү тураскаалдарынга бот-камнаг хамаарылгалыг чораан.

Хоойлуужудулга ёзугаар күрүне камгалалының дазызында турар хаяларда чурумалдарда, көжээлер болгаш базырыктарда «Тураскаал күрүне камгалалында турадыр» дэп тускай демдектер тургустурмаан.

Көдээ Советтер моиу холга алыр ужурлуг. Харын-даа тураскаалдар болур базырыктарны тудусларга ажылгаптырганы бар. 1980 чылда ындыг таварылга турган. Карғы хеминиң унунда Кызыл-Шанчыг деп черге бир тудугну 1983-1986 чылларда тудуп турган үезинде хем кыдынга турган базырыктарның даштарын орта ажылаан. База-ла оон-даа мурнуида, соонда районнуң одалга складын, газ черинiң бажыларының тудугларын кылырда чоок-кавыдап даштар тыппайн, базырыктар даштарын ажылгап каапканнар. Ол дээрге база-тыва чоннуң төөгүзүнүң айтырыы-дыр. Оиу чүге мынчап турганыл? Оларга хоойлу ёзугаар кандыг-даа яла онаавааниа болгай.

Чүгле боттарының изиг күзелиилеп Ада-чурттуң тураскаалдарын камгалаарынга үдүт-хуузун кирип чоруур кижилер коллективтиг болгаш эге организацияларның, ниитилелдиң район салбырын эжиидерлер. Төөгүүнүп болгаш культураның тураскаалдарын камгалаары — хоойлу ёзугаар хамаапы кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Район девискээринде тубар көжээлерни, базырыктарны болгаш-даа чурумалдарны база төөгүүнүп еске-даа тураскаалдарын карак огу дег камгалаары дээрге, чуртакчы бүгүүнүң, аныяктарның болгаш өөреникчилериң дорт хүлээлгези болур.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.

Мөңгүн-Тайгада район салбырының даргазы.

ОЛ ДУГАЙЫНДА ЧҮНҮ БИЛИР БИС

Үжүк-бижик чок чораанындан дыка хөй төөгү материалдары шыгжаттынмаан болгаш, чоннуң эрткен оруунда билдинмес үүлдер хөй. Чингис-хаан төөгүзүнге тываларның хамаарылгазы кандыгыл? Тыва дижи кайы девискээрлерге чурттап чорааныл? Моолда, Кытайда тываларның төөгүзү чүл? Иркутск-биле тыва фамилияны холбаштырып турары үнделиинге бе? Ол, еске-даа дээш айтырыглар эиижок.

Мээң хөрээм ейүп чоруур чүүл—кешкүи-ядыы Хемчик тываларының тура халыышкынының дугайында амгы салгалга билиндирери. Алдан-дургунмар деп адап турган улус үш чүс чедип турганын хоочуннарлан дыиаан мен. Оларның борбак бажын Моол девискээринге база азып турган-дыр. Чүгле тура халышкынының өөскүи үнген чери Алдан-Маадырга эвес, Улаангомга мемориалдыг тураскаалдар тургузар болза эки. Сүт-Хөлге чүгле алдан кижини түткан болза, орта дөртеи чеди кижиниң бажын кескен. Тес-Хемниң Самагалдайга күскээр кыжын алдан дургунарны Амбын воин төлээзи Өлзей-Очурга чедирип эккелген частыы ол харга чедир кара өгге эң каржы байысаалгага хилиичектеп кээрге, чамдык кижилер өлгеии чугаажок. Ол кара өг турган черге база демзек тургузар болза эки.

Дамчай-оол ОНДАР.

телиишкин болбады. Мал чемнери-биле үезиице бистиң хандырбаан болза, суму мал-маган чок артар турган ийик».

Эъжим сумудан келгеи делегат Балчыма мынча дээн: «Үш чыл дургузунда үүр даргалап келдим, ынчалзажок хуузунда ажыл-агыйынга сылдан алгаш, хуралдан болгаш өөредилгеден быллдаар кижилер барын чугаалаар алаар. Партколиуун айтышкынын чугаалажыры-биле хурал чыылдырарга хөй-хөй кижилер келбестир, ол хирезиице хойпак тил, арага ижип олурарлар-дыр. Бир эвес аданнан чүшкүрүп, ажыл-херекти эайлап башкарбас чүве болза, үстүүртеи ыйышкын дузазы-биле ажылды кижи кэйын шуудадып шыдаар.

Амгы үеде Эъжим бажында хамнар Дырбыл-Хам, Серээ-Хам оларның бажы эттеиин барган. Дырбыл-Хам хамнаар деп баарга, аиаа 100-тей эвээш эвес кижи чайлыг чыглып келир, кожуун төлээзи Норбужук-биле ужуражымышкынга ярай деп-ле 40—50 кижи чыглыр-дыр. Ынчангаш аратгарның медерелин болгаш идепкейии бедидер талазы-биле ажылды күштелдирериче кижизидилгеиин угландырарын дилеп тур мен.

Намның X съездизинин чалбыжы болгаш күжү реакционерлери, ылангыя япон самурайларны өртгеидир чиг, чүк-чүкче чүлүй шаап, черже хемдүидүр чуул шапкай аан! Бистиң ада-чурттувус —ССРЭ делгерезин!».

С. Тока «Үур даргазынга үш чыл болдум» азы «Дөңгүр-оол» деп шиидериниң сюжедин Балчымадан үлегерлеп алганын маиаа каксы айтып каалы.

Юрий АРАНЧЫН.
огу эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

«Шынын» почтазы-биле биске кээп турар он-он чагааларның аразында ажы-төл кижизидилгезинге, оларның төлептинг мөзү-шынарлыг болурунга чүү дуза-дөмек болурул дээн чижектиг сагышсыралдың айтырыглары база хөй. Ылангыя амгы үеде аныяк-өскенниң чамдыктарының корум-чурум үрексээр, харын-даа кем-херектерге безин бо-ла онаажы бээри ада-иениң-даа, оларның чоок кижилериниң, башкыларның сагыш-сеткилин саргыдып турар. Кижизидилге чорудулгазынга школага азы өг-бүлеге болган чамдык шын эвес чүүлдерден, частырыглардан ужуктап үнүп келир таварылгалар база тургулаар.

— Кандыг ада-ие бодунуң ажы-талүге эккиш күзевес боор. Ынчалза-даа элээди назы үезинде оолдар, кыстарының ажы-чанында, мөзү-бүдүжүнде тыптып кээп турар өскерлиишкиниерин эскерип, бир янзы хамаарылгалыг болурунар ада-иелер силерден хамааржыр-дыр. Бо талазы-биле силерниң дыпнаксап, билип алыксап турар айтырыгларыңарга дуза болзун дээш моон адаанда материалды парладывыс. Автор ону киллдистиң дилээн сөзүгаар белеткээн.

ЧАГЛА КИЛДИЗИ

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

АЗЫ НАЗЫ-ХАР, НИИТИ САЙЗЫРАЛ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Уругларның, аныяк салгакчыларның кижизидилгезиниң дугайында айтырыглар ада-иелерин, башкыларны, харындаа өзүп орар кижилериниң боттарын-даа үргүлчү дүвүредип чоруур.

Амгы үеде уруглар кижизидилгезинин эчис соруглазыр-даа, оларга педагогиктиг салдарны чедирип болурунуң арга-мергежилдерин-даа утаап билбес хире ада-иелер, башкылар-даа чок деп чугаалаза чазыг болбас боор. Ындыг турбуже, ниити өөредилге-кижизидилге ажылывыста-даа, ооң хүн бүргүү ийикпе, азы алыс-даа түнелдеринде кымныңдаа сагыш-сеткилин өөртпес, хуу-даа, хөй-ниити амыдыралчуртталгавыстың болгаш ажыл-агый, ниитилел хөгжүлдевистиң негелделеринге таарышпас, дүүшпес хире чүүлдер эвээш эвес. Бо дугайында өгбүлевиске, школаларга, албан организация болгаш күш-ажылчы коллективтерге удаазараа чугаалажып, санал-оналдыпсты, ажыктыг, дээштиг болгу дег арга-дружулгавысты солчуп, шыдаар-ла билиг-мергежилиристи, күш-шыдалывыстың барык харамнанмайын ажыдып-ла турар болгай бис.

Ол хиреле-ле уруг-дарывыстың чамдыктары бистин педагогиктиг салдарывыстан шуут үнүп, өөредилгезин каап, аал-орапыңдан хоорлуп, күзенчиг эвес оруктарже кирип турары кымга-даа чажыт эвес. Ооң чылдагааннары-ла хөй. Оларны бирден бирээ чокка санап-даа, шүгүмчүлел-даа пат болур бис, бүгү күжүвүстү каттыштырып алгаш оларның-биле демисежип тур бис. Байдал көзүдүр-ле сегивес хевээр.

«Далайга дамды дуза» деп бадыткалга даянгаш, бодумнуң чамдык бодалдарымны база илередип, номчукчулар-биле чугаалажыксап, оларга дуза чедирген болзумза деп күзелбиле бо чүүлдү бижирип дээш шиитпирледим.

Улуг орус педагог К. Д. Ушинский педагогика уругларны бүгү талазы-биле кижизидер деп күзээр болза, оларны бүгү талазы-биле өөренир апаар деп дыка ханы уткалыг эртемчи ажыдынышкынны кылган. Бистин бодап, чайгаарап турарывыс-биле алырга, дыка хөй ада-иелер, харын-даа башкылар уруглардың сагыш-сеткилинин кажан, кандыг янзы илерээрии, өзүп олурао кижи чүге өөрүүрүл, чүге мунгараарыл, авазының болгаш ачазының эргелелин-чассылдыын, азы килеңин, кылыктанганын канчаар хүлээп, билип алырыл дээн чижектиг айтырыгларга чогумчалыг, чөптүг харыыларны тывары-биле ындыг-ла шудүүгү ажылдавайн турар. Ол ышкаш педагогика эртеми-даа, бистиң школаларда, өөредилге черлериниде кижизидикчилерии, башкыларны белеткээринче үгланган ажыл-херектеривистеедаа хөйге билдингир, хүн бүрү, харын-даа чылдан чылче катаптаттыныл турар таима, майык апарган арга-мергежилдерни амыдыралдың бүгү таварылгаларында ажыглап, хереглээрин сүмелеп турбушаан бис.

Чижээ, өөренікчи оналга күүсетпээнде-даа азы кичээлден озалдааида-даа, алаиезинии, башкыларының сөс-домаан дынаваанда-даа, черле кандыг-ла-бир доктаттынган негелделерии күүсетпейн баар болза, дыка хөй таварылгаларда ону чектээр азы байысаар, азы кандыг-бир «кортпактаан», «чагырыксаан» хемчеглер алыр болгай бис. Ындыг хамаарылга бичии, элээди уругларга болгаш үстүкү класстың өөренікчилериңге хамаарыштыр дөмей-ле таварыжып турар. Өг-бүлелер, школалар, районнар азы кандыг-бир өске-даа ылгалдарны таарыштыр көрбейн турар бис. Чүге ындыгыл ол?

Кара үгаан-биле безин бодаарга, эге школа өөренікчизи оналга күүсетпейн барза, кичээлден озалдап турар азы ада-иезиниң сөс-домаан дынаксавас болза, бистин хайгааралывыс бир янзы, а элээди школачылар шак-ла ындыг чүрүм-сагылгалыг болза, анаа саллар чедирер аргавыс, чагыг-сүмевис өске хевирлиг утка-шынарлыг болуру маргыш чок билдингир. Ол ышкаш Бай-Тайгага азы Эрзинге, Кызылга азы Каа-Хемге азы Кызылдың № 2 азы № 11, Барыын-Хемчиктиң Дөң-Терезин азы Аянгаты школаларынга ындыг янзылыг байдалдарда хамаарылгалар, хемчег алышкыны аразында ылгалдыг турар болгу дег. Чогум кажан, кандыг саллардың канчаар илередирил, кандыг хемчеглерни алырыл дээн чижектиг айтырыгларга дорт харыыларны педагогика бербейн турар. Ол дугайында К. Д. Ушинский тус-тус уругларны кажан, канчаар кижизидерии педагогика дүрүмчүдүп доктаатпайн, чүгле педагогиктиг болгаш психологтуг болуушкуннарның, уругларның сагыш-сеткилинин илерээшкининиң болгаш үгаан-бодал талазы-биле сайзыралының хоойлуларын, дүрүмнерин ажыдып тайылбырлаар үжурлуг деп айткан. А тодаргай кижилерии оларның назы-хар, темперамент, характер аайы-биле өөредирии, кижизидерии болгаш сайзырадырын ада-иелер, башкылар, кижизидикчилер таарыштыр, чөптүг болгаш чогумчалыг болдурарда ол билиглерге даянып, оларны ажыглаар апаар.

Педагогика эртемиериниде болгаш кижизидилге практиказында-даа мөөнеттиниип, чыгдыныл турумчаан, хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазынга ажыглаттынып, улам чаартыныл, сайзырап турар арга-мергежилдер эвээш эвес. Олар педагогика, психология болгаш уругларның бүгү талалыг өзүлде-сайзыралының, өөредилге-кижизидилгезиниң дугайында өске-даа эртемнериин ажыдыышкыннарынга, хоойлудүрүмнеринге бүгү талазы-биле үндезилеттингидээн.

Чүгле элээди назылыгларны өөредип, кижизидери-биле бүгүле оралдажыышкынарывысты бодап, сактып, сайгарып көөрүвүске-ле, дыка хөй чедиишкиниеривис-даа, чазыгларывыс-даа илереп келир.

Ада-иелерге

Элээдилерге, азы элээди назылыгларга 11-12-ден 14-15 харга чедир назылыг уругларны хамаарыштырып, бо үени шилчиишкин үези дээрге билдингир, уругларның бичии назылыг турганындан азы 7—10 харлыындан элээди назыже кирип турарының үези-дир. Берге үе дээрзин тайылбырлаары ындыг-ла белен эвес. Чүге дээрге элээди назының үезинде уругларның өзүлде-сайзыралынга болуп турар хөй таалалыг, ханы болгаш нарын өскерлиишкиннер оларның бүгү амыдырал-чуртталгазынга, мөзү-бүдүжүнге, сагыш-сеткил, үгаан-бодал хөгжүлдезинге, кижилерге болгаш черле долгандыр туруп турар бүгү чүүлдерге хамаарылгаларынга күштүг салдарны чедирип турар. Ол ышкаш элээди назын Н. К. Крупскаяның дыка бөдүүн болгаш тывызык адаанызыбиле уругларның «бичии-даа, улуг-даа кижи эвес үези», өзүлденің канчаар-даа ажок чөрүлдешкек үезий болур.

11-12 болгаш 14-15 харлыларның бүгү сайзыралынга кончуг күштүг салдарны болдуруп турар барымдааларының иштинде оларның анатомия болгаш физиологтуг өзүлдезинге болгулаар нарын өскерлиишкиннер база бир кол черни эзлеп турарын эртемденнер бадыткап турар.

Чижээлээрге, элээди назын уругларның күш-шыдал, магабот сайзыралынга көскү өскерлиишкиниерин шапкынчыларыбиле онза ылгалыр. Ылангыя олар дыка дүргеп, чыл бүрүде-ле 5-8 см. узап өзер, бо назылыг уругларны хайгаарап көөрге, хенертен шөе тыртыпкан чүве дег узай бээрлер. Сөөк-даяанын өзүүшкүнүг оларның шыганнарының херлип сайзыраарынаан дүрген болуп турар. Ооң уламыидан элээдилерни даштындан көөрге, бичии хемчээлдиг хеп кедип алганзыг, хол-буттары дыка узун, кылаштаары, чамдык шимчээшкиннери «кагылчак», «кандай» ышкаш сагындырар. Чамдык уруглар боттарының ол «чараш эвес, аян чок» даштыкы хевириндеп эпчоксуиуп, ыядыксаар. Ооң чүдагааныбиле элээди оолдар болгаш кыстар-даа улуг кижилерден шак ындыг «ден-десқи эвес» сайзыралын чажырыксаар, шала бодун тогдынар, турамык хевирлиг, өжегээр корум-чурум-даа «үрексээр» болгулаар. Шынында олар ындыг эвес, чүгле мага-боттар өскерлиишкиннериң салдары ол. Ону билбес ада-иелер, харын-даа башкылар элээдилерге хөниү чок, «улуг улусту тоовастар», «хүндүлевес турамыктар», «хулиганнар» деп чемелеп, чамдыкта кончугулаар. Ындыг аажылал элээдилерни база-ла амырадып, өөртпес. Уруглар-биле улуг улустарының аразында чөрүлдээлериниң үнүп кээриниң бир чылдагааны, оларның сагыш-сеткилиниң хайныышкыныи, дүвүрээзиниң ханы билбеви болур.

Элээдилериниң кижизидилгезии берге деп турар база бир чүүл болза: улуг кижилерниг болуксаары, оларны өттүнүксеп, оларның кылып турар ажыл-херээн олар дег кылып бүдүрүксээри болур. Улуг кижилер оларга ам-даа бүзүревес, бичии уруглар кылдыр санаар, оларга улуг ажык-дүзүлиг херектер кылдыртырындан сестир. Улуг кижилерниң чүгле эки аажы-чанын, телептиг херектерии өттүнүксеп эдерер эвес, а бак, ёражок шынарларын база бодуурга шингээдип ап, боттарын «улуг кижи кылдыр» көргүзүксээрлер. Чамдык элээдилер таакпылаксаш эвес, «улуг кижи болуксаш» таакпылаар, өрөлаксаш эвес, «улуг кижилерзинир» дээш арагалаар. Бир эвес элээди оолдарга болгаш кыстарга улуг кижилер ёзулуг ажыктыг, өртек-шалыныг, харысалга, хүлээлгени мижиин, көргүзүп болур ажыл-херектерни бүзүрээр, онаар, дагзыр болзаа, олар бак херектерге сундулуг болуп, сонуургаарындаа ала-чайгаар-ла чайлап, ойталай бээрлер.

Психологтарның шинчилеп тургусканы-биле алырга, элээди уруглар болгаш аныяк оолдар болгаш кыстар боттарының даштыкы овур-хевиринче болгаш эът мага-бодуңуп онзагай талаларынче кончуг кичээнгейлиг болуп, боттарының өзүлде-сайзыралын эш-өөрлерээнин, ылангыя чажыттарыны-биле денией көргүлээрлер. Бир чижек: Бир оолду бичиизинде чараш, борбак-борбак чаактарлыг, баштарының дүктери дыдыраңсымаар болурга өөрү-даа, еске улустар-даа чөптөп кайгаар турган. 14 харлап турда, даштыкы овур-хевирим аянын чидирип, бажым дүктери шала суугап, харын-даа шаарарып эгелээн деп ол санап турар. 13 харлыг турган ол бир уруткун сагыш-сеткилинге кирип, тааржыр турган. Ынчалза-даа боду ол кыска ындыг-ла кичээнгей салбаан. Ол 14 харлай бергеш, демги кыска ынакшыл эгелээн, а ол кыс ону тоовастай берген. Бо таварылгалар оолдуң сеткидинге бодунуң даштыкы овур-хевир болгаш эът мага-бот талазы-биле чараш эвес, аян чок-тур мен дээр бодаларын бадыткаарынга чедирген. Бир эвес бо оолга ооң сагыш-сеткилин аартып, дүвүредип чораан айтырыларынга билдингир, ажыы-биле тайылбырлап бээр чоок кижи турган болза, ооң сеткил-хөниү чазалып, оожургай бээр ийик. Ындыг кижилер тывылбаанындан ол оолдуң сагыш-сеткилинин шак ындыг аарып-сагыпыры барык 24 харга чедир уламчылап келген. Ооң уламыидан болуп чөптүү-биле үнелеп билбес, шала уян, дүвүрээзин сеткилдиг, өөрүк, ажык, чазык эвес, улус-биле аралажып хөөп чок кижи болган. Чүге мынаи барганының ёзулуг чылдагаанын тып, чоорту ажыы-чанының ужурун билип келгеш, ам орталаны берген.

Даштыкы хевириичө эмин эрттир сагыш салыр чорук 16-18 харлыг аныяк оолдар болгаш кыстарга-даа артышаан тургулаар. Боттарының дурзсыныл, үзүн-чолдаан, аргансемизин, эът-кежиниң арыгсилиин олар кончуг кичээнгейлиг хайгаарап ажаарлар.

Крас САЛЧАК.
Башкылар билиң бедидер институттуң педагогика болгаш психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.
(Уланчылыг).

Улуг Тиилелгеге тураскааткан

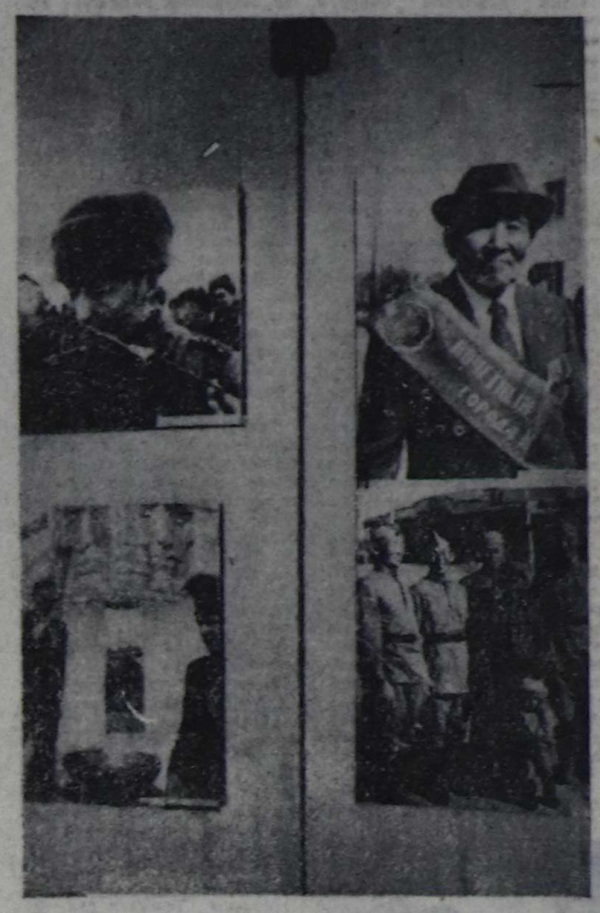

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бир залында Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюнга тураскааткан, дайын хоочуиарының ангы-ангы чылдарда хөй-ниити ажылдарынга киржип турган үелериннен, дайын чылдарындан болгаш амгы тайбың бо хүннерден документалдыг фото-чү ктап делгелгезин Тиилелге хүнү—май 9-туң бүдүүзүиде ажыткан.

— Музей фондузунга чыткан фото-чуруктардан болгаш колдуунда фотограф Ю. Косарковтуң кылганы документалдыг ажылдарындан музейниң ажылдакчызы Н. Б. Чаштың организастап кылышкаиы бо делгелге силер бүгүдеге —эргим хүндүлүг хоочуннар, Улуг Тиилелгениң 45 чылының бәйрлаалынга уткуштур белээнис болзуи. Силериниң аныякчалыы турган кылып каанынар өшпес хереллиг херээнер биске, бистиң ажы-төлүвүске ыдыктыг. Ол ышкаш дайын шөлүүге кара бажың мөңгезибиле салган, аал-ораиыиче эзп чаныи келбээн чалыы оолдар, кыстар бистиң чүректериивиске кезээ-мөңгеде дириг артып каарлар. Чүге дизе олар делегейде эң-не үнелиг, эргим чүве — тайбыңны болгаш кижиниң чаагай сеткилин камгалаанынар — деп, төөгү эртемнериинии кандилады, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан делгелгенин ажыдып тура чугаалаан.

Делгеттинген фото-чуруктарны көрүп, оларның дугайында кыска болгаш доочу тайылбыр берип турган төөгүчүнүң чугаазын дыннап тура, сагышка фашистиг командылалдың бодуңуп солдаттарынга мындыг кыйгырыы, чагыы кирер болду: «Сенде чүрек, нерв чок, дайынга оларның херээдаа чок. Кээргээчел, сагышсырак сеткилди бодуңга узутка—душкан-на орусту, совет кижини өлүр, бир эвес сээн мурнуңга чөнүк ашак, үшпа кыргап-даа, бичии оол азы чаш уруг-даа таваржып келзе тура дүшпе...»

Дайынның сеткили чежемейниң-даа мындыг кадыг, сагышкы кара болза, империализмнин эң согугтуг күжүмен деп мактанган, делегейде бирги социалистиг күрүнеи узуткаш, делегейге кулданыгны бодуңга алыр сорулга салган гитлержи фашизмге удур хостакчы дайынның 1418 дүнер, хүннериидеи эң-не дидим, быжыг тура-сорукчуг, мерген үгаан-сарыылдыг демисешкеш, совет улус тиилеп үнген.

Ындыктыг Төрээн чуртту фашизмниң аспаандан хостажыр өндүр үүле-херекке интернационалчы дайынчы эш-өөрүбиле кады демисешкеш, тайбың ажыл-иштиң маска, кадыыры-биле дайынчы чепсээи солуп ажылдап чораан ак баштыг хостакчыларывыска, иланғыя 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга идепкейлиг кириишкеп тыва эки турачы дайынчыларның кавэскадронуңуң командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолга ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыын ёзүгаар дайын чылдарында немец-фашистиг эжелекчилерге удур дёмиселге көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга өөрүвес кижа чок.

Делгелгени ажыдып турда, база бир Маадырывыс Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглу, Тыва респотребсоюзтуң баазазының директору Владимир Борисович Кечил-оол база аная турган.

Делгелгенин ажылдыышкынынга келгеннер дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга чылыг сөстерии сөглээн. Совет тайбың фондузунуң Тыва салбырының дарказының оралакчызы Н. С. Филимонова дайын хоочуннарынга хөрек демдектерии белекке берип, оларга калыкшылды, узуи назынны күзээн.

Валентина САТ.
ЧУРУКТА: делгелгенин ажылдыышкынының үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УТКАЗЫ БИЛДИНМЕС АТТАР

Бодумнуң амы-хуу херээм аайы-биле Кызыл чорааш, аныяк-даа, улгады-даа берген улустуң кеткен хевин көрдүм. Амгы үеде тыва улус бодунуң национал хевинче, культуразынче көрнүп турары дыка өөрүйчүг. Тыва чанчылларны, хөгжүм херекселдерии нептередип турары хөгжүлдеге дыка улуг салларлыг деп бодаар мен. Оон-биле капсырлаштыр тыва дылывысты хүндүлеп, ону «хайнактаарын» болдурбас болза эки. Радиога, телевидениеге үүне чугаалаан эштерии дыннаарга, орус дыл-биле холуп чугаалаар боор-дур. Чоклаболза долузу-биле орустап, чоок-ла болза тывалап чугаалапса кандыг боор.

Кызылда уруглар садтарында чаштарның тыва дылын билбезин биске шуптувуска билдингир болгай. Чамдык ада-ие уругларын чүгле орустап чугаалап өөредирии кызыдарлар. Ол болза улуг частырыг деп бодум хуумда санаар мен. Ол ышкаш ажы-төлүң эт-сывын база-ла орус болгаш өске-даа үжүр-утказы билдинмес аттар-биле адап аарлар. Кижи шериг албанынга болгаш өске-даа ырак-узак черлерге чоруурга, өске сөөктүг улус кижинии адың кымыл дээрге, орус ат адаарга, бодуң тыва адың кымыл дээш туруп бээр боор үүне чорду. Ынчангаш тыва аттардан база нептерегсе эки эвес деп бе?

Тывавыстың хоорайларының, суурларының аттарын эде адаар болза эки деп бодап турар мен. Өөк деп суурну Уюк дээрге суг болза кандыгдаа утка чок ышкажыл. Шагонар дээрге Шагаан-Арыг деп чер-дир. Ону амгы аныяктардан айтыпар болза, хөй кезии билбес деп бодаар мен. Ынчангаш тыва черивисти, чанчылыысты хүндүлеп көрзе ол эвес бе?

Андрей ДАГБА-ЛАМА.
Чаа-Хөл суур.

ДЫЛДЫ БИЛИРИН БАРЫМДААЛААР

Медучилищенин сургууллариның ада-ие хуралынга көдээ районнардан улус келген. Ол хиреде ол орус дыл кыынга эрткен. Ырак черлерден келген улустуң орус дыл билирии азы билбезин тодарадып албайн чыда, ону ынчаар эрттиргенинден ийикпе, санал-оналдыр шоолуг чок болгаи. Мынаыг байдал кажан-даа тургустуиуп кээр боор деп бодаап.

Ынчангаш ооң хуралдың эрттирерде, албан ыида орган улус кандыг дыл билирин, билбезин барымдаалап чорудары эки хире.

Синлиимаа ДАМБА-ХӨӨ.

ОЧУЛДУРУП ТУРЗА ЭКИ

№ 15 «Шында» Кодур-оол Оюнуң «Ынангаиның бажын...» деп материалын номчаш, бо чергелиг шүгүмчүлелдерии орус дылга парлаары эрте эвес деп бодаар мен. Чамдык дарлалар тыва дыл билбес болганизатцияда ажылдап турар бис. Мырыидай чаа келген кижи бажыиы алты. Мындыг чүүлдерии бүгү чонга дыннадырын чедип алза эки.

Нина ООРЖАК.

Өөредилгеже чалап тур

Ачинскиниң № 8 профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында электроиуг саналга машиназының секретарь-машинакчызы болгаш операторуу (башкарыкчызы) деп тускай мергежилди чедип алырын күзээниерии чалап турар.

Долу ортумак эртемниг кыс уругларны киреринң шылгалдазы чоокка училищеге хүлээп алыр. Тыва АССР-ниң бүдүруглелериинга, албан черлериниң, организацияларының болгаш совхозтарының чүгле сумелеп чоруткан кижилерии хүлээп алыр. Өөренир үези үзүктелиишкин чок күш-ажыл стажынга киир санаттынар. Хүлээп алдыганнарны чазагайыдыр туттунган иинти чурталга бажыны-биле кандырар болгаш айда 30 рубль хемчээлдиг стипендияны оларга бээр. Тергиин эки өөредилгеге сургууддарга бедиткен стипендияны тыпсыр. Өөренирии хуусаазы 9 ай, ооң иштинде 6 айда училищеге өөренир, 3 ай дургузунда бүдүрүлге, албан черлериие, организацияларга практиктиг өөредилгеии эртер. Практиктиг өөредилгеиин үезинде стипендияга немештир оларның ажылдаан акшазының 50 хуузун төлөөр. Өөредилгеи сургууллар дооскан соолуиде оларга дипломнарны тыпсыр болгаш өөредий чоруткан организацияларже, бүдүрүлгелерже, совхозтарже доктаамал ылаалдыг чорудар. Өөредилге **1990 чылдың октябрь 1-де** эгелээр.

Училищеге өөренир киреринге дараазында документилер негеттинер: № 086 майык ёзүгаар эмчи шынзылгазы училище директорунуң адынга билдириишкин, ортумак билиинин дугайында аттестат, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктар, өөредип чорудар дугайында бижик. Паспортуи бодуңзакээр. Өске документилерии почта дамчыштыр чорудуп болдуо. Училищеиин адресии: 662103, Красноярск край, Ачинск хоорай, Гагарин кудумчузу, бажын № 20, профтехучилище-8, күзээн алышкын комиссиязы. Училищеге чүгле келдириишкии ёзүгаар Ачинскиге келир.

Красноярскиниң көдээ ажылагый институдуиуи Кызылда филиалы 1990—1991 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттериие хүндүскү өөредилгеге өөренир студентилер хүлээп ап эгелээн. Билдириишкиннерии бо чылдың июнь 25-теи июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Киреринии экзаменнерии июль 16-да эгелээр.

Бо факультеттерге өөренирлер дараазында экзаменнерии дужаар: химия, биология (ажсаибиле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле). Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөренир дээш факультелии эйыткаш, дараазында документилерии кожар: ортумак эртемниин дугайында документ (боду-биле), № 286 хөвирии медицина шынзылгазы, күш-ажыл лептериидеи үшта бижидилге, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чуруук. Паспортуи болгаш шериг документизии боду-ап алгаш келир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Красноярскиниң көдээ ажылагый институдуиуи Кызылда филиалы бо чылдың май 25-те эртенгиниң 11 шакта ол-ла школага болуруи дыннадып тур.

Мөөрен ортумак школазының үндезилеттингеннерии бээр 40 чыл оюнче 1950, 1960, 1965, 1970, 1980 чылдарның үоозукчарлап тур. Көдээ черлерге барып ажылдаарын күзеп турар кижилер айтырыгны дараазында адрестен билип ап болдур: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.**

Чоину ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика төвү Каа-Хем Биин-Хем, Кызыл болгаш Таңды районнарның совхозтарынга малчыннар ажылдаар кижилер иегеттиниp турарын чылдың май 25-те эртенгиниң 11 шакта ол-ла школага болуруи дыннадып тур.

Арга-арыгларже баар херектиг апарган таварылгала арганыяң ажыл-агый черлериинден болгаш лесничестволардан чөпшээрелди ап алыр.

Красноярскиниң көдээ ажылагый институдуиуи Кызылда филиалы бо чылдың май айда шериг албанындан чалажып келгеннерге институтка киреринің белеткел курстарын ажыткаи. Аиаа киреңге филиалдың директорунуң адынга билдиришкин бижиир.

Филиалдың адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Хамаатылардың кичээнгейинге

Өрт айыылы улгатканын барымдаалааш, арга-арыг ишгинче чоруурун шыгыы хораанын Тываның арга-арыг ажылагыйының дезискээр-будуруле каттыжыышкыны дыннадып тур.

Арга-арыгларже баар херектиг апарган таварылгала арганыяң ажыл-агый черлериинден болгаш лесничестволардан чөпшээрелди ап алыр.

Телевидение

МАЙ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Олар болгаш уруглар». Уран-чечен фильм. 9.45 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражышкын. Израиль биле ССРЭ-ниң шилиидек командалары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 1-ги сериязы. 16.5° Армян композитор А. Тертеряниың чогаадыкчы ажылының дугайында фильм-концерт. 17.20 Хөглүг старттар. 18.05 Культуралуг харылзаалар: ССРЭ — Франция. 18.30 «Ye». 19.00 «Парнасче чада». 19.15 «...16 харга чедип болгаш оон улуг назы». 20.00 Далай чалаг шеринии Президент оркестриин концерти (АКШ). 21.0€ «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 И. Кийск режиссериин фильмнери. «Албыстаашкын». 22.55 Кусковога орус көгжүм телефестивалы. 23.20 Мүгелдериин Бүгү-делегей хүнүиге. «Чайыннанчак Дрезден». 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.45 Бойдуе эртеми. 5 класс. Суг үнүштериниң болгаш дириг амытаннарының хөй хевирлери. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Сут чемиштиглер. 11.00 «Бурда модея» сумелеп тур...» 12.00 Киноафиша. 13.00—13.30 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиязы. «Кызыгаар көнгүс чоок». (Мурманск). 17.25 Коллаж. 17.30 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Реклама «Спортлото». 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Партияның XXVIII съездизиигe СЭКП ТК-ның төлевиледии чугаалажып тур бис». «Чугула интервью». «КАИ экраны». 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00—01.15 ССРЭ-ниң Дээди Соведииин сессиязында. Чапсарда — «Тамчыктыг удундар, чаштар!»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Делегейиин чадаг-тергее маргылдаазы. 18.30—19.00 «Ye».

КИНО

МАЙ 17-ДЕ

«ПИОНЕР»: «Черии куу деп куштары» 9.00, 12.30, «Эзиржигеш», «Кызыл галстук» деп киноклуб 10.50, «Ужуражышкын» (2 сериялыг) 14.20, 19.20, «Аиаа-ла Америка» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 16.40, «Чажыт даалга» 14.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үреглээшкин» 15.00, 18.40, 20.30, «Чөөн чүк мегежизи» 16.50 шактарда.

«ЧАЙГЫ КИНОТЕАТР»: «Чүък «300» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кругляя ковүрүү» 17.30, 19.30 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ариемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киидистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидиза — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуи келбейн баргаида — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241

Чылда 300 катаи үвер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыысын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 416.

ТС—00640.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 18 № 114 (14314) пятница

1925 чылда үндезилеттингеш Өртээ 3 кеп.

Часкы тарылга МЕДЭЭЛЕР ЧҮНҮ ЧУГААЛАП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың часкы тарылгазының канчаар чоруп турарының дугайында Тыва АССР-ниң Статэргелелиниң медээзин редакция алган. Май 14-те турганыбиле алырга, часкы тарылганың ниити темпизи эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, элээн бедик. Тодаргайларга, 264460 муң гектар культураларны бо часын тарыыр тургаш, оны херек кырында 66995 гектар чедирип, планны 25,3 хуу күүсеткен-дир бис. Ол дээрге, эрткен чылдаазындан барык 2 катап хөй.

Тус-тус районнарны алыр болза, Бии-Хем планны 62,4, Таңды 40,4 хуу чедире берген, өскелерни дыка мурнап турар. Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Тожу районнар тараа чаштырылгазынче кирбээн. А Тес-Хем, Барыын-Хемчик бо ажылды чаа эгелээн.

Бистер мурнунда ышкаш, кайы культураны кажан, канчаар чажар талазы-биле кымдан-даа айтыышкын маңап турбас бис. Ону ажылагыйлар боттары шиитпирлээр. Амгы үеде чаъс чагбайн турар, ынчангаш ол чорук чаштырылганың темпизинге салдарлыг дээрзи билдингир. Бир-тээ, ажылагый бүрүзү бот-башкарлыр чүве болганда, агаар-бойдустуң байдалын көрүп тургаш, кайы культураларны кажан чажарын боттары билир. Оон уламындан бии-хемчилер тараа болгаш тараз-бобы культураларны тус-тузунда 75 хуу чедир тарый берген.

Мал чеми культураларны республика база-ла кидин түлүк тарып турар. Чаңгыс чылдыг сигеннерни 71415 гектарга тарыыр тургаш, ол планны 16,5 хуу чедире берген-дир бис. А эрткен чылын чүгле 6,8 хуу турган. Таңдының ажыл-агыйлары чаңгыс чылдыг сигенниң 46 хуузун тарып алган. Ийигги черде — Кызыл район — 40,5 хуу.

Ногаа, картофель тарылгазының талазы-биле байдалывыс кандыгыл? Эрткен чылдың деңнелинден арай куду: ногаанывыс ындыг, а картофель олуртулгазы мурнуку чылдан шапкын. Ногаанны, картофельди Барыын-Хемчиктиң, Таңдының, Каа-Хемниң, Кызыл районнуң, картофельди баштай адаанывыс районнарның ажыл-агыйлары тарып кирипкен. Чөөн-Хемчикчилер амдыызында 65 тонна кукурузаны база чашкан.

А ниити сан-чурагай талазы-биле алырга, байдал мындыг-дыр. Бо частың бир онзагай берге чүүлү — чаъс-чаашкын чок. Кайы-даа районга булуттар киргелип, чаар деп изэрге-ле, хат-шуурган дамдыктал кааптар, хадыыр. Каш хүн дургузунда чамдык районнарга аажок изиди. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, бо чазын каң-халыын боор дээрининг дугайында медээлер бадыткаттынып турар. Ам канчаарыл? Бүзүрелдиг арга—суггарылга. Мында аргалар бар бе? Бар. Оттук-Даштың суггарылга системазында элээн каш агрегаттар ажылдап турар. Бай-Тайганың совхозтары суггарылганы бо чылын чедле шору организастаан. «Мурнакчы» совхозтуң хөвү бөгүдиринің тайылбыры-биле алырга, эң ылаңгыя бугалар үнунда сиген шөлүн малчынкар шынарлыг болгаш бедик темпилиг суггарып турар. Ынчалзадаа нежээ орайга чедир суггарган азы дүнени эллчегге ажылдааннар көзүлбес.

Арык-бугаларда бар суггу шуут-ла график ёзугаар ажыглаар херек. Оон башка бо хире кургаг болгаш хаттыг чазын үнүштүң ёзулуг-ла үнер үезинде ону «сула» салып, оруктар «суггарарынга» чарыгдаар болза хормок.

МЕХАНИЗАТОР

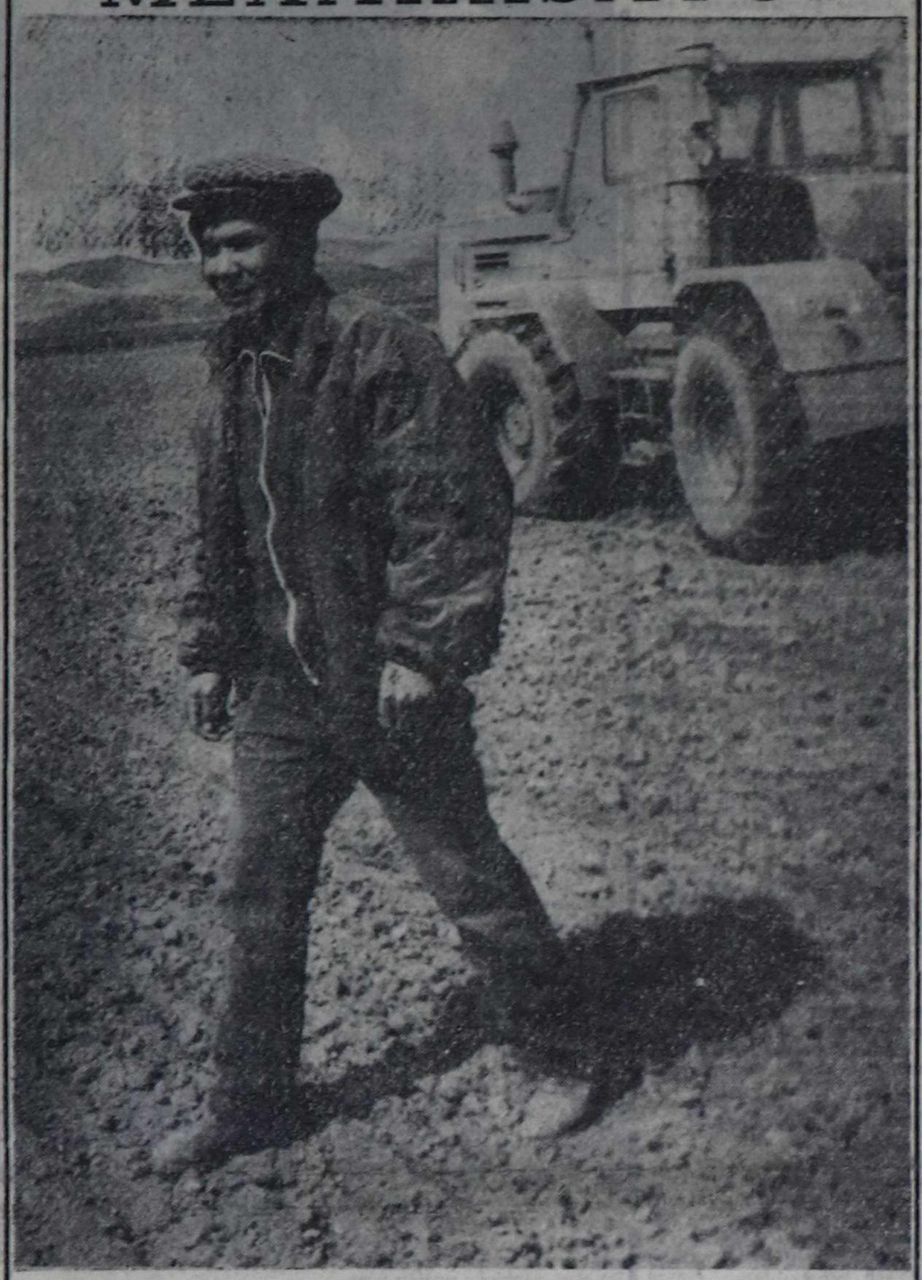

— Бо көстүп чыдар часкы шончалайлардаа канчаар, белеткеп алган шөлдеривисти чогуур үезинде таарыыр-ла, аныяктар—деп, тракторист Алексей Маады эштеринче киҗээнгейлиг көрүп, чугаалады.

Алексей Маадының трактору улуг, кара шөлдү дөрт удаа эргилеш, үрезиниер төңүп каарга, орук кыдынга кээп доктааганы ол. Чолаачы Олег Картай-оол тараа чаштырган трактористерни дуда манап турду. Машиназын чоокшуладыр халдып келгеш, сеялкаларже үрезиңин ура-ла берди. Машинаның хоолайы сеялкаже эргиле берди. Чаштырыкчы ажылчыннар Василий Монгуш, Сергей Ооланмай үрезининң дола бээрни хайгаарап турдулар.

Бии-Хем районда «Өөк» совхозтуң Сергей Даваага удурткан звенозу муң ажыг гектарга культураларны чаштырар. Звенолардан Василий Чалзайның тараажылар звенозунуң ажылын мактап турдулар. Олар бир дугаарында черни болбаазырадып, тарып киргеннер.

Черни болбаззырадып, чаагай дүжүттү чылдыг-на өстүрүп, ону ажаап ап турган механизатор (чурукта) Алексей Маадының ажылынга кызымаан тараажылар шупту билир. Оон дуржулгазын өске звеноларда ажыглап турар. Бии-Хемниң Кужурлуг шөлүн ол тарып, бедик дүжүттү оон ап, мага хангаи. Бо чылын база ол күженнишкинниг ажылдап эгелээни ол.

— Бо бисти долганган калбак шөлдер Алеша Маадының чылдың тарыыр чери-де болгай. Кайда оңгар, кайда даштыг чер барын ол кончуг эки билир—деп, оон эжи Сергей Ооланмай чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОГРАММАНЫ ЧАРЛААН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң бо чылдың май 30-ден июнь 4-ке чедир АКШ-ка күруне албан-потуунуң программазын Ак бажың чарлаан.

М. С. Горбачевтуң болгаш Дж. Буштуң албан ёзузу-биле чугаалажыышкыннары май 31-де болгаш июнь 1-де Вашингтонга дөрт удаа болур. Ук чугаалажыышкыннар совет-америк чамдык документтерге ат салырының ёзулалыбиле доостуг.

Совет болгаш америк удуртукчулар июнь 2-де Вашингтондан барык 120 километр ыракта АКШ-тың президентиниң Кэмп-Дэвидте хоорай даштының резиденциязынга бааp болгаш албан ёзузунуң эвес ужуражыышкыннарын үргүлчүлээр.

Үдээрининң албан ёзулалы июнь 3-те Ак бажынга болур.

М. С. Горбачев оон дараазында Каттышкан Штаттарга, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш оон кадайы Х. Мубарак-биле база оон кадайы-биле найыралдыг байдалга байырлашкан.

Мотоциклистерге үзеткен автомашинадар аэропортче чорупкан.

Х. Мубаракты аэродромга ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң Президент Чөвүлелиниң кежигүнү Е. М. Примаков, албаның өске-даа кижилери үдээн.

(СЭТА).

АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чалаанын ёзугаар Совет Эвилелинге кээп чораан АЕР-ниң Президентизи Х. Мубарак май 16-да ССРЭ-ниң улус депутаттарының мурнунга чүве чугаалаан болгаш чогаадыкчы интеллигенциянының төлөэлекчилери-биле дитераторларның Төп бажыңынга ужурашкан. ССРЭ-те египет удуртукчуңуң албан ёзузунуң найыралчы аян-чоруу ооң-биле доозулган.

Египет аалчыны үдээрининң ёзулалы Кремльге болган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының сонгуулдаларының талазы-биле Төп сонгулда комиссиязының даргазы **В. И. Казаков** Съездини ажыдып тура, республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органынга сонгуткаңы-биле холбаштыр депутаттарга байыр чедиргеш, эрткен сонгулдаларның түңнелдерин оларга таныштырган. Сонгулда кампаниязы ниитилелдиң политикаже улам ханылап база ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократчыдылганың калбарып турар байдалдарында эрткен. Сонгулдаларның онзагай чүүлдери чүл дээрге депутатка кандидаттарның санын кызыгаарлаваанында, хөй-ниити организацияларындан депутаттарны дорт сонгувааны болур. Ол ышкаш национал-девискээр округтарындан депутаттарны бир дугаар сонгаан.

Март 4-те болган сонгулдаларга сонгукчуларның 77 хуузу киришкен. Аэропорттарга, вокзалдарга, эмнелге болгаш санаторий черлеринге сонгулда участоктарын организаставаан база сонгукчуларга тускай шынзылгаларны тывыспаан турган болза-даа, ол хире хөй сонгукчуның бадылаашкынга киришкени сонгулдаларның бедик деңнелге эрткенин херечилеп турар.

Бо Съезд ажыттынып турар үеге чедир 1059 депутат сонгуткан, ам дээрезинде 9 мандат хостуг боон артпышаан. Ыңдыг болзажок, депутат корпузу ниитизи-биле бистиң ниитилелдиң социал составын долузу-биле илергейлевейн турар. Ол чүл дээрге депутат корпузунда херээжен чонның үлүг-хуузу—5,3 хуу, ажылчын-нар—5,6 хуу, а бөдүүн колхозчулардан чүгле 6 кижи, студентилерден чүгле бир кижи сонгуткан. 60 хардан өрү назылыг депутаттар 16.

Депутаттарның составы Россияның национал составын долузу-биле илергейлеп турар. Республикада чурттап турар 46 нацияларның болгаш бичe санныг улустарның төлөэлекчилери депутатка сонгуткан. Депутаттарның 94 хуузу эң баштай сонгуткан кижилер болур. Хоойлу-дүрүм чогаадып тургузар болгаш боттарының округтарының сонгукчуларының эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле ажылчорудулганың арга-дуржулгаларын чедип алырынга оларга элээн үе негеттинер дээрзи билдингир.

Бүгү депутаттарның 86 хуузу СЭКП кежигүнү, коммунистиг идеалдарга бүзүрелдиң маргыш чогун бо факт бадыткап турар.

Россия депутаттарының чаа корпузу дээш бадылаашкынын берип тура, сонгукчулар чаа сонгуткан депутаттар республиканың, оон чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын сөс кырынга камгалап ажылдаар боор дээрзинге бүзүрелянилередип турган. Демократияны улам калбартырын, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың амгы хевирлерин улам сайзырангайжыдарын сонгукчулар депутаттарындан манап турар. Бо бирги чыыш мооң мурнунда боон турган чөпшээрежидилге болгаш деткиишкин кылыр чыыштар дег эвес, а боду шиитпирлээр эргелиг чыыш болур ужурлуг. Ынчангаш депутаттар сонгукчуларының санал-оналдарын долу илергейлээр, боттарының туружун камгалаар, янзы бүрү айтырыгларны бир демниг сүмележип чугаалажыр ужурлуг, ыңдыг болзажок, удуртулга болдурар кол чүүл — бистиң ниитилеливистиң эрге-ажыктарын бүрүн камгалаары болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Дараазында Съездиниң ажылдаар органнарын тургузуп эгелээн. Мандат комиссиязының, Секретариаттың болгаш оон-даа өске органнарының составын Дээди Советтиң Президиуму болгаш депутаттар төлөэлекчилери баш удур тургузуп кылыкаан турган болзажок, ол айтырыглар талазы-биле чидиг маргылдаалар тургустуунуң кээп турган. Чамдык депутаттар ыңдыг чоруу-биле Съездиниң ажылынга саат ужураштырып, оны өске үгже аппаарын ораддажып турган.

Санал-онал солчулгазының түңнелинде Мандат комиссиязының даргазынга ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, Челябинскиниң политехниктиг институдунуң ректору 55 харлыг коммунист **Г. П. Пяткин** сонгуткан. Съездиниң Секретариады улуг маргылдаа чокка сонгуттунган. Съездиниң хүн айтырыын бадыладып турда, чидиг маргылдаа тургустуунуң келген. Бир чамдык депутаттар Съездиниң ажылчын органнарын тургускан соонда РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Даргазын сонгуурунче кирер деп чөптүг санаалы киирген. А өске бир кезек депутаттар илеткелдерни чугаалажып дооскан соонда Дээди Совет Даргазын сонгуур дээш кыыдып туруп берген. Бо айтырыгны чугаалажырынга хөй үе эрткен.

Оон соонда Мандат комиссиязының даргазынга өөс берген. 1057 депутаттың бүрүн эргези хынаттынган, ийи депутаттың документилерин Төп сонгулда комиссиязы ам-даа кирип келбээн деп, комиссияның даргазы дыпнаткан. Чамдык округтардан немелле материаллар келгеже чедир 1050 улус депутадының бүрүн эргезин хүлээп көөр деп, санналды комиссия киирген. Комиссияның даргазы оон ыңай сонгулдаалар үезинде кандыг хажыдыышкыннар боол тургаын база сонгукчулардан кандыг негелде-хомудалларның боол тургаын болгаш ол бүгү чүүлдер талазы-биле алдынган хемчеглер дугайын Съездиге тодаргай дыпнаткан.

Социал байдал болгаш мергежил айы-биле алырга, РСФСР-ниң амгы депутат корпузу мындыг янзылыг боол турар: үлетчүр, тулут, транспорт болгаш харылзаа ажылдакчылары — 23,2 хуу, көдээ ажыл-агый ажылдакчылары —12 хуу, эртем болгаш чогаадыкчы ажыллакчылары, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары — 19,5 хуу, партия, совет, хөй-ниити организацияларының ажылдакчылары — 24,8 хуу.

Съезд ооң соонда хүн айтырыын база катап чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Күрүненің кол арбитрин томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Күрүненің кол арбитрине эш Галина Петровна Стародубцеваны томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 10.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитедин тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы:
Ооржак Дандар-оол Көк-Хунзевич.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының оралакчылары:
Осипов Владимир Игнатьевич.
Чаш Шаңгыр-оол Кара-Донгакович.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң кежигүннери:
Дотпаа Демир-оол Салчакович — «Саян» совхозтуң малчыны, Бии-Хем район.
Монгуш Сергей Дадар-оолович — БАЛКЭ Тыва обкомунуң ийиги секретары.
Ондар Доҗулдей Бүрзүнеевич — СЭКП Тыва обкомунуң күрүне эрге-хоойлу киллзининң эргелекчизи.
Подругин Владимир Алексеевич— Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы.
Полулях Юрий Георгиевич—Сибирьшин көдээ ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг киллзининң удуртукчузу.
Салчак Валерий Болай-оолович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазы.
Содунам Маязыла Салчакович — Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору, штаттан дашкаар организастыг ажылдар киллзининң эргелекчизи.
Фирсова Мария Михайловна — Тываның профессионалдар эвилелиниң область чөвүлелиниң секретары.
Чыдым Дангыт Иргитович — «Шын» солуның редакторунуң оралакчызы.
Шевцова Татьяна Дмитриевна — Кызылдың хоорайлар аразының телефон станциязының телефонизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

«Өвүр районнуң Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининң **доктаадыры болза:**

1990 чылдың март 11-де Өвүр районнуң Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Президиумунуң Чарлыын бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

Тыва АССР-ниң Дээди Судун сонгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведининң **доктаадыры болза:**

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди судуи дараазында составтыг сонгуур:

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы:
Ховалыг Анай-оол Дыштаевич.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы:
Рожкова Любовь Павловна.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүннери:
Абдрахманов Рафкат Абдуллович
Астанина Татьяна Петровна
Күжүгет Надежда Чычан-ооловна.
Куулар Валентина Доржуевна
Монгуш Саган-оол Халар-оолович
Ооржак Зинаида Сарыгбаевна
Северновский Виталий Александрович

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

СОВЕТ-МООЛ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң Даргазы П. Очирбат биле МАРН ТК-ның Даргазы Г. Очирбаттың чоокта чаа Совет Эвилелинге кылган албанның аян-чоруу Моолдуң массалыг информация чепсектеринин болгаш хөй-ниитизиниң кичээнгейинин төвүнде турар. Моол удурткулуғның аян-чоруунуң эртип турганының болгаш оларның ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев-биле чугаалажыышкыннарын «Унэн» солун «Кезээ мөңгеде найырал», «Найыралчы харылзаалаарывыс быжыглып чаартынзын» деп эгелерниң адаа-биле парлап турган.

Аян-чоруктуң дооступ турда П. Очирбат МАР-ның ССРЭ-де элчин черининг ажылдакчыларының муряунга чүве чугаалаан. ССРЭ биле МАР-ның аразында ийи талалыг харылзаалар болгаш кады ажылдажылга чаагай чаңчылдарлыг. Чүге дээрге ол үр чылдарда үргүлчүлеп келген. М. С. Горбачев-биле ужуражыышкынга ук харылзааларны улам калбартырынга хамаарыштыр боттуг чугаа болган деп, ол медеглээн.

Аян-чоруктуң түңнелдериниң талазы-биле МАР-ның найысылалынга болган парлалга конференциязынга чүве чугаалаан, МАРН ТК-ның кылдыс эргелекчизи Н. Сэндэнжав дээдн деңнелге болган ужуражыышкынга ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг харылзааларны эле тургузукчу чорудуушкыннарга дүүштүр тургузарының дугайында дугуржулга чедип алдынган деп медеглээн. Ийи чурттуң кайызынга-даа ажыктыг, деңэргелиг кады ажылдажылганы улам хогжүдериниң тодаргай хемчелгрин ажылдап кылыр дугайында даалгалар чогуур министерстволарга болгаш ведомстволарга бердинген. Азия—Оожум океан девискээринге дайын айылын эвээжедиринче ийи таланың чүткүлүүг ужуражыышкынга илергейлеттинген деп, ол медеглээн.

Улустуң Улуг хуралының депутады, дараанакчы Н. Дугуйдаган Совет Эвилелиниң МАР-га көргүзүп турар дузаламчызын бедии-биле үнелээн. Сөөлгү үеде моол-совет ийи-ралды болгаш кады ажылдажылганы чедир үнелевейн турар хөөннер дыңналып турар. Бистиң чүртүвүста кылдынган бүгү чүүлдерни ийи чурттуң акы-дүңма ийиралыының ачызы деп санаар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Даргазы **Пунсалмагийн Очирбат** 1942 чылда Завхан аймактың Тудэвтэй сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, 1960-1965 чылдарда ССРЭ-ниң даг институдунга өөренген, техниктиг эртемнерниң кандидады. Мергежилиниң ийи-биле инженерлеп ажылдап тургаш, одалга-энергетика министрининг оралакчызынга, оон соонда министрлиге депшиттирген. 1987 чылда дашты кы экономиктиг харылзаалар болгаш хандырылга министрлиге томуйлаткан.

1965 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ның XVII, XVIII, XIX болгаш 1990 чылдың апрельде болган оныа съездизинге ТК кежигүнүнге сонгудуп турган. Улустуң Улуг хуралының үш чыыжының депутады. 1990 чылдың апрельде болган Улустуң Улуг хуралының сескн сессиязынга МАР-ның Улустуң Улуг хуралының Президиумунуң Даргазынга сонгуткан.

МАРН ТК-ның Даргазы **Гомбожавын Очирбат** 1929 чылда Завхан аймактың Нумрут сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, башкылап турган. 1952-1958 чылдарда Москва университединге өөренген. Ону дооскаш башкылап, күрүне университединге кафедра эргелекчилел, Парлалганың күрүне комитединиң кол редакторунга, «Унэн» солуның кол редакторунуң оралакчызынга ажылдап турган. 1964-1969 чылдарда ТК-га кылдыс эргелекчилээн. 1969-1972 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниг академиязынга өөренген. Оон соонда Моолдуң профэвилелдериниң төп төвүлелиниң даргазынга, ТК-га кылдыс эргелекчизиниң оралакчызынга, «Проблемы мира и социализма» журналга Моолдуң төлөэлекчизи боол ажылдаан.

Г. Очирбат—1949 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ның он дөртку съездизинге ТК-ның кежигүнүнүң кандидадынга, оон даразындагы съездилерниге кежигүннүге сонгудуп турган.

Эш Г. Очирбат 1990 чылдың апрельде болган партиның оныа съездизинге МАРН ТК-ның Даргазынга сонгуткан.

XXVIII съезд: саналдар, боцалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

Чаңгыс аай болурун быжыглаар

Мөнгүн-Тайга районуң коммунистериниң төлээлекчи-делегаттары конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформаның база партияның чаа Уставының төлевилелдериниң дугайында чүгаалашкан.

Илеткелчи СЭКП райкомуның бирги секретары В. Д. Хемер-оол Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдериниң түс-түс бөлүктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, анализтээн. Чүртта болуп турар чаартылгаларны районуң коммунистери бүрүн чүүлдүгээнүүшкүн-биле деткип, ооң оруунда түр бергелерни, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медереп билип турар. Ол ышкаш эде тургустуунүүшкунга чагдының алгаш, СЭКП-ниң ролюн кудуладып, партияга федералисчи структураны албадаар, коммунистерни националдар аайы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур демисежир турар агымнарның талаалакчыларынга орукту бербес керекке СЭКП-ниң авангардчы ролюн көдүрерине үнүп кадып турарлар.

Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдерин районуң ажылчы чонунуң ортузунга сайгарып чугаалашканынга илеткелчи доктаагаан. СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыңының ажылдакчыларының киржилгезинбиле районуң пропагандистеринге методиктиг семинарны эрттирген. Амгы хүннерде экономиктиг болгаш политиктиг база комсомол өредилгезиниң системазында партияның документилерин хандыр өренип ажылдар уламчылап турар.

СЭКП-ниң Платформазының болгаш Уставының төлевилелдерин районуң партия эге, цех организацияларынга таныжып чугаалашкан болгаш анаа 220 коммунист, кежигүн эвестер боттарының саналоналдарын киирген.

Партияның чугула документилерин сайгарып чугаалажыр, үнүн кадып, үнелел бээр керекке Мугур-Аксы ортумак школазында, районуң теп эмнелгезинде, тудуг организацияларында, ССР Эвилелиниң 60 чыды аттыг совхозу, Культура бажыңында, «Мөген-Бүрен» совхозта партия организацияларының коммунистери, активтери идепкейлиг киришкеш илеткелге демдеглеттинген. Чугаалажыышкын үезинде болган саналдарга илеткелчи доктаагаан. Шынапла, коммунистер, кежигүн эвестер төлевилелдериниң бөлүк, параграф бүрүзүнге үнелиг саналдарын киирген. Ол санал-сүмелерден аңгы чаа саналдарны конференцияга коммунистер немей кииргензер.

Коммунистиг партияның, Совет эрге-чагырганың тургустунганындан бээр төөгүлүг эрткен оруктарыны тодаргайындан ажыдып бергенин деткип турар-дыр.

Коммунистер-даа, партия кежигүү эвестер-даа партия Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр боттарының саналоналдарын киирип турар.

Ам «Улуг-Хем» солуунга парлаттынган материалдардан чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Партия органнарынга үр үеде ажылдаан партияның хоочуну Р. С. Хунай-оол мынчаар бижип турар: «СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин улуг сонуургалбиле номчуп таныштым. Бо төлевилелле онзагай чүве партияның иштики демократизын улам ынай калбартканы, партия эге организацияларының эргелерин улгаттырып, коммунистерниң бот-тускайлаң чогаалдыкчы чоруукче демгемдээш. Бис ындыглар-биле демисежир ужурлуг бис.

Мен бодаарымга, партия кежигүнү кижи бүрүзү Кыдатта ышкаш, чыл санында кончуг шынгыы шылгалданы дужаар болза эки. Ынчан коммунистиг партияның шынары эки болур. Ооң ат-алдарын кудуладыр, харын-даа түр үениң бергелеринге амыраар сагыштыг кижилер бистиң иштилелде бары кончуг багай. Ынчангаш оларны эде кижизидип, бүзүредиры —коммунистиргин ыдыктаан турарлар эвээш

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

БҮЗҮРЕЛДИ ЧААЛАП АЛЫР ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунга партияның XXVIII съездизинге Платформаның болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин чугаалажып көргеш, колдуунда чүүлдүг деп хүлээп алган болгай. Чаа Уставтың төлевилелинде «СЭКП—бот-башкарылгалыг иштилел-политиктиг организация, чаңгыс аай эп-сеткилдиглериниң — коммунистерниң эки тура каттыжыышкыны-дыр. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге үндезилеп, буянныг, демократтыг социализмни чуртка тургузары ол болунуң эчис сорулгазы кылдыр салып турар» деп Уставтың төлевилелиниң эге кезээнде тодаргай айыткан.

Партияның амыдыралының ооң ажыл-чорудулгазының кол хоойлузу партия Уставы болганда ында чамдык чүүлдерни ам-даа тодарадыры чугула болуп турар болгаш партияның ажыл-чорудулгазында, ажылының стилинде, арга-методтарында чедир кылыр чүүлдер хөй. Партияны янзы-бүрү чөөн, барыын халдаашкыннардан камгалаар, ленинчи мөзүү-шынарларны улам байыдар, сырый каттыжылганы чорударда, ажыланып тодараттынар херек. Ленинчи болгаш ленинизмни ажок буруу шаап турар чоруктар база тывылган. Ынчангаш эртемнин, идей-политиканың, марксизм-ленинизмниң, социалистиг иштилелдин ең чугула айтырыгларынче күженишкиннерни салып, бүгү коммунистерниң, масса чонуң бүзүрелин чедип алыр ужурлуг бис. Партияны ең ханы демократчыдарының үндезини — партийжи массаларның эрге-чагыргазын бүгү тала-биле калбартыры болур. Мында кол чүве партияның үндезини болур эге организацияларның, коммунистериниң боттарының эрге-хүлээлгелерин чаазы-биле калбартыры.

Партияның соңгулдалыг органнарын тургузарынга, соңгуурунга бүгү-ле партийжи активти калбаа-биле киништирери онза чугула. Партийжи демократтыг харын оон боттуубиле үндезилеттинип турар. Альтернативтиг болуру албан болгаш кандидаттарны адаандан депшидери, конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунга бүгү коммунистериң санал-оналын барымдаалаар чоруктуг тургузар. Эге организациялар боттары платформалыг болуру база чугула.

Партийжи аппараттың ажыл-чорудулгазын шимченгир, чиик кылдыр, хөй-ле саазын шокарлаар, төнмес-батпас доктаал-саавырлар хүлээп алыр, хөй хураллар эрттирер чоруктан хостаар. Партия ажылдакчыларында дүжүметсиг, чер-чурт, төрел-дөргүл тыртыжар, чагырып дужаар чоруктарга ынак байдаллар-биле эң шынгыы демиселди арынүүр, албан-дужаал барымдаалавайн шинтпирлиг чорудар деп санаадыг мен. Амга чедир-ле чамдык партия ажылдакчыларында ажыл-агый органнарының, Советтериниң ажыл-херээн холгаарлаар чоруктарның бары чажыт эвес болгай. Партия бүгү эрге-чагырганы Советтерге шилчидип бээри ажок саадап турар. СЭКП-ниң аппаратында кызырлышкын чедир чоруттунмайн турар, анаа шаанда мырынай эвээш 7-8-ле кижилер ажылдап турган болгай, ам кевүдээн. Эң ылаңгыя эвээш чүрттакчылыг, 3-4-ле совхозтарлыг, бүдүүлүге чергелери эвээш районнарга аппаратты дыка кызырар болалдыг мен. Чижээлээрге, үшкү секретарыны, херээженнер оргтузунга ажыл чорудар киллдисти дужүргеш, оонунга инструктор-организаторларны тургузар болза ажырбас.

Партия болза экономиктиг системада эргелеп башкарар звено эвес, а харын идей-политиктиг организация болур. Ажылдың кол угланышкыны оон-биле тодараттынар. Оон ангыла, автономнуг республикаларда, областарда округтарда партия организацияларының адынга хамаарыштыр саналдарга каттыжар мен. Чижээ, Тыва АССР-ниң партия организациязы деп алаар.

Партияның болгаш чүрттүн амыдыралының айтырыгларының ең чугула талаалары-биле дискуссияларны, референдумнарны түс-түс организациялар-даа, иштизи-биле СЭКП-ниң хемчээлинге-даа кылып болур деп устав төлевилелинде айтканынга база бүрүнү-биле каттыжар мен. Ол чорук демократияны, ажык-чарлыг чоруктуг калбартыр, шын, перспективтиг сорулгаларны шилип алырынга дузалаар деп саналдыг мен.

Партияның үндүрген шинтпирлерин СЭКП кежигүннериниң албан күүседиринге Устав төлевилелинге тода айтыры чугула.

Сюнлюп ДОНГАК.
1953 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

ШЫЛГАЛДА ДУЖААР

Кижи төрелгетенниң амыдыралының төөгүзүнде улуг бодалчы, теоретик, башкы гений В. И. Ленинниң тургузуп каан Коммунистиг партиязы болгаш Совет чазаа элээн сайзыраңгайжыр берзе-даа, социализм тургузуушкунунда улуг частырыгларның үргүлчүлеп келгенинин харазындан амгы үеде улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ынчалзажок ол бүгү частырыгларны эдер дээш СЭКП бүгү күжүн салып турарын көрүп тур бис. Ооң ол эгелекчи улуг ажыл-херээнге шаптыктап турарлар эвээш

АЖЫКТЫГ-ДАА, ӨӨРЕДИГЛИГ-ДАА

Бистиң «Улуг-Хем» солуунуң арынарында «СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП Уставының төлевилелдерин чугаалажып тур бис» деп рубрикаларны ажыктаан. Номчукчулар боттарының саналоналын бисче бижип турар. Мен үүгле СЭКП Уставының төлевилелинге хамаарыштыр солуунуң арынарынга чырыттынган материалдардан чамдык чижектерни киирикседим. Бо талазы-биле чагаалар кээп турар. Ол чагааларны анализээп көөрге, төлевилелде партияның иштики демократизын улам ынай калбартканы, партия эге организацияларының эргелерин улгаттырып, коммунистериң бот-тускайлаң чогаалдыкчы чоруукче демгемнеп, ажыдып бергенин деткип турар-дыр.

Коммунистер-даа, партия кежигүү эвестер-даа партия Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр боттарының саналоналдарын киирип турар.

Ам «Улуг-Хем» солуунга парлаттынган материалдардан чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Партия органнарынга үр үеде ажылдаан партияның хоочуну Р. С. Хунай-оол мынчаар бижип турар: «СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин улуг сонуургалбиле номчуп таныштым. Бо төлевилелле онзагай чүве партияның иштики демократизын улам ынай калбартканы, партия эге организацияларының эргелерин улгаттырып, коммунистериң бот-тускайлаң чогаалдыкчы чоруукче демгемнеп, ажыдып бергенин деткип турар-дыр.

Коммунистер-даа, партия кежигүү эвестер-даа партия Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр боттарының саналоналдарын киирип турар.

Ам «Улуг-Хем» солуунга парлаттынган материалдардан чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Партия органнарынга үр үеде ажылдаан партияның хоочуну Р. С. Хунай-оол мынчаар бижип турар: «СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чугаана кылдывыс. Чаа Уставта эге организацияның эргелерин улгаттырган. Партияга хүлээп алыышкыны, СЭКП-деп үндүрериниң дугайында айтырыгны эге организацияга шинтпирлээр болгаш кандидат стажын тургуспас дээни чоптүг». «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 35 чыл стажтыг партия кежигүннеринге тыпсыр деп коммунистер санал-оналды киргеи. СЭКП кежигүнү кижи өске партияга кирип болбас дээнин деткээн бис.

СЭКП-ниң ээлчеглиг съездизинге белеткелдер чоруп турар амгы бо үеде «Улуг-Хем» солуп партия райкомуның болгаш область комитединиң отчёт-соңгулдалыг конференцияларынга уткуштур Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң дугайында саналоналдарны чырыдарын уламчылаар.

Шоома ДАРЖАП.
«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи.

Бөгүн—Музейлерниң делегей хүнү

61 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Тывага чурт-шинчилел ажылдарының эгезин 1925 чыл деп санап турар. Ол чылын ССРЭ-ниң элчин черинииң эгелээшкини-биле «Урянхай шинчилелдери» деп бөлүм организастаттынган. Бөлүм кежигүннери ССРЭ-ниң элчин черинииң болгаш ТАР чазааның албан черинииң ажылдакчылары болган. Тыва музей тургузарынга белеткел ажылдарының талазы-биле болгум хөй күш үндүрген.

Кожуунларже, сумуларже чагаа-бижик чорудул тургаш, музейге эргежок чугула эдилелдерни чыгдырган. 1929 чылда янзы-бүрү экспонаттар хөйүү-биле чыгдынган.

Тус черниң материалдарын чыырындан аңгыда, ТАР чазаа ССРЭ-ниң элчин черии таварты ССРЭ-ниң культура харылзааларының Бүгү-эвилел иштилелинден күрүне музейин тургузарынга деткимче дилээн. Ук иштилел, ССРЭ-ниң ЭА-зы, Москваның, Ленинградтың музейлери болгаш Москваның оон-даа өске культура албан черлери болгаш делгелге организациялары культураның эң баштайгы одагларының бирээзин — музей тургузуп алырынга аныяк республиканга акы-дуңма ёзунуң улуг деткимчезин көргүскен.

ССРЭ-ден келген белектер, экспонаттар музей экспозициязының өзээн тургускан. Ленинградтың Күрүне Эрмитажы болгаш Орус музей үнелиг материаллар чорудуп берген: бурунгу боо-чепсек үлегерин, орус болгаш барыын Европа чурукчуларының чогаалдарын... ССРЭ-ниң ЭА-ның зоология музейи курткымыскаяк коллекциязын, куштар, сүт чеминштиглер дүрзүлерин болгаш оон-даа өске экспонаттарны чорудуп берген. Ол бүгү материалдар ам-даа музей фондузунда, музейниң залдарында, ооң салбырларында делгеттинип, бодунуң төөгүлүг үнезин камгалап арттырган.

Музей тургузар дугайында шинтпирни ТАРН ТК-ның Политбюрозу 1929 чылдың май 13-те хүлээп алган. Улуг эвес ыяш бажыңга тургустунган Тыва музейниң бирги директору В. П. Ермолаев болган.

Чурт-шинчилел ажылдарынга эң идепкейлиг киржип турган Төгүс Ондар, Федор Пешкин, Биче-оол Соян, Борис Щербаков болгаш оон-даа өскелерниң аттарын бөгүн бис хүндүткел-биле сактып турар бис.

Музейниң ажыттынганының бирги хүнүнден эгелээш, олче хоорайның, республиканың чурттакчыларының шуужуу үзүлбестээн, Тыванның төөгүзүнүң болгаш оон бойдус байлааның дугайында билиин бедидип ап, боттары хол куруг келбес турганнар.

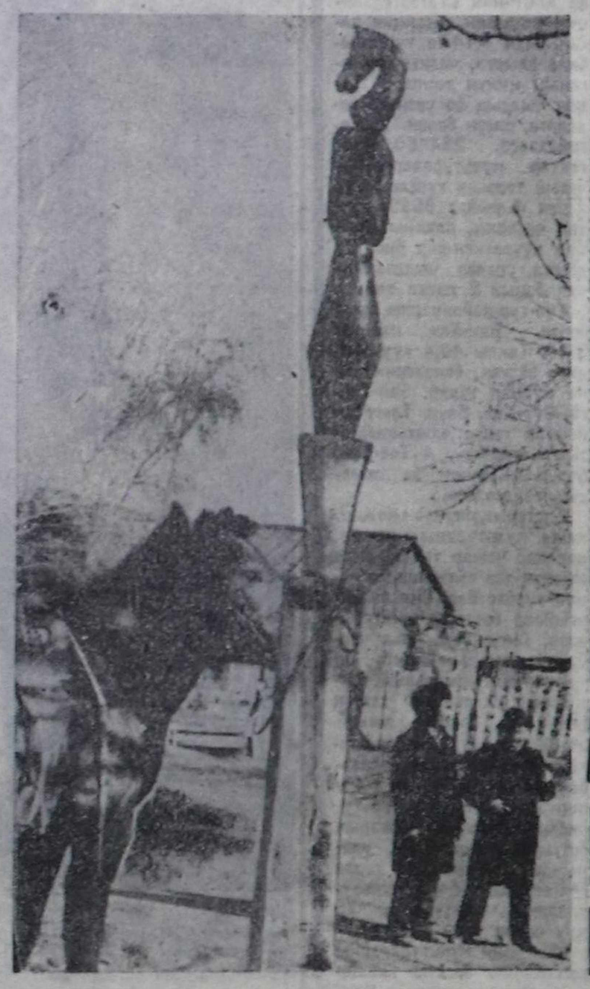

1934 чылдан 1940 чылга чедир музей хадгынган. 1940 чылда амгы Ленин кудумчузунда республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының абонементизин турар бажыңны берген. Ацаа үш килдиктиг: «Тываның бойдузу», «Тываның революция мурнунда төөгүзү», «Революсчу Тыва» кылдыр тургустунган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле музейниң ажылы дайын үезинин байдалынче эме тургустунган. Ооң экспозициялары болгаш делгелгелери ССРЭ-ден келген фото-материалдар, документилер, политиктиг плакаттар-биле, Тывага кылдынган ажылдар-биле долдунган турган. Тус черниң материалдарындан чурукчу В. Ф. Дёминниң плакаттары онзаланып турган.

Тываның арат-чонун патриотчу, интернационалчы чоруктарлыг. Бо дээрге аналаалыр ужурлуг. Чыыш, хуралдарга турун алгаш, бот-боттарын буруудадырының мурнунда, сөс бүрүзүн бодамчалыг ажыглаза. «Дидир-дидир» бо хире ажылдан турда, кижилер-биле тайылбыр ажылын суларатпас херек. Ийи дылга радиога чугаалап, дежурныйлаашкыныы организастап, депутаттарны, цехтер удуртукчуларын чыып, чон-биле беседалажып, байдалды чавырылдырарының хемчегларин ап чорудуп турар. Башкыларның киржилгезин база керек. Канчан баардыңар, ооллардың, деп, келер база «Буянныг өг» клубтуң даргазы К. О. Каадыр-оол дег, аныяктар иштинче кирип, ажы-төлче көрүнзе?

Мунгаштанныгдан үнериниң оруу бир-ле дугаарында, социал чөптүг чорукту тургузарында. Улуска бажың-балгатты шын эвес үлел турарының-даа, материал үлелгезиниң-даа, бойдусту төтчеглеп турарынга хамаарыштыр хомудалар

ТӨӨГҮНҮ АМ-ДАА ӨӨРЕНИР

Кызылда Башкылар билии бедидер институт апрельде төөгү башкыларының түр өөредилгезин организастап эрттирген. Анда республиканың бүгү районнарындан хоочун-даа, аныяк -даа төөгү башкылары чыглып келгеш, боттарының билиг-мергежилин бедидип, арга-дуржулгазын солушкан. Гуманныг, демократтыг , социализмче угланыышкынның бо эргилделиг үезинде төөгү башкыларының мурнунда улуг харыы салга онаажып турар. Бирээде, үениң байдалынга тарыштыр кыраан өөредилге программазы, номнары чок дээр болза чазыг болбас (ылаңгыя 10-11 класстарга). Башкылар колдуунда солуннар, журналдар, теле-, радиодамчыдылгалар, сессиялар, пленумнар, съездилер... материалдары ажыглап турар. Оон ыңай республикададда, чуртта-даа чаартыкчы мурнакчы дуржулганы өөренир апаар. Бо бүгүнү билип алырынга башкының идей-политиктиг деңнели болгаш үе-биле депге базарынга чогаадыкчы арга-мергежили негеттинер.

Ийиде, тус черниң (регионун) онзагай национал байдалынга, культуразынга тарыштыр Тыванын төөгүзүн өөренирингe, ооң программазын тургузарынга төөгү, тыва дыл башкыларының киирер үлүг-хуузу улуг. Ылаңгыя тыва чонуун уттуныл бар чыткан чаңчыл-езулалдарын эгидеринге киржири — бистиң соңгаарлаттынмас сорулгавыс. Бо талазы-биле амдыызында курлавырда артыкан өөе баштыг өгбелеривисти бо үүле-херекче хаара тудары чугула деп чүвени аныяктар-даа, хоочунар-даа мереддин-биле угаап билири бирги чергениң айтырым.

Башкылар билии бедидер институт, ооң төөгү кафедразы (эргелекчизи Ольга Ондаровна Мынын-оол) ук курсту бедик деңнелге организастап эрттиргенин онзалап демдеглээри чугула деп бодумнуң-даа, курс эрткен эш-өөрүмүүн-даа бодалдарын илередип тур мен. Биске эки бедидинмес чүүлдериң дугайында боттарының солуп лекцияларын номчувушаан, бистер-биле ажык чугааны кылган эртемденнер: төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчыны, философия эртемнериниң кандидады М. С. Байыр-оолду, педагогика эртемнериниң кандидады К. Б. Салчакты, экономист В. В. Осиповапы, Кызылдың № 15 школазының башкызы И. С. Набатованы, № 9 школада төөгү башкылары Г. А. Ондарны, Л. И. Достайны база Туран болгаш Аржаан школаларының төөгү башкыларын демдеглээри чугула.

Дыл эртемнериниң кандидады, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей келир үеде республикага кылын чорудар чүүлдериниң, ылаңгыя аныяк-өскен-биле ажылдың перспективтиг угланыышкынын эртем ёзугаар таныштырган. Ооң чугула сорулгалары биске солун болган.

База бир солун, ажыктыг чүүл болза, курс эрттирип турган башкыларның аразында арга-дуржулга солчуушкуку болган. Маңаа Барыын-Хемчикте Эрги-Барлык школазыдан М. Д. Сааяны, Тандыда Кочетово школазыдан К. К. Иргитти, ол-ла районда Элегес школазыдан Н. Л. Оюнну, Улуг-Хем районнан М. М. Меткеш-оолду, Ак-Довурак школазыдан М. К. Ооржакты болгаш өскелерни-даа аңаа идепкейлиг киржип, чаа чүүлдерни кылып турары дээш демдеглээри күзенчиг.

Түнелиңде курстуң дыннакчыларының мурнуидан республиканың Башкылар билии бедидер институнуң чаа чогаадыкчы кызымак ажылын демдеглевишаан, республиканың соңгуудуо турар чаа удуртур органнарын аныяк салгалды өөредиринге, кижизидеринге улуг деткимчени берип, курс эртер башкыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чаа ниити чурттагга бажыңын кылып, оларның өөренир черин чаңгыс ажыжыдарын, ону деткиринге сагыш салыр боор деп идеген каар-дыр бис.

Салчак ШАЛГЫ.

Сүт-Хөлге Кара-Чыраа школазының төөгү башкызы.

«ЭЛЕГЕС» КООПЕРАТИВ

Кызыл районнуң Элегес-Аксы суурда «Элегес» кооперативинде хаваннарны база инектерни азырап өстүрер дузалал ажыл-агыйы база бар. Ону Кызыл-Хавакка турган х.-мүр-даш шахтазының бэжыңнарында тургускан. Дузалал ажыл-агыйының хаваннары, инектери чыл санында өзүп, немелде дөңзилиг болуп, семирип турар. Өстүрген малдың эдин магазиннерже дужаарлар.

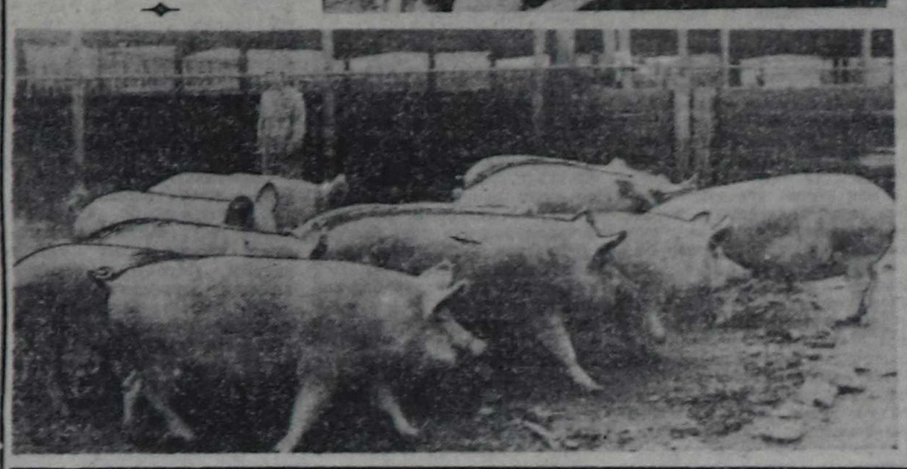

ЧУРУКТАРДА: дузалал ажыл-агыйында хаваннар ажаанчылары Александр Васькин биле Сергей Саая; дузалал ажыл-агыйында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АКТЫГ ЧЕРГЕ

Репрессияга таварышкаш, актыг черге хөй чылдарда шиитгирип азы бооладып өлүрүкеи араттарның дугайында «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуниарда бижип турар материалдарны номчаваш, караам чажы дамдылап, хөрек-чүрээм саргып келир-дир. Мээң ачам Саая Намгай-оол Моңгитиевич (1908 чылда төрүттүүген) ол «хамчыкка» таварышкан актыг кижилерниң бирээзи.

1949 чылдың январь 7-ниң хүнү бүгү назынымда, тайлып читпес хара хүн болуп-артып калган. Ынчан Мөңгүн-Тайга районнуң Тоолайлыгның Үстүү-Теректигде кыштаавыска турган бис. Айыыл чок черниң даргазы мен дээр Канчыыр-оол деп кижи бир орус эштиг дең бажында чедип келдилер. Өттө кирип кел сал-ла, ачамның ийи холун демпо-биле кинчилеп алгаш, менче:

— Ачаңның аъды кайдал, барып экке! — деп хөректенди. Ангадай берген бис. Ачам:

— Чүү болу берди бо — деп элдепсиңди. Авам хөөкүйде чүү боор, ожук-пажының чанында-ла барды.

Ачамның аъдын тудуп экке-ярмге, өөвүс иштин чиңчерлеп каапкан. Эт-севинисти, мал-маганывысты узуп даңзыда бүрүткеп алган турлар. Мөңгүн эзер, чүген, оттук, бижек, балды, хирээ, ийи аът, кулунчуг бе, 26 хой, 32 өшкү, каш сарлык.

Үр болбаанда ачамны аътка хүлүглүг хевээр олурткаш, чоруптулар. Өдек адаанга бар чыда, ачам хая көрүүгеш:

— Кортпанар, чүнү-даа кылбаан мен, дораан чедип кээр мен! — деп алгырды. Ам кээп авам-биле нелээ ыы-сыывыс төге-ле бердивис.

Каш хонгаңда шагдаалар эдерткен улус келгеш, бүрүткээн хөрегчивисти дөгерезин хураап алгаш барган.

Соонда дыңнаарывыска, Тоолайлыгдан ачам-биле кады Хомушку Бады-Очур, Хомушку Аказажык, Ооржак Нама, Ооржак Шожут-оол алышкылар, Саая Балындай, Донгак Демдек оларны база тудуп алган дишти. Мооң соонда «Тоолайлыгның чеди коятрлары» деп чугаа Мөңгүн-Тайгага дыргын апарган. Олар «58»-биле 25 чылларга шиитгирген» деп чугаа дыңналып келген.

Бо бүгүнүң ужуруйдан өөренир аргам чок, «контр уруу» диртил, эш-өөрүмге чемеледип, чектелип, дүвү чок тамыдыва дүже берген шыкаш болган мен. Ынчалза-даа ачам актыг дээрзиңге бүзүөелим ышкынмайн, ундаравайн чораан мен.

Ол үеде 17 харлыг турган, Ооржак Саны-Ширинин (чогаалчы С. Сарыг-оолдуң аъаны-биле «Саны-Мөге») оглу Алдын-оол-биле өг-бүле болуп чурттай берген бис.

1952 чылда ийи уруглуг апарган бис: Куучай 2 харлыг, Марита кавайлыг. Ынчан Алдын-оолдуң төрелдери Донгак Биче-оол Манзыкыевич Биче-Дыттыг-Хемге кады чурттап турувуста, Алдын-оолду шеригже келдирти берген.

Аалдар күзеглеп кожуп кирип эгелээн. Бээм Донгак Биче-оол (соёлүнде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны болган) мени «коптр кижи уруу сеп» дээш ийи чаш уруум-биле ээн чуртка каапкаш, кожуп чоруй баргам. Хоранныың, хомудаачымын кымга соглээрил аан!

Экизи көргеш, ол күзүн колхоз тургустуна берген. Оон кежигүүнүге кирип алдым. Мени Салчак Мөңге-Делгер көжүргеш, Төжектиг-Өдекке экке каан. Колхоз фермазынга саанчылап ажылдай бердим.

Бег-кунчугларымның чөгенчин кончуг боорга, авам чуртту — Бай-Тайганың Шуйга бир чыл хире ажылдап туруумда, өөм ээзи шеригден халажып келгеш, Мөңгүн-Тайгаже бисти апарган.

Адам беш чыл хире болганда агарып чедип келген. Ооң соонда «контр уруу» деп хилиичектиг конгадан чоортуу адырылдым.

Ам алды уругнуң иези мен. Өөм ээзи — Алдын-оол Саны-Могеевич аараан, үш чыл буруңгаар чок апарган. Бодум малчыннаа чораш пенсияже үндүм, уругларым аразында эки чурттап чор мен.

Севил САЯЯ.

Күш-ажылдың хоочуну.

ЧЫЫШ ХОВУГА ЭРТКЕН

Орай кежээ Барлык ховузунга совхозтар дирехторлары, кол агрономнар, гидротехниктер, сепгелге-техниктиг бүдүүлгениң, сугтарылга системазының эргелелиниң төлээлекчилери, звеноолар удуртукчулары чыылган. АҮК чөвүлелиниң даргазы М. Б. Кара-Сал ажыл-агыйларда часкы хову ажылдарының канчаар эгелээнин, эрткен чылдың бо үезин-биле деңнештирип, кыска болгаш аналиэтиг информация кылган. «Дөң-Терезин», «Хемчик» совхозтарда 155 га картофель олуртур, ол-ла ажыл-агыйлар чер суггарар, «Барлык» совхозта 70 га черге негаа өстүрер ажылдар чорун турар.

Район бо чылын 4520 га черге тараа культуралары тарыыр. Байдал кандыгыл? «Барлык», «Шекпээр» совхозтарның картофель өстүрер шөлдерин ам-даа суггарбаан. Дөрт ажыл-агыйның хөй, чаңгыс чылдыг сиген шөлдериниң хөй кезии кургаан. Ол дээрге барык-ла 5100 га шөл-дүр.

Часкы хову ажылдарын суггат саалаткан. «Хемчик» совхозтуң удуртукчулары сугну чөп ажыглавайн, төтчеглеп турарын шыгыы шүгүмчүлеввэзин. Суггарылга системазының чаңгыс улуг бугазын дамчып баздар сугну «Барлык», «Шекпээр» совхозтарга ээлчег ёзугаар шын үлештиреринге шыгыы контрольлу тургузарын эргелел начальнигы Николай Хертектен негээн.

Александр ХЕРТЕК.

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

азы назы-хар, ниити сайзырал дугайында бодалдар

(Эгези № 113 «Шында».).

Чүрек болгаш баш мээзиниң хемчээли база-ла элээди назы үезинде элээп улгадыр. Ол уругларның угаан-бодал сайзыралынга таарымчалыг аргаларны болгаш күштерин бээр. Уругларның энергиязы, угаан-бодал-даа, сагыш-сеткил-даа, ажыл-херек-даа талазы-биле, шаг-шинээ, күжү кыптыгар. Амыдырал-чуртталгага, ажылшкке, өөредилгеге күзел-чүткүү кайгамчык идепкейжир. Өзүлдениң бо эптиг болгаш таарымчалыг байдалдарын чөптүү-биле ажыглап башкарары ада-иелерден кончуг хамаажыр. Моңу эскербейн эртирип болбас. Кол сорулга элээди уругларның «холдарын» ажыл-ишке чок, угаан-медереллиге чаа солуп бодаллар чок, сагыш-сеткилинге чырыткылынчак, хей-аът кирип турар күзелдер чок артпас» кылдыр оларның бүгү хамаарылгаларын, чуртталгазын организастаарын чедип алыр. Чүге дээрге хоозун эрттирип турар үешактарда К. Д. Ушинскийниң-биле алырга, угаан-бодал, сагыш-сеткил болгаш мөңү-бүдүш үелип, бууран, будалып турал.

Өзүлде — сайзыралдың бир чөрүшкээ. Бо үеде хая дамчыдылгазының дамырлары үүректиң болгаш бай мээзиниң сайзыралындан элээп ооңум сайзырап турар. Ооң уламыдан чамдык элээдилериң энергиязы, күш-шинээ көскү, даштыкы чылдагаан чокка күүлап, оларның сагыш-сеткилиниң хөөнү шала баксырай бээр таварылгалар тургулаар. Ону ада-иелер, башкылар өйүде эскерип, билир үжурлуг. Ындыг таварылгаларда элээди уругларга канчаар-даа аажок кичээнгейлиг болуру, оларның сагыш-сеткилиниң хайыышкыы, хөделиңшкинин кевин-херек чок дүвүретпейн, оларга дыштаныр арганы берип, оларны кижизидикчи салдарывыстан хостаарын бодаза эки. Негелделериг кижизидилге-биле камгалал-хумагалалдыг сагыш човаашкыныы чөптүү-биле капсырлаштырар. Уругларның ниити бергедээшкинниг байдалын таймылбырлап, ону ажып эртериниң аргаларынга оларны өөредир. Үүгле ынчан элээдилерниң каржыланыр, дошкун-доңгун ажылдарын, ол шыкаш эмни эрттир чассыныаш, бичии-даа бергелерге шыдапшас чанчылдарлыг апаарын болдурбайн барып болур. Болган таварылга. Кыс уруг школадан дыка туруп, шагзыраакан келген. Кирип кел-ле портфелин октай каапкаш, тонун дөңгүп ужулгаш, азып күш четпээн. «Пат турупту, шуут шаам үзүлдү» дээш, эде кеттинмейи-даа, диван кырынче кээп дүшкен. Ада-иезин кээрген, дузалажып, аъш-чемин салып, туруп чемнеиннп ал — деп көрүүп эгелээнзер. А уруу үүгеда хөөнү чок. Школачының болуңуп-даа, ада-иезинин-даа ажылдашкыны шын эвес дээрзи билдингир. Ада-иелери: «Шын-дыр, уруум, турупкан, шаг-шинээн кошкааны чөп. Ынчалза-даа күжүү төнмээн, шаан үзүлбээн бажыныңга чедип кээп шыдаан-дыр сен... Эде кеттинип, чуныл, чемнеиннп алтар хире күштү, шыдалды тып кер. А ооң сооңда дыштангай-даа сен. Шуптувус туруп, шаавыс төнүп келир. Үүгле сен эвес. Кымга-даа ажыл соонда дыш херек болгай. Сагыш човаашкын, дуза шуптувуска херек» — дээн хевирлиг чугаа-сүмележилгени, аралажылганы кылыры чогумчалыг. Эвилеп-ээлдек ажылал-биле элээдилерге шыдапкыдег иегелделерни салып, оларны боттарын туттунарынга, боттарының күзел-соруун, килеп-кылыын, чурум-сагылгазын башкарып, кижизиттинеринге чоорту өөредири улуг кижилерниң ыдыктыг сорулгазы-даа, хүлээлгези-даа.

Иштики хууллуруушкунуун болгаш ылгалыышкынның, ылангыя эр болгаш херээжен бестер элээди назыда дыка сайзырап, улуг эде тур-чүүшкуннарга таварыжыр. Кижинин өөүп сайзыраарының бо үезин эр болгаш херээжен болуп шилчип бижарының шапкынчыыры-биле онзаланыр. Бичии уругларның эр болгаш херээжен болуру боттанганындан эгелээш соксаал чок болуп турары билдингир. Ынчалза-даа бо болуушкун элээди назыда күштүү-биле дүргедээр. Ооллаа, кыс-даа уругларның эр болгаш херээжен болурунуң

Ада-иелерге

демдехтери көстү бээр. Ол дээрге эр болгаш херээжен өзүлдениң бир чалазының доозуланын илередеткей ол. Ынчалза-даа шуут-ла эр болгаш херээжен болуп бижары оонбиле доозулбас. Элээди ооллар болгаш кыстар боттарының эр болгаш херээжен болуп бижарының онзагай өзүлдезинин дугайында шын, эртемге үндезилеттинген билиглерин шинээдип алырын күзеп эгелээрлер.

Маңаа артык сургаашкынар, бүжурганчыг өөредилгер улуг-ла дуза чок. Кижизидикчилерниң талазындан сагыш човаангыр, эвилеп-ээлдек хамаарылганы олар маңаа чоруурлар. Аргалыг-ла болза, уругларның сеткилиниң хаңызындан бүзүрээри, оларга хүлүглүг кижилерниң чагылгары, сүмелери эгежок. Ылангыя кижиниң хүү арыг-шевери, идик-хевиниг арыг-силиң, ээткежинин, черле мага-бодунуң чөптүү ажыллаары дээш чергелиг бөдүүн уткалыг айтырыглар элээдилерге чугула. Эмчилерниң, түскай мергежилгир кижилерниң сүмелери, чагыглары база херек.

Элээди кыс болгаш ооп чадазындан эр болгаш херээжен шынарлыг болуп шилчирип уругларын психиктиг сайзыралынга дорт-даа, доора-даа, көскү-даа, билдиртпес-даа салдарны чедирер. Эр болгаш херээжен боттугларының бот-боттарыныче сонуургалының күштелири бойдустуң чаяаны-биле болуп турар чөптүг чорук. Оон уламыдан мурнуңда билдинмейи чораан чаа миннишкинер болгаш сагыш-сеткил хайныышкыны, хөлээшкиннерни тыптыр. Мында кандыг-даа коргунчуг, кижи карааспыр, сезиири дег чүү-даа чок. Чамдык элээдилер ынакшыл айтыышкыннарын, ынакшыл ажыдыышкыннарын, ынакшыл ажыдыышкыннарын, ынакшыл ажыд

Уран чүүлдерниң найыралы — улустарның найыралы

Май 15-те республиканың хөгжүм-шиин театрынга кожаыс Даг-Алтай автономнуг областың национал шиин театрының артистериниң чайгы гастролюнуң ажыдыышкыны болган.

Тыва черге бодунуң чонунуң культуразын, уран чүүлүн бараалгадып, дагын катап алдан кээп турар алтай өөнүктерге байыр чедирип, алтай, тыва уран чүүл ажылдакчыларының удур-дедир аалдажып чоруп турары дээрге, советчонуң интернационалчы харылзаазының улам быжыгып турарының бадыткалы-дыр дээрзин Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.- Д. Ондар кежээни ажыдып тура, онзалап демделээн.

Алтай өөнүктер Тыва черге кээп, чайгы гастролюн алтай чогаалчы Л. Кокышевтиң чогаалының дыынга А. Юдановтуң бижээни «Туба» деп шиизи-биле эгелээрин база тыва театр бодунуң гастролюн Горно-Алтэйск хоорайга театржыктан улуг концерти-биле эгелеп турарын ол чыылганнарга дыынаткан.

Аалчыларның өөрүнээзинден Даг-Алтай областың культура эргелелиниң начальниги В. И. Чичинов дараазында сес алгаш, шаг-шаандан тура кожахелбээ чурттап чораан төрел чонунарның быжыг найыралының доңу — уран чүүлү, чечен чогаалы-биле удур-дедир аалдажып турар чазагай чанчылы ол-дур дээрзин ол чугаалаашаа, дээрге-ле улустарның найыралы-дыр деп түүнээнер.

Алтай, тыва ийи театрның коллективтери бот-боттарыйга сүй белектерни сунушканнар. Аалчыларга дириг чечектерни тудускан.

Чоокта чаа, мартта Кызылга болуп эрткен Сибирьниң национал театрларының фестивалынга киришкеш, аалчылар гастролюн А. Юдановтуң «Туба» деп комедиязы-биле ажыткан.

Көжеге ажыттынар. Чурук каасталгазын бир янзы кылдыр кылган, бурунгу хоорай Уландың бир булунуюк хевири. Микрофон дамчыштыр үн чангыланып кээр. Кымның үнүл деп чүвени шиниң тургузукчузу сценага үнүп кээп, көрүкчү-биле таныштырар: «Лазарь Васильевич Кокышевтиң дириг үнүн дыннап тур силер. Ону каш-ла чыл бурунгаар дерзин кижилер каржызы-биле өлүрүп каан...»

Ол душта сценаның дал-даг ортузундан портрет көдүрген херээжен кижи оожум үнүп келгеш, ол-ла базымы-биле сценаның бир ийинче үне бээр. Алтай чоннуң ынак чогаалчызының чуруу.

Ядыы-түренгизи кеткен, чамашкылыг идик-хевинден илден, аныяк эр кижи биле херээжен кижи тайгадан тооруктап чоруур. Тайга тооруун чыып алгаш, хоорай черге апарып садары-биле Туба кадайын, оолдарын каапкаш жээлээрге, баштак, хезээде-ле хөглүг, кажар, аастыгга алдыртпас деп болуур чечен-мерген сестүг Тубаның ролюн артист В. Киндиков бүзүреничиг, чаптанчыг кылдыр ойнаан. Тубаның кадайының (Ж. Эндокова), оор, арагачы Канчоктуң (А. Юданов), офицериниң (А. Маймаков), аалчының, айбычының (Е. Папитов), хамның база ажыл кылбас, чиик амыдырал сүрер, сыйбын хереэжеи Цапканың (И. Охрина), Темичи ирейниң (Б. Кудирмеков), бай садыгжы Сафроиның (А. Торбогошев) болгаш оон-даа өскелер артисти бедик мергежилдин-биле ойнап турарын көрүкчүлер үнелеп, каттырыпчыг, эң солун дээн көргүзүглерин адыш часкаашкыны-биле, каткы-биле уткуп органнар.

Алтай дылда тыва дыл-биле төрелдеш сестер хөй, тыва көрүкчүлериниң көвей кезии кулакташ (наушник) ажыглавайн-даа дыннаашаа, утказын билип олурар болза, өске көрүкчүлерге кулакташ эгежок. Ону тон үштүр черден ачылаадып турары эки-ле-дир харын. Ынчалза-даа шин эгелээш элээн болгуже, очулга чок туруп-туруп, арай деп ажылдай берзе-ле үзүктелишкинниг болуп, орта ажыллавайн турганынга көрүкчүлер шугуллап олурар болган. Көрүкчүлерниң колдуу школачылар, аныяктар. Хостуг олуттар эглиинден көвей. Көрүкчү-биле кижизидилге, тайылбыр ажылын чорударының эптиг аргазын дилеп, шин, концерт көрүп келгеннерге, ылангыя очулга херек шиилер үезинде мындыг четтестер болдурбас деэш кичээнгей салыры театрның администрациязындан негеттинип турар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: шииден бир көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«кижи-биле кижи байлак» деп үлегер домактың ханы утказынга доктаап, улустар аразында ийыралдың күүш-күжүнге тураскаатказын шүлүктү көрүкчүлерге номчуп, «Амыргын-на, ак-көк Тыва!» деп мендилешкен.

Алтай труппаның мурнундан актёр, режиссёр Антон Юдаков, СЭКП Тыва обкомунуң мурнундан Чүлдүм Чап олар база сес ап чүве чугаалаашаа, уран чүүлдериниң найыралы чоруп турары-биле шүүгүмчүледдиг, каттырыпчыг «Туба» эгелээр. Сибирьниң национал театрларының фестивалы болуп турда бо шиини кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары көргеп, оон утказын билир. Ынчангаш бо удаада солунга ону катаптавазы-биле утказын биживвэйн.

Шииде бир үениң аныяк артистери ойнап турар хиреэнде актёр бүргүзүг бодунуң ролюн тергиин эки күүсеткен. Чичугаа-домаа көрүкчүлерге бир дески, тодаргай дыынналыр кылдыр радио күштелдирикчизин ажыглаары эң-не күзелчиг-дир. Театрның тон үштүр черинде наушник (кулакка үн дыңнаар аппарат) барып көрүкчүлерниң хөй кезии билбес болганда, тон азып турар эштер, өске хоорайларның театрларында шыкаш, көрүкчүлерге саналдап чарлап турар болза эки. Ол шыкаш Хам-оолдуң хамнаарыэки болзажок, хамнаашкынга хөй шак үндүрбейн, ону арай кызырза эки шыкаштыр.

База бир эпчок болгаш таарымчалыг эвес деп эскергенним: театрның 9 болгаш 10-гу одуругларының аразында база залды узун дургаар улус эртер черлерге чамдык эштер, хостуг олуттар бар турбуже, сандайлар эккеп, улус олуртур-дур, ону болдурбаза кандыгыл? Ол чорук көрүкчүлерге таарымчалыг эвес болгаш өрттүн айыыл чогун хандырбайн турар болгай. Эң сөөлүнде бичии урутларга тускай уруглар көрүлдезин организастаашаа, улус улус көөрде бичии урутларыны кыырбезе чогумчалыг ышкаш.

Артём БОРБАК-ООЛ.

Партияның болгаш күшажылдың хоочуну.

ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Тывазының «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шиин театры салым-чаяанныг драматург Виктор Көк-оолдуң эргижирээн дээш сценадан үндүр октаттырыпкан «Хайыраан бот» деп шиизин катап эгиткеш, тыва сценага эң баштайгы көргүзүүн Май Бирниң байырлал мурнунуң сүй белээ кылдыр бараалгатканын улут-биче назылыг көрүкчүлер күзели ханып, төөгүүнүң шиизи тывызык чаарттынып, аныяксаанын адыш часкап, өөрүп хүлээп алганнар.

Барык оң чыгыы чылдарда сценага көстүр байытыгай, сураа безин дыынаабастап уттундурган тыва шии чогаалының өртээ турбас эртинези «Хайыраан боттуң» хөй санныг улут-биче назылыг көрүкчүлериң чөптүг негелдезиин болгаш дилээн хандырар дээш, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Мунзуктуң кызымак, чүткүлдүг, шулдургу болгаш чогаалыкчы, тывыгыр күжелиишкиниериниң ачызында тургустунган. База театрның артнеги коллективиниң идепкейлиг киржилгези-биле «Хайыраан боттуң» сценаже катап эгитээнин үк шиниң мөгейикчи-талаалакчылары Максим Мунзукка өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

«Хайыраан боттуң» кол рольдарын: Сарыг-Ашакты— РСФСР-ниң улустуң артизи Борис Бадыы-Сагаан, оон кадайын — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, Караны — Тываның комсомол шаңналының лауреады Галина Мунзук, Седипти — артист Сергей Ондар, Кенден-Хууракты — артист Алик Хомушку болгаш өскедаа рольдарны театрның артистери мергежилдиг, бүзүренчиг болгаш бердинген күзели-биле бедик деңнелге ойнап күүсеткен деп санавас арга чок.

Үк шиниң күүседикчилериниң идик-хевин, эт-хереселдериниң каасталгазын болгаш долгандыр турар бойдусту эки, чараш болгаш көрүштүг кылдыр чуруп көргүскени сагыш-сеткилдең сергедип келир. Хөгжүм болгаш ыры айтырыын сураглыг композитор Ростислав Кенденбиль күш үндүрүп турганы-биле каракка илден, кулакка аянныг дыынналып турду. Оон-биле чергелештир хөгжүмнү оон-даа аянныг болгаш улустуу болдурары чугула. Чоокку үеде ону шуут тыва хөгжүмче долузу-биле шилчидери негеттинип турар деп билдим.

Хамыкты мурнай-ла сценада ойнап турар артистериниң уярадып кээр. Караның чеченмерген сөстеринге таалап, Торгалыгның көктүг, шыктыг, чечек-чимистиг хөрзүнү бустадып, оортан туман тыртып келгензиг.

Барык уттундурар чыгаан турган шиини чонга катап бараан болдурган М. М. Мунзукка, И. Ч. Салчакка, артистер Г. Мунзукка, А. Ширииноолга, А. Куулярга болгаш оон-даа өскелерге чон өөрүүр.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

Фельетон орнунга

СЕЙФТЕ ПЛАТЬЕЛЕР, БАРАААНЫ ЧОК ФАКТУРАЛАР

1989 чылда Эрзин райпозуу үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын 103,9 хуу күүсеткен. Азы ниитизи-биле коллектив бараанны 7 миллион 377 рубль түнге садып саарар тургаш, оны 8 миллион 34 мун рубль кылдыр боттандырган. 212 миллион рубль бараанны чонга хөйүү саткан. Эки-ле санаар аа?

Эрзиниң райпозуунуң магазиниери ол-бо бараанны чон караан ажыттавайн, чажырып, бузурбайн, шуптузун-на чонга чедирип турган болза, оон-даа эки болур ийик... Ол дугайында чугаа узун, моон адаанга болур. «Эки кылган ажыл— элеп читпес алдар» дижир. Ам-даа сан-чурагайлардан көрүп көрээли. Бир кижиге оналаштыр 897 рубль 19 көпеекке бараан саартынган. Ниитн республикада бо көргүзүг 856 рубль 18 көпеек. Ынзалзажок ол ажыл бо райониун хереглекчилер ниитилелии ат-алдарга чедирбейн барган. Чүге?

Кандыг-даа коллективке, бүгү районну хереглел бараннары, аъш-чем-биле хандырып турар бо райпо чергелиг улуг коллективке четпестер черле түрүп кээр. Амыдыралга деэки чүве кайын турар. Топтан көөр чүве болза, «хүн безин бораалгактарлыг болдур» деп үлегер-домак бар болгай. Бетин чижек, районда сандаттынып турар бүгү хөй санныг садыг-магазиннерден чүгле 9 магазин, дүгүй кырында халдып турар 5 автомагазиннерден чүгле Бай-Даг талазында аныяк чоладчы Аркадий Ломбунуң башкарганы автомагазинии эрткен чыл планын бүрүн күүсеткен. Четпестерни өй-шаанда эткен тудум, ажылштиң ол талазы-биле адырыдарый экижир дээрзии биске улуг улуска үгаткан ажыы бар деп бе?.. Бар(!)

Ады-ла «беш минута» боордан башка, 50—60 минута чедир шөйлү бээр бүдүрүлге хуралларывыс ол-бо адбан черлеринге, организацияларга неделяның бир доктаатказын хүнүнде эртип турар болгай. Товаровед Дыртый Күскелмаа бүгү, ындыг, кыска эвес назынында садыг шугумунга ажылдап келген кижи болгаш бар четпестерни, хөй шооча адаанда чыдып турар ховар барааннарны чоокта бир беш минутага «ушта тыртып» келген. Чугаазынга азы «Кара аяк харыылыг». Ол саадаваан. Чок, чо-ок, четпестер этинге бербээн, райпо даргалары ону эдерии бодавааннар-даа. Харын-даа моон соңгаар аксын хаарын негел, сыскырып, түрүп эгелээннер. «Шывык тутканкижиге ыт өштүг, шынын сөглээн кижиге кижи өштүг» деп чүве бар.

Садыг киидизинин эргелекчизи Н. Ч. Нурзат (Хумбун):

— Сен (борта чугаа чорун турар ийи кижиниң хар-назынының ылгалы хөлчок улуг дээрзин сагындырбааже хоржок) мээн орнумга завторгтаксан тур сен бе, азы бо райпо даргазының олудунга олуруксаш, ынчарың ол бе?..

Райпо даргазы С. И. Амбар демгизинге көөрде, «шинтпирлиг, дорт» кижи болган:

— Үнер дугайында билдиришкинден бижип кел, бар! Чүү дээш, Наталья Чоодуевна, Совет Иргитович? Багыы чугаалаарга, бачыды арылбас турган-дыр аа? Дыртый Күнделмаевич райпо даргалаваан эвес, даргалап-даа чораан болгай. База силерден дора эвес ажылдап турганын Мөңгүн-Тайганыи, Тес-Хемниң чонуу билир. Салыг-кооператив техникуму база дооскан кижидир. Силериң бирээнер элээн каш районнарга ажылдап каапты, а аныянар тус чер чурттуг кижи болгаш мында турумчааны бо. Од арта тускай ортумак эмчи эртемниг кижи болгай. Бир шагда мергежилии солун тура, «дазылыш шак мынчаар бижыдар» деп чүвеин ол ылап бодап алган чижек-фактылардан ам тодаргай көрө бээр бис. Эрзин райпозун сөөлгү үеде үстүиде ышкаш эмчилер, башкылар, көдээ ажыл-агыйының болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының төлээлери «эзлеп алганында» ужур бар болбайн. База райониу С. И. Амбар эвес, а Н. Ч. Нурзат «даргалап» турар деп дамчыыр чугаа база аиаа эвес.

Ам номчукчу мында бижиттинген чүүлдер, алдынган чижектер амыдыралчы эвес, а авторларның боттарының даап бодаашкыны-дыр деп түүнелге келбезин дээш, райониуң эрткен хуучулар хуралыныг чамдык киржикчилерииге сөстерии бердивис.

З. Ш. Чамыян, белеткелчи:

— Ындыг үр эвесте бистин суурга 12 япон платье, япон костюм келген деп чугаа дыргын тарай хона берген. Бирээде, райпо коллективиниң эки ажылынан ындыг ховар бараан биске «келгеин» ол. Ийиде, ынчан РСФСР-ниң улус депутадының кандидады турган даргавыс В. А. Рощинниң «сартыы-дыр» деп база билген бис. Ынчалзажок хөй кижи чыылган узун эзлегии ол ымзаидырып каан. Фактурада айтып каан платьелер четче келбээн, складка тура-ла билдиимес үгже «эстип-хайлы» берген. База-ла саазында айыттынган чамдык япон костюмнериң орнуига, 120 рубль өртектиг фини костюмнер бээр «азып чедип келген» болган.

Я. Д. Донмит, райониун амыдырал хандырылга эргелелиниң начальныгы:

— Мен 20 ажыг чыл хүүчү кежигүнү болуп келдим. Кооператорларның чедилгиннеринге өөрүп чоруур мен. Ынчадзажок, бөгүн бо хуучулар хуралынга олуржуп тургаш, кижи бажы алыйып кээр үжүрдүрүм чок «садыгдаашкынар» тыптып келгенин дыннаш- ыядын, арыым, кулаам кызып орду. Мырынай чаа райпо даргазы илеткелиигe товаровед, тускай башкы база эртемниг Р. Сояиы кедергей макташ барды. Чүү дээш? Февраль 16-дан март 1-ге чедир Бай-Даг магазинииге сейфке чыткан ийи япон платье, бир иидий моюи-ораарныи «салым-хүүзүи» билбес кижи ол эвес-ле болгай. Нарын магазинииге 1400 рубльдиң чылыг тонуиуң орнуига чүгле фактуразы биле акшазы четкеин база оон арын-иүүрүг-биле холбашкан факт-барымдаа-дыр. Бо бүгү райпо баштаар черииң даргазыныи садыг талазыбиле оралакчызы Н. Ч. Нурзаттың дорт киржилгези-биле болдуиуп келгении айытса чогуур. Ол дугайында материалдар милицияның социалистиг өөчүг-хөреигиии самчыгдарыига удур ажыл чорудар киидизинде херектерде коштуигаи, көктеттиигеи. Райпо садыгжыларындан бөгүи шагдаа черииге баймсаптаазаи, «хереэзи көрдүбээ» садыгжы барык чок диведиве. Комсомолчу садыгжы Оксана Баалыр үстүнде даргазыныи (Н. Нурзат!) «дилээ»-биле шын-меге өөүк берип тургаш, хереккс чүгле оиааштпады. «Бак кижи балалыг, пар ыяш хөөлүг» дээрзин утпаза чогуур.

Ш. К. Маажый, СЭКП Эрзин райкомуиуң парткомиссия даргазы:

— Парткомиссия райкүүскомиуң сан-хөө киидизиниң ажылдакчылары-биле каттыжып алгаш, райониуң хереглекчилер ниитилелиидe (бистe кээп турар медээлер ёзугаар) четпеетерии дарый хынап, ону эдериииң хемчегларии ап, аргасүмелерии өй-шаанда кадып келген. Шак ынчаар эрге-дужаалын соора ажыглаар, ховар барааннар кээрге оиу чоидан чажырып, бузурар, боттары үлежир азы устүкү черлерде эрге-дужаалдыг кижилерге берикседр, тала-дугай тыртар дыл алыкчылар эвес. «Дагыр эргек талазын тыртар» деп чүве бар. Ийи садыгжы кыс баштай-ла идик салбырыныи садыгжызы Чечек Кешпии эрттиргеннер. (Садыгжылар соң даарта эки идиктерии база кедикседр болбайн. Авторлар). «Сеи — меңээ, мен— сеңээ» деп чүве бо ышкажыл. Ажыл-ижи «чай-хос чок» кижи, ам арта садып алыкчылар манап турар, ындыг-ла ыыжаан. Кандыг-даа ээлчег чокка баартак артыидан барып бирээии эгиннепкеш, бузуттуг караан көрүп турарга, кады садыглап турар эжиин үгбазы Наталья Ламажап баарында дер-бузу токтуг чыгай берген бо туруп-тур. Саат чокка ааза база бирээнии тутсу каапкан...

Сан-түңүг чүведе чүү боор, олар төнген. Ам эң хөй чурттакчылыг суур, ам район төвү черииң топ магазиниге ынча ээээш платье кирбее ужурлуг дээш садыа алыкчы хереэжеи чоп эртеиинде база-ла ээлчежип, бо магазинии ары-сары хүиздир «таңнылдаан». Дүүгүзүзүге немей чаңгыс «оскүс» платьеда кирбээн. «Баажыыны» чүгле райпо удуртукчулары биларии чугаажок. Ук «тывыскыты» бөгүүе чедир кымда-тып чадапкан (бо чүүлдүң авторларындан оске улус дээрбиис ол).

Хомудаан, «когараан» башкы эртеиинде завторг Н. Ч. Нурзатка «Мен ээлчег бажыдан, Анчымаалап, Аниспап кыйгырып турбужемче, олар мени ажыр сунуп турда, платье четреди ышкажыл»— деп хомудап четкеп. Аиаа болган чугаанын кезик-чамдыкызы-даа бол, иомчукчуларга сонуургадылл.

Наталья Чоодуевна:

— Силер биске баш удур чүү хереги дамзылаш, чагыг хевирлиг киирип турупардан, башкы.

Чечен Сергеевна:

— Мен япон платьелер келген деп кайын билир мен аан.

Наталья Чоодуевна:

— Ийе-ийе, шын. Бис ховар бараи келирге, кымга-даа дыннатпайн турар бис, ол хорутлуг...

Элдептиин аа. Бир биллиигир ырыда дег ужу-кыдыы чок дээрбек-ле. Бир бодаарга, дарга садып алзын деп буян сеткип турган-даа ышкаш. Ындыг хиреэе, «бүдүү билир бурган эвес», шында-ла дүгде кайда, складта кандыг-кандыг чаа бараан келгении кым билип шыдаар деп? Ынчангаш баш удур чагыг (данзы) кылдынмас ышкажыл. Бир-тээ, ындыг болганда, чугаа аиаа чугаа боол артар, ол-ла-дыр. Ол хиреэиидe райпо баштаар черииң даргазыныи садыг талазы-биле оралакчызындан эгелээш, сиилэй эргелекчизиигe чедир дүүи чүү келгении, ам бегүи чүү келирии ыяк биилип, бо талазы-биле «чажыттыг боттарын кадагалап», ховар бараанларны араазында үлежип, «чидир» ыыжаап, бир чамдыкызын боттарынга ажыктыг апарны дег дарга-бошкаларга «сартыктап» турарын үстүнде чижектерден көрдүүс.

Тываның хереглекчилер ниитилелииин баштаар черн (Х. Д. Монгуш) Эрзин райпозуиуи удуртукчуларының ажыл-чорудулгазында тургустуигаи «дээрбектн» үзе-чаза ш»ап, оон эгезии, төнчүзүи ыяап-ла тып тургаш, чангыс, шын, чөптүг талаже көрүндүр ажылдаар угланыышкыиы толадарын бээр боор деп чоп идегеп, манап турар...

Александр ТАВА,
Эрзин район судунуң улус төлээзи.

Агаа ХЕРТЕК,
улусчу контролёр.

Седип МОҢГАЛ,
«Шыныың» корр.

Бодалдар, саналдар

ОНУ ДЕТКИИР МЕН

«Хайыраан боттуң» эгезинде турганын ёзугаар эде кылгаш, чонга бараалгадыр, кино кылдыр үндүрер сорулганы салган, Максим Мөңгүжүковичиг Мунзук аар чүктешкиии үүп шыдапкан, рольдарга тааржыр артистерни кончуг шын шилип алган-дыр.

Караның ролюн — Галина Мунзук (1944 чылда оон аазы Кара-кыс Мунзук) ойнаан. Оон бээр 46 чыл эрткен, кижи назыны-дыр бе? Ам хоочун артистиң үрүү чаотык чүс чыл чыгыы үе эрткенде аныяк, чараш Караны ойнаарга, бо улуг назыдыг көрүкчүге кайы хире солуи, өөрүнүг болганыи чажырган чоор! 1944 чылдагы Караны Галина Мунзук аажы-чанын, шимчээшкинин, олурар-турар черин, харын-даа арын-шырайын безин аазын хевээр катаптаан деиер даазы.

Седиптиң ролюн ыраажы, аныяк артист Сергей Ондар база эки күүсеткеп. Ынчалзаадаа чугаазында кортук азы ыглаңнаваш хөөнүү эдип алырын сүмелексээр мен.

Сарыг-Ашак биле Кадайның рольдарында РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Ф. Бадыы-Сагаан биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. С. Кенденбильдиң бедик деңнелге күүсеткеиин чон билир. Олар ол рольдарны чаңгыс удаа эвес ойнаавнаар. Балданның ролюн артист Д. Х. Намчылдың ойнаанын болум хуумда оизагай кылдыр көрдүм.

Салбакай биле Ураины артистер Людмила Тюлюш, Аизат Куулар чаптанчыг, чараш, ынчаигы үргуларнын чеди-биле думмуун дуглай каапкан, олбо олура, тура дужер, кыссыг чоруктар райпо коллективиниде барын илереткилээн бис. Чаңгыс чижек. Сөөлдей келген улуг өртек-үнелиг, хевир-көрүштүг үш бажың хереселиин кандыг-даа ээлчег, негелдехереглелдп өөреиин көрбейн, чүгле чаңгыс кижиини, райпо даргазы С. И. Амбарның чөптээрели-биле райкүүском удуртукчулары К. Т. Куулар, У. Д. Төмүр-оол, товаровед Ч. К. Адыгбай оларга садыпсаарган бооп турар. Ховар бараннар садар талазы-биле мурнундагы ышкаш түскай доктааттынган чурум, отчёт ам чок. «Эде тургустунуп» алганывыс бо ышкажыл. Бараан чажырар талазы-биле бир «алдаржаан чер» — Булук-Бажыла «бөрбек» магазин ол. Даштыкы сапожкаларны садыгжылар чажыт черде суп алганын билгеш, чонугга буянын көргүзүп, ында көдээ Совет күүскомунуң даргазы, хуучулар кежигүнү В. К. Сымчаан-оол бодунуң дорт болгаш хөй-ниитиин хүлээлгезин ёзугаар олеледип саттырган.

«Садыгга кажарлаар болгаш чижек садыг кылыр чоруктар дээш харыысалганы күштелирер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Соведииниң Президиумунуң Чарлыы парлалгага үнгеидеп бээр үр болбаан. Эрзиичилер: «Ол-даа тергиин ийи Чарлык болгаш барды, садыг дүрүмнерии хажыдар таварылгалар ам шуут чиде бербес чүве болза, оода черле ээээжээри ылап эвеспе» деп бүзүреп эгелээннер. Шыны-биле алыр болза, чонга садар бараннар чүгле дорт оларга баар ужурлуг.

«Ынанганымның бажын ыт чизин» дээн ышкаш, байдалга бегүне чедир өскерилеп чүве чок. Совет садыг дүрүмнерии хажыдар чоруктар-биле демисел мурнунда база хире-чергезн-биле манаа ап чоруттуиуп келген. Ынчалзажок, боттарының амы-хууда олча-ажыын мурнадып, садыг шугумда ажыллап кирип алган чамдык удуртукчу эштер хоойлу-дүрүмнүң чымчаи, халбак хереглел бараавнарының чедилгезии ажыглап алгаш, кара туразында аажылап, оон ажыкконча сүрүп, ында-ла четпес бараи-биле улус-чонну хандырар орнунга. боттарын хандыртының келген болгаш хандыртының турар-даа...

Ам чонга чартык-чамдыы (ээээш, хеизиг кезии) чедип, оруқ ара, чемге каттан дус дег эстип, хайлып, олчаи көзүлбейн баар ховар бараннар дугайында каш сөс. Бай-Даг сейфте шыгжаттынган «бачыттыг» ийи япон платье дугайында сактып тур силер ыйнаан, эрнии номчукчу. Милиция ажылдакчызының «Чүге ол ийи платьени садып саарбайн, үр үеде сейфке шыгжап алгаш турганынар ол, бис эвес болза өлүп ам билдиимес таламе «чоруй барган» турары чугаажок. Чогум кымнарга бээр дээш оларны шыгжап турдунар?» деп айтырыынга Н. Ч. Нурзат: «Бирээзии бодумга, а өске бирээзии райпо даргазы Совет Иргитовичиинин кадайынга бээр дээш шыгжаттырып турдум (!)» деп тайылбырдаан.

Эрзиигe ол кежээ үлетпүр бараннар магазаннииге япон платьелерии делгепкеп. Оон дугайында чар бир дугаарында кожа школага четкеп. Эрзии суурнуң аныктарының бир чоргаарланып чоруурур, боттарының үе-чергези, Кызыл Сылдыс орденниң эдилекчизи (олгеиниин соонда тывыскан) Артур Норбуиуп иезн башкы Чечен Сергеевна Норбу ээлчегиин эң бажыига турда-ла, аиаа платье «четпээн». Ээлчег чок бараан ап болурунуң шыиызыга-бижиин хойлап алган турбуже.

Эге баштайгы ийи платьелериии «аас-кежиктиг ээзин» ким болган деп болзар силер? Чок, ээлчегге турган сатыр кылган. Кажаи комиссия ону дыннап турда, мен база киришпеи. Эки-эр деп үнеделди бердивис. Ынчалза-даа оркестр ону күүседиринден ойталаан сураглыг болду. 3—4 хонук ярганда Кызылдың уран чүүл училищезиниң улустуң оркестриие тааржыттыр кылыры Ростислав Докур-ооловичиге болдунмас чыгыы турган. Ынчалза-даа композитор дуи-хуи чок ажылдаэш шыдапкан. И. Минииниң дирижералааны-биле хөгжүм кааст»лгазы база багай эвес болган.

Кажаи кинога тыпттырарда национал хөгжүм хереселдерии болгаш аиаа ойнаар кижилерии чыгаш, шиниң үзелгезии оон-биле кылырын М. Мунзук планнап алган. Мен ону деткиир мен.

Шиини республиканың ажылчиилери ам база катап көөр эрелыг болган.

Саая БЮРБЕ.
Композитор.

ДЕТКИРИЛГЕ

Виктор Көк-оолдуң шиизи — «Хайыраан бот»— чонның ынакшылын чаалап алган чогаал. Ындыг-даа болза ону сөөлгү катап тургускаиы мурнукузундан ыракта сулаңаан ужурунда көрүкчүлериин хомудалының «аяа долган» турду.

«Хайыраан боттуң» салымхүүзү дээш «Шын» солун база боттуг хемчегларии алган деп болап турар мен. Демнит саскан теве тудар деп үлегер чугаада дег, Максим Мөңгужуковичиниң эгелээшкиниибиле, демниг күштүн ачызында ону катап көрдүвүс, өөрдувус сеткиливис ханды.

Шиниң сцена, хөгжүм каасталгазы, артистериин идик-хевин байлакшаан, артистеривистин ойнаары-даа эки-дир. Ылаңгыя чурукчу Иван Салчак шиниин чурук каасталгазын багай эвес күүсеткен-дир. Улуг хемчээлдиг көжегеде Торгалыгның, Чозанын, Тээлиинии солчуп турар бойдус-чуруумалы, шынап-ла, уян сеткилди

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

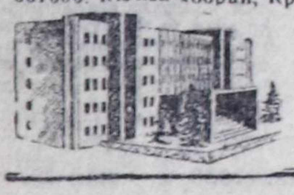

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күүрне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, баажы № 1.

Чагыг № 417.

ТС—00647.

Индекс 54241

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

МАЙ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30. Мультфильмнер. 9.00 Хөглүг стартар. 9.45 Далай чаңгыс шеринии Президент оркестриниң концерти. (АКШ). 10.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.30 «Чыл үелери». «Май». 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 2-ги сериязы. 16.50 «Бир ээвес сүлеринии харынар...» 17.55 Мультфильм. 17.40 Музейлерниң Бүгү-делегей хүнүнге. Телеэкскурсия «Малая Никитская, 6» 18.30 «Үе». 19.00 Поэзия минуталары. 19.05 «Эх, Россия Россия...» барымдаалыг фильмниң башгайы көргүзүүү. 1—2 фильмнер. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 Брейн Ринг. «Чүү? Кайа? Кажан?». 22.20 Кусковока орус хөгжүм телефестивалы. 22.50 «Көргүшкүн». 00.20—00.45 Медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртеиги гимнастика. 8.15 Ая-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнеиии пайысдалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чылдың орус культуразы. 11.05 А. В. Суворов дугайында барымдаалыг телефильм. 12.05 «Петербургтан никогнято». Ураи-чечеи фильм. 13.35—13.55 Делегейнии чадаг-тергеге маргылдаалы. 17.00 «Ыры кижи-биле артыи каар». «Ады чок бедикте».

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Тыва черде». Программада: «Часкы хүи чылды чемгерер». «Өөреникчилериин чайгы дыштанылгазы». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.30 «Хөөмейниң тааланчыг аялгалары». Дамчымылга. 19.00 Аныяктар видеоканалы. «Тыва телевидение чалап турэ».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Удусчу аялгалар. 20.30—02.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 Мультфильм. 18.00 Делегейнии чадаг-тергеге маргылдаазы. 18.30 «Үе». 19.00 Музейлер хүнүнге барымдаалыг телефильм. 19.20 Танны ансамблиниң концерти. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

БАЛКЭ

Тыва обкомунуң аныяктарның делгереӊ туризминиң «Спутник» бюрозу школачыларның даравазында чайгы дыштанылга маршруттарынче чалап тур:

Новосибирск — 8 хонукта (Обьтуң суг хөөлбээнге дыштанылга-биле кады);

Иркутск — 5 хонукта (Байкал хөлге дыштанылга-биле кады);

Курск — 5. VI—14. VI;

Орел—Москва—24. VII—4. VIII;

Львов — Одесса—24. VII—4. VIII;

Хабаровск — Владивосток— 1. VIII—10. VIII;

Москва болгаш Ленинград баарынга тускай чагыглары хүлээп алыр.

Айтырыглары тодарадып билип алыры-биле **Кызылда Политиктиг чырыдышкын бажынында № 16 кабинетке келир.**

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Степан Гусяковтуң шөлээн өрээли» 10.00, 12.00, 14.00, 19.20 (узаткан), **«Канрының кызы, Пхеньяннық оглу»** (КУДР) 16.00, 17.40. **Видеозалга: «Командо»** (АКШ) 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.20, 18.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кайгамчыктыг эзим» 9.00, 12.40, **«Черниң куу деп куштары»** 10.50, **«Ужуражмышкын»** (2 сериялыг) 14.30, 19.30, **«Аиаа-ла Америка»** 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Максим Перепелица» 14.20, **«Төрээн төлү»** (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

Чазалга

Май 17-де үнген № 113 «Шыныың» үнүү арнында үнген «Чогум бажыңы чүдел?» деп эгелиг төөгү сайгарылгазынга хамаарышкан материалдың дөртку колонказының бирги абзазының сөөлгү домаан «Ол кутаччыкчыиуң кол күүседикчизи ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнү, иштики херектер министри Полаттың акызы Тавлаи болган» деп чазап номчуур.

Республикаанскай
ВИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
19
№ 115 (14315)
суббота

1925 чылда үндезилеттингеи
Өртээ 3 кел.

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ САЛЫЫШКЫНЫ

Ургларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбыры өскүс арткан болгаш кадыы кошкак база инвалид ургларга материалдыг дузаламчы чыырыбиле ноокта чаа телемарафонну эрттирген болгай. Анаа Тываның хоорай, суурларының ажыл-ишчилери, күш-ажылчы коллективтер, студентилер, школачылар болгаш дайынның база күш-ажылдың хоочуинары идепкейлиг-биле киришкен.

Чижээлээрге, Сүт-Хөлден Кызыл-оол Монгуштуң өг-бүлезин боттарының ег-бүле бюджединден 500 рубльди ургларлар фондузунче хамыкты мурнай шилчиткен. Кызылдың ийи дугаар ортумах школазының дуржулгалыг башкыларының бирээзи Хүрең Бораевна өөнүң ээзи Сергей Ынаажыкович Ооржактар ургларыбиле дугуржуп, сүмелешкеш, 707301 агар санче 100 рубльди боттарының өмүнээзинден киргенер.

Улан-Удэ хоорайның студентизи, өскүс өскен Геннадий Ооржак ол хүн Кызылга ужуп келзе-даа, марафон болуп турганын билбээн. Дүш болуп телевизор ажылдадыптарга, телемарафон чоруп турган. Аныяк оол аңаа сагыш-сеткилиниден өөруп, чаштарны кээргеп, сөөлгү беш акшазын ургларлар фондузунче дораан шилчиткен.

Ук фондуга дузаламчы көргүзери-биле кандыг-даа улус киришкен. Бичии Шантарев Сашаның кадыын камгалап алыр дизе, хөй акша, харындаа даштыкыже үнери чугула апарган. Аңаа дузалаары-биле Кызылдың тос дугаар школазының башкызы Валентина Ензак Сашаның адынга болдуунуң алдын илчирбежигежии чоруткан. Школачы Миша Толстухин болдунуң чыын турганы 6 рубль 35 копееэн база олче дамчыткан.

Тыва профобличөвүлелдиң «Радость» ансамбли 500 рубльди, Чадаананың № 1 школазының чедиги «а», «б» классчыларының өөреникчилери 256, СЭКП Тыва обкомунуң ажылдакчылары 475 рубльди киргеи. Кызылдың үлетпүр садыының общежитиезинин комендантызы Клавдия Салаажыковна Оюн телемарафон чоруп турар үеле көнчуг дүрген хөделип тургаш, 81 рубльди чурттакчылардан чыгаш, эккелген.

Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, районнарның эмнелге коллективтери, Сүт-Хөл районуң улус өөредилге килдизи тус-тузунда бир-бир муң, Тыва АССР-ниң Күрстахованиe инспекциязы 2 муң, Садыг министерствозу 5 муң, а «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыны 10 муң рубльди тус-тузунда шилчиткен.

Бистиң чаа аалдап келген кожаларывыс Даг-Алтайның артистери ургларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва салбырынга дузаламчы кылдыр бир шиидең киргеи акшаны агар санче шилчидиерин шаптырлээн.

Бо хүнде агар санче 59 муң 690 рубль киргеи.

Телемарафонну организастап чоруларынга Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу, Культура министерствозу, Тыва АССР-ниң күргүне филармониязы, Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитеди база ургларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбырының ажылдакчылары киришкен.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ.
Ургларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва республика салбырының харысалгалыг секретары.

ХҮНДҮЛҮГ АЖЫЛЧЫН

Чечекмаа Шыыраповна Монгушту танывас кижи «Тыва даг-дүгү» комбинатта чок. Он беш чыл дургузунда арыглал фабриказында ажылдап келген. А 1979 чылдан эгелеп регулировщиктеп турар. Ооң ажылдап турары № 1 эдлеч ай, квартал болгаш чыл планын доктаамал ажыр күүседип келген. Ынчангаш Чечекмаа Шыыраповна Монгуш тиилекчилерниң бирээзинге санадып турар. Ол дөрт айларның планын ажыр күүседеткен. Кады ажылдап турар өөрү ону хүндүлээр, ооң күш-ажылын бедии-биле үнелээр.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Часкы тарылга

ЧУРУКТА: Барыын-Хемчикте «Хемчик» совхозтуң хөвү ажылдарында механизастаан звено удуртукчузу Борис Хомушку.

Ооң звенозу өрткен чылын мал чемнерин тарып өстүрүп, сигенниң бедик дүжүдүн алган. Механизастаан звено бо хүннерде күженишкинниг ажыл-ишче киргеи. Чүс бежен беш гектар шөлдү олар тарыры-биле чемишчидип болбаазырадып алган. Механизаторлар чаңгыс чылдыг сигенниерни тарырынче киргизип кеннер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

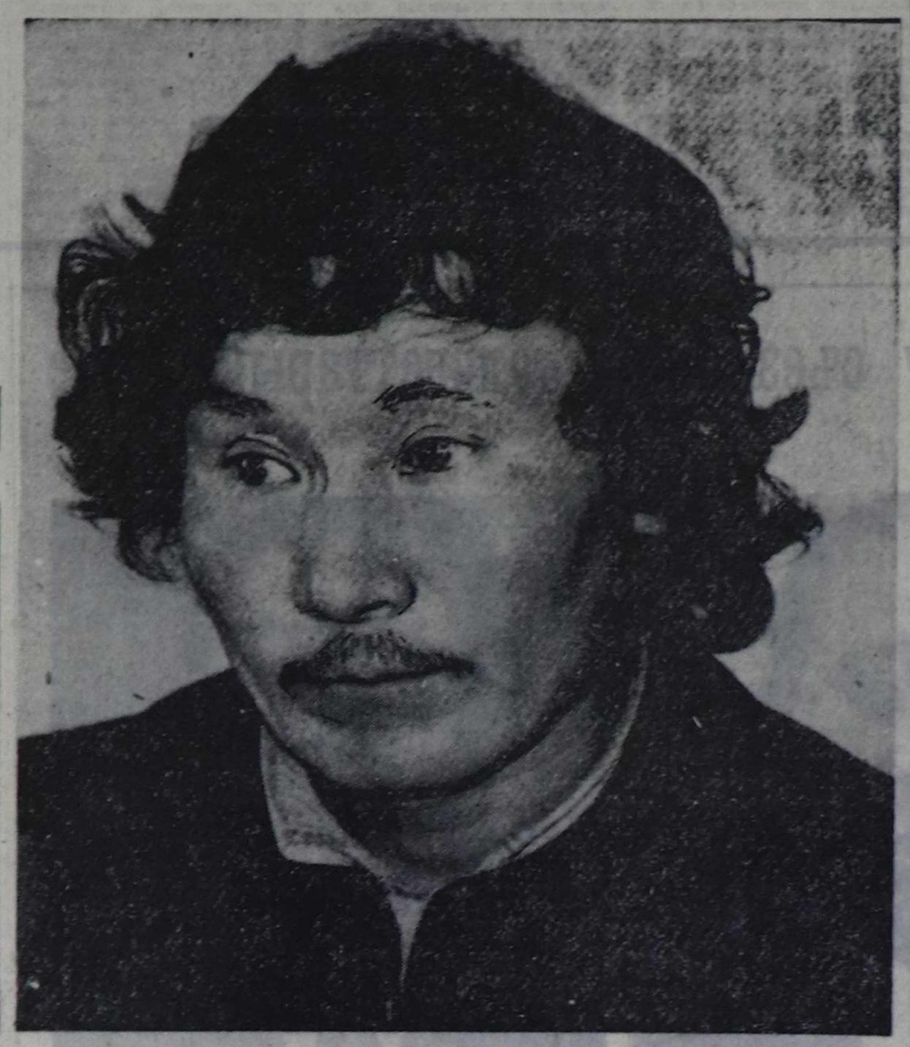

ДЕМНИГ ЧОРУТКАН

Бо чылдың часкы сезонунга Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң механизаторлары баш удур эки белеткеңгеи. Олар тракторларны болгаш кожуг машиналарын чогуур үезинде багай эвес септеп доозкан.

Тараажылар Чинге-Ховунуң, Улуг-Ховунуң, Ооругнуң, Кара-Сугнуң делгем шөлдеринде эрткен чылын белеткеттинген 1000 гектар шөлге шык базырышкынын бир демниг чоруткан.

Совхозтуң удуртукчулары механизаторларның ажылдап, чурттаар байдалынче чогуур кичээнгейни салып турар. Ховуну турлагларын эки кылган. Ында телевизорлар ажылдап турар. Чунар-бажыңнар бар. Аъш-чемниң шынары эки.

Виктор Сириниин звенозу Чинге-Ховуда сула чажар 194 гектар шөлдү чарган.

(Бистиң корр).

25 ЦЕНТНЕРНИ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

«Коммунизминиң херели» совхозтуң ховү-шөлдеринге чораан, байгы-да суг-суггат, чаъс дугайында бодап чордум. Чер кургаг, ооң ондапостап чыдары илдең, хараадаачыг.

Мал чеми белеткээр бригаданың удуртукчузу Михаил Бушук-оолович Оюн-биле ужуражы бергеш, хамыктың мурнунда суггат дугайында чугаалаштым. Суггаттыг шөлүң 250 гектар. Ийе, ону билдилиг ажыглаар, өскээр чугаалаарга, ооң оода чартыынга хөй чылдыг сиген тараан, ийи удаа кезип алыр болза, черле элээн курлавырны ап болгайла. Эрткен чылын ооң бир гектарындан 17 центнер дүжүт алган улус-тур. Ам ооң сес центнерни хөйүү планнаан. Канчап күүседирил, кандыг-кандыг хемчегларни немей алырыл, эрткен чылын четпестер түү болганыл, ону канчаар чайладырыл?

Планны тургузары, хүлээлгени алыры дээрге ажылдың эгези-дир. Организастыг ажыл херек. Бригаданың кежигүннери суггатты апрель 15-те эгелээн. Баштайгы 20 хонукта 120 гектарны суггарган болду. Чогум план ёзугаар чоруп олурарын бригадир тайылбырлады.

Кандыг бергелер турганыл, барыл? Буга дөзүнүң дожун арыглап, аштап алырынга саадаан улус-тур. Дош дөңнелгеи, ынчангаш ону шуут-ла чаза тепсир, бульдозерлер-биле үстүрер ужурга таварышкан. Ынчангаш ол чорук суггаттың темпизиниге доктар болган. Ужуру болза, март айның эгезинде-ле буга дөзүн белеткеп эгелээн турган болза эки-дир ийин, ажыл саадавас.

— Бир ай чартык хире үеде биске шаптыктап келди — деп, М. Оюн хомудай-дыр. Ол хире үени халас эрттирип деп чүвени бодап көрээлинер.

Элегестиң суу дажый берген, ынчангаш арыктарда суг элээн немешкен. Ол чорук суггаттың темпизин дүргедеткенне харыы. Мурнунда бригадага 20 кижи ажылдап турган. Керээже кирген соонда, оларның саның дыка кызырган, ам чартык кезии арткан, бис аңаа чораан хүнүүстө чамдызы 7—8 үре кижи ажылдап турду. Бо хире бачым үеде шупту дең ажылдаан болза эки. Ийи звено болуп алганнар. Дан бажындан тура, орай кежээге чедир ажылдаар. А дүне? Дүне суг халас агып чыдар. А керээ чарбаан турган болза, ийи ээлчег-биле суггатты организастап болур турган аа? Мында база чамдык таарымча чок үүлдер бардыр.

Бригадада суггаттыг 250 гектар шөлден аңгыда, чайгазр үнген сигенниг 780 гектар чер база бар. Ону күзүн, кыжын булукталдырып суггарар. База эки арга-дыр, курлавырларны шак ынчалдыр ажыглаар херек харыы. Кезек када ол девискээрни булуктадып суггарбайн келгеиин Михаил Бушук-оолович база тайылбырлады. Ынчан дүжүт пат турган.

— Чаъс чагбайн тур. Ынчангаш суггатче-ле кол кичээнгейни углаар ужурлуг улустур бис — деп, бригадир чугаалады.

Бир-тээ, гектардан 25 центнер дүжүт алыр дээн болганда, ажылдаар апаар-дыр. Чүнү канчап турарыл ынчаш? Хамыктың мурнунда суггарар черни ыяк планнап алыр апаргап. Ажылчыннарны хандырганы эки. Бригаданың төвүнде столоваялыг, телевизорлуг, кызыл-булуңнуг, ойнаар чүүлдерлиг. Планнап каанызиле алырга, суггаттыг шөлдер көвүдээр ужурлуг. Келир беш чылда «Фрегаттар» ажылдаар, суггарылга системазын чаартыр. Ол чорук ажылчыннарны өөртүп турар. А дүжүттү бедидерде, кол-ла аргалар суггаттың шынарын эккижидер, чемишчидилгелерни чөп ажыглаар. Чогум бо талазы-биле амдыызында кылыпкан чүүлдер көвүдебин турар. Сес кырынга план тургузуп, хүлээлге ап турувуста амыр-ла, а ажылды организастаарынга күш четпейн баар болгай бис. Кол чүве—канчаар ажылдаарында. А Кочетовоиун суггатчылары мурнуку чылларда дег, шак ынчалдыр ажылдап болбас ужурлуг. Совхозтуң орулгазы хөвү ажылдакчыларындан, эң ылангыя мал чеми белеткээр бригададан база бүрүн хамааржыр. Араазында түлүш харылзаалыг адырларның бирээзи-ле «аскай бээргө», өскелери чер албас дер чүве билдингир.

— —

Таваа СИРИН.

Мурнакчы дуржулганың адрези

«КАТОН КАЖАА ХАЛА ЧОК-ТУР»

Ооң ажыг чылдар бурунгаар Тываның дуржулга станциязынга ажылдап турумда, ооң эртем ажылдакчылары катон кажааларга хой кыштадырының арга-дуржулгазын нептередип турганын сактып ор мен. Республика солуннарынга ындыг кажааларның хевирии чураап, материалдарны база үндүрүп турду. Ындыг турбуже, республикада бо хүннерде катон кажааларның саны оң безин четпес.

Эрткен кыжын «Улуг-Хая» совхоз катон кажаада бир кодан хой кыштады бергеп деп чугаа дыннаап, Шагаан-Арыг хоорайның үлетпүр зоназының ындында элезиннер аразында кыштагга четтим. Чүү деп бодаар силер? Катон кажаа ээп болду. Совхоз аңаа хойну чүле баштайгы сооктарга чедир дүткан. Аңаа кыштадырындан, дорту-биле чугаалаарга, кортканын. Кортпас арга чок, чүге дээрге, чылыг кыштагларга безин хойлар чамдыкта бергеп үнер болгай.

Бо удаада кортук эвес болуп, хоюн ажык дээр адаанга кыштаткан малчынга чоокта чаа ужураштым. Ооң соонда «Күрүнеиниң малы ажык дээр адаанда» деп дүвүрээзин көдүрүп турган журналист эштеримниң дугайын сактып келгеш, хүлүмзүрүп каап ордум. Чүл ынчаш, бистиң ыраккыдаа, чоокку-даа ада-өгбелеривис республиканың амгы малманыындан безин арбын турган хой, өшкүзүн бирээзи-ле 30 муң хире рубль өртектиг «ордуларга» кыштадып чораан бе?

Ийе, бир кодан кыштаар амгы кажааның өртээ ол хире неде бээр. А совхоз бүрүзүнде 40-50 хире кодан бар болгай. Кызып-кылайып тургаш ажылдап алган акшавысты кайы хире кам-хайыра чокка чашканнап орар-дыр бис? А бир катон туларынга ооң чүс (!) хире катап эвээш акша негеттинер.

— Торай-Өзенде турар ол катонну туларынга 3-4-ле хонук негеттинген чүве — деп, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хойжузу Сарыг-оол Доңгакович Таспаанчык чугаалап орар.

1988 чылдың 570 кыс хураганнары кыштаан ол катонну көрүп чордум. Үстү чадагай улуг чадыр дээрден башка, ону сөс-биле өскээр канчаар чуруур боор. Кышка удур ону долгандыр боодаллаан саван-биле шыптар. Хойларның үнер, кирер хаалгазындан өске ооң ында мында түү-даа чок.

— Сарыг-оол Доңгахович, силер чажырбайн чугаалап көрүкерем: хүлээнип алган хоюнарны, шынап-ла, коргуш чокка катонче книр сүрүптүнер бе? — деп, ооң ылавыладым.

— Кортпас деп чүве каяа турар боор, дунмам. Амыдырал ынчаар кызып келген чүве-ле болгай — деп, малчын харыылады.

Төөгү мындыг болган чүведир. С. Д. Таспаанчыктың хоюн кыштадыр дээн кажаазын орай күзүн бактың багы дээн кижилер өрттединкен. Ооң улаштыр кыштагда чурталга бажының база чалбыыш шыва алкан. Торгалыгның аржаан чоогунуң кыштаа шак ынчаар читкен.

Совхозтуң кыш удур кыштаг тудар арга-шинээ-даа чок. Катон кажаа дугайында бодал совхоз директорунуң-даа, специалистернің-даа баштарында ээртилип чоруп турган. Ооң чайлаар арга бар бе? Чок.

— Агжагар чадырны боодалдаан саван-биле, багай өөмнү сырып даараан кидисбиле шыпкаш, кыштап кириплеттим — деп, малчын сактып олур.—Эртем болгаш дуржулганың айыткан чүвези кедиліг деп билип орзумза-даа, кыш дургузунда даргаларымга чаңгыс эвес удаа четтим. Сестирим ол-дур ийин. Сестир-сезинмеске-даа чүү боор, ооң өскээр баар черим бар эвес...

— Тос-тостуң соогунда чадагай катон кажаага хойларыңы көөрүнге, кээргенчиг эвес-тир бе, Сарыг-оол Доңгакович?

— 3-4 хонук дургузунда соок 43 градус чедип турду. Ынчан олар дөгере кажааның кыдыынче тырлы бээр боор чорду. Кажааның ортузу хос каар. Кулактары шак дон. Эртенинде дашкаар үндүрерге, кылаштай албас, буттары көжүй бергени ол чүве ыйнаан. Күш-биле ойладыптарга, ооң чоорту аңаа апаар.

— Щупту бергелер соонарда арткан-дыр. Катонга кыштаглашкыныңнардан кандыг түннелдер үндүрүп болур силер?

— Катон кажаа хала чок-тур. Эң ылангыя аренда кереэзи-биле ажылдаан малчынарга. Бодап-даа көрүңер даан, 30 муң рубль өртектиг кажааның хөлезини чиик бе, 300 рубль өртектиг катоннуң хөлезини чиик бе? Чазын меңээ специалистер чорааш, чыдыг кажаага кыштаан хойларның дүгү тарамык, а силерниң хойларынарның дүгү сырый-дыр деп түңнеп, ооң узуның, арыг-силиин магададылар. Өске чыллагаавилардан дээрден башка, сооктан бистиң коданывыстан чаңгыс-даа баш хораваан. Ол дугайын совхозтуң специалистери бадыткап болур. Ооң аңгыда мындыг бодаллар бар. Катоннарга эгезинде денгели шырак эр хураганнар, иртер кыштадыр болза, түннел мээңиинден-даа эки болгу дег. Хой кажаалары тударынга, оларны чыдын-на септээринге үндүрүп турар эмге-тикчок акша-көпеекти социал айтырыглар шиитпирлээринче угландырган, катон кажааларже кол кичээнгей салыр болза ажырбас деп бодаар мен. Чартык нарын дүктүг хойлар безин соокка келергей шыдамык боор чүве-дир деп чүвеге херек кырында бүзүредим.

— Катон кажааларыны аңдаа 4-5 чедир тудар бис — деп, чаныс турумда, совхоз директору Петр Найдан-оол чугаалады.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи бодунуң ажылын май 17-де Кремльдиң Улуг ордузунга үргүлчүлээн. Маргыжылга, азиглениишкин Съездиниң ажылының үезинде үнам күштелген болгаш парламент демисселиниң хемчээлинден ажыл турган.

Чамдык депутаттар болгаш оларның бөлүү бодунуң бодалын, күзелин хөй нуруузунга албадаарын орлалдажып, ооң-биле Съездиниң ажылынга будуллуруушкунуну, узамдыгыышкынны, дагыны бадылаашкыннарыны, хилис чугаалажып көрүүшкүнүерни болдуруп турган. Аңаа холбаштыр Белгород областан келген улус депутады **В. И. Берестовой** тускай медеглел кылган. Съездиниң баштайгы хүннеринде санал бергеннерниң 80-90 хуузу «Демократтыг Россия» деп блоктуң төлээлекчилери болган. Олар демократия дугайында, санал-оналдарның хөй янзы хевирлиишиниң дугайында каас-коя сөстер-биле «микрофонну эжелеп алырын» орлалдажып кедгеннер. Ынчаарга «Демократтыг Россияның» төлээлекчилери депутаттар санал бээриниң чагыгларын Съезд ажыттынар ырак мурнунда киирип каан турган.

Ынчангаш Съезд мындыг шиитпирни хүлээп алган: хүн чурумунга кирген тодаргай айтырыглар аайы-биле санал бээр кылдыр секретариатты дамчыштыр ат бижидер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сонгуур дугайында айтырыгны хүн чурумунга киирерине хамаарыштыр улут маргыжылга болган. Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны хамыктың мурнунда чугаалажып көөрүп чамдык депутаттар саналдаан. Ынчалзажок ук айтырыгны белеткел чокка, далаш-биле чугаалажып болбазын депутат **В. Н. Степанов** бузүрелдиг кылдыр бадыткан чугаалаан.

Съездиниң редакция комиссиязының даргазынга **М. Н. Толстойну** комсесия хуралынга сонгааның Съездиге дыннаткан.

Республиканың хамаатызы ййдеп хөй Советке хары угла депутат кылдыр сонгуттурган туруп болбас ужурлуг деп, чамдык депутаттар Мандат комиссиязының улеткелии чугаалажып турган үеде медеглээн. Ук айтырыг иланғыя үш Советтериниң депутады болуп турар И. К. Полозковтуң депутат бүрүн эргелерии бадылаары-биле холбаштыр тургустунуп келген. Бо айтырыгга холбаштыр юристериниң тайылбарын Съездиге номчаан. Депутат Полозков кажан ооң бүрүн эргелерин Съезд бадылаан сөөлүүде, Советтериниң бирээзинге бодунуң депутат бүрүн эргелерин сокпадыр дугайында бижимел медеглелин кылган төлээде, ооң депутат кылдыр сонгуттурганы сонгуллалар дугайында хоойлуга чоруушпейн турар.

Бодунуң туружук **И. К. Полозков** тайылбырлавышаан, медеглел кылган: Россияда амгы үеде хөй нарын айтырыглар бар. Ук айтырыгларны чүгле Россияның Дээди Совединге шиитпирлеп болур, ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутадының маидадындан ойталап тур мен.

Кысча чапсар чарлаттынган. Чапсар үезинде депутаттар тус-тус кылдыр белдүүүп алгап болур бис. Маниз дыка бүзүреп чоруур кижи мен. Янзы-бүрү талааларлан: ат болду, үй-балай чүве тургустунар, сандараашкын эгелээр дей берли деп менээ чугаалап турда безин, революсту чорудулгада ямыдыралдың чаа-чаа хевирлерииң ынчалыг янзылыг тургустунуп кээп турарын көрүп турар мен. Янзы-бүрү эле тургузукчу чорудулгаларны, демократтыг күштерни бот-боттарынга улур тургусчас болгаш хам төгүүшкүүнүге чедирип болгу дег чөрүлээ-маргылдаларны болдурбас херек. Бүгү кижилер ону бодап алыр херек. Маниз мындыг кол чүүлдү бодап алаа чогуур: мээнин шын, өскелериин шын эвес деп болалдан ушпаар херек. А бо кончуг берге сорулга: чуртта боод турар бүгү эдс тургустунуушкун моок мурнунда үеле быжыы-биле турун тургаи хейниин медерелин өскертип турар болгай. Ам дээрезинде ол чорудулга кончуг бергедээшкиниерлиг болуп турар. Ол ниитилел медереля политикага плюрализмни хүлээп албайн, идеологияда чангыс аайлажы берген болгаш бир хепке күткан үүлдер хевирлиг кылдыр дыннажы берген турун турар. Чангыс аайлашкан үүлдерии экономикада база-да артыш калбыышаан: аңаа дегбе, ону кылаа дээн чергелиг айтыышкынныр. База бир дужак — денге хувааришың принсиптиниң амдаа быжыы-биле турун турары.

Депутаттар ёске-даа айтырыгларны чурттуң Президентизиниге салгыдаан. Министерстволарның болгаш ведомстволарның тергиндээшкиии-биле канчаар демисселе чогуурул деп айтырыгга М. С. Горбачев мынча деп харыылаан: рынок экономиказынче шилчиишкиии бүгү чүвеии турар черлеринге тавриштыр тургузуптар, экономиканы эргелеп башкарарының структуразы, өскертиниер, концерниер болгаш ассоциациялар тургустунуп эгелээрге, эргелеп башкарылганың системазы бодүүнүп бээр.

Чапсар дөзүлганын конгга дыннадыпкан. Чапсар үезинде болган чугаага хамаарыштыр ымыдыг янзылыг болалды Калугадан келген депутат **В. В. Крючков** илереткен: чурттуң удуртукчузунуң бо хире берге байдалларда кижилер-биле ужуражып, оларныя-биле сумележип турары — ол дээрге ниитилелге кажангызындан артык негеттинип турар ымыдыг эки шынар-дыр. Бистер бөгүн мында Россияның тугунуң адаанга чыглып келгеи, ССРЭ-ниң Президентиниииң бодунуң болалын ажыт-чажыт чок илередип турарын белиг-биле үнелеп турар бис. Бүгү республикаларның эвилелиигe Россия Федерациязының демократтыг күштерин каттыштырарынче көнчуг улуг кичээнгейни ол салып турар-дыр.

Депутаттар бадылаашкының хөй кезии-биле РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелдеер книрер дугайында айтыышкыны баштай чугаалажып көргеш, ооң соонда Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын сонгуур деп шиитпирни хүлээп алган.

Кежээки хуралга Съездиниң хүн айтырыны бадылаттынган болгаш Съездиниң түр регламентизии сайгарып чугаалашкан.

Съезд ажылын уламчылап турар. (СЭТА).

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТАҢ

ВОРКУТА. (Коми АССР). Чурттуң Соңгу чүк девискээриниде ол хоорайга воскресенье хүнүнде ажылдаар баштайгы школаны «Коми котыр» («Коми эвилелиң») деп республиканың хой-ниити организациязының Воркутада салбыры тургускан. Автономнуг республиканың үндезини чонунуң дылын, төөгүзүн болгаш культуразын өөренир арганы күзээн кижилер назы-харындан хамаарылга чокка алган. Баштайгы кичээлдер хоорайның ниитилел-политиктиг төвүнде эгелей берген. Ук кичээлдер бодунуң чонунуң төрээн дылын чүгле багай билир кижилериң эвес, харын ёске националларның төлээлекчилериниң улуг сонуургалын болдурган. Коми АССР болза ында ёске националларның төлээлекчилериниң өскеи, төрээн чери болуп турар.

САРАНСК. Орус-мокшан чугаа тайылбырының баштайгы номун Мордваның ном үндүрер чери парлаан. Хүн бүрүде ажыглаттынар сөстерни, чугааларны, домактарны, тайылбырны, үжүк дүрүмүнүн талазы-биле медээлерни, айтырыглар харыыларын, темалыг бижимелдерни дыл өөренириниң дузалал номунда киирген. Эрзя дыл кырынга чугаалап турар Мордваның чурттакчылары-биле «дорт» чугаалажырынга орус дылдыг чонунуң ажыглаарынга эптиг кылдыр база бир ындыг номну парлаарынга белеткеп турар.

Мордва национың хөгжүлдезиниң перспективтиг программазын чоокта чаа ажылдап кылган. Автономнуг республиканың үндезини чурттакчыларының дылдарын калбаабиле ажытлаары ук программада көрдүнген.

УЛАН-УДЭ. Моолдуң Дархан хоорайы — Улан-Үдэниң дөрт харылзаалыг төрелдешкен хоорайы. Дарханның аныяктар театрының артистери Бурят АССР-де аалдап чедип келген. Моолда сурагжаан ол чогаадыкчы коллективтиң кежигүннери Совет Эвилелиниг бир-ле дугаар келген. Буряттыяның орус шии театры-биле керээ ёзугаар Дарханның артистери солун шиилерии автономнуг республиканың ажылчы чонунга чедиишкиниг көргүзүп эгелээн.

СЭТА).

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 1. май. 1990 ч.

АРЖААННАРНЫ АЖЫГЛААР

Чонуң кадыкшылын экижидери, санаторийлерге, курорттарга эмнедип, оларны организастыг дыштандырары профэвилелдериниң социал-камгалал талазы-биле чорудуп турар ажылының кол адыры болур. Бистиң республикада иниизи-биле чыл бүрүзүнде улус ажыл-агыйының профэвилел адырларының планныг нормазын ёзугаар 3500 ажыг санаторлуг, 300 хире дыштанылга путёвкаларын ап турар. Ол дээрге 1000 ажылдакчыга 26 путёвка онаажып турары ол. Чөөн Сибирьде болгаш Бүгүэвилелдиң деңнели-биле алырга, ол эң эвээш болуп турар. Ооң чылдагааны — бистиң республикада чаа курорттар, санаторийлер туттунмайн турарында.

Тыва дээрге чүгле шинчилеттинген 40 ажыг аржаанарның, эм-малгаштыг 6 хөлдериниң чурту-ла болгай. Ол хирезинде 30 чылдарның эрезинде туттунган сезоннуг ийи курорттарывыс бар. Барык-ла 50 ажыг чылдарның иштинде Чедер биле Үш-Белдир курорттарывысты үргүлчү септеп, сегидип келгеннивис ол. Амгы үеде профэвилелдериниң инициативазы-биле Чедерде 5-ки сезонну, Үш-Белдирде дөрткүзүн ажыктыладып бис. Ооң ачызында чүгле 1989 чылда 300 ажыг ажылчынарны болгаш албан-хаакчыларны немей эмнедип, дыштандырарын чедип алганывыс ол.

1991 чылдан эгелеп Чедер курорт бүдүн чыл иштинде ажылдаар апаар. Ол дээрге мурнунда турганындан база бир муң хире кижилерни немей эмнеп, дыштандырарын чедип алыры болур болгаш бистиң республиканың сөөкдаяк, оорга-моюн, нерв системазын болгаш хөрөөжен улустар аарын эмнээр негелдезин долузу-биле чедиштир хандырары болдувар апаар. Ооң түңнелинде 1992, чылдан эгелеп Чедер курорттуң материал-техниктиг болгаш эмнээр баазазын экижиткенинин түңнелинде республикадан дашкаар ижин-баар, бүүрек, хан эргилдези болгаш өскеда аарыларны эмнээр курорттар-биле путёвкалар солчур арга чедип алдынар.

Чонуң организастыг дыштанылгазынга, оларны эмнээринге сурагжаан Дус-Хөлде каттышкан дыштанылга базазы улуг рольду ойнап турарын номчукчулар эки билир болгай. Ам бо хүннерде ында Кызылдың болгаш республиканың янзы-бүрү 34 албан организациялары, бүдүрүлге черлери, боттарының пансионаттарында чайгы үеде 3500 хире кижини эмнедип, дыштандырып турарлар.

Чайгы үеде, ылангыя чайгы шөлээ үезинде, чонуң дыштанылгазын, кадыын камгалаарынга көскү черии үстүнде демдеглээнивис аржаанар, хөлдер улуг дузаны чедирип турарын номчукчулар билир болгай. Шак ындыг аржаанар колдуунда район бүрүзүнде чаңгыс эвес бар. Аржаанарга болгаш хөлдерге чайгы үеде бистиң республикадан болгаш биске чоок-кавы областтардан, крайлардан 15-16 муң кижилер дыштанып турарлар. Оларның аразында эң-не сурагжаан аржаанар — Бай-Тайганың Шивилигге, Сүт-Хөлдүң Шаарашка, Өөрүнүң Улаатайга, Улуг-Хемниң Кара-Сугга, Кунгуртугнуң Тарыска болгаш Каа-Хемниң Чүрек-Даргүмге чүгле 1989 чылда 5900 кижи эмнеңип, дыштанган.

Сөөлгү үеде хуу машина-тергенин көвүдээни-биле база бүдүрүлгелериниң болгаш албан организацияларның чонуң дыштанылгазынче сагыш салырының күштелгени-биле аржааннар, хөлдерге дыштанып, эмнедир улустарның саны көвүдээни-биле чергелештир бойдуска хора чедирер чорук база көвүдээн. Чамдык дыштанган эш-өөрлер аңаа баргаш төтчеглеп, кайы хамаанчок бокталдырар, ыяш болгаш эм оттарыны сан-түң чогу-биле чүлүп алгаш баар, хөлдериниң малгажын, суун улуг саваларга күдуп алыр моруктар уламчылавышаан.

Чонуң дыштанылгазын организастаары, санаторийлерге, курорттарга эмнедири чүгле профэвилелдериниң хүлээлгези эвес болганда, министерстволарга, ведомстволарга болгаш бүдүрүлге черлери, албан организацияларга хөреңгизиин мөөнчеп алгаш, боттарының ажылдакчыларынга санаторий-профилакторийлерден, курорттардан тударын сүмелеп тур бис.

Чайгы үеде чонуң организастыг дыштанылгазыны, санаторий-курорттарга эмнедирин — профэвилелдериниң чугула хүлээлгези.

Март-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң социал-камгалал киллизиниң эргелекчизи.

Тургузукчу съездиниң делегаттарынга сөс

Россияның Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының чөвүлелиниң кежигүнү, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң мурнакчы чылгычызы Василий Григорьевич ЗАХАРОВ:

— Кара чажымдан тура-ла мал аразынга өскеп болгаш, малга ынзам дендим. Ажы-төлүмүң база-ла малга ынак кылдыр кижизидип чоруур мен. Малчын киижи деп кымыл, оон ажылы кандыгыл? Бо айтырыгларга харыы бээри белен-даа ышкаш сагындырар, а херек кырында ындыг эвес. Малчын дег харысалгалыг, кадыг-бергеге торулбас, амыр-дыш билбес, ынчалза-даа хүндүлүг ажыл черле ховар деп санаар мен. Аъш-чем-даа, кедер идик-хевивис-даа малчының бүдүрген продукциязындан кылынар, белеткеттивер болгай. Ынчангаш мал ажылынга чүгле шыдамык, бергелерге торулбас, ак сеткилдиг, арыг холдуг кижилер ажылдаары чугула деп санап чоруур мен.

Күш-ажыл кижиин каастаар. Өске-даа чамдык эш-өөр-биле бир дөмей, чылгычылап чоруур мен, көргүзүглерим шору ийин. Ынчангаш чонум мени аажок деткип, Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң Федерациязының чөвүлелиниң кежигүнүне соңгун, улуг идегелди, бүзүрелди көргүстү. Оон ажылынга Тыванның делегаттары-биле кады киришкеш келдим.

Төрээн чуртувустуң пайысылалы Москва хоорайга чедип, чурттун профэвилелдериниң ол улуг чыыжынга киржири улуг аас-кежик-тир деп санаар мен. Россияның булун бүрүзүнден келген төлээ чон-биле кады аңаа тургустунган ийтырыгларны шиитпирлээриңге кириштим. Ылангыя амгы үеде — ажык-чарлыг үеде чамдык кижилер демократияны өскээр ажыглаар, тураласп-на чүвезин чугаалаар, съездиниң киржикчилериниң үй кезиниң санал-оналыңга удурланыр-даа кижилер бар боор чорду. А мээң-не бодалым ындыг: чонувус бисти төлээ кылдыр соңгаш, ол айтырыгларны шиитпирлежир кылдыр чоруткан болганда, шуптувус чаңгыс деңниг, эп-аймралдыг, бот-боттарын билчир, хүндүлежириниң байдалынга ол бүгү айтырыгларны шиитпирлээр. Колдуунда-ла шак ындыг байдалга тургузукчу съезд болуп эрти-даа харын. Оон соонда пленумга-даа киришкеш келдим, съездиниң уламчылаан ажылынга-даа кириштим. Ам соруглалар тодаратгынган. Ынчангаш улам эки ажылдаар, чонуң эргеажыы дээш ажылдап турар профэвилелдериниң ажылынга шуут киржир, ону бүгү талалыг деткиир үжурлуг бис. Мээңне бодалым ындыг.

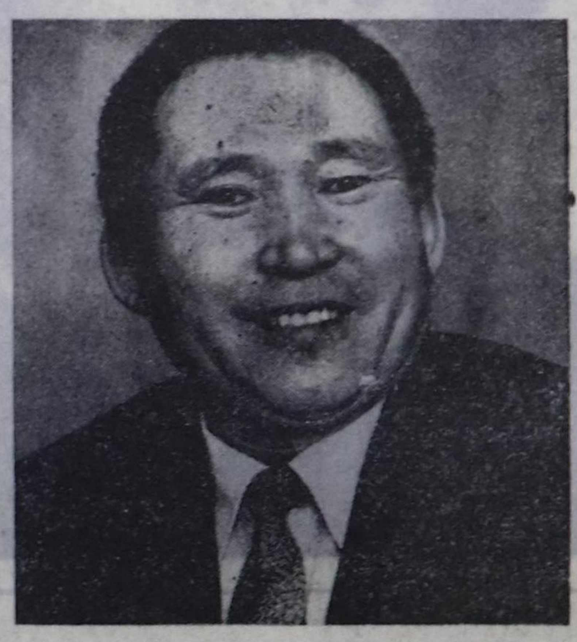

Республиканың хөй адырлыг чурттагга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге катнажыышкынының слесарь-сантехниги Петр Ондарович БАЙЫР-ООЛ:

— Мээң ажылдап турарым коллективтиң кежигүннери профком кежигүнүнге-даа, оон даргазыңга-даа мени чангыс эвес удаа соңгуп, бедик бүзүрелди көргүскенинге өөрүп, чоргаарланып, профэвилел кежигүннериниң эргеажыын камгалаар, оларның негелде-хереглелдерин күүседир дээш болдунар-ла хемчегларын ап чоруур мен. Ажылчын кижиниң ажыы-биле чугаалаар чүве болза херектиг-херек чок чүүлдер дээш ол-бо черлерже чаргы кылып, ажылын каапкаш чоруй баарын кым көрген боор. Ажылдарынга, чурттаарыңга таарымчалыг байдалдарны ацаа-тургузуп бээр чүве болза, оон ажыл-ижи-даа будүңгүр, хөлү-даа туттунгур болдур болдур ийин, ону билбес кижи чок деп чугаалап болур.

Амгы үеде биске чедишпес барааннар-ла хөй-дүр эвеспе. Ам канчаарыл ынчаш — барааннар чедишпес-тир дээш могаттынып, ажылын каапкаш чоруй баар бе? Оон түңнелинде садыгларга барааннар немежи бербес-ле болгай. А харындаа, ол бүгү барааннар садыг-магазиннерге турзун дээш улам кызымак ажылдаар ужурлуг-ла болгай бис. Барааннарның чонга чедишпейн турары чүгле Тывада эвес, а бүгү чуртта болгай. Ылангыя ону Саян ындыдан автомобильдерге сөөртүп ап турар бистиң республикага ол дыка берге айтырыг деп билир мен. Москвага-даа, өске-даа хоорайларга чоруп чорааш көөрге, ховар барааннарны чүгле ол чернин чурттакчыларынга садып турар боор чорду. Бир эвес биске база ынчаар садар чүве болза, байдал чүгээртей бээр ирги бе деп база бодаар мен. Бистиң республикага хувааллда ёзугаар келген ховар барааннарны кожавыс крайлардан, областтардан келген чон дыка-ла садып ап, «Кандыг мындыг магалыг чер боор» диижип чоруп турганын бо-ла көөр, дыңнаардыр бис. Ол айтырыгны черле өөренип көрзе кандыг ирги деп бодалым бар ийин.

Россияның Хамаарышпас Профэвилелдериниң тургузукчу съездизиниң ажылынга киржип чорааш келдим. Профэвилелдериң ажылын улам идепкейжилер, чонуң эрге-ажыының камгалалынга бижиы-биле туржыр — кол соруглавыс бо болгай. Ол дээш ажылдаар апаар бис. Үениң негелдези-даа ындыг апарган.

Айтырыңар, харыылап берээл

Ажыл төлевириниң, ажылдан үнериниң, ажылга киреринің, акша-шалың-даа айтырыгларынга хамаарышкан хөй-хөй айтырыгларны салган чагаалар «Шын» солуниүң редакциязынга, Тываның профоблчөвүлелиниге-даа кээп турар. Оларның чамдыктарынга харылап бээрин профоблчөвүлелдиң юрисконсультанты-зы **В. Б Дүлүштен** дилээн бис.

Ажылдан шын эвес үндүрткеш, ажыл чок турар ужурга таварышканда, кайы хире үениң дургузунда ортумак шалыңны төлеп бээрил?

В. ОНДАР.
Кызыл районнуң «Сукпак» совхоз.

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында Хоойлузунуң 214 дугаар чүүлүн ёзугаар шын эвес черге ажылдан үндүрткеш, ажыл чок турган ажылдакчыга ажыл чок турар ужурга таварышкан үезин, ынчалза-даа 3 айдан хөй эвес үеде ортумак шалыңын төлээр. Ол ышкаш ажылдан үндүртккеи дугайында күш-ажыл дептеринге кылдынган шын эвес бижидилге ужурунда ажылга кирип шыдавайн турганда, шын эвес черге куду төлевирлиг ажылче шилчиттиргенде база 3 айның ортумак шалыкын төлээр.

«Ааракаш эмчиге чыттым. Кадыкшылым баксыраанының ужурунда бодумнуң күзелим-биле ажылдан үнер ужурга таварыштым. Мындыг таварылгада администрация ийи ай иштинде ажылдаарын негээр эргелиг бе?

Э. ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Бир эвес аарыг ужурунда ажыд кылыр аргазы бергедээн болгаш ол дугайында эмчи бижиинде айыткан болза, администрация ол ажылдакчыны өске чиик ажылче шилчидер ужурлуг. Ол ажылдакчы өске ажылче баарындан ойталаар болза, РСФСР-ниң Күш-ажыл Хоойлузунуң 33 чүүлүнүң 2 кезээн ёзугаар ажылдан үндүрер. Бодунуң күзели-биле ажылдан үнер дээш ажылдакчы ол дугайын администрацияга 2 ай бурунгаар бижимел билдириишкин киирип сагындырар ужурлуг. Бо таварылгада администрация биле ажылдакчының дугурушканын ёзугаар чөптүг чылдагаан-биле ажылдан үнер дээн ажылдакчы баш бурунгаар администрацияны сагындырып, бир ай хуусаанын тонеринин мурнунда күш-ажыл керээзин соксадып болур.

Август 1-ле ажылдан үнер дугайында билдириишкин киирген, октябрь 1-ле ажылдан хостаттырган турар ужурлуг мен деп бодаан мен. Ынчалза-даа ийи ай хуусааны билдириишкин киирген хүнүүң дараазында хүнден эгелеп санаар. Ынчангаш октябрь 1-ле база ажылдаар сен дидиң. Ол шын бе?

С. МОНГУШ.
Туран хоорай.

Ийи ай хуусааны билдириишкин киирген хүнүүң дараазында хүнден эгелеп санаар. Силериң бо таварылганарда октябрь 1—сөөлгү ажыл хүнү болур. Ынчангаш администрацияның шиитпири шын.

Уруумну азыраары-биле төлевирлиг шөлээге олурдум. Уруум бир хар чедип чорда, уруг азырап олурар иелер 1,6 хар чедир олурар деп чазактың доктаалшиитпири үнүп келди. Оон улаштыр 1,6 хар чедир олурар деэш совхозтуң профком даргазынга билдириишкин бижээн мен. Совхозтуң улуг экономист-бухгалтери мынча дээн: «Бистиң совхоз ындыг доктаал боттандырбайн турар». Ол шын бе?

С. КУНГАА.
Өвүр район.

ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң 1989 чылдың август 22-деги «Бичии уругларлыг иелерниң шөлээзин улгаттырарының дугайында» № 677 доктаалын ёзугаар уруг азыраар херээжен кижиниң төлевирлиг шөлээзин 1,6 чыл чедир улгаттырган, оон-биле чергелештир ол-ла доктаалда уругну үш харга чедир азыраарының төлевир чок шөлээзи көрдүнген. Ол 1,6 чыл болгаш үш хар чедир уруун азыраан шөлээзиниң үези үзүктел чок стажка база тускай эртеминиң талазы-биле стажыңга киир санаттынар.

Тыва АССР-ниң девискээринге ук доктаал 1989 чыл дын декабрь 1-ден күүсеттинип эгелээн.

Силериң «Торгалыг» совхозтуң удуртукчулары ол доктаалды шын эвес билип, хоойлу-дүрүмнү хажыдып турары ол-дур.

ЮРИСТИҢ КОНСУЛЬТАЦИЯЗЫ

ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрель 11-де № 298 доктаалында ажылчыннарга база албан-хаакчыларга үзүктел чок ажыл стажы дээш 30 хуу неделде акшаны кол шалыңының кырынга немээнин айытkан боop турар. Ол немелде Тыва АССР-ниң бүгү девискээринге күштүг.

Бо бүгү чүүлдерни айытkан СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң 1972 чылдың апрель 6-да хүлээп алганы № 255 доктаалы Архангельск областың, Карел АССР-ниң база Коми АССР-ниң девискээринде ажылчыннарга, албан-хаакчыларга хамаарыжыр.

Бир эвес моон мурнунда ол документиле үзүктел чок стаж дээш немелде акшаның төлевири көрдүнмээн турган болза, ам бистиң республиканың девискээринге ол чүүл талазы-биле өскерилгелер болган. Ол өскерилгелерниң дугайында чүүлдү тайылбырлап бээри-биле профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу ажылдарының талазы-биле киллизиниң эргелекчизи М. Ф. Глазырнилең дилээн бис.

1990 чылдың февраль айда ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле чүркомитези база ВЦСПС-тиң секретариады шалың акшаның кырынга немелде акшаны үзүктел чок стажтың бир чылда кандыг-бир организациядан 1-ден хөй эвес үнер болза, ажылга үзүктелишкин 3 неделиэлээ ашпаанда, немелде акшаның төлевирин алыр деп доктаал хүлээп алган. А ийи дугаар киргеи организациязындан 12 ай чедир ажылдавайн, эки тура-биле катап үнер болза, немелде акша алыр эрге чок апаар.

Үстүнде көрдүнген чүүл болза, 1989 чылдың октябрь 2-ден соңгаар ажылындан үнген хамаатыларга хамаарыжыр-дыр.

ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮ

БО АРЫНДА:

- Ажык-чарлыг кылдыр.
- Малчын деп кымыл?
- Чоргаарланып чор мен.
- Харыылап берээл.
- Контролёрлар сүмелээн.

ЧОНГА ЧЕДИРЕР, ДЫҢНАДЫР

1988 чылдың күзүүнде профэвилелдерниң республика, край, область чөвүлелдери массалыг информация чепсектери-биле дарый харылзааларны тударын-биле парлалга төптерин тургузуп эгелээн. Ол төптерни ВЦСПС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар тургускан. Ужуру болза, ол доктаалда айытканы-биле алырга, садыг будүрүлгелериниң болгаш организацияларының, ниитиниң чемненилге черлериниң, амыдырал хандырылга будүрүлгелериниң ажылынга ажылчын контрольду шыңгыырадыр талазы-биле хемчеглер дугайында ажылды ол төптер харыылаар турган. Ынчалза-даа ол бүгү ажылдарны харыылавышаан, хөй-хөй профэвилелдер чонуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле профэвилелдериниң чорудуп турар ажылдарын массалыг информациянын чепсектеринге идепкейлиг чырыдып эгелээн.

Рязань болгаш Смоленск областарның профоблчөвүлелдери ажылын шак ынчаар тургускан. Ол профоблчөвүлелдериниң парлалга төптери область, район солуннарының редакциялары-биле, радио болгаш телевидение-биле бижыг харылзааларны тудуп, аңаа профэвилел амыдыралының талазы-биле материалдарны доктаамал чырыдып эгелээн. Смоленск болгаш Рязань областарның профоблчөвүлелдери чуртта баштайгы профэвилел солуннарын тургускан. Тываның профэвилелдериниң парлалга төвүүн удуртукчузу Смоленскиниң профоблчөвүлелиниң ол талазы-биле арга-дужулгазы-биле база танышкаш келген.

Үе болза чуртта эде тургустунуушкунуң үезин болгай, чаа-чаа солуннар тургустунуп турар, чуртта оларның саны дыка хөй дээрзин чон билир. Ниитизи-биле алырга, ажык-чарлыг үеде боттарының амыдыралчы айтырыгларын солуп дамчыштыр тургузарынга-даа — боду солуннуг болурга дыка эптиг деп чүве билдинип турары ол. А профэвилелдер? Олар болза чонуң эрге-ажыының камгалалында туржуп турар дээрзин билдингир болгай. Ол талазы-биле профэвилелдериниң кылып чорудуп турар ажылдары дыка хөй. А оларны чон билир бе, чонга парлалганы дамчыштыр ол бүгү ажылдарны дыңнадып турар бис бе? Чок деп чугаалап болур. Бо бүгү четпестернин кол-ла чылдагааны — профэвилелдерниң чер-черде парлалга органы чок болуп турарында. Ынчангаш парлалга төптерин, солуннарны тургузуп эгелээр дугайында айтырыгларның чидии-биле тургустунуп келгенин таварылга эвес-тир. Ол чүл дээрге профэвилелдериниң кылып чорудуп турары ажылдарын чонга ажык-чарлыы-биле дыңнадып турзун дээни ол-дур. Республиканың профэвилел амыдыралын чырыдып турар «Тываның профэвилелдери» деп арын ам «Шын» солунга ай санында үнүп турар апаар.

Тываның профоблчөвүлелиниң ажылында ажык-чарлыг чорук ам дыка көскү апарган деп билип турар бис. Профоблчөвүлелдиң кылып чорудуп турары ажылдарын пленумнарга дыңнадып, солуннарга бижип, радио, телевидениеге дамчыдып турар апарган. А 1988 чылдан эгелеп профоблчөвүлел квартал санында информастыг бюллетеньнерни үндүрүп турар. Тываның профэвилелдериниң президиумнарынга болгаш секретариадынга, киллистеринге чугаалашкан айтырыгларны ол бюллетеньнерде чырыдып турар. Чонуң айтырыгларынга харыыларны, консультацияларны база берип турар. Ындыг информастыг бюллетеньнерни улуг-улуг профэвилел организацияларынче, профэвилел райкомнарынче чорудуп берип турар.

А профоблчөвүлелдиң президиумунга хүлээп алган кол-кол айтырыглары, кылып үжурлуг чүүлдерни «Шын», «Тувинская правда» солуннарда «Профоблчөвүлелдиң президиумунда» деп рубриканың адаанга парлап турар.

Орус дылдыг чон, орус дылга чугаалаар кижилер профэвилелдериниң кылып чорудуп турар ажылдарын төп солуннардан-даа, «Труд» солундан-даа номчуп ап турарлар. А орус дыл билбес азы ону кошкак билир кижилер база дыка хөй болгай. Профэвилелдериниң кылып чорудуп турары ажылдарын олар кайыын билип алырлары? Ынчангаш тус черниң чонунуң төрээн дылынга профэвилел солуннарын үндүрери чугула апарган-дыр. Ылангыя ВЦСПС-тиң секретариадының эрткен чылдың сентябрь 29-тагы доктаалында ол дугайын шуут айтып каан. Ында мынча дээн: «Ылангыя эвилелдешкен, автономиуг республикаларның орус дыл билбес азы ону кошкак билир чурттакчыларынга профэвилелдерниң кылып чорудуп турары ажылдарын тайылбырлап, парлалга дамчыштыр чедирери дыка берге боop турар. Ол чорук болза профэвилелдерниң ажылының ажык-чарлыг болурунга шаптык ужураштырып турар».

Рязань областың солуннарының номер бүрүзү, а район солуннарының арын бүрүзү профэвилел ажылын чыруткан болуп турар. А кожавыс Красноярск крайның профэвилел солуну неделя санында 8 арынга үнүп турар.

Тываның профоблчөвүлелиниң парлалга төвү тургустуунтандан бээр эрткен каш айларда профэвилелдерниң ажылын чыруткан эвээш эвес материаллар республика солуннарыңа парлаттынгылаан, радио, телевидениеге-даа дамчыттынган. Массалыг информацияның чепсектери-биле харылзаалары-выс черле багай эвес. Ылангыя «Шын» солуннуң удуртукчулеры бистин-биле деминг ажыллап, профэвилелдерниң ажылын чонга дамчыдып чедирер талазы-биле улуг ажылларны кылып турарын маңаа черле сеткил ханыышкын-биле демдеглээри чугула.

Бо чылдың январь 26-да ВЦСПС-тиң секретариады доктаал хүлээп алган. Ол доктаалдың ады — «Профэвилелдериниң республика, край, область солуннарын үндүрүп эгелээр дугайында». Аңаа үндезилээш, Тываның профоблчөвүлелиниң удуртулгазы бо айтырыгны база чугаалажып көрген. Ынчангаш Тываның профэвилелдери бодунуң солунун үндүрүп эгелээри чугула апарган.

Ажылчын контрольдуң хынаалдаларындан

КАНЧААР ЧЕМГЕРИП ТУРАРЫЛ?

Хоорайның уруглар албан черлеринде турарларны канчаар чемгерип турарының дугайында хынаалданы Тываның профоблчөвүлелиниң ажылчын контролёрлары хынап көрген. Ясли-садиктерде турар уругларны чемгеримнің талазы-биле ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалын Кызыл хоорайның уруглар албан черлери ниитизи-биле чүгээр күүседип турар дээрзин ажылчын контролёрлар илереткен.

Кайы-даа албан черлериниң ясли-садиктери сүт, эът продуктулары болгаш хлеб-булочка кылыгларын-биле хүннүң-не чедир хандыртынып турар болган. Ылангыя хынаалда үезинде хоорайның улус өөредилге киллизиниң хамаарышкан уруглар албан черлери нормадан ажыр эътти 1477 кг, үстү 1009 кг сүттү 2840 кг, крупаны 3176 кг чарыгдаан.

Уруглар чемнинг калориязын доктаамал хынап, үш дугаар чемниң витаминнер-биле байлак болурун чедип ап турар. Уруглар чеминге балыктан кылган консерваларны, маргаринини киирерин хораан, макарон болгаш кондитер кылыгларын меңюга киирерин эвээжеткен, биологтуг эки шынарлыг чемнерни: варын гарнирлерни, хүннүң кылыр салаттарны, соктарны чем рационунче киирген.

№ 10 ясли-садта (эргелекчизи Л. Н. Исаева), № 15 ясли-садта (эргелекчизи Н. Е. Ботвинина), № 26 ясли-садта (эргелекчизи К. Ч. Монгуш), № 32 ясли-садта (эргелекчизи В. А. Афанасьева), № 14 ясли-садта (эргелекчизи Н. Е. Костина) чем ведомостарын доктаамал, тодаргай эвес тургузуп турары ол удурутукчуларның уруглардың чемненилгезинче чогуур кичээнгейин кошкатканын хереченлеп турар.

Уругларын чиир ужурлуг чамдык чемнерни чедир салбас чоруктар база бар дээрзин ажылчын контролёрлар тодаратkан. Чижээлээрге, № 1 ясли-садты хынаарга, ол хүн меңюга 4 кг 400 грамм чигирки үндүрүп берген, а херек кырында 700 грамм чигирни уруглар чеминге чедир бербээн болуп турар. № 25 ясли-садка 80 кг чигирни, 45 грамм вафлини чедир бербээн болган. А № 24 ясли-садка 100 грамм саржагны, 1 кг чигирни, 350 грамм вафлини, 900 грамм далганы уруглага чедир бербээни илереэп. 30 дугаарлыг ясли-садка саржагны 250 граммны, чигирни 3 кг 990 граммны чедир салбаан болган. 21, 26, 5, 32 дугаарлыг ясли-садиктерде чедир салбаан чемнер база-ла эвээш эвес болганын ажылчын контролёрлар илереткен. Хынаалдага кирген бүгү ясли-садиктерже чем рационунда чаа кирген ногаалар, чимистер дыка эвээш болганы таарымча чок.

Уруглар албан черлерни аъш-чем-биле хандырып турар магазин ол черлерже чаа ногаалары, чимистерни, соктарны, быштактарны деп-дески эвес хуваап, күш эдиин, колбаса кылыгларын ажаок саадашкынныг чорудуп турар. Уруглар албан черлерни инек эъди-биле үзүктелишкин чок хандырар талазы-биле хемчегларни дарый боттандырары чүгүлә апарган.

Штат ёзугаар бүгү ясли-садиктерге 92 повар ажылдаар ужурлуг, а херек кырында оларның чүгле 42-зи тускай эртеминг. № 19 ясли-садта ажылдаар ужурлуг 4 поварның ийизи ажылдап турар, оларның бирээзи чогуур мергежил чок. № 35 ясли-садта ажылдаар ужурлуг 4 поварның үжү ажылдап турар, оларның ийизи чогуур мергежил чок болуп турар.

Уругларның чемненилгезинче кичээнгейин ясли-садиктерниң чамдык удурутукчулары кошкаткан. 9, 11, 26, 28, 30, 32, 37 дугаарлыг ясли-садиктерде меңюну 1—2 хүннерде хары үзүл бижип турары канчап-даа таарышпас. Эртенги, дүштеки чемнерде белен чемнерни шынарын хынап турээдаа, дүш соонгы немелде чемниң, кежээки чемниң хынаалдазын кылбайн турар. Ол дугайында ында демдеглел кыдыраажында бижиг шуут чок болганын 36, 33 («Хүнчүгеш»), 32 («Алёнушка») садиктерден көрүп болур.

Складтан кухняже чемни үндүрүп берип турарында кандыг-даа хайгаарал чок дээрзин хынаалда көргүскен. Чижээлээрге, № 30 ясли-садка дүштеки чемге огурецтерни меңюда бижээн, а херек кырында хынап көөрге, олар дүштеки чемде чок болган. Хүннүң-не үндүрүп берип турары азы складта арткан чемнерни бижип, демдеглеп турар документилер кайы-даа ясли-садиктерде чок болуп турар.

Алаттынган бо бүгү четпестерни кыска хүүсаада чайладыр, уругларның чемненилгезинче чогуур кичээнгейни ат-ламдыларын ясли-садиктериниң эргелекчилериниңден чедип алыры хоорайның улус өөредилге киллизиниге профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль белүүнүң кежигүннери сүмелээн.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Лидия НАЗЫТЫ.

(Бо арыны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн).

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 20 № 116 (14316) воскресенье

1925 чылда үндезилеттингеш Өртээ 3 кеп.

Часкы хүннүң чымыжы

372 гектарга

Иван Константинович Чакыр — бригадир. Ол — Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта дуржулгалыг механизатор. Ам ооң бригадазында ооң дүмазы Владимир база ажылдап турар.

Бо бригада, ниити совхозтуунга бодаарга, оон барык ийи катап хөй дүжүттү эрткен чылын ажаап алган. Ам база ында чаштырылга ажылы түлүктей берген. Совхоз-биле керээ-ling ажылдап турар болганда бригада кежигүннери даанган ажыл-херээнге бедик харыысалгалыын көргүзүп турар.

Тараа культураларының чаштырылгазын доозупкаш олар кукуруза тарылгазынче кирерлер. Олар ону 372 гектар черге олуртур.

Хүн үлүүн

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң механизаторлары часкы тарылгаже киргеп. Бригадир Очур Сааяа удурткан аренда керээлиг звенода бо түлүктүг ажыл апрель төнчүзүиде эгелээн. Олар 200 гектар черде көк-тарааны чаштырып дооскан. Ам олар 500 гектар черде арбай чаштырылгазын чорудуп турар. Ажылдың шынары багай эвес, темпизи бедик. Механизаторлар Орус-оол Ховалыг, Радик Сат, Сагаан-оол Монгуш, Иван Ооржак, Владимир Монгуш, Бавуу Саая хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келген.

Дуза чедирген

Ол-ла районнуң «Чыраа-Бажы» совхозта Дагыр-Шеми кооперативинде Оолчукай Куулярның механизастаттынган бригадазында 14 кижи ажылдап турар. Бо бригада Т-150 маркалыг дөрт тракторну быжыглаан. Ынчалза-даа часкы хову ажылдарын шалыпкын болгаш кыска хуусаада доозарын өөренип көргеш, өске бригадалардан техниктиг дузаны оларга чедирген. Олар бир демниг ажылдап тургаш, 800 гектар хире черде кызыл-тасты чаштырган.

Чаштырылга

Тараа культураларын чаштырарының графигин «Күш-ажылдың хостуу» совхоз баш удур тургускан. Механизаторлар ол графикти сагып, чаштырылганың хуусаазын орайтатпайн турар. Амгы хүннерде Торгалыг болгаш Чодураа бригадаларында 14 агрегат чаштырылгада ажылдап турар. Сөөлгү хүннерге чедир 800 ажыг гектар черге эки шынарлыг үрезинни чаштырган. Бо ажыл-биле капсыраштыр 700 ажыг гектарда тоорук тараан.

Совхозтуң суггатчыларын беш звенога чарган. Ында 25 кижи ажылдап турар.

(Бистиң корр.)

Улуг-Хем район.

ЧҮҮ ДЭЭШ ШАҢНАТКАНЫЛ?

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының хөй национадыг, аразында быжыг эп-найыралдыг коллективи эрткен дөрт айларның дургузунда 46600 тонна даг-дүгү бүдүрер планын 50322 тоннага күүседип, 5 миллион 156 мун рубльдин нормативтиг арыг продукциязын бүдүргеп. Белеп продукция сайгарар цех 52517 тонна сорттуг даг-дүгүн хереглекчилерге чедирери-биле Саян ажыр Абазаның демир-орук станциязынче чүдүрүп чорутkан. Садын сайгарган продукциядан 10 миллион 277 мун рубльдиң орулгазын кирип алган.

Профэвилел комитеди (даргазы Д. К. Дүктен-оол) цехтер, эвлечглер, участоктар, тустус кижилер аразында чарыштыны билдилиг организастап, ону ай, квартал айгы-биле түннеп, тиилекчилерге шилчиир түкчугаштарны, акша шанналдарны тыпсып келген.

Чоокта чаа эрткен күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң, администрацияның болгаш профэвилел комитединиң каттышкан хуралынга апрель айда планныг даалгаларның күүселдезин түннеп чугаалажып, тиилекчилерни тодаратkан. Н. А. Назировтуң удуртканы үүрмектеп сорттаар комплекс 415 мун тонна даг рудазын дээрбеден, бедик сорттуг даг рудазының арыг дыраидызын арыглаар цехтерже шуудар планын 110,2 хуу күүселеткеш, бирги черии алган. Бедик сорттарлыг даг-дүгү арыглаар цех (начальниги Ш. К.-К. Күжүгет) пландан ажыр 522 тонна «даг хендириндеп» 662 мун 500 рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын бүдүргеш, ийиги черии ээлээп.

В. В. Новоселовтуң белеп продукция сайгарар цеги чаңгыс ай дургузунда 2 миллион 641 мун 100 рубльдиң 13 мун 305 тонна даг-дүгүн хереглекчилерже чүдүрүп чорутkанын мактап демделээн.

Технологтуг он ээлчеглериниң чарыжында Стаия Ооржактың, Татьяна Баранованың руда үүрмектекчилери, Татьяна Попухинаның даг-дүгү арыглакчылары, Вера Халикова биле Людмила Сафиулинаның белеп продукцияны сайгарар болгаш чүдүрер ээлчеглери шалыпчыларга санаткан.

Аңгы-аңгы цехтерден дериглер машинизи Нина Гончарова, операторлар Алдын-кыс Иргит, Александра Хертек, септекчилер Олег Сластенов, Оолак Доокур, Владимир Тарасюк, электриктер Олег Сарыглар, Сергей Авыр-оол болгаш өскелер-даа акша шанналдарына төлептиг болган.

Чарыштың түнээрде кол ажылындан аңгыда, коллективтиң кежигүннериниң ажыл шагын шын сагып турарын, корум-чурумун, хөй-ниити ажылдарга киржилгезин өөренип көөрү чарыштың негелделериндe айыттынган. Ында ажылдап турар чамдык кижилериң ажыл шагы үскени, эзириктер сергедир черже киргени дээш Б. М. Чичкеевичиге удурткан эң эки көргүзүглүг бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехке бо удаада шанналдыг черлерии тывыспаан.

Александр ХЕРТЕК.

(«Шыныың» корр.).

СОРУЛГАВЫС—ШЫНАРЛЫГ КЫЛЫРЫ

Чуртталга бажыңнарының тудуу — эң чугула социал айтырыгларның бирээзи. Самагалдайда ажылагыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колонна ону канчаар шиитпирлеп турарыл? Ол коллективтиң кол инженери А. А. Салчакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, ол дугайын сонуургаан:

— Алдын-оол Айыр-Санаевич, силерниң районда «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа база бар болур ужурлуг. Ону чогаадып, үндезилеп тургузарынга, боттандырарынга колоннаның киржилгези кандыг бооп турар ирги?

— Ийе, ындыг программа бар. Тускай эртемнигериниң, удуртукчуларның киржилгезиниле чогаадып кылган. Баш удур санаашкынарывыс-даа бар. Мында бир эки чүүл болза, коллективтер боттары база чурттаалга бажыңнары тудар кылдыр көргеп. Чижээ, бистиң коллектив ийи чыл дургузунда ийи-ийи аал чурттаар дөрт бажынны ажыглалга киидирвис. Улус хүүзунда бажыңнарны база чээли алгаш тудуп турар. Төнчүткеп акша-хөреңги база совхозтуң боттарының акшазы-биле чурттаалга бажыңнарын тудуп ап турар.

— Ындыг-дыр. А ниити районда бажың алырының база чурттаалга шөлүн алгыдарының талазы-биле оочурда чеже кижи барыл? Эрткен чылын чеже хире бажынны дужааганыл?

— Бажың айтырыы бисте база берге деп чүве билдингир. Бажың дээш 300 ажыг, а чурттаалга шөлүн алгыдаа дээш 196 кижи оочурда туруп турар чүве бо. Эрткен чылын 122 бажынны туттувус. Тодаргайлаарга, кол керээ-биле 2 млн. 46 мун рубльдин, а боттарывыстың күжүвүс-биле 1 млн. 751 мун рубльдиң ажылдарын кылганывыс ол. Бо чылдың бирги кварталының планнарын база күүсеткен улус бис. Чон немежин, чаа өг-бүле тутканнар хөй, 1989 чылда 126 өг-бүле немешкен бооп турар чүве-дир бо. Ынчап кээрде чурттаалга бажыңнарын ам-даа хөйнү тудар апаар. Сорулгалар улуг болдур ийин.

— Күрүнеден чээли алгаш, хуула бажың тудуп турар хамаатылар бар дидинер. Олардың материал-биле хандырылгазы кандыг ирги бо, Алдын-оол Айыр-Санаевич?

— Чээли алгаш бажың тудуп турар өг-бүлелер бар-бар. Тудуг материалдарын райпо база тудуг организацияларын дамчыштыр-даа аргазын хереглеп тургаш ап болур-дыр. Бистиң коллективтен бир киживис чээли алгаш, бажың тудуп алган, ам ында чурттап олур. Тудуг материалдарын Шуурмакка ыяш белеткээр пункт база хандырып турар.

— База бир айтырыг: амгы үеде чеже хире бажыңнарны тудуп турарыл, ында темп кандыг ирги?

— Район төвү — Самагалдай суурга бо чылын ийи-ийи аал чурттаар беш бажыңны ажыглалга киирээр үжурлуг бис. Ол ышкаш «О. Шынаа», «Чодураа» совхозтарда ындыг үш-үш, «Кызыгаарда» — беш, а «Таңды сыны» совхозта чеди бажың бар, ниитизи-биле 2536 дөрбелчии метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирер бис.

Көжүп чоруур механизастаттынган колонпада ниитизи-биле 9 бригада бар. Оларның талазындан туруушкун чох, кызымак болгаш бот-боттарын билчир, деминг улус бо.

Тудуг материалдарының хандырылгазы эрткен чылдаазындан эки бооп-тур ийин. Ыяш, шифер, цемент бар. Бергеден-ле турар чүүдүвүс бо согуннуг кранпар. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынның механизация эргелиниче чагыгны баш удур киирген турган бис. Ийи краяе-биле ажылдаар кылдыр дугуруккан керээвистиң негелдези үзүлген. Кранпар амыгаа чедир чок, келбээн. Чурттаалга бажыңнарындан аңгыда, улуг тудуглар база бар. Чижээ, Самагалдайның спорт залы, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта 140 олуттуг уруглар сады, «Таңды сыныда» клуб болгаш одалга системазының төвү. Спорт залын келир чылын дужаар, клубтуң база одалга төвүнүң тудуунга 100 мун рубльдиң шиигээдир ужурлуг бис. Бирги кварталда 646 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирген. Анаа «Кызыгаар» совхозта Эрес Түменге удурткан аныяктар бригадазы тергиндээн.

— Аныяктар кайы хире хөй кижи ажылдап турарыл, ажылга кирип алыксаанпарны хүлээп алыры кандыгыл, оон ангыла, ниитизи-биле тудугжуларның ажылдаарынга таарымча тургустунган бе?

— Эрестинде кижилерниң ортумак назыны 32 хар. Ийе, бо бригададан аңгыда, «Таңды сыны» совхозта клуб, одалга төвү кылыр комсомолчу-аныяктар бригадазын чаа организастадывыс. Бригадири Николай Дawaa, баштактанын «Давазаяан» бригадазы дижир бис. Аныяктарны ажылга хүлээп алыры берге харын. Ынчалза-даа бо бригадага ажылдың хемчээлии көрүп тургаш, хүлээп ап болур. Тудугжулар көжүп чоруур, чамдыктары тус-тус суурларның үндезин чурттакчылары. Оларның ашчеминге хереглээр 30 хаванны, 6 инекти (оон үжү бызаалыг), 15 дагааны дузалал ажылагыйында тудуп турар. Кадарчылары — Уванай Дамбыл-оолдуң өг-бүлези. Картофельди шөлге тарып олуртуп турар. Эрткен чылын бир тонна ажыг картофель алдывыс. Сүттү тудугжулар ап турарлар. Моон соңгаар дузалал ажыл-агыйын улам сайгарадырын шиитпирлээн бис.

— Ажыл шагы үзер чоруктар бар бе, хыналдазы кандыг хевирлигил, база моон ында сорулганар кандыгыл?

— Муряуку чылдарга бодаарга, кижилерниң ажылдан үнер-кирер чоруу эвээжээн. Үстүне бөөр таварылгалары чылдагаанныг. Кижи бүрүзүнден харыысалга, негелдени күштелдирген. Күш-ажылга киржилге коэффициентизин бригадаларда тургускан. Күш-ажыл төвүлелиниге түннелдиүндүрүп, ажылга киржилгезин контрольдап турар.

Вячеслав МОНГУШ беседалашкан.

Көдээде чаартылгалар

КОНЧУГ ТОПТАП КӨРЭЭЛЕМ

Бөгүн ында-мында тургустунган кооперативтер дугайын бижээш, кижи номчукчуну кайгадып шыдавас апарган. Амгы кооперативтер бистиң амыдыралывыстың ала-чайгаар болуушкуну, негелдези болу берген. Ындыг турбуже, моон мурнунда кагдыгнан, перспективазы чок деп санаттынып турган черлерде тыптып эгелээн кооперативтериң онзагайын айтыр апаар.

Холдарындан четтиништкеш,
Кожа баскан ийи кыс дег,
Кожай биле Торгалыгны
Кончуг топтап көрүнерем.

Эргижирээн бо ырны ам көдээ сценаларга катап ырлай берзе ажырбас боор. Чүл дээрге Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Кожайда арендалыг кооператив тургустунган. Шаг-шаанда бүдүн кода-суур турган чер дыка хөй чылдарның дургузунда ээн чыткан. Бөгүн ында баштайгы чурттаалга бажыңы, чунар-бажың бар апарган.

Кара-оол Данзырынмай, Анатолий Дамдынай, Сергей Доржу, Виктор Көк-оол болгаш өскелерден-даа тургустунган ол кооперативте ниитизи-биле он кижи хаара туттунган. Баштайгы үеде ооң даргазы совхозтуң кол агроному Виктор Лобаченко болган. Ооң оралакчызы механизатор Көк-оол Лаахын.

Кооперативтер-биле кижи улусту кайгадып шыдавас деп үстүнде айыткан болгай мен. Чаңгыс «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң бодунда безин кооперативтериниң саны 15 четкен. Чодураның кооператив апарганының дугайын моон мурнунда бистиң солунувуска бижээн мен. Ам «Кожай» кооператив совхозтуң оң талакы чалгының апарган. Кооператив май 10-да МТЗ, ЮМЗ, Т-25, ДТ-75 тракторларны, бир-бир сеялканы, андазыпны, кожар тергени, ГАЗ-53 автомашинапы болгаш суггарылга системазын арендага алган. Бо хүннерде Кожайның, Буктуг-Чадырның шөлдеринде суггат, чаштырылга чорун турар.

113 гектар черде арбай биле медени кыр кырыяче чаштырып турары солун. Бо чылын кооператив кежигүннери арбайның дүжүдун алыр, келир чылдан эгелеп, ам чаштырган меде сигенин азы үрезинин бере бээр.

Ам кооперативтиң совхозка бээр продукциязы-биле каксы таныжыптаалы. Кожайдан бо чылын 15-16 тонна меде үрезини алыры планнаттынып турар. Ооң ниити өртээ 300 мун хире рубль болур. Оон 100 мун рубль кооперативтиң агар санынче кирер. Арбай 15 мун хире рубль орулганы бээр. Техника, суггарылга системазын ажыглааны дээш үрезин болгаш өске-даа чарыгдалдар баштайгы санаашкын-биле 20 мун рубль болур. Арткан акша кооперативтиң сайзыралынга, ооң кежигүннериниң ажыл төлевириигe баар. Плапдан ажыр бүдүргеп продукциязын канчаар сайгарарын, кандыг өртекбиле садарын азы боттарынга арттырып алырын кооператив боду шиитпирлээр. Мынчап кээрге, кижилерниң бедик сонуургалдыг ажылдаарынга барымдаа бар-дыр бе? Бар болбайн канчаар! Кооператив 50 мал база азыраар деп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ооң канчаар-даа сайгарлыгп келир аргазы бар. Ниитилелдиң болгаш хуу кижилериң сонуургалының быжыы-биле доңнашканын моон көрүп болурд.

Чоруун чогузун, Кожайда кооператив!

Кодур-оол ОЮН.

ХУРАЛГА САЙГАРЫЛГА

Чер-черлерде партия организациялары партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын болгаш чаа Уставтың төлевилелин чугаалажып турар. Кызыл-Мажалыктың суур Советиниң хуралдаар залында суур Советиниң болгаш Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының партия эге организацияларының каттышкан хуралында ол дугайында улуг сайгарылганы кылган. Анаа ол ышкаш Барыын-Хемчик районнуң XXX дугаар партконференциязынга баар делегаттарны болгаш областтың партия конференциязының делегаттарын соңгуурунуң чурумунуң дугайында чугаалашкан.

Мурнунда бистиң партийжи хообулувуска 72 чүүл турган болза, ам 38 чүүлдүг, 6 кезектиг болганы дыка таарымчалыг чорду. Ол ышкаш төлээлер соңгуурун демократчы өзүбиле чорудары коичуг шын.

Устав төлевилелиниге хамаарыштыр мындыг саналдар киргилээн: Устав төлевилелиниң 4 чүүлүнде үр үеде партияның херээ дээш тайбың-даа, дайын-даа үезинде партияга киргеннерге хоочун дең атты алырында 40 чыл көвей, оны 30 кылдыр чавызатса эки. Ол ышкаш партия биле комсомолдуң харылзаазын бижыглаар элээн хөй чүүлдерни Уставче киирери чугула. Удуртукчу коммунистиниң талазындан шүүмчүлел дээш кызып-кыяр чорукту Платформага ам-даа бижыглаан болза эки дээрзин чамдык саналдаанпар чугаалап турган.

Серин-оол САРЫГЛАР,
Кызыл-Мажалык суур.

Россия чаартылганың бүдүүзүнде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Депутаттарның дүвүрели илдең: үш хүн хуралдап келгеш чугаалажыр ужурлуг оң алды пункт хүн айтырыының чүгле ийизин көрүп турар. Депутаттар май 18-те Түр регламентини чугаалашкан. Депутат чыштың ажылдаар чүрүмүи тодарадып турар бо чугула документиниң ийи вариантызын саналдаан болгай. Оларның бирээзин девискээрлериниң депутат бөлүктериниң төлээлекчилери чөвүлел хуралында тургускан. А ийигизин баштайгы подкомиссияга кирип турар улус депутаттары белеткээн, олар Съездиниң белеткел комиссиязының составында ажылдап турао.

Түр регламентиниң ол ийи вариантызы чугааны узадырынга идиг болган. Россияның социал-экономиктиг байдалын, ооң бот-догуннаашкынын, Дээди Советтиң Даргазын соңгуурун, РСФСР Конституциязына өскерилгелер болгаш немелделер дугайы дээн ышкаш өске-даа чугула айтырыгар чугаалажыр ужурлуг турда, ону шөйген чорук үеин хилис чарыглааны болбас бе?

— Түр регламентини чугаалашкан чоруктуң шөйүлген чылдагааны парламентиде соңгуткан депутат бүрүзү Съездиниң шиитпирлериниң демократчы болурунга, соңгукчуларның негелделеринге дүгжүп турарынга соңуургалдыг болганы — деп, Мордовиядан келген депутат **Н. П. Макаркин** чугаалаан.

Амур областың «Георгиевский» совхозтуң директору **Б. П. Аношкин** агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер дугайында айтырыгны кажан чугаалажып эгелээрин четтикпейн турар. Хообулу-дүрүм талазыбиле ол шоолуг эвес-даа болза, тараачын кижиге чүү хереглии эки билирин чугаалаан. Усть-Цильма районнуң «Красная Печора» солуннуң редактору **Н. И. Носова** хөй чугаадан үе чидип туруп бергеинге хомудалын илереткеп, бо талазыбиле эр улус чугаакыр болуп турар дээрэии айыткан.

Кылык хайнып, үш-үдүрүм болуп турар чорукту өске депутаттар база демделеп турганнар. Оон чылдагааны чамдык депутаттарның белеткел бөлүктериниң болгаш улус депутаттарының чөвүлел хуралдарының саналдарын тоол көрбейн турары дээрэии **В. А. Тимофеев** айыткан.

Эртенги хуралдың кыска чапсарының үезинде депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазы А. И. Лукьяновту долганып кээп, бо талазыбиле кандыг бодалдыын оон айтырганнар. Дээди Советтиң составын калбартыры-биле холбаштыр **А. И. Лукьянов** мынча дээн:

— Составты бичии калбартып болур, ынчалза-даа автономияларга дээш болбас. Херек, оон башка Съезд «сандарай» бээр. Бир эвес калбартыр апарза-ла — автономияларның төлээлежилгелери херек апаар, а ону кылыры силерге берге болур. Саналды хүлээп ап болур-дур, ында сезинчиг чүве чок. Дээди Совет ажылдааш, дуржулганы чедип алыр, келир Съездиге чедир Хүн айтырыының үшкү пунктузуп чугаалажып көөрүнче киргеп. Россияның социал-экономиктиг байдалының дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **А. В. Власов** илеткел кылган.

Хөй национадыг хожуданга чуртка социализм тургузары-биле холбашкан аар үүргени Россия бодунга алган деп, ол чугаалаан. Оон-биле кады Россия Федерациязы ёске республикаларга бодаарга, чагырып-дужаар бюрократчы системага база дыка алыскан. Россияның күрүне тургузуу эвидел структураларынга дүдүүп кире берген турган. Анаа чүгле ёзу барымдаалаан эргелер турган.

Россияның национал байдаан хөй ле дургузунда ниитиқүрүне сорулгаларын күүседиринге ажыглап келген, ажыглап-даа турар. Оон түнелинде Россияның экономиказы аар чүктү чүктеп турар апарган. Россия Федерациязы социал хереглелдерге национал орулгаларын киирер талазыбиле эвилеллешкеп республикалардан хожудап калган.

Эмин эрттир төнчүдер, ведомствоиуң чагырып дужаар, экономиканы быдаралыр чоруктардан чайлаар, инициативага болгаш хостуг дилээшкиннер күлыр арганы 1987 чылдың экономиктиг реформазы бээр турган деп, илеткелчи уламчылаан. Ынчалза-даа ол бүзүрел буурааи. Эргелеп башкарылгада шаг-шинек чок болган, экономиканың башкаланчаа ажок болган.

Тургустунган бо бүгү байдалдарны сайгарып тура, чүгле экономиктиг болгаш политиктиг бот-тускайлаң чоруктан тургустунган айтырыглар чогумчалыг шиитпирлеттинип болур дээрэии илеткелчи айыткан. Бо чылдан эгелеп 13 девискээр бот-эргелелче болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн. Келир чылдан эгелеп бүгү республика чаа принциптерже шилчиир. ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң бүрүн эргелерин ангылаар дугайында Хообулу хүлээп алдынган соонда экономиктиг бот-тускайлаң чорук чедип алдынар.

Ооң соонда илеткелчи чазактың белеткээни экономиктиг бот-тускайлаң чоруктуң концепциязының төлевилелиниг чамдык дүрүмнериие доктаагап. Хамыктың мурнунда ниити-күрүне хемчеглерин акшаландырары-биле эвилел бюджединче акша-хөреңгини шилчидериниң бүгү республикаларга чаңгыс аай, үр хуусаалыг нормапы керээлиг үндезинге тургузары чугула. Ооң өске ажылдап алдынган бүгү чүүлдер республиканы бодунга артар ужурлуг. Ындыг болур болза, РСФСР-ниң бюджеди барык 40 миллиард рубльге немежир.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга-биле холбашкан бот-тускайлаң чоруктуң эргежок чугулазынга А. В. Власов база доктаагап. Сөөлгү үеде чазак даштыкы чурттар-биле харылзааны калбартқан, бот-боттарынга ажыктыг дугуржулгаларны кылган.

Илеткелчи чонну аъш-чем болгаш чоннуң хереглел бараанпары-биле, чурттаар орапсава, ачы-дуза-биле хайдырарының талазы-биле айтырыгларга база доктаагап.

Улус ажыл-агыйының адырлары акшаландырарының политиказын эде көөрү иегеттинип турар. Төп экономиктиг органнарның болгаш эвилел министерстволарының кара туразында албадаашкынарының база чамдык адырларны херекке албас чоруктарының уржуундан капитал салыышкынпар хөй санныг түдүлларда чашканнаттынган. Амгы үеде республиканың чедир кылдынмаан объектилериндe 25 млрд. рубль өлүг капитал бооп чыдып турар. Ылаигыя Барыын Сибирьиин нефтилиг районнарында, БАМ-да болгаш Ыракы Чөөн чүкте чурттарга бажыннары, культура амыдыралы объектилеоя кончуг эвээш тутунган. Ынчангаш үлетпүр түдугларын кызырган, оон алдынган 38 млрд. рубльдиң чурттарга бажыңнарын болгаш чоннуң хереглел бараанпарын түзүнүп, оон күрүне символдарының, чүнүн-даа мурнунда Гимнизинии дугайында хообулу төлевилелин хүлээп алыры кончуг чугула.

Хообулуну болгаш ниитилел моралын хүндүлеп көөрүнче үндезилеттинген будумелиг чорук, корум-чурум болгаш чаңгыс эп биске амгы үеде кажангызындан артык негеттинип турар деп, А. В. Власов түннелинде чугаалаан. Россияны катап тургузарын хандырып шыдавас боорлар деп миллион-миллиой соңгукчуларның идегелин алган РСФСР-ниң улус депутаттары бо херекке боттарының үлегер-чижээн көргүзер ужурлуглар.

Илеткелчи депутаттарның хөй санныг айтырыгларына харыылаан.

Кежээки хуралга ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков олурушканнар.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң онза болуушкуннар талазы-биле комиссиязының хуралы болуп эрткен. Аиаа республиканың аргаарыгларында бооп турар өрттерни дүрген өжүрер талазыбиле хемчеглерни чугаалашкан.

Амгы үеде республикада өрт айыылы берге байдалдыг бооп турар. Частан эгелээн үргүлчү кандаашкын бооп келгенинии база чамдык черлериң чурттакчы чонунуп, ылангыя браконьерлер турар улчумаларның серемчилел чогундан ол-бо черлерге үргүлчү өрт үнүп туруп берген. Май 15-те байдал-биле алырга, час эгезинден бээр 157 черге өрт кыпкан, ниитизи-биле 1978,1 га шөлдүг черлер сыттенген. Оон иштинде Улуг-Хем районга 42 удаа өрт болган болгаш 663 га черии арга-ыяжын узуткаан.

Өрт өжүреринге холдуунда арга-арыг ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары киржип, чурттакчы чонну өрт-биле демиселче мобилизаставайн турар. Чер-чер Советтериниң хөй кезии бо ажылдан шуут хоорулган. Чижээ, Хову-Аксыига үнген өрттерии өжүрериие ол черниң чону киришпээн, Чөөн-Хемчикте база-ла ындыг янзылыг бооп турар.

Районнарда өрт өжүреринге херектиг машина-техниканың чедишпейн турары, бойдус камгалалы, анчылар болгаш балыкчылар дээш өске-даа ниитилелдерниң райкүүскомнар-биле харылзаа үүтпайн турары, чон ортузунга өртке удур тайылбыр-массалыг ажылдарны массалыг информация чепсектерин дамчыштыр кошкак чорудуп келгени демделеттинген. Арга-арыгларда бооп турар өрттер чурттакчылыг черлерге, ылангыя пионер лагерьлеринге кончуг айыылдыг бооп турар.

Чер-черде бооп турар өрттерии дүрген өжүрер талазыбиле бүгү хемчеглерни алырын хуралдан райкүүскомнарга дааскан. Өрт айыылы улгадып турар бо үеде кижилериин кайы хамаанчок арга-арыг кирер чоруун түр хораан.

Республикада өрт айыылының кандыг бооп турарын хүнүүп-не радио болгаш телевидение дамчыштыр дыиадып турарын гидрометеорология төвүнге дааскан. Өрттербиле демиселдиң чоруп турарының дугайын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга неделя санында тодаргайы-биле бижип турарын Тыва АССР-ниң хамаапы камгалалының штавынга, «Тыва арга-арыг ажыл-агый» каттыжышкынга, Тыва АССР-ниң Иштики хереглер министерстводунуң өрт камгалал килдизинге дааскан.

Өрт өжүреринде хаара туттунган бүгү черлериин ажылын таарыштырып үглап баштаарын, кыпкан өрттериниң ниити байдалы кандыг бооп турарының дугайында бүрүн медээни холга алган турарын «Тыва арга-арыг ажыл-агый» каттыжышкынга (эш Гаков) хүлээткен болгаш №№ 3-32-44, 3-30-33 телефоннарга дүн-хүн чок дежурныйлаашкыны организастаан. Улуг-Хемге болгаш ооң адырларынга хемелиг чоруурун хораан.

Анчыларны, балыкчыларны болгаш анныыр-тывыш ажылагый черлериниң өске-даа ажылдакчыларын боттарының хамаарышкан девискээрлеринге өрт айыылын болдурбас талазы-биле хемчеглерге калбаа-биле кириштирерин база профилактика ажылын чорударын респотребсоюзка болгаш чогуур ниитилелдерге, каттыжышкынларга дааскан.

Онза байдал талазы-биле комиссияның кежигүннерин тус-тус районнарга хуваараи болгаш өрт өжүрер ажылды дээштиг чорударын оларга хүлээткен.

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүлмичүлелдер, сүмелер

ЧУГААЛАЖЫРЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бистин чуртувустуң, Коммунистиг партияның амыдыралында эргилделиг болгаш төөгүлүг үе-чаданы чурттап эртип турар бис. СЭКП-ниң эгелээни база ооң удуртулгазы-биле чоруп турар эле тургустунуушкунда эвээш эвес нарын чүүлдер таваржып, экономикада-даа, социал амыдыралда-даа, националдар аразының харылзааларындада айтырыглар чидигленип турарының боттарывыс хереченилери болуп, солуп, сеткүүлден номчуп, радио, телевиденеден дыңнал, көрүп турар бис.

СЭКП ТК-ның февраль, март (1990 ч.) Пленумнарында чугаалажып көргеш, бүгүнгиниң сайгарып чугаалажып көөрү-биле үндүрген партияның «Буянныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдеринде тургустунуп келген нарын байдалды ханы анализтеп, шүгүмчүлекчи ёзу-биле көргүзүп, социал-экономиктиг, политиктиг амыдыралда кризистен уштунарының, партияны болгаш бистиң пингителиивисти үндезинге-биле чаартарының аргаларын, оруктарын сүмелеп айтып турар. Бо чүгула документилерни пингизинге-биле чүүлдүгүнүң база деткип турар.

Партияның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин ажык партия хуралдарына, күшажылчы коллективтерге, хойжу бригадаларга, сүт-бараан фермаларыга чугаалажып көөрүн уламчылап турар. Эртикилээн хуралдарга, дискуссияларга чүгле партия кежигүнери эвес, а кежигүн эвестерниң киржип, боттарының бодалдарын илередип, саналдарын кадып турары бүгү чонның партияның салым-чолу дээш сонуургалдыын көргүзүп турар. Протоколдардан алгаш көөрге, 98 кижи боттарының саналдарын киргеннер. Оларның аразында коммунистер 58, а кежигүн эвестер 40. Сайгарып көрүүшкүн ам-даа доозулбаан болганда саналдар ооң-даа көвүдээр дээрзи чугаажок.

Партияның политиказының төөнде кижини тургускан, ооң бүгү талалыг сайзыралынга таарымчалыг байдалдарны хандырарын көрдүнгении чоонуп деткимчезин алган. Районда ыяш ажыл-агый черинии ажылчыны, хоочун коммунист Халаада Монгуш кандыг-даа пингилел тургузуулда кол-ла будүрүкчү күш кижи дээрзин, политиктиг партиялар ажылчын кижининң күш-ажылында туттунуп турарын чугаалаан. Аңаа чүүлдешкек саналдарны өске-даа эштер илередип турарлар.

Чаартыкан партияның амыдыралының хоойлузу болур СЭКП-ниң Уставының төлевилелдинге хамаарыштыр дискуссияга киришкен эштер хөй саналдарны кирген. Сайгарылгага киришкен коммунистерден агроүлетпүр каттыжышкынының кол агроному Медээчи-оол Монгуш, районнуң белеткел конторазының директору Михаил Монгуш болгаш өскелер-даа СЭКП-ге кежигүн кирип алыр дугайында бүгү эргелерни, ол айтырыгны үзе шинитпирлээрни партия эге организацияларынга дамчыдып бергенин, кандидат стажын болгаш СЭКП-ге киредиң ыяп-ла рекомендация бээрии чок болдурганын чүүлдүгүнүп турарлар.

Райкүүскомнуң сак-хөө килдизиниң бухгалтери Татьяна Куулар, «Алдан-Маадыр» совхозта малчын Дайза Ондар, селекционер-зоотехник Роза Куулар болгаш өске-даа эштер кандидат стажты арттырарының эргежок чугулазын, бир чыл иштинде кижиниң эки-даа, багай-даа талалары көстүп кээп болурун саналдаанар. Оларның саналында база өөренип көрүп болгу дег чүүлдер бар.

Сөолгү үеде партияның атаддары батканы-биле ниити чуртта СЭКП кежигүнүнге кирип турарларның саны эвээжеп, харын-даа эки туразы-биле партбилеттерин дужаап турарларның саны ковүдеп турары чажыт эвес-ле болгай. Ындыг чоруктарның салдары көдээ районнарда безин чедип кээп турар апарган. Бистиң районда ийи-чаңгыс эштерниң талазындан партияның ат-алдары кудулаандыр, кежигүнге кирген керээ чок дээн үткалыг чугааны чорудуп турар-даа болза, чонның хөй кезиинде партияга бүзүрелиниң читпээнин кежигүнге хүлээп алышкынның анализинден көөрү болур. 1988 чылда СЭКП кежигүнүң кандидадынга 23 кижини хүлээп алган турган болза, а 1989 чылда 29 чедир өскен. Бо чылдың бирги кварталында 7 кижини хүлээп алган. Оларның аразында ажылчынар 4, комсомолчулар 3 болгаш түскай эртемнигер колдап турар. Карл Маркс аттыг совхозтуң малчыны Раиса Куулариың СЭКП кежигүнүнге киирериниң дугайында билдириишкинниде партиявыстың, чуртувустуң амыдыралында нарын, берге үе-чадада бодунуң билиг-мергежилин эде тургустунуушкунга, ону амыдыралга боттандырарынга киришкиреп күзелин илередип бижээн болуп турар.

Демократия, ажык-чарлыг чоруккa органланып алгаш, чамдык кижилериниң, оларның аразында коммунистериниң, талазындан чүү-даа чугаалаарын, чүнү-даа кылырын чүгле боттарывыс билир бис дээн хевирлиг хөөнеринги сайгарылгага киришкеннер чөптүг эвес деп саналп турарлар. «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы Норжуң-оол Сат саналынга партия дээрге тураан-на кижи кире халып, а күзел чок кижилер үне маңнажып чоруй баар, хаалгазы чок бажың эвес-ле болгай дээрзин чугаалаан. Ооң боланына хөй эштер каттыжып турар. Чүге диже бистер эчис сорулгавысты айткан Программалыг, партийжи амыдыралывыстың хоойлузун бижээн Уставтыг коммунистерле болгай бис. Партийжи сагыга-чүрүмну кошкатпас ужурлуг бис.

СЭКП-ниң Уставының бирги кезээнде «СЭКП-ниң хоочуны» хүндүлүг атты тыпсырының хууслазынга хамаарыштыр коммунистерниң саналы чангыс аай эвес болуп турар. Чамдыызы ол хуусааны хевээр арттырары, а өскелери эвээжедирип саналдаанар. Чижээлээрге, районда суггарылга системазының участогунуң эргелекчизи Көшкен-оол Кашпык-оол, агроүлетпүр каттыжышкынының кол экономизи Доорга Түлүш, «Ишкин» совхозтуң ажылчыны Бүргүт-оол Ондар эвээжедирии сүмелээнинер. Төп район эмнелгезинiң кол эмчизи Оюн-оол Ондарның саналы «Бистериниң тыва чоннуң назынывыс кыска улус-тур бис. Дөртен чыл иштинде партия кежигүнүнге турары үзүн хуусай-дыр. «Күш-ажылдың хоочуну» хүндүлүг атты 25 чыл ажылдаанда тыпсын турар болганда, СЭКП кежигүнүнге 25 чыл болурга, идепкейлиг ажылын көрүп турган, «СЭКП-ниң хоочуну» атты тыпсырын Уставтың төлевилелинге киирер болза экидир».

СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырына партия эге организацияларның салдарын күштелдирерии Уставта көрдүнгенин чүүлдүгүнүп турар бис. Ооң дугайында дискуссияга киришкен эштерниң хөй кезии чугаалап турганнар. «Ишкин» совхозтуң кол агроному Дадар-оол Монгуш партия эге организациязын 3 эвес, а бештен эвээш эвес кежигүнер барда турган саналдап турар. Ол база шын болгу дег, чүге диже беш коммунист улуг күш-түр.

СЭКП-ниң Уставының төлевилелинде партия организацияларының хуралдарын эртиреринiң хуусаалары чүге айыттынмааныл деп айтырыгны коммунистер тургузуп турар. Ынчангаш боттарының саналдарынга парткомнарлыг, партбюроларлыг партия организацияларынга кварталда бирээден эвээш эвес эртирер, а арткан парторганизацияларга хуусааларын боттары доктаадыр эргени бээрии сүмелеп турарлар.

Кежигүн дадывырының 50 хуузу чедир хемчээлин партия организацияларынга арттырып алыр эргени тыпсыры көрдүнүп турары коммунистериниң улуг деткимчезин алган. Чижээлээрге, сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Оттук-оол Монгуш, АУК-түң кол экономизи Доорга Түлүш көскү агитация үндүрер, хана солуннар, юбилярлар шаңнаар-мактаар, акша-көпеек тывылбазын чугаалааш, парторганизация бүрүзү эвээш, бичии-даа болза, акша-көрөнгилиг болурунуң чугулазын чугаалааннар. Хөр-Тайга ортумак школазының директору Алдын-оол Куулар кежигүн дадывырын хөйүү хавырып келгенин, а партия организацияларының талазындан коммунистерге материалдыг дуза чедирбейн турарын хомудап чугаалазын. Ынчангаш кежигүн дадывырын үстүкү хемчээлин ийи хуудан көвүдетпезин коммунистерниң чамдыызы саналлап турарлар.

Партия райкомунуң аппарадының структуразынга, харыысалгалыг ажылдакчыларның санынга хамаарыштыр саналдар база кирип турар. Райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң партия эге организациязының ажык хуралынга райком партияның аппарадының инструкторларынга, килдис эргелекчилеринге бот-тускайлан ажылдаар эргени бээрии, райкомнарның бирги секретарьларының дөрт айтыышкыны-биле ажылдарындан уштунарын сүмелээнинер. Көдээ райкомнарга ийи секретарь четчир дээрзин чугаалаанар.

СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерии чугаалажыры ам-даа уламчылап турар.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ.
СЭКП Сүт-Хөл райкомуның оргкилдизиниң эргелекчизи.

СОЛУП ШЫДАВАС МЕН

Ажык-чарлыг чоруккa сылдап алгаш, эде тургустунуушкукну хүлээп көрбейн, хуралдарга кайы хамаанчок чүү чугаалаар, ажылга харыысалга чок болуп, карак чаар чүүлдер аравыста көвүдээн.

Дыка хөй кижилер ленинчи өөредилгни чедир билбейн, ону эргижирээн дээн хөөнеирлиг чугааларны чорудуп турар. Чер бөмбүрзээнде бирги социалистиг күрүшениң, Коммунистиг партияның тургузукчузу В. И. Ленинниң өөредиин чедир билип албайн чыда, кайы хамаанчок шүгүмчүлээри чок болгай дээш бодаар мен.

Ада-чурт дайынының берге тулчуушкуннарының чылдарында кызыл шериглер, бүгү совет чон Ленин, партия, Төрээн чурт дугайында ырларны ырлажып, хей-аяттыг тулчуп турганнар. Коммунистер дайын шөлүнге партийжи кызыл биледии чүрээнии дужунга камнаны-биле кадагалап чорааннар.

Дайын-даа, тайбың-даа үеле быжыг найырал, организастыг чорук тиилелгеин чедип алыр. Амгы байдалды алгаш көөрге, дайын үезинде дег, шак ындыг бижыг, сырый чорук чок, кижи бүрүзү дужун хараксаар апарган.

Мен Коммунистиг партияның хүрээлеңинге 46 чыл болуп, ооң айтыышкын, өөредиишкинии-биле чурттап, ажылдап келдим. В. И. Ленинниң хөрек чүрүү бар партийжи биледимни кандыг-даа партияның биледиңге солуп шыдавас мен. Мекээ чүгле Коммунистиг партия херек.

СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелинде кирген немелдер: партияга кирип турарларга кандидат стажын дүжүрерии, партия эге организацияларының ролюн көдүреринiң дугайын, дадывырын чартыын эге организацияга арттырарын, партияның удуртур ажылдакчыларын, съезд, конференция делегаттарын эге организациядан эгелээш, альтернативтиг соңгуур дээнии деткип, аңаа каттыжар мен.

Ооң ыңай база бир ындыгбодал бар: партияга үр чыл болган, хемчег алыспаан, чонунга, күрүнезинге, партиязынга ак сеткилдиг ажылдап чораан хоочуннарга назылап кырый бээрге, санаторий-курортче чиигелделиг путёвкаларны болгаш амыдыралынга чедишпестей бергеи таварылгада материалдыг дузаламчыны көргүзери кончуг шын болур.

Уставтың төлевилелинде партиядан эки тура-биле үнүп болуруи айыткан. Мен бодаарымга, ындыг чүүлдү болдурбазы кончуг чугула. Партиядан үнер-кирери дээрге аңаа бир таварылга эвес-тир. Партиядан белеп үнүп чоруй баар кижилериин аңаа кирген херээ чүл? Ынчангаш партиядан үнер-киреринiң талазы-биле чурум ыштыгы болур ужурлуг деп бодаар-дыр мен.

Салчак МАЙНЫ.
Шуй суур.

Коммунист, ооң ажыл-херээ ТӨЛЕПТИГ

Ишкир кара сумка чүктээн, назы-харын улгады берген херээжен кижиниң Тээли суурнуң кудумчуларынга хүнүнүне көрүп болур. Ол девискээрде чурттап турар 200 оргенинiң хоочун почтачызы Чечек Иргитовна Бады-дыр.

Үстүнде адаанам почтачының ат-сураан мурнуку чылдарда дыңнаан болгаш бодунга ужуражыр, ажылы-биле таныжар дээш Тээлинде районнуң харылзаа белдирингe чеде бергеш, начальнигиниң орлакчызы, парторганизацияның секретары Маадыр Каткак-оолович Хомушку-биле баштай чугаалаштым.

— Ажылынга бердинген, аажок төлептиг коммунист дээрзин коллективи кончуг эки билир. Улусчу контроль бөлүүнүң ажылын харылаар партийжи даалгазын ёзугаар ажылынга ээ-харыысалга чок, сагыга-чүрүм хажыдар кижилер-биле эптеш чок демисежип, администрацияның, хөй-иинти организацияларның ажылынга дузалажып, планның даалгалар күүседиринге үлүг-хуузун киирип келген— дээш солунга чырыдарын сүмеледи.

Почтачылар өрээлинче чөпшээредиг кире бердим. Кы

зылдан ол ла хүн самолёт-биле экелген почтаны чазып, саналп, эвлериниге дүрген чедирери биле үлежип, сумкалап турда, элээн каш минуталарда чугаа солчур арганыг болдум. Бодунуң дугайында чүве чугаалаарга ынак эвес кижи болганда, чугаавис баштай ооң кадыл ажылдан турар эш-өөрүнден эгелээн.

Харылзаа белдирииниң почтачызы девискээрлериндe турар Ак-Чыраа, Найырал, Тээли суурларже почтаны хүн бүрү чадаг чедирип, үлеп берип турар. Оларның ажылынга хамаарыштыр чыл эгезинден бээр чаңгыс-даа хомудал кирбээн. Хоочуннарны чоокта ажылдан кирген аныяк кыстарда дагдыыкчылар кылдыр быжыглаан. Он чыл дургузунда ажылдан келген Валентина Хертек, Фаина Эртинеге арга-сүмени доктаамал берип турар. Оларның ажылын башкарар улуг почтачызы — Чечек Иргитовна Бады.

— Ажылдан эгелээнимден бээр 20 чыл чедип ор. Мээң дагдыыкчым чораан кижиин Дүү-Дарый Базыр-ооловна Салчак дээр. Ачы-буянныг, сагыш човангыр кижи чүве. Ажыы-биле чугаалаарга, мында ажылдап турар улуг назылыг почтачы бүрүзүн ажылга ол өөреткен. Маңаа үр чылдарда почтачылаан, бедик шаннал — Ленин орденин алган. Амгы үеде пенсияда. Кызылда чурттап орар — дээш, ооң чугаазы ам-на хөнүй берди. Ооң барып турар орегелери бо чылын 1100 солуннарны, журналдарны чагыткан. Ону хүн санында эгинге сумкалап чүктээш, узун оруктуң чадаг эртип, ээлериниге чедирери херээжен кижиге берге-даа бол, ажылынга ол бердинген, каап шыдавас кылдыр үр чылдарда пат чаңчыга берген. Дарый чедирер телеграммалар келгенде саадатпазы-биле хостуг үезин безин уттуптар.

Чечек Иргитовна — үлегерлиг ие. Алды ооллар, кыстарны эки өөредилгелиг, ажылынга ынак кижилер кылдыр кижизиткен. Улуг почтачы Чечек Иргитовна Бадыны «РСФСР-ниң хүндүлүг почтачызы» деп атты ам он чыл дургузуунда эдилеп келген. Хоочун коммунист хүндүлүг адынга төлептиг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыңнып» корр.).

ЧУРУКТА: Ч. И. Бады ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ОЛАР—КЕЛИР ҮЕНИҢ СПЕЦИАЛИСТЕРИ

Кандыг чуртташ чор сен, студент?

СТУДЕНТ АМЫДЫРАЛ эң солун, уттундурбас. Эртемнериниң ханызынче шымнып кирер, амыдыралдың чажыттарын билип алыр, аас-кежиктиг ынакшылды таныл эгелээр үези ол. Студент өөрүлеер немежип турар. Экзаменин дужаавышаан, хөйнинти ажылынга кириишпишаан, ажы-төл азырап деп чүвениң бергезин чугаалаш канчаар. Стипендия акшазыбиле бажың хөлезилеп, кежээки ажылга кирип ап, бергелерни канчай-даа тургаш эртип турарлар бар. Ол база амыдыралга дадыгышкын. Бо берге-даа бол, солун, чалыы назынның дөскел чок үезии кым-даа эртер. Бөгүнгү студент — даартагы специалист.

Чөөн Сибирьниң улуг назылыг хоорайларының бирээзи—Иркутск. Иркут деп хем чоогунда турар. Бо хоорай делегейде чараш хөлдериин бирээзии—Байкалдың, Сибирьниң күчүлүг хеми, хөлден кара чангыс үндүр акkан, бистиң Енисейивиске каттышкан хем Ангараның эрии каастаан, шөлүттүргеи революсчуларның уязы турган хоорай.

Частың алак айы эртен болур деп турда, агаар «аъдынга» саадапкаш, ол үгже ужупкан бис. Чай дүжеринге чедир ай арткан-даа бол, бо девискээрде кыш биле час амдаа хүрешпишаан хевээр болган: самолёт шөлүн ак хар шыпкан, өттүр шаап турар хат кижиин ужур шапкы дег.

Иркутскиге Красноярск, Абакан, Улан-Удэ, Иволга хоорайларың тыва студентилери чыглыр дээрге, оларның-биле ижин-кара чок чугаалажып, негелде-хереглелин билип алыксаан — чораан херээвис-ле ол. Кедир үедеги улус ажыл агый адырларының, уран чүүлдүң, культураның кадрлары дээш бөгүн сагыш салбаска канчаар. СЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи Б. С. Чымба, БАЛКЭ обкомунуң секретары В. Яндай-оол база мен чүгле тургустунган айтыырларны тодарадыры-биле кызыгаарланмайн, ону шинитпирлээриге дөмөк болуруи бодап, уруглар-биле ниити дыл тывырын элээн ораллашкан бис.

Бисти уткуп келген Иркутскиде тыва студентилериин удуртукчузу Герман Хомушку болгаш өске-даа студентилер канчап, каяа чыглып алырын тодарадып чорутkан. Аңгы-аңгы хоорайлардан келген улустуң уткуп, ниити чурттагла бажыңнарынга тургузары, чыыштыг программазын солуп кылдыр организастаарыл... дээш, ажылла баш ажыг. Ийи чүс ажыг кижи—амыр эвес айтырыг. Баштай келгеннери дутуушкан черинче чорупкан. Одаг салып, ырлажып, спортчу маргылдаалар эрттирип турган аныяктарның чамдыызы соок боорга—ол кежээ, арткандары — даартазында хоорайже чедип келгеннер.

ХООРАЙ бүрүзүнде тургустунган землячестволар чылдың ужу-кыдында чыыштар организастаар. Бир чылын бир, ооң соонда өске хоорайга чыглыр. Эрткен чылын Улан-Удэге болган ужуражыышкынны уруглар амдаа сактып чугаалажып турду. Ооллар, кыстар аразында таныжып, спортчу оюннар ойнап турары оларның найыралын быжыглап, демин кадып турар. Чүгле Иркутскиниң дээди өөреднлге черлеринде 153, ортумактарында чеден ажыг тыва студентилер бар. Бистиң республикадан барган өске-даа нация аныяктар база бар. Улан-Удэде, Красноярскиде студентилер институт бүрүзүнде безин бежен чедип турар болду.

Чыыштар эрттирерде орансава хөлезилээр апаар. Черле чангыс хоорайның-даа уруглары кады ойнап, ке жээлер эрттирип турар чер херек. Студентилер 10-10 рубль салчып алгаш, маргылдааның тиилекчилерин шаңнаар белектер садып алган. Башкы институдуның залынга уругларның, ооллардың аразында волейбол маргылдаазын, он алды мөгенин хүрежин организастаан. Ооллар командазындан Улан-Удэниң, уругларның Иркутскиниң командалары тиилээн. Аяс Биче-оол, Наташа Саая эң эки халдакчы деп үнелеткениер. Улан-Удэниң көдээ ажылагый институдуның студентизи Шолбан Куулар шүүлген. Иволганың сут-мелиорация техникумунуң сургуулу Сылдыс Конгай-оол үжүүрлешкен. Спорттуң бо хевириниң талазы-биле болгаш хостуг хүрешке спорт мастериниге кандидаттарны алап турарга, чоргааранчыг болду.

Чангыс хоорайның он ажыг өөредилге черлериниден улус чыып алыры белен эвес. Шаганы база чыглып кээп, аъшчемии кылып алгаш, эрттиргении уруглар чугаалаалар. Өөредилге хөй күүнүү негээр болгаш, үр үеде библиотекаларга база олурар апаар. Иланғыя чаа келген улуска баштайгы чылында бергедээшкиннер турар. Бирги сессияны эртип алырга ла чүгээр, чаныксаарыла кончуг деп оларның бодалдары черле чөп. Бо үеде бот-боттарын көрүүр, дузалажып турары черле артык эвес.

Ректорат, деканат чүгле бодунуң институдунуң студентилезиниге автобусту үндүрүп бериp, хемчеглер эртиреринге дуза көргүзүп болур. Бо бүгүнү чангыс хоорайга мооннел, удуртур кылдыр тыва студентилериниң чөвүлелии, организациязын тургузуп бүрүткээш, далывыр төлээр азы агар сан ажыктаан, ажылдап алган акша киирер кылып аар болза, ам үре-түнней берип болур хевирлиг. Чүгле өөредилгекижизидилге, споот, уран чүүл көрүлдезии-биле кызыгаарланмайн, бо нарын үеде ол хоорайларның студентилери-биле, моон барган оруулар, кыстар биле интернационалчы найыралты бажыглаарын чедип алга. Областың районнарынче уран чүүл көрүлдезии организастаза, карпыраалаан, сыгыртыр ооллар, «Эзелдек шыңгыраашты» тептер кыстар канчап тывылбазыл. Ол дээрге моонуң культураын бараалгатканы болур. Совет Эвилелиниң улус хоорайларында, Тывада чеже студентилер чогул. Тиёүп бистин республикага кылгаш, Тываның студентилер эвилелии тургузар дээш бодаллар тыптып турар. Ол база чаа эгелээшкин-дир. Аныяктарның бодап турарыбиле, ол эвилел студентилерге материалдыг, моральдыг дуза чедирер, дооскан специалистерни ажылга быжыглааның хынап, оларга деткимчe көргүзер. Партия, Совет организарның чадажык турары бо айтырыгларга аныяктар боттары хол тутчуп кирип, саналын киирер болза, оларны тооп көөр чүвe болза, чүвe үнүп болгу дег.

НИИТИ СӨС-БИЛЕ кызыгаарланмайн, студентилериниң боттары-биле таныштырары база артык эвес боор. Уран чүүл училищезинде республиканың уран чүүл школазының доозукчулары салым-чаяанныг ооллар өөренип турар. Угаан-бодал культуразын кижизидилгенин, чаа кижини хевирлээринiң бир чугула кезээ кылдыр көрүп турары таварылга эвес. Оларның чамдыктары чурук бүшкылары, өскелери декораторлар болур. Омак Чымба, Артур Койгунмай, Хеймер-оол Куулар, Кызыл-Маадыр Симчит эки өөренип турарлар. Кызыл-Маадыр болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын илередиптер, боду шимчевес ышкаш көстүр-даа болза, ишктики энергиязы кыптыгып турар. Чээрби хар чедип чоруур бо аныяк кижи востоковедениени, журналистиканы база сонуургап турар. Чурукчу болгаш чурук тырттырып билир, сайгарыкчы бодалдыын алыр болза, журналист болуп болур кижи. Ол материалты канчаар бижиринден бээр сонуургап турду.

Көдээ ажыл-агый институдунда он тыва бар. Бир уруг экономист, артканнары механиктер, инженер-педагогтар болур. Анисья Ооржак, Лидия Найгыл-оол, Ужар-оол Салчак, Юрий Монгуш, Херел Түлүш, Роман Дашкыл-оол... Ишпиниң чемненилгезинге, салыг шугумунга ажылдаар специалистер Урана Лопсан, Оксана Куулар, Валентина Иоскал, Раджана Иргит, Аяна Монгуш. Даштыкы ыылдар институдунда чүгле тывалар безин чээрби бешь. Даштыкы биле харылзаалар, туризм сайзырап турар үеде чүгле школаларга, садиктерге башкылар эвес, очулдурукчулар база керек. Чейнеш Чечек-оол, Олег Севек, Марта Санчат, Саяна Ооржак, Алена Кыргыс, Айлана Ооржак эки өөредилгелиг. Анисья Ооржактың студент эр бүлезинге өрээлди берген. Айдаана Адыя уруун азырап орар. Валентина Өртелек уруун сагыныаш, бот-боттарынга салбырынче шилчиттирип алган. Оларга өрээл берип турган болза, шыдажыптар турган. Келир чылын кыдат дыл факультединга ажыттынар, бо институтка өөренип турган ам Улуг-Хемге Мерген Севзэнинии дылга салымнының уруглар сактып, хей черге чоруткан кижи, катап кирип аар болза деп турду.

Улус ажыл агый институдунуң сан-хөө экономика факультединде Сүрүнмаа Монгуш, Рада Монгуш, Оюма Дүгер болгаш өске-даа кыс уруглар өөренип турары эки. Хамык чүвeни санаар апарган үеде экономистер дыка херек.

Геология шинчилел техникумунда Чечек Монгуш, Айлана Хуна, Алик Ондар, өрт техникумунда Шимит Онгуда. Виктор Сарыг, оон-даа аңгы ооллар, кыстар бар. Олар хандырылгавыста хомудал чок диштилер.

№ 1 эмчи училищезинде Чөөн Хемчик, Бай-Тайга районнарда уруглар, ооллар өөренип кирген. Олар фармаколог, санфельдшер болурлар. Айлан Тойду чыыштар үезинде шүүлүк чогаадыл турда амыр деп дыңнадывыс. Бо сургуулдарның турар черн арай хирелиг. Эрткен чылын үндүр бижипкен черге, бо чылын тур черде. Оксана Күжүгет башкы хөлезилеп турар. Боттарын дужаап келген улуска общежитие бербейн турар.

Маадыр Монгуш-биле элээн чугаалаштым. Хоорай таарыжыр-дыр бе дээримге, солуннаа болза, суурумга четпестир дидир. Ол Нурик Хулей-бердиев, Бугар Гусейнов, Николай Зырьянов, Николай Грибняк дээш бодунуң эштерии чоргаарал биле хүндүткел чугаалады.

Эмчи институдунда үжен ажыг кижи бар. Бирги курстан он кыстың аразында Бай-Тайга чурттуг стоматолог болур Бежен Торуш чааскаан арткан. Арай деп кирип алгаш каапкартырлар база бар — эрткен чылын дөрт кижи чоруткан. Амыдыран-чурттаар аныяк үезинде кыс уруглар канчаар, өгленип, узун шөлээ база ап алыр. Бажында турарлар элээн. Олар-биле харылзаазы шоолуг эвезии олар чажырбадылар.

География факультединче болу кирип алган Байлак Килякке ийи дугаар чылында общежитие бербээн. Оля Донгак чаш уруглуг апаргаш, өөнүн ишти-биле гостиница хөлезилеп алган. Дежурный солчурга-ла, олар-биле чугаалажыр дээш хилиңектенир. Ооп ол институтка өөренип турган. Та кайы шагның саавыны чүве, албан-биле иелээн чангыс институтта өөренип турар улуска өөруле өрээлди бээр деп. Өске институттан хоржок, ажылдап турар болза хоржок. Чеже-чеже студент өөруленер мындыг байдалда турарыл?

СТУДЕНТИЛЕР ортузунда будун, чартык өскүс уруглар эндерик. Хөй уруглар-лыг, долу эвес өөруленерии санаваска безин. Кырган иези каш борбак пенсиязын чорудуп берип турарлар бар. «Үш» демдек алырга, семестр дургузуунда стипендия бербес. Бо эрги саавыны эде көөр үе келбээн бе? Ырак аалдыг улус чанарда билет садып алгаш, хлеб, шай-биле кызыгаарланып турар. Оола дыштанылга үезинде тур дуаламчыны чүгле өскүстер эвес, кым-даа неген турар. Бо өртектер өскен үеде хеп садып алыры амыр эвес, аныяанда кижи кеттиниксээр болгай. Салыг техникумунуң өскүстери 80 рубль ап турар дээрден башка, өске черлерде ону билбес болган.

Дыштанылга үезинче чангыс Иркутскиден ийи чүс ажыг кижи бээр чанар. Чита, Улан-Удэден көөр рейстерниң каш борбак биледии былаажыр. Аэропортка хонгаш, дөрт шак үезинде баргаа-даа хоржок. Бо айтырыгны каш улаштыр салып келген, республикаанын удуртукчуларынче чамдык хоорайларның башкылары дилег кылып чагаапы чорудуп турган, түннел чок. Чайгы дыштанылга чоокшулаарга билет дээш «башмжар». Дедир кээрде база ыңдыг. Тываның авиабудургулгезинден бо айтырыгны салбас арга чок апарган.

Республикадан дашкаар турар улус чүү болуп турарын орта билбес, дамчыыр чугаа шын, меге боор. Ынчангаш солуннарны чагыдып бээрин олар дилеп турар. Бир кижиге ада иези солуп чорудуп бээрге, ону оочурлап номчуп турар. Оон аңгыда, ниити чурттагла бажыңнарынга тывааларны тып четкен хоорайлар кезип чоруур ажыл чок ооллар баргаш, багай талазын көргүзүп турганын бижип турган болгай. Даштыкы дыл институдунуң белеткел курсуунуң уругларын неделя иштинде өөреп-пейн, кортпактап, оларның чемин чип келгенинер. Өске эштери биле чугаалаштырбас, тыва ооллар чок бе дээр. Хереэжен кижини иезинге, угбазынга дөмейлеле. Чер-черинде турар чангыс чер чурттууи, дуямам деп бодаза. Чамдык ооллар оларны акшалыг улус чорду деп турар. Кайынын ап турарыны билдингир. Бис орта турувуста, оларның сураа дыңналбаан. Чүрүм чокталы бээрге, чажырбайн айтырыгны тургузуп турза эки.

СЭКП ИРКУТСК обкомуның харыысалгалыг ажылдакчызы А. А. Маглеев студентилер даргазын чалап чугаалажып турар. Аңгы организация болуп тускай бүрүткедип, атар сан ажылын ап болза, дузаны аазап турар. Студентилер шимээжишкининиң уг-шинии тодаралын алыры чугула. Областың бир районунуң даргалары башкылардан, ада-иелерден айтырып тургаш, Иркутскиде өөренип турарларның дазызын тургускаш, келгеш олар-биле ужуражып, районнуң амыдыралы-биле таныштырып турар. Бир суурдан келген кижи ону билбейн барып болур. Кандыг специалиста манап турарын олар билип алгаш, баш удур ажыл чорудуп турары биске база үлегер-чижек болур ужурлуг. Бистиниден ийи-үш министерстводан чылдың ужу-кыдында улус барып турар. Оларга дузаламчы көргүзерии баштаар органнар бодап көрзе, артык эвес. Чылда чангыс катап студентиге дуза ол база сагыш човаашкынның демдээ кылдыр көстүр ийик.

Артык ХОВАЛЫГ.

ДЕТКИИР БООР ДЕП БОДААР МЕН

Бистиң республиканың чамдык эртемденнериниң, эштериин солунга бижип, телевизионга, радиога чугаалап турарындан алырга, сарыг шажынны катап тургузарын, Самагаллайга, Чадаанаға, Кызылга хүрээлер тударын саналдап киирип, ону дорааи-на кыла тыртып алыр хире кылдыр, кыдыра бодап турар хире-дир. Хүрээни тударынга удур эвес мен. Ону тудар акша-көпеекти кайыын алырыл? Оон аңгыда, хүрээге хей санныг улуг өртектиг улуг, биче дериг-хереселлер херек болгай, оларны кайыын тып алырыл? Мен бодап көөрүмге, эңне берге айтырыг бо. Дериттинмээн хүрээни кандыг хүрээ дээр боор. Ол дугайында хүрээ тударын организастаар болап турарлар байдалды, аргаларны хандыр өөренип көрзе чогуур.

Мен бодап көөрүмге, хүрээ тударының орнуига үстүнде адаан черлерге чүгле аныяк ооллариың, кыстарның илепкейлиг киржилгези-биле чаа туулбу заводтарын тударын организастаар херек. Оларны кооперативтер кылдыр тургусканы эки деп бодаар мен. Ону тударын организастаарынга бирги ээлчегле комсомол хооркому, райкомнары эгелекчи болур, орта СЭКП хооркому, райкомнары, райхооркүүскомнар боттуг дузаны чедирер хүлээлгелиг. Олар чүгле туулбу бүдүрер эвес, оон-биле чергелештир боттарынга база өскелерге-даа чурттагла бажыңнарын болгаш өске-даа объектилерни тудуп болгай. Ынчангаш дыка хөй аныяк ооллар, кыстарны ажылбиле хандырып болурунуң аргалары бар.

Бии-Хем районнуң девискээри Суглуг-Хем деп делгем одарларлыг, суг-суггаттыг чер бар. Шаанда аңаа араттар эвээш эвес малды өстүрүп чорааның билир мен. Ам ол девискээрлер колдуунда ээн чыдар-дыр. Аңаа өшкү өстүрер колхоз азы совхозтан организастааш, орта аныяктарны колдадыы хаара тутса таарымчалыг деп бодап чоруур мен. Тес-Хем, Эрзин, Тожу, Таңды, Каа-Хем, Кызыл болгаш өске-даа районнардан ажылдаар күзелдиг аныяктар тыпты бээр. Бо херекти бодамчалыг, сайгарып көрүп тургаш, чүнү кылырын тодаратказын, ажылды организастаза. Орта ажыл-иш, амыдырал солун болуру чугаажок. Ону чүгле эгелээри, организастаары кол айтырыг болур, бо херекти боттандырар аргалар, курлавырлар, күш четчири-биле бар.

Мээн бо ийи саналымны комсомол обкому, Кызыл хооркому, райкомнар, комсомолчулар, солуннуң номчукчулары деткиир боор деп бодаар мен.

Оюн ЧЫРТАЙ-ООЛ.
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

С Ы Л Д Ы З Ы М

Карацгы дүн човуланын хайылдыр
Каттыраннап чедип келем, кайгалым.
Муңгашталган муңгаралды булалдыр
Буукан хөнүм часкарывыт, чаражым.
Ужарларлыг Улуг-Хемге дыңналевын,
Уярадыр ырлажыптаал, эргимим.
Өсте тудуш чернистиң ырызы
Өөрүшкүвүс кыпсын берзин, эрезим.
Аравыста чажыртынмас күзелдер
Ара боолбас агым болзун, чаңгызым.
Кезээ шагда сеткилимни чырыдар
Херелденген солангым бол, сылдызым.

МАЛЧЫННАРЖЕ АЪТТАНЫПТААЛ

Ээй, сарыым! Шанакка кээп олурувут,
Энерелдиг авам сугже аъттаныптаал.
Эзирлигде малчын аалга чедери ырак,
Эки чылдыр кеттинип ал, доңа бээр сен.
Кошкан аъттар челижинге дүвү дойлуп,
Колун-чирим, хомут, дуга шыгыражыр.
Дагаларлыг дуюглары шаккылажып.
Даштар, доштар кавынындан кызаннажыр.
Чагы кеткен, моожа туткан улаачы эр
Чалыы назын чывар, соокка шылап чоруур.
Дүвүлүг хат изивисти балай шаап чор.
Дүндүкте Ай дузалаанзыг чырыдып тур.
Орук чоорту көзүлбестеп туманналды,
Орай кежээ чоога кежир бөрү улуп.
Дерлиг аъттар демнежипкен халчып орлар,
Дээр, чери дунзаалаштыр тутчу берзи.
Шанныг шынаа шөйлү берген ышкаш болду,
Шанак бисти чыдыынадыг өпейдеп чор.
Аккыр сүттээн сарыг шайын эзип алган,
Аваам чүрээ эндевейн манап ор боор.

Мадон МОНГУШ.

Мындыг база болгулаар

ШҮЛҮКТҮ КАНЧАП ООРЛААР БООР

Солуннуң культура киллизинге келир чагааларның хөй кезии чогаалдар болур. Ынчалза-даа моон мурнунда чылдарда ышкаш чогаалдар харыылап чорударынга хөй үе-шек чарыгдавас апаргай бис. Солун чери чогаал органы эвес болганындан редколлегияның шиитпирин өзүгаар ам авторларның чогаал негелдезинин деңнелинге чедир бижиттимээн шүлүктерин болгаш проза чогаалдарын, уткашынары чавыс, чечен-мергеи кошкак чамдык чагаалдыны авторларга харылавас, чогаалды дедир эгитпес дээрзин номчукчулар билир апаргай.

Бо чоокта бир хүнүң чагаалларының аразында хомудалдыг бижик база бар болду. Оны Чөөн-Хемчикте СЭКПниң XXII съездизи аттыг совхозтуң бухгалтери Ольга Кашпык-ооловна Очур-оол бижээн. Ам чаганың утказы-биле танышыптаалывыс.

«Экии, редакция! Хайыракан суурга коллективтер араазында ураа чүүл көрүлдези чоруп турган чүве. Бистиң коллектив аңаа белеткенип кирипкен. Калы ажылдап турар эжим Моторк Тирчинниң «Оглумга» деп шүлүүн чугаалаар кижи мен дээш 1981 чылда «Шын» солунга үнген мээң шүлүүмүнү номчуй бээрге, пат кайгап кө-дым. Ылгалыр чүвези чаа көрт олурукну немээн болду. Шүлүктү кайыын алганын сонуургадым. «Өзүмнер» деп үш авторлуң номун көргүстү. Мен ол шүлүк номун бо хүннерге чедир караам-биле көрбээн, номчуваан кижи болдум.

Мээң солунга үнген шүлүүм бар, оны силерже чоруттум. Чогум Моторк Тирчин деп чүү кижил, кайда ажылдап, чурттап чоруурул? Бир-бир бодаарымга, оон шүлүктери шупту «оор» ышкаш сагындырар-лыр. Кандыг-даа чүүлдерни төөгүнүң архивтеринден тып эккээр,

ЧАГЫГ

«Часкаан эвес, өөрлүг чор» деп
Чагыг сөзүм артка-сынга уттуп кагба.
Оглумнуң — сээң сүзүп кешпээн
Ож-оң хемнер саарыглыг, кичээнип чор.
Чалыы үен оттуг-көстүг,
Сагыш-сеткил донгун чорза, аарышкылыг.
Чугаалаарда боданып ал,
Чуртталганга шынчы болуп, шүгдүнүп чор.

Ольга ОЧУР-ООЛ.

Республиканың Пушкин аттыг библиотеказының национал чурт-шинчилел киллизиниң ажылакчылары «Өзүмнер» деп чыынды номну тып берди. Аныяк шүлүкчүлер Николай Куулар, Лидия Иргит болгаш Моторк Тирчин оларның бөлүк шүлүктерин каттыштырып, тускай чыынды ном кылдыр Тываның ном үндүрер чери 1981 чылдың декабрь 12-де «Өзүмнер» деп ат-биле чыыкче үндүрген. Ол номнуң 65-ки арынала Моторк Тирчинниң «Оглумга» (чаргылыг шүлүүвүс ол) деп шүлүүн ол-ла хевээр мында киирдим.

ОГЛУМГА

«Часкаан эвес, өөрлүг чор» дээш
Чагыг сөзүм артка-сынга уттуп кагба.
Оглумнуң — сээң сүзүп кешпээн
Ож-оң хемнер саарыглыг, кичээнип чор.
Чалыы үен оттуг-көстүг.
Сагыш-сеткил донгун чорза, аарышкылыг.
Чугаалаарда болгнып чор.
Чуртталганга шынчы болуп, өөренип чор.
Төөгүден балаттынмас
Төрээн черин — Совет чуртка ынакшыл чор.
Амы-тынын харам чокка
Ажылчынның ангызы дээш берлиннп чор.

Ийи шүлүк. Ийи ангы райондa ийи автор. Кайызынындaa сеткил-сагыжы чангыс, шүлүктери безин ийистер дег. Оозун артында чангыс чылда парлаткан. Чогум кымның шүлүүл? Ооллаканың шынын миннип бижир боор дээрзинге идегелиивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МИКРОФОН, ДЕМИР-ҮЖҮК, БЛОКНОТ

Республиканың хоочун журналистериниң бирээзи — Тыва радионуң пропаганда редакциязының улуг редактору Д. Е. Ендан 60 харлаан. Ол чылдарның хөй кезии журналисчи оруктар болган. Кижи бодунуң байырлалының хүннеринде эрткен оруунче хая көрүүп, чүү кылганын, канчаар ажыллаанын шүглүнер.

Бистиң корреспондентивис С. Хертек юбилир-биле ужурашкаш, дараазында айтырыгларны оон сонуургаан.

— Дартан-оол Ерикович, хөлчүктүң мурнунда силерге 60 харлаанынар-биле холбаштыр байыр чедирерни чөпшээрел көрүүр.

Д. Ендан:— Улуу-биле четтирдим.

— Ам бир дугаарында айтырыг, силерниң бо журналист ажылынар кажан, каяа ужукталып эгелээн ирги?

— Ынчан ССРЭ-ниң Дээди Советинге сонгулдалар боол турган чүве. 1948 чыл. Сонгулдаларга бир-ле дугаарында киришкенним ол. Кедүрлүүшкүн даажок улуг, өөрүнчүгдээ. Ол болуушкунга холбаштыр «Тувинская правда» солунга сонгуукчуның сеткил-сагыжын ылереткен материал бижээн мен. Оон эгелээш-ле «аксын изиг» берген, мындыг чүве бо. Бежен чылдарның эгезинде Курил ортулуктарга шериг албаны эттирип турган, гарнизонның солунунга база бижип турдум. Шеригден халажып келгеш, 1953 чылда «Шын» солунга культура киидизинге корреспондентилеп кирдим. Анаа ажылдаарын С. К. Шойгу сүмелээн. Ынчангаш ол дагдыныкчымга өөрүп четтиргенимнин сеткилдиң ханызындан илередип чоруур кижи мен.

— Ийе, 37 чыл мурнунда журналист орукче дорт кирген-дир силер. Бо аразында уттундурбас болуушкуннардан сактып көрүңерем.

— Харын чогум бо айтырыгга дорт хамаарышпас-даа болза, Москвага Комсомолдуң лээдин школазының солун салбырын доосканым журналистиң мергежилин шиңгээдип алырынга улуг дузалыг болган чүве.

Журналист кижи, эң ылангыя чаа эгелеп турган, чүге тараарышпас боор, каттырынчыг, муңгаранчыг-даа чүүлдер даалга алгаш чорупкан мен. Репортёрнуң шынары, амгы ышкаш эвес, багай турган, кижиниң чугаазын бижип турда, дыңналбас. Механизаторлар-биле беседалажып, оларның чугаазын магнитофонга бижип-ле алган мен. Келгеш чаа бижинр дээш дыңнаан, чок, «ак чүгүре берген» болган-дыр-ла. Оон чүгле

> **«Журналист болурга, хөй чүүлдерни билир, хөй-ле кижилер-биле аралажып таныжар — ол дыка-ла солун».**

сөзүглел-биле киирер ужурга таварыштым.

— Дартан-оол Ерикович, журналист мергежил-ажыл силерни каяа-каяа чедирген ирги?

— Орук ырак. Республиканың барык бүгүде булуңнарынга чордум. Моолга командировкалап барып, ол чоннуң ажыл, амыдыралы-биле танышкан мен. Кожаларывыстан Хакасияга, Якутияга чордум.

— База бир айтырыг: ам үениң негелдези-биле, бодунар боллаарыңарга, чаа чүүл кылып тур силер?

— Өске эштер ышкаш, эде тургустунуушкуннуң тайлымынга алыскан мен. Эң ылангыя СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур маргыжып чугаалажыр радиоклубтуг ажыткан мен. Партия кандыг болур үжурлугул дээр дугайында бодалдарымны солунларга-даа бижидим.

— Журналист мергежил силерге кандыг ачылыг болганыл, моон сонгаар соруулганар кандыг ирги, Дартан-оол Ерикович?

— Журналист болурга, хөй чүүлдерни билир, хөй-ле кижилер-биле аралажып таныжар, ол дыка-ла солун. Ам пенсияже үзе-даа, микрофонум салбас, демир-үжүүмнү, блокнодумну кагбас мен.

«ҮГЕР» — ААЛЧЫВЫС

Бистиң суурувус Кызыл хоорайдан ырак эвес. Ынчангаш профессионал болгаш бот-тывыглыг артистер бо-ла аалдап кээр. Чоокта биске «Үгер» деп ансамбль аалдап чорааш барды. Көрүкчүлерге билет садып турар аразында аажок чараш, ынзы-бүрү өөнүг сайгылгаанчарны азыпты. «Үгер» деп дөрт үжүктүг сөстү ангы-аигы өөнер-биле чырыдыпты. Ол эки-дир, чараш-тыр.

Ынчалза-даа оларның хеанинии дугайында чугаалаайн. Олар сценага хүндүс кедип чорааны хеви-биле үнүп келдилер. Чүвүр, хөйленнеринер базып безин албаан боорунарга таан кайгалым. Иштики сагыш-сеткил культураты деп чүве бар болгай, ону канчап уттуп алганыңар ол. Аныяк кижилер ындыг боорга, дыка-ла чараш эвес чорду. Трактористер, чоланчылардан ылгалбайн баарывыска болур бе, ынчаш?

База бир таарзынмаан чүвем бо. Ыры ырлап турган, аңаа аялгалар үезинде олар аразында чугаалажы-даа, каттырыжы-даа бээр боллубар. Ол сцена чурумунга таарышпазы билдингир. Оон ынай күүседир ырызының чүгле адын адап каар болдулар. Чогум кым ону бижээнил, аялгазы кымчыл деп чүвени чугаалавайн турдулар. Ырлап турда, ырызының сестери шоолуг дыңналбас, билдинмес. Чүгле хөгжүм хереклеринин даваш-шимээнинге кулак уюк апаар чорду. Ону өйлеп алырының аргазы турар ужурлуг.

Ырыны күүседип турда, кандыг-даа шимээшкин чок, арыншырайы-даа өскерилбес, каттырынчыг, чаптанчыг чүү-даа чок эрти.

Сөөлүнде ансамбльдин киржикчилериниң бирээзи эштерибиле таныштырды. Бир эжин долу таныштыргаш, өскезин чүгле Лёня деп кагды. «Сайзанак» деп ырны күүсеткен оолду шуут адаваан. Ансамбльдин удуртукчузу та кым, билбейн артывыс. Кажан, каяа, чүге тургустунган ансамбль чүве, ону «Үгер» деп чүге адааны чажыт болуп арткан.

Оон ынай концерттин программазынче сагыш салыры күзеичиг-дир. Ону чүгле аныяктарга эвес, харыы бичии болгаш улуг кижилерге таарыштыр тургусса чүл? Мону бижий берген чылдагаанывыг — ол кежээ ол концертти көрген улгады берген назылыг кижилер хомудан чанганнар. Ынчангаш кайы-даа ансамбль моон соңгаар ону черле өөренип көрзе эки боор.

Людмила ЧАМЗЫН.

Бии-Хем районнуң Ээрбек суур.

ПРОФИЛАКТИКА ХҮНҮ

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң девискээрииге профилактика хүнү эрткен. Аңаа районнуң партия, совет, хөй-лужудулга органнарының ажыллакчылары, ниитизи-биле 30 хире кижи киришкен. Административтиг комиссияның кежигүннери 12 кижиниң херээн сайгарып көргеп. Хереженнер чөвүлелиниң хуралынга уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас, арага-дарыже сундулаар херээжен улусту сайгарып чугаалашкан. Автоинспекция ажылдакчылары шимээшкин чурумун үрээн 6 чолаачының, мотоцикл башкарыкчыларының херээн көргеп.

Профилактика бөлүүнүң кежигүннери совхозтуң малчынарынга барып, 5 кижи-биле беседалашкан. Ол ышкаш суурнуң чурттакчыларының бажыңбалгаттарынга барып, оларның ажыл, амыдыралы-биле таныышкан.

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар черийин дараазының оралакчызы К. Д. Буяк-оол Кур-Чернин тараажыларынга барып, делегей байдалының дугайында 3 кезек черге механизаторларга солун беседаны номчуп берген.

Хертек СЕМИС-ООЛ.

АЧАВЫС ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың март 23-те «Шын» солунга персоналдыг пенсионер Оюн Данчай-ооллуң «Хүндүзөөрим эжим чораан» деп материалын номчаш, дыка-ла өөрдүм. Чүге дээрге ук материалда бистиң ачавыстың ажыл-херээниң дугайын бижээн болган. Ынчангаш ол материалды бижээни дээш ачавыстың эжи Оюн Данчай-оолга уруглары, бистер өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илереттивис. Оон аңгыда, Шуйнун чону бистиң ачавыстың кылып каан ажылдарын үнелеп, ону «кыргап дарга чораан болза» деп ам-даа сактып чоруурунга чоргаарланыр бис.

Шынап-ла, бистиң ачавыс кайгамчык кижи, коммунист деп атка ёзулуг-ла төлептиг кижилериниң бирээзи. Ол дээрге кижиниң ажылга берлингени, болүүн, биче сеткилдии, ажылгыры, кижилер дээш үргүлчү сагыш харып чоруууру-биле бадыткаттынып болур.

Бистерни, боттарының уруглары 5 кижиден аңгыда, калы төрээн дуңмазының кара чажындан өскүс арткан 5 уруун, улуг угбазының 2 уруун чаңгыс черге остүрүп, әртем-сургуулду доостуруп, өглеп-баштап каанын—ол база бистиң алаиевистиң чымчак сеткилдии. Өскенни хамаанчок, болуунун ажы-төлүн кижизидип остүрери берге болгай. Бистерге шупшуруска хамаарылгазы чаңгыс ай, кажан-даа ылгай көрбес турган. Ындыг болганы-биле бистер база боттарывыс аравыста кажан-даа аңгыажып, ылгажыр деп чүве билбес, шупту чаңгыс иениң уруглары дег өзүп келген бис.

Бистер бичиивистен эгелеп-ле күш-ажылга өөренген бис. Суурнуң чону-биле бир дөмей, арыгдан ыыштаар, дош чүктээр, тараа сөктаар. Шефтерже безин ачавыс бистерни эдертип алыр турган: токпак хал, сиген кезип, тараа кургадып, картофель богу аштап, бүгү-ле ажылдарга киириштирип, болуунун арга-сүмезин ачавыс бистерге берип чораан. Ону бөгүнгү ажыл, амыдыралывыста ажыглап чоруур бис.

Ачазын мактаар чүү кончуг кижи бөөр деп бодай бербезинерни улуу-биле диледим, ачавысты сактып чоруур буянныг кижилерге уруглары, бистер курлак чедир мөгейип, кадыкшылды, аас-кежиктп, улуг назынны күзедивис.

Чечек ОРТУН-НАЗЫН,
Тээли суур.

СОГУР ЫШКАШ УЛЧУУР ДЭЭШ БЕ?

ШҮЛҮГЛЕЛДЕН ҮЗҮНДҮ

«Коммунистиң дидим
соруун,
Коргуш билбес демиселим
Кызыг-кый чок сагындырар
Кызыл өңнүг биледим бар».

...Ахы-дунма совет чонум
Араында ийи, чаңгыс
Ааспырак, сөөк ылгаар,
Националист кижилериниң
Ам-даа бары чажыт эвес.
Хоойлу-дүрүм таныштырып,
Хорун, сургап, сагындырып,
Чогуур черниң төлээлери
Чорун, шүүдел шаанга кирди.
Азербайджан, Армения
Араазында дажаштышаан,
Боо-монгу чепсегленгеш,
Боттарында үймевишаан.
Ажыл-иштиң сонсаашкыны
Ларыгже шилчий берген.
Эптиг турган чоннар безин
Эрээ-хинчек көре берди.
Эзээргектер чурум үреп,
Эрге-дужаал хунаашпазын.
Кирер, үнер эжин чаңгыс,
Кини тудуш, төрел чонче
Кандыг кижи хоран
чаштыг—
Харымсалга хүлээдир бис.
Баштарывыс коваш
кылбайн.
Манап орган херээвис чүл?
Бергелерге торлуүш дивес,
Мээң чонум, партиям
Кижилериниң салым-чолун
Кичээнгейге дүрген алзын!
Чаңгыс паштан эскен чемни
Сартыктажып, ижип орар,
Тайып ушпас кызыл дыттың
Дазылы дег тутчу берген
Кандыг-даа сөөк
чонувустүң
Харылзаазы — Москвада.
Чугаа-дылын билиишпес бол,
Чуртталга дээш сүзүү
чаңгыс,
Эстон өөнүк, литва эш,
Эки чаңгыс оскунмайн көр!
Дүргедээшкин, тургузуушкун
Дүлгүүр, быра болбааны ол
бе?
Совет аалдан чара көжүп,
Согур ышкаш, улчуур дээш
бе?
Шүүгаарда бодал херек —
Чурттагаада хоойлу ындыг.
Ону кым-даа часпас болза,
Ооүү ажык, чоргаар чоруур.
Литва, латви, эстон өөнүк,
Идегелди оскунма даан.
Өшкен олуң күшкүрүп
каан,
Өлүп чыткан тының улаан,
Башкарыкчы, ленинчи
Партияны бактавааңар.
Өөнүктерим, төрел чонум,
Өскелешкен херээвис чүл?
Нанилар аразының
Найыралын буспавлыңар.
Ала-чурттуң хоойлузум,
Актыг шынны алдап болбас.
Хайыралыг совет аалдың
Кавайынга өзүп алгаш,
Ханныг, кемниг
үймээшкинин
Карабахтар база кылды.
Оңу деткээн үзел-чүткүл —
Оруук богу сагындырды.
Чечектелген мээң чуртум.
Чээрген дег чарлы бербес.
Чазаавыска, партияга
Чазыын миннип, күдүк
базып.
Ойлук чоктар бөгүн, даарта
Онгарлы бээр, көргей-даа
бис!

Аракчаа ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Уланчызы. Эгези: № № 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113 «Шында»).

Арга иштинче ынайлаарга, улам шыргайлап бар-ла чыдар болгай, «сеткили хомудаанарының» херээ Кара-Булундан болгаш Ээрбектеи өске кожуннарже тарап, национал ниити дайзын кылдыр шилчий берген.

Чуртта национал дайзын чок деп бодап алгаш, чамдык нам үүрлери болгаш хөй-хөй хамаатылар политиканы сонуургавастап эгелээн деп Иштики херектер яамызының 1937 чылдагы тускай бир дыннадыынан номчуур бис, кажан феодал чорааннар болгаш оларның талалакчылары Нанзат (Бора-Хөл), Сандык (Хорум-Даг), Седембал (Шеми), Саглыр-Базыр (Хайыракан), Норбу-Самбуу болгаш Шойдан (Чадаана), Карамандаху (Хөнделеп) олар нам хүралдарынга шаптык чок олуржуп, политбөлүүмиерге кичээлерин эртирип, мал санаацкынарын чорудуп турда безин ындыг байдал-биле эптежип тургулаар. 1958 чылда «шартылаалыг» Шанчы ховузугга тараа дээрге тергиин чаагай үнген. Гектардан 60 центнер чедип турган. Ынчангаш оон барып радиорепортаж кылыр

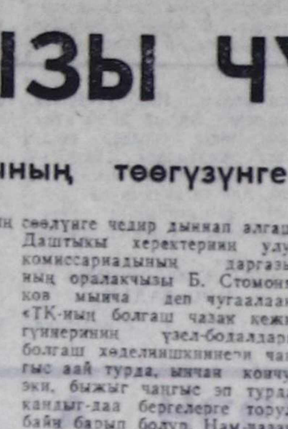

болгаш оон кадайы Долчуп (Көк-Чыраа), Сенденмаа, Эрешчин (Эйлиг-Хем), Хорлуг-оол (Үрбүн), Озуклаа (Чаа-Хөл), Көгээзин, Хирлигбей (Хайыракан). Пирилейниң замыынсадар чоруунун болгаш ламалай-биле оон холбаазының дугайында ТАРН ТК-ның 1937 чылдың август 3-те меделгелии бар.

Ол-ла үеде Шагаан-Арыгиың Хемчик-оол аттыг куражылагый директору Байыр-ооллуң эзэмик орган чугаалап органы контрреволюстуг бөлүктүң дугайында Сайыттар Чөвүлелинге медээ келген, ук бөлүк куражыл-агыйының бажыңбалгадыы, эт-хөреңгизин болгаш сиген-шырбилин өрттедир сагыштыг тургаи.

Көк-Чыраа, Хайыракан, Шагаан-Арыг сумуларының даргалары: Түмен, Ымыжык, Санчы-Мидин, Чааты, Шагаан-Арыг сумуларының секретарьлары: Кечил-оол, Кенден, ТАР Биче Хуралының кежигүнү Дажымаа, Көк-Чыраа сумузунуң 4-кү арбанының даргазы Бадар-Аяк феодал чорааннар-биле харылзаа тудуп, геволюстуг хоойлу-дүрүмнү үреп, бодунуң хүлээлгезин харымсалга чок күүседип турар дээр дугайында медээ Иштики херектер яамызының Биче Хурал Президиумунга болгаш ТАРН ТК-ның нам комиссиязынга 1937 чылдың ноябрь 22-де келген.

Межегей сумузу чурттуг Сарбаа Дээрзинин оглу Оюн Шулуу Кызылда өөредилге комбинадында ленинизм талазы-биле курсту башкылап турар, политика талазы-биле дедир үзелдиг Танзын, Чик-Сууруп, Артаа, Чүнчук-оол болгаш Танчай суглар-биле бижыг харылзаалыг болуп, оларның оппозистиг бөлүүнүң «жыл-чорудулгазын деткип турар деп, 1937 чылдың ноябрь 27-де Баймга Полат бижээн.

1902 чылда төрүттүнген, 1922 чылдан бээр ТАРН кежигүнү, 1927-1930 чылдарда Ленинградка ажылчын факультет доосхан, 1930-1931 чылдарда Тоора-Хемге башкылап, 1931-1935 чылдарда ТАР-ның культура яамызының сайыды, ТАР-ның МАР-га бүрүн эргелиг төлээлекчизи база турган Ооржак Тастай-ооллу ТК-ның нам комиссиязы намдан үндүрүпкен. Чүге дизе МАР-га бүрүн эргелиг төлээлекчи болуп турган, контрреволюсчу Гарманы хоргуллаан хостап үндүрериңге Гендүн биле Ахумбэ олар-биле хүүда харылзаа тудуп алгаш, оларны ажыглаан, оон ынай өг, ядык-хеп база херек кырынга өгленишпейн, бүдүү кады чурттап турганы моол кадайынга каастал-га садар соруулга-биле ТАРның төлээ черинии хөреңгизинден 5 мун акшаны чарыгдаан.

Агентура медээлери-биле неметтинген, элээн каш чылдар иштинде чыглып келген материалды Иштики херектер яамызының ажыллакчылары дүвү-далаш анализтеп эгелээн, 1937 чылдың күзүнүнде бүрүн эргелиг төлээлекчи Малковту болгаш Иштики херектер яамызының чөвүлекчизи Степуниин Москваже дедир кыйгыоты берген.

Албан төлээлекчилериниң үжуражылгаларындан үш таварылга бистиң кичээнгейивисти хаара туда бээр. 1937 чылдың октябрь 3-те Даштыкы херектериин улус комиссариадынга Чүрмит-Дажы мынча дээн: «ТАР-да политиктиг байдал ам чогумчалыг апарган, араттар нам-чазакка ынак болуп, оларның шиитпирлерин болгаш доктаалдарын илепкейлиг күүседип турар. ТКның болгаш чазактың кол ажыллакчылары бүгү-ле үүлге чаңгыс аай болуп турар, ол чаңгыс эптин ачызынга оруккa таваржып келип бергелер ажып эртинин, намның чиигине шугумунга удурлашыкчыларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны берип турар. Кара сагыштыг идегеттер — таңчайжылар нам-чазактың ол чаңгыс эвин бүзүр дээш демселии бичии-даа соксатпайн турар. Сөөлгү үеде олар чамдык эштериин эмы-тыныига кыжаанаанар».

Чүрмит-Тажының чугаазын сөөлүге чедир дыннап алгаш, Даштыкы херектериин улус комиссариадының даргазының оралакчызы Б. Стомоняков мынча деп чугаалаан: «ТК-ның болгаш чазак кежигүнүнерииң үзел-болдарлары болгаш хөделиишкиннери чаңгыс аай турда, ынчан кончуг эки, быжыг чаңгыс эп турда, кандыг-даа бергелерге торулбайн барып болур. Нам-чазактың удуртукчуларынга удур хөделип, оларның ажылдаарында шаптыктаар кижилер бар болза, намның Уставын барымдаалап, оларга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр, намның чиигние шугумун камгалаар херек. Намның демир дег сагыжта-чүрүмүнден болгаш чаңгыс эвиинден артык чугула чүве чок, ону үрээр кижилер тыптып келир болза, намның Уставынга база күрүеиии хоойлу-дүрүмиерииге дүүштүр оларга хемчег көргүзер херек. Кымның дугайында чугаалап турарыларны билбейн бардым. Ким-даа болза, улуг азы бичии-даа албан-дужаалды эзлеп олурары хамаанчокка, намның шугумунга база оон удуртукчуларынга ким-на удур болдур, ол кээргел чогу-биле ялластаан турар ужурлуг.

Иштики херектер яамызы ындыг чоруктарны баш удур болдурбас дээш шиитпирлиг хемчегларни ап, быжыг турушту болуп, шудургу ажылдаар ужурлуг. Боттарынарның болдаларынарны бистиң чөвүлекчинис-биле сүмележип турган, дүүштүреринерни, а ол ышкаш бистиң бүрүн эргелиг төлээлекчивис-биле быжыг харылзаалыг болурунарны силериниң албан чергинерге сүмелексээн ийик мен».

Ийнги таварылга. Б. С. Стомняков 1937 чылдың ноябрь 9-та Иштики херектериин улус комиссариадының даргазының оралакчызы М. П. Фриновскийге мынча деп бижээн: «... ТАР-ның эмгы үеде Москвада чоруп турар Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Дажы Чөөн талазы-биле ийнги киидистиң харымсалгалыг референтизи Новиков-биле чоокку хүннерде чугаалажып органын, эш Степуниинии аргалыгла болза солуурунуң дугайында айтырыгны база катап кедүрген дээрзин дыннаттым» (ССРЭ-ниң Даштыкы политика архиви, ф. 9, оп. 27, п. 114, д. 49, л. 68).

Үшкү таварылга. МАР-ның премьери Гэндүнну ССРЭ-ниң Иштики херектериниң улус комиссариадының органнары 1937 чылдың июль 17-де туруп хорутдаан, ол ынчан Сочи хоорайга эмиедип турган. Тудуп хорутдаар дугайында доктаалла мынча дээн: «Иштики херектериң улус комиссариадының даргазының оралакчызы Фриновскийниң дужаалын ёзугаар Гэндүн тудуп хорутдаашкынга таваржып турар». Аразында харылзаа чок бо фактылар болза, ТАР-ның болгаш МАР-ның Иштики херектериниң улус комиссариадының база Иштики херектер яамызының органнарының ажылчорудулгазынга боттуг харылзаа-холбаалыг турганын хереглеп турар. 1937 чылдың ноябрь 26-да Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Сайыны тудуп хорутдааны-биле холбаштыр ТАРН ТК-ның чөвүлекчизи С. Напов Даштыкы херектериң улус комиссариадының оралакчызы Стомняковка мынча деп бижээн: «Моолга Гэндүнга болгаш өскелерге-даа оорганыын алгаш хөделип турган чогум-на ындыг янзылыг күш Тывага бардыр деп бодаар-дыр мен. Гэндүнүүларының бирээзи — Намсарайның (МАР-ның бүрүн эргелиг төлээлекчизи — авт.) Тывага турганы таварылга эвес».

ТАР-ның премьери Чүрмит-Дажы Тока-биле кады Москвага 1937 чылдың сентябрь 15-тен декабрьга чедир туроган. Октябрь 3-те ону Даштыкы херектериин улус комиссариадынга хүлээп алган, октябрь 10-дан 31-ге чедир Тока-биле кады Сочиге дыштанган, оон соонда Москвага Улуг Октябрьның XX чыл ооюнуң байырлалынга киришкеннер. Декабрь 1-де Чүрмит-Тажыны ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Б. Я. Чувар чугаалажыышкынга хүлээп алган. ТАР-ның ССРЭ-ге төлээр 4,1 миллион рубль түннүг өрезин үндүр бижинр, а ол ышкаш ТАР-га тос айларның бараан курлавырларын тургузарынга ССРЭ-ниң Даштыкы садыг банкызының шугуму-биле Тываның банкызынга дузалаар дугайында ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң шиитпириниң дугайын ол дыннаткан.

Көрген солун чүүлдериниң болгаш уттундурбас үжуражыышкынналарының дугайының ТК-ның Президиумунуң даргазының бирги оралакчызы О. Баирге чагаалаарынга С. Тока-биле С. Чүрмит-Дажы Москвадан улуг өөрүшкү болгаш сеткил ханыышкын-биле бижээнинер. Харыы чагаалаарда өөрүп четтиришкини болгаш магадаашкын илереттинген болзажок, оларга сөөрүүшкүн аяны база билдинип келир. Тока-биле чугаалажып турган, «эргим дунмам». «эргим өөнүүм» дээрии Баирге шагдала чаңчыл болу берген. Базыр-Сат оон база чыда калбаан. «Алдарлыг, эргим болгаш хүндүлүг баштыңчыларывыс» деп толарадыгларны чагаалаарынга бо-ла ажыглаар турган.

ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажылдакчылары Иштики херектериң улус комиссариадының инструкторлары-биле кады 1937 чылда «контрреволюстуг организацияны болгаш оон баштыңнарын» херек кырынга илередип үндүрүп келгеннер. Иштики херектер сайыды Полат болгаш оон оралакчылары: Намчак, Мандараа, Еизак, Артаа, Парчын, оперативтиг төлээлеттиргеннер: Моламдай, Ойдуп, Шылыраа, Тыртый-оол, Танзын-оол, Селеи, Пюруна, Дукур-оол, а оон ышкаш чөвүлекчилер: Степуниин, Рогов, Ешкалов, Васеин, Барановский, Дубинин, Терешенко олар истелгелерии оон ынай чоруларынга карак кызыл киришкеннер. Ежөвүүк быжы-биле чорудуп турганы ялалакчы политиканың сталинчи угланыышкынын ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажыл-чорудулгазының алыс утказы болу берген.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

ТВ Теле видение

МАЙ

Понедельник

МАЙ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Бут бөмбүүнүн допчулалы. 9.35 «Зитаровтарның өг-бүлези». 16 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.45 «Делегатскайда музей». 11.15 Чалыы назык таныылап, ырлап тур. 11.30 «Дириг амытаннар оранында». 12.30—13.10 «Ye». 15.45 А. Вивальди. Концерт. 16.00 Эртем медээзинзи. 17.00 «Фестивальдың дектерге». 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Ye». 19.00 «Триумф болгаш трагедия» дел Д. Волкогоновтуң номунуң дугайында». (Сталининиң политиктиг портреди). 19.20 «Бис болгаш экономика». ГФР-де рынокту канчаар кылып турарыл. 19.50 «Даарта — башкы тайгы көргүзүг». ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Плучектиң чогаадыкчы ажылының дугайында. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 «Чардаш Монти». Уран-чечен телефильм. 23.30 «Туруш». Совет-америк харылзааларының хөгжүлдезиниң дугайында. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. «Ажылчын ангыны хостаары дээш демисел эвилелиг». 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Моллюскалар деп чүлерил? 11.05 «Авам, ачам база мен». (2-ден 3 ай чедир уругну ажаал азыраары). 12.05—13.15 «Тулчуушкунга тып алыр сен». 1-ги сериязы. 17.00 «Хайямның рубаязи». Фильм-балет. 18.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Час». (Мурманск). 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва черде» Программада: «Тыва национал бижиктиң 60 чыл болганыынга». «Чүрттелга оран-савазы—2000», «Бии-Хем районнуң Ленинка суурунуң социал нарын айтырыглары». Медээлер. 19.40 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырының бирги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерин хүлээп алырын чарлап тур:

— автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультединге;

— үлетпүр болгаш хамаатыны тудуг талазы-биле тудуг факультединге;

Хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга киредиринң бижиктиг күрүзүнге

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
22
№ 117 (14317)
вторник
1925 чыдаа үдезилеттингеш
Өртээ 3 коп.

МЕДЭЭЛЕР

КҮҮСЕТТИНГЕН

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек сүт-бараан фермазы бо чылдың эгезинден бээр аренда керээзинче шилчип, чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып, эът, сүт бүдүрериниң херээнге чамдык эки көргүзүглерни чедип алган. Ылаңгыя бир дугаар кварталда 25 тонна эът садар планын 28,8 тоннага күүсеткен. Сүт садарының планын 12,2 тоннага ажырган.

СБФ-де 223 уксаалыг инекти шилип тургаш тускайлаан. Оон 168-ни саап турар. Коллектив кежигүннери чаа бот-оруулга-чарылганың ажыктыг талааларын боттарынга шилгээдип албышаан, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиделиринче кичээнгейин күштелдиргеп. Чамдык адырларга ажылчыннарның санын кызырган. Ам ында саанчы бүрүзүнге 30 ажыг инек онаажыр. Улуг саанчы Дыртык Монгуш, Татьяна Куулар, аныяк саанчы Руслана Ховалыг даандырган үүле-херээнге ак сеткилдиг хамаарылгазын көргүзүп турар.

Бо кыжын дөрт одакчының орунга Борис Күжүгет биле Владимир Монгуш нелээ кызымак ажылдаанындан оларның кайызы-даа аренда торларга чемеледип көрбээнер, харын-даа эрес-кежээ одакчылар диртип, ай, квартал санында мактадып келгени таварылга эвес.

Булуң-Терек фермазының кадарчылары чайгы турлагларын септеп, саанчыларга таарымчалыг байдалларны тургузар дээш Хөндергейже көжүп үнүпкеннер. Ферманың чайлаанда чадыр бажыннар тудуп каан. Оларның кыры кара-саазын-биле шын четтикпээниинден чазытап келирге чаглактаныры бергедей дээр. Оон-биле кады кидис өглерни ажыглаары ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар. Олар бо болгаш өскедаа четпестерин дарый чайладыр дээш күженишкинин үндүрүп турар.

АРЕНДАТОР ӨГ-БҮЛЕ

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары бо чылын аренда керээзин өзүгаар ажылдап турар. Ол ажыл-агыйда аныяк малчын өг-бүле кежигүннери Лидия Ондар биле Михаил Ондар 1982 чылдан эгелеп ниитиниң малын кадарып, ол үенин дургузунда эвээш эвес аргадуржулганы мөөнүзээн. Ам оларның коданында 340 хой бар.

Арендатор өг-бүле кежигүннери - ийи дугаар төрүүр хойдан 100-ке онаштыр 80 хураганны алыр хүлээлгезин күүседип, сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдааннар. Оларның кадарган хою чыл эгезинде, январь ортан үезинде баштайгы массалыг оолдаашкының берип эгелээн. Эрте төрээн хураганнар оруа-менди доругун өзүп турар. Хойжулар суг арай чедишпезинден шыктар үнү эдерип, суур чаныында чазаанче көшкеннер. Олар амдыызында соругдаан соруунга бүүрелдиглер.

Миний-оол ОНДАР.

Часкы хову ажылдары

ДӨҢ-ТЕРЕЗИНЧИЛЕР МУРНАЙ БЕРГЕН

Совхозтуң хову-шөлдерин эргинр, ында ажыл-иштиң амгы байдалы-биле таныжар сорулга-биле дан бажында-ла чоруптувус. Бо чылын 250 га черге тараа культураларын, 400 га чаңгыс, хөй чылдыг сигеннерни, 300 га кукуруза биле рапсты, 50 га картофельди өстүрерин планнаанын, тарылганы колдуунда суггаттыг черлерге чорударын гидротехник Седип-оол Ооржак оруң ара чугаалап чорду. Хемчик хемден Элегей ховузуюң шынаазында кылган суг хөөлбээнден бадырган буга-сумуннарда сугнуң деңнели бедип, ону чөп ажыглаары-биле шалыпкын ажылдаарын үе далаштырып келген.

Картофель өстүрер аренда керээлиг звенонуң ажылдап турар черинге баштай бардывыс.

— Эрткен дүне айдың эвес болганындан дан адып, чер чырыыры билек, ажылдап эгелээнивис бо. Суггарылганы ам 2-3 хонук дургузунда доозуп, онаашканывыс курукан черлерни андарып, илиртеп, картофель олуртулгазын май айның 25-тин бетинде доозуптарын сүмелештивис — деп, звенонуң удуртукчузу Артис-оол Ооржак чугаалаш, хүүрээн тудуп, ажылын уламчылай берген.

— Быжыглаан техниказы четчир. Эш-өөрү аажок кызымак, алыс боду совхозта партком секретарының орлакчызы, негелделиг, сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаар — деп, кады чораанын гидротехник бүзүрелиг илеретти.

Дараазында Элегей-Аксының делгем ховузунда шөлдерге чедип, тараа өстүрер звенонуң удуртукчузу Владимир Сааяа, оон суггатчыларга ужураштывыс. Кады ажылдап турар 9 кижиниң сеткил-сагыжы сергек. Янзы-бүрү марканың 4 трактору доктаамал быжыглаан. Суг баткан соонда дүн, хүн чок шалыпчы ажылдаан, 87 ганы суггарып алган. Арткан черлериниң суггарылгазын чоокку хүннерде доозкаш, тарылганы кыска хуусаада чорударын дугурушкан. Суггат чок шөлдериниң көрзүнүүн шыгыв хынаарга, курган болган. Чаъстаарын маназар. Элекке тараа чашпазын, орайтаза-даа, оон мал чемин өстүрер арганы хереглээрин звенонуң арга-дуржулгалыг хоочуннары. Товарищтай Ооржак биле Дадар-оол Ооржактың чагыл орары база чөптүг.

Шүжен-оол Монгуштуң звенозуюң сиген өстүрер шөлдериниң кезии суггаттыг. Анаа чораанын хүнде 102 га черни суггарганын, Охтя Чүлдүмүюң, Кержекей Кара-оолдуң болгаш өскелериниң-даа могаг-дыш чок шалыпкын ажылдап турарын мактап чугаалажыр чорду. Арткан девискээрлерни дең-дескн суггарып ап шыдаарынга бүзүреп болур. Совхозтуң администрациязы агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарын өөренип көргеш, шаандагы чонуюң ажыглап чораан буга-сумуннарын аштап арыглап, сиген өстүрериниң кичээнгей салып эгелээнин база демдеглезе чогуур. Маңаа бир чижек кылдыр Ак хемниң кыдыында 30 га черни Дүктүг-оол Сааяа суггарып доосканын айтыр апаар.

Совхозта кукуруза өстүрер звенону хөй чылдарда удуртуп, багай эвес дүжүттү өстүрүп мактадып, шаннадып келген район Советининң депутады Чыдый Ооржак-биле чугаалаштым. Ол чүгле эрткен чылын удурткан звенозуюң күжү-биле га дерге онааштыр 120 центнер дүжүттү ап, 3000 тонна эки шынарлыг ногаан массаны дужаагап. А совхоз бодунуң хереглээриниден ангыда, 230 тонна кукурузаны Бии-Хем районда «Саян», кожазы болур «Барлык» совхозтарга сатказ, 30 мун рубльди алган. Ону совхозта бүгү ажылчынарның айда алыр шалыпкын төлээринге ажыглаан. Чаңгыс звенодa 8 кижиниң эки ажылдааныңың түпнели ындыг болган.

— Бо чылын бистиң звено 210 га кукурузаны, 90 га рапсты тарып өстүрер. Суг орай келзе-даа, элээн каш хүннер дургузунда 64 ганы суггарып алдывыс. Алган темпиң кудуматтайн суггатты, тарылганы деңге чорудуп турган, эрткен чылдан эвээш эвес дүжүттү алырын хүлээндивис — деп, Чыдый Ооржак чугаалады.

Хову бригадазының төвүлде бажыңны септээш, оруннарны аппарып салган. Ында столованың поварлары Кама Моңгуш биле Ордуваа Ооржак амдан-сүүзүнүүр аъш-чемни белеткеп, хову-шөлдерде ажылдап турар кижилерге тускай машина-биле өй-шаанда аппарып берип турардар.

Совхозта профсөвилел комитеди администрация-биле кады социалистиг чарышты калбартып, түпнедия он хонгашла үндүрүп турар. Сөөлгү хүннерниң типлекчилериниге санаткан үш звенону шаңнаарынга 100 рубльди үндүрген.

Совхозтуң хову-шөлдерин кезип чораан, чедир кылдынмайн турар ажылдарны база эскердим. Хемчик хемден үндүрген улуг буганың дөзүнде балык эрттирбес шүүрлерни салбааны окта четпес. Аразы ырак ангы-ангы черлерде ажылдап турар кижилерниң дыштаныр, чаашкындан, изиг хүнден, хаттан чаглактаныр черлери чок. Бо дугайын хомудан чугаалажыр чорду. Маңаа бажыңчыгаштарны тударын, азы майгыннар садып бээрин совхозтуң удуртукчуларындаа негээри чөптүг. Чер ажылында звено бүрүзүн бот-оруулга-чарылга болгаш бот-акшаландырышкынче киирзе-даа, оларны эки өөретпээниинден кылыр ажылдарының нормачижээн, өртек-үнезин саналарын орта билбес, керээлерниң хоолгаларын безин бербээнибиле эптежирип берге. Ажылагыйның экономистери, бухгалтерлери ону эрегей байдалда тургускан. Ол эки түнелдерге чедирбес.

Районуң өске ажыл-агыйларынга денңээрге, «Дөң-Терезин» совхоз часкы ховү ажылдарын шалыпкын, организастыг бедик деңнелге чорудуп, тарылганы болгаш баштайгы суггарылганы июнь айның 1-ге чедир доозарын хүлээнген. Үстүнде айыттынган четпестерни дарый чайладып, таарымчалыг байдалдарны тургузар керек.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МУРНАКЧЫ БРИГАДА

Өвүр районда АКМК-да тудугжулар бригадазы (бригадири Б. Л.-С. Монгуш) эрткен айларда багай эвес көргүзүглерлиг ажылдап келген. Бригадалар аразында калбаргган социалистиг чарышка киришкиваан, бедиткен хүлээлгелерни ап турар. Бригада кежигүннери айыттынган ажылдарның планын күүседирин, ажыглалга киирер объектилерни чүгле эки демдекке дужаарын хүлээлгезинде киирген.

Б. Л.-С. Монгушка удурткан ол бригада Солчурда көдээ Советтиң административтиг бажыңының тудуун дооскаш, шеверлекчилер бригадазынга дужаап берген.

Олар ажыл шагын шыңгыы сагып, үенин чөп ажыглап турар. Тудуг материалдарының хандырылгазы үзүктелбес-ле болза, бригада бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап шыдаар. Бо бригада суурларга чаагайжыды туттунган бажыңнарны, школа, клуб болгаш өске-даа тудугларны тудуп келген. Бригада бо хүннерде ол-ла совхозта ийи аал чурттаар бажыңнар тудуун холдан үндүрген. Ында ам шеверлел ажылдары эгелей берген.

Ол коллективте мурнакчылар хөй. Хоочун тудугжулар Алексей Чаагай-оол, Владимир Ондар, Саар-оол Монгуш— бедик мергежилдиглер. Олардан аныяктар Олег Ондар, Слава Сааяа дудак чок, ажылга кызымак, чүткүлдүг чоруун көргүзүп турарлар.

Олар ам чаа объектиге ажылдаар.

Василий МОНГУШ.

ПЛАННАРЫН КҮҮСЕТКИЛЭЭН

Тес-Хем районнуң үлусчу контроль комитединиң электиг хуралынга демир артынчызы чыыр талазы-биле АҮК-түң кол инженери В. М. Сарыгларның информациязын дыннаан. Организацияларның, бүдүрүлгелерниң база албан черлериниң үлусчу контроль бөлүктериниң кежигүннериниң киржилгези-биле демир артынчыларын чыыр талазы-биле план күүседээнинге байдалын хынаанын ол хуралга дыннаткан.

Бирги кварталда Самагалдайның сеп::лге-техниктиг бүдүрүлгези (директору В. В. Эренчин) 20, орук-тудуг септелге коллективи 15 тонналы дужаап, планнарын чүс хуу күүсеткилээн. А совхозтардан «Чодураа» — 21, «О-Шынаа» 30 тонна демир артынчызын чүдүрүп чоруткан. Бо саннар планнап турганындан хөй.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз—4, «Кызыгаар» совхоз—6, «Танды сыны» совхоз 2 тонна демир артынчызын айыттынган планынга чедир дужаавааң. А ниитизи-биле район биоги кварталда планнан ажыр 7 тонна демир артынчызын дужаагаң болуп турар.

Бирги чартык чылдың планын күүседиринче кичээнгей салырын совхозтарның инженерлериниге комитет сүмелээн.

Комитеттиң хуралынга ажыл-агыйларның инженерлерин олурушкан болгаш аргасүме солушкан.

Моторк ТИРЧИН.
Районда үлусчу контроль комитединиң кежигүнү.

Курлавырлар, аргалар бар, оларны ажыглаар

БОШ-ДАГ БУГАЗЫ

Сөөлгү үеде «Шын» солуунуң арыннарынга одар-белчиирин, суггаттыг черлерни чөп ажыглаар дугайында олбо черлерден авторлар бижип турары черле чөп-түр. Ынчанмайн канчаар: бот-оруулгачарылга үезинде хөй орулга дээш ажылдап турар бис. Алыс түнел херек. Ажыы-биле чугаалаарга, дыка хөй совхозтар чер ажылындан каражалыг. Хөй черни андарып, тарып турар, а дүжүт эвээш. Оон бир кол чылдагаанны болза, суггаттыг черлерни чөп ажыглавайн турарывыста. Ол талазы-биле «Найырал» совхозтуң девискээриниден чаңгыс-ла чижекти маңаа киирер бодай-дыр мен. Чаа Чаа-Хөл суурнуң бедик хаваа-биле дужаашкак. Шанчы-биле аргыжар чазаглыг оруктуң алаа талазында үзүк-үзүк даглардың аразында шөлдү шаанда араттар суггарып, аңаа тараа тарып чип чораан. Ол буганың ора-сомазы ам-даа бар ийин. Ону 1936 чылда уламчылап каскан. Ону ажыглалга киргенинге тураскаатказ ыйыр июль айда болган.

Буганы ажыглалга киргеш, Чаа-Хөлдүң араттары бир гектардан ам болза 20-30 центнер тарааны ажаап ап турганнаң. Ам ол системаны катап ажыглаарының бүгү аргазы бар, техника, күш четчир. Ында шөлден бетинде дээрге-ле 250-300 тонна чиппе-тараанны, 800-900 тонна меде сигенни ап болур. Шак ындыг курлавырны чүге ажыглавас бис ааң? Суг шыгжамыры турупканы-биле холбаштыр совхозтуң тарылга, сиген шөлү кызырылган. Ол дугайында айтырыгны кайыын бээр тургузуп келди ышкажыл. Иштики, харын белен курлавырны эскербес, ону ажыглавас боорга, шуут-ла элдептиг-дир. Эрги буганы чаңгыс Т-150 трактор казып шыдаар хевирлиг. Мээң бо сүмемни «Найырал» совхозтуң үдуртукчулары, агрономнары, гидротехниги номчаап, ол шөлдү суггарып ажыглаар боор деп сеткил-биле мону бижидим.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың, партияның хоочуну.

Редакциядан: «Саналдар, бодалдар» деп рубрика-биле, шынап-ла; хөй-хөй чагааларны парлаан бис. Эң ылангыя Монгуш Шыырап, Донгак Шактар, Ефим Куривсенко, Феликс Сегленмей болгаш өскелер-даа боттарының саналдарын киргилээн. Кайы районда азы ажыл-агыйда ажыглап болур курлавырлар барын олар бижээн.

Ажылдаарда чон-биле сүмележир, улустуң саналын дыннаар болгай. Ынчангаш чонуң саналын үзүгаар кайы ажыл-агый чүнү кылып эгелээнил азы кылырыл дээр дугайында совхоз директорларындан, специалистерден-даа мынчага харыы келбейн тур. Р. С. Хунай-оолдуң бо саналын «Найырал» совхозтуң директору К. Дүрбүлек база ол ажыл-агыйның специалистери чүү деп бодап турарыл, солунга бижиир боор деп идегедивис.

КОММЕРСАНТ

Сөөлгү үеде коммерсант деп сөс бистин амыдыралывыска улам-на улуг черни эзлеп турар апарган. Ол сөс Тожуда «Май 1» совхозтуң директору, Ийиин № 113 сонгулда округундан Тыва АССР-нин улус депутады Александр Соколович Каадыр-оолга дорт хамаржыр. Республикада көскү экономист, черле ынчаш ажыл-агыйжы бо кижиниң оон хүш-ажылчы базымының эгезинден-не билир мен.

— «Чилиг чиирге чилчик киреэ» дижир болгай, моңу чоогдап көрүнерем — дээш, совхоз директору сыргак сүүдү.— Чүрээнер ажырбас ийик бе, баштайгы үдаада көвүдедиө чип болбас чүве болдур ийин.

Чаа соккан ивиниң бышкаан сывыда тырткаш, дораан сарга каккаш үжүглаан чилиг чыгыг олчаан бүзү бүрүчайның тур. Тайга улузунуң чиг чилиг ынно чанчылындан хөй улус көрүп турда чайлаар арга чок болдум.

Чыл төнчүзү, план-салаан күүседир хуусаа бачымаан болгаш ол хүн «Май 1» совхозтуң чанжилери хөй мал соккан Хөл кырының дескидожу, ырыг, ак хар бо ажылга дыка таарымчалыг. А чогум бо чер — тайганың тайгазында, совхоз төвүнден 250 километр ырак, Иркутск областче. Тофаларияже болгаш Тываже баткылаан хемнериң башташканы кыр кыры кызыгаарда.

Совхоз директору Александр Соколович Каадыр-оол бо ажылды боду билир болгаш, ону хол-биле тудуп кирипкеи. Ол аразында күрүнеиң эът хүлээп алыр организацияларының коң эът доңурар дүрүмүн гайылбырлап, эът-ти, кештин, мыйыстын, бышкактын болгаш ижин-хырының өртекүнезин бо малдың өске малдан ажыктыын тайылбырлап тур.

Кажаа-хораа тудар, сигенжирбиниш белеткээр, өдек-кыштаг дээр эвес, кассаже аңаа ағып кирип турар акша-дыр бо. Арта-ла доллар денер даан —мээн ол бодалдарымны директор билип каан чүве дег алгыра берди:

— Бо экшаның черже төктүп чүдарынга харааладавайн түр силер бе? Чайыраан ханы кудуп алыр сава чок, моон соңгаар ханны чонга садар бис.

Оон директор бижээн салып каап, балды тудуп алды. «Төктүп чыдар акшазың чыыры» ол, аңаа чугаа-биле алырга, бо тайгада сава чок болганындан доштуг коошпалай каккаш, соккан ивилериң ханың ынаар аксып, доңурары ол. Иви ханың суурга чедирип алыр болза, чынап-ла, акша ында, аъш-чемге-даа немере. Оон ынай оон чаагайы база ажок.

Александр Каадыр-оолдуң каадыг-даа чүвеге камгыын, артык чарыгдал үндүрер хөөн чогун болгаш бичии-ле черден орулга аптар чанчылын мен хөй чылдар дургузунда эскерип келдим. Ындыг кижилерни Эрзин-Тестин чоңу банза дээр, а делегейде нептерээнибиле бизнесмен азы коммерсант дижир. Оон ындыын мен 1960 чылдарның төнчүзүнде Александр Каадыр-оолдуң бодуңун бижээн номчугажындан көрген мен. Ам оон банзалаар азы коммерсантылаар чаңы болгаш аргазы удам сайзыраан. Ол ам ивиниң сүдүндея, быштаандан туржук, оон чамдык сөөктериндея, харын-даа карангайындан безин орулганы кэнчаар кирип алырын бодап турар. Шынап-ла, чамдык садыгларда аңаа терезинни кижи хевирлиг кылдыр бөле шараащ, ойнаарак-белек деп садып турар болгай. Ону бодаарга, ивиниң карангайын хадыңга чыпшыр хырбалаащ, ону садар болза, оон өртээ терезиннииндея улуг болур ужурлуг. Диленип, сураның оон-моон өөренип чоруур кижилер черле бирии тыл алыр боор чүве-дир. Бо Каадыр-оол база ындыг.

Тываның ивижилериниң, ивиг ажыл-агыйларының, черле бистиң шупүвустүң, мынчага чедир октап келгенивис ивиг кештеринден болгаш ивиг мыйыстарындан ол чүгле акша эвес, даштыкы доллар база кирип эгеледи. Эрткен чылын, баштайгы чылда безиң мыйыстың чүгле он хуузун чыыр четтикпен хиреэнде, оон 400 доллар алды. Ам мыйыстың черге дүжүп каарын маңавайн, ону үзе хирээлээрээ организастаан. Ынчангаш мыйысты ажылдап кылыр, баштайгы болбаазырадылгазын организастаар цехти совхоз төвүнде ажыктаан.

— Бо чылын Аляска-биле болгаш Япония-биле садыгларывыс мен. Ивижилерге таарыжыр майгын болгаш өске-даа эт-херексел оларда бар хевирлиг-дир — деп, ол банза, бизнесмен болгаш коммерсант чугаалап ор.— А чогум кеш биле мыйыс садыгларывыс АКШ-тың «Юджин этерпрайсиз» фирма-биле дүгүржүп, керээ чарган мен. Даштыкы чүрттар-биле мындыг садыгларывыс ажыктыг, а ыяш, хөмүр-даш чижектиг эртинелерни даштыкыже үндүр сөөртүрүге удур мен. Салгалдарывысты болгаш чер-чургувусту бодаар ужурлуг бис.

Александр Соколовичиниң чүрттүң ивиг ажылынга хамаарыжылгалыг эртем-шинчилел институттары-биле керээлерин, Москва, Норильск, Магадан хоорайлар-биле харылзаазын Кызылда улустуң үе-тывыш мастерскаазы-биле дугуржулгазын эки билир мен. Ам өөредилге черлериниге ивижилер өөредир болгаш Соңгу чүктүң ажыл-агыйлары-биле ивилер солчурун чугаалажып чоруур деп турар. Ында байдалды кады барып көөрүн, оларның арга-дуржулгазын чырыдарын меңээ сүмелээн кижи.

Александр Соколовичиниң бодалынга кирбес чүве чок, а бодалга киргенде ыяап-ла боттаныр. Ам ол аң-менден, өлүктең туржук, ыяштан, кәт болгаш тооруктан, туйбудан болгаш суй белектерден орулга киирерин оралдажып турар. Ол бүгү-биле чергелештир чонуң амыдыралын экижиндиринче, бажың-балгат болгаш дыштаныр чердер туттурарынче кичээнгейлин улам улгаттырган. Оон Тыва АССР-нин Улус депутадының программазын номчукчулар солуннардан номчаан болганда, совхоз директорукун ол сорулгаларынга дегбээйн. Чаңгыс-ла демдеглеп каар чүвем —оон ажылынга бердингеня, мергежилин үнелеп, чонга экономиктиг билиглерни нептередип чоруурун. Чүгле хурал-суулаа, кичээл-семинар эвес парлалга дамчыштыр база идепкейлиг ажыл чорудуп турар. Ол дээш «Шын» солуунун шанналын база алган.

Хүн дурту узап, чылыг дүжүп, хар эрип эгелээнде, Улуг чылдың чаазында, таптыг-ла марттың 9-та ол Тес-Хемнин Кызыл-Арыгга төрүттүнген, Өден-Шөлден өргелеп, Арыг-Бажыңдан каттап, Сойдан бадыктап өскен. Тимирязевка соонда «Тес-Хем» совхозка экономистен, күш-ажылчы базымын эгелээн. Ам оон чонунга чээрби чеди чыл бараан болуп турары бо. Александр Соколовичиниң Тыва АССР-нин улус депутадынга соңгуттурганы — чонунуң идегелиг болгаш бүзүрели-дир. Ону ол ажыл-херээ-биле бадыткап шыдаар.

Амгы «Май 1» совхоз «Тоора-Хем» совхозтуң салбыры, бичии ажыл-агый турду. Ам «Тоора-Хем» совхоз мал-маганның саны-биле-даа, бүдүргеи продукциязының хемчээли-биле-даа, амыдырал байдалының деңнели-биле-даа «Май 1» совхозка четпес апарган. Колхоз болгаш совхоз шимээшкиниинин хоочуну Василий Тамдын-оол ол дугайын кайгап чугаалап орду. Мында хамык чажыт. «Май 1» совхозтуң экижип келгениниң баажызы — оон удуртукчузунга банза, бизнесмен болгаш коммерсант будуштуунде.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

Төрээн чурттувуста

ОРЕНБУРГ. Покровскиниң автосептелге заводу чаңгыс каът чыып эптээр бажыннарны кылып эгелээн. Ындыг бажыннарның бирээзинге-ле мастерскааны, складты, гаражты, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр цехти тургузуп болур. Эптеп каан бир бажыңның өртээ — 97 мун рубль. Бо чылын ол будуурге чери чыып эптээр 20 конструкцияларны будүрерин планнаан.

ХОХТЛА—ЯРВЕ (Эстон ССР). Чернобыльдың атом-нуг электростанциязынга үрелиишкинниң түнелиниде болдуган халапка качыгдаан рабочинардан 50 бичии үругларны хүлээп алырынга республиканың пионер лагерьлери белен. Өске регионнардан аңаа барган пионерлер дыштанмышаан, эмнеңнелге үругзун база эртер. Келген бичии үругларның дыштанылгазынга, эмнеңиишкинниге болгаш аъш-чеминге немелде акша-хөреңгилерни чарыгдаарын күш-ажылчы келлективтериниң профэвилел комитеттери шиитпирлээн.

ТБИЛИСИ. Баштай алдыган шай бүрүлерин Грузиның тускайыткан будуруллелеринге болбаазырадып кылган. Бо чылын алдыган хөй тонна шай бүрүлериниң будурген продукция чурттуң өске регионнарының садыгларынга удавас четкен турар. Республиканың барыын талакы девискээринде ажылнишкилерге шайның иогаан бүрүзүн чыырын болгаш болбаазырадып кылырын массалыы-биле эгелээн.

(СЭТА).

Өөлгү шакта

ПАРИЖ. Гвинея-Бисау биле Сенегалдың аразында кызыгаарга шериг кезектериниң меслидежишкин болган. Гвинея-Бисаунуң даштыкы херектер министерствозунуң медеглелинге үндезилел, Франс-Пресс агентилелдиң дыннатканында аткылажышкынны бир дугаарында сенегал солдаттар эгелээн. Делегей ниитилежидгези Сенегалдан «докгаамал апарган кызыгаар үрээшкиннерни соксадырын негээр үжүрлүг» дел, Гвинея-Бисаунуң ИХМ-и кыйгырган.

* * *

Франс-Пресс агентилелдиң дыннатканы-биле Мьянманың (Бирманың) шериг эрге-чагыырзы чүрттүг 110 хоорайында шериг байдалын солаан. Оларда комендант шагын дужургеп, кижилерниң белүглежил чыгырын чөпшээрээн.

(СЭТА).

Коммунист: ооң ажыл-херээ

АЖЫЛ-ИШ ОНУ АЛДАРЖЫТКАН

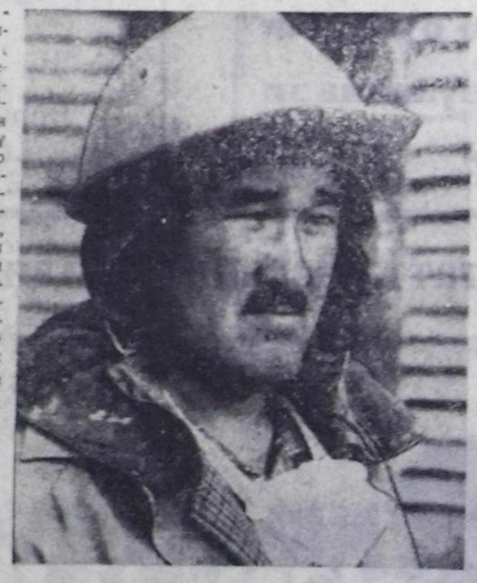

Кара-Даш сынарының, эгинне-ринге денешти-бедип үнген даг-дүгүарыглаар цехтиң бирги каъдынче кире-бергеш, адап, сураглап барганым ажылчыны айтырарымга, башкир машинист кыслифтяже кирүдеп, барып чедерим каътче көдүрүлүрде базыптар кнопкаже айыткан.

Беш эвлчег-биле дүн, хүн чок ажылдап турар хөй национадлыг эш-найыралдыг коллективти башкарып турар Шалбачы Кек-Каракович Күжүгеттиң ажылдаар кабинединге бардым. Келген херээмни чугаалажарымга, боданмайындаа баштай мынча дээш:

— Владимир Монгушту бешсалаам дег билир мен. Чангыс цехке 20 ажыг чыл кадыажылдап келдивис. Ажок бир-че сеткилдиг, топтуг-томаанныг, мергежилинге бердингеи, кыптыгыл чоруур коммунист кижи-дир. Парлалгага ону биживейн, кымны чыдыар боор—деп, чугаалаанын ора, столуиун иштинден кылын дептер үштүп эккелди. Оон бир арнында бо үүлдүн маадырының допшу намдары, адреси бижиттинген.

— Бистиң цегивис бо чылдың эрткен дөрт айларының планнарын хүүсаа бетинде күүседипкен. Бо чедишкинде Владимир Комбуевичиниң, оон удурткаиы электри болгаш газ-биле каннаар бригаданың төлептиг үлүү кирген —дээш, начальник өөрүшкүзүн илередип, чазык хүлүмзүрдү.

Хереглеттинмес черн чок, отка кыппас, өтпес, катпас, ток дамчыпгас үнелиг эртине болур Тываның даанын дүгүн сорттар аайы-биле ылгап турар конвейерлер, дериглер, механизмнер аразында ажылдап турар эш-өөрүнүн аравынлан Владимир Комбуевич Монгушту тып ап, ажыл-ижи амыдырал-чурттадгазы-биле таныжар аргалыг болдум. Ортумак сыныг, мадагар магаботтуг, хүлүмзүрүг долган хүрек-кызыл шырайлыг эр бодүнүн дугайында чүве чугаалаарыңга ынак эвес боорга, доора айтырыглардан эгелеп, чоорту ханылаар үжурга таварыштым.

Оон амыдыралы, ажылижинде өске эш-өөрүнден онзаланыр чүве чок. Партия болгаш чазааның сагыш салыышкынының ачызында аяс дээриин адаанга аас-кежиктиг үеде төрүттүнген, өскен. Ол-ла Ак-Довуракка ортумак школаны дооскаш, шеригже келдирткен. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиин, радиомеханик оол халашкаш, шериг хевин-даа үжүлбайн, фабрикага ажылдап эгелээн. «Тыва даг-дүгүр» комбинаттың чанында өөредилге комбинадының түр курузун дооскаш, электри болгаш газ-биле демир каннаар мергежилди чедип алган.

Баштайгы үеде ажылынга чанчыгары берге болган. Дээринейиип хөделип турар дериглер аразында сырылаткан демирлерден, доозун-доворакгап мага-бодуи камгалап, тускай хептиг, карак шилдиг, аар бөрттүг, аксын, думчуун безин дуглап алгаш, бут кырынга тура ажылдаар. Бичии-ле үрелиишкин болганда, көрбээн, хынаваан дээш шаанга кирер.

Бижыг тура-соруктут, ажылынга ынаа, үлегерлиг сагыга-чуруму-биле бергелевин ажып эртип, ажылчын коллективке ижигип, мергежилиниң хыын чоорту тыва берген. Чылдар биларер эвес, шүүжүп эрткилээн. Бригадирлээшиилеп бээр ам 12 чыл ашкан.

Хөгжүлде чаагыс чүге турбас, шаг үеиин аайы-биле өскерлир. Кыска үеде оон караанга улуг чаартыдгалаар болган. Амгы үеге чедир ажылдап турары бедик сорттарлыг рудадан даг-дүгүарыглаар эрги цехтин чанында амгы үеиин нарын техниказы, автоматтыг дериглери-биле чеп-сегленген чеди айгы сорттуг даг-дүгүр арыглаар 13 каът улуг цех турулкан. Оон дериглерин, механизмнерин эптээривге ол идепкейлиг киришкеи. Ону дүрген ажылгага киирер дээш, эш-өөрү-биле кады үйгу, дыш чок хөй үеии эрттирген.

Ажылдап турары цехтиң бажыныиың хажыызында үндүргеш, чангыс черде оваалап каан янзы-бүрү шараш демирлерже айыткаш, ол мынча диди:

— Цегивиске мурнунда турган дериглер эргижирээн. Оларны адырып үндүргеш, орнунга чаа дериглерди солуштур салып турарывыс бо.

Мергежилиниң айы-биле эш-не бедик разрядтыг В. К. Монгуштуң удуртканы 10 кижиден тургустунган бригазы бердинген даалгаларны чогуур хуусаазында шынарлыг кылыр, цехтиң дүн, хүн чок үзүктелишкин чок ажылдаарын хандырар талазы-биле ам он ажыг чыл дургузунда шалыпчы одурутга чоруп келген. Үргүлүү кады ажылдап келген эжи Ю. В. Черепанов-биле он-он аныяктарны бодүнүн мергежилинге өөреткеи. Аныяктарның профессионал өөредилгезинге болгаш коммунистиг кижизидилгезинге ачы-хавыяазы дээш В. К. Монгушка Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы деп хүндүлүг атты, ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижиин 70 чылдарның төнчүзүнде-ле тывыскан.

Шыгмы негелделиг, принципиалдыг коммунист бодүүхууда үлегер-чижээн өскелерге көргүзүп, цехтиң парторганизациязының секретарынга үр чылда ажылдап, коммунистерии авангардны ролюн бедидеринге, хөй-ниити организацияларны удуртурун эжижидеринге болгаш кижизидилге ажылын күштелдиринге төлептиг салыышкының киирген.

— Парторганизация секретарындан ол чоокта хостазында, коллективте политиктиг кижизидилге, көскү агитация харылаар партийжи даалгазын ак сеткилдиг күүседип турар—деп, фабрикала партбюро секретары И. В. Стародубова оны аажок мактаар. Шынала. Владимир Монгуш партияның политиктиг платформазын Устав төлевилелия танылыгларынга хүралга сайгарыш чугаалажырында идепкейлиг киришкеи. Көскү агитацияны чаартып, эде кылыр талазы-биле үнелиг саналдарын база киирген.

Кежээнин мурнунда хүндү дижир бис. Эки кылган ажыл элеп читпес. Оон бээр 4 чыл болур. Чүрттелгазынга тавырышкан бир онза өөрүнчүг тавырылганы ол кажан-даа утпас. Эзлчеглиг ажыл соонда бажынынга пат турупкан келгеш, оглу Аяс-биле чугаалажып орда, эжик соктаан. Аиар барып ажыдыпкан. Кады ажылдап турары орус, тыва, украин, татар кыстар боодал чечек түткан хүлүмзүрүп киирип келген.

— Чазактың бедик шаңналы-биле!— дээш, түтсуптарга кайгай берген. ССРЭ-ниң Тудуг материалдар министерствозунуң каттыжыышкынарының, будүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылчыннарын база инженертехниктиг ажылдакчыларын орденнер болгаш медальдар-биле шаннаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Президиумунуң 1986 чылдың июнь 9-та үндүрген Чарлыын парлаан солуину номчуп бергеннер. Владимир Комбуевич Монгушту Октябрь революциязы орден-биле шаннаан болган. Сүрээдел, өөрүшкүден оон караанның чаштарын чаактарынга чуглу бергилээн. Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы В. К. Монгуштуң 1976, 1981 чылдарда шаннатканы «Күш-ажылы шылгарал дээш» деп медалының, Күш-ажылдың Кызыл тугу орденииң кырынга эдлчеглиг бедик шаннал ынчан база немешкеч.

В. К. Монгуш—үлегерлиг ада. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Валентина Монгушовна-биле кады уругларын эки өөредилгелиг, сагыга-чурумнуг, ажыл-ишчи кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип чоруурун чону мактап чугаалажыр.

Коллективиниң чоргаарларыры В. К. Монгуштуң назыны ам-даа аныяк. Алыс боду чиик, сергек. Дыштанып хүнеринде оглун, кызын, кадайын эдерткеш, орден, медалын кадаяыпкаш базыптарга, таныыр, билир кижилер аиаа мөгеер. Ажыл ону алдаржыткан.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: ажылчын В. К. Монгуш.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ЧУГААЛАЖЫП ТУР БИС

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында партийжи массаларның эрге-чагыргазын балыткап турар болгай. Ынчангаш маиаа хамаарыштыр партия эге организациязының эргелерин улгаттырып турары чеже чеп.

Сонгулталыг партия өөрүшкүзүнүң четелеп сонгуп тургузарынга партия эге организацияларын, оон коммунистерин киириштирип турар боттуг эргени берип турар болганда, партийжи аппарат ажылдакчыларын чарыштыг, конкурстуг байдалга партия эге организацияларыи шилип деиширдер дел Уставка тодаргайдап айтыр болза эки деп болаар мен. Ол ышкаш райком, обком секретарьларын, оон килдистериниң эргелекчилерии, ораалакчыларын, контроль-ревизия комиссияларын сонгуурда азы томуйлаарда хаалчак чоруктуу болдурбазы-биле аиаа киргеи кандидатураларның допчу намдарын, оларның программалары-биле кады баш бурунгаар солуига, радио, телевидениеге калбаа-биле чарлаар.

Оларга хамаарышкан саналоиалга бүгү-ниитиин идепкейлиг киириштирер, оларны деннеп, дүүштүрер, маиаа конкурстуг байдалды шыгыы сагыыр. Бо ажылды бот-бодуи хүндүлежир, эки талаларын деткижер, дузалажыр кылдыр организастап чорудары чугула. Бо мындыг чорук эрге-чагырга туткаш, даргазыраг чүгле айтыышкын бээр мен дээр хоралыг хөөнге алыспаанынга, эш-өөрүнүн бүзүреливге төлептиг болурунга дыка дузалаар, болаалыпар деп болалдыг мен.

Кижилерни удуртуу башгаар эргени партия организацияны азы чон (оиу сонгаан азы депшиткеи черлери) берген болганда, удуртукчу ажылдакчының отчёттуг болуру албан. Ындыг болганда ол чүгле эге организацияның эвес, а партияның ат-алдарының бедип турары ол дээрзи билдингир.

Моон мурнунда чамдык удуртукчу эштер сонгуун алган соонда, ол-ла дээр хевирлиг ол уу-биле баар азы сонгуткан хүүсаазы төнүп, отчёт бээр ей кээрге, ында-хаая көстүп кээри база турган-на болгай. Бо чылдагаан-биле удуртукчу-контроль чок байдалга чанчыгыл, бот-боттарының аразында харылзааларны чидигленлирер хөөнү чок, ыыт чок олурупгар чорук моон үнүп турган деп бодаар мен. Бодунуң санал-оналын ыыткыр чугаалаарындан дадагалзап, бодунуң шынныынга, бүзүрелинге удурландыр турун келген чүүлдерге удур маргыжын билбес чоруктар амгы бо хүнде-даа бистин аравыста бар болгай.

Ынчангаш чугула айтырыгларга шинтпирлер хүлээп алырда, чүгле үстүнден эвес, а адаандан эгелеп хүлээп алыры частырыглар болдурбазынга азы күүселде чок шинтпирлер хүлээп алырын эвээжелиринге дуза болуру тодаргайдыр. Өске талазында ол-бо айтырыглар талазы-биле коммунистерниң туружун, хөй-ниитиниң санал-оналын билип алырында ол база дузалаар, партийжи политиканы ажылдап кылырынга болгаш ону боттанлырарынга партийжи массаларның идепкейин бедидер, ону амгы амыдыралдан-даа көрүп болур-дур. Ындыг болганда СЭКП район конференцияларын чыл санында, эвээш дизе-ле 5 чылда 3 катап чорударын Уставка киирер болза эки деп бодалдыг мен. Манаа кол угланышкынны идеологтуг ажылче, шинтпирлерниң күүселдезинче, марксисчи-ленинчи өөредигже, партияның авангардчы ролюн хандырарынче угландырар.

Чамдыкта бюроларга (кызы бөлүкке), харын-даа плеиумнарга далаш, бүгү талазыбиле бодаттынмаан, күүсеттинмейн артып каап турар шинтпирлер, партийжи массаларга даянмайн, ону хөй-ниитиниң санал-оналы-биле деннеп-тулгаштырбайн турарындан ындыг докгаалдар хүлээп алдының турар деп бодаар мен. Ыланғыя, бо четпестер кадр айтырыгларында хөй болуп турарын солуннаалап-даа коиулуп, амыдыралдап-даа көрүп чор мен. Ол ышкаш партия эге организациязыидан эгелээш обком бюроларыига чедир, оон ажылын ажык-чарлыг болдурүп, харын-даа чүүлда (чагыгылаалыг) айтырыгларга оон стенографтыг отчёттарын солуига парлап, радиога калбаа-биле чарыдар болза эки.

Бо тавырылга сонгулдалыгдаа, томуйлаткан-даа коммунистерниң ажылын, идепкейлиг байдалын билип алырынга база ажыктыг. Ол ышкаш каяа, кымны сүмелеп болур мен деп айтырыг база шору билдиниң кээр-дир. Бодалымның утказы ындыг ийин.

Съезд мурнунуң дискуссияларын чугаалажып тура, бир дем-биле хөделип ажыллаары, СЭКП ТК-ның Платформазыига үндезилээш, күштерии каттыштырары коммунист кижиниң хүлээлгези, арын-иүүрү кылдыр билип турар мен.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Партияның хоочуну.
Улуг-Хем район.

ООҢ ЧЫРЫК АДЫ

Иргит Шагдыржаптың ады Тываның бүрүнгаар депшилгелиг хөгжүлдези-биле сырый холбаалыг. Ол 1925-28 чылдарда ТАРН ТК-ның даргазы, 1928-33 чылдарда ТАРН ТК-ның секретары, Чингине секретары болуп чорааи.

Иргит Часпыновичиниң партия стажы 1923 чылдан 1959 чылга чедир кылдыр, өлгениниң сөөлүнде эртекеи чылын катап тургускаиын номчукчулар билир боор. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин Шагдыржаптың 90 харлаанын эрткеи чылын демделгээр дээш, оон ажыл-чорудулгазыбиле ханы танышкан. Политиктиг революсчуиун хар харлааның эрттиреринь харылап турган болгаш, күрүне болгаш партия архивтеринден Иргит Шагдыржап деп кымыл дээрзин билип алыр аас-кежиктиг болдум.

Төөгүнүң үнелиг материалдары-биле танышкаш, тыва чонның келир үезии дээш дыжын, күжүн, кадының харамнаимайн чораан кижиниң салым-чолу сагыжымны өйүп чоруур апарган. Ынчангаш Иргит Шагдыржаптың дугайында бижиири, адын мөңгежидер хемчеглерни алыры чугула деп билип турар мен.

Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда амгы «Союзпечать» бажыныига 1925 чылда ТАРЭ-ниң бирги тургузукчу съездизи болган. Аиаа Шагдыржапты ТК-ның даргазыига сонгаан. Маиаа тураскаал самбыраны азары чугула боор деп бодаар мен.

Амгы Комсомольская кудумчузу шаанда Иргит Шагдыржап аттыг турган чүве. Оон ол эрги адын черле катап эгидер херек. Чогум бо кудумчуну чүге өскээр адай бергени билдинмес. Бир-тээ, Тываның алдарлыг оолдарының адын аиаа катап тыпсын бээр чүве болза, аныяк салгалды кижизидеринге улуг салдарлыг болуру чугаажок. Өөредилге черлери, школалар, аныяктар коллективиниден бүткеи бүдүүлелер вайысылалда долу. Бир эвес ук кудумчуиуи эрги адын дедир эгиткеш, кайы-бир өөредилге черн шефке алыр болза, найысылалда төп кудумчуиуң арын-шырайы-даа чаажыыр.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Тыва Арат Республика килдизинге тускай бүлүнну тургузуп, Шагдыржаптың чүүүн аиаа аскаш, оон политиктиг ажыл-чорудулгазының кыска тайылбырын бижип каар болза, көрүкчүлерге дыка солун болур ийик. Чогум ук бүлүнну долдуруп аптар материалдар хөй. Бети дээрге Шагдыржаптың юбилейлериигe уткуштур, төөгүчүлериің, журиалистериің ажылдарында киирип болгай. И. Шагдыржаптың оглунда кадагалаттыиып артып калган Коминтерииниң чөвүлээр эргелиг 64 дугаарлыг биледи, 1933 чылда Москвага Коминтерниин XI Пленумунга киришкеии 99 дугаарлыг мандат бижии, даштыкыже үнүп чораиы паспорту бар. Оон оглу юрист Юрий Чигжит-оол ук үнелиг документилерни музейде эккеп берген. Мыя бо артып калган каш документилер безин Шагдыржаптың овур-хевирии, кымыл дээрзин билип алырынга улуг ажыктыг.

Иргит Часпын оглу Шагдыржап Эрзиннии Бай-Даггa төрүттүнген. Эрзин, Тесте оон арттырып каан истери хөй. Оон чангыс чер чуртташтары ам барык үттүр чыгай берген. Төрээн черинии, совхозуиуи адын-даа адаза кем чок. Ол ышкаш Тес-Хемнии суурларының кудумчуларынга-даа ат тывысса канчап баар боор.

Иргит Часпынович 1959 чылда Каа-Хемнии Авыйган деп черге кырганнар бажыныига тургаш мөчээн. Оон мага-бодуи ында орнукшуткан. Оиу Кызылдың чаа хөөрүнге эккээр болза, дыка-ла буяиныг чорук болур ийик.

Бир эвес И. Шагдыржап бистин аравыска чурттап чораан болза, бо хүннерде 91 харлаар турган ийик. Тываның социалистиг орук-биле хөгжүүрүнге үлүүн киирип келген. Барык үттүидүрүп бар чораан эштии чырык ады ам катап эглип келген.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.
Хоочун журиалист.

МАГАДЫЛАЛЫ ЧОК

Команда-бюрократчы аппаратның удурланыышкынынга болгаш улуг бергедээшкиннерге таваржы-таваржы, кооператив шимчээшкинии күжүн мөөннел, чурттуң чегей рыногун барааннар болгаш ачы-луза чедирилгези-биле долдуруп турар. Дыка хөй кооперативтер күрүне бүдүрүлгелери-биле чедиишкининг адаанналлганы чөрүдүп, даштыкы рынокче үнүп эгелээн. Ындыг-даа бол, кандыг-даа чаа чүүлдерде күзенчиг эвес талалар турар, мында база ындыг — өртектн улгаттырып, кижилерии кадыкшылынга болгаш амы-тынынга айыылдыг боон болгу дег продукцияны үндүрүп, кажар сайгарылга кылыр чоруктар бар болуп турар.

Мээи бодалым-биле алырга, ол бүгүнүи чыллагазынары мындыг. Өске чурттарнын, НЭП үелериниң кооперәциязының арга-дүржүлгазын ол-ла хевээр майыктап ап тура, бир кол чүүлдү өөренип көрбейн турар — эргежок чүгүл- хоойлужудулга баазазының чогу, а чамдык таварылгаларла, бүдүрүлге эәлээшкининиң бедүүн культуразының чогу. В. И. Ленин бодунуң ажылдарынга чуртка кооперацияның келир үеле сайзыралының дугайында бижип тура, кооперация деп шилгелиг кооператорларның нинтилели апаар деп аиаа эвес демделээн болбайн аан.

Амыдыралывыстың амгы үе-чадазында шынчы, болүүнүн херээнге бердиигеи кооператорлар кончуг эвээш. А чүгле акша ажылдап алырын бодаар, орулга сүрүксээрлер кайы хөй. Ындыглар дыка хөй бараанарның чедишпезин ажыглап алгаш, шынары күдү, харын-даа кижилерии амытынига, кадыкшылынга хоралыг баразынарны бүдүрүп үндүрүп турар.

Эрткен чылын Ак-Довурак хоорайда кооперативтерииң бирээзи Грузияның кооператорларындан «Жигули» марканың чиик машинаның мурнуку шилдерин садып алгаш күрүне садыын таварышлыр сайгарылгаже киирипкеи. Шилдериің ажыглал үезиие айыыл чогун бадыткаан документилер чок болган. Ол хирезиие оон өртээ күрүнениидеи 3 катап аар.

Автомобиль шилдериниң айыыл чогун, машинаны башкарырынга таарымчалыын күрүне стандарты регламентилээн турар үжүрлүг. Ол бүгү шилди өөнээринге база хамааржыр. Чүге дизе өөнээшкин кылып турда, ГОСТ-унуи регламентилээни шилдің чырык эрттирер шынары кудулаар. Ол көргүзүг автомобилдиң мурнуку шилиите 75 хуу, а өске артканнарынга 70 хуудан кудулавас үжүрлүг.

Ындыг-даа бол, республиканың девискээриидеи дашкаар сөөртүп эккеп турар өөнүг шилдер үстүнде көргүзүглерии бадыткапкы дег чогуур документилери чок. Шилдерде бүгү-ле бүдүрүлгелерге болгаш оон иштинде кооперативтерге албан хамааржыр маркировка салыынмаан.

Мээи саналым-биле алырга, магадылал чок, иниги тургустугаи дүрүмнерге таарышпайн турар шилдерни ажыглаары орук шимчээшкиннииге улуг айыылды болдуруп болур хире.

Юрий МИТЮКОВ.

Тываның "стандарттаашкын болгаш метрология тевүүнүн директору.

КООПЕРАТОРЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Элегес-Аксының хана материалдарының заводу кооперативтив кылдыр шилчээш, чемехала дыиавайн, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап, тудугларны четчир санныг материалдар-биле хандырып турар апарган болгай. А оорган ырак эвесте, Элегес хемниң унунда 50 гектар черни кажаалаш, ногаа өстүрүп ажылдап турар кооперативтиң продукциязын каш чыл улай кызылчылар чоогиап орза-даа, ында кым, кандыг янзылыг ажылдап турарын билбес чадавас.

Хем эриивде өскээртен көжүрүп эккеп туткан эрги бажын, оон чанында шилдеп каан теплица хевирлиг болгаш өске-даа тудуглар, целлофан пленка-биле одуруглай-одуруглай шыпкан дилиидектер ырактан эскертинип, мында кижилер чурттап, ажылдап турар-дыр деп чүвени хереглей бээр.

Кооператорлар-биле танышып чеде бээривиске, оларның дагазы ында тур чок болду. Дарганың ачазы, кооператив кежигүнү, ногаа, бахчи культуралары дээш колдай ажылдап турар Роман Аркадьевич Ким бистн ажыл-ижи-биле таныштырды.

— Силерниң кедгенинер-даа биске хөлчок эки, таварымчалыг болду. Чүл дээрге «Кызыл» агрофирманың дагазы А. И. Семенов бистн бо черивистен үндүр сывырар дей берди. Бис бо 50 га черни аваа-ла кара туравыс-биле херимнеп, мында тудуг-балгат кылып, ажыглап турар эвес-ле болгай бис. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделиниң 1987 чылдың июль 31-деги доктаалы бар. Ол доктаал ёзугаар ол черни бис үш чыл хуусаалыг ажыглаар ужурлуг бис. Ынчан кээрге бистиң чөпшээреливис бо чылдың июль 31-де доостур. Ону безин манавайн черивисти хавырар дей берген—деп, ол хомудалын илеретти. Беш-ле кижи бис. Баштайгы чылывыста безин 24 мун рубль арыг орулга ажылдап алгаш, оон шуптузун бо шөлге тудугларны кылырынга, баазаны тургузарынга чарыгладывыс. Нинтизи-биле бо шөлде бис чүс муң хире түнүг хөреигиин чарыгдаан бис.

— Бир кижиге онаштыр бис моортан 30 тонна продукциянң берип турарывысты ап көөр болза, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар бис. А кооператививис Респотребсоюзтуң Кызыл хоорайда кооперация садыынга хамааржыр. Ам бир ай хире болгаш огурец, помидор дээш өске-даа продукцияны садырларже берип эгелээр бис—деп, кооперативтиң бир кежигүнү Сергей Владимирович Нефедов немеди.

Мижит-оол САЯЯ.

ЧУРУКТАРДА: ажык черде тараан ногааларны пленка-биле шыпканы; теплицада тускай арга-биле өстүрүп турар огурец, помидорлар; ол бүгүнүң өстүрүкчүлериниң бирээзи Роман Ким.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

Специалиске сөс

ЧЕМИШЧИДИЛГЕНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Бистиң республикада эң чугула чемнин бирээзи — картофельдин дүжүду чыл санында кудулап турар. Эрткен чылын ол бир гектарыидан 53,4 центнер болган, а Таиды биле Бии-Хем районнар чеже хире үрезиинии тарааныл, ол хире дүжүттү алган. Ынчангаш картофельче сагыш салбас совхоздар оон үрезиинии садып алыры-биле чылдын-на улуг чарыгдалдарны үндүрүп, күзүн кээп, каражага таваржып турар. Чүге дизе Хакасиядан база чурттакчы чондан оиу кооператив өртээ-биле садып алыр ужурга таваржып келген.

Картофельдин дүжүду чүге ындыг чавызыл? Чылдагаан-на хөй, агроном бүрүзү оиу эки билир. А бистиң республиканың кайы-даа районунга картофельден багай эвес дүжүттү өстүрүп ап болур.

Республикада химизация ставциязы эрте база ортумак хуусаада бижар картофельдин ийи сорту-биле шенелде кылган. 1988 чылдың күзүнүнде «Уральский ранний» биле «Хакасский» дээр ийи янзы хуусаада бижар сорттарны олуртур шөлдерге бир гектарга-ла 67 тонна иринди өдекти чашкан, оон түнелиилде ол шөлдерниң хөрзүнүнге азот, фосфор, калий четчир болган. Картофель тарыыр шөлдерни баштай суггарып алган, оон соонда майның эгезинде үрезиинии андазын бизиниң аайы-биле олуртказ. Картофельдин сывы чаа-ла үнүп орда, бок үнүштерни узуткаары-биле ол шөлдерни чиик илиир-биле болбаазыраткан. Оон ажыктыы аажок улуг болган, бок үнүштер үнместээн.

Картофель сывы чаа-ла чечектелип турда, шөлге мочевина биле аммиактыг селитраны аңгы-аяры хемчээлдиг кылдыр чажып, оон үнүшке салдарын хынаи көрген бис. Азот-фосфор-калий составтыг чемишчидилге чашкан шөлге бир гектарга онаштыр 1,3 центнер аммиактыг селитраны ажыглап, чемишчидерге, картофельге нитраттар көвүдээр. Ынчангаш бо таварылгада оон орнунга мочевинаны ажыглаар. А хлорлуг калий чашкан шөлге немей аиаа калийни ажыглаарга (гектарга 1 центнерни), нитраттар база дыка эвээжээр.

Суггаттыг шөлге тараан картофельдин дүжүдүнге кайыдаа (органиктиг база минералдыг-даа) чемишчидилгениң ажыы улуг. Картофель шөлүнүн бир гектарынга 67 тонна өдек, 1 центнер диамоний фосфады, 1,3 центнер калий төккен шөлге картофель чаа-ла чечектелип турда, гектарга 0,9 центнер аммиактыг селитраны чемишчидилге кылдыр немей чажарга, оон бир гектарындан-на 321 центнерни, а чемишчидилге чок шөлдегага онаштыр 254 центнер дүжүттү ажаап алган. Ол-ла шөлге 1 гектарга фосфор биле азотту 3 центнерни, калийни 1,8 центнерни кады чажарга, дүжүт гектардан 337 центнер чеде бээр. Ынчан картофельдин шынары база экижиир.

Картофельдин сывы өзүп үнүп турда, ол салбакталып, чечектелип турда, чемишчидилгени одуруглар аразынга немей диамоиийнии фосфадын, мочевинаны, хлорлуг калийни чажып турган.

Бир гектарга 67 тонна органиктиг чемишчидилге-биле кады 1,8 центнер азотту, 2,0 ц. фосфор биле калийни картофель сывы салбакталып турда, 0,5 ц. диамоний фосфады-биле немей чемишчиткеш, 1 гектардан 273 центнер дүжүттү алган. Шенелде кылып турган шөлдерге чазын, чайын «Сигма» деп херексел-биле 6 катап (нормазы 1 гага 700 кубометр суг болур деп алгаш) суггарган.

Картофель сывы салбакталып турда, оон бүрүлеринге фитофтороз деп аарыгның барымдаалары көстүп келген, ынчангаш ону чес күпорозу-биле чаштырган. Чемишчидилгелерни шак ынчалдыр холуштуруп, таарыштыр ажыглаарга, оон ажыктыы 1 ц. картофельдин бот-үнези 12 руб. 80 көпеек болур, а 1988 чылда 1 центнер картофельдин бот-үнези ниити республикага дүжүт дыка эвээш хиреде, орту-маа-биле 33 руб. 20 көп., Кызыл районга 35 руб. 10 көпеек болган.

Суггат чок черлерге минералдыг чемишчидилгени ажыглаарга оон ажык-дузазы база улуг. Бо таварылгада 1 гектарга 0,6 ц. азотту, 0,5 ц. фосфорну, 0,7 ц. калийни органиктиг чемишчидилге-биле холуй ажыглаар. Ынчан 1 гектардан 25-28 центнер дүжүттү немей ап болуруи дуржулга бадыткаан.

1988 чылдан бээр бистиң ажыл-агыйларывыс бот-оруларга-чарылгаже шилчээн болгай, ёзулуг ээ кижи бүрүзү бодунуң орулгазын, чарылгазын санап турар апарган. Ынчангаш черле чемишчидилгени ажыглаарыпче эң улуг киичээигейни салыр херек. Картофель шөлүнүи 1 гектарынга онаштыр өдекти 40—60 центнерни ыиап-ла чажып төп алыр. Ынчан хөрзүнүиүн чемиштиг чоруу кудулавас.

Сөөлгү үеде бистe мал чемиинн курлавыры эвээжеп турар. Маиаа агаар-бойдустуң таарымча чок чоруу улуг салдарлыг боон келгеии чугаажок. Хөй чылдыг сигенни 2 катап кезип, ажаап ап турзадаа, оон бир гектарындан дүжүт чүгле 20-22 центнер боон турар. Ол ышкаш сигенниң шынары багайындан чамдыкта харын мал хоранналы-даа бээр таварылгалар бар. Медеки кажан, канчалдыр чемишчидерииии талазы-биле бистиң станциияның специалистери дуржулга-шенелделерии хөй удаа кылган. Оон түнелдери эки. Чазын медени тарааш, өзүп эгелээрге, азотту 1 гектарга 0,8-тен 1,2 центнер кылдыр эрте бижар сорттарга чаштыраргa, а орайтады бижар картофель тараан шөлге фосфор биле калийни 2-ден 2,2 центнер чедир чажарга, 16-дан 22 центнер чедир немелде дүжүттү ап болур.

1986—1989 чылдарда «Сукпак» совхозка медении улуг эвес шөлдеринге янзы-бүрү чемишчидилгени төп, ажыглааш, оон дүжүтке база үнүштүн шынарынга салдарын өөренип көрген бис. Оон түнieли чүү болганыл дээрге 1 гектарга 2,5 центнер азотту, 1,8 центнер калий биле фосфорну ажыглаарга, ийи удаа кескеш, 1 гектардан 11,4 центнер дүжүттү немей алган. Ол ышкаш үнүш чаа-ла салбакталып олурда, чемишчидилгени чажары ажыктыг дээрзин шенелделер көргүскен. Минералдыг чемишчидилгелерни 1 гектарга-ла 3 центнерден көвүледи чажарга, дүжүт чавызаар, сигенге нитраттар база көвүдээр болган.

Ынчангаш бистиң станциянын сөөлгү каш чылдарда кылып келген бо дуржулгаларының түнieлии агрономнарга база чер ажылдыгларга дыиаадып, оон ажыктыг чүүлдерии билип алыры-биле мону бажыдым.

Вера СОЛОВЬЕВА.
Агрохимик.

«ШЫННЫҢ» ТӨГЕРИК СТОЛУ

СПОРТ, КАДЫКШЫЛ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛДЫҢ КАДЫК-ЧААГАЙ ХЕВИРИ

КАДЫКШЫЛ, СПОРТ – УДУРТУКЧУДАН УЛУГ ХАМААРЫЛГАЛЫГ

Чоокта чаа республиканың совхозтарының спорт талазы-биле методист-инструкторларының семинарын профэвилелдериин ВДФСО Тыва область чөвүлеин организастап эрттирген. Анаа үжеи ажыг кижи киришкен. Семинарга келген инструкторлар Кызыл хоорайның чамдык спорт залдарынга база спорт комплекстеринге чоргаан. Боттарының арга-дуржулгазы-биле солушканнар. «Шын» солун редакциязынга «Амыдыралдың кадык-чаагай хевири» деп темага «Төгерик столду» эрттирген. Спорт ниитилелдериниң, даргалары, оларның оралакчылары болгаш семинарның киржикчилери база журналистер киришкен. Анаа болган чүүлээга хамаарыштыр материалдарны мооң адаанда парлаан.

В. С. БИЧЕ-ООЛ — профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы: — Бистер бөгүн «Шын» солуниүң организастааны «Төгерик столунда» олуржуп тур бис. Ынчангаш спорт талазы-биле чүнү чырытса экил? Өске солуннарга көөрде бо солун болуп эрткен маргылдаалар дугайында экя чырыдып турар. Силерниң күзелиңер кандыгыл, чүнү черле чугула деп бодап турар силер? Күш-культураны массалыг болдурар талазы-биле мурнакчы дуржулганы шинчээдип алыры-биле тускай депторжиштерни база бердивис. Ам боттарыңарның дуржулганарны солчуп чүнү кылза экил деп санал-оналынарны бээрин дыннаар-дыр бис.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ — «Шын» солуниүң спорт болган информация киддизинин эргелекчизи:— «Саян» совхозта чүгле теннис маргылдазы эртип турар. Ында спорттуң өске хевирлериниге маргылдаалар чүге эртпейн турарыл? Чылдагааны чүдел? А «Шамбалыг», Жданов аттыг совхозтарда аныяк кижилер аразынга кем-керек үүлгедир чоруктар хөй болгай. Ол совхозтарда спортчу инструкторлар аныяктарны спортче хаара тудар, эвилелдээр талазы-биле кандыг ажыл кылып турарыл? Ол ажыл-агыйларның төлээлекчилери бар болза, харыылазын.

Үнер: — «Шамбалыг» биле Жданов аттыг совхозтарның төлээлекчилери келбээн-дир.

Сергей ДОРЖУ — «Саян» совхозта спортчу инструктор-методист: — Бистиң совхозта анаа бөдүүн хевириниң безин стадиону чок. Өрген-даа чок. Ынчангаш чайгы үеле маргылдаалар эрттиреринге бергедеп турар. Черле стадион кылып алкы дег таптыг чер база тывылбас ийин. Оон кадында удуртукчулар биске дуза көргүспес-тир. Мен бодум чаа — эрткен чылдың декабрь айдан бээр — ажылдаан кижи мен. Шалыным база эвээш. Транспорт чок. Совхозтан бербестир. А харын хол бөмбүүнге, баскетболга неделяда дөрт катап тренировка болуп турар.

Владимир БИЧЕ-ООЛ:

— Совхозтуң директиязы, көдээ Совет күүскому, профэвилел комитеди спорт ажылын каяа-даа сайзыралдыының херээнге улуг киржилгелиг болур. Олар силерге деткимче, дуза көргүзер үжүрлүг. Ылаңгыя профэвилел комитеттери совхозтарда спорт организацияларынга материалдыг деткимчени көргүзер үлүзэлгелиг болгай.

Николай ООРЖАК, «Мелиорация» спорткомплекстин даргазы: —Спорт ажылын тускуе черлерге сайзыралдыр, ону кижилериин чүрттап турар черинин аайы-биле чорудар талазы-биле кандыг ажылдар көрдүүүн турарыл? Оон ынай тыва хүреш биле самбо төрелдешкек болуп турар. Оларның чамдык аргалары колдуунда дөмей. Бистиң республиканга самбону сайзыралдыр талазы-биле чүнү кылыр деп турарыл?

Николай АВДЕЕВ: — Бо чылын Якутияга «Алмаз күр» деп делегей маргылдазы болур. Олар хостуг хүрештиң мастерлерин Көрейден, Кыдаттан чалаар деп турар. А «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаага киришиттирибиле ол чүрттардан спортчуларны чалаарын бодап турар бис. Ол айтырыгны профэвилелдериин ВДФСО Төп чөвүлелиниге тургускан бис. А мячилиг хоккей талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Бистиң командаларывыстың республикадан дашкаар үнмейн турары шын. Чижээ, Барыын-Хемчик районнуң хоккейжилери чүге чоруп болбас деп. Мында чангыс чылдагаан бар. Ол болза, РСФСР-ниң Күрспорт комитеди Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн зона маргылдааларын эрттирбейн турары. Оон ынай делегей чергелиг, азы чемпионнар Кубогу ышкаш маргылдааларга киржир команда 4 муң рубльди шөл эзлеринге төлээр апарганы. А бистиң экономиктиг байдалывыс кошкаан билир силер. Ынчангаш улуг хемчээлдиг ындыг маргылдааларже амдыызында командалар чорудуп шыдавас бис.

Тыва, хостуг хүрештер-биле кады самбону улам сайзырадырын көрүп турар. Амдыызында республикада ол хүрештерин каттыштырган чангыс федерация бар. А-шаа баргаш, дөрт ангы федерация тургузуп ап болурунуң аргазы бар алаар. Тыва хүрештиң салбыры Чадаанада ажыллап турар. Ынчангаш өске районнарга ургуларынга спорт школаларынга ындыг салбырларны тургузарын көрүп турао.

Анатолий САЯ — Мөнгүн-Тайга районнуң спорт комитединиң даргазы: — Районнар аайы-биле маргылдааларны эрттиргеш, аңаа арга-дуржулга солчулгазын организастап көрзе кандыгыл?

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Чүге болбас боор. Ол эки санал-дыр. Чижээ, Бай-Тайгага эрттиргеш, эстафетаны Барыын-Хемчик районче дамчыдап болур-дур. Орта чүгле маргылдаалар эрттирери-биле кызыгаарланмайн, чедер, четпестерни чугаалажып, бир коллективтиң эки дуржулгазын өскезинче дамчыдар арга ынчан ыяап-ла тургустунар деп бодаар мен. Маңаа чаа тургустунган «Урожай» спортчу клуб хиржилгелиг болуру албан.

Сергей МОНГУШ — Сүт-Хөл районнуң спорт комитединиң даргазы: — Маргылдаатор-методист: — Бистиң чүртувуста бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга даштыкы чүрттарның спортчулары чалалга өзугаар кээп, аңаа киржип турар. Бисте «Азия төвү» маргылдаага оода-ла эң чиик деңзинин мөгелерин Моолдан, Мурнуу Көрейден, Кыдаттан чүге чалавайн турарыл? Оон ынай тыва хүреш биле самбо төрелдешкек болуп турар. Оларның чамдык аргалары колдуунда дөмей. Бистиң республиканга самбону сайзыралдыр талазы-биле чүнү кылыр деп турарыл?

Николай АВДЕЕВ: — Бо чылын Якутияга «Алмаз күр» деп делегей маргылдазы болур. Олар хостуг хүрештиң мастерлерин Көрейден, Кыдаттан чалаар деп турар. А «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаага киришиттирибиле ол чүрттардан спортчуларны чалаарын бодап турар бис. Ол айтырыгны профэвилелдериин ВДФСО Төп чөвүлелиниге тургускан бис. А мячилиг хоккей талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Бистиң командаларывыстың республикадан дашкаар үнмейн турары шын. Чижээ, Барыын-Хемчик районнуң хоккейжилери чүге чоруп болбас деп. Мында чангыс чылдагаан бар. Ол болза, РСФСР-ниң Күрспорт комитеди Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн зона маргылдааларын эрттирбейн турары. Оон ынай делегей чергелиг, азы чемпионнар Кубогу ышкаш маргылдааларга киржир команда 4 муң рубльди шөл эзлеринге төлээр апарганы. А бистиң экономиктиг байдалывыс кошкаан билир силер. Ынчангаш улуг хемчээлдиг ындыг маргылдааларже амдыызында командалар чорудуп шыдавас бис.

Тыва, хостуг хүрештер-биле кады самбону улам сайзырадырын көрүп турар. Амдыызында республикада ол хүрештерин каттыштырган чангыс федерация бар. А-шаа баргаш, дөрт ангы федерация тургузуп ап болурунуң аргазы бар алаар. Тыва хүрештиң салбыры Чадаанада ажыллап турар. Ынчангаш өске районнарга ургуларынга спорт школаларынга ындыг салбырларны тургузарын көрүп турао.

Анатолий САЯ — Мөнгүн-Тайга районнуң спорт комитединиң даргазы: — Районнар аайы-биле маргылдааларны эрттиргеш, аңаа арга-дуржулга солчулгазын организастап көрзе кандыгыл?

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Чүге болбас боор. Ол эки санал-дыр. Чижээ, Бай-Тайгага эрттиргеш, эстафетаны Барыын-Хемчик районче дамчыдап болур-дур. Орта чүгле маргылдаалар эрттирери-биле кызыгаарланмайн, чедер, четпестерни чугаалажып, бир коллективтиң эки дуржулгазын өскезинче дамчыдар арга ынчан ыяап-ла тургустунар деп бодаар мен. Маңаа чаа тургустунган «Урожай» спортчу клуб хиржилгелиг болуру албан.

Сергей МОНГУШ — Сүт-Хөл районнуң спорт комитединиң даргазы: — Маргылдааларны эрттирип-ле турар-дыр бис. Аңаа эки судьялар тывары бергедей бээр-дир, кажан оларга четтинер улус бис?

Николай КУВЕЗИН: — Маргылдааларны зона аайы-биле даа, республика чергелиг-даа эрттирип турда ол айтырыгның тургустуна бээри чөп. Чүге ындыгыл? Маңаа хөй чүве чугаалавас мен. Бис боттарывыс буруулуг бис. Кандыг-бир маргылдаа эрттирер дээш районнарже чагыглар чорударга, чамдык черлерден судьялар келбес-тир. Бир чижек. Чоокта чаа 16 кижиже чалалга чоруттувус. Чүгле 7 кижи келди. Мындыг боорга, кандыг-дыр, боттарынар бодап көрүңер даан.

Сергей МОНГУШ: — Барыын районнарның тыва хүрешке «зона маргылдаазын долгандыр хүрежир система-биле эрттирген бис. Кончуг солун чорду. Ынчан ылап-ла мөге кижи бо-дур деп чүвеге кижи бүзүрей бээр аан. Республика чергелиг ындыг маргылдааларны эрттирзе чүл?

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Ол чаа чүве-дир. Чоокта чаа Моолга бистиң үш мөгевис чораан. Олар аңаа кижи бүрүзүле 45 мөге-биле хүрешкен. Багай эвес түнелдиг болган улус. Чогум-на мөге кижи ынчан көстүр деп турары шын. Оны практикалап көөр бис. Республиканың хүреш федерациязы тыва хүрештиң чаа дүрүмүн ажылдап кылып турар. Ону районнарже база чорутkан бис. Санал-оналдаа хөй, аңгы-аңгы. Оон түнел кылыр бис. Оон ынай «Арзылан мөге», «Начын мөге» дээш чижектиг хүндүлүг аттарны доктаадын тургузарының айтырыы база бар. Ол ынчаар болдуна бээр боор.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ — «Шынның» корр: — Солунда үнгүлээн спортчу медээлер, материаллар дугайында бодалынар чүл? СЭТА материалдарын. районнардан спортчу медээлерни солунга каңчаар чырытса экил? Бистиң ажылывыста эки болгаш четпес чүүлдерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Анатолий САЯ: — Материалдарны бөлүктеп чыгташ, үндүрүп турары эки-дир. Инструктор-методист дугайында материалдардан бижиирин күзээр-дир мен. Оларның ажылында эки чүүлдерни өске районнарда эш-өөрү билип алырда ол ажыктыг. Оон профэвилелдериин ВДФСО область чөвүлелинге хамаарыштыр мындыг бодалым бар. «Эң эки инструктор-методист», «Эң эки тренер» дээш чижектиг аттарны чылдың-на үндүрүп, түнезе чүл? Оларның дугайын солунга база бижип болгай.

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — Ол чөптүг санал-дыр. Оны өөренип көөр бис. Ындыг дуржулга Мөнгүн-Тайга районда бар.

Дандар-оол ДОЛЗАТМАА: — Республиканың өске солуннарында көөрде «Шын» солун спорт дугайын эки чырыдып турар. Солун материалдар бардыр. Мен «Барлык» совхозка он чыл хире чурттап келдим. «Хемчиктиң сылдызы» солунбиле бо-ла харылзажы бээр мен. Ынчалза-даа кажан солуниүң корреспондентилерин маргылдаалаарже чалаарга келбес боор-дур. Бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле районнуң спорт комитединиң талазындан биске дузазы шоолуг эвес. Кожавыс Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнардан атсураглыг мөгелер четкилеп кээр. Оларның арга-дуржулгазын район солунунга чүге чырыдып болбазыл? Эки чүүлдерин, төөгүүнү аныяктарга чедирер соруглгабиле спортту чөп ажыглаар, олче аныяктарны эвилелдээр болзувусса эки, деминг хөделип турган» дээрим ол. Оон ынай бистиң районда «Шын» солуниүң тускай корреспондентизин база ажылдап турар. Ол спорт дугайында чаңгыс-даа материал биживеди.

Владимир БИЧЕ-ООЛ: — «Шынга» спорт дугайында информациялар, материаллар доктаамал үнүп турарын билир бис. Хүреш, чиик атлетика, че харын, спорттуң өскедаа хевирлерге болгай-ла, тускай үндүрүлгелерден чырытса чүл? Оны өөренип көрзе эки боор. «Азия төвү» шанналды чүге ынчаар чырыдып болбас деп. Хоочүнүнар дугайы шала уттундуруп турар-дыр. Ындыг кижилер республикада хөй болгай. Кумаяк, Чоксум, Хасанов — ол-дур, солун кижилер аан. Оода-ла бир кварталда бир тускай үндүрүлге турао болза чеөле ажырбас ийин.

Оон ынай совхозтарда инструктор-методистер дугайында бижип көрзе дээш эштерге каттыжып тур мен. Спортка хандыкшылдыг «совхозтар удуртукчулары-биле интервьюлардан парлаза кандыг боор. Бисте солуң улустар бар болдур эвеспе.

Николай СЕРЭЭ — «Улуг-Хем» совхозта инструктор-методист: — Бистиң район солуннуда спорт дугайында материаллар шоолуг эвес. Бир таныышыым хоочун спортчу дугайында «Улуг-Хем» солунче чагаа бижээн мен. Солунга үнүп келген. Ону номчаашаа, дыка ыяткаи мен. Дыка-ла ескертир этткеш, парлап каан. Ынчаар үндүрбээн болза эки-дир ийин. Моңу республикада, район-даа солуннары киженгейге алыры күзенчиг-дир.

Вячеслав ЧЫНАПАЙ — Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозунуң — инструктор-методизи: — Бистиң районда маргылдаалар доктаамал эртип турар. Аңаа киржири-биле спортчуларны бөлүп ап тускай үндүрүлге турао болза чеөле ажырбас ийин.

Оон ынай совхозтарда инструктор-методистер дугайында бижип көрзе дээш эштерге каттыжып тур мен. Спортка хандыкшылдыг «совхозтар удуртукчулары-биле интервьюлардан парлаза кандыг боор. Бисте солуң улустар бар болдур эвеспе.

Николай СЕРЭЭ — «Улуг-Хем» совхозта инструктор-методист: — Бистиң район солуннуда спорт дугайында материаллар шоолуг эвес. Бир таныышыым хоочун спортчу дугайында «Улуг-Хем» солунче чагаа бижээн мен. Солунга үнүп келген. Ону номчаашаа, дыка ыяткаи мен. Дыка-ла ескертир этткеш, парлап каан. Ынчаар үндүрбээн болза эки-дир ийин. Моңу республикада, район-даа солуннары киженгейге алыры күзенчиг-дир.

Вячеслав ЧЫНАПАЙ — Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозунуң — инструктор-методизи: — Бистиң районда маргылдаалар доктаамал эртип турар. Аңаа киржири-биле спортчуларны бөлүп ап тускай үндүрүлге турао болза чеөле ажырбас ийин.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Келген инструктор-методистер спорт талазы-биле дыка хөй хомудалдарны чугаалаан. Чамдык шалыңныг инструкторларга комсомол комитединиң секретарының хүлээлгезин онаарын база оралдажып турган чоруктар бар. Ол тазаржыр бе? Совхозтарның директорлары болгаш партком база профэвилел комитеттери бо айтырыгны өөренип көөрүгүлүл.

Совхозтарның директорлары инструктор-методистеряи боттарының айбылчылары кылып ап турары шын эвес. Олар ёзулуг чон-биле ажылдаар кижилер эвес бе? Дыштанып хүннерде чон аразынга маслыг оюнар организастаар кижилер ол-ла болгай. Бир эвес чурттакчы чон аразынга оюн-тоглааны болгаш культура-массалыг ажылдар чорутпас болза, кем-керек үүлгединишкиннери оон үнер деп чүвени утпаза чогуур.

Совхозтарның удуртукчулары төп суурларга бөдүүн стадионнар туттуруп алыр талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн турар. Смета-төлевилел документациияны баш удур чагыдып албас. Тускай организациялар-биле харылзашпас. Ынчангаш чоннуң кадыкшылы дээш сагыш салбас. Оон түнелинде хөй кижилер аарып турар. А оларның кадыын камгалап алыр болза, хөй ажыл кылдынар болгаш эмчилээр дээш ажыл шагы үзер кижи чок турары магат.

Чамдык черлерде стадионнарны тудуп-даа алган болза, оон чоок-кавы черлеринде кудуктар кылдыртпаан. «Ак-Туруг» совхозтуң директору кудук кактырары-биле чөпшээрелди берип каан турда-ла, кол экономист чөпшээреэвээн. Спортчулар эвес, а хулиганнар чыглыр чер деп турганы каичал-даа таварышпас. Изигхалыын үелерде суксаан чон чүүү ижер боор. Байыр-чыскаал үезинде эккелген газировказы, азы шайы төнүп каар болгай. Стадионнуң дерилге-каасталгазын чугаалаан-даа херээ чок. Маргылдаалар төнген соонда, стадионнарда бок хевээр артар чоруктар бар.

Дыка хөй районнарда инструктор-методистериин шалыны эвээш болуп артпышаан. Профэвилелдериин ДФСОларын ол талазы-биле хемчег албайн келген. Ынчангаш хөй кадрлар солчур. Алдан хире хостаттыгран инструктор-методистерден «Нарын» совхозта Алдын-кыс Базаа ортумак тускай эртеминг, «Большевик» совхозта Кушкаш-оол Ховалыг дээдж эртеминг. Өске черлерде шеригден келген болгаш ортумак школа дооскан кижилер болган. Бо чүүү көргүүзүп турарыл дээрге, тус черлерде удуртукчулар кадрлар өстүрер талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн келгениилде. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниче стипендиаттар чоруларындан дадагалзаар дизе частырыг болбас.

Удуртукчуларның маргылдааларның ажыдыышкынынга-даа, хаашкынынга-даа киришпейн турарын арга-дуржулга солушкан эш-өөрлер хөйү-биле чугаалаан. Дарга кижи чон аразынга чедип келирге, ойнакчыларның-даа, көрүкчүлериң-даа байдалы бир янзы апарбас чүве бе. Оюн соонда кандыг-даа чүве туруп болур. Кем-керек үүлгедиишкинин баш удур болдурбазы-биле хемчегни аңаа ап, арганы дилеп тывары чорудар чер ол эвес бе? Ёзулуг чон-биле харылзажып, кижи бүрүзүнүң психологиязын өөренип алыр чери ол болгай.

Спортчу маргылдааларга чурум үрээшкиннерни база болуп турар. «Торгалыг» совхозка Эрзиниң спортчуларын клюшкаларын дош кырынче октагылап турганы, спортчу эвес чаңнарны көргүскени болур. Чурум үреп турар кижилерни спорт ниитилелдери тускай хемчеглерни алыр ужурлуг. Ындыг хемчегни албайн турарындан чамдык спортчуларның туразы улгадып, оон-даа улуг керекти кылып болур. Спорт организацияларын моон түнелди үндүрер үе келген.

Солуннуң арынарынга спортчу озонарның төөгүзүн, спортчуларның эрткен оруун чырыдарын семинарның киржикчилери күзээн. Хоочун спортчулар-биле ужуражып, очерктерни болгаш репортаждарны чырыдарын редакцияның спорт кылдизи боду хүлээжин ап турар.

Моон соңгаар «Кадыкшыл» программазын боттандырарда чүгле инструктор-методист кижи чорудар эвес, чер-черлерде турар хөй-нинти организацияларны дорт киржир ужурлуг. Ынчаар бир деминг ажылдаар болза, арагалаар болгаш ажыл кылбас кижилер тодаратпазын, маңгыстанчак чурттагларыг кижилер эвээжээр дээрзин билип алыры удуртукчу кижиге артык эвес.

Хоорай черлерде турар бажың эргеледдери бажың хөлезининиң акшазының үш хуузун микрорайоннарга урутлар ойнаар черлер тударынга база спорттуң бөдүүн дериг-керекседдеринче үндүрер деп үүвени удуртукчу болгаш спорт ажылдакчызы кижи билген турары күзенчиг. Совхозтарның профэвилел комитеттери спорт керекседдери садып алыры-биле үндүрген акшаны чөп ажыглаарын чедип алыр керек.

Национал оюнарны хөгжүдер талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунмайн турарынга семинарның киржикчилери доктаагаан. Ылаңгыя буга болгаш ыт-шыдыраа, кажык адары, баг кагары Шагаа үезинде массалыг оюнарны нептередирин чугаалааннар. Национал оюнарның дүрүмнерин болгаш ону канчаар ойнаар дугайында сүмелерни солуниүң арынарынга парлаарын спорт ниитилелдери-биле дугурушкан.

Чер-черлерде турар партия, совет болгаш комсомол органнары база профэвилел комитеттери бир деминг ажылдаар чүве болза, «Кадыкшыл» программазын долузу-биле күүседип болурунуң аргалары бар.

Редакциязынга «Төгерик столга» болган чугаазын журналистер Мөнгүш ӨЛЗЕЙ-ООЛ, Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БУГА ДӨЗУ

Чаңчылдарны эгитсе

Чеден хире чылдың дургузунда эрткен оруумче хаая көрүүрүмге, шаанда Эрги-Барлыктың чонунуң буга дөзү аштап, арыглап, ону дагып турганы бо дириг чораан назынымда черле уттунгурбас. Ол дээрге күш-ажылдың байырлалы, кижилерниң арын-нүүрүнүң, мөзү-шынарының көөрүлдези. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» деп үлегер чугаа бар. Оон бадыткалын тыва улустуң бир чаагай чанчылы — буга дөзү аштап арыглаары. ону дагыары ийин.

Час кадыы чеже-даа берге болза, буга дөзүн септеп, аштап алыры эң чугула ажыл. Ол хүниң буга даамалы (бошказы) чавлаар. Ынчан шак дең чүве билир эвес, «даарта, сонгузу хүн, соондаа хүн..., эртен, биче дүштe, улуг дүштe, кежээликтей» дээш-ле баар, хөөкүй чонувустуң шак-үезии олдур ийин.

Буга дөзү кылыр хүн Арыг-Үзүүнүң, Шөлдээ-Мажалыктың, Аксы-Барлыктың, Барлык ховузунуң, Шолук-Ховунуң, Шыраа-Булактарының, Ыйгылактарының араттары шак-биле айтып каан чүве дег, угаансарыылының үг-шии-биле, хүниүң кайы хире бедип кээрин көрүп турган, чангыс аалдың улузу дег, болчаан черинге, ол-ла үезинде чыглып келир. Эп-сеткил, амыдырал дээш чүткүл, ажылга бердингени ол-дур.

Келген араттар каш-даа хонуктуң хүнезининг, паш-савалыг, аяк-хымыштыг, бар-ла чепсек-херекселдерин ап алган, бичии оолдарын-даа эдертип алган келир, оларны амыдыралга, ажылга өөредири ол. Ол бүгү ажылды баштап турганнардан Моңгуш Самба-Сүрүңүү черле утпас-тыр мен. Улус оон сөзүн дыннаары-даа эттыг. Кылыр ажылды ыяк хуваап каар: даш-сайны кымнар дажыглаарыл, талды кымнар кезерил, оларны кымнар шарыырыл, база-ла углап башкарар кижилерлиг. Ажыл-үүле бүтпээнде кым кайнаар-даа барып болбас, шупту чангыс кижи дегт эп-сеткилдиг ажылдаар. Бо ажылга келбээнинерниң чылдагааның бошка тодаратkаш, оон хөй улуска чарлаар. Ам бодап көөрүмге, Эрги-Барлыктың Чиртек-Санчай деп кижи-ле чонга шооттурган, кончуткан турар чүве. Хамык улус улуг-бичезы чок, бөлүглежип алгаш, дыш чок ажылдап турда, ол ашак аалдар кезип, аян-төөлеп чоруур турган.

Ол шагда амгы ышкаш, резин иштер бар эвес. Иштерни ужулгаш, соок сугже кызыл бут кириптер. Ону ам бодап көрүңер даан. Баглыктың улуг үнүн кежир боой салгылаан даштарның аразы-биле суг мөөңү-биле акпазын дээш, бичии-бичии өл таллар, хаактар кезип алгаш, ону шарыгылааш. улуг-улуг даштарның аразынга аажок эптеп салгылаар, даштар-биле базырар. Ону быжырымчалыг кылып албас болза, часкы суг ону үрей шаап аппаар, тараа шөлү сугтартынмас, дүжүт албас сен.

Ынчан улустуң кылган ажылы аажок кедилиг, ынчангаш буга дөзү быжыг. Баглыктың хову-шөлдеринге суг чептээн, оон дүжүт албаан деп төөгү турбаан чүве бо.

Буга дөзү аштап турда, улустуң хөглүүн чүү дээр, баштак чугаалар, ыры-шоор куттулуп-ла турар. Ынчангаш чыглган чон чалгааравас, хоолу улам дыңзыг, хүн эрткенин билбес ажылдаар. Улус чеминнир үеде Сарыг-Донгак Кончук бызаанчызын туткаш олуруптар, арыгның куштары безин оон үнүн магадап, аңаа катышкан дег улам үн алчыр.

Саар чылгы саралазы
Салып турда, салгыннайн.
Чаңныг уруг чаңнап орда,
Чаш-ла хаактың бажы-лайн.
Эмер чылгы оялазы
Эстеп турда, эзир-лейн,
Эргим уруг чаңнап бээри
Эриг хаактың бажы-лайн...

Кончук акыйның өткир үнүнүг бызаанчызынга үдеткен ой кожамыктар чыылганнарны чыыра тыртып, сагыш-сеткилин хөгледнiптер. Чок, буга дөзү кылырлар чүгле бызаанчы дыннаары-биле кызыгаарлаттынмас. Баг-даа кага хаалтар, тевек тевер, даалы, шыдыраа ойнаар, кажык кагар, хүрежир... Чүнү кылбас дээл. Сактырга, олар чүгле ойнаар-хөглээр дээш ында чыглып келген ышкаш. Чок, бошка биле Самба-Сүрүңүүң ыыды үнер-ле. Канчаар-даа ойнап турган болза, соксаар, ажылче далажыптар. Ол хире дыннангыр турганнар.

Эрги-Барлыымның ынчангы чонунуң аразындан Самба-Сүрүң Моңгуш черле онза ылгалдыг турган ийин. Ам бодаарымга, ол Терентий Мальцевсиг-даа. Кылып эгелээн ажылын үре-түнелдиг доозуп, бүдүрүп албайн, бичии-даа дыш деп чүве билбес, чазын, чайын, күзүн-даа тараа аразында турар. Эш-өөрү, чону ону «бо хажан аштанып-чемненир, удуурдыштанып кижи боор» дет чугаалажыр чүве ийин. Бодунуң ажыл-ижинге бичии-ле эки чүве көстүп кээр болза, эш-өөрүнге дораан чугаалаар, сүмелеэр, суг дег ак сеткилдиг кижи. Оон эң чоок эштери Иргит Чыгылап, Саая Илам-Сүрүң, Делгер Хомушку олар турган.

Самба-Сүрүң акый кандыг тараанны үзжан чажарын билир, ынчангаш оон тараазы онзагай дүжүткүр болур. Тараа тарыыр, ажаар талазыбиле бир янзы дуржулгалыг кижи чораан чүве.

...Эрги-Барлыктың чону буга дөзүн сагышка киир кылгаш, дооскаш. Арыг-Үзүүнүң, Ыйгылактарның шөлдеринче улуг бугалар-биле сугну бадырыптар. Оон барып—ол-бо талаже адыр-адыр салаалар дег арыктар баргылаар.

Часкы тарылга-даа эгелээр. Деңдии чугула ажыл ол. Хамык чүүлдү хол-биле кылыр. Ынчалза-даа шынарлыг. Күзүн дүжүттүң чаагайын чүү дээр ону, аътты кижинин чүгле бажы көстүр боор ийин. Ёзулуг-ла ак сеткил-биле кылган ажыл ындыг боор-дур.

Шаанда тываларның бир онзагай байырлалы — буга дөзүн дагыары. Час эртен, чайны тыныжы киргенде, часкы тарылга адакталыр. Ие-черинин өө-чүзүнү дирлип келир. Чечектер саглаңнажыр. Барлыктың база оон үнгүлээн бугаларының унарында анай-хаактар, теректер, хадыңнар, чыжыргана бүрүленир, чодураалар ак-чайт кылдыр чечектелир. Шолук-Хову кедээзинде дагларның кара хаактарының өкпең чечектери кайы ыракта көстүр. Шак ол өйде Эрги-Барлыктың улуг-биче кижилериниң сеткил-сагыжы сергеп, хүнүнүң, чайның авыралдыг ачы-хавыязынга өөрүшкүзүүхайыгып, өөрзол салып, амыдыралдың бир онза өзээ болур тараа дужудун алырының эге салыышкыны часкы тарылгазын шалыпкын, эки доозуу алганынга сеткилэ ханар.

Шак ол магалыг өйде Сам-ба-Сүрүң акый байырлалга чарлаптар — буга дөзүн дагыыр дең сөс чарлал аалдаржe ужугуптар. Дыка-ла магалыг байырлал ол. Буга байырлалынга тараттар куруг келбес: сүт-саазының элбизин-биле холбаштыр ак чемден кылган быштак, эзжегей, тарак, ааржы, кадык, чөкпек, соктаан чинге-тараа, эът. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чемний дээжизин экээр. Сүт хойтпаанын арагазы бар харын, хөй эвес боор чүве, ону колдуунда-ла оран-тайгазынга, хемнерге, шөлдерге өргүп-чажып каптар.

Эрги-Барлыктың буга дагыыр чери — Чолдак Шыраа-Булак аксы. Анаа оваа база турган, ону баш бурууларга-ла сегидип, септеп алыр улус чораан. Буга байырлалынга таваа-быдаа барба-сава долу болзун, ажы-төлүвүс, ал боттарывыс тодуг-догаа, ха-дуниа ааскежиктиг, амыр-менди, тайбың, арбын хөй малдыг, ак чемниг болзуп деп-ле хөй-ле өөрөлдер салыр боор чүве.

Шилиндек мөгелерни хүрештирер, сооткан сөттарны салыр. Хөглүг-ле. Буга дөзү дагыары — тыва улустуң бир [illegible] байырлалы ол ийин. [illegible]-биле холбаштыр, [illegible] сөттар хувиссадый каапканы [illegible]. Ол дээрге төөгү Өөрүлүүнүң ынакшылды илереткен, чонунуң амылыралы, күш-ажылы-биле холбашкан, чаңчыл үткалыг байырлалла болгай. Ону билир улуг назылыг кижилерни дилеп тыпкаш, оларның сактышкынарын дыннаа билип алгаш, чонга катап эгидип берзе деп күзээр мен. Национал чаңчылдарны катап эгидер дугайында чугаа-соот үнүп келди, ол талазы-биле тускай конференцияны база эрттирдивис. Ынчангаш ол бүгү анаа үүлге чугаа кырынга артып хагбазын.

Иван ЛОПСАН.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Уран чүүлдерниң найыралы— улустарның найыралы

ААЛЧЫЛАРНЫҢ ШИИЛЕРИ

Бистиң республиканың иэйысылашында Даг-Алтайның национал шин театры май 15-тен эгелеп чайгы гастрольдарын эгелээн. Арга-дуржулгазы, артисчи мергежилиг бедээн шин театрының артистериниң А. Юдановтуң «Туба», Ю. Рыткэунүң «Японнар чокка-ла», Н. Шумовтуң «Кеземче», Ю. Лимановтуң «Алтайның оглу» деп шиилерин кызылчылар улуг сонуургал-биле көргеннер.

Эрткен субботада республиканың хөгжүм-шин театрынга кайгамчык уран талантылыг, ат-сураглыг француз артист Сара Бернарның амыдыралының чамдык болуушкуннарын көргүскен Дж. Марреллдың «Лангустарның каткы-иткизи» деп психологтуг, каттырынчыг шинзин кызылчылар улуг магадал, таалал-биле көөр аскежиктиг болган. Сцена кырынга көстүп келгилээр мунгаранчы, өөрүнчүг, дүвүренчиг болуушкуннарны театрның артистери бүзүренчиг, бедик мергежил-биле ойнаазы алтай театрның артистерининг уран талантылыын бадыткап турар.

Сураглыг франшуз артист Сара Бернар дугайын бистиң чамдыктарывыс билбес чадавас боор. Энциклопедия номуи ажып көөр болзувусса, ында хөй чүве база биживвэн. Парижтиң «Комедя Франсез» дээр театрынга ойнап турган болгаш хөй-хөй чурттарны кезип, уран талантызын бараалгаткан. Өөурхевирлерни илередир талазы-биле тускай чажыттарлыг, байлак мергежилдиг. Оон ынай ында сөөлгү он чылда будуй кестирген-даа болза, протезтиг-даа турган, артист мергежилин уламчылаан дээрзин бижээн.

Сараның ролун дуржулгалыг артист Антонина Сергеевна Маркина уран талантызы-биле көргүскүү бүрүзүүнүң чүрээниге отчугаштарны кыпсып шыдаан. Сураглыг артистиң салым-чолун, ол болуп хуулуп ойнаазы берге болбайн канчаар, артында-ла 78 харлыг кижиниң аан. Бир солуун чүве—ук шинниң режиссёр-тургузукчузу, чүрүкчузу артист В. Перчиктиң болуп турары. Нинтизи-биле шин көрүкчүлериниң сеткил-сагыжынга уттуидурбас өөур-хевирлерни арттырып каар.

Даг-Алтай автономнуг областтың национал театрының артистери уругларны база уткаан. «Мауглн» деп номну болгаш уран-чечен кинону, мультфильмни бичин уруглар хөй удаа номчаан, көрген. Ынчангаш Р. Киплинг биле Н. Гернеттиң «Мауглн» деп ийи кежегелиг тоолчургу шиизин уруглар алтай артистерининг көргүзүүнүлеп улуг-сонуургал-биле магадап көрүп турар. Ук шии хүнүң-не орус дылга болуп турар. Ол ышкаш алтай артистер Кочетово болгаш Ээрбек суурларга шиилери-биле база аалдап четкен. Оларны ол суурларның ажыл-шинчилери үзүктел чок алыш часкаашкынарыбиле уткуп турган.

Кызылга болур алтай шиилерининг чарлалдарын кудумчу бүрүзүнде аскылаан. Ынчалза-даа көрүкчүлер эвээш кээп турар. Аргалыг болза, чон кавей келзин, алтай шиилерин болгаш ында ойнап турар артистерининг өөур-хевирлерин тургузуп турарынга улуг үнелелди бээр болза, кончуг-ла өөрүүр бис дээрзин театрның режиссёру Антон Викторович Юдавов хомудап чугаалаар.

— Бистиң Тыва черге аалдап, белеткеп алган шиилеривисти көрүкчүлерге бараалгадып турарывыс аку-дуңма ойнап турар. Артист Ирина Охрина Хам-кадайның ролюнда. Базаар кезнир, ажыл чок арага-чының ролун мойнунда көгээржиктер чүктеп алган чоруур кылдыр артист Александр Маймаков ойнап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧУРУКТАРДА: Алтай театрның артизи болгаш драматургу Антон Юдановтуң «Туба» деп шиизин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрүп, боттарының үнелелин чугаалап турарлар.

Валерий Киндиков — ол театрда аныяк артистерниң бирээзи. Ол бо удаада Тубаның ролюн

Медээлер

ИВИЖИЛЕРГЕ ААЛДАП ЧОРААН

«Тоора-Хем» совхозтуң Өдүгеп иви бригадазы Булуи-Ажык, Бектер-Хем, Арга-Хөл, Довуракпыг-Хөл деп черлерде турар. Совхозтуң болгаш район төвүнүң каттышкан агитбригадазы чоокта чаа ивижилерге аалдап чорааш келген.

Аргыжылга оруктары тайгасын ажар берге-даа болза, агитбригаданың кежигүннери концерттерни, киноларны ивижилерге көргүскен. Мурнунда дугуржул кааны ёзугаар ивижилер Чаш-оол Колдуң аалынга чыглып келген.

Аъш-чем, идик-хем аймаан автомагазин эргелекчизи Владимир Монгуш садыглаан, оларның чаа чагыгларын дептержигеште демдеглеп алган. Ивижилерниң кадының байдалын эвчи Валентина Хулер хынап, херек эмнерни берген.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязының ажылының, совхозтуң экономиктиг байдалының болгаш малчыннарның социал айтырыгларының дугайында беседаларны кылгылаан.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажыллакчызы Оюмаа Седей биле Алексей Севээнектиң кады тургусканы анчыларның амыдыралын көргүскен танцызы солуп болган. Кино механиги Сергей Сотпанын шоодуглуг баштак шүлүктерин, Александр Монгуштуң, Владимир Севектиң, Анфиса Семис-Көктуң күүсеткен ырларын көрүкчүлер дыка сонуургаан.

Совхозтуң улуг экономизи Татьяна Чигжит бирги кварталда бригаданың экономиктиг анализин кылган. Ивижилер бир чыл буруктаар аренда керээзинче шилчээн. Бо айтырыг талазы-биле тургустунуп келген эскерилгелерни болгаш немелдерни киирип, ивижилер ам совхоз-биле 5 чылдың керээзин чарып алган.

Татьяна ЭНЧЕЙБЕН.
«Тоора-Хем» совхозтуң профэвилел комитединиң даргазы.

ШИЛИЛГЕ МАРГЫЛДАА

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының спорт залынга ушуга шилилге маргылдаа болуп эрткен. Ону спортчуларының назы-харының айыбиле дөрт бөлүкке үскеп. Бирги бөлүкке 10-дан 13, ийигизинге 13-тен 16, үшкүзүнге 16-дан 18, а дөрткүзүнге оон өрү назылыг спортчулар күжүн шенешкен.

Элээди оолдар, уруглар болгаш аныяктар ортузунга чорутқан бо маргылдааның соруглазы— бо чылдың июль 1-ден келир чылдың апрель 30-га чедир Кызыл хоорайга ушуга спортчу мергежилин бедидериниң чыжыгына өөредилге-белеткел эртер уругларны шилип алыры. Ол чыштыг КУР-ның Шэньян хоорайда күш-культура болгаш спорт институдунуң ушу талазы-биле башкылары кээп чорудар. Бистиң чарып алганывыс керээвис ёзугаар олар Кызылга 10 ай ажылдаар. Кыдаттан ам 2 башкы, 1 ойчулдурукчу чедип келир.

Шилилге маргылдаалар ийи чадага эрткен. Шилилге бирги чадага бөлүктер болгаш секциялар аайы-биле болуп эрткен. Бөлүктер аайы-биле эки көргүзүглерлиг болган спортчулар маргылдааның ийиги чадазынга маргышкан. Анаа Кызылдан, Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнардан 196 спортчу кирипшеп. Бо эртирген маргылдааның түңнелиниде 100 кижиниң шилип алган. Олар 25-25 кижи болуп алгаш, дөрт бөлүкке белеткеп эртер.

Белеткелдерни неделя санында 6 катап ийи шак дургузунда чорудар. Херек кырында ол-ла 100 кижиден сөөлү барып назы-харының аайы-биле Тыва АССР-ниң шилиндек командазы тургустунар.

Николай ЧИКЕЙ.
Тыва АССР-ниң Ушу федерациязының херектер эргелекчизи.

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ТОДА КӨРГҮЗЕР

Катап чаарты тургускан «Хайыраан бот» нинтизи-биле көрүштүг болду. Ынчалза-даа эрги Тываның чаңчылдарын тода көргүзер болза эки деп болалдыг мен. Чижээлээрге: чолукшуп, мендилежип тура, ыт-куш, мал-маган дугайын айтыржыры, арага безин ижер үеде оран-таңдызындан ершээл дилеп, йөрээл, чажыын чашкан болза эки мышкаш, өгже киреродге, бижектерин өг кырынга салза эки эвеспе.

Солун, көрүштүг шинин биске катап эгидип коргускени дээш хоочун артизивис М. М. Мунзукка болгаш ойнаан артистерге өөрүп четтиргенивисти идерептиивис.

Анатолий НАМДАК.

Музыка башкыларынга методиктиг сүме

УГААП БИЛИП АЛЫР ДИЗЕ

Тыва эге класс өөреникчилериҢе музыка кичээлин Д. Б. КабалевскийниҢ программазынга хамаарыштыр канчаар эрттирзе таарымчалыгыл? Бо айтырыга уярыы бээрин Кызылда күрүнениҢ педагогика институдунуҢ музыка методиказыныҢ талазы-биле улуг башкызы, композитор Дамба Хүреш-оолдан дилээн бис. Ынчангаш ооҢ эге класстарыныҢ музыка башкыларына методиктиг сүмезин парладывыс.

Класста өөреникчилер эвээш болза, ону чаңгыс ай күүседикчи коллектив кылдыр эрттирер. Класс бүрүзүүге темалыг материалды бердинген программа-биле кичээлге хуваап алыр. Ынаыг арганы ажыглаары программада көрүүнген. Ынчангаш бирги болгаш ийиги класстарның уламчылаан өөрүлдезин өөреникчилер эскерип каарлар. «Интонация» азы «Аян» деп тема хөгжүмүнүң «дылынын» кырынга чүүгү чугаалап болурунум дугайында база моон үстүнде адаанам теманы катыштырып, оон сайзыралының сырый харылзаалларын уламнылаар.

Кичээлдиң темаларының дугайында чугаалап тургаш, үшкү үлдүңда бирги, ийиги класстарның өөреникчилери «Үш кит» бисти кала чедире бирил» база «Музыканың хөгжүүн сайзыраары» деп атныг эгелер — ыры, танцы, марштың, хөгжүмүүн улуг калбак чогаалдарынче синдирип кирип, хөгжүй бергенин кара биле көрүп, кулаа-биле дыңнаарлар. Оон ынай дөрткү үлдүңда бирги болгаш ийиги, класска «Музыканың чугаазы деп чүл» болгаш «Музыканың тургузуу» деп улуг темаларлыг эгелерникн аразында кайы хире улуг харылзаалларның барынын дугайында билигни өөреникчилер чедип алырлар.

Бирги болгаш ийиги класстарның темаларын каттыштырып турганыңың кадында, үшкү хөгжүмүүг материалды шилип алырда, үшкү класс-чыларга база тааришыр алыр. Чижээлээрге, бирги үлдүңда «Мээң чонумнуң музыказы» деп тема, ийиги үлдүңда «Мээң чонумнуң музыказы биле бистиң чуртувустуң улустарының музыкаларының аразында кызыгаар чок» база үшкү үлдүңда «Делегейниң ангы-аңгы улустарының аразында музыкада кызыгаар чок» деп калбак, нарын темаже шилчиир. Бирги үлдүңда орус болгаш тыва композиторларның хөгжүм чогаалдарын ажыглаар. Ийиги үлдүңда ооң кырынга Совет Эвилелиниң өске изиңнэ улустарының хөгжүм чогаалдарын өөренип, үшкү үлдүңда оон-даа байыдын, делегей улустарының музыказын өөреникчилерге угаадып өөредир.

Улуг эвес, бичии комплектиг школаларга «аже хөлыыр» болгаш «катап эглип келир» методиктиг аргадуржулгаларны ажыглаары эрткен кичээлдерниң темаларынче база катап эглип кээп, катаптаашкын кичээлдери кылдыр эрттирерин ажыхтыг деп санаар мен. Ынчангаш ийиги, үшкү класстарның музыка кичээлдерининг темаларын бирги классчыларга өөредип, «аже хөлыырының» аргазын ажыглаары — ийиги болгаш үшкү класстарга база катап «эглип кээп», катаптаашкын кичээлдерин эрттиргени болур. Өөреникчилерниң ханы угаадыгны, билигни чедип алырынга «катап эглип келирининг» аргазын ажыглаан кичээлдер чедимчелиг болуп турар. А бирги классчыларга баш бурунгаар «аже хөлыып» өөренириниң аргазын ажыглаарга, өөреникчилерниң хейаъдын көдүрүп, оларның музыка кичээлдеринге сонуургалын улгаттырып, келир темаларны ажып эртеринге улуг сорулгаларны чедип алыр.

Ынчангаш бирден үш класска чедир музыка башкыларының чедиишкининг эки ажылдаарын күүзээр болза, бяр-ле дугаарында, Д. Б. Кабалевскийниң программазын эки билген турар ужурлуг. Программаны эки шиңгээдип, өөренип алганының түңнелинде, класс бүрүзүүге шын, тода айтырыгларны класс харылап шыдаар кылдыр башкы кижиниң салып билири чугула айтырыг болур. Чижээлээрге, бирги үлдүңүүң бир дугаар кичээлинде өөреникчилер М. И. Глинканың «Камаринская» деп аддарлыг хөгжүмүн дыңнаанының соонда, класска мындыг айтырыгны салыр: «Үш киттиң» кайызы деп бодаар силер? Ыры, танцы азы марш бе? (Азы кандыг хөгжүмүнүң хевиринге хамааржырыл?) Ийиги класска ол-ла айтырыгга хамаарыштыр — «Хөгжүмүнүң характерин тодарадыңар», чок болза, «Дыңнаанывыс хөгжүм чүүл илередип турар-дыр?». (Бо класска бо айтырыг бирги класска эрткен темазынга хамаарышкан). Үшкү класска бо чижектиг онаалганы бээр: «Чүү деп хөгжүм-дүр, тодарадынар — улустуң бе аты композиторнуң чогаатканы хөгжүм-дүр бе? Чүү деп бодаар силер?».

Кичээл бүрүзүүге өөреникчилерге билиг бээринден аңгыда, башкы кижиниң мурнунда өске-даа сорулгалар салдынган: өөреникчилерниң ырыны ырлап билир кылдыр өөредириниң чанчылдары, хөгжүмүнүң теориязынга болгаш хөгжүм чогаалының төөгүге хамаарышкан оон-даа өске айтырыглары болур.

Музыка чогаалының дугайында бирги класска баштайгы кичээлден эгелээш, оон чоорту бердинген темаларга ийиги болгаш үшкү класстарны белеткеп өөредир. Хөгжүм дугайында беседаны төндүрүп тура, башкы кижиниң кол сорулгазы — өөреникчилерниң тема бүрүзүн кайы хире шиңгээдип ап турарынче сагыты салыры. Башкының чугаазы дорт, тода, позитивтерни, диафильмнерни дээш өске-даа дериг-керекселдерни ажыглаары хөгжүм өөренип алырының эге чадазын ажып эртеринге дузалаар. Ынаыг материалдарны ажыглаанының түңнелинде, өөреникчилерниң музыка кичээлинге дандыкшылы улам бедип, ону хандыр бодап билип алырынга үеэн кампаан ап, бердинген чаа программаны шиңгээдип алырынга эңне чогумчалыг.

Ыры-хөгжүм кичээлдери эге-даа, улуг-даа класстарның коллективтеринге кижизидилге ажылынга улуг салдарны чедирер. Ынчап кээрде үшкү болгаш ийиги класстарның өөреникчилери бирги классчыларны шефке алыр күзелин илередип, пионерлер, октябряттар-биле ажылдаксаар апаарлар. Ол дээрге үстүкү класстарның өөреникчилерине башкының даалга берип ажылдазырынга эки. Чүге дизе, бичии класстарның өөреникчилериниң ырының сөзүн катаптап өөредирине, чок болза, танцының шимчээшкиннерин шиңгээдип алырынга ийикпе, азы дыңнаан музыказын илередирине база бажынга дыңнаар кылдыр бердинген хөгжүмүн катай дыңнаарынга болгаш өске-даа чүүлдерге дузалажыр. Эге класстарның башкылары, аңаа хөгжүм башкылап келген башкыларга боззарга, тодаргайыбиле олардан артык рольду ойнап, олар ол-ла өөреникчилерге хөгжүм кичээлиниден аңгыда, өске эртемнерни башкылап, хүнүң-не араважып турары кончуг эки деп санаар мен. Бо чижекти ажыктыг аралажышкынны долузу-биле школаларга боттандырып, ыры-хөгжүм башкызы бодунуң мындыг артык эргезин, өске эртемнериниң кичээлдери-биле сырый холбап, калбаа-биле боттандырар ужурлуг. Ынчаарга өөренир ырызының сөзүн номчулга кичээлдерниге номчуп өөренип алыры ырыны ырлап күүседириниң урун чүүлүнге улуг рольду ойнап турар. Оон ынай ырының, кажан каяа, канчап тывылганының төөгүзүн чугаалап тура, революсчу ырыны ажыглап, класстап дашкаар кичээлдерни эртирип болур. Чурук кичээлдерге холбаарда, хөгжүмүү дыңнаан соонда, өөреникчилерниң киргеп бодалдарны каракка көзүдүр чуруруру. Эртемнер аразының шак мындыг сырый харылзазын чүгле эстетиктиг циклдиң кичээлдеонинден ангыда, ритмиканың элементилерин база чоннүүн национал танцыларының шимчээшкиннерин шинтирилин-биле кирер. Бо ажылга дузаламчы литературага С. Рудневаның болгаш Э. Фиштин «Ритмиканың хөгжүмүүг шимчээшкиннерин» деп өөредиглиг номун ажыглаар.

Тускайлаң өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чорудуп турганыңың үезинде хөгжүм кичээлиниге программада бердинген материалдарны долузу-биле эртер ужурлуг. Музыка кичээлдерининг хемчээлин четчелештиреринге класстан дашкаар ажылдар: хөгжүм дугайында беседалар, утпениктерге болгаш байырлалдарга белеткелдя чорудары база коллективтин-биле хөгжүмнүг радио, теледамчыдылгаларны дыңнаары, узаткан өөредилге хүнүнүң шагын ажыглаары, янзы-бүрү хөгжүм белгүмнерин ажыглаары хамаарыжыр. Ынчангаш кичээлден дашкаар ажылдар хөгжүм кичээлдериге, чаа программаны шиңгээдип алырынга дузалыг.

Башкының өөреникчилер-биле үре-түннелдиг ажылының дугайында Д. Б. Кабалевский мынча дээн: «Башкының класстың өөредилгеже чүткүлүп деткин, сорук киирип алыры— ол башкының педагогиктиг арга-мергежилиниң улгатканының кол демдээ». Оон ынай «Өөреникчиниң хөй-ле чогаалдарны, оларның аттарын болгаш авторларын база өске чамдык чүүлдерни доктаадып алганы кол эвес, эң-не кол чүүве — өөреникчиниң бердинген теманы дорту-биле угаап билип алганы болур»—деп чиге сөглээн.

Хөгжүм кичээлдерин канчаар үре-түннелдиг эрттиреринең дугайында Д. Б. Кабалевскийнин кайгамчык эки, улуг, чаа программазын, ылаңгыя тыва школаларга, шинтирилинбиле боттандырар ужурлуг бис.

Дамба ХҮРЕШ-ООЛ.
ССРЭ-ниң композиторлар эвилелиниң кежигүнү.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 1-2 серилары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 «Сигеп деннелинде» деп барымдаалыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 16.15 Нинти ёры база бис. 17.30 1990 чылдың апрельде Москвага болуп эрткен массалыг информациянын чепсектериниң 11-ги Бүгү-делегей конференциязының дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 «Бис болгаш экономика». ГФР-де выноску кайчаар кылып турарыл? 19.45 «Зитаровтарның өг-бүлези». Уран-чечен фильм. 1-ги серизы. 21.00 «Үе». 21.30 «Силер моңу шыдаар силер». Х. Алиев эмчинин чаа психотерапевт аргазының дугайында. 22.15 Иосиф Бродский. Фильм-концерт. 23.25 Джаз портреттери. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 эртенги гимнастика. 8.15 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Орук шимчээшкиниинин дүрүмнеринге хүндүткелдиң кичээлдери. 8.55; 9.55; «Мастер, Маргарита...» Испан дылдан хостуг очулга. Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Чер бомбүрээнин географтыг карты. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Тулчуушкунга тып ялыр сен». Уран-чечен фильм. 2-ги серизы. 13.15 — 13.45 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.25 Медээлер. 17.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Тандыда байдал кандыгыл?». «Туразкаалдар камгалалынче кичээнгейни салыр». 18.00 «Кедээ амыдырал». «Алдын руно».

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинге. Чапсарда — «Тамчыктыг удукар чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Серәиштиге шенелде». (Свердловск). 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 19.00 «Үе».

Кино

МАЙ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария» — дочь мента» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 (узаткан), видеозал: «Месть ниндзя» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.00, 14.20, «Ян на барже» 10.30, 13.50, «Друг моей подруги» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Встреча» (2 серилыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Беглецы» 17.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родной ребенок» (2 серилыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы хүндүскү салбырның бирги курузунга даразында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур:

— автомобиль болгаш автомобиль ажыл-агый мергежилиниң автотранспорт факультединге;

— үлетпүр болгаш хамаатты тудуг талазы-биле тудуг факультединге;

Хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга киирерлерниң биллириишкиннерни июнь 20-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Шылгалдаалар июль 16-дан 31-ге чедир болур, хүлээп алышкын дугайын август 1-ден 5-ке чедир дыңнаарлар.

Хүлээп алышкын шылгалдаларынга эки үнелелди алган курлавырда шериг албанныглар (шинзилгазын көргүскенде) чазактың доктаткан «нигелделерин ёзугаар база алыкеи чок өскүстер (кедээ Советтерниң шылгалдаларын ёзугаар) конкурс чокка хүлээп алтынар.

Ортумак школаны алдын азы мөнгүн медаль-биле досканнар, тускай ортумак өөредилге черлерин болгаш профтехучулиштерни кончуг эки доосканнар хүлээп алышкын комиссиязының доктаатканыбиле чангыс шылгалдаанга «кончуг эки» деп демзек-биле дужаалтар болза, өске шылгалдаларны дужаавас. Оон өске демдекти алыр болза, бүгү шылгалдаларны дужаар.

Өөренирин күзээнер санга, физикага, орус дылга болгаш литературага шылгалдаларны бижимел-биле дужаар.

Шилип алган мергежилиниң факультединиң айыткан билдириишкинни институттуң директорунуң адынга бижиир.

Билдириишкиннерге даразында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), тускай ортумак өөредилге чеолерин доосканнар дужаган эртемнериниң демдектерин үшта бижээн бижиктиг диплом.

3×4 см хемчээлдиг алды фото-чурук.

Куш-ажыл дептериниден үшта бижидилге.

№ 086 формага эмчи шынызылгазы.

Паспорт болгаш шериг билдин боду ап алгаш келир.

Бо чылдың июнь 1-ден эгелеп Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга ай хуусаалыг белеткел курстарын ажыттынганын үк институттуң Кызылда филиалы чарлап тур. Курска өөренгени дээш 20 рубль төлээр. Кичээлдер июнь 15-те эгелээр.

Өөредилге дээш төлевирил төлээн квитанцияны кошкан билдириишкинни филиалның директорунуң адынга бижиир.

Филиалның адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5.

Красноярскиниң кедээ ажыагый институдунга киирерин күзээнерге ай хуусаалыг белеткел курстарының ажыттынганын үк институттуң Кызылда филиалы чарлап тур. Курска өөренгени дээш 20 рубль төлээр. Кичээлдер июнь 15-те эгелээр.

Өөредилге дээш төлевирил төлээн квитанцияны кошкан билдириишкинни филиалның директорунуң адынга бижиир.

Филиалның адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 5. Телефон № 3-27-44.

Красноярскиниң кедээ ажыагый институдунуң Кызылда филиалы 1990-1991 өөредилге чылында агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге хүндүскү өөредилгеге өөренир студентилер хүлээп ап эгелээр. Билдириишкиннерни бо чылдың июнь 25-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Киреринни экзаменнери июль 16-да эгелээр.

Бо факультеттерге өөренирлер даразында экзаменнерни күзээр: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле). Директорунуң адынга бижээн билдириишкинге өөренир дээш факультединиң айыткаш, даразында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), № 286 хевирлиг эмчи шынызылгазы, куш-ажыл дептеринден үшта бижидилге, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспортун болгаш шериг документизин боду ап алгаш келир.

Филиалның адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5.

БАЛКЭ Тыва обкомунуң аныяктарын делегей туризминиң «Спутник» бюрозу дыштынылганын даразында маршруттарынче чалап тур:

Венгрия — Югославия — уругларыбиле кады дыштынып болур— 2. VI—16. VI;

Болгария — 20. VI—30. VI;

Чехословакия — 23. VII—1. VIII;

Румыния — 30. VII—9. VIII (ег-бүлези-биле), 9. VIII—19. VIII;

Югославия—29. IX—6. X.

Айтырыгларны тодаралы биле алыры-биле **Политиктиг чыыдышкын бажынга № 16 кабинетке кээр.**

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң орлакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-79 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оюулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ чүдүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн Заргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Гиражы 28000 анз. Чагыг № 419 ТС — 00186.

Индекс 54241

Тыанхокал республикановкал БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл май 23 среда № 118 (14318)

1925 чылда үдезилеттингеи Өртээ 3 кап.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Дадар Алдай-ооловна Иргиттиң күш-ажылчы стажы үжен ажыг чылдар-биле санаттынар. Ол эрткен чылын оглу Олег-биле совхозтуң төрүвес хоюн хүлээп алгаш, кыштаглаашкынны онча-меиди эрттирген. Коданда хойларның чангыс-даа бажы хоравааи.

ЧУРУКТА: хойжу Д. А. Иргит.

Ол-ла районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Севек Чыдымовна Допгак чеди чыл бурунгаар Мөген-Бүрен көдээ Совединиң күүсекчи комитединге секретарлап, а өөнүң ээзи Хойлак-оол Кыдырашович совхозтуң мал эмчизи болуп ажылдап чораан. Олар сарлык кадарар кижилер чок боорга, өг-бүлезинге дугуржуп сүмелешкеш бир коданны хүлээп алганнар. Оон бээр-ле сарлыкчылар шудургу ажылдап, совхозтуң эът, сүт планынга боттарының үлүүн киришти-рип келгеннер.

ЧУРУКТА: сарлыкчы С. Ч. Допгак.

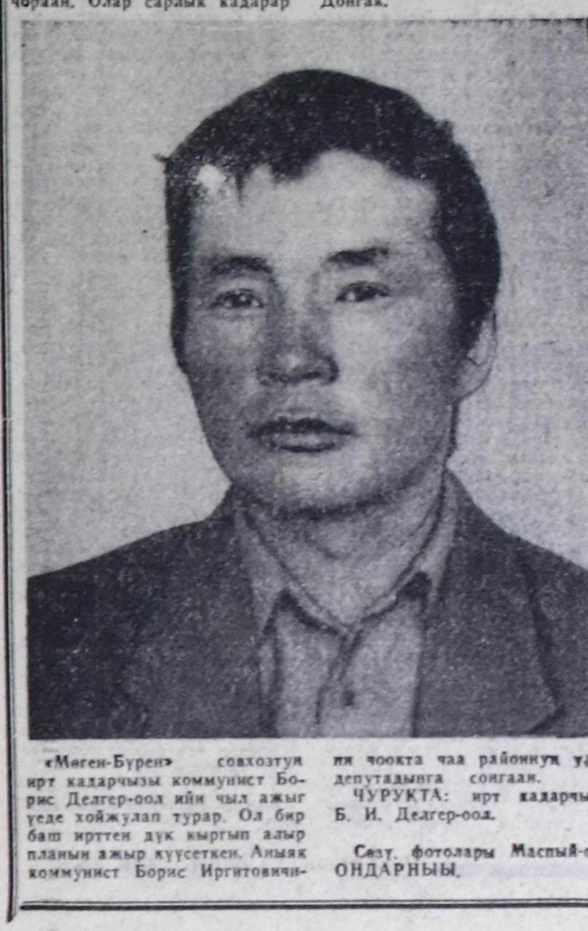

«Мөген-Бүрен» совхозтуң ирт кадарчызы коммунист Борис Делгер-оол ийи чыл ажыг үеде хойжулап турар. Ол бир баш иртten дүк кыргып алыр планын ажыр күүсеткен. Аныяк коммунист Борис Иргитовичиниң чоокта чаа районуң үүс депутадынга соңгаан.

ЧУРУКТА: ирт кадарчызы Б. И. Делгер-оол.

Сөзү, фотолары Маспый-оол ОНДАРНЫҢ.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының май 21-де ээлчеглиг хуралын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. И. Лукьянов** ажыткан.

«Күрүне, аренда, кооператив, хөй-ниити болгаш өскедаа бүдүрүлелерден, каттыжышкыннардан база организациялардан үндүрүглер дугайында» ССРЭ Хоолдузунуң төлевилелинге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Л. И. Абалкин** палаталарының каттышкан хуралынга тайылбыр кылган. Депутаттарның чугаалажып көөрүнге киирген бо Хоолдуну амгы сессиянга хүлээп албас болза, чурттуң дараазында чылда планын база бюджедин ажылдап кылыры саадаар апаар дээрзин ол сагындырган.

Хоолду төлевилелинде кол айтырыг — орулгадан үндүрүг ставказының үстүкү хемчээли. Ук айтырыг делегейниң хөй чурттарында партиялар араазында демиселдиң кол түүлдериниң бирээзи болуп турары таварылга эвес. Бир талазында, ажыл-ишчи, тывынгыр, идепкейлиг чорукту детки-ринин, өске талазында, социал программаларны сайзырадырының аразынга шын дүүштүүлгеин хандырар дугайында чугаа болуп турар. Эвилелдиң бюджединге 30 хуулуг үндүрүг шилчидилгеи болза күрүкенин чарыгдалдарының үстүкү хемчээли-биле тодаргайлаттынып турарын тайылбырлаан. Л. И. Абалкин оралдашкан. Арткан бүгү үндүрүг төлелгелери, оон иштинде чер-черниң бюджеттеринге төлелгелер, 25 хуудан ажыг болбас үжүрлүг.

ССРЭ-ниң Президентизинге хамаарышкан документилерни чугаалажып көөрүнге депутаттар база катап эгелээн. «ССРЭ-ниң Президентизинин хандырыдгазының болгаш камгалалының дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин план база бюджет, күш-ажыл, өртектер болгаш социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссияларның, делегей айтырыгларының болгаш камгалалдың база күрүнениң айыыл чок чоруунуң айтырыгларының талазы-биле комитеттерниң язы-бүрү адырлар специалистери белеткээн.

Күрүне баштыңының ССРЭ Конституциязында айыткан бүрүн эргелерин дээштиг боттандырар соруглга-биле оон күрүнеден хандырылгазын доктаал төлевилелинде тодаргайлаан. Чижээ, үндүрүг тыртты-рар айда оон шалыныңың хемчээлин дөрт муң рубль кылдыр дожтаадыры көрдүнгеп. «ССРЭ-ниң Президентизиниң ат-алдарын болгаш төлепмөзүзүн камгалаар дугайында» Хоойлу төлевилелин депутаттар чугаалажып көргеш, «дорамчылаашкын», «нүүлдээшкин» болгаш «шүүгүмчүлел» деп биляшкиннерин тодаргай ылгалдыр айтыры чугула деп саналдааннар. Күрүне баштыныың ажыл-чорудулгазының дугайында, а ол ышкаш оон удуртулгазы-биле чорудуп турар политиканың дугайында хөйүн мурнунга шүүгүмчүлелдиг саналдар ук Хоойлуга хамаарышпас дээрзин депутаттарга юристер тайылбырлаан.

Кандыг-даа сайзырангай хоойлу кажан сагыттының, күүсеттиниң турар болза, чүгле ынчаарда эки болур дээрзи черле билдингир. Үндүрүг онзарының чаа системазының күштүг болуп боттанырын күрүнениң үндүрүг инспекциялары хандырар хүлээлгелиг. Үндүрүг инспекцияларының эргелериниң, хүлээлгелериниң болгаш харылсалгазының дугайында Хоойлу төлевилелин депутаттар кежээки хуралга чугаалажып көрген.

Бүгү документилерни май 21-де оларның ийиги номчулгазын ёзугаар чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң төлевилелин План болгаш бюджет-сан-хөө комиссиязынга чедир ажылдап кылган соңдупде, депутаттар үк документини узамдыгышкын чокка чугаалажып көрген чорук оны белеткээнинин бедик деңнелдиин хереченлеп турар. Ол Хоойлуну хүлээп алыры чуртта сан-хөө болгаш бюджет чурумун быжыглаар, үндүрүглер дугайында хоойлужудулганың ужур-дузазын бедилер деп, депутаттар ниитизи-биле санап турар. Контрольду күштелдирер чорук чылда бюджетке ийи миллиард рубль чедир немелде хулаавырларны тывар арганы бээрин эксперттер санап көрген. Ынчангаш үндүрүг инспекцияларын хандырарынга чарыгдаар хөрөнгилерни тывары черле эргежок чугула.

Үндүрүг албанының составынга 65 муң кижи кирген турар ужурлуг. Ол санга хамаарыштыр элдепсинген херээ чок: бистиң чуртувуста амгы үеде бар сан-хөө органнарының ажылдакчыларының саны—40 муң кижи. Олар 65 муң санга кирер. Бистиң чуртувуска үндүрүг албаның чугулазын барымдаалаш, оны информас-саналга системазы-биле хандырарынче чазактың кичээнгейин депутаттар утландырган.

Хоойлуну күштүг болдуруп киирериниң турумчуп дугайында доктаад хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ОРАЙ-ДҮНЕГЕ ЧЕДИР

Хову, шөлдерге ажылдаар техниканы тараажы, сигенчи звеноларга быжыглаан соонда ажылдың шынары экижээн, кижилериң кылган ажыдынга хынамчалыы дыңзаан.

Бо чазын хат-когурумнуг эки эвезин, черниң шыгының хоомайын тараажылар белиил турарлар. Ындыг-даа болза «Чыраа-Бажы» совхозтуң механизаторлары болгаш сигенчилери арендa керээзи-биле ажылдаш, багай эвес дүжүттүг өстүрүп алырын хүлээнип турарлар. Маңаа кол рольду суггатчылар ойнаар апаар. Ол дугайын олар эки билип турарлар.

Амгы хүннерде Дагыр-Шеми бригадазында ажыл хөйнышкынныг. Бригада 1022 гектар черде кызыл-тасты чаштырган. Ам сула чаштырылгазынче кирген. Бо ажылда Т-150 марканың үш, МТЗ-80 марканың үш трактор ун, 6 агрегатты киришти-рип турар.

Чаштырылгада механизаторлар орай дүнеге чедир ажылдап, ажылдың темпизин кудулатпайн келген. Оларның бүдүргеи ижин күзүи түнээр болгай. Ынчангаш механизаторлар бир демниг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Николай ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи боду-нуң ажылын май 21-де Кремльдиң Улуг ордузунга үргүлчүлээн.

«Россияның социал-экономиктиг байдалының дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **А. В. Власовтуң** илеткелин депутаттар чугаалажып көргеп. Республикада тургустунган байдалдан үштүнүп үнериниң оруктарын, арганы дилеп тыварынче улуг кичээнгейни олар уландырган.

Эрткен үениң чеже-даа чемелээр болзувуска, ол чемелээшкин чогумчалыг программаларны солуп шыдавас деп, Калинин областан келген депутат **Л. Г. Остренков** чугаалаан. Россияның салым-чолу болгаш моон сонгаарга хегжүлдези дээш бистерниң ишти-нистен кижи бүрүзү харылсалгалыг. Ынчангаш республиканың экономиктиг боттускайлаш чорууның дээштиг программаларын ажылдап кылырынга күжениишкиннерни сырый мөөнүзээри эргежок чугула.

Россияның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаш чоруун херек кырында хандырары — нарын байдалдан үштүнүп үнериниң эң чугула базымы-дыр деп, Кабардин-Балкар АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Чаргазы **М. Ш. Мамхегов** медеглээн. Экономиктиг айтырыгларны шинтирлевейн тургаш, үнделиг чаартылгаларны чер-черге чедип алыры болдунмас деп, ол санап турар.

Иркутск областан депутат **А. Н. Заюпирин** РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазынга четпес деп үнелээшкинин бергеи. Балдыдыг, шинтирлиг, харылсалгалыг базымнарны кылып, ол дээш харылзап шыдавар кижилериниң иштинден республиканың Дээди Соведин, чаа чазаан депутаттар сонгуур ужурлуг деп, ол чугаалаан. Кризистеп Россияны үштүр төлээде, РСФСР-ниң эрткен чылгы ажылагай чорудулгазының ревизиязының кылырын чазакка дагзыры чугула деп, депутат саналдаан.

Узун хуусаада боттандырар кылдыр чазактың саналдары көрдүнген-дир деп, РСФСР-ниң яштики херектер министриниң бирги орлакчызы, Карел АССР-ден депутат **А. В. Аникиев** демдеглээн. Ынчаарга үр үеде тодаргай эвес байдалга кижилер чурттап шыдавас болгай. Россия Федерациязының экономиктиг хегжүлдезиниң оруктарыр болгаш арганы чугаалажып көөрде, бирги эллегде боттандырар ужурлуг соруглганы тодаргайлаары эргежок чугула.

Россия болза ында чурттап турар бүгү улустарның төрээн иези болу берген. ынчангаш идейлиг, органичастыг, найыралдыг сырый каттыжышкынның чаагай үлегерин бүгү делегейге Россия көргүлер ужурлуг деп, депутат **А. В. Кривошапкин** чугаалаан. Эң-не кол чүүлдүн дугайында — Россияны кайдыг арга-биле күчүлүг болдурарының дугайында бодаар херек. Эвээш санныг улустарның бот-башкартыныышкыны болгаш күрүне амыдыралының айтырыгларын болур-дугуур кылдыр шинтирлээринче кичээнгейни оралтоо үлаадырган. Автономнуг тургузулганың статузунуң дугайында Хоойлуну хүлээп алырын дүргедедиири ол сагындаан болгай ССРЭ-ниң Сойгу чүк деңнеэзиниң эвээш санныг улустарының амыдыралының чүүлүл айтырыгларынга доктаатпаан.

Камчатка областан депутат **Г. М. Ойнаш** Россияны Сойгу чүктүң карын айтырыгларынга доктаатпаан.

Калмыкиядан келген депутат **Б. Ч. Михайлов** национал тургузугларының айтырыгларының дугайында база чүгаалаан. Республикада карын хөй айтырыглар мөөнүзелгеп деп, ол демдеглээн. Социал айтырыглар дүшкүүрлүт болуп турар — школа назыны четпээннериң албан черлериниң талазы-биле республика эң сөөлгү черлериниң бирээзин эзлеп турар.

Съездиниң ажылының түүнелдери чүгле Россияның эвес, харын ниитизи-биле Эвилелдиң амыдыралының бүгү талаларын чаартырынга, эде түргүзарынга чугаажок улуг ужур-дузалгат болур деп, Калининград областан келген депутат **Ю. Н. Семенов** медеглээн. Ынчаарга Россияның бүрүн эргелерин амга дедир кызып турарын, оон бойдус байлактарын үрегдеп, сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларны чөптүү эвес хуваап келгенин бүрүн чайдазып хөрөк.

Калуга областан келген депутат **Ю. П. Храмченко** ам-ты совет кадазының айтырыгларынга доктаадып болгаш көдээ ажыл-агыйның материал-техниктиг базазын быжыглаарынче онза кичээнгейни үлаадырган.

Ниитилелдиң кол будуруучу күштеринниң эрге-ажыктарын идепкейлээр болгаш камгалаар сорулгалыг депутаттар болуун Ажылчын-тараачын эвилел деп алдаан. Ынчаарга ажылчынар болгаш тараачынар Россияның парламентизинде ол эвээш телевидениелиг болуп турар. "Ада-депутаттар балдуктуң даасканын" сөзүгээр **Ф. П. Лукашов** сөзүзүнге санал бергеи. Республиканың кол будуруучу күштеринниң байдалының дугайында доктаадып турар. Бо дээрге кайда-даа көрдүнмээн канчаар-даа ажжок улуг немелде чарыгдалдар шыкажыл. Чижек кылыр көөрге, Кызылдың мебель фабриказы бирги кварталда чүүк сөөртүлгезиниге 61 муң рубльди артыкка чарыгдаан.

Чонниң хереглел бараанизарын бүдүрер адырның келир үеде сайзыралынга база бир күүүлүг моондак тывылган. Ол чүл дээрге чазактың чонга биллингир докталын өзугаар бараанның продукциязыны бүдүрерин көөрүдип турар үеде оон төлевирииин өзүлдезин 3 хуудан көөрдээр болза үш дакпыр үндүрүг төлээр. Өске сөс-биле чугааларга, бис бүдүрүлгениң өзүлдезин 3 хуудан улгаттырар болзувусса, когаралга таваржырывыс чугаажок алаар. А бир эвес бараанның продукциязыны көөрүлетпес болзувусса, чонниң хереглел бараанырын бүзүрериниг хереглээр акша-оруглагы кайыын алыр ужурлуг бис?

Валерий ООРЖАК.
Тыванын чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүзүрүлге каттыжышкынының чиигине директорунун оралакчызы.

САН-ТҮҢНЕР — МАРГЫЛДАА ЧОК ХЕРЕЧИЛЕР

Он ийиги беш чылдың эрткен дөрт чылының күүселдезинин түүнелдерии ёзугаар алырга, Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр каттыжышкынды багай эвес ажылдаан. Бараанның продукция бүдүрериниң өзүлдези эрткен он бирги беш чылдың дөрт чылынга деңнээрге 179,3 хуу болган. А чонның хереглел барааннары он бирги беш чылдың дөрт чылында 38557 рубльге кылдынган турган, а он ийиги беш чылдың дөрт чылында 117,2 муң рубльге бүдүргеи.

Саннар, түңнер маргылдаа чок хереченлер деп домакка үндезилеп көөр болзувусса, үстүнде сан-чурагайлар чүгле багай эвес, харын-даа эки көргүзүглер болур-дур. Ынангыя өзүлде талазы-биле. Чүге дизе планда көрдүнген өзүлдеии бистиң каттыжышкын деңзи-херекселдер септээр бүдүрүлгеден ангыда 2 чаа фабриканы немелде ажыглалга киргеннинің түүнелинде чедип алыр ужурлуг турган. А фабрикалар бо беш чылда ажыглалга кирип, чонның хереглел барааннарын бүдүрүп эгелей бээр ужурлуг турган. Тодаргайлаарга, «Тыва дагдүгү» девискээр тудуг каттыжышкынның «Шагаан-Арыг тудуг» трест Шагаан-Арыгда чонның ус-тывыш кылыглар фабриказын (ол колдуунда национал эт-сеп, мебель аймаа будүрер) 1986 чылда ажыглалга киирер, «Тыва тудуг» трест Кызылда мебель фабриказының тудуун 1986—1988 чылдарда чорудар ужурлуг турган. Ындыг турбуже, бо ийи фабриканың кайызыныг-даа тудуу доозулбаан. Кызылда фабрика тудуу шуут эгелевээн.

Тываның чурт үлетпүрүү эгезинде тургустунарда-ла, ыяш ажыл-агый, амыдырал хандырылга дээш чижектиг министерстволардан хамаарылгалыг турган. Ынчал кээрде оон кандыг-даа херээ, ажыы чок болуу берген, эргижиреп самдараан, 4-5 хире будүрүлге аттыг артынчылар кирип турган. Оон ужурунда чаа немелде күчүлер, будүрүлгелер, ылангыя кол идегел болур үстүнде адаанывыс фабрикалар кончуг херек болуп турар. Ынчангаш Чурт үлетпүр министерствозунуң күжү-биле 1983 чылда-ла ол фабрикаларның төлевилел-смета документациязын бүрүнү-биле кылгаш бадылаткан болгаш тудуг организациялары-га дамчыдып берген. Чижек кылдыр Шагаан-Арыгда фабриканың тудуун ап көрээл. Бо фабриканың тудуу доктаал ёзугаар 1984—1986 чылдарда көрдүнгении өөренип көргеш, төлевилел-смета документилерни «Шагаан-Арыг тудуг» треске 1983 чылдың төнчүзүнде хүлээткен турган.

Тудугну эгелээрии чылдан чылче чылдырып турган ужурундан ук төлевилел аргижирээн. Оон түңнелиниде чурт үлетпүрү төлевилелдиң чаартылгазын чагыдар ужурга таварышкан. Оны 1986 чылда катап чаарткаш, тудугларга эгидип берген. Ол чылын «Шагаан-Арыг тудуг» трест планда көрдүнгеи 300 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарының чүгле 3 муңун күүсеткен. 1988 чылда бурунгаарлаашкын болбаан, инжепер четкя тудуу-биле өйлешкеп. Аиаа демир-бетон кылыглар сөөртүлгезинден айгыда, кандыг-даа ажыл кылдынмаан. 1989 чылда шингээдир ужурлуг 450 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарының 8 муңу күүсеттингеи. 1988 чылдала эккеп каан демир-бетон кылыглар эңдере хевээр чыткылаар. Бир эвес байдал бо хевээр турар болза, фабриканың төлевилелии база катап чаартыр ужурга таваржыр бис.

Кызылда туттунуп турар фабриканың төлевилел-смета документизин эрткен чылын үш дутаар чаартып кылган. Чүгле оиу катап-катап чаарткаш чоокта чаа районуң үүс депутадынга соңгаан.

ЧУРУКТА: ирт кадарчызы Б. И. Делгер-оол.

Сөзү, фотолары Маспый-оол ОНДАРНЫҢ.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң ирт кадарчызы коммунист Борис Делгер-оол ийи чыл ажыг үеде хойжулап турар. Ол бир баш иртten дүк кыргып алыр планын ажыр күүсеткен. Аныяк коммунист Борис Иргитовичиниң чоокта чаа районуң үүс депутадынга соңгаан.

ЧУРУКТА: ирт кадарчызы Б. И. Делгер-оол.

Сөзү, фотолары Маспый-оол ОНДАРНЫҢ.

Ол-ла районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң сарлык кадарчызы Севек Чыдымовна Допгак чеди чыл бурунгаар Мөген-Бүрен көдээ Совединиң күүсекчи комитединге секретарлап, а өөнүң ээзи Хойлак-оол Кыдырашович совхозтуң мал эмчизи болуп ажылдап чораан. Олар сарлык кадарар кижилер чок боорга, өг-бүлезинге дугуржуп сүмелешкеш бир коданны хүлээп алганнар. Оон бээр-ле сарлыкчылар шудургу ажылдап, совхозтуң эът, сүт планынга боттарының үлүүн киришти-рип келгеннер.

ЧУРУКТА: сарлыкчы С. Ч. Допгак.

Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Дадар Алдай-ооловна Иргиттиң күш-ажылчы стажы үжен ажыг чылдар-биле санаттынар. Ол эрткен чылын оглу Олег-биле совхозтуң төрүвес хоюн хүлээп алгаш, кыштаглаашкынны онча-меиди эрттирген. Коданда хойларның чангыс-даа бажы хоравааи.

ЧУРУКТА: хойжу Д. А. Иргит.

Коммунист: ооң ажыл-херээ

ЛЕКТОР ДЕПУТАТ

Бежен чылдарның эгезинде Улут-Хемде Хендергениң чеди чыл школазынга ортумак дурт-сынныг, чүтажак, хүреҗимээр арыннығ, түгүртүлеңнээш кара характерлыг, дорт думчуктуг аныяк башкы өреникчилерниң-даа, суурвуң чонунуң-даа хүндүткелин чаалап ап эгелээн. Ынчан Ак-Тал бичежек колхоз төвү турган. Ол үеле амгы ышкаш сайзырангай чүве турбаан. Өөредилге херекселдери чедишпес, радио безин чок турган. Ук суур район төвүнден ырак болганындан, удуртуп баштаар ажылдакчылар безин ында-хаая келир. Ындыг болганда кол-ла кижизидилге төвү школа турганы билиндингир. Башкылар коллективи, өөредилге-кижизидилге ажылындан аңгыда, чон ортузунга янзы-бүрү темаларга суртаал чорудар, ылаңгыя лекция, беседа оларның үлүүнге онаажып турган. Ындыг шынар талазы-биле олардан Кара-Сал Домбаланович Будук-оол ылгалып турган. Оон бээр ам 40 чыл чедип турар. Ол берге, солун, нарын, ынак сурталчы ажылын ам-даа улам-лылавышаан. Ынча үр идеология ажылынның чүгула хевиринің бирээзи — лектор ажылынга бараан болуру—кижиниң быжыг туруштуундан хамааржыр.

Амгы үеде оон кол темазы — делегей байдалы. Мында онзагай чүгула сорулга чүү деп айтырар болзунарза, ол мынча дээр: «Сорулгам дыңнакчыларны сонуургадып, болуушкуннарны тодаргай чижектер-биле бадыткап, оларны бодандырар, бүзүредир, хей-аъдын киирип, эде тургустунуушкуига бодунуң туружун эзелеп, аңаа идепкейлиг киржир кылдыр кижизидери болур». Ол шын. Лекторнуң улуг хүндүткели ында магадылаттынган.

Оон аңгыда телевиденнеге, радиога, солуннарга материалдарны белеткеп, хүнүң чүгула айтырыгларын чырыдары база белен эвес дээрзи билдингир-ле болгай. Бо чүүлдү Кара-Сал Домбаланович багай эвес күүседип келген болгаш ону ам-даа чедишшиннг уламчылап турар.

Дыңнакчыларга хүндүткелдиг болуру дээрге-ле, өөредилге, кичээлдерге хүн бүрү белеткел, сайгарылга-дыр. Оон ам-на бышкаң, экп идейполитиктиг уткалыг чугаа болур. Чүгле ынчан сорулга күүсеттинер дээрзин ол экп билир.

Дыннакчылардан чагаа кээрп, айтырыглар салыры лекторнуң экп ажылынын тодаргай хереҗизи. Улуг-Хем, Танды, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнардан, «Тинлелге», «Совет Тыва», СЭКПниң XXII съездиин аттыг, «Куш-ажылдың хостуу» совхозтардан чалаалгаларны ап, оларның айтырыгларына харыларны боду чедип, өске таварылгаларда массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр тайылбырлал берип турар. Лекторга эң-не үнелиг сөстер «четтирдивис, база катап кээп көрүңер, чаларр бис».

К. Д. Будук-оол — Кызыл хоорайның № 16 сонгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады. Округта 1400 сонгукчулар бар. Бөгүнге чедир 30 ажыг кижи боттарының хуула айтырыгларының талазы-биле депутатка келген.

Инмухаметовага 3360 рубль, Лаптевага 50 рубль дуламчы бээрнинң аргазын депутат тыпкан. Рабочая кудумчузундан 50 кижи ат салганы чагаада бо кудумчуда хөй-хөй аар, чиик машиналар аргыжып, ыш-бузу-биле агаар хирлендирип турарынга хомудалын илереткен. Ук айтырыгны депутат Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң, КАИ, хооркүүскомунуң ажылдакчылары-биле кады өөренип, кандыг хемчеглер алдынганын сонгукчуларга дыңнадыр.

Сонгукчулар-биле депутат эки харылзаалыг. Кол сорулга — сонгулда мурнуунуң программазын херек кырында күүседирин чедип алыры. Ында көрдүнген айтырыглар сонгукчуларның чүрттелга бөлгөдалы, пенсия, коммунал аты-дузазы, эмчи хандырылгазы дээш, хүн бүрүнүң чугула айтырыглары боон турар. Олла чугула чүүлдерни депутат херек кырында күүседир дээш тодаргай ажылды чорудуп эгелээн. Маңаа тодаргай чижек. Сонгукчу Т. О. Түгер бодунуң тургускан айтырыгларына депутаттың көргүскен дузазынга четтиргенин илереткен. Т. А. Афонскнх, Н. Л. Кудрявцева, И. А. Байков, Л. И. Некрасова, В. К. Немкова болгаш өскелериңдаа дилээн, чагырларын күүседип, ону өөренип көргеш, үстүкү удуртулга органнарынга белеткеп киирген. Ажыл хөй. Ындыг болганда, депутаттан бедик харылсалга, ак сеткиллиг хамаарылга негеттинери билдингир. Чонның амыдырал-чүрттелгазы дээш сагыш човаачал, кызымаккай К. Д. Будук-оолду СЭКП Улуг-Хем райкомунуң секретарынга, улус депутаттарының район Совединин күүскомунуң даргазынга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединің Президиумунуң секретарынга, Министрлер Чөвүлелиниң эргелел начальнигинге ажылдаар кылдыр чон бүзүрелин берип келген. Амгы үеде ол Тыва АССР-ниң «Билиг» ниитилелиниң баштаар черинің даргазының бирги оралакчызы болуп ажылдап турар.

Депутаттың ажылынга чедишшиннер ам-даа немежир. Чон-биле харылзааны тудуп, оон тыныжын билип ап, хереглелдерин өөренип көрүп күүседири — ооң амыдыралының ужур-утказы болгап.

Биче-оол МААДЫ.

Үндезин реформаның оруу-биле

«ИШКИННИҢ» ИЖИ

«Тускайлаар», «мөөнүзээр» деп чылдагаанныаш, бистин «Ишкин» колхозту 1961 чылда дүжүргеш, ооң девискээринге ийи салбыр кылгаш, «Сүт-Хөл» совхозка кадыпкан. Ол дээргe сандараашкынның эгези болган. Мурнунда аңгы колхоз тургаш, ажылагыйның экономиказы дыка көдүрүлген. Ынчаарга салбырлар апарган соонда, эрткен 26 чылдың дургузунда Ишкин биле Кызыл-Тайга суурларга, ук девискээрлерге тудуглар немешпээн, кол күштү совхоз төвүнче угландырган. Чамдык кижилер бажыңнарын бускаш, Сүт-Аксы, Чадаанаже көжүрүп аппарган, кудумчуларга мурнуунда тарып олурткан ыяштар күргап, херимнер курзуюп калгылаан. Ажылдаар чер эвээш болганындан, ийи суурнуң чүрттакчыларындан хөй өгбүлөөр өскээр көже бергеп.

Сөөлгү үеле партия болгаш чазактың кижи дээш сагыш салмышкынының ачызында 1988 чылда биске катаң ажылагыйны организастап тургускан. Ол дээш Ишкин биле Кызыл-Тайганың чүрттакчы чону улуг өөрүшкүзүн илереп, хайныышкынныг ажылдап туралар. «Ишкин» совхозту өшкү угланыышкынныг кылдыр тургусканы билдингир. 1988 чылда 993 мун, а эрткен чылын 1,6 млн. рубль орулганы ажыл-агый алган. Бо аразында күрүнеге дүктү, эътти садарының планнарын ажыр күүседип келдивис. Бо чылдың бирги кварталының даалгазын база ажыр боттандырган бис. Экономика быжыг болганда, социал айтырыгларны хөгжүдери белеп. Бо дугайында каш чижектерден киирери артык эвес боор.

Бо чылдың февральда Кызыл-Тайга салбырын тускай кооператив кылдыр эде организастаан. Оон эргезинге акт ёзугаар малды, черни, чүрттелга тудугларын, мал кажааларын, техниканы дамчыдып берген. Кооперативтиң шээр малы 20 кодан, ында өг-бүлелер шупгузу аренда керээзи-биле ажылдап киирипкен. Бо арганы ай санында малчыннарның хуралынга өөредириндеп аңгыда, тускай эртемнигнер коданнарга хонаттап, кезип чораашы база өөреткен. Оон аңгыда кооперативте суггатчылар база арендаже киргеп. Оларга шеллерни быжыглаан, аңаа тарыяр культуралярны тодаратканы, бир гектардан чеже дүжүттүү алырын, ниитн орулгаларны база чарылгаларны санаан, чыл төнчүзүнде алыр продукциязы планнан аажа бээр болза, ону канчаар сайгарарын керээде бүрүн айтыкан.

«Кызыл-Тайга» кооператив техника-биле багай эвес хандырыпган. ГАЗ-53 маркалыг автомашина, суг сөөртүр ийи автомашинаны, ол ышкаш 9 трактору берген. Оларга кожуг машиналары бүрүн четчир. Тараа ажаар «Енисей — 1200» маркалыг ийи комбайнны берген бис. Ол хире техника мурнуунда аңаа кажан-даа турбаан. Амдыызында тракторларның бирээзиниң өзек көвүрүү чок, өскелери шүптузу часкы тарылгага киржир. А совхоз төвүнде чүгле 6 трактор бар.

Совхозтар чарлып турар үеле Ишкинге чаңгыс-даа инек мал артпаан, шүптузун «Сүт-Хөлче» берипкеп. Ам бисте кандыгыл дээрге, 1988 чылда уксаалыг 50 хунажынны, 3 буганы «Көк-Тей» совхозтан садып алган бис. Бо чылын инектеривис төрүп эгелээн, сүткүрү аажок. Ийи суурда уруглар албан чөрлерин, эмнелгелерни сүт-биле бүрүн хандырып тур бис, ол хамаанчок суурда улуска безин садып тур бис. Бо чылдан эгелеп «Кызыл-Тайга» кооператив хавапны өстүрүп эгелээр. Чүге ыяап-ла аңаа турарыл дээрге, ол суурда кажа-хораа база чурттелга бажыңнары четчир.

1989 чылда бистер чаңгыс-даа трактор, автомашина садып албаан бис, чагыг киирген бис. А бо чылдың март айда МТЗ-82 маркалыг бир трактору алдывыс. Ону Үстүү-Ишкинде өшкү бригадазының малчыннарының дилээ-биле хоочун механизатор Эрес-оол Монгушка хүлээдип бердивис. Техниканы чөптүг ажылаар, ону бээрде коллективтериң дилээ, шинтпирин ёзугаар бижыглаар апарган бис. Чүге дээрге артыктажып туруп бээр таварылга турар. Ол ышкаш инженертехниктиг ажылдакчыларывыс артык кезектерин тыпкаш, кайы-даа салбырның улузунга өкпе-дарыш чок кылдыр база-ла техниканың байдалын өөренип көрүп турган, үлеп бээр. Бо талазыбиле аныяк специалист Сергек Салчактың ак сеткилдиг ажылын демдеглевес арга чок.

Бисте кылыр ажылдар ажок хөй. Тодаргайларга, 300 олуттуг Культура бажының июнь айда ажыглалга киирер, 26 автомашинага гараж, Ишкин суурга хеп чуур черлиг, 25 кижи киреп чунар-бажың, 50 орунныг уруглар садыы — бо объектилерни тудар. 1989 чылда Кызыл-Тайга суурга чурттелга бажыңнарындан аңгыда, 15 кижи киреп чунар-бажыңны тудуп эгелээн, ону бо чылын ажыглалга киирер бис. Оон аңгыда ол-ла суурга 125 мун рубль өртектиг уруглар садын тудуп эгелээр. Ону район төвүнде тудуг кооперативи (даргазы архитектор Б. Түлүш) тудар. Ол коллективке материал садып алыры-биле 35 мун рубльди шилчидип берген бис. Бо хүннерде материаллар дүжүп эгелээн.

Чаа тургустунган совхозтуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниге боттарының үлүүн киирип турар ажылчыннарывысты маңаа адаары артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Ындыларга механизаторлардан Чаш-оол Ондар, Сергей Ондар, Борис Ондар, Мерген Монгуш, Николай Күжүгет, Олег Ондар, Леонид Лакпа, Эзир-оол Ондар; чоланакчылардан Иван Монгуш, Владимир Түлүш, Чечен-оол Ондар, Сыын-оол Күжүгет, Орлан Ооржак, Алексей Ооржак, Олег Ховалыг; малчыннардан — чылгычы Александр Түлүш, Силиг-оол Монгуш, шээр мал кадарчылары Оржук-оол Сат, Конгар-оол Ооржак, Николай Монгуш, Чедер-оол Ондар, Досун-оол Ондар, Болат Ондар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Бир-тээ, совхоз чоокта чаа тургустунган болганда, тудуг ажылы кол черни ээлээр дээрзи билдингир. Бистер тудугжуларывыс Шагдыр-оол Монгуш, Көшкен-оол Ондар, Сандуу Түлүш, Чарык-оол Ондар оларга чоргаарланыр бис.

Бисте хамык-ла чүве чедишкининг эгелээн дээр кандыг-даа барымдаавыс чок. Эң ылаңгыя картофель алыр талазы-биле дыка багай болдувус. Эрткен чылын Мөңгиң-оол Ондарның өг-бүлезинин кежигүннери 5 кижи аренда керээзи ёзугаар картофель тарып өстүрер кылдыр керээ чарган. Черни бергеш, өске звенонуң техниказы-биле черни чарып, илиртээш, картофель олуртур комбайнны база берген. Ынчалза-даа звенонуң кежигүннери ай санында чайын кижи бүрүзү 490 рубльди тус-тузунда аванс кылдыр ап келзе-даа; бир гектардан күзүн чүгле 13,6 центнер дүжүттү алгаш, совхозка 13 мун рубль каражаны чедирген. Суггарылга системазынга суг чайны өттур агып чыткан, ол хиреле арендалыг звено шөлүн четче суггарбаан. Совхозтуң талазынлан ол арендаторларга нелёлле кошкак болган.

Ажылда четпестерни чайладыр талазы-биле хемчегларни ап чорудуп турар бис. Ажыл-агый кол болгаш ортумак звенонуң түскай эртемниглери-биле бүрүн хандырганы моон соңгаар ажылывыска улуг дөгүм, 1990 чылда малчыннар долузу-биле аренда керээзинче киргеп, чек системазын ажыглап турар, ол ышкаш тудугжулар база механизаторларны бо арганыр шилчидип тур бис.

Малчыннар-биле харылзааларны экижидери-биле Үстүү база Алдыы Ишкиннерде автомашина оруун кылып, ийи көвүрүтиу туткан бис, ам үш дугаарын тудуп тур бис. Малдың уксаазын экижидери-биле Семипалатинск хоорайда эртем-шинчилел институту-биле харылзааны эгелединис.

Амгы үеде бисте хүннүң эң чугула ажыллары — өшкү төрүп турар, кыргылда эгелээн, ол ышкаш часкы тарылгада шык базырып, черни суггарып тур бис. Чонниң көдүрлүүшкүну улуг. Ол дээрге бо чылын база-ла экп түнелдиг ажылдаарывыска магадылал.

Найзан ОНДАР.
«Ишкин» совхозтуң директору.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо ажылагайда чамдык четпестер дутайында ук совхозта школа башкызы О. Кууларның «Керээзи чок кооператив», «Дагыр салаа тала тыртар», «Мегелеткен арендатор» деп материаллары келген. Шүүмчүлелде айыткан чүүлдерни хынап көргеш, чогуур хемчегларни алыры-биле ук чагааларны директор Н. Ондарже чоруткан бис. Анаа харыны директор, прораб база кол агроном чоруткан. Олар үндезин чок дээрзин Н. Ондарның үстүнде чүүлү бадыткап турар-дыр.

Ажык-чарлыг чорук деп алгаш, бодунуң эки билбее чүүлдерни азы кайы-бир кижиден дыннаан фактыларын ылавылаан албайн, солуинарга шүүмчүлелдиг материалдар бижнир чорук таарышпас дээрзин чугаалап каары артык эвес боор.

Чугаалажып көрээлиңерем, малчыннар

АЙТЫРЫГ ЧҮГЕ ТУРУП КЭЭРИЛ?

Харыы шын бе?

Бо чылдың март айда «Мурнакчы» совхозтуң бөлүк сарлыкчыларындан чагаа келген. Алыр төлевир эвээш, кадарчылаар аргавыс чок апарды дээр дугайын олар бижээн.

Ындыг уткалыг чагаалар олбо ажыл-агыйларның улузунда бо-ла кээр-дир. Чүге ындыгыл? Ажылга кижини хүлээп алырда, баштай ооң шалыны, немелде төлевири, шөлээзи каш хонук болурун тайылбырлап бергей. Ол чүүлдерни чидир тайылбырлавайн, харын малчыннарның алыр шалынын, немелде төлевирин будап турар эвес ирги?

Экономиктиг болгаш зооветеринарлыг өөредилгенин кичээлдери бар. Аңаа кымнар, чүнү тайылбырлаар ужурлугул? Бухгалтерия ажылдакчылары, экономистер, хамыктын мурнунда олар, чижээ, малчын кижи аңаа ажылдап турда, өг-бүле керээзинче киргенде, аренда-биле ажылдап эгелээнде оон шалыны, немелде төлевири, тырттырар акшазы кандыг болурун тайылбырлап өөреткей-ле. Керээге ол бүгү чүүлдерни тода айтып каап турар ышкажыгай. Бригадирлер, эң ылаңгыя ырак-узакта турар ешкү кадарчыларының, чыгчыларның, сарлыкчыларның, ява кадарчыларының бригадирлери боттарының ажылчыннарынга хамаарышкан чүүлдерни — оода чадаарда ажыл төлевирининң дугайын — баштай билип алгаш, улузунга ийи-чангыстап-даа болза өөретсе.

Ам «Мурнакчы» совхозтан келген харыдан одургуларны маңаа киирээлп, «...Ук чагааны бүгү сарлыкчыларның кичээлинге совхоз директору К. Хертектиң, райкүүском даргазы Н. Ооржактың, агроүлетпүр каттыжышкынының улуг экономизи Д. Ооржактың база совхозтуң кол экономизи Ч. Хөлчүкейниң киржилгезибиле сайгарып көрген.

Экономиктиг чамдык санаашкыннарны сарлыкчыларның чедир билбейн турарының кол чылдагааны — экономиктиг кичээлдерниң доктаамал болбайн турарында. Сарлыкчылар шупту чүк быдаргай, аңгы-аңгы черлерде чурттап турарындан кичээл эрттирери берге боон турар.

Эрткен 1989 чылда бүгү сарлыкчылар ниити орулга дээш ажылдаанар. Азы норматив ёзугаар алган ниити орулгазының 30 хире хуузу шалынга баар. Ынчангаш бир баш улуг сарлыкты кадарып ажааганы дээш, тариф ёзугаар 1 руб. 85 көпеек турда, чангыс аай авансылаашкынче киргеш, 1 руб. төлеп берген. А ылгалын чыл төнчүзүнде алганнар. Чүге дээрге чыл төнчүзүнде 100 сарлыктан 75 бызааны алганда, бир улуг сарлык дээш 1 руб. 85 көпеек төлээр. А чамдыктары 100-тен 42 бызаа ап турар-дыр. Мурнунда ышкаш 100 сарлыктан 75—90 бызаа алган кадарчы-даа, 30—40 бызаа-даа алганы-даа дөмей-ле, чүгле бир бажы дээш 1 руб. 85 көпеек алыр эвес. Шалың хевирлиг эвес-ле болгай.

1989 чылдың түнелп-биле 100-тен 82 бызаа алган Сайын-оол Хертектиң звенозу 1270 руб. 63 көпеек, а 100-тен 49 бызаа алган Кара-Сал Хунанбаевтиң звенозу 203 руб. 74 көпеек алган. Бызааны эвээшти алганнар эвээш акшаны, а хөйну алганнары чыл төнчүзүнде хөйну алганнар.

Мунуп турар аъдының хөлезинин чарыгдалдарында көргеш, тырттырып турары шын. Чыл эгезинде кадарчыларның чарыгдалдарын планнап тургаш көрүп каан болганда, ону херек кырында чарыгдалдарга кириштирери албан. Норма ёзугаар 50 улуг сарлыкты кадарырынга ажылчын 1 аът херек. Норма ёзугаар чарыгдалдарга аът ажыглалын киирери албан болур. Чүге дизе чамдык кадарчылар артыкка 2-3 аътты тудуп турар боор. Ажылчын аътты ажыглаанны дээш, хөлезинин тургузар, совхозта ажылчын аъттар дээш амортизацияны (элендизин) санап турар болгай.

Малчыннарга көрдүнген тускай хептерни база-ла чарыгдалдарынга планнап каан соонда, херек кырында чарыгдалдарынга кириштирери албан. Тускай хептер дээш, оларның шалыныидан тыртпайн турар, а бүдүрүп алган ниити продукциязындан казып турар. Чүге дизе олар биске келген. Бичии моторлар садып бергеш, ооң өртээн туда акша-биле төледип ап турар-дыр, а чаа малчыннап киргеннер ону садып алыр харыкдаа чок. Ол ышкаш совхозтуң бухгалтериязы кайы-бир кодандан хөй зарыгдан өлген болза, ооң өртээн чыл төнчүзүнде 80 рубль кылдыр тыртып алыр. Мал эмчизи акт тургузуп каан хирезинде-ле, Өскедаа айтырыглар бар.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, малчыннарда билдинмес чүүлдер хөй, олар ону ыяап-ла билип алыр сорулгалыг. Ынчанмайн канчаар, кижи чүү дээш ажылдап турарын, орулгазы, карылгазы кандыг болуруи ыяк билир ужурлуг. Төнчү түнелдээш ажылдаар деп чүве олдур. Ынчангаш керээлер-биле ажылданар деп, ажылчынларны өөредип турарывыстың бир ээ-не кол чылдагааны ол-дур.

Сесерлиг салбырның хойжуларының чагаазын бүрүүбиле чоокку үеде парлаар бис. Бир-тээ, улус сонуургап, өске ажыл-агыйларда төлевир кандыгыл деп сонуургап турар болганда. Бай-Тайгадан келген харымны база ол-ла хевээр парладывыс. Шынап-ла, кайы совхозта кандыгыл? Төлевир дүрүм ёзугаар болур ужурлуг. Демингде айтырыгны дүргеп, шын шинтпирлеп ап болур. Ынчангаш ажыл төлевириниң дугайында хамык чүүлдү шупту чүгаалажыдывыс. Билдинмес чүүлдерге специалистерниң харыызын дыннаалывыс, боттарывыстың совхозтарывыстың бухгалтериязы ажылдакчыларындан, специалистериниң чаңгыс аай кылдыр негээрде эки.

Айтырыгларлыг чагаалар-ла хөй. Ква-Хемде «Кызыл тук» совхозта аренда-биле хаван азырап турар өг-бүлениң кежигүннериниң база айтырыг келген, чыл төнчүзүнде артыкка акша тыртып аппарган, а чүге дээш ындыг болганыи бухгалтерия улузу огулуг тайылбырлап бербээн-дир.

Ажыл төлевири, немелде төлевир силерде кандыгыл, чүү-чүү дээш акша тыртып турарыл? Бир эвес ол чүүлдер шын эвес деп бодаар болзунарза, бисче бижинер. Тайылбырлап берээли, өөренип алыылынар, эргим көдээ ишчилер. Чайым силер ыраккы тайгаларже мал семиртип көшкенинер дээш чогуур немелде төлевирни берип турар бе? Тускай хеп кандыгыл? Керээде көрдүнгениңден артык продукция алгаш, ону канчап турар силер? Стаж акшазын төлеп бээр-дир бе? Бир совхозтан өскезинче азы өске районче көже бээринерге класс дээш немей төлеп бээр-дир бе? Көөбес бе, айтырыглар-ла хөй.

Бо бүгүнү саавырда канчаар көргенил, ындыг турар кылдыр шинтпирлеп, дугуржуп алыылынар. Ынчангаш чагаалар-ларыңарны, айтырыгларыңарны манап тур бис. Маңаа суггатчылар, чер ажылдыглар-даа база кириишсе эки.

«Шын» солуниуң аграр киллизи.

КУХНЯГА САВАЛАР

МОЛДАВ ССР. Металлдан янзы-бүрү хереҗсевдер кылыр Тираспольниң заводу чонун хереглел бараанларының ассортиментизин бүдүрүп үндүрерин көвүдедип, ылаңгыя баалыынап чараштыр, янзыбүрү хевирлиг кылыр талазыбиле кол черни ээлеп турар.

Ол бүдүрүлге чыл санында 120 чүүл-бүрү аттарлыг продукцияны бүдүрүп турар. Оон бүдүрген хөй хевирлиг савалармда чураан чечектер болгаш чуруктары садып алыкчыларның хөй санныг негелделерин хандырып турар.

ЧУРУКТА: кухняга хереглээр бөлүк савалар.

А. СИМАНОВСКИНИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

БАЗА БИР КАЖАА

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйында Кызыл-оол Оюнга удурткан 6 кижи составтыг звено «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында 34 муң рубль өртектиг кажаяны дузалал тудугларыбиле калы кылып дооскаш, хүлээткен.

Керээлиг бо коллектив ажылга кызымак, сагылгачуруму бижыг, мергежилдиг. Ниитизи-биле тудугда 22 чыл стажтыг Кызыл-оол Марсынмаевич эш-өөрүн билдилиг удуртуп турар. Планны күүседиринге аныяктар Кайгал-оол Монгуш, Сергей Ооржак олар шылгараан. Коллективтиң кежигүннери көдээ ишчилерге кажааларны, чунарбажыңнарны тударын уламчылаар.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Дөскел чок кижи

Амыдыралга кайгамчык бүдүштүг кижилер чоруур. Оларның төлептиг мөзүшынарын кижи черле магадап ханмас. Ындыг кижилер каяда-даа чораш, оюн-баштаа-биле, чечен сөзүг-биле улуг-биче кижилерниң сеткил-сагышын өөрткен чоруур. Олар ажыл-ишчи соруу-биле база долгандыр турар улустуң кичээнгейин дораан хаара тудуп алыр. Үениң шапкын хөгжүлдези ындыг кижилерни мурнуку одургуже идип үндүрүп келир. Шак ындыларның бирээзинге Тандының Кочетово суурда хоочун коммунист Буталдай Хавынаевич Оюн хамааржыр.

Төөгүлүг чээрби, үжен, дөртен чылдарда Танды өске кожуунларга бодаарга, революсчу чаартылгалар талазы-биле үлегерлиг турган. Маңаа «Элегест» күрэхоном, «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы», Молотов аттыг орус колхозтар үжен чылдарда тургустунган. Дөртен чылдарның төнчүзүнде тыва араттар колхозтажышкынче калбаа-биле кирген.

Районнуң партия организациязы араттарны колхозтарже эвилелдээр дээш улуг ажылды чорудуп, мурнакчы үзел-бодалдыг кижилерни ол ажылче хаара тудуп турган. Ынчан Сүт-Бажының намчыларының аразындан Буталдай Оюн ажыл-ишчи соруу-биле долгандыр турар кижилерниң кичээнгейин тудуп алырын районнуң удуртукчулары хынамчалыг өөренип көрүп турган. 1949 чылда Буталдай Оюнну СЭКП Таңды райкомунне кыйыртткан. Ону партия райкомунуң бирги секретары Э. И. Суровцев, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Г. М. Ковалев, районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигп А. К. Түрген-оол хүлээп алгаш, аңаа Сүг-Бажында тыва араттарның колхозун тургузар харысалгалыг партийжи даалганы бергеп.

Кижилер-биле ажылдаар арга-дүржүлгам эвээш дээш, Бугалдай баштай даргаларның сүмезин хүлээп алгаан. Эварист Иванович Суровцев оргаш, Сүг-Бажында орус тараачыннарның Молотов аттыг колхозунуң үлегер-чижээп-даа чугаалаан. Үш дарын ап келгеш, «Этүүд» кооперативтиң бухгалтерп ында ажылдап турар алимент төлеп турар кижилерден ол акшазын сагыштыы-биле тыртпайн, суд күүсекчизинин айтыышкынын херекке албайн турарын ийдеп. Ук дүрүмнүң өске чүүлдериндс база-ла суд ажылынга шаптык каткан таварылгаларда бүрүүлүг кижилерни администратпвтиг харысалгага онаарын көрүп турар.

Белекмаа МАНЧЫЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

ШАПТЫК КАТКАН ТАВАРЫЛГАДА

1989 чылдың ноябрь 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязынга суд ажылын экижидери-биле судка хүндүткел чок чоруун көргүскен кижилерни харысалгага онаар дугайында чаа Хоойлуну хүлээп алган.

Сөөлгү үеде судка херектерни үзүп шинтпирлээри чыл санында нарыдап келгенинден, ук Хоойлуну чогуур үешаанда хүлээп алдынган деп санап турар мен. Чижээ, моон мурнуида, истелге чоруп турда, хереҗи, негекчи, когараан дээш байысаткан кижилер судка кээп, хереҗилээринден ойталаар таварылгалар бар. Ам чаа Хоойлу ёзугаар моон соңгаар ындыг кижилерни үстүнде айыттынган Хоойлунуң 5 чүүлүн ёзугаар 15 хонук чедир хоругдаарын азы 100 рубльге штрафтаарын көргеп.

Чаа Хоойлу 8 дүрүм чүүлдериндеп тургустунган. Олар шупту суд ажылынга шаптык каткан кижилерни ангы-аңгы харысалгага киирерин онаарын көрүп турар. Хоойлуда бижиттинген дүрүмнүң бирги чүүлүнде судтуң хоойлу ёзугаар шын шинтпир хүлээп алырына янзы-бүрү аргалар ажыглап тургаш, шаптык үжураштырып турган хамаатыларны эдип чазаар ажылдарга 1 чыл чедир шиидерин азы 300—1000 рубльге штрафтаарын, ындыг херекти албандужаал эдилээн кижилер кылганда, оларны оон-даа шынгызы-биле 3 чыл чедир хостаглазын казып айнкре азы эдип чазаар ажылдарга шиидерин көрүп турар.

Дүрүмнүң ийиги чүүлүнде судьяларга болгаш улус төлээлериниң амы-тынызга кыжанган таварылгада, ындыларны 2 чыл чедир хостаглазын казырын азы эдип чазаар ажылдарга тургузарын айтып турар. Дүрүмнүң үшкү чүүлүнде судьяларны, улус төлээлерин дорамчылаан турда, ындыг кижилерни эдип чазаар ажылдарга азы 300 рубль чедир штрафтаар.

Бо талазы-биле чугаалаза чогуур чүүл болза суд чорудулгазының үезинде суд чуруму үрээр, чемелиг сөстер октаар азы оон-даа өске дорамчылаашкын кылыр хамаатыларга хамаарыштыр бо дүрүм чүүлү оларны чурумга өөредиринге идиглиг болур. Маңаа чаңгыс чижек киниркедим. Бистиң районнуң улус суду ажык суд хуралынга Торгалыг суурга А. Д. Дажы-Даваны РСФСР-ниң КК-ниң 103 чүүлү-биле шиидип турда, суд залынга олурган Торгалыг суурнуң чамдык чурттакчылары судка чагыртпайн, судьяларны, улус төлээлерин дорамчылап, эрбеннпг сөстер эдип, суд төнген соонда, судьяларны эки-багай сөстер-биле хөме ап, аас былаажып турган таварылга бар. Ам чаа Хоойлу ёзугаар ындыг кижилерни кеземче харысалгазынга онаар арга бар апарган.

Чаа Хоойлунуң дөрткү чүүлүнде судтуң үндүрген шинтпирлерин, шииткелдерин, доктаалларын күүседиринден сагыштыы-биле ойталаар албан ажылдакчыларын кеземче харысалгазынга онаарын көрүп, ону хажыткан кижилерни 300-тен 1000 рубль чедир штрафтаарын көргеп.

Маңаа хамаарыштыр районда байдал кандыгыл? Чамдык организацияларның удуртукчулары, чижээ, «Этүүд» кооператив, «Шагаан-Арыг тудуг» трест болгаш өскелер-даа судтуң айтыышкынын күүсетпейн баар таварылгалар бар. «Шагаан-Арыг тудуг» трезниин удуртуп баштаар чери судтуң чорутканы күүседир ужурлуг хуудузун безин чидирип алган. «Этүүд» кооперативтиң бухгалтерп ында ажылдап турар алимент төлеп турар кижилерден ол акшазын сагыштыы-биле тыртпайн, суд күүсекчизинин айтыышкынын херекке албайн турарын ийдеп. Ук дүрүмнүң өске чүүлдериндс база-ла суд ажылынга шаптык каткан таварылгаларда бүрүүлүг кижилерни администратпвтиг харысалгага онаарын көрүп турар.

Белекмаа МАНЧЫЫЛАЙ.
Улуг-Хем районнуң улус судунуң даргазы.

Чаагай чаңчылдарны — кижизидилгениң херээнге

Амгы үеде аныяктар аразында тыва улустуң шагшаандан бээр сураагжып, дүрүмчүп быжыглып келген чаагай чаңчылдарын сагып хүндүлевес аныяктар бар. Ынчангаш кижизидилге айтырыгга улустуң национал чаагай чаңчылдарын калбаабиле ажыглаарының эргежок чугулазын амгы үе негеп келген.

Тыва улус канчаар-даа ажок ханы, чаагай, кижизидикчи утка-шынарлыг чаңчылдарлыг чораан. Олар ону ажы-төлүге салгалдан салгалче чагыг кылдыр дамчыдып берип келгенин бистин хоочунарывыс эки билир. Чамдык чижектерни көрүп көрээли: улугну хүндүлээр, оларның мурнуунче эртпес, үстүнге олурбас, чугаазын үзе кирбес, олуттуу, орукту кезээде чайлап бээр, аңчы кижи залга келгенде, боозун өгүүн даштынга чөлеп, ооргазында бижээн дүжүрүп алгаш, шимээрген медээлээш, ам өгже кирер чораан.

Бижекти эжинче дамчыдарда, оон сывын, тудазын суунуп бээр, боонуң аксын кижиже углай тутпас, аскак-бускек, азы чаланы-биле четпестерлиг кижилерни кочулавас, кандыг-бир багай чүвеге азы качыгдалга таварышкан эжин кээргел-биле көөр, аңаа материалдыг-даа, сагыш-сеткилдиң-даа дузазын көргүзүксээр. Уруг-дарыын хончу, кочужу болбас кылдыр өөредип чораан.

«Ийи кижи» аразында сөс сөглевес, ийи ыт аразында сөөк кагбас» дижир. Орантакды кежиин кажан-даа өкпелевес, ону чону-биле: «Таңды кежиин дайнам-даа болза үлежип четтирер» дээр. Аңчы кижи өөр анга таваржы берген болза, оон улуун-иа деп шиливес, шала кыдыглай боолаар, чүгле чаңгызын алып аар, өскезинче халдавас чораан. Эмзирип чоруур оолдуг аңче боо шыгавас, алгырып турган сыынны атпас чораан.

Бедик дагларны, чараш ыяштарны камгалап хумагалаар, оларның дажын чуугтавас, ыяжын кеспес, аң-меңнин өлүрбес, агып чыдар дамырак сутларның бажын казып оралдашпас, суун хирлендирбес чораан. Бо бүгү чүүлдер оран-чуртунга, оон бойдузунга ынакшылдың демдээ болур. Аныяктар улугларының алын хүндүткел-биле алаар: даайым, күүдүм, акым, ченгем, угбам, честем, кыргавачам, кырган-авам, ирем, хадам дээш өске-даа.

Тыва улустуң үлегер домактарында улусчу педагогиканың үнелеп төттүмес байлактары ылерел турар: «Сагыштың бичези херек, савазының улуу эки», «Эжиңни эниккe бодава, бодуңну богдага деңневе», «Эки аъдыңны дошка чыгава, эки эжиңни сөске чыгава», «Кылык улуу ботту човадыр, даг улуу аътты човадыр», кылыктаныр, бодуң тогдунуп чорбас, бичe сеткилдиг кижи кажан-даа багай чүүлдерни чонунга, эш-өөрүнге хамаарыштыр үүлгетпези билдингир.

Культурлуг чаңчылдарның ур үеден бээр тыптып, амыдыралга ажыглаттынып келгенин база көрүп турар бис. Амгы үеле аныяк кижи бүрүзү чонуң эки дээн чаагай чаңчылдарын долузу-биле шингээдип алыр болза эки.

Бистин аныяктарывыстың чамдык чазып турар талалары мындыг чүүлдерден база хамааржыр деп бодаар мен. Өөредилге черлеринге кирип алгаш, ыяап-ла доозуп алырын бодавас, ара кааптар, кандыг-бир ажылга тургаш, база-ла аңаа доктаамал ажылдап, мергежинрин күзевес болгулаар. Бодуңуң улуг улустары-биле амыдыралдың айтырыгларын шинтпирлээрде, ижин кара чок сүмелешпес, чүгле боттарывыстыы-биле болур дээр хөөнмеги частырыгларга чедире бергилээр боор-дур. «Ада сөзүн ажыл болбас, ие сөзүн ижин болбас» деп чонуң үлегер сөзү ханы уткалыг болгай. Ада-иеин хүндүткелдиг ёзу-биле тоон көрбес, оларның чагыг-сүмелерин херекке албас ындыг аныяктар амгы үеде орта ажылдавас, өөреникпес, арагалаар, оон кедерезе кемнерек үүлгедирлер.

Куда болганда, ол эрте бээрге улаштыр аныяктар шайлалгазы тыптып келгенин чү деп көөрүл? Бичe сеткилдиг, кээргээчел, човаачал сеткил-хөөнүүг болурунга оларны кым кижизидерил? Туразы улуг, тоор, херексээр чүвези чок, доңгун, ширинн, өске-даа багай чаңчылдардан адырыдзын дээш, эки үлегер-чижектерни оларга көргүзери бистиң хүлээлгевис деп бодаар мен. Оглувусту опчокка өөретпес, кызывысты кыякга өөретпес ужурлуг бис. Бодум хуумда аныяктарга мындыг чүүлдерни сүмелексээр мен. Бир-ле дугаарында, ажылга, амыдыралга шудургунар көргүзүнер, ажылды бодунар дилеп тывынар. Багай «ажыл-чаныыг эштеринерге таваржы берзинерзе, оларны орталандырыңар, эки үлегер-чижээнерни көргүзүңер. «Аныяктан адың камна» деп үлегер сөсту утпаңар, «Ады өлүрүнүң орнунга боду өлүр» деп үлегер сөсту тывалар кижан-даа амыдыралынга утпайн, сагып чораннар.

Бодуңарда, эш-өөрүнердеда багай талаларыны кажаңда чажырбайн, өй-шаанда илередип, чок кылыңар. Багай сеткил башка халдаар.

Келир үе чырык болгаш кайгамчык, аңаа ынакшыңар, олче чүткүнер, ол силерниң эргецерде, ону дүргеи чоокшуладынар. Ол дээш ажылданар. Амгы эде тургустунуушкунуың амыр эвес нарын сорулгаларын шинтпирлээр херекке эң мурнуку одуругларга туржуңар. Чамдык мөзү-шынар чок аныяктарның амгы үеле үүлгедип турары тыва кижиниң төөгүзүнге турбаан чүдек-бужар, коргунчуг үүлгедиглериниң изи, чыды моон соңгаар кажан-даа турбазын дээш боттарыкардан хамааржыр бүгү чүүлдерин кылыңар. Буруугаарлаар оруңарда бүгү-ле моондактарны өске кым-даа эвес, чүгле боттарыңар аштап, арыглаар ужурлуг силер.

Оруктy кылып чораан эртер, олчаны дилеп чораан тывар апаар.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Кежегени кескени

Чоңуң аразында болуп турган чугаа-сооттуң соонда, удаваанда-ла эр, херээжен улустуң кежегезин, чажын кескилеп, отка ерттедип чоруур хувискаалчылар, залуучуттар Баян-Колдан Кызыл-Чыраада келген деп медээ дыннаны берген.

Санчай-Хуурак даайым черле орбас кижи. Улустуң бажының дүгүн кезип турар кымнар боор дээш билип алыр сорулгалыг чоруңкан. Каш хонганда даайым кежегезин чок, бажының дүгүн тазарты кыргыдып алган бо келди.

— Кежегең кайыл? — деп, Нугуйбан даай-авам айтыргга, кескеш, отче кирр октапканы, хып чытканын көргенин база ону ыяп-ла ерттедир дугайында айтыышкын барын чугаалады. Ол чоок-кавыда кежеге кезип келген 2-3 кижи чамдык улус улурланыргга, күш-биле тутказ, кезип чоруп турган. Дезип чоруп турган улус база бар.

— Кижилериң чаш, кежеге ап чоруурy — чаа ёзу-чурумга таарышпас, эрги шагның бир бүжар артынчызы болуп турар. Ону эдилээрни когун үзе үзүткаар дугайында суртаалды итер нам чорудуп турар. Ону кижи бүрүзү хажык чокка ыяап-ла күүседир хүлээлгелиг дээн хувискаалчыларның, залуучуттарның чугаазын база дыннадым — деп, даайым боду хөөреп орган. — Бир эвес кежегезин, чажын бодуңун күзели-биле кестирбес болза, ону күш-биле кезер дугайында итер намның айтыышкын, саавыры бар. Ыланғыя итер намның кежигүннери болгаш залуучуттар кежеге, чаштыг чоруп болбас; харын бир дугаар кестирип, өскелерге үлегер көргүзер ужурлуг—деп уламчылады.

Бай кижилер ону дыннаш, итер намның кежигүннери эвес бис, кежегевисти, чажывысты кестирбес бис деп удурланып турганнар.

Кызыл-Чыраага ойтулаашталан оолдар, кыстарны көрбес бир дерзин кижи чурттап чораан. Ол урук бажынга чинге дашты баглап алгаш, аът-биле халдып турган, оолдар, кыстарны сывырып эттээр турган. Олар аңаа хорадаан, оон аалының чанынга барган, бак сестер-биле сөглеп-сөглеп, Кызыл-Чыраның шырыш аразынче кире халчы бээр турганнар. Демги хувискаалчылар, залуучуттар ол кижиниң ындыг дерзин чоруун дыннап алганнары ол боор, өөнден үне халаш, баглаажында аъдынче маннап бар чорда, даштыгаа ол кижиниң хенертен сегирип алгаш, кежегезин күш-биле одура кезип каапканын билип алган мен.

Даайымның ол чугаазын дыннаш, Дондук, Оруйгу, Ассыгбай даайларым база Нугуйбан даай-авам кежеге, чаштарын боттары кескеш, аптарага шыгжап алганнар.

Итер намның ынчангы суртаалы бурунгу шагдан бээр тываларның хумагалыг эдилел келгени кежегезин болгаш чажын эргининң бужар артынчызы деп турган шаң ынчаар узуткан каан.

Ынчан база бир өскерилген чүве—ынчангы тыва улус сан санаарда, беш салааларын ажылладыр турган. Кызыл-Хаяның болгаш Мунгаш-Элдин чону улуг-эргээнден эгелээш матпаадыр, бажы-курлуг, орта-мерген, уваа-шээжей, биче-мөөвей дээр чораан. Ол болуушкуннар соонда-ла улус санны биче салаазындан эгелеп санаар апарганы база элдептиг чүве.

Алексей САРЫГ-ООЛ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ТОРГУНУ КАЙЫЫН САДЫП АЛЫРЫЛ?

Чоокта чаа «Шынга» «Чаңчылдарны сагыыр» деп чүүлдү номчаш, аңаа хамаарыштыр бодумуңу бодалдарымны бижикседим.

Моон мурнунда чылдарда бис тыва национал хептеристи чүгле артистериң сценага кедип алгаш турганындан көөр турдувус. Ам солуннардан номчуп, радиодан дыннап турарга, кайда-даа тыва чон национал хептерни кедип ту-

(Уланчызы. — Эгези № 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116 «Шында»).

1934 чылдан бээр күштүг болуп турган хоойлуга «ТАР-ның хамаатылары дээп бодбас эргелиг. Судтуң докгаалы азы прокурорнуң чөпшээрели чокта кымны-даа тудуп хоруудап болбас» деп айыткан турбуже, ИХЯ органнары ТАР-ның ол кеземче херээниң кодекизин каржызы-биле хажыдып турган.

ТАР-ның кеземче херээниң кодекизи прокуратура, истелге болгаш суд органнарының кеземче херээн оттуруп, судка дамчыдып база судка сайгарып турар үеде кандыг чурумнуг болурун тодаратkан, ону ТАР-ның ИХЯ органнары болгаш прокуратуразы шыңгыы удуртулга болдурар ужурлуг турган. Бо бүгү норма-чижектер эгезинден тура-ла эң каржызы-биле хажыттынып эгелээн. Караазан кижилерни тудуп хоруудаарын прокурорнуң чөпшээрели чокта боттандырып турганнар, оон туржук чамдык херектерге тудуп хоруудаар дугайында докгаал-даа үндүрбейн, тудуп хоруудаарының болгаш үжеп-чиндиириниң ордерлерин-даа доддурбайн, бируудаткан докгаалды-даа көргүспейн, оон туржук истелге доозулган соонда бируудаттырганнарга херектиң материалдарын-даа таныштырбайн, истелгениң докгааткан хуусааларын сагывайн турган.

1936 чылдың тос айның 3-те Палаттың чөпшээрели-биле 1907 чылда төрүттүнген, Төпкоол даргазының оралакчызы О. Чүнүүк-оолду; 1937 чылдың он бир айның 21-де 1888 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик кожуунуңуң чурттакчызы Оюн Таржаа оглу Тевер-оолду; 1937 чылдың он ийи айның 18-те 1906 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның бот-эргелед даргазы Сайын Адаастай оглу Биче-Ховалыгны; 1937 чылдың он ийи айның 17-де 1905 чылда төрүттүнген, Улустуң революсчу шериниң эскадрон командири турган Оюн Чылбак-оол оглу Мандал-оолду: 1937 чылдың он ийи айның 29-та 1901 чылда төрүттүнген, МАР-га элчин черинин төлээзи турган, бажыңнадыр муриунда Кызыл хоорайның бот-эргелелининң коммунал киидизиниң эргелекчизи турган Ооржак Салдыг оглу Тастай-оолду болгаш 1901 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның коржаа даргазы туруп турган Оюн Чурагачы оглу Артааны тудуп бажыңнаан.

«Аныяктарның контрреволюсчу херээн-биле холбаштыр 1938 чылдың сес айның 8-те 1907 чылда төрүттүнген, «Шын» солуннуң очулдурукчузу Саая Мөңге оглу Шурзун-оолду, 1938 чылдың он айның бирде 1911 чылда төрүттүнген, «Аревэ шыны» солуннуң редактору турган, бажыңнадыр муриунда Саңхөө яамызының секретары турган Монгуш Лопсаң оглу Намзырайны, 1910 чылда төрүттүнген, литажылдакчы-очулдурукчу турган Оюн Майынды оглу Шавыны болгаш бажыңнадыр муриунда ТАРН ТК-ның кежигүнү, ТАР-ның Биче Хурал президиумунуң кежигүнү турган Бай-Кара Самдан оглу Далай-Сереянн тудуп бажыңнаан.

Истелге үезинде муриунда чыгдынган медээлерни немей тодарадып, «контрреволюсчу организациянын баштынарының» дугайында чаа-чаа материалдарны чыып ап турган. Ынчангаш истелгениң кол сорулгазы болза бируудаттырган кижилериң бируудаттырганнарга херектиң материалдарын-даа таныштырбайн, истелгениң докгааткан хуусааларын сагывайн турган.

Прокуратура органнарының талазындан контроль-хынаалда чок чорукту ажыглап алгаш ТАР-ның ИХЯ-зының удуртулгазы боттарының холунга эгээртимес улуг эргени тудуп, чүгле кеземче хүлээдип шиидер ажылдыг болуп, хоойлуларны хажыдып, кара туразында ажылаашкыныарның политиказын чорудуп турган. Мындыг байдал дээрге ИХЯ боду үчёт-данзыны тургузуп, кижилерни тудуп бажыңнап, истелгени бодуу чорудуп, суд органнарынга хамаарылга чокта боттары-ла судтап, шиитклди боттары күүседип турган.

Истелгениң дыка хөй херектериниң талазы-биле бируудаткан түүнелдерни прокурор бадылаайн келген, судка азы ИХЯ-ның чөвүлелиннге истелге херектерни чүгле сайыттың азы оон оралакчызының айтыышкынын ёзугаар чугаалажып, а чөвүлелдиң шиитпириниң төлевилелин, оон иштинде дээди хемчегбестеп, чамдыкта дүктүг тоя кедиргеш, изиг суугу чаңгынга олуртуп турган чоруктар бар. Ол ышкаш хорудаттырган кижиниң коргудары-биле ховуже-даа дүне үндүрүп турган чүүлдер тургулаан, эттээр-согар чоруктарның фактылары база бар. Мындыг хажыдыышкынарны ИХЯ-ның удуртулгазы, НКВД-ниң чамдык чөвүлекчилери херекке албайн, оны чайлаадыр херекке киришпейн келген.

Палаттың ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыды турган 1936 чылдың декабрьдан 1938 чылдың октябрьга чедир үезинде контрреволюсчу кем-херек үүлгединишкинн дээш 56 кеземче херээн оттурган болгаш аңаа 85 кижини киирген, оон иштинде - 41 кижиге хамаарыштыр болүк дюртюкп 12 херек болуп турар. Барык бүгү херектериниң истелгезин дооскан болгаш бируудаттырганнарны шииткен: дээди хемчег-биле адыш шиидер кылдыр 18 кижиниң шиитккен, оларның 5-инге сөөлүнде өршээл көргүскен, 63 кижини аңгы-аңгы хуусаларга шиитккен, ийи кижи баштайгы истелге үезинде хоруудалга өлген, 3 кижини агартkан.

1936—1938 чылдарның херектерин сайгарып көргеш, 1962 чылдың август 25-те Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы Ш. С. Куулар СЭКП Тыва обкомунга айтырыг тургускан, аңаа коммунист Палаттың ТАР-ның иштики херектер яамызының сайыды турган кылган' кара туразында аажылаашкыны дээш партийжи харыысалга онаарын дилээн турган.

1963 чылдың январь 19-та болган СЭКП обкомуның бюрозунга мындыг доктаал хүлээп алган: «1937—1938 чылдарда ТАР-ның ИХЯ сайыды турган революсчу хоойлуну хажыдып, эрге-дужаалын соора ажылган турганындан кандыг-даа бируу чок хамаатыларны массалыг репрессияга чедирген чоруу дээш О. О. Палатты партиядан үндүрер».

СЭКП ТК-ның чанында ПКК Палаттың хереэн' чаңгыс эвес удаа катап эгидип турза-даа, мындыг түүнелди ынамыга болгаш чазаанга чоруткан шиитпирлерни болгаш сүмелерни өжегээр саададып, Тывада ажыл-агый-политиктиг үгланыышкынны шын эвес шилип алган, ССРЭ ТАР-га аар өртектиг барааннар берип турар, ТАРН чазакты чагырып, шүгүмчүлелди кызып турар, оон уламыдан бодуңун хүрээлеңнеден Сандык биле Танзынны үндүрген, ам бичии-ле чүве дээш Танчайны шүгүмчүлеп эгелээн, ТАРН дээрге шүүрленчектер намы апарган дээн яазылыг чугаалар кылып турган деп, илеткелге айтkан. Нам комиссиязы Лопсаңны шыңгыы доңгудар, а Тотканга сөөлүг доңгулда бээр деп шиитпир үндүрген деп, илеткелчи президиумга дыннаткан.

Ол айтырыг талазы-биле санал бергеннер Чүрмит-Тажи, Бадыраа, Хемчик-оол олар Тотканның болгаш Лопсаңның үзел-бодалдарында өскерилгелериң барын база оларның Сандык, Танзын дээн ышкаш намдан үндүрткен эрги кежигүннерин камгалаар дээш ораллажыышкыны шын эвес деп айтып турганнар.

Түүнел сөзүнге Байыр мынча дээн: «Тоткан биле Лопсаңның ол чугааларын контрреволюсчу деп санаан болур бе? Болур, чүге дээрге ону Танчай чугаалап келген».

ТК-ның президиуму Лопсаң болгаш Тоткан дугайында нам комиссиязының шиитпирин бадылаар деп доктаалды хүлээп алган.

1938 чылдың бир айның 15-19 хүнеринде болган ТК-ның пленуму С. Токаның «Политиктиг ажылда болгаш намда чогумчалыг эвес чүүлдер-биле демиселдя күштелдирер талазы-биле ТАРН-ның сорулгаларының дугайында» илеткелин чугаалажып көрген, аңаа кичээнгейни троцкистер, бухариннер болгаш кейден-демитчилер-биле ТАР-да харылзааларже уландырган болгаш партияның хүрээленүнде политиктиг серемчилелдиң кошказының дугайында чугаалаан, ТАРН-ны Коминтерге хүлээп алырынга, ССРЭ биле ТАР-ның харылзааларын быжыглаарынга удурланып, ажыы-биле чүве чугаалап турганы дээш, Танчайны шыңгыы шүгүмчүлээн. С. Токa Лөпсаң болгаш Тоткан дугайында чугаалап, Тотканның удуртканы «Совтыватранс» каттыжыышкынында таарымча чок чүүлдериниң сайгарылгазын кылган. Илеткел талазы-биле санал берген О. Байыр 1932 чылдан бээр Танчайның үүлгедип келген контрреволюсчу ажыл-чорудулгазының дугайында тодаргай чугаалаан болгаш Танчай ышкаш үрегдекчи идегеттер намда ам-даа бар деп санаан. «Маңаа санал берген эштериң чугаалазының ышкаш, Танчайны намдан үндүрген соонда чүгле ынчан тывылган чугула материалдар намның хүрээленинде хостуг шүгүмчүлелдиң чок болуп турарының бадыткалы» деп, түүнелинде Байыр чугаалаан.

1938 чылдың бир айның 26-31 хүнеринде болган Биче Хуралдың сессиязы 18-19 сессияларының аразында чактың ажылының дугайында болгаш чуртта революсчу ажыл-чорудулгазын чугаалажып турар үеде, тодаргайларга, Чүрмит-Тажының илеткелиниң талазы-биле шиитпир төлевилелни чугаалажып тура, Байыр меңээ удур каржы шүгүмчүлел кылып турду деп чугаалады. Сен (Чүрмит-Тажы) Совет Эвилелинге саттынынкан сен, чүге дээрге ССРЭ-биле кызыгаар дугайында айтырыг тургузуп турар сен-даа, Байыр бируудаткан дээрзин ол чугаалады.

Оон соонда ол Токага дорт чугаалаанын, бир эвес ол (Токa) Байырның бируудадыышкыны-биле катып турар болза, ол (Чүрмит-Тажы) ажылдан үнүп чоруй баарын чугаалаан. Токa ынчаманын дилеп турган деп, ол чугаалаан. Биске, тодаргайларга, ССРЭ-ге хамаарыштыр Байырның ындыг шыдажыр арга чок өске туруужу мени кайгадып тур. Херек-кырында алыр болза, ол мурнуку «барыынарның» болгаш эрги феодалдарның ырызын ырлап турары ол-дур. Бодаарга, одче-оон болгаш барыын кожуунарның консерватиглг бөлүктери ыяларынга арат массаларының база соңгулдалыг органнарының родзон бедидерикпи, революсчу серемчилелди дыңзырарының, феодал-теократ идегеттериң болгаш оларның сандыктар, танчайлар дээн ышкаш дузалакчыларының контрреволюсчу үзел-бодалдарын чогуур үезинде сойгаларының сорулгаларын сесия салган. Бо удаада кончуг кара сагыштыг арга тургустунган, ол дугайын 1938 чылдың ийи айның 2-де С. Нацовтуң кылган дыңнадыы бадыткаар: «ТАР-ның Биче Хуралының ээлчеглиг сессиязы доозулган, дүүн кежээ тываларның сессиязының доозулганынга тураскаатkан кежээ эрттирген. Ол кежээге ТАР-ның Биче Хуралының бүгү кежигүннерин, чазакты Байырдан (Токаның оралакчызы, ТАР ТК-ның чанында нам комизиниң даргазы) болгаш Товариштайдан (мал болгаш чер яамызының сайыды) өске шупту кежигүннери келген. Байыр биле Товариштай думаалап аарый бергеннинден кежээге келбээн деп. Тока меңээ чугаалады.

Кежээ дооступ турда, Чүрмит-Тажы мени кыдыынче иннеп аппаргаш, сессиянның ажылының түүнелинин дугайында мээң-биле чугаалажы берди. Чүрмит-Тажы дыка мунгарап турган, Байырга хомудалын караанның чажы төктүп келген илеткелден турду. Сессияның президиумунуң комиссиязынга чазактың ажыл-чорудулгазын чугаалажып турар үеде, тодаргайларга, Чүрмит-Тажының илеткелиниң талазы-биле шиитпир төлевилелни чугаалажып тура, Байыр меңээ удур каржы шүгүмчүлел кылып турду деп чугаалады. Сен (Чүрмит-Тажы) Совет Эвилелинге саттынынкан сен, чүге дээрге ССРЭ-биле кызыгаар дугайында айтырыг тургузуп турар сен-даа, Байыр бируудаткан дээрзин ол чугаалады.

Оон соонда ол Токага дорт чугаалаанын, бир эвес ол (Токa) Байырның бируудадыышкыны-биле катып турар болза, ол (Чүрмит-Тажы) ажылдан үнүп чоруй баарын чугаалаан. Токa ынчаманын дилеп турган деп, ол чугаалаан. Биске, тодаргайларга, ССРЭ-ге хамаарыштыр Байырның ындыг шыдажыр арга чок өске туруужу мени кайгадып тур. Херек-кырында алыр болза, ол мурнуку «барыынарның» болгаш эрги феодалдарның ырызын ырлап турары ол-дур. Бодаарга, одче-оон болгаш барыын кожуунарның консерватиглг бөлүктери ыяларынга арат массаларының база соңгулдалыг органнарының родзон бедидерикпи, революсчу серемчилелди дыңзырарының, феодал-теократ идегеттериң болгаш оларның сандыктар, танчайлар дээн ышкаш дузалакчыларының контрреволюсчу үзел-бодалдарын чогуур үезинде сойгаларының сорулгаларын сесия салган. Бо удаада кончуг кара сагыштыг арга тургустунган, ол дугайын 1938 чылдың ийи айның 2-де С. Нацовтуң кылган дыңнадыы бадыткаар: «ТАР-ның Биче Хуралының ээлчеглиг сессиязы доозулган, дүүн кежээ тываларның сессиязының доозулганынга тураскаатkан кежээ эрттирген. Ол кежээге ТАР-ның Биче Хуралының бүгү кежигүннерин, чазакты Байырдан (Токаның оралакчызы, ТАР ТК-ның чанында нам комизиниң даргазы) болгаш Товариштайдан (мал болгаш чер яамызының сайыды) өске шупту кежигүннери келген. Байыр биле Товариштай думаалап аарый бергеннинден кежээге келбээн деп. Тока меңээ чугаалады.

Кежээ дооступ турда, Чүрмит-Тажы мени кыдыынче иннеп аппаргаш, сессиянның

ЫРЫ – СЕТКИЛДИҢ ИЛЕРЕЛИ

Тыванын Композиторлар эвилелиниҥ баштаар черииниҥ даргазы Зоя Кыргыс, композитор Хүреш-оол Дамба, республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле методиктиг төвүүн хөгжүм секторуның эргелекчизи Сергей Бадыраа, атсураа билдингир апарган бот-тывынгыр композиторлар Тыва АССР-ниҥ Культура министерствозуның улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле эртем-методиктиг төвүүн улусчу чогаадылга киздизиниҥ эргелекчизи Сергей Баир ажыткаш, көрүкчүлерни делгелгени көөрү-биле чалаан.

Кызылчыларның шуужуу чурукчуларының болгаш ус-шеверлериҥ делгелге делегейинче шымның кирипти. Тыва улустуҥ национал хептери — кышкы алгы тон, чайгы, күскү торгу тоннар, кадыг идиктер, эт-херекселдер: тыва орун, угулзалап даараан сыртыктар, мөҥгүн чүген, чулар, оттуктуг бижектер, эзер, сыдым дээш, чүүү чок дээр. Чыылган кижилер Эрзинде «Чаа орук» совхозтуҥ ус-шеверии Севялбаа Байыр-ооллуҥ кылган мөҥгүн бижээн дыка сонуургаан. Амгы үениҥ бижээн хыны-биле катай мөҥгүннеп тургаш, «Мөрен» ажылагыйның төлээзи Аркадий Кулдуп база шеверги-не кылган. Ол-ла черден Олег Ноозуйпуҥ дээктиг сарыг сыдмын кым магадап көрбес боор. Чигирлиг уязыҥче ушкан арылар дег, чыылган көрүкчүлер хураган кежинден даараан тоону, торгудан даараан күскү, чайгы шыва тыва тоннарны, аптараларны, ында-мында ханаларда аскан чуруктарны, уран шеверлерниҥ чазап кылган янзы-бүрү аҥ-мөҥ дүрзүлерин көрүп, Бай-Тайга, Эрзин, Сүт-Хөл, Таҥды районнарының уран шеверлерииҥе, бот-тывынгыр чурукчуларыга чоргаарап, оларның кылган ажылдарына белик үнелелди берип тургулаан.

Адаш Иргит— Алтай чурттуг кижи, өскен чурту Бай-Тайга район, амгы үеде 72 харлыг. Ол хиреэиҥде уран шеверлерниҥ республика делгелгезиҥе киириштир тыва улустуҥ шаанда шагда эдилеп чораан идик-хевин, эдилелдерии чоруткан. Авазындан төрүттүҥеш, кижи аттыҥган кавайынга өзер болгай. Ынчангаш кижи бүрүзү ооҥ кылган кавайын улуг таалал-биле магадап көөр. Эрзиниҥ Бай-Даг суурдан Севялбаа Байыр-ооллуҥ бүрүн дериг-херекселдиг тыва эзериҥе үнелел эки болган. Бай-Тайгадан Кылдаа Торуштуҥ тыва таалыҥны кылганын көрүкчүлер сонуургаан. Тыва кадыг идиктерни даарап кааны ооҥ база бир чедиишкиниг ажылы болуп үнелетткен. Лениҥ аттыг совхозтуҥ ус-шеверии Клара Бадарчыныҥ ортузунда тайбыҥ-ның көге-бугазын даарап көргүскен улуг эвес хемчээлдиг хевизи көрүкчүлерни магадаткан. Иви кештериниҥ кескиндилери-биле кады чинчини казсталга кылдыр ажыглал кылган ол хевисти кижилер кылып ап болууры чугаалажып турдулар. Шынап-ла, садыгдан 500-600 рубль-биле хевис садып алырының орнунга оны боттары кылып өөренип алыр болза, өг-бүлеге камналгалыг болгу дег.

Кижи бүрүзүниҥ сонуургалы аҥы-аҥы. Бир кезек кижилер шай, дус хаптарын база-ла даарап ап болур дээрзин дугурушкан турдулар. Тыва хээлер казстаан шай хавын А. Иргит кылган. Өскелерии Л. Таҥгыт даараан. Оларның уран шеверии улус чугаалажып турар үеде кижи дыҥнаарга чоргаарапчыг болур чорду. Ол ышкаш А. Иргиттиҥ хой кештерии агартыр эттээш, даарап кылган кышкы негей тонун садып алыксап турар кижилер база бар болду. Янзы-бүрү металлдардан кылган чүстүктер, өөктер, чинчилер база көрүштүг. Тээли суурдан Х. Кашпык-ооллуҥ кылган өөктерии канчап чарашсынмас боор.

Ужугуп бар чыдар сыныҥ дүрзү-хевирии Бай-Тайгада Бай-Тал суурдан Ч. Тарын-Базыр ыяштан чазап кылган. Кегженип чыдар тевии ол-ла райондан чедя харлыг Айдыс Кыргыс маны даштан сиилбип чазаан. Бай-тайгажылар ус-шеверлер-биле байлак оран. Оларның сиилбил кылган чогаалдары республика туржук, Совет Эвилелиниде, даштыкыда сурагжаан. Бот-тывынгыр уран шеверлер бо удаала оларның адын сыкпаан. Каа-Хемниҥ Сарыг-Сеп суурдан бот-тывынгыр чурукчу Наталья Германның бойдус темазынга чураан чуруктары көрүкчүлерниҥ сонуургалын хайныктырган. Бүргег хүн, дээрде кара булуттар, хем уну, час чаа дүшкен хевирлиг, доштар баскылаштыр шуужуп бадып чыткылаар. Үнүштер куу хевээр, ынчалза-даа бойдустуҥ көрүжү кижилерге эргим, таалынчыг. Чурукчуның бир ажылы ынчаар көстүр. Чурукчу Оглезневатиҥ «Сегиржип алышкын» деп ажылы бойдусту камгалаарыҥче угланган. Арга-зэминиҥ оймак черинге сыын биле берү таваржы бергеи. Берү шуразрыига белеп. Ынчалза-даа аргa дамалы, ачы ийи кижи оларны хайгаарадан салбайн турар. Ю. Оюннуҥ «Час» деп чуруу база ханы уткалыг. Сүт-Хөлде Ишкин суурда көдээ Культура бажыңының ажылдакчызы В. Серен-Доржуҥуд «Авашкылар» деп чуруунда ие кижиниҥ чаш төлү дээш кезээде сагыш аарып чоруурун көргүскеи.

— Бо көрүдлеге районнар шупту кириштейи турар ышкаш, ооҥ чылдагааны чүде ирги? — деп республиканың эртем-методиктиг төвүүнүҥ директору Анатолий Комбудан сонуургадым.

— Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга кириштир болуп эртип турар бот-тывынгыр чурукчуларың болгаш ус-шеверлериҥ бо көрүлдезиниге 7 район киржип турар. Чогум район бүрүзүниге дыциаткан бис. Моон мурнунда чылдарда ышкаш район бүрүзүи ыяап-ла киржинер дел турбас деп шиитпирлээн бис. Озалдаан улустуҥ чогаадыкчы ажылдарын хүлээп албас. Ынчангаш чамдык районнар киришпейи бардылар — деп, ол чугаалады.

Көдээ чурукчуларың болгаш ус-шеверлериҥ делгелгези май 31-ге чедир уламчылаар. Тыва АССР-ниҥ Чурукчулар эвилелиниҥ баштаар черииҥ даргазы Сарыг-оол Саая баштаан жюри комиссиязы ажылдап турар. Эң эки дирткен ажылдар Улан-Удэ хоорайга болур зона көрүлдезиниге киржир. Бир эвес аиаа тиилекчи болур болза бот-тывынгыр чурукчуларың болгаш ус-шеверлериҥ Москва хоорайга болур делгелгезиниге киржир аас-кежиктиг болур. Ынчангаш бот-тывынгыр чурукчуларың болгаш ус-шеверлериҥ делгелгезии башкарып, аайлап шыдаптар деп бодаар мен.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.
Шагаан-Арыг хоорай.

* * *

Шивилигии кайы хамаанчок ажылап келгениии ужундан аржааииың байдалы бергедээн. Кат-чимис аймаа эвээжеп, кургап эгелээн, тооруктуг пөштерии безиии ужуруп туруп берген. Чилби, хоштак кижилерни бойдуска хора чедиргеии дээш чүге кеземчеге онаавайи турарыл?

Мешкей-Хөлдүҥ суу соглуп чыдар, оон ондатразың чазый кижилер кырып турар. Төрээн черимниҥ мынчаар үрелип туварынга канчап-даа чөпшээрешпес мен, ол дугайында сактып келгеш баарым ажып кээр. Ынчангаш мээи саналым мындыг: Шивилигии беш чыл ыштинде дыштандырар.

Хүргүлек КОНГАР.
РСФСР-ниҥ улустуҥ артизи.

* * *

Шивилигии кыжын, чайын ажылдаар курорт кылып алыр болза кончуг таарымчалыг. Чайын аиаа бачымнығ кандыг ийик: кижилер-ле, кижилер. Улустуҥ шөлээ үезии база ле таарымчалыг байдалдарны тургузар, пансионаттарны тудар, садыг-магазиннии баранын көвүдедир. Аржаан бажын бокталдырбазы-биле херимнээри чүгула. Дузаарган, хүндүлээчел, кээргээчел чоруувусту көргүзүп, олче орус, тыва дивейн, аарыг-аржыкка туттурган эш-өөрүвүстү чалаал.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

* * *

Республикадан дашкаар келген улус Тывада араганың таланнуун ажыглап алгаш, ону улуг өртекке аржаанаан улуска садып турар. Аржаанга шын жирбеске ол айыылдыг боол болур, аиаа канчап кижи арага кижерии бодаар боор. Ол ышкаш өскээртен келген аржаанчылар үзүп, казып, туруп болбас чаттыг оъттарны «шоодайлап» турары-биле Шивилигге чаъстаар, хадыыр апарган бир чылын чеди айда хар безии чаапкан. Ынчангаш ыиылыгларга хамаарыштыр шыиғыы хемчегларден алыры чугула.

Шивилиг аржаанының кайгамчык үнелиг эмии долузубиле ажылгаар деп бодаар болза, аиаа кыш-чай чок ажыллаар, чылыг, арыг-силиг, көрүштүг курортту дарый тудары чугула.

Курорт туттунгуже аржаанның амгы байдалын экижидип, девискээрии чаагайжыдып, орукту экижидери негеттиниp турар.

Чечен ДИИГА.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

* * *

Чамдык улус ырак-узак черлерже эмнедип, курорттап шыдавас-даа болур. Ынчангаш Шивилиг аржааның чурт иштинии курорту кылып алыр болза, оон магалыг чүве каяа турар боор. Ону курорт кылдыр тударда, бичии уругларга бир тускай корпустуу кылыры таарымчалыг. Чүге дээрге бистe уруглар эмнээр тускай курорт бар эвес.

Мен бодаарымга, бай-тайгажылар ол аржааның харамианың турбайн, халас кижи киирбейн, путёвкалаар курорт кылдырып алыр болза ону хаиын саткай. Ол путёвкалардың барык шупгузуи совхозтарга, көдээ кижилерге тарадыр болза эки. Ынчангаш оларны кымнарга берип турарының талазы-биле шыиғыы контрольду тургузары чугула.

Мен 1986 чылда Чедер курортуига кирип турумда, бир малчын херээжен кижи он хонук озалдап келген. Хөөкүйүнүн ийи буду аскак, чылдын-на путёвка дилээш, чадажып-ла турган. Ол озалдаан путёвказын даргалары экжелгеш, «тойдан өлүр, хойтпактан тик, сеиээ путёвка тып бердивис» деп келгеннер. Ындыг ыядынчыг чүүлдерии Шивилигиин курорту болур болза, шуут болдурбас херек.

Сандан ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Күжүгет Балданович ХЕНЗИГ-ООЛ

Тыванын профессионал цирк уран чүүлү аар кажыдалга таварышкан. РСФСР-ниҥ алдарлыг артизи. Тыва АССР-ниҥ алдарлыг болгаш улустуҥ артизи, цирктиҥ онзагай хевирлиг жанрының сураглыг мастери, республика (РСФСР) ужур-дузалыг персоиалдыг пенсионер Күжүгет Балданович Хензиг-оол 1990 чылдың май 21-де хевертен мөчээи.

К. Б. Хензиг-оол 1926 чылдың март 15-те Бай-Тайга районуиуң Көөл-Сөөкке төрүттүиген. Күжүгет Балданович бодунуң күш-ажылчы бүгү амыдыралын бистин хей националдыг Төрээн чурттувустуң профессионал цирк уран чүүлүиге бараалгаткан. Ол аныяк чылдарында-ла бодунуң талантылыын, күш-ажылга ынаан, арга-мергежилдиин көргүскен, цирк уран чүүлүиге ёзулуг бедик мергежилди чедип ап шыдаан башгайы тыва кижилериин биреэзи болган. Салым-чаианныг оол 1942 чылда тыва цирк бөлүүиге кирген болгаш ынчан-на кайгамчык мерген аргалыын, ажылгыр чүткүлдүүи болгаш сонуургалдыын көргүзүп эгелээн. Оон кады ажылдап турган бөлүү 1945 чылда ССРЭ-ниҥ Күрцириигиниҥ составынга кирген.

Эш К. Б. Хензиг-оол чүгле Күрцирикке безин 30 ажыг чылдар дургузунда ажылдавышаан, совет цирк уран чүүлүн пропагандалаарынга улуг үлүии киирген. Ол Индия, Бирма, Пакистан, Малайзия, КУДР, МАР ышкаш чурттарга, а оон ыиай Францияга, Венгрияга, Кубага совет уран чүүлду төлээлеп чораан. Бо дээрге цирк мастерлериниҥ тыва бөлүүнүҥ оюн көргүскеи чурттарының база диптериниҥ ыраакта четче эвес дамзызы-дыр, ол бүгү цирк көргүзүттерииге Күжүгет Хензиг-оол улуг чедиишкиниг ойнап келген. 1973 чылдан бээр чөптүг дыштанылгаже ол үнгеш, бодунуң ынак уран чүүлүи кагбаан болгаш Тывага цирк мергежилкиии херек кылырда баштайгы башкызы болуп, циркти№ нарын, берге, ынчалзажок кайгамчык чараш уран чүүлүиге аныяктарны өөредип келген. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүү оон дөрт удуртулгазы-биле тургустунган болгаш улус чоиуи, көрүкчүлериин бедик үнелелии, улуг сонуургалын чаалап ап турар. «Чалыы назын» дээрге башкы-артистиҥ чүгле тургузуп каан бөлүү эвес, харын оон чогаадыкчы тывынгыр чоруунуи уламчылакчызы болуп артар салгалы дээрзиниге кым-даа бүзүрээр.

К. Б. Хензиг-оол ажылчы чоиуи ынакшылын болгаш хүндүткелин эдилеп, профессионал байлак дуржулгазын чогаадыкчы аныяктарга дамчыдып, республиканыҥ хейиити амыдыралынга идепкейлиг киржип келгеи.

Профессионал цирк уран чүүлүи көжүдериие К. Б. Хензиг-ооллуҥ ачы-хавыязы РСФСР-ниҥ алдарлыг артизиниҥ, Тыва АССР-ниҥ алдарлыг болгаш улустуҥ артизиниҥ хүндүлүг аттары-биле демдеглеттиигеи.

«Ада-чурттуҥ Улуг дайзыиыига эрес-шудургу күш-ажыл дээш» деп медаль-биле база чоиуиуҥ мактал хүндүткелиие төлептиг болуп, хей-хей Хүндүлел бижиктер-биле шаиатхаи.

Улуг талантылыг артист, цирк уран чүүлүиүҥ шылгаракгай мастери, могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, бөдүүн болгаш бодунга негелделиг чораан кижи — Күжүгет Балданович Хензиг-ооллуҥ дугайында чыыткылыг тураскаал бистиҥ чүректеривиске кезээде артар.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, В. Б. Оскал-оол, А. К. Кайзай, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, К.-Э. К. Кудажы, Н. О. Өлзей-оол, Н. И. Баязитова, Х. А. Аичима-Тока, И. Т. Кызыл-оол, К. С. Шойгу, Х. Б. Конгар, Т. Ч. Норбу, Ч. Ч.-Д. Ондар, Л. М. Борисова, Д. Э. Очур, М. С. Хомушку.

Алдан-Маадыр аттыг чурттышичилел музейиниҥ эртем ажылдакчылары аҥы-аҥы темалар аайы-биле экспонаттарны чыып ап, солуи делгелгелерии музейде кылып белеткээш, чоину олче чалап турар.

ЧУРУКТА: ол музейиниҥ ажылдакчыларындан библиотекарь Валентина Дамба биле музейиниҥ фондузуиуң сектор эргелекчизи Людмила Куулар бойдус булуиунга делгээр куштуҥ хевирии белеткеп турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МӨӨҢ БАШКЫМ

Башкы. Ол дээрге кижи бүрүзүнге эң чоок, эң эргим кижи. Ол биске эгээртинмес эртине — эртем-билигниҥ сенекчизи.

Школавыста эртемнер башкылары, кижизидикчилер — шупту үжен ажыг башкы бар. Оларның аразындан тыва дыл, тыва чогаал башкызы Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг мөҥээ оиза таржыр. Ынак башкымның ажыы-чаныида, бүдүүжүде үнелээрим, дөзеп алыксаарым эки шыиарлар бар: кандыг-даа кижи-биле, каяа-даа, кандыг-даа үеде чугаалажып, ниити дыл тып билиир, баштак чаны, ажылыига бердингеии. Зинаида Калдар-ооловна кажан-даа белеткел чок, чалгааранчыг кичээлдер эрттирбес. Оон үргүлчү номчуттуиган, бир-ле чүвеии дилеп тыпкан чоруурун эскерер мен. «Кижиниҥ холуиуи үжүү кандыг болдур, оон ажыы-чаны база ындыг болур» деп чамдык улустан дыиаан мен. Башкымның холуиуи үжүү дыка чараш, дең-дескн, чангыс ааи. Оон ажыы-чаны база ынчангаш дески.

З. К. Ховалыг мөҥээ чогаалга ынакшылды, аяиыг уран номчулганы, төрээн дылымга ынакшылды оттурган. Ол дээш башкымга сеткилимниҥ арыг ханызындан экиии күзеп, бистериҥ — өөреиикчилериниҥ чүректеривиске кажан-даа онмас, кырывас болуп артарынга идегээр мен.

Агнас САРЫГЛАР.
Бора-Тайга ортумак школазының доозукчузу.

ШИВИЛИГ АРЖААННЫҢ ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың январь 3-те үиген № 2 «Шын» солуида Тываның профоблчөвүлелиниҥ даргазының оралакчызы Моигуш Чаагай-ооллуҥ «Шивилиг аржааныиың келир үези кандыгыл?» деп чүүлү парлаттыиган. Аиаа хамаарыштыр редакциига чагаалар хөйү-биле келген. Ынчангаш чагаалардан үзүндүлерни мооҥ адаанда парладывыс.

Шивилиг — чүгле Бай-Тайга кадарчыларыиың, чылгычыларының, сарлыкчыларының эвес, бүгү тыва чоиуи чоргаараиы аларган. Ында чүгле «Бай-Тал» совхозтуҥ ажылчыинарынга, районуиуң улус өөредилге килдизиниҥ ажылдакчыларынга эвес, а харын-даа Саян артыиың улусунга пансионаттарны тудуп эгелээн. Абазаның шахтёрлары 30 кижи кирер бахсыны, Минусинскиниҥ, Абаканның, Абазаның геологтары дыштаныр бир бажыны ийи чыл бурунгаар ажыглалга киирген. Ол черлер безин Шивилигде дыштанылга бажыннарын тудуп ап турда, бистиҥ Бай-Тайганың чамдык организациялары чанында чыдып алган акша-төгерик харамнаның олурары кайгамчык.

Шивилигии камгалалга албас болза, оон дириг артып, курорт боору боргe. Чижекбиле тодаргайлаарга чыидыг: аржааиының девискээриидe оът-сиген үиместээи — Саян артыиче шоодайлап алгаш барган. Чазый-чилби кижилер он ажыг пөштү ужургап, майгын ыяжы кылыр дээш аржаан чоогуиуи чаш шеттерии кыргып туруп берген. Эзиминиҥ көк-кат, киш-кулаа сывы кадыл калган, тайга кырыиын артыш-шаанак дээи ышкаш үиүштерии хүүрекчигеш-биле дазылыидан казып каапкан. Саяи артыидан улус төй чиик машиналарлыг келгеш, майгыиның орнуи, машиналарыиың дугуйларын черже казып, черии үрегдеп турар. Ында хавап, койгун, дыибактыг дээи аииарны тәтчегледп турар. Аржааиның девискээрии банка, лааза, шил эжелей берген, кудуктарны бокталдырып эгелээи.

Мен бодаарымга, бо бүгүиү болдурбас дизе, Шивилиг аржааиың ийи-үш чыл ирe дыштандырары чугула. Оиу курорт кылыр-кылбазын тус черииия девискээри болганда, харыллап турар көдээ Советтер шиитпирлээр деп бодаар мен. Ол ышкаш Саяи артыидан дыштаныкчылары хүлээп албас деп саналдыг мен.

Мөге МААДЫР.
Бай-Тайга район.

* * *

Саяи артыидан келгеи машиналыг хөй улус биске оочурдаз бербес, тыва чон дүне кирип ап турдувус. Хораииы-даа кончуг боор чорду. Көдээ чон орта орустап билир эвес, оларга ажыы-биле базындырар улус чордувус. Ол кижилер Саяи артыидан хөй арага сөөртүп экжелгеш, ангор дүгүмге орнап, улусту мөлүүл, чоига багай салдарын чедирип турар. Олариын-биле маргыжа бээривиске, «Чурт — сээиидир, ээзи — бистер-дир бис» дээр-дир.

Шивилигии курорт кылып каарга, тыва чоига путёвкадаа бербес боор ийии. Чедер, Дус-Хөлге канчап ыидыг-дыр. Даргалар путёвканы кайыидаа тып алыр болгай. Дылдомак билбес көдээ чон каяа эмнеиирил? Сонгаар путёвка бээрге-даа оруккa чоруп шыдавас-тыр бис. Шивилигии бир эвес курорт кылыр дээр болза чоорту 5-10 чыл эртерге, Тыва АССР-ниҥ бодунга курорт кылдыр ажыглаза эки.

Сүгдербен МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

* * *

Чай эгезииде Шивилигге эмнеиип келген кижилерниҥ саны 2 мүң чедип, майгыинар саны 500 чеде бээр. Бай-Тайга районуиуң улузу ыича хөй кижилерге кыстырып-кыйдыра бээри-даа чажыт эвес. Түс черииҥ чоиу аржааиының арыг-шеверии сагыыр дээш ыradыр хоиуп кирер эзлчээи маиап турда, ыракгап келген эштер оочур сагывайи, үе-шак барымдаалавайи баар, аржаан бажын таптай базар, чүдедир чоруктар хөй. Сөөлгү чылдарда харын аржаанда чурумну тудуп, углаар-баштаар кижилерни тургузуп турары эки чорду. Ынчалза-даа оларның негелдезии ылаигыя Красноярск крайдан келген дыштаныкчылар шуут күүсетпес болгулаар-дыр. Ниитизи-биле байдал ында бергe. Ынчангаш Шивилигге бүгү-эвилел ужурдузалыг курорт тургузар дээиинге тус черииҥ чоиуиуҥ чөпшээрешпейи турары кончуг чөптүг.

Бодум хуумда база чүгле республика иштиниҥ чоиуиуҥ эмнеиир чери кылып алырыига каттыжып турар мен. Ону Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның удуртур черлери ол-ла харлыг Айдыс Кыргыс маны даштан сиилбип чазаан. Бай-тайгажылар ус-шеверлер-биле байлак оран. Оларның сиилбил кылган чогаалдары республика туржук, Совет Эвилелиниде, даштыкыда сурагжаан. Бот-тывынгыр уран шеверлер бо удаала оларның адын сыкпаан. Каа-Хемниҥ Сарыг-Сеп суурдан бот-тывынгыр чурукчу Наталья Германның бойдус темазынга чураи чуруктары көрүкчүлерниҥ сонуургалын хайныктырган. Бүргег хүи, дээрде кара булуттар, хем уну, час чаа дүшкен хевирлиг, доштар баскылаштыр шуужуп бадып чыткылаар. Үнүштер куу хевээр, ынчалза-даа бойдустуҥ көрүжү кижилерге эргим, таалынчыг. Чурукчуиуҥ бир ажылы ынчаар көстүр. Чурукчу Оглезневатиҥ «Сегиржип алышкын» деп ажылы бойдусту камгалаарыиче угланган. Арга-зэминиҥ оймак черииге сыын биле берү таваржы бергеи. Берү шуразрыига белеп. Ынчалза-даа аргa дамалы, ачы ийи кижи оларны хайгаарадан салбайн турар. Ю. Оюннуҥ «Час» деп чуруу база ханы уткалыг. Сүт-Хөлде Ишкин суурда көдээ Культура бажыңының ажылдакчызы В. Серен-Доржуиуҥ «Авашкылар» деп чуруунда ие кижиниҥ чаш төлү дээш кезээде сагыш аарып чоруурун көргүскеи.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

* * *

Бир-тээ, совет хамаатылар болганывыста, чүртувустуң кайы-даа булуиуида чыдар кандыг-даа байлак биске хамаарыжы ужурлуг. Кымда чүү бар болдур, алчып-бержии чорзувусса эки. Ынчангаш мээи саналым — Шивилигге курортту чоокку үелерде ажыдары чугула. Аиаа кижилериин кирип эмнеиирииге бүгүиүҥ ажылдакчыларыиың библиотекарь Валентина Дамба биле музейиниҥ фондузуиуң сектор эргелекчизи Людмила Куулар бойдус булуиунга делгээр куштуҥ хевирии белеткеп турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чоннуҥ чагаалары

Чоннуҥ ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика төвү Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл болгаш Таҥды районнарның совхозтарыига малчыинап ажылдаар кижилер негеттиниp турарын

чарлап тур. Көдээ черлерге барып ажылдаарын күзеп турар кижилер айтырыгны дараазында адрестер билип ап болур: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-2, телефон № 3-27-88.**

Хандагайты ортумак школазының 1970 чылда доозукчуларын бо чылдың июнь 16-да кээрии чалап тур.

ССРЭ-ниҥ Күрүне циргы, Тыва АССР-ниҥ Культура министерствозу, Тываның күрүне филармониязы, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүү РСФСР-ниҥ алдарлыг, Тыва АССР-ниҥ улустуҥ артизи, республика (РСФСР) чергелиг персоиалдыг пенсионер

Күжүгет Балданович ХЕНЗИГ-ООЛДУҢ

хеиертен мөчээнии дыиаттышаан, оон чоок кижилериие болгаш төрелдериие ханы кажыллалды илергейлеп тур.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

МАЙ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Колобоктар истелгени чорудуп турар». Мультфильм. 1-3 сериялары. 8.55 «Зитаровтарның өг-бүлезии». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 11.10 Концерт. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — 13.10 «Ye». 15.45 Компьютер-биле чугаа. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Телекөвүрүг Алма-Ата — Хиросима. «Делегейниҥ сонгукчулары ядролуг боо-чеиссекке удур». 18.30 «Ye». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 «Дипломатчы эвес беседалар». Сенатор Эдвард Кеннеди дамчыдылгага киржир (АКШ). 19.50 «Зитаровтарның өг-бүлезии». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Мээи Чайковскийим». М. И. Прудкиниии чугаазы. 22.20 «Оожум Дон». Компьютер номчуур. 22.40 «Вечерняя Москва» солуииуи «Хөгжүмиүг марафоиуиуи» тергиииериии чыскаалы. 00.10 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг чурттакчыларының оюи көргүзүү. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Космиктиг ужудуушкуннар. 11.05 Эр кижилер улуг-хуиде. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкуига тып алыр сеи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Илья Сельвинский. Оруктуи эгези». Барымдаалыг телефильм. 17.40 «Бистиҥ студияда — Антон-квартет».

КЫЗЫЛДАН

17.55 «Спортлото» рекламазы. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге». «Чоига эки бараииарны хөйиу бүдүрер». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниҥ улус депутаттарының бирги Съездизииде. Чапсарда—«Тамчыктыг үлүнар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.55 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ингермаиландия чери». (Ленинград). 18.30 — 19.00 «Ye».

Кино

МАЙ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария» — дочь мента» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 (үзаткан). **видеозал: «Иилзя против ниилзя»** 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Веселое волшебство» 9.30, 12.40, **киноклуб «Говорит 01», «Джульбарс»** 11.00, 15.00, **«Гарем Степана Гуслякова»** 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родной ребенок» (2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

687000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы

А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киидистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киидизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуи келбейи барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 419. ТС — 00191.

Тыва АССР-ниҥ Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыыиың херектериниҥ талазы-биле күрүне комитединиҥ типографиязы. Кызыл. Щетинкиҥ болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
24
четверг
№ 119 (14319)

1925 чылда үнелекпеттингеш Өртээ 5 кез.

ЭКОНОМИКАНЫҢ ХӨЙ ХЕВИРЛЕРИН ДАМЧЫШТЫР— БҮДҮРҮЛГЕНИҢ АЖЫКТЫЫНЧЕ

ССРЭ Президентизиниң арендаторлар-биле ужуражыышкыны

ССРЭ Президентизин, СЭКП ТК-ныҢ Чиигине секретары М. С. Горбачев май 21-де Кремльге аренда болгаш кооператив коллективтериниҢ кежигүннери, өг-бүле болгаш тараачыл ажыл-агыйлэр ажылдакчылары, колхозтар, совхозтар, агроүлетүп комбинаттарының, каттыжыышкыннарының болгаш өске-даа тургузугларның специалистери болгаш удуртукчулары, чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниҢ төлээлекчилери-биле ужуражыкшыны дыннаткан болгай.

Ужуражыышкынны ажыдып тура, **М. С. Горбачевтүң** чугаалааны болза: «Силер, эштер, бачым-чымыш ишти дорт-ла келгся болгай силер, ынчангаш мынча деп айтырар чадавас боор силер: бистиҢ Президентивис канчап черле дөстүмеслей берди? Мында тарылга чоруп турар, бичии-даа чай-хоос чок, хүн бүрүзү, шак бүрүзү чылды чемгерер болгай, а бисти та чүге чүве Москваже кыйгыртып турар...

Бөгүн час, көдээде ажылдап турар кижилерге онза ужурдузалыг ыңдыг хүнер ам чоруп турар дээрзин билип турар бис. Ийе, билип турар бис. Ыңдыг болзажок, силерни черле чалаар деп шиитпирлээн бис, эргим эштер. Оон ужуру мындыг чүве.

Президент чөвүлелиниң экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле ийи хуралы биске болуп эрткен. Удавас үш дугаары болур. Ол хуралдарга бистиҢ улус ажылагыйывыстын, экономикавыстың, эртемниң бүгү секторларының төлээлекчилери олуржуп, анаа хөй-хөй саналдарны, оон иштинде бистиҢ экономикавысты жөзидиринин радикалдыг хемчеглериниҢ программазын, таарыштыртының турар рынокче шимчээшкинни чугаалажып турар. Оон соонда документилерни чоорту чарлап дыннадыр.

Өртек тургузарынга болгаш социал камгалал хемчеглериге хамаарыжыр программа хамыктың мурнунда чугаалажып көрүүшкүнче үнген турар. Арт чы эргелеп башкарылганын янзы-бүрү звеноларынга болгаш адырларынга, төптө болгаш чер-черде бистиҢ кадрларывыска хамаарыжыр. Ынчалзажок чоннуң биле аныксап турар чүүлү бол: а социал байдал талазы-биле ол чүнү көргүзерил, ажыл төлевири канчап баарыл, канчап чурттаарыл? Социал камгалал айтырыы чогум-на оон үнүп турар. Аазаан болгай бис, бирги ээлчегде, чогум-на ол парлаттынган турар. А кажан өртектерге болгаш өртек тургузарынга чедип келгеш, ынчан ол айтырыгларны бүгүнитиледдиҢ чугаалажып көрүүшкүнүнче киирер бис. Арткан бүгү бөлүк саналдар, а ол ышкаш рынокче шилчиринбиле холбашкан хоойлулар төлевиллеринеҢ будун пакедин капсырлаштырган иletkел Дээди Советче кииртинген турар, мээң бодап турарым-биле, 24-25 хүнинде ана чугаалажыр. Үк пакетче аграр секторунуң кирери база чугаажок. Экономиктиг реформа дугайын, рынок дугайын, чоннуң социал болгаш амыдыралчы байдалдарының дугайын ол чокта канчап чугаалажырыл? Чурттаар оран-бажың база бараан-сараан-биле бир дөмей, аъш-чем айтырыы — кол айтырыг дээрзин билдингир. Чиир-ижериниҢ болгаш кедеринден эрткен чүве чок.

Ынчангаш амгы үе-чадада аграр политиканың, аграр ажыл-херектериниҢ, көдээде амыдыралдың айтырыгларының талазы-биле тускай, улуг чугаа биске херек деп санап турар бис. Чер, аренда, өөрү дугайында хоойлуларны хүлээп алган соонда, Президент чөвүлелинге тускай чугаа чорудар херек. Ынчангаш ол дугайында бодалларын киирерин бистиҢ эртем албан черлериндеп, практиктерден база дилээп бис. Нинтизи-биле алырга, сөөлгү үениҢ байдалын илередип турар материалды мөөнеп ап турар бис: ол кайчаар өскерилип турарыл азы өскерилбейи турарыл? Бир эвес өскерилип турар болза, кайы хире үндезини чогул, үүлү шиитпирлеттинип турарыл, үүлү шиитпирлеттинмейи турарыл? Кижилер арасынга беседаларны, боттуг чүүлдерни херек кылырга өөренип көөрүн, кижилер-биле харылзааны чүү-даа, кандыг-даа материалдар солуп шыдавас. А ол дээрге, бир болза, черге ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирик-биле амыдыралын холбаштырган кижилерге барып чедип, оларның ажылы-биле танышары-дыр, бир болза, Президент чөвүлелиниң белеткелиниге дүүштүр организастап турарывыс шак мындыг янзылыг ужуражыышкынар-дыр. Чугаалажыры-биле, деңнештирип көөрүү-биле канчалза эки деп айтырыгның үжүрүн тывары-биле силерни чалап алган бис. Күрүне, коллектив болгаш кооператив өнчүзүнүн салым-хуузу база ролю кандыгыл? Үлетпүр байдалдарында аренда канчаар чоруп турарыл? Оон хевирлери, оруктары кандыгыл? Ынчангаш бистиҢ үлетпүрбүзүү болгаш тудугну төлээлеп турар эштериҢ санал-оналдарын база дыннаксаан бис. Ол соруглагбиле оларның чамдыктарын чаладывыс.

Ниитизи-биле үүү бүдүп турарыл, а үүү бүтпейн турарыл, көдээ ажыл-агыйда-даа, үлетпүрде-даа, тудугда-даа, ачы-дузаа чедирилгезинде-даа болгаш оон-даа ангы айдыралда ол азы өске-даа айтырыгны шиитпирлээри таптаашкындан үүге үнмейн турарыл дээрзин билип алыр төлээде, биске бөгүн хостуг, ажык, принципиалдыг чугаа херек.

Статистика медээлериндеп мындыг байдалды эскерип турар бис: ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринче шилчээн ыңдыг коллективтерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери-даа, өзүлдези-даа, база шынар талазы-биле өске-даа көргүзүлери эң бедик болуп турар. Дүүн, чай кадында номчуптарымга, ханызы-биле сайгарып көөр-дүр деэш күзел менээ тыптып келген: та үүге ыңдыг чүве ийик, статистика медээлеринде чамдык арендалыг коллективтерде ажыл төлевири, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге бодаарга, оон дүрген өзүп турар-дыр. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпилери бедик болганда ол өскен турар болбайн аан, ынчалзажок сөөлгүзүн ол мурнавас үжурлуг. Ниитизи-биле алырга, ону өөренип көөр, ону чугаалажып дыннадыр.

Өртек тургузарынга болгаш социал камгалал хемчеглериге хамаарыжыр программа хамыктың мурнунда чугаалажып көрүүшкүнче үнген турар. Арт чы эргелеп башкарылганын янзы-бүрү звеноларынга болгаш адырларынга, төптө болгаш чер-черде бистиҢ кадрларывыска хамаарыжыр. Ынчалзажок чоннуң биле аныксап турар чүүлү бол: а социал байдал талазы-биле ол чүнү көргүзерил, ажыл төлевири канчап баарыл, канчап чурттаарыл? Социал камгалал айтырыы чогум-на оон үнүп турар. Аазаан болгай бис, бирги ээлчегде, чогум-на ол парлаттынган турар. А кажан өртектерге болгаш өртек тургузарынга чедип келгеш, ынчан ол айтырыгларны бүгүнитиледдиҢ чугаалажып көрүүшкүнүнче киирер бис. Арткан бүгү бөлүк саналдар, а ол ышкаш рынокче шилчиринбиле холбашкан хоойлулар төлевиллеринеҢ будун пакедин капсырлаштырган иletkел Дээди Советче кииртинген турар, мээң бодап турарым-биле, 24-25 хүнинде ана чугаалажыр. Үк пакетче аграр секторунуң кирери база чугаажок. Экономиктиг реформа дугайын, рынок дугайын, чоннуң социал болгаш амыдыралчы байдалдарының дугайын ол чокта канчап чугаалажырыл? Чурттаар оран-бажың база бараан-сараан-биле бир дөмей, аъш-чем айтырыы — кол айтырыг дээрзин билдингир. Чиир-ижериниҢ болгаш кедеринден эрткен чүве чок.

Ынчангаш амгы үе-чадада аграр политиканың, аграр ажыл-херектериниҢ, көдээде амыдыралдың айтырыгларының талазы-биле тускай, улуг чугаа биске херек деп санап турар бис. Чер, аренда, өөрү дугайында хоойлуларны хүлээп алган соонда, Президент чөвүлелинге тускай чугаа чорудар херек. Ынчангаш ол дугайында бодалларын киирерин бистиҢ эртем албан черлериндеп, практиктерден база дилээп бис. Нинтизи-биле алырга, сөөлгү үениҢ байдалын илередип турар материалды мөөнеп ап турар бис: ол кайчаар өскерилип турарыл азы өскерилбейи турарыл? Бир эвес өскерилип турар болза, кайы хире үндезини чогул, үүлү шиитпирлеттинип турарыл, үүлү шиитпирлеттинмейи турарыл? Кижилер арасынга беседаларны, боттуг чүүлдерни херек кылырга өөренип көөрүн, кижилер-биле харылзааны чүү-даа, кандыг-даа материалдар солуп шыдавас. А ол дээрге, бир болза, черге ажыл-агыйны башкарып чорудар

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Целиноград областың «Красный флаг» совхозтуң арендатору Ж. К. Искаков мынча дээн. Тараачын ажыл-агыйын утпазын дилээр мен. Ол кооператив-биле дөмей чүүл-дүр, а аренда ооң аразынга ковүргүг-дүр. Кол фондулар өртээн арендатор төлептеп соонда, тараачын ажыл-агыйлар ишчи аппарат АУК-түң специалистери апоо-даны - мунгаштаарын бодап турар-дыр. Тараачыннарның болгаш кооператорларның шалыны улуг деп турар. Ону ажылдаар кижилер санын кызырып тургаш чедип алган болгай бис. Арендаторларга шалыны 300—400 рубль кылдыр өстүрүп каарга, олар ооң-биле кызыгаарлаттынып орар болгай. АУК-ке удур чаңгыс сөс-даа сөглевес.

Чер дугайында. Ону садар, дамчыдар дугайында чугаалар болуп турар. Ол айтырыгны мынчаар тургузар херек: тараачынга черни берип-тер. Ол, ада-иезин, акы-дуңмалары аңаа ажылдазын. Үндүрүгнү харын алзын. Арендаторлардан үндүрүг бир ангы, кооперативтерден база өске, тараачыннардан база бир янзы үндүрүг алзын.

Болдуңу ажыл-агыйында байдалды допчулавышаан, Краснодар крайның Красноармейск районнуң «Россия» агрофирмазының даргазы Б. Г. Фоменко көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр күүлерни техниктиг эде дериириниң айтырыгларынга доктаараан. Хоорайларның садчыларындан болгаш огородчуларындан дүжүттүг ажыл-агыйлар садын ап болур, а ону болбаазырадып кылыр чер чок деп, айтырыгны ол көдүрген. Ынчангаш улуг-улуг заводтар эвес, а хенизиг бүдүрүлгелерни колхозтарга, совхозтарга тудар херек.

Рынок экономиказының айтырыынга докпаап тура, ол олче дарый шилчилгениң ажыктыг талааларынга доктаараан.

Рязань областың Сасов районда «Прогресс» колхозта аренда коллективиниң удуртукчузу **И. И. Кучеренко** арендада дөрт чыл ажылдап турарын чугаалаан. Маңаа чаңгыс айтырыгны — чүртту канчап чемгерериниң дугайында айтырыгны чугаалажыр ужурлуг, бис. Аренда колхоз иштиниң-даа, хуунуң-даа турар ужурлуг. Мынчаар тургузар болгай. Мынчаарга чүве чугаалап турумда, Михаил Сергеевич бүгү колхоз арендада бе, аны чүгле силер бе деп айтырыг салган чүве. Бистер бүгү колхоз арендада, Михаил Сергеевич.

М. С. Горбачев. Ол эки-дир.

Н. И. Кучеренко. Колхозтан чарылбас бис. Биске колхоз тудуг кылырынга дузалажып турган, орулга алгаш үзе саналтывыс. Арыг орулганың 30 хуузун колхоз алыр, а 70-ин бистер. деп керээни баштаар чер-биле чарлывыс.

Молдав ССР-ниң Рыжкан районуң «Путь Ильича» совхозтуң агенттә коллективиниң удуртукчузу **В. П. Бумбак.** Арендаже шилчээнивистен бээр ийи чыл эрткен. Бир ажылдап турар кижиге онаалтыр 26 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген бис, ол ажыл-агыйдан 2,5 катап бедик. Бистиң коллектививистиң сорулгазы — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн, ажылчын бүрүзүнүң ортумак шалының белидери, бот-үнеин чинчедири.

Бистиң тараачыннарывыс чонуу чемгерин шылавас деп чугаавы кижи чамдыкта дыннаар боор-дур деп, Башкир АССР-де Кармаскалин районнуң «Агидель» колхозуның кооператив даргазы **С. Г. Галиуллин** чугаалаан. Ынча дээрге шын эвес. Чер-ле эки болза, кижилерни чемгерип бодур. Аңаа ажылдаар херек. Тараачынның күш-ажылынче кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Тараачын кижиниң чалча эвес, а ээ кылдыр көөр херек. Ооң социал-амыдырал байдалдарын өскертип ужурлуг. Ынчангаш ындыг принципти бистир кооперативте тургускан. Колхозта ниитизи-биле бүдүрүлгенин, бараан болурунуң болгаш садын сайгарарының 24 кооперативи ажылдап турар. Пландан ажыр алган продукциязыстың садын турар тускай ресторанны безин Уфада ажыдып алган бис.

Ниити продукциянның сайгарылгазы оларда 550 миллион рубль чедип турарын Ростов областың «Аксай» агрохлетпүр комбинадының чиргине директору **И. Ф. Бова** чугаалаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш мал, үнүш продукциязының бүдүрүүшкүнү өскен.

Ким-даа командылавас, ажыл-агыйжы болурунуң бир хевири комбинат болуп турар. Чөвүлел, программа, керээ системазы, материалдыг сонуургал база бар. Чамдык кижилер ол хоржок дишкилээрлер. Сөөлгү ийи чылда мени он комиссия хынады. Чоокта чаа 16 хынакчы база чоруткан. Хынап-ла турар орунуга бистиң дружулгавыстың, тарадып непперетсе. Олардан мынчап дилеп-ле турар мен: 250 муң гектар черден берингер, Донда Ростов база Новочеркасск ышкаш ийи хооранын ийи чылда аъш-чембиле бүрүн хандырыптаал. Оны шиитпирээриниден коргарлар-дыр. Бурунгаарлаар херек, кайган оргаш канчаар.

М. С. Горбачев. Бир эвес бүдө берзе, Иван Филиппович?

И. Ф. Бова. Ынчан чүү болур деп бодаар силер. Базала хынапа эгелээр.

Ынчаар ажылдаарга кайын тааржыр Комбинатты организастап тура-ла удурланыкчылазы көмүү тып алган мен. Мээң чаңым харын эки кижи мен: удурланыкчылар хөлөлөгөн тудум, кадыым экижир. (Залда катык). Дүжүүл бербейн-дир бис. Дөрт совхозту арендаже киирдивис. Хуу-улуг 2500 шарыжыктарны семиртип турар, чиик өртектиг эът-тир.

Ол бүгү эки-дир, көдээни чаартып болур-дур дээрзинге олар бүзүрей бергеннер. Үгунда болза орук-даа чок, школа, чунар-бажың тутпайн келген. Социал айтырыгларны шиитпирдээринге эрткен чылын, бо-даа чылын чээрби миллион рубльди киирдивис. Корум-чурум, контроль бо бүгүге чугула.

Алтай крайның Алей районуның «Труд» деп көдээ ажыл-агый кооперативиниң амгы даргазы **В. В. Зинченко**ну баштайгы ажылындан чорутпайн турганнар, ам бөгүн чазып турганын блинп каапканнар. Үш кижиден тургустуган ол кооператив эрткен чылын ийи совхозтан арендалап алган 120 гектар черниден байлак дүжүттүг өстүрген.

Кооперативте ниити продукция бүдүрүлгези 127 муң рубль болган. Бир кижиге онаалтыр амдыызында шоолуг эвес — 42 муң рубль, деп, ооң удуртукчузу чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бүгү чуртка шак ындыг «шоолуг эвес» турган болза, бо бүгүнү кайнаар сыңырарыл деп айтырыг биске тургустунар ыйнаан.

В. В. Зинченко. Арыг орулга 68 муң рубль болган. Оон 30 хууну — бүдүрүлгени сайырадырынче, артканын ерелер-биле үзе санашкаш, үлешкен бис. Баикылан, совхозтан чээли алган бис, техниканы база арендалаан. Ону база төлээн.

М. С. Горбачев. Продукцияны канчап турар силер?

В. В. Зинченко. Барык шүптузун районга сайгарыптывыс. Картофельди, гречиханы планга киириштир дужаадывыс, чамдыкы кооперация салыын дамчыштыр сайгарган. Ам 40 гектар черде тарымал тооруктарыдывыс. Бо чылын-на продукция бүдүрериниң хемчээлин 180—200 муң рубль чедирер бодап тур бис, кижи санын көвүдетпейн тура аан. Ам районда дөрт ындыг кооператив тыптып келген.

Михаил Сергеевич, улуг айтырыт турар, ындыг политика үр болур бе, бистерни ам база кулактар дей бербес бе. Чер база өнчү дугайында хоойлулар амдыызында ботганын эгелеевээн. Колхозтар, совхозтар черни бербес. Советтерге кооперативтер кирип алыр болаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет оңу биднп кааш, мени кыйгыртканзы, «ол специалисти көүде берзинзе, кооперативиниң дөмей-ле дүжүттүү каар мен» деп кыжаннган. Оон холуида эрге, шынап-ла, хөйле болгай але.

М. С. Горбачев. Магазинижер чок болгай, ол бүгүнү кайнын садып алыр силер ынчаш?

В. В. Зинченко. Бөгүн чок харын. Бүгү-ле чүвени ынчаар садып ап тур бис. Диленчилер болуп турар ышкажык бис. Бистерге чүгле артынчылар таварышкылаар.

М. С. Горбачев. А септелгеге ачы-дузаны силерге кым көргүзүп турарыл?

В. В. Зинченко. СТБ-биле керээ чарган мен.

М. С. Горбачев. Нефтепродуктулар-биле кандыгыл?

В. В. Зинченко. РАУК-биле харылзаалыг болганывыста, төпчүттүнген фондулардан кывар-чаар чүүлдү болгаш техниканы ап турар бис...

М. С. Горбачев. А бир эвес РАУК кежигүнү турбаан болзуңарза?

В. В. Зинченко. Ам-даа артпышаан турар чагырып-дужаар система шаптыктап турар. Дүжүметтер бо шимчээшкинге канчап-даа түргаш, шаптыктаарын күзеп турарлар. Чижээ. Чүвени билир специалист малчынны кооперативке киирип алыр болаан мен. Эрге-дужаалдыг дүжүмет оңу биднп кааш, мени кыйгыртканзы, «ол специалисти көүде берзинзе, кооперативиниң дөмей-ле дүжүттүү каар мен» деп кыжаннган. Оон холуида эрге, шынап-ла, хөйле болгай але.

М. С. Горбачев. Мунгараан чыл-ла дыр. «Оон», «ацаа чедир бүгү-ле чүвени арендаторга алыннаң берип турар чүве болза, оон чүү үнерил. Мындыг таварылгада кандыг шимчээшкини маңаарыл?

Челябинск областың «Бобровский» совхозундан арендатор **В. М. Коровко** чүве-чугаалаш, чер реформазының айтырыгларынга доктаараан. Специалистерден болгаш удуртукчулардан деткимче ап турар чер-черлерде реформа харын чоруп-ла турар деп, ол дедиглээн. Парлалга адрезинге эвээш эвес шүүгүмчүлелиг сөстерни ол чугаалаан. чер айтырыын ханы эвес, дыка тыртым чырыдып турар. Тараачыннарга, оонцу-биле, боттарының чаа парлалга органы херек.

Грузин ССР-ниң Зугдид районнуң Ленин аттыг колхозунуң аренда звеносунуң удуртукчузу **В. А. Нодия** бодуиуң коллективиниң ажылының принциптерин болгаш көргүзүглерни чугаалап тура, дыка хөй айтырыгларже кичээнгейни углаан. Оларның бирээзи — чем-биле хандырылганың четпези. Звенога берген 28 гектар шөл 60 баш бода малды чемгереринге херек иогаан масса болгаш силос бүдүрериңге четчир.

Н. Х. Мамедов — Азербайджан ССР-ниң «Кызыл партизан» совхозунда аренда-биле ажылдап турар коллективтиң удуртукчузу: Арендатор болуп чедя дугаар чыл ажылдап тур мен. Тараа өстүрүп турар бис. Эрткен чылын гектарданна барык 33 центнер алдыныс. Бүдүрүлгенин орулгазы —256 хуу. Түнелдер багай эвес. Арыг орулгалыг-даа болдувус. Техника септелгези дыка хөй акша-хөреңгини «чип» тур. Сельхозтехника «зъдвис чип тур». Бистиң хөй акша ажылдап ап турар деп санап турары ол чүве ийикпе. Эрткен чылын бир кижи-ле айда 497 рубль ажылдап алды. Кымга хомудаар бис — РАУК-даа, партия райкому-даа бисче көрүмнес-тир.

Аренда-биле ажылдаары эки-дир харын, ынчалза-даа ону билдилиг ажыглаар херек деп, Кыргыс ССР-ниң Ленин аттыг колхозунуң аренда звеносунуң удуртукчузу **Л. Г. Пролыгина** демдеглээн. Республикада чер эвээш болганындан бир кижиге-ле 0,24 гектар онаажып турар. Бир эвес черни арендаторларга бериптер болзувусса, ажыл чок кижилер биске тыптып келир. Кижи бүрүзү мал маган тудуп турар болганза бистиң колхозчуларывыска натура төлевирни бээр болза эки.

А. А. Пеек — Эстон ССР-ниң Вильяди районунда ботгускайлан тараачын ажыл-агыйда ажылдап турар: бистиң районда тараачын ажыл-агыйы шапкын хөгжүп турар. Хүтор бүрүзүн долгандыр 100 гектар чедир чер хүрээлеп турар. Ол черлерни тараачыннарга үлеп берип турар.

М. С. Горбачев: Антон Александрович, республикада шак ындыг ажыл-агыйлар амчежел?

А. А. Пеек: 3 муң чугам ажыл-агый бар. Бистиң районда безин 200. Чер берингер дээн билдиринишкинер эндерик. Оны кижи бүрүзүнге бербейн турар. Кижилерни кончут бодамчалыг шилип ап турар.

Чугаалажып көөр үжурлуг дыка хөй айтырыглар чыглып келген бистан аъш-чем хайындырып ижер пажывыс хайын эгелей бергенде чыглып келгенивис эки боор-тур деп, РСФСР-ниң аграр эвилелиниң даргазы **В. А. Стародубцев** чугаалаан. Бистиң парлатавыстың болгаш чамдык эртемденнериниң дузазы-биле оон температураза улам көдүрлүп, улам-на хөрдээлеп турар. Колхозтарны болгаш совхозтарны фермерлер-биле, арендаторлар-биле бакташтырып каан, ам кээп бистерни ажылчын ангы-биле бакташтырар деп барган. Ынчалза-даа фермерлер-даа, арендаторлар-даа, колхозтар-даа, совхозтар-даа, тараачыннар-даа каттыжып алгаш, эң бүзүнныг сорулгаларның бирээзи болур бистин хөй миллион чоңувусту ашкарып-чемгерер дээш ажылдап турар-дыр бис. Чер аңдарып, черде ажылдап чоруур кижилер бот-боттары бакташпас ужурлуг.

Ээзи деп сөс дыка хөй катаптаттынып турар-дыр. Ээзи-ээзи, ээзи. Бо индирден ону хөй-ле удаа чугаалады. Бир эвес айтырыгның бүгү утказында турган болза... Чугаа — бо черге бүдүрген продуктуну, кым ажылдап турарында-ла болгай.

М. С. Горбачев. Кандыг саналдар барыл?

В. А. Стародубцев. Бүгү акша-хөреңги салышкыныңга көөр ужурлуг. Ынчаарга техника бар (а ындыг ажыл-агыйлар бисте эвээш эвес) болгаш кижилер социал талазы-биле чогумчалыг кылдыр хандыртынган черлерге бүгү-ле чогуур түнелдерни бүрүн алыр херек. Кижи кажан ээ болу бергенде, оон чаагай чоруу техниканы ол канчаар ажыглаарындан хамаарыжыр, ынчангаш чеже, кандыг техника херегил дээрзин ол болу шиитпирлеп шыдаар.

Экономиктиг харылзаалар-ны, өнүгүнүң харылзааларын эде тургузары, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлеринче шилчирип бүгү-ажыл-агыйларга амгы үеде кол звено болуп турар. Кол фактор ол-дур. Ынчалзажок чамдык регионнарга, ылаңгыя бүдүрүкчү күштерни сайгара тургузар талазы-биле политиканга хажыдышкынналрның, бо херекке частырыгларны болдурганы күш-ажыл курлавырларының дыка чедишпес чоруу тургустунган орус крайда, кара хөрзүнүүр эвес черде көдээниң социал тургустунуушкуну онзагай ужур-дузалыг болуп турар. Ол регионнарга үлетпүр бүдүрүмге черлерни кым эң-не хөйнү тургузарыл деп чарыш чоруп турган болгай, ооң түнелинде көдээнин чилчини үзүп каапкан. Бүгү Псков хоорай болгаш Новгородтуң ортаа кезии — Ленинградта, а Смоленскиниң кезээ — Москвада барган.

Ол-ла черлерге эки оруктарны тудуп шыдаваан уржуунда — суурларны база ядараткан. А ол регион дээрге дыка улуг күчүлүг-ле болгай. Ук регионну чаагай-жыдып, тудуп сайзырадыр болза, а ол ажыл ында ам чоруп турар, оруктарны болгаш чурттарга бажыңнарын тудуп эгелээн, Швейцария-биле ол чайлыг чаржалажып шыдаар. Ындыг крайга чурттаары черле чаагай болур ийик.

Орёл областы ап көрээли. Билдингир үе-шагда эң эки турлаг-суурлар аңаа турган. А ооң сөөлүнде бүрүн хоорозураашкынныг область болу берген. А бо үеде ам кандыг болу бергенил, ынчаш? Ол областка хамаарыштыр чугула кандыг-даа шиитпирлер хүлээп алдынмайн келген. Ынчалзажок экономиктиг харылзаалары бурунгаарладып, көдээже хоорайның кичээнгейин угландырып, оон социал тургустуиуушкуиун эгелей берген. Түнелдери көстүп келген. Көдээже кижилер дедир барып эгелээн, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң өзүлде темпилери илдең бедээн.

Кажан бо үш факторлар дүгжүп, чаңгыс угланышкыя-биле чоруп турда, ынчаарда чедиишкин хандыртыныл турар. Чер ажылында кижиниң таарыштыр хандыртынарының, экономиктиг харылзааларының эде тургузарының, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин ажыглаарының, техниктиг депшилгени шиитпирлеп шыдаар. Ындыг крайга чурттаары черле чаагай болур ийик.

Орёл областы ап көрээли. Билдингир үе-шагда эң эки турлаг-суурлар аңаа турган. А ооң сөөлүнде бүрүн хоорозураашкынныг область болу берген. А бо үеде ам кандыг болу бергенил, ынчаш? Ол областка хамаарыштыр чугула кандыг-даа шиитпирлер хүлээп алдынмайн келген. Ынчалзажок экономиктиг харылзаалары бурунгаарладып, көдээже хоорайның кичээнгейин угландырып, оон социал тургустуиуушкуиун эгелей берген. Түнелдери көстүп келген. Көдээже кижилер дедир барып эгелээн, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң өзүлде темпилери илдең бедээн.

Кажан бо үш факторлар дүгжүп, чаңгыс угланышкыя-биле чоруп турда, ынчаарда чедиишкин хандыртынган черлерге бүгү-ле чогуур түнелдерни бүрүн алыр херек. Кижи кажан ээ болу бергенде, оон чаагай чоруу техниканы ол канчаар ажыглаарындан хамаарыжыр, ынчангаш чеже, кандыг техника херегил дээрзин ол болу шиитпирлеп шыдаар.

Экономиктиг харылзаалары, өнүгүнүң харылзааларын эде тургузары

БАШ УДУР БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИН АЛЫР

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң ИХМ-ииң коллегиязы «Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдиң сорулгаларының тугайында» айтырыг чугаалашкан хурал эрттирген.

Коллегияның хуралынга Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем райкүүскомнарының ИХК-лериниң болгаш Кызыл хооркүүскомунуң иштики херектер киллизиниң удуртукчулары киржип, боттарының отчеттарын бергеннер.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы Ш. М. Шойжун илеткел кылган.

Сөөлгү беш чыл дургузунда республика девискээринге күрүнеңиң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаашкыны, дээрбе-дээшкиннер, үптээшкиннер, автотранспорт аймаан оорлап мунар чоруктар көвүдээн.

Ылангыя хуу өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар эң-не нептеренгей болуп турар. Бо бүгү 1989 чылда 53, а бо чылдың түгле бирги кварталында 29,7 хуу кылдыр өскен. Бирги кварталда квартира оорлаар чорук 47,2, а хамаатыларның хуузунда мал-маганың оорлазы 13,7 хуу өскен. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу районнарны санаваска, күрүнеңиң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери бүгү районнарда өскен. Күрүнеңиң өнчү-хөреңгизин оорлааны дээш кеземче харысалгазынга онаашканарның 31 хуузу мооң мурнунда шиттирип чорааннар, а 44 хуузу назы четпээнер. Хуу өнчү-хөреңги оорлаанарның 31,3 хуузу чангыс эвес удаа шиттирип чорааннар, 53,2 хуузу назы четпээнер. Хуу болгаш күрүнеңиң өнчү-хөреңгизин оорлаар 263 кем-херек үүлгедикчизи ниитилелге ажыктыг күш-ажылга хаара түттүнмаан болган. Дээрбе-дээшкиннерге, үптээшкиннерге, оор кылыр чоруктарга ажыл чок 356, мооң мурнунда шиттирип чораан 437 кижи киришкен болуп турар.

Шак мындыг кем-херек үүлгедиглериниң өзүллезинге экономиктиг болгаш социал ужур-уткалыг факторлар салдарлыг болуп турар. Хүн бүрүңүң болгаш үр үениң ажыглалының бараанарының дыка хөй хевирлериниң товарааны оор чорукту болдуруп турарының бир барымдаазы болуп турар. Организацияларның, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже киргениниң түңнелинде, ажыл чок кижилериниң саны көвүдээн. Объектилериниң таңныл-камгалал албаныының кошкак ажылының түңнели өнчү-хөреңги оорлаарынга база идиг берип турар. Амгы үеде күрүне садыының, хереглекчилер кооперациязының объектилериниң, хамаатыларның оран-савазының камгалалы аажок кошкак. Дыка хөй күрүне объектилеринде сигнализация чок, таңныылдар боттарының хүлээлгезин негелде ёзугаар күүсетпейн турар. Оорлаткан малмаганың 50 хуузун кадат чок турда алган.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал хуралдың киржикчилерин болгаш коллегия кежигүнерин шак мындыг айтырыгларже улуг кичээнгейни үгландырып, милицияның бүгү албаннарын өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннеринге удур көдүрерин, тускай техниканы бүрүнү-биле ажыглаарын сүмелээн.

Коллегия хоорайның болгаш районнарның иштики херектер органнарындан өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннерин баш удур болдурбазының болгаш ону өй-шаанда илередип ажыдарының талазы-биле бүгү-ле шиитпирлиг хемчегларни алырын негээн.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга квартиралар, мал-маган болгаш автотранспорт оорлаар чоруктарны истээр болгаш илередип тыварының талазы-биле немелде истелге-оперативтиг бөлүктерни түргүзар.

Истелге (Ш. М. Шойжун), кеземче херээ истээр, (Н. В. Гришенко), патруль албаны (А. О. Алдын-оол) киллистерниң начальниктеринге квартал санында өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демнсел ажылы киллистерде кандыг чоруп турарын хынап көөрүн дааскан. Нарын байлалдыг лерлерге доктаамал рейдилерни чорудар.

Өнчү-хөреңги оорлаар кем-херек үүлгедишхиннери-биле демиселдя кошкак чорудуп, олче чиик көөр сагыштыг начальниктерге хамаарыштыр шынгыы хемчегларни алыр.

БОПУКТАР ДААРААР МАСТЕРСКАЯДА

Бичии уругларга бопуктар даараар мастерскаяны бо чылдың май эгезинде ажыткан. Ол чаа бүдүрүлге черн Кызылдың хавак кырында бир чурттулга бажыңының подвалларының өрээлинде дериглелерни тургузуп ап, ажылдап эгелей берген.

«Тувашвейобувьбыттың» бо мастерскаазынга шевер мастер дөрт эр ажылдап турар. Уругларга бичии, чараштыр хөөлеп кылган бопуктарны уран-шевер мастер Михаил Хомушку даарап кылып турар. Борис Саттың шеверин база мактадылар. Ол херээжен улуска унтыларны бижып, кылып берип турар. Хоочуун мастерлерниң бирээзи Куулар Далар-оол тыва улустуң кадыг идээн каастап, ону даарап олур.

Бопуктар мастерскаазының улуг мастери Евгений Даржай кандыг-даа идиктерни кылып билир. Чазанын турда база мергежээн.

— Бо чылдың августан эгелеп, сапыктарны ийзы-бүрү кылдыр будуп эгелээр бис. Улустуң эрги идиктерни база маңаа септеп, будуп бээр бис. Кыс улуска каасталгалыг сумкаларны база кылып эгелединис—деп, Евгений Даржай чугаалай-дыр.

Болунда алгы-кештиг, бышкактыг болгаш идик кылырынга ажыглаар хөмнерлиг улустуң маңаа кээп, чагыглардан киирерин бо мастерлер сүмелеп турдулар. Тыва улустуң бурунгу эдилелдериниден тыва таалыңнарны, өзер төрепчилерин болгаш оон өске-даа хөмден кылыр эдилелдерни кылып турардар. Бопук кылыр цех Кызылдың Кечил-оол кудумчузунда чеди дугаарлыг бажыңда. Чагыглар киирер улус 3-19-85 телефонче долгаар.

ЧУРУКТАРДА: мастерлер Борис Сат; Михаил Хомушку.

Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕДИП ЧАНАР

Ак халаттыг, арыында хулумзуруг долган, шилгедек дурт-сыныг кижини маңаа келген кижи бо-ла эскерер. Аъш-чем үлей каап, чамдыкта аяк-сава арыглап турда, тура дүшпес. Ол ажылынга өл хире чанчыккан. Ону Сара Донгаковна Аракчаа дээр. Район төвү Тээли суурнуң столовазынга ажылдап киргеш, 20 ажыг чыл болуп чоруур. Кижилерге өөлдек-эвилел, кады ажылдап чоруур өөрүнүң хүндүткелин чедип алган.

Поварның ажылы чымыштыг, Чонга амданыг аъш-чемнерни белеткээриден ангыда, кижилерге культурлуг бараан болуру дыка харыысалгалыг. Ол культураны сагыырда бодунуң арыг-силиг кеттинериден эгелээш, иштн ажылдаар туружунуң санитарлыг байдалын кижилерге таарымчалыг болдурар.

— Кандыг-даа ажылга хаплыкшыл, туруштуг чүткүл херек. Поварга шыламык кижи ажылдап шыдаар. Баштай кады ажылдап келген өөрүмден каш-ла кижи арты. Ажылдың бергезинге чамдыктары шыдавайн чорааннары ол-дур. Ажыл-ла далдап чоруур болза, канчап хырым тодуг, эгин будуң чоруурул — дең, Сара Донгаковна шынын-на чугаалап орду.

Ажыл бүрүзүнде эде көрүүшкүнер, өскерлиишкиннер болуп турар. Кижи бүрүзүнүң ажылчын туружунда хамаарылгазын чаа келгеннер дораан эскерер. Ылангыя повар кижи дижик, оон белеткээн аъш-чемниден эгелээш, эшөөрү база келген чон-биле чугаалажырында чедир бараан болуру дораан сеткил-хөөнге дээр. Бодунуң болгаш ажылдың культуразын билирин чон шынчан чугаалажы бээр. Чогум Сара Донгаковна бо ажылдап эрткеп үелериниде чонлан чеме-хдла дынаваан. Столовая-га келгеннер аңаа четтирген илередип чанар.

Столовая коллективи бо чылдың бирги кварталында планның даалгазын ажырган. Боттарының күжү-биле 61 мун рубльдин ийзы-бүрү продукциязын бүдүрер планны 63,6 мун рубльге чедирген. С. Аракчаанын мында киирген үлүү база бичии эвес.

Александр ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

БАЪК-КӨК ДЭЭШ ЫГЛАП ЧОРААНЫМ

«Контр оглу» дээш акым Баък-Көктү оолдар бо-ла дорамчылап, эттээр чораан. Мен бичии кижи акым дээш ыглап-сыктап, оолдарга чанныш-чашпын чораанын сактырдыр мен. «Контр» Хемчик-оолдуң чангыс оглу Баък-Көк акыйның хилинчектиниң чораны кандыг-даа бай-дүжүметтерге дарладып, базындырып чораныидан дора дээрзин караам-биле көрген болгаш бо үүлдү бижикседим.

Хемчик-оолдуң кадайы Мартыкпаа—ачамның кады төрээн дүмазы, мээн хиним кескен кыргап-авам. Ам сезен сес харлыг, Хову-Аксында уруу Маадыр-ие Кончук-кыс, Баък-Көк сугларның бажкыында. Ачамның аваза «Кыргыс-Кадай» чүс беш харлынга чедир чурттаан, Элегеске сөөк салган.

Бичеҥ хурал даргазынга өгбүле ээзи болурда, Мартыкпаа солуп, чараш кыс турган дээрзин авам менээ чугаалаан. Эът, тараа, даржы-быштакты улустан чажырып чорудуп турганын билир мен. Ынчан «контрлар» -биле харылзашкан дээш актыг кижилерни буруудады бээр турган. Ынчангаш Мартыкпаа кырганавам болгаш оон ажы-төлүү чон арны көрбес, көрзе-даа, базындырып, дорамчыладып чорааннар.

Актыг, шынныг херек ам көстүп келген, акымны дорамчылап чораан кижилер ам-даа дириг. Оларда буруу чок. Олар байлар, дүжүметтер ажы-төлүү-даа эвес, аңаа колхозчу-тараачынар оолдары, харын-даа төрелдеривис. Ынчангаш аттарын биживес деп бодап алдым. Мынча болгуже Мартыкпаа кыргап-авам дээш сагыжым аарып, сеткилим хөлзедип чоруур чүве бар.

Ол чедеп беш харлынга чедир пенсия дузаламчы албайн чорду. «Контрнуң» калайынга кандыг пенсия-дузаламчы турар чүвел, олар «идегеттер-дир» дээн чугаалар оон хөниүн карартып каапкан. Кажан мен Хендергеге ажылдап тургаш, 20 рубль пенсия кылдырып берген мен. Ону безин Улуг-Хемдеп. Ол пенсионерни Хову-Аксы суур Советиниң күүскому кичээнгейге ап, оон актыг черге хилинчек чүктеп эрткенин сонуургаан болза деп дилеглиг мен. Кырган-авам ам-даа улуска чүве, чугаалап, негелде тургуза албас. Хөөкүйүң чүрээ кара нүүлдеп пат-ла ырма сыныр.

Хемчик-оолдуң өөнүк ээзи Мартыкпааны төрелим дээш эвес, арыг, шынчы партийжи сеткилим-биле кээргеп, хүндүлээр мен. Ажы-төлүн естүргенин, шынап-ла, маадырлыг ие.

Мен чогум Хемчик-оол дугайын чүүү-даа билбес мен. Ол өлүрткен соонда, үш чыл болганда авамдан төрүттүнгеним шын. Билип кээримге-ле, ачам чок чораан. Авам суг Эъжиминиң Улуг-Ужар деп черге даайым Суваан суг-биле кыштап орда, узун, сарыг ашак келгеш, авамның үстүнге орун баарынга орарынга дыка эпчоксунуп, ыглап турганымны утпаан мен. «Контр» Хемчик-оолдуң каты дээш чылда кара-бажыңнаап, хосталган ачамны ынчаар хүлээп ап турганымны соонда билген мен.

Ачам-биле кады төрээн Алдын-оол, Ширини-оол Кыргыс алышкыларыны Хендергенин Могайга тараа ажаал турда, ховудан ачам суглар-биле кады тудуп аппарган, ол олчаан төрээн Хендергезинге келбээнер. Сүгже октапкан даш дег, сураа безин дыныалбаанвар.

Хораанныг, хораданчыг сестер чангыс ол эвес, мырыдай чоокка чедир-ле Хемчик-оолдуң ажы-төлүнден, төрелдериниден халбактанып алган чоруур чүве. Мээң улуг угбамның өөнүк ээзи Мөге-Төмүр деп честейни чон хүндүлээр чорду. Хүрежир талазыбиле мөгелер Балчый-оол (Чыраа-Кара), Бегзи-Хуурак Донгак суглардан дудак чок кижи. «Контр» күдээзи дээш Каъкка тос кожуун байырыпга шүглүр деп баарга, Салчак Тока дарга казып каапты. Ындыг кызыышкыя Шагаан-Арыгга, Кызылга, Хендергеге хей удаа болганын көргеп мен. Ол честеминиң Чүгүрүк-Ою, Төгүс честеминиң Челер-Доруу чарышка эртерге, шаңнавайн турду. Ынчан караа көзүлбестеп турган даргалар боттарывыстың чоок төрелдериивис суму даргазы Дортуй-оол Долаан, Долаан Аргамчы суглар дээрзинге хомудаар чораан мен. Оода-ла аът-малда чүүң буруузу барыл?

Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң улуг уруу Доспаимаа Шагаан-Адыг ортумак школага өөренип турда, үндүр хөөглээн. Ынчан эртем-билигже чүткүлдүт кыс Улуг-Алаак школазынга чаштының өөрени бээрге, Дортуй-оол, Аргамчы суглар тыпкаш база үндүртүпкен. Төрээн Хендергезинге Доспаимаа келгеш, комсомолчу Бүрбү Сат-биле таныжа берген. «Контр» уруу-биле таныжып турар дээш Бүрбүну комсомолдан база үнүргеп.

Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң төрээн черн Хендерге эвес, Хайыракының Эъжин-не болгай. Төрелдери: Адыг-Түлүш Чүльдүм, Сергей Пюрбю, Казак Натпит-оол, Сергей Шактар-оол, Адыг-Түлүш Чамбал, Александр Оолак, дээш шупту-ла өде-чага эрлер-ле болгай.

Төөгү кажан-даа балаттынмас, ол бистин үеде херек. Хар-иазынга улгаткан, кудургайлай берген, берге оруктар бежеп ажыг чылдарда эрткен кижилер-биле чогаалчылар, журналистер, албанныи өске-даа кижилери ужуражып, ону билип ап, оларның хөпүүн өөртүрү артык эвес деп бодаар мен.

Кара нүүл аданга чорааннарга эртем-билиг оруун берген эвес, өөлелиг деп-шилгелиг ажылга бүзүрел чораан эвес, амгы үеде оларның пенсия дузаламчызынче, чурттаала оран-савааже, күрүне дузаламчызынче көдээ Советтер, социал хандырылга киидистерн ээ көөр болза деп бодаар мен. Хемчик-оол ышкаш амы-тынындан чарылган келер, чаштар, ада, ашак көрбээнер хей, олар, шынап-ла, кээргенчиг чон.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧҮГЛЕ ШЫН ДЭЭШ

Ам кандыг түңнел үндүрүп болурул? Эртем-практиктиг чыыш эрттирерин өөренип көрзе.

Чагаалар допчулалы

Төөгү дээрге кажан-даа, канчаар-даа сайгарар аргажок боттуг фактылардан тургустунган болур. Хей чылдар мурнунда эрткен болуушкуннар үени ханызы-биле холбаштырып, ынчаларгы болгуланан халаптыг-даа, айылыгдаа үүлдерни чаа ёзу-биле көөрүнче боду-ла албадап кээр. А ол таварылгада бирде бодаарывыска шагда-ла билир чүвевис дёп сагындырар. Ынчангаш төөгүнүң ол чангыларын бисти бүгү чүвени сайгарып көөрүнче албадап, кичээндирип, бодандырып келир. Бо дээрге төөгүнүң канчапдаа болбас онзагай эргези, чагырганы, ону кичээнгейге чокка далаш көөр болза, мурнуку оруктуң ажыдары аажок берге-даа, частырыгдан чайлавайн-даа барып болур. Бо байдалдың төрүттүнгеп чылдагааны база уктуг. Сайгарып көөрүвүс чагаалардан одуруглар канчаар бисти болгаандырып турарын чайгаарла биле бээр бис.

Хоочун партия-совет ажылдакчы **Т. С. Санданныи** (Тес-Хем) делгереңгей, ханы утказыг чагаазында: «Төөгүнүң шын билип алырынга, эң ылангыя аныяк салгалга, солуннарда материалдар улуг дузалыг. Тыва күрүне шаабиле түскай девискээрлиг, национал дылдыг, боттан ажыл, амыдыралдыг чораанны... а амгы үеде Совет Эвилелиннин составынга АССР болуп чаа сайзыралче хөгжөзнивиске мооң мурнунда ажылдап чораан эштериңиң үлүг-хуузу улуг. Ынчалза-даа чамдык эштер оларны «тооруктун сайлап кааны арыг сайы ышкаш» арыг кылыксап турар. Амыдырал дээрге төөгү-дүр. Аңаа кандыг оруктар турбас дээр. 1930 чылдарның төнчүзүнде эң-не дүшкүүрлүг үе турган. Ынчаарда аалывыс аллыы Хөл-Өөжүнге чүве. Дарганыи (Токаныи) мооргап кээринге белеткенген хей чон чылып келген. Кызыл пестерде лозуннар, туктар. Аъш-чемни белеткээн. Удаваанла «чиик-каралыг» аныяк, семис, ак шырайлыг дарга халдып келгеш, дүшкен дораан-на оон машиназын көрүксээн хей бичии оолдарны сонуургап чорудуп ап бергеннер. Ол ээзерге шаштылган доозун караамда ам-даа көстүп артпышаан. Хүннер, айлар эртип-ле турганнар... Үрбүн, Чиңгенин бүгү удуртур даргалары, а оларның-биле кады ол үедеги үжүк-бижиктиг кижилери ол-ла хевээр «чиде» бергеннер.

Мен 1940 чылда Үрбүн сумузунуң секретары турумда, «контрларның» ажы-төлүн школадан ап алыңар деп дыныатканм... Бо айыыл-халап чүгле мээң акымны эвес, Үрбүн-Кашпалдың хей чонунуң өс-бүлелеринге таварышкан чүве йиин.

1940 чылда суму секретары турган, ол чорутканнардан «хосталыр» келген Баян-оолдуң мындыг сөстерни дыңнаанын ам-даа эът-сөөкке сиригленчиг, коргунчуг: «Чүнү-даа билбес, кем-буруу чок бистерни кижи арай боорда сынар бустуг өрээлче книр идипкеш, албыктырып-албыктырып үндүрүп экээрге, дембээрел, улаарап, дөмей эдип, угаан салып тура-ла, «өчүп» берип турдувус». Бо кээргенчиг, коргунчуг чорук ынчаардагы Минусинскиниң «энкэвэдэ» черинин үүлгедиин бадыткап турар.

Таңдыдан **Серенмаа Белекеевна Шавының** чагаазында: «Бистиң улуг өг-бүлевиске таварышкан качыгданчыг болгаш шыдажыр аргажок хомудаачыг эрткен чаш, чалыы назынывыс, ол үеним човуланы, хей алышкыларның ажытөлүү, бистерге бүгү чурттаалгавыстың төнчүзүнге чедир сагыш-човаг болгаш улуг хомудаллыг каржа боон артып калыр... Бай-Хөл (Тес-Хемниң) соңнары, чангыс нениң оолдары алышкылар Белекей, Самбуу, Бумбажай оларны 1940 чылдарның эгезинде Малчын Даваа деп кижиниң нүүлүү-биле тудуп алгаш баргаи. Оларны бистиң даайывыс чораан, ТАР-ның бир көскү удуртукчузу Сояи Ойдуптуң «контр бөлүүгеге» каттыштырган.

«Черле ынчаш, ол үеде үжүк-бижик билбес, хилинчек чок малчын араттарны нүүлдээн ол мегени кижилерни бөгүн чүге алавас чүвел?» деп, киленииг сөстерлиг улуг чагаазын ол чоруткан. Ол-ла автор бодунуң сактыышкынында мындыг солуп фактыны көргүскен: «Ол үеде кыжын аалдарывыска Тока, Чымба, Товарищтай, Шоома, Тадар-оол дээш чазак даргалары аар, чиик машиналарлыг келгеш, каш-даа хондур башкы довуга доллур оъттап чоруур чээрениерни ланчыы, пулемёт боолары-биле кыра боолагылаашаи, чүък машиналарыига түдүргүлээш, Кызылче киирип-ле турар. Кодан-кодаи хойлар дег, карак четпес делгем ховуда көжүп чоруур хей чээрениер ам когу үзүлген-не болгай». Оон бо кызыгаар чок хомудалын илереткени бөгүи эң-не халаптыг бойдус-делегейнин айыылы-биле холбашкан.

Барыын-Хемчиктеи **Куулар Самбуу** бодунуң чагаазында: «Хайгаарал, харыысалга чогу-биле буруу чок кижилерни кара сагыштыг кижилерге шаажылалып турганын чон шагда-ла билир чүве-дир ийин. Ынчалза-даа ол үеде болгаш бүгү-ле назынында Тожа шиитпирлиг, прокурор, байысаакчы азы шаажылакчы турбаза-даа, Москва-биле кончуг кичээнгейлиг харылзажып, удуртуп, хынап, а чамдыкта резолюцияларга ат салып турганын улустан хейиу дыныадым. Чонның чазаанын бажында олурган хаш сапныг тыва эш-өөрүн С. Тока эскербээн дээрге, бурган-на өршээзинем!».

Куулар Самбуунуң делгереигей чагаазында Тываның ол үеле ги амыдыралын чолаачы хей-хей районнарны кезип чораан, билгенин бүзүренчиг бадыткан турар. «Мээң репрессияга таварышкан чоок кижилерим чок-даа болза, «контрлар» өскүстеря дег, кадайлары дег, оларның төрелдөргүлү ышкаш чаржычыг хилинчек көргеннер ховар» деп, ол бижип турар.

Чөөн-Хемчик районнан **В. О. Ооржак:** «30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тывага болган репрессиялар дугайында кичээнгейлиг танымар кижи мен. Ол аныяк-өскенге аажок улуг өөредиг болуп тур. Мен ам 33 харлыг мен. Ыядыг үе эвесте төрээн Тывамга Хостуг-шөлээн Тываны Хоптак Японга садар дээш Хоор чонуң дайзыны Хораллыг ытты Хемчик-оолду. Хоойлунуң дээдизи-биле! Ачылыг революция хөрээн Араатан Японга садар дээш Арат чонуң дайзыны Авыяастыг Чүрмит-Дажыны Азып өлүрери негеп тур мен».

Мынча деп кожамыктап турган үем дээрге, «Тостуң» хөрээн көөр дээн «Оиза суглуң» бүдүүзүнде чүве-дир» деп, ол айтып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы **Н. Б. Сыямбилдин** сагыш-сеткилиин ханызынлаан дүвүренчиг чагаазында буруу чок оон ачазын тудуп апарганын, ол хевээр ис чок читкенин база оон он бир чаш ажы-төлүн хилинчек-новуланга, кулдамыг-дорамчылалга таварыштырганының дугайында биженн. Бүгү-ле ындыг төөгүлерни алызынга чедир коптарып, агартып арыгларын, арткан-калган ажытөлүү, акы-дүнмазының сагыш-сеткилин оожургадып, чылыдарын солуп дамчыштыр бижиирин негеп, дуза дилээн.

Авторлар **С. Ч. Тюдюш, (Улуг-Хем), С. И. Успундай, Н. Ш. Куулар, Ч. Б. Сат** (Өвүр), **Ончумаа Донгак** (Чөөн-Хемчик) репрессия чылдарында бодунуң чоок кижилериниң хоп-нүгүл, хилинчекке таварышканын болгаш ол кижилерни агартыр, төрелдериниге когарал эгидер, чиигелде көргүзер талазы-биле ажылдың чөгенчиг оожум чоруп турарын айтып турарлар. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, персоналлыг пенсионерлер: **В. С. Тамдын-оол** (Тожу), **С. М. Таваажап** (Өвүр) солуннарда репрессияга таварышканнарның агарткаиын чарлаан комиссияның шиитпиринде ол кижилериң ат-сыныида база чер-чуртуи айтырда частырыглар болуп турарын шынгыы буруу шаап турар.

Төөгү — өршээл чок шиитккечи. Оон эрткен оруктарын чүгле хандыр өөренип көөрү чугула. Ону бодунуң туразыбиле кым-даа үеге таарыштыр чогаадып албас. Хей чүс кижилерниң чы-тыны-биле, оларның чоок кижилериниң хилинчектеннишкини-биле холбашкан айыылдыг частырыгларны болдурган, ол үүлгедиглериниң күүседикчилерин болгаш организакчыларын аларны албан, ТАРН-ның ТК-зы борта буруу чок артып шыдавас. Ол хиреде чамдык чагаалар ынчангы удуртукчу турган Токаны камгалаксаар хөөнүүт. Салчак Кажин-оол (ол Токаның бажазы) солуннарга үнген материалдарны үүлүл деп санап турар. Ол чижектиг бодалды Д. Дармажаа илередип турар. «Өчүктерни номчаш, Полат, Намчак дээр чоржук, өске аттар дыныаваан мен» деп. ол бижээн. Э. Донгак, С. Юмбуу, А. Монгуш, О. Тоган-оол оларны автор деткип турар. Ю. Аранчыиче халлавазын негеп турар. Борта чүгле камгалаар азы буруулардыр талалар кончуттунган хөөнүүт маргыллашпайн, чүвенин товуп шыны-биле тургузары негеттинии турар.

Өске бодалды Кызылдан Борис Лопсан илереткен. Тываның эң дээре оолдарының хан-чинии-биле холбашкан бүжар документтерден шын чүве үндүрериие далагазын турар. Ол Токадан буруу чайлавас деп бижип турар. Ол ышкаш репрессия комиссиязынга ботботтарындан хамаарылгалыг аппарат кижилерни эвес, хамаарылга чок, төөгүнү эки билир кижилерни киирзе деп күзелин ол илередип турар. Совет Эвилелиннге каттышканының соонда болган херектерни тыва, орус эштериң кижилгези-биле кылза эки.

Элээи хей чагааларның допчулалы мындыг-дыр. Ам кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Бижикчилерниң чагааларында дүвүрел идеи. Оларның санал-оналыига дайнып, ажыл-херекти шулуудадырыига чоиуң калбак киржилезин болдуруп турган, бо талазы-биле үре-түңнелди чедип ап болур хире. «Хааглыг» ёзу-биле ажыллары бо үеге таарышпас. Республика шиидирлиг эртемпрактиктиг чыышты эрттирерни база өөренип көрзе.

Николай КУНЧУН.
Курархин ажылдакчызы.

Уран чүүлдерниң найыралы— улустарның найыралы

УЛУГЛАРГА-ДАА, БИЧИИЛЕРГЕ-ДАА...

Даг-Алтай автономнуг областың национал шин театрының чайгы гастролю республикада уламчылавышаан. Май 21-де хөгжүм-шиин театрынга К. Абрамцевтиң «Гитарага ийи романс» деп ийи көжегелиг комедиязын көрүкчүлер сонуургаан. Ук комедия дугайында медээни дараазында солундан номчуп болур силер.

А май 22-де эртенгиниң 10 шакта театрның көрүкчүлер залында олуттарны Кызыл хоорайның болгаш Кызыл районуң төвү Каа-Хем суурда чамдык садиктерден чаштар, авалары-биле кады келген бичии кызылчылар эвелекен. Р. Киплиң биле Н. Гернеттиң «Мауглизин» көөр дээш келген бичии көрүкчүлер көжеге ажыттынарын четтикпейн манап, - шала улуглары ол чогаалды мультфильм кылдыр үндүргенин телевизордан көргенин аразында сактып чугаалажыр-даа болду. Болук бүрүзүнүң «эвелиә» — кижизидикчи башкылар.

Залда чырыкты карангыладыптарга, көжеге ажыттымары билек, зал шыпшын барган. Чингир иогаан джунглиниң каш янзы үнүштерлиг, оът-сигениг бойдузу. Аян черле улуг хая. Оон кырында бөрүлер аймаанын баштыңы чыдар. Черле өөр бөрүлер аразында Маугли (ооң ролюнда артист Валерий Кинляков).

Бо чогаалды тоол-шин кылдыр национал театрның режиссёр тургузукчузу Антон Юданов бичиилерге болгаш элээлилерге тавыштыр эки тургускан-дыр деп, көрүкчү бүрүзү үнелээр. Сценаның чурук каасталгазын, шимелдезин чурукчу В. Сарин болгаш хөгжүм каасталгазын В. Кончев олар чогаалдың утказынга аянаштыр чогаадыкчы ёзу-биле чедимчелиг кылганы илдең.

Алтай театрның аныяк артистери ук тоол-шиинии үш катап көргүзүп турар. Ынчангаш бо удаада улуг, бичии көрүкчүлерни ураи талзиты-зы-биле база катап өөрткен. Тоол-шин бистиң театрга амдаа ийи катап болур. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, бир эвес силер боттарынар болгаш ургуларынар ону көрүп четтикпээн болза, театрга кээп, ону сонуургап көрүңер!

Артист бүрүзүнүң онаашкан рольдарын (тоол-шин орус дылда болуп турар) ойнап күүседип турары черле эки. Ракша болгаш Багираны артист Ирина Охрина, Акеланы артист Расул Укачин, Балуну артист Байрам Кудирмеков, Шер-ханны артист Антон Юданов, Табакини (шөө бөрү) артист Александр Торбогошев, Каапы (улуг чылан) артист А. Чекурашев, Сагини артист Евгений Папитов болгаш сарбашкынынары, өөр бөрүлерни театрның артистери чедимчелиг ойнап турар. Күүседикчилериниң идик-хевин тазрыштырып кылганы көрүштүг.

Мауглиин болук сарбашкынар түткаш, өлүг хоорайже аппаар орта, ооң өңүктери, ылангыя угбазы Багира биле Балу дужмазын— кижини хостап аар дээш арга-хорта дилеп, улуг чылан Каадан дуза эреп кээрге, коргунчуг, ийи достак каректерлиг, кедергей улуг, кызыл аастыг Каа хая артындан шиңнейидир тынмышаан, бажы көстүп үнүп кээрге, үш, дөрт хире харлыг бичии чаштар корткаш, ыглажыптар болду. Кижизидикчилери оларны арай деп-ле оожуктуруп ап олурганын бодаарга, шиңдеп ойнап турар артистериң талантызының бедии ол хире болган.

Бо тоол-шиинии тургускан режиссёр, актер Антон Юдановтуң «Туба» деп шинзин кызылчылар чаигыс эвес улаа көрген боор. «Туба» бөгүн, май 27, 29 күннеринде база болур. Ук шиңде ойнап турар артистер, ылангыя ында кол маадыр Тубаның ролюнда ойнап турар артист Валерий Кинляков, Ирина Майманова, Александр Торбогошев болгаш оон-даа өскелер бо тоолла база ойнап турар.

Аалчыларывыстың арт-сын ажыр аартыктавайн сөннеп эккелгени белээ — янзы-бүрү чогаалчыдарның чогаалдарынга үндезилеп тургусканы шиңнерни, комедияларны, тоолдарны үе-шагынар тазрыштырып ап, өг-бүлеңер-биле сүмележип тургаш, кээп созуурган көөрүңнерни база катап дилеп тур бис, хүндүлүг көрүкчүлер. Театрның гастролю май 29-ка чедир уламчылаар.

Валентина САТ,
ЧУРУКТА: «Гитарага ийи романс» деп комедиядан бир көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаа альманаха

ЧҮҢҮ ПАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииң органы — «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден үшкү дугаары чырыкче үнген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның аңгы-аңгы жанрларга бижиттингилээн солун чогаалдары парлаттынган.

Он мун кезек тиражтыг чаа үнүрүлгеде «Тоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Сыллысчыгаш», «Критика, библиография» дээн ышкаш өске-даа улуг өөлер бар. Ылангыя Екатерина Тановананың «Дошкун чылдарның чазы», Михаил Дуюнгарның «Сеңя биллим, акым», Маадыр-оол Ховалының «Ада сөзү», Монгуш Доржунуң «Сарыг шай» болгаш оон-даа өскелерниң амгы үениң амыдырал-чуртталгазынга холбаштыр бижээн тоожулары, чечен чугаалары номчукчуларга солун болуру чугаажок.

Мурнундагы альманахтарда ышкаш, поэзия болуу база-ла «дүжүткүр» болган. Ылангыя аныяк шүлүкчүлерниң мергежилинге хөнүгүп, үңү улам дыпсып орарын номчукчу дораан эскерер. Оларга Николай Куулар, Антон Чержа, Игорь Иргит, Раиса Тамба-Сюрюн, Владимир Кара-Сал хамаарыжыр.

Критика кезээнде бистиң хоочун авторувус Антон Калзанның «Чаа салгалдың шүлүкчүлери» деп чүүлү өөредингиг. Черле эки болган солун уткалыг кылдыр бижиттингеп. Чүге дээрге амгы үеде аныяк авторларга критиктиг сайгарылгалар, углап-шиглээшкиннер, чөптүг үнелелдер улуг дузалыг болуп турары-биле кым-даа маргышпас. Бо удаада дуржулгалыг критик, аныяк шүлүкчү Игорь Иргитти чогаалларынга доктаагаи. Игорь Иргит —тускай бот үнүг автор. Оон чогаалларында өскелерден өттүнүүшкүн барык чок деп болур. Оон ында А. Үержаа, Н. Куулар ышкаш, ол амыдыралды философчу ёзу-биле шиңшип көөрүнге сундулуг шүлүкчү болгай.

Чаа альманахта бир үнелиг чүүл — тыва чечен сестүң «ус-дарганнарының» бирээзи, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнүн мурнунда чылдагаан чок черге хоруттуруп каапы «Төрээн черим» деп патриотчу, ханы утка-шынарлыг номундан алган «Эъжим», «Кара-Суг», «Хараар-Тей», «Шагаан-Арыг», «Эрик», «Төрээн дылымга» болгаш оон-даа өске шүлүктерни парлааны болур. Анаа тайылбырны шүлүкчү Александр Даржай берген.

Сандүй САНДАН,
Кызыл хоорай.

Эге шериг белеткели

КЫМ ДУЗА ЧЕДИРЕРИЛ?

Ам болур чыышка олар дуза көргүзер бе, ынчан көөр бис.

Ол хүн каан, аяс турган. Дубинин аттыг пионер лагеринге шериг чыылдазы эрттирген оолдар хей болган. Кызыл хоорайның он үш школаларындан он класстың өөреникчилери, шупту 180 ажыг кижи он хонук иштинде эге шериг белеткелиниң чыыжынга келген.

Чыышты Кызылдың бир дугаар школазының эге шериг өөредилгезиниң башкызы Дмитрий Олегович Нестеренко удуртуп эрттирген. Оон политика талазы-биле оралакчызынга ийи дугаар школаның эге шериг өөредилгезиниң башкызы Владен Федорович Пустотачев турган. Оон ангыда, школаларның эге шериг өөредилгезиниң башкылары идепкейлиг киржип, дузаны чедиргеннер.

Лагерьже кирер көөрүг аксында дөрт оол эрттирилге пунктузунда шериг албан-хүлээлгезин күүседип турлар. Олар эрттирилге болгаш командириниң чөпшээрели чокта ынаар кайдыг-даа херектиг кижилерни эрттирбес. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, амдыгаштап эгелээш, шеригниң эге чадаларын өөренип, диевальныйның хүлээлгезин күүседип турары ол. Ол оолдар ийи шак иштинде хүлээлгезин күүседип келир. Оон соонда оларны база солуп, өске оолдар дежурныйлаар.

Чыылган өөреникчилерни ийи ротага, алды взводка үскен. Взвод бүрүзү командирлиг. Взводтарны салбырларга база чарган. Дорту-биле дугаалаарга, шеригле ротаның бүрүн эргезин эдилеп турар. Ол-ла штаттыг расписание ёзугаар бүгү чүвени ынчаар тургускан.

Ол хүн чыылданың киржикчилери эстафетага киржип турган үеле таваржы берген бис. Ол эстафетаны он этапка чарган.

Бирги этапта турган оолдар автомат тудуп алгаш маниажып четкеш, чеди катап турникке хараар. Ийиги этапта турган кижи автоматты тутпушаан, үш гранатаның бирээзи-биле муриунда турган улуг щитке дегзир. Бир эвес чазыптар болза, турган ериндеи маилаш, щитти долгангаш, ам эстафетаны дамчыдар. Автоматтыг үнгээшкиннерни база кылыр. Дөрт дугаар этапка химиктиг будумелдерден камгаланыры-биле противогазты, резин идиктерни, хол-каптарын болгаш плащты кедип алгаш маниажыр. Беш дугаар этапка когараан кижиин үүктеп алгаш чедирер. Алды дугаарында — хол боозу-биле кара адар. Үш катап боолгаш, назын алыр болза, ол катап черден иттинер. Оон соонда ийи калбак ыяшты салып чорааш, тулаалыг черни кежер. Сески этапка противогаз кедип алгаш, үш чүс хире метр черге маниаар. Тос дугаары—азып каан хемнерден түттүнүп алгаш, сугну ажа халыыр, ол-ла маниазаш, автомадын эжинге тутсуп бээр. Сөөлгү этапта кижи автомадын үүктеп алгаш, ийи минизиы алгаш, чедирер черииге чедир маниаар.

Кижаа эстафета болуп турган үеле взвод ийи-биле ботботтарын деткижип, «Дүргендүргеп!» деп алгыржыр болдулар. Кижи бүрүзү болунуң взводунуң ат-алдарын көдүрер дээш, кызып турар деп чүве моон безин илдең болду.

Эки түннелди ийи дугаар ротаның үш дугаар взводу көргүскен. Ол взвод он этапты 7 минута 45 секундада эрткен. Бирги ротаның үшкү взводу тиилекчилерден бир минута озалдаш, ийиги черге төлептиг болган.

Өөреникчилериниң шериг чыылдазын канчаар эрттирип турарының дугайында командириниң политкезээнин талазы-биле оралакчызы Владен Федоровичиден айтырдым.

— Бо чыылдага шериг кезээ дөрт киржир турган. Оларны кым-даа чалавааи хире. ДОСААФ-тың область комитеди, комсомол хооркому, хоорайның шериг комиссариады, улус өөредилге киллизи, күүсекчи комитеди кандыг-даа дузалаан.

Политөөредилге эрттирер чер чок. Класстар чедишпес. Колдуунда тактика, боодалга, шериг топографиязы, чыскаалга чоруурунуң белеткели, күш-культура белеткелин чорудуп турган. Оон өске өөредилге эрттирер дээрге байдал шала таарышпайн турган—деп, В. Ф. Пустотачев хомудаан сеткилин илеретти.

Шериг белеткели эрттирип турар оолдар довурак-доозунга бо-ла боражы бээр. Кичээлдээн соонда чүнүп алыр дээрге, чүнар-бажың чок. Ону белеткеп албаан. Хирлиг идик-хевиби-биле орунарга чыдып, удуп турар. Бир эвес чүнарбажың турган болза, боттарындаа одап тургаш, чүнүп ап болур. Он хонук иштинде орта таптыг чүнүп ап көрбээн.

Бо чылын аъш-чем талазыбыле шоолуг эвес болган. Эът аймаан чугаалаан-даа херээ чок. Оок бараны безин көзүдөөн. Колдуунда макаронуг консерва болгаш картофель. Боттары повараавышаан, чемни хайындырып ап турар.

Эге шериг өөредилгезиниң башкылары идепкейлиг киржип, дузаны чедиргеннер. Оон чангыс-даа телээлер макаа кээп көрбээн. Чоннуң мынча хей ажы-төлүн эккеп алгаш, оларны каракпап, кадагалаар апаар болгай. Хоорай-биле кандыг-даа харылзаа чок. Телефон ажылдавас. Ужуру болза, милиция ажылдакчылары машиназы-биле кады маңаа доктаамал турар ужурлуг.

Чырык база чок. Дуне каапа соогу конгуг. Оолдар доңуп хонар-дыр. Чылыгны киирип алыр турган. Мында кылдынган чүүлдер чүгле школаларда эге шериг өөредилгезиниң башкыларының кылган чүүлдеридир. Көскү агитацияны безин бодум садып тургаш, дериим. Республиканың шериг комиссариадындан офицер Тимофеев «Офицер — маадырлыг профессия» деп лекция номчаш, харын көскү агитация кылырынга дузалаан.

Эге шериг өөредилгезиниң башкылары идепкейлиг киржип, дузаны чедиргеннер. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, шеригниң эге чадаларын өөренип, диевальныйның хүлээлгезин күүседип турары ол. Ол оолдар ийи шак иштинде хүлээлгезин күүседип келир. Оон соонда оларны база солуп, өске оолдар дежурныйлаар.

Чыылган өөреникчилерни ийи ротага, алды взводка үскен. Взвод бүрүзү командирлиг. Взводтарны салбырларга база чарган. Дорту-биле дугаалаарга, шеригле ротаның бүрүн эргезин эдилеп турар. Ол-ла штаттыг расписание ёзугаар бүгү чүвени ынчаар тургускан.

Ол хүн чыылданың киржикчилери эстафетага киржип турган үеле таваржы берген бис. Ол эстафетаны он этапка чарган.

Бирги этапта турган оолдар автомат тудуп алгаш маниажып четкеш, чеди катап турникке хараар. Ийиги этапта турган кижи автоматты тутпушаан, үш гранатаның бирээзи-биле муриунда турган улуг щитке дегзир. Бир эвес чазыптар болза, турган ериндеи маилаш, щитти долгангаш, ам эстафетаны дамчыдар. Автоматтыг үнгээшкиннерни база кылыр. Дөрт дугаар этапка химиктиг будумелдерден камгаланыры-биле противогазты, резин идиктерни, хол-каптарын болгаш плащты кедип алгаш маниажыр. Беш дугаар этапка когараан кижиин үүктеп алгаш чедирер. Алды дугаарында — хол боозу-биле кара адар. Үш катап боолгаш, назын алыр болза, ол катап черден иттинер. Оон соонда ийи калбак ыяшты салып чорааш, тулаалыг черни кежер. Сески этапка противогаз кедип алгаш, үш чүс хире метр черге маниаар. Тос дугаары—азып каан хемнерден түттүнүп алгаш, сугну ажа халыыр, ол-ла маниазаш, автомадын эжинге тутсуп бээр. Сөөлгү этапта кижи автомадын үүктеп алгаш, ийи минизиы алгаш, чедирер черииге чедир маниаар.

Кижаа эстафета болуп турган үеле взвод ийи-биле ботботтарын деткижип, «Дүргендүргеп!» деп алгыржыр болдулар. Кижи бүрүзү болунуң взводунуң ат-алдарын көдүрер дээш, кызып турар деп чүве моон безин илдең болду.

Эки түннелди ийи дугаар ротаның үш дугаар взводу көргүскен. Ол взвод он этапты 7 минута 45 секундада эрткен. Бирги ротаның үшкү взводу тиилекчилерден бир минута озалдаш, ийиги черге төлептиг болган.

Өөреникчилериниң шериг чыылдазын канчаар эрттирип турарының дугайында командириниң политкезээнин талазыбыле оралакчызы Владен Федоровичиден айтырдым.

— Бо чыылдага шериг кезээ дөрт киржир турган. Оларны кым-даа чалавааи хире. ДОСААФ-тың область комитеди, комсомол хооркому, хоорайның шериг комиссариады, улус өөредилге киллизи, күүсекчи комитеди кандыг-даа дузалаан.

Политөөредилге эрттирер чер чок. Класстар чедишпес. Колдуунда тактика, боодалга, шериг топографиязы, чыскаалга чоруурунуң белеткели, күш-культура белеткелин чорудуп турган. Оон өске өөредилге эрттирер дээрге байдал шала таарышпайн турган—деп, В. Ф. Пустотачев хомудаан сеткилин илеретти.

Шериг белеткели эрттирип турар оолдар довурак-доозунга бо-ла боражы бээр. Кичээлдээн соонда чүнүп алыр дээрге, чүнар-бажың чок. Ону белеткеп албаан. Хирлиг идик-хевиби-биле орунарга чыдып, удуп турар. Бир эвес чүнарбажың турган болза, боттарындаа одап тургаш, чүнүп ап болур. Он хонук иштинде орта таптыг чүнүп ап көрбээн.

Бо чылын аъш-чем талазыбыле шоолуг эвес болган. Эът аймаан чугаалаан-даа херээ чок. Оок бараны безин көзүдөөн. Колдуунда макаронуг консерва болгаш картофель. Боттары повараавышаан, чемни хайындырып ап турар.

Эге шериг өөредилгезиниң башкылары идепкейлиг киржип, дузаны чедиргеннер. Оон чангыс-даа телээлер макаа кээп көрбээн. Чоннуң мынча хей ажы-төлүн эккеп алгаш, оларны каракпап, кадагалаар апаар болгай. Хоорай-биле кандыг-даа харылзаа чок. Телефон ажылдавас. Ужуру болза, милиция ажылдакчылары машиназы-биле кады маңаа доктаамал турар ужурлуг.

Чырык база чок. Дуне каапа соогу конгуг. Оолдар доңуп хонар-дыр. Чылыгны киирип алыр турган. Мында кылдынган чүүлдер чүгле школаларда эге шериг өөредилгезиниң башкыларының кылган чүүлдеридир. Көскү агитацияны безин бодум садып тургаш, дериим. Республиканың шериг комиссариадындан офицер Тимофеев «Офицер — маадырлыг профессия» деп лекция номчаш, харын көскү агитация кылырынга

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
25
пятница
№ 120 (14320)

1925 чылда үнелезилеттингеи
Өртээ 3 кеш.

Сугну халас ытпас

Бай-Тайга сынзарының кырында самдар кара булуттар мурнуу чүкче көжүп дойлуру билек, күштүг хат дораан келген. Долгандыр чаптылган ховуларда довурак-доозун көдүрүп үнген.

— Өл-шык дүжүрбес, чаңгыс-даа хүн хат хадывайн барбас, элдептиг кудай бо. Чер кургаан, буга-сумунарда суг эвээш. Ажылывыс ам-даа эки хөнүвээн—деп, кады чораанывыс удуртукчу, «Тээли» совхозтуң директору А. О. Хертек чугаалаан, машиназының артыкы олудунда кол агрономче көрду.

— Агаар-бойдус шаптыктап турза-даа, байдал бисте багай эвес. Бо хүнерде хову-шөлдерде 23 тракторлуг, 2 автомашиналыг 61 кижи 6 звено боол алган аренда керээзи-биле ажылдап турар—деп, агроном допчулап кагды.

Тээли дагының мойналыы-биле дорт ашкаш, Дөң-Терек шөлдеринде ажылдап турар Василий Сарыглардың звеноузунга келдивис. Ында 6 трактор-луг, үрезин чаштырар 3 агрегаттыг 11 кижи ажылдап турар. Бо чылын суггаттыг черге 400 гектар кызыл-тасты, хөй чылдыг сигенни 77 гектарга тарыыр, оон ангыда 50 гектарга тарыыр рапс үрезинин элүр соругларлыг.

Звеноуң удуртукчузу В. Сарыглар Кызыл районда «Тиилелге» совхозка 9 чыл ажылдааш, дүжүт өстүрениниң аргазын эки шингээдип алган, үчилищезиниң практика эртти-нии турар суггуулдары Алик Кара-оол биле Май-оол Дамбаны бижыглаан.

Изиг-халыын боол турарыы-биле холбашпыр звеноуң кежигүннери харыысалгазын бедидип, чамдык айдың дүннерде черни суггарып хонар. Чоокта чаа оларның ажылдап турар черинииң чоогунга ерт үнгеш, ында инек кажааларын чок кылыр часкан. Звеноуң улузу өрттүң оруун дуй черни чарыш, эрестиг чоруун көргүскен. Ынчангаш совхозтуң директорлуг-оолу Сергей Ногайның звеноларын мактап, Ак-оол биле Дамбаны Ленин орденинге сунуп, Президиумга дамчыдыпкан.

Часкы хүннүң чымыжы

Изиг-халыын боол турарыы-биле холбашпыр звеноуң кежигүннери харыысалгазын бедидип, чамдык айдың дүннерде черни суггарып хонар. Чоокта чаа оларның ажылдап турар черинииң чоогунга ерт үнгеш, ында инек кажааларын чок кылыр часкан. Звеноуң улузу өрттүң оруун дуй черни чарыш, эрестиг чоруун көргүскен. Ынчангаш совхозтуң директорлуг-оолу Сергей Ногайның сонуургадым:

— 245 гектарда минералдыг чемишчидилгени төккен, хөй чылдыг сигенниг 55 гектарны суггарган, оон 30 ажыг гектарында үрезинни чажып алган бис. Кол-ла берге чүве — суггат. Бугаларда суг чаа келген. Ынчалза-даа онаашкан черивисти суггарып четтигиптериниң аргазы бар — деп, ол харыылады. Виталий Дүрзүүн, Валерий Хомушку, Дмитрий Адыг олар кызымак ажылдап турарын база демдегледи.

Бригада төвүнде улустуң дыштанырынга, чурттаарынга таарымчалыг түүлдерни тургусканы көрдүм. Кызыл-булуңну дерээни эки чорду. Столоваяда поварлар Роза Серээ биле Чойганмаа Чүдүк чемни амдан-сүүзүниүг кылдыр белеткеп берип турар. Меңюда сүт, сметана, эът-даа бар.

«Тээли» совхоз — Бай-Тайганың эң хөй тарылга шөлдүг ажыл-агыйы. Бо чылын 600 гектар тараалы, 1040 гектар сиген аймаан, 277 гектар кукурузаны, 13 гектарга ногаа, картофельди тарып өстүрер планныг. Ол шөлдерниң кол ыруузу суггаттыг. Оон ацгыда Дөң-Теректиң Оорга-Кыры, Оюмнар, Ажыг-Кара-Суг — бо черлерде 726 гектардан чайгаар үнген сигенни кезер.

Агаар-бойдус таарымча чок болуп турарын барымдаалаш, дирекция чамдык хемчеглерни ап, арга-курлавырларны ажыглаарын шийтирлээн. Ажылды организастаарын экижидер, харыысалганы бедидер сорулгабиле ховунуң бүгү ажыл-ишчилерни звеноларга хуваглаш, оларны аренда керээзинче кирген.

Арга-курлавырлар дээн мен. Чүлериа ол? Ээр-Хавак сутбараан фермазында Алдын-оол Хертектиң, Борис Хомушкунуң звенолары кукуруза, тараа, сиген тарып өстүрер черлерни алгаш, керээ ёзугаар ажылдап кирипкен. Дуржулгалыг иогаажы Сержи Хертек оглу Андрей-биле аренда ёзугаар кезек шөлдү алган. Районда суггарылга система участогунуң начальныгы Балчый Дайынчы баштаан коллектив совхозтуң 10 гектарда картофель шөлүн хүлээнип алгаш, бир гектарга онааштыр 95 центнерден эвээш эвес дүжүттү алыр кылдыр керээ чагласа-ла ажылдап кирипкен.

Аренда керээлиг малчын өгбүле бүргүзү 15 тоннадан эвээш эвес сигенни белеткеп алыр болганын кол агроном Николай Кара-Донгак чугаалап турар.

Ажыл-ла хөй. Агаар-бойдустуң байдалы берге, чаъс чагыргалары эде берген. Чымыштыг ажыл-иш соксавааи.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу Василий Сарыглар практикант-биле; механизатор Валерий Салчак; төп бригадада повар Чойганмаа Чүдүк.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

СОРУКТУГ ХООЧУННАР

Кайнаар-даа көөрге куу, кандай берген. Каа-Хемде хар улуг болза-даа, хар суу кайнаар кире беогенин кижи кайгаар. Пенсионер Кара-оол Кенденович Ак-оолдуң удуртулгазы-биле алды кижи Теректиг дел черде суггатты организастыг эгелээнивер. Бар суг тайгадан баткан хар-булук суу болганда суггатчылар, суг дүъш соонда арбыдай бээрин өөренип көргеш, кежээ орайга чедир шудургу ажыллап турарын демдеглээри чугула. Пенсионерлер С. Д. Куулар, К. К. Ак-оол, Д. К. Дармажаа, аныяктар Александр Чамбалдоо, Александр Бюрүлбаа база мактадыглар. Суггатчыларның эки талазы шынар дээш туржуп турарында.

Хоочуннарның сорулгазы улуг. Олар суггарып алган шөлүнге картофель, арбуз, огурец олуртурлар. Ниитизи-биле он га суггаттыг черге ногаа аймаан өстүрер. Черниң кежиин четтирерде чемгереп, суггарар, аштап арыглаар. Ол бүгү технологияны хоочун агроном Д. Дармажаа, биология башкызы С. Куулар кончуг эки биляр болгаш күзел-соруктуг ажылдап турарын чон хүндүлээр.

Биче КЫРГЫС.
Суг-Бажы суур.

ЧОНУМГА ЧОРГААРЛАНДЫМ

Май тос. «Хүреш» стадионга кижи бажы кизирт. Алдын хүн, агаар-бойдус чонун хүндүлээн дег чылыг, сиген бажы шимчедир хатсалгын чок, чагыдып каан чүве-биле дөмей-ле. Мен мөгелер дугайында биживес бодадым. Олар хүрежир дээн алдан дөрт экер-эрес эзирлердир.

Чонум дугайында каш сөс. Көрүкчүлер эрткен чылындан бо чылын культура, билиг талазы-биле бурунгаарлаан. Эде тургустунган дээрзин чоргаарал-биле демдеглеп көрейн, эргим редакция! Муңмуң чонның аразында эзирик кижи көрбедим. Эрткен чылгы дег чаза базар азы акша-көпеек-биле садып киргеш, дыштанган чонга шаптыктаар, идээргээр чүве чок болду. Черле чонның культурлуун, чаражын, найыралының бижыын.

Чүс-чүс аныяктарның аразы-биле парктан үнгеш, чаңгыс-даа кижиге майым бастырбадым. Чайладыр кажан кандыг-кандыг хүрештер болуруң Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Биче-оолдуң чарлааны-биле билип алдым. Хүрештер суббота, улуг-хүнде болур болганда, өг-бүлем, уруг-дарыым-биле, совхозумнуң чону-биле көрүп дыштаныр бис.

Байыр-наадым база болур. Чартык чыл планнарын күүседир бис. Хүрежир мөгелеривис, чарыштырар чыраа-саяк, челер-маңнаар аттарывыс база бар. Чонувуска бе хымызын хүндүлеп садарывыс албан. Корум-чуруму экижээн чонумга чоргаарланып, оларның ажыктыг дыштанылгазы дээш бүгү албан организация черлери, совхозтар эки белеткелдиг келирин манадым.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң директору.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨРТ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың девискээринде өрттенниң хып үнүп турарындан тургустугаи нарын байдалды өөренип көргеш, оон-биле демиселди күштелдирер дээш дараазында хемчегларни ап чоруларының дугайында шийтирии хүлээп алган:

1. Чурттакчы чонуң, туризчи бөлүктериниң, янзы-бүрү ажылдар чорудуп турар бүдүрүлгелериниң организацияларның, кооперативтериниң ажылчыннарының арга-арыг кирер чоруун хорууур.

2. Үндүрүп берген лицензиялар ёзугаар дуюглуг аңнарны өрт айыылы чавырылгыже чедир аңнаарын Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкыны (Н. И. Сова) хорууур.

3. Тыванын авиаотряды (А. В. Маршеха), Улуг-Хем пароходствозунуң Кызылда район эргелели (О. В. Петров), «Тыва автоорух» каттыжышкыны (А. В. Рудзинский) болгаш оске-даа транспорт, бүдүрүлгелери экспедицияларның, шинчилээшкин партияларының болгаш арга-арыгга ажыл чорудуп турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның чагыгларын арга-арыг ажыл-агыйларының чөпшээрели чок күүседирин түр када сожадыр.

4. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери өрт өжүреринге эргежок база, байгы-ла арга — суггат. Ажыл-ишчилер ол дугайыи эки биляр чорду. Ховушөлдерни эргип кезип, ында ажылдап турар улус-биле чугаалажып чоруувуста, каранғы ымир дүшкен. Эдер-Куйнуң сыгалалының комитеттери, балык камгалалының инспекциялары, аңныыр хайгаралы, аңчыларның болгаш балыкчыларның ниитилелдери оруктарга, арга-арыгга, Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң эриктеринге патруль постуларын тургузар.

6. Тыва АССР-ниң Телерадио күркомитеди болгаш солунчар республиканың девискээринде өрт байдалының дугайында медээлерни доктаамал бээр, арга-арыгны өртген камгалааршыны дугайында тайылбыр ажылын күштелдирер.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Соведииия үшкү сессиязының ажылын июнь 6-га чедир үргүлчүлээрин шийтирлээн. Хүн чурумунуң айтырыгларын май 23-те чарлаан соөлүнде чамдык депутаттар мындыг айтырыг салган: шөлээлер дугайында Хоойлу төлевилели хүн чурумундан чүге үштүна бергении? Ол Хоойлу төлевилелин күскү сессияга чугаалажып көөр кылдыр шилчиткенин сессияның хуралын . даргалаан А. И. Лукьянов тайылбырлаан. Хоойлу төлевилелин комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажып көрген. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп ол Хоойлу күштүг болур үжүрлүг.

«ССРЭ-ниң улус депутадының статузунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин дүрген хүлээп алыры эргежок чүтүла болу берген. Янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда депутат бүрүн эргелерии хуусаа бетинде соксадыр дугайында үш депутаттан биллиришкиннер кирген. Чижээ, Н. Г. Гуридев өг-бүле байдалдарының аайыбиле, А. В. Милкин кадыкшылычың байдалын ёзугаар пенсияже үнгени-биле холбаштыр депутат хүлээлгелерин күүседир арга чок болу берген. РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттурган И. К. Полозковтуң депутат бүрүн эргелерин Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи бадыткаан, оон ынай ол улус депутаттарының Краснодар край Соведининг база депутады болуп турар. А хары угда үш Советтерге депутат болуру Хоойлуга дүүшпес.

* * *

ССРЭ-ниң Дээди Соведининг палаталарының май 24-те болган каттышкан хуралы Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыныбиле эрткен. Аңаа «Чурттуң экономиктиг байдалы болгаш ССРЭ-ниң ол улус депутаттарының киирген билдириишкиннеринде чылдагааннарны парламентарийлер чөпүүг деп санаан болгаш оларның дилеглерин хандырган.

Хоойлу төлевилелии чугаалажып көөрүн кежээки хуралга депутаттар түр када соксаткаш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составынга өскерилгелерни чугаалажып көөрүнче кирген.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарын ёзугаар ССРЭниң хамааты ужар-чүүл министриниң болгаш ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң албан-хүлээлгелериден А. Н. Волковту болгаш Е. И. Чазовту хостаан турган. Ол албан-дужаалдарга тус-тузунда Б. Е. Панюковту болгаш И. Н. Денисовту томуйлаан. Оларның кандидатураларын сессияга бүдүн чартык шак дургузунда чугаалажып, программаларын депутаттар дыннаан. Чазак составында ол өскерилгелерии парламент бадылаан.

«ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Хоойлуга өскерилгелерни киирер дугайында» Хоойлуну депутаттар хүлээп алган болгаш бойдуска улуг когаралды чедирген ССРЭ-ниң Суг ажылагый тудуунуң министерствозуи дүжүрер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Делегей херектериниң талазы-биле комитеттиң даргазы А. С. Дзасоховтуң дыннадыын ССРЭ-ниң Дээди Соведи чугаалажып көргеш, хары угда чеди доктаалды хүлээп алган:

— Бараанарны улустар аразында садыглажырының дезаарыштырып турар рынок экономиказынче шилчиринии концепциязының дугайында» илеткелди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков хынган.

«Депутаттар илеткелди чугаалажып турар рынок экономиказынче шилчиринии концепциязының дугайында»

Таныштырып тур бис

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар

Оларны партия эге организациялары депшиткен, районнарның парт конференциялары деткээн

Мария Барахановна ДАВИК

1958 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак эртеминиг, 1979 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Мария Давик 14 дугаар чыл мал ажылында ажылдап турар. СБФ-ниң коллективи ону 1989 чылдың январьда бодуунуң бригадири кылдыр соңгуп алган. Ол бодундан болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнден негелделиг, харыысалгалыг кижилериниң бирээзи. Кижилербиле ажылче улуг кичээнгейни угландырып, ажылга чаа үүлдерни ажыглаарынче сагыш салып чоруур. Оон удуртқан коллективи социалистиг чарышка районнуң сүт-бараан фермаларының аразынга чангыс эвес удаа тиилекчи болуп келген.

М. Б. Давик — идепкейлиг хөй-нинтичи. Ол чоокта чаа район Совединиң улус депутадынга соңгуткан, СЭКП райкомунуң кежигүнү. Ак сеткилдиг ажылы дээш чангыс эвес катап СЭКП райкомундан, райкүүскомдан болгаш совхозтуң шаңналдарын ап келген.

М. Б. Давикти «Тоора-Хем» совхозтуң партия организациязы СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидатураазын Тожу районнуң XIV партконференциязы деткээн.

Макар-оол Бавыкович ДОНГАК

1945 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртеминиг, 1977 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазыңга соңгуттурган.

М. Б. Донгактың политиктиг билии ханы, бедик идейлиг туружу-биле ол ылгалдыг.

М. Б. Донгак соехозтуң ажыл-ишчилериниң амыдыралының социал айтырыгларын эжиндиринче хөй кичээнгейни салып келген. Ол ажыл-ишчилерниң чагыгларынга болгаш херегледелеринге кичээнгейлиг болуп келген. Ол СЭКП райкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының район Совединиң улус депутады.

XXVIII съездиге делегаттың кандидады кылдыр «Чыраа-Бажы» совхозтуң партия организациязы депшиткен, районнуң XXX партия конференциязы оны деткээн.

Зинаида Байыровна ДОНГАК

1945 чылда төрүттүнген, тыва, дээди эртеминиг, 1973 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Өвүр районнуң Солчур ортумак школазының башкызы.

З. Б. Донгак 1963 чылда ортумак школаны дооскан соонда ажыл-ишчи оруун эгелээн. 1965-70 чылларда Кызылдың пединститудунга өөренип турган. Ону дооскананың соонда Өвүр районнуң Торгалыг, Солчур ортумак школаларынга орус дыл болгаш литература башкылап ажылдаан. 1972 чылдан 1980 чылга чедир Солчур ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, ооң директору болуп ажылдап турган. Удуртукчу ажылга турган, ол ажыл-херекчи, негелделиниң, чогаадыкчы шынарларын көргүскен. 1988 чылдан эгелеп ол орус дыл болгаш литература башкызының ажылынче катап эглип келген.

З. Б. Донгак бодуунуң башкы ажылынга кичээлдериниң заңёт, лекция, семинар, дискуссия, концерт, диспут дээн ышкаш чаа хевирлерни доктаамал ажыглап турар. Ол чылдың-на районнуң башкыларынга ажык, көргүзүглүг кичээлдерни эрттирип келген. Башкының бир онзагай талазы — уруглар-биле иниги дылды тып билири. Ол бодуунуң кижизидилге ажылынга Караковскийниң, Ивановтуң методиказын ажыглап турар.

З. Б. Донгак суурнуң болган районнуң дөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип, кедээ Совет депутадынга, суурнуң херээженнер төвүлелиниң даргазынга соңгудуп турган. Бо чылдың март айда ол район Совединиң улус депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегадынга кандидат кылдыр районнуң улус өөредилге килдизиниң партия организациязындан депшиткен, Өвүр районнуң XIV партконференциязы З. Б. Донгактың кандидатураазын деткээн.

Нина Сергеевна КАРЬЯНОВА

1953 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртеминиг. 1988 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү. «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу.

Н. С. Карьянова бодуунуң күш-ажылчы намдарын 1970 чылда «Кызыл тараачын» совхозтан эгелээн. 1980 чылдан эгелеп хойжулаан. Бо үениң дургузунда бодуунуң мергежилии улам сайзырангайжыткан. Сөөлгү дөрт чылда төрүүр чүс башка онаштыр чылдың-на ортумаа-биле 93 хураганы камгалап ап келген. Оон хаңгыдыңда онзаланчактала — күш-ажылга ынаа. Ол бодуунуң профессиональ деңнелин доктаамал сайзырангайжыдып чоруур, көдээ ажылагай техникумун бот-өөредилге-биле дооскан, мал ажылының бирги класстыг мастери болуп турар.

Хөй-нинтичи улут ажылды кылып турар, районнуң партия комитединиң кежигүнүнге, хойжу бригаданың партбөлүүнүң удуртукчузунга соңгуткан. Районнуң ажылнщчилериниң хүндүткелин чедип алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниче делегатка кандидат кылдыр «Кызыл тараачын» совхозтуң партия организациязындан депшиттирген, районнуң XXVIII партконференциязындан деткиттирген.

Иван Сергеевич КУДРЯВЦЕВ

1960 чылда Балгазын суурга төрүттүнген. Орус, ортумак эртеминиг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозта № 2 хову бригадазының бригадири.

И. С. Кудрявцев Балгазын ортумак школазының 10 класын 1977 чылда дооскаш, «Революцияның чалбыыжы» совхозка механизатор болуп ажылдап эгелээн. № 2 бригаданы 1985 чылда хүлээп алган болгаш ук бригада коллективтиг керээже дораан шилчээн, а ооң дараазында кооператив харылзааларын ёзугаар ажылдап турар. Бригада кежигүнериниң назыхары ортумаа-биле 23, бригада интернационалчы.

Сөөлгү дөрт чылда бригада ол совхозтуң мурнакчыларының бирээзи болуп турар.

И. С. Кудрявцев болза күш-ажылга ынак, ак сеткилдиг, сагыдга-чурумнуг болгаш принципиалдыг ажылдакчы, билдилиг организакчы кылдыр бодун көргүскен, ол бодундан болгаш бригада кежигүннеринден негелделиг. Оон удуртуп турар коллективинде күш-ажылдың сагылга-чурумму эки. Тараачын Кудрявцевтерниң өг-бүле салгалының беш алышкылары ол бригадала ажылдап турар.

Иван Сергеевич кады ажылдап турар эш-өөрүнүң мурнунга авторитеттиг, хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип турар, район Совединиң депутадынга база соңгуттуруп чораан. Амгы үеде парткомуның болгаш совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң төвүлелиниң кежигүнү.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр ону «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң парткому депшиткен, партияның Таңды, Каа-Хем район конференциялары деткээн.

Сүрүн-оол Мижит-оолович КҮНЗЕКПЕН

1962 чылда Тыва АССР-ниң Тес-Хем районга төрүттүнген. Тыва, дооспаан ортумак эртеминиг, 1978 чылдан СЭКП кежигүнү. Тес-Хем районнуң «Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы.

С. М. Күнзекпен бодуунуң ажыл-чорудулгазын 1970 чылда трактористен эгелээн. 1973 чылдан өшкү кадарып эгелээн.

Ажылдап келген үезиниң иштинде бодун ак сеткилдиг, бодунуң ажылын билир ажылчын кылдыр көргүскен. Чылдын-на бедик күш-ажылчы көргүзүглерни чедип ап, коллективтиң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип, дүрттакчы чонуң болгаш күш-ажылчы коллективтериниң доктаамал лекция, беседаларны номчуп турар. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга база хөй удаа район Совединиң депутадынга соңгуттуруп чорааи, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң кежигүнү турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге кандидат кылдыр Тес-Хем районнуң партконференциязында деткээн.

Долума Шагдыровна МОНГУШ

1951 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртеминиг, 1975 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң саанчызы.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 1969 чылда школа дооскан соонда Дөргүн сүт-бараан фермазынга саанчылаазы-биле эгелээн, ам-даа шында саанчылап турар.

Ак сеткилдиг ажылдакчы кылдыр бодун көргүскен. Чыл санында-ла бүдүргүлгечи бедик көргүзүглерни чедип ап, сөөлгү үш чылда бир киштен не 2315 кг сүттүг саап турар.

Суурнуң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип, Дөргүн СБФ-де партбюро кежигүнү болуп турар, коллективтиң бот-тывынгыр уран үүл коллективиниң идепкейлиг киржикчизи, улус депутаттарының кедээ Совединиң депутадынга соңгуткан.

Д. Ш. Монгуш ак сеткилдиг ажылы дээш Ленинчи юбилей медалы-биле, ол ышкаш СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң, совхозтуң партком, дирекция, профэвилел комитединиң хүндүлел бижиктери-биле, өртектиг белектер-биле шаңналып келген.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партия организациязындан депшиттирген болгаш районнуң XXX партия конференциязындан ону деткээн.

Оюн-оол Шүрженович ОНДАР

1940 чылда Тыва АССР-ниң Сүт-Хөл районунуң Алдан-Маадыр суурунга төрүттүнген. Тыва, дээди эртеминиг, 1974 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөлде районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи.

1959 чылда ортумак школаны дооскаш, Красноярскиниң медицина институдунче дужаап кирген. Ону дооскан соонда Хөр-Тайганың участок эмнелгезиниң кол эмчизинге, а ооң соонда 1968 чылдан бо үеларге чедир Сүт-Хөлде районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи болуп ажылдап турар.

Ажылдап келген чылдарының дургузунда районнуң кадык камгалал черлериниң материал-техниктиг баазазының, чонунуң медицина хандырылгазының экижишкинин чедип ап келген. Билдилиг удуртукчу, бедик мергежилдиг специалист кылдыр бодун көргүскен.

Ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгарал дээш» база В. И. Ленинниң 100 харлаан оюнга тускаатткан юбилей медалы-биле шаңнаткан. Ол ышкаш О. Ш. Ондар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиниңи эдилекчизи. Аңаа Тыва АССР-ниң, алдарлыг эмчизи хүндүлүг атты тывысскан.

О. Ш. Ондар районнуң нинтилел-политиктиг амыдыралынга идепкейлиг киржип, чурттакчы чонуң болгаш күш-ажылчы коллективтериниң мурнунга доктаамал лекция, беседаларны номчуп турар. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга база хөй удаа район Совединиң депутадынга соңгуттуруп чорааи, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң кежигүнү турган.

Владимир Очур-оолович ООРЖАК

1961 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртеминиг, 1986 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының директору.

В. О. Ооржак педагогиктиг ажыл-чорудулгазын 1985 чылдың августа, Кызылда күрүненің педагогика институдун дооскаңының соонда, Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазынга башкы кыдыр эгелээн. Башкылап келген чылдарының дургузунда ол бодун эки талалардан көргүскен, ол-кылып турар херээ дээш сагыш човангыр болгаш харыысалгалыг кижи.

1989 чылдың майда В. О. Ооржакты альтернативтиг үндезин-биле школа директорунга соңгаан. Ук албан-дужаалга ажылдап тура, коллектив болгаш өөренікчилер-биле бижыг харылзааны тургускан, дидими-биле шенелделерни кылып турар. Ооң эгелээшкинин-биле школада үстүкү классчыларга хамаарышыр зачёт системазын киирген. Улуг кичээнгейни В. О. Ооржак өөренікчилериң интернационалчы кижизидилгезинче, өөренікчилериң ботэргелелинин хөгжүлдезинче угландырып турар.

В. О. Ооржак бедик эрудициялыг, шинтпир хүлээп алганда принциптиг болгаш туруштуг, бодунуң үзелоналы дээш туржурундан кортпас.

Коллективтиң, суурнуң, районнуң хөй-нинти амыдыралынга идепкейлиг киржип турар коммунист, эде тургустуушкун дээш туржуп, ону боттандырары дээш ажылдап чоруур. Политика талазы-биле билии бедик, мораль талазы-биле туруштуг.

Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының болгаш суур Совединиң партия эге организацияларының коммунистери боттарының каттышкан партия хураалынга В. О. Ооржакты СЭКП-ниң XXVIII съездизинче кандидат кылдыр соңгаан, ооң кандидатураазын Барыын-Хемчик районнуң XXX партия конференциязының делегаттары деткээн.

Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

1942 чылда Тыва АССР-ниң Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурга төрүттүнген. Тыва, дээди эртеминиг, 1974 чылдан СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. Ш. Д. Ооржак күш-ажылчы ажылчорудулгазын, ортумак школаны дооскан соонда Барыын-Хемчик районнуң «Көдээ дудуг» ТМУ-га бызаңчы-бетонщиктеп, 1962 чылда эгелээн. Ол-ла чылын Совет Армияның хүрээлеңинче келдиртеп. Шеригден халашкаш, 1965 — 1966 чылдарда «Тыва дагдуг дудуг» эргелелинге бызаңчы-бетонщиктеп ажылдап турган, ооң ВЛКСМ райкомунуң чорутканы-биле Ак-Довурак № 2 школазынга күш-культура башкылап турган. 1966—1971 чылдарда Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязынга өөренип чораан. Ону дооскаш, 1976 чылга чедир «Шекпээр» совхозка экономистеп, 1976-1980 чылдарда анаа директорлап турган. 1980 чылда Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозка кол экономист боол ажылдаан, а 1976-1980 чылдарда —ол-ла ажыл-агыйның директору. 1980 чылдың март айда улус депутаттарының Барыын-Хемчик районнуң күүсекчи комитединиң даргазынга, а 1983 чылдың ноябрьда партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1986 чылдың ноябрьда Ш. Д. Ооржак обкомунуң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң килдизининң үрелгечизинге томуйлаткан, а 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуттурган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыжыының бирги сессиязынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуткан.

Ажыл-агый, совет болгаш партия органнарынга ажылының үезинде Ш. Д. Ооржак бодун ажыл-ишчи, чогаадыкчы угаан-бодаалдыг ажылдакчы кылдыр көргүскен, массаларга политиктиг болгаш организакчы ажылды чорудуп билир. Республиканың агропүлетпүр комплекизинге чаа технологияны, бот-орулга-чарылганы, керээ болгаш аренда керээзи-биле ажылдаарының янзы-бүрү организастыг арганаарын шинтээдип алырынче доктаамал кичээнгейни салып келген.

Ш. Д. Ооржак СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутады, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегатка кандидат кылдыр Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозтуң АТБ-ниң, районнуң хереглечилер нинтилелиниң партия эге организацияларындан депшиттирген, кандидатураны Бай-Тайга районнуң партийжи конференцияга деткээн.

Владимир Салчакович ОЧУР-ООЛ

1943 чылда төрүттүнген. Тыва, дээди эртеминиг. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары.

В. С. Очур-оол бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1962 чылда Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозунуң Бай-Тал салбырынга чолаачы болуп эгелээн. 1969 чылда Омскиниң көдээ ажыл-агый институдун дооскан соонда кол мал эмчизи болуп ажылдап турган, а оон соонда 1975 чылдан 1978 чылга чедир Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозун удуртуп турган. 1980 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын дооскан соонда, СЭКП обкомунуң көдээ ажыл-агый килдизининң инструктору, Тес-Хем районнуң көдээ ажыл-агый будурүлге эргелелиниң начальниги эргедужаалга ажылдап турган. 1982 чылдың март айда партия обкомунуң аппарадынга ажылдаары-биле база катап шилчиткен, ынчан ол көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр килдизининң эргелекчизинин оралакчызынга ажылдап турган, а ооң соонда 1984 чылдың апрельде СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган.

Чүвени ханы аналзтеп бодаар, бодунуң бодалын барымдаалыг шынзыдып шыдаар аргалыг. Айтырыглар шинтпирлээриниде далашпас, бодамчалыг, партия аппарадының ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузарынче, партия, совет болгаш ажыл-агый организаларының ажылын тазыштыр тургузарынче хөй кичээнгейни угландырарын кызыдып чоруур.

В. С. Очур-оол СЭКП обкомунуң кежигүнү, Тыва АССР-ниң болгаш улус депутаттарының район Совединиң улус депутады. Күш-ажылчы коллективтерге лекция, беседаларны доктаамал кылып турар. Коммунистерниң, районнуң ажылчы чонунуң аразында авторитеттиг болгаш хүндүткелдиг.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Тиилелге», «Тере-Хөл», «Сукпак» совхозтарның, СЭКП райкомунуң партия организациялары депшиткен болгаш ону партияның район конференциязы деткээн.

Сергей Деспиевич ХЕРТЕК

1960 чылда төрүттүнген. Тыва, ортумак эртеминиг. 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозтуң чолаачызы.

С. Д. Хертек күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын «Тээли» совхозка чолаачылап эгелээн. Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Бодундан болгаш эш-өөрүнден негелделиг. Күш-ажылчы бедик көргүзүглери дээш хүндүлел бижиктери база өртектиг белектер-биле хөй удаа шаңнадып келген.

Совхозтуң партком кежигүнүң болбушаан, ажыл-херекчи саналдарны киирип, оларны боттандырары дээш чүткүлдүүн көргүзүп турар. Совхозка культура-массалыг база күш-культура-спорт ажылын көдүрер дээш эвээш эвес салыышкының киирген. Улус депутаттарының район Совединиң депутадынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр «Кызыл-Даг» совхозтуң партия эге организациязындан депшиттирген база районнуң партия конференциязынга ооң кандидатураазын деткээн.

Тамара Давадыровна ЧЕЧЕК-ООЛ

1944 чылда төрүттүнген, тыва, ортумак тускай эртеминиг. 1975 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү, Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору.

Т. Д. Чечек-оол күш-ажылчы ажыл херээн 1965 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда, Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырынга зоотехник болганы-биле эгелээн. 1972 чылда Т. Д. Чечек-оол Кызыл-Даг көдээ Совединиң күүскомунуң даргазынга, а ооң соонда өшкү ажыл-агыйлыг чаз «Эйлиг-Хем» совхозтуң директорунга соңгуткан.

Ажыл-агый болгаш Советтер ажылынга турган үезинде Тамара Давадыровна бодун организакчы салым-чаяанныг, ак сеткилдиг болгаш харыысалгалыг партия кежигүнү кижи кылдыр көргүскен, ол район Совединиң депутады, партияның район комитединиң кежигүнү, районнуң ажыл-ишчилериниге хүндүткелдиг, биче сеткилдиг,» дузаргак, бөдүүн, бодундан болгаш өскелерден негелделиг, үш уругнуң иези. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

«Эйлиг-Хем» совхозтуң коммунистери Т. Д. Чечек-ооллу СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегатка кандидат кылдыр депшиткен, ооң кандидатураазын «Найырал», «Ак-Тал», «Улуг-Хая» совхозтарның партия организациялары, партия райкомунуң аппарадының парторганизациязы деткээн.

Тамара Давадыровнаның кандидатураазын ол ышкаш Улуг-Хем районнуң XXXI партия конференциязының делегаттары деткээн.

Григорий Чоодуевич ШИРШИН

Г. Ч. Ширшин 1934 чылда Тыва АССР-ниң Эрзин районнуң Нарын суурга ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Г. Ч. Ширшин бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1950 чылда улус судунуң секретары боол эгелээн, оон соонда комсомол ажылынче киргеи. Совет Армияга шериг албаны эрттирген соонда Мөренниң чеди чыл школазынга башкылаан. 1957 чылда БАЛКЭ Эрзин райкомунуң ийиги секретарынга, оон улаштыр бирги секретарынга соңгуткан.

1959 чылда Г. Ч. Ширшинни БАЛКЭ обкомунуң аппарадынче шилчиткен, ол-ла чылын ону БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1960 чылдан 1967 чылга чедир Г. Ч. Ширшин БАЛКЭ Тыва обкомунуң секретарынга, ийиги база бирги секретарынга ажылдаан.

Г. Ч. Ширшин 1967 чылдың октябрьда СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинин эргелекчизинге депшиттирген. 1969 чылда Г. Ч. Ширшинни СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемиериниң академиязынче өөредип чорутқан, анаа ол төөгү эртемиериниң канднадазы аттыг диссертациязын камгалаан.

Академияны дооскан соонда Г. Ч. Ширшин 1972 чылдың сентябрьда СЭКП Тыва обкомунуң секретарынга, а 1973 чылдың июньда — бирги секретарынга соңгуткан. Г. Ч. Ширшин СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады.

Г. Ч. Ширшин Ленин, Октябрь революциязы, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле, медальдар-биле шаңнаткан.

Эш Г. Ч. Ширшинниң кандидатураазын партияның 37 эге организациязы депшиткен болгаш 11 район партконференцияларынга деткээн.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР: егерь, директор, шагдаа...

Вертолёттан репортаж

Аң-меңниң, балык-байланың төтчеглекчилерия-биле демисел, республиканың ИХМ-и вертолёттуг апарган соонда, көскүзүү-биле күштелген. Май 13-түң хүнүнде эвлчеглиг үүүшкүүнүү иштики хереглер министриниң оралакчызы В. И. Лукашов баштаан. Оон-биле кады ИХМ ажылдакчызы А. П. Малышев, балык камгалалдарының күрүне инспектору Л. Т. Черняков, «Тыва аңныыр ажыл-агый» каттыжышкынының ажылдакчызы Ю. К. Кошкаров, кинохрониканың Иркутск студиязының кинооператору Ш. Ю. Седен-оол база бо чүүлүүн автору чораан.

Каа-Хемни ерү чоктап ор бис. Кижиниң бойдуска салдары каракка илдең. Оруктарга чоок, машина-балгат, хеме-биле чедип болур хире черлерде аң-мең бараны көзүлбейн-дир. Олар кижи белеп чедип шыдавас черлерже деле бергилээн. Ынчалза-даа кижи амытан ынаар дөмей-ле чеде бээр.

Дожу эдээн эрий берген Тере-Хөлдүң бараны көстүп келди. Эңме-саңчок куш аймаа вертолёттан хоюп, тоо быдарады ужа бердилер. Тываның бойдузу байлак-ладыр!

Салдамның мырынай аксында четки салып кааны вертолёттан илдең. Хеминиң эриинде хеме тур. Вертолёттуң оон ырак эвеске хондургаш, четкини рейдиниң киржикчилери сугдан ужулдувус.

Кызыл-Хем биле Балыктыг-Хеминиң каттышкан черии эртип, Хаянгиниң аксында ыштанган одагның чоогунга вертолёттуң хондуруптувус. Каа-Хем аңныыр ажыл-агый черииниң егери Евгений Клепиков дээрзиниң адынга кылган документилерни көргүстү, эжибиле кады ажыл айбы-биле тайгада чоруурун тайылбырлады. Аннаарының, балык-таарының чурумун олар та канчаар хынап чораан чүве, а оларның казанаа ылап-ла төтчеглекчилер уязы дээрзи каракка илдең болду. Оон чоок-кавызында сыын мыйызы, аң-мең кештери чыдыр. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлериниге кирер бижиткен ховар аңның кежин дытта херип каан. Клепиков дээрзи ылап-ла бойдус камгалаар ужурлуг черниң ажылдакчызы бе?

Бүрен-Аксыдан ырак эвесте, хем кыдыында шырыш аразында «Нива» биле «Урал» мотоциклди чажыра тургузул каан. Оон чоогунда—одаг, а одагда балык мүнү хайнып тур. Септи кежир четки салып турар эр кижилерниң өг-бүлелери-ле боор оң, уруг-дарыглыг херээжен кижилер эрик кыдыында дыштанып чыдырлар. Бо удаада төтчеглекчилерниң ролюн балык камгалаарының инспектору чораан, амгы үеде № 1 көжүл чоруур механизастаттыган тускай колонназының кашнакчызы В. И. Белоконь биле Каа-Хеминиң аңныыр ажыл-агыйының чолаачызы В. Г. Шленков «ойнап» турар болдулар. Дээрден келген валчыларга олар шоолуг-ла өөрүвес болдулар. Балыктаар дээш эвес, а дыштанып дээш келгениң, а үүрмек балыкты мүн хайындырып ижер дээш тудуп турарын бадыткаарын кыыттылар. Аалчылар аңаа бүзүревээнивер. Чап-чаа салган четкилерин «дыштаныкчылар» дедир үштүр ужурга таварышканнар. А оларның четки салып турганы септе үүргене чажар дээш балык кара шаар. «Дыштанып» келгеннерниң четкилериниде балык хөй туттунган.

Шынаты деп черде селке кончуг «солун» ужуражышкын болган. Ол септи четкилер-биле каш удаа куржай шаап алганнарны гидрометеорологияның Тывада төвүүн директору А. П. Ляпин баштап чор. Ам артында 86-11 КЭА дугаарлыг күрүне машиназын мунуп алган Ляпин дээрзи эштери-биле балыктаар дээш эвес, а сугнун байдалын «хынаары»-биле «командировкалап» келген дарга болду. Элдептиг-ле дарга! Четки-биле сугнуң байдалын хынаар. Ооң эжи, Тываның электри четкилериниң мастери В. С. Токушев балык тудар четкилерни сугдан болу ужулгаш, дужаап берди. А. П. Ляпин четкилер мээнин эвестир деп ашкынып, кыыдыр-ла хөрледи. А ужуражышкынының солун талазы мындыг. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалаарының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, рейдини баштап чораан В. И. Лукашовтуң мурнунга ол-ла комитеттиң бүрүн эргелиг база бир кежигүнү А. П. Ляпининиң турганы ол. А ону ук комитеттиң кежигүнү кылдыр республиканың чазаа бадылап каан-на болгай. Чазактың бүзүрелин дыка-ла «бадыткап», бойдустуң байлаан, аң-меңни, балык-байланы дендии-ле «хынамчалыг камгалап» турар кижи аа. Чүгле бо удаада ол төтчеглекчилерниң бөлүүн баштап чорааны ол.

Май 14-те Бии-Хемни ерү ужуп чоктадывыс. Рейдиниң кежигүннери чеже четкилерни сугдан ужулганын бижээшдаа канчаар. Ол хүн кол болуушкунаар Кадыр-Ос деп хеминиң Хам-Сыраже агып кирген черинге болган. Аңаа вертолёттуң хондурупкаш, четкилерни үштүп турувуста, хем унунга салган четкилерге моторлуг хеме эжиндирип чедил келди. Ону милициянның бинче лейтенантызы Ырбанда участок төлээзи Юрий Макаров башкарып чоруур болду. Шагдаа хевин кетпээн-даа болза, албан айбы-биле чөпшээрээн хол боозун белинде эстып алган. Шагдаанын башкарып чорааны моторлуг хемениң соонган 769 дугаарлыг «КС» деп катер эжиндирип чедип келди. Катерниң капитаны Н. Е. Гусельников, ооң дузалакчызы Д. Л. Бабушкин, матрос С. В. Почекаев олардың рейдиниң киржикчилери-биле ужуражыры дыка-ла күзенчиг эвес турганы чугаажок. Кончуг эки шынарлыг балык суп каан ийи шоодайны, аштаан, дузаан балык суп кызы алюминий саваларны катерде чүдүрүп каан чораан. Сыныың чүрээн, баарын суп каан кочалды охотовед Ю. К. Кошкаров эскерип каан. Оларның ап чорааны карабинни, ооң октарын, анчы бижекти бөлүктүп кежигүннери тыпкан. Карабинни эдилээр чөпшээрел чок болган.

В. И. Лукашовтуң айтырыгларындан катеринң капитаны биллап харылаан. Балык суккан саваларны Хам-Сырада балыкчылар чүдүрүп каан, эът аймаан танывазы кижилер берген, а четкилер салган хемге, участок шагдаазының үрелген моторлуг хемезин сөөртүр дээш келген деп меге харыыны бээрин орадлашкан. Катеринң иштин көргеш, сыын эъдин, хөй балыкты, өл хевээр четкилерни рейдиниң киржикчилери тыпкан. Ол бүгүнү кинооператор Ш. Седен-оол, ИХМ-иниң эксперт килдизининң инженери майор С. М. Бавыкин кинога тырттырын алган. Төтчеглекчилер дыка-ла ыяшчал кижилер болган. Оларны тырттыраргa, арын-шырайын чажырып турганнар.

Чырык хүндүс-ле бойдустуң байлаан ажыы-биле төтчеглеп, үптеп турарының фактызы-биле рейдиниң киржикчилери Тоймак хемге таварышканнар. Ол хемчигеш Ак-Аъттыг хөлден үндүр аккаш, Серлиг хемче кирер ага бээр. Тоймак хеминиң узуну чээрби-ле километр хире. Оон унун дургаар четкини эңдере салган болган. Ол четкилерни уштурунга хөй үени рейдиниң киржикчилери чарыгдаан. Ынчалза-даа четкилериниң шуптузун сугдан уштур арга чок болганындан чамдыкы хем унунга артып калганнар. Төтчеглекчилерниң бир хемезинден 15 четкини тыпканнар. Тоймак хеминиң аксында казанактың серизинин эдээйдан балык суккан 8 досказарны тыпкан. Бо-ла хеминиң ортаа унунда турар база бир мыдыг казанактан иштин аштап, арыглап четтиктээн, үүргенезн токтүп чыдар ийи шоодай балыкты тыпкан. Ону өлүрген кижиниң ат-бажы Михаил Павлович Песегов болган. «Тыва балык ажыл-агый» каттыжышкынының балыкчызы мен деп, ол чугаалаан. Бо ажыл-агыйның даалгазы-биле балыктар турдум деп, ол өөнээн. Ону вертолёт-биле кым эккел каапканын, кады балыктар турар эжи кайда дээрзин чажырган, балыктаарының дугайында документилерни көргүспээн.

М. П. Песегов дээрзи хөй аң-меңни өлүргени дээш 1987 чылда 4801 рубльге торгадып турган. Гидрометеорологияның Тывада төвүнүн ол директору база бир дугаар эвес туттуруп турар. 1987 чылдың май 6-да Каа-Хемге эш-өөрү-биле кады 9 четкилиг балыктар турган туттурган. Ынчан чүгле 30 рубль-биле оларны «коргудуп каан». Бойдустуң байлаан улуг хемчээлдии-биле төтчеглеп турганы дээш хереглерни ИХМ оттурар.

Бойдустуң байлаан камгалаары милицияның дорт хүлээлгези эвес, бойдустуң байлаан камгалаар ужурлуг органнар бар. А вертолёттуу милиция ажылдакчылары рейдилеп ашты чугула херектерге ажыглап болур турган.

Олег ГАВРИЛОВ.

Шажын: хууда бодалдар

ХАРЫЫ ЧОК АЙТЫРЫГЛАР

Сөөлгү үеде шажын-чүдүлгеге чоннуң, ылангыя зыняктарның сонуургалы улгадып турар. Чогум мында кайгамчык чүве чок, шажын айтырыглары соел (культура) болгаш мөзүг-шынар темазы бижыг холбаалыг бооп кээр.

Чон мурнунга көскүлең, хөй номчукчуларлыг чогаалчылар Ч. Айтматов, В. Астафьев, В. Белов, В. Распутин, В. Пикуль оларның аңгы-аңгы нидирлерден сөс алган чугаалары, хүрээ-хөлят дугайында журнал, солун, сеткүүл материаллары база хөй. «Төөгүвүстү хандыр көрзүвүссе, кандыг чүдүлгелиг, кандыг чон аразынга чурттап-көжүп чораан улус бис?» — дээн айтырыглар чугаа аразында салдына бээри чоп.

Кижи бүрүзүнүң үзел бодалы аңгы, эртеминден болгаш чүнү номчуп, сеткип чоруурундан хамааржыр. Шажын, хүрээ тудар айтырыгга кижи бүрүзү: студент, ажылчын, албан-хаакчы, наркоман, ажыл-чокпай — шупту-зу санал-оналдыг, чугаалаптар бодалы бар. Шажыныы бүрүү шаварындан эгелээш хүрээни эртеңден эгелеп тутсун дээриге чедир.

Ынчап кээрде шажын айтырыы сөөлгү чергелиг эвес апарган-дыр. Шажын дээргеле чоннуң культуразының кезии болгай. Бисте та кымның «чиик холундан» тыва чоннуң эң кудуң чаданыг чүдүлгези — чер, дээр, оран ээзиге чалбарыыр, хамнарга бүзүреп (язычество), черликсиг чурттап чораан, а Богда бурганга (буддизм) тейлээрин кыдат-моол эжелекчилер 17—18 чүс чылдарда күш-биле хүлээткен деп бодал амгы хүнерге чедир бар.

Ийе, тывалар, бүгү делегейниң чоннары дег, оран ээзиге чүдүп чораан, он алды чүс чылла язычество орнунга, түрк бөлүктүң чоннары-биле денге буддизмни хүлээп алган деп С. Е. Маловтуң «Бурунгу түрк бижимелдериниң тураскаалдары» деп номунда бижиттинген. Тывалар түрк чон бөлүүнге кирип турар болганда, Маловтуң бижээн чүүлү биске база хамааржып турар-дыр. Язычество биле чаа үзүлге кайгамчык таптыг мандып эгелээн. Улус-чон безин: «Ааранда лама чалаар, кижи өлүрге хам хоор» — дижип чораан.

Моон мындыг айтырыг үнүп келир: «Чүге школадан шажын төөгүзүү байтыгай, аңаа чер-чурт төөгүзүн билбес доозуп чоруп турар бис? Улуг класстарга делегей шажыныга таныштырылга шактарындан эрттирзе?»

Бо айтырыгга автор харыылап шыдавас, дээди өөредилге черлериңде безин «Шажын төөгүзү» деп эртем чок, а атеизмге хөй шакты үндүрүп турар.

А бистин школаларывыста атеистиг (бурганга бүзүревес чорукка) кижизидиишкин чүгле шажыныңы багай талаларын көргүзүп, ону билир-билбес-даа болза, карартыр, кыжырыышкындан эртпес, а эки талаларын кичээнгейге албас, албас дээрге-даа чүдүлгени билир, кадагалап чоруур кижилер коичуг эвээш арткан. Шажын дээрге ажык-коичаа бодап, кижилер дуурайлап, мегелээр дээн чялби кижиниң оп-кажары эвес-ле болгай. Ону улуг угаанныг эртеменнер чоннуң соелинге (культуразынга), мээ-медерелинге, чурттап чораан оранынга таарыштыр, хөй чылдар дургузунда тургустунуп келген улуг үне, бойдус-биле бир дем, оон байлаан төтчеглевейн, дириг амытаннарга хора чедирбейн, денге чурттаарын суртаалдап чорази, черле кижизиг өөредилге болуп турар.

Шажын ук-уткалыг делегейде ады алгаан чурукчуларның, хөгжүмчүлериниң чогаадыгларын хөйүү билир бис. Хоозун чүвеге кым-на уран салым-чаланын сөнней бээрил аан.

Бир эвес тывалар деп бичебуурай-даа болза, бурунгу чон арбын-буянын (будлий чүдүлгениң он хоойлу-дүрүмү) сагып, чүдүлгевис кагбайн чораан болзувусса, бо үеде көрүп, таваржып чоруур коргунчуг үүлгедиглеривис: врагалаашкын, наркомания—оон аланыңга алзыпкаш, кем-херек үүлгедип, күч-күштээшкиннер, хор-сук, кижи амызы чарар чорук когубиле чок эвес-даа болза, бо хүннердээзиниң үшчок эвээш туларынга бүзүрээр мен.

Бо үүлгедиглерни аныяк-өскен — чуртувустуң бурунгаар шимчедикчилеп болур ужурлуглар кылып турап. Кара-бажыңның быжыг эжиктерин өттүр эртем, культура, чымыш чок чурттагга тургустунмас, харын-даа олар холуп чаңгааш, улам ыраар.

Мен бо чүдүлгени багывыс арыдар, төолда дег, карак чивеш аразында эмнеп шаптар күүү кылдыр чарлавайн, а «профилактика ёзузу» деп ам чок ёзуну хараадал, кударал-биле бижидим.

Арбын-буяндан: дириг чүве амызы чарба, оорлава, самыын салаар болба, мегелеве, өске кижээ бак кылба... дээш онга чедир. Мензэ удурланыр кижилер бо бүгү «арбын-буянны» ада-не, башкылар-биле бир демниг, аныяк-өскениң тенек угаанынче кирер соктап чоруур эвес чүве бе?» деп бир үн биле алгыржы каапгар. Ийе, соктап чоруурушын, таварылгадан таварылгаже, хөй-ле нуруузунда кажан 12-18 харлыг «чажывыс» арбын-буянны каржыы-биле хажыдыпканда. «Куш оглу каяа-даа ужар дээн ышкаш, кижи төлү каяа-даа чорааш кандыг-даа нация-сөөк чонга ужуражыр, танышып, чугаалажыр: «Кандыг нацияның төлептиг оглу азы кызы силер, ыңар?» «Тыва» — деп чоргаар харыылаар. «Аа, ындыг болза, хүндүлүг тыва, кандыг чүдүлгелиг силер, чаңгыс чүдүлгениң төлээлери бооп чадавас бис?» — деп лараазында ыяап айтырар. Чоргааралдан ис-даа арттаан: «Аа, Богда, чүү деп-тейн?!».

Ынчангаш «профилактика ёзузун» атеизм-биле денге школаларже, хөй чон шуулганынче, сонуургаарлар сонуургалын тоттуруп алзын, тоттуруп алгаш шилип тургайлар-ла: сарыг шажыңга чүдүүр бе азы кымга-даа, чүге-даа бүзүревес бе, азы атеист болуур бе? Хүрээ тудар бе азы божуур бажын бе?

«Сарыг шажын деп чүл? Оон эки-бак талалары», «Ателм чүнү бадыткап турарыл?», «Богда-Ботхисвана деп кымыл? Оон он арбын-буяны» дээн чижектиг таныштырылга лекцияларындан эрттирип, Тывага шажын кандыг оруктап келгенин, черле төөгүбиле амгы хүннерни холбап тургаш, элээн ханы өөренип көөрүн үе боду негеп келген.

«Профилактика ёзузу» хөй мөзүг-шынарлыг күштү болгаш акша түнүн чарыгдаар апаар. «Харам кижи ийи катап төлээр» деп үлегер домак бар; аныяктарны болгаш өскеда хамаатыларывысты бодунун үүнче сула салдынгаын, азаттыгаан аас-кежиктиг эртенги хүнүү олутпай манап органывыстың түннелинде, ийи катап хамаанчок, чүс муң катап хөй өртек төлеп чоруурувус бодур. Ам орайтавны кончугдаа болза, культуравыс, национаа медереливис оттурар үевис келген, холдарывыс чада салып алгаш, эртенги эки хүн маналрывыска, бистин орнувуска эгээртинмес ажылывысты хажыызындан өске кижи кылып бербес. А ол ажылывыс эртенги хүннерже бистин-биле кады көжүп чоруур. Бот-бодувус мегележип чораан бис, мегеге тоткан, шынап-ла, кымга, чүгеда бүзүревес, арагачы, кара чашпан таакпылаар, кижи албыстадыр бүдүмелдер ажыглаар чамдык аныяктар тыптып келген.

Бо аарыгларывыс хүрээ туттунары билек, эмнеттинге бербези шын (автор хүрээ туттунарынга бүзүрээр, чоокку үеде эвес, перспективада-даа бол, чүге дизе чон үндезин чок чугаалажы бербес деп чүве билдингир). Хүрээ туруптар болза, тыва культурага болгаш национал медерелге улуг идигии бээр.

Буддизм нептерээн чурттар-биле экономиктиг харылзаны база тутса. «Профилактика ёзузун», үстүнде чугааланыыл ышкаш, массаларже кирип, ажык-чарлыг өйүвүске дүүштүр, ажыт-чажыт чокка шажын айтырыгларын солун, сеткүүлге чырыдып, делгереңгей, кижи бүрүзүнге билдингир чугаалажышкынны саналдадым.

Бо чок болза, эртен-даартэ суур бүрүзүнге хүрээ опайтып кагза, өлген кижиге сан салганы дег хоозун, дар көрбейн эдек азынганы апаар. Күрүне хамаатылары болганывыста, үк айтырыгны күрүне деңнелинге шиитпирлээр апаар бис.

Ынчангаш автор бодунун бо чүүлүн бүгү-ле сонуургалдыг номчукчуларга болгаш школа, өске-даа кижизидилге черлери, пропаганда кылдын кичээнгейге ап, бистиң нарын, хөй айтырыглыг бөгүнгү чурттаглавыска, бичиндаа болза, дөмөк боорунга ынанмышаан доозуп каардыр.

Алик ХОМУШКУ.
Москвада Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

ТӨӨГҮНҮҢ БИЛЗИН

Чадаанага, Самагалдайга, Бай-Хөлге, Мөренге болгаш өске-даа черлерге ТАР үезинде-даа, оон соонда Совет Эвилелиниң составынга каттышкан соонда-даа, сарыг шажыныңң хүрээлери турганын билир бис. Чүдүлгенин чүгле хоралыг талазын айтып каап, оон эки талаларын көрбейн баар болза, арай таарышпас.

Хүрээ-хиттиг чүдүп чораан үевисте, кара баштыг, чүс сөөктүг кижи хамаанчок, курткымыскаактан эгелээш дириг амытаннарга чедир бүгү-ле амылыг бойдусту өлүрбес, хинчээ чедер, иүгүлдүг херек деп санап турганы эки салдарлыг турган. Төтчеглекчи, кем-херек үүлгедир чорукка удур сурттаалды ламалар чорудуп турган.

Шомба, хелиң, чотчу дужаалдыг төрелдериниң чижээнден ону көрүп билген мен. Аарыг-аржыкка дузалаптарлар турган. Чоокта чаа Бурят АССР-де буддизм хүрээзинге чордум. Ында чон хайыы. Сарыг шажыныың төлээлери байтык, Москва, Ленинград, Владивосток хоорайлардан, чоок черлерден келген улуг-биче яңзы-бүрү мергежилдин, нациияның кижилери кээп турар болду. Келген кижилериң сагыш-сеткилин эмнеп, эм-домуи берип, аарыг-човуладан, бужар-бачыттан адырып турарын көрдүм.

Хүрээнин эмчи-башкызы Даши-Нима Гармажаповка четтиргенин илереткен сөстерни демделгел дептериндеп номчудум. Тываның чурттакчыларындаа аңгы, Сибирьның улуг хоорайларының чурттакчылары оон ачы-дузазын көрүп турар. Үк хүрээге Индиядан, Кыдаттан, Шри-Ланкадан шагның дөрт эргилдезинин байырлалдарын таварыштыр кээп турар чорду.

Кижиниң чүдүүр-чүдүвези бодунуң херээ. Ол дугайында СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизиниге Платформазында коичуг таптыг бижип каап-тыр. Ону улус чон черле деткиир. Мээн бодап турарым, оон эмнээр талазын күштелдиргеи болза. Ол дээрге амгы үеде деткимчеңи ап турар улусчу медицина-биле холбаалыг.

Константин ХАНГАЙ.

Хереглекчилер кооперациязында

ХУУЧУЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫН ТУРГУЗАР

Хереглекчилер кооперациязының хууну кежигүннериниң сан-түнүн тодаралыр сорулгабиле оларның дацзы чизезин кылып чорудар дугайында Центросоюзтуң баштаар чери шиитпирин хүлээп алган.

Кооперацияның хуучу кежигүннериниң дацзызын чорудар дугайында методиктиг тайылбырны кылган.

Хуучу кежигүннериниң дацзызын чорударының кол сорулгазы болза кооперация шимчээшкиннериниң дугайында тайылбыр ажылын организастаары, оон хүрээлениче чаа кежигүннерни киирер ажылды чорудуп, кежигүн үчёдүнүң чурумуи үлезиниибиле эде тургузуп чурумчуларды болур. Дацзыны бо чылдың ийиги, үшкү кварталдарында чорудар.

Ажылды организастап тургаш кооперацияның чижек Уставын, хуучуларның эргелеин болгаш хүлээлгелерин тодаргай тайылбырлаар лекция, бесседаларны чон ортузунга кылыр. Ындыг лекция, бесседаларны чорударда, көдээниң культура бажыңнарында, клубтарга, албан черлериңе, бүдүрүлгелерге чон чыылган үелерин ажыглаары чугула. Аңаа кооперация дугайында стенд, плакаттарны кылгаш азар, билдиглиг ажыглаар.

Хуучулар чизезин организастап чорудар мурнунда ажыл планы болгаш участоктар аайы-биле графикти ажыллап кылгаш, райпо баштаар черииниң хуралынга бадыладып алыры чугула. Чизе чорударда, тус черлериниң көдээ Советинин күүскомнары-биле, оон девискээринде турар албан черлериниң, бүдүрүлге, совхозтар удуртукчулары-биле дугуржулганы кылгаш, кады ажыллаары чугула.

Хуучулар чизезин тодаралыр талазы-биле чорудуп турар ажыллар дугайында медээни чонга чедимчелиг-биле чедирер, дыңнадыр, оон ажылын, сорулгазын биллингир кылдыр тайылбырлаар апаар. Аңаа чоннуң чыыштарын, хуралдар үезин ажыглаар база чон чыглыр столоваяларга, магазинперге чарлал алакаттарны азып чарлаар.

Хуучуларның дацзызын кылып тургаш, кооперация участоктарының турар черинии кызыгаарларын тодаралып, чурумчудары чугула. Оон аайы-биле дацзы кылып улустуу хуваап тургузар. Хуучулар дацзызы кылырыңга хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлериниң ажыллакчылары, инструкторлары, товароведтери, бухгалтерлеринии, ол ышкаш кооперацияның участок комитеттериниң кежигүннерии, комсомолчуларны, хереглел кооперациязының дыштанылгада хоочуннарын киириштиреин сүмелеп турар. База бир чугула чүүл, организас-массалыг ажыл чорудар инструкторну бот-идепкейлиг, дуржулгалыг, бедик мергежилдиг кадрлардан шилип алыр. Дацзы кылып турар үеде хереглекчилер ниитилелдериниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан тургустунган тускай ажылгыр болуктуң тургузарын сүмелээр. Дацзы кылыр улусту эргежок чүтүлә документация-биле чепсеглээр. Ол документилерге хуучуларның дацзызын кылыр хуудусведомость, кежигүнүнге хүлээп алырының биллиринкин хуудузу хамаарыгдыр. Дацзы кылырының мурнунда аңаа хаара туттунган ажылдакчыларга өөредилгиг тайылбырны бээр, документилерни долдурар чурумуу-биле таныштырар. Дацзыны тургузуп тургаш, чурттап турар черии солун, өскээр чоруй барган хуучуларны, өлген улустарны ведомоска киир бижиивес. Дацзыны хуучукижии бүрүзүү-биле чүүраажып тургаш чорудар. Кежигүнге чаа кирип турарларның дадывын долу кылдыр дужаадыр.

Хуучулар дацзызы доозулганда, дацзы тургускан харыысалгалыг ажылдакчы хуудусбланказын арыг кылдыр долдургаш, адын салгаш, хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлериниң ажыллакчыларын, инструкторларны, товароведтерии, бухгалтерлерии, ол ышкаш кооперацияның участок комитеттериниң кежигүннерии, комсомолчуларны, хереглел кооперациязының дыштанылгада хоочуннарын киириштиреин сүмелеп турар. База бир чугула чүүл, организас-массалыг ажыл чорудар инструкторну бот-идепкейлиг, дуржулгалыг, бедик мергежилдиг кадрлардан шилип алыр. Дацзы кылып турар үеде хереглекчилер ниитилелдериниң харыысалгалыг ажылдакчыларындан тургустунган тускай ажылгыр болуктуң тургузарын сүмелээр. Дацзы кылыр улусту эргежок чүтүлә документ

Тыва кино. Ол кандыг болурул?

САНАЛ-ОНАЛДЫ БАРЫМДААЛААР

«Шынның» номчукчуларының талазындан тыва киногa хамаарыштыр боттарының санал-онаддарын киирип, эшеерү-биле бодалдарын солчуп, харын-даа үк киногa, далайга дамлы дуза дээрн ышкаш хевирг-даа бол, үлүүн киирер күзелин илередип турарынга «ол-ла болгай» деп кижинин өөрүвес аргазы чок. Көрүнер даан, Бай-Тайгадан 77 харлыг Балган Күжүгет киногa киржириңге белеңин илередип, хамнаар апарза, ол рольду ойнап, овда, чер, суг, буга бажы дагыыр ёзулалдарны амдаа үгнаан болгаш ол бүгүнү башкарып болурун, Ак-Довуракта Самбуу Куулар ботхүүда бир кижи бажының дүрзүзүн кылып, тыва тон, бүрүн дериглиг аът-хөл белеткеп албышаан, аллан дургунуң бирээзинге ойнап-даа болурун, ол ышкаш Сергей Иргиттин «Моңгулектиң сыры» ансамблъди-даа сүмелеп турары — бо дээрге тыва кино, шынап-ла, ёзулуг тыва тыныштыг, тыва овур-хевирлиг, үлүсчү ужур-утказы, төөгү барымдаалыг болзун дээн изиг күзелдин илерээшкинн-дир. Ол күзелди Сут-Хөлдең Кызыл-оол Монгуш улам чиге илередип, тыва чонның үш мөөрей оюнун: хүрешти, аът чарыжын, ча аларын үттүп болбазын, ол ышкаш, төветкен, шыдыраа салып, моожа баглап ойнаарын көргүсее деп турары черле чөптүг.

Ынчап кээрде аллан-маадырларның хөделишкинниге кол черни эзелеп, оларның баштынары болуп турган, ам киноның маадырлары апаарларны канчаарыл, бо-ла бүгү оюн-тоглаа, алыг-чарышка олар кандыг киржилгелиг болуун ужурлугул деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир-дир. Ынчангаш харын режиссёрлар бо бодалды сегирип ап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар боор деп кижи иделээр. Чижеглеп болаарга, бир-ле, улуг хожуун чергелиг чыыш азы арбан-сумунун сүт бажы, бүтү доозу тагаан байыллалынга-даа дижик, мөге Кожагар-Комбулдай шүглүп үнүп, Самбажыктың аъды чарышка эртип, алыс утаан ажылынга сүндулуг Дажыма шыдыраага шылгаран, ыраажы Араажы чыылганга аян тудуп турар кылдыр көргүзүп, оон-биле олар чонның сонуургалын, макталын чедип ап, хүндүткелин чаалап ап турар кылдыр көргүссе, сөөлүнде барып бир баг кылдыр белүглежи бээр самбажыктарны долгаандыр эрес-кайгал, хосталгаже чүткүлдүг эрлерниң чыгы бээрине магадыдал база болбас деп бе? Бо дугайты режиссёр кижи черле бодагы дег. Маңаа хамаарыштыр мындыг тоолчургу чугаа база бар.

Бир-ле катап, та кожуун, та суму байырлалынга чүве, Самбажыктың шавыдар аъды Сенгин чаңгының чок дээш чүгүрүүн эртип каарга, чаңгы турган: «Чээн-оол деп самдар чүвенин чеди дорзук ооллардынган башка, челер, маннаап чүвези бар эвес. Ээр хаайлыг Самбажык деп чүве шак бо шавыдар шывыкты кайыын тып экжел, эрттир мундуруп турары ол?»— деп адаарган-даа, кыжанып-лаа айтырып турган дээр. Бир эвес үстүнде чугаалаанывыс алыг-чарыш, адаан-маадыр-биле катай хаара алыр болза, бо безин киноның бир чугула кезээ болбас деп бе. Болум хүүмда казах-даа, кыргыс-даа киноларны көргүледим. Чүгле йиик, оларның хөвү черде кожайты тип каан өглери сагыжымга черле кирбес чораан. Сакгырга, чангыс дүн чарын аар дээш, түр кала хочуйту шанчып каан-на чүве дег сагынгырар.

Бистин-биле болза, аал деп чүве коданныг, эвээш-бичиндаа бол, өлек шаа малдыг, чеде-хөнезинде анай-хураган, быжаа-молдурга-даа тургулаар. Ынчап кээрде, бора-бүдүн ог бүрүзү-ле сүт-саанныг, божа-хойпактыг шүүрүүн-чыланчалыг. Бала-согаштыг болгулаар. Бо-ла бүгүнү эки эзиин өөнүн кылынында серп алаанда азы беликтээш, чүрүм-чыскаалдыг үгектей чыып каан турар.

Черле ынчаш тыва аалды, тыва өгнү амыдыралдың дөзүында турун турар дээн көрүш-биле көргүзери дыка чугула болгу дег. Көрүнер даан, ажы-төллүг азыраары, улуг-биченин хамаарылгазы, аалчының, өг эзелериниң сагыыр сагылгалары, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өгнүн ишти-даа, аалдың коданы-даа тыва чонның чанчылдары-биле долдуртуңган мышкажыл. Оны көргүспес чүве болза, аал-бажыы, оран-чуртуу, арат-чонуңуң эрге-ажыын камгалаан, кижилериң кижи болур эргө-сүлдезин таптай базып, бастып, дорамчылап турар даштыкы, иштики дарлакчыларга удур аллан-маадырларның демисели иинти чонның удурланыышкыны эвес, а каш санныг кижинин кайгал хөделиишкиннери кылдыр көргүстүне берип болурунуң аймылы бар.

Ынчап кээрде, чонну хоозурадып үптеп турар, албан-үидүт-биле ядарадып, чаңчылёзулалдарын дорамчылап турар чорукка оларның (чоннуң-даа, аллан-маадырларның-даа) иинти удурланыышкының көргүскен турары дыка чугула болгу дег. Оон аңгыда киногa база бир барымдаага алыр ужурлуг чугула чүүл—кандыг-даа чонның тура халыышкыны, чок-ла болза даштыкы эжелелге удурланган хосталга ужур-утказы, чок-ла болза иштикиниң дарлалыга удурланган аңгы демисели шинчилиг болурун төөгүден билир бис. Аллан-маадырларның ынчангы тура халыышкыны аңгы демисели болур хире тодаргай сорулга, ындыг шынар-шинчи чок-даа болза. «бай, ялыы» деп улуг турүүшкүн черле турган. Оон чижээнге амгы «Аллан-Маадыр» совхозта 70 хар чоок-шулап орар малчын Серен Ооржактың бир сактыышкыныч маңаа киирип болур.

Херектиң ужуру чүл дээрге, Актың Аллыы-Сайыр деп черге Конзуран биле Кара Дажыпай деп ийи алышкы чүрттап чораан. Тулган бай Конзуран (сөөлүнде Салим Сүрүн-оолдуң «Ыржым булуң» деп номунда Думчук-Мээреннің овур-хевирининг сомазы болган) дунмазы Кара Дажыпайны «Аллан дургун» хереэзинге киржип чораан дээш үргүлүү чектээр-чемелээр, аът-хөл ачылаарга безин харамнаныр чүве-дир.

Бир катап хөй ажы-төллүг Дажыпай көжер-дүжер дээш экызыдан аът шары ачылаарга, оозу бербеске. Дажыпай тура: «Бак төреллиң орнунга, хары кижи дээре дег чүве бо-ла-дыр»—деп сөглээн чүве-дир. Анаа ажыңган бай Конзуран: «Алды мойнуң алыскан аллан дургун артынчызы аксы кара Дажыпай»—деп коячүттуна бээрге, кайгал Дажыпай ынчан: «Коячуг эрлер хөделип турда хоор аскыр чылгың хамаалчок, колуо анайыңга безин хөл дегбейн чораан чүве, Конзуран. Арган аъдың харамнаның чыткаш, аскыр өөрү чылгыңнан хайтадың, Алды-Баштыг Кара-Даглар ам-даа көшпээн хевээр деп бил»—дээн дижир.

Моон алгаш көөрге, аллан-маадырларның хөделишкиниң кымнарже угланып турганы билдингир болгаш олар бастырза-даа, чонның хостелгаже чүткүлү өшпээн болгаш өжээн-киленп Кара-Даглаже катап база эргип кээп болур дээрзин хереченнел турар. Малчын Серен Ооржактың-биле алырга, Кара Дажыпай черле «төөгүлүг» кижи боол-тур. Шаажылаңып турган «аллай-дургунналының» араазында.. (Ак-Довуракта Самбуу Куулардың бижин турары) чаңгыс-ла кижи шаажылалдан келдереэн. Чыллагааны: оон алгы тоңуның эдээнде чаш уругнуң үстүг холунуң изи таныалаңган болган. Шак ол аас-кежиктиг кижи Ооржактарның Кара Дажыпай ол. Мында автор «шаажылалдан келдереэн кара чаңгыс кижи» деп бижип турар. Херек кырында ол ындыг база эвес. Моон мурнунда «Тыва кино. Ол кандыг болур үжүрлүтүл?» деп чүүлге Моңгуш Садыяжык (Сарыылдыг) шаажылал черинден дезип үнгеш, аллыртпааның бижээн. База бир дамчыыр чугаадан алырга, бажын алып шиттирер турган Кара-Моңгуш Аймыжы дээрзин шаажылаар ужурлуг: хүнде, канчап-ла чүве йиик, Богда-Кегээниң ыдыктыг ак чаяны ооллапкан. Ынчангаш ол хүнну «Бүгү ниити бүин-чоһ хүнү» кылдыр чарлааны-биле амы-тыны кес кырында келген Аймыжы ынчаш келдереле таварышкан. А Аймыжы аалчуртунга чанып келгеш, амгы Чырсакы уну ынчаар 1930 чылдарга чедир чурттаан дижир.

Ол ышкаш кинога Тываның эрткен төөгүзүнден, ыдыктыг ноян, дүжүметтериң чүгле кәржы-дошкун, кара туразында аажылаашкыннарындан ангыда, оларның хүүда амыдралы азы албан ажылын күүселип турарын көргүскен ындыг барымдаалар чугула апаары чугаажок. Бижикчи Самбуу Куулар Ондарларның Сенгин чаңгы чер чоруур санында-ла 5-6 мөгелерни эдертип аар, аныяк чараш хереэжен кижи көрзе-ле түттуруп алгаш, күштээр-күчүлээр тургаңы шын бижээп. Ынчаарга Сенгин чаңгы ол-ла мөгелерни камгалал күш кылдыр ап чоруурунуң ужуру база билдингир. Чүге дээрге кажар, кара сагыштыг, каржы-дошкун болгаш самыын-салар чоруу-биле ол Хемчик чоонуң «кара дайзыны» чораан, ынчангаш, чондаи, өжээн негекчилериден коогар турганы чугаажок.

Шынап-ла ындыг, ол чежедад камгалалдыг чорза, чонның өжээн негекчилери оңу каш-даа удаа чыганга кирер, адак сөөлүнде «аллан-маадырларның» кыжанытлар ырызында дег, даяладып каандаа дижир болгай. А кинога бо бүгүнү көргүзер болза, чаңгы, хүндү чергелиг дүжүметтериң аажы-чаны, арат чон-биле харылзаа-хамаарылгазы кандыг турганы илеңиңбиле кестүп келир ужурлуг. Чижеглээрге, кожуун чагы-рыкчызы ноян кижиниң өргээзинден үнүүшкүнү дижик. Ол дугайында ноянның шапкынчызы шагда-ла аалдар санай чарлап лыңнадып каапгар, а чагырыкчы аны-хүүда-даа, албан ёзузунда-даа чорук кылып үнүпкен болза, дора дээш дөртген эвээш эвес кижиге дагайладып алдап чоруп орар. Ону бир эвес көргүзер болза: «мурнунда шапкынчылыг, соонда камгалалдыг, бо-ла талазында бижээчилиг, еске талазында ыраажылыг» дээн ышкаш, мырынай тывызыксыг чүрүмал кестүп келир. Шыныбиле алыр болза, албан ёзузунда шуут ынчаар докгаттынмаан-даа бол, чамдык ямбырган, коларган ноян, дүжүметтер боттарыныы-биле ынчаар кылып, улуг амбынаар, чанчынар өттүүлүп чораанызы билдингир-ле болгай. Бо безин бети-дир. Эрге-дужаал улгаткан түдүм чагырыкчыларның эдериичилери он-он бодугларыр чугаажок. Бодаа көрүнер даан, ыраажылар, бижээчилериң хереэн даап бодаары берге эвес, а ноянның мурнунда чоруп олурар кезек кижи дижик (орук довураа дээргинге четпес хире черде) оларның байгы-ла «ажылы» орук аксыга таварылга боол койгун, торлаа-даа чыдарыл чадавас, канчап-билир, хөй боол хайыраатының аът-хөлүн хойгузуп, озал-ондак болдурза канчаар дээш, койгун, торлаа хойгузукчулары болуп чоруурулары ол шыкажыл. Кандыг-даа ажыктыг ажыл кылбас, чоннуң чугаалажыры дег, чүгле чем тулуптаар, оон эртсе ол-ла ашкарып-чемгерип турган чоңун эттээр-эриидээр, чепбуруу чокка дорамчылаар шак ындыг хазаарны, хайыраатыларны-даа бөдүүн чоннуң көөр хөңү чок. Чогум-на шак ындыг иштики удурланыышкын сөөлүнде барза-барза, дашкаар чаза тен үнүп, аллан-маадырларның, оон-биле кады ниити чоннуң хөлэээшкин-хөделишкинин бооп хып үнген дээрзин төөгүнүң, уран чүүлүүн-даа әргалары-биле бүзүренчиг кылдыр көргүзери үе киноның база бир кол сорулгазы.

Бо материалтың гонорарын Чүрттаалга-соңнал банкының 142050 дугаарлыг агар санынче шилчидерин дилеэлим.

Чүлүм ЧАП.

СЭКП Тыва обкомунуң культура болгаш чогаадыкчы организацияларр секторунуң эргелекчизи.

КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫВЫС

Бистер, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери, Тываның радно болгаш телеваденне дамчыдылгазын дыңнап, солуп, сеткүүлдерни доктаамал номчуп турар бис. Оон ангыда лекторлар болгаш пропагандистерниң лекция номчулгаларын доктаамал сонуургап, аңаа киржип-даа келдивис. Оларның аразындан республиканың «Билиг» ниитилелиниң харыысалгалыг секретары Кара-Сал Домбаланович Будуроолдуң аңгы-аңгы лекцияларын каш удаа дыңнап, аңаа чамдык айтырыгларны бо-ла сала бээр бис. Оон номчаан лекциялары, делегей байдалының дугайында беседалары сөөлгү үеде дыка солун болуп турарынга бистер мага ханып, улуг сонуургал-биле дыңнаар апарган бис. Оон номчуулуу бөдүүн, билдингир, ханы уткалыг. Бистиң агитаторларывыс болгаш пропагандистеривис база оон үлегер ап турарлар. К. Д. Будук-оол бистиң күзенчиг аалчывыс болу берген.

Чонга хөй чылларда бараан болуп, эки ажылдан чоруурун дээш Кара-Сал Домбалановичиниң 60 харлаанын тавариштыр изиг байыр чедирбишаан, чогаадыкчы чеднишкиннерни болгаш бужыг кадыкшылды күзедивис.

Өнер САТ.

Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың күрүнеэнин башкы институту бирги курстуң хүндүскү салбырыга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алыр: математика, информатика болгаш саналга техниказы; химия болгаш хаидырылга күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; тыва дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы

Киреринин шылгаллаларын 1990 чылдың июль 16-дан 30-га чедир **дараазында эртемнерге дужаар:**

математика, информатика болгаш саналга техниказы мергежилге — математика (аас-болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, сочинение). Национал школа доозукчуларына — изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Тускай эртеми: физика, математика, саналга техниказы — математиканы (аас-биле), физиканы (бижимел), орус дылды болгаш литератураны (изложение, сочинение) дужаар. Кол эртемнера — физика, математика.

Тускай эртеми: биология болгаш күш-культура кижизидилгези — биология (аас-биле), күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сугга эштири), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — биология, күш-культура кижизидилгези.

Тускай эртеми: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (сочинение, изложение). Кол эртемнери — география, төөгү.

Тускай эртеми: национал школага орус дыл болгаш литература — орус дыл болгаш литература (аас-биле болгаш бижимел — сочинение), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол эртемнери — орус дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: тыва дыл болгаш литература — аас-биле болгаш бижимел — сочинение, орус дыл болгаш литература (сочинение). Кол эртемнери — тыва дыл болгаш литература.

Тускай эртеми: педагогика болгаш эге өөредилге методиказы — орус аныяктар—орус дылга болгаш литературага киреринин шылгаллазын дужаар (бижимел), орус дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнери—кол барымдаалаар эртемнер болур. Тыва аныяктар — орус дылга болгаш литературага киреринин шылгаллаларын дужаар (бижимел). тыва дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Бүгү эртемнер кол барымдаалаар эртемнер болур.

Билдириишкиннерни 1990 чылдың июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Аңаа дараазында документилерин албан кожар: орутмак билиинин дугайында документиниң боду. № 86 майык ёзугаар эмчи шынызылгазы, ажыл стажтыглар күшажыл дептеринден ушта бижилге, 3х4 хемчээлдиг 8 фото-чурыктар, паспортун болгаш шериг хүлээлгезиниң документизин боду экжээр.

Ортумак школаны доозарда алдын (мөңгүн) медальдар-биле шаннатканнар, тускай ортумак азы ортумак профтехучилищени тергиин эки дооскан дипломуг кижилер хүлээп алышкын комиссиязының доктаатканы чүгле чангыс шылгалда дужаар. «Беш» демдектиг кылдыр киреринин шылгаллазын дужаавааннарны дараазында шылгалдалардан хостаар болгаш дээди өөредилге черинге хүлээп алыр. «Дөрт», «үш», демдектелиг дужаавааннар дараазында шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың март 19-та № 51 доктаалынга үилезилээш, бүгү тускай эртемнер аайы-биле чылдың 80 хүүзү көдээ черлерде школаларны дооскаңнар болур.

Документилерни дараазында адрести ёзугаар хүлээп алыр: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 36, хүлээп алышкын комиссиязы.

Маргылдаа соонда бодал

БИРГИ ЧЕРДЕ—«БАЙКАЛ»

Республиканың шыдыраа федерациязы, Спорткүркомитет бо чылдан эгелеп «Азия төвү» шаңнал дээш шыдыраа маргылдаазын эрттирерин дугурушкан. Аңда күзелдиг командалар болгаш шыдыраачылар киржир. Оруктун өртээн, аъш-чемнеп боттары хандыртынар. Ынчаар ойнаарын эвилелдиг шыдыраа федерациязы төпшээрээн.

Спорт мастеринге тос кандидат-биле чергелештир үжен үш бирги разрядтың шыдыраачылары киришкен шыдыраа маргылдаазы моол мурнунда, харын-даа төөгүде, бистиң республикавыска болбаан. Швейцар чурум ёзугаар эрткен бо маргылдаага бир ойнакчы он бир сан дээш демисежир.

«Азия төвү» шаңнал дээш эң баштайгы маргылдаага тиилекчи болган кижи 400 рубльди холга ап үнер. Бирги черни албаан-даа болза дараалашкак тос кижи 30 рубльден өрү шаңналдарны база алыр чурум доктаатынган турган. Дугурушканын ёзугаар киржикчи бүрүзү үжен рубльди салгаш ойнаары көрдүнген. Ынчап кээрде 42 ойнакчыдан 1260 рубль кирер. Чыгынган хереңги чүгле шаңналга эвес, харындаа ырак-узак черлерден келген шыдыраачыларга таарымчалыг байлалдарны тургузарынга көрдүнгени чугаажок. Акшо-акша-ла, шаңнал-шаңнал-ла болгай.

Мында солун чүве чүл дизе, Бурят, Якут АССР-лерден, Красноярск крайдан, Хакас автономиуг областан ат-сураглыг шыдыраачыларның чедип кээп, хөд артынга олурып, тыва шыдыраачылар-биле арнын көржүп, күжүн шенешкени, болур. Маргылдаа команда аайы-биле болгаш хүүда демиселге тиилекчилерни илередир сорулгалыг турган. Маргылдаага Өвүр, Тожу районнардан элээн каш шыдыраачыланып чедип келгеш, онзагай дадыгылганы алганы өөрүнчүг.

Хүнде ийи салыгны ойнап турган чидиг демиселдиң түнелинде команда аайы-биле бирги черни «Байкал» команда алгаш мөңгүн кубок, вымпел болгаш бирги чергенин диплому-биле шаңнатткан. Ийиги, үшкү черлерни «Улуг-Хем», «Союз» командалар алгаш, түс-туста шаңнатканнар. Хүүда демиселге бирги черни Минусинск хоорайның № 6 школазының 10-гу класының өөреникчизи Владимир Лауш тос бүдүн чартык санны алгаш, шаңналга төлептиг болган.

Спорт мастеринге кандидат, 16 харлыг мырыңай-ла бичии кылдыр көстүр алдын-сарыг баштыг ооллуң чугаазы-биле алырга, ол 13 харлыынган эгелээш шыдыраага хандыкшый берген. Михаил Моисеевич Ботвиниктиң школазының программазы-биле ажылдап турар, спорт мастеринге кандидат башкылыг ооп шак ындыг чайыннанчак чедиишкинниг болган. Ийиги черни Аскиз районнан келген шыдыраачы, спорт мастеринге кандидат Геннадий Портнягин, үшкү черни Улан-Удэнин шыдыраачызы спорт мастеринге кандидат Эдуард Халудров олар алгылап, бедик шаңналдарга төлептиг болганнар. Хоочун шыдыраачы М. Кенин-Лопсанның эскергенибиле алырга, бистиң шыдыраачыларывыстың ынай-бээр маңнажыры хөй болган. Ийет, шыдыраа үгаан шылгалдазының оюнарының бирээзи болганда, орта боланыры чугула болбайн аан, ынчалза-даа белеткел чок чоруктун уржуктарындан бистин хоочун-даа, аныяк-даа шыдыраачыларывыс хоомай ойнап, күзенчиг түнелге четпейн бартаннар.

Түнел чугаа үезинде Хакасиядан келген бир аныяк шыдыраачы мынча дээн:

— Бистинге 130—150 чедир киржикчилиг маргылдаалар эрткилеп турар, ынчалзада бирги шаңнал 100 рубльден ашпайн турар. Моон сонгадар «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааны чыл бүрү уламчылаары күзеңгиг-дир, ындыг таварылгада Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңундан кончуг шыдыраачылар соктүп кээр эвеспе.

Ол чугаа алызы барып шыы апаары чадавас. Ам удатпас делегей чемпиону чораан, сураглыг шыдыраачы Михаил Таль ийи эштиг Тывага аалдап кээп, хары үгда ойнаар дөрт оонга тыва шыдыраачылар-биле ужуражырын аазап турар. Үжен чылларның төнчүзүнде М. Ботвинник Москва хоорайга хөй кижи-биле хары үгда ойнап турган, бир кижи-биле хаайым болган. Кара кижини сонуургай бергеш, дузалакчызын дамчыштыр ылавылаарга ТАРның чемпиону Сат Бутажык болган дээр чүве.

Найысылал Кызылда шыдыраа клувү барын-на бар, ынчалза-даа ол чангыс болгай. Тавариыча чок, тар, ышкам клубка ойнаарын чамдык шыдыраачылар күзевестээн.

Сезен муңдан ажа дүжүп турар чурттакчылыг хоорайга бети дүжүп чораан, көрүштүг дериттинген делгем клубту ажыларын бо-даа, өске-даа маргылдааларның түнел хуралларында киржикчилер үргүлүү иеген турар апарган.

Борис ЧҮДЮК.

МАРГЫЛДААНЫҢ ЧЕМПИОНУ

СПОРТ

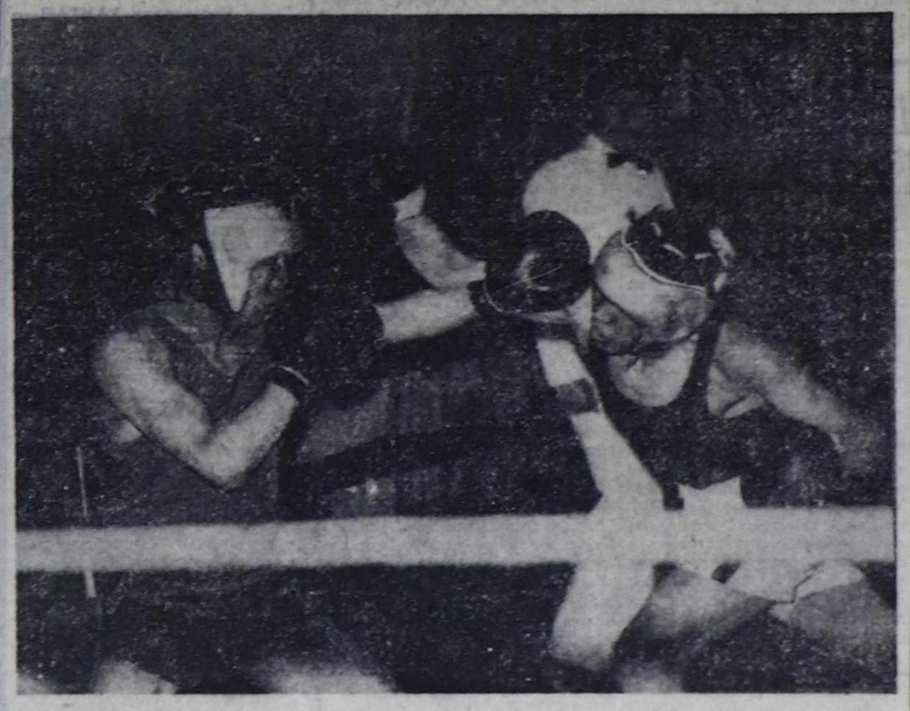

Полковник М. Ч. Суваккa турaскаатткан бокс маргылдаазы Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг суурга үш хүн дургузунда уламчылаан. Анаа 42 спортчу киришкен, оларның дөртү ССРЭ-нин спорт мастерлери, артказынары бирги, ийиги разрядчылар.

Чемпион болганнарының аттарын тодаргайлаарга, дензи аайы-биле Ак-Туруглан Мерген-Херел Чанчын, Чөөн-Хемчиктен Кудажы Донгак, Кызылдан Мерген Лопсан, Ак-Довурактан Чимит Кара-Сал, Чадаанадан Арбаш Монгуш, Ак-Туруглан Орлан Ортуң, Кызылдан Альберт Самба база Кызылдан Владимир Октур, республика төвүнден Ильдар Шайфутдинов, Каа-Хемден Геннадий Наксыл.

Чараш оюн көргүскени дээш Кызылдан мастер Альберт Самба биле Ак-Туруглан бирги разрядчы Херел Санчы тергиин боксер болуп, Чадаанадан Арбаш Монгуш, эки техника дээш Эдик Байыр-оол, тиилелгеже чүткүлү дээш Ак-Туруглан Алдын-Херел Бүрбү олар шаңнадыш мактаткан.

Ынча хонук дургузунда көдээ черге шак мындыг республика чергелиг маргылдааны организастап эрттирериниг республиканың каш пахыыр чемпионы Виталий Бартна-Садыңың ролю улуг болган. Ынча кевей спортчуларны хондурупдүжүргерин, ашкарып-чемгерин ол хандырган. Маргылдааны чедиишкинниг эрттирерине Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюнчуң база дорт киржилгелиг болганын спортчулар өөрүп четтириишкинбиле демделээн.

Кодур-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

«Улуг-Хем» солуунуң фотокорреспондентизи Матвей БЕЛЕКЧИНИҢ тырттыргаи чуруу.

ОНГУ УДАА

«Азия төвү» шаңнал дээш

Бөгүн «Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүрешке Бүгүэвилел маргылдаазы «Хүреш» стадионга эгелээр. Аңаа эвилелдешкен республикаларның, АССР-лерниң крайларның, областарның болгаш Москва, Ленинград хоорайларының база МАР-ның ийи аймаазының мөгелери киржир. Ниитизибиле 200 хире мөге хүрежир.

Бо хүреш ам он удаа болуп турар. Ол үениң иштинде бистиң мөгелеривистен 30 хире кижи ССРЭ-ниң спорт мастерлери болган. Эң-не «дүжүүткүү» чыл эрткен чылдың болган. Ынчан чеди кижи спорт мастериниң нормазын күүсеткен.

Бистиң мөгелеривис бо хүрешке база шыырак белеткенген. Белеткел ажылын делегейниң спорт мастери Александр Доржу чоруткан. Бистиң мөгелеривистен 40 ажыг кижи хүрежир.

Аалчылар колдуунда четкилеп келгилээн. Бо маргылдаага Туркмен ССР-ниң, Калмыкияның мөгелери бир дугаар киржип турар. Оларның аразында спорт мастеринге кандидаттар болгаш бирги разрядчылар база бар.

— Бистиң мында изиг-дир бе, силерниинде моон артык боор аа—деп, Ихрам Рахмановтан айтырдым.

— Оо, бистиинде моон артык. Дөртен градус ажа бээргe суг ышкыштап чоруур апаар сеп. Хөлегелиг чер безин кижиге дузалавас. Чүгле сок ижерге азы изиг шай аарташ-тааргa, кижиниң суксаны чидер чүве болгай. Мону кандыг изиг дээр боор. Хоорай база биче-дир. Бистиң Сандыкачы ышкаш хоорай-дыр.

— Тывага бир дугаар кээп турар-дыр силер, силерниң черинерден ылгалы кандыг-дыр?

— Саян даглариның кырыига үжүп кээривиске, харбяле шиптыңган болду. Бистиинде долгандыр даглар-биле, хая-ташгар-бяле бүргеттиңген болгай. Тайга деп чүве көрбээн бис. Эзим-арга ишти кирип чорбаан бис. Хайыракан суг көрүп каар болзувусса, та канчаар бис ыйнаан. Бистиң улустуң эң-не коргар чүзели ол. Ии-даалай, кончуг коргунчуг амытан чорбажыкпе.

— Бо маргылдаага эки хүрежин, шаңналдыг чер дээш тутчур силер ыйнаан?

— Ыйнанмастың аргазы чок. Бистер маңаа келгиивис мурнунда Красноярскиге Бүгү-эвилел маргылдаазынга киржип турдувус. Анаа шоолуг эвес болдувус. Ам маңаа база күжүвүс шенээр бис. Мен бодум 68 кг дедзиге хүрежир мен. Юсуп Чарыев 74 кг дедзиге, а Ахмед Бахрамов, Мурат Кабулов олар 90 кг дедзиге хүрежирлер.

— Силерге чедиишкинни күзедим.

— Четтирдивис, силерниң мөгелеринерге база экини күзээ-дир бис.

Аалчылар дүүн кежээ шупту четкилеп келген. Оларны «Хүреш» стадионда ийи хевис маңан чыдар. Маргылдаанын оргкомитединиң кежигүннери боттарының шыдаар шаа-биле ажылдаан.

Маргылдааның кол судьязы Юрий Александрович Логутов Липецк хоорайдан келген. Ол —делегей чергелиг судья. Ийи чыл бурунгаар база кол судьялап турган.

Аалчыларны чыттырар болгаш чемгерер чөрлер белеп турган. Оларның дедир чоруур билеттерни баш удур чагыдып каан.

«Азия төвү» шаңнал дээш хостуг хүреш маргылдаазы төнген соонда, «Найырал» шаңналы дээш тыва хүрешке 64 мөге күжүн шенежир. Аңаа аалчылар база киржир.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАЙ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Даарта — кырган-аваннын төрүттүнген хүнү». Мультфильм. 8.50 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.35 А. Калинкема (клавесин) ойнаар. 10.00 Кижи. Чер. Октяргай. 11.00 Туркменияның хөгжүмүнүг аас чогаалы. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 —13.10 «Үе». 15.45 «Африка бөгүв». 16.45 Хөгжүм эртинези. А. Даргомыжскийнин романстарын ССРЭ-нин улустуң артизи Е. Образцова ырлаар. 17.40 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературулуг дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «Венгрия. Час—90». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чүү? Кайа? Кажан?» деп брейн ринг». 22.25 «Көрүүшкүн». 23.55 «Ол болган... болган...» 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИПИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Төрээн чер. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Н. Н. Миклухо-Маклайның шинчилээшкиннери. 11.05 «Леннаучфильм» киностудиязының эртем-тайылбырлыг фильмнер программазы. 12.05 — 13.10 «Тулчуушкунга тып алыр сен». Ураи-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 ССРЭ — Франция. Кады ажылдажылганың аргалары.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Барымдаалыг фильм 17.25 Кызыл хоорайның боттувыңгыр ураи чүүл коллективиниң концерти. 17.55 Медээлер. 18.00 Медээлер 18.05 «Саяи эдектериңде кежээ». Тыва улустуң оюннары. 18.55 Чарлаалдар

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде. Чапсарда —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 С. Е. Фейнбергтиң төрүттүнгениинден бээр 100 чыл болганынга. 18.30—19.00 «Үе».

КИНО

МАЙ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Атлантик-сити» (Канада) 9.00, 11.00, **«Авария» —дочь мента»** 13.00, 15.10, 17.20, 19.30 (узаткан), **видеозал: «Всемогуший»** (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: киносборник 9.00, 12.10, **«Полёт навигатора»** 10.20, 13.30, **«Канрынская девушка и пхеньянский парень»** 15.20, **«Имя розы»** (2 сериялыг) 17.00, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ян на барже» 14.20, **«Просто Америка»** 17.00, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Танцор диско» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кялдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кялдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оңулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үвер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 421. ТС—00196.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
26
суббота
№ 121 (14321)

1925 чылда үнелевлеттингеи Өртээ 3 кеп.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга **Н. И. РЫЖКОВТУҢ** *илеткели*

[Хүндүлүг эштер!

Улус-чон моон соңгаар канчаар амыдырал-чурттаарын тодарадыр ужурлуг хемчеглер дугайында ССРЭ-ниң чазаа сөөлгү он чылдарыңг дургузунда бодунуң ужур-утказының талазы-биле, шынаңла, шак мындыг берге болгаш онзагай харыысалгалыг илеткелдя кажан-даа кылып турбаан боор. Ынчангаш бо байдал чүгле силерже, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннеринче эвес, харын бистиң чурттуң бүгү-ле хамаатыларывыче көрүүрүн меняхүлээндирип турар-дыр. Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш рыноктуң башкартынар экономиказынче шилчиринииң концепциязының дугайында чазактың илеткелинде киирип айыткан эң-не берге сорулгалар болгаш шиитпирлээр айтырыгларны совет кижи бүрүзү кулак даштыбиле эрттирбес боор деп бүзүрээр мен. Бистиң ам боттандырар деп турарывыс чаартылгалар дээрге чүгле амгы эвес, харын келир үеде салгалларның амыдыралының хевир тургузууп база салымчолун тодарадыр ужурлуг болгай. Шак бо, ажыы-биле чугаалаарга, шиитпирлиг базымче, чурт эве тургустунуушкунуның бүгү 5 чылының дургузунда чайгылыш чокка чоокшулап келген. Бис олче үндезин өскерлиишкиниерин база социализмче бистиң бүгү үзелдеривисти черле дыка бергедээшкиниг эде угаан көргенивисти таварыштыр, демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук, өөрүг, рынок, тывыңгыр чорук дээн ышкаш, шак ындыг билиглериҢ утказын эде көөрүн дамчыштыр, ажыл-агыйны башкарып чорударыңга киживиң ролүн база туружун чаа ёзу-биле билип үнелээри болгаш өскедаа хөй-хөй үүлдерни дамчыштыр бурунгаарлап келген бис. Бистиң хөй-иниитивистиң сеткил-бодалынга чоокка чедир-ле көңгүс турбаан болгаш таарышпас шиитпирлерге келгилээн бис.

Моон алгаш көөрге, сөөлгү айларның дургузунда чазактың кылган ажылы кайы хире нарын, харыысалгалыг болгаш күжениишкиниг болганы биледингир боор деп бодай-дыр мен. Ооң алыс түңнели бөгүн чугаалажып көрүп турарывыс илеткелде киргеп. Ону чурттуң экономиказын кадыкшыдарының талазы-биле чазактың саналдап киирген программазын деткээн, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниң шиитпирлерни күүседири-биле белеткеп кылган.

Съезд болза экономиктиг үндезин реформаны, рынокту хевирлеп тургузарының бүгүле чорудуун дүргедедириниң эргежок чугулазын дорт айытканың, ССРЭ-ниң улус депутаттарының чугаалаан саналдарын база шүгүмүүлелдерин ханызы-биле өөренип көөрүн болгаш болдунар-ла арга-биле барымдаалаан киирериң ССРЭ чазаанга даасказ турганын сагындырып хаайн.

Шак бо ажыл Съезд соонда дораан-на эгелээн үүве. Оон кол-ла сорулгазы — рынок экономиказынче шилчиринибиле холбашкан Съездиниң үүлдүг деп көргени чазактың программазын шиитпирлээр ужурлуг бөлүк айтырыглардан үлүп келир тодаргай уткалыг болдурары болур. Программага төп черге ылап-ла ол турган, турар ужурлуг. Ол черле билдингир боор.

Бирээде, рынок болза ажыл-агыйны башкарарының тургустунган системазын үндезини-биле эде тургузарын, бүдүрүлге харылзааларынга шуут чаа өскерлиишкиниерни болгаш алызында баргаш, бистиң бүгү экономикавысчалыг болгаш черле идегелдиг-дир деп санаар-дыр мен.

Үүле чаңгыс үүлдеп чайлады сагыылырын каар, бо-ла ындыг ыяш-биле ажыл-ижиниң ажык-дүрүмүнүң, ажыл-агыйны башкарарының тургустунган системазының үндезини-биле эде тургузарын, бүдүрүлге харылзааларынга шуут чаа өскерлиишкиниерни болгаш алызында баргаш, бистиң бүгү экономикавыстың шынар талазы-биле чаа овур-хевирин тургузарын көрүп турар. Бир-тээ, ажылагыйның эрги системазы бодунуң амыдыралчы шынчизин чидиргиен чүве болганда, шиитпирлиг базымны кылыр үе ам келген, чаа үүлдү сонгаарлатпайн тургузар херек.

Ийинде, экономиктиг амыдыралда шак мындыг үндезин болгаш мындыг хемчээл-биле чорудуп турар эде тургустунуушкунуның бистиң-даа, даштыкының-даа практиказында шуут дөмейлежир үүлдү чок. Тургустунуп келген байдаалар кым-бириниң дуржулгазын бистиң хөй-иниитивистиң системавысче бирээзин бирээзиниче шилчидип алыр арга бербейн турар. Ниитизи-биле дашты-биле бүгү-ле ажыктыг болгаш чыгдынган үүлдерден чамдыктарын ажыглаары эргежок чугула болза-даа, ажыл-херектиң бүрүн долу чедиишкинниге биске барык шуут чаңчыкпаанывыс, а чамдыкта харын көңгүс чаа шиитпирлер херек боол турар.

Үште, бо чоокку үеде-ле бистиң таваржы бөзривис шиитпирлээр айтырыгларывыстың нарын, бергези оларны ажыл эртеринге болгу дег оруктарының дугайында аажок-ла хөй янзы санал-бодалдарны ала-чайгаар-ла тургузуп кээри чугаажок.

Концепцияны белеткеп тура, ол бүгүнүү өөренип көөр ужурлуг болган бис. Ону ажылдап кылырыңга төптүң бүгү-ле экономика организациязын киириштиргилээн, эң-не чугула үүлдерни үлетпүрүнүң болгаш көдээ ажылагыйның бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының чөвүлел хуралдарыңга, материал-техниктиг хандырылга системазының, сан-хөө органнарының, банкылар ажыллакчыларыбиле экономист-эртемденер, эвилелдешкен республикаларның чазактарының баштыннары-биле сүмележип чугаалашкылаан. Шак бо айтырыгны Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралдарынга ийи катап чугаалажып көргеп үүве.

Шиитпирлээр хөй-хөй айтырыгларга харыыларны тывар дээш катап-катап-ла олче эглип кээр ужурга таварышкылаан, ынчан кээрге, оларның улам чаа-чаа харыыдары тыптып, шуут бот-болунга удурланышкак-даа вариантылары төрүттүнүп кээр турду.

Чамдык таварылгаларда ап болгу дег хөй санныг шиитпирлерден бирээзин чаңгыс үн-биле шилип алыр аргазы-даа чок турганын ажыы-биле чугаалаайн. Мындыг таварылгарда чазак ангы-ангы вариантыларны өөренип көргеш, бис бодап көөрүвүске, ажок тода шиитпирни шилип ап турду. Ангы-ангы турушгарны, удурланышкак саналдарны, чамдыкта харын шуут дедир үткалыг шиитпирлерни сайгарып көөрүнүң ындыг оруу үнелезининг болгаш ыях бодамчалыг үзел-бодалды тодарадып алырынга тазарымчалыг болгаш черле идегелдиг-дир деп санаар-дыр мен.

Үүле чаңгыс үүлдеп чайлады сагыылырын каар, бодай-дыр мен. Ниитиледе боол турар эде тургустунуушкун чорудуушкуннарының аңаа-ла эвес шимчээшкинниниң байдалдарында чаартылгаларның шилип алган схемазыбиле чайгылыш чокка кеззэ шагда чорууру, тургустунуп келген боттуг байдалды тоовазы частырыг боол болур.

Рынок экономиказынче шилчиринииң дугайында саналлонналларны белеткеп тура, чуртта экономиктиг байдалды эң-не хынамчалыы-биле сайгарып көргеп.

Чурттуң социал-экономиктиг байдалы

Улус ажыл-агыйында тазарымча чок чоруктарның ханы чылдагаанарынга доктаағанының ажыы чок боор ийин. Олар билдингир, ССРЭниң улус депутаттарының ийиги Съездизиниге чазактың илеткелинге. тодаргай чугаалажып көргеп болгай.

Үүле чылдың эрткен айларының түңнелдерин чугаалап көөрейн. Чамдык участоктарда чогумчалыг элээн бурунгаарлаашкынныңр бар-даа болза, экономиктиг байдал ниитизибиле оңза нарын боол артпышаанын хересилеп турар, улус ажыл-агыйында ажылхеректиң байдалын экижидип азы быжыктырып доктаадып ам-даа шыдавааи бис. Ол хамаанчок, тазарымча чок дыка хөй чүүлдер шуут харын күштелген. Бо талазы-биле тодаргай сан-медээлерни силерде бар материалдарда киирилээн үүве.

Силерниң кичээнгейнңерни пропорцияның аажок башкаланчаанче база балансылашкак эвес чоруунче угландырар болдай-дыр мен. Олар харын бистиң мурнунда көрбээнивис шак ындыг хемчээл-биле өзүл турар-дыр. Экономиктиг «хачылар» янзылыг үүл улам тода илереп турар апарган. Дыка хөй он-он чылдарда ниитилел бүдүрүлгезиниң үстүкү хемчээлдери болгаш чурттакчы чоннуң акша орулгалары дыка шуут сыр дедир, төпке негелделер болгаш чаргымаргы көшке ышкаш дыргелып турар. Ботгарынар бодап көрүңер: бүдүрүлгелериниң боттарының хүлээп алганы бүдүрүлге планнары көрүүне планында көрдүнгенинден 27 млрд рубльге эвээш. Оон 80 ажыг хуузу республика чагыргалыг бүдүрүлгелерге хамааржыр.

Эконоимка биле политика тудуш холбаалыг. Улус ажылагыйының сөөлгү айларда хөгжүлдезининң түңнеллери оны бадыткап турар — экономикага политиктиг тендиннээш чорук улуг күштүг салдарны чедирип турар. Национаддар аразында чөрүлдээлериниң, забастовкаларының, төпке ыяап күүседир кылдыр салып турар негелделериниң күштелгенинин, чарылдырыкчы чүткүлдериниң өөскээнининг уржуу-биле чурт илдең көстүп турар чидиргилерге таваржып келген.

Эрткен дөрт айда ооң мурнунда чылдың чогуур үезинбиле деңнээрге, үлетүүр продукциязын бүдүрүл үндүрери Азербайджан ССР-де — 18 хуу, Армян ССР-де — 9 хуу, Грузин ССР-де—8 хуу кызырылган. Ол республикаларның чүгле үлетпүр бүдүрүлгелерни керээлиг хүлээлгелер ёзугаар 868 млн. рубльге продукцияны чедир бербээн, азы чуртта чедир бердинмээн продукцияның 28 хуузу-дур. Таджик ССР-де үлетпүр бүдүрүлгези барык 4 хуу кызырылган. Прибалтика республикаларында продукция бүдүрүл үндүрери база кызырылган.

Чыл эгезининң дөрт айларының дургузунда национаддар аразында чөрүлдээлериниң база забастовкаларының уржуубиле ажыл шагының чидиргеи 9,5 млн. кижи-хүн болган, а эрткен чылда ниитизи-биле ол чыдагаанарының 7 млн. кижи-хүн үстүнгеи болгай.

Экономиктиг байдалды ажыы-бүрү хевириниң ниитики мооңдактары база ажыктиңгеи турар. Оларны девискээрлер, республикалар аразында тургустунган харылзаалар кара өөгээрээр тургузуп турар. Үүгле хереглеп рыногунда эвес, а бүдүрүлге адырларында балансылашкак эвес чоруктар база улуг мооңдак боол илереп турар. Бүдүрүлгелериниң агар санында акша түңнери көөрдеп, а материалдыг курлавырлар херек кырында өспейн турда, оон ангы чүңү маңаар боор. Рубльдиң үнезинин кудуланы бүдүрүлгелер аразында бараан-биле солчулганың хөгжүлдезинге чедирген, бөдүүн хевирже — солчулгалыг садыглажылгаже эглишкин илереп келген.

Бараанныр хуваалдазының таарымча чок хевирлери калбак нептереп турар. Чижээ, бүдүрүлгелерге садыглашкын магазиниериниң делгирлериниң куруглаарынга улуг салдарлыг.

Элдептиг болуп турар база бир болуушкунну кичээнгейге албайн барып болбас мен. Күш-ажылчы коллективтериниң, чер-чер органнарының эргелериң бис калбартып турар бис. Бот-тускайлаң чорук өскен тудум, өскээртен хзмаарылга чок болуру база өзер ышкаш. А херек кырында шуут сыр дедир, төпке негелделер болгаш чаргымаргы көшке ышкаш дыргелип-ле турар. Бүдүрүлгелер, девискээрлер, харын-даа бүдүрүлгелерге хамааржыр.

Экономика биле политика тудуш холбаалыг. Улус ажылагыйының сөөлгү айларда хөгжүлдезининң түңнеллери оны бадыткап турар — экономикага политиктиг тендиннээш чорук улуг күштүг салдарны чедирип турар. Национаддар аразында чөрүлдээлериниң, забастовкаларының, төпке ыяап күүседир кылдыр салып турар негелделериниң күштелгенинин, чарылдырыкчы чүткүлдериниң өөскээнининг уржуу-биле чурт илдең көстүп турар чидиргилерге таваржып келген.

Эрткен дөрт айда ооң мурнунда чылдың чогуур үезинбиле деңнээрге, үлетүүр продукциязын бүдүрүл үндүрери Азербайджан ССР-де — 18 хуу, Армян ССР-де — 9 хуу, Грузин ССР-де—8 хуу кызырылган. Ол республикаларның чүгле үлетпүр бүдүрүлгелерни керээлиг хүлээлгелер ёзугаар 868 млн. рубльге продукцияны чедир бербээн, азы чуртта чедир бердинмээн продукцияның 28 хуузу-дур. Таджик ССР-де үлетпүр бүдүрүлгези барык 4 хуу кызырылган. Прибалтика республикаларында продукция бүдүрүл үндүрери база кызырылган.

Чыл эгезининң дөрт айларының дургузунда национаддар аразында чөрүлдээлериниң база забастовкаларының уржуубиле ажыл шагының чидиргеи 9,5 млн. кижи-хүн болган, а эрткен чылда ниитизи-биле ол чыдагаанарының 7 млн. кижи-хүн үстүнгеи болгай.

Экономиктиг байдалды ажыы-бүрү хевириниң ниитики мооңдактары база ажыктиңгеи турар. Оларны девискээрлер, республикалар аразында тургустунган харылзаалар кара өөгээрээр тургузуп турар. Үүгле хереглеп рыногунда эвес, а бүдүрүлге адырларында балансылашкак эвес чоруктар база улуг мооңдак боол илереп турар. Бүдүрүлгелериниң агар санында акша түңнери көөрдеп, а материалдыг курлавырлар херек кырында өспейн турда, оон ангы чүңү маңаар боор. Рубльдиң үнезинин кудуланы бүдүрүлгелер аразында бараан-биле солчулганың хөгжүлдезинге чедирген, бөдүүн хевирже — солчулгалыг садыглажылгаже эглишкин илереп келген.

Бараанныр хуваалдазының таарымча чок хевирлери калбак нептереп турар. Чижээ, бүдүрүлгелерге садыглашкын магазиниериниң делгирлериниң куруглаарынга улуг салдарлыг.

Элдептиг болуп турар база бир болуушкунну кичээнгейге албайн барып болбас мен. Күш-ажылчы коллективтериниң, чер-чер органнарының эргелериң бис калбартып турар бис. Бот-тускайлаң чорук өскен тудум, өскээртен хзмаарылга чок болуру база өзер ышкаш. А херек кырында шуут сыр дедир, төпке негелделер болгаш чаргымаргы көшке ышкаш дыргелип-ле турар. Будүрүлгелер, девискээрлер, харын-даа бүдүрүлгелерге хамааржыр.

Эконоимка

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

рынок харылзааларының хөгжүүрүнүң хире-шаа-биле ол кызыгаарлаашкыннар чоорту кызырлыр.

Башкартынар рынокче шилчириниң чазактың саналдап турар аргазының кол негелдеери ыдыг-дыр.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир уламчылаар белеткел үе-чадазында рынок экономиказының эрге-хоойлу үндезиннерин тургузар талазы-биле ажыллы, эргежок чугула хоойлужудулга актыларның хүлээп алырын болгаш күштүг болдуруп киирерин доозары көрдүнүп турар. Өртек тургузарының реформазын белеткээр, чоныч социал талазы-биле деткиринии системазын боттандырары-биле холбашкан методиктиг болгаш организастыг бүгү-ле айтырыгларны шинтпирлээр херек.

Дараазында үе-чадада (1991-1992 чылдар) рынокче улуг базымны илергейлээр белүк хемчеглерни боттандырары көрдүнүп турар. Ол хемчеглерниң аразында — өртек тургузарының реформазы, социал деткимче болгаш үндүруг онаарының системаларын боттандырын киирери, чээли реформазы бар. Рынок харылзаалардын хөгжүдеринге чугула магадылалдарны олар тургузар ужурлуг.

Саң-хөө-чээли политиказын боттандырары-биле чергелештир өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң хөгжүлдези, тывынгыр чоруктуң деткинири, бүдүрүлге структуразында экижиишкинер ол үе-чадада-ла хереглел рыногуна байдалды шинтпирдяи-биле экижиткен турар ужурлуг.

Рынок харылзааларының интенсивтиг хөгжүлдезинин үе-чадазы (1993—1995 чылдар) болза административтиг кызыгаарлашкынналры эвээжедири-биле, конкуренцияның, ооң иштинде идепкейлиг антимонополистиг политиканың күштелири-биле тодараттынар. Рынок механизми экономиктиг идиг берииишкиннерин быжыглаарынга болгаш ажыл-агыйжы харылзаалардың чаа, эң ажыктыг структуразының тургузарынга дузалавышаан, түннелинде кээп ол шүүдап эгелээр. А ол дээрге экономиканы хөгжүдеринге болгаш ооң крызистен үнериниге боттуг, сарылдыг байдалды тургузар дээнн ол-дур.

Саналлап турарывыс аргавариантыга шилчилге үезин база амыр эвес болуп дээрзин ажыы-биле чугаалаар ужурлуг. Ылаңгыя баштайгы ийи чылда бүдүрүүшкүнүң элээп кудулаашкыны, капитал салыышкынналрның хемчээлиниң дыка кызырлыышкыны чайлап чок болур дээрзин санаашкынналр көргүзүп турар. Ынчалзажок хереглел бараанларын бүдүрериниң болгаш чурттала тулуунуң темпизиниң өзүлдези ол таварылгада хевээр артар. 1992 чылда материал-сан-хөөнүң балансылаттыларының чедип алдынган туруп болуру магаттчок. 1993 чылдан эгелеп экономиканы хөгжүдеринге болгаш ажылчы чонның чаагай чоруун экижидеринге байдалдар тургустунуп эгелээр.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң үндезин чамдык айтырыгларынга доктаарын болгаш оларны шинтпирлээринин кол угланышкынналрының талазы-биле чазактың туружун тайылырлаарын ам чөпшээреп көрүнер.

Өртек тургузарының реформазы

Эштер! Саң-хөө-чээли политиказын эң-не кадыг чурумбиле чорутпас болза, башкартынар рынок экономиказынче шилчилге болдунмас деп демдеглээн болгай. Административтиг салдар чедиришкинниң методтары сулараан түдүм, чогум-на саң-хөө болгаш чээли быралары күрүненин хөлүнга кирип, экономиктиг амыдыралды башкарарының, саарылгага акша массазының үндезин чок өзүлдезин болгаш инфляцияны дораан-на болдуза бээр, ол чокта-ла ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорук улам күштелир. Немелде арыг оруглага үндүруг көрдүнгөн турарын чаа үндүруг системазынга киирерин чазак иегеп турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, баштайгы үе-чадада оруглаыг болурунуң эң ыдыкы деңнелин үжеп хуу-биле, а көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериие — дөртен хуу-биле кызыгаарлаары чогумчалыг болуп турар.

ССРЭ-ниң бюджези биле эвилелдешкен республикаларның бюджеттеринин, а сөөлгүлериниң — автономнуг республикаларның болгаш черлерниң бюджеттери-биле араазында харылзааларынга аңгы доктаап көрөп. Чаа хоойлужудулга ында принципиалдыг өскерилгелерни киирип турар.

Чиижээ, республикалар болгаш чер-чер бюджеттериниң оруглагыг баазазы хөлчок быжыккан. Чылда саналшкын ёзугаар алырга, чер-чер бюджеттеринче акша-хөрөңгини оруглазының кирери 25 миллярд рубльге, ооң иштинде эвилел бюджеттиң оруглаары кызырганының күселиниле 20 миллиард рубльге болгаш республика бюджединиң күсели-биле 5 миллиард рубльге көвүдеп турар. Ооң аңгыла дараазында чылдан эгелеп күш-ажыл болгаш бойдус курлавырлары дээш төлевир эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның база чер-черниң бюджеттеринче долузу-биле кирер. Ол ниитизи-биле 29 миллиард хире рубль болур.

Күрүне оруглаларының ыыдыг катап хуваашкыны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның бот-тускайлаң болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруунуң хөгжүлдези-биле чер-черниң бот-эргелелин калбартканы-биле чүгле дүгжүп турар эвес, харын-даа аңгы-аңгы деңнелдерниң бюджеттеринин араазында харылзаалыг чорукту тодаргай кызыгаарлаар арганы берип турар.

Республика болгаш чер-чер ажыл-агыйының чагырып турары адырларын акшаландыры болгаш кадык камгаланын, улус өредилгезин киништирбишаан, социал-культура адырын туларынга база хөгжүдеринге үндүрер бүгү чарыгдалдарны, ол ышкаш чурттакчы чонну хандырарыбиле холбашкан өске-даа чарыгдалдарны республика бюджеттеринин күселиниле боттанчырып чорудар ужурлуг.

Экономиканы эргелеп башкарары дээш республикалавының болгаш регионнарның харыысалгазының бедзээнбиле калы эвилел бюджединиң ролюн чүгле күрүненин администрация-эргелел ажылчорудулгазын акшаландырарынче үгландырган турбас ужурлуг. Бистиң республикаларывыстың федерациязын чурттуң чаңгыс аай ниитя бүгү улус ажыл-агый комплексининиң хөгжүлдезининиң соруглазы каттыштырып турар. Ону долгандыр бүгү-ле бижыг доң ышкаш кылдыр «багларттына» бээр: бойдус болгаш күш-ажыл курлавырларын хумагалыг ажыглаары, девискээр аайы-биле тускайлаң болуру, база адырларны база кол эртемин хөгжүдерн, камгалал айтырыглары дээн ышкаш аан. Чаа эвилел керээзинге үндезилел, ниитн рынокту хевирлел тургузары республикаларның экономиктиг харылзааларын бижыглаар, бистиң бүгү күштеривисти, агралырывысты, күзелдеривисти чөптүг каттыштырарынга чедирер. Чүгле чаңгыс бо соруглаиы чедип алырынга биске ам рынок болгаш рынок харылзаалары эргежок чугула.

Ам бюджеттиң чедишпес чоруун чок кылырының айтырыглын кысказы-биле чугаалап көрейн. 1993 чылга чедир үеде чазактың программазы ниитя национал продуктуга хамаарыштыр бюджеттиң чедишпес чоруун 2,5-3 хуу чедир кызырар дээнин билип тур боор силер. Бо соруглга чазактың ажыл-чорудулгазында 1 кол түүлдериниң бирээзи болуп артып турар. Ынчалза-даа күзенчиг түннелди чедип алыры ыдыгла амыр эвес болуп турар. Ылаңгыя, ам кажан бюджеттиң үштүң ийизи хирезин социал байдалдың чарыгдалдары эзлел турда аан. Бодап-даа көөрге, түгле чаа хүлээп алдынган социал программаларны эрттиреринин хуусааларын кызырарын азы сонгаарладырын болдура бээр эрге бисте чок. Ынчалза-даа келир үеде ону ынчаар мининри берге-даа болза, боттуг үндезин оруглагар-биле хандыртынмаан чарыгдалдарны моон сонгаар кедергей көвүдеп бээр түүлдерден бистер ойталаар ужурлуг бис.

Рынокту хевирлээринде үндүруг системазынга аажок идеген турар бис. Ол болдунуң ролюн түгле күштүг сан-хөө контролюнуң системазы турар болза, ынчан ойнап шыдаар. Ажыы-биле чугаалаарга, бо хүнге чедир бистиң ажыл-агый механизмн шак ыыдыг албанга улуг-ла хереглел чок турган, ам ол ылап-ла амыдыралчы хереглиг апарган. Үндүруг инспекциязы чаа-ла тургустунуп турар, ынчангаш ол ажылчорудулганы дүргедедири чүгүла.

Ооң-даа артык үндезиннибиле бистиң чээли системазын эде тургузары негеттинин турар. Делегей практиказының көргүзүп турары-биле алырга, ол чокта рынок шуут-ла болдунмас.

ССРЭ-ниң Күрбанкызының болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлуларның төлевилелдериниде ийи чаданың банк системазын тургузары көрдүнгөн. Үстүкү чадазынга ССРЭ-ниң Күрбанкызы турар. Ол туда санашпас-даа акшаның каттышкан эргилдезинин акша массазының хемчээлин таарыштырар. Таарыштырылганың механизмн билдингир. Ол дээрге өске банкыларның чээли хөренгизин курлавырлавры болгаш саарылга банкыларынга үндүрүп турар чээли хөренгизин дээш данзылаашкынныг хуу хемчээлин тургузары-дыр. Ооң ук негелделери бүгү банк системазынга хуу хемчээлиниң хевирлеттинер деңнелинин база чээли хемчээлдериниң таарыштырылгазының үндезинин апаары билдингир.

Ийиги чаданын банкылары, чижээ, ССРЭ-ниң Үлетпүр тудуг банкызы, ССРЭниң Агроүлетпүр банкызы, ССРЭ-ниң Чурттаалга-социал банкызы дээн ышкаш тускайлаттынган банкылар чоортула адырларның, кооперативтерниң болгаш өске-даа боторуга-чарылгалыг, саарылгалыг банкылар-биле чергелештир улуг акционер банк системазынче шилчиир ужурлуг. Оларның соруглазы — мөөнеттингеп курлавырларның шаа-биле бүдүрүлге черлеринге чээлиин тыпсмоы. Олар боттарының чээли бээр ажыл-чорудулгазын боттандырарынга бүрүнү-биле боттускайлаң болур.

Рынок харылзааларынче дорт шилчилге үезинде бирги чергенин ажылы — чээли хемчээлдериниң хуузун эде көөрү. Бөгүн чээлилер угуида-ла халас чыгы бердинин турар: кыска хуусаалыг чээли 2,5 хуу, а узун хуусаалыг чээлиниң — бир хуудан эвээш. Мындыг болурга ажыл-агый эргилдезинде акша массазының артыкшылдыг болуп турарына болгаш рубльдин үнезининиң кудулаанынга кижи кайгаар чүү боор?

1991 чылдан эгелеп чээлилерге чаа хуу хемчээлдерин тургузары көрдүнгөн. Ол бүгү чээкчилерге албан болуп болгаш тыртар хуузу ооң ажыглалынын хуусаазындан хамаарыжыр. Чижээ, бир чыл чедир чээшкинге 6 хуунү алыр, 1 чылдан 3 чыл чедир — 8 хуунү, 3 чылдан 5 чыл чедир — 9 хуу, 5 чылдан өрү — 11 хуу, а эрттир тудупкан чээшкиннерге чыл санынын 15-тен эвээш хуузун тургузар. Ооң соонда ол хемчээлдер негелде, хереглелдерге, акша үнезинин деңнелинге болгаш өске-даа экономиктиг факторларга дүүштүр өскерилп болур. Азы шупту чүве — рыноктуң дүрүмнеринге дүгжүр апаар.

Чаа байдалдарда чээли харылзааларының саарылгалыг бүдүжүг бистиң чаңчыккан чиигелделиг чээлилеривистин ажыглалын уламчылаар аргажок кылып турар. Хуу аайыбиле чиигелделерни эгидериниң айтырыын, болдунар болза, чогуур хемчеглер хүлээп ап турар эрге-чагырга органнары боттары шинтпирлээр.

Чээлилерге хуу хемчээлиниң өзүлдези бүдүрүлге черлериниң болгаш чонның акша салыышкынналрыга төлевирнин өзүлдези-биле дүүштүнер. Ол үүл банкыларның боттарының салыкчыларыбиле чүгле дең харылзааны тударынга эвес, а харын-даа бүдүрүлгенин чепсек-хереккелдерининң болгаш хереглел баранналрының рыногуига төлежилге негелдезининң аргашнээн кошкалырынга, ол ышкаш акша салыышкынналрының үнезининң кудулавазын хандырарынга чугула херек. Акша-хөренгини шыгжаашкынының хуусаазынга дүүштүр шак ыыдыг салыышкынналрга чыл санында 4-тен 9 хуу чедир төлевирни тургузары көрдүнгөн.

Рынок экономиказының түдүш чарылбас кезээ — чүнүдаа мурнай чээлилер болгаш өртектиг саазынпар кирип турар сан-хөө рыногу болур.

Чээли рыногунга хамаарыштыр алырга, ол банк системазының көрдүнгөн эде тургустунуушкунунуң түннелинде хевирлеттинер. Ол дээрге, бир дугаарында-ла, саарылга банкыларының четкизин калбартыры, негелде, хереглелге дүүштүр кирип ап турар хөреңгизинге база берип турар чээлилеринге хамаарыштыр хуу хемчээлин тодарадырынче шилчириг-дир. Мында байдал эвээш-биче-даа бол, элээп тодаргай.

Бистиң ыыдыг-ла чаңчыккаанывыс өртектиг саазынпар рыногу дел чүве биске ыыдыг-ла билдингир эвес. Ооң-биле чергелештир бис ам облигация база казначей хүлээлгелериниң үндүрүлгезинбиле күрүне чээлизининң хевирлээшкиннче кирер. болгай бис. Акционер ниитилелдерниң тургустунуушкуну шапкынчаан. Оларның акциялары кезек үе эртерге хостуг садыг-саарылганың боттуг чүүлү апаар болгай. Бүдүрүлгелер, эрге-чагырганың тус чер органнары, эвилелдешкен республикалар боттарынга чедишпейн турар акша-хөреңгиин бюджеттеп база банкыдан, албайн, облигация болгаш өске-даа өртектиг сайзынарны үндүрүп тургаш, чыпт ап болур. Бо чүүл бүдүрүлге черлериниң база чонның акша-хөреңгизин бараансараан рыногундан чардыктырбас болгаш төлежилге шинээзин кудуладыр база оларның дең турарын чедип алырының аргаларын чигедир. Ынчангаш сан-хөө рыногун тургузарын бис үр үеже аткаарладып шыдавас бис.

Инвестицияларны акшаландырарының дөстерин колдаы хуваарынга бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгазының база чаа экономика харылзааларының тургустунганы чедире бергел. Капитал салыышкынарының чүгле 15 хире хуузун эвилелдиң база ол хирезин — республикаларның бюджеттеринин күсели-биле боттандырып турар. Үндүруг системазын боттандырын эгелээри-биле бүдүрүлгелер министерстволарының төпчүткен фондуларынче киир саназашкынарын бүрүнү-биле соксадырлар. Ынчангаш чүл дээрге херек кырында колдуунда акша-хөреңгилерни бидадырынга чедирер инвестицияларның база бир дөзүнден адырлыр бис.

Төпчүткен инвестицияларның хереглелдери амдыызында черле чер албас. Оларның дыка хөй кезии экономиканың курлавыр хандырылгазынче чарыгдаттынын турар. Бодап-даа көрүүер даан: ажыктыг казымалдарны казып тывырынын чарыгдалдары доктаамал өзүп турар, бүгү федерацияның эргеажыктары дээш ажыллап турар бүдүрүлгелерге база девискээрлерге ол өзүлдени чүдүрерге шын бе ынчаш. Өске бир чижек. «Чернобыль», «Арал» дээн чижектиг ниити күрүнениң экологтуг база экономика-социал талазыбиле улуг программаларның ужур-дузазы бүгүдеге билдингир. Шак ыыдыг янзылыг программаларны боттандырарынга баш бурунгаар санап турары-биле чоокку үеде күрүненин капитал салыышкынарының дөрттүн бирин киирер — ол дээрге амгы бюджет акшаландырыышкынның деңнелинбиле алырга барык 10 пункт бедик болуп турар. Айтырыгны шинтпирлээрин чүден көрүп турар бис дээрге, 1991 чылдан эгелээш бюджеттен дашкаар эвилелдиң база республикаларның инвестиция фондуларын тургускаш, агроүлетпүр комплекизинге хамааржырындан анга будүрүлгелерниң амортизация санаашкынарының 20 хуузун олче киирер. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ол саналды деткирнри дилеп турар.

Саң-хөө-чээли политиказы

Эштер!

Чүртка моон сонгаарга бүгү экономиктиг чаартылгаларның эң кол түүлү өртек тургузарының реформазы болуп турар.

Амгы өртектер бүдүрүлгеге боттуг чарыгдалдарны-даа ялередип шыдавайн, хереглелдя база баразн хандырагазын-даа, делегейде өртектерниң деңнелин-даа ялередип шыдавайн турар — ажыы-биле чугаалаарга, кандыг-даа экономиктиг категорияларны ялередип шыдавайн турарыы ам шуут тодаргай. Шак ыыдыг байдал эргелеп башкарылганың шынгыы төпчүттүгнен системазынга туруп болур, азы бүгү будүрүлгенн бодунуң холунга алгаш, бүгү будүрген курлавырларны хуваап турар күрүнеге ыыдыг байдал туруп болур. Шак ыыдыг таварылгада өртектер, шынап-ла, тодаргай роль ойнавас. Шак ыыдыг өртектерниң үндезининге экономиканың байдалын безин ылаптыг аналиэтээри болдунмас. Шынап-ла, ол өртектер будалчак.

Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланышкынче шилчээн будүрүлгелериниң дуржугазы бүзүрелдин-биле чүнү көргүзүп турарыл дээрге, экономиктиг чаартылгаларны шимчедип боттандырарынга амгы турар өртектер база тарифтер системазы шаптыктап турар. Чугаалажып турарыл дег, айтырыг чидиглеиин келген.

Өртектер тургузарының реформазын белеткеп турар үеде ону чорудар талазы-биле аңгы-аңгы бодалдар турган. Ынчалза-даа кол ылгавырлар ийи утланышкынга доктаап турган.

Бирги утланышкын-биле— будүрүлге-техниктиг соруглаиың продукциязының хөй кезинге, бараанларга база ачыдуза чедирилгезинге күрүненин доктааттынган өртектериилеп хостуунче хары угда шилчириин көрүп турар.

Ийиги утланышкын — өртектериің деңнелинге болгаш динамиказынга күрүненин контролюю-биле кады өртек тургузарының рынок арганарын үечадалап киирерин көрүп турар.

Ол ийи утланышкын кайызы-даа үндезинниг. Биргизинге, чамдык эртемденнериің, экономистериің, публицистериің идип үндүрүп турарынга, бис кыска хуусаада рынокту чогумчалыг болдуруп, ынчан рынок механизминиң элементилериниң хөй кезиин ажылдарынга эң-не таарымчалыг байдалдар тургустунар, хереглелди база баранн хандырылгазын таарыштырары дурзынарны үндүрүп тургаш, чыпт ап болур. Бо чүүл будүрүлге черлериниң база чонның акша-хөреңгизин бараансараан рыногундан чардыктырбас болгаш төлежилге шинээзин кудуладыр база оларның дең турарын чедип алырының аргаларын чигедир. Ынчангаш сан-хөө рыногун тургузарын бис үр үеже аткаарладып шыдавас бис.

Инвестицияларны акшаландырарының дөстерин колдаы хуваарынга будүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгазының база чаа экономика харылзааларының тургустунганы чедире бергел. Капитал салыышкынарының чүгле 15 хире хуузун эвилелдиң база ол хирезин — республикаларның бюджеттеринин күсели-биле боттандырып турар. Үндүруг системазын боттандырын эгелээри-биле будүрүлгелер министерстволарының төпчүткен фондуларынче кирер саназашкынарын бүрүнү-биле соксадырлар. Ынчангаш чүл дээрге херек кырында колдуунда акша-хөреңгилерни бидадырынга чедирер инвестицияларның база бир дөзүнден адырлыр бис.

Төпчүткен инвестицияларның хереглелдери амдыызында черле чер албас. Оларның дыка хөй кезии экономиканың курлавыр хандырылгазынче чарыгдаттынын турар. Бодап-даа көрүүер даан: ажыктыг казымалдарны казып тывырынын чарыгдалдары доктаамал өзүп турар, бүгү федерацияның эргеажыктары дээш ажыллап турар будүрүлгелерге база девискээрлерге ол өзүлдени чүдүрерге шын бе ынчаш. Өске бир чижек. «Чернобыль», «Арал» дээн чижектиг ниити күрүнениң экологтуг база экономика-социал талазыбиле улуг программаларның ужур-дузазы бүгүдеге билдингир. Шак ыыдыг янзылыг программаларны боттандырарынга баш бурунгаар санап турары-биле чоокку үеде күрүненин капитал салыышкынарының дөрттүн бирин киирер — ол дээрге амгы бюджет акшаландырыышкынның деңнелинбиле алырга барык 10 пункт бедик болуп турар. Айтырыгны шинтпирлээрин чүден көрүп турар бис дээрге, 1991 чылдан эгелээш бюджеттен дашкаар эвилелдиң база республикаларның инвестиция фондуларын тургускаш, агроүлетпүр комплекизинге хамааржырындан анга будүрүлгелерниң амортизация санаашкынарының 20 хуузун олче киирер. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ол саналды деткирнри дилеп турар.

Амгы үеде күштүг болуп турар өртектерни күрүне контролюнуң адаа-биле хары угда эде көөрге, рынок тургустунуп турарының баштайгы үезинде ынап-ла болу бээр акшаның үне чокталышкынын элээп кошкадыр арганы бээр дээрзин онзалап демдеглээп апаар.

Киирип келген бо илеткелде үлетпүрде болгаш ооң адырларында мөөнеп садар өртектерни кандыг хемчээлдерге өскертирин тодаратган. Маңаа өртектер улгадышкынга ортумаа-биле 46 хуу болуп.

Ынчаарга одалга-чиг эт адырларынга өртектер көскүзү-биле өзер. Чижээ, одалгаэнергетика комплекизинге өртектер 82 хуу, металлургнягга — 71 хуу, химия-ыяш ажылагыйынга 64 хуу улгадыр. Ол чорук бистиң чиг эт кажып тывар болгаш үлетпүрнүң продукция болбаазырадын кылыр адырларывыста өртектерни делегей деңнелинге чедирер, чиг эт курлавырларының өртектерни кандыг-даа барымдаа чокка чиигедир чоруктарны болдурбас болгаш курлавырларны камныг чарыгдаарынга идигни бээр.

Эвилелдешкен республикаларның, эртем организацияларының база агроүлетпүр комплекизинин специалистериниң киржилгези-биле продукция садын алырының чаа өртектерин тургузарының концепциязы ажыллап кылдыгган. Кээ ажыл-агыйның ажыглап турар материалдыг курлавырларының өртектернин улгатканын база банк чээлизин ажыглааны дээш хуулар ставкаларын өстүргенни болгаш өске-даа немелде чарыгдалдарны ында өөренип көргел. Чаңгыс сес-биле чугаалаавга, продукция садын алырының чээ өртектериниң деңнели кээ ажыл-агый будүрүлгезинге дең өртектиг солчугланы болдуварын хандырар.

Будүрүлгенин тургустунуп кээп турар чарыгдалдарын болгаш орулгалыг чоруктуң деңнелин бир аайжыларының чугулазын катай хаара өөренип көргенинге дүүштүр кээ ажыл-агый продукциязының кол-кол хевирлеринге садын алыр өртектер 55 хуу чедир улгадыр.

Ынчаарга үүрмектеп садар өртектериниң реформазының талазы-биле кончүг берге айтырыглаар тургустунуп келген. Күрүненин-даа, өг-бүле болгаш кижи бүрүзүнүн-даа экономиктиг эрге-ажыктары шак ол өртектерде доңнашкан болгай.

50 чылларда болгаш 60 чылларның эгезинде тургустунган үүрмектеп садар өртектериниң системазы эргижилээп. Ол өртектер өскерли берген экономиктиг байдалдарга шүүт дүүшпейн турар. Чаптут социал политиканы боттандырар арганы олар бербейн турар. Социал программаны боттандырып турар үеде ол өртектериниң боттуг өртек-үнелеп, күш-ажыллың херек кырында үнген чарыгдалдарындан хоорлу бергенинге бо-ла таварыжып турар бис. Ынчангаш олар чонның хереглел бараанларын будүрерии көвүдезиринге чоггүүп идигни бербейн, хереглелдерни ажыглаанны болгаш ажыл-херектин боттуг байдалын барымдаалаваанны, чаагай күзээшкинер кылгаш олурып бээр дээнн ол.

Аъш-чем бараанларының үүрмектеп садар өртектериниң улгаттырары-биле чергелештир оларга хамаарышпас чамдык бараанларының өртээи база өстүрери көрдүнүп турар. Пэс болгаш [illegible] кылгаларының өртээ — 30-50 хуу, идиктериниң 35, алгы-кештен кылган кылыгларының өртээ 20 хуу улгадыр. Культура-херегледдин болгаш ажыл-агыйга хереглээр чамдык бараанларның чамдык хевирлерин 30 хуу, тудуг материалдарының өртээн 50 хуу улгаттырар.

Амыдырал хандырылгазының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезинин (квартира хелезининден ангыда) тарифтерни 70 хуу, авиация болгаш демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының өртек-хөлезинин 5[illegible] хуу өстүрери көрдүнүп турар.

Эштер депутаттар! 1990 чылдың дүжүдүнүң тараазын садын алырының өртээн чазактың улгаттырганын биляр болгай силер. Тараа будүрериң көвүдедиринге немелде идигни колхозтарга болгаш совхозтарга бээри-биле чазак ыыдыг хемчегни алган. Даштыкыдан тараазны амгы хемчээлге дүүштүр садын алыры моон сонгаар чуртка берге апарган.

Продукция садын алырының чаа өртектерин киргени-биле хөлбаштыр күрүненин ол сорулгаларга үндүрер чарыгдалы бо чылын 9 млрд. рубль болур. Ынчаарга колхозтарның болгаш совхозтарның киирип алыр орулгазы ол хире хемчээлге көвүдээр, ооң 5 млрд. рублин ажыл төлевирнинге ажыглаар.

Тараанның садын алыр өртээн улгаттырза-даа, хлеббулочка кылыларының өртээнге амдыызында дегбээн бис. Бо талазы-биле сүмележип алыр херек. Хлебти стодче салыр мурнунда кижинин кайы хире күш-ажылы үнер, дери төктүр ийик, а бистин хлебке хамаарылгавыс дыка багай. Ооң өртээ чиик болгаш кезээде бар болур боорга ыыдыг бис бе? — ажыт-чажыт чок болуп көрээлинер.

Мындыг байдалдарда чазак реформада көрдүгенин ёзугаар хлебтиң болгаш хлеб продуктуларының, үүрмектеп садар чаа өртектерни киирерининң хуусаазын чоокшуладырын саналдап турар. Ону бо чылдың июль 1-деи кылып эгелеп болур. Чурттакчы чонның немелде чарыгдалдары 17,5 млрд. рубль болур, ону оларга бүрүн эгидер.

Бо хемчегниң эң чүгүлэ түүнели болза, 5 млн. тонна тараанның камналгазын чедип алыр. Ооң кезиин мал чемниге ажыглап турар дээрзин базарымдаалаар херек. Оон-биле холбаштыр чөпке-даа, республикаларга-даа чурттакчы чонга концентраттыг мал чемин садарын көвүдедир херек.

Хлебтиң болгаш хлеб продуктуларының үүрмектеп садар чаа өртээн бо чылдың июль 1-деи эгелеп киирер дугайында санадлы деткирнри ССРЭ-ниң Дээдн Советинден чазак дилеп тур.

Өртектериң бүгү системазын хары угда эде көөрү өртек доктаадылга реформазының бирги үе-чалазы болуп деп чугаалаан болгай мен. Моон сонгаарга башкартынар рынокче шилчилге үезинде үлус ажыл-агыйында өртектериң системазы дараазында үш хевирлиг болуп деп, чазак санап турар:

ол дээрге — күрүне органнарының тургузуп турары, бүгү хандырыкчыларга албан болур көрдүнген быжыг өртектер-дир;

ол дээрге — прейскурантыларны үндезии боллурган башкартынар өртектер, а эвилел болгаш республика органнары оларны өскертириниң кызыгаарларын доктаадып тургузар. Ол кызыгаарларның тодаргай өртээн хандырыкчыларга албан болур көрдүнген быжыг өртектер-дир;

ол дээрге — үүрмектеп садар өртектериниң системазы дараазында үш хевирлиг болуп деп, чазак санап турар:

ол дээрге — күрүне органнарының тургузуп турары, бүгү хандырыкчыларга албан болур көрдүнген быжыг өртектер-дир;

ол дээрге — прейскурантыларны үндезии боллурган башкартынар өртектер, а эвилел болгаш республика органнары оларны өскертириниң кызыгаарларын доктаадып тургузар. Ол кызыгаарларның тодаргай өртээн хандырыкчыларга албан болур көрдүнген быжыг өртектер-дир.

Хлебтиң болгаш хлеб продуктуларының үүрмектеп садар чаа өртээн бо чылдың июль 1-деи эгелеп киирер дугайында санадлы деткирнри ССРЭ-ниң Дээдн Советинден чазак дилеп тур.

Өртектериң бүгү системазын хары угда эде көөрү өртек доктаадылга реформазының бирги үе-чалазы болуп деп чугаалаан болгай мен. Моон сонгаарга башкартынар рынокче шилчилге үезинде үлус ажыл-агыйында өртектери

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

ринде хереглелдин деңнелиндеи болгаш структуразындан хамаарылгалыг кылдыр тургузар дээш саналдарны шын эвес деп көрген болгаш хүлээп албаан бис.

Хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хереглел үнелезиннеринде (ылагыя аъш-чем продуктуларында) аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалаар дээш санал база маңаа дүүшпейн турар.

Эгидилге хемчеглерин чорудуп тура, чурттуң аңгы-аңгы девискээрлериниң, бүгү хоорайларының болгаш суурларының чурттакчылары бир деп байдалдыг болзун дээш туржуп турар бис.

Деп чорукту кол барымдаа кылдыр көрбүшаан, чазак эгидилге төлевирлериниң механизминиң аңгы-аңгы аргаларын чугаалажып көргеш. Ийи кол аргаа тывылган. Ол дээрге бир таварылгада, эгидилгеш санаттыгаш түп ёзугаар төлээрин киирери, азы өске деп көрген болгаш хүлээп албаан бис.

Хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хереглел үнелезиннеринде (ылагыя аъш-чем продуктуларында) аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалаар дээш санал база маңаа дүүшпейн турар.

Эгидилге хемчеглерин чорудуп тура, чурттуң аңгы-аңгы девискээрлериниң, бүгү хоорайларының болгаш суурларының чурттакчылары бир деп байдалдыг болзун дээш туржуп турар бис.

Деп чорукту кол барымдаа кылдыр көрбүшаан, чазак эгидилге төлевирлериниң механизминиң аңгы-аңгы аргаларын чугаалажып көргеш. Ийи кол аргаа тывылган. Ол дээрге бир таварылгада, эгидилгеш санаттыгаш түп ёзугаар төлээрин киирери, азы өске таварылгада — ажыл төлевиринге болгаш өске-даа акша орулгаларга хүүлүг немелдерни доктаадып тургузары. Бо вариантыларның кайызында-даа чедер-четпес чүүлдер бар, оларны калбаа-биле чугаалажыры чугула.

Бирги арга — эгидилгеш санаттыгаш түп ёзугаар төлээри — чонуң эвээш орулгалыг бөлүүнүң социал камгалалын идегелдиг хандырар, хөй уругларлыг ог-бүлелерге чамдык артык эргелерни көргүзер. Оон-биле чергелештир ол арга чонуң аңгы-аңгы кезектериниң хереглел деңнелдеринде былгавыларны, ылангыя аар болгаш бедик мергежил негээр күш-ажылга хаара туттунган азы агаар-бойдузу берге, ыңчем, идик-хеп болгаш өскедээ баранныр садыл алырына хөй чарыгдал негээр черлерде (Сонгу чүкте, Сибирьде, Ыраккы Чөөн чүкте) чурттап турар чонуң деңнелинде аңгы-аңгы чүүлдерни барымдаалавайн турар.

Эгидилге төлевириниң механизми күш-ажыл кылып шыдаар чонуң эрге-ажыктарын камгалаары, күш-ажылдың чедип аллынган шынарын болгаш будуруккучүүнү кудулатпазы база ниитилелге эргежок чугула болуп турар. Эгидилгеш төлевирлериниң механизминиң ажыл-ажыктарын чугаалажып көргеш. Оон-биле кадыг деңнештирилгеден долузу-биле чайлаары черек кырынга болдунмас. Чүге дээрге эгидилге хемчеглерин чорударының кол принцини (бодап көөрүмге, оон-биле шупту чөпшээрежир үжүрлүг) хандырылгазы кошкак бөлүктериниң социал эрге-ажыктарын эң улуг хемчээл-биле камгалаарыла болгай. Ынчангаш хандырылгазы кошкактарның эрге-ажыктарын таарыштыр шиитпирлээриниң таарымчалыг хемчээн тывары болгаш ажыл кылып шыдаар чурттакчы чонуң ийелекейлиг чорууна идиг бээрининң механизмни үреезеп чугула боор турар.

Кайы-даа аргаларның четпес чүүлдерин эвээжедиги-биле бир талаадан чурттакчы чонуң социал талазы-биле кошкак бөлүктериниң камгалалы артыпып болуур аргазы бээр, а өске талазындан — эгидилге төлевирлерин кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы улуг-хүүгү-биле дүүштүрүп болур аргазы бээр каттыштырган хевирин силерге саналдап тур бис.

Эгидилге хемчээлинин дугайында ынчаш чугаалай бээр мен. Ынчалза-даа оон мунунда айтырыгныг хемчээлиниң улуун кичээнгейлиг өөренип көөрүнерин санаалдап тур мен. Аъш-чемниң, аъш-чемге хамаарышпас барааннарның түүмектеп садарының болгаш ачы-дуза чедирилгезинге ажыл төлевиринің хемчээли-биле эгидилгениң доктаатты-ның хуузун тургускаш, дүүштүрери чогумчалыг болур деп санап турар бис. Деңнештирилгеден чайлаар арганы ол бээр. Эгидилге ажыл төлевиринин 15 хире хуузу бооп болуурун санаашкыннар көргүзүп турар. Кымнарның ажыл төлевири чавыс болдур, оларга магадылаттынган төлевирнин эң кудуку кылыг хемчээлин — бир айда 40 рубльди доктаадыры чугула. А ажыл төлевири бедик ажылдакчыларга эгидилгениң үстүку кылыг хемчээлин доктаадыры чугула. Оон-биле кадыг өөтектериниң чангыс удаа өзүлдезин-биле холбашкан төлевирлерге олча-ажых үндүрүүн болгаш өске-даа үндүрүтлерни онзавазы көрдүнүп турар.

Пенсионерлерге, студентилерге, техникумнарның түскай оотумак болгаш профессионал-техниктиг үчилищелерниң сургууллар-ының шынары эң эки база модага эң дүүшкен бараанныры-ның, амыдыралга ажыглаар нарын техниканың чамчык хевирлериниң өртээнин өзүлдезин, пассажирлер аргыштырылгазының, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ачы-дузазының төлевириниң хемчээлиниң беднишкинин эгидилге чок арттырар бодап турар бис.

Илереттинген тодаргай түүден үнеш, ажыллап турар чурттакчы чонга төлевирлериниң хемчээлин ажыл төлевириниң хемчээли-биле эгидилгениң доктааттынган хуузун тургускаш, дүүштүрери чогумчалыг болур деп санап турар бис. Деңнештирилгеден чайлаар арганы ол бээр. Эгидилге ажыл төлевириниң 15 хире хуузу бооп болуурун санаашкыннар көргүзүп турар. Кымнарның ажыл төлевири чавыс болдур, оларга магадылаттынган төлевирнин эң кудуку кылыг хемчээлин — бир айда 40 рубльди доктаадыры чугула. А ажыл төлевири бедик ажылдакчыларга эгидилгениң үстүку кылыг хемчээлин доктаадыры чугула. Оон-биле кадыг өөтектериниң чангыс удаа өзүлдезин-биле холбашкан төлевирлерге олча-ажых үндүрүүн болгаш өске-даа үндүрүтлерни онзавазы көрдүнүп турар.

Пенсионерлерге, студентилерге, техникумнарның түскай оотумак болгаш профессионал-техниктиг үчилищелерниң сургууллары эгидилге-компенсацияны чангыс аай хемчээлге доктаадып болуур ышкаш. Ажыл кылып шыдаар назыхар үезинде азырадыкчыларга хамаарыштыр элүр болза, оларга ажылдап турарларга тывыстынар ай компенсациязының чартыы хемчээлдиг компенсацияны төлээрин санаалдап тур бис.

Уругларга дугайында чугаа онза болур. Маңаа дыка-ла хөй варианттыларны болгаш комбинацияларны өөренип көөрүвүс. Эгидилгениң хемчээлин ог-бүледе уругларның саны-биле, төрүттүгениниг ээлчээ-биле, ада-иезиниң ажыл төлевирин дамчыштыр санаарының өске-даа хевирлериге таарыштыр хуваары чогум нарын эвес хире. Ынчалза-даа бо таварылгада шалыны улуг эвес кижилериниң, пенсионерлериниң болгаш пособие ап турар хамаатыларның чидириин долузу-биле эгидери болдунмас апаардыр.

Эгидилге төлевирлериниң хувааларзыгга деңнештирген хамаарылга хуваала харылзаалариның бүгү системазын кескүү-биле үзүүрп чугаажок. Оон-биле кадыг деңнештирилгеден долузу-биле чайлаары черек кырынга болдунмас. Чүге дээрге эгидилге хемчеглерин чорударының кол принцини (бодап көөрүмге, оон-биле шупту чөпшээрежир үжүрлүг) хандырылгазы кошкак бөлүктериниң социал эрге-ажыктарын эң улуг хемчээл-биле камгалаарыла болгай. Ынчангаш хандырылгазы кошкактарның эрге-ажыктарын таарыштыр шиитпирлээриниң таарымчалыг хемчээн тывары болгаш ажыл кылып шыдаар чурттакчы чонуң ийелекейлиг чорууна идиг бээрининң механизмни үреезеп чугула боор турар.

Кайы-даа аргаларның четпес чүүлдерин эвээжедиги-биле бир талаадан чурттакчы чонуң социал талазы-биле кошкак бөлүктериниң камгалалы артыпып болуур аргазы бээр, а өске талазындан — эгидилге төлевирлерин кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы улуг-хүүгү-биле дүүштүрүп болуур аргазы бээр каттыштырган хевирин силерге саналдап тур бис.

Эгидилге хемчээлинин дугайында ынчаш чугаалай бээр мен. Ынчалза-даа оон мунунда айтырыгныг хемчээлиниң дараазында айыттынганы дег боор болуур:

Чурттакчы чонуң бөлүктери	Бир кижиге эгидилгениң хемчээли (бир айда рубль-биле)
1. Уруглар назыны (харын)	
5 чедир	30
6-12	35
13-17	39
2. Хүндүс өөренир дээш өөредилге черлериниң, —техникумнарның болгаш профессионал-техниктиг үчилищелерниң сургууллары (17 харган өрү)	35
3. Ажылчыннар, албан-хаакчылар, колхозчулар болгаш ажылда хаара туттунганнарның өске-даа бөлүктери	1-ги вариант — 45 2-ги вариант —ажыл төлевириниң 15 хуузу, ынчалза-даа 40 рубльден эвээш эвес.
4. Пенсионерлер (ажылдавайн турар)	35
5. Азырадыкчылар (уругларны санаваска)	20

Уругларга бараанныр эссортименттизининң өртээнин өзүлдези-биле түскай сорулгалыг компенсация киирингеш, бир айда-ла 5 хар чедир уругларга — 5 рубль, 6-дан 12 хар чедир — 6 рубль, 13-тен 17 хар чедир — 7 рубль.

Хлебке болгаш хлеб продуктуларыга үүрмектеп садар өртекти бо чылдың июль 1-деи эгелеп өскертир дугайында чазактың саналын ССРЭ-ниң Дээди Соведи деткиир чүве болза, өртекти улгаттырарындан эгелеп оның эгидип дугаларының чогуур хемнин харыы үгда төлеп эгелей боор.

Өртек тургузарының формазы башкартының туразын болгаш хостуг өртекчерже чоорту шилчирин көөрүп турар. өртектер улгадың база болур. Шак бо таварылгада чонуң амгы орулгаларын индекстээринче киреринге үндезилеттинген социал камгалалдың хемчеглерин эргежок чугула эдээп. Төлевириниң хемчээлин чангыс катап доктаадыр деп көрүп болур.

Бирээде, ажыл чок болур чорукту экономиканың бедик ажыктыг боон турарының негелдезин кылдыр көрүп болур. Ажыллаар эргелиг деп магадылаттан бүрүн ойтаалар, элээн үениң дургузунда ажыл чок чорукту өжегээр деткиир, күш-ажылдың эң бүдүрүкчүлүүн бедидеринче оларны албадап кээр кылдыр ажылдакчыларны албадаар күүүлүг чепсек кылдыр оны ажыглаар.

Ыйыг вариантыны барымдаалап көөрге, шын ышкаш-даа бол, оон-биле черле чөпшээрежип болбас. Ниитилелдиң социал бергедээшкиннерин чидиглеидиреринің дузазы-биле экономиктиг бедик ажыктыг чорукту чедип алырының ажыы черле чок болур. Ажыллаар эргениң Конституцияда көрдүнген магадылаалың хандырарынга эргежок чугула бүгү хемчеглерни күрүне ап чорудар хүлээлеглиг болгаш ап чорудар-даа апаар.

Ам херектиң организастыг талазының дугайында чугаалап көрейи. Эгидип төлеп бээрин кол орулганы ап турар черин барымдаалап, айда бир катап төлээри көрдүнүп турар.

Пенсионерлерге, бичии уругларга, азыралла турар кижилерге чурттап турар черининг айы-биле социал хандырылга организары төлеп бээр.

Студентилер болгаш дээди, ортумак түскай болгаш профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургууллары, аспирантылар стипендия ап турар черлериниден дузаламчыны алыр.

Долу бот-орулга-чарылга-биле ажыллап турар будуруулгелер болгаш организациялар күш-ажылчы коллективтер-биле администрацияның араазында чарлынган коллективтиг керээлерге дүүштүр күш-ажыл төлевириниң фондузунган бодуюн ажылдакчыларына немелде дузаламчыны көргүзүп болур.

Сөөлүнде онзалап демдеглексеп каап турар чүвем мындыг. «ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг харылзааларының үндезинниериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр күш-ажыл, пенсия болгаш социал хандырылганың өскедээ хевирлериниң төлевириниң чүгле эң биче хемчээлин эвилел деңнелинге доктаадып тургузар. Эгидип төлеп бээриниң саналдап киирип турар хемчээлин күрүнеин эң биче магадылалы кылдыр санал болур. Эвилелдешкен, автономнуг республикалар, улус депутаттарының чер-чер Советтери боттарының бюджединиң акша-хөрөнгизининя күсели-биле девискээринде тургустунуп келген онзагай чүүлдерин болгаш байдалдарны өөренип көөрүп турган, эгидип төлеп бээриниң хемчээлин улгаттырып болур эргелиг.

Бо айтырыгны шиитпирлээриниң социал-политиктиг болгаш экономиктиг эң чугулазын өөренип көргеш, экономиканы таарыштыр экижилеринин Программазында көрдүнгенин ёзугаар «Үүрмектеп садар өртектериниң кол негелделериниң болгаш чонуң социал камгалалының хемчеглериниң дугайында» телевиделди бүгү чон чугаалажып көөр кылдың саналлаа киирери эргежок чугула деп, ССРЭ-ниң чазаа санал турар.

Чонуң чөпшээрези тоотт шак ындыг базымны кылын болбас. Чурттуң хамааты бүрүзү бөрта болдунуң санаалдаалың чугаалаар ужурлуг.

БЕДИК БҮДҮРҮКЧҮЛҮГ, ЧЫНАРЫ БЕДИК КҮШ-АЖЫЛЛЫ БАРЫМДААЛАП КӨӨРҮН КҮШТЕЛДИРГЕРИ, КҮШ-АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ БОЛГАШ АЖЫЛДЫГ БОЛУРУ

Эштер! Өөрүшкү-маңнайлаг бүгү-эвилел рыногунуң догуинаа тургустунары дээштиг ажылдаарын мурнуку одургже идип үндүрүп турар. Ынчан кижиниң күш-ажылга хамаарылгазы үндезини-биле өскерлир, кылган ажылдың алыс түнелги дээш харыысалгазы улгадыр. Ажылдап турар черим үнелиг деп чүве кижи бүрүзүн билиндирип кээр кылдыр албаан кээр, бодунуң арга-шинээзин болуур-чогуурулуу-биле ажыглап болур арганы ана бериптер хире база ана үндезилээш, амыдырадың шынарын доктаамал экижидерин хандырыпкы дег, хүнүүн-не өзүп орар хүүзүнда хереглелдиң болгаш өг-бүлезиниң хереглелиң хандырыпкы дег хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула.

Чоокку чылларда экономиказа структура талазы-биле оон социал эде угланышкыны, камгалал аргыларының конверсиязы, будуруулге тудугларын кызырганы база орулгазы эвээш база карылгалыг будуруулгелерни узутказары-биле холбаштыр, а ол ышкаш 90 чылларның ортаү үезиндеп эгелеп ажыл кылып шыдаар кижилериниң саны өзеп-биле күш-ажыл рыногунга боттут салдар чедиртинер.

Бо байдалдарда ажылдыг болурунуң концепциязын ийи альтернативтиг хылдыр көрүп болур.

Ынаар, а ол ышкаш будуруулгелер коллективтериниң бөлүүлешкен кызыы эрге-ажыктарын илергейлээн хөй санныг фактылар чонуң таарзынмас чорууи болдурганын социалистиг анализ бадыткап көргүскен. Бистер шак оортан чогуур түүнелдерни кылыр ужурлуг бис. Болуунуң алыс утказының талазы-биле дешилгелиг болгаш биске эң-не чугула кооператив шимчээшкиниң оон ажылчорудулгазының сан-хөө болгаш экономиктиг башкарыкчыларының ажылдавайн барган уржуунда хөй түүлдер талазы-биле ынчангаш багай болу берген-дир.

Күш-ажыл рыногун чогумчалыг кылдыр ажылдадыр төлээде, хөй чүүлдерни баш бурунгаар бодап көөрүвүс черле чугула. Чижээ, чурттуң бүгү девискээринге хамаатыларның хостуг сайгарлып көжер аргазының бар болуру эң-не эргежок чугула. А ону хандыраранда, чурттагга бажыныарының рыногун тургузары негеттинер.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыынга дүүштүр оон-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизин чазак чоокку үеле ажылдап кылыр. Хамааты бүрүзү квартираны азы бажыны садып алырының, узун хуусаада хөлезилээриниң азы ажылдааларының аргазы-биле хостуг, бодуюн күзээнин ёзугаар тып ап шыдаар ындыг байдалдарны тургузары чугула.

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗААЛАРЫ

Эштер! Совет Федерациязында нарын болгаш чаңгыс аай эвес чорудулгаларның шуптувус херечилери болуп турар-дыр бис. Төптүн болгаш чер-черниң чөрүлдээлериниң көстүп келиринге арганы бистиң ниитилеливистиң демократчылызгазы берген, ыңчаарга ук чөрүлдээлерни оон мурнунда эргелеп башкарарының чагырып дужаар системазы, төпчүткен шыңгыы планнаашкын-биле чазыыллызын келген.

Ынчалзажок бистин федерациявыста байдалды бөгүн сайгарып көөрде, ону чаартыр талазы-биле кылдынган чүүлдерни эскербейн барып болбас. Төптүн бүрүн эргелерининг хөй кезиин сөөлгү чылдар дургузунда эвилелдешкен республикаларга дамчыдып берген, чер-чер Советтериниң эргелерин база калбарткан. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның эргелерин база харыысалгазын Конституция ёзугаар чазазы-биле ылгалдыр тодаргайлаарының үндезиниериин доктаатканы чугула чамдык хоойлуларны ССРЭ-ниң Дээди Соведи хүлээп алган.

Башкартынар рынокче шилчиишкин болза чаз хоойлужудулга актыларының тывыскан эргелерин долуу хемчээлдиг ботгандырып, совет федерацияны шынарлыг, улам бедик деңнелче көдүрүп, интеграция чорудулгаларын күштелдирип шыдаар экономиктиг механизмни тургузар. Улус ажыл-агыйының бүгү комплекизинин ажылының ажыктыыг боттуу-биле бедидер сорулгалыг ниитивилел рыногу оларны хөгжүдеринин үндезини болуу ужурлуг. Ниити-эвилелдиң эң калбак рыногунга хостуг ажылчорудулганың аргаларын ажыглаары бүгү республикаларга ажыктыг болуур, ыңчаарга оларның ажыл-агыйының регионга хамаарышкан онзагай чүүлдерни анаа бүгү талалыг ажыглаттынар апаар. Республикаларның национал кызыгаарының иштинге хагдынчак экономиктиг харылзааларны тургузарынче чүткүүшкүүн —ол дээрге мунгаштаалышкынче орук-тур. Бистиң келир үевис — ССРЭ-ниң чаңгыс аай ниити рыногун бүгүдеге тургузуп бээри-дир.

Концепцияны белеткеп тура, чазактың үндезини кылдыр алганы ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның аразында экономиктиг харылзааларның эде тургустунуушкунуун кол принциптеринге доктаакайдыр мен.

Чүнүн-даа мурнунда бис федерацияның экономиктиг үндезиннериниң чаартылгазы бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның болгаш бистиң чуртувустун чонунуң эргежын боттандыраң, оларны чарар эвес, а каттыштырар база ыңдыг арга-биле экономиктиг тускайланыксаар хөөнүн бүгү-ле илерээшкиннериге удур угландырарын удурулга кылган бис.

Ийиги принципиалдыг негелде мындыг: ам кылып чоруттунар ажылдарны чаа Конституция үндезинниге калбартыр, оон ужур-утказы — эвилелдешкен республикаларның экономиктиг бүрүн хамаарышпазы болгаш тускайланы. Эң чугула сорулга—эвилел кеэзээнин чаартыры болгаш ССР Эвилели биле эвилелдешкен республикаларның база оларның бот-боттарының аразында керээ харылзааларының утказын тодарайыры.

Кандыг-даа удур-дедир экономиктиг харылзааларның схемазында, ам күштүг болуп турар улус ажыл-агыйының кадыг чурумнуг вертикалдыг тургузары башкарылгазын рынок харылзааларының механизминиң хөгжүлдезинге болгаш будуруулгелериниң ажыл-агый организацияларының горизонталдыг харылзааларынга оларның чагыртылгазын болгаш өнүү хевирлерни сана-вайн, үндезилеттинген эргелеп башкарылганың системазыбиле солуушкун боон болуруи өөренип көөр ужурлуг. Бүгү-ле ажыл-агый чорудуп турар субъектилерге ниити-эвилел рыногунче хандыг-даа шаптараазын чокка үнеринің аргашинээ магадылаттынган турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң хүлээп алганы хоойлу актылары эвилелдешкен республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң эргелерин, а ол ышкаш оларның чурттуң хөгжүлдезининя экономиктиг болгаш социал удуртулгазымга харыысалгазын кызыгаарлап турар. Чамдык республикаларга ССР Эвилели-биле кады программаларның күүселдезинге оларның киржилгезининң чадазы дег, оларның эвилел органнарының деңнелинге шиитпирлеп турар айтырыгларының составы чаңгыс аай болур.

А бир эвес ниити план дугайында чугаалаар чүве болза, эвилел органнарына чүүн-даа мурнунда чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин, ниити-эвилел үжүр-утказыг күрүне программаларының сайгарылгазының удуртулгазының, республикалар-биле кады күрүне планнын тургузарының, будуруулгелерниң болгаш организацияларның механизмин ажыл-чорудулгазының экономиктиг таарыштырылгазының перспективаларын ажылдап кылыры хевээр артар.

Төптүн талазындан ССР Эвилелинге хамаарыштыр ниити өртек тургузарының, санхөө-чээли болгаш акша эргелдезинин, чурттакчы чонуң күш-ажыл төлевириниң болгаш социал магадылалының даштыкы экономиктиг ажылчорудулганың, а ол ышкаш эвилелдешкен республикаларның киржилгези-биле будуруулгелерниң күштерни таарыштырарының айтырыгларына принципиалдыг төптүр чорукту ажылдап кылырының адырларына политиканың ниити үндезинеринн хевирлээри артып калыр.

Экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң бүгү артыан айтырыгларын эвилелдешкен республикалар боттары азы эргелеп башкарылганың эвилел органнары-биле кады шиитпирлээр.

Шилчилге үе-чадазында рынок харылзааларының болгаш улус ажыл-агыйының материалдыг балансылаттынарының дугайында

Эштер депутаттар!

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге чорудулгазын өске талаадан, тодаргайларга, улус ажыл-агыйының болгаш оон кол секторларының материалдыг балансылаттынарының талазындан ам сайгарып көөрүн мөзээ чөпшээрел көрүнер. Рынок харылзааларына орукту ажыдып, ажыл-агый чорудулгаларына хосталганы берип тура, будуруулгеге туруушкуннарны болдурбайн, улус ажыл-агыйының материал талазы-биле балансылаттынарын чедип ап, аъш-чем болгаш өске-даа хереглел бараанныры-биле оон-даа бедик — ийиден хөй катап хоожуап калган.

Ындыг төлээде, боттуг чылдагаанныың үржүүдүн тааржыр ... байдалга таварышкан республикаларга болгаш национал тургузугларга дуза чедирилгезинин механизмин ажыллап кылып апаар. Ол механизм чамдык элементилерни хаара тудар ужүрлүг:

Оларга үндүрүг онзашкыныга, акшаланарыышкынга, болгаш чээли берингкинге, шилчилгелиг үеле рынокчуя оон-даа өске таарыштырыкчы талаларын ажыглаарына экономиктиг чинчелдерни бээр;

Чамдык республикаларның ниити-эвилел болгаш регионалдыг программаларның сайгарылгазынга керээ ёзугаар көрдүнгени-биле, киржилгенин онзагай байдалдарын тургузар;

Адак сөөлүнде, эвилелдешкен республикаларның будуруулгени национал орулгадан алган дең хуулаашкыннарның үндезинниден хевирлеттинин болгу дег түскай регионалдыг фондуну тургузар болгаш ону эвилел база республикалар чазактарының кады алган шиитпирлээри ёзугаар ажыглаар.

Уште, түүнел мындыг: ямзы-бүрү эге арга-шинекти деңнештиреринге база экономиктиг, түскай социал-экономиктиг болгаш национал онзагайлаашкынарының тургустунуп келген специализациязының үчёдүнга чамдык республикаларның ниити-күрүне чергелиг тодаргай деткимчези эргежок чугула.

Девискээрлериниң бот-акшаландырыышкынче кирип турар үезинде эвилелдешкен республикаларның эге байдалдары деп эвес дээрзин өөренип көөрү чугула. 1989 чылда РСФСР-де, Белоруссияда, Прибалтика республикаларында будуруулге адырында хаара туттунган чаңгыс киржиге хамаарыштыр национал орулганың будуруулгези 6,5-тен 7,5 муң рубль болган, а Ортаакы Азияның республикаларында болгаш Казахстанда—3,5-тен 5 муң рубль. Бо республикалар сайзырангай регионнардан кижи бүрүзүнүң бараанныр болгаш ачы-дуза чедирилгезининя хереглелдерининя хемчээлинин, ораи-саза хандырылгазы-биле оон-даа бедик — ийиден хөй катап хожуап калган.

Ындыг төлээде, боттуг чылдагаанныың үржүүдүн тааржыр ... байдалга таварышкан республикаларга болгаш национал тургузугларга дуза чедирилгезинин механизмин ажыллап кылып апаар. Ол механизм чамдык элементилерни хаара тудар ужүрлүг:

Оларга үндүрүг онзашкыныга, акшаланарыышкынга, болгаш чээли берингкинге, шилчилгелиг үеле рынокчуя оон-даа өске таарыштырыкчы талаларын ажыглаарына экономиктиг чинчелдерни бээр;

Чамдык республикаларның ниити-эвилел болгаш регионалдыг программаларның сайгарылгазынга керээ ёзугаар көрдүнгени-биле, киржилгенин онзагай байдалдарын тургузар;

Адак сөөлүнде, эвилелдешкен республикаларның будуруулгени национал орулгадан алган дең хуулаашкыннарның үндезинниден хевирлеттинин болгу дег түскай регионалдыг фондуну тургузар болгаш ону эвилел база республикалар чазактарының кады алган шиитпирлээри ёзугаар ажыглаар.

Ушкү хевир-ниизиниң утказы чүл дээрге, күрүне чагыыл тургузарда, эң чугула продукцияны кайы-бир сорулгаларга эргежок чугула хемчээл-биле кызыгаарлаан номенклатура ёзугаар доктаадыр. Шак мындыг таварылгада ажылдың саның өйлей шилип алганы, а күрүне чагылларының негелделери продукцияны кылып будурерлерге ажыктыг болган турары эргежок чугула. Бир эвес өртектериин база үндуругүн чингелделериниң чогуур политиказын чорудар болза, оны чедип ап болур. Оон-биле кады баштайгы үечадада күрүне чагыларының албан болуруи арттырары база оларны күүсетпээни дээш шынгыы хемчеглерни көөрү эргежок чугула.

Шак бо арга-хевирни чазак рынокче шилчириниң үезинин сорулгаларынга болгаш аргаларынга эң-не дүжүп турар деп санаан. Күрүне чагыларының составын 1991 чылдаң эгелеп дараазында сорулгаларга: камгалал хереглелдеринге, улус өөредилгезинин, кадык камгалалының болгаш культураның чагыларынга, чурттуң экспорт хүлээлгелерин күүседиринге, ниити күрүнеинин эртем-техниктиг программаларын боттандырарынга чурттакчы чонга рынок фондузун хевирлеп тургузарынга база күрүнеинин материал-техниктиг хурлавырларын тургузарынга кызыгаарлаарын көрүп турар. Агроүлетпүр комплекизинин болгаш чиик үлетпуриун доктаамал чогумчалыг ажылдаарынга онзагай эргежок чугула.

(Төнчүзү 4-кү арында).

ШЫН

2-кү арын. 1990 ч. май 26.

ЧУРТТУҢ ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫҢ БОЛГАШ БАШКАРТЫНАР РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИИРИНИҢ КОНЦЕПЦИЯЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгезэн 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

өөренип көрген — бо адырлар курлавырларның эң чугула хевирлериниң талазы-биле күрүне чагыының составынга эң кол сорулгалар кылдыр кииртинген.

Ынчангаш төнчүткен чүрүм ёзугаар үстүнде айыткан үглуг сорулгаларны шинтпирлээринге күрүне чагыының кызыгаарлыг номенклатуразының продукциязын хемчээлбиле хуваар апаар. Бо бөлүктен ангыда, бүгү чүүлдер хостуг сайгарылгага кирер. Шак мындыг хевир-янзыда бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногунче бүдүрүлгелериниң аразында дорт харылзаазы ындыг-ла бөдүүн болбас. Ажыл-агыйның тургустуунган харылзааларже шилчиири база бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң рыногунче бүдүрүлгелериниң аразында дорт харылзаазы ындыг-ла бөдүүн болбас. Ажыл-агыйның тургустуунган харылзааларже канчап-чоол тургаш, бар-да аргазы-биле арттырар дээш амдыгааштан-на сагыш салыры эргежок чугула. Катаптап каайн: чогуур ажылды ам-на эгелээр херек. Материал-техниктиг хандырылганың амгы туруп турар бүгү системазы бо сорулганы шинтпирлээринче саадал чокка дораан кирер болгаш бодунуң эптештирикчи ажыл-чорудулгазы-биле чаа кады ажылдажылганың көдүрүлгерин тударынга бүдүрүлгелерге дузалаар боор деп, чазак санап турар.

Рынок харылзааларының байдалынга инвестиция комплекизи

Эң-ле шинтпирлиг хемчеглер алыры биске эргежок деп бодап тур мен. База чүнүдаа мурнунда инвестиция херегленин кызыгаарлаар. «Хоочураан» тудугларга, чигзинчиг, беримче чок объектилер хандырарынга курлавыр салыр арга чуртта бөгүн чок. Ынчалзажок ол үргүлүг-ле утка чок боол турган. Чүгле шынарлыг, кыска хуусаада ажыглалга кирип турар төлевилелдер амыдыралга боттаныр.

Ындыг төлевилелдя кым база канчаар шилип алырыл? Чагыкчы болбайн канчаар. Ынчалза-даа ам ол бодунуң акшазын черже хөмөрин чөпшээрээр деп бе. Илеткелимнин чогуур кезээнге бюджет дефицидин кызырары, үндүрүг, банк хуузун белидери дээш ышкаш сан-хөө болгаш чээли адырында улуг хемчелер дугайын чугаалаан мен. Ынчангаш хоозун акша ам турбас. Оон-биле кады тудуг продукциязының тургустуунуп турар рыногу бодунуң шилилгезин болдурар.

Ол дугайын ангы чугаалаксап тур мен. Ындыг рынок тургузуп алыр дээш хөй чыл дургузунда чоруп келдивис. Ол үенин дургузунда тудуг эргелелининң төпчүдүлгези арай-ла бүтпейн тур. Керээлиг ажылдарның хемчээлин тургузарынга төпчүттүнген планныг салдар үстүкү денгелге кызырылган. Моон соңгаар, бодап турарывыс-биле, бүгү-эвилел деңгелинге күрүне чагыы эвилел бюджединден акшаланыш турар кол тудугларны бодунга алыр. Эвилелдешкен республикалар бодунуң баш билир айтырыын барымдаалап, күрүне чагыын республика болгаш коммунал өнчүге, социал-культура адырынга, бойдус камгалаар хемчеглерге хамаарыжыр бүдүрүлгенин хөгжүлдезинден тодаразыр. Тудуг монтажының артказын кезиин тудугжулар кереэлиг ажылдар рыногундан чедип аар.

Тускай социал үжүр-үткалыг инвестиция комплекизиниң ажыл-чорудулгазының үгланыышкыны кылдыр чазак чурттагга тудуун өөренип көөр. Чурттагга айтырыын шинтпирлээринің программазын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели удуртулга болдурар. Рынок экономиказының байдалынга күрүнеден, эвилелдешкен республика бүрүзүнден, региондан азы областан чурттагга тудуунга немелде деткимче негеттинип турар. Тудуг индустриязының база-зын болгаш тудуг материалдарының сайзыралын киришкитив алырга, ындыг деткимче болур ужурлуг.

Эштер!

Эртем-техниктиг адырга база рынок харылзааларын хөгжүдери эргежок чугула.

Хамыктын мурнунда олар дузаалал шинчилелдерге болгаш ажылдап кылыышкыннарга кирер ужурлуг, а ол чүүлдер бүдүүлгече чаа техниканы база технологияларны шингээлип алдынар апаар. Маңаа эртем-техниктиг ажылчорудулганы организастаавының эң кол хевири болза, ботоорулга-чарылгалыг кереэлер болуур, а ажылдап кылдынган чүүлдер бараан болуп саартынар. Рынок чижилгези чуртка эртем-техниктиг депшилгенин бурунгаарладырынга идиг бээри чугаажок.

Үндезин шинчилелдерге хамаарыштыр алыр болза, оларны моон-даа соңгаар күрүне холунга түдээр, оларны акшаландырарының кол дөзү эвилел болгаш республикалар бюджединериниден акша-хөрөнгилер болуур.

РЫНОК ХАРЫЛЗААЛАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫНДА АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Эштер!

Аъш-чем айтырыын шинтпирлээри биске кайы хире чугула болуп турарын чугаалаан херээ чок боор. Аъш-чем-биле хандырылганы социал-экономиктиг база политиктиг үткалыг эң-не нарын айтырыларны чок болдурар деп ханызы-биле бүзүрээр мен, совет кижилерниң дөө нуруузу ындыг турушка чөпшээрежир боор деп бодаар мен. Маңаа база-ла рынок харылзааларынга ынаныл болур бис, агроүлетпүр комплекизи өске адырлардан артык маңаа ижигинчел. Долу утказы-биле алдынган рынок кижилериниң бедик бүдүрүкчүүр ажылдаарынга сонуургалын көдүрер, оларның черге болгаш будүрүлгенин чепсек-херекселдерине хамаарылгазын үндезини-биле өскертир, ажылгыртывыгыр ээ кижини, чижилгелиг база чарыштыг чоруктуң катап тыныдырар.

Рынок шивейликкен дыка хөй доңнарны чежер база көдээ ажыл-агыйда тыптып келген дески ээвес чорукту уэутказар арганы бээр. Бистиң чүртүвүстүн дүржулгазы болгаш даштыкының практиказы ону херечилеп турар.

АҮК-те рынок харылзаалары тургустунуп эгелээн. Агроүлетпүр бүдүрүлгелери колхоз рыноктарынга, фирма магазиннеринге улам-на улуг хемчээлдиг садыглаашкынны калбартып орар, дугурушкан өртектер-биле ногаа-чимис продукциязын база картофельдя сайгарары нептерен бар чыдар. Хереглекчилер кооперациязы 10 млрд. рубльдиң аъш-чем бараанарын улустан садып алгаш, дугуруштунган өртектер-биле сайгарып турар.

Оон-биле кады агроүлетпүр комплекизи экономикага база бодунуң харылзажып турары чөрлер-биле харылзажылганга янзы-бүрү хажыдыышкынарга эң-не алзыычал дээрзин барымдаалаваже хоржок. Маңаа кандыг-даа частырыглар будүрүлгениң кудулап балдарына чедирер, ниитилелдиң бүгү-ле кезектеринге аарышкылыг кылдыр дээп болур. Ындыг болганда, аграр секторунуң экономиказын рынок оруунче шилчидери онзагай, бодамчалыг шинтпирлээшкинин негеп турар.

Амгы үениң аграр политиказының үжүр-үтказы болза, ажыл-агыйны бот-тускайлан чорудар, бүдүрүп алган продукциязын болгаш орулгазын боду баш минип ажыглаар боттуг арганы тарзачыга бээри, көдээге өнчүүнүң база ажыл-агый чорударының бүгү хевирлерин ажылдаан турарынга таарымчалыг экономиктиг байдалдарны тургузары-дыр.

Чугаа колхоз, совхозтарны таладыр дугайында болбайн турар дээрзи биллингир. Чугаа болза, аренданы хөгжүдерин дамчыштыр ында ажылдап турар кижи бүрүзүнниити фондуларның ээзи болуп турар кооперативтериниң эки тура каттыжылгаларын тургузарын дамчыштыр бүдүрүлге харылзааларын амыдыралдың бодунуң негеп келгенин ёзугаар өскертириниң, а ол ышкаш тараачыннарның бот-тускайлан ажыл-агыйларының база оларның каттыжышкынарының дугайында болуп турар. «Хүнүн бодаар» деп анчыг сөс колхозчуга-даа, совхоз ажылчынынга-даа хамаарышпас апаар. Көдээниң чаартылгазының эгезин салган чер болгаш өнчүү дугайында хоойлуар рынок экономиказының байдалдарында ам-даа долузу-биле болун көргүзер. Рыноккө идепкейлиг салдарын чедирип турар бай-шыырак көдээ бараан будүрүкчүзү, хумагалыг ээ — бөгүн биске херек чүүл бо-дур.

Агроүлетпүр комплекизинге шилчилге үезинде элээн каш бирги чергенниң хемчеглерин боттандырары көрдүнгек. Оларның эң-не чугуларынга доктаап көрейн.

Хамыктың мурнунда көдээ экономиканы сан-хөө талазыбиле кадыкшыдарынче угланган хемчеглер-дир. Үлетпүр продукциязының база холукседлыг чемнерниң амгы үеде күштүг болуп турары мөөнеп садар өртектерин хевээр арттырбышаан, 1990 чылдың, азы реформада көрдүнгеи турганындан бир чыл эрте, тараазының садып алыр өртектерин улгаттырар дугайын мурнунда чугааладым. Чүгле оон ачызында безин көдээ ажыл-агыйның орулгазы 9 млрд. рубльге көвүдээр.

Көдээ ажыл-агый продукциязының өске-даа бүгү хевирлериниң садып алыр өртектерин улгаттырар дугайында саналдар белеткеттингенин демделээн бис. Шөлдерниң болгаш фермаларның продукциязы дээш төлевирлер ынчан амгызындан 39 млрд. рубль көвүдээр, а ажыл-агыйларның арыг орулгазы 19 хуу хире өзер.

Ол ышкаш аренда коллективтери, тараачын ажылагыйлары болгаш кооперативтер организастаттынган турар колхоз, совхозтардан оларның мурнунда соңгаарладып каан турган чээли өрелерин үндүр бижип турар. 1990 чылда оон түңү 25-30 млрд. рубль болур деп санап турар. Ол түңнү күрүнениң иштики өрезинче немештирер деп саналдап турар бис.

Оон-биле чергелештир агроүлетпүр комплекизиниң онзагай талазын база ажакчы социал үжүр-дүзалыг болуп турарын барымдаалап көргеш, ону эң кол адырларның кызыгаарлаан дамзызынче киирген, а оларны болза, төптен хуваар материал-техниктиг курлавырларның эң чугула хевирлери-биле магадылалдыг хандырар үжурлуг болгай. Оон соонда чоорту оларны хостуг саарарын калбартырынче шугумну тудар.

Материал-техниктиг хандырылганың амгы хуваалда системазының дыка чегейи бүгүдеге билдингир болгай. Көдээге хөй санныг идегел чок, а чамдыкта харын-даа херек чок техниканы берип турар. Көдээ будүрүлгелерде будүрүлге чепсек-херекселдерин кылып турарларга салдар чедириптер кандыг-даа арталар херек кырында чок. Чугаалаары мынчыг-дыр, ынчалза-даа ам канчаар: хөй чылдар иштинде көдээ ажылагыйга чаңгыс-даа адырны комплекстиг кылдыр механизастап чадашкан бис.

База бир мындыг байдалче силериниң кичээнгейиңер угландырар болдаш мен. Чуртка акшалаидырышкынның ниити хемчээлин кызырганыбиле холбаштыр көдээ черлерде кылып турар керээ ажылдарының, хамыктың мурнуна, көдээни социал талазы-биле чаартыры-биле холбаалыг чаа тудугларны мурнадыр көөрүн республика деңгелинге боттандырары эргежок чугула.

Биске, эштер, бүгү экономиканы продукциязы будүрүн турар кижиниң — тараачының эрге-ажыктарынче углай эөлдирери чугула. Чер, өнчү, аренда болгаш арендалыг харылзаалар дугайында хоойлуар долу хемчээлбиле ажыглаттынзын дээр болза, оларны чер реформазын боттандырарының тодаргай ажылдап кылдынган механизми-биле бижыглаары, ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлериниң тургустунарына организастыг хемчеглербиле, сан-хөө база материалтехниктиг курлавырлар-биле дузаалаары эргежок чугула.

Рынок экономиказының байдалдарында аъш-чем барааннарын будүрүп турарлар биле оон хереглекчилериниң аразында ыыңгыы өскерилгелер тургустунар деп, чазак санап турар.

Баш үлүг санап көрдүгнеп үнелээшкин-биле алырга, 1991 чылда аъш-чем бараанарының рыногунга дараазында өскерилгелер тургустунары чадапчок:

(ниити түңнелге хамаарыштыр хуу-биле)

	1989 чыл (херек кырында байдал)	1991 чыл (санаашкын-биле)
Күрүне болгаш кооперация садыын дамчыштыр дорт сайгартынар аъш-чем барааннары,		
ниитизи-биле	92	8
оон иштинде:		
мал продуктулары	88	12
чер ажылының продуктулары	95	5
балык продуктулары	98	2

Аъш-чем курлавырларын тургузарының системазының бодунга база шынгыы өскерилгелерин киирерин көрүп турар. Олар амгы үеде күрүне чагыларның база ниити-эвилел болгаш республика фоидуларынче дужаалдалар, а ол ышкаш түс чер хандырылгазының талазы-биле даалгаларның үндезини-биле чыгдынып турар.

Моон соңгаар-кандыг болуруа? Ийи ангы орук-биле кылдынып болур: моон соңгаардаа колхозтарга болгаш совхозтарга продукция дужаарының күрүне чагыын чедирер азы чок болза, продукцияны хостуг садып алырынче долузубиле шилчиир.

Көдээ ажыл-агыйга айтышкын чепсээ болур күрүне чагыы чер болгаш кооперация дугайында хоойлуар-биле үеушпейн турар. Оон-биле чергелештир хостуг садып алышкынче база дугуржулга өртектерининче шилчилге чүгле садып алыр өртектериниң эвес, а үүрмектеп садар өртектериниң талыгыр өзериниге чедирип болур, а ындыг чорук аъш-чем рыногунуң балансылашкак эвес байдалын үлам чидиглеидирер чадавас.

Ынчангаш мындыг арганы пилип алгаш. Ниити күрүнениң болгаш девискээрлер аразының аъш-чем продуктуларына база чиг этке хереглелдерин магадылалдыг хандырары-биле ниити-эвилел фондузунче аъшчем продуктуларын дужаарының күрүне чагыын ССРЭ-ниң чазаа эвилеллешкен республикаларга чедирерин шилчилге үе-чадала арттырарын көрүп турар. Республика фондуларын тургузарынга хамаарыштыр алыр болза, оларның хемчээлин эвилеллешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери тодаргай.

Ниити-эвилел хереглелиге күрүне чагыын республика болгаш түс чер хандырылгазынга магадылалдыг болур соруулга-биле эвилеллешкен республикалар натуралдыг үндүрүгүнүң киирер.

Хереглел рыногун организастаары

Рынок хевирлиин экономиказынче шилчиирининң талазыбиле хемчеглериниң ажыктыы кедизинде барып хереглел рыногун барааннар-биле долдурары-биле, ол ышкаш оларның шынар талазы-биле өскерлири-биле үнелеттинер. Бирги ээлчегде, ол бараан саарылгазының структуразынга хамааржыр: аназа техника талазы-биле нарын бараанарның база үр үеде ажыглаар үүлдерниң, мебельдиң, арга-ыяш база тудуг материалдарының, өске-даа чугула хереглелдиң үүлдериниң хемчээлин улгаттырар апаар. Аъш-чем продуктуларының дугайын чугаалаан мен.

Хереглел секторунуң ажыглалынче будүрүлгениң структуралыг эде тургустунуушкунунуң талазы-биле хемчеглер база камгалал будүрүлгелериниң конверсиязы беримчезин көргүзүп эгелээн. Чазактың иледкелинде тодаргай саннарны киирген. Машина тудуушкунунуң комплекизинде чоиун хереглел бараанарын будүрери сөөлгу дөрт айда 18 хуу, камгалалда—22 хуу эскенин сагындырып каайн.

Ол политиканы келир беш чылда чогумчалыг уламчылаар. Ынчангаш оон түңнелинде 1992 чылда-ла 1989 чыл-биле деңнээргe, өнчүг телевизорлар будүрерин 2,2 млн. кезек, видеомагнитофоннарны — 600 мун кезекти, дааранын машиналарны — барык 1 млн. кезекти, мотоблоктарны — 380 мун кезекти азы 3,7 катап хөйүг будүрер.

Хостуг болгаш таарыштырылга өртектери-биле сайгартынар бараанарын бот-үнезин улгаттырарынга рынок харылзаалары чедирери чугаажок. Ол эң кол үүлү болур, оон ачызында эвилеллешкен база автономнуг республикалар, крайлар болгаш областар аайы-биле бараан массазының хереглеинге база тарадылгазынга үндезин чок цлгалдарны чавырылдырарын дургедедир.

1991 чылда-ла ниити эвилел рыногунга чончун хереглелиниң аъш-чемге хамаарыштыр бараанарынга дараазында өскерилгелер туруп болурун баш удур көргүскен санаашкыннар көргүскен:

(Бараан саарылгазынга хамаарыштыр хуулар-биле)

	өртектер ёзугаар сайгартынары			
	күрүнениң бүгү өртектери-биле	таарыштырылга өртектери-биле	хостуг өртектер-биле	
Чиик үлетпүрүүн барааннары	60	30	5—10	
культура-амыдырал база ажыл-агый аймааның барааннары	40	35	25	

Моон-биле холбаштыр садыгны чаартырының айтырынга доктаакседым. Маңаа чүнүдаа мурнунда ажыл-херекчи коммерциялыг идепкейлиг тургузары, хереглелдиң конъюнктуразын өөрөнип көөрүн таарыштырары, бараанар будүреринің структуразынга база хемчээлинге садыгның салдарын күштелдирери чугула.

Шупту чүведен алгаш көөрге, маңаа үүрмектеп база мөөнеп садар садыгның өнчүүн ангы-ангы хевирлериниге үндезилеттинген, экономика талазы-биле бот-тускайлан будүрүлгелери кол рольду ойнаар ужурлуг.

Шак мындыг оруктуң ачызында бараан рыноктарын чагырып алган база садыгның будүрүлгелериниң ажылының таңну түңнелдеринге кандыгдаа соңуургал чок садыглар, трестер эргелелдер чергелиг чагырын дужаар структуралардан чайлаарынга чедирер.

Оон-биле кады чазак болза, рынокче шилчилгенин үезинде ниити-күрүне болгаш республикалар аразының-даа негелде-хереглелдерин хандырар ужурлуг чамдык бараанарның хуваалда-сайгарылгазын күрүненин талазындан башкарып, таарыштырарын хевээр арттырары чугула деп санап турар.

Ындыг башкарылгадан ойталар чорук ниити-эвилел хереглелдерин хандырарын кошкаарынга, ылангыя амгы үеде өске республикалардан, Ону колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бараан будүрүкчүлеринге продукциянын кол-кол хевирлериниң аайы-биле: таразага, малга болгаш кушка, сүтке, хөвеңге, хендир продукциязынга, чигир сайкласынга, тарымал тоорукка база дүкке доктаадын тургузарын көрүп турар. Үндүрүгүүн тодаргай хемчээлин эвилеллешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери тодаралдыр.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар

Эштер!

Делегейниң ажыл-агый харылзааларынга идепкейлиг киржип турар чурттарның экономиктиг хөгжүлдезин өскелерден элээн бедик болуруи делегей дуржулгазы көргүскен.

Ынчангаш бистиң ада-чурт рыногу делегей рыногуундан ангылаттынмас ужурлуг. Ынчалза-даа ону чедип алыр дээ даштыкы экономиктиг харылзаалар база-ла боттуг чаартылгаларга таваржыр ужурлуг. Ындыг чаартылгаларның үндезини даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгаларның негелделерин төптен адырары, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу быраларынга даныры-биле кады оларда тургустуган монополия тургузугларны чок кылыры болур. Чаа байдалдарда ол талазыбиле кол хөделишкин чери будүрүлгелер болу бээр. Оларның чарлып болбас эргези — ажыл-херекчи харылзааларның адырларын болгаш хеирлерин боттарының шилип алыры, республика болгаш эвилел бюджеттери-биле санашканының соонда. оларның счёттарынче кинр санаан валюта орулгаларын ажыглаары болуур.

Ол ышкаш валютаның дедир беримчезинин амгы үедеги шыгыы кызыгаарларын үреп улгаттырары эргежок чугула боол турар. Чуртка валюта рыногун тургузар чорук аналз идиглиг болур.

Бистер даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага будүрүлгелерниң, министерстволарның, эвилеллешкен республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң киржир эрге-хүлээлгелерин тодаргайы-биле хуваары, алдынган валютаны ажыглаары чугула деп көрүп турар бис. Будүрүлгелериниң валюта фоидулары хамыктың мурнунда будүрүлгени болбаазырадын чаартырынга ажыглаттынар ужурлуг. Ол акша-хөрөнгиниң чамдык кезии болбаазырангай ниити адырның будүрүлгелерин хегжүдериниң талазы-биле тодаргай программаларны боттандырын чорудары-биле министерстволарның адырлар фондуларынга кирип база болур.

Ынчаарга эвилеллешкен республикаларның валюта фондулары боттарының элчээнде регионнарның хөгжүлдезинге, оон-биле кады хереглел рыногун хандырарынга база ажыглаттынар ужурлуг. Ынчаарга эвилелдиң валюта фондузу валюта рыногун тургузары-биле катай-каара ниити-күрүне сорулгаларын шинтпирлээринге ажыглаттынар апаар. Валютаның хереглелин ынчаар хуваарының үезинде чүрттүң даштыкы өрелериниң болгаш оларны төлеп, дедир эгидерининг дугайында айтырыг чаа ёзу-биле тургустунар.

Бистер чаа байдалдарның үезинде даштыкы экономиктиг харылзааларны күрүненин талазындан башкарып, таарыштырарын делегейде ниитизи-биле хүлээп көрдүнген эргежоойлу болгаш экономиктиг быраларга үндезилээш, шилчидер деп турар бис. Ол дээрге чаа каайлы, валюта, инвестиция хоойлужудулгазы, валюта, банкылар дугайында хоойлуларда, антимонополдуг, акционерлиг, патентилиг хоойлужудулгада чогуур негелделер-дер.

Ол ышкаш экспортта күрүне чагыын болгаш квота — үлүг доктааздырын, лицензиялаар чорукту чамдык үениң иштинде хевээр арттырары чугула боол турар. Ынчалза-даа оларның хамааржыр кавызы чоорту кызырлыш, оларның орнунга экспорт баазаларын калбартын хөгжүдер, рубльдиң үнезинин дедир эгиттинерин хандырар талазы-биле хемчеглерин алыр.

Даштыкы экономиктиг комплекети ажыл-агыйны башкарын чорударының рынок чурумунче шилчидер талазыбиле кол белеткеп ажылын 1991 чылдың эгезинге чедир дооскан турар ужурлуг. ЭДЧ кежигүнү чурттар-биле экономиктиг харылзааларга шынгы өскерлиишкиннер болур. Январьның 1-ден эгелээш, оларның-биле кады делегей өртектеринче болгаш хостуг саарылгалуг валютаны ёзугаар самажылгаже шилчишкин эгелээр.

Чуртту делегейнин ажылагый харылзааларынга киришкитирер чорук дыка хөй берге айтырыгларны шинтпирлээрининң эргежок чугула боол турары-биле кады рубльдиң үнезинин өскерлиишкининиң дугайында айтырыгны база тургузуп кээр. Ол талазы-биле баштайгы базымны бистер бо чылда кылыр ужурлуг бис. Мен рубльдиң үнезинин, ону өске валюталарга боттуу-биле дүүштүр өскертириниң дугайын ынчаар чугаалап тур мен. Ол оон соонда иштики өртектериниң деңнелинге болгаш делегейниң валюта байдалынга чөптүү-биле дүүшкен турар ужурлуг.

Улус ажыл-агыйында тургустуунган байдал, будүрүлге күчүзүн чаартырының эргежок чугулазы, структураны ханызы-биле эде тургузар чорук боттарының курлавырларын ханызы-биле эде тургузары-биле чергелештир чуртка даштыкы капиталды хаара тударының чаа-чаа хевирлерин ажыглаарын негеп турар. Оларның чуртче киреринин ийи талааларга таарымчалыг негелделерни ёзугаар идепкейжидери эргежок чугула.

КАЛБАРТКАН НЕМЕЛДЕ БҮДҮРҮЛГЕНИҢ ЧОРУДУЛГАЛАРЫН БАШКАРЫ, 1991 ЧЫЛДА КҮРҮНЕ ПЛАНЫН АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫНЫҢ ОНЗАГАЙ ҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ ОН ҮШКҮ БЕШ ЧЫЛДЫҢ ТОДАРАДЫЛГАЗЫНГА ХАМААРЫЛГА

Эштер!

Чуртта хевирлеп тургузуп эгелээн экономиктиг харылзаалар башкартынар рынок экономиказы деп атты алган.

Ону ынчаар тодаратканының ханы үтказы чүдел база рынок экономиказын күрүненин талазындан таарыштыр башкарары кандыг черже ээлээр үжурлугул?

Бирээде болза, күрүне бодунуң кичээнгейин будүрүлгениң немелде өзүлдезинин чорудулгаларын баш удур тодаратырынче, эчис сорулгаларны болгаш мурнай шинтпирлээр үүлдерни илередириче, чурттачы чонуң социал камгалал политиказын ажылдап кылырынче угландырар.

Ийиде, күрүне бодунуң экономиктиг политиказын боттандырып чорудар сорулга-биле будүрүлгеге сан-хөө-экономиктиг салдар чедирилгезин башкарарының хүлээлгезин бодунга алыр.

Үште, күрүне экономикага дорт салдар чедирерин таарыштырар эргезин бодунга арттырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги Съездизининң он үшкү беш чыл планын 1990 чылдың сентябрьга чедир ажылдап кылырын ССРЭ-ниң чазаанга даасканы биллингир болгай. Ол планга оон ийи үечадазының онзагай үүлдерин: рынок харылзааларының чүгле хевирлеттинип турарын-биле холбаштыр планның эң тодаргай даалгаларының негеттинерин 1991-1992 чылдарны; рыноктуң күштүг боол, ажылдап эгелээри-биле холбаштыр планның байдалының үндезини-биле өскерлир апаары 1993-1995 чылдарны барымдаалап көрген турар ужурлуг.

А беш чыл планын 1992 чылдың планы-биле кады ажылдап кылыры чугула деп санаттынып турар.

Чазактың санаан турарыбиле алырга, эргелеп башкарылганың организастыг структуразынга хамааржы бээр чамдык өскерилгелер дугайында каш сөс чугаалаксап тур мен.

Амгы үеде министерстволарның болгаш ведомстволарның күүседип турар элээн хөй хүлээлгелери чоорту адакты деңнелче — будүрүлгелер, каттыжышкыннар, ассоциациялар, концерниер деңнелинче шилчий бээр. Оон өске элээн хөй хүлээлгелерни тускайжыттынган бот-орулга-чарылгалыг организациялар, фирмалар болгаш рынок, хүлээлгезин күүседип турар өскедаа структуралар боттарынга алыр. Тодаргай чаартылгаларны база чогуур байдалдар тургустуна бээрге ап чорудар апаар. Ийет, ындыг чорудулгалар ам безин боттанып эгелээн. Амгы үеде чуртта 24 концерн, адырлар аразының 17 күрүне каттыжышкыны, 346 ассоциация, 40 консорциум ажылдап турар. Ниитизи-биле 600 хире ындыг черлер ажылдап турар. Ынчангаш сорулга болза, эргелеп башкарылганың кайы-бир органын дүржүрүп кааптарынга эвес, а экономиктиг харылзааларны эде тургузарынга болгаш улус ажылагыйынга боттандырар хүлээлгелерни таарыштыр хуваарында болур.

Бүгү хевирлериниң будүрүлгелериниң удуртукчуларын үндезини-биле эде өөредир улуг ажыл бистиң мурнувуста туруп турар. Иштики болгаш даштыкы рынокторының чогумчалыг ажылдаарын база будүрүлге биле күшажылыг харылзааларны эки таарыштырып билир билигмергежил амгы үеде эргелеп башкарылга кадрларынга кончуг негеттинип турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдап кылганы башкартынар рынок экономиказынче шилчиирининң концепциязының кол-кол үүлдерин ындыг-дыр, эштер.

Бистиң ниитилелиивисти үндезиин-биле чаартырывың оруу-биле шинтпирлиг бурунгаарлар дээн изиг чүткүл, салдынган айтырыгларны чугаалажып көөрүнге боттуг болгаш харысалгалыг көрүүшкүн — эде тургустуунуушкунуун алыс утказынга, оон идеалдарынга болгаш сорулгаларынга дүжүп турар эки шилиттинген болгаш ханы уткалыг шинтпирлерни хүлээп алырынга чедирер дээрзиниге идеген тур мен.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ орвемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кялдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34 98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34 49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүүчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 422.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының черектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Индекс 54241

ТС — 00200

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
май
27
воскресенье
№ 122 (14322)
1925 чылда үндезилеттингеш
Өртээ 3 коп.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 23-те чугаазы

Хүн айтырыының эң чугула айтырыын чугаалажып көөрүнге Президент киржир болза эки-дир деп дүүнгү саналдарыны база күзээшкиннерни барымдаалап мында келдим. Ол эргежок чугула деп саналынар дээш силерге четтирдим.

Дүүн Президент чөвүлелиниң база Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралынга экономиктиг реформаны шапкынчыдар дугайында чазактың саналдарын үшкү удаа чугаалажып көрген, бис ону Съездинии кежээки хуралынга киржип болур аргалыг кылдыр таарыштырдывыс.

Элээн каш депутаттарның ат салганы ийи бижикте мындыг күзээшкин база бар болду: суверенитет дугайында дискуссияны канчаар көрүп турарымны, ол талазы-биле бодалымны чугаалазын деп. Ынчангаш мында кээп, бо индир артында турарым бо.

Эргим эштер, силерниң Съездинерге байыр чедирип тур мен — бо дээрге Совет Россияга болгаш бистиң бүгү күрүневиске канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болуушкун-дур. (Адыш часкаашкыны).

Депутаттар чапсарлар үезинде кыска беседалар база өске-даа ужуражыышкыннар үезинде— мээң-биле чугаалажыр бодааны өске-даа хөй айтырыглары-биле чергелештир — мындыг айтырыгларны салып турдулар: Съезд дугайында чүнү бодап турар силер, ооң ажылын, дискуссияның байдалын канчаар үнелеп турар силер, чүү дүвүредип турарыл, силерге чүү тааржып, а чүү таарышпайн турарыл деп. Ынчан-даа чугаалап турдум, ам катаптаайн: Съезд мурнунда коңчуг нарын айтырыглар, улуг харыысалга туруп турар. Силер бээр бистиң политикчээн, хайныгып турар нинителевистиң бүгү сеткил-хөөннерни эккелген силер. Ол дискуссияга салдарлыг боор. Ынчан-на дораан чугаалаан мен: ооң бистиң сезинген херээвис чок.

Эде тургустунуушкун үезинде элээн каш организмнерниң тургустунарынга киржип келдим — бир-ле дугаарында, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң база Дээди Советтиң дугайын айтып каайн. Шуптувус бот-дүржулганы чыып алыр, бодувус амыдыралды көөр ужурлуг бис деп чугаалаайн. Ынчаар апаар. Чогуур оруктуң эртер, бот-боттарын билип алыр, туруштарны шүүштүрүп, догаштырып көөр апаар, бистиң дугайывыста, бистиң ажылывыс дугайында ында, Кремль ханаларының артында, бо Орду даштында, чүнү чугаалажып турарын дыннаар апаар бис. Бо бүгүнү шуптувус кады көөр, ону дамчыштыр эртер бис.

Ынчангаш баштай чугаалаксаан чүвем бо: аңаа, чогумчалыг чүүл болуп турар, Россия парламентизиниң тургузуушкуну чоруп турар. Кысказыбиле чугаалаарга, байдалды нарыныды көрбес ийик мен. Ынчалзажок чүү-даа чүве болбайн турар, бүгү-ле чүве арыг тас, чагай дээн хевир көргүзээ болзувусса база-ла көңгүс боттуг эвес үнелел болур деп бодаар-дыр мен, ындыг үнелел байдалга дүүшпес, политиктиг күштерниң, туруштарның хуваай тургустунганынга, санал-бодалдарның үскүлежиишкининге дүүшпес үнелел болур ийик.

Бо бүгү-биле кады **кол** чүүлдү база ылгап көөр апаар. Дискуссияларның үндезини болур дөзү — Россия Федерациязында, ниитизи-биле бистиң ниитилелиивисте байдал. Ону Съездиде улам-на өзүп турар дувүрел, сагыышсырал-биле чугаалап турар. Чурттуң, РСФСР-ниң амгы байдалы бүгүдени сагыышсырадып турар, ол чүүл дискуссияларның үткязы, чемижи-дир. Анализ, сайгарылга түнелиинде политиканы ажылдап кылыр ужурлуг, ону мында хевирлеп турары бо. Мында, бо залда, улуг политика бодарап турар. Ол дугайын утпайн көрүнер, эштер. Депутаттар-биле чугаалажып тура, мынча дээн мен: силериниң артыңарда сонгукчулар туруп турарын, силерниң артыңарда Россияның улустары, чурт туруп турарын утпанар. Л чурттуң артында бүгү делегей бар. Чогум-на харын ол байдал бистиң харыысалгавысты, чоруп турар дискуссияларның харыысалгазын тодарадып турар. Оон кайнаардаа чайлап шыдавас силер.

Санал-бодалдарның хөй янзы болуп турары өске херектир. Харын-на ол дээш демократтыг чорудулганы, ажыкчарлыг чорукту калбартканна болгай бис. Баштай санал-бодалдарның плюрализми бадыткаттынды, ам политиктиг плюрализм херек деп тур бис, а ол кандыг-даа айтырыгларны янзы-бүрү туруштардан, үзелдерден ылавылалдыг кылдыр чугаалажып көөр аргалыг системаны тургузуп шыдаар болгаш ындыг шүүштүрүлгенин үндезинниге эң-не үнелиг идеяларны тып илередир, эрге-ажыктарны, сонуургалдарны дүүштүрер ужурлуг.

Политиканы хевирлеп тургузуп база хемчеглерни ажылдап кылып турда, Съездиге дискуссиялар чамдыкта дүшкүүрлүг хевирлиг апаар-дыр, янзы-бүрү политиктиг күштерниң сегиржип алыышкыны илейти көстүп кээр.

Депутаттар дыка кичээнгейлиг болур болза эки деп бодаар-дыр мен. Санал-бодалдар кайы хире-даа ангы-ангы болза кол угланыышкынныңа ниитизи-биле каттыжары, Россияның улустарыңа херек чүүлдерниң, демократтыг социализмниң привилиптерин ёзугаар ниитилелди чаартырының херээниң угланыышкынына сырый каттыжары чогуур. Ляның, кулакка эргим домактарның артында ким-бир кижиниң чугаазында азы кайы-бир концепцияда чүү барын, кандыг утка сингенин ылгап билир херек.

Мен бодаарымга, ам Съездиниң ажылы дараазында чүүлдү бодап көөрүнүң үе-чадазында келген ышкаш. Митингилээшкин эң-не эвээш болур ужурлуг, ханы анализ, чугааларның, саналдарның, альтернативаларның алыс утказын илередип көөрү эң-не чугула, ол дээрге Съездиниң үезинң негелдезинге дүүшкен туралыга, оон маңаан чүүлдерниң хоозун болбазында эргежок чугула херек чүве олдур, а Съездиниң мурнунда чурттуң болгаш, чугаажок-ла, Россияның амыдыралыының эң үндезин айтырглары туруп турар болгай.

Дискуссияда, депутаттарның чугааларында, оларның туруштарында, улуг негелделивде азы ондаксыныышкында ажыл-херектерниң байдалы дээш сагыышсырал илереп турар. Ол биллингир. Октябрь соонда бистиң бүгү оруувус шуптуң чазыг, мунгашталыышкын деп санап турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Эде тургустунуушкунну чүгле багай деп үнелеп, ол чүнүдаа бербээн деп бадыткап турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Олар ол бүгү дугайын бо индирден безин чугаалап турары безин оларның бистиң өжегээр будалдырар деп оралдажып турарының хереңнзи-дир.

Чурт кайгамчык улуг оруктуң эрткен, чурт өске апарган. Ниитилел өске апарган, ынчангаш бис кандыг турганыывыс ышкаш ындыг болбас бис. Ол дээрге бистиң мурнувуста турар нарын айтырыгларны чугаалажып көөр база ажып эртип шыдаарывыстың кол үндезин байдалы болуп турар. Эде тургустунуушкун политиказын бактаарын, үне чок болдурарын күзеп турар бүгүле кижилерге мээң харыым ындыг.

Бис белеткел класын, дыка эки эвес-даа болза, доозуп алган бис. Бодунуң шимчээшкининиң кол угланыышкынын ёзугаар эде тургустунуушкун бодувустуң салып алганывыс сорулгаларже барып болур орукче ниитилелди эккээр, бистиң ниитилеливисти, бистиң чуртувусту бектей тудуп, угаан-бодал арга-шинээзинда, улустарның кады ажылдажылгазының эки чүүлдеринда, бистиң аажок улуг курлавырларывысты-даа калбаабиле ажыглаарынга шаптыктап турган чүүлдерин буза шавар орукче бисти эккээр. Маңаа бис чигзинер чүүлүвүс чок, эштер: бис шын орукта бис. Болуушкуннарның аар үүргези, бергелери, нарыны бисти оруктан чая идип шыдавас. Оон өскээр туруп болбас-даа ынчаш, оон башка бо бүгү чүгле эде тургустунуушкун дугайында, реаолюция дугайында хоозун шуугаазын болур-йиик. А олар — хөйүң мурнунга он-даа катап чугаалаайн — эрге-чагыргага турган болза, шупту чүвени шиитпирлептер, чүртту чечектелдиритпер (а ам олар Россияга бо рецептини сунарын ораддажып тураралар) дээр хөөнүн албадаар сагыштыг политиктиг бузутчулар-дыр. Олар бистиң бергелеривиске болгаш нарыдаашкыннарывыска ойнап, боттарының сорулгаларын сүрбүшаан, биске «бөдүүн рецептилерин» октап бээрин күзеп тураралар. **(Адыш часкаашкыны).**

Ийе, бистер янзы-бүрү бергелерлиг, чыл-чылы-биле кижилериң эгелээшкиннерин, чогаадылгазын, бот-тускайланын, дилээшкиннерин кызып келген, оларны өскенин күзелинниң дыннангыр күүседикчилери кылып каан нарыны ниитилелде чурттап турар бис. Он-оң чылдар иштинде быжыктыр хевирлеттинип келген бүгү чүве дораан-на эстн бербес-ле болгай.

Кым-бир кижи бисти модели чок деп чемелээрин хоозун чүве-дир. «Модельдерге» бүзүревеңер. Шын угланыышкынны шилип алгаш амыдыралче кирер херек. А бистер шын угланыышкынны шилип алган бис деп санап турар мен. Ынчангаш экономикага, политиктиг чорудугга, федерацияны чаартырынга, ниитилел амыдыралының бүгү эдыларын эде тыртарынга дилээшкиннерни улгаттырар херек. Чүгле ынчаар хөделир апаар.

Бистер эде тургустунуушкунуң коңчуг чугула чадазында чедип келген бис. Политиктиг чаартылганы элээн шимчеткен бис, ол чүгле үстүкү чаданы эвес, харын-даа алакызын база хаара туткан. Чаа Советтер эрге-хоойлу баазынга даянып турар, оларның албан-хүлээлгелери өскерлип, бүрүн эргелери калбарган. Партия айтыышкын бээр хүлээлгелеринден адырлып турар. Коммунистерниң ортузунда партияның ролюнүң дугайында эде бодаашкын коңчуг аарышкылыг, берге демиселбиле чоруп турар. Ынчалзадаа ол муң-не чоруп турар. Неделя бурунгаар Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринге олар федерация чаартылгазының, Эвилел керээзиниң талазы-биле кандыг тодаргай базымнарны кылып болурунуң дугайында саналдарын белеткеп эгелээри-биле чагааны чоруткан мен.

Бистер хөйүү бодап кылган бис. Экономиканың чаартылгазының талазы-биле чедир көрбээн соора саналашкынпар база болган. Мында чидиг айтырыглар эвээжээрден, улам көвүдээн. Чыгдынган бергелерниң дөстери — эрткен он-он чылдарда, ооң кадындан бистиң соора саналашкынпарывыс база немешкен. Бистер эгелеп тура, кижилерниң хей-аъдыбиле, эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң кыйгылары-биле оранчок бурунгаарлай бээр бис деп бодап турган бис, ынчалза-даа ол болдунмаан. Бүгү чүве ажылагый чорудулгазының хевирлеринде, харылзааларында, политиктиг чорудугда, политиктиг системада үстүгүп алган турар болган ышкажыл. Хары угда хөй-ле ажыл-херектерни сегирип ап турар деп бисти шүгүмчүлеп турарларга харыы ол-дур. Борта амыдырал боду бисти эккелген, ынчангаш бис ам билир бис, мурнундагы 53, 65, 66 чылдарның чаартылгалары ханы экерлиишкиннер кылыр дээрге-ле политиктиг тургузугуң камгалал механизмнери ону кылдыртпайн турганындан олар бүтпейн барган. Ынчангаш бүгү чүве доктаап, бодувуң эрги туружунга кээп туруп алыр турган.

Ол чылдагаан-биле бис ам чагырып-дужаар системаны чаза тыртар дээш күженир бис. Бис ниитилеллиң демократчылгазын чорудуп, экономиктиг, политиктиг шиитпирлеринң төпчүдулгезинден, айтыышкындан ойталап турар бис.

Оны чүге чугаалап турар мен? Берге, мунгараачыг дуржулгалыг-даа, бодап көөр чүүлдерлиг-даа апарган бис. Четпестерден ам-даа четче чайлаттынмаан болзажок, угунда депшилгелиг эрге-хоойлу талазы-биле белеткел, хөй хоойлулар-даа бар. Дээди Советке хоойлужудулга ажылдап кылырының мындыг темпизи турда кандыг-ла-бир чидиргилер, четпестер чайлаш чок дээрзин боттарыңар көрө бээр силер. Ынчалзажок эрге-хоойлу баазазын ханы чаартылгалыг ажыл-чорудугга таарыштыр ажылдап кылыр дээш четтигер херек.

Федерация-даа, экономикада, партия-даа, политиктиг чорудулга-даа ындыг үеде чедип келген.

Ынчангаш ам чүве биляингир, бир эвес бо бүгү чүүлдер амыдыралга боттанып эгелээр болза, чүве будулдурарында, оруктан чайлады идиптерине, кайнаар углаар дээрзин боттары безин эки билбейн турала, кайы-бир чүкче углаптарыңа сундулугларның холуңдан инициативаны кеззэ мөңгеде ушта соп аар бис. А чамдыктарын ол сонуургатпайндаа турар болдур ийин. Эде

(Төнчүзү 2-ги арында).

МОСКВА. Кремльдиң Улуг ордузу. Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи.
ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Даргазы А. И. Лукьянов хуралдың чапсар үезинде.

В. СОБОЛЕВТИҢ болгаш Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ПРЕЗИДЕНТИЛЕР УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Француз Республиканың Президентизи Ф. Миттеранның эзлчеглиг ужуражыышкыны май 25-те Москвага болган. Ол ужуражыышкын ийи чурттарның болгаш оларның президентилеринииң харылзааларында дүүшкен байдалга база чаагай сеткилдиң ёзугунга болуп эрткен. Делегей байдалының чоорту ханы хөгжүлдезинин дугайында чугуда чугаалажыышкыннар болган. Делегей болгаш Европа хөгжүлдезининиң темазынга санал-оналдарның солушканы дээдн деңнелге совет-француз сырый харылзааларның амыдыралчызының болгаш чаагай үре-түүнелдининиң чаа херечиэи болуп турар.

Бо чылын дээди деңнелге болур Нинти-европа чөвүлелхуралы Европа хөгжүлдезининиң чаа үе-чадазының

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 23-те чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыында.).

тургустунуушкунуун политиказын солупку дег ыдыг улуг, боттуг, таарымчалыг чүү-даа саналадаттынмаан.

Ажыктыг шүгүмчүлел база хөй болган — чөөнчү-даа, барыын-даа талаладан. Политиканы болгаш хоойлужудулга актыларын ажыллап кылырынга частырыглардан ол камгалап келген.

Шак ынчаар ам шинтпирлиг үе келген. Бир эвес ол амыдыралга боттанып эгелээр болза, каш чыл болгаш көнгүс өске нииттилел болур. Эде тургустунуушкунуун политикавынга бистиң салганывыс принциптер ёзугаар чаартынган ниитилел ол болур.

Ынчангаш ниитилелде политиктиг демиселдиң чидиглеииишкииинде кижи кайгаар оиза чүве чок. Чамдыктары ызыгуур салгаан өөнүзүн, эргелерин арттырып алыр дээш туржуп, эрги чүүлдерни камгалап арттырып аар дээш демисежип турарлар. А өскелери ол кол утланыышкынга күштериин мөөнүзээшкинии болуп туварын, маңаа чаартыкчы чорудулгалар болур болгаш оларның эң хөөреиик, көскү, «гонзурак» саналдары аиаа-ла хоорлуп чыдып каар дээрзин көрүп турарлар.

Шупту-ла шимчээшкинче боттарының эрге-ажыктарын сүрүп кирген. Ол бүгүнү көөрү болгаш оларга шын үнелел бээри чугула.

Бир эвес мөөнден чүден сестип турарымны, чүнү чүден артык күзеп турарымны айтырар болза, мен мынчаар харылаар ийик мен. Алыс түнелиндe барып ниитилелдиң чаартылгазынга чедиишкинниг болурувусту чүден артык күзеп турар мен. А чүден эң сестип турар деп мен? Янзы-бүрү политиктиг бөлүктериің боттарынга ажыктыг кылдыр ажыглап турары амгы нарын болган берге үеде ниитилелдиң аай ужурдан астыгып, эде тургустунуушкуннуг, демократтыг күштериің ангыланып-чарлып болурундан чүден артык сестип турар мен. Оиу, эштер, канчап-даа болдурбазы чугула. Ол дээрге бистиң ниитиаштырыышкынывыс болур.

Ынчангаш мөөн — сырый каттыжыышкын дээш мен. Шуптузу-ла кыдыг хемчеглерден, идээргээшкиннерден ангыланып хосталыр, эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларның кол утланыышкынында кол сорулгаларны долгандыр сырый каттыжар ужурлуг.

Шиитпирлиг үе-чадаже кирип келдивис, ынчангаш шупту кады шимченип, ажыллап көрээли. Ынчанмас болза чамдык кижилер, чок болза, микроскоп-биле, чок-ла болза, телескоп-биле кандыг-бир частырыгны эскерип каарын кызыдып-ла турарлар болгай. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкуннуг чорудулгаларны бурунгаар шимчедиря-биле бис шупту кады бодаиыр ужурлуг бис.

Съездиге дем чаа депутат Филатов сес ап, чүве чугаалады. Оон саналын, ылангыя корум-чурум үрээшкиннери-биле демисеилге хамаарышкан чүүлдерни, сеткилге дыка-ла чоок хүлээп алдым. Ол мени аажок дүвүредип чоруур. Ындыг болганда бистиң административтиг органнарывыс канчаар ажылдап турарыл, корум-чурум үрээшкиннери-биле демисел улам күштелириидеи харын-даа биезигизиидеи эвээш күжениишкиниг чоруттунуп турар-даа ышкаш. Ынчалза-даа ам өске чүве дугайын чугаалаксадым. Бодап көөрүмге, база бир аажок чугула болалды ол маңаа илеретти: ийе, тускай догуиналшкын бар болур, хоойлулар хүлээп аллынар дижик, ынчалза-даа олар, эвилелде ышкаш, ажылдавас болур болза, — ынчан халап болганы ол. Ол аажок чугула эскериглердир.

Каш хонук бурунгаар арендаторлар-биле ужураштым. Ол дээрге ийи-үш чылды шыдажып өтткен, чаңгыс эвес ыйдыышкынларга, кызагдаашкынларга таваржып келген улус-тур. Ынчалза-даа аажок быжыг улус. Өөчү дугайында, арепда дугайында хоойлудар ёзулуг шыны-биле ажылдавайн турарын олар дорту-биле, чаңгыс үн-биле чугаладылар. Чер дугайында Хоойлу база-ла ажылдавайн турар. Хамык ужур чогуур механизмнерии чок боон туварында, аиаа удурлаиып турар структуралар эвээш эвес. Ынчангаш мен оларның боттарындаи ол кол, үндезиниг хоойлуларны күүседириини механизмиин дугайында хоойлуның төлевилелия ажылдап кылып кээрии диледим. Оларның саналларын маиап тур мен. Ынчангаш маңаа, Съездиге кандыг-бир айтырыглар талазы-биле шиитпирлер чугаалажып болгаш хүлээп ап тура, оларның шуптузуи амыдыралче киирелиин дугайында база боданар. Ол аажок чугула.

Суверенитет дугайында каш сестеи чугаалаарын мөөнден диледивис. Ам барын чаңгыс угланып, ол дээрзи-биле бистиң ниитилелдиң ниитизи-биле Эвилелге шиитпирлиг ужур-уткалыг, чүге дээрге Россия чокта Эвилелдя бодаар арга чок. Кандыг-даа немелде тайылбырлаашкынынар чокка-ла ол билдингир. (Алыш часкаашкыны).

Бир эвес кандыг-бир республика бодуиуң конституция ёзугаар эргезин ажыглаап, үне бээр болза, эвилелге таарымчалыг эвес болур, бис шуптувус аиаа аажок хомудаар бис. Дыка-ла хөй айтырыглар тургустуиуп келир, мында кандыг-даа дадагалзаашкын чок. А бир эвес Россия—ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге эш Распутиниың ойнай-сылдай чугаалааны ышкаш — болуиуң Совет Эвилелиидеи үнүп болур эргезин боттандырыптар болза? Ынчан — болганы ол: Совет Эвилели чок болур. Олдур, Россияның онзагай чүүлү. Оиу угаап болаар ужурлуг бис. Муң чыл бистиң соовуста. Улуг калбак делгемнерге чаңгыс өг-бүле кылдыр хөй-хөй улустар каттышып, күчүлүг күрүүнииң ачызында аренаже үнүзүп дээш орус чон хөйиү-ле берген, кылган.

Дыка хөй черлерге чүве чугаалап тура, оиу хүлээп албайн келген мен, маңаа, Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинге база оиу хүлээп албайн, орус чонну бурууладыр дээп орадажыышкынынарны бүрүү шаап тур мен. Ол дээрге — ажык чок орадлажыышкынар-дыр. Орус чон чүс-чүс чылдар дургузуида, а үгле он-он чылдар дургузуида эвес, өске чоннар-биле кады ажылдаарынга ажык, белеи дээрзин бадыткап көргүскен. Оиу Россия Федерациязында-даа, чүртта-даа, бүгү делегейде-даа билир.

Бистиң хөй националдыг күрүневистиң хөгжүлдезинде мөөнелеген айтырыглар эде тургустунуушкун чорудулгаларының хемчээлинге чидиибиле илереп келген. Бистер оиу ылангыя Россияның девискээр черинде эң-не илден көрүп турар-дыр бис. Ынчаргa сарыылдыг угаанны изигленишкиннер, сеткил хомудаашкыннары базып турар черлерде ындыг болуушкунар ниитизи-биле дыка айыылдыг угланыышкынныг болуп турар. Ол болуушкунарның уржуктарын көрдүвүс.

Совет Федерацияны ам чидии-биле шүгүмчүлеп турардыр. Ынчалзажок, бирээде, бистер федерацияга ёзулуг чүүлдер киргеи бис. Федерацияны чарлаан турган, ынчалзажок аиаа чүүлдер бис. Эчизиие четкеи алыс түнелди кылыр төлээде, аиаа чүүлдер ужурлуг бис. Бо дугайында чүге чугаалап турарым ол? Бистиң төөгүвүсту анализтеп көөрде, хөй националдыг чүртка, оон иштииде Россия Федерациязында херек кырында уиитарлыг чаңгыс аайжыткан күрүневиң концепциязын боттандырганын барымдаалап көөр херек. Россиякылар бистер бот-шүгүмчүлелчи болуп көрээли. А Россияда он-он иизы-бүрү националдыг улустар чүүлдер чогуур документилерде чүртап турар болгай. Хамаарышпас бүрүн эргелиг күрүнелериің эвилелииің дугайында Ленииниң идеязын катап боттандырар ужурлуг бис —ындыг эвилел федерация болур деп, ол айыткан.

Эвилелди хевээр арттыраринын темазы. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде бар деп бодаар мен, ол дээрге харыысалгалыг чоруктуң дугайында хереченлел турар-дыр. Ол чоруктуң чүгле Россияның Съездизинге, улустарынга эвес, харын чүртүүн бүгү улустарынга дыка чугула. Аиаа байыр чедирип тур мен.

Россияның суверенитединиң дугайында кажан чугаалаарда, уттуидуруп болбас ужурлуг база бир онзагай чүүл бар. Автономнуг он-он тургузугларны киништирген федеративтиг система дугайында чугаа болуп турар. Бо дугайы маңаа база дыиналып турду. Бодап көрүнер даан— бо айтырыгда дыка хөй адырлар, кезектер бар-дыр. Бедик децнелдиг болурунче силерни кыйгырып, чалап тур мен.

Борис Николаевич Ельцииниң саналыңың дугайында чугаалаарын менден диледилер. Ол чугаа дээрге оон программалыг чугаазы-дыр деп билип тур мен. **(Залда шимээргэшкин).**

Аиаа хамаарыштыр чугаалаан херээ чок бе? Азы өске чүүл дугайында чугаалаар мен бе? Ындыг-дыр. Ынчаарге шилип алыр эргени менээ берип көрүнер. Эш Ельцииниң чугаазының дугайында бир эвес чугаалаар болза — ол шииап-ла, эң улуг медеглелдир деп билип тур мен, ынчаарга оон чугаазында хөй чүүлдер чогуур документилерде болгаш оон киришкеии партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга. Дээди Советтиң шиитпирлериидe айыткан чүүлдерге дөмейлежип турар-дыр, оларның иштинден хөй чүүлдер дээш ол бадылаан дээрзинге идегээр мен. Дээди Советтиң Президиумунуң киирген төлевилелиигe, Сибирьниидaa, Москвaның-даа төлевилелиигe дөмейлешкек-тир. — оиу ол боду киирген, ол аиаа чоок.

Ол дээрге аиаа, таарымчалыг деп бодаар мен, дискуссияны байлакшыдып, чугаалажып көргениниң түнелиидe тургустунар ындыг документини хүлээп алырынга дузалап болур дыка күштүг туруштар ында бар.

Оон саналдарында кандыг чүүлдерии шүгүмчүлел болур мен, ынчаш? Ында хамыктың мурииида ийи чугула чүүл бар-дыр.

Бирээде, оон чугаазындa мөөн чөпшээрешпезим чүүл бо. Ол оон чугаазында дыиналды. Россияны социализмден чайладыр дээи орадажыышкын ында бар-дыо, эш Ельциниің чугаазынга социализм деп сөс чаңгыс-даа дыиналбады. Черле ынчаш, программаның автору — ч ук программа ында хөй бөлүктерден тургустуиган — 17 чылдың социалистиг шилип алышкыныидaн чарлырынче бистерии демир-үжүктүн чаңгыс шыйыышкыны-биле чалаар бодаашынга демей-дир. Ынчаргa кичээнгейлиг бодал көөр болзуарза, Ельциниин чугаазында РСФСР-ниң адынга хамаарыштыр безии социализм чок болду. РСФСР-ни моон соңгаар Россия Республиказы кылдыр аларын саналдаан. Тодаргайлаарга, - социализмден, Совет эрге-чагыргадан ойталаарын ында саналдаан-дыр. Биске чүнү саналдап турарынга хамаарыштыр Борис Николаевич база катап тайылбырлаар магат чок (оон программазының дугайында эвес, а оон чугаазының дугайында чугаалап турарым ол-дур). Оон талалакчыларының-даа барын, оон-биле чөпшээрешпес хөй кижилернин-даа барын билир мен.

Түнелди кылбышаан, мынчаар чугаалаар бодаан ийик мен: бистерге, россияжылларга, бистиң чүртувустуң бүгү улустарынга кылдыңган социалистиг шилип алышкын, Советтернин эрге-чагыргазы — хоозуи чугаа эвес-тир. Ол дээрге —бистиң үнелиг үндезин чүүлдеривис, бистиң угланыышкывыс-тыр. Аиаа орнаштыр эш Ельцин биске кандыг угланыышкыннарны сүмелээр деп бодаар турарын билбес мен. Ынчаарга чүл — политиктиг тургузугну өскертир ужурлуг бис бе? Ол дээрге эде тургустунуушкуннуң шүгүмүнга, бистиң саналдаанывыс угланыышкынга дүүшпестир, ук угланыышкын демократчыдылганың оруктарынга социализмнин буяныыг күүзүн ажыттышаан, чаа идигни аиаа бээр сорулгалыг. Россия чокка, өске угланыышкын-биле ол чоруй баар болза, стратегтиг ол сорулганы канчап күүседир бис, ынчаш?

Бирээде, ол-дур.

Борис Николаевич бодунуң чугаазынга — ол чугаа кедергей политиктиг болган — удур туржуушкун аргаларындан чайларын күзеевээн-дир деп бодаар мен. Оон чугаалаан чүүлдерии ханызы-биле аналиэтел, ылаптыг көөр болза, Россияның хамаарышпас бүрүн эргезин катап тургузар дээн түктүн адаа-биле Эвилелди саидарадырынче бистерии кыйгырып турар-дыр. **(Адыш часкаашкыны).** Бодунуң акша системазы, арткан республикалар-биле экономиктиг харылзааларга делегей ёртектери дээи ышкаш, оон-даа өске чогум чүл ол? Ол дээрге — Ленииниң үндезилээии, 1922 чылдың Эвилел керээзиниң, ол үеде Декларацииның үндезиии болган принциптерии хүлээп көрбээии-дир. Бир эвес ындыг чүве болза, дорту-биле чугаалаар херек: 1922 чылда киргеи оруувустан принцип ёзугаар ойталаанывыс ол болур деп. Бо бүгү дыка шыигыы херек-тир.

Мындыг көскүдеи тезис бистериң шуптувуска хамаарыжып болгу дег: суверенитет киижите, бүдүрүлгеге, район Советиите база хамаарыжыр деп, Борис Николаевич бадыткап турар-дыр. Ынчалзажок силерге чугаалаар ужурлуг мен: ол тезис теория-даа, политика-даа талазы-биле ылаптыг ажылдап кылдыимаан. Ол дээрге дыка чигзииишкиниг тезис-тир, суверенитет дугайында айтырыгны ук тезис мугулай мунгашталышкынга киирип. Россия Федерациязының бодунга чарылдырышкыны өөскүдүп республикаиың улустарын мөсилдештирип болгу дег ындыг моондактарны тургузуп турар-дыр. Ынчаргa ол-ла чүүлдер чогуур документилерге киирип, бистиң ниитиаштырыышкынывыс-тыр, Аиаа орнаштыр эш Ельцин биске кандыг угланыышкыннарны сүмелээр деп бодаар турарын билбес мен. Ынчаарга чүл — политиктиг тургузугну өскертир ужурлуг бис бе? Ол дээрге эде тургустунуушкуннуң шүгүмүнга, бистиң саналдаанывыс угланыышкынга дүүшпестир, ук угланыышкын демократчыдылганың оруктарынга социализмнин буяныыг күүзүн ажыттышаан, чаа идигни аиаа бээр сорулгалыг. Россия чокка, өске угланыышкын-биле ол чоруй баар болза, стратегтиг ол сорулганы канчап күүседир бис, ынчаш?

Бирээде, ол-дур.

Борис Николаевич бодунуң чугаазынга — ол чугаа кедергей политиктиг болган — удур туржуушкун аргаларындан чайларын күзеевээн-дир деп бодаар мен. Оон чугаалаан чүүлдерии ханызы-биле аналиэтел, ылаптыг көөр болза, Россияның хамаарышпас бүрүн эргезин катап тургузар деп

Даарта—

Кызыгааржының хүнү

БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Чылдың-на май 28-те совет улус Кызыгааржының хүнүн демдеглеп эрттирип турар.

Кызыгаар камгалалы — күрүненің ыдыктыг болгаш эң-не харыысалгалыг херээ. Советтер чүртүнүң айыл чок чоруун болгаш социализмниң чаалап алышкынарын Владимир Ильич Ленин, Коммунистиг партия кезээде политиктиг болгаш күрүне ужур-дузалыг эң кол айтырыг деп санап турган.

Революцияны камгалаарынга шеригден ангыда, чангыс-даа минута иштинде ажык каап болбас быжыг кызыгаар херек деп үвени Владимир Ильич Ленин үгаан бодап турган. «Кызыгаар камгалалын тургузар» дугайында Чарлыкка Ленин 1918 чылдың май 28-те ат салган.

Кызыгаар шеринің бүгүле дайынчы херектери бистиң чонувустуң төөгүзү-биле, ооң Чепсектиг Күштери-биле, күрүненің айыл чок чоруун органнары-биле болгаш Совет чүрттүң бүгү-ле сайзыралының кол үе-чадазы-биле тудуш харылзаалыг.

Хамааты дайынының шөлдеринге кызыгааржылар эрес-дидимги-биле демисешкеннер. Таращанскийниң өлүм чок полугунуң болгаш Щорстуң алдаржаан 44 дугаар дивизиязының ротазы коллуунда кызыгааржылардан тургустунган турган.

Хамааты дайыны диңмиттелип эрте берген. Чүрт тайбың ишче кирипкен, ынчалза-даа кызыгаар амыр-дыштыг көрбээн. Аныяк совет республиканың дайзынары оожургаваан, үүле бодуунуң контрреволюстуг стратегиязының политиктиг аргазын өскерткевнер.

Кызыгааржыларның дайынчы чүрттазында маадырлыг чоруктарның болгаш Төрээн чүртүнге кызыгаар чок ынызының дугайында чижектер кайы хөй. Ногаан бөрттүг дайынчылар ак гвардейжи идегеттерниң, шивишкиннериниң, диверсантыларының, дээрбечилерниң болгаш контрабандистерниң оруун дидимги-биле доза туруп, оларны он-он, үүс-үүс болгаш муң-муну-биле тудуп база чылча шаап турганнар. Даштыкы разведкага бистиң кызыгаарывыс эртинмес шивээ ыцкаш апарган. Бөгүн алдаржаан кызыгааржы, Совет Эвилелиниң Маадыры Никита Федорович Карацупаны сагынмайн барып болбас. Ол болу 338 шпионну тутқан болгаш даштыкы разведканың 129 агентизин узуткап чок кылган. Ооң өөреникчизи Игнатий Драбанович дайзынарының 260 шивишкинтоанчыларын тутқан. Н. Ф. Карацупа бо чылдың апрель айда 80 харлаан, хар-назыны улгатса-даа, ол ам-даа аныяктар аразынга шериг-патриотчу кижизидилге ажылынга идепкейлии-биле киржип, кызыгааржылар-биле харылзаазын ам-даа үспээн. Од оларның күзенинг болгаш хүндүлүг аалчызы боон артпышаан. Кызыгаар кезектериниң төөгүзүнге Андрей Коробицинин, Андрей Бабушкинниң, Георгий Шамаевтиң болгаш өскелерниң-даа аттарын кезээ мөңгеле алдын үжүктер-биле кирип бижээн.

Кызыгааржылар капиталистиг чүрттарның шивишкиннери-биле чаңгыс эвес удаа сокчуп келгеннер. Ооң иштинде кыдат демир-оруккә сегиржип алышкынга, Ортаакы Азияның бәмчыларын чок кылырынга, Хасан база Халхин-Гол девискээринге болгаш 1939—1940 чылдарның үезинде совет-финляндия кызыгаарынга сегиржип алышкынарга эрес-дидим маадырлыг чоруктарын көргүскен. Ынчан ийи муң ажыг дайынчылар Совет Эвилелиниң ордең, медальдары-биле шаңнаткаанар. Ол үеде 18 кызыгааржыга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

Ада-чүрттүң Улуг дайынынга кызыгааржыларның маадырлыг чоруктарын Төрээн чүрт бедин-биле үнелеп көргеп. Муң-муң кызыгааржылар чазак шаңналдарын алган, 150 ажыг кызыгааржы Совет Эвилелиниң Маадыры болган.

Дайын сөөлүнде кызыгааржыларга харыысалгалыг даалгалар онаатынган. Империалистиг күрүнелер, ылаңгыя Американың Каттышкан Штаттары Совет Эвилелинче болгаш социалистиг чүрттарга удур үрегдекчи ажылдарны чорудуп турар. Ынчалза-даа оларның ол ораллажышкынары түңнел чок болган.

Амгы үеле кызыгаарны идегелдии-биле камгалаптар дайынчы техника бистe бар. Кызыгаар кезектери эки белеткелдиг, быжыг биликлиг, партияның болгаш кызыгаарның кижизидикчи школазын эрткен офицер кадрларлыг. Кызыгаарга төлептиг аныяктар кээп турар. Олар ада-өгбелериниң салгалын уламчылаар хүлээлгелиг болганыга чоргаарланмышаан, оларның төөгүзүн өөренип, хүндүлеп чоруурлар.

Застава солдаттарга 2 чыл дургузунда төрээн бажыны ышкаш, а солдат коллектив ооң өг-бүлези ышкаш апаар. Бөрта олар дадыгып, Төрээн чүртүнүң кызыгаарын камгалаар аргалыг болганын хүн бүрүде чоргаарал-биле сактып турарлар.

Кызыгааржыларның эки идепкейлиг хүлээлге эрттирип турарының херечизи — оларның политиктиг болгаш дайынчы белеткелинге чедиишкиннери болуп турар. Солдаттарны кижизидип, өөредиринге дуржулгалыг офицерлер А. В. Балашов, И. А. Ефименко, И. А. Северцев, В. В. Готваненко, И. Т. Малышев, М. С. Даргат болгаш прапорщиктер Г. К. Хомушку, В. И. Медведев, А. В. Гусев болгаш өскелер-даа улуг ажылды чорудуп турарлар. Оларның аразында Тыва АССР-ниң улуг депутады офицер И. В. Егоров болгаш Кызыл хоорай Советиниң улус депутады прапорщик В. И. Медведев республикага база хоорайга хамаарышкан айтырыгларны тус-тус черлериниң совет болгаш партия органнары-биле шинжилеширинге киржирлер. Төрээн чүртүнүң мурнуга бодуунуң хүлээлгелиин улуг сержантылар Р. Х. Булатов, В. В. Бобырь, сержантылар С. В. Обухов, В. М. Хайлуков база ефрейтор Ю. В. Баўман болгаш өскелер-даа эки күүседип турарлар.

Кызыгаар камгалалы тургустунуп турар үеде Дзержинский чон-биле кезээде тудуш харылзаалыг болуруи өөредип турган. «Чонуң хүндүткел, идегелии чаалап алыр болзунарза, кызыгаарны камгалажыр эки дузалакчылардыг болур силер» деп ол чагып турган. Амгы үеде шак ындыг дузалакчылар К. Н. Сержи (Кызыл район), О. С. Салчак (Мөңгүн-Тайга), Б. Ш. Куулар (Өвүр) болгаш өскелер-даа бисте бар.

Ногаан бөрттүг дайынчылар кызыгаар камгалалыгна дуза чедирип турары дээш оларга улуу-биле четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар кызыгаар чоогунуң чүрттакчылары-биле сырый харылзаалыг болурун боттарының хүлээлгези кылдыр санап турарлар.

Кызыгааржылар дайынчы болгаш политиктиг белеткелге моон ынай-даа чедиишкинниг болуп, серемчилелии улгаттырып, күрүне кызыгаарын бүзүреллиг камгалажыр херекке үлүүн киперлер.

Кызыгаар шеринiң хоочуннары Николай Никифорович Тишенкога, Николай Викторович Коровинге, Василий Григорьевич Даниловка, Караоол Божурович Оюнга, Валентин Дмитриевич Волковка, Евгений Николаевич Николаевке, Василий Михайлович Верпекинге болгаш өскелергедаа Кызыгааржының хүнүн таварыштыр байыр чедирип, оларга аас-кежиктi, кадык-шылды Тывала кызыгаар отряды күзеп тур.

Бюрбю ЧАМЬЯН.
Офицер.
Кызыл хоорай.

УТТУНДУРБАС ХҮННЕР

Назы-харыы үгадып кээрге, амыдыралга болгулаан чамдык үүлдерни кижи уттуптар таварылгалар база тургулаар. Ынчалза-даа чамдык солуун база коргушчуг үүлдерни кижи белеи үлүс боор чүве. Корей дайынынга киришкеш, оон ээп келген эш-өөрүмүүн чамдыктары ам-даа бөгүзе чедир чүрттап чоруурун билир мен.

Оон бээр дөртен хире чыл эрткен. Делегейниң ийиги дайыны доозулган соонда, дөртле чыл эрткенде, бистерни шеригге албанынче кыйыртkан чүве. Ол дээрге 1949—1953 чылдар-дыр. Ам келгеш, ажыы-биле чугаалаарга, чазактың чажыт даалгазын күүседип чораан бис. Оны чажырар, кымга-даа чугаалавас дугайында биске сагындырып каан. Бистер ынчан кыдат эки туралар болу берген бис. Кеткен хевиниc ол чүрттүн шеринiң хеви-биле дөмей турган.

1945 чылда япон империалистерни Маньжуриядан болгаш Соңгу Көрейден Кызыл Шериг үндүр сывырыпкан. Генерал Ямадо командылаан миллион санныг Квантун армиязы узуткаан соонда Көрей чартык оргулук ийи ангы күрүне болу берген. Ынчан Мурнуу Көрейге Ли СынМан деп дайынзырак кижи чазак баштай берген. Ол кижи америк чепсектиг дижиннге чедир чепсегленген. Соңгу Көрейже халдай бээрге, оларга дуза чедирип барганывыс ол.

Бистиң зенитти артиллерийвыстың болгаш ужар чүүлдүүстүң күчү-күжү улуг турган. Ынчангаш шээр халдаашкынны ойтур шаап шыдаан бис. Чүгле бистең дивизиявыс безин дайзынның 70 ажыг улуг-биче самолёттарын андаа аткан.

Камгалап турган аэродромнарывысты дайзын дүне 3—4 шак дургузунда үзүктел чок бомбалап туруп бээрге, аңаа удур адаандан улай-улай «көжегелей» боолап турган, чидириг чок чыгыы үнүп турган бис. Дайзыннар болдунар-ла арганы ажылдап турган. Чижээ, хоралыг, халдавырлыг аарыг тарадыр ымыраа-сээктерни парашют-биле октап турган. Дайзын тайбың суурларыны бомбалап, аңаа кижилерни узуткан шаг болган. Оон кедерезе агаарга часты бергеш, черге өрт үндүрер бомбаларны база хөйнү ажыглаан. Оон кадында дүне парашют-биле октап бадырыптарга, оожум бадар, кандыгда-бир объектнии чырыдар бомбалар соондан келгеш, кажар халдаашкыннарны кылып турган.

Агаарга чазылган бомбаларның, адаандан аткан батареяларның даажы кулак уюк ыңнып кээр. Ол үеде кижи дүлей аңыдың албас болза, дүлейлей берип болур. Суртенчиг-даа, коргунчуг-даа үени чүрттап кээрин бис.

Мурнуу Көрейнiң каргыс чазаа 1953 чылдың чазынында от ажыдарын сөкседиткеш, Соңгу Көрей-биле тайбың керээзин чаргап соонда чаңган бис. Аңаа турган шеригни ужар чүүлдүү маршалы, Совет Эвилелиниң үш дакпыр Маадыры, фашистерниң 62 самолётун андаа аткан, ам Москвада чүрттап турар 69 харлыг Иван Никитович Кожедуб башкарып турган.

Дайын-чаа үезинде өлүм-чидим черле болур. Бистер оны көрген бис. Бистиң тулчуушкун шеригже өлген эштеривис Порт-Артур хоорайның хөөрүнде мөңге уйгузун удуп чыдар. Мээң билиримге — Эрэндеев Ноозун (фамилиязын уткандыр мен), Бармын-Хемчиктеп Чайлаг-оол (фамилиязы Сарыглар ышкаш чүве) ында кезээ мөңгеде артканнар. Ынчан байдал чажыт турган болгаш аңаа-ла: «Дайынчы даалгазын күүседип чораан өлген» деп дыңнадыр турган.

Ол ийи тыва эштеривистиң чоок кижилери, дөргүл-төрелдери, ха-дүкмалары оларны кайда хөөрүктенин билип алзыннар дээш үстүнде хоорайның адын бижээн ужурум ол.

Күрүне чажыдын үжеп ажыг чыл иштинде хөрээвиске шыгжап келген бис. Ам ажык-чарлыг апарган бо үеде ол дугайын чугаалавайн баар эргем чок. Ол дайынга киржип чораанын дугайында документини чоокта чаа берди.

Мен бодум кадай чораан эш-өөрүм ам-даа утпаан мен. Чөөн-Хемчиктеп Комбухай Куулар, Доржу Сат (ол мөңээн), Монгуш Хунажык, Седен-оол Монгуш, Александр Ромашкин (ол мөңээн), Шагдыр Куулар (ол мөңээн), Бай-Тайгадан Сундуй-оол Хомушку, Чурук Салчак, Хаймидырым Сазя, Улуг-Хемден Борис Седен-Сот, Валерий Шырып, Чалбаа Шынгыржап, Доржу Кыргыс, Дакыр-оол Кыргыс, Бии-Хемден Маадыр Оруспай, Каа-Хемден Андрей Амбаржы, Кызылда Василий Бичe-оол, Тас-оол Кыргыс болган өскелерни-даа бо-ла сактып кээр мен.

Ада-өгбелерн чүнү ханчап, кандыг үүле-херек бүдүрүп чораның, херек апарган таварылгала амы-тыныг-даа харамнанмайн турганы амгы үениң аныяк кижилери билип алзыннар. Корум-чурум үредвейн чорунар, төлептиг болган чараш аажы-чанныр чорунар деп силер бүгүдеге чагып олур мен.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ССРЭ-НИҢ БАРЫЫН КЫЗЫГААРЫ. Н кызыгаар заставазының дайынчылары боттарының байырлалын дайынчы болгаш политиктиг белеткелге эки чедиишкиннерлиг уткуп турарлар. Ол заставаны коммунист капитан Андрей Евгеньевич Яншин командылап турар.

Ада-чүрттүң барыын кызыгаарын камгалаар талазы-биле чиик эвес албан-хүлээлгезин кызыгааржылар дүне-хүндүс бедик серемчилелдиг хайгаарап турар.

ЧУРУКТА: кызыгааржы Арвидас Сурвила. Шеригге албан эрттирип кээр мурнунда ол Литваның Шакяйск районунда «Теса» («Правда») колхозка мал эмчизи болуп ажылдап турган. Ынчангаш кажан заставага Ульма деп ыт өниктерлиг апаарга, ооң ооллардың хайгаарап, азыраарын Арвидаска дааскан.

В. ПЕСЛЯКТЫҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ГЕОЛОГТАР БИРГИ ЧЕРДЕ

Кызыгааржы хүнүнге тураскаткан команда болгаш хууда бирги чер дээш боодалга маргылдаазы болган. Аңаа 47 команда киришкен.

Баштай атканнардан эгелээш, сөөлгү ádыгжыларга чедир маргылдаа чидиг демиселге эрткен. Эң ылангыя Тываның геология экспедициязының электри четкилериниң, аэропорттуң болгаш республиканың үүлдер эмнелгезиниң командаларының аразынга бирги чер дээш маргылдаа «хизиг» болган.

Алза чогуур 300 сандан 290 санны атказ, геологтар командазы бирги черни алгаш, хоорай чемпионну болган. Тываның электри четкилериниң командазы тиилекчилерге 7 сан четпейн баргаш, шаңналдыг ийиги черни эзлээн. 282 сан аткаш, аэропорттуң командазы үшкү черге төлептиг болган.

Хууда бирги чер дээш 141 адыгжы маргышкан. Эң-не часпас адыгжы геология экспедициязындан В. Вареник болган. Ол 98 сан аткан. Аэропорттуң командазының киржикчизи М. Чемко тиилекчиге чаңгыс сан четпээн. Үшкү черни геологтар төлээзэн А. Гуменюк алган.

46 кижи спортчу разрядтарны күүседткен.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ-тың Кызыл хооркомунуң даргазы.

КӨРЕЙ ДАЙЫНЫНГА ЧОРААШ...

Бодумнуң бодалым бижип көрейн. Моон мурнунда көрей дайынынга чораан солдаттарның дугайында чүнү-даа биживейн турду.

Орус, тыва ооллар 1949 чылдың чазынында Тывадан Саян ажыр чоруптувус. Шериг дангыраавысты Иркутск хоорайга хүлээп алган бис. Карантинин база аңаа эрттирдивис. Ынчан артиллерия кезээнге турдувус. Эйлиг-Хем чүрттүг эжим Норбу Чымбаевич Кыргыс-биле бирги батареяның солдаттары бис. Шериг өөредилгези берге-даа болза, ону кызымак ажып эртип, үтер-боолар-биле агаардан халдаашкынга удур кара болап, автоматтың болгаш үгербоонун тургузуун шингээдип ап турган бис.

Бир-ле хүн, 1951 чылдың апрель төнчүзүнде, бисти командировкаладып даштыкы чүрт чоруур дужаал үндүрген. Чеп-сектеривис чүдүртүнгеш, Кыдат чүрту кайы сен дээш Чөөн чүкче хаптывыс. Аңдуп дөр кыдат хоорайга кежээ келдивис. Ынчан командирлеривис чүвениң үжурун чугаалап берген. Оон эгелээш-ле дайынчы байдалче шилчээн бис. Кол соруглавыс — Соңгу Көрейге интернационалчы дузаны чедирери турган. Дайзындан хоорай, суурларны, чүгүла үжурдузалыг объектилерни хамгалап турдувус.

Соңгу Көрейге үдур дайынга америк агрессорлар бомба октаар, чүрүк тырттырар, хыдыкчы болгаш шүүргедекчи аңгы-аңгы улуг-биче самолёттарны ажыглап турган. Үе берге турган. Аңаа өлүм-чидимни хөйнү көрген бис. Өртенген, үрелген хоорай, суурлар эвээш эвес турган. Дайзынның кара сагыштызын ынчан билген бис. Ол кадыгдошкун дайынның берге болгаш коргунчуг хүннерин үтпаан мен. Сагыжымга бо-ла кирип келир. Дайынга ынчаар киришкеш, 1953 чылда чанып келген бис. «Найырал» деп кыдат медаль-биле шаңнаткан бис. Оон келгеш тайбың күш-ажылга багай эвес киржилгелиг болуп, ажылдап база ажы-төлүвүстү өстүрүп келдивис.

1961 чылда «Улуг-Хая» совхозка киргеш, аңаа шаң, склад эргелекчилеп, үчётчиктеп, тудуг ажылы кылып чораан, пенсияже үндум. Өөм ээзи хой кадарын чорааш, аар ааражаш мөңээн. Чартык өскүс артkан чедиг уругларымны азырап, өстүрүп алдым. Чамдызы өлүг-баштыг апарган.

Дайын киржикчилери эш-өөрүмге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзеп артым.

Валерий ШЫРЫП.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЧУРУКТА: чүрттүң кайыдаа кызыгаарында ыдыктыг хүлээлгезин күүседип турар дайынчылар чоя-биле быжыг харылзааны тудуп, оларның дузазынга даянып турар. Бо удаада лейтенант А. Гузеев база ынчалган: чүрттакчылар-биле ажык чугаа оларның берге болгаш харыысалгалыг хүлээлгезинге идиглиг дээрзин билгеш, кызыгаар чоогунда бир өгге кире дүшкен. Ынчан ону Владимир Савиных чурукка тырттырып алган.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТУРАСКААЛДАРДАН ТУРГУССА

Мен бодум партияның, күш-ажылдың хоочуну, пенсионердаа болзумза, кандыг-бир ажылга киржип, хөй чонум аразынче кирип, бодумну долгандыр турар байдалды сонуургаарым аажок. Бо хайлыг, бачыттыг човаланың үржуундан 1987 чылдың төнчүзүнден бээр эмчилериниң өгбүленiң үзүктел чок ажаалгазының ачызында бажыңымда номчуттунуп, чамдыкта бижиттинип, партияның чаа политиказын, улуг эде тургустунуушкунну шыдаар шаамбиле эш-өөрүмнүң болгаш массалыг информацияның күжү-биле көрүп, дыннап, билип ап чыдар кижи-дир мен.

Май 9-та «Шын» солунга парлаан Ю. Л. Аранчынның «Маадыр дугайында сөс» деп чүүлүн дыка сонуургап номчаш, чамдык бодалдарымны номчукчулар-биле сүмележип көрзе дээш мону бижидим.

Шынап-ла, Тиилелгениң сактымышкыныг-даа, байырлачыг-даа хүнүнде дыка хөй кижилер фронтудан аян келбейн барган ажы-төлүн, чоок кижилерин сагыныганда ажыгшүжүү ханылап, ыы-сыылыгдаа апаар, карак чажы борбакталып бадып келири билдингир.

Мен база-ла Ада-чүрттүң дайынынга чок болган таныыр, танывазым, эң чоок орус, тыва эштеримни сактып, бодап, оларны дээш бирле ажыктыг чүвени хөй-ниитининң мурнунга делгеп, тургузуп каар болза дээш бодалым-биле карандаш, саазынны сегирип алдым.

Ужуру чүл деп номчукчу айтырып-даа болур ыйнаан.

Совет Эвилелиниң Маадыры атты капитан Кечил-оолга тывысканы — бистиң чонувуска дыка-ла өөрүнүүг болгандыр.

Бистиң маадырларывыс дугайында черле күзенчиг бодалдар хөй.

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолга мөңге тураскаалды узуп хүүсааже чылдырбайн, оон төрүттүнген дери Улуг-Хем районуун Хайыракан суурунуң ооганга кылыр болза эки.

Ол тураскаалды кылыр болза, эң эки таарымчалыг чер—Шагаан-Арыг хоорай биле Хайыракан суурунуң аразында телеретранслятор бетинде чараш арт кыры. Ол артты тавартыр Красноярск — Кызыл аразының ийиги улуг оруу эрткен, оортан ырак тайгалар, ховулар, одар, тараа шөлдери, Саян далайы болгаш Улуг-Хемниң чараш уну, суг оруу эки көстүн чыдар.

Оон ынай чаңгыс чер-чурттуувус, тыва малчын оглу Чүргүй-оол Хомушкунуң маадырлыг чоруунга тураскаалды оон төрүттүнген суурунга кылырының үезин черле келген.

База бир маадыр дугайында.

Тыва чурттуг орус оглу Михаил Бухтуев 18 хар безин, эки четпейн чораш, кажан ачазы фронтуга өлген дугайында дыңнадыг кээрге, 1943 чылдың июль айда фронтуже чорупкан.

Михаил Артемьевич Кызыладан чоруткаш, Челябинск хоорайда танк училищезин кыска хонуктар иштинде шалыпкын дооскаш, танкист-радист деп атты чедип алган. «Т-34» деп алдарлыг совет танкының башкарыкчызы апарган. Оон мурнунда ол Каа-Хем районуун Сарыг-Сепке МТС-ке трактористер, район төвүнде ДОСААФ-тың радистер курузун чедиишкинниг дооскан. Бо бүгү Михаилдин фронтуже чоруурунга улуг идиг болган.

Михаил Бухтуевтиң намдары дыка кыска. Ол 1925 чылдың ноябрь айның 26-де Тожуунуң Улуг-Хемче кирер аккан Кара-Хаш дээр орус чурттакчылыг бичии тараачын суурга төрүттүнген. 1939 чылдың эгезинде өг-бүлези-биле Хараалче көже берген. Оон соонда Сарыг-Сепке өөренип тургаш, Кызылдың № 1 школазынче шилчээш, анда 7 класс дооскан.

Тожуга орус суурларга кады ойнап өскен эжим Михаил Бухтуевтиң дугайында 1988 чылдың февраль 18-те үнген «Шын» солунда бязээн рассказымның төнчүзүнде оон аныяк чораан амыдырал-чуртталгазын, Совет Эвилелиниң Маадыры болганын, фашистерниң ок-чепсек, хүяктыг транспортёрлар, танкылар, солдаттар сөөртkен куяк поездизин бодуунуң «Т-34»-үзүбиле хажыызындан шуратпышаан кээп, от-чаңныг дег күш-биле аңдара, буза үстүрүпкенин номчукчу номчаан боор.

Ачазы Артем Иванович фронтуже аттанып тура: «Мээң изимни кагба, оглум» деп чагаан сөзүн Миша фронтуже аттанып тура, сактып келгеш, ачазы Раиса Семеновнага: «Ачавыстың чагаан сөзүн черле утпас мен, авай, оон өлүмү дээш фашистерден өжээнim негеп алыр мен» деп чугаалаан. Оон ачазын ошкап, оон карааның чажын чодуп, холдарын дыңзыг туткаш, машина кырында фронтучу өөрүнүн аразынче үне халый берген.

Раиса Ивановна карааның чажындан чалданмайн, ынах оглу Мишаның соонче холун чайып, ыглап туруп калган.

Бо талазы-биле мээң ам бодалым ыңдыг: бистиң алдарлыг маадырларывыстың саны хөй эвес болгай. Оларга мөңге тураскаалдарны кылгаш, оларны төөгүнүн ховар арыннарынга киирип, оон-биле чонувусту, совет кижилерни өөртүр болза чогуур.

Совет Эвилелиниң Маадыры, ыраккы Тожу чурттуг Михаил Бухтуевке тураскаалды Кызылдың Кочетов кудумнузунда тос каът бажыңның чанынга тургузар болза эки. Чүге дээрге Михаил Бухтуевтиң чурттап турган бажыны аңаа турганын эки билир мен.

Бо айтырыгны кичээнгейлиг өөренип көөрүн, шинжилээрии республиканың, Кызыл хоорай Советиниң удуртулгазындан дилеп тур мен.

Михаил МЕНДУМЕ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ПАРТИЗАННАР КОМАНДИРИ

ДОПЧУ НАМДАРЫ. Александр Диомидович Кравченко мурнуу Енисей губерниязының партизан армиязының (1918—1920 чылдарда) кол командылакчызы. Воронеж губерниязынга 1880 чылдың сентябрь 3-те тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Тараачыннар ортузунга пропаганда ажылын чорудуп турганы дээш 1902 чылда туттурган болгаш ийи чыл иштинде хосталгазын казып шиттиргеп. 1907 чылда Сибирьже чоруй барган. Ачинскиге Совет эрге-чагырга тургусчурунга идепкейлиг киришкен. Колчак үезинде Степной Баджей деп черге Конь деп шола ат-биле чажыт албан-дужаал күүседип турган.

1918 чылдың ноябрьда большевиктернин ол чажыт организациязы колчактарга удур тура халчып үнген. Ол чылгы Красноярск болгаш Канск уездилериниң мурнуу талазынче тарай бергеп. Тура халышкын кылганының түңнелинде дөртkү адыгжы полк тургустунган. Партизан армиязының кол командылакчызынга тура халыышкынның организакчызы А. Д. Кравченко томуйлаткан.

Кравченко дайын үезинде Минскинин 237-ги адыгжы полугунуң командири турган.

1919 чылдың сентябрьдан декабрьга чедир Минусинскиний Комсомольская, 16 деп бажынга чурттап турган.

1923 чылдың ноябрь 21-де Александр Диомидович аар ааражаныныи соонда мөчээн. Оны Донда-Ростовта хөөржүткен.

Номчукчу кижи, мону номчаш, ол кижи дугайында хөйнү билип алыксаар. Оон адыбиле көдээ суурларда болгаш хоорайларда кудумчуларның аттарын адаан болгай. Ол аттар Красноярскиде, Кызылда, Уярда база бар.

Сибирьге партизан шимчээшкинниң дугайында, ылангыя алдарлыг командирлер А. Д. Кравченко, П. Е. Щетинкин, С. К. Сургуладзе дугайында төөгүүлер хөйүбиле бижээн.

Александр Диомидович 16 харлыг турган Мариннің чер ажыл-агыйының училищезинге өөренип киргеп. Революсчу пропаганда ажылы кылып турганы дээш училищеден үндүрткен болгаш хорудаттырган. Царицынның теп камеразынга чыдып турган ленинчи дептержигештерни номчуп турган болгаш «Искра» солуниу ынчан билип алган. Камерага эрттиргеп ийи чылы халас барбаан. Кара-бажыңдан хосталып үнгеш, экзаменнерни хуусазынан эрте дужаагаш, агрономнуң дипломун холга алган.

1906 чылда Кравченкону шеригже келдирткен. 1907 чылда прапорщик эргелиг болуп курлавырже халажып үнген. Оон соонда Нарва чоогунга арга даамалы боон ажылдай бергеп.

1911—1914 чылдарда Минусинск уездизинге агрономнаан. Империалистиг дайын эгелээргe, Александрны база катап шеригже келдирткен. 1917 чыл чоруп турган. Февраль революциязы тиилээн соонда Александрны Ачинск уездизинин милициязының начальнигинге ажылдаарын сүмелээн. 1918 чылда Красноярскиге Совет эрге-чагырга дүжерге. Александр чажыт байдалче шилчээн. Кызыл гвардейжилер-биле болгаш большевиктер-биле быжыг харылзааны тудуп турган. Заманьяның тараачыннарындан тургустунган партизан отрядының командири болган. Отрядтың сорулгазы — колчактарга удур демисежир. Отряд-биле кады командирниң кадайы Зинаида Викторовна, оглу Тарас, уруу Галя кежүп чоруп каан.

Отрядтын дайынчылары оон партия кежигүнүнге бүзүревейн, хыйланып чоруп турганнар. Красноярскиниң партархивинде кадагалаттынып турар документиде: «Александр Диомидович Кравченко 1880 чылда төрүттүнген. Социал байдалы — тараачын, агитатор, РКП(б) кирген чылы — 1918, партбилеттин дугаары 453428, Красноярск хоорайның чажыт губерния комитеди хүлээп алган» деп бижээн.

Кравченконуң отрядынга Щетинкинниң удуртканы партизан отряды каттышкан. Оон комиссары профессионал революсчу С. К. Сургуладзе турган.

Шилиттинген үш командирниң каттышкан отряды Саян дагларын ажыр Уранхай крайже узуп орукче утлапкан. Белоцарскиге (Кызыл) партизан отряды Бологовтуң отрядын чылча шапкаш, Тывага Совет эрге-чагырганы тургускан. Оон соонда отряд Минусинскиге баргаш, ак гвардейжилерни чылча шапкаш, хоорайны хостаан. 1919 чылдың феврале Минусинск советтерниң болган. Оон соонда партизан отряды 5-ки Кызыл Армияның удуртулгазы-биле хөделип турган болгаш 1920 чылдың январь 8-те Красноярскиге тиилелгелиг ээп келген. 1920 чылдың сентябрьда Кравченкону Польша, фронтузунче чоруткан. Ол аңаа бир полкка командирлеп турган, Кронштадка болган үймээнни басчырынга идепкейлиг киришкен.

Хамааты дайынны эгелээн, Кравченкону чер ажылынга ажылдадыры-биле кыйыртkан болгаш ону Пятигорск губерниязының чер эргелелиинчи начальнигинге томуйлаан.

Кадыг-берге походтар үезинде баксырап чораан кадыынын байдалы улам бергедээн. 43 харлап чораш А. Д. Кравченко өлген, ону Донда-Ростовка хөөржүткен.

Мидыг таварылгалар база тургулаар. Ростов чурттуг Н. И. Иванченко бодунуң чоок төрелдериниң хөөржүткен черин хоорай хөөрүнден дилеп чораш, партизаннарның дивизия командириниң дөөрүн тып алган. Ол дугайын Иванченко Минусинскиде Мартьянов атты музейже дамчыткан. 1979 чылдың сентябрьда А. Д. Кравченконуң сөөгүн эккелгеш, Минусинск хоорайның Советтер бажыңының чанында сесерликке катап хөөржүдүп каан.

Кравченко дугайында тураскаал сибирьжилерниң болгаш тыва чонуң чүректеринге кезээ мөңгеде артар.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.
Красноярск хоорай.

ДООЗУКЧУЛАРНЫҢ СӨӨЛГҮ КОҢГАЗЫ

«Байырлыг башкыларым, ынак школам!», «Үүле бүтсүн, доозукчу!» деп сөстерни бо чылын ажыглалга кирген Кызылдың № 9 шкөлазының кирер эжиинде аскан. Ук шкөланың ийи он бир клазының 59 өөреникчизи күрүне шылгалдаларын чедиишкининг доозкаш, ажыл-ишче, өөредилгеже цымнып кирер. Ол шыкаш дөрт тос классчының 115 өөреникчизи дооспаан ортумак иинти эртемниң аттестаттарын холга алыр. Он бирги классчылардан 4-5 демдектерге Эва Саая, Арсен Серен-оол, Саида Тюлюш, Аяна Карыма, Салбажай Чодураа өөренген. Ындыг кижилерниң саны 19 четкен. Эки өөредилге, чурум-биле 9 классты Надежда Куулар, Марта Сат, Алик Карышпай, Эдуард Мөнге-Далай, Саяна Куулар болгаш өскелер-даа дооскаш, өөредилгезин уламчылаар.

Ада-иелер болгаш өөреникчилерге байырны школа директору Николай Ооржак, өөредилге талазы-биле директорнуң оралакчызы Любовь Белогорская, 11 «а» класстың удуртукчузу Александра Дамба, 11 «б» класстың удуртукчузу Наталья Евтеева, башкылар Мария Самбуу, Мария Балган олар доозукчуларга ажык орукту күзеп, төрээн школазындан чоруткаш, төлептиг, эртем-билиглиг хамаатылар болуруп күзээн. Ада-иелерниң мурнундан кызыгаар заставазының офицери Бюрбю Чамыян школачыларга бүгү талалыг чедиишкинин күзээн.

Шынап-ла, сөөлгү конга өөреникчилерниң сагыжынга кезээде чылыг сөстер-биле сактыр төөгүлүг арынны арттырып каар. Чыскаалыпкан он бирги болгаш тоску классчыларга байыр чедирип, амыдыралга бижыг тура-соруктуг, бүгү талалыг чедиишкиннерин күзээш, «Тыва» аас чогаал ансамблиниң сураглыг сыгытчы-хөөмейжилери Коңгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг ураи талантызын бараалгаткан. Ол шыкаш «Өөрүшкү» ансамбльдиң танцы коллективи «Декей-оо» деп тыва улустуң танцызын өөрлериге белек кылдыр ойнап берген. Оон соонда школаның тоску классчыларының танцы-самын үзүктел чок алыш часкаашкыннары-биле уткаан. Ол дээрге школаның 1243 өөреникчизиниң мурнундан доозукчуларга изиг байыр чедиришкиния болган.

«Школачы вальс», «Сөөлгү конга», «Башкымга», «Доозукчуларның ыры» өөреникчилерниң ыры-шоору болуп, хөгжүмүнүң хөлүг аялгалары-биле каттышкаш, амыдыралдың аас-кежиктиг өөрүшкүзүн илередип тургулаан. Школаның ажыттынган хүнүнде тулуглуларның белекке берген «алдын дүлгүүрүн» доозукчу Ай-оол Иргит бирги классчыларга хүлээдип бээрге, аас-кежик чүректерин долган өөреникчилерниң арыннарынга өөрүшкү чайнап келди. Тыва национал школаның доозукчуларынга болгаш башкыларынга Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң министри Николай Салчакович Коңгар байыр чедирип, чедиишкинин күзеп, чүве чугаалаан.

Сөөлгү конганы доозукчу биле бирги классчы этсинтерге, доозукчу класстарның өөреникчилери школаже шуужүп кириптилер. Оларның мурнунда амыдыралдың болгаш өөредилгенин улуг шылгалдазы бар. Ону ажып эртеринге быжыг тура-соруктуг, ханы билиг негеттинер деп чүвени өөреникчилер кончуг эки билир. Ынчангаш оларга ак орукту, аас-кежикти ада-иелер-биле кады үлежип артывыс.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТАРДА: сөөлгү конга үези. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

«Азия төвү» шаңнал дээш

МӨГЕ БОЛУР ДИЗЕ...

Кызылда аалчылар бажыныңга хонар чер чөпшээредип алдым. Өске орунда кожам — аныяк-оол, аныяк боорда дыка узун, долу эът-хаяныг, шыпырак орус оол. Таныштым. Липецк хоорайдан келген. 22 харлыг мөге. ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери Юрий Иванович Фокин дээр оол болду. Оон чугаазы:

— Тывага бир дугаар келдим. «Азия төвүнүң» шаңналы маргылдаага киржир мен. Бистиң черде мындыг изиг чок. Май 27-де тыва хүреш-биле «Азия төвүнүң» шаңналы доостур. Мен Тывага бир дугаардаа кээп турар болзумза, ол тыва хүрешке киржип көрзүмзе деп бодалым бар. 90 килограмм дециялыг мөгелериниң улурланыкчызы мен. Тыва хүрешке чаңгыс салаан черге даянып болзунза, октатканыш ол дээр-дир. Дискек база ынаныр. Силер чүү деп сүмелээр силер? — дидир.

Бо аныяк ооллуң тренери ССРЭ-ниң спорт мастери, делегей чергелиг категорияның судьязы Юрий Логутов.

Юрий Фокин кижиниң аназы олуртпас шимченгир, эвилеэлдек, чугаакыр, сагыш човангыр кижи болду. Хүн чурумуи сагыры шыңгыы-ла-дыр!

Ооллуң көрүп, чугаалажып олурарга, бир эвес тыва ооллар ол хире кызыл, хүинүн-не ниити кадыкшылга чурумуи ынчаар сагып чоруур чүве болза, тура-сорук, күзел бүтпес ужур турбас. Тыва мөге ынчан, шынап-ла, тырып каан сиир дег турбас бе? Бистиң чамдык уктуг мөге болур ужурлуг оолларывыска кижиниң сүмелексээн келир бээрдир: «Таакпыны чоор сен, араганы канчаар сен, оларга чоокшулава» — деп аан. Ол дээрге тыва кижиниң өгбелериниң чагыы ышкажыл.

Юрий Фокин ортумак школаны доозуп тура, хүрежип эгелээн. Оон узуну 1 метр 80 сантиметр, 90 килограмм дециялыг. Мээң сонуургааным болза, оол чазык, биче сеткилдиг, чүве чугаалаан санында эскериглер чугаалаар, хүлүмзүүрүүр, бичии уруглар дег аажы-чанныг. Дыка бүдүштүг мөге чорду.

«Мооллдарны көрдүм. Тывалар база дөмей-дир. Түнелмаргылдаа сөөлүнде тыва хүреш болуур чүве-дир. Шенеп көрейн» — деп, ол чугаалаашты, тыва хүрештиң аргаларын өөренип алырын аазады.

Күзелин бүтсүн-не, Юра!

Чан-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл районда улус өөредилге киллдизиниң методизи.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

МАЙ

Понедельник

МАЙ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези». 6 сериялыг ураи-чечен телефильм. 9.45 Бүт бөмбүүнүң дончулалы 10.15 «Луис». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Ереван). 10.40 Сугда цирк. 11.30 «Кадр, доктаа». Эртем-тайылбырлыг кино дончулалы. 12.30—13.00 «Ye». 16.55 Поэзия минуталары. 16.25 «Дилеп- чоруптувус». «Канчаар дыштаның турар бис» деп бөлүктен. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Ye». 19.10 Телефильм. 19.00 Чуруккүнүң мастерскаязында. 19.10 Мультфильм. 19.35 «Зитарларның өг-бүлези». Ураи-чечен фильм. 4-кү серия. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Бүт бөмбүүнүң дончулалы. 22.05 «ССРЭ—АКШ» чүс чыл романы». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 23.25 Фестивальдар, конкурстар, концерттер. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Чер хинди». Телефильм. 8.45 «Ынакшыл дугайында ынакшыл чүүл билириль». Концерт. 9.50 «Булактар». 10.20 Телефильм. «Дыңа». 16.15 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.25 Гандбол. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. СКА (Минск)— «Барселона» (Испания). 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чыры, Осихта» (Чита). 17.25 «ТВ TV дугайында». Америк компания «Эй-Би-Си ньюз». 18.25 Уругларга фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Тыва черде». Программада: XXII область партконференциязынга үткүштүр». «Партконференцияның делегаттары-биле «Төгерик стол». Медээлер. 19.20 Медээлер. 19.25 «Аныяк гвардия». Кызыгааржылар хүнүнге турасклаткан дамчыдылга. 19.55 Чарлаалдар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. ССРЭ биле ҚУР-ның шилиндек командалары. Ригалаа дамчыдылга. 20.55 И.-С. Бах. Концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

МАЙ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези». Ураи-чечен фильм. 5-6 сериялары. 11.05 Мультфильмнер. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Ye». 16.00 Нинтилел хөгжүлдезинин амгы угланышкынары. «Коммунист» журналдың редакциязынга төгерик стол. 16.45 «ТелеЭКО». Журнал. 17.15 «Эки хөгжүм!». 18.00 «Мээң кызыгаарларым». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Ye». 19.00 П. И. Чайковский. Концерт. 19.50 «Зитарларның өг-бүлези». Ураи-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Парлаалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттышкышкын. 22.30 Парнасче чада. 22.45 «Парлаалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттышкышкын. 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.40 В. Коростылев — «Улуг шыырак эвес Иван дугайында». Фильмшин. Уругларга. 10.50 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.20 «Күрүне кызыгаары». Ураи-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

12.25 — 12.55 Ритмиңг гимнастика. 17.30 Уругларга фильм. 17.50 «Мээң суурум— мээң салым-чолум». Бии-Хем районнуң Чкаловка биле Тарлаг суурларының нарын айтырыглары. 18.20 Медээлер. 18.25 «Азия төвү». Программада: Комсомол обкомунуң бирги секретары киржир. Медээлер. «Чугула интервью». «Каникуллар. Каникуллар». «Өөрүшкү» ансамбльдин ажыл-керээ». 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритмиңг гимнастика. 17.30 Теннис. Франциянның ажык маргылдаазы. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Ye».

Среда

МАЙ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Зитарларның өг-бүлези». Ураи-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 10.00 Концерт. 10.40 ССРЭ биле АКШ дугайында барымдаалыг фильм. 12.00 «Ол болган... болган...» 12.30—13.00 «Ye». 16.05 Хөгжүм эртинези. Дж. Гершвиниң чогаалдарындан концерт. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Барабан» ансамбльдиң концерти. 18.30 «Ye». 19.00 «Эрге-чагыргаңы — Советтерге». 19.35 «Зитарларның өг-бүлези». Ураи-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ыры—90». 22.50 «Среднларда финалкалар, азы Ураи чүүлдү үнелеп билири». 00.00—00.25. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Кыргыс ССР-ниң улустуң артизи С. Бекмуратова ырлаар. 8.40 «Алыс шыны тыварыз». Демократияның хөгжүлдезиниң дугайында телефильм. 9.00 «Эштер-ениктер дугайында...» 9.45 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 9.55 «Күрүне кызыгаары». Ураи-чечен фильм. 1-ги фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.05 Медээлер. 17.10 М. Лермонтов аттыг хакас шин театрының шинзи. «Кыстар чаштарының байырлалы». 18.50 Чарлаалдар. реклама.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.00 Мультфильмнер. 18.30— 19.00 «Ye».

Четверг

МАЙ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Концерт. 9.15 «Парлаалга клуву көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттышкышкын. 11.20 Уругларга фильм. «Согур куш». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Ye». 16.50 «Төрээн неэи болгаш соңгу не». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Телекөвүрүг Москва — Бостон. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Чадалар». Ураи-чечен публицистиг программа. 21.00 «Ye». 21.30 «Эфирде хөгжүм». 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Н. Римский-Корсаков. Симфониктиг сюита «Шехерезада». 9.20 «Сатпаевтиң өртемчейи». Барымдаалыг фильм. 9.40 — Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 10.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сагаалган — ак айның байырлалы». (Улан-Удэ). 11.25 «Күрүне кызыгаары». Ураи-чечен фильм. 2-ги фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Медээлер. 17.40 «Азия төвү». «XXII область партконференциязынга үткүштүр». «Час—90». «Июнь 1-де—Уруглар камгалалының хүнү». 18.10 «Кадар—казыр». Аныяктар программазы. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Ye».

ИЮНЬ

Пятница

ИЮНЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.45 «Чүректиң ыры». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 «Чадалар». Ураи-чечен публицистиг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Ye». 16.10 «Уткуй базымнар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Останкинонуң Концерт студиязында педагог, композитор, дирижёр Г. А. Струве-биле ужурашкышкын. 18.30 «Ye». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ол болган... болган...» 21.55 Брейн Ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 22.35 «Үениң эргилдези». (Стамбул калейдоскову). Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Чогаадылганың нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 8.45 Телефильмнер. 9.05 Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 2-ги сериязы. 10.20 Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында. 11.05 «Күрүне кызыгаары». Ураи-чечен фильм. 2-ги фильм. 2-ги сериязы. 17.35 «Ыры кижи-биле артыл каар». «Ураи-чымчак сеткил». А. Пахмутова, Н. Добронравов.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Салгынчыгаш». Уруглар камгалалының хүнүнге турасклаткан дамчыдылга. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00)— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Ye».

Суббота

ИЮНЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.20 «Партнер» Коммерция медээчизи. 10.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайынның узун оруктары». Үш сериялыг ураи-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 13.05 Равель. Концерт. 13.35 «Киноафиша». 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.35 Политиктиг чугаалар. 16.05 Мультфильм. 16.30 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Арыг фиалкалары». 17.15 Америк кинолардан үзүндүлер. 18.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыныывыс». 18.50 «Дүрген эвес час». Ураи-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.15 «Владимир Пресняковтуң шоузу». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Беляев. Ырылар чыныдызы. 8.40 «Владивосток, 1918 чыл». Ураи-чечен фильм. 9.55 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.05 Баскетболга АКШ-тың чемпионазы. 11.05 Телепрограмма «Өг-бүле». 12.05 Депшилге. Информация. Реклама. 12.35 Эвилелдешкен республикалар киножурналистиказы. «Фермерлер». Барымдаалыг фильм. 12.55 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 13.55 Коллаж. 14.00 Видеоканал «Совет Россия». 16.30 «Пи» демдек адаа-биле. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Пи» демдек адаа-биле. 19.00 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 23.15 Киноконцерт. «Романстың тааланчыы». 00.05 — 02.55 «Трюфельдерни аниаары» Ураи-чечен фильм «Полиция телефону 110» деп бөлүктен (ГДР).

Воскресенье

ИЮНЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиңг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 10.00 «Ада-чурттунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмүүг киоск». 13.45 Итали телевиденкениң программазы. 14.45 Америк кинолардан үзүндүлер. 15.15 Тооллар болгаш ужураллар оранында. «Варган даигына». Ураи-чечен телефильм. (ГДР). 16.45 «Көдээден дамчыдылга». 18.00 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилериге литературлуг дамчыдылга. 19.15 20 сериялыг ураи-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Хоорай кыдында эмнелге». 1-2 сериялары. (Чехословакия). 21.00 «Ye». 21.30 «Моңге чүүлдер дугайында бодаллар». 21.45 — 23.20 «Гленн Миллер: айдың чырыкта сереназа». (АКШ ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.50 Мультфильм. 9.00 «Касиий даллайже кинр агыы чыдар...». Барымдаалыг телефильм. 9.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Дагестанның аллын рунозу». 10.00 «Чедиишкин». Ураи-чечен фильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 13.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ангел-биле 20 миняута». 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 А. Долуханяның чогаалларындан концерт. 19.00 Акробатиктиг рок-н-ролл талазы-биле делегей маргылдаазы. 19.45 «Чалгыглар аайы-биле». Эстрадалыг программа. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Аът спорту. Делегей маргылдаазы. Чехословакиядан дамчыдылга. 21.00 «Ye». 22.00 Парлаалга клуву.

Кино

МАЙ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Авария — дочь мента» 9.10, 11.20, 19.30 (узаткан), «Городок лотосов» (КУР, 2 сериялыг) 13.30, 16.30, **Видеозал:** «Кобра» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.10, «Полет навигатора» 10.20, 13.30, «Имя розы» (2 сериялыг) 17.00, 19.30. «Канрынская девушка и пхеньянский парень» 15.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ян на барже» 12.20, «Гарем Степана Гуслякова» 13.30, 17.30, «Друг моей подруги» 15.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Повесть о настоящем человеке» 13.00, «Родной ребенок» (2 сериялыг) 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

МАЙ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Родные берега» 9.00, 10.40, 17.50, 19.40 (узаткан), «Хроника Сатаны-младшего» (2 сериялыг) 12.30, 15.10, **Видеозал:** «Лабиринт» 9.30, 11.30, «Командо» 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.00, 12.20, «Как дома, как дела?» 10.30, 13.50, «Авария — дочь мента» 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Встреча» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Просто Америка» 17.20, 19.20 шактарда.

Кызылдың № 9 ортумак школазының администрациязы 1990—1991 өөредилге чылында 1-ги класска өөренир (орус, тыва болгаш өске-даа нацияның) уругларының бүрүткелин школага май 24-тен июнь 10-га чедир чорударын ада-иелерге дыңнадып тур.

Херек документилери:

1. Эмчи карточказы,
2. Төрүттүнген дугайында черечилел, азы хоолгазы.
3. Ада-иезиниң паспорттары (Кызыл хоорайда киир бижидилгези).
4. Билдиришкин (школа директорунуң адынга).

* * *

ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-ниң «Билиг» нинтилелиниң баштаар черя шыдыраа талазы-биле делегейниң экс-чемпиону, ССРЭ-ниң дөрт дакпыр чемпиону, Бүгү-делегейниң олимпиадаларының болгаш чурттар аразының маргылдааларының чангыс эвес удаа тиилекчизи Михаил Таль-биле чогаадыкчы ужуражылгазынче чалап тур.

Ужуражышкын Политиктиг чырыдышкын бажыныңга 1990 чылдың июнь 6-да 18 шакта болур.

Киреринин билеттерин баш бурунгаар «Билиг» нинтилелиниң баштаар черинден садып ап болур.

Адреси: Политиктиг чырыдышкын бажыңы, кабинет 19, телефон 3-05-74. Ужуражылга болурунуң мурнунда кирер черде садып турар.

* * *

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының чоннуң хууда гаражтарын тудар «Тудуг-15» кооперативи болдунуң ниити хуралын 1990 чылдың июнь 1-де каттыжышкынның кызыл-булунунга эрттирер. Хурал 17 шакта эгелээр.

* * *

Республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театры июнь 2-3-те В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп 2 көжегелиг шиназ-биле 54-кү театр сезонун хаарын чарлап турар.

Шининң эгелээри 19 шакта.

* * *

Бо чылдың май 19-та дан бажында Кызылдың автовокзалынга 3 хире харлыг бичии тыва оол чаасказан тургаш. Мынчага ооллуң ап кым-даа келбээн. Оон бажының дүгү чуга, сарыгымаар, характары ажык, кара-хүрең, ооргазында хөй-ле көктер бар. Ооллуң чугаалаары шоолуг эвес. Отлуң чидирген улус ИХМ-ния уруглар хүлээп алыр болгаш хуваар черинге кээр.

* * *

Ураи чүүл училшезининг чанында тургустунган бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм-шин театры июнь 2-3-те школазынга өөреникчилерни хүлээп алырын Кызылдың ураи чүүл училшеми чарлап турар. Профессионалдыг өөредилге—школа, училше, консерватория хевирин ёзугаар ураи чүүл училшезининг дуржулгалыг башкылары бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм школазынга сургуулдарны өөредир.

Фортепианога ойнаар мергежилдиг кылдыр 7 хар назылыг, чоннуң хөгжүм херекселдеринге (баян, домбра, дошпулуур, гитара) а ол шыкаш үрер хөгжүм херекселдеринге ойнаар кылдыр өөредир соруглa-биле 10 харлыг бичии оолларны, уругларны хүлээп алыр. Конкурс ёзугаар сургуулларны хүлээп алыры болгаш дыннаары 1990 чылдың май 30-де ураи чүүл училшезининг концерт залынга 10 шакта эгелээр.

Бичии уругларның хөгжүм школаларынга хамаарышкан күрүне тарифтерин ёзугаар өөреткени дээш төлевирин алыр.

Училшениң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетөүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бараанда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлаалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 423.

ТС—00204.

Индекс 54241

Тыванская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл май 29 вторник № 123 (14323)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кеп.

МЕДЭЭЛЕР

Чөөн-Хемчик район

КАРТОФЕЛЬ ОЛУРТУЛГАЗЫ

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң Валерий Сендажиевич Күжүгетке удурткан картофель тарыыр арендаторлар звенозу бо хүнде 6 гектарда 18 тонна картофельди олурткан. Эрткен чылын арендаторлар бир гектардан 127 центнер дүжүттү алган, ийлеп картофель өстүрер звеноларның аразынга бирги черни алган. Звенода бир МТЗ-82 маркалыг трактор болгаш картофельди олуртур, ажаан алыр агрегат бар. Ногаажы, картофель өстүрүкчүлери Сендажы Күжүгет, Чкалов Ховалыг арткан 12 тонна үрезинни олуртуп турарлаң. Совхозтуң кол агроному Шорс Севилбаевич Монгуш хуу чонга хереглээр үрезин садып алыры-биле Хакас автономнуг областың «Арбатский» совхозче чоруткан.

ТАРАА ЧАШТЫРЫЛГАЗЫ

Ол-ла ажыл-агыйның тараажы механизаторлары бо чылын 7709 гектарга тараа болгаш мал чеминиң культураларын тарыыр. Очур Доржуевич Сазяга удурткан Чаңгыс-Хадын хову-трактор бригадазы бөгүнге дээр 2130 гектарда тараа культураларын чашкан. Бригада кежигүннери үш звенода үстүп алган ажылдап турар. Ында Эрес-оол Бавуевич Ховалыгның өг-бүле звенозу эрткен чылын аренда керээзинче киргеш. Эрткен чылгы ажылының түнели багай эвес болган. Бир гектардан 10,6 центнер тараа ажаан алдынган болгаш кижи бүрүзүнге оналаштыр бүдүргеи продукцияның өртээ 21525 рубль болган. Ам олар боттарында быжыглаан К-701, МТЗ-82 маркалыг ийи трактору-биле 512 гектарда тараа культураларын чажып, часкы хову ажылдарын дооскан.

СУГГАТ

Суггатчыларның Соржу Ооржакка удурткан 7 кижилиг звенозу Белдир-Бажында 10 гектар картофель шөлүн бай ышкаш Хүрээ-Шыгында 70 гектар сиген шөлүн хол-биле суггарып дооскан. Сиген шөлүнде 300 метр буга үшүнүң хараган талдарын болгаш богун бо хүннерде аштап турар. Кечил-оол Монгуш, Мерген Ховалыг оларның ажылы макталдыг.

Николай МОНГУШ.

Часкы тарылгага темп болгаш шынар дээш

ПЛАНЫН ШЫДААР БЕ?

Кызыл — Сарыг-Сеп аразының оруу-биле чоруп олура, даг-биле хемниң кызаазын эртип кээривиске, Коптуның бетин талазы, Бояровканың кедезинде шөл көстүп келди. Оң талавыста, Каа-Хемниң кыдыында, шөлде чаштырып суггарар агрегаттардан сугнуң хемзиг-хемзиг дамдылары туман кылдыр көстүп, челээштелгеи. Сагыжым өөрүдү. Дээр кургаг, дүнаргай хүн. Агаар изиг. Хөрзүнде харның шыгы-биле баштайгы оът-сиген көгерип келген. Шак мындыг ышкам изигде, хемзиг шык чүү боорлаан. Ша-даа четпес. Ийе, хөрзүн, агаар, хүн, суг — үнүштүң өзүлдезинге эң чугула чүүлдер бо. Олардан баштайгы үжү ам бо хүннерде четчир, а суг-ла эвээш. Ол чокта тараа, картофель, оът-даа үнмес.

Мындыг каан-халның өйде «Ленинчи оруң» совхозтуң механизаторлары дыка хөй агрегатты ажылдадыпкан, сугну челээштелдир чаштырып, сиген, картофель шөлүн суггарып турарын көргеш, шын-на сеткилим-биле өөрээн мен. А солагай талавыста хөй чылдыг сиген шөлүнде база-ла аттынган суг қыланнаан. Коптуның суггарылгага бүгүнгүнүң ачызы ол.

Чогум ол совхозта суггарылга кандыгыл дээрзин кыскандаа сонуургап, айтырбаан-даа болзумза, мында суггат экидир дээрзин кижи чайгаар-ла билип аптар чорду. Моон мурнунда ол девискээрге ынча агрегаттың ажылдап турганын көрбээним-не шын чүве.

Агаар медээзин ёзугаар алырга, майда, июньда-даа республикага, оң иштинде Каа-Хем районга-даа чаъс чагбазын билир мен. Ынчангаш бо чылын бистиң тыныыс алыр кара чангыс арга— суггарылга.

СОВХОЗТУҢ СКЛАДЫНДА, ШАҢЫНДА

«Ленинчи оруң» совхозтуң конторазынга кээривиске, хоорай ажылдарын харылаптар хире чангыс-даа кижи чок. Мурнунда ногаа, картофель харыылаар звено удуртукчузу Дембирел Адыяевич Салчак ол ажыл-агыйда барын сактып келгеш, оны айтырымга, ам склад эргелекчилел турар, тарылга айтырыын билир кижилериниң бирээзи ол дээрзин тодарадып алгаш, складтарже чоруптувус.

Оларның бирээзиниң девискээринге баарывыска, ажылдаан улус-ла хөй: картофельди арыглаан, сорттаан, оон чүдүрүп чорудуп турлар. Бо культураны кидии түлүк олуртуп турар-дыр дээрзи оон-на илден. Склад эргелекчизи ында чогулу, картофель шыгжаар складта дээрзин ажылчынар тайылбырлаан, ооң кайда турарын айтып берди. Склад ыраштан-на көскү. «Ленинчи оруң» дээрге картофель тарып өстүрер талазы-биле республикада шырак ажыл-агыйларның бирээзи. Совхозтуң дуржулгазын республика семинарының киржикчилеринге код агроном таныштырып-даа турганын сакты-дыр мен.

Складтың бирээзин колдуунда арыглап каапкан, анаа чыткан үрезинни олуртурун олуртуп, чамдыкшы шаң девискээринде арыглап турары ол. Чагыларда кыдырашты номчуп көөрүмге, кышкы үеде ооң температуразын эртен-кежээ-ле демдеглеп бижип турганы бар, чылыы нормадан колдуунда ажып турган. Өске складка кээримге, Д. Салчак ында ажылды башкарган тур. Бо чылын картофель талазы-биле байдалды ол допчулап таныштырды. Ниитизи-биле совхоз эрткен чылдааны ышкаш базала 140 гектарга оны тарып олуртур. Амдыызында 36 гектарда тараан. Оон ангыда школа коллективи 3 гектарга картофель тарыыр деп керээ чарган, оны май 20-де бүрүн олурткан. Ам ол шөлдү агрегаттар чаштырып, суггарып турарын чугаалаш, куду хем кидыынче айытты.

Бояровка салбырында 30 ажыг гектар, а Мергенде 110 гектар картофель шөлү бар. Үрезин чедишпес, бо хүнге чедир улустан 67 тонналы садыг алган, а боттарыныы 320 тонна. Кыш дургузунда үрелирге үрелгеи. Ниитизи-биле үрезин четчир.

Эрткен чылын совхоз картофель алыр талазы-биле планын чедир күүсетпээн. Оны болдурбазы-биле чүнү кылганыл? Хамыктың мурнунда суггатче улуг кичээнгейин угландырган. Кызыл —Сарыг-Сеп аразында оруктуң ишкээр талазында шөлду чаштырып суггарар, сугну Каа-Хемден сордурар болгаш курлавыр четчир. Системаны эки ажыглап тургаш, бо чылын планны чөрле күүседир, күрүнеге 760 тонна картофельди садар ужурлуг. Агрегаттар дүне база суггарар. Бирээде, ындыг, а ийиде, картофель шөлүн чазын ийи катап болбазыраткан. Үште, чемиичидилгени чажып алган. Мурнунда чылдарда картофельди олуртурун июнь 5-6-да доозуп турган болза, бо чылын эрте доозуптарының аргазы бүрүн бар.

Бис ук совхозка чоруп турувуста, шаңның ажылчынарны база контора ажылдакчылары шупту 18 кижи үрезинни арыглап, сорттаан, ховуже чүдүрүп чорудуп турду. Үрезин сөөртүрүнге чолаачы А. Гончаров, тракторист А. Чан-оол, ажылчыннар В. Ооржак, И. Хураган-оол олар идепкейлиг киржип турарын Дембирел Адыяевич Салчак тайылбырлады. Улустуң соруу улуг чорду. Ынчангаш картофельди дүргеи болгаш шынарлыг тарып доозар дээш, олар кызымак ажылдап турар.

ФЕДОР ИЗОСИМОВ, ООҢ ЗВЕНОЗУ

Бо хүннерде «Ленинчи оруң» совхозта үш агрегат картофельди тарып олуртуп турар. Оларның ийизи Сарыг-Сеп суурнуң кедээ талазында. Ында Федор Федорович Изосимовтуң звенозу ажылдап турар. Ол коллективтиң ажылыбиле танышар ергелыг болган бис. Талдар аразында шөлде ийи агрегат картофельди олуртуп чоруп тур. Оларга чолаачылар Александр Сергеев биле Владимир Мельников үрезинни эккелген. Чогум ону быгжаар складтары Бояровкада. Оон Мерген салбырынга эккелгеш, арыглаар, сорттаар, ында ам шаң ажылчыны үш хөрээжеи кижи бар, оларга № 2 школының үстүкү класстарының өөреникчилери дузалажып турар.

Ф. Изосимов бергелер дугайында ажыы-биле үгээлады. Сергей Килин-биле велээ картофель олуртуп турар шөлүн суггарбаан, чер кургаг. А арыкта суг чаа келгеи. Ол шөлдүң адаа талазында черни суггарып турар чорду. Баштай-ла ынчаарыгай деп боладым.

Кургаг хөрзүнге үрезин олуртуп турарын көргеш, кижи, шыпап-ла, хараадаар чорду. Бо хире изиг турда, черни суггарып албаска болур бе?

Техника база үрелп бээр таварылга турарын звено удуртукчузу чажырбады. Суг-ла эвээш, берге-ле чүве ол. Картофель тарып олуртур агрегаттарда оолдар ажылдап турарын көргеш, ол кымнарыл дээрзин Федор Федоровичтен айтырдым. Профтехучлишениң Сарыг-Септе салбырыны- сургуулдары Алеша Лопсай, Алеша Найдан, а Сергей Килинде Кызыл-оол Ховалыг биле Рустам Салчак олар дузалажып турар. Ийиги-үшкү курсчулар.

Оолдар шупту эки ажылдан, кызымак чоруун көргүзүп турарын звено удуртукчузу мактады.

Картофель олурткан шөлүп боттары суггарар. Ол чоок-кавынды доозкаш, оон Даниловка чанынга базар, ында база картофель олуртур шөлдүг.

Арыкта суг бар. Элбек. Бо чоокку хүннерде харын терезиннеп келгенин Ф. Изосимов чугаалады. Ол боду картофель тарыын өстүрер талазы-биле мергежилдиг. 1988 чылдың түнелинде харын мырыкай Россия Федерациязының шаналынга четкен. Эрткен чылын кандаашкын болгаш планны күүсетпээнин Федор Федорович тайылбырлады.

— Улусту чемгерер картофель-ле херек — деп, ол шыңгыы чугаалады.

Мерген оруунда хөрзүн эки. Хүн херели чедишпес деп чүве турбас. А суг-ла херек, суг! Ам-даа, даарта-даа бергедээр чүве-ле ол. Канчаарыл ынчаш? Тарылга шөлдериңде арык-сумуннарда бар сугнуу-ла ийи ээлчег-биле ажыглаар ийин. Сугнуң ховары, ону чеп ажыглаарының эргежок чугулазын чугле Ф. Изосимов эвес, а СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров база ажжок-ла дүвүрел чугаалаар чорду. Районда суггаттың чоруп турарының дугайын мырыңай чаа улусчу контроль комитединге чугаалашкан соонда, ол ажыл шуудай бергенин бирги секретарь дыннатты. Суггатка ажылды ийи ээлчег-биле организастаар бис дээрзин ол бүзүрелдиг айтты. Шын харын. Каа-хемчилерниң дүжүт алырының идеглиг магадылазы — суггат. Чугле агрегаттарга ынанмас, хол-биле суггарар улусту база организастаар. Бүдүн районда 44-ле суггатчы барын чүүнүбиле тайылбырлаарыл?

Сеңең ХЕРТЕК.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизиниң киржикчилери эрткен неделяның сөөлгү хүннеринде өске айтырыгларбиле чергелештир РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазы албан-дужаалга кандидатуралар сонгуурун уламчылаан. Катап бадылаашкынга Б. Н. Ельцин биле И. К. Полозковтуң кандидатураларын май 26-да болган кежээки хуралга киирген.

Бадылаашкын доозуглап соонда саналга комиссиязы оон түнелин үндүргеи. Б. Н. Ельцин дээш 503 кижи бадылаан, 529 кижи удур бадылаан. И. К. Полозков дээш 458 кижи бадылаан, 574 кижи удур бадылаан. Бадылаашкынга ниитизи-биле 1032 депутат киришкен, күш чок деп саналга комиссиязы дыннаткан.

Съездиниң хүлээп алганы түр Регламентиге дүүштүр чаа кандидатураларны депшиткеш, сонгуулаларны катап чорудар ужурлуг апарган. Моон мурнунда депшиттирип тургаи болгаш өске-ле кижилер кандидатураларын киирип болур деп, хуралдың даргазы тайылбырлаан.

Май 28-де Съезд ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының пленуму

Литваның СЭКП-ниң платформазында Компартиязының ТК-зының пленуму эрткен субботада болуп эрткен. Анаа партия съездизиниң ийиги үе-чадазын эрттирериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

СЭКП-биле идейлиг болгаш организастыг чаңгыс эптиг бузуп үревес дээш туржуп турар Литваның 40 муң кежигүнүг Компартиязы бодунуң съездизин үш үе-чадалап эртирер деп шиитпирни хүлээп алганының дугайын моон мурнунда дыннаткан турган. Бо чылдың апрель 21-де боол эрткен бирги үе-чадада делегаттар политиктиг ыдеткелди чугаалажып көрген болгаш партияның удурткучу органнарын сонгаан.

Литваның Компартиязының (СЭКП) съездизиниң ийиги үе-чадазынга «Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының чөзүрбе сескн съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң дугайында» ыдеткелди сайгарып чугаалажыр деп шиитпир хүлээп алдынган. Бо айтырыг талазы-биле ыдеткелди ЛКП (СЭКП) ТК-ның ийиги секретары Владислав Шпед кылган.

Съездиниң ийиги үе-чадазында республиканың партия организацияларының сүмелээнинге үнделиел турган, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны сонгуур деп шиитпирни пленум хүлээп алган. А съезд ажылының үшкү үе-чадазын СЭКП-ниң XXVIII съездизи эрткен соонда чыыр-дыр.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: «Тинилелге» совхозтуң саанчызы Сояң Сырбыкаевна Күнзеймаа үжен иректи саап турар. Эрткен чылда бир иректе оналаштыр 2200 килограмм суттуг саап алган. Бо чылда оон-даа эки ажылдаш, үш-мүнчү саанчыларның одуруунга киреринн хүлээнип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЙЛЫГ-ОЙНУҢ АРЕНДАТОРЛАРЫ

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң Геннадий Дайыыевич Ондарга удурткан Айлыг-Ой хову-трактор бригадазының арендаторлары эрткен чылын 1700 тонна тараа культуралары ажаан алыр тургаш, ону херек кырында 1780 тонна чедирген. Чылдың түнелинде бригаданың ниити орулгазы 30 муң рубль болган. А аренданың баштайгы чылы — 1988 чылда олар 28 муң рубль орулгалыг ажылдаан.

Бригадада 7 механизатор, бригадир, чолаачы-эдикчи болгаш повар — шупту 10 кижи ажылдап турар. Оларда К-700, К-701 маркалыг дөрт, Т-150 болгаш МТЗ-82 маркалыг бир-бир тракторлар, аңгы-аңгы кожуг машиналары бар. Турлагда бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Үр чылдарда поварлап келген Юве Монгуш амданыг аъш-чемин-биле механизаторларны чемгерип турар. Дузалал ажыл-агыйында 17 хаван бар. Кызыл-булунда телевизорну тургускан, көскү агитацияның бүлүүн дерээн. Чунар-бажың ажылдап турар.

Бригадир Геннадий Ондардан бо хүннерге чедир чүнү кылганын, тарылганы кажан доозар деп турарын сонуурган айтырдым. Ол мынчаар хөрыылады:

— Агаар-бойдус бо чылын берге-ле-дир. Чазыкын шуут чагбаан. Чер кургаан. Чаштырып каан үрезиннивис чамдыызы шуут калып калды. План ёзугаар 1500 гектарга тараа культуралары чажар ужурлут. Херек кырында 500 гектарга кызыл-тасты, 360 гектарынга сула чаштынган. Бо чылын гектардан 12 центнер кызыл-тасты, 12,8 центнер сула болгаш 12 центнер арбай алырын айыткан бис. Түнелп амдыызында бялдиимес. Чайын 1500 гектарны аңдарар бис. Ам чажылданы чер кургаг болганы-биле соксатканывыс ол. Чайгы чер аңдарылгазынче бо каш хонуктарда киргиптер сорулга салдынган. Интенсивтиг технология ёзугаар саратовская-29 кызыл-тасты чылдың-на тарып турар. Бо чылын 200 гектарга чашкан. Чаъс чаарын маңаа турар бис. Бир эвес чаашкын чаап, өл-шых апаар болза, байдалды көрүп тургаштың чажыданы уламчылаар апаар.

Удавас сиген кезилдези база эгелээр. Бригаданың девискээринде өлөң болгаш чайгаар үнген сигенниг черден 50-60 хире тонналы кезип белеткеп ап болур. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, оларга 50 тонна сиген белеткээр даалгапы пландан дашкаар берип каан. Аңаа белеткелдя амдыгааштан эгелеп чорудуп турар.

Кывар-чаар материалдарны бензовоз чолаачызы Оюн-оол Ондар үзүктел чок сөөртүп эккеп турар. Амдыызында бир трактөрнүң үрелген муфтазын септеп эгелээн. Хүн үлүүн Далар-оол Ооржак, Владимир Куулар, Владимир Ооржак болгаш өскелер-даа доктаамал ажыр күүседип, ажылынга туруушкунарны болдурбайн турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.

ӨӨВЛҮ ШАКТА

● **ВАРШАВА.** Эрткен воскресеньеде Польшага түс чер бот-эргелел органнарынга сонгуулдар болуп эрткен. Чер-чер органнарының дугайында чаа хөөлүгэ үнделиел эртирген бо сонгуулдар чурттуң төөгүзүнде бир дугаар демократчы байдалга болган. Чурттуң гмин дээр кол административ-девискээр единицаларының саны 2383, оларга 52 муң ажыг чөвүлел кежигүннери сонгуткан.

Польшаның президентиля Войцех Ярузельский сонгуулаларның түнелинге белик үнелелдя бергеп, демократты ёзу-биле артап турар сонгуулдар чуртта эгелээн реформаларны бүрүнгаарладырынга улуг рольду ойнап эгелээн деп медеглээн.

● **ПРАГА.** Чехословакиада амгы үеде парламент сонгуулдарынга белеткел ажыллары хайныышкынныг чоруп турар. Сонгуулдарны эрттиреринге киржир кижилер чедишпестеп турарын бырмдаалаваш, бо чугула кампанияны эрттиреринге дузалажырынче студентилерни кыйгырган мен деп, чурттуң президентизи Вацлав Гавел воскресенье саныңда чайгы резиденциязындан берип турар интервьюзунга чугаалаан.

● **БУДАПЕШТ.** Венгрияның Социалистиг партиязының ийиги съездизи ажылын дооскан. 50 муң ажыг кижилиг партияны толээлеп келген 400 делегат ВСП-ниң кол-кол политиктиг болгаш принципиалдыг туруштарын база чурттуң парламентизинге оппозиция ролюн тодаратқан. Кол политиктиг айтырыглар болур тус чер бот-эргелел, өөвү реформазы, социал политика, бойдус камгалалы, ажык-чарлыг чорук, национал эвээш санныг улустарның эргежыын камгалаар талазы-биле резолюцияларны съезд хүлээп алган. Демократты социализмни тургузар дугайында социалистерниң туружу бадыткаттынган.

● **БОНН.** Анаа чепсектиг күштериң санын кызырар талазы-биле Венада боол турар чугаалажышкынларыны уре-түнелдиг болдурарынга таарымчалыг аргалар тургустунуп келген деп, ГФР-ниң даштыкы хереглер министри Ганс-Дитрих Геншер ЦДФ телепрограммага берген интервьюзунга чугаалаан.

Бо чугаалажышкынларны боттуг болдурарынга Совет Эвилели эвээш эвес рольду ойнаан. ССРЭ Чөөн Европаның чамдык чурттарындан бодунуң шериглерин үндүрүп эгелээн деп, од медеглээн.

ХӨЙ ОРУЛГАНЫ АЛЫР

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН. Өшкү ажылдыг «Кызыл-Даг» совхоз 5284 баш өшкүнү кыргаш, 7 тонна 112 килограмм дүктү алган. Бир башка оналаштыр 1 килограмм 345 граммга чедиргени планнаанындан хөй болган. Каларчылар Баян Хертек, Кан-оол Догбал, Шилов Күдер Багай-оол Мижит-Доржу оларның колаиларында тарар 1522 сергеден 2 тонна 816 килограмм эки шынарлыг дүк кирген. Байыр Мергенниң. Даизын-оол Сагдының каларып турар ангор өшкүлериниң бирээзиниң кыргаан дүктүң деңзизи ортумаа-биле 1 килограмм 411 грамм болган.

Совхозтуң дирекциязы, малдың тускай эртемнигнери аназ немей чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйындан өшкү дүгүн доктаамал өртээ-биле садып ап, хою кыргыттымаанда-ла, күрүнеге бээр планын курлавырлап алган.

Класстап, пресстээрин доозуп турар. Кызыл-дагжылар ону чоокку хүннерде Оренбург хоорайның фабриказынга дужаагаш, хөй орулганы алыр.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЧАЙЛАГЛАП ҮНҮПТЕР

КЫЗЫЛ РАЙОН. «Х Улуг хурал» совхозта Семис-оол Ховалыговч биле Чатымаа Каваевна Дөжекпеннер хөй чылдар иштинде малчыннап чоруур. Олар бо сөөлгү үш чылда ангор уксаалыг өшкү кадарып келген. Чыл санында оларның көргүзүүлери эки болуп турар. Малчын өг-бүле бо чылын 100 өшкүдеи-не 90 анайны, бир баштан-на 1,1 килограмм дүктү алырын хүлээнген.

Олар ол хүлээлгезин күүседиптер аргазы бар. Колында бар 380 өшкүден кыргаан дүгү планында көрдүгенинден 23 килограмм хөй болган. Оларның ам кол сорулгазы — чаш анай бүрүзүн бүрүн камгалап алыры.

Июнь эгезинге чедир кыштаанга үүрмек септелгени дооскаш, Хаттыг-Тайга баазы Ооран-Хемче чайлаглап үнүптер.

Шолбан ДУЖУКПЕН. Баян-Кол суур.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлселдер, сүмелер

ХУУДА БОДАЛДАРЫМ

СЭКП Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунга түүлдүг деп көргенив бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле парлалгага үндүргени «Гуманныг, демократтыг социализмчел» деп СЭКП-ниң удаваc бодур XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазыныңың болгаш СЭКП Уставыныңың төлевилелдерин солуннардан номчуп, сайгарып көрүп тур мен. Ук төлевилелдерни бүрүнү-биле деткивишаам, бодумнуң бодап чоруур саналдарымны, сүмелеримни солуп дамчыштыр киирип тур мен. Бодумнуң бактаап турарым партия эге организациязының коммунистериниң иниги хуралынга Төлевилелдер дугайында саналымда киирдим.

Улуг башкы В. И. Ленининиң башталгазы-биле тургустунган Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бодунуң тургустунун келген үезинден бээр совет инитилелди баштап, иштики болгаш даштыкы политиканы хажык чокка боттандырып келген. Кижининиң чагай чоруу дээш, делегейге быжыг тайбың дээш моон соңгаар-даа туржур.

Ынчалза-даа демократияны, ажык-чарлыг чорукту шын эвес билир хөөннер бар, ооң уламындан СЭКП-ни бактаар, ооң ролюн кудуладырыныче угланган янзы-бүрү чугааны өөскүдүп турары таарымча чок. Ооң чылдагааны чүдел? Бирээде, партияның төп органнарындан эгелээш удуртур ажылдарга ажылдап чораан чамдык коммунистер эрге-дужаалын соора ажыглап, кара туразында ажылап, арагалашкыныче сундугуп, күрүнеге меге медээ берип, алыксак-чиксек, чижек амыдыралче чүткүп, өскелерге үлегер чок, багай салдарын көргүзүп чораанында. Ийнде, чамдык удуртукчу коммунистерниң кыры-биле чүгле күш ужуп эртер турган, олче кымдаа чүве чугаалап болбас, чаңгыс сес сөглээр болзуна, ат кылганы ол. Харын-даа оон туржук, күрүнеһиң өнчү-хөрениин эки көрген кижилеринге боду чааскаан аазаптар-даа тургулаар. Үште, арага-дарыже сундутуп, эрге-дужаалын соора ажылдап, ажыл-агыйын сандаратқан, төлеп чок удуртукчу коммунистерге эрекпей, чиик хемчег онаагаш, оларны өске улуг албан-дужаалдарже шилчидип каарга, партияның ат-алдарының кудулап турарының дугайында чугааның тыптып келгенинин чылдагааны ында.

Коммунист кижи болганымда, мындыг саналдарны болгаш сүмелерни киирип тур мен. СЭКП-ниң хүрээленинге аныяктарны киирери шын харын. Ынчалза-даа СЭКП Уставыныңың төлевилелинде 18 хүн четкен ССРЭ-ниң кандыг-даа хамаатызын СЭКП-ге хүлээп алыр дээн. 18 харлыг аныяк кижи школаны чаа дооскан, амыдыралдың берге оруктарын эртпээн, күш-ажылга дадыкпаан чүве болганда, партияга аныяктарны 20-21 хардан өрү хүлээп алыр деп саналдыг мен. Оон ынай СЭКП-ге кежигүн хүлээп алырда албадал-биле эвес, кежигүнге кирер күзелин илереткен кижилерни киирер. Албадап, ыйыдып турган чамдык кижилерни партияга киирерге эпчок түүлдерге чедире бээр чорду. Эрткен чылын бистиң бир партия эге организациязынга кандидат стажы тенген бир аныяк кижини СЭКП-ниң кежигүнүнге киирер дээрге ойталап каапты. Бир чижек бо-дур.

СЭКП Уставыныңың төлевилелинде кандидат стажының дугайында чүве биживээн-дир, мен бодаарымга, кандидат стажын бир чыл кылдыр хевээр арттырар.

«СЭКП-ниң хоочуну» деп хүндүлүг атты СЭКП-ниң 30-35 чылдан эвээш эвес стажтыг кежигүнүнге тыпсыр болза ажырбас.

Партия хуралларын кварталда бир катап эрттирерин саналдап тур мен, чүге дээрге дакпыр-дакпыр хөй санныг хуралдарның ажыы эвээш.

Оолак КАРА-САЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧАГААЛАРДАН ОДУРУГЛАР

«СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 30 чыл стажтыг коммунистерге тыпсырын эштер саналдап турар. Ындыг саналга каттышпайн турар мен. Хамык ужур стаж чедип алырында эвес, ооң телептиг мөзү-шынарын, ажыл-ижин, корум-чүрүмүн кол барымдаадаар саналдыг мен.

Партияның хоочунуун амгы хөрек демдээниң хемчээлин улгаттырар, эде кылыры чугула деп бодаар мен.

Доңгак МИЖИТ.
Улуг-Хем район.

* * *

Амгы СЭКП-ниң Уставында айытканын ёзугаар партия эге организацияларының ай санында хуралды эрттирип келген. Ооң уламыдан хуралга белеткелдер кошкак, хүлээп алган докталдың эренгей болуруун эмыдырал көргүскен. Мен бодаарымга, кварталда бир хуралды эрттирерин докталдыр, орта белеткелдің үндезинин-биле экижидер, ооң шинтирлерин дээштиг деп саналдыг мен.

Арагачы ДОҢГАК.
Чөөн-Хемчик район.

* * *

Партияның XXVIII съездиниң СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде идеология ажылынга хамаарыштыр кылыр ажылдар эвээш киргендир. Чоң ортузунга чорудар идеологияның ажылын эде тургузарынга, чаартырынга хамаарышкан хемчегленнерни көөрдедир саналдыг мен. Ылангыя чоңнуң чурттап турар черинин, аныяктар ортузунга чорудар идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдарны киирери күзевниг.

СЭКП кежигүнүнге кирип турарларга бир чыл кандидат стажын хевээр арттырар саналдыг мен.

Надежда ОЧУР-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ДЕТКИИРИН ДИЛЕДИВИС

Тожу—Тываның каас-чараш, бай-байлак хемнер, дөлдерлиг, тайга-сыннарлыг оңза чери. Районнуң чурттакчы чону өске районнарга болаарга эвээш-даа болза, оларның амыдырал-чуртталгазы, бүдүүрүп турар ажыл-үүлезин онзагай байдалдарлыы-биле ылгалдыг.

Ол хиреле мынчага чедир бистиң райондан СЭКП-ниң съездилериниге делегат сонгудуп көрбээн. Чоокта чаа партияның ам болур XXVIII съездизинге баар делегаттарының кандидатураларын районнуң XIV партия конференциязынга чугаалажып тура, аңаа СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин биле «Тоора-Хем» совхозтуң мурнакчы саанчызы, аныяк коммунист Мария Бараановна Давиктиң кандидатураларын саналдааннар.

Совет Тыванның чылдарында болуп эрткилээн партияның тос удаа болгулаан съездилеринге Тыванның Тожудан еске барык бүгү районнарындан төлээлер сонгудуп, делегаттар болуп чорааннар. Ынчалгаш съезд делегаттарының кандидаттарын чугаалажып тура, үстүнде түүлдү барымдаалаза чогуур. Партияның область конференциязындан сонгудар төлээлериниң составынга бистиң районнуң коммунистеринден саналданы Тожунуң кызы Мария Давиктиң кандидатураазын коммунистер кандидат болуп дээрзинге идегедивис.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы депутат К. А. Бичелдейниң (Шагаан-Арыгның национал-девискээр соңгулда округу) саналы

— Хүндүлүг улус депутаттары! Хүндүлүг даргалакчы! Россияның суверенитединиң дугайында бөгүн чугаалажып турар айтырыгны бодумнуң автономнуг республикамның суверенитедин чугаалажып көөрү-биле тудуш долбаалыг кылдыр көрүп турар мен. Бо айтырыгны өске-даа автономнуг бүгү тургузугларда ындыг янзылыг көрүп турар боор деп бодаар мен.

Бистиң инитилел амыдыралывыстың кончут берге байдалдыг үезинде бо айтырыгны чугаалажып турар-дыр бис. Национал улустуң төлээлекчизи кижи мени националдар аразында харылзааларның кончут нарын болгаш берге боон турары дүвүредип турар. Ынчангаш РСФСР-ниң суверенитединиң дугайында декларацияны чугаалажып көргеш, хүлээп алыры бистиң Россия инитилелиивистиң күштерин сырый каттыштырарынга дузалаар.

Чамдык мындыг чүүлдерниң боон турарын чугаалап көрейн, эштер, «Россия» гостиницаның эжиниң аксында мындыг лозунну азып каан: «Россияны —чүгле орустарга!» Мен база Россия чурттуг кижи мен — Тыва Арат Республика 1944 чылда Совет Эвилелиниң составынга киргенден бээр Россия чурттуг апардым. Россияның бүгү сагыш човаашкынын бодумнуң чонумну таварыштыр көрүп турар мен. Мээң болгаш мээң чонумнуң дугайында Россияның сагыш салыышкынын көрүп база билип чоруур мен. Ынчангаш Россияның суверенитединиң дугайында саналдарыны кудуку деннелден, оон автономнуг тургузугларындан тургустунуп кээп турар кылдыр хүлээп көөр мен. Бистин республикавыстың — Россияның национал улустарының аразында бот-боттарыңа хүлээп көрдүнер эки харылзааларыны тургузуп алыры амгы үеним чугула соруглазы болуур. Россияның автономнуг республикаларының суверенитеди тургустуунаан шаанда эвилел керээзинге оон суверенитедя тургустунуп болдунмас деп бодаар мен.

Оон ынай эштер. Сээн кожаң хостуг болур болза, сен бодуң база хостуг болур сен. Чон бүрүзүнүң хостуг чоруунан бүгүдениң хостуг чоруу тургустунар. Бистиң федерациявыстың суверенитедин моңу барымдаалап тургузар ужурлуг бис.

Бот-тускайлаң девискээрлерден, бот-тускайлаң автономиялар болгаш бүдүүлгелерден РСФСР-ниң политиктиг, экономиктиг суверенитедин тургустунарын маңаа санал берген эштер тодаргай чугаалады.

Эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарның тергиделп Россияны социал-экономиктиг аар байдалга чедирген деп, маңаа хөй-ле сөстер дыңналып турду. Ынчалза-даа, эштер, утпайн көрээлиңер. Бистиң Россиявыстың автономнуг республикалары, областары, крайлары болгаш округтары Россияның министерстволарының база ведомстволарының талазындан база-ла шак-ла ындыг тергиделлиге таваржып турарлар.

Бистиң автономнуг республикавыста девискээривистиң ажаок улуг кезээ бодувустуң республикавыска-даа чагыртпас болгай. Республиканың кол-кол будүүлге күчүлери база биске чагыртпас. Ынчангаш бегүн ам, кажан Россияның суверенитедин доктаадып тургузар дугайында чугаа чоруп турар болганда, ылгап-ла шак ол үндезиннерни барымдаалаар керек: ооң кылыг-кызыгаары. Россияның эвээш санныг улустары амдыызында бот-тускайлаң эвес болганда — Россияның ёзулуг суверенитедин турбас-даа.

Мен бодум хуумда Россияның суверенитединиң дугайында Борис Николаевич Ельцинниң номчуп таныштырганы деклараңияны деткир кижи-дир мен. Чүге дээрге мен ол декларацияда национал тургустунушкуннарга, оларның бот-тускайлаң чоруугa, оларның дең эргезинге, оларның суверенитединге хөй-ле сагыш, үжүрдузаны салып турарын көрүп тур мен. (Алыш часкаашкыны). Четтирдим.

Суверенитеттиң айтырыы — ол дээрге хамыктың мурнунда политиктиг айтырыг деп түүлдү билгеш, а политиктиг айтырыгда бөгүн бирги эзлчегде националдар аразының харылзаалары туруп турар болгай, мен бо бедик индирин ажыглап алгаш, тыва улуска кыйгырыг салыр бодап тур мен. Аргажок-туң кырындан кыйгырыг-дыр.

Бистиң республикада сөөлгү үеде аппараттың хөделиңшкининиң талазындан ыйыдышкынының уламыдан националдар аразының харылзаалары ажок шынгыы хамыдаан болгаш нарыылаан. Маңаа холбаштыр мен дараазында түүлдү чугаалаар бодап тур мен. Мен оны дораан-на тыва дылче очулдуруп тур мен. (Тыва дылда сөөгүлелди номчаан).

Мээң хүндүлүг чер-чуртташтарым! Россияның деңнелинде бистиң эргелевисти, хосталгавысты болгаш суверенитединисти кым-даа хүнаан, былазай бербес, кым-даа хол дегбес. Ынчангаш бис, тывалар, Тываның девискээриниде бистиңбиле кады чурттап турар орус болгаш өске-даа улустарның төлээлериниң эргелери болгаш эрге-ажыктарын хүнаан, былаап алырын, хол дээй бээрии болдурбас ужурлуг бис. Бир эвес кижи болзунга деп эргеш, хосталганы болгаш бот-тускайлаң чорукту күзээр болза, ынчан ол хамыктың мурнунда өске кижилерниң хосталгаже болгаш бот-тускайлаң чорукче эргезин хүндүлээр ужурлуг.

Дыңнаанымар дээш четтирдим. (Алыш часкаашкыны).

ЧУРУКТА: «Революцияның чалбыыжы» совхозта кошкар каларчызы Чооду Көк-оолдуң калайы Мария Чооду хүлээнип алган малын ажаап, чемгереринге шалыпчы үлүүн киирип турар. Олар үш чыл бурунгаар арада керээзи-биле ажылдаарынче кирген. Ажылагай бо малчыннарга бир трактору хуузунда садып алырыбиле берген. Мария Чооду чайлыг үелериниде трактору база башкарып өөренип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Көөку агитация

Кижизидикчи салдарын бодаар

Көөку агитация — идеология ажылының база бир чугула хевири. Ооң утка-шынарын үеним негелделинге дүүштүр эде тургузуп, чурттуң амыдыралында политиктиг чаартылгаларны медерел билиринге, социал-экономиктиг хөгжүлдеин дүргедедиринге масса чонну кижизидер, эвилелдээр, ажыл-ишче хей-аъдын көдүрер чепсек кылдыр билдилиг ажыглаарын партия иегеп турар. Коллективтериниң көөку агитациязынга кудумчуларда, конторараның, культура албан черлериниң, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге кабинеттериниң болгаш өскеда чон чыглыр черлериниң иштинде, даштында дерип кылдынган лозуңнар, плакаттар, стендилер, самбылалар, булуннар хамаарыжыр. Аңаа чурттуң, республиканың, районнуң ажыл-агыйының мурнунда салдынган чугула сорулгаларны, партияның болгаш чазактың политиказының стратегтиг кол угланыышкынарын тус черниң амыдыралы-биле холбап көргүзер.

Бо чугула политиктиг ажылды херекке албас, ооң ажыл-херекке идиг бээр, кижизидикчи салдарын бодавас чоруктар чамдык черлерде бары хомудаңчыг. Тодаргай чижээн Барыын-Хемчик районда «Дөө-Терезин» совхозтан көрүп болур. Суурнуң кудумчуларында, Культура бажыңының, көдээ Совет күүскомунуң, автопарктың, магазинниң, столоваяның иштинде болгаш даштында көөку агитацияга хамаарыжыр чүүлдер көзүлбес, адрестери чараштыр бижиттинмээнин барган кижиге эстетиктиг байдал, аян-шинчи чок кылдыр көстүр. Хой, сарлык, өшкү бригадаларының төптери кылдынмаан, сүт-бараан фермазының кызыл-булуңуи деринги уттундурган. Хөй кижи чыглыр хову бригадазының төвүүде мынчага чедир чангыс-даа лозун, плакат, көргүзүг кылдынмаанын ында ажылдап турар кижилер шүгүмчүлеп турар.

Совхоз конторазының иштинде, даштында байдалы база дөмей. Даштында ниити адрези чок. Кирер эжиктиң бажы ханаза «СЭКП-ниң XXVII съездизинниң шиитпирлерин амыдыралга бот-тандыраал!» деп кыйгырыг бижээн эрги лозун куурарып, сөстери номчуттунмас кылдыр балалганда безин ону дүжүрерин бодаваан. Контора чаны кудумчуда мыштарга быжыглаш чыскаай аскаи көргүзүг, хүндүлел самбыралары, стендилер эргижирээн. Ооң ийнзи хат тура шаап каан соонда көдүрер, тургузар хемчеглер албаан.

Конторанның коридорунда, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге эрттирер кабинетте аскылаан «Улусчу контрольдуң булуну», «Комсомол амыдыралы», «Информация стендизи», «Партия ажылының булуңу», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» дээш ышкаш булуннар бар-даа болза, арынарын солуп, чаартпайн турар. Ажыл-агыйның девискээринде өске нацияның кижилери чурттавайн турда орус дыл кырында бижиттинген болгулаар. Эргелеп башкарылганың чаа хевирлерин, күш-ажылды организастаарының дешпилгелиг аргалары — бот-орулга-чарылга, аренда, ег-бүле керээлери, кооперация болгаш колллективтиг керээлер дугайында холбаштырган көөку агитация көзүлбес. Мал, чер, автопарк ажылдарын тодаргай көргүзер соруглга-биле «Планнар болгаш анализтер» деп эгелиг стендини кылып алдаа, ооң көзенектерин ай, квартал айны-биле долдурбайн келген. Хана солуннарны, агитхуудустарны үндүрбейн турар чылдагаанының партком секретары Алдын-кыс Ондараевна Ооржактан айтырган мен.

— Хана солуннар азарга, ора соп каапталар-дыр. Агитхуудустарны моон соңгаар үндүрер бис — деп бүзүренчиг эвес харыы берген.

Секретарының чугаазындан алырга, совхозта көөку агитация ажылын ооң оралакчызы Артис-оол Ооржак харыылаар. Ону ол харылаан шыдаваc, үжүрүп-даа бидбес, эртем-биилин таарышпас—тракторист кижи болган. Херек кырында бо айтырыгны, парткомнуң, бүгү коммунистерниң хуралларында чугаалашпааны бүдүнгир.

Политиктиг чугула ажылды шак мынчаар суларатканы дээш СЭКП райкомунуң идеология кылдызын база шүгүмчүлээр апаар. Эрткен кыжын районнуң бүгү коллективтериниң аразында көөку агитацияның көрүүлдезин чарлаш, ооң дээштиг түнелин чедип албаны ялден-дир. Республиканың чамдык райкомнары тускай чөвүлелдерни тургузун, планны погаадып, суур бүрүзүнде хуваап алган, семинарларны эрттирип, практиктиг дузаны чедирип турарындан үлегер алыр ужурлуг.

«Дөө-Терезин» совхозтуң парткому көөку агитацияже көрүнүп, администрацияның санхоо талазы-биле деткимчезинге даянып, идеология четпестерни дарый эдер уе келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ДАМЧЫШТЫР

Тыва улустуң шагдаа бээр чаңчылдары болгаш ёзулалдары буянныг шынарлары-биле онзаланыр турган: ада-иезинге, өгбелеринге, төрээн черинге, чонунга ынакшылы болгаш хүндүткели. Бо бүгүнүң кижиниг чорукка хамаарыштырар турган.

Кандыг-даа салгал чоннуң чаңчылдарының эртинезин камгалап, хумагалаар, ажыдөлүнге ону дамчыдар хүлээлгелиг болгай. Төөгүнүң чамдык уе-чаалаларында улусчу чаңчылдарны шажыннан ылгап биляп албайн тура, ону херек чок деп биле бергенинден чамдык ада-иелер ону боттары база сагывайн баар таварылгалар хөй. Ынчангаш чамдык үнелиг чүүлдеривис чидип бар чоруурун сагындырары артык эвес.

Ам национал бот-медерел чаартының турар уеде, чавгай чаңчылдарже катап эглип турарывыс таварылга эвес. Ол бистиң национал чоргаараливыска, ажы-төлүвүстүң мөзүбудуштуг болурунга улуг оруктуу ажыдып турары өөрүнчүгдүр.

Мен бодумнуң бо түүлүмде улусчу чаагай чаңчылдарны Чыргаланды школазында болгаш ясли-садикте база суурнуң культура одагларында канчаар боттандырып эгелээнинии дугайында демдеглекселдим. Тыва чаңчылдарны аныяктарга херек кырында өөредип чорудары дыка ажыктыг деп бодаар мен. Бо дараазында аңаалым коллективтерде кижизидилге ажылында бодум киржип турар мен.

ШКОЛАДА. Бо өөредилге чылының эгезинден эгелээш Чыргаланды школазында өөреникчилерге улусчу чаңчылдарны өөредир талазы-биле чамдык тодаргай ажыллар кылдынган. Бирги чартык чылда бо талазы-биле ада-иелериниң хуралын организастаан. Школада хоочун коммунист, тыва дыл башкызы Тыртыймаа Максимовна Балдан аңаа лекция номчаан. Өзүп орар кижилерни мөзү-бодуштуг, кежээ, угаанныг, сайзыраңгай дылдыг, эрес-дидим болгаш өскелерни ажыглаарынче киргеш. Ажылдаарынче киргеш. Ажылагай бо малчыннарга бир трактору хуузунда садып алырыбиле берген. Мария Чооду чайлыг үелериниде трактору база башкарып өөренип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Көөку агитация

Кижизидикчи салдарын бодаар

Көөку агитация — идеология ажылының база бир чугула хевири. Ооң утка-шынарын үеним негелделинге дүүштүр эде тургузуп, чурттуң амыдыралында политиктиг чаартылгаларны медерел билиринге, социал-экономиктиг хөгжүлдеин дүргедедиринге масса чонну кижизидер, эвилелдээр, ажыл-ишче хей-аъдын көдүрер чепсек кылдыр билдилиг ажыглаарын партия иегеп турар. Коллективтериниң көөку агитациязынга кудумчуларда, конторараның, культура албан черлериниң, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге кабинеттериниң болгаш өскеда чон чыглыр черлериниң иштинде, даштында дерип кылдынган лозуңнар, плакаттар, стендилер, самбылалар, булуннар хамаарыжыр. Аңаа чурттуң, республиканың, районнуң ажыл-агыйының мурнунда салдынган чугула сорулгаларны, партияның болгаш чазактың политиказының стратегтиг кол угланыышкынарын тус черниң амыдыралы-биле холбап көргүзер.

Бо чугула политиктиг ажылды херекке албас, ооң ажыл-херекке идиг бээр, кижизидикчи салдарын бодавас чоруктар чамдык черлерде бары хомудаңчыг. Тодаргай чижээн Барыын-Хемчик районда «Дөө-Терезин» совхозтан көрүп болур. Суурнуң кудумчуларында, Культура бажыңының, көдээ Совет күүскомунуң, автопарктың, магазинниң, столоваяның иштинде болгаш даштында көөку агитацияга хамаарыжыр чүүлдер көзүлбес, адрестери чараштыр бижиттинмээнин барган кижиге эстетиктиг байдал, аян-шинчи чок кылдыр көстүр. Хой, сарлык, өшкү бригадаларының төптери кылдынмаан, сүт-бараан фермазының кызыл-булуңуи деринги уттундурган. Хөй кижи чыглыр хову бригадазының төвүүде мынчага чедир чангыс-даа лозун, плакат, көргүзүг кылдынмаанын ында ажылдап турар кижилер шүгүмчүлеп турар.

Совхоз конторазының иштинде, даштында байдалы база дөмей. Даштында ниити адрези чок. Кирер эжиктиң бажы ханаза «СЭКП-ниң XXVII съездизинниң шиитпирлерин амыдыралга бот-тандыраал!» деп кыйгырыг бижээн эрги лозун куурарып, сөстери номчуттунмас кылдыр балалганда безин ону дүжүрерин бодаваан. Контора чаны кудумчуда мыштарга быжыглаш чыскаай аскаи көргүзүг, хүндүлел самбыралары, стендилер эргижирээн. Ооң ийнзи хат тура шаап каан соонда көдүрер, тургузар хемчеглер албаан.

Конторанның коридорунда, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге эрттирер кабинетте аскылаан «Улусчу контрольдуң булуну», «Комсомол амыдыралы», «Информация стендизи», «Партия ажылының булуңу», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» дээш ышкаш булуннар бар-даа болза, арынарын солуп, чаартпайн турар. Ажыл-агыйның девискээринде өске нацияның кижилери чурттавайн турда орус дыл кырында бижиттинген болгулаар. Эргелеп башкарылганың чаа хевирлерин, күш-ажылды организастаарының дешпилгелиг аргалары — бот-орулга-чарылга, аренда, ег-бүле керээлери, кооперация болгаш колллективтиг керээлер дугайында холбаштырган көөку агитация көзүлбес. Мал, чер, автопарк ажылдарын тодаргай көргүзер соруглга-биле «Планнар болгаш анализтер» деп эгелиг стендини кылып алдаа, ооң көзенектерин ай, квартал айны-биле долдурбайн келген. Хана солуннарны, агитхуудустарны үндүрбейн турар чылдагаанының партком секретары Алдын-кыс Ондараевна Ооржактан айтырган мен.

— Хана солуннар азарга, ора соп каапталар-дыр. Агитхуудустарны моон соңгаар үндүрер бис — деп бүзүренчиг эвес харыы берген.

Секретарының чугаазындан алырга, совхозта көөку агитация ажылын ооң оралакчызы Артис-оол Ооржак харыылаар. Ону ол харылаан шыдаваc, үжүрүп-даа бидбес, эртем-биилин таарышпас—тракторист кижи болган. Херек кырында бо айтырыгны, парткомнуң, бүгү коммунистерниң хуралларында чугаалашпааны бүдүнгир.

Политиктиг чугула ажылды шак мынчаар суларатканы дээш СЭКП райкомунуң идеология кылдызын база шүгүмчүлээр апаар. Эрткен кыжын районнуң бүгү коллективтериниң аразында көөку агитациянның көрүүлдезин чарлаш, ооң дээштиг түнелин чедип албаны ялден-дир. Республиканың чамдык райкомнары тускай чөвүлелдерни тургузун, планны погаадып, суур бүрүзүнде хуваап алган, семинарларны эрттирип, практиктиг дузаны чедирип турарындан үлегер алыр ужурлуг.

«Дөө-Терезин» совхозтуң парткому көөку агитацияже көрүнүп, администрацияның санхоо талазы-биле деткимчезинге даянып, идеология четпестерни дарый эдер уе келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КОЛ-ЛА ЧҮВЕ—ЭКИ ҮЛЕГЕР

Ажы-төлдү эртем-сургуулга өөредип, хүрүнеиң болгаш хөй-ниитиниң корум-чүрүмүн сагып, улус чоннуң, эш-өөрүнүң аразынга эки кижи болуп чурттаарынга кижизидери ындыг чиик эвес херек. Маңаа не кижиниң үүле-бүдүжү, ачы-хавыяазы улуу-биле негеттиинер. Ие деп бедик адын тудуп чоруурларның бирээзи — Тамара Доңгаковна Чыдым-оол. Ол Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунуң Арыг-Бажы салбырда СБФ-ниң мал тарын боозадыр талазы-биле специализи болуп ажылдап турар. Ооң хөй-ниити даалгалары эндерик: бирээзи — партия райкомунуң кежигүнү.

Тамара Доңгаковна болунуп ажылын болгаш хөй-ниити ажылын ак сеткилиг кылырындан ангыда, үлегерлиг ве. Улуг уруу Светлана Омскиниң көдээ ажыл-агый институдун дооскаш, эртеминиң аайы-биле Сонгу Казахстында ажылдап турар. Оглу Роман — тудуг техниги, Улуг-Хеминиң «Чодураа» совхозунда. Марина Новосибирскиниң садыг институдун дооскаш, Кызылда ажылдап чоруур. Саяна — көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу, ам авазының чанында, фермада мал эмчизи. Хеймери Чечек Кызылдың эмчи училишезиниле эки өөренип турар.

Уругларының эртем-билиг чедип ап, кызымак ажылдап чоруурун — Тамара Доңгаковнаның ачы-буяны. Ол уругларынга бичизиндеп тура эки ажыл-чанны хевирлеп, оларның кижизидилгезинче улуг кичээнгейин салып келген. 20 чыл ажыг үе иштинде ажы-төлүн өскүссүретпейн өстүр азырап, эки кижилер кылып алыр дээш чыдын чытпайн-даа чораан.

Тамара Доңгаковна ышкаш, уруг-дарының эки ажыгга, чараш чаңчылдарга кижизидип чоруур ада-иелер аравыста хөй. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ажы-төлүн көрүп, хайгаарабас, оларын суза салыпкан, аңаа олурар кижилер база чок эвес. Ылангыя сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиглери чүге көвүдеп турарыл? Ону улуг улус эвес, хөй кезиинде аныяктар үүлгедип турар болгай. А оларның ада-иелери чүнү көрүп орарлары? Ол хамаанчок уруг-дарыг аразынга үлегер-чижек чок чүве чугаалаар, чүрүм үрепкен оглу-кызынга болчур, ол дээш шагдааларны бурууладыр кижилер бар. Ындыглар Хемдергениң Ак-Тал суурда бар, олар мынып алчынар.

Уруг-дарыгны кым-на хүн бүрү, шак бүрү хөй деп, чагып-сургап турар боор. Кол-ла чүве — улуг кижилерниң эки үлегери. Олар күш-ажылга ынак, эки төөгү чаңчылдарын сагып чоруур болза, аныяктар оларның уун салгаар. Аныяк-өскениң чаагай кижизидилгезинге Т. Д. Чыдым-оол ышкаш ада-иелер улуг үлүүн киирип чоруурлар.

Мижит ДОҢГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Ак-Тал суур.

Айтырыңар, харыылап берээли

ДЕМОКРАТИЯ БОЛГАШ ЧАА ШИМЧЭЭШКИННЕР

Неформаллыг организациялар болгаш неформаллар дугайында солун дамчыштыр делгерекгейи-биле тайылбырлап бээрин Кызыл хоорайның чурттакчызы Ч. Монгуш болгаш Тес-Хемниң Ак-Эрикте Б. Соян олар редакциядан дилээн. «Билиг» инитилелиниң кежигүнү, республика категориязының лектору А. Дугержаанын тайылбыр чүүлүн моон алдында допчулап парладывыс.

Совет инитилелдиң амыдыралының бүгү талааларында калбак демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук чокка революстуг эде тургустунуушкунуун амгы болгаш эчис сорулгалары боттанмас дээрзин ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чаңгыс эвес удаа онзалап демдеглээн.

Бистиң инитилеливисти калбаа-биле демократчыдыл, ажык-чарлыг чорукту улам-на хөгжүдүп турарының байдалдарында янзы-бүрү хөй-иниги организациялары болгаш шимчээшкиннери чурттуң барык бүгү чер болганында тургустуунуп, тыптып кээп турар. Албанның ёзузу-биле эвес, а боттары тургустуган ыдыг организацияларны, инитилелдерин, шимчээшкиннерни неформалдыг организациялар, оларның тургузукчулары, ол ышкаш кежигүннерин неформалдар деп адап турар. Ол организацияларга болгаш шимчээшкиннерге хамаарыштыр СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга мынчаар демдеглээн: «Бо чорудулга кайы-бир үе-чадада партияларның тургустунарына чедирин магат чок». Ынчаарга совет инитилел тургузуун быжыглаан ССРЭ Конституциязынга дүүшкен ажыл-чорудулгалыг бүгү неформалдыг организациялар-биле чугаалажыышкынарны кылырынга, харын кады ажылдажырынга СЭКП, оон бүгү органнары болгаш организациялары белен.

Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, бистиң чуртувуста 60 мун ажыг неформалдыг каттыжыышкынар, бөлүктер тургустунган. Бот-тускайлаң ажыл-чорудулгалыг неформалдыг организациялар — бистиң чуртувуста политиктиг плюрализмниң тодаргайларга, политиктиг үзел-бодалдарның янзы-бүрү хөй хевирлериниң илергейлээшкини-дир. Неформалдыг шимчээшкиннериниң эң-не неперенгей болган массалыг хевири — улусчу фронтулар. Совет инитилелдиң демократтыг чаартылгазының тевиинден улусчу фронтуларның хөй нуруузуу 1988 чылдың чайынында болгаш күскээр үезинде тургустунулаан. Эде тургустунуушкунга идигни бээрин олар боттарының кол сорулгазы кылдыр чарлаан турган.

Неформалдыг янзы-бүрү улусчу фронтуларның, шимчээшкиннерниң программалыг документилерге колдунда демей, чурттуң политиктиг, экономиктиг социал амыдыралынга үндезин реформаларны боттандырарының, чоннуң хамаатыг идепкейлиин көдүрериниң, харыысалгалыг шиитпирлерни хүлээп алырынга совет кижилериң ролюн бедидериниң иделарын олар боттарының программаларынга айыткан. Ынчалзажок эвилелдешкен чамдык республикаларда улусчу фронтуларның хөй нуруузунуң, оларның үдуртукчуларының — херек кырында ажыл-чорудулгаларының, практиктиг хөделиишкиннери чүгле эде тургустунуушкунга эвес, харын ССРЭ-ниң инитилел-политиктиг күрүне тургузуунга, хамыктың мурнунда СЭКП-ге Совет күрүнениң Эвилел керээзинге, бистиң чуртувустуң хөй националдыг акы-дүжма улустарының ленинчи найыралынга дүүшпейн турар дээрзин амыдырал бадыткан көргүскен.

Чүге ыдыг болу бергенил, кол чылдагааны чүдел? 1988—1989 чылларда Прибалтика республикаларынга, Азербайджанга, Арменияга, Грузияга, Узбекистанга тургустунган неформалдыг шимчээшкиннерниң үдуртулгазынга буржуаз-национализм, чарылдырыкчы, анархисчи үзел-бодалдыг, антисоциалистиг, дорту-биле чугаалаарга, контрреволюстуг үзелдиг кижилер шургун киргеш, эгезинде эде тургустунуушкунуун чаагай идеяларын, сорулгаларын ажыглап, аңаа чагдынмышаан, боттарының республикаларының үндезин чурттакчыларын, ылаңгыя аныяктарны төөредип, Совет эрге-чагыргага, СЭКП-ге, ССР Эвилелинге удур хөделиишкиннерни баштай бүдүү, сөөлүнде ажыы-биле кылып эгелээнер. Бо чүүлде ук республикаларда улусчу фронтуларның, неформалдыг өске-даа шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазы херек кырында эде тургустунуушкунга удур үзелгы бергенииң кол чылдагааны ол-дур.

Эгезинде эде тургустунуушкунуун лозунуубиле чагдынып алгаш, Литвага тургустунган «Саюдис» деп неформалдыг шимчээшкиннин удуртукчулары Литва ССР-де политиктиг эрге-чагырганы, республиканың Дээди Соведин херек кырында холга апкан болгаш Совет Эвилелиниң составындан Литва ССР-нин үзеринң дугайында шиитпирни ол республиканың Дээди Соведининг сессиязынга чарлаарын чедип алганнар. Азербайджанның улусчу фронтузуун удуртукчулары националлар аразының харылзааларын хан төрүүшкүнүг мөсилдежиишкиннерге чедирбишаан, Азербайджан ССР-ни ССРЭ-ден аңгылаш, «Азербайджанның мусульман күрүнезинө тургузарынче үттүп турар. Ол улусчу фронтуларның болгаш өске-даа организацияларның удуртулгазынче чарылдырыкчы, национализм үзел-бодалдарлыг күштер шургун киргеш. Оларның шуптузу боттарының улустарының, ылаңгыя бөдүүн ажылчын, тараачыл массаларның, аныяктарның эрге-ажыының дугайында көөгүс сагыш салбас, «чоннуң өмүнээзинден» деп меге чылдак-биле хөделип, эрге-чагыргаже үүгээн, чүгле хуузунда эрге-ажыын харааң авантюристиг кижилер болуп турар. Ындыг кижилер боттарының чоннууң аг-алдарын, арын-нүүрүн, хосталгазын, хамаарышпас чоруун америк долларга, англи фунт стерлингиге азы барыын-герман маркага садарынга белен болгаш Совет эрге-чагырганы узуткаарын оралдажып турар. Прибалтика республикаларында улусчу фронтуларның удуртукчулары — 1940 чылга чедир чагырыкчы национал бай буржуазияның сыскыидылары-дыр. Чижээ, «Саюдистиң» кол удуртукчуларының бирээзи, амгы үеде Литва ССР-ниң Дээди Соведининг Даргазы Ландсбергис— олариың бирээзи. Оон адазы көреңгитен бай Ландсбергис деп кижи 1941 чылдың июнь 23-те, Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде төрээн Литвазын гитлержи фашистерге хамыкты мурнай сатпышаан, буржуаз-националистиг «түр чазактың» министри болуп, литва улустуң ак сеткилдиг оолдар, кыстарын, социалистиг Төрээн чурттуң чалбыыштыг патриоттарын, оон иштинде Литвания национал маздыг партизан Марите Мельникайтены араатанзыг ёзуубиле шаажылап өлүрериниг идепкейлиг киржип, Гитлериниң мактанчыл, эвээш эвес шаналдарын алган. Ол-ла Ландсбергис ынчаарда Гитлерге чагаа чорудуп, «большевик дарлалдан» Литваны хостаанны дээш өөрүп четтиргенин илергейлээн. «Саюдистиң» удуртулгазынче ыдыг кижилериниң сыскыидылары шургун киргеп турда, хөй-иниги неформалдыг ол организациязындан эки чүүлдү кордаан херээ чок. «Саюдистиң» удуртукчузу Ландсбергис болгаш оон талалакчылары Литва ССР-ниң Совет Эвилелиниң составындан үндүрерин ораллажып, республиканың чоннуун, ылаңгыя аныяктарның үгаан-медерелин национализмниң хораны-биле төөредип, Гитлериниң, Гиммлериниң, Геринниниң, Гебельстиң фашистиг, калчаалыг политиказынга, пропагандазынга, дерзин үүлгедиглеринге дөмейлешмек хөделиишкиннерни амгы үеде херек кырында кылып турар.

Азербайджанның улусчу фронтузуун удуртукчуларының бирээзи Байрамов республиканың кызыгаар чоогунда бир районугга дерзин үүлгедиглерин кылган кем-херек үүлгедикчилерни, политика талазы-биле чавыс билиглиг кижилерни, ылаңгыя аныяктарны кажар, меге арга-биле эвилелдеп алгаш, районга Совет эрге-чагырганы херек кырында дүжүргеп турган. СЭКП райкомуунуң бирги болгаш өске-даа секретарьларын, райкүүскомуун удуртукчуларын, милиция ажылдакчыларын өлүрүп, артканнарын сывырыпкаш, партия райкомуун, милиция салбырыныг бажыңнарын орттедипкен. Азербайджанның улусчу фронтузун «деткинр» деп чылдак-биле чоңдан чыылдырган 4 миллион рубльди Байрамов ап алгаш, 1990 чылдың февральда Иранче дезип чоруй барган.

Совет эрге-чагыргага өжээтен, националисчи кижилер удуртқан улусчу фронтулар-биле чергелештир, совет инитилелдиң революстуг чаартылгазынга төлептир үлүүн киирип, социализмниң, совет демократиязының эрээзин камгалап турар улусчу фронтулар, ылаңгыя интерфронтулар, өске-даа каттыжыышкынар, шимчээшкиннер бистиң чуртувуста эвээш эвес дээрзин демдеглээр херек. Неформалдыг шимчээшкин бистиң республикада база эгелээн болгаш үргүлчүлеп турар. Бо талазы-биле кол черни Тываның улусчу фронтузун (ТУФ), а сөөлгү үеде Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкинин деп неформалдыг организацияны тургузар дээш шимчээшкин ээлеп турар. Оон программазының болгаш уставының төлевилелдерибиле танышкан мен. Ук документилер чурттуң өске регионнарында улусчу фронтуларның, каттыжыышкынарның, шимчээшкиннерниң программаларынга, уставтарынга элээн дөмейлешкек. Чижээ, ТУФ-туң программа болгаш устав төлевилелдериниң чугула чамдык үүлдери орус культураның «Отечество» («Ада-чурт») деп Москвааның эки тура хоорай инитилелиниң уставында көрдүүген кол сорулгалар-биле барык дөмей. Ол инитилелдиң уставында мынчаар бижиттиниген: «Төөгүнү, культураны, чоннуң аас чогаалын, уран-шевер кылгыларын өөренир, орус улустуң уттундурган чаңчылдарын катап тургузар талазы-биле ажылды москвачыларның ортузунга инитилел чорудар... ССРЭ-ниң янзы-бүрү улустарының национал-культура эрге-ажыктарын төлээлеп, Москвада турар төптер-биле харылзаалары тудуп, ажылдың дүржүлгазын солчур».

ТУФ-туң программа болгаш устав төлевилелдери чогуур үезинде парлаттынмаан түнелиниг республиканың районнарында чамдык аныяк кижилер ам тургустунар чаа организацияның эрге-хүлээлгелерин, сорулгаларын элээн соора билип, оон кол-ла сорулгазы — Кызылга, Самагалдайга «сарыг шажының» хүрээзин тудары кылдыр санап турар. Ынчангаш неформалдыг чаа организацияның, оон сорулгаларының, эрге-хүлээлгелериниң дугайында шын тайылбыры чоннуң, ылаңгыя аныяктарның ортузунга тодаргай, шын тайылбырлаары эргежок чүгула деп бодаар мен.

МАЛЯРЛАР

48-ки тудуг эргелелиниң тудугжулары, шеверлекчилер болгаш малярлар эрткен чылдың түнелги-биле республиканың тудуг организацияларының аразында социалистиг чарышка киришкеш, аңаа багай эвес түнелдерлиг болган. Тудугну өй-шаанда ажыглалга киирер болгаш оон шынарын экижидер талазы-биле чамдык эки түүлдер чедип алдынган. Эргелелдиң бригадалар аразында Кызылдың дуржулгалыг тудугжуларының бирээзин — Нина Донгактың болгаш Валентина Борбак-оолдуң удуртканы малярлар бригадалары бо чылдың бирги кварталында багай эвес ажылдаан. Чижээлээрге, Нина Донгактың бригадазы бо хүнүерде общежитие тудуунда, тос кезүү бажыңда болгаш республиканың Парлалга бажыңының агар септелгезин шалыпкын чорудуп турар. Тудугжуларның бир звеноузун хоочуи маляр Вера Дүүленовна Ширяме каш чыл улаштыр удуртуп, ынак ажылыга дыка хөй аныяк кыстарны өөредип, оларның арга-мергежилин бедидеринге үлүг-хүүзуун киирип келген.

— Мээң удуртуп турарым малярлар звеноузу бо хүннерде Парлалга бажыңында чугайлаар болгаш будуур септелге ажылдарын майның эгезинде эгелединис. Ам кайы-даа черлерге септелге азы шеверлел ажылдарын чорударда оон шынарынче кол кичээнгейни угландырып турар бис. Чайгы үени ажыглап, ажылга эртежик кээп, ону кыска үеде доозар дээш деминг ажылдап турар бис. Аныяк малярлар Вера Хертек, Нина Ондар, Лилия Кызыл-оол, Мария Донгак, хоочун ажылчын Лидия Прохоровна Шляповникова болгаш оон-даа өскелерниң шалыпкын ажылдап турарын демдеглээр херек — деп, звеножу чугаалаан.

ЧУРУКТА: В. Ширименің звеноузуңуң кежигүннери. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профоблчөвүүлелде

КУРОРТТАР БЕЛЕН БЕ?

Чоннуң чайгы дыштанылгазын организастыг эгелээр, дыштанакчыларга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузары—профсөвилелдерниң амгы үеде кол сорулгаларының бирээзи ол. Бо айтырыгларны шиитпирлээри-биле эвээш эвес ажылдар кылдынганы чугаажок. Ылангыя республиканың хоочун курорттарының бирээзи «Чедер» курорт бо чылын 6, а «Үш-Белдир»—4 эвлелиг ажылдаар апарганы дыштанакчыларга дыка таарымчалыг болуру билдингир.

А чоннуң чайгы дыштанылгазының төвү апарган бо курорттар дыштанакчыларны хүлээп алырынга белен бе? Бо айтырыгны профоблчөвүүледиң секретариадынга чугаалажып көргеп. Аңаа адырлар аайы-биле профсөвилел обкомнарының даргалары, профсөвилелдерниң активи киришкен. Бо айтырыгның тургустунуп келгени база таварылга эвес: ады үнген курорттарда амгы байдалды алгаш көөрге, ында дыштанакчылар хүлээп алырынга белеткел кошкак.

Красноярскиниң девискээр-курорт чөвүүлелиниң даргазының Тыва АССР-ни хамыылап турар оралакчызы А. А. Саяның ол талазы-биле тайылбырын аңаа дыңнаан. Курорттуң ажылдап эгелээринге чедир каш хоног артса-даа, ында чедир кылдынмаан ажылдар эвээш эвес дээрзин ол чугаалаан. Ында чаа тудугларны кылып турарын, эде дериишкиниериниң доозулбастаанының чылдагаанарын ол тайылбырлаан. Материалдар чедирилгези база үзүктели бээр, чүүк чедирилгезин авиаторлар саадалы бээр таварылгалар барын ол чугаалаан.

Амгы үеде бүгү материалдар бар, дуңзаалаар ажылдар доозулган, чоокку хүннерде курорт дыштанакчылар хүлээп алырынга белен болуур дээрзин А. А. Саяң бүзүреткен.

— Ажылчы чоннуң холунда 246 путёвка бар. Бир эвес амгы байдалда турары шыкаш кошкак темпилиг ажылдаар болзувусса, июнь 1-де курорттуң ажылары берге. Черле шыны-биле харылзап көрүнер — июнь 1-де курорт ажыттынар бе?— деп, айтырыгны аңаа салган.

— Столовая, дыштанакчылар чурттаар өрээлдер белен-дир, арткан ажылларны дарый доозар бис. Чогуур үезинде курорт ажылдап эгелээр ужурлуг—деп, ол бүзүреттги.

Чамдык бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары чүгле келгеш дыштанырын болаар, таарымчалыг байдалдарны иегээр-дир, а акша-көрекги-биле дузалаарын ийги чергейиң айтырыы кылдыр көрүп турары шын эвес дээрзин А. А. Саяң чугаалады.

Адырлар аайы-биле профзвилел обкомнарының даргалары ол чугаага киржип, боттарының саналдарын, сүмелерин база бергиннер. Ылангыя А. К. Бакулин, М. Х. Самданчап, Г. И. Насюрюн, профоблчөвүүледиң даргазы Ш. П. Куулар олар чүгле курорт ажыдымышкынының үезин келирге дүвү-далаш-биле ажылдаар эвес, а ол ажылды бүдүн чыл дургузунда доктаамал чорудары чугула дээрзин аңаа чугаалааннар. Ол талазы-биле айтырыга хүлээп алган шиитпир чаңгыс— «Үш-Белдир» курорт июнь 1-ден эгелеп дыштанакчыларны хүлээп ап эгелээрин А. А. Саянга болгаш К. П. Губановага профоблчөвүүледиң секретариадының хуралындан даскаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН. Профоблчөвүүледиң парлалга төвүүнүң улуртукчузу.

КОГАРАЛ УЛУГ

Күргаг, каяң агаар болгаш чамдыкта шуурганиче шилчий бергилээр күштүг-дат Сибирьниң болгаш Тываның агвар-бойдузуун дыка өскертип турар.

Тывага май 16-га чедир 100 хире өрт үнгеп. Ол республиканың улус ажыл-агыйынга болгаш тус-тус хамаатыларга коичуг улуг когараллы чедирген.

Чижээ, май 1-де Кызыл районнуң Сукпак суурунга өрт Кечил-оол аттыг худумчуда ийи квартиралыг бажыңга болгаш. Улуг-Хемде Чаа-Хөл суурга май 2-де электри дамчыдылгазы өрттенгенинин уламындан чуртталга бажыныче шилгээн. Ниити когарал 22125 рубль болган. Ол районнуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозка бичии уругларның от-биле серемчилел чок болганының түнелиинде, өг, радиостанция өрттенгей. Когарал — 3603 рубль. Таңды районнуң «Россия» совхозка май 5-да базала электри дамчыдылгазындан кажаа өрттеин берген. Когарал улуг: 21990 рубль.

Өрттериниң барык алдан хире хуузу курган от-сигенин, бокту өрттеткенинден, от-биле серемчилелди кошкатканындан-бичии уругларның оваарымча чок чоруундан болуп турар.

Бо хүннерге чедир республиканың аңга-арыларынга 160 хире өрт болган. От барык-ла 2,5 муң гектар черни үргеден каан.

Арга-арыгга болган өрт республиканың чурттакчылыг черлеринге айыыл база чедирип болур. Арга-арыгга үнген өрт элээн каш мал кажаалыгны, малчыннарның бажыңнарынга когаралды чедирген.

Аал-оранынга, кудумчуга, ажылга өрттен озал-ондак болу бээриниң чурумнарын шынгы сагыырын өрт камгалалының ажылдакчылары республиканың бүгү чурттакчыларынга сагындыкпын тур. Арга-арыг дилиндектерин долгандыр аңдарарын сонгаарлатпайн чорударын районнар звеноларының удуртукчуларындан неген тур. Оон-биле кады өрттү болдурбазының талазы-биле чугула хемчеглерни алыры негеттинип турар. Өрттүң өөскүп, тарай бээрин болдурбас херек. Ону хайгаарап көөр доскуулдарны тургузар, ужурлуг.

Владимир ЛЕМТЮГИН. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң өрттен камгалаар киллзиниң начальнигиниң оралакчызы.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Уланчызы. Эгези № 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116 «Шында»).

Ниитизи-биле алырга контрреволюстуг организацияның эчис сорулгазы болза ТАР-ның хамаарышпас чоруун дүжүрери болгаш феодалдыг тургузугну катап тургузары, Японияның дузазы-биле Тываның революстуг чазаан дүжүрери болур».

Седип-оолдуң, Бадыраанын, Чүрмит-Дажының, Хемчик-оолдуң болгаш Токаның саналдарының соонда «ИХЯ сайыды эш Полаттың саналын бүрүү-биле болгаш долузубиле хүлээп алыр» деп доктаал «хүлээп алдынган. (ТАОнуң партия архиви, ф. 1, оп. 2, херек 788, арын 188).

1938 чылдың сес айның 23-те ТК-ның президиумунуң хуралынга Тока, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Седип-оол, Уваигур, Полат, Шома, Бадыраа, Базыр-Сат, Лопсаң-Самбуу, Анчымаа болгаш Товарищтай олар киржип турда, Байыр Коминтерниге чорааныының дугайында илеткел кылган. Байырның «...а ол ышкаш танчайлар дугайында база дыңнаткан мен, биске экономикага, культураға болгаш политикага ажылды экижидерин, оларга удур идепкейлиг демисежирин, шиитпирлиг согугну таварыштырарын сүмелээн» дээн сөстерин улуг чүүлдүзүнүүшкүн-биле хүлээп алган.

Президиум хуралынга саналбергеннер «Контрреволюстуг танчайларның дазылын тура согары — улуг чугула ужур-дузалыг херек» (Хемчик-оол); «Контрреволюстуг танчайларны үзуткаар дээни тодаргай айтышкынды» (Лопсаң-Самбуу); «Сойгалаттырган танчайларга хамаарыштыр Коминтерииниң айтышкыны ханы деткимчеин алган. Ол айтышкынында боттандырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр согулга-биле чоокку үеде нам ТК-ның пленумун чыыры эргежок чугула» (Чүрмит-Дажы) деп турганнар. Ындыг бодалдарны боттарының саналдарынга Базыр-Сат, Тока олар база илередип турган.

Президиум хуралы дараазында доктаалды хүлээп алган: 1) Эш Баирниң илеткелин долузу-биле болгаш бүрүү-биле хүлээп алыр. 2) ТАРН ТК-ның пленумун чыылдырар.

Болуушкуннар чаңыктан дүрген улажып эгелээн. Ол үеде ИХЯ-ның ажылдакчылары болгаш НКВД-ниң инструкторлары контрреволюсчу организацияларның херектериниң талазы-биле истелгеин барык доозуп турганнар.

1938 чылдың сес айның 30-де ТАРН ТК-ның президиумунуң болгаш ТАР-ның Бүге хурал президиумунуң каттышкан хуралы Тока, Байыр, Ойдуп, Полат, Седип-оол, Сүрүң, Бадыраа, Лопсаң-Самбуу, Уваигур, Товарищтай, Сүгдур, Базыр-Сат, Самбуу, С. Кызыл-оол, М. Кызыл-оол, Намчак, Кижир-оол, Таржаа, Анчымаа, Шома, Лама олардың киржилгезин-биле Полаттың «Контрреволюсчу танчайларның бөлүүн илереткеп дугайында» илеткелин дыңнап чугаалашкан. (Илеткелдиң сөзүүнүн тывылбаанны хомудаичыг, протоколда «Илеткелдиң материалдарын кошкан» деп немей бижилге бар — **(авторуңу тайылбыры)**.

Ол илеткел талазы-биле Товарищтай, Бадыраа, Кызыл-оол, Сюрюн, Ойдуп, Байыр, Лама, Базыр-Сат, Седип-оол, Кызыл-оол, Анчымаа, Намчак, Уваигур, Сүгдур, Лопсаң-Самбуу, Таржаа, Кижир-оол, Уваигур, Тока олар санал бергиннер. Олардың саналдарынга киленнің болгаш өөрүшкүнүң, көөр хөөн чок чоруктуң болгаш сеткил-хаңмышкының сөстери илерээн: «Илеткелди өөрүп хүлээп ап тур мен» (Кызыл-оол); «Илеткелди чүүлдүр деп санап тур мен, Киижи хөөнүү чок идегет. Чүрмит-Дажының төөгүзүн чугаалакчай-дыр мен. Ол феодал кавайга өскен, Чалаанаңың адаккы хүрээзинге ээзи болгай. Барыын үзелдиг удуртулганы халап турда, ол революсчу кылдыр чагдынып алгаш, мынчага чедир бодун чажыртынып келген-дир. Контр Чүрмит-Дажы «орус сайгыныкчы» деп Токаны дорамчылап, ону өлүрер үзелдиг турган. Доңдук боолан каар дугайында ээирип алгаш бөрүүлештир улуп орган» (О. Баир); «1937 чылда Чүрмит-Дажы медээ мынча дээн: бодап көөрге сен чоорту большевик апаар боор сен, эй, оол, Тываның тугу кылдыр кымны киискидип алза экил, Токаны тук кылып ап болур бе?» (Базыр-Сат); «Чүрмит-Дажы мынча дээн: «Кутөвүлар командылап турар апарган-дыр. КҮТВ дооскан оолдар чүнү-даа билбес мугулайлар, чүнү-даа бүдүре албастар, чүге дээрге орусчуя калган, орус кадайларының холунда болдурлар ийин» (Седип-оол); «Троцкистер-биле харылзааны бир дугаарында Торлаажык эгелээн, троцкисчи үзелдерни ол Тывага тарадып турган ышкажыл» (Полат).

Көрген, билгеннериң херечилел турарын ёзугаар алырга, ТК-ның президиумунуң өөралы август 30-дең 31-же дүне

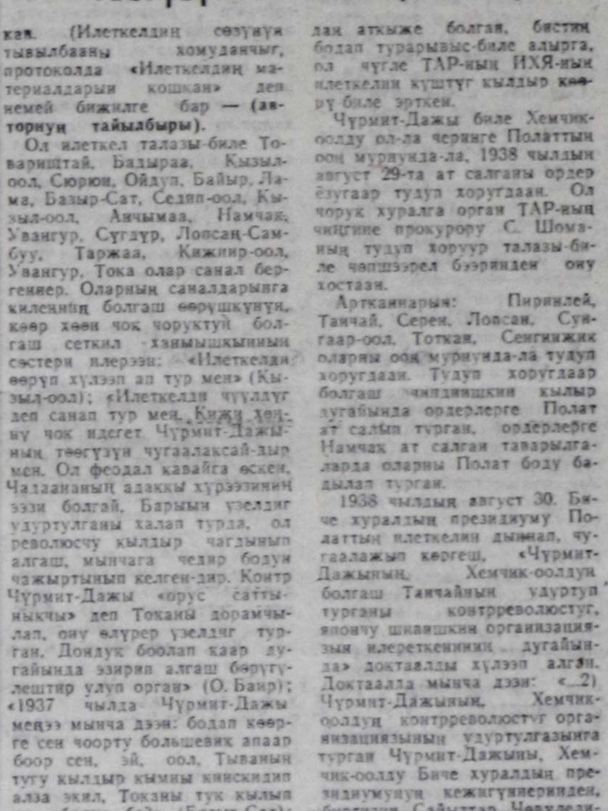

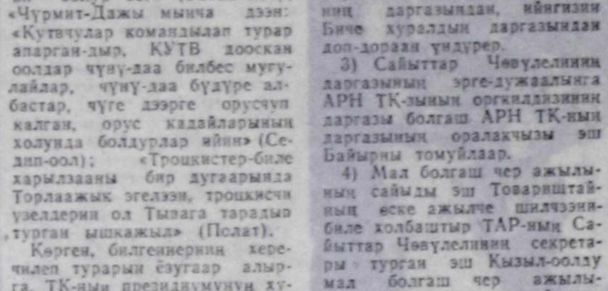

Буруудаттырып турганнарны ынчангы «Шын» солунга «сойгалап» турганы.

Солунуңу бо арның Күрарнаттен Ондар Охемчик хоолгалаан.

Биче хуралдың президиумунуң даргазының оралакчызы Полат.

Биче хуралдың президиумунуң секретары Чадамба».

ТАРН ТК-ның Пленумугга (1938 ч. август 31) С. Тока «Контрреволюсчу танчай-чүрмит-дажыларның артынчыларын үзуткаар болгаш намга революсчу серемчилелди бедидер дугайында» илеткелди кылган. Ол илеткелдиң сөзүглелиниң кайгамчык дүүген тыптып келгени бистиң эдепсидиргеп. Даап бодап көөрге, илеткелдиң сөзүглелдин Нам комиизи болгаш ИХЯ-ның тускай политкилдизи баш бурунгаар белеткээн хевирлиг.

С. Токаның кол тезистери революция мурнундагы Тываның байдалын, араттарның хосталгалыг шимчээшкинин, аңаа аңгы-аңгы ангыларның ролюн, улусчу революциянның тиилелгезинге Октябрьның шиитпирлиг салдарлын, ТАР-ның тургустунарында, бижыгарында база көөгүүрүнге ССРЭ-нин улуг салдарлыынын дугайын ыынныг болгаш бүгү талаалыг илеткелди. Ынчалзажок илеткелди контрреволюсчу организацияның турганын, оон баштыцнарының буруулуун бадыткаары-биле факт-барыын-дааларны таарыштыр тургускаңының база мөге өөгүлелеринин үндезининге бижээн, 1963 чылдың январь 31-деги Полаттың СЭКП ТК-ның Партийжи контроль комиссиязының даргазы Н. М. Шверниктиң адынга киргеп билдирилгезинге мынча деп айыткан: «Эш Токаның плеңумга илеткели колдуунда-ла феодал дүжүмет Төвер-оолдуң база Чадаана хүрээзинин ламазы чораан К. Эрешинин өөгүлелеринге үндезиннеп тургустунган. Олар ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы турган Чүрмит-Дажыны база Мооддуң эреңгей сайыды Гэндэнни дамчыштыр Тываның болгаш Моолдуң контрреволюсчуларыбиле харылзаалыг турганнар». Ол үеле бодунуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр шиитпирниң база частырыг чогуунуң талазы-биле бүзүрелиг хөй чылдар иштинде Полат хөрээнге эдилеп келгеи.

1961 чылдың декабрь 31-де оон өөгүл тайылбырлааны мындыг: Чүрмит-Дажының удуртқаны контрреволюсчу болуук 1921 чылдан бээр революсчу чазакты узуткаарын, Совет Эвилели-биле харылзаалыгны үзерин, Тываны Моолга каттыштырарын болгаш Японияга чагыртырын кылдын келгеи. Бөлүктүң киржикчилери Тыва биле Моол чаңчыл чүдүлгелиг, дөмей чаңчылдарыг чурттар деп чугаалап, а херек кырында япон самурайларныр Моолче халдаарын күзеп турганнар. Оларның 1921 чылдан 1936 чылга чедир уламчылап келген харылзааларының дугайында материалдар архивтерде, ол ышкаш феодал Оюн Тевер-оолдуң, Танчайның база Чүрмит-Дажының өөгүктеринде бар (СЭКП ТК-ның чанында марксизм-ленинизм институдунуң партияның төп архиви, ф. 589, х. 7965, арын 135).

Юрий АРЫНЧЫН. (Уланчыдыг).

НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТАЗА

Сөөлгү үеде чурттуң бүлүн бүрүзүнде националлар айтырыының талазы-биле элээн нарын айтырыглар тургустунуп турары бүгүдеге бялдынгир. Мен бод-арымга, кандыг-даа нацияның кижилери чурттуң булуң бүгүдезинге кожа-хелбээ, эң-найыралдыг чурттаар болза, ында бак чүве чок, улам эки болгу дег. Чүге дээрге бот-боттары ажылга ога-мергежилин өөренип чурттаарда, улам идиглиг болур.

Маңаа каш-ла чижектен киирип көрейн. 1950-1960 чылдар үезинде бистиң Бөө-Тайга районнуң төвү Тээли суурга болгаш өске-даа колхозтар төптеринге өске нацияның кижилерия дыка хөй чурттап, ажылдап турдулар. Бистиң Шуй суурга кайлыг-даа мергежилдиг, каш-даа нация кижилер турдулар. Ынчан школага өөрөнип турумда, башкылар, эмчилер, агроном, зоотехниктер, чолаачылар, механизаторлар, садыгжылар колдуунда өске нацияның кижилери-ле болгай. Ынчан оларның-биле эң-найыралдаа кончуг, бай, годуг-догаа чурттап турдувус.

Ол үеде бажың бүгүзеги хаванныг, дагаалыг, кастыг, коданныг, хой-өшкүлүг, инектиг. Ногаа аймаан четчир кылдыр чарып чип турдувус, картошка суг ынчан кончуг улуг турган болдур ийин. Кодхоз ынчан чөрүүр 800-900 дагаалыг, хаван, кара дилги фермалыг турду. Оон хөй оруглаиы эң ниити хөрецгизи көвүдеп, милионер колхоз деп алдаржыпдаа турду. Ол бүгүдеге өске нацияның кижилериниң киирген үлүг-хүүзу биче эвес деп бодаар мен.

Амгы үеде ногаа хамаанчок, будун совхоз картошка безин өстүрүп чадап турар бис. Суувувуста дагаа шуут чок, бичии чаштарывыс оны танывас. Садыгда чуурга бар-ла харын, ол кайның кээп турарын деп чүзеин олар билбес дээ, частырыг болбас боор. Үр үеде ажылдап чораан өске нацияның кижилери мал эмчизи И. Душелюбов, агроном Макаренко, трактористер Чебатарев, Малов, комбайнер Шабалин, башкылар Алефтина Михайлова, Нина Иванова дээш оон-даа мергежилдиг дыка хөй кижилер-биле демиг турдувус. Олардан интернационалчы өг-бүлелер-даа үнүп турду. Оларга Чалзын Лопсанны, Кара-Донгак Хирлиг-оолду. Сүге Эрес-оолду болгаш оон-даа өскелерин элап болур. Ол-ла өг-бүлелер ажы-төлүүр апаргылаан, чурттуң кайы-даа булуңарында чурттап чоруурлар.

Ынчан оор деп чүве барык чок турган. Ким-бир кижи хулиганнапкан дөө чүве дыңнавас. Көдээ суурларда өске нацияның кижилери ховар, арыг тывалар. Ол хиреле бгжектежип, ооглажып турары ындыңыг-даа, коргунчуг-даа. Мен

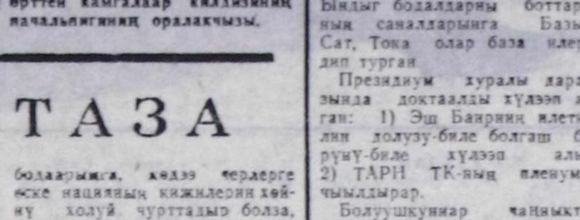

бодаарымга, көдээ черлерге өске нацияның кижилерин хөйнү холуй чурттадыр болза, оларның үлегерин эдерип чурттаарда, бистиң аныяктарывыска өөредиг-даа болгу дег. Сөөк-ясы ылгажып чөрүлээлежири-даа чидер ужурлуг.

Кожавыста Ак-Довуракта хөй нацияның кижилериниң ажылдап, эң-найыралдыг чурттап турарын көөр-дүр бис. Бажың-балгат айтырыының талазы-биле үстүкү удуртур дарганарывыстың талазындан ылгай көөр таварылгалар барын карын чажыт эвес. Моон ужун чөптүг чөрүлээлер үнүп кээп турары чажыт эвес. Ону чидирер дээ, кандыг-даа нацияның кижизи дивейн чаңгыс өгнүң оглу, кызы дег, эдержип чурттаар болза, улам найыралдыг, ажыл бүдүүгүр болур ужурлуг.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Уруглар камгалалының делегей хүнүнге уткуштур

Буянныг ачы-дузаны — ажы-төлге

Чаштар дээрге бистиң келир үевис. Ынчангаш уруглар дугайында сагыш салыры — эң-не кижизиг, эң-не чагай сорулга болур. Уругларны чагай сеткилге, чөптүг болгаш эрес-шудургу чорукка, күш-ажылга ынак болурунга, патриотизмге өөредирии күзээр бис. «Бүгү-ле эки чүүлдерии—уругларга» — бистиң эрге-хоолулуут Совет күрүневистиң негелдези ындыг. ССРЭ-ниң Конституциязы иелерии болгаш чаштарны камгалаар эргени, оларга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени магадылап, уругларның болгаш аныяк-өскенниң долу үнелиг сайзыралынга эң таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Шынап-ла, уруглар бистиң ынакшылывыс, бистиң идегелиивис, бистиң даартагы хүнүвүс-түр. Делегейниң уруглар камгалалының хүнүн бүгү совет улус-биле бир дөмей, республиканың бүгү ажыл-ишчилери байырлал кылдыр демдеглеп эрттирер.

Июнь бирде уруглар камгалалының делегей хүнүн найысылап Кызылдың ада-иелери, ажы-төлдери буянныг ачы-дузаа чедирилгенииң байырлалы кылдыр эрттирер дээш белетнел ажылдарын чорудуп турар. БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң чанында аныяктар организацияларының болгаш каттыжышкынларының «Идегел» дээр ассоциязы ук байырлалды эрттирерин холга алган. Уруглар хүнүнге Культураның болгаш дыштанылганың Гастело аттыг парыгның эртенгинии он шактан эгелээш орай кежээге чедир конкурстар, викториналар, аттракционнар, хөглүг карнавал, оюн-тоглаалар, концерттер, спортчу маргылдаалар болуп эртер. Ынчангаш бичии ажы-төлдү-биле ада-иелер холдарындан кептинчипкеш, мага хандыр дыштанып, хөглеп алырының бүгү магадылалы бар.

Орус болгаш тыва улустарның тоолдарының маадырларындан туттунуп тургустунган уруглар хоорайжыгжынга «Светофорнуң аалчылары» деп оюнга ясли-сад уругларының кудумчу чорумунуң дүрүмнерин сагыырынга болгаш ойнаар машина-мунарынга маргылдаазы эртер. Парктың «Чайгы» кинотеатрынга уруглариың боттарының чуруп, даарап кылган ажылдарын садыглараар делгелгенин кым магадап көрбес боор. Ол ышкаш аңаа киновикторина база болур. Ногаан театр чоогунда, фонтан кыдында аллеяларга «Айболит эмчиниң хүлээп алыышкыны» деп көргүзүг бичии уругларның кадыкшылынга, мага хандыр ойнап-хөглээриниге улуг салларлыг болуру чугаажок. «Өөнүүмге чүү дээш ынак мен» дээр азырал дириг амытаннар, куштар делгелгезинге ажыл-төлдеривистиң эң дээре чечен чүүлдерииниң конкурузу база эртер. Ногаан театрга аас чогаалының конкурузунга, фонтан чанынга болгаш бичии уругларның «Эрес-дидим болгаш тывызык чорук» деп конкурузунга кижи бүргүү киржип болур.

Кежээки шахтарда «Хүреш» стадионга уругларга буянныг ачы-дуза чедирилгезиниң улуг кежээзи дыштанып келген ада-иелерге болгаш уругларга солуы, көрүштүг сценажыткан көргүзүг болуп эртер. Аңаа болур концерттер, көргүзүглер халас болур. Ачы-дуза чедирилгезиниң концерт көргүзүүгүне «Аян», «Азия төвү» ыры-хөгжүм болгаш «Тыва» аас чогаал ансамбльдери киржир. Ол ышкаш 1990 чылдың «Хөглүг аялгалар» деп бүгү-эвилеллиг телеконкурузунуң болгаш Таллиннге болган уругларның эстрада ырларының конкурузунуң лауреады Елена Щербакова удуртқан «Каприз» дээр уруглар театрының коллективтери уран талантызын бараалгадыр. Оларның концертиниң соонда «Мауглиға» биле «Люси» деп ырларыны Родион Гамзапов азы «Капризтиң» тос харлыг ыраажылары Женя Черновский болгаш Женя Кривошеин оларның кайызы тергиин ырларын көрүкчүлер шиитпирлээр. Уругларның танцы коллективтериниң ийиги болгаш үшкү бүгү-эвилел конкурстарының лауреады Тамара Кокорина удурткан «Хорошки» деп уругларның хореографтыг эстрада ансамбли болгаш Москвадан чалаткан «Бульвар» деп бөлүк оюн көргүзүглериин бичии чаштар туржук, улут-даа кижилер улуг сонуургал-биле көөр дээрзинге бүзүрел улуг.

Чыылган чонуң болгаш бичии чаштарның сонуургалын Москвадан келген психотерапевт эмчиниң гипноз аргазы-биле кайгамчык хуулгаазын оюн көргүзүглери кым магадап көрбес боор. Ол ышкаш аңаа киновикторина база болур. Ногаан театр чоогунда, фонтан кыдында аллеяларга «Айболит эмчиниң хүлээп алыышкыны» деп көргүзүг бичии уругларның кадыкшылынга, мага хандыр ойнап-хөглээриниге улуг салларлыг болуру чугаажок. «Өөнүүмге чүү дээш ынак мен» дээр азырал дириг амытаннар, куштар делгелгезинге ажыл-төлдеривистиң эң дээре чечен чүүлдериниң конкурузу база эртер. Ногаан театрга аас чогаалының конкурузунга, фонтан чанынга болгаш бичии уругларның «Эрес-дидим болгаш тывызык чорук» деп конкурузунга кижи бүргүү киржип болур.

Кежээки шахтарда «Хүреш» стадионга уругларга буянныг ачы-дуза чедирилгезиниң улуг кежээзи дыштанып келген ада-иелерге болгаш уругларга солуы, көрүштүг сценажыткан көргүзүг болуп эртер. Аңаа болур концерттер, көргүзүглер халас болур. Ачы-дуза чедирилгезиниң концерт көргүзүүгүне «Аян», «Азия төвү» ыры-хөгжүм болгаш «Тыва» аас чогаал ансамбльдери киржир. Ол ышкаш 1990 чылдың «Хөглүг аялгалар» деп бүгү-эвилеллиг телеконкурузунуң болгаш Таллиннге болган уругларның эстрада ырларының конкурузунуң лауреады Елена Щербакова удуртқан «Капри

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл май 31 четверг № 124 (14324)

1925 чылда тывалекпээнтээн Өртээ 3 хем.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ 1990 чылдың май 27-де Төп телевиденне дамчыштыр чугаазы

Эргим эштер!

Сөөлгү үеде телеэкран экраныл дамчыштыр ужуражырывыс доктаамал апарганбыр. Бөгүн, бо кежээ бистиң шупгувусту дүвүредип турар айтырыгга, темага доктаар бодай-дыр мен.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге дугайында чазактың илеткелин ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалашканы-биле холбаштыр сагыш човаашкынын, дүвүредиҥ хөөннери чуртта тыптып келген-дир. Оларны бүгү талалыг болган биллирге бодап кылган бе, амгы байдалдан уштунарының өске аргалары бар бе, рынокче шилчилге кижилериниҥ амыдырал деҥнелиҥге салдарлыг апарбас бе дээн ышкаш айтырыгларны калбаа-биле чугаалажып турар. Ол дүвүрелди болгаш сагыш човаашкынын биилип турар мен, чугаа болза ниитилел амыдыралының үндезин айтырыгларының дугайында, кижи бүрүзүниҥ, өг-бүле бүрүзүниҥ, бүгү республиканыҥ, ажылчы чонуҥ бүгү кезектериниҥ, пенсионерлерге, студентилерге, сургуулдарга, бистиң шупгувуска хамаарыжыр айтырыглар дугайында болуп турар болгай.

Рынокче холбашкан шиитпирлээрде ооң кол-кол айтырыгларын бүгү чоҥга чугаалажып көөр кылдыр үндүрер бис деп, күрүнеиниҥ удуртулгазы бодунуҥ үезинде быжыы-биле бүзүреткенин утпаан боор силер. Амыдыралчы бо айтырыглар талазы-биле чурттуҥ Президентизи бодунуҥ туружун илередип көрзүн дээн дилеглер меҥээ киргеи.

Рынок экономиказынче шилчилге дугайында баштай чугаалажып көрээли. Бо идея кажан тыптып келгенил? Ол айтырыгны мурнундан бээр чугаалажып келген. Бистиҥ партиявыстың XXVII съездизинге база ол идея киргеи, экономиктиг үндезин реформаның айтырыгларын көрген партия Төп Комитединиҥ Пленумунга ажок ханы, бадыткалдыы-биле чугаалажып турган. Улус ажыл-агыйыҥ рынок харылзааларынче чоорту шилчилгениҥ эргежок чугулазын дугайында тодаргай бадыткалды чүгле партияга эвес, бистиҥ ниитилелбисче ынчан чүгле аңаа киирген турган. Күрүне шугумунга хамаарыштыр алырга, рынокче шилчилгениҥ эргежок чугулазын эрткен чылдың декабрьда болган ССРЭ-ниҥ улус депутаттарының ийиги Съездизинге совет экономиканы экижидер талазыбиле чазактың программазын чугаалажып көрүп база деткил турда ооң шиитпирлеринге бадыткаан турган.

Бүгү-эвилелдиҥ долу рынокчу болгаш ында кирип турар биче рынокторны тургузары — чугула херек. Бир эвес бистиҥ экономиказывыска интенсивтиг хөҥжүлдеин тургузар дээр болзувусса, бир эвес ооң баазазынга кижилериниҥ амыдырал байдалын экижидер, бистиҥ ниитилелбисте мөөҥнелеген айтырыгларны шиитпирлээр дээр болзувусса, ол херек.

Ол чүүлдерни бистер шупту күзел турар бис. Ынчангаш, ам мээн чугаалаар деп бодап турар чүүлүм болза, мээн моон соңгааргы бодалдарымның төп эге кезии болур. Рынoктуҥ боду биске рынок кылдыр хереэ чок, а бистиҥ экономиказывысты үндезинивиле эде кылырына, инициативага, күш-ажылчы коллективтериниҥ болгаш ажылдакчы бүрүзүниҥ, хамаатының бүрүзүниҥ, бүдүн-бүдүн девискээрлериниҥ, республикаларның, крайларның, областарның ажыл-агыйжы бот-тускайлаҥ чоруун ажыдарынга херек дээрзин база катап демдеглээйн, ынчан бисте херек кырында бар болгаш рынокка ажыглавышаан база аңаа даянмышаан ажылгап турарывыс ол улуг курлавырларны чөптүг ажыглап, кедизинде барып боттуг социал-экономиктиг ажыкты ап болуур бис. Рынок экономиказынче шилчилгениҥ биске херек апаргай чылдагааны бо-дур.

Бир эвес ооң дугайында эҥ бөдүүн болгаш биллиҥир сөстер-биле чугаалавар болза чогумчалыг ажылдап турар рынок деп чү? Ону ажыглап эгелээр болза чогумчалыг ажыглап, хереглекчиге болгаш ниитилелге херек продукцияны, харын-даа белиҥ шынарлыг продукцияны бүдүрүп турар кижиге, чарыгдалларны кызырарының, продукцияны чиҥедириниҥ оруктарын доктаамал дилеп чоруурларга байдалдар тургустунар, — ол кижилер эки орулгаларны, эки ажыл төлевирин алыр, күш-ажылдың болгаш амыдыралының байдалдарын экижидерикче, социал болгаш бүдүрүлге байдалдарының айтырыгларын шиитпирлээр аргаларлыг апаар.

Чыл-чылы-биле чаҥгыс черде таптавышаан, бүдүрүлгениҥ ажыктыының дугайында, херек продукцияны бүдүрер деп безин бодавастар дугайында, ылаҥгыя карылгалыг ажылдап турар коллективтер дугайында азы ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок, сагылга-чүрүм болгаш организастыг чорук чок коллективтер дугайында чидиг айтырыгны рынок тургузар. Бо бүгү чүүлдерни рынок чоокку хуусаалардa илередип үндүрүп кээр.

Ынчангаш эки ажыллап турар болгаш моон соңгаардaa ооң эки ажылдаар күзелдиг кижилерге рынок салымчаяаны, инициативазын, чогаалыкчы аргаларын ажыдарынга аргаларны бээр. Күш-ажылдан оспаксыраар, эки ажылдаарын болгаш эки түҥнелдер чедип алырын бодавас, а кайыын чүнү ушта шаап алырын бодаар кижилерге — дыка-ла берге болуур дээрзин дорту-биле чугаалаалы. Бо дээрге чөптүг чорук ышкажыл, харын-даа эҥ чөптүг чорук-тур.

Кысказы-биле чугаалаарга рынок биске он-он чылларда туружуп келгенивис соруглаларны — чогаадыкчы, бүдүрүкчүлүг, ажыктыг күш-ажыллы шаннаар болгаш хэрмысалга чок ажылдакчыларга акша-биле кеземче хүлээдир дээн соруланы шиитпирлээрнге дузалаар. Бис ылап-ла мынчаар кылыксап турар бис, ону шагдан бээр кылыксап келген бис. Ындыг шилчилгени бөттандырбас болза, амгы чедип келген байдалывыстан адырлыры биске база берге дээрзин маңаа немеп хаары чугула боор.

Мындыг айтырыгны салыр эрге силерде бар: чүге чүгле ам — мурнунда-даа эвес, моон соонда-даа эвес, бо үеде башкартынар рынокче шилчилгенин херек кырында боттандырып эгелеп турар силер? Бо талазы-биле ангы-ангы бодаллар, саналлар кирип, ангы-ангы туруштар илеретпинин турар. Оларның чамдыктары үени чидиргеи-дир бис, мурнунда-ла шилчиир турган деп турар. Өскелери мңаа амдаа белеи эвес бис, рынокче шилчилге бистиҥ дыка хөйүвүске, харын-даа ниитизиле чуртка аар үржүктар чедирип болур деп турар.

Мен бодум-даа бо айтырыгны дыка үр бодап келген мен,

(Төнчүзү 2-ти арында).

Үенин СУДАЛЫ ДҮҮН

ИЙИ ЭЭЛЧЕГЛИГ

УЛУГ-ХЕМ. Эйлиг-Хемниҥ тараажылары бо часкы хову ажылдарының үезинде 750 гектарга тараа культураларын, 320 гектар шөлге суланы чажаралар. Дүүнге чедир олар ниити үрезин чаштырар ажылдың бештиҥ үш кезиин кылып алганнар.

Чаштырылганы кыска хуусаала чорудар соруга-биле ажылды ийи ээлчеглиг кылдыр организастаан. Механизаторларның чамдыызы дүне черни андарып каарга, өскелери аңаа хүндүс үрезинин чаштырып турар. Бо харысалгалыг ажылга механизаторлар Алексей Очур, Владимир Хабайдуллин, Сымчаа-оол Баяуу, Бегзи Конгаржап, үрезин сөөртүлгезинде чоланчы Эрес Артаа улуг үлүүн киирип, хүнде ажыглыышкын нормазын ажырып турарлар.

Бай-Даг-Дөзу—суггат чок чер. Ынчангаш белик дүжүт алырының магалыллалын тургузуп алыры-биле агроном Эрес-оол Куулар шөлге хөй чемиштидилгени текгүрген, интенсивтиг технологияны чорудуп турар.

«АРБАЙ-ХООР» — МООЛДА

Моол Арат Республиканың Завхан аймагының культура ажылдакчыларының чаланың ёзугаар арга-дүжүлга солчуп, найыралчы харылзаны быжыглаар соруглабиле Кызыл райкүүскомуун культура киллизиниҥ ССРЭ-ниҥ Композиторлар эвилелиниҥ дипломантызы, бот-тывынгыр композитор, хоочун культура ажылдакчызы Кара-Кат Ооржак удурткан «Арбай-Хоор» агитбригадазы Моолда чеде бергеш, дүүн концертин эгелээн.

Тыва хөөмей-сыгыттың мастери Лазо Монгуш, ыраажы Өнермаа Байыр-оол, танцучы Мария Тюлюш болгаш өскелердээ уран талантызын моол өөнүктериҥе бараалгаткан.

БӨГҮН

ЧЕДИП КЕЛИРЛЕР

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Партияның область конференциязының ажылынга киржир делегаттар найысылал Кызылда кээп эгелей берген.

Барыын-Хемчик районуун партия организацияларындан 47 кижи ол конференцияга киржир. Оларның арагында партия, совет органнарының удурткучулары, ажылчыннар, колхозчулар бар.

«Дөн-Терезин» совхозтуң суггатчызы Чараш-оол Ооржак, «Шекпээр» совхозтуң чолаачызы Александр Очур, «Барлык» совхозта арында керээлиг кукуруза өстүрер звеноуун удурткучузу Михаил Наксыл-оол, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ярыглал фабриказында партбюро секретары Нина Стародубова, «Тыва даг-дүгү тудугнуң» үлетпүр тудуг комбинадында бригадир Демир-оол Сүрүң болгаш өске-даа делегаттар бөгүн Кызылга чедип келир.

ОЛАР — ХАКАСИЯДА

Эрткен вторникте республиканың хөгжүм-шын театрынга аалчывыс — Даг-Алтай автономнуг областың национал шын театрының чайгы гастролюуң хатыңганынга тураскаатканда кежээге кызылчылар режиссёр Антон Юдановтуң тургусканы «Туба» деп шоодутуг комедиязын база катап сонуургал көрген.

Культура министриниҥ оралакчызы В. О. Наксыл, СЭКП Тыва обкомуунуң культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторуның эргелекчизи Ч. М. Чап, Даг-Алтайның национал шын театрының директору Э. С. Комоленко олар найыралчы харылзаалары моон-даа сөңгаар улам быжыктырар соруга-биле уран чүүл найыралын уламчылаары чүүлдүг-дүр деп демдеглээннер.

Аалчылар Хакас автономнуг областа бөгүн чеде бергеи.

ЧУРУКТА: бир шын көргүзүүнде.

ДААРТА

ТАНЫЖАРЛАР

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Тыва хөгжүм херекселдерин хылыр мастерлериҥ болгаш күүседикчилериниҥ «Ак-оолдуң ырлы» деп республика көрүлдези сонгузу хүн, июнь 2-3-те, Кызылга эгелээр.

Аңаа уран чүүлге хандыкшылдыг хөй коллективтер киржир. Чөөн-Хемчик районуун уран чүүлүкүн телээлекчилери даарта найысылалга чедип келир.

Бо талантылыг коллективтиҥ составында хөөмейжилер, ыраажылар бар. Республика көрүлдезиниге келген хөй-хөй көрүкчүлер Тыва АССР-ниҥ культуразының алдарлыг ажылдакчызы, «Чыраа-Бажы» совхозтуң чолаачызы Эрес-оол Куулар, ырыл, бызаанчыга ойнаар «Искра» совхозтуң трактористи Олег Куулар, Чадаанада орук-тудуг-сентелге участогунуң ажылчыны сыгытчы, ырылчы Анатолий Куулар, Чадаанада уран чүүл школазының башкылары-биле таныжарлар.

(Бистиҥ корр.).

СЭКП Тыва обкомунуң пленуму

Партия Тыва обкомунуң ээлчеглиг пленуму май 29-та Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниҥ дугайында партияның XXII область конференциязынга кылыр илеткелдиҥ төлевилелдин пленумга чугаалашкан. Илеткелдиҥ төлевилелдиниҥ тезистерин партия обкомунуң кежигүннериҥе баш бурунгаар үлеп берген, оон-биле таныжып алган, ону бармдаалаан, илеткелди чомүваан. Илеткелчи СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** илеткелге хамаарышкан тайылбырны кылган.

Илеткелдиҥ төлевилелиҥе немелделер, казылдаар киирер талазы-биле даразында эштер саналдарын берген: СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **В. Д. Монгуш**, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары **А. С. Дембирел**, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта партком секретары **А. Н. Шулепов**, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары **В. С. Очур-оол**, Тыва АССР-нин улус өөредилге министри **Н. С. Конгар**, ССРЭ-ниҥ Күрбаныызының Тыва республика эргелединиҥ начальнигы **В. А. Бадулин**, Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң агропому **А. А. Жулева**, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары **М. Д. Кара-Сал**, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин күүском даргазы **В. Х. Кара-оол**, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединин күүском даргазы **К. А. Маспын-оол**, Тыва АССР-ниҥ социал хандырылга министри **С. Д. Киров**, СЭКП Таңды райкомунуң секретары, Россияның партия конференциязын белеткээр комитединиҥ кежигүнү **В. В. Мартый-оол**, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, Тыва АССР-ниҥ Иштики херектер министерствозунуң политкилдизининиҥ начальнигы **Б. С. Шыырап**, Тыва АССР-ниҥ Улусчу контроль комитединиҥ даргазы **Д. К.-Х. Ооржак**.

Партияның XXII область конференциязынга кылыр илеткелдиҥ төлевилелиҥе пленум киржикчилериниҥ саналдарын ёзугаар немелделерни, казылдаарны киирген, конференцияга илеткелди чугаалажырын пленум шиитпирлээн.

Партияның XXVIII съездизинче делегаттарны партияның область конференциязынга соңгуурунуң чурумунуң дугайында дыннадыгны СЭКП обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило** кылган. СЭКП-ниҥ XXVIII съездизинiҥ делегаттарынга кандидаттар кылдыр 14 коммунисти партия эге организацияларының депшиткенин чугаалаан. Оларның иштинден докладтынган норма ёзугаар үш кижини делегат кылдыр конференцияга соңгуур.

Пленумга организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ Даргазынга Ш. Д. Ооржакты томуйлаары-биле, ону СЭКП обкомунуң секретары албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

В. С. Серяковтуң өске ажылче шилчээни болгаш республиканың девискээриниҥ үнүп чорутканы-биле холбаштыр, ону СЭКП обкомунуң болгаш бюро кежигүнүнери албан-хүлээлгелериниҥ пленум хостаан.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин күүсекчи комитединиҥ даргазынга В. Х. Кара-оолдуң соңгутканыбиле, ону партия обкомунуң социал-экономиктиг киллизининиҥ эргелекчизи албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

В. Д. Куркутовтуң өске ажылче шилчээни болгаш өг-бүле байдалының аайы-биле республиканың девискээриниҥ үнүп чорутканы-биле холбаштыр, ону партия обкомунуң аграр киллизининиҥ эргелекчизи албан-хүлээлгезинден пленум хостаан.

Г. Н. Долгополовтуң республика девискээриниҥ үнгенибиле, ону партия обкомунуң кежигүнүнден үндүр бадылаан.

СЭКП обкомунуң кежигүнүнге кандидат албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында Ю. А. Чихачев пленумга билдириишкин киирген, ооң дилээн пленум хандырган.

Пленум ооң-биле ажылын доозкан.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

Бо чылдың май 29-та болган СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «Хову-Аксы суурга болган бөлүк хулиган чоруктарның илерээшкинииниҥ дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Май 12-ниҥ хүнүнде, 21 шак 30 минута үеде, Хову-Аксының эрги суурунуң Культура бажыңынга болуп турган танцы үезинде аңаа турган аныяктар биле ийи шагдаа-биле кады келген орус национиың төлээлери колдаан улусчу дружина кежигүнериниҥ аразынга бистиг чүүлдер ап чоруурун хынап ужээнииҥ түнелинде, маргылдаа үнгенин айтып турар. Ол бөлүк чогушче шилчээн, аңаа бөлүк тыва аныяктар чыглып келген турган. Кылыктанган аныяктар дружина кежигүнериниҥ соон дарый шагдаа киллизинче углаган. Чоруп ора, ол бөлүк кандыг-даа чылдагаан чокка чамдык хуу чурттарга бажыңнарының соңгаларын буза шапкан, хуу чиик машиналар база үрээн. Чурттарга бажыңнарының талазындан чиик автомашиналарлыг, мотоциклдерлиг билдинмес кижилер бөлүк аныяктарже ийи удаа боолаан. Үскүлежишкин үезинде элээн кижи, ооң иштинде бир шагдаа балыглаткан. Партия, совет органнарының болгаш милицияның ал чоруткан хемчегленнииҥ түнелиндe аныяктарның дүржок хөделишкиннерни сокпаткан.

Дараазында май 13-түң хүнүнде 11 шакта, эрги суурга болгаш шагдаа салбырының бажыңының чанында орус, тыва национлыг ийи бөлүк кижилер чыглып келген. Бирги бөлүк тыва аныяктарны хулиган хөделишкиннери дээш буруудаткан, а өскези — милиция ажылдакчыларының болгаш дружинниктериниҥ ужур-дүрүм чок хөделишкиннерин буруу шаап, бөлүк аныяктарже боолап турган кижилерни доп-дораан тутканы, келемче харысалгазынга онаарын негеп турган.

Май 14-түң хүнүнде, кежээ орайтай бергенде, тыва аныяктар кудумчуга бөлүглежип алгаш, Чал-Кежигден келген ийи чурум үреткизин хостаарын негеп турган. Оларның милиция-биле үскүлежишкинии болдурбас соруга-биле оларны ат салдыргаш хостаптарга, аныяктар тарап чаҥылай берген. Май 15-тиҥ хүнүнде эртен «Тыва кобальт» комбинаттың эргелел бажыңының чанында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның митингизи болган, аңаа орус чончуң, оларның өг-бүлелериниҥ айыыл чок чоруун, болуп болгу дег массалыг чурум үреэшкиннеринден камгалазарын хандырарын негээн. Партия, совет ахтивтиҥ күженишкиннериниҥ ачызында, оларны ооҥургадыры чедип алдынган. 14-15 хүнеринде комбинат ажылдаваан. Суурга болган болуушкуннар янзыбүрү меге чугаалар-биле, даап бодаашкынар-биле немежип турган.

Ниитиниҥ корум-чурумунуң үреэшкиннериниҥ, хулиган илерээшкиннериниҥ, ол ышкаш Хову-Аксы суурда националлар аразында харылзааларының чидиглегенииҥ чылдагааны парткомнуң, партия эге организацияларының күш-ажылчы коллективтер, чурттаң турар чер аайы-биле кижизидилге ажылын ажок кошкаткаңында. Ажыл-агый удурткучуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларның колдуу, ооң иштинде комбинаттың директору эш А. А. Голиков кижилерден хоорук болуп, оларны дүвүредип турар чидиг айтырыгларны үезинде шиитпирлевейн, хөйниитиниҥ санал-оналын үргүлүүнүң тоол көрбейн турда, партком болгаш партия организацияларының эптежип олуруп турганында. Культура-массалыг база күш-культура-спорт ажылларын экижидер талазы-биле дээштиг хемчеглер алдынмайн келген, профэвилел, комсомол комитеттериниҥ ролю борта коичуг хуу. Национал политиканы боттандырарынче интернационалчы кижизидилгени күштелдирерин болгаш националлар аразында харылзааларны чогумүдарынче эвээш сагыш салып турганыл база демдеглээн. Түе чер чурттакчыларының боттарының культура хереглелдерин хандырарынче, улусчу чаҥчылдарны база сөзүлеалдарны катап тургузарынче кичээнгей салбайн, детскиче көргүспейн келген. Суурнуң школаларында кижизидилге ажылы, өөреникчилерниҥ интернационалчы кижизидилгезин ажок кошкаан.

Комбинаттың удуртулгазы (эш А. А. Голиков) күш-ажылчы коллектив чөвүлели (эш В. Т. Грицкова), профком (даргазы турган А. А. Колодкин), улус депутаттарының суур Совединiҥ күүскому (эш Л. А. Карпова) чамдык хамаатыларның, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниҥ иегелде-хереглелиҥге тоомча чок, херексевес хөөннү көргүзүп, чуртталга-амыдырал байдалыиче шоолуг киҥээнгей салбайн, бажың, ховар барааннар үлелегзинде, курорттарже база санаторийлерже путёвка үндүрүп бээрнде социал чөптүг чоруктуң принциптерин хажытканындан, суурда социал дүшкүүрлүг байдал чидиглеген. Чамдык кижилер, ылаҥгыя аныяктар, ажылга тургустунарда, бергелээшкиннерге таваржып турар. Түе черниҥ аныяктарындан кадр ажылчыннарны, инженер-техниктиг кадрларны белеткеп быжыглаарын багай организастаан. Кадрларны чурттакчы чоннуң национал составын барымдаалап шилип алырында четпестерни эдеринни талазыбиле практиктиг базымнарны эвээш кылып турар. Чаа технологияны шиҥээдип ап, курлавырларны долу ажыглап тургаш, комбинаттың оруглалыг чоруун чедип алырының дээштиг хемчеглерин алырының орнунга, чамдык удурткучулар комбинаттың келир үезии чок деп бүзүрел чок чорукту, шыҥга дүүшпес хөөннү тарып турган.

Хову-Аксы суурнуң милиция салбырының (начальнигы турган Н. Н. Курдин) ажылында четпестер болгаш чедир кыдынмаан ажылдар хөй деп, бюро айыткан. Эрткен чылга деҥээргe, бо чылдың беш айларында суурда ниити кем-херек үүлгедишкиин 50 хуу өскен, аңаа болган кем-херек үүлгедишкиннериниҥ 40 хуузу ажыттынмаан. Суурда корум-чурумнуң баксыраны — кижилериниҥ үлезинииг дүвүрелии болдуруп турар. Милиция салбырының ажылдакчылары кем-херек үүлгедишкиннериниҥ профилактиказын, үүлгеттинген херектерни ажыдарын кошкак чорудуп, арагалаашкынның, арганы боду кылыр база бойдусту төтчеглээр чоруктарның хөй санныг фактылары-биле эптежип, хоойлуга чоруштуур боо шыгжап, ажылдап турар улустан ону хавырбайн турган. Хамаатыларның чагаалары-биле, иегелделери-биле милиция салбырының ажылына хамаарыштыр хөй чемелээшкиннер бар. Милицияның хөй-ниити организацияларының-биле херек кырында харылзаазы чок турган, эки тура улусчу дружина ажылдавайн турар. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң Тайдының район киллизинiҥ талазындан салбырының ажылын эде тургузар хемчеглер алдынмаан, ниитиниҥ корум-чурумун тудар, кем-херек үүлгедишкиннериниҥ когун үзер талазы-биле олардан негелдеҥ кошкаткан Суурга чидиг байдал тургустунуп келгенде, милиция салбырының начальнигы болгаш өске-даа ажылдакчылары боттарының аамай болгаш билдя чок чоруун, нормативтиг документилерни болгаш албан саавырларын билбезин көргүскеннер.

СЭКП Таңды райкому (эш Ю. К. Губарев) «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунуң ажылының утка-шынарынче, ооң стиль-методунче ханылап кирбээн, суурнуң чурттакчыларының ажыл, амыдыралының янзы-бүрү талаларын анализтеп сайгарбаан, ногумчалыг эвес байдалдарны, сагылга, корум-чурумнуң саналараашкынын херекке албаан, ону эдеринче совет, ажыл-агый органнарының, удурткучуларының күжүн үмөөневээн. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң национал айтырыг талазы-биле шиитпирлерин, бо талазы-биле партия обкомунуң хемчеглерин эге организацияларга күүседирин СЭКП райкому чедип албаан.

Хову-Аксы суурга болган бөлүк хулиган илерээшкиннерни, быжыкпан кижилерниҥ национал көөр хөөн чок чүүлдерниҥ өөскүдүүшкүнүн, чамдык хамаатыларның талазында бар болуп турар туттунуп шыдавас чоруктуң фактыларын СЭКП обкомунуң бюрозу шиитпирлевиие буруу шапкан. Суурга май 12-13 хүннеринде болган чөрүлдээлерниҥ, хулиган илерээшкиннериниҥ фактыларын дарый встеп тодарадырын, ол ышкаш орта эрге-хоойлу үелелин бээрин Прокуратурага (эш С. С. Зотов) дааскан.

Суурга ниитиниҥ корум-чурумун, социалистиг хоойлу-дурумну база сагылга-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглериҥ комплектиг планын партком, профком, БАЛКЭ комитеди, херээженнер чөвүлели, комбинаттың администрациязы, улус депутаттарының суур Совединiҥ күүскому, милиция салбыры ажылдап кылыр болгаш боттандырар хүлээлгелиг. Ону күүседириче бүгү партия, хөй-ниити организацияларын, күш-ажылчы коллективтерин, чурттакчыларны киириштирер. Буруулугларны харысалгага онаар.

Национал политика талазыбиле СЭКП-ниҥ Платформазын боттандырар талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге, цехтериҥ партия болгаш хөйниити организацияларыҥга тодаргай болгаш дээштиг ажылды комбинаттың парткому чорудар, ажылчы чонуҥ, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин үндезини-биле экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни алыр. Националлар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиннерни тывылдырып турар чылдагаазынарны болгаш байдалдарны туруштуг болгаш чайгылыш чок чайладыр, социал болгаш культура айтырыгларын, кижилериҥ амыдырал-чурттагазын тургузарының соруглаларын боттуг болгаш чөптүг үндезиниге шиитпирлээр.

Комбинат коллективиниҥ удуртулгазында шыҥгы четпестерни, кадрлар-биле кошкак ажылы, чамдык хамаатыларның негелде-хомудалынга киҥээнгей чок болганы дээш «Тыва кобальт» комбинаттың директору коммунист А. А. Голиковту үчёт карточказынче киир бижиишпээн, шыҥгы доҥгударын СЭКП обкомунуң бюрозу чарлаан болгаш моон шыҥгы түҥнел үндүрериҥ, айтыгнаан четпестерни эдер хемчеглерни ап чорударын негээн.

Хову-Аксының милиция салбырының ажылының санаараны дээш Тыва АССР-ниҥ иштики херектер министри эш В. Б. Кара-Салга обком бюрозу шыҥгы айытkан болгаш салбырны кадрлар-биле быжыглаар, комплекстиг хемчеглерни ап чорудуп тургаш, суурга чогуур корум-чурумну тургузар, кем-херек үүлгедишкиннерни, өскедээ таарымча чок чүүлдерниҥ когун үзерин ооң негээн.

«Тыва кобальт» комбинаттың парткомуң удуртуп турарында четпестери, Хову-Аксы суурнуң ажылчы чонуҥун, аныяктарының интернационалчы кижизидилгезин күштелдирер талазыбиле чогуур хемчеглерни ап чорутпааны дээш СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губаревке шыҥгыны айыткан. Националлар аразында харылзааларны чогумчудар, национализминиҥ база шовинизминиҥ илерээшкиннери-биле чаныш-сыныш чок демиселди чорудар талазы-биле хемчеглерни коммунистерниҥ ниити хуралынга чоокку үеде парткомбиле кады чугаалажып көөрүн райкомга дүшкаан. Чурттакчы чон-биле ажылга шыҥгы четпестерни болдурган парткомсекретары турган С. М. Климошенкога, улус депутаттарының суур Совединiҥ күүскомуунуң даргазы Л. А. Карповага партийжи харысалга онаар.

Суурнуң өөреникчилериниҥ болгаш аныяктарының интернационалчы кижизидилгезиҥ күштелдирер, бо соруглаҥы боттандырарынга бүгү өөредилге-кижизидилгелиг чорудулганы хандырарын, педколлективтериниҥ, ада-иелериҥ уруглар кижизидилгези дээш харысалгазын бедидерин, культура-чырыдыышкын албан черлериниҥ ажылын экижидерин профоблчөвүлелге, БАЛКЭ обкомунга, Улус өөредилге министерствозунга санаадаан. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортка школаның өөреникчилер, башкылар коллективтериниҥ, суурнуң аныяктарының кады көрүлделерин, маргылдааларын эртирер, спортчу секцияларын, бөлүмнериҥ четкилерин калбартырын чедип алыр.

Суурга немелде ажылдаар черлер тургузарының болгаш түе черниҥ аныяктарының иштинден кадрлар белеткээриниҥ, чурттакчы чон-биле ажылга шыҥгы четпестерни эдер хемчеглерни ап чорударын негээн.

Суурнуң өөреникчилериниҥ болгаш аныяктарының интернационалчы кижизидилгезиҥ күштелдирер, бо соруглаҥы боттандырарынга бүгү өөредилге-кижизидилгелиг чорудулганы хандырарын, педколлективтериниҥ, ада-иелериҥ уруглар кижизидилгези дээш харысалгазын бедидерин, культура-чырыдыышкын албан черлериниҥ ажылын экижидерин профоблчөвүлелге, БАЛКЭ обкомунга, Улус өөредилге министерствозунга санаадаан. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортка школаның өөреникчилер, башкылар коллективтериниҥ, суурнуң аныяктарының кады көрүлделерин, маргылдааларын эртирер, спортчу секцияларын, бөлүмнериҥ четкилерин калбартырын чедип алыр.

Суурга немелде ажылдаар черлер тургузарының болгаш түе черниҥ аныяктарының иштинден кадрлар белеткээриниҥ, чурттакчы чон-биле ажылга шыҥгы четпестерни эдер хемчеглерни ап чорударын негээн.

Суурнуң өөреникчилериниҥ болгаш аныяктарының интернационалчы кижизидилгезиҥ күштелдирер, бо соруглаҥы боттандырарынга бүгү өөредилге-кижизидилгелиг чорудулганы хандырарын, педколлективтериниҥ, ада-иелериҥ уруглар кижизидилгези дээш харысалгазын бедидерин, культура-чырыдыышкын албан черлериниҥ ажылын экижидерин профоблчөвүлелге, БАЛКЭ обкомунга, Улус өөредилге министерствозунга санаадаан. Бот-тывынгыр уран чүүлге, спортка школаның өөреникчилер, башкылар коллективтериниҥ, суурнуң аныяктарының кады көрүлделерин, маргылдааларын эртирер, спортчу секцияларын, бөлүмнериҥ четкилерин калбартырын чедип алыр.

Суурга немелде ажылдаар черлер тургузарының болгаш түе черниҥ аныяктарының иштинден кадрлар белеткээриниҥ, чурттакчы чон-биле ажылга шыҥгы четпестерни эдер хемчеглерни ап чорударын негээн.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Төп телевидение дамчыштыр чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

специалистер-биле-даа, ажылчы чон-биле-даа, улуг экономистер-биле-даа сүмележип келдим. Мээң бодалым мындыр. Мурнунда айтырыгым мынчаар, амгы дең тургузуп шыдаавас турган бис деп бодаар мен. Чүге? Чүге дээрге рынокту ажылдадыр дизе хөй чүүлдү кылыр керек. Хөй-ле чүүлдү.

Бо беседага бо айтырыгларның кезик-чамдыызын алдар бодаан ийик мен. Ону кара өжегээр ынчан турарым ол. Чүге дээрге чазактың иletkелинге. Дээди Советке ук иletkелдин чугаалажышкынынга бистин ниитилеливистин хамаарылгазын эскерип көөрүмге, бүгү чүүлер колхозинде-ле өртектерже угланы берген-дир. Ол айтырыгның ужур-дузазын билип тур мен, чүге дээрге ол кижилерниң амыдыралынга, оларның хүн бүрү хереглелдеринге, амыдырал байдалдарынга дээш турар болгай.

Ынчалза-даа рынокче шилчилге — ол дээрге улуг хемчээлдиг, комплекстиг сорулгадыр. Бирээде, бистиң экономикавыс төнчүрүнген кадыг планнаашкынның болгаш удуртулганың байдалдарында ажылдап турган. Бот-орулгачарылганың кезектеринде чүгле сомазы ажаа турган. Кажан бүгү чүүлдерни кадыыбиле планнап, шылгыы хүваап, лимиттеп, контрольдап, башкарып турар байдалларда кандыг-даа рынок дугайында чугааның турбазы билдингир. Экономикадаа, өске-даа адырларда чагырып дужаар арганарның системазын баштай чайладыры эргежок чугула турган. Ынчангаш бо айтырыгны херек кырында боттандырарын чүгле беш чыл бурунгаар эвес, бүдүн чартык — ийи чыл бурунгаар безин чадажып турган ужурувус ол.

Ынчалза-даа эрткен беш чыл дургузунда ажыл-агыйны чорударының чаа-чаа аргаларын шингээдип алыр талазыбиле эвээш эвес дуржулганы чыыл алган бис. Барык бүгү бүдүрүлгелер чамдык таварылгада челинишкин чок болуп турар-даа болза, шупту чаа байдалдарда ажылдап турар, кооператив шимчээшкини көргүзүп турары-биле алырга, көрдүнген бүгү-ле хемчегларин күүседир-даа болза, байдалды эки талаже өскертириге ол четпес болур. Харын-на ынчангаш чазак рынок экономиказынче шилчилгениң хуусааларын чоокшуладыр деп саналдаан.

Президент чөвүлелинге — а бо айтырыгны үш хуралга чугаалашкан — башкартынар рынокче шилчилгеге чүү херек чүвел деп хөй улус айтырып турар. Ол улуг болгаш чүгүла айтырыг. Чамдыктар ол шилчилге дээрге чүгле өртектерни эде көөрү деп билип алган. Ынчаарга эш Николай Иванович Рыжковтуң ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязынга иletkелин номчуп танышкан кижи ол шилчилге үезиниң иштинде улуг хемчээлдиг ажыллы чорудар чаваар дээрзиге бүзүрээн боор. Аңаа бот-боттары аразында харылзаалыг бөлүк, улуг айтырыглар кирер. Ынчаарга оон чангызын-даа кичээнгейден дашкаар арттырып, соңгаарладып, шинтпирлевейн барып болбас, чүге дээрге ындыг чүүл багай уржуктарлыг, оон иштинде социал талазы-биле таарымча чок уржуктарлыг болур.

Хамыктын мурнунда чугаалаксаан чүвем мындыг: бо ажыл-агый чыыны болдунарыбиле-ле бедик, эки талалыг даалдарывысты байыдып ап келген бис. Бо үе иштинде бис шуптувус немей угаан кирген деп бодаар мен.

Психология белен өскерлинчел эвес-даа болза, ол черле дыка өскерилген. Эки талаже өскерилген. Интигият рынок экономиказынче шилчилге ышкаш ындыг айтырыгны чугаалажып турар апарганывыс дээрге-ле мээң бо чугаалап турар чүүлүмүңү эң-не күштүг бадыткалы боон магаттчок. Мени санал-бодалдарның чидин коргутпайн турар. Бистиң чугаалажып база шинтпирлеп турарывыс айтырыг улуг болган нарын. Кижилер ону боттарының ындыг деп санаанын өзугаар тургузар базаза чигзиннишкиннерин илередир эргелиг.

Бо бүгү ам эргежок чугула. Бо айтырыглар талазы-биле чон-биле сүмележирин аазаан бис, сүмележир-даа бис. Ынчангаш чазактың бүгү-ле санаалдарының дугайында бистин улус чүү бодап турарына кичээнгейлиг болуп көрээли.

База бир чүүл. Рынокче, рынок экономиказынче шилчилгенин сорулгазы чогум чүге бөгүн хүнүң айтырыында тургустунганыл? Чүге дээрге бистиң хереглел рыногувуста тодаргай байдал, чурттуң сан-хөө байдалы, чуртта бүгү социал-экономиктиг байдал. Эрткен чылдың декабрьда чүүлдүг деп көрген хемчеглер, бо, 1990 чылла, хереглел рыногунга, сан-хөөге, бюджетке дыка хөй чүүлдерни эки талаже өскертир уржулуг турган хемчеглер, амдыызында — ол дугайын долу харыысалга база ажыы-биле, дөрт чугаалаар херек — шоолуг түңнел бербээн.

Мында: мен ооң чылдагаанарын чугаалавайн. Чогум склер оларны билир-даа боор силер, чүге дээрге ол дугайын соөлгү үеле чугаалап турган бис. Мен чүгле моны демдеглеп каар бодай-дыр мен: бүдүрүшкүнүң болгаш бараннар кылып үндүрериниң өзүлдезиниге дең дээрге акша орулгаларының мурнады өзүп турарын доктаадырын чазак чедип ап шыдаваан. А ол дээрге кол чүүлдүр. Ынчангаш бистиң рынокта байдалывыс чүгле экижиивээн эвес, ол харын-даа ынчалза-даа ол шимчээшкин шын эвес чүүлдерден, алыксак хөөннерден адырлып алыр болза, ындыг чүүлдер кооперативтер хөгжүлдезининң баштайгы үе-чадазында бар болуп турар, ынчан олар боттарының сөзүн ам сөглээрлер. Анаа бүзүрээр мен.

Чуртта арендаторлар шимчээшкини, улуг бергелерге таваржып турза-даа, хөгжүп турар. Оон туржук ук шимчээшкин улус ажыл-агыйының бүгү алырларын хаара тутkан. Арендаторлар-биле соөлгү ужуражыышкынын мээң бодаалдарымны дыка хайныктырды. Ол дээрге шуут өске кижилер-дир, олар ангы-ангы кыллыр бодап турарлар. Ол дээрге алыксак-чиксек кижилер эвес, а мерген үгааныг, чурт дээш күрүнежи турушту болгаш харыысалгазын медерел билип турар кижилер дээрзин эскердим. Ол кайгамчык-тыр. Ынчаарга ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдары, экономикада кижиниң чаа байдалы оон хамааты туружунга кайгамчык улуг салдары чедирип турар ышкажыл.

Бо чылдарда аграр секторунга база чугула өскерилгелер болгулаан. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин ында база шудургу дилеп турар. Экономиктиг реформаны бүргедедир талазы-биле чаа сорулгаларны ол дуржулга чокта салыры берге боор, эштер.

Амгы шинтпирлиг эргилде үезинде — эде тургустунуушкунуун ол үе-чадазынга чедип келген бис — бистиң ниитилел медерелвистиң белен эвес чоруунга-ла колдуунда илдигин турар бис.

Чүү дээр боор, бо үеним кижилери ышкажыл бис, эрги чанчылларга ажок туттурган, ажок алыскан улус ышкажыл бис. Эң-не нарын айтырыгларны бөдүүнү-биле шинтпирлээринге хөлчок ынак болдур бис ийин. Ам ындыг шинтпирлер шагда чок апарган. Хамык айтырыглар дүжүп каар кылыптар мырыңай белен шинтпирлер бар деп бодап, ындыг шинтпирлерни дилээр дээш ораллажмышкынар дээрге эрги үеним кордалдарындан ам-даа хосталып албанывысты херечилеп турар-дыр. Чогум ол чүүлүвүс эрте бээр ол.

Ниитилел өскерлип турар.

Ынчангаш бо бүгү чокта рынокче шилчилге дугайында айтырыгны тургузары харыысалга чок болгаш хей чүве болур.

Оон мында. Бис ам өнчү дугайында, арендә дугайында, чер дугайында хоойлулар дээш ышкаш үндезин хоойлуларлыг бис. Олар өнчү харылзааларын хамыпы-биле өскертир болгаш хөй укладтыг экономикага, экономиканың бүгү-ле секторларынга экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерине чедер арганы берип турар ындыг эрге-хоойлу байдалдарын тургузуп турар. Ол чүүл база турбаан болгай. Ынчаарга ук хоойлуларны белеткеп, чугаалажып көрүп тура, бистер боттарывыс база бодаалдарывысты байыдып ап келген бис. Бо үе иштинде бис шуптувус немей угаан кирген деп бодаар мен.

Психология белен өскерлинчел эвес-даа болза, ол черле дыка өскерилген. Эки талаже өскерилген. Интигият рынок экономиказынче шилчилге ышкаш ындыг айтырыгны чугаалажып турар апарганывыс дээрге-ле мээң бо чугаалап турар чүүлүмүңү эң-не күштүг бадыткалы боон магаттчок. Мени санал-бодалдарның чидин коргутпайн турар. Бистиң чугаалажып база шинтпирлеп турарывыс айтырыг улуг болган нарын. Кижилер ону боттарының ындыг деп санаанын өзугаар тургузар базаза чигзиннишкиннерин илередир эргелиг.

Бо бүгү ам эргежок чугула. Бо айтырыглар талазы-биле чон-биле сүмележирин аазаан бис, сүмележир-даа бис. Ынчангаш чазактың бүгү-ле санаалдарының дугайында бистин улус чүү бодап турарына кичээнгейлиг болуп көрээли.

База бир чүүл. Рынокче, рынок экономиказынче шилчилгенин сорулгазы чогум чүге бөгүн хүнүң айтырыында тургустунганыл? Чүге дээрге бистиң хереглел рыногувуста тодаргай байдал, чурттуң сан-хөө байдалы, чуртта бүгү социал-экономиктиг байдал. Эрткен чылдың декабрьда чүүлдүг деп көрген хемчеглер, бо, 1990 чылла, хереглел рыногунга, сан-хөөге, бюджеткке дыка хөй чүүлдерни эки талаже өскертир үжулуг турган хемчеглер, амдыызында — ол дугайын долу харыысалга база ажыы-биле, дөрт чугаалаар херек — шоолуг түңнел бербээн.

Мында: мен ооң чылдагаанарын чугаалавайн. Чогум склер оларны билир-даа боор силер, чүге дээрге ол дугайын соөлгү үеле чугаалап турган бис. Мен чүгле моны демдеглеп каар бодай-дыр мен: бүдүрүшкүнүң болгаш бараннар кылып үндүрериниң өзүлдезиниге дең дээрге акша орулгаларының мурнады өзүп турарын доктаадырын чазак чедип ап шыдаваан. А ол дээрге кол чүүлдүр. Ынчангаш бистиң рынокта байдалывыс чүгле экижиивээн эвес, ол харын-даа ынчалза-даа ол шимчээшкин шын эвес чүүлдерден, алыксак хөөннерден адырлып алыр болза, ындыг чүүлдер кооперативтер хөгжүлдезининң баштайгы үе-чадазында бар болуп турар, ынчан олар боттарының сөзүн ам сөглээрлер. Анаа бүзүрээр мен.

Чуртта арендаторлар шимчээшкини, улуг бергелерге таваржып турза-даа, хөгжүп турар. Оон туржук ук шимчээшкин улус ажыл-агыйының бүгү алырларын хаара тутkан. Арендаторлар-биле соөлгү ужуражыышкынын мээң бодаалдарымны дыка хайныктырды. Ол дээрге шуут өске кижилер-дир, олар ангы-ангы кыллыр бодап турарлар. Ол дээрге алыксак-чиксек кижилер эвес, а мерген үгааныг, чурт дээш күрүнежи турушту болгаш харыысалгазын медерел билип турар кижилер дээрзин эскердим. Ол кайгамчык-тыр. Ынчаарга ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдары, экономикада кижиниң чаа байдалы оон хамааты туружунга кайгамчык улуг салдары чедирип турар ышкажыл.

Бо чылдарда аграр секторунга база чугула өскерилгелер болгулаан. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин ында база шудургу дилеп турар. Экономиктиг реформаны бүргедедир талазы-биле чаа сорулгаларны ол дуржулга чокта салыры берге боор, эштер.

Амгы шинтпирлиг эргилде үезинде — эде тургустунуушкунуун ол үе-чадазынга чедип келген бис — бистиң ниитилел медерелвистиң белен эвес чоруунга-ла колдуунда илдигин турар бис.

Чүү дээр боор, бо үеним кижилери ышкажыл бис, эрги чанчылларга ажок туттурган, ажок алыскан улус ышкажыл бис. Эң-не нарын айтырыгларны бөдүүнү-биле шинтпирлээринге хөлчок ынак болдур бис ийин. Ам ындыг шинтпирлер шагда чок апарган. Хамык айтырыглар дүжүп ка

СУГГАТЧЫЛАР

Даң бажындан орай кежээге чедир

Таңды районда «Коммунизмнин херези» совхозтуң суггатчылары шудургу ажылдап турар. Михаил Оюнга удуртқан мал чеми белеткээр № 2 бригада 35 гектарда тоорук үрезинин чажып, 200 ажыг гектар шөлдү хол-биле суггарган. Ында механизаторлар Дыртык-оол Оюн, Алдын-оол Сахо, суггатчылар Петр Бухтуев, Оюн Далаажап база эрткен чылдың школа дооскан оолдар Андрей Оюн биле Саян Дагба олар эртен зун бажындан орай кежээге чедир ажылдап турар.

ЧУРУКТАРДА: механизаторлар Д. Оюн биле А. Сахо кыска чапсар аразында: дуржулгалыг суггатчылар О. Далаажап, П. Бухтуев; комсомолчу Андрей Оюн ажыл үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУҢ сөзүг болгаш фотолары.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ КОМИТЕДИНДЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыжының бирги сессиязынга соңгуткан Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң чаа кежигүнери баштайгы хурадын эрттирген.

Чаа соңгуткан состав денутаттарның бүдүрелин шынзыктырар дээш моон соңгаар кайчаар ажылларыл, кандыг чүүлдерже кол кичээнгейни салырыл, хайгыылчыларның ажылының дээштиин белидер талазы-биле кандыг хемчеглер алза чогуурул дээн ышкаш айтырыгларга доктаагаан.

Комитет хуралынга Каа-Хем районунуң Куидустуг суурда Культура бажыңын эдерикылып турар чеде «Енисей» совхозтуң удуртулгазының талазындан болдурган акша-хөреңгиниң артык чарыгдалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Эрткен чылдың чазынында ук суурда Культура бажыңын эдерикылыр талазы-биле керээни совхозтуң администрациязы И. А. Алексеевтиң бригадазы-биле чарган турган. Ук кежээ ёзугаар тудугжулар 188,8-муң рубльдиң тудугмонтаж ажылдарын кылыр болгаш ук ажылды август 1-ге чедир доозар турган. Бүгү ажылларны чыларга, тудугмонтаж ажылдарының өртээниң 30 хуузун шалың кылдыр, хуусаа бетинде доосканы дээш шаңиал кылдыр шалың фондузунуң 40 хуузун бээрин дугурушкан турган.

Ол ажылды канчаар кылганын контролердар черинге барып хынаан. Культура бажыңының эдерикылышкыны доозулбаан, ол хирезинде тудугжуларга акшаны автыкка төлээн болган. Олар ниитизи-биле 45 муң рубльдиң ажылын чедир кылбаан, а мыдыг хиреле «Енисей» совхозтуң директору (ол эм ында ажылдавайн турар) Б. В. Трубников объектиниң хүлээп алган дугайында актыга атты салган. Ук актыга бухгалтер М. Г. Шишулина, кол экономист Л. Л. Вторушина, улуг прораб П. П. Москаленко олар база ат салган. Ажылды дооскан-даа болза, 43,1 муң рубль шалың төлээр түрбүже, дооспаан ажыл дээш 59,6 муң рубльди төлээн.

Ооң түнелинде Культура бажыңын септээр, эдерикылыр акша эм чок арткан. Чогум ук объектини деңгүн ажыглалга киирип алган. Чаагайжыылгазы, ногаанчыдылгазы кылдымаан, кырындан дамдылавышаан. Тудуг материаллары база төтчеглеттинип калган.

Бо талазы-биле комитет хуралынга кол бухгалтер турган, ам директориуң хүлээлгезин күүседип турар М. Г. Шишулина, кол экономист Л. Л. Вторушина болгаш улуг прораб П. П. Москаленко олардың дыннаан. Олар бо ажылды үүле директор Б. В. Трубников удуртуп, актыны ол түргүзүп, ат салып турганын чугаалап, олардың акша киржилгези барык чок дээрзин бадыткааннар. Хынап чоруун комиссияның түнели база ышкаш улуг прораб П. Москаленко улусчу контроль бөлүүниң кежигүнү кижи болганда бо хажыдыышкынны илередиринге база киржилгелиг болган. Эштер М. Шишулина болгаш Л. Вторушина олар директорның дайынга кирип, сац-хөө чүрүмүнүң хажылыышкынын болдургаашынга бүрүүрүн база билингеннер.

Бо бүгүнү барымдаалаш, комитет П. Москаленкону харысалгалын хостаан, М. Шишулина болгаш Л. Вторушина оларга шыңгыы доңгулданы хүлээткен болгаш чидиргеи когаралдың чартык-чамдыкызын эгидери-биле олардың бир-бир айда алыр шалыңын тыртар деп шиитпирни үндүргеп. И. Алексеевтиң бригадазынга кандыг чыллагаан-биле артык төлевир кылганын тодарадыры-биле материалларны Тыва АССР-ниң Прокуратуразынче шилчиткеп.

Чонниң хереглел бараанарының чамдык хевирлерин чонга садып турарының талазы-биле хынаалданы республиканың Улусчу контроль комитеди биле ИХМ-ниң БХСС киидизи чоруткан, ооң түнелин хуралга чугаалашкан. План ёзугаар ук хынаалданы Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунга чоруткан.

Хынаалдаан хөй-хөй хажыдыышкыннар илерээн. Эрткен чылын Садыг министерствозу ховар бараанарының дыка хөй хевирин үндезин чок черге курлавырлап турган фактылар бар. Олардың аразында хеп чуур машиналар, соодукчу камералар, электромиксерлер, автомобиль дугуйлары дээш ышкаш онза ховар бараанар база кирип турган.

Ховар бараанарны кайы хамаанчок мөңгээр чоруктар ам-даа улампылавышаан. Бо чылдың февраль 8-те БХСС-тин, күрсадыг инспекциязының күштери-биле кылган хынаалдазы «Росторгодежда» базазынга 199,8 муң рубльдиң бараанны курлавыллаттынганын илереткен, ооң 106 муң дашпыкы бараанар. Ол ышкаш Тыванның балык базазазынга магазиннерде чок бараанарны шыгжап алгаш чыткан болган. Ындыг чоруктарның уламындан Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң удуртулгазы ховар бараанарны чүгле базаларга шыгжап турар эвес, чамдык он-он мүн рубльдиң бараанарын бата чедир албайн келген бараан курлавыллаттын чүвээн турарының дугайында медээ-дыңнадыг база эвээш болуп турар.

Чурттакчы чонну болгаш будүүлгелер коллектывтерин ховар бараан-биле хандырар хүлээлгелиг үүрмектеп садар садыг организацияларында шыңгыы хажылыышкыннар бар дээрзин комитет кежигүнери айытканнар. Чижээ, Кызылдың үлетпүр барааннар садыы (директору В. Г. Сапелкина) магазиннериниң складтарынга ховар бараанарны шыгжап, чамдык кижилерге садып турган фактылар бар. Ындыг чоруктар ук садыгның № 14, 11, 5 магазиннеринге болгулаан.

«Аилга» деп тускай магазинге хамаарыштыр база чеме улуг болган. Чаа өглениң турарларга бараанар садар кылдыр ону тускайлаан. Ынчалзажок эр улус костюмнери, эр-хөрээжен улус идиктери ында эвээш. Ол барааннарны ХБАБ черинин шынзылгазыбиле садар ужурлуг. А шынзылгалыг кижилерге ол барааннар чедишпейн турза-даа, оларны хостуг садып турган чоруктар бар. Оон ангыда ХБАБ талоннары-биле бараан алган дээш чамдык кижилер «алуг сүнезиниер» болганы база илерээн.

«Саян» универмагтың хооч-чунналар салонунда байлал база берге. 3 муң ажыг хоочунарның боттарының негелделерин магазин хандырып шыдавайн турар, пенсионерлерниң күш чедиги чиик өртектиг барааннар эвээш кээп турар.

Хоорайның күш-ажылчы коллективтерин үлетпүр бараннар садыының хандырып турары четпес. Коллективтерге аппаар бараанарының дацзызын, өртээн баш удур оларга дыннатпайн турар.

Бо четпестерни чайладыр дээш кандыг хемчеглерни ап турарын министриң садыг талазы-биле оралакчызы Л. Н. Кремиёва комитетке клеткээн. Ховар бараанарны колдуунда министриң болу баш министр турарын ол чугаалаш, бо айтырыга бодуңуң бичии-даа хамаарырлга чогум ол дыннаткан. Садыг министри П. Н. Ходыреви Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязынга амдыызында ол албан-дужаалга бадыла-

ЧҮГЕ ШЫҢГЫЫ ХЕМЧЕГ АЛБААНЫЛ?

Бир чагааның изи-биле

● Хуузунда байыксаар сеткил ●

Каа-Хем районунуң «Улуг Октябрь» совхозтуң ажылчынары тургаш Ч. Бугаров биле А. Хойпак-оол олардаң районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозовтуң күш-ажылчы коллективтерге хамаарыжыр эдилеп турган автомашиналарны доктаттынган хоойлуну каржызы-биле үреп тургаш, эшөөрүнге, таныштарынга садыы сайгарган болгаш эрге-дужаалын ажыглап тургаш, бодуу чаа УАЗ-469-ту садып алган факт-барымдаалар дугайында хомудап бижээн «Чазый дарга» деп эгелиг чагааны «Шын» солуунуң редакциязынче чоруткан. Ук хомудалдың шынын азы мегезин сайгарып көөрү-биле чагааны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң редакция шилчиткен. Тывашың Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери чагаага айытқан факт-барымдаалаорны долузу-биле хынап көргеп.

Хомудал чагаада айытқан факт-барымдаалаары кыскаазы-биле таныштырар-дыр бис.

«Каа-Хем районунуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозов эрге-дужаалын ажыглап алгаш, көдээ ажыл-агый специалистериниң муның турганы 15 автомашинаны болуунуң таныш-көрүштеринге бергилекен. Бир машинаны уруунга бергеп. «Нива», «Жигули» дээр чаа автомашиналарны ол оонуур чокка салып алган. Од мышкаш күрүнениң эътке садар УАЗ дээр чаа машинаны эът саткан деп меге документ кылдыртқаш, апкан. Ол меге документиниң кылынынга Каа-Хемниң кооперация акционыр-үлетпүр ажыл-агыйының директору Сокольников, Сарыг-Сеп көдээ Совединиң күүском даргазы Шабыров дузалаан. База бир эътке садар машинаны эмүн Чуркин салып алган. Партия, совет ажылдакчыларның аразында күрүнениң өнүү-хөреңгизин самчыдап, боттарынга үлежип ап турда, оларны камгалап турар. Чүге хемчээн албазы? Маңаа харыны «Шын» солун дамчыштыр бээр боор дээрзинге бүзүреливис».

СЭКП Каа-Хем райкомунуң кежигүнү, Сарыг-Септиң № 2 ортумак школазынга башкы, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. А. Достай четпестерге эттеш чок, партийжи принципиалдыг туруштуг, негелдези улуг, шынчы кижи. Ынчангаш кымнындаа четпестерни тала-дугай, дарга-бошка дивейн ажыы-биле доот сөглээр чаңчылдыг. Эрткен чылдың сентябрьда школада партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга ол сөс алгаш, Б. А. Морозовтуң эрге-дужаалын соора ажыглап, совхозтарның эдилеп турганы чиик автомашиналарын шын эвес салып, сайгарып, чиик машиналарны боду эвлчег-чокка ап турарының дугайында санаалыга чугаалаан. Коммунистиң шүгүмчүлелдиг саналынга СЭКП райкому кандыг үнелелди бергени билдинмээн, ол-ла хевээр сураг барган.

Ооң соонда партия райкомунуң эвлчеглиг пленуму болган, орта районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазының ажыл-чорудулгазында, партийжи моральдың болгаш этиканың негелделерин хажыктаның бадыткаан партийжи принципиалдыг чидиг шүгүмчүлелдя И. А. Достай база катап кылган. Ону ынаар партия райкомунуң ийги секретары О. П. Муравьев баштаан комиссияны партия райкому тургускан. Комиссия кежигүннери бердингеп даалганы ак сеткилдиг күүселип, Б. А. Морозовтуң адынга болган шүгүмчүлелди кончуг киргеп. Ындыг-даа болза бо коммунист-удуртукчунуң буруузун азы буруу чогун илерлир талазы-биле чүү кылганы биллинмес болуп арткан. Моон алгаш көөрге, коммунист удуртукчунуң кылган хереэн партийжи контроль комиссиязы тоомчага албаанын, чонунуң негелде-хомудалынга дыннангыр эвесин көргүскен, партияның бедик салыга-чүрүмүн камгалаар, четпестерге удур шиитпирлиг, эвээтпг хемчеглер алыр албан-хүлээлгезин чедир күүсетпээнин болгаш шынгыы негелде чогун хереченлел турар-дыр. Шак ындыг чоруктуң уржуундан райкүүскомуңуң коммунистери Б. А. Морозовтуң хереэн чиик, тоомча чок көрүп турганы ол-дур.

Агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозов эрге-дужаалын канчаар соора ажыглап, хоойлуга дүүшпее чүүү кылып турганыл? Солуунуң номчукчулары шак ындыг айтырыгны салыры чөптүг. Орта допчу, чедингир, шынын хынаан харыны бээр-дир бис.

Ч. Бугаров биле А. Хойпак-оолдуң «Чазый дарга» деп эгелиг хомудал чагаазында айыткан четпес чүүлдер Тывашың Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчызының, СЭКП райкомунуң тургускан комиссиязының дыннаалдарының түнели-биле алырга долузубиле бадыткаттынган.

Албан черинин чиик автомашиналарын ажыглаарын чүрүмчүлер дугайында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң 1988 чылда үндүрген дужаалының негелделерин Борис Алексеевич хажыткан. Албан черинин чиик автомашиналарын садарының дугайында күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка совхоз директорларының киирип келген бижиктерине үнелеп, чиик автомашиналарны садарын чөпшээрээн дужаалларны районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны үндүрүп турган. Б. А. Морозовтуң ат салган дужаалдарыңга үнделеп, улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң чиик машиналарны садарының талазы-биле шиитпирлерин хүлээп ап келген. Райкүүском (даргазы Ч. А. Удумбара) кежигүннери шиитпирлерни хүлээп алырда, хандыр өөренип көрбейн, эрегелей хамаарылгаш шынгыы негелде чогун хереченлел турар-дыр. Шак ындыг чоруктуң уржуундан райкүүскомуңуң коммунистери Б. А. Морозовтуң хереэн чиик, тоомча чок көрүп турганы ол-дур.

Агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы Б. А. Морозов эрге-дужаалын канчаар соора ажыглап, хоойлуга дүүшпее чүүү кылып турганыл? Солуунуң номчукчулары шак ындыг айтырыгны салыры чөптүг. Орта допчу, чедингир, шынын хынаан харыны бээр-дир бис.

Ч. Бугаров биле А. Хойпак-оолдуң «Чазый дарга» деп эгелиг хомудал чагаазында айыткан четпес чүүлдер Тывашың Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчызының, СЭКП райкомунуң тургускан комиссиязының дыннаалдарының түнели-биле алырга долузубиле бадыткаттынган.

Албан черинин чиик автомашиналарын ажыглаарын чүрүмчүлер дугайында Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң 1988 чылда үндүрген дужаалының негелделерин Борис Алексеевич хажыткан. Албан черинин чиик автомашиналарын садарының дугайында күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка АУК-түң даргазының дужаалын ёзугаар Морозовтуң калайының дукмөзының ашаа, Тываның электри четкилериниң Каа-Хемде участогунуң ажылдакчызы Виктор Лойкога сатқан. Ол машинаны төрелиңге садарының бетинде ооң септелгезин эки кылган болгаш дыка хөй кезектерни чаартып солаан.

1988—1989 чылдарда Каа-Хемниң агроүлетпүр каттыжыышкыны совхозтарының ажыглап турганы 13 чиик автомашинаны, ооң иштинде күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң чөпшээрели чокка 11 автомашинаны сатқан. Чиик автомашиналарны хуу кижилерге сатқан деп документилерде бижип турар, оларның өртээ совхозтарда кирбээн болуп турар. Ооң чыллагаанын кым билирил?

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы кижи совхозтарның болгаш еске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң экономиказын быжыглаар, оруглалыг ажылдаарын хандырар дээш бүгү билинип, аргаларын, күжүн үндүрер турган, совхозтарның чиик автомашиналарын күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң чөпшээрели чокка, эрге-дужаалын ажыглап алгаш, таныш-көрүжүнге, төрелдериниге садып, сайгарып турарга хоойлуга тааржыр бе?

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң үлелге бижиин ёзугаар Каа-Хем районга УАЗ-469 маркалыг эътке садар машинаны чоруткан. Ону көдээ ажыл-агый продуктуларын дужаганнарга садарын чон билир. Ындыг турбүүге, ол машинаны АУК даргазы Б. А. Морозов садып алган. Бо дарга машина садып алыры-биле 10 баш боданы, 7 хавааны күрүнеге сатқан болуп турар. 1989 чылдың январь 1-де чизе ёзугаар алырга, ында 3 баш мыйыстыг бода мал, 2 хаваан бар болган. Ынча хөй малды Борис Алексеевич каймын алгаш, сатканыл деп айтырыг дораан-на тургустунуп келир. Ону шынчы эвес чоруктуу кылып тургаш, чедип алганын шуут-ла дорту-биле чугаалаар апаар. Анаа бир чижекти киирип көрейн. А. Бугаров боос инектерин «Улуг Октябрь» совхозка садыпкан турган. Бо совхозтуң директору-биле Б. А. Морозов дугурушкаш, ол боос инектерни соккаш садыпкан, ооң квитанциязын бодунуң адынга бижидип алган. Шак ындыг арга-биле 2 тонна 88 килограмм эътти квитанциязын долдуруп алган. АУК даргазы бо машинаны садып алырынга чедир «Нивалыг» турган, ону төрелиниге садыпкан.

Районнуң кол удуртукчуларының бирээзи эрге-дужаалын соора ажыглап, алыксак-чиксек чоруун көргүзүп, бодуңуң кылыр ужуруг ажыл-херээнче ханылаан кирбейн турда, партия райкому, райкүүском (бирги секретары В. Б. Петров, райкүүском даргазы Ч. А. Удумбара) коммунист Б. А. Морозовтан негелеени кошкаткан. Чоокта чаа СЭКП райкомунуң бюрозу ооң хуу херээн чугаалажып көргеш, удуртукчуның кылган херээнге ёзулуг партийжи принципиалдыг үнелелди бербээн деп санаар херек. Бо дарганың хуузунда төлеп чок чоруу дээш партия талазы-биле шыңгыы доңгуткан. Ажыбиле чугаалаарга, партийжи, күрүне сагылга-чүрүмүн каржызы-биле хажыдып турган коммунист удуртукчуну шыңгыы хемчег албаан-дыр. Б. А. Морозовтуң эрге-дужаалын соора ажыглаар, ак сеткилдиг эвес, хуузунда байыксаар сеткилдиин, ажыл-ижинче ханылап кирбейн турарының дугайында хомудал чагаалар СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединге, ССРЭ-ниң Улусчу Контроль комитединге, республиканың удуртур органнарынга киргеп турган. Олардан шак мындыг эрегей, чиик түнел үндүрерге болур бе, ол эде тургустунуушкунуңуң негелделерингe дүгжүр бе? Коммунистерни болгаш чонунуң уңун ханы өөренип, сайгарып көөрү, ону дыннаары эң-не чугула, бистиң ажыл-херективиске ол дузалаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Чагаалар почтазындан

ЧАЛАП ТУР

Чонунуң кадыынын дугайында сагыш салышкынының боттуг барымдаалары бистин эмылыралыыста хүн бүрүде немежин турар. Оон бир чижээ бо чылдың эгезинден бээр ажылдап эгелээн Кадыкшылдың тыва республика төвү болур. Ону мурнунда турган Санитар-чыыдыышкын бажыңының орнунга түргускан.

Кадыкшылдың тыва республика төвү кадык-даа, аарыг-даа кижилерге кадыкшылга ачы-дузазын ёй-тавында төлевп" ёзугаар көргүзүп турар.

Төпте ийи салбыр бар: организас-методика салбыры болгаш күш-культура-чадыкшылга салбыры.

Чогум кандыг ачы-дузаны ап болуруу?

Төпке төлевир-биле келген кижи ийи шыктың дургузунда эки шынарлыг ачы-дузаны алыр. Ол анаа күш-культура мергежилдерин, тренажер дээр херекселдерге янзы-бүрү мергежилдерни кылыр, изиг бустуг чунар-бажыңга (сауната) кирер, суглуг бассейнге эштир болгаш душ суунуң алдаанга каксыр.

Кадыкшыл төвүнүң массажчылары кижиниң организминиң тус-тус кезектерине болгаш бүгү магабодунга массажты кылып бээр.

Кадыкшылдыга бөлүүнге бижидип алыксаан кижилер баштай ниити аарыглар эмчизинге (терапевт) кирип алза чогуур. Ол эмчи силерниң кадыыларыңны ниити байдалын көрүп, хан базыышкынын хемчээп, кандыг бөлүкке киреринн болгаш кандыг мергежилгелерни кылырын кончуг таптыг тодарадып бээр.

Эмиң эрттир арган азы эмин эрттир семис дээш бодуңуң денгизинге таарыштыр эдип алырын күзээр кижилер эвээш эвес. Чамдык кижилерниң тыныжы аар азы чүрээниң согуушкуну шын эвес болгулаар. Ындыг кижилерниң аъш-чем четтирер байдалын таарыштырып алырынга дузалыг сүмелерни бистиң диетолог эмчивис берип турар.

Кадыкшылдыга бөлүктерни уштап-башкарар күш-культура талазы-биле дуржулгалыг инструкторлар, педагогтар боттандырып турар.

Үстүнде адаттынган тускай мергежилдиг эмчилерден ангыда, ег-бүле амыдыралының айтырыгларының, хөрээжен органнарда кем талазы-биле сүмелерни анушер-гинеколог эмчи берип турар.

Чаа өглененнерге ажыктыг сүмелерни бээрде, «Ийи кижиниң үнүгделе» деп диафильмни ажыглап турар. Анаа иштелишкинин планнап алырда, кандыг эмнерни ажылдар дугайында база айтып берип болур. Эр органнар ажылында кемнег чоруктарны, нерв системазының аарыгларын эмнээр талазы-биле сүмелерни бистин кадыкшыл төвүнге ап болуур.

Чаа төптүң адрезин номчукчуларга дыннадып тур бис: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10. Бүгү-ле билдинмес айтырыгларың таймылбырын 2-23-87 дугаарлыг телефонче долгаш билип алыр силер.

Кадыкшылдың республ[illegible] эмчи ачы-дузазын алырынче силер бүгүдеп чалап тур бис.

Мира ОПЕЕН.

Кадыкшылдың республика төвүнүң эмчизи.

БЕЛЕК

Шагда чүве. Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Даргa хөй уруг-дарыглыг, чонунга хүндүткелдиг Амашкын Монгуш дээр кырган чурттап чораан. Оон улуг оглу Кечил-оол Монгушту Кызылда чоланачылар курузунче өөредип чоруткан. Ол шагда машина-балгат кончуг чегей чүве-ле болгай. Ынчалза-даа, кезизинде барып черле херек, Кечил-оол Монгуш чоланачылар эргени чедип, шынзылганы холга алкаш, төрээн черинче өөрүшкү-маннайлыг чанып келген.

Ол кээрде хол-даяң болбаан, — ачазынга белектиг келген! Ынчан Чыргакы бажыңче аалдар тайгалап кеже берген турган. Бирде хүн Амашкын Монгуштуң өө халаазынының болу бергеп. Кожазы аалдарының эзлери чыгыыл кээп, оолдуң солун чугаазын дыннап. Алары ашактың алган белээ өгде алыр халың аскыда ниннып сүргей азып каан бөрттүг, карманнарлыг брезент тонун соңуурган, тудуп, суйбап турганнар.

Үнген-кирген чонунга ол ойнай-сылдай мынча деп чугаалаарынга ынак чораан:

— Аалдарга баарга, ыт эәрер. Аътка баарга, ыт хоар. Өглерге киирерге, эжикке сыннас, өде баәрге, өөгү чештиннес. Хепсивес хеп Кечил-оолдуң саткан хеңя-дир ийин. Оглум белээ!

Серин-оол САРЫГЛАР.
«Күш-ажылдың хоочуну.

Чылыг сөстер

САЛГААР БИС

Аваныстың Чээн-кыс Дүүүн-ооловна Монгуш дээр, «Алдан-Маадыр» совхозта малчын. Ол чоокта чаа 50 харлаан. Ачавыс чок болганнан бээр сес чыл ашкан. Сес ажы-төлүү бисти дээш ол кызып-ла чоруур. Уругларының ийизи оглуг, ийизи студент, дөрту — школада бис.

Ажылдап келген үезинде ол черле шаннадыр, мактадып чоруур кижи. Шанналга шак дуран, телевизор дээш, чүүү албаан дээрзл. Аваныска өөрүн четтирип, азыг байыр чедирлиавис.

Өөреникчи уругларының Алаш-оол Люся МОНГУШТАР.
Сүт-Хөл район.

ЭКИНИ КҮЗЕДИМ

Аваам, ачам Өөвүрнүн «Торгалыг» совхозтуң Ирбитей өшкү бригадазының малчынары, күш-ажылдың хоочунары. Олар мен билип кээримге-ле мал малдап чоруур улус. Аваам — Маадыр-ие, ажы-төлүү өстүрүп кижизиткен бүшүүр кижи. Ам-даа кадарчылавышаан. Ачам Манидарн Калзан-оол бо хүннерде 60 харлап турар. Солуун дамчыштыр эзнаа байыр чедирип, экини күзедим. Бодум Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунда өөренип турар мен.

Марита ДОНМИТ.
Стулент.
Улан-Удэ хоорай.

ТАНЫШТЫРГАШ...

Тыва литератураның хүннерин Эрзин районга эрттирери-биле республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинниң даргазы Александр Даржай белүк чогаалчылар Эрзин суурнуң культура оланга чурттакчылар-биле ужурашкан. Чогаалчылар Александр Даржай, Владимир Серен-оол, Монгуш Доржу, Антон Уержаа чогаадыкчы ажыл-ижин таныштырган, оларлан чылыг сөстерни дыннаннар.

Бистин корр.

Студентилер амыдыралындан

ӨӨРЕНИРИ—ОЮНЧУК ЭВЕС

Бистиң республиканың дыка хөй аныяк-өскени чурттуң ангы-аңгы хоорайларының өөредилге черлеринде эртем-билиг чедип ап турар. Ақы-дүүнүс Бурят АССР-ниң пайысылалы Улан-Удэ — тыва кадрлар белеткээринге үлүг-хуузун киирип турар хоорайларның бирээзи. Ол хоорайның өөредилге черлеринде ниитизи-биле 600 ажыг тыва студентилер өөренип турар. Оон иштинде Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунда 200 ажыг тыва студент бар.

Ол хоорайга-даа чоруургa, студентилер общежитиезинче базырга-даа чазык, чараш шырайлыг аныяк ооллар, кыстар-ла хөй. Оларның аразында тыва студентилерни ылгаары берге: буряттар, казахтар, тывалар, якуттар, хакастар, коряктар дээш аңгы-аңгы нацияның аныяктары шыдаа-ла өөренип турарлар.

Институтта ййиги хаттың коридорунда улуг стенд институттуң амыдырал-биле таныштырып турар. Бедик мергежилдиг кадрларны белеткээринге болгаш көдээ ажыл-агый эртемни хөгжүдеринге киирген салыышкыны дээш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Бурятияның көдээ ажыл-агый институту 1982 чылда шаңиатканын ооң номчудум. Көдээ ажыл-агыйның амгы үеним специализи экономикти рационалдыг бодаашкыныг болбушаан, эргелеп башкарарынга болгаш организакчы ажылдың аргаларынга, бодунуң мергежилиниге хамаарыштыр ЭСМ-ни депшилгелеринге ажыл-агарының методтарын билиринге ниити база профессионал бедик культуралыг болурунга бистиң институдувуста бүгү таарымчалыг байдалды тургускан деп ол стендиде бижээн.

Мээң сорулгам ында тыва студентилериниң амыдыралчуртталгазының, өөредилгезиниң дугайын билип алыры.

Ветеринария эртемнериниң доктору, ветеринария факультединиң деканы, профессор Юрий Абочоевич Тариуев база ол-ла факультеттиң парторугу, ветеринария эртемнериниң кандидады доцент Виктор Цыбанович Цыдыпоз олар-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болган мен.

— Бистиң институтта Тыва АССР-дең 200 ажыг студент, ооң иштинде ветеринария факультединиң ангы-аңгы курстарында 91 кижи бар. Студентилер шупту үзү общежитие-биле хандыртынган, чурттап турар өрээлдери арыг-силиг, боттары чалгаа-шүүлең эвес-тирлер. Тыва студентилер өөредилге талазы-биле өске студентилерден дудак чок, эки —деп чугаалаай, декан уламчылады— чижээ, бешки курста Сеидин Саая эге курстардан тура үүгле 5 демдектерге өөренип, ленинчи стипендияны үргүлүү ап келген. Дөрткү курстан Санда Хертек өөредилгениң тергинин: ййиги курстан Саяна Саая, Марита Манидари, Еленз Күжүгет, Чечек Саая, Хүлер-оол Успун-Доржу, бирги курстан Айлан Ооржак, үшкү курстан Франческа Шыырап, Галина Донгак, дөрткү курстан Лариса Монгуш, бешки курстан Светлана Ооржак болгаш ооң-даа өскелер үүгле 4-5 демдектерге өөренип турар. Кышкы сессииның түңнелиниң-биле ветеринария факультединиң ййиги курузундан бир болүк эки өөредилгези, чуруму дээш социалистиг чарышка институттан тиилекчи болгаш, хүндүлел бижик-биле база Москва баар турысун путёвкабиле шаңнаткаш, кышкы дыштанылгазында ынаар аян-чорук кылгаш келген. Оларның аразында эге курстан-на кончуг эки өөредилгиг Саяна Саая база чорааи. 1989 чылда бистиң институтту Тывадан 17 кижи дооскан, ажылдап чоруткан. Бо чылын 5 кижи доозуп турар—деп, декан чугаалаан.

Ветеринария факультединиң парторугу, ветеринария эртемнериниң кандидады, доцент Виктор Цыбанович Цыдыпов аныяк чылдарында (институт дооскан соонда) бистиң республикага «Шекпээр» совхозка база ажылдап чорааи Владимир Монгуш (Кызыл район) туркмен мөгени октагылаан. А бистиң мөгелеривистиң кол удурланыкчылары — Моолдуң Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының төлээлекчилери боттарының онагларын октагылап алгаш, дараазында салыгже киргеннер.

Хүрештиң ййиги салыында моол мөгелер Сумьяа, Тоттогжаргал (Убса-Нур), Таңгад (Баян-Өлгий) ол-ла дараалашкаа биле Орлан Кызыл-оолду (Өзүр), Александр Мижит-Доржуну (Кызыл), Олег Оюнну (Таңды) түс-тузунда дүрген, шалыпкын хүрежип, чараш аргалар ажыглап тургаш октагылаан.

Эң солун ужуражылгалар үшкү салыгда болган. Бо салыг үезинде Моолдан келген үш мөге арыг октаттырган. Тыва улустуң: «мөгениң майы кадырык» деп улуг уткалыг чугаазы бар. Бо удаада ол бистиң мөгелеривиске кайын «дузалаан» деп. Маңаа мөгелериң тиилелгеже чүткүлү тиилээн деп бодаар мен. Тыва ооллар маңаа кончуг хей-аяттыг хүрешкен. Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) Сумьяаны (Убса-Нур) буттааш, өрү көдүргеш арыг кагды. Бо удаада Геннадий Монгуш (Кызыл) дизим, чараш хүрешти. Ол Тоттогжаргалды үр болбайн дүжүрдү. Михаил Дулдуй (Сүт-Хөл) база-ла шалып болган: ол моол мөгени ажып алды. Маңаа үүгле Баян-Өлгийниң мөгези Таңгад онаан октаан. Ынчалза-даа ону дөрткү салыгда Владимир Монгуш амалап алгаш, шаңаа чедирбейн октаан. Ол дараазында салыгларда онагларын октап алгаш, «Найырал» шанналдың тулган чемпиону болган. Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) үжүүрлешкен. Алдын-оол Куулар, Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) үшкү, дөрткү черлерни эзлээн.

Хүреш үезинде «Тыва» фольклор ансамблиниң артистери хөөмей-каргыраазын көрүкчүлерге аян тулуп берген. А Владимир Ойдупаа аңгы-аңгы ырлар күүседкен. Солуун спортчу көрүлде ынчаар доозулган. Ынчан чамдык көрүкчүлерден кыска интервью алган мен.

Артур Монгуш, мөге салыкчызы:

— Чамдык мөгелер үүге үүле тутчуп алгаш туруп аарыл, билчир мөгелер октажып чадап туруп бээр. Оларны бо таварылгада кым-даа буруудадыр эргези чок. Мен ынча дээр мен.

Аарыкчы (ол адын адаарындан ойталаан):

Хүрешти организастап эрттиргеин эки, солуун болду. Хоочун мөгелерни маңаа көрдүм, ужураштым. Оларны хүндүлеп көрүвүссе үүл? Ындыг кижи, ындыг мөге келген деп чарлап, улуска таныштырза кандыгыл? Ол, ылаңгыя аныяктарга улуг өөредиглиг болур. Оон ынай бир бодалым бар. Чамдык мөгелер шимченгир эвес-тир. Дилим, шалыл хөделир болза солуу-даа, көрүштүг-даа болгай.

Борис Мечин, «Херел» кооперативтиң кежигүнү:

— Хостуг-даа, тыва-даа хүрешти организастап турары солуун, эки-дир. Чурум база эки болду. Өөрүнчүг-дүр. «Тыва» ансамблиниң хөөмей-каргыраазын дыңнадым, сонуургадым. Ынчалза-даа чаңгыс аайлап турар ышкаш-тыр бис. Маңаа, ындыг хөй национал кижи киржип турар маргылдаа үезинде, орус, моол, узбек, туркмен аялгаларны, ырларны бижидип алгаш, дамчыдып болбас деп бе? Болур турган. Моон мурнуда чылдарда ындыг турган ййик чоп. Оон ынай көдүрер-даштарга хамаарыштыр ындыг бодалым бар. Ону мынчаар кылырга кижи көөр арга чок тур. Улус хөй. Иткилежип, мурнуп былаажыр аргалыг-дыр. Ынчангаш ол даштарны элээн бедик чер кырынга салып алза үүл? Ынчан ону кала-даа турган кижи хостуг көрүп ап болур болгай.

Маргылдаалар үезинде чарлал, информация кылыры — ол улуг мергежил деп бодаар мен. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Бичеоолдуң сөзүүдээ эки-дир, үнү-даа өткүттүр. Ону шупту көрүкчүлер мактап турар.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: «Хүреш» стадионунда.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың медицина училищезин 1990—1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын чарлап тур «Эмнээшкин херээ» (фельдшер) — өөренирниң хуусаазы 2 чыл 6 ай, «Сестра херээ» (медицина сестразы) — өөренир хуусаазы бир чыл 10 ай.

Он класс дооскан 30 хар четпээн назылыг кижилерни хүлээп алыр.

Киреринин экзаменнери: орус дыл болгаш литература — сочинение, диктант, биология — аас-биле.

Училищеге киреглер хүлээп алышкын комиссиязынга дараазында документилерни киирер: чогуур хевирге бижээн биддиришкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду-биле), № 086 хевириин медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептериндеи үшта бижидилге, ону администрация бадыткаан болур, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, төп район эмнелгезиниң код эмчизинлеи чоруткан бижик.

Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир. Билдиришкинии июнь 1-деи июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринин экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алышкын август 15-ке чедир болур.

Училищиниң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 2 «а». Телефон № 2-41-19.

Новосибирскиде харылзааның А. В. Псурцев аттыг электротехника институту бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгиг салбырларына студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматчыттынган электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаалыг» дараазында салбырлары:

а) хөй каналдыг электрохарылзаа

б) харылзаа дериг-керекселерин эртеп тургузарын болгаш харылзаа тудуглары, радио харылзаазы, радио болгаш телевизионе дамчыдылгалары, харылзаа экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы.

Хүндүскү салбырга биллириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир, бот-өөредилгиг салбырга — август 31-ге чедир хүлээп алыр.

Биллириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевириин медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чуруук.

Хүндүскү салбырга июль 16-дан август 5-ке чедир, бот-өөредилгиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Биллириишкинии болгаш документилерни дараазында адресче чорудар: 630125. Новосибирск, 125, Кирова 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодаралып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 53, кадрлар киллизи. Телефон № 2-48-12.

Ургларның улуг байырлалы

Июнь бирде Уруглар кампалалының хүнүн аныяктар организациялырының болгаш каттыжыышкыннарының «Идегел» ассоциациязы хоорайның чогаадыкчы коллективтери-биле кады Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парктынга эрттирер.

Аавалар, ачалар, кыргаавалар, кырган-ачалар! Уруглариңарга болгаш боттарыңарга хөглүг карнавал хептеринден белеткеп алыңар. Ол хүн ажы-төлдериниста чалгаратпайн, чаасказанзыратпайн, орай кежээге гэдяр кадыг ойнап хөглээллнер. Парктың даллеяларынга болур карнавалдың конкурстарынга киржиңер, шаннал мактал сылерни маңаа турар.

16.00 — Уруглар хоорайынга «Светофорнүн азалчылары» деп конкурс. Бичии машиналарга уругларның чарыжы.

10.00 — Делгелге залынга уруглар чуруктарының делгелге-садыглаашкыны.

11.00 — «Летний» кинотеатрга киновикторина.

11.—13.00 — Фонтан чоогунда аллеяга «Айболиттың хүлээп алышкыны».

11.00 — Ногаан театр чоогунда аллеяга «Өңүүмге чүү дээш ынак мен» деп эң дээрге чечен чугааларны делгелгеге эккелген ынак дириг амытаннарынарга, куштарга, сээктерге тураскаадып, конкурска киржиңер.

12.00 — Ногаан театрга улусну аас чогаал конкурузу. Ырылар, кожамыктар, таңцылар.

12—13.00 — Фонтан кыдыынга «Эрес-дидим болгаш тывынгыр чорук» деп улуг-даа, бичии-даа кижилерге конкурс.

13.00 — Паркче кирер эжик чоогунга карнавалдың тоолчургу маадырлары-биле ужуражылга.

19.00 — «Хүреш» стадионга уругларга ачы-дуза чедирилгезиниң улуг кежээзи. Анаа «Каприз» деп уругларның ыры театры, Барнауддан келген «Хорошки» деп уругларның хореографтыг эстрада ансамбли, Москвадан псилотерапевт, ырби-шиндилиг, хуудлаазын эмчи Юрий Лонго, «Аян», «Азия төвү», «Тыва», «Мөңгү» болгаш өске-даа ансамбльдер, бөлүктер киржир.

Уругларга ачы-дуза чедирилгезиниң кежээзинден киргеи орулга Кызылга өг-бүле төвүн тургузарынга кирер. Билеттерни «Союзпечать» киоскилериниде хостуг садып турар.

Телевидение

МАЙ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Концерт. 9.15 «Парлалга клубу көргүзүп тур...» деп чогаадыкчы каттыжыышкын. 11.20 Уругларга фильм. «Согур куш». 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Ye». 16.50 «Төрээн үези болгаш сонгу не». Бармидаалыг фильмниң баштайгы көргүзүүү. 17.30 Телековүрүг Москва — Бостон. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 19.45 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 21.00 «Ye». 21.30 «Эфирде хөгжүм». 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Н. Римский-Корсаков. Симфония сюитазы «Шехерезада». 9.20 «Сатпаевтиң өртемчейи». Барымдаалыг фильм. 9.40 — Уругларга фильм. «Аъттыг кижилер». 10.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сагаалган — ак айның байырлалы». (Улан-Удэ). 11.25 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Медээлер. 17.40 «Азия төвү». «XXII область парт конференциязынга үткүштүр» «Час—90». «Июнь 1-де—Уруглар кампалалының хүнү» 18.10 «Кадар—казыыр». Аныяктар программазы. 18.55 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Ye».

Кино

МАЙ 31

«НАЙЫРАЛ»: «Идеальное преступление» 9.00, 11.00, 13.00, 15.10, 17.20, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Любить на зло» 10.00, 12.00, 14.00, **«Кобра»** 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Клад на дне озера» 9.00, 10.40, **«Хроника сатаны-младшего»** 12.20, **«Алария» — дочь мента»** 15.00, 17.00, 20.50, **«Родные берега»** 19.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Гулливер в стране великанов» 12.00, **«Третий дракон»** 13.20, **«Душа моя»** 14.30, 19.00, **«Любовный недуг»** 16.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Капрызная девушка и пхеньянский парень» 14.00, 18.00, **«Беглецы»** 16.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң, Тываның хөгжүм-шин театрының болгаш Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң коллективтери тыва театрның хоочуну

Дмитрий Давыевич
ДАМБА-ДАРЖААНЫҢ

ур дараалаш мөчээнин дыннатпышаан, ооң дөргүл-төрелдерине болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

«Найырал» шаңналдың чемпиону

КӨРҮКЧҮЛЕР МАКТААН

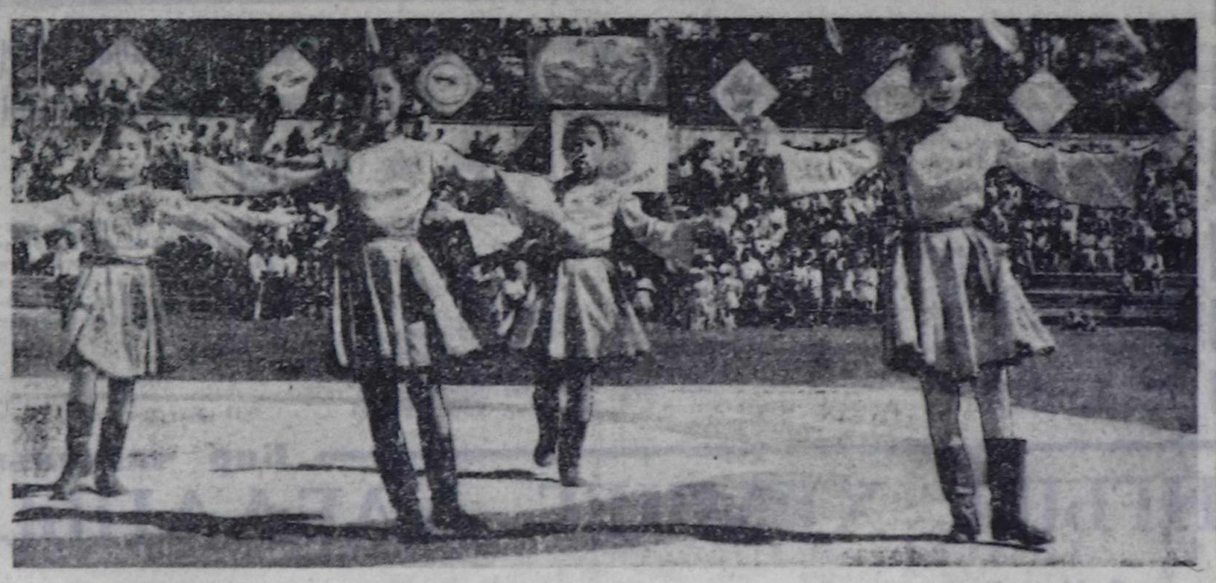

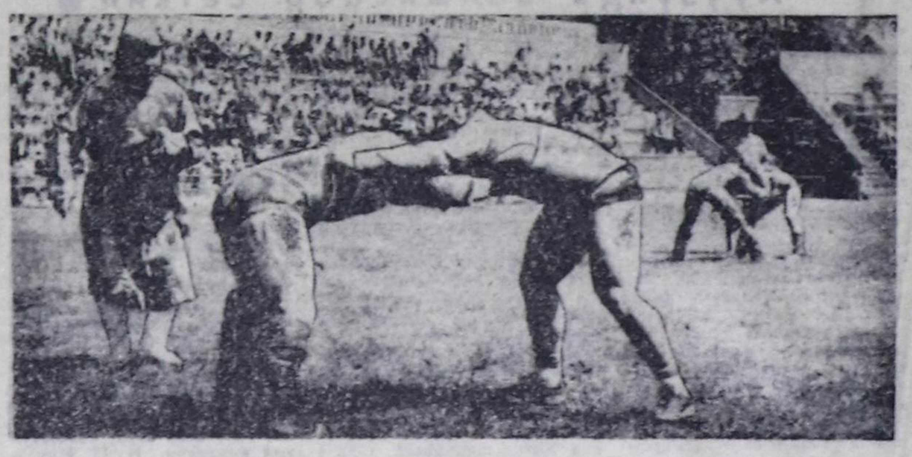

Кызылдың чүс-чүс чурттакчылары эрткен дыштанып хүннерде хостуг болгаш тыва хүреш маргылдаазын улуг сонуургал-биле көргеп. «Азия төвү» шаңнал дээш үш хүн үргүлүүлээн Бүгү-эвилел маргылдаазының түңнел ужуражылгалары воскресеньеның бирги чартыында доосту бээри билек, тыва хүрешке «Найырал» шаңналдың тулган чемпионун илереткеи. Ол бар ыяны хүреш болган. Аңаа тыва мөгелерден аңгыда бистиң аалчыларывыс — Красноярск, Кемерово, Улан-Удэ хоорайларының, Узбек болгаш Туркмен ССР-лериниң, кожавыс Моолдуң Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының спортчулары киришкен. Ынчангаш шаңналдың алын «Найырал» дээни таварылга эвес. Аңаа шупту 64 мөге хүрешкен. Маргылдааның түгүн орус, моол, тыва мөгелер көдүргеи.

Хүреш эгелээр мурнунда, профэвилелдериниң «Радость» уруглар ансамбли көрүкчүлерге таңцы-самын бараалгаткан. А кажан ачыр-дачыр, тутчуп тургаш, алдан дөрттүн аразына шүглүр дээн мөгелер стадионнуң иогаан шолүүге чыскаалыпканда, Тыва профобщевэвилелдиң даргазы Ш. П. Күүлар сөс алган. Ол мөгелерге спортчу чеминшкиннерни күүсевишаан, оларга кымнар, кайдыг коллективтер аян тудуп бээрин дыннаткаш, профобщевэвилелдиң шаңналы дээш маргылдаанын эгелээнин чарлаан.

Хөгжүм үнү стадионга таваларынг чаңгыланың турда, чарлакчы судья баштайгы мөгелерни шөлче чалапкан. Тыва хүрештиң аргаларын эки билбес-даа болза, командазының спортчу адын бодап, пандлар аразында пайырадлы быжыглап, түс черниң культуразын, ооң чонуң хүндүлеп хүрешкен орус, узбек, туркмен, моол мөгелерни көрүкчүлер адыш часкашкыннарыбиле үткүп ап турган. Олар оскалыптарга-даа, оларның чоогунга тургулаан кижилер аайлап-ээлдээ, эш-өөрүрек чаңы-биле залчы мөгениң эктин часкап, холун тудуп, эртин болгаш чылыг сөстер-биле үзеп, элерти кылаштап каарга — хүндүткел ёзузу ыя ооң-ла кадап апаар-дыр. Бирги салыгда Улан-оол Донгак (Кызыл) Кемеровонуң мөгези Сергей Решетняктыг, Кызылдан Амир Монгуш, Игорь Глебовту (Кемерово), а республикага чаңгыс эвес-даа шүглүп чораан Владимир Монгуш (Кызыл район) туркмен мөгени октагылаан. А бистиң мөгелеривистиң кол удурланыкчылары — Моолдуң Убса-Нур болгаш Баян-Өлгий аймактарының төлээлекчилери боттарының онагларын октагылап алгаш, дараазында салыгже киргеннер.

Хүрештиң ййиги салыында моол мөгелер Сумьяа, Тоттогжаргал (Убса-Нур), Таңгад (Баян-Өлгий) ол-ла дараалашкаа биле Орлан Кызыл-оолду (Өзүр), Александр Мижит-Доржуну (Кызыл), Олег Оюнну (Таңды) түс-тузунда дүрген, шалыпкын хүрежип, чараш аргалар ажыглап тургаш октагылаан.

Эң солун ужуражылгалар үшкү салыгда болган. Бо салыг үезинде Моолдан келген үш мөге арыг октаттырган. Тыва улустуң: «мөгениң майы кадырык» деп улуг уткалыг чугаазы бар. Бо удаада ол бистиң мөгелеривиске кайын «дузалаан» деп. Маңаа мөгелериң тиилелгеже чүткүлү тиилээн деп бодаар мен. Тыва ооллар маңаа кончуг хей-аяттыг хүрешкен. Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) Сумьяаны (Убса-Нур) буттааш, өрү көдүргеш арыг кагды. Бо удаада Геннадий Монгуш (Кызыл) дизим, чараш хүрешти. Ол Тоттогжаргалды үр болбайн дүжүрдү. Михаил Дулдуй (Сүт-Хөл) база-ла шалып болган: ол моол мөгени ажып алды. Маңаа үүгле Баян-Өлгийниң мөгези Таңгад онаан октаан. Ынчалза-даа ону дөрткү салыгда Владимир Монгуш амалап алгаш, шаңаа чедирбейн октаан. Ол дараазында салыгларда онагларын октап алгаш, «Найырал» шаңналдың тулган чемпиону болган. Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) үжүүрлешкен. Алдын-оол Куулар, Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) үшкү, дөрткү черлерни эзлээн.

Хүреш үезинде «Тыва» фольклор ансамблиниң артистери хөөмей-каргыраазын көрүкчүлерге аян тулуп берген. А Владимир Ойдупаа аңгы-аңгы ырлар күүседкен. Солуун спортчу көрүлде ынчаар доозулган. Ынчан чамдык көрүкчүлерден кыска интервью алган мен.

Артур Монгуш, мөге салыкчызы:

— Чамдык мөгелер үүге үүле тутчуп алгаш туруп аарыл, билчир мөгелер октажып чадап туруп бээр. Оларны бо таварылгада кым-даа буруудадыр эргези чок. Мен ынча дээр мен.

Аарыкчы (ол адын адаарындан ойталаан):

Хүрештиң организастап эрттиргеин эки, солуун болду. Хоочун мөгелерни маңаа көрдүм, ужураштым. Оларны хүндүлеп көрүвүссе үүл? Ындыг кижи, ындыг мөге келген деп чарлап, улуска таныштырза кандыгыл? Ол, ылаңгыя аныяктарга улуг өөредиглиг болур. Оон ынай бир бодалым бар. Чамдык мөгелер шимченгир эвес-тир. Дилим, шалыл хөделир болза солуу-даа, көрүштүг-даа болгай.

Борис Мечин, «Херел» кооперативтиң кежигүнү:

— Хостуг-даа, тыва-даа хүрешти организастап турары солуун, эки-дир. Чурум база эки болду. Өөрүнчүг-дүр. «Тыва» ансамблиниң хөөмей-каргыраазын дыңнадым, сонуургадым. Ынчалза-даа чаңгыс аайлап турар ышкаш-тыр бис. Маңаа, ындыг хөй национал кижи киржип турар маргылдаа үезинде, орус, моол, узбек, туркмен аялгаларны, ырларны бижидип алгаш, дамчыдып болбас деп бе? Болур турган. Моон мурнуда чылдарда ындыг турган ййик чоп. Оон ынай көдүрер-даштарга хамаарыштыр ындыг бодалым бар. Ону мынчаар кылырга кижи көөр арга чок тур. Улус хөй. Иткилежип, мурнуп былаажыр аларр-дыр. Ынчангаш ол даштарны элээн бедик чер кырынга салып алза үүл? Ынчан ону кала-даа турган кижи хостуг көрүп ап болур болгай.

Маргылдаалар үезинде чарлал, информация кылыры — ол улуг мергежил деп бодаар мен. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Бичеоолдуң сөзүүдээ эки-дир, үнү-даа өткүттүр. Ону шупту көрүкчүлер мактап турар.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТАРДА: «Хүреш» стадионунда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киллистер: ◆ партийзи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа киллизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ оңулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солуң келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чаңыг № 424. ТС—00660

Индекс 54241